UUS-AEG

2

ARH

ARH A-2130

UUSAEG

TEINE KÖIDE

1789—1870

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1963

9(T)
Ü94

Originaali tiitel:

Академия наук СССР
Институт истории

Новая история

Том второй

1789—1870

Под редакцией И. С. Галкина, Н. А. Ерофеева, М. И. Михайлова, А. Л. Нарочницкого, Ф. В. Потемкина (ответственный редактор)

Издательство социально-экономической литературы
Москва 1958

Kaane kujundus *G. Pant*

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

L u b a t u d

NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi poolt õpperaamatuna riiklikele ülikoolidele ja pedagoogilistele instituutidele.

Tõlkinud:

V. Telling (pt. 1—15 ja 47)
T. Tender (pt. 16—24)
J. Kurm (pt. 25—29 ja 46)
F. Soha (pt. 30—36)
H. Kukk (pt. 37—45)

ESIMENE OSA

Esimene peatükk

SUUR PRANTSUSE KODANLIK REVOLUTSIOON XVIII SAJANDI LÕPUL

1. REVOLUTSIOONI ESIMENE PERIOOD. KONSTITUTSIOONILIS-MONARHISTLIK SUURKODANLUS VÕIMUL

(14. JUULI 1789 — 10. AUGUST 1792)

Prantsusmaa olukord enne Generaalstaatide kokkukutsumist

1789. aasta kevadeks kujunes Prantsusmaal lõplikult välja revolutsiooniline situatsioon.[1] XVIII sajandil alanud feodaal-absolutistliku korra langus kiirenes tunduvalt 1787. aastal kaubandust ja tööstust haaranud kriisi tõttu, mis 1788. aastal hõlmas tähtsad tööstuspiirkonnad (Picardie' ja Normandie' provintsi, osaliselt Ile de France'i ja Dauphine'i provintsi), 1789. aasta keskpaiku aga kogu Prantsusmaa. Aastail 1787—1789 süvenes ka finantskriis. Riigi pankrot oli tohutu suurte sissetulekutega vaimulike ja aadlike maksuprivileegide säilimisel möödapääsmatu. Lisaks majanduskriisile sai suur osa Prantsusmaast kannatada siidikookonite ikalduse (1787), katastroofilise rahe (1788. aasta juulis) ja ebatavalise külma tõttu, mis 1788/89. aasta talvel hävitas palju viinamarjaistandikke.

Valitsus ei suutnud leida väljapääsu raskest kriisist. Tekkis lõhe valitseva klassi enda ridades. See näitas, et on alanud kriis ka ülemkihtides. Viletsus ja nälg Prantsusmaa elanikkonna laiades hulkades suurendas märgatavalt rahva alatisi kannatusi. Selle tagajärjel kasvas ka rahvahulkade aktiivsus. Rahanduse peakontrolör Necker oli 1789. aasta veebruaris sunnitud tunnistama, et «alistumist ei leia enam kusagil, isegi sõjaväele ei saa enam kindel olla».

Samaaegselt talupoegade väljaastumisega feodaalse ikke vastu toimusid ka tööliste rahutused. Eriti tähtis oli Pariisi tööliste ülestõus 27.—28. aprillil 1789. Kaks Pariisi töösturit — Reveillon

[1] Uusaeg I, Tallinn, 1956, lk. 207.

ja Hanriot — teatasid töölistele, et nad kavatsevad vähendada tööliste palka, ja tarvitasid seejuures haavavaid sõnu. Teade tekitas töölistes meelepaha. Reveillon oli ühiskonnategelane: ta kuulus Pariisi aktiivsete valijate hulka ja tema ähvardused olid seepärast töölistele eriti haavavad. 27. aprillil 1789, kui Reveilloni ettevõtte tööliste hulgas olid rahutused juba alanud, sai kogu Pariis teada, et Generaalstaatide avamine on edasi lükatud 5. maile. Tuhanded Pariisi töölised, keda pahandas Generaalstaatide avamise edasilükkamine, tulid viibimata tänavaile. Meeleavaldajad hüüdsid: «Surm rikastele!», «Surm aristokraatidele!», «Surm spekulantidele!», «Maha preestrid!». 27. aprillil rüüstati Hanriot' maja, järgmisel päeval ka Reveilloni oma. 28. aprillil ühinesid Saint-Antoine'i eeslinna töölistega ka Saint-Marco eeslinna töötajad. Toimus verine kokkupõrge sõjaväeosadega. Töölistel polnud relvi ja nad olid organiseerimata. Veel samal päeval, 28. aprillil 1789, suruti ülestõus maha.

Generaalstaadid. Nende muutmine Rahvuskoguks

5. mail 1789 avati ühes kuningale kuuluvatest lossidest Versailles's Generaalstaadid. Kolmanda seisuse saadikuile tõi see päev alandusi ja pettumusi, neil ei olnud «au» koosolekusaali minna peauksest ja saalis paigutati nad priviligeeritud seisustest eraldi. Kuninga kõne ei jätnud kahtlusi selle alandava tseremoonia poliitilise mõtte kohta: Generaalstaatide avakõnes ei kinnitanud Louis XVI oma lubadust asuda reforme teostama ja läks vaikides mööda kõige tähtsamast tolleaegsest organisatsioonilisest küsimusest — hääletamise korrast.

Kui oleks jäänud püsima endine seisuste kaupa hääletamise kord, siis ei oleks olnud kolmanda seisuse saadikute arvu suurenemisel, võrreldes priviligeeritud seisuste saadikute arvuga, mingit tähtsust — priviligeeritud seisuste saadikud oleks ikkagi olnud arvulises ülekaalus kaks ühe vastu. 6. mail kogunesid priviligeeritud seisuste saadikud nagu vanasti eraldi ruumidesse ja hakkasid seisuste kaupa volitusi kontrollima. Kolmanda seisuse saadikud, kes olid huvitatud endise hääletamiskorra kaotamisest, ei järginud priviligeeritute eeskuju, vaid alustasid võitlust volituste ühise kontrollimise eest.

Rahvahulkade rahutus kasvas iga päevaga. Rahvas ootas Generaalstaatidelt otsuseid, mis oleksid laiade töörahvahulkade elutingimusi parandanud. «Kogukondade» saadikud (nagu kolmanda seisuse saadikud end tollal nimetasid) mõistsid, et nad ei tohi aega kaotada: rahvahulkade viha oleks võinud langeda neile. 10. juunil tegi kolmanda seisuse saadik abee Sieyès ettepaneku teatada priviligeeritud seisuste saadikuile, et isegi juhul, kui vii-

mased ei tule ühisele istungile, kontrollivad kolmanda seisuse saadikud ise kõigi Generaalstaatide saadikute volitusi.

17. juunil, pärast volituste kontrollimist, kuulutasid kolmanda seisuse saadikud end Rahvuskoguks. See oli julge otsus, mis tähendas, et vastu kuninga tahtmist ja kavatsusi läks võim nüüd kõigi kolme seisuse saadikute kätte, kusjuures kodanluse esindajail oli viimaste hulgas arvuline ülekaal.

Nagu tavaliselt kogunesid need saadikud 20. juuni hommikul lossi juurde, kus nende istungid toimusid. Selgus aga, et kuninga käsul oli loss «ajutiselt» suletud. Kõik mõistsid, et 17. juuni revolutsioonilistest sündmustest hirmunud valitsus valmistab kallaletungi Rahvuskogule. Rahvas, Pariisi töötajad, keda saabus Versailles'sse järjest rohkem, kogunes saadikute ümber. Paljude lihtsate inimeste saatel asusid saadikud otsima kohta istungite pidamiseks. Peagi leiti ruum. See oli peaaegu tühi, kuid avar pallimängusaal. Rahvas piiras hoone ümber ja tungis saali saadikute hulka. Rahvuskogu võttis selles saalis vastu ainult ühe, kuid erakordselt tähtsa otsuse: saadikud tõotasid pidulikult, et nad ei lähe laiali, vaid tulevad kokku igal pool, kus see on võimalik, kuni konstitutsioon on välja töötatud.

Rahvahulgad ei lahkunud saadikute juurest ka Rahvuskogu järgmise istungi ajal, mis toimus ühes Versailles' kirikus. «Liigutav oli vaadata,» kirjutas üks istungist osavõtja, «kui tähelepanelikult tegid lihtsad inimesed saadikutele läbipääsuteed rahva hulgas, tõid kohale toole ja kaitsesid oma rinnaga Rahvuskogu liikmeid õnnetusjuhtumite eest, mis niisuguses trügimises võisid aset leida.»

23. juunil tehti saadikutele ettepanek ilmuda samasse lossi, kus avati Generaalstaadid. Sel päeval toimus uus «kuninglik» istung, s. o. kõigi kolme seisuse saadikute ühine istung kuninga osavõtul. Louis XVI nõudis, et kõigi seisuste esindajad läheksid viibimata neile eraldatud ruumidesse ja jätkaksid tööd kui Generaalstaatide saadikud.

Kui kuningas saalist lahkus, ei liikunud ükski kolmanda seisuse saadik paigalt: nad olid otsustanud jätkata Rahvuskogu istungeid.

Rahvuskogu ja sõjavägi

Püüdes saadikuid rahvahulkadest isoleerida, keelas valitsus kõrvalistel isikutel Rahvuskogu lossi sissepääsu. Nagu varem, nii asetati ka 24. juunil kõigi lossi uste juurde Versailles' garnisoni kaardiväelased. Äkki aga täitusid Rahvuskogu istungitesaali rõdud rahvaga. Pealtnägija sõnade järgi sel hetkel istung «otsekui sündis ümber». Kõik saadikud said aru, et sõjaväeline valve ei täida enam valitsuse käsku. Versailles' garnisoni üleminek Rahvuskogu poole tõendas algava revolutsioonilise võitluse üldrahvalikku ise-

loomu. Kogu maa jälgis pingelise tähelepanuga Versailles's arenevat võitlust. 30. juunil vennastusid sõduritega Prantsusmaa pealinna Pariisi elanikud.

9. juulil kuulutas Rahvuskogu enda Asutavaks Koguks. Selle aktiga rõhutas Rahvuskogu, et tal on õigus välja anda uusi, kogu riigis kõigile kohustuslikke seadusi.

Kuningas ja õukonna klikk ei pidanud end siiski lööduks. 11. juulil 1789 tagandas Louis XVI Neckeri. Kodanlikes ringkondades populaarse ministri asemele määrati repressioonihimuline parun de Breteuil, kes teatas: «Kui on vaja, siis me põletame kas või Pariisi maha.» Asutavat Kogu võis päästa ainult rahva revolutsioon.

Revolutsiooni algus. Bastille' vallutamine 14. juulil 1789

Teade de Breteuil' määramise kohta jõudis Pariisi 12. juulil. Samal päeval alustas kuninga reaktsioonilisest poliitikast vihaleaetud rahvas ülestõusu. Tööinimeste, revolutsioonilise kodanluse ja kodanliku intelligentsi arvukad esindajad relvastasid end kõigega, mis kätte sattus: püsside, nugade ja piikidega. Sõdurid läksid rahva poole üle, kuid välismaistest palgasulastest koosnevad väeosad avaldasid vastupanu.

Pariisi valijamehed otsustasid lõpuks moodustada linnas uue võimuorgani — niinimetatud Alalise Komitee. Kuid endisi võimukandjaid ei kõrvaldatud täielikult, rõhuv enamus neist võeti Alalise Komitee koosseisu. 13. juulil moodustati rahvuskaart. Esialgu koosnes rahvuskaart ainuüksi kodanlikest elementidest, kes pidid kaitsma mitte üksnes revolutsiooni võite, vaid ka kodanlikku eraomandit.

14. juuli hommikuks oli peaaegu kogu Pariis peale Bastille' ülestõusnud rahva võimuses. Kahe tõstesillaga varustatud kraavi abil tänavatest eraldatud Bastille' kindlusvanglat oli aga raske vallutada. Bastille' suurtükid olid pööratud Saint-Antoine'i eeslinna poole, kus elasid peamiselt töölised ja käsitöölised. Alaline Komitee ei kavatsenud alustada Bastille' vastu mingisugust sõjategevust, kuid rahvas ise asus kindlust piirama. Müürsepad, puusepad ja katusekatjad valmistasid kiiresti piiramisseadmeid. Bastille'd piiravate uljaspeade hulgas oli töölisi, poodnikke ja ümbruskonna külade elanikke. Peagi ühinesid nendega ka sõdurid. Suurtükitulega purustati tõstesildade ketid, rahvas tungis kindlusse ja Bastille oligi vallutatud!

Bastille' langemine tähendas rahva ülestõusu võitu. Kuningas Louis XVI tunnistas oma lüüasaamist: ta kutsus Neckeri uuesti ametisse ja tuli ise 17. juulil ühes Rahvuskogu saatjaskonnaga Pariisi.

Rahva võiduka ülestõusuga 14. juulil algas Prantsuse revolutsioon. See kuulsusrikas päev sai prantslaste rahvuspühaks. Sü-

gavat muljet avaldas teade Bastille' langemisest ka paljudes teistes Euroopa maades ja Ameerikas, kus ühiskonna eesrindlikumad ringkonnad tervitasid vaimustusega Pariisis alanud revolutsiooni.

Talupoegade ülestõusud ja varakate klasside «suure hirmu» päevad

Revolutsiooni võitu Pariisis kindlustasid talupoegade väljaastumised kogu maal.

1789. aasta juulis ja augustis oli kogu Prantsusmaa haaratud talupoegade ülestõusudest. Talupojad keeldusid feodaalkoormisi kandmast, põletasid mõisaid, hävitasid feodaalsete «õiguste» kohta käivaid dokumente ja õiendasid arveid kõige vihatumate mõisnikega. Varakad klassid — aadlikud, vaimulikud ja jõukas kodanlus — tundsid selle võimsa talurahvaliikumise ees «suurt hirmu».

Kõige suuremad ja ulatuslikumad talupoegade ülestõusud toimusid Elsassi, Franche Conté', Maconnais', Lyonnais', Dauphine'i ja Normandie' provintsis. Talupoegade rahutused Franche Conté' provintsis puhkesid 1789. aasta juulikuu 20-ndatel päevadel. Selle ülestõusu ajal hävitati 40 lossi. Talupojad jagasid omavahel mõisnike heinamaad ja metsad. Maconnais' ja Beaujolais' provintsis rüüstati 72 lossi. Dauphine'i provintsis põletati ja purustati igast viiest lossist kolm. Koos vaesema maarahvaga haarasid vikatid ja hangud ka taluperemehed, keskmikud ja osalt isegi jõukamad talupojad. Laialdane võitlusrinne feodaalse senjööri, mõisniku vastu tekkis prantsuse külas selle tõttu, et Prantsusmaal enne revolutsiooni, nagu rõhutas Lenin, «...veel ei olnud lõppenud tema poolkeskaegse talurahva lõhestumine maakodanluseks ja proletariaadiks...»[1]

«Munitsipiaalne» revolutsioon

Enne revolutsiooni puudusid väikelinnades valitavad võimuorganid. Suurtes linnades võis valimistest osa võtta ainult tühine osa kodanlusest. Tegelikult aga sõltusid linna võimuorganid täielikult absolutistliku administratsiooni kõrgematest esindajatest, intendantidest. Bastille' vallutamisega algas kogu Prantsusmaal niinimetatud «munitsipiaalne» revolutsioon. Selle revolutsiooni edukuse kindlustas rahva võit, mis saavutati Pariisis 14. juulil 1789. Nii näiteks ajas teade Bastille' vallutamisest jalule kogu Strasbourg'i töörahva, rüüstati linnapea maja ja maksukogujate kontorid, töölised tungisid raekotta ja hävitasid kohaliku suurkodanluse privileege puudutavaid vanu dokumente.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 221.

Pariisi eeskujul organiseeriti ka Lyonis kodanlik miilits, kes samuti ei tahtnud lasta oma ridadesse proletaarlasi. See suurendas rahutusi rahva hulgas. 27. juulil heisati Lyoni raekoja torni punane lipp. Naaberlinnade kodanliku miilitsa abiga suruti aga Lyoni tööliste rahutused peagi maha.

Troyes's, Amiens'is, Cherbourg'is, Rouen'is ja paljudes teistes linnades likvideeriti ülestõusnud rahvahulkade nõudel vanad võimuorganid. Ent kodanlus kasutas linna valitsemissüsteemi reorganiseerimist taotlevat rahvaliikumist oma klassi huvides: uutes munitsipaliteediorganeis haarasid konstitutsioonilis-monarhistliku suurkodanluse esindajad võimu enda kätte. Nagu pealinnas, nii moodustati provintsideski ühes uute munitsipaliteetidega ka kodanlik rahvuskaart.

Suurkodanluse võimuletulek

Kodanlustunud aadli ja suurkodanluse, rahameeste, laevaomanike, töösturite ja kaupmeeste poliitilised esindajad — konstitutsioonilised monarhistid — võimutsesid Rahvuslikus Asutavas Kogus ning Pariisi ja provintside munitsipaliteetides (omavalitsustes). Nende käes oli ka revolutsiooni relvastatud jõud — rahvuskaart. Rahvuskaardi ülemaks määrata markii Lafayette, kes oli võtnud osa Ameerika Ühendriikide iseseisvussõjast ja pooldas juba enne revolutsiooni kodanlikke ümberkorraldusi. Kolmanda seisusega ühinenud aristokraatide hulgas oli suurepärane kõnemees, kuid printsiibitu poliitikategelane krahv Honoré Mirabeau. Revolutsiooni esimestel kuudel oli krahv Mirabeau'l Asutavas Kogus tohutu suur autoriteet.

Toetades näilikult «vennalikku ühtsust» ja esinedes kogu prantsuse rahva nimel, tundsid suurkodanluse esindajad tegelikult kõige rohkem muret selle üle, kuidas kaitsta oma klassihuve. Seda näitas selgesti Asutava Kogu seadusandlus.

4.—11. augusti 1789. aasta agraarseadused

Agraarküsimus oli Prantsuse XVIII sajandi kodanliku revolutsiooni kõige tähtsamaks küsimuseks. Talurahvale, kes moodustas Prantsusmaa elanikkonna ülekaaluka enamuse, oli feodaalsest sõltuvusest vabanemine eluliseks vajaduseks. Samuti oli see vajalik tööstuse ja kaubanduse arendamiseks.

Talurahvaliikumise võimas tõus 1789. aasta suvel sundis Asutavat Kogu agraarküsimust viibimatult käsile võtma. «Suurest hirmust» haaratud aadlisoost maaomanikud palusid Asutava Kogu saadikuid, et nad võtaksid vastu mingisugused külaelanikke «rahustavad otsused». Just sellepärast võtsid aadlike, vaimulike, pro-

vintside ja linnade esindajad Asutava Kogu 4. augusti istungil sõna otsekui mingis suuremeelsuse hoos, nad kutsusid üles ohverdama «isamaa altarile» oma privileegid ja «vabatahtlikult» loobuma feodaalõigustest. Kuid seejärel esitatud ettepanekud ei olnud sugugi kooskõlas kõlavate sõnadega «ohvritest». Aadlikud ja feodaalrendist saavad kodanlased loobusid vastutasuta ainult niinimetatud isiklikest õigustest (servituudist, senjöriaalkohtust ja «surnud käe» õigustest), s. t. nendest õigustest, mis tegelikult olid juba tühistunud revolutsiooni esimestel päevadel või veelgi varem.

Alles mitu päeva kestnud pikkade vaidluste järel võttis Asutav Kogu vastu dekreedid kõigi tähtsamate feodaalõiguste kohta, nagu tsensus, naturaalrent (champêtre), teoorjus ja ühekordsed maksud senjöörile tsensiivi müümisel või pärandiks saamisel. Asutava Kogu poolt 4.—11. augustini vastuvõetud otsuste kohaselt pidi talupoeg kõigist neist feodaalkoormistest vabanema üle jõu käiva väljaostumaksu eest.

Mõistagi ei rahuldanud 4.—11. augustini vastuvõetud dekreedid talurahvahulki sugugi.

«Feodaalkorra täieliku hävitamise seadust», mille Asutav Kogu võttis vastu just niisuguses üldises sõnastuses, tõlgitsesid talupojad kui konkreetset otsust kõigi feodaalkoormiste kaotamise kohta. Sellepärast keeldusid nad ka feodaalkoormiste kandmisest. Pettunud talurahvas jätkas võitlust. Rahva rahutuste mahasurumiseks kohustati munitsipaliteete kasutama rahvuskaarti, kellele seega pandi karistussalga ülesanded. Talurahvaliikumine aga ei vaibunud, vaid suurenes 1790. aasta kevadel veelgi.

«Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon»

Juba revolutsiooni esimestel päevadel ja 1789. aasta juulikuu teisel poolel toimunud rahutuste mõjul asusid Asutavas Kogus enamuses olevad konstitutsionalistid koostama «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni». Deklaratsioon pidi teatavaks tegema uue, kodanliku ühiskonnakorra tähtsamad põhimõtted ja, nagu lootsid konstitutsionalistid, deklaratsiooni koostajad, ühtaegu rahustama rahvahulki, panema seisma revolutsioonilise tõusu.

26. augustil 1789 võttis Asutav Kogu pidulikult vastu «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni». Deklaratsioon koosnes 17 paragrahvist.

«Kõik inimesed sünnivad vabadena ja õiguste suhtes võrdseina ning jäävad selleks. Ühiskonnas valitsevate erinevuste aluseks tohib olla ainult üldine kasu,» kõlas deklaratsiooni *esimene* paragrahv. Vabadus ja rõhumisele vastupanu kuulutati inimese «loomulikeks ja loovutamatuiks» õigusteks. *Kolmas* ja *kuues* paragrahv rõhutasid rahva suveräänsust: «Kogu kõrgema võimu kandjaks on tegelikult rahvas ise.»

Viimane, seitsmeteistkümnes paragrahv deklareeris:

«Et eraomand on puutumatu ja püha, siis ei tohi seda kelleltki ära võtta, välja arvatud juhul, kui see on ühiskonnale ilmselt vajalik. Kuid siis tuleb seda teha seaduse alusel ja õiglase ning eelneva vastutasu eest.»

Kuulutades eraomandi puutumatuks ja pühaks, muutis deklaratsioon varandusliku ebavõrdsuse seaduspäraseks nähtuseks ja väljakuulutatud üldise võrdsuse ainult vormiliseks, juriidiliseks võrdsuseks. Sellest hoolimata oli 1789. aasta õiguste deklaratsioon oma aja kohta suure revolutsioonilise tähtsusega dokument. Feodaalikke võimutsemise ajastul jätsid selles deklaratsioonis väljakuulutatud võrdsuse, vabaduse, vendluse ja rahva suveräänsuse põhimõtted kaasaegsetesse sügava mulje ning avaldasid neile revolutsioneerivat mõju.

Rahutused 1789. aasta sügisel ja nende mõju Asutava Kogu poliitilistele rühmitustele

Asutav Kogu ei võtnud vastu mitte mingeid otsuseid töötavate hulkade olukorra parandamiseks. Sellepärast pole imestada, et tööliste rahutused Pariisis ja provintsides kestsid edasi. 27.—30. augustini 1789 toimusid Pariisis müürseppade ja päevatööliste rahutused. Septembris leidsid aset kingseppade ja lihunike rahutused. Paljud töölised arreteeriti.

Talupoegade ja tööliste rahutuste kasvamisega muutusid poliitilised rühmitused Asutavas Kogus võrdlemisi kindlapiiriliseks.

Selgelt kontrrevolutsioonilist rühmitust kujutasid endast äärmised rojalistid, kes pooldasid feodaal-absolutistlikku korda (Cazalès, krahv Monlosier jt.). Mõõdukad rojalistid (Munier, Clermont-Tonnerre jt.) olid vormiliselt nõus konstitutsioonilise monarhiaga (muidugi ainuüksi selle aristokraatlikus vormis, kahekojalise parlamendiga), kuid pooldasid tegelikult kontrrevolutsionääre. Nad võtsid sõna kuninga absoluutse vetoõiguse poolt, s. t. soovisid, et kuningale antaks täielik õigus temale vastuvõtmatute Asutava Kogu seaduste tühistamiseks. Valdav enamus kolmanda seisuse saadikuid olid järjekindlamad konstitutsioonilise monarhia pooldajad. Üldiselt kaitses enamik saadikuid suurkodanluse ja kodanlustunud liberaalse aadli huve. Konstitutsionalistid pidasid revolutsiooni edasist arengut ohtlikuks ja ebasoovitavaks. Algul etendas Asutavas Kogus konstitutsioonilist monarhiat pooldavate saadikute hulgas juhtivat osa markii Lafayette ja seejärel Barnave. Asutava Kogu vähemuse moodustasid kodanlike demokraatide esindajad, kes pooldasid üldist valimisõigust. Kõnealuses väikeses rühmituses etendas kõige tähtsamat osa tulevane jakobiinide juht Maximilien Robespierre.

Robespierre

Maximilien Robespierre sündis 6. mail 1758 Arras'i linnas (Artois' provintsis). Ta oli advokaadi poeg ja valis endale oma isa elukutse. Generaalstaatide valimiste puhul avaldas Robespierre 1788. aastal brošüüri, milles ta julgelt paljastas feodaal-absolutistliku korra pahesid. Arras'i kolmas seisus valis Robespierre'i Generaalstaatide saadikuks. Kõigis oma Asutavas Kogus peetud arvukates kõnedes kutsus Robespierre võitlusele Prantsusmaa kodanlik-demokraatlike ümberkorralduste eest.

Marat ja tema ajaleht «Rahva Sõber»

Pariisi kehvikute ja demokraatlike kihtide hulgas omas suurt populaarsust teine jakobiinide juht, konstitutsiooniline demokraat Jean Paul Marat (1743—1793), silmapaistev teadlane, arst, füüsik ja ajakirjanik, kes pühendas kogu oma talendi revolutsioonilisele võitlusele. Oma suurepärases raamatus «Orjuse ahelad», mis ilmus trükist juba 1774. aastal Inglismaal, esitas Marat feodaal-absolutistliku korra terava ja sügava kriitika. 1780. aasta septembris hakkas ilmuma Marat' ajaleht «Rahva Sõber». Esimestest numbritest peale muutus see ajaleht revolutsioonilise demokraatia võitlevaks häälekandjaks. «Rahva Sõber» paljastas kontrrevolutsioonilise õukonnapartei plaane ja selle partei pooldajaid Asutavas Kogus. Marat' suurepärane läbinägelikkus võimaldas tal aimata seda, mis oli hoolikalt varjatud, nagu näiteks Mirabeau' reetmist ja kuninga äraandlikke kavatsusi, tema plaane välismaale põgeneda.

Rahva väljaastumine 5.—6. oktoobril 1789

Louis XVI ja Marie Antoinette, kes juhtisid kontrrevolutsioonilist õukonnaparteid, tegid ettevalmistusi revolutsiooni mahasurumiseks. Saanud Asutavalt Kogult vetoõiguse, lükkas kuningas edasi 4. augusti dekreetide ning «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni» kinnitamise. Louis XVI ei varjanud enam oma vaenulikku suhtumist Asutavasse Kogusse. Ta kutsus Versailles'sse kontrrevolutsiooniliselt meelestatud Flandria polgu ja korraldas polgu ohvitseride auks banketi.

Sellest 1. oktoobril asetleidnud kontrrevolutsioonilisest demonstratsioonist sai Pariis teada kaks päeva hiljem. Otsekohe puhkes valla pealinna töötajate meelepaha. Leivahindade tõus ja leiva puudus pagariärides süvendas rahvahulkade rahulolematust. 4. oktoobril kogunes palju rahvast Palais Royali ümber. Hüüded: «Surm preestritele! Surm aristokraatidele! Surm kuningannale!»

vaheldusid üleskutsetega minna Versailles'sse ning sundida kuningat tulema Pariisi rahva valve alla ja valitsust varustama Pariisi leivaga. Haaranud suurtükid, suundusid meeleavaldajad Versailles'sse. Sellest retkest võttis osa tohutu hulk mees- ja naistöölisi.

Rahvuskaardi ülem markii Lafayette ei tahtnud retkega ühineda, kuid rahvahulkade survel andis ta rahvuskaardile käsu minna Versailles'sse.

5. oktoobri õhtul tõotas kuningas Versailles'sse jõudnud meeleavaldajatele, et ta hoolitseb Pariisi leivaga varustamise eest. Kuid 5. oktoobri liikumise eesmärgiks ei olnud ainult toitlusküsimuse lahendamine. Sellepärast ei lahkunud Pariisi töötajad Versailles'st, vaid tegutsesid siin edasi. Pärast verist lahingut kuninga valvega tungis rahvas 6. oktoobri koidikul lossi. Alles pärast seda andis kuningas järele ja teatas, et ta tuleb otsekohe Pariisi.

5. ja 6. oktoobri sündmustel oli väga suur tähtsus, sest nad takistasid Louis XVI Asutava Kogu laialiajamist. Kuninga ning seejärel ka Asutava Kogu sunnitud üleminek Pariisi, kus mitte ükstnes kuningas, vaid ka parempoolsed rühmitused olid rahva kontrolli all, ajas kontrrevolutsiooni plaanid nurja. Kuid rahvahulkade aktiivsuse tõusust ehmununa ühinesid parempoolsed rühmitused Asutavas Kogus ja väljaspool seda. Rahvahulkade iseseisvate poliitiliste väljaastumiste takistamiseks kuulutas Asutav Kogu välja niinimetatud sõjaseaduse, 1789. aasta 21. oktoobri dekreedi sõjaseisukorra kehtestamise kohta rahutuste ajaks ja relvade kasutamisest «mässuliste jõukude» vastu. 1789. aasta oktoobris oli Marat sunnitud põranda alla minema.

Tsensuslik valimissüsteem

Samasugune poliitiline eesmärk — takistada rahvahulkade revolutsioonilise mõju kasvu — oli Asutaval Kogul ka valimissüsteemi väljatöötamisel. Otseses vastuolus «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooniga» võttis Asutav Kogu 1789. aasta lõpul vastu tsensusliku valimissüsteemi, mille alusel kodanikud jagati «aktiivseteks» ja «passiivseteks» nende varandusliku, materiaalse seisundi järgi.

«Passiivseteks», s. t. hoopis ilma valimisõigusteta jäeti kõik kodanikud, kellel puudus ettenähtud varanduslik tsensus, kes töötasid palgalistena ega kuulunud rahvuskaardi nimekirja. Revolutsioonist kõige aktiivsemalt osavõtnud töörahva hulgad olid seega 1791. aasta konstitutsiooni järgi «passiivsed» kodanikud. «Aktiivseteks» nimetati kindlaksmääratud varandusliku tsensusega kodanikke. Ainuüksi nendele kodanikele anti valimisõigus. Kehtestati kaheastmeline valimissüsteem.

Valijameeste valimise õigus anti meestele, kes olid vähemalt

25 aastat vanad, ei töötanud palgalisena, kuulusid rahvuskaardi nimekirja ja maksid otsest maksu päevatöölise kolme päeva töötasu suuruses. Mõistagi oli töölise kolme päeva töötasu väike summa, kuid rahvuskaardi koosseisu kuulumise nõue kõrvaldas valimistest osavõtmisest väga palju kodanikke, sest oma raha eest mundri ja relvade muretsemine käis enamikule üle jõu. Valijameesteks võisid olla isikud, kes maksid otseseid makse kümne päeva töötasu suuruses summas. 1789. aasta lõpul avaldatud seaduse järgi võis saadikuks valida ainult neid isikuid, kes maksid ühe hõbemarga (ligi 50 livri) otsest maksu või omasid maad. Hiljem aga, 27. augustil 1791, muudeti seda seadust suurkodanluse kasuks. Paragrahv «ühe hõbemarga» kohta tühistati, kuid varanduslikku tsensust tõsteti. Valijameheks ehk teiste sõnadega osavõtjaks departemangu kogust, kus pidi valitama departemangu võimukandjaid ja Seadusandliku Kogu saadikuid, võis olla ainult selline isik, kes oma maatükist sai vähemalt 150—200 päevapalga suuruse sissetuleku.

Tsensusliku valimissüsteemi kehtestamine tekitas kodanike poliitilise ebavõrdsuse. 1791. aastal oli Prantsusmaa 26 miljonist elanikust «aktiivsed» umbes 4 250 000 kodanikku. Juba 1790. aasta jaanuaris-veebruaris toimusid munitsipaalorganite valimised uue valimissüsteemi järgi.

Administratiivsed ümberkorraldused aastail 1789—1791 ja nende poliitiline tähtsus

1790. aasta mai- ja juunikuu jooksul muudeti Pariisi administratiivset korraldust ja pealinna rajoonideks jaotumist. Distriktid kaotati ning Pariis jagati 48 sektsiooniks. Sektsiooni kogusse võis valida ainult «aktiivseid» kodanikke. Sektsioonide ühiseid istungeid oli erakordselt raske korraldada tahtlikult keeruliseks tehtud kokkukutsumise korra tõttu. Niiviisi kehtestati suurkodanluse ja kodanlustunud aadli poliitiline ülevõim.

Asutav Kogu tühistas privileegid, millede tõttu mõned provintsid elasid nagu «riik riigis». Kahtlemata oli see suure progressiivse tähtsusega reform. Revolutsioon soodustas tunduvalt prantsuse kodanliku rahvuse lõplikku *väljakujunemist*. 1789. aasta oktoobris jagati Prantsusmaa 83 enam-vähem ühesuguse suurusega departemanguks. Departemangu eesotsas seisis administratiivne nõukogu ja viiest inimesest koosnev täidesaatev direktoorium. Ühtse administratiivse korralduse ja maksusüsteemi kehtestamisega ning alloodikohtute ja sisetollide kaotamisega likvideeriti Prantsusmaa üksikute osade vahel valitsenud erinevused. Sellega kõrvaldati kunstlikud tõkked, mis takistasid kapitalismi arenemist, kaubanduslike ja tööstuslike sidemete kasvu Prantsusmaal.

Asutav Kogu kaotas samuti seisustevahelised erinevused. Et

võtta aadlikelt viimased juriidilised privileegid ja tagada kõigi kodanike vormiline võrdsus, kaotas Asutav Kogu 1790. aasta 19. juuni dekreediga pärilike aadlike institutsiooni ja kõik sellega kaasaskäivad tiitlid.

Asutav Kogu ja kirik

Nagu eespool märgitud, tekkis Prantsusmaal enne revolutsiooni raske finantskriis. Prantsusmaa oli pankroti lävel. Finantskriisist ülesaamiseks tuli otsekohe tarvitusele võtta erakordsed abinõud. Kuid Asutav Kogu ei söandanud riigivõlga kustutada, vaid tegi ettepaneku «ohverdada» vaimulikkonna varad. 2. novembril 1789 avaldas Asutav Kogu dekreedi, millega kõik kiriku varandused kuulutati rahvuslikuks varaks. Kirikult konfiskeeritud ja rahvuslikuks varaks kuulutatud maa lasti riigivõla katteks müügile.

Asutava Kogu poolt 1790. aasta juulis-novembris väljaantud dekreetidega teostati vaimulikkonna niinimetatud kodanlik ümberkorraldus. Prantsuse katoliku kirik ei allunud nüüdsest peale enam administratiivselt Vatikanile, vaid sõltus riigist. Peapiiskopid ja vaimulikud olid valitavad, esimesi valisid departemangu ja teisi koguduse valijamehed. Riik maksis usukultuse teenritele palka, need pidid omakorda konstitutsioonile andma truudusevande. Mõningad endised kiriku funktsioonid (sünni- ja surmajuhtumite, samuti abielude registreerimine) anti üle riigile. Enamik vaimulikke oli niisuguste ümberkorralduste vastu ja asus kontrrevolutsioonilise võitluse teele.

Talupoegade ülestõusud 1790. aastal. Asutava Kogu agraarpoliitika aastail 1790—1791

Nagu juba märgitud, keeldusid talupojad visalt mõisnikule ühtegi maksu tasumast ja koormisi kandmast ning taotlesid kogukonna maade tagasiandmist. 1790. aastast alates kasvas talupoegade rahutuste arv. Bretagne'is põletati ühe kuu jooksul (1790. aasta veebruaris) 37 mõisniku lossi. Suured rahutused toimusid Quercy, Perigeueux' ja Rouergue'i provintsis.

1790. aasta veebruarist juulini väljaantud seadustega püüdis Asutav Kogu leida abinõusid talurahvarahutuste lõpetamiseks, kuid midagi olulist talupoegade heaks ei tehtud. 1790. aasta 15. märtsi dekreediga lubati rahvuslikuks varaks kuulutatud maad müüa enampakkumise teel väikeste tükkidena 12-aastase järelmaksuga. Kuid juba 1790. aasta juulis vähendas Asutav Kogu järelmaksu aega 12 aastalt neljale aastale ja keelas väikeste maatükkide müügi. Nüüd müüdi ainult suuri maatükke võrdlemisi kõrgete hindadega, mida enampakkumine veelgi tõstis. Maad müüsid

munitsipialiteedid, kus võimutses suur- ja keskkodanlus. Niisuguses olukorras ei saanud vaesed talupojad üldse maad osta ja isegi talurahva keskkihid ei suutnud linnakodanlusega alati võistelda. Sellepärast sattus suurem osa müügile määratud maast linnakodanluse kätte. Külakehvistu ja suur osa talurahva keskkihte protesteeris Asutava Kogu agraarpoliitika vastu rea väljaastumistega. Septembri lõpul palusid Cahors'i kohalikud võimud valitsuselt abi ähvardava talupoegade ülestõusu ärahoidmiseks. 1790. aasta sügisel aga haarasid talupoegade ülestõusud Seine et Marne'i, Loire'i ja Saône'i departemangu ning mõned teised alad. Sõjaväe kohalesaatmine, repressioonid ja hukkamised ei suutnud rahutusi lõpetada.

Assignaadid

Ajavahemikul 16.—21. septembrini 1789 jõudis Asutav Kogu otsusele, et finantskriisist ülesaamiseks ja riigivõla kustutamiseks tuleb välja lasta riiklikud maksukohustused, niinimetatud assignaadid. Assignaatide väljalaske summa määrati kindlaks 400 miljoni livri peale, sest nii palju loodeti saada kirikuvarade müügist. Esialgu olid suurtes kupüürides (1000 livri) väljalastud assignaadid tegelikult kasulikud viieprotsendilised väärtpaberid. Dekreetidega 1790. aasta 16.—17. aprillist ja 29. septembrist muudeti assignaadid paberrahaks. Et assignaadid ei olnud enam väärtpabereiks, lasti neid nüüd välja väikestes kupüürides ja nad pidid tulema käibele peenrahana. 1790. aastal püsis assignaatide kurss enam-vähem ühesugusel kõrgusel. Nende väljalaske suurendamise järel aga hakkas nende kurss hiljem kiiresti langema.

Asutava Kogu tööstus-, kaubandus- ja maksudealane seadusandlus

Kaubandus- ja tööstuspoliitikas püüdis Asutav Kogu leida kompromissi kodanluse mitmesuguste kihtide huvide vahel. Võeti vastu dekreedid, millega tühistati valitsuse reglamentatsioonid, kaotati tsunftid ja lubati viljaga vabalt kaubelda. Nende seadustega viidi ainult osaliselt ellu füsiokraatide majandusliku «liberalismi» programm. Nii näiteks keelati 1791. aasta tollitariifiga linase kedruse ja ehitusmaterjalide sissevedu.

Iseloomustav on Asutava Kogu poolt kehtestatud maksustamissüsteem. Väikestele ettevõtetele määrati võrdlemisi suured maksud, suurtele kapitalidele aga samal ajal üsna väikesed. Suured olid ka maaharijatel lasuvad maksud.

Töölisliikumine revolutsiooni esimestel aastatel ja Asutava Kogu töölistevastane seadusandlus. Le Chapelier' seadus

1790. aastal võis Prantsusmaa majanduselus märgata elavnemist, mis loomulikult tugevdas tööliste võitlust töötingimuste parandamise, kõrgema palga ja samuti tööpäeva lühendamise eest 14 tunnilt 12 tunnile. Kiiresti kasvas töölisühingute arv.

Pariisi trükitöölised organiseerisid juba 1789. aastal Inimkonna Sõprade Ühingu. Oma ühingu organisatsiooniliseks aluseks jätsid nad kompanjonaažide struktuuri. Pariisi puusepad asutasid 1791. aasta kevadeks oma kutseala tööliste Vendlusliidu. Tuhanded puusepad astusid liidu liikmeks. Vendlusliit asutas vastastikuse abistamise kassasid ja kutsekoole.

Organisatsioonilise nõrkuse ja arvulise vähesuse tõttu ei saanud prantsuse töölised XVIII sajandi lõpul olla iseseisvaks poliitiliseks jõuks. Kuid eesrindlike tööliste juures ilmnesid juba klassiteadvuse algmed. Pariisi töölised külastasid poliitilisi klubisid. 1791. aasta kevadel püüdsid Pariisi töölised ühendada kõik oma jõud ja ühingud ning luua sidemed provintsi organisatsioonidega.

Selleks et takistada streigivõitlust ja tööliste poliitilisi ühinguid juba eos lämmatada, võttis Asutav Kogu 1791. aasta 14. juulil vastu saadik Le Chapelier' esitatud seaduse. Marx nimetas Le Chapelier' seadust «kodanlikuks riigipöördeks». Nimetatud seadusega võttis kodanlus töölistelt nende poolt äsja kättevõidetud ühinemis-, assotsiatsioonide- ja streigivabaduse. «Dekreetidega 14. juunist 1791 kuulutas ta kõik tööliste koalitsioonid «atendaadiks vabaduse vastu» ..., mida karistatakse 500 livri suuruse trahviga ja aktiivsete kodanikuõiguste äravõtmisega üheks aastaks.»[1]

1791. aasta konstitutsioon

Konstitutsiooni väljatöötamist alustati juba 1780. aasta sügisel, kuid see jõustus alles 1791. aastal (sellepärast nimetatakse teda ka 1791. aasta konstitutsiooniks). 1791. aasta konstitutsiooniga kehtestati Prantsusmaal konstitutsiooniline monarhia. Kuningas, kelle isik kuulutati puutumatuks, oli täidesaatva võimu pea ning maa- ja merejõudude kõrgem ülemjuhataja. Sõda aga võis kuningas kuulutada ainult Seadusandliku Kogu nõusolekul. Konstitutsiooni järgi oli Seadusandlik Kogu kõrgemaks seadusandlikuks võimuks, kuid kuningale oli jäetud õigus Seadusandliku Kogu poolt vastuvõetud seaduste elluviimist ajutiselt seisma panna (suspensiivse veto õigus). Seadusandlik Kogu muutus kodanluse kõige rikkamate kihtide klassivõimu organiks. Konstitutsiooniga

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 664.

sai seaduslikuks demokraatiavastane tsensuslik valimissüsteem, mis jaotas kodanikud «aktiivseteks» ja «passiivseteks».

Seadusandliku Kogu saadikute valimiseks kehtestati kaheastmeline valimissüsteem.

Asutav Kogu ja orjapidamise küsimus

Juba Generaalstaatide valimistel saadikuile esitatud «Juhenditesse» esines neegrite orjusest vabastamise idee. Revolutsiooni algul puhkesid neegrite ülestõusud Prantsuse kolooniates San Domingos ja Martinique'is. Kuid peale väikese «Mustanahaliste sõprade» rühmituse ei leidunud Asutavas Kogus kedagi, kes oleks pooldanud orjakauplemise keelamist. Mõned aadlike ja kodanluse liberaalsete ringkondade saadikud, kes võtsid kolooniate ekspluateerimisest osa, olid orjuse säilitamisest isiklikult huvitatud. Asutav Kogu piirdus 1790. aasta 8. märtsi seadusega, millega lubati kokku kutsuda kolooniate kogusid, kuid nendesse võis valida ainult väga jõukaid mulatte. Prantsusmaa Rahvuskogusse ei pääsenud mulatid mingil tingimusel. 1791. aasta konstitutsioonis oli selle kohta öeldud: «Kuigi kolooniad ja Prantsuse valdused Aasias, Aafrikas ja Ameerikas moodustavad osa Prantsuse impeeriumist, ei kehti konstitutsioon nende suhtes.» Orjapidamist kolooniates ei kaotatud.

Poliitilised klubid. Jakobiinide Klubi tekkimine

Revolutsiooniaastatel etendasid tähtsat osa poliitilised klubid, sest nad olid Prantsusmaad erutavate ülitähtsate küsimuste arutamise keskusteks.

Revolutsiooni esimestest aastatest peale omandas suure mõju Jakobiinide Klubi. Selle klubi eelkäijaks oli 1789. aasta suvel Versailles's asutatud niinimetatud Bretoonide Klubi. Klubi asutajaks oli rühm Bretagne'i kodanlikke saadikuid, kes pooldasid konstitutsioonilist monarhiat. Bretoonide organisatsioonilise rühmaga ühinesid varsti paljud teised kolmanda seisuse erinevate poliitiliste rühmituste saadikud, kodanlustunud liberaalse aadli juhid ja kodanlikud demokraadid.

Pärast 1789. aasta 5.—6. oktoobri massilisi väljaastumisi läks ka Bretoonide Klubi ühes kuninga ja Asutava Koguga Versailles'st Pariisi. Pariisis asutasid selle liikmed uue ühingu, mis ametlikult kandis Konstitutsiooni Sõprade Ühingu nime, kuid mida tavaliselt hüüti Jakobiinide Klubiks kloostri järgi, kus toimusid klubi liikmete istungid (need toimusid nimelt püha Jakobi kloostri raamatukogus). Erinevalt Bretoonide Klubist võeti Jakobiinide Klubi liikmeks mitte üksnes Asutava Kogu saadikuid, vaid ka

teisi isikuid. Kõrge liikmemaksu tõttu (sisseastumismaks 12 livri ja aastamaks 24 livri) ei olnud Jakobiinide Klubil revolutsiooni esimestel aastatel (1789—1791) sidet laiade rahvahulkadega.

1790. aasta sügisel oli Jakobiinide Klubis ainult ligi 1100 liiget. Kuid juba tol ajal olid Jakobiinide Klubil oma filiaalid provintsides: 1790. aasta juunis ligi 100, 1791. aasta algul 227 ja sama aasta juunis juba 406 osakonda. Jäädes endiselt erinevate ja täielikult väljakujunemata poliitiliste rühmituste blokiks, omandas Jakobiinide Klubi siiski järk-järgult poliitilise partei organisatsioonilise struktuuri.

«1789. aasta ühing»

Aasta 1790 kevadel, mil rahvahulkade rahulolematus järjest suurenes, asutas osa Jakobiinide Klubi liikmeid uue poliitilise klubi, «1789. aasta ühingu». Selle rajajateks olid Mirabeau, Lafayette, Sieyès, Condorcet jt.

«1789. aasta ühingu» liikmemaksud olid veelgi kõrgemad ja liikmete arv rangelt piiratud. «1789. aasta ühingusse» kuulusid peamiselt pankurid ja suurkapitalistid. Nendega ühinesid ka teised isikud, kelle heaolu sõltus enne 1789. aasta revolutsiooni absoluutse monarhia soosingust või tema võlgadest. «1789. aasta ühingu» enamik liikmeid soovis säilitada sidemed feodaal-absolutistliku korra pooldajate kontrrevolutsiooniliste jõududega ja samal ajal jääda valitsevaks jõuks uue, konstitutsioonilise monarhia ajal.

1790. aasta algul astus Mirabeau, kes nägi kuningavõimus tuge revolutsiooni arenemise tõkestamiseks, salaja ühendusse kuninga õukonnaga.

Rahvaühingud. Kordeljeede Klubi

Umbes aasta pärast Bastille' vallutamist hakati Pariisis asutama rahvaklubisid. 1791. aasta algul oli igas Pariisi 48 sektsioonis (rajoonis) vähemalt üks niisugune klubi. Rahvaklubidesse astusid kodanikud, kes konstitutsiooni järgi olid valimisõigustest ilma jäetud (nende hulgas ka naised ja noorukid).

Rahvaklubide rajamisel etendas tähtsat osa 1790. aastal loodud Kordeljeede Klubi, mis nagu Jakobiinide Klubigi oli saanud nime oma kooskäimise koha järgi (istungid toimusid endises munkade-kordeljeede kloostris). Ametlikult nimetati klubi Inimese ja Kodaniku Õiguste Sõprade Ühinguks. Kõige silmapaistvamad Kordeljeede Klubi liikmed olid Marat, advokaat Robert, advokaat Danton, ajakirjanik Desmoulins, luuletaja d'Eglantine, trükkal Momoro,

ajakirjanik Hébert, ajakirjanik ja kirjanik Bonneville ja «neljanda» seisuse õigustest kirjutatud brošüüri autor Dufourny. Erinevalt tolleaegse Jakobiinide Klubi liikmete enamikust pooldasid kõik kordeljeed üldist valimisõigust.

Sotsiaalne Ring

1790. aasta algul organiseerisid abee Claude Fouche ja noor kirjanik Nicolas Bonneville, kes palavalt pooldas J. J. Rousseau ideesid, Pariisis Sotsiaalse Ringi. Esialgu oli see väga väiksearvuline ja kinnine demokraatlikult meelestatud intelligentide koondis. 1790. aasta oktoobris asutasid Sotsiaalse Ringi juhid ulatuslikuma organisatsiooni, võtsid nimetuseks Tõe Sõprade Ülemaailmne Föderatsioon ja pidasid avalikke koosolekuid Palais Royali ruumides. Tõe Sõprade Föderatsiooni koosolekuile kogunes 3000—4000 inimest, nende hulgas palju käsitöölisi, töölisi ja teisi plebeide esindajaid. Sotsiaalse Ringi juhid Fouche ja Bonneville kaitsesid föderatsiooni koosolekutel ja oma ajalehe «Bouche de fer» («Raudne Suu») veergudel mitte üksnes demokraatlikke poliitilisi nõudmisi, vaid ka sotsiaalseid nõudmisi, sealhulgas maatüki andmist igale töötajale. Fouche arvates «peab püha kõrgem võim taotlema, et igaühel oleks midagi ja et kellelgi ei oleks midagi üleliigset». Rääkides Sotsiaalsest Ringist, märkis K. Marx, et Prantsuse revolutsioon sünnitas ideesid, «mis väljusid kogu vana maailmakorra ideede raamidest» [1]. Kuigi Fouche ja Bonneville olid rahuliku taktika pooldajad, oli Sotsiaalse Ringi tegevus revolutsioonilise liikumise üheks algetapiks. Seda liikumist tähistasid järgmistel aastatel «pööraste» väljaastumised, utoopilise kommunisti Babeufi vandenõu ja kommunistlike ideede ilmumine, mis nende järjekindla täiustamise järele muutus uue maailmakorra ideeks [2].

Rahvaklubid levisid laialdaselt provintsides ja isegi väikelinnades.

Pariisis organiseeriti klubide keskkomitee, kes pöördus 15. juunil 1791 Asutava Kogu poole petitsiooniga, milles nõuti kodanike «aktiivseteks» ja «passiivseteks» jagamise kaotamist.

Föderatsioonipüha 14. juulil 1790

1790. aasta kevadel tekkis mõte pühitseda Bastille' vallutamist. Kogu Prantsusmaa revolutsioonilise ühendamise tähistamiseks nimetati pidupäev föderatsioonipäevaks. Pariisi elanike nimel aval-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Святое семейство, Соч., т. 2, изд. 2, lk. 132.
[2] Sealsamas. Vt. samuti В. И. Ленин, Философские тетради.

dati kõigile prantslastele läkitus, milles kutsuti üles saatma oma esindajaid pealinna revolutsioonilise vendluse märgiks.

Pariisi saabunud delegaadid vandusid 1790. aasta 14. juulil truudust «rahvusele, seadusele ja kuningale». Erinevatest departemangudest, kus igaühes olid oma tavad ja dialektid, saabunud delegaatide kokkutulek soodustas rahvuslikku liitumist. Pidustustest võttis osa ka 300 inglast, kes olid ehtinud end lindiga, millel oli ladinakeelne tekst: «Kus on vabadus, seal on ka kodumaa.»

Rahutused sõjaväes aastail 1789—1791. Nancy ülestõus

Revolutsioonilised sündmused avaldasid väga suurt mõju sõjaväele. Sõdurid moodustasid oma organisatsioone, sõdurite komiteesid, kes astusid välja enamasti aadlike hulka kuuluvate kontrrevolutsiooniliste ohvitseride vastu. Polgukomiteed korraldasid ühiseid nõupidamisi ning arutasid majanduslikke ja poliitilisi küsimusi. Mitmes Prantsusmaa linnas puhkesid sõdurite rahutused. Erakordselt suure tähtsusega oli nelja polgu ülestõus Nancy linnas (28.—31. augustini 1790). Ülestõus suruti julmalt maha: iga seitsmes ülestõusust osavõtnud sõdur poodi üles, paljud saadeti sunnitööle.

Asutava Kogu otsusele avaldada tänu Nancy timukale, karistussalga ülemale, vastas Pariisi töörahvas protestidemonstratsiooniga (3. septembril 1790), millest võttis osa mitu tuhat inimest.

Kontrrevolutsiooniliste aadlike emigreerumine

Varsti pärast Bastille' vallutamist algas kontrrevolutsiooniliste aadlike põgenemine Prantsusmaalt. 1789. aasta 17. juuli ööl põgenes kuninga noorem vend krahv d'Artois ja teised kontrrevolutsioonilise õukonnakamarilja liikmed. Esialgu sai emigrantide keskuseks Sardiinia kuningriigi pealinn Torino. Krahv d'Artois ja prints Condé asutasid Torinos komitee sõjalise interventsiooni plaanide väljatöötamiseks. 1791. aasta juunis kolis kontrrevolutsiooniliste elementide staap väikesesse Saksa linnakesse Koblenzi, Bourbonide sugulase Trieri peapiiskopi residentsi. Emigrandid lootsid välisriikide sõjalisele abile ja olid nõus selleks reetma Prantsusmaa rahvuslikud huvid ning andma osa Prantsusmaa territooriumi interventidele.

Kuninga põgenemine ja tema vangistamine Varennes'is

Kuningas ja kuninganna, kes pidasid salaja sidet teiste riikide õukondadega, tegid ettevalmistusi Prantsusmaalt põgenemiseks. Ööl vastu 21. juunit 1791 õnnestus neil Pariisist lahkuda. Kuid teel piirile tunti Louis XVI Sainte Menehould'is ära. Kuningas vangistati Varennes'is, mille elanikud olid põgenike saabumisest juba varem teada saanud.

Teade kuninga põgenemisest jõudis Pariisi 21. juuni hommikul. Palju rahvast ruttas Tuileries' lossi juurde. Rahvas haaras relvad ja nõudis kohut Louis XVI üle ning vabariigi väljakuulutamist. Mõned Pariisi sektsioonid kuulutasid oma istungid permanentseteks ja teatasid, et nad ei tunnusta kodanike jagamist «aktiivseteks» ja «passiivseteks». Kordeljeede Klubi, kes koostas petitsiooni monarhia kaotamise kohta, kujunes vabariiklaste keskuseks.

Teade kuninga põgenemisest kutsus välja rahutused provintsides, nii linnades kui ka külades. Piiriäärsete departemangude elanikud haarasid relvad ja tegid ettevalmistusi võitluseks kontrrevolutsioonilise interventsiooni vastu.

Samal ajal püüdsid konstitutsioonilise monarhia pooldajate ninamehed, kes katsusid takistada uut revolutsioonilist tõusu, kuningat õigustada, väites, et kuningas polevat põgenenud, vaid «röövitud». Rahvas ei usaldanud Asutavat Kogu ja juba enne kuninga vägivaldset pealinna toimetamist tulid Pariisi töötavad hulgad 24. juunil 1791 rahvaühingute juhtimisel tänavale grandioosseks demonstratsiooniks, millest võttis osa 30 000 inimest, ja nõudsid monarhia kaotamist.

12. juulil võttis Kordeljeede Klubi vastu «Üleskutse rahvusele», mille oli koostanud tulihingeline demokraat Chaumette, tulevane revolutsioonilise Pariisi Kommuuni komissar aastail 1792—1794. Üleskutses nõuti Rahvusliku Direktooriumi moodustamist, s. t. uue kõrgema võimu loomist. 13. juulil kutsus Mõlemast Soost Kodanike Vendlusliit rahvast üles kõrgemat võimu enda kätte võtma.

Jakobiinide Klubi lõhenemine. Föjaanide Klubi tekkimine

1791. aasta juunis-juulis kuninga põgenemisega seoses olnud terav poliitiline kriis (niinimetatud Varennes'i kriis) kiirendas poliitiliste jõudude väljakujunemist. Kordeljeede Klubi pöördus Jakobiinide Klubi poole üleskutsega toetada kordeljeede koostatud ja rohkearvulistel rahvakoosolekutel heakskiidetud petitsiooni kukutada reeturlik kuningas. Pärast pikaajalist ägedat sisevõitlust otsustas enamik jakobiine kordeljeede petitsiooniga ühineda, kuid selle küsimuse arutamisel 16. juulil lõhenes Jakobiinide Klubi kaheks. Osa parempoolseid liikmeid lahkus istungilt, lõpetas Jako-

biinide Klubiga ametlikult vahekorrad ja asutas uue klubi, mida hakati nimetama Föjaanide Klubiks (föjaani mungaordu kloostri järgi, mis sai uue klubi asukohaks).

Jakobiinide Klubi lõhenemisega lagunes see kirju klassikoosseisuga blokk, kes revolutsiooni esimestel aastatel võitles feodaal-absolutistliku korra vastu.

Föjaanide Klubisse koondusid aadli ja suurkodanluse esindajad, kes pooldasid konstitutsioonilist monarhiat ja olid ühinenud võitluseks revolutsiooni vastu. Föjaanide juhtideks said Lafayette, Bailly ja niinimetatud «triumviraadi» liikmed Barnave, Duport ja Alexander Lameth, kes konstitutsionalistide hulgas etendasid juhtivat osa. Föjaanide Klubi liikmeks astus enamik «1789. aasta ühingu» liikmeid. Föjaanid määrasid väga kõrge liikmemaksu (250 franki), mis kindlustas nende organisatsiooni suletust. Lõhenesid ka Jakobiinide Klubi osakonnad provintsides. Enamik provintsi-osakondi jäi ustavaks vasakpoolsetele jakobiinidele, keda juhtisid Brissot ja Robespierre.

Tulistamine Marsi väljakul 17. juulil 1791

17. juulil 1791 tulid tuhanded töölised ja käsitöölised kordeljeede ja mõnede teiste rahvaühingute kutsel Marsi väljakule. Töölised sammusid organiseeritult, kutsealade järgi. Liikumist juhtisid kordeljeede juhid. Nende ettepanekul koostati Marsi väljakul uus petitsioon, milles nõuti kuninga troonist loobumist. Petitsiooni esitajad käitusid rahulikult. Peaaegu kõik meeleavaldajad olid relvadeta ja ükski ei oodanud kallaletungi. Kuid ootamatult ilmusid Asutava Kogu käsul Marsi väljakule sõjaväeosad ja kodanlike kvartalite rahvuskaart Lafayette'iga eesotsas. Lafayette käskis meeleavaldajatel Marsi väljakult lahkuda ja avas relvastamata inimestele tule ettekäändel, et nad olevat avaldanud «vastupanu». Üle 50 inimese sai surma.

1791. aasta 17. juuli sündmustel oli väga suur tähtsus. Konstitutsioonilist monarhiat pooldav kodanlus astus relvadega rahvahulkade vastu, kes võitlesid vabariigi ja demokraatia eest. Suurkodanlus püüdis jõuga oma hiljutist liitlast, töötavat rahvast maha suruda. 17. juuli tulistamine näitas, et kõik kodanluse monarhistlikud rühmad, keda juhtisid föjaanid, olid muutunud kontrrevolutsiooniliseks jõuks, tagurliku õukonna, aadli ja emigrantide liitlaseks.

Uus emigratsioonilaine 1791. aastal. Kontrrevolutsioonilise interventsiooni ettevalmistamine

Seoses revolutsiooniliste sündmustega Prantsusmaal intensiivistus aadlike ja teiste revolutsiooni vaenlaste emigreerumine. 1791. aasta oktoobris saabus Prantsusmaalt Koblenzi iga päev 80—100 inimest. Koos aadlikega emigreerusid ka mitmed suurkodanluse kontrrevolutsiooniliste rühmituste tegelased. Emigrandid taotlesid, et Euroopa suurriigid alustaksid interventsiooni Prantsusmaale. Kuid suurriikide vahel valitsevad vastuolud takistasid revolutsioonilise Prantsusmaa vastase koalitsiooni loomist. Alles pärast kuninga vangistamist Varennes'is teatasid Austria keiser Leopold II ja Preisi kuningas Friedrich Wilhelm II, et nad on nõus Louis XVI abistama. 27. augustil 1791 kirjutasid nad Pilnitzis alla deklaratsioonile, milles öeldi, et teiste Euroopa riikide abi ootel annavad Austria keiser ja Preisi kuningas oma vägedele käsu «valmis olla aktiivseks tegevuseks» revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. Pilnitzi deklaratsiooniga ei kuulutatud veel sõda, kuid see näitas, et sõda on paratamatu. Prantsuse rahvas mõistis, et tal tuleb relvaga võidelda oma kodumaa vabaduse ja sõltumatuse eest.

Rahvusliku Seadusandliku Kogu avamine. Poliitilised rühmitused Seadusandlikus Kogus

Rahvuslik Seadusandlik Kogu avati 1. oktoobril 1791. Vastavalt Asutava Kogu otsusele ei olnud ükski selle liige Seadusandlikku Kogusse valitud ja seetõttu oli Seadusandliku Kogu koosseis Asutava Kogu koosseisuga võrreldes täiesti uus. Kuid ka 1791. aasta tsensusliku konstitutsiooni alusel valitud Seadusandlikus Kogus oli ülekaal suur- ja keskkodanluse esindajatel. Erinevalt Asutavast Kogust puudusid uue koja koosseisus feodaal-absolutistliku korra täieliku restaureerimise pooldajad. Kodanluse klassihuve kaitses Seadusandlikus Kogus väga palju advokaate, kirjanikke ja ajakirjanikke. Nende hulgas oli ka 20 vaimulikku, kes olid andnud revolutsioonile «truudusevande», s. t. tunnustasid revolutsiooni. Kuid saadikute hulgas oli ainult 7 käsitööliste ja talupoegade esindajat.

Seadusandliku Kogu parempoolse tiiva moodustasid konstitutsioonilise monarhia pooldajad, föjaanid (umbes 260 inimest). Ka paljud kõikuva tsentrumi saadikud olid föjaanid (tsentrumi koosseisu kuulus kokku ligi 350 inimest).

Seadusandliku Kogu vasakpoolne tiib jäi ilmselt vähemusse (ligi 130 saadikut), peale selle puudus vasakpoolsetel ühtsus. Kõik vasakpoolsed olid föjaanide vastased, kuid osa saadikuid kaitses nagu föjaanidki suurkodanluse, eeskätt kaubandusliku ja tööstusliku kodanluse ning kodanlike maaomanike huve. Neid poliitika-

tegelasi, kes majanduspoliitika alal pooldasid füsiokratismi, juhtisid Seadusandlikus Kogus advokaadid Vergniaud, Gensonné ja Guadet, kes olid valitud veinitööstuslikust Gironde'i departemangust. Hiljem hakati kõiki rühmitusse kuuluvaid saadikuid, keda Seadusandlikus Kogus juhtis saadik Vergniaud, väljaspool seda aga parempoolne jakobiin, Pariisi jurist ja ajakirjanik Brissot, hüüdma žirondiinideks. Brissot oli žirondiinide kõige tähtsam juht.

Ainult väga väikese osa Seadusandliku Kogu vasakpoolsest tiivast, nimelt selle kõige radikaalsema rühma moodustasid kodanlikud demokraadid, kes pooldasid põhjalikke sotsiaal-majanduslikke ja poliitilisi ümberkorraldusi Prantsusmaa laiade elanikkonna kihtide — töörahva, linna ja küla väike- ja keskkodanluse huvides. Seda demokraatide rühmitust juhtisid Seadusandlikus Kogus Vasire, Gouthon, Chabot ja Merlin (esimesed kaks olid advokaadid, kolmas — endine vikaar, neljas — endine ohvitser, hiljem kohtutäitur). Nagu Asutava Kogu demokraadid, nii istusid ka need saadikud saalis alati kõige kõrgemal asuvatel kohtadel ning selle tõttu hüüti neid montanjaarideks (s. t. mägilasteks, sest prantsuse keeles tähendab *montagne* mäge). Seadusandlikus Kogus väiksearvulisel montanjaaride rühmal oli väljaspool seda palju pooldajaid: neid toetasid (teatud määral isegi juhtisid) revolutsiooniliste demokraatide klubid, eriti Kordeljeede Klubi ja kõik Jakobiinide Klubi revolutsioonilised tegelased, kelle eesotsas seisis Maximilien Robespierre.

Revolutsiooniliste demokraatide klubide mõju suurenemisega kasvas ka vabariiklaste-demokraatide mõju Seadusandlikus Kogus pidevalt. Demokraatide lähedus rahvahulkadele aitas neil sügavamalt mõista põhjalike ümberkorralduste hädavajalikkust. Kodanlike revolutsionääride jõud peitus nende tihedas ühenduses rahvahulkadega.

Hoolimata oma arvulisest ülekaalust ei suutnud föjaanid (parempoolse tiiva saadikud) revolutsiooni jätkuva tõusu olukorras oma ülevõimu pikemat aega enam säilitada, isegi mitte tsentrumi ühe või teise osaga ühinedes.

Seadusandliku Kogu suhtumine agraarküsimusse

Asutav Kogu ei lahendanud agraarküsimust. Juba 1791. aasta sügisest peale saabus sellepärast Seadusandlikule Kogule Prantsusmaa kõikidest osadest talupoegade petitsioone, milles nõuti Asutava Kogu 1791. aasta 15. märtsi ja 3. mai ebarahuldavate otsuste tühistamist. Kuid Seadusandlik Kogu ei soovinud agraarküsimust uuesti päevakorda võtta. Alles 1792. aasta kevadel, kui jälle algasid talupoegade rahutused ja ähvardas sõda, hakati pisut enne sõja algust Seadusandlikus Kogus arutama uusi dekreete agraarküsimuse kohta. Pealinnalähedastes Eure'i, Eure et Loir'i,

Oise'i, Seine et Marne'i departemangus ning teistes Prantsusmaa osades, nagu näiteks lõunapoolses Lozeré'i departemangus, toimusid talupoegade rahutused 27. veebruarist kuni 10. märtsini 1792. Seadusandlik Kogu kordas juba läbiproovitud manöövrit ja püüdis talupoegi rahustada osaliste järeleandmistega — 1792. aasta 15. ja 28. märtsi ning 17. ja 22. mai dekreetidega, milles käsitleti senjööri triaažiõigust ja talupoegadelt võetud kogukonnamaade tagastamist. Talupoegade tähtsaimaks nõudmiseks oli aga kõigi feodaalõiguste kaotamine ilma väljaostuta. Alles 18. juunil 1792, pärast Prantsusmaa sõjalisi lüüasaamisi, tühistas Seadusandlik Kogu mõned «juhuslikud» feodaalide õigused ilma väljaostuta. Teised agraaralased dekreedid, milledega lõplikult kaotati triaažiõigus, tagastati talupoegadele kogukonna maad ja kergendati tegelike (põhiliste) kohustuste väljaostu tingimusi, võttis Seadusandlik Kogu vastu pärast monarhia kukutamist augustikuu 20-ndatel päevadel, siis kui Seadusandlikul Kogul enam tegelikult võimu ei olnud.

Avaldades tugevat mõju Seadusandliku Kogu tegevusele, vabanes prantsuse rahvas sel kombel oma jõul järk-järgult feodaalsest rõhumisest.

Rahvahulkade rahutused seoses hindade tõusu ja viljaga spekuleerimise tõttu

Varsti pärast Seadusandliku Kogu avamist algasid toitlusrahutused. Chaumonti linnas (Haute Marne'i departemangus) puhkesid rahutused 1791. aasta 6. ja 7. novembril, sama aasta detsembris Saint Omer'is (Pas de Calais' departemangus) ja mitmes teises linnas. 1792. aasta esimestel kuudel toitlusrahutuste arv suurenes järsult viljaga spekuleerimise ja koloniaalkaupade (suhkruroo, kohvi) hindade tõusu pärast. Toitlusrahutused toimusid põhjas endistes Artois' ja Flandria provintsides ning lõunas Haute Garonne'i departemangus. Kokkupõrgete teravust ja tähtsust iseloomustavad eriti kujukalt rahutused Noyant'i linnas (Maine et Loire'i departemangus), kus kirveste, piikide ja püssidega relvastatud talupojad võtsid kinni viljapraamid, toimetasid vilja aitadesse ja nõudsid siis Seadusandlikult Kogult kindlate viljahindade kehtestamist piirkondade kaupa. Conches'i ja Breteil'i ümbruses (Eure departemang) sundis maarahvas (metsatöölised ja külakehvistu) kohalike võimuorganite esindajaid viivitamatult määrama toiduainetele kindlad hinnad. Kõige suuremad olid Etampes'i linnas (Seine et Oise'i departemangus) 3. märtsil 1792 puhkenud rahutused. Linnakese meer, kes oli andnud käsu rahva pihta tulistada, surmati kohapeal.

Toitlusrahutuste arvu kasv 1792. aasta kevadel näitas, et laiade rahvahulkade rahulolematus Seadusandliku Kogu poliiti-

kaga oli suurenenud ja soodustas ühes agraarliikumisega föjaanide poliitilise mõju langust. 23. märtsil 1792 moodustasid žirondiinid esmakordselt oma valitsuse.

Agraar- ja toitlusrahutused olid olulised ka sotsiaalsete ideede arengus, need mõjutasid linna- ja külakehvistu ideoloogide väljaastumisi. Külavaimulik Pierre Dolivier, Lyoni demokraat Lange ja Pariisi vaimulik Jacques Roux astusid 1792. aastal välja kehvikute kaitseks ja nõudsid toiduainetele kindlate hindade määramist. Etampes'i elanike nimel esitas Dolivier Seadusandlikule Kogule protesti rahutuste ajal surmatud meeri poliitilistel kaalutlustel üleskiitmise vastu, sest too oli kaitsnud viljaga spekuleerijaid. Nõudes kindlate viljahindade kehtestamist, puudutas Dolivier oma läkituses Seadusandlikule Kogule ka konstitutsiooni alust — eraomandi pühaduse põhimõtet. Väikekodanlik võrdsustaja Dolivier näitas, et selle põhimõtte rakendamine maaküsimuses ei ole õige ja nõudis maaküsimuse lahendamist kehvikute kasuks. Lange oli kahe 1792. aastal trükis ilmunud brošüüri autor, milledes käsitleti «õiglaste viljahindade kehtestamist».

Jaques Roux võttis 1792. aastal Pariisi kirikutes energiliselt ja teravalt sõna viljaga spekuleerijate vastu. Ühes tema trükis ilmunud jutluses on öeldud: «Pole suuremat kuritegu kui rikastumine rahva viletsuse arvel. Rahvas, kes heitis endalt türannide ikke, peab karistuste abil võitlema rikaste aristokraatide sepitsuste vastu.»

Mitmesuguste poliitiliste rühmituste suhtumine sõjaküsimusse

1792. aasta algul sai sõjaküsimus erakordselt aktuaalseks. Rahvusvaheline ja siseolukord muutus järjest keerulisemaks. Seadusandliku Kogu survel nõudis Prantsusmaa kuningas, et keiser Leopold II loobuks Pilnitzi deklaratsioonist. Vastuseks sellele nõudmisele sõlmis Austria keiser Preisiga sõjalise liidu (7. veebruaril 1792). Leopold II suri küll peatselt, kuid tema järeltulija Franz II oli veelgi kuulekamaks tööriistaks reaktsioonilisele kamariljale, keda prantsuse kontrrevolutsiooniliste emigrantide juhtidega köitsid tihedad sidemed. Samal ajal teravnesid Prantsusmaal üha enam klassidevahelised ja poliitilised vastuolud. Kõik poliitilised rühmitused mõistsid, et paratamatuks muutuvas sõjas oleneb Prantsusmaa võidust või kaotusest ka nende rühmituse poliitiline võit või kaotus.

Reaktsiooniline kamarilja eesotsas Louis XVI-ga lootis, et revolutsiooniline Prantsusmaa saab sõjas lüüa ning neil õnnestub uuesti taastada absolutism ja feodaalne kord, sellepärast pooldasid kuningas ja teised kõige ägedamad revolutsiooni vaenlased sõda.

Föjaanidel ei olnud sõja suhtes täiesti ühtset seisukohta. Kõik

föjaanid olid rahvahulkadest võõrdunud, ent kartsid siiski «suurt sõda», s. t. Prantsusmaa sõda Austria ja Preisiga, keda peeti tugevateks suurriikideks. Kuid paljud föjaanid ei olnud «väikese sõja» vastu, s. t. sõja vastu Saksa väikeriikidega, kus asus prantsuse kontrrevolutsiooniliste emigrantide pesa. Föjaanide arvates võis niisugune sõda tuua Prantsumaale kiire võidu ja järelikult kindlustada nende rühmituse poliitilist mõjuvõimu.

Kaubandusliku ja tööstusliku suurkodanluse esindajad žirondiinid ei näinud sõjas üksnes kaitsevahendit, vaid ka teed majanduslike privileegide saamiseks Euroopas ja kolooniates. Nad lootsid, et Austria ja Preisi väed purustatakse ja just nemad, žirondiinid, kui kõige aktiivsemad sõja propageerijad saavad poliitilise võimu enda kätte.

Nagu paljud teised mitmesuguste revolutsiooniliste demokraatide klubide liikmed, nii mõistsid ka montanjaarid, et kaitsesõda on möödapääsmatu, ja arvasid, et olukorras, kus poliitiline võim kuulub nende vastastele, sõjaväge aga juhivad kontrrevolutsioonilised ohvitserid, tuleb võidelda sõja vastu. «Kõigi haritud prantslaste arvates,» ütles Robespierre, «asub tõeline Koblenz Prantsusmaal.» Prantsusmaal oli tõepoolest kontrrevolutsiooni leeril oma «Koblenz» ja võib ütelda, et ka interventide staap, mille eesotsas seisid õukonna kamarilja, Louis XVI ja Marie Antoinette, kes pidasid reeturlikult salajast sidet Austria õukonnaga.

Žirondiinide valitsuse moodustamine ja sõja algus

Žirondiinide valitsus moodustati 23. märtsil 1792 ja vähem kui ühe kuu pärast, 20. aprillil, kuulutas Prantsusmaa Austriale sõja. Kuigi Prantsusmaa kuulutas esimesena sõja, oli see temale õiglane, kaitsesõja iseloomuga sõda. Prantsuse rahvas kaitses sõja rahvuslikku sõltumatust ja revolutsiooni. «*Kõik* pidasid sõda õiglaseks, kaitsesõjaks, ja see *oligi tegelikult* selline. Revolutsiooniline Prantsusmaa kaitses end reaktsioonilis-monarhistliku Euroopa vastu.»[1]

Juba enne sõja algust andis Marie Antoinette austerlastele üle sõjategevuse plaani. Prantsuse sõjavägi, keda juhtisid kontrrevolutsioonilised kindralid ja ohvitserid, sai järjest lüüa ja taganes. Rahvahulgad ja sõdurid aimasid reetmist. Ühiskondlik liikumine elavnes jälle. Arvestamata rahvaliikumise tõusu kasutas kuningas suspensiivse veto õigust ja jättis kinnitamata dekreedi 20 000-mehelise föderaatide (Prantsusmaa mitmesugustest departemangudest kohalesaabunud vabatahtlike) sõjaväelaagri rajamise kohta Pariisi lähedal. Olles kindel, et intervendid saavutavad edu, saatis Louis XVI žirondiinidest ministrid erru ja kutsus võimule föjaanid. Siis hakati Prantsusmaa pealinnas, hoolimata kuninga vastuseisust, föderaatide revolutsioonilist sõjaväelaagrit rajama.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 337.

«Isamaa on hädaohus». Rahvahulkade revolutsiooniline tõus

Patriotismi hoog haaras kogu maa.

19. juunil 1792 loeti Seadusandlikus Kogus ette Marseilles' patriootide läkitus, milles oli öeldud, et vabadus on hädaohus. 20. juunil tuli tänavale ligi 20 000 Pariisi töölist ja käsitöölist, kes olid enamikus relvastatud. Selle meeleavalduse organiseerisid žirondiinid, kes tahtsid kuningat ainult hirmutada ja sundida teda žirondiinide valitsust uuesti võimule kutsuma. Plaanitseti, et meeleavaldajad liiguvad lossi eest mööda, kuid rahvas tungis oma algatusel lossi. Meeleavaldajad süüdistasid kuningat avalikult reetmises. Kuningas kavaldas, alandas end, laskis endale pähe panna punase mütsi ja kinnitas, et ta ei riku tulevikus konstitutsiooni. Niiviisi õnnestus kuningal uue vale abil krooni säilitada. Kuid 1792. aasta 20. juuni meeleavaldus näitas, et kuningas ja tema ministrid ei suuda uut revolutsioonilainet peatada. Rahva tundepuhangu survel võttis Seadusandlik Kogu 11. juulil vastu dekreedi, milles teatati: «Isamaa on hädaohus!» Selle dekreediga kuulutati välja massiline vabatahtlike värbamine sõjaväkke.

Pariisi marssinud föderaatide salgad suhtlesid Pariisi sektsioonide demokraatlike tegelastega ja ühinesid revolutsiooni leeriga. Marseilased tulid Pariisi rahva vihast ja sangarlusest kantud «Reini armee lauluga». See oli revolutsioonilise patriotismi hümn, mille teksti ja muusika oli kirjutanud Rouget de Lisle. Laulu hakati nimetama «Marseljeesiks» ja see sai prantsuse rahva revolutsioonilisteks võitlushümniks.

Raekoja hoones alustas regulaarset tööd Pariisi 48 sektsiooni komissaride kogu. Ta võttis endale ise pealinna revolutsioonilise võimuorgani funktsioonid. Tundes hirmu hoogsa rahvaliikumise ees, hakkasid žirondiinid kuningaga salajasi läbirääkimisi pidama.

Samal ajal, 25. juulil 1792, avaldati interventide armee ülemjuhataja Braunschweigi hertsogi manifest. Kellegi prantsuse kontrrevolutsioonilise emigrandi poolt koostatud manifestis ähvardati Pariis «täielikult hävitada» kuninga isikupuutumatuse vähimagi rikkumise korral.

Intervendid lootsid prantsuse rahvast hirmutada, kuid nad ainult suurendasid tema viha. Pariisi sektsioonide komissarid nõudsid Seadusandlikult Kogult Louis XVI viibimatut tagandamist ja Rahvuskonvendi kokkukutsumist. Nähes, et Seadusandlik Kogu ei taha neid nõudmisi täita, hakkasid Pariisi sektsioonid 5. augustil tegema ettevalmistusi relvastatud ülestõusuks.

2. REVOLUTSIOONI TEINE PERIOOD. KODANLIKUD VABARIIKLASED, ŽIRONDIINID VÕIMUL

(AUGUST 1792 — MAI 1793)

1792. aasta 10. augusti riigipööre. Monarhia kukutamine

Ööl vastu 10. augustit kõmasid Pariisi kohal suurtükipaugud. See oli signaal ülestõusuks. Rahvas hakkas sektsioonidesse kogunema. 10. augusti hommikul liikusid relvastatud salgad Tuileries' lossi juurde. Sektsioonide komissarid moodustasid revolutsioonilise Pariisi Kommuuni ja võtsid enda kätte kogu võimu linnas. Äge lahing puhkes ülestõusnud rahva ja kuninga šveitslastest ihukaitsjate vahel lossi lähistel. Ülestõusnute hulgast sai ligi 500 inimest surma ja haavata. Loss vallutati tormijooksuga. Kuningas põgenes Seadusandliku Kogu kaitse alla, kes isegi pärast Tuileries' vallutamist ei söandanud kindlalt näidata oma suhtumist alanud võitlusse.

Revolutsiooniline Kommuun, mis Marxi väljenduse järgi «koosnes rahva hulgast pärinevatest tugevatest inimestest»[1], asus ülestõusu juhtima ja viis selle võidule. Kommuuni liikmed tulid Seadusandlikku Kogusse ja dikteerisid talle võidu saavutanud rahvahulkade soovid.

Louis XVI tagandati võimult. Seadusandlik Kogu jättis endise kuninga vabadusse ja andis talle residentsiks Luxembourgi lossi. Kuid Kommuun vangistas Louis XVI ja paigutas ta Temple'i vanglasse. Seadusandlik Kogu saatis Louis XVI ministrid erru ja moodustas uue valitsuse, Ajutise Täidesaatva Nõukogu, mille koosseisu kuulusid enamikus žirondiinid. Uue valitsuse koosseisu võeti montanjaaridest ainult Danton (kohtuministrina). Anti välja dekreet Rahvuskonvendi kokkukutsumise kohta. Dekreedi alusel said valimisõiguse kõik meessoost kodanikud, kes olid saanud 21 aastat vanaks. Esmakordselt ajaloos kehtestati üldine valimisõigus (meestele). Töötavate hulkade revolutsioonilise ülestõusuga oli kukutatud monarhia ja likvideeritud 1791. aasta konstitutsiooniga kehtestatud tsensuslik valimissüsteem. Kuid konvendi valimised ei olnud otsesed, vaid kaheastmelised. Seadusandlik Kogu ei soovinud valimissüsteemi järjekindlalt demokratiseerida.

Rahva võidukas ülestõus kukutas tuhat aastat Prantsusmaad valitsenud monarhia. Revolutsioon tõusis uuele, hoopis kõrgemale arenguastmele.

---

[1] К. Маркс, Борьба якобинцев с жирондистами, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. III, lk. 603.

Poliitiline olukord pärast 10. augusti riigipööret. Seadusandlik Kogu ja Pariisi Kommuun

Rahva ülestõus 10. augustil muutis klassijõudude vahekorda, sest sellega ei kukutatud üksnes monarhiat, vaid ka monarhistlikku suurkodanlust ja aadlit esindavate konstitutsionalistide-fõjaanide poliitiline võim.

Pärast 10. augustit läksid fõjaanid lõplikult kontrrevolutsiooni ja rahvusliku reetmise leeri ning muutusid interventide käsilasteks. Teada saanud 10. augusti riigipöördest, püüdis Lafayette sõjaväge üles kihutada ja viia revolutsioonilise Pariisi vastu. Sõjavägi ei tulnud temaga kaasa ja Lafayette põgenes vaenlase juurde. Ka paljud teised monarhistide juhid põgenesid.

10. augusti ülestõus, mis tõstis žirondiinid võimule, ei toimunud sugugi mitte tänu žirondiinidele. 10. augusti ülestõusu juhtisid Pariisi Kommuun ja jakobiinid (just tol ajal omandas sõna «jakobiin» selle mõtte, mille all teda ajaloos tuntakse).

Kommuun, kes vormiliselt oli linna omavalitsuse võimuorganiks, etendas tegelikult Prantsusmaa kõrgema revolutsioonilise võimuorgani osa. Kommuun moodustas Valvekomitee ja määras selle koosseisu Marat', Robespierre'i, Chaumette'i ja Pache'i. Kommuun sulges rojalistlikud ajalehed ja vangistas hulgaliselt kontrrevolutsionääre. Kommuuni otsesel survel kuulutas Seadusandlik Kogu 17. augustil 1792 välja dekreedi Erakorralise Tribunali loomise kohta võitluseks kontrrevolutsiooni vastu. Seadusandliku Kogu ja Pariisi Kommuuni vahel puhkes äge võitlus.

1792. aasta augustis tegi Seadusandlik Kogu talurahvaliikumise uue võimsa tõusu survel mõned osalised järeleandmised talupoegadele. Võeti vastu ka dekreet emigrantidele kuuluvate maade andmisest väikeste tükkide kaupa talupoegadele. Seadusandlik Kogu lõpetas feodaalide nõudmistega seotud kohtuasjad ja kaotas 25. augusti dekreediga väljaostuta ainult need feodaalide õigused, millede evijad ei suutnud oma õigusi dokumentidega tõestada. Augustikuu agraar-seadusandlusel on teatud positiivne tähtsus, kuid see ei rahuldanud talurahva peamisi nõudmisi.

1792. aasta Pariisi Kommuun ja tema osa võitluses kontrrevolutsiooniga

19. augustil marssis 80 000-meheline Preisi armee Braunschweigi hertsogi juhtimisel üle piiri ja tungis Prantsusmaale.

2. septembril langes Verdun. Tee Pariisi oli vaba. Prantsusmaa kohale kerkis suur oht. Pariisi Kommuun ajas jalule kogu pealinna ja selle ümbruskonna elanikud. Kommuun pöördus rahva poole energilise üleskutsega: «Relvade juurde, kodanikud, relvade juurde! Vaenlane on Pariisi väravate ees!» Kiiresti moodus-

tati vabatahtlike pataljone. Naised õmblesid võitlejatele mundreid. Paljud töölised ja käsitöölised astusid vabatahtlikult võitlussalkadesse või olid tagalas kaitsetöödel, sepistasid piike ja teisi relvi.

Revolutsioonilise Prantsusmaa kriitilistel päevadel ilmnes kodanluse kõige revolutsioonilisema osa, jakobiinide ohjeldamatu energia ja murdumatu võidutahe. 2. septembril pidas Danton Seadusandlikus Kogus ägeda kõne. Ta lõpetas selle vaimustava üleskutsega: «Vaenlase võitmiseks on tarvis julgust, veel kord julgust, alati julgust, ja Prantsusmaa on päästetud!»

Vabatahtlike võitlussalgad muutusid regulaararmeeks, kes pidi tõkestama preislastele tee. Kuid juba 2. septembri varahommikul levis Pariisis kuuldus vangistatud kontrrevolutsionääride vandenõust, kes kavatsevat anda löögi, kui vabatahtlike võitlussalgad lahkuvad Pariisist isamaad kaitsma.

Kuuldusest ärevile aetud Pariisi töörahvas tungis vanglatesse. 2.—5. septembrini toimus vanglates rahva improviseeritud kohtumõistmine arreteeritute üle, üle tuhande kontrrevolutsionääri hukati. Stiihiline terror oli revolutsioonilise rahva enesekaitse aktiks.

Võit Valmy all

20. septembril toimus Valmy küla juures asuval kõrgendikul Prantsuse ja Preisi vägede vahel lahing. Prantsuse sõdurid pidasid interventide survele kindlalt vastu. Esmakordselt olid preislased sunnitud taganema. Seniajani peab prantsuse rahvas meeles Valmy all saavutatud kuulsusrikast võitu. «Valmy» sai sõltumatuse ja vabaduse eest võitleva rahva võitlusloosungiks.

Valmy all saavutatud võit tiivustas prantslasi. Mõne päeva pärast alustasid Prantsuse väed pealetungi ja tungisid Belgiasse. 6. novembril purustasid prantslased kindral Dumouriez' juhtimisel Jemappes'i all ka austerlased. Veelgi varem olid nad hõivanud Reini keskjooksu alad, vallutasid Aacheni, Speyeri, Wormsi, Mainzi ja Frankfurdi. Kagus vallutasid prantslased Savoia. Savoia laiad rahvahulgad tervitasid vaimustusega prantslasi, kelles nad nägid vabastajaid feodaal-absolutistlikust türanniast. Prantsusmaa oli päästetud. Veelgi enam, õiglases revolutsioonilises sõjas hakkas prantsuse rahvas saavutama hiilgavaid võite Euroopa kontrrevolutsiooniliste jõudude üle.

Rahvuskonvendi avamine. Vabariigi väljakuulutamine. Uus etapp «Mäe» ja «Žirondi» vahelises võitluses

Päev pärast võitu Valmy all avati Rahvuskonvendi esimene istung. Müriseva aplausi saatel kinnitas Rahvuskonvent 21. septembril 1792 kuningavõimu kukutamise. «Õukonnad on kuritegude

töökojad, liiderlikkuse kolded, türannide koopad. Kuningate ajalugu on rahvaste martüroloogium,» ütles oma kõnes saadik Gregoire. 22. septembril kuulutas konvent oma dekreediga, et kõik ametlikud dokumendid kannavad nüüdsest peale Prantsuse Vabariigi esimese aasta daatumit. Nii kuulutati Prantsusmaal välja vabariik.

Kokku oli Konventi valitud 750 saadikut. Parempoolse tiiva moodustasid žirondiinid (ligi 200 saadikut), vasakpoolse — «Mägi» (ligi 100 saadikut). Pariis andis oma hääled vasakpoolsele, revolutsiooniliste demokraatide rühmale. Konvendis enamuse moodustavad saadikud ei paistnud silma oma järjekindluse ning vaadete selguse poolest, nad ei ühinenud ametlikult ei Mäe ega Žirondiga. Sellepärast nimetasid kaasaegsed neid «Sooks».

Žirondiinid olid täis viha valimistel Pariisis saadud lüüasaamise pärast ja pimestatud võitudest provintsides. Nad püüdsid oma vastaseid, montanjaare, hävitada. Lootes kasutada esimesi sõjalisi võite oma huvides ja tuginedes esialgu Soo toetusele, asusid žirondiinid departemangudes looma jakobiinidevastaseid sõjalisi jõudusid. Nad väljendasid avalikult oma vaenulikkust revolutsioonilise pealinna suhtes. «Pariisile võib kuuluda ainult $^1/_{83}$ mõjust nagu igale teiselegi departemangule,» ütles Konvendis žirondiin Lasource. Pariisi Kommuuni ümbervalimise tähtpäeva kindlaks määranud, lootsid žirondiinid, et nad saavutavad valimistel võidu, kuid said lüüa. 1792. aasta detsembris kokkutulnud uus Kommuuni koosseis oli niisama revolutsiooniline nagu eelmine, mõned tema mõjukamad liikmed, nagu Kommuuni prokurör Chaumette, hakkasid nüüd pidevalt kehvikute huvide eest välja astuma.

«Kodanlust on mitmesugust. Kodanlikud revolutsioonid näitavad meile nii kodanluse enda kui ka töölisklassi mitmesuguste rühmade, kihtide ja elementide kombinatsioonide suurt mitmekesisust,»[1] kirjutas V. I. Lenin. Jakobiinid esindasid revolutsioonilist demokraatlikku kodanlust, peamiselt selle alamaid ringkondi, sealhulgas ka töötavate väikeomanike kihte (näiteks meistrid-käsitöölised, manufaktuuride töötajad, töökodade omanikud jne.), Demokraatlik revolutsiooniline kodanlus, kes oli blokis linna tööinimeste ja laiade talurahvahulkadega, püüdis revolutsiooni edasi arendada senikaua, kuni tema ees seisvad mitmesugused kodanlik-demokraatlikud ülesanded on lahendatud. Jakobiinide eesmärk ja töörahva taotlused ei olnud kaugeltki ühesugused. Kuid revolutsioonilise tõusu ajal ühendas jakobiine rahvaga tahe kaitsta revolutsiooni võite võitluses sise- ja välisvaenlastega, arendada revolutsiooni edasi. Jakobiinide jõud peitus nende liidus rahvaga.

Erinevalt jakobiinidest esindasid žirondiinid nende kaubandus-tööstusliku suurkodanlaste ja maaomanike huve, kes olid juba lõiganud revolutsiooni vilja ning kartsid demokraatlike jõudude

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 366—367.

mõju kasvu ning revolutsiooni edasiarenemist, mis ohustas nende huve ja seisundit.

Saavutanud kõik, mis nad soovisid, muutusid žirondiinid nagu föjaanidki kontrrevolutsiooniliseks jõuks. Vähem kui kuu aega pärast 10. augustit kirjutas Brissot: «... See revolutsioon peab seisma jääma, muidu tekib oht, et kõik kistakse maha.»

Otsustav lahing žirondiinide ja jakobiinide vahel oli möödapääsmatu.

Louis XVI hukkamine

1792. aasta lõpul oli kuninga saatuse küsimus väga terav. 1792. aasta novembris leiti Tuileries' lossi salakapist dokumente, mis paljastasid kuninga reetlikkust, tema koostööd Prantsusmaa vaenlastega, teiste riikide õukondade ja emigrantidega. Pariisi Kommuun ja pealinna ning provintside rahvaühingud nõudsid kohtumõistmist kuninga üle ja tema karistamist reetmise pärast. Jakobiinid toetasid palavalt rahva initsiatiivi. Žirondiinid seevastu püüdsid Louis XVI elu päästa.

Detsembris anti Louis XVI Konvendi kohtu alla. Žirondiinid, kes mõistsid, et avalikult ei ole võimalik kuningat kaitsta, tegid ettepaneku, et kuninga saatuse küsimuse otsustaksid esimese astme valijad, nad lootsid oma mõjule provintsides. Jakobiinid paljastasid selle manöövri. Konvent mõistis Louis XVI häälteenamusega surma. 21. jaanuaril 1793 hukati ta giljotiinil.

Klassivõitluse teravnemine. Toitlus- ja agraarküsimus

Sõda halvendas järsult Prantsusmaa majanduslikku olukorda. Sise- ja väliskaubandus oli häiritud. Mõnedes tööstusharudes, nagu näiteks siiditööstuses, mis oli kaotanud oma tavalised tarbijad ja turud, vähenes toodang tunduvalt. Tuhanded töölised ja käsitöölised jäid teenistuseta.

Žirondiinide valitsus, kes ei tahtnud rikkaid maksustada, laskis välja ülemäära palju paberraha. Käibele lastud assignaatidel ei olnud enam tagatist rahvusliku vara näol. Assignaatide hind langes järsult. Selle tulemuseks oli elukalliduse kiire tõus.

Vilja oli riigis küllaldaselt, kuid jõukad talupojad ja maaomanikud ei tahtnud seda assignaatide eest müüa. Suurkaupmehed-spekulandid ostsid vilja kokku, hoidsid seda ladudes ja lootsid hiljem saada kolmekordset hinda. 1792. aasta septembris toimusid Pariisis ja mitmes departemangus kallaletungid viljaladudele ja leivavooridele. Töölised streikisid, nõudsid palkade tõstmist ja toiduainetele kindlate hindade määramist. Kindlate hindade nõudmine muutus küla- ja linnakehvistu hulgas järjest populaarsemaks.

Revolutsiooni põhiküsimus, agraarküsimus, oli ikka veel lahen-

damata, Asutava Kogu poolt kehtestatud feodaalkoormiste väljaostu tingimusi ei olnud ikka veel muudetud. Rahuldamata olid mitte üksnes kehvikute, vaid ka teiste talurahvakihtide nõudmised. Aastail 1792—1793 sagenesid uuesti talurahva rahutused Prantsusmaa mitmesugustes osades. Nii näiteks omandas Nord'i, Eure'i ja Carde'i departemangus talupoegade omavoliline kogukonna ühismaade jagamine suure ulatuse, aga Seine et Oise'i departemangus kasvasid talupoegade väljaastumised ülestõusuks. Samal ajal suurenes võitlus ka talurahva jõukamate ülemkihtide ja ülejäänud talurahva vahel.

Kehvistu sotsiaalsed nõudmised

1792. aasta teisel poolel ja 1793. aasta algul õiglase kaitsesõja tingimustes alanud ühiskondliku tõusu ja klassivõitluse järsu teravnemise olukorras kõlasid järjest tugevamini protestihääled varandusliku ebavõrdsuse ja kapitalistliku ekspluateerimise vastu.

Vaimulik Petitjean (Cheri departemangust) kutsus koguduseliikmeid vabatahtlikult oma varandusest loobuma ja kogu maa ära jagama. Silvaine Marechal nõudis «ainuüksi rikaste maksustamist niisuguses ulatuses nagu isamaale vajalik» ja arvas, et pärast sõda «tuleb varandused võrdsustada, sest see hävitab väära printsiibi, et rikkad on vaeste suhtes eesõigustatud olukorras».

Need väljaastumised näitasid, et rahvahulgad tahavad luua võrdsustavat korda, üles ehitada niisugust ühiskonda, mille aluseks on sotsiaalne võrdsus. Kogu oma utoopilisusest hoolimata väljendasid need projektid ja soovid tolleaegse eelproletariaadi ja kehviktalurahva sotsiaalseid taotlusi, mis oma tendentside poolest ulatusid üle kodanliku revolutsiooni ülesannete raamidest.

Rahva agitaatorid Roux, Varlet ja Leclerc («pöörased»)

Töötavate hulkade huve peegeldasid eriti selgelt rahva agitaatorid Jacques Roux, Theophile Leclerc, Varlet, Claire Lacombe ja teised, keda neid vihkavad žirondiinid nimetasid «pöörasteks».

Kõik kodanlikud ajaloolased alates Taine'st ja lõpetades Mathierz'iga moonutasid «pööraste» mõtteviisi ja osa, mida nad revolutsioonis etendasid.

«Pöörased» olid Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajal demokraatliku leeri kõige vasakpoolsemaks rühmituseks. Kordeljeede Klubi liige vaimulik Jacques Roux kritiseeris oma kõnedes ja brošüürides 1792. aastast peale «rikaste aristokraatiat». Leclerc, Varlet ja Roux nõudsid kõige kehvemate ühiskonnakihtide sotsiaalsete taotluste rahuldamist, maksimumi kehtestamist (s. t. kindlat

hindade ülemmäära) ja terrori rakendamist kokkuostjate ning spekulantide suhtes.

«Pöörased» esindasid plebeilike eelproletariaadi kihtide huve. Ähmases, sageli ka vastuolulises vormis väljendasid nende nõudmised kõnealuste kihtide veel ebaselget tahet vabaneda ekspluateerimisest ja jõuda paremale, kõrgemale ühiskondlikule korrale. Kuid «pöörased» ei tahtnud hävitada eraomandust kui niisugust, nad soovisid ainult omanduse võrdsustamist, «kõikide hüvede jagamist võrdselt». Nende peamine tähelepanu oli suunatud jaotamise, mitte aga tootmise probleemidele.

Žirondiinid vihkasid «pööraseid» ja laimasid neid. Ka jakobiinide peamehed suhtusid esialgu maksimumi nõudmisse eitavalt. Hiljem aga lähenesid nad rahvahulkade survel «pöörastele» ja toetasid maksimumi nõudmist.

Kontrrevolutsioonilise koalitsiooni laienemine. Revolutsioonilise sõja uus etapp

Inglismaa ja teiste monarhistlike riikide valitsevad ringkonnad tundsid äärmiselt suurt rahutust selle üle, et revolutsioon võib kanduda Euroopasse. Belgias ja Saksamaa Reini-äärsetel aladel tervitas rahvas 1792. aastal vaimustusega prantslasi ja nägi nendes feodaalsest ikkest, Savoias ja Belgias aga ka rahvuslikust rõhumisest päästjaid. Astudes feodaal-absolutistlike riikide valdustesse, kuulutas vabariigi revolutsiooniline sõjavägi «rahu onnidele ja sõda lossidele». Reini armee levitas «Üleskutset rõhutud Saksamaale». 19. novembril võttis Konvent vastu dekreedi, milles pakuti vennalikku abi «kõigile rahvustele, kes soovivad vabaks saada...»

1793. aastal ühinesid Inglismaa, Austria, Preisi, Hollandi, Hispaania, Naapol, Sardiinia ja Saksa väikeriigid sõjapidamiseks revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. Kontrrevolutsioonilise koalitsiooni juhiks ja innustajaks oli kodanlik, aristokraatne Inglismaa, kes tahtis lämmatada Prantsuse revolutsiooni, haarata Prantsusmaa kolooniad ja omandada tema positsioonid maailmaturul. Kontrrevolutsioonilist koalitsiooni toetas võimas Vene keisririik, kes 1793. aasta veebruaris katkestas Prantsusmaaga diplomaatilised suhted. Prantsusmaal tuli pidada rasket võitlust tema vastu ühinenud reaktsioonilise Euroopaga.

Kontrrevolutsiooniline mäss Vendées. Dumouriez' reetmine

1793. aasta märtsis puhkes Vendée departemangus rojalistide mäss. Vendée oli majanduslikult ja poliitiliselt üks kõige mahajäänum ala Prantsusmaal. Talupojad olid siin vaimulike tugeva mõju all. Peamiselt talupoegadest koosnesid niinimetatud «žuaa-

nide»[1] kontrrevolutsioonilised relvastatud salgad. Žirondiinide valitsus ei võtnud mässu mahasurumiseks tarvitusele otsustavaid ja kiireid abinõusid. Kontrrevolutsiooniline mäss laienes, kasvas ning haaras järk-järgult kogu Loode-Prantsusmaa.

Samal ajal muutus olukord kardetavaks ka rindel. Endiste võitudega kuulsaks saanud kindral Dumouriez, kes oli tihedalt seotud žirondiinidega, sai rea tõsiseid kaotusi. 18. märtsil löödi tema armee Neerwindeni all puruks. Dumouriez alustas reetlikult austerlastega läbirääkimisi, lubas monarhia restaureerida ja Prantsuse väed nende poolt hõivatud aladelt välja viia. Ta püüdis sõjaväega Pariisi peale tungida. Sõdurite vastupanu ajas Dumouriez' kontrrevolutsioonilised plaanid siiski nurja ja ta ise põgenes vaenlase leeri.

Dumouriez' äraandlikkus polnud üksnes tema isiklik asi, see kinnitas, et žirondiinid on asunud kontrrevolutsiooni teele ja reedavad revolutsioonilise Prantsusmaa rahvuslikke huve.

Prantsuse väed olid sunnitud Belgiast lahkuma ja alustama Saksamaalt taganemist. Nad kaotasid kõik nende poolt varem hõivatud maa-alad, interventide väed aga lähenesid uuesti Prantsusmaa piiridele.

Uue hädaohu tõttu tuli Pariisi kehvistu 9. ja 10. märtsil jälle tänavale. Liikumise eesotsas oli Varlet, üks «pööraste» juhtidest. Rahvas nõudis žirondiinidest saadikute väljakihutamist Konvendist. Rüüstati žirondiinide ajalehtede trükikojad.

10. märtsil asutas Konvent uuesti võitluseks kontrrevolutsiooni vastu Erakorralise Tribunali (peagi nimetati see ümber Revolutsioonilise Tribunaliks), mille žirondiinid olid laiali saatnud. Samal ajal aga võttis Konvent 18. märtsil žirondiinide ettepanekul ja seekord ka jakobiinide toetusel vastu dekreedi, mille järgi ähvardas surmanuhtlus igaüht, kes teeb ettepaneku «agraarseaduse» muutmise, s. t. maaomandi ümberjagamise kohta. Pärast Dumouriez' reetmist moodustas Konvent 6. aprillil Ühiskondliku Päästekomitee, kelle koosseisu kuulus üheksa liiget. Päästekomiteele anti väga suured volitused, muuhulgas oli ta kohustatud koordineerima Prantsusmaa kaitseks tarvituselevõetavaid abinõusid. 1793. aasta juulikuuni oli Päästekomitee juhiks Danton.

Esimene maksimum (4. mail 1793). Jakobiinide lähenemine «pöörastele»

Iga päevaga sai jakobiinidele selgemaks, et rahvast ei ole võimalik vaenlase võitmiseks ühendada senikaua, kuni pole rahuldatud rahva alamkihtide kõige pakilisemad nõudmised, et enam

[1] Sõna «žuaan» päritolu ei ole täpselt kindlaks tehtud, võimalik, et see on tuletatud prantsuskeelsest sõnast «chat-huant» (öökull). Mässajad andsid üksteisele märku öökulli huikega.

pole võimalik nendele nõudmistele vastu seista. Aprilli algul hakkas Kommuun, kelle eesotsas olid 1792. aasta lõpust peale Chaumette ja Hèbert, otsustavalt toetama «pööraste» soovitud maksimumi sisseseadmist. 1. mail tuli Konventi tööliste delegatsioon ja nõudis maksimumiseaduse vastuvõtmist, ähvardades vastasel korral alustada ülestõusu. Jakobiinidest saadikud toetasid neid energiliselt. Hoolimata žirondiinide ägedast vastupanust, kehtestas Konvent 4. mail 1793 dekreedi korras kogu Prantsusmaal kindlad viljahinnad.

Maksimumi sisseseadmine oli jakobiinide ja «pööraste» ajutise lähenemise esimeseks tulemuseks. «Mägi läks koos rahvahulkade parteiga, kus asusid soonelised käed, energia ja ustavus.»[1] Lähenemine oli vajalik vaenlase üle võidu saavutamiseks ja revolutsiooni lõpuleviimist takistavate žirondiinide vastaseks võitluseks.

Žirondiinide kontrrevolutsiooniline tegevus

Heites avaliku väljakutse revolutsioonilisele Pariisile, tegid žirondiinid ettepaneku kutsuda Bourget's kokku uus Konvent seniste saadikute asetäitjatest. Vastandades üha järjekindlamalt departemangu Pariisile, ähvardasid nad revolutsioonilise pealinnaga karmilt arveid õiendada. 18. mail moodustasid žirondiinid Kommuuni tegevuse kontrollimiseks «Kaheteistkümne komisjoni». «Kaheteistkümne komisjon» fabritseeris väljamõeldisi jakobiinide vandenõu kohta ja kavatses Pariisi revolutsioonilistele organisatsioonidele hoopi anda. Žirondiinid sõlmisid provintsides rojalistidega liidu ja tegid ettevalmistusi mässu vallapäästmiseks. Mai lõpul pani žirondiinide ja rojalistide blokk Lyonis toime kontrrevolutsioonilise pöörde ning alustas mässu Toulonis ja Marseille's. Žirondiinid päästsid valla kodusõja ajal, kui välismaised armeed uuesti tungisid Prantsuse pinnale ja ähvardasid Pariisi, abistades sellega kontrrevolutsiooni.

Ülestõus 31. maist — 2. juunini 1793

Juba 1793. aasta märtsis nõudsid «pöörased» žirondiinide kui reeturite väljakihutamist Konvendist. Kui žirondiinide kuritegelik poliitika sai ilmseks, toetasid jakobiinid «pööraste» nõudmist. Jakobiinid pidid selleks alustama relvastatud ülestõusu, sest riigivõimu organid olid endiselt žirondiinide käes. Mai lõpul moodustasid Pariisi revolutsioonilised organisatsioonid Ülestõusu Komi-

[1] К. Маркс, Борьба якобинцев с жирондистами, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. III, lk. 610.

tee. 31. mail kutsus Ülestõusu Komitee rahvast võitlusse. Relvastatud rahvas piiras Konvendi ümber ja esitas viimasele petitsiooni, milles nõuti «Kaheteistkümne komisjoni» laialisaatmist ja žirondiinlike saadikute Konvendist väljaheitmist. Petitsiooni esitajate nõudmised ja Robespierre'i äge kõne andis ainult poolikuid tulemusi. Konvent saatis «Kaheteistkümne komisjoni» laiali, kuid jättis oma koosseisu žirondiinlikud saadikud. Marat ja teised ülestõusu juhid kutsusid rahvast üles olema endiselt lahinguvalmis.

1. juunil 1793 sai Pariisis teatavaks, et Lyonis on toimunud verine kontrrevolutsiooniline pööre (Lyonis surmati sajad jakobiinid) ja mässajad on saavutanud suurt edu Vendées. Ülestõusu Komitee andis käsu uuesti võitlust alustada. 2. juunil piirasid rahvuskaartlased ja relvastatud pariislased Konvendi ümber. Suurtükitorud suunati Konvendi hoonele. Ülestõusnud rahva esindajate nõudmisel kuulutas Konvent välja dekreedi 31 žirondiinide saadiku arreteerimise kohta. Revolutsioon oli saavutanud uue võidu.

1793. aasta 31. mai — 2. juuni ülestõusuga kukutati žirondiinliku kodanluse poliitiline võim. Võim läks nüüd jakobiinide kätte. Tõusujoones arenev revolutsioon astus uuele, kõrgemale astmele.

Žirondi langemine ja Mäe (montanjaaride) võit tähistas Prantsuse kodanliku revolutsiooni üleminekut uuele, kõrgemale etapile, jakobiinide bloki revolutsioonilis-demokraatlikule diktatuurile.

3. REVOLUTSIOONI KOLMAS PERIOOD JAKOBIINIDE REVOLUTSIOONILIS-DEMOKRAATLIK DIKTATUUR

(JUUNI 1793 — JUULI 1794)

Vabariigi kriitiline olukord 1793. aasta suvel

Viis koalitsiooniarmeed, kes 1793. aasta suvel tungisid Prantsusmaale, ahistasid väsinud ja halvasti riietatud Prantsuse sõjaväge. Rojalistide poolt alustatud mäss Vendées laienes. Inglise laevastik toetas mässajaid ja blokeeris Prantsuse sadamaid. Kohalike kontrrevolutsionääride abiga hõivasid inglased Korsika. Vangist põgenenud žirondiinlikud saadikud ja nende pooldajad alustasid Bordeaux's ja mitmes teises kagu- ja lõunapoolses departemangus mässu.

Juuni keskpaiku oli 83 departemangust 60 haaratud mässust. Tundus, et vabariik seisab hukkumise lävel.

Nendel vabariigile ohtlikel päevadel ilmutasid rahvahulgad uuesti ammendamatut energiat, võidutahet ja poliitilist initsiatiivi. Kontrrevolutsiooni vastu toimuvat võitlust juhtisid jakobiinid. Vastukaaluks kõhklevale Dantonile oli Robespierre'i ja tema mõttekaaslaste murdumatu tahe, kes nägid päästmist kodanluse va-

sempoolsete kihtide liidus linnade ja külade töötavate hulkadega. Ajavahemikul 31. maist — 2. juunini tehtud märkmetes sõnastas Robespierre revolutsiooni ülesandeid järgmiselt: «On tarvis ühtset tahet. On tarvis, et rahvas ühineks Konvendiga ja Konvent rahvaga...»

Jakobiinide agraarpoliitika

Talurahva elulised soovid olid ikka veel rahuldamata ja ta jätkas võitlust oma nõudmiste täitmise eest. Just sellepärast võttis Konvent 3. juunil, s. t. järgmisel päeval pärast võidukat ülestõusu vastu dekreedi, mille kohaselt emigrantidelt konfiskeeritud maa tükeldati ja lasti järelmaksuga müügile. Sama dekreedi alusel lubati külakehvikutele emigrantide maavaldusest üks arpaan[1] maad nendes kohtades, kus kogukonnal ühismaad puudusid.

10. juunil võttis Konvent vastu seaduse, millega kogukonnale tagastati mõisniku poolt äravõetud kõlvikud ja anti luba kogukonna ühismaad jagada võrdsete osadena igale hingele, kui seda soovib vähemalt üks kolmandik kogukonna liikmeid.

Külas puhkes äge võitlus rikaste talupoegade ja kehvikute vahel, sest esimesed olid kogukonna kõlvikud kohati enda kätte haaranud, kehvikud aga nõudsid sellegi maa võrdset jagamist.

Jakobiinide agraarpoliitika kõige tähtsamaks sammuks oli 1793. aasta 17. juuli dekreet. Selle dekreediga likvideeris Konvent täielikult ja lõplikult feodaalkoormised ilma väljaostuta ja ilma tasuta. Feodaalõiguste kohta käivad aktid ja dokumendid tuli põletada, nende alalhoidmine kuulutati kuriteoks, mida karistatakse sunnitööga.

Tõsi küll, jakobiinid ei suutnud täielikult kõiki talupoegade nõudmisi rahuldada. Talupojad ei võidelnud üksnes feodaalkoormiste vastu, nad võitlesid ka maa eest, eriti aga suurte farmide jagamise ja Prantsusmaal väga laialt levinud poolfeodaalse pooleterasüsteemi kaotamise eest. Rendivahekordi, mis orjastasid maata ja vähese maaga talupoegade laiu hulki, Konvent ei puudutanud. Aadli maavaldusest konfiskeeriti ainult emigrantide maad. Jakobiinid ei natsionaliseerinud maad ega andnud seda talupoegadele tasuta.

Sellest hoolimata on jakobiinide agraarseadusandlus tervikuna väga suure ajaloolise tähtsusega. Jakobiinide agraarseadusandlus purustas feodalismi alused ja muutis endise poolfeodaalses sõltuvuses oleva talupoja vabaks väikeomanikuks. Viimase näol omandas revolutsiooniline Prantsusmaa kindla toe võitluses interventide sõjavägede ja aadlisoost maaomanike vastu, kes feodaalseid privileege püüdsid taastada.

---

[1] Vanaaegne prantsuse pinnamõõt: 0,3—0,5 ha.

Jakobiinide «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon» ning 1793. aasta konstitutsioon

24. juunil kinnitas Konvent lühikese ajaga väljatöötatud jakobiinide kodanlik-demokraatliku 1793. aasta konstitutsiooni. See oli esimene vabariiklik konstitutsioon Prantsusmaa ajaloos.

Nagu 1791. aasta konstitutsioonile, nii eelnes ka 1793. aasta konstitutsioonile uuesti koostatud «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon».

Jakobiinide «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon» kuulutas «ühiskonna eesmärgiks üleüldise õnne» saavutamise. Ta kuulutas isikuvabaduse, usutunnistuse vabaduse, seadusandliku initsiatiivi, trüki- ja ühinemisvabaduse, petitsioonide esitamise õiguse, kõikide võrdõiguslikkuse seaduse ees, julgeoleku ja eraomandi õiguse inimese loomulikeks ja loovutamatuteks õigusteks. «Ühiskond on kohustatud,» öeldi deklaratsioonis, «hoolitsema varatute kodanike ülalpidamise eest neile töö andmisega ja elatusvahendite tagamisega neile, kes tööd teha ei suuda.» Lubades varatutele anda tööd ja leiba, ei olnud deklaratsioonis ette nähtud tagatisi, mis oleksid nende lubaduste reaalsust kindlustanud ja seetõttu jäid need ainult vagadeks soovideks. Deklaratsiooni alusel oli kodanikul õigus osutada rõhumisele vastupanu ja alustada ülestõusu, «kui valitsus rikub rahva õigusi».

Konstitutsiooni järgi kuulus kõrgem seadusandlik võim Seadusandlikule Kogule, kes valiti iga aasta 1. mail otseste valimiste teel. Valimistest võisid osa võtta kõik meessoost Prantsuse kodanikud, kes olid saanud 21 aastat vanaks. Tähtsamad Seadusandliku Kogu poolt vastuvõetud seaduseelnõud pidid jõustuma alles pärast rahvakoosolekutel kinnitamist.

Vastavalt konstitutsioonile määras Seadusandlik Kogu departemangude kogude poolt esitatud kandidaatidest 24-liikmelise Täidesaatva Nõukogu, pooled Nõukogu liikmetest valiti igal aastal ümber.

Võrreldes 1791. aasta konstitutsiooniga oli 1793. aasta konstitutsioon suur samm edasi. See peegeldas ja jäädvustas uut, kõrgemat etappi, milleni tõusujoones arenev revolutsioon oli jõudnud. Konstitutsioon kuulutas julgelt kogu maailmale vabaduse ja demokraatia põhimõtteid. Need olid küll kodanliku demokraatia põhimõtted, kuid olid väljendatud niisuguse järjekindluse ja täielikkusega nagu ei üheski järgnevas kodanlikus konstitutsioonis.

Hoolimata konstitutsiooni demokraatlikust iseloomust, kehtestati 1793. aasta konstitutsiooniga ainult vormiline, mitte aga tegelik võrdsus, sest eraomandi ja varandusliku ebavõrdsuse säilitamine tingis paratamatult ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt, vaeste rõhumist rikaste poolt.

1793. aasta konstitutsiooni ei viidud ellu. Silmas pidades erakordselt suuri raskusi poliitilises elus ning sõjaväljal 1793. aasta

suvel ja sügisel, kui suurem osa Prantsusmaast oli kontrrevolutsioonilistest mässudest haaratud ja intervendid tungisid sügavale sisemaale, otsustasid jakobiinid õigesti 1793. aasta konstitutsiooni elluviimise ajutiselt edasi lükata. Konstitutsiooniline riigikord asendati järk-järgult väljakujuneva jakobiinide revolutsioonilis-demokraatliku diktatuuriga.

«Pööraste» väljaastumine 1793. aasta juunis-augustis

Juunist augustini oli vabariigi olukord endiselt väga raske. Interventide ja Vendée mässajate survel jätkasid Prantsuse väed taganemist. Peadpööritava kiirusega langes assignaatide väärtus. Lokkas ažiotaaž, osteti kokku ja müüdi edasi konfiskeeritud kirikuvarasid ja emigrantide varandust, spekuleeriti toiduainete ja esmajärguliste tarbeesemetega. Rikuti 4. mai maksimumi seadust, linnades ei jätkunud leiba. Inimesed tulid pagariäride juurde järjekorda juba õhtul ja seisid kogu öö. Peamised sõjaraskused langesid töörahva õlgadele.

«Pöörased», kes kaitsesid plebeide huve, kritiseerisid teravalt Dantoni poolt juhitavat Ühiskondlikku Päästekomiteed, süüdistades viimast kontrrevolutsionääride ja spekulantide mahituses. Jacques Roux, Leclerc ja teised «pöörased» nõudsid hangeldamise ohjeldamist, surmanuhtlust spekulantidele, revolutsiooni ajal rahva viletsuse arvel rikastunud inimeste varanduste konfiskeerimist, eriliste salkade moodustamist toiduainete rekvireerimiseks ja maksimumi kõigile esmajärgulistele tarbeainetele.

«Pöörased» nõudsid veel otsustavat, halastamatut arveteõiendamist igasuguste revolutsiooni vaenlastega, kõigi poliitiliselt kahtlaste isikute vangistamist, mitte üksnes aadlike, vaid ka rikaste minemakihutamist juhtivatelt ametikohtadelt sõjaväes ja žirondiinide väljaheitmist Konvendist.

Kui Konvent võttis vastu uue konstitutsiooni, kritiseerisid «pöörased» ägedalt selle piiratust. Nad nõudsid, et konstitutsiooni võetaks sisse paragrahvid, mille alusel saab hangeldamist ja spekuleerimist karistada surmanuhtlusega, sest selliste paragrahvideta, ütlesid nad, kaitseb konstitutsioon ainult rikaste huve.

Eranditult kõik jakobiinide juhid, Danton, Robespierre, Marat, Chaumette ja Hèbert, astusid välja «pööraste» vastu, üldise maksimumi ja spekulantide suhtes repressioonide tarvitamise vastu.

Ühiskondliku Päästekomitee koosseisu uuendamine. Robespierre

Dantoni poolt juhitava Ühiskondliku Päästekomitee kõhklev ja ebakindel poliitika sundis jakobiine rahvahulkade survel komitee koosseisu uuendama. 10. juulil valis Konvent uue Päästekomitee. Danton tagandati. Ühiskondliku Päästekomitee koosseisu valiti

Robespierre'i lähemad poliitilised sõbrad Saint-Just, Couthon jt. 27. juulil tuli komitee koosseisu Maximilien Robespierre, augustis Carnot. Jakobiinide revolutsioonilise valitsuse juhiks sai Robespierre, kes näitas karmidel ja ärevatel võitlusaastail üles revolutsioonilist julgust ja murdumatut kindlust. Rahva poolt esiletõstetud ja temale toetuvad uued juhid ilmutasid revolutsioonilise valitsuse juhtimisel visadust ja tahtejõudu revolutsiooni ees seisvate ülesannete lahendamisel.

Need ülesanded olid aga keerulised. Koalitsiooniväed jätkasid ikka veel edasiliikumist. Jälle kerkis oht Pariisi kohale. Žirondiinide kaasabil loovutasid rojalistid 1793. aasta augustis lõunas asuva Touloni inglastele.

Kontrrevolutsiooniline terror ja jakobiinide valitsuse vastulöögid

Žirondiinlikud kontrrevolutsionäärid, kes kiiresti kaotasid departemangudes jalgealuse, hakkasid kasutama terroristlikke võitlusmeetodeid, 1793. aasta 13. juulil tappis žirondiinidega ühenduses olev rojalist Charlotte Corday Marat' tema oma kodus. Kolm päeva hiljem hukkasid kontrrevolutsioonilised žirondiinid ja rojalistid Lyoni jakobiinide juhi, Lyoni Kommuuni meeri Chalier'.

Vastuseks kontrrevolutsioonilistele väljaastumistele andis Konvent Ühiskondlikule Päästekomiteele õiguse kahtlasi isikuid arreteerida ja võttis vastu dekreete, milledega suurendati repressioone kontrrevolutsionääride vastu. Kuninganna Marie Antoinette anti Revolutsioonilise Tribunali kohtu alla ja hukati. Tribunali otsusel läksid giljotiinile ka paljud teised kontrrevolutsionäärid. Vabariigi vaenlaste vara konfiskeeriti. Konvent saatis peaaegu piiramatute volitustega komissarid departemangudesse ja tegi neile kohustuseks puhastada kohalikud võimuorganid ning luua revolutsiooniline kord.

Tehes rahvale järeleandmisi, määras Konvent oma dekreediga surmanuhtluse spekuleerimise, tarbeesemete kokkuostmise ja varjamise eest. See oli ülemineku abinõuks üldise maksimumi poliitikale.

Massiline sõjaväkke värbamine

Rahvahulgad ise näitasid, kuidas tuleb luua tugev, rohkearvuline sõjavägi. Rahvakoosolekute saadikud, kes olid tulnud augustis Pariisi konstitutsiooni kinnitama, esitasid üldrahvaliku maakaitseväe loomise idee, üleskutse kogu rahva relvade juurde kutsumiseks.

Järgides rahva algatust, võttis Konvent 1793. aasta 23. augustil vastu dekreedi kohustusliku massilise sõjaväkke astumise kohta. Järelikult oli Prantsusmaa asunud looma põhimõtteliselt

uut sõjaväekorraldust — massilist revolutsioonilist sõjaväge, relvastatud rahvaarmeed. Dekreedi esimene artikkel kõlas nii: «Alates käesolevast hetkest ja senikaua, kuni vaenlased on välja kihutatud vabariigi piiridest, kuulutatakse kõik prantslased alalises sõjaväeteenistuseks valmisoleku olukorras olevaiks.» Teiste sõnadega, kogu Prantsusmaa mobiliseeriti sõjategevusse.

Rahvas tervitas kõnealust dekreeti. Väga lühikese aja jooksul viidi läbi esimene värbamine, mille tulemusena vabariiklik sõjavägi sai 420 000 võitlejat. Kogu maad haaras kangelaslikkuse puhang.

Arveteõiendamine «pöörastega»

Augustis võttis Konvent vastu seadused, millega rajati riiklikud viljahoidlad, määrati kindlad hinnad kaerale ja kütteainetele ning otsustati rekvireerida toiduaineid Pariisi varustamiseks. Need poolikud abinõud ei rahuldanud aga töölisi ega laiu töörahvahulki.

«Pöörased» kritiseerisid veelgi teravamalt jakobiinide poliitikat ja nõudsid «üldise maksimumi» kehtestamist dekreedi korras, spekulatsiooni halastamatut väljajuurimist ja kontrrevolutsionääride vastu terrori organiseerimist. Ühes sellega nõudsid «pööraste» juhid 1793. aasta konstitutsiooni viibimatut ellurakendamist. Ajal, mil suur osa Prantsusmaa territooriumist oli revolutsiooni vaenlaste käes ning ägedad lahingud sise- ja välismaise kontrrevolutsiooniga ei lubanud nõrgendada juba tegelikult väljakujunenud jakobiinide revolutsioonilis-demokraatlikku diktatuuri, mille eesotsas seisis Konvent ja Ühiskondlik Päästekomitee, oli viga nõuda konstitutsiooni viibimatut elluviimist. See viga võimaldas jakobiinide bloki kõigil rühmitustel tugevdada võitlust «pööraste» juhtide vastu. «Pööraste» ründamisest võtsid osa ka pahempoolsed jakobiinid Hèbert, Chaumette ja teised Pariisi Kommuuni juhid.

Esimest korda arreteeriti Jacques Roux augustis, teistkordselt 5. septembril. Üheaegselt arreteeriti Varlet, Leclerc, Claire, Lacombe ja teised «pööraste» pooldajad. Vanglas lõpetas Jacques Roux oma elu enesetapmisega.

1793. aasta 4.—5. septembri liikumine ja selle tagajärjed

4. ja 5. septembril toimusid Pariisis suured rahutused. Töölised, linnakehvistu ja Saint-Antoine'i eeslinna käsitöölised tulid relvastatult tänavale. Nende tähtsamateks nõudmisteks olid üldine maksimum, töötajate varustamine esmajärguliste tarbeainetega ja halastamatu võitlus kontrrevolutsiooni vastu. 4. ja 5. septembri liikumine oli «pööraste» agitatsiooni tulemuseks, kuid rahvahul-

kade väljaastumise momendil olid jakobiinid juba alanud «pööraste» purustamist. Liikumise juhtimise haarasid enda kätte Chaumette, Hèbert ja teised Kommuuni tegelased. Kõrvaldanud «pöörased», võtsid nad paljud viimaste nõudmised omaks, aga samal ajal püüdsid nad stiihilist ja põhiliselt kodanluse vastu suunatud rahvaliikumist suruda revolutsioonilisele kodanlusele vastuvõetavatesse raamidesse.

5. septembril esitas Chaumette Konvendile rahva nõudmised, mis vastuvaidlematult olid revolutsioonile suure tähtsusega. Konvent oli sunnitud nendest kõige tähtsamad rahuldama. Kuulutati välja dekreet «revolutsioonilise armee», rahva relvastatud jõudude loomise kohta, kelle ülesandeks pidi olema kontrrevolutsiooni mahasurumine ja toiduainete rekvireerimise teel Pariisi varustamise tagamine. Konvent kuulutas, et terror on võetud «päevakorda». Žirondiinidest ministrid otsustati anda Revolutsioonilise Tribunali kätte. Samal ajal lahendati põhimõtteliselt ka üldise maksimumi kehtestamise küsimus. Ühiskondliku Päästekomitee koosseisu täiendati pahempoolsete jakobiinide Billaud-Varenne'i ja Collot d'Herbois'ga.

5. septembri otsuste täitmise käigus reorganiseeris Konvent Revolutsioonilise Tribunali kohtupidamise korda selle lihtsustamise ja kiirendamise teel. 17. septembril kuulutas Konvent välja dekreedi kahtlaste kohta, määrates kindlaks isikute kategooria, kelle poliitilist ustavust tuli kontrollida. 17. septembri dekreediga said revolutsioonilised organid tugeva ja mõjuva relva kontrrevolutsiooniliste elementide vastu.

29. septembril rahuldas Konvent lõpuks linna plebeilike hulkade ja külakehvistu ühe põhilise nõudmise — kogu Prantsusmaa territooriumil kuulutati dekreediga välja kindlad hinnad kõigile esmajärgulistele tarbeainetele. Kindlad hinnad määrati niihästi toiduainetele kui ka tööstuskaupadele ja toorainetele. Üldise maksimumi aluseks võeti 1793. aasta turuhinnad ja lisati neile juurde üks kolmandik.

Konvendi poolt määratud palgamaksimum seevastu oli madal ja jäi tegelikust hindade tõusust tunduvalt maha. Samal ajal aga jätsid jakobiinid jõusse La Chapelier' töölistevastase seaduse.

Jakobiinide revolutsioonilis-demokraatliku diktatuuri süsteem

Sise- ja välismaise kontrrevolutsiooni vastu peetav sõda sundis jakobiine tugevdama oma revolutsioonilis-demokraatlikku diktatuuri, mis järk-järgult oli välja kujunenud 1793. aasta juunist septembrini toimunud klassivõitluse käigus.

Jakobiinide diktatuuri kõrgeimaks organiks oli Rahvuskonvent. Konvent andis välja seadusi ja tema koosseisu hulgast moodustatud

komiteed ning vajalike volitustega saadikud teostasid sõjaväes ja departemangudes komissaridena täidesaatvat võimu.

Prantsusmaa tegelikuks revolutsiooniliseks valitsuseks oli Ühiskondlik Päästekomitee. Viimane andis iga nädal Konvendile aru oma tegevusest, enamiku tema ettekandeid ja ettepanekuid võttis Konvent vastu kui direktiive. Ühiskondlik Päästekomitee juhtis otseselt vabariigi kõiki elualasid, temale allusid kõik riigivõimuorganid. Robespierre'ile kuulus komitees üldjuhtimine. Tema lähemateks abilisteks olid Saint-Just ja Couthon.

Ühiskondlik Päästekomitee reorganiseeris juba varem moodustatud Ühiskondliku Julgeoleku Komitee, kelle peamiseks ülesandeks oli võitlus sisemise kontrrevolutsiooniga.

Valitsuse komiteed tuginesid eeskätt rahvaühingutele ja kohalike kommuunide poolt valitud revolutsioonilistele komiteedele. Revolutsioonilised komiteed võitlesid departemangudes kontrrevolutsiooni vastu. Rangelt tsentraliseeritud võim põimus rahvahulkade laialdase initsiatiiviga.

Massiorganisatsioonid ja nende osa

Revolutsioonilise võimu organiseerimisel ja revolutsioonilise valitsuse poliitilise joone elluviimisel etendasid tohutu suurt osa Jakobiinide Klubi sajad osakonnad üle kogu Prantsusmaa.

Jakobiinide Klubis Pariisis, lihtsa ja odava mööbliga sisustatud vanaaegse saali kõrgete võlvide all arutati vabariigi elu tähtsamaid probleeme. Konvendile arutamiseks esitatavad seaduseelnõud ja päevakorral olevad poliitilise iseloomuga üritused arutati eelnevalt läbi Jakobiinide Klubis.

Kohalike valitavate munitsipaalorganite, revolutsiooniliste komiteede ning rahvaühingute kaudu võttis talurahvas, linnaelanike töötavad kihid ja eelproletariaat laialdaselt osa riiklikust ülesehitustööst ja revolutsioonilise poliitika elluviimisest. Kõikjal valiti revolutsioonilise komitee koosseisu 12 kõige kindlamat, juba oma ustavust näidanud kodanikku kohalikust kommuunist või sektsioonist. Revolutsiooniliste komiteede võrguga oli kaetud kogu Prantsusmaa, need tekkisid ja tegutsesid isegi riigi kõige kaugemates osades.

Jakobiinide Konvendi side rahvaga ja rahva toetus revolutsioonilisele valitsusele oli jakobiinide revolutsioonilis-demokraatliku diktatuuri aluseks, olemasolu tingimuseks ja peamiseks jõuallikaks.

Nappide, tabavate sõnadega määratles Lenin jakobiinide diktatuuri ja nende poolt juhitava Konvendi olemuse. «... Selleks, et olla konvent, on vaja julgust, oskust ja jõudu kontrrevolutsioonile halastamatute löökide andmiseks, mitte aga temaga kokkuleppimiseks. Selleks on vaja, et võim oleks käesoleva ajastu kõige

eesrindlikuma, kõige julgema ja kõige revolutsioonilisema klassi käes. Selleks on vaja, et teda toetaksid kõik linna ja küla kehvikute (poolproletaarlaste) hulgad.»[1]

Vabariigi kaitse organiseerimine

Võitlust alustanud rahva tohutud jõupingutused kandsid juba 1793. aasta sügisel esimest vilja. Talupojad olid rahul feodaalsete kohustuste likvideerimisega ega toetanud žirondiine, kelle mäss suruti kiiresti maha. Lyon, kontrrevolutsiooni tugiala lõunas, vallutati oktoobri algul, relvastatud talupoegade salkade aktiivsel osavõtul. Konvendi võim taastati enamikus departemangudes. Vendées läksid vabariiklikud väed pealetungile, surudes mässajad piiramisrõngasse. Rahvahulkade toetusel murdis jakobiinide diktatuur kontrrevolutsiooni ja ajas selle küll põranda alla, kuid ei juurinud seda lõplikult välja.

Jakobiinid saavutasid suurt edu võitluse organiseerimisel Euroopa riikide koalitsiooni vastu. Väga lühikese ajaga moodustas jakobiinide valitsus 14 armeed. 1794. aasta algul pani vabariik vaenlase vastu välja 600 000 sõdurit. Rindele läinud meeste asendamiseks loodi tagalas värskeid reserve. Sõdurid olid halvasti riietatud ja viletsates jalanõudes, kuid armee võitlusvaim ja moraal oli suurepärane.

Ühiskondlik Päästekomitee pööras suurt tähelepanu tööstuse mobiliseerimisele ja selle kohandamisele kaitsevajadusteks. Ka siin kuulus otsustav osa rahva energiale ja loomingulisele aktiivsusele. Rajati kümneid suurtükkide, püsside ja külmrelvade valmistamise tehaseid, manufaktuure ja töökodasid. Püsside toodang kasvas sõjaeelsega võrreldes viiekordseks. Konvendi kutsel aitasid riigikaitse ülesandeid lahendada tuntud teadlased, keemikud, füüsikud ja matemaatikud Berthollet, Lavoisier, Monge, Perrier, Lagrange, Guiston-Morreau jt.

Tähtsat osa uue taktika väljatöötamisel ja vabariigi kaitsesüsteemi organiseerimisel etendasid Ühiskondliku Päästekomitee liige, silmapaistev matemaatik ning insener Lazare Carnot ja kõige noorem jakobiinide juht Saint-Just.

Revolutsioon avas igaühele, kes näitas lahinguväljal üles sõjamehelikke võimeid ja ustavust revolutsioonile, võimaluse saada kõrgeid sõjaväelisi aukraade ja tõstis sellega esile rea noori, rahva hulgast pärinevaid andekaid väejuhte. Endine tallimees Roche edutati juba 25-aastaselt diviisikindraliks ja määrati armee juhatajaks. Endine väikekaupmees Jourdan, kes alustas sõjaväeteenistust allohvitserina, määrati 31-aastaselt Põhjaarmee ülemjuhatajaks. Kindral Kleber oli müürsepa poeg, kindral Marceau oli varem lihtne kirjutaja.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 179.

6.—8. septembrini toimunud verises lahingus Hondschoote all purustasid prantslased Austria korpuse ja sundisid Hannoveri, Hesseni ja Inglise väeosad kiiresti taganema. See oli jakobiinide sõjaväe esimene võit, mis tiivustas sõdureid ning rahvast ja andis neile tagasi usu oma jõusse.

15. ja 16. oktoobril peetud ägedas lahingus Wattignies' juures purustas Prantsuse sõjavägi Carnot' ja Jourdani juhtimisel Austria kindrali Koburgi hertsogi väed ja vallutas Maubeche'i kindluse. Pealetungi lõpptulemus ei olnud kaugeltki otsustatud, vaenlase jõud ei olnud murtud, kuid pärast Hondschoote ja Wattignies' lahingut oli selge, et Prantsusmaa hakkab rängast sõjalisest kriisist üle saama.

1793/94. aasta talvel võtsid prantslased initsiatiivi täielikult enda kätte. Detsembris vabastati Toulon ja inglased kihutati linnast välja. Elsassis ahistas Prantsuse armee kindral Hoche'i juhtimisel austerlasi ja preislasi. Sõjavägi oli haaratud pealetungihoost. Endine idapiir taastati ja Prantsusmaa territoorium puhastati vaenlastest.

Revolutsioonilise Prantsusmaa sõjavägi oli vaenlastest üle nii vahetult lahingus kui ka sõjakunsti teoorias. Prantsuse kodanlik revolutsioon tekitas pöörde sõjakunsti ja sõjaväe korralduse alal. Loobudes vanadest taktikalistest printsiipidest, vägede paigutamisest pikalevenitatud ridadena ja kindlustel baseerumisest, asetasid revolutsiooni poolt esiletõstetud väejuhid Hoche, Jourdan, Kleber jt. sõjaliste operatsioonide raskuspunkti hoogsale manöövrile, mille eesmärgiks oli vastase armee purustamine, tuginedes seejuures vabatahtlike väeosade revolutsioonilisele entusiasmile ja algatusvõimele.

Kogu Euroopa oli hämmastunud revolutsiooniliste armeede võimsusest ja vaprusest. Nende autoriteet kasvas kiiresti. Sõja käik 1793/94. aasta sügisel ja talvel näitas, et revolutsiooniline Prantsusmaa on jõud, keda on ohtlik alahinnata.

«Võidetud feodalism, kindlustatud kodanlik vabadus, täissõõnud talupoeg feodaalsete maade vastu — niisugune oli 1792.—1793. aasta sõjaliste «imede» majanduslik alus,»[1] kirjutas V. I. Lenin 1918. aastal.

Revolutsioonilise valitsuse välispoliitika

Verises sõjas, mida Prantsuse Vabariik oli sunnitud pidama kogu Euroopa vastu, omandasid välispoliitika küsimused väga suure tähtsuse. Jakobiinide diktatuur tegi teatavaks oma välispoliitika printsiibid. Neid väljendas Robespierre oma ettekannetes

[1] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 4.

1793. aasta novembris ja detsembris. Robespierre ütles, et Prantsusmaa ei kavatse oma revolutsioonilist korda teistele rahvastele relvadega peale suruda. Kuid ta ei talu oma suveräänse õiguse, ise otsustada oma säätuse üle, vähematki rikkumist. «Prantsuse rahvas ei tee rahu vaenlastega, kes on okupeerinud tema territooriumi,» määras konstitutsiooni 121. paragrahv kindlaks jakobiinide diktatuuri välispoliitika.

Jakobiinide sotsiaal- ja kultuuripoliitika. «Dekristianiseerimine»

Jakobiinid püüdsid Prantsusmaa ühiskondlikku elu ja tavasid ümber korraldada oma kodanlik-demokraatlike ideaalide vaimus. Konvendi ametliku dekreediga määrati prantslaste endise suhtlemisvormi «teie» asemele «sina». Tarvitusel oleva «härra» asemele tuli «kodanik». Et rõhutada vanast lahtilöömist, pandi kehtima uus, revolutsiooniline kalender. Selle kalendri järgi algas ajaarvamine Konvendi avamise päevaga, endised päevade nimetused asendati uutega, kuud, millede nimetused samuti muudeti, jagati dekaadideks.[1]

Võitluses kontrrevolutsiooniliste vaimulikega hakkas 1793. aasta sügisel kogu Prantsusmaal levima katoliku usu vastane liikumine. Linnades ja külades suleti kirikuid. Püüdes katolitsismile hoopi anda, kuulutasid mõned revolutsiooni tegelased, nagu Chaumette, Hèbert jt., et usukultus on asendatud «mõistusekultusega». Rõhuv enamik Prantsusmaa elanikest, eriti aga talupojad, kes ei olnud ette valmistatud järsuks üleminekuks katolitsismilt mingisugusele teisele «usundile» või ateismile, suhtus «dekristianiseerimise» poliitikasse siiski vaenulikult.

Robespierre märkas õigel ajal «dekristianiseerimise» poliitika, eriti aga nende surveabinõude ohtlikkust, mida! tema pooldajad usklike suhtes kasutasid. Ajavahemikul 5.—8. detsembrini võttis Konvent Robespierre'i ettepanekul vastu dekreedi usuvabaduse kohta. Salaagent kandis ette, et dekreet kuulutati välja väga õigel ajal: «Tuli hõõgus juba tuha all ja oleks lähemal ajal tekitanud kohutava plahvatuse.»

Hiljem, 1794. aasta kevadel, püüdis Robespierre ise «kõrgema olendi» kultust luua. See oli suunatud nii katolitsismi kui ka ateismi vastu. Robespierre tahtis «kõrgema olendi» kultust muuta vabariikliku ühiskonna ideeliseks ja moraalseks aluseks.

Samal ajal jätkas Konvent võitlust nende vaimulike vastu, kes astusid välja revolutsioonilise diktatuuri vastu.

---

[1] Vabariigi väljakuulutamise päev — 22. september — loeti esimese kuu — vandemjääri (vendémiaire) esimeseks päevaks. 22. oktoobrist algas brümäär (brumaire), sellele järgnesid teised kuud — frimäär (frimaire), nivoos (nivose), plüvioos (pluviose), vantoos (vantôse), žerminaal (germinal), floreaal (floreal), preriaal (prairial), messidoor (messidor), termidoor (thermidor), früktidoor (fructidor).

Uuskodanlus. Danton ja dantonistid

Hoolimata jakobiinide kitsendavatest abinõudest, lõi sõda soodsad tingimused osavate ja ettevõtlike tegelaste rikastumiseks ning spekulatsiooniga tegeleva kodanluse kiireks arvuliseks kasvuks.

Ärimehed ja tööstarid, kulakud ja ülesostjad varjasid tööstuskaupu ja toiduaineid ning müüsid neid althõlma. Suures mastaabis osteti ja müüdi metallraha ja rahvuslikke varandusi ning spekuleeriti defitsiitsete kaupadega. Rikkuste kiire kogumise allikaks olid sõjaväe tellimused.

Kiiresti kasvava, tugeva ja kiskjaliku uuskodanluse huve väljendas Danton, kes juhtis jakobiinide bloki opositsiooniliselt meelestatud elemente. Camille Desmoulins, Fabre d'Enlantine, Legendre jt. olid Dantoni lähemateks mõttekaaslasteks.

1793. aasta sügisest peale esinesid dantonistid «mõistliku» ehk «halastuse» poliitika pooldajatena. Suuremal või vähemal määral maskeeritud kujul nõudsid nad revolutsioonilise diktatuuri nõrgendamist, maksimumist ja terroripoliitikast loobumist. Nad soovisid suurkodanluse suhtes rakendatavate repressioonide pehmendamist, trükivabadust jne.

Pahempoolsed jakobiinid ja Pariisi Kommuun

1793/94. aasta talvel tugevnes ka revolutsioonilisele valitsusele altpoolt, rahvahulkade poolt avaldatav surve. Rahva olukord oli endiselt raske. Hoolimata sellest, et maksimumiseadus mõningal määral kaitses töötajaid spekulantide omavoli eest ning kindlustas neile väga kasina elatusmiiniumi, oli nende olukord siiski vilets. Toitluskriisi ja spekulatsiooni suurenemise tagajärjel kannatasid varatud inimesed teravat puudust. Kindlate hindadega turustati toiduaineid vähe ja neid oli raske saada. Eriti suurt puudust kannatasid töölised, käsitöölised ja Pariisi kehvistu. Rahvahulgad nõudsid abinõude tarvituselevõtmist oma olukorra parandamiseks.

Rahvahulkade nõudmisi väljendas Pariisi Kommuun, kus pahempoolsed jakobiinid olid saavutanud ülekaalu.

Pahempoolsed jakobiinid Chaumette, Pache, Hébert, Hanriot, Bouchotte jt. esindasid jakobiinide blokis kodanliku demokraatia äärmiselt pahempoolset tiiba. Pärast «pööraste» purustamist olid nad paljud «pööraste» nõudmised omaks võtnud.

Pahempoolsete jakobiinide juhtimisel hakkas Pariisi Kommuun otsima teid toitluskriisist ülesaamiseks. Haarates kinni sektsioonide algatusest, pani Kommuun Pariisis kehtima leivakaardid. Ta organiseeris odava leiva müüki ning sai Konvendilt pagaritele subsiidiume. Peegeldades rahvahulkade soove, nõudsid pahempoolsed jakobiinid maksimumiseaduse täitmist ja karmi karistust

selle rikkujaile, eriti aga nõudsid nad halastamatut võitlust spekulantide vastu.

Pierre Caspar Chaumette oli kõige silmapaistvam pahempoolne jakobiin. 1792. aasta novembris valiti ta Kommuuni prokuröriks ja sellest ajast kuni oma hukkumiseni oli ta Kommuuni asendamatuks juhiks. Peale «pööraseid» oli Chaumette üks esimesi pahempoolseid jakobiine, kes mõistis, et feodaalse orjuse asemele tuleb kapitalistlik orjus ja ike. «Uued isandad,» ütles Chaumette oma 5. septembri kõnes, «niisama hirmsad, niisama ahned, on tõusnud feodalismi varemeist. Nad on haaranud enda kätte omanduse, mis varem kuulus nende endistele isandatele, ja jätkavad edasiliikumist kuritegude poolt rajatud teel.» Chaumette nõudis kontrrevolutsionääride maa andmist varatuile ja suurte farmide jagamist. Ta tegi ettepaneku, et vabariik võtku enda kätte peremeeste poolt mahajäetud manufaktuurid ning töökojad ja eksproprieerigu kaubandusfirmad, kes ei täida maksimumiseadust.

Silmapaistvaks pahempoolseks jakobiiniks oli ka Pariisi Kommuuni prokuröri abi ajakirjanik J. R. Hébert, kelle nime järgi pahempoolseid jakobiine sageli nimetatakse hebertistideks. Hébert võttis sõna tema poolt väljaantava ajalehe «Père Douchêsne» («Isa Douchêsne») veergudel vaimulike, aristokraatide, spekulantide ja kokkuostjate vastu ning kutsus revolutsiooni vaenlastega arveid õiendama.

Jakobiinide diktatuuri sisemiste vastuolude teravnemine

Sõja jätkamine nõudis Prantsusmaalt suuri jõupingutusi ja rahva toetust. Eesrindlikumad kodanlased, jakobiinid, olid edukaks sõjapidamiseks sunnitud sõlmima liidu laiade rahvahulkadega, sealhulgas ka külakehvistuga. Konvent suurendas rikastelt võetavaid makse. Ta võttis arvele eraisikute kulla ja hõbeda. Kuid maksimumipoliitika, spekulatsioonivastane võitlus ja kõik teised taolised abinõud tekitasid kodanluses rahulolematust.

Jakobiinide agraarpoliitikal maal olid samasugused tagajärjed. Revolutsiooniaastatel rikastunud kulaklik ladvik omastas suurema osa talupoegade poolt läbiviidud agraarrevolutsiooni viljast. Kindlate hindade poliitika pidurdas maarahva varakamate kihtide edasist rikastumist. 1793. aasta oktoobris asutas Konvent Toitlustamise ja Varustuse Keskkomisjoni, kellel oli õigus viljasaaki rekvireerida ja seda oma äranägemise järgi käsutada. Valitsuse toitluspoliitikale avaldasid maarahva jõukamad kihid vastupanu.

Jakobiinide seisukord oli küllaltki vastuoluline. Feodalismi purustamisega olid nad puhastanud tee kapitalismi vabale arengule. Kuid võitlus kontrrevolutsiooniga ja sõda sundisid jakobiine halastamatu terrori abil ajama niisugust sotsiaal- ja majanduspoliitikat, mis kodanluse tegevust mitmeti kitsendas, nagu mak-

simumiseadus, vilja rekvireerimine ja rikaste suurem maksustamine

Linnakodanlus ja maarahva varakamad kihid talusid jakobiinide poolt maksmapandud revolutsioonilist korda kui ajutist ja pealesunnitut vaid senikaua, kuni säilis feodaal-absolutistliku korra taastamise oht. Kui aga olukord rindel paranes, astusid nad üha otsustavamalt revolutsioonilise korra vastu. Jakobiinide bloki sisemiste vastuolude esilekerkimiseks piisas juba esimestest võitudest.

Vantoosi dekreedid

Kevade algul, aastal 1794 võttis revolutsiooniline valitsus vastu tähtsad sotsiaalsed seadused, niinimetatud vantoosi dekreedid. Ettepaneku Konvendile need dekreedid välja anda tegi Ühiskondliku Päästekomitee nimel Saint-Just 26. veebruaril ja 3. märtsil (8. ja 13. vantoosil). Vantoosi dekreetides kohustas Konvent Ühiskondliku Julgeoleku Komiteed ning Ühiskondlikku Päästekomiteed võtma uuesti revideerimisele kõigi isikute toimikud, kes olid arreteeritud poliitilise süüdistuse alusel pärast 1. maid 1789, et teha kindlaks, keda neist tuleb vabastada ja keda revolutsiooni vaenlasena süüdi mõista. Kogu süüdimõistetu varandus tuli konfiskeerida. Kohalike kommuunide poolt saadud andmete põhjal pidi Ühiskondlik Päästekomitee koostama varatute patriootide nimekirja, kellede vahel kavatseti jaotada revolutsiooni vaenlastelt konfiskeeritud varandused.

Niinimetatud vantoosi dekreedid kajastasid kodanlikus revolutsioonis kaudselt demokraatlike hulkade võrdsustamise soove. Nendega püüti süvendada revolutsiooni sotsiaalset olemust, arendada seda edasi, viies ellu Jean Jacques Rousseau' vana unistuse üldisest võrdsusest. Vantoosi dekreetide elluviimise puhul oleks tulnud juurde palju uusi väikeomanikke seniste varatute, eeskätt maakehvistu hulgast. Sellega oleks laienenud kodanlik-demokraatliku revolutsiooni sotsiaalne baas eriti maal.

Rahvas suhtus vantoosi dekreetidesse suure poolehoiuga. Üks salaagent kandis 4. märtsil ette: «See populaarne seadus tekitas üldist rõõmu, kodanikud õnnitlevad ja kaelustavad üksteist.»

Kuid vantoosi dekreedid põrkasid kõigi Konvendis ja valitsusaparaadis töötavate kodanlaste tummale vastupanule ja sabotaažile, sest nad ei soovinud revolutsiooni edasist süvenemist. Suurkodanlus mõistis väga hästi, et kõnealuste dekreetide elluviimine teeb nad relvituks nii majanduslikul kui ka poliitilisel alal. Omades küllaltki suurt mõju Konvendis Soo-ridades ja valitsusaparaadis, saboteerisid nad vantoosi dekreetide elluviimist. Tegelikult jäidki need ellu viimata. Vantoosi seaduste ellurakendamise nurjumises avalduvad selgesti need jakobiinide diktatuuri jooned,

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

mille kohta Lenin ütles, et «. . . Prantsuse Konvent žestikuleeris ulatuslike abinõudega, kuid tal ei olnud nende elluviimiseks vajalikku tuge, ta ei teadnud isegi, missugusele klassile on vaja toetuda ühe või teise abinõu elluviimiseks.»[1]

Hebertistide väljaastumine ja nende hukkamine

Kaitstes äärmise terrori poliitikat, võitlesid hebertistid oma sotsiaalsete ja poliitiliste nõudmiste elluviimise eest mitte ükskes dantonistide, vaid ka Robespierre'i poolt juhitava valitsuse vastu, esialgu maskeeritult, kuid hiljem järjest avalikumalt. 4. märtsil (14. vantoosil) tahtsid hebertistid Pariisis ülestõusu organiseerida.

Hebertistid lootsid Kommuuni ja Pariisi sektsioonide toetusele. Kuid Kommuun ja selle juht Chaumette, kelle poole hebertistid pöördusid, ei toetanud neid. Valitsuse autoriteet oli selleks ajaks juba tõusnud, eriti tänu vantoosi dekreetide väljakuulutamisele. Nähes, et neil ei õnnestu küllaldast toetust leida, loobusid hebertistid ülestõusu kavatsusest.

13. ja 14. märtsil arreteeriti Hèbert, Ronsin, Vincent jt., kokku 16 inimest, ja anti Revolutsioonilise Tribunalikohtu alla. 24. märtsil hukati kõik kaebealused peale ühe. Revolutsiooniline armee, mis loodi Konvendi poolt 1793. aastal võitluseks spekulatsiooni ja kontrrevolutsiooni vastu, saadeti laiali.

Hoolimata sellest, et Pariisi Kommuun ja Chaumette hebertiste ei toetanud, rakendas jakobiinlik valitsus ka nende suhtes repressioone. Kommuuni juht ja kõige populaarsem pahempoolne jakobiin Chaumette arreteeriti 18. märtsil. Teda süüdistati selles, et ta olevat püüdnud Kommuuni vastandada Konvendile, ja saadeti 10. aprillil giljotiinile. Ka mõned teised pahempoolsed jakobiinid arreteeriti.

Dantonistide kohtuprotsess ja hukkamine

Otsekohe pärast hebertistide rühmituse purustamist teravnes võitlus robespjeerlaste ja jakobiinide parempoolse tiiva, dantonistide vahel.

Kuus päeva pärast hebertistide hukkamist, 30. märtsil (9. žerminaalil) otsustasid valitsevad komiteed Dantoni, Camille Desmoulins'i ja mõne nende mõttekaaslase arreteerida, süüdistades neid revolutsiooni reetmises. Dantonistide kohtuprotsess algas 2. aprillil (13. žerminaalil). 4. aprillil (15. žerminaalil) mõistis tribunal kaebealused surma. 5. aprillil (16. žerminaalil) dantonis-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 183.

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

tid hukati. Kuid paljud Dantoni lähemad sõbrad ja mõttekaaslased, nagu Legendre, Tallien, Fréron jt., kohtu alla ei sattunud ja etendasid endiselt poliitikas tähtsat osa.

Paistis, et jakobiinide diktatuuri 1794. aasta märtsi- ja aprillikuu kriis on ületatud. Pariisi rahvahulkadele lähedase Chaumette'ile ja Pariisi Kommuunile antud löök nõrgestas revolutsioonijõudusid. Võitlus jakobiinide leeris ei olnud aga lõppenud. Selle jätkamine ja lõpplahendus lükati vaid edasi.

Sõjalised võidud. Fleurus

1794. aasta kevadel oli Prantsusmaa territoorium vaenlastest vabastatud.

1794. aasta kevadine sõjakäik oli erakordselt edukas, välja arvatud mõned ajutised kohaliku tähtsusega kaotused. Itaalias astusid Prantsusmaa väed Genua vabariigi territooriumile. Edelas paisati hispaanlased Püreneede taha. Põhjas ja kirdes läksid Prantsuse väed samuti pealetungile. 18. mail andis Prantsuse Põhjaarmee raske lõögi austerlastele Tourcoingi all. 26. juunil (8. messidooril) purustas Saint-Justi ja Le Bas' poolt reorganiseeritud Ardennide armee Jourdani juhtimisel täielikult interventide liitlasarmeede peajõud verises lahingus Fleurusi all.

Otsustav võit Fleurusi all kõrvaldas Prantsusmaale sissetungimise ohu ja avas laialdased perspektiivid Prantsuse armeede pealetungioperatsioonide läbiviimiseks vastase territooriumil. Lähema kahe nädala jooksul vallutasid prantslased Brüsseli, Liege'i ja Antverpeni. Sõda lähenes Hollandi piiridele.

Koalitsioon oli lagunemas. Kontrrevolutsionääride lootused vabariigi sõjalisele lüüasaamisele kaotasid reaalse aluse. Poola ülestõus suurendas koalitsiooni sisemisi vastuolusid ja raskusi veelgi. Preisi, Austria ja Hollandi püüdsid vargsi teada saada, missugustel tingimustel oleks võidukas vabariik nõus sõlmima separaatrahu.

Sotsiaal-majanduslikud ja poliitilised üritused 1794. aastal

Paranes ka Prantsusmaa toitlusolukord. Valitsus suurendas hankeid erapooletutest riikidest. 1794. aasta kevadkülv õnnestus hästi ja põldudel tõotas valmida rikkalik saak.

Pärast hebertistide ja dantonistide purustamist muutus jakobiinide diktatuuri struktuur veelgi tsentraliseeritumaks, ministeeriumid kaotati ja nende asemele loodi kaksteist komisjoni, kes täielikult allusid Ühiskondlikule Päästekomiteele.

1794. aasta kevadel kuulutas Konvent välja dekreedi maatööliste

mobiliseerimisest põllutöödele. See otsus, mis tegelikult andis sulased mõisnike ja kulakute meelevalla alla, tekitas suurt rahulolematust maakehvistu hulgas.

11. mail (22. floreaalil) võttis Konvent Barere'i ettekande põhjal vastu dekreedi «Rahvuslike heategevuse raamatute» sisseseadmise kohta. Selle järgi tuli koostada nende invaliidide, orbude, töövõimetute ja varanduslikult kindlustamata vanakeste nimekirjad, kellel oli õigus riigilt abi saada. Mai lõpul määrati kindlaks, et Pariisi kerjustele antakse päevas 15—25 suud abiraha. Mõningad valitsusringkonnad, kes avaldasid vantoosi dekreetidele vastupanu, püüdsid selle otsuse abil asendada varatutele omandi andmise seaduse eelnõu riikliku heategevusega.

Kodanluse kontrrevolutsiooni ettevalmistamine

Aprilli lõpul ja mai algul hakkas Robespierre'i ja tema mõttekaaslaste vastu kujunema kontrrevolutsiooniline vandenõu. Mai lõpul hakkas varjatud võitlus Robespierre'i ja tema rühmituse vastu muutuma avalikuks. 10. juunil (22. preriaalil) esitas Couthon tema enda ja Robespierre'i poolt koostatud dekreedi kavandi Revolutsioonilise Tribunali reorganiseerimise kohta. Kõnealuse kavandi kohaselt kaotati süüaluse eelnev ülekuulamine, likvideeriti kaitsjate institutsioon, rahvavaenlase mõistet aga tõlgendati väga vabalt. Dekreet pidi andma revolutsioonilisele valitsusele relva tõusvate kontrrevolutsiooniliste jõudude mahasurumiseks.

Konvendis ja Ühiskondlikus Päästekomitees endas kohtas dekreet tugevat vastupanu. Kuid Robespierre'i survel võeti see vastu. Võitlus valitsevates komiteedes muutus järjest ägedamaks.

Vandenõu laienes, selle niidid ulatusid nii valitsevatesse komiteedesse kui ka Konvendi kuluaaridesse. Parempoolsed (Tallien, Barras, Fréron, vabadusse jäänud dantonistid ja Soo moodustasid järelejäänud hebertistidega (Collot d'Hebrois' ja teistega) bloki ühiseks võitluseks Robespierre'i rühmituse vastu. Umbes 1794. aasta suve keskel ühines osa Soo saadikuid avalikult vandenõuga, ülejäänud aga andsid vaikides mõista, et nad otsustaval hetkel toetavad Robespierre'i-vastast väljaastumist.

Nagu märgitud, ei leppinud kodanlus 1794. aasta suvel, kui sõjaline hädaoht oli kõrvaldatud, enam revolutsioonilis-demokraatliku diktatuuri kitsendustega.

Linnakodanluse enamus ühines kontrrevolutsiooniga, sama tegid ka jõukamad talupojad. 26. juuni (8. messidoori) dekreedi avaldamine, millega kogu 1794. aasta viljasaak rekvireeriti, langes kokku rindel saavutatud otsustavate võitudega ja suurendas järsult külakodanluse kontrrevolutsioonilisi meeleolusid. Ka keskmiktalupojad, kes moodustasid elanikkonna tunduva enamuse, ei

varjanud rekvireerimise puhul oma rahulolematust. Põhiliselt sammus ta külakodanluse jälgedes.

Kõige vaesemate rahvakihtide olukord oli endiselt raske. Palga maksimum ja Le Chapelier' seadus võtsid töölistelt võimaluse taotleda oma elutingimuste parandamist ja palga tõstmist.

Kodanluse ja taluomanike põhijõudude pöördumine jakobiinide diktatuuri vastu tugevdas Robespierre'i-vastaseid olluseid, kes moodustasid pärast otsustavat lahingut Fleurusi all ühise kontrrevolutsioonilise bloki.

9. termidoori kontrrevolutsiooniline pööre

8. termidooril (26. juulil) paljastas Robespierre Konvendi tribüünil peetud kõnes uute vandenõulaste reetlikkust ning sõnamurdlikkust, ja nõudis, kedagi täpsemalt nimetamata, reeturite karistamist. Robespierre'i prestiiž ning autoriteet oli veel niivõrd suur ja tema ähvardava süüdistuskõne mõju nõnda tugev, et Konvent selle tormiliselt heaks kiitis. Vandenõulased sattusid segadusse. Paistis, et nad kaotavad. Kuid meeleheide andis neile julgust. Söandamata rohkemat nõuda, saavutasid nad ometi seda, et Konvendis äsja vastuvõetud otsus Robespierre'i kõne trükkimise ja laialisaatmise kohta tühistati. Arglikult ja ebakindlalt, kuid juba küllaltki ilmselt kaldus Konvendi enamik, Soo, kontrrevolutsiooniliste vandenõulaste poole, tagurliku kodanluse poole.

Õhtul kandus võitlus Jakobiinide Klubisse. Istungitesaal oli rahvast tulvil. Robespierre kandis ette oma hommikuse kõne. Revolutsiooni demokraatlik keskus, Jakobiinide Klubi, asus Robespierre'i poolele.

9. termidoori (27. juuli) hommikul olid Konvendi istungitesaali rõdud rahvast täis. Kell 12 päeval astus Saint-Just kõnetooli. Ta alustas oma kõnet rahulikult ja kindlalt, kuid vandenõulased olid otsustanud Saint-Justi süüdistuskõne nurja ajada. Teda katkestas Tallien. Saalis tekkinud kirjeldamatu müra ajal tegi vandenõulane Louches ettepaneku Robespierre arreteerida. Hetkeks saal tardus. Kuid vandenõulased toetasid ettepanekut kiiduavaldustega. Robespierre noorem (Augustin) nõudis, et ka tema antaks kohtu alla. «Mina jagan venna vahvust ja tahan jagada ka tema saatust.» Augustin Robespierre'i eeskujule järgnes Robespierre'i ustav kaasvõitleja Le Bas. Fréroni ettepanekul otsustati ka Saint-Just ja Couthon arreteerida. «Vabariik on hukkunud. On alanud röövlite kuningriik!» hüüdis Robespierre.

Õhtul, kui Konvendist saabunud ähvardavad teated levisid linnas, asusid Kommuun ja Jakobiinide Klubi Robespierre'i kaitsma. Kommuun pöördus Pariisi elanike poole üleskutsega alustada ülestõusu. Õhtul piirasid rahvuskaardi suurtükiväelased ja nendega liitunud Pariisi tööinimesed Konvendi ümber. Oli hetk, mil

kontrrevolutsioonilised vandenõulased arvasid, et nad on mängu kaotanud. Kuid suurtükiväelaste ja sankülottide ülem ei hõivanud Konventi, vaid läks Kommuuni juurde tagasi. Kommuuni ette oli kogunenud palju sankülotte, töölisi, käsitöölisi ja kehvikuid, rahvuskaardi ülem Hanriot tõi kohale oma rahvuskaartlased. Kommuuni poolt valitud Täidesaatev Komisjon koostas läkituse rahvale ja sõjaväele.

Vangla väravavaht keeldus Robespierre'i vastu võtmast. Robespierre viidi politseivalitsusse, kust Hanriot ta vabastas. Õhtuks olid vabastatud ka kõik teised arreteeritud. Nad kohtusid uuesti Kommuunis. Olukord nõudis viibimatut ja energilist tegutsemist. Kuid sel korral ei näidanud Robespierre, Kommuun ega sektsioonid üles niisugust resoluutsust ja energiat nagu revolutsiooni suurpäevadel 10. augustil ja ajavahemikul 31. maist 2. juulini. Nad kõhklesid ja viitsid asjatult aega.

Samal ajal aga tegutsesid kontrrevolutsioonilised vandenõulased resoluutselt. Nad kuulutasid Robespierre'i ja tema pooldajad väljaspool seadust olevaks. Vandenõulased ajasid jalule ja relvastasid kodanlikud sektsioonid, koondasid kokku neile ustavad väeosad. Öösel tungis üks kontrrevolutsiooni väesalk Kommuuni. Maximilien Robespierre ja tema lähemad kaastöölised arreteeriti. Mõned neist lõpetasid sealsamas oma elu enesetapmisega (Robespierre noorem ja Le Bas).

Järgmisel päeval, 10. termidooril, viidi Robespierre, Saint-Just, Couthon ja veel 18 Robespierre'i pooldajat ilma kohtuotsuseta Grèvi väljaku giljotiinile. Giljotiinile viidi ka Robespierre noorema ja Le Bas' surnukehad.

1794. aasta 9. termidòori kontrrevolutsioonilise pöördega kukutati jakobiinide diktatuur. Mäe ja rahva võimuloleku kangelaslik ajajärk oli lõppenud. Oli lõppenud suure Prantsuse kodanlik-demokraatliku revolutsiooni viimane peatükk.

Aastail 1789—1794 toimunud Prantsuse kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ajalooline tähtsus

Selle revolutsiooni ajalooline tähtsus on väga suur. Ta andis otsustava löögi feodalismile, purustas ja murdis feodalismi. See tohutu purustustöö mõjus edasiviivalt mitte üksnes Prantsusmaa, vaid ka kogu Euroopa saatusele.

Oma ajastu ajaloolistes tingimustes oli kodanlus julge, revolutsiooniline klass. Kuid ainuüksi rahvahulgad andsid revolutsioonile selle jõu ja hoo, milleta ta poleks suutnud võita. Rahvas oli revolutsiooni peaosaline, tema peamine liikumapanev jõud. Rahvas oli initsiaator ja peamine jõud 1789. aasta 14. juuli, 1789. aasta 5. ja 6. oktoobri, 1792. aasta 10. augusti ja 1793. aasta 31. mai — 2. juuli ajaloolistes sündmustes, mis tähistasid revolutsiooni eda-

siarenemist, selle tõusu kõrgemale astmele. Rahvas kandis oma õlgadel feodaalse kontrrevolutsiooni vastu peetava võitluse kogu raskust, tema viis revolutsiooni edasi. Rahvahulkade loominguline osavõtt revolutsioonist asetas oma pitseri kogu revolutsiooni käigule, kõigile revolutsioonilistele institutsioonidele. Prantsuse revolutsiooni jõud seisis selles, et ta oli rahva revolutsioon. Ainuüksi rahvahulkade aktiivne osavõtt revolutsioonist tagas selle tõusujoonelise arengu.

Prantsuse XVIII sajandi kodanlik revolutsioon oli oma iseloomult kodanlik-demokraatlik revolutsioon. Revolutsiooni kodanlik-demokraatlikku iseloomu ei määranud mitte ainult väga laiade rahvahulkade osavõtt revolutsioonist, vaid ka see, et töötavad hulgad avaldasid mõju revolutsioonilise valitsuse tähtsatele seadusandlikele aktidele. Tõusujoones arenedes läbis revolutsioon kolm perioodi. Astudes kolmandasse ajajärku jõudis ta oma kõige kõrgemale astmele, jakobiinide diktatuurile. «Kodanluse ajaloolased näevad jakobiinluses langust... Proletariaadi ajaloolased näevad jakobiinluses rõhutud klassi ühte *haritippu* võitluses vabaduse eest,»[1] kirjutas V. I. Lenin. Jakobiinide revolutsioonilis-demokraatlik diktatuur lahendas lühikese aja jooksul plebeilike meetoditega kõik kodanlik-demokraatliku revolutsiooni põhilised ülesanded, mida ei suutnud ega tahtnud enne seda lahendada föjaanlik ja žirondiinlik kodanlus.

Võimu siirdumine revolutsiooni tagajärjel prantsuse kodanluse kätte, poliitiliste institutsioonide ja õigusnormide kohandamine kodanluse huvidele etendas väga suurt osa kapitalistliku korra kindlustamisel ja edasiarendamisel.

Prantsuse kodanlik revolutsioon hävitas feodaalsed tootmissuhted, lõi uued tootmissuhted ja viis need mõneks ajaks kooskõlla tootlike jõudude iseloomuga.

Talupoegade vabastamine feodaalsest rõhumisest ja Prantsusmaa pinna puhastamine selle korra jäänustest lõi tingimused feodalismiga võrreldes eesrindliku kapitalistliku korra ja kodanliku demokraatia kiireks arenemiseks. Ühtlasi kiirendas see proletariaadi väljakujunemise ja arenemise protsessi, kasvatas jõu, kes alustas kodanlusega lahingut kapitalistliku korra ja üldse igasuguse ekspluateerimise lõpetamise eest. Rahvahulkade pikaajaline aktiivne osavõtt revolutsioonist avaldas Prantsusmaal suurt mõju revolutsiooniliste traditsioonide arenemisele, prantsuse rahva rahvusliku iseloomu kujunemisele.

Suur Prantsuse revolutsioon heiskas vabaduse lipu, kuulutas välja kodanliku demokraatia põhimõtted ja näitas kõigile, kuidas nende põhimõtete eest peab võitlema.

Ent kui suur ka oli Prantsuse XVIII sajandi kodanliku revolutsiooni tähtsus oma ajajärgule, oli see kui kodanlik revolutsioon

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 102.

ajalooliselt piiratud. See tõi kaasa ainult ühe ekspluateerijate rühma, feodaalide asendamise teise ekspluateerijate rühmaga (kodanlusega), asendas aadlike ja vaimulike võimu kodanluse võimuga. Prantsuse kodanlik revolutsioon ei vabastanud töörahvast ekspluateerimisest, viletsusest ja rõhumisest. Selles peitub kodanlike revolutsioonide kõige tähtsam iseärasus võrreldes proletaarsete revolutsioonidega, mille ülesandeks on hävitada igasugune ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt ja luua klassideta, kommunistlik ühiskond.

Kodanlikud revolutsioonid erinevad proletaarsetest revolutsioonidest oma tekkimise tingimuste, oma klassiiseloomu, oma lõppeesmärgi ja oma ajaloolise tähtsuse poolest. Kodanlik revolutsioon algab tavaliselt siis, kui feodaalse ühiskonna raamides kasvanud kapitalistliku formatsiooni algmed on enam-vähem valminud. Sellepärast on kodanliku revolutsiooni põhiülesandeks haarata võim kodanlaste kätte ja viia see kooskõlla juba olemasoleva kodanliku majandusega. Proletaarse revolutsiooni põhiülesanne seisab aga selles, et pärast võimuhaaramist proletariaadi poolt ehitada üles uus, sotsialistlik majandus.

XVIII sajandi lõpul toimunud Prantsuse kodanlikus revolutsioonis ilmnes ka iseloomulik fakt, et isegi siis, kui hegemoonia kuulus kodanluse klassile, ei suutnud kodanlus töötavaid ekspluateeritavaid hulki kuigi pikaks ajaks enda ümber koondada.[1]

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 69—70.

Teine peatükk

PRANTSUSMAA TERMIDOORLIKU REAKTSIOONI JA DIREKTOORIUMI AJAL (1794. AASTA JUULI LÕPUST — 1799. AASTA NOVEMBRI ALGUSENI)

Töötavate hulkade olukord pärast 9. termidoori

Kontrrevolutsiooniline pööre 9. termidooril (27. juulil 1794) tegi lõpu jakobiinide diktatuurile, kuid ühes sellega ka revolutsiooni tõusujoones arenemisele. Võimule tuli kontrrevolutsiooniline suurkodanlus. Eriti suure poliitilise mõju omandasid «uusrikkad», inimesed, kes revolutsiooni ajal olid rikastunud maatükkide kokkuostmise ja edasimüümisega, toiduainetega spekuleerimisega ja sõjaväe varustamisega.

Konvent pidas endiselt istungeid. Kuid pärast jakobiinide diktatuuri hävitamist oli Konvent muutunud kontrrevolutsiooni kantsiks. Rahvahulkadelt võeti järk-järgult nende demokraatlikud saavutused. Pariisi Kommuun, kes revolutsioonilistes sündmustes oli etendanud väga silmapaistvat osa, saadeti laiali. Jakobiinide Klubi suleti, paljud selle liikmed arreteeriti ja hukati.

Termidoorliku Konvendi majanduspoliitika halvendas järsult töötavate hulkade olukorda. Juba mõni päev pärast termidoorlikku pööret saadeti laiali 1794. aastal niinimetatud vantoosi dekreetide elluviimiseks loodud komisjonid, kes koostasid «abivajavate patriootide» nimekirju (neile patriootidele kavatseti jagada revolutsiooni vaenlastelt konfiskeeritud varasid). Suurkaupmeeste ja spekulantide rõõmuks kaotati hindade maksimumi seadus. Selle tulemuseks oli esmajärguliste tarbeainete hindade suur tõus. Tööliste ja kehvistu kvartalites valitses väljakannatamatu viletsus. Toiduainete kaupluste juures seisid pikad leivajärjekorrad.

Meeleheitele viidud pariislaste hulgad tõstsid valitsuse vastu mässu. 12. žerminaalil (1. aprillil 1795) tungis suur hulk töölisi ja vaesemaid käsitöölisi Konvendi istungitesaali ja nõudis leiba, jakobiinide 1793. aasta konstitutsiooni elluviimist ja kõigi arreteeritud demokraatide vabastamist. Valitsuse käsul kohaletoodud väeosad ajasid meeleavaldajad kiiresti laiali. Rahva väljaastumine oli stiihiline, organiseerimatu ja sellepärast õnnestus võimudel see veel samal päeval kerge vaevaga maha suruda. Termidoorlased kasutasid oma võitu allesjäänud jakobiinidega arveteõiendamiseks. Paljud jakobiinid arreteeriti. Kaugele asumisele saadeti ka endised Ühiskondliku Päästekomitee liikmed Collot d'Hebrois ja Billaud-Varenne.

Rahvahulkades kasvas üha rohkem rahulolematus termidoorlaste reaktsioonilise poliitika vastu. Leivanormi vähendamine andis tõuke Pariisi töölisagulite nälgivate elanike uueks revolutsiooniliseks väljaastumiseks. 1. preriaali (20. mai) hommikul liikusid rahvahulgad, peamiselt töölised ja vaesemad käsitöölised, kesklinna, hüüdes: «Leiba ja 1793. aasta konstitutsiooni!» Ülestõus puhkes stiihiliselt. Mõnel pool tehti linnas siiski katset luua liikumist juhtivaid organeid. Raekoja hoones toimus koosolek. Koosolekul nõuti pärast 9. termidoori tagasikutsutud 73 žirondiinliku saadiku Konvendist väljaheitmist, hindade maksimumi seaduse uuesti kehtestamist ja toiduainete varude rahvale jagamist. Kuid ülestõusnud ei tegutsenud uue revolutsioonilise valitsuse loomisel resoluutselt. 4. preriaalil (23. mail) surusid termidoorlikud võimud ülestõusu ülekaalukate relvastatud jõudude abil maha.

Žerminaali ja preriaali ülestõusude mahasurumine tugevdas suurkodanluse positsioone veelgi. Töötavatelt pariislastelt võeti nüüd relvad ära. Kontrrevolutsioon kasutas seda arveteõiendamiseks demokraatlike tegelastega. Kuus Konvendi jakobiinlikku saadikut («viimased montanjaarid») arreteeriti ja hukati.

1795. aasta kevadel töötas termidoorlik Konvent välja demokraatiavastase «III aasta konstitutsiooni», millega valijate suhtes pandi maksma paiksuse- ning vanusetsensus ja rida teisi kitsendusi. Konstitutsiooni alusel moodustati kaks koda, Vanemate Nõukogu ja Viiesaja Nõukogu. Kogu täidesaatev võim koondati Direktooriumi kätte, kelle koosseisu kuulus viis inimest. «III aasta konstitutsioon» röövis rahva alamkihtidelt võimaluse seadusandlust mõjutada ja riigivalitsemisest osa võtta.

Saanud julgustust Pariisis toimunud rahva ülestõusude nurjumisest, söandasid Bourbonide monarhia restaureerimise pooldajad avalikult välja astuda. 1795. aasta juuni lõpul saabus Inglise laevastiku kaitse all mitu tuhat aadlisoost emigranti Quiberoni poolsaarele (Prantsuse lääneranniku). Konvendi väed hävitasid emigrantide salgad kiiresti.

Monarhistid alustasid Pariisis mässu. 5. oktoobril 1795 (13. vandemjääril) püüdsid monarhistide salgad hõivata Konventi. Kuid Bourbonide monarhia restaureerimise vastu ei olnud mitte üksnes rahvahulgad, vaid ka suurkodanlus, kes revolutsiooni tagajärjel oli muutunud valitsevaks klassiks. Termidoorlik valitsus saatis mässajate vastu, väed, keda juhtis Napoleon Bonaparte. Suurtükiväe abiga suruti mäss kiiresti maha.

1796. aasta märtsis õnnestus ka monarhistlik liikumine Vendées mõneks ajaks maha suruda.

Baseli rahulepingud 1795. aastal

Suurkodanluse võimu kindlustasid Prantsusmaal sõjalised võidud rindel ja diplomaatia alal saavutatud edusammud. Kasutades oma huvides Prantsuse vägede poolt aastail 1792—1795 saavutatud võite ja koalitsiooni liikmete vahel valitsevaid tülisid, sõlmis Prantsuse Vabariigi valitsus 5. aprillil 1795 Baselis (Šveitsis) Preisiga separaatrahu. Preisi katkestas liidu Austriaga ja tunnistas Prantsusmaa vallutusi, sealhulgas ka Belgia ja Reini vasakul kaldal asuvate Saksa alade liitmist Prantsusmaaga. 17. mail 1795 sõlmiti Hollandiga rahuleping, mille alusel Prantsusmaa sai Hollandile kuulunud osa Flandriast ning mõned teised alad ja laevandus Schelde jõel kuulutati kõigile vabaks. Peale selle oli Holland kohustatud Prantsusmaale maksma suurt kontributsiooni. Ka Hispaania sõlmis Prantsusmaaga rahu (22. juulil 1795), loovutades viimasele oma osa Haiiti saarestikust (San Domingo saare). Enamik koalitsiooni liikmeid astus koalitsioonist välja. Ainuüksi Inglismaa ja Austria jätkasid sõda Prantsusmaaga.

Direktoorium

22. oktoobril 1795 lõpetas Konvent tegevuse ja loovutas oma koha kahest kojast, Vanemate Nõukogust ja Viiesaja Nõukogust, koosnevale Seadusandlikule Korpusele. Mõlemad kojad valisid koos uue valitsuse, mida nimetati Direktooriumiks (täpsemalt Täidesaatvaks Direktooriumiks). Kõige tähtsamat osa etendas Direktooriumis endine aadlisoost ohvitser, omal ajal veendunud jakobiini teeselnud Barras, põhimõttelage ja müüdav poliitikategelane, kes oli teeninud hiiglavaranduse altkäemaksude võtmise ja vargusega.

Direktooriumi ajal rajati uusi tööstusettevõtteid, tööstusse ja põllumajandusse paigutati suuri kapitale. Kuid teatud põhjustel rikastusid Direktooriumi ajal eriti kiiresti pankurid ja suurkaupmehed.

Suurkodanluse kiire rikastumine oli teravaks kontrastiks töö-

lisklassi raskele olukorrale. Lakkamatu paberraha kursi langemine, esmajärguliste tarbeainete puudus ja ohjeldamatu spekulatsioon börsil tõi kaasa elukalliduse tohutu tõusu. Eriti järsult tõusid toiduainete hinnad. Nii näiteks tõusis leivahind aastail 1790—1795 rohkem kui 117 korda, liha- ja juurviljahind — 40 korda. Pariisi ja teiste tööstuslinnade elanikud elasid poolnäljas. Linnatöörahva rasket olukorda halvendas veelgi tööpuudus, mis tekkis mitmes tööstusharus selle tõttu, et Prantsuse Vabariigi poolt mitme riigiga sõlmitud rahulepingute alusel veeti suurel hulgal sisse välismaiseid tooteid.

Babeufi vandenõu

Termidoorliku Konvendi ja seejärel Direktooriumi rahvavastane poliitika ning linna- ja külakehvistu väljakannatamatult raske olukord suurendasid järjest töötavate hulkade rahulolematust. Niisuguses olukorras tekkis revolutsiooniline vandenõu, mille eesotsas seisis Babeuf.

François Noël Babeuf sündis 1760. aastal väikekodanliku provintslase perekonnas. Babeuf hakkas töötama maamõõtjana, aga hiljem feodalistina, kes pidi koostama aadlimõisate nimekirju ja senjöriaalõiguste loendeid. Kuid ka see amet ei olnud Babeufile meeltmööda. Juba varakult süttis tema hinges viha aristokraatia ja poolehoid rõhutute vastu. 1789. aastal ühines Babeuf, kes oli võtnud endale Vana Rooma tribuuni Caius Gracchuse nime (viimane pooldas talupoegade varustamist maaga), vaimustatult revolutsiooniga ja hakkas kaitsma maa võrdsustava jagamise ideed. Jakobiinliku Konvendi sotsiaalpoliitika ja arveteõiendamine «pööraste» liikumisega muutsid Babeufi jakobiinide vastaseks ja sellepärast suhtus ta termidoorlikku pöördesse heakskiitvalt. Kuid peagi veendus Babeuf, et ta oli kõnealuse kontrrevolutsioonilise pöörde iseloomu hinnanud ebaõigesti. Mõistnud seda, hakkas Babeuf resoluutselt võitlema «uusrikaste» valitsuse vastu. 1794. aasta septembris hakkas Babeuf välja andma «Trükivabaduse Ajalehte», seejärel ajalehte «Rahvatribuun». Oma artiklites ja lendlehtedes tungis ta ägedalt kallale termidoorlaste kontrrevolutsioonilisele poliitikale. 1795. aasta algul arreteeriti Babeuf ülestõusule õhutamise eest ja heideti vanglasse. Pärast vanglast vabanemist organiseeriti Babeufi juhtimisel Võrdsete Ühing, kes seadis oma eesmärgiks Direktooriumi valitsuse kukutamise ja revolutsioonilise diktatuuri valitsuse loomise.

Babeufi programmi keskseks osaks oli õpetus võrdsusest, «tegelikust võrdsusest», mida tema mõttekaaslased kavatsesid kehtestada eraomanduse järkjärgulise kaotamise teel. Babeuf läks oma eelkäijaist, Sotsiaalse Ringi, pooldajatest tunduvalt kaugemale. Babeufi «majandusliku dekreedi eelnõu» esimene artikkel üt-

leb: «Vabariigis luuakse suur rahvuslik kommuun.» Kommuunile kavatseti üle anda seni müümata «rahvuslikud varandused», revolutsiooni vaenlastelt konfiskeeritud varandused ja maa, mida selle omanik ise ei harinud. Kommuuni liikmeks võis saada iga prantslane, sealhulgas ka rikas, kui ta loobub kogu oma varandusest kommuuni kasuks ja nõustub täielikult kommuuni heaks töötama. Pärimisõigus kaotatakse. Kõik kommuuni liikmed peavad olema tegevad kommuuni majapidamises, kõik peale vanade ja invaliidide on kohustatud töötama. Iga kommuuni liige varustatakse korteri, riietuse, kütuse, valgustuse, toiduainete ja arstiabiga. Kommuunis pidi tarbimine toimuma väga range võrdsuse alusel. Toodetud hüved kuuluvad jaotamisele võrdsete osadena ühiskondlike kaupluste kaudu, kuhu kommuuni liikmete töösaadused saadetakse. Kõrgem administratsioon planeerib igale piirkonnale tööde mahu ja iseloomu ning arendab teiste riikidega kaubandust väliskaubanduse monopoli alusel. Raha väljalaskmine tuleb lõpetada.

Niisugused olid babuvistide majanduslikud projektid. Need on koostatud kommunismi vaimus, kuid algelise, võrdsustava ja eeskätt agraarse kommunismi vaimus.

Babeufi poliitilise programmi kohaselt ei võinud varakasse klassi kuuluvad isikud poliitilisest elust osa võtta, neil ei olnud õigust viibida ühiskondlikel koosolekutel ja kanda relvi.

«Võrdsete vabariik», mida Babeuf püüdis rajada, oleks tegelikult pidanud olema töörahvale tuginev revolutsiooniline diktatuur. Kuid babuvistid olid kaugel sellest, et taibata, et proletariaat on eriline ühiskonnaklass, nad ei eristanud töölisi kogu elanikkonna varatutest kihtidest. Sellepärast ei mõistnud babuvistid ka tööliskassi eesrindlikku osa võitluses kommunismi eest.

1796. aastal arreteeriti Babeuf ja mõned teised «võrdsete vandenõust» osavõtjad salaühingu ühe liikme salakaebuse põhjal. Katse arreteerituid vabastada nurjus. Revolutsiooniliselt meelestatud sõdurite ülestõus Gernelle'i laagris (Pariisi lähedal) 1796. aasta sügisel suruti kiiresti maha. See ülestõus oli vastukajaks Babeufi vandenõule, millest osavõtjad tegid Pariisi garnisoni sõdurite hulgas aktiivset propagandat. 1797. aastal hukati Babeuf ja tema lähem kaasvõitleja Darthé.

Babeufi vaadete ja vandenõu ajalooline tähtsus

Babeufi liikumine oli iseenesest kitsa rühma vandenõu, mis lõppes nurjumisega. Sellest hoolimata oli liikumisel suur ajalooline tähtsus. Babeuf ja tema pooldajad mõistsid Prantsuse XVIII sajandi revolutsiooni kodanlikku piiratust, nägid jakobiinide poolt väljakuulutatud poliitiliste vabaduste puudulikkust, said aru, et revolutsiooni vilju nopivad ainult rikkad ja töötajad jäävad ka pärast feodaalkorra hukkumist tegelikult ilma õigusteta. «Prantsuse

revolutsioon,» kirjutas Babeuf, «on ainult teise, suursugusema ja pidulikuma revolutsiooni ettekuulutajaks, mis saab olema viimane revolutsioon.» Babuvistid püüdsid XVIII sajandi kõige eesrindlikumate mõtlejate utoopilistelt unistustelt üle minna otsesele võitlusele uue, kommunistliku ühiskonna revolutsioonilisel teel kättevõitmise eest.

Babeufi liikumisega seotud revolutsiooniliste kommunistlike traditsioonide säilitamisel etendas suurt osa liikumisest osavõtja Philippe Buonarotti raamat «Vandenõu võrdsuse saavutamiseks», mis ilmus 1828. aastal Brüsselis. See raamat levis Prantsusmaal pärast 1830. aasta revolutsiooni väga laialdaselt ja õhutas uusi babuvistide rühmi asutama.

Itaalia sõjakäik aastail 1796—1797. Egiptuse sõjakäik aastail 1798—1799

Varsti pärast jakobiinide kukutamist muutus õiglane vabastussõda, mida Prantsusmaa pidas Euroopa riikide koalitsiooni vastu, ebaõiglaseks vallutussõjaks. Prantsuse suurkodanlus püüdis kasutada Prantsusmaa sõjalist üleolekut naabermaade riisumiseks, uute turgude vallutamiseks, hegemoonia kehtestamiseks Euroopas ja oma sajanditevanuse võistleja, Inglismaa väljatõrjumiseks.

Sõja iseloomu muutumine paistis selgesti silma juba Itaalia sõjakäigu ajal aastail 1796—1797. Sõda Itaalias algas kui vabastussõda, mille eesmärgiks oli vabariikliku Prantsusmaa kaitsmine Euroopa feodaalsete monarhiate koalitsiooni vastu, ja kulges noore kindrali Napoleon Bonaparte'i juhtimisel Prantsuse vägedele väga edukalt. Teinud läbi raske rännaku üle Alpi mägede, purustas Prantsuse armee Sardiinia kuninga väed ja viimane oli sunnitud koalitsioonist välja astuma. Seejärel suunas Bonaparte oma löögid austerlaste pihta. Mitmes lahingus lõid prantslased Austria väed täiesti puruks.

Võitude peamiseks põhjuseks oli vabariikliku Prantsusmaa vägede üleolek feodaal-absolutistlike riikide vägedest, võitlesid ju Prantsuse sõjaväe ridades peamiselt revolutsiooni poolt feodaalsest rõhumisest vabastatud talupojad. Suure tähtsusega oli ka asjaolu, et Itaalia sõjakäigu esimesel etapil suhtusid nende alade elanikud, kus toimus sõjategevus, Prantsuse armeesse poolehoiuga, sest nad lootsid prantslaste abiga vabaneda Habsburgide monarhia ikkest ja tollal Itaalias valitsenud poolfeodaalsest korrast. Kuid vabanenud Prantsuse vägede abil feodaal-absolutistliku Austria monarhia ja kohaliku reaktsioonilise režiimi alt, sattus Itaalia elanikkond uue rõhumise, kodanliku Prantsusmaa okupatsiooni alla. Võidetud riigid maksustati tohutu rahalise kontributsiooniga. Itaalia muuseumidest veeti välja hinnalisi maale ja kujusid, elanike

väljaastumised okupantide omavoli vastu suruti halastamatult maha.

17. oktoobril 1797 sõlmiti Campoformio linnas Itaalias Prantsusmaa ja Austria vahel rahu. Austria oli sunnitud tunnustama kõiki Prantsusmaa vallutusi, Belgia, Reini vasakul kaldal asuvate Saksa alade ja Lombardia liitmist Prantsusmaaga. Selleks et kiirendada rahulepingu sõlmimist Austriaga, anti talle Veneetsia ning viimasele kuuluvad Istria ja Dalmaatsia.

Prantsuse vabariiklike vägede võitude mõjul tekkis Itaalias rida vabariike (Tsisalpiini, Liguuria, Rooma, Parthenope jt.), kes olid Prantsusmaast vasallisõltuvuses. Itaalia vabariikide kodanlikud valitsused teostasid progressiivse iseloomuga reforme, millede eesmärgiks oli feodaalkorra väljajuurimine.

Prantsusmaa võitude tagajärjel purunes aastail 1792—1793 tema vastu organiseeritud koalitsioon täielikult. Ainult Inglismaa jätkas veel võitlust ja valmistas ette pinda uue koalitsiooni loomiseks Prantsusmaa vastu.

1798. aasta kevadel otsustas Direktoorium sooritada sõjakäigu Türgile kuuluvasse Egiptusse, et muuta see Prantsuse asumaaks ja anda löök Inglismaalt Indiasse viivatele ühendusteedele. 1798. aasta suvel saabus Bonaparte'i armee Egiptusse ja vallutas Aleksandria. Alistanud äärmise julmusega suure osa Egiptusest ja hukanud massiliselt kohalikke elanikke, kes püüdsid prantsuse vallutajatele vastupanu avaldada, läksid Prantsuse väed Süüriasse. Kuid prantslastel ei õnnestunud Süüriat alistada. Egiptuses saavutatud võitude tähtsust vähendas 1. augustil 1798 toimunud Abukiri merelahing Niiluse jõe suudmes, kus inglased hävitasid täielikult Prantsuse laevastiku. Bonaparte'i armee oli Prantsusmaast ära lõigatud.

Euroopa riikide Teine koalitsioon. A. V. Suvorovi ja F. F. Ušakovi võidud

1798. aasta lõpul organiseeris Inglismaa uue (teise) koalitsiooni Prantsusmaa vastu. Üheks koalitsiooni organiseerijaks ja sellest aktiivseks osavõtjaks oli tsaari-Venemaa, kelle valitsevad ringkonnad nägid Prantsusmaa tugevnemises ja tema territooriumi suurenemises ohtu oma positsioonidele Euroopas ja Lähis-Idas. Oma vägede saatmisega Prantsusmaa vastu kavatses keiser Paul I prantslased Itaaliast välja kihutada, kukutada Prantsusmaal vabariiklik kord ja restaureerida Bourbonide monarhia. Peale Inglismaa ja Venemaa astusid koalitsiooni veel Austria, Naapoli kuningriik ja Türgi.

Sõjategevus algas 1799. aasta märtsis. Kõige tähtsamaks võitlustandriks sai Itaalia. Peagi saabusid sinna Vene väed suure väejuhi A. V. Suvorovi juhtimisel. Lühikese ajaga puhastas Suvorov Põhja-Itaalia peaaegu täielikult Prantsuse vägedest. Suvorovi võit

Novi all (15. augustil 1799) sundis Prantsuse armeed taanduma Apenniinide taha. Vene väed lähenesid Prantsusmaa piiridele.

Vahemeres saavutas kuulus Vene laevastiku juht admiral F. F. Ušakov juba 1798. aastal Prantsuse laevastiku üle mitmeid silmapaistvaid võite, vallutas Korfu kindluse ja puhastas Joonia saared prantslastest. Saarte kreeka rahvusest elanikkond tervitas Vene meremehi kui Prantsuse võimude julma režiimi alt vabastajaid. Kõigil seitsmel saarel moodustati omavalitsus. 1799. aastal võtsid Ušakovi eskaadri meremehed ja sõdurid osa Naapoli ja teiste Itaalia linnade vabastamisest prantsuse okupantidest, aidates aga sellega kaasa monarhia restaureerimisele Itaalia lõuna- ja keskosas.

1799. aasta sügisel liikus Suvorovi armee Austria valitsuse nõudmisel Šveitsis asuvatele Austria vägedele appi. Vallutanud prantslaste tugevasti kindlustatud positsioonid Sankt Gotthardi mäekurus ja Kuradisillal, ületas Suvorovi armee erakordselt rasketes talvetingimustes Alpid. Kui ta aga mägedest alla laskus, selgus, et austerlased olid Šveitsist juba lahkunud. Austria väejuhatuse reetliku tegevuse tõttu oli Suvorovi armee sattunud Prantsuse armee piiramisrõngasse. Imetlusväärse vastupidavuse ja osavusega ületasid Vene väed Alpide kõrvalaheliku ja jõudsid Baierisse.

Prantsusmaa siseolukord aastail 1797—1799. «Kiigepoliitika»

Sisepoliitiline olukord Prantsusmaal oli neil aastail äärmiselt ebakindel. Babeufi vandenõust hirmunud varakate klasside hulgas kasvasid reaktsioonilised meeleolud ja see avaldas mõju 1797. aasta kevadel toimunud valimistele. Uute saadikute hulgas oli palju rojaliste. Viiesaja Nõukogu esimeheks valiti kindral Pichegru, kes oli salajases ühenduses kontrrevolutsiooniliste emigrantidega. Viiesaja Nõukogu ja Vanemate Nõukogu reaktsioonilisel enamusel läks korda saavutada, et demokraatlikud klubid keelati ja emigreerunud aadlike ning truudusevannet mitte andnud vaimulike vastane seadus tühistati. Vabariiklikku korda ähvardas oht. 18. früktidooril (4. septembril 1797) hõivasid sõjaväeosad Seadusandliku Korpuse hoone. Arreteeriti Pichegru ja veel üks Direktooriumi liige, keda kahtlustati rojalistidega sidepidamises. Palju reaktsionääre heideti Seadusandlikust Korpusest välja ja saadeti asumisele, sõjaväljakohtud tegid üle 160 surmaotsuse. Repressioone rakendati emigreerunud aadlike ja truudusevandest keeldunud vaimulike suhtes. Uuendati Direktooriumi koosseisu.

Uued valimised 1798. aasta aprillis tõid demokraatidele suure võidu. Direktoorium, kes 18. früktidooril oli kaldunud *vasakule*, kaldus nüüd *paremale*. Vabariigi «jakobiinide vandenõu» eest kaitsmise ettekäändel tühistati 22. floreaalil (11. mail 1798) 106

demokraatliku saadiku valimised, 53 saadikukohta aga anti reaktsionääridele, kes valimistel ei olnud saanud häälteenamust.

Direktooriumi poliitikat, mis kaldus kord vasakule, kord paremale, nimetasid kaasaegsed tabavalt «kiigepoliitikaks». 1799. aasta suvel kaldus Direktoorium veel kord *vasakule*. Prantsuse vägede kaotused rindel suurendasid rahulolematust sisemaal. See avaldas mõju ka Seadusandliku Korpuse valimistele 1799. aasta aprillis, demokraatlikud saadikud said enamuse. 30. preriaalil (19. juunil 1799) muudeti nõukogude survel Direktooriumi koosseisu, avalikud reaktsionäärid aeti välja. Kasutati repressioone kodanike suhtes, kes tegid monarhistlikku propagandat, rikaste finantsistide ja spekulantide sissetulekutele seati progressiivne tulumaks.

18. brümääri (1799. aasta 9. novembri) riigipööre

Prantsuse suurkodanlus süüdistas Direktooriumi valitsust nõrkuses ja tegevusetuses, selles, et ta ei suuda kindlustada korda ja kaitsta varakate klasside huve. Rikastes tekitas suurt ärevust demokraatlike rühmituste tegevuse aktiviseerumine. 1799. aasta suvel kasvas jälle koalitsioonivägede sissetungimise oht ja Pariisis elavnesid revolutsioonilised ja patriootlikud meeleolud. Uuesti alustas oma tegevust Jakobiinide Klubi, kelle liikmed kutsusid üles pidama otsustavat võitlust reaktsiooniga ja teatasid, et nad tasuvad kätte mitte üksnes Marat', Robespierre'i ja Saint-Justi eest, vaid ka Babeufi eest. Valitsuse korraldusel suleti klubi varsti, kuid kodanlike ringkondade hirm uute võimalike revolutsiooniliste väljaastumiste ees ei vähenenud. Samuti suurenes rojalistide aktiivsus. Aadlike-emigrantide toetusel, kes olid omavoliliselt üle piiri tagasi tulnud, korraldasid Bourbonide monarhia pooldajad mitmel pool vabariigivastaseid mässe. Rojalistide jõugud organiseerisid bandiitlikke kallaletunge isegi Pariisi ümbruskonnas, riisusid postitõldu, tungisid valitsuse ametnike kallale ja terroriseerisid talupoegi.

Prantsuse suurkodanlus tahtis kindlat valitsust, kes kaitseks tema huvisid Bourbonide monarhia pooldajate vastu ja suruks maha demokraatliku liikumise. Sellepärast tekkis riigipöörde plaan ning kujunes Direktooriumi-vastaseks vandenõuks, mille eesmärgiks oli sõjalise diktatuuri kehtestamine.

Auahne ja põhimõttelage Napoleon Bonaparte, kellel oli silmapaistva, vabariiklikule korrale ustava väejuhi kuulsus, oli kõige sobivam isik kontrrevolutsioonilise diktaatori osa täitmiseks. Olulise tähtsusega oli ka see asjaolu, et Napoleon oli «uusrikaste» ringkondadega tihedalt seotud. Pöörde ajaks ulatus Bonaparte'ide perekonna varandus 2 miljoni frangile. Rikastumine algas juba Itaalia sõjakäigu ajal. Edaspidi suurendasid Napoleoni vennad perekonna varandust maaga spekuleerimisega, mida tehti teiste isi-

kute vahendusel. Juurutades ammusest ajast Napoleoni kultust, on kodanlik ajalooteadus loonud legendi Napoleoni tõusust kui mingisugusest imepärasest sündmusest.

Tegelikult aga mingisugust «imet» ei toimunud. Poliitiline olukord lõi lihtsalt Prantsusmaal soodsa pinna sõjalise diktatuuri kehtestamiseks.

«Et just see korsiklane, Napoleon, sai sõjaliseks diktaatoriks, keda vajas sõjast kurnatud Prantsuse Vabariik, see oli juhus,» märgib Engels. «Kuid kui poleks olnud Napoleoni, oleks tema osa täitnud keegi teine.»[1]

Tõepoolest, Napoleoni kõrval leidus ka teisi kandidaate, kes oleksid võinud diktaatori osa etendada (kindralid Joubert, Bernadotte, Moreau jt.).

1799. aasta sügisel oli Direktooriumi valitsuse lagunemine jõudnud niikaugele, et kaks selle liiget (Sieyès ja Roger Ducos) ühinesid valitsusevastase vandenõuga. Finantsistid, kes polnud rahul Direktooriumi poliitikaga (eriti progressiivse tulumaksu seadusega), laenasid Napoleonile suuri summasid mõnede kindralite ja poliitikategelaste äraostmiseks ning riigipöörde üldiseks ettevalmistamiseks. Jätnud maha oma Egiptuses viibiva armee, tuli Napoleon Prantsusmaale ja asus pööret ette valmistama.

VIII aasta 18. brümääril (9. novembril 1799) läks vabariiklikule korrale vaenulikul vandenõulaste kildkonnal korda saavutada kindral Bonaparte'i määramine Pariisi garnisoni ja kogu esimese sõjaväeringkonna juhataja kohale. Vanemate Nõukogu ja Viiesaja Nõukogu istungid viidi Pariisist üle Saint-Cloud' eeslinna. Järgmisel päeval koondati sõjaväed, keda juhtisid Napoleonile lähedalseisvad kindralid, Seadusandliku Korpuse asukoha juurde. Kindral Bonaparte'i ilmumine Viiesaja Nõukogu istungile kutsus esile nõukogu pahempoolse tiiva ägeda protesti ja hüüded: «Maha diktaator!», «Maha türann!», «Väljapoole seadust!» Pea kaotanud Napoleonile tõttas appi tema vend Lucien Bonaparte, kes juhatas sel päeval Viiesaja Nõukogu istungit. Lucien pöördus sõdurite poole kõnega, milles ta silmakirjalikult tõotas, et ta ise tapab Napoleoni, kui see kunagi tõstab oma käe vabariigi vastu. Pärast seda tungis salk sõdureid istungitesaali ja ajas saadikud laiali. Õhtul kutsuti rühm mõlema nõukogu saadikuid Saint-Cloud'sse. Seal kästi neil anda välja määrus Direktooriumi ja mõlema nõukogu likvideerimise ning võimu üleandmise kohta kolmele konsulile: Napoleon Bonaparte'ile, Sieyès'ile ja Roger Ducos'le. Tegelikult aga kuulus kogu võim algusest peale ainult Napoleon Bonaparte'ile.

18. brümääri riigipööre ei leidnud Prantsusmaal peaaegu min-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения, т. II, М. 1955, lk. 485.

gisugust vastupanu. Demokraatlikud jõud, kes oleksid võinud sõjalise diktatuuri vastu välja astuda, oli reaktsioon ammugi purustanud. Ainult üksikutes linnades (Clermont-Ferrand'is jm.) protesteerisid kohalikud demokraatlikud klubid vabariikliku konstitutsiooni vägivaldse likvideerimise vastu.

Elanikkonna laiemad hulgad suhtusid ebapopulaarse Direktooriumi kukutamisse ükskõikselt. Kodanlikud ringkonnad tervitasid bonabartistlikku pööret. On iseloomulik, et riigi väärtpaberid tõusid börsil mõne päevaga 11,5 frangilt 20 frangile. Teatrites etendati suure menuga näidendeid, milledes naerdi välja Saint-Cloud's laialiaetud saadikuid.

Prantsusmaa ajaloos algas uus periood, Napoleon Bonaparte'i sõjalise diktatuuri periood.

Kolmas peatükk

PRANTSUSMAA KONSULAADI JA KEISRIRIIGI AJAJÄRGUL (NOVEMBER 1799 — APRILL 1814)

Napoleon Bonaparte'i diktatuuri klassiolemus

18. brümääri (1799. a. 9. novembri) riigipööre tähendas 9. termidoori pöördega alanud kodanliku kontrrevolutsiooni edasist tugevnemist.

«Prantsusmaa ajalugu näitab meile,» kirjutas V. I. Lenin, «et bonapartistlik kontrrevolutsioon tekkis XVIII sajandi lõpuks (hiljem aga teist korda 1848.—1852. a.) kontrrevolutsioonilise kodanluse pinnal, rajades omakorda teed legitiimse monarhia restaureerimiseks. Bonapartism on valitsemisvorm, mis kasvab välja kodanluse kontrrevolutsioonilisusest demokraatlike ümberkujunduste ja demokraatliku revolutsiooni olukorras.» [1]

Suurkodanluse kõrval toetas bonapartistlikku korda ka jõukas talurahvas. Taluperemehed lootsid, et see kord aitab neil säilitada revolutsiooni ajal omastatud maatükke ja päästab nad aadlike-emigrantide kättemaksust. Samal ajal nägi varakas talurahvas bonapartistlikus korras jõudu, kes suudab nende huvisid kaitsta maa võrdsustavat ümberjagamist nõudvate kehvikute vastu.

Prantsusmaa riiklik kord konsulaadi ajal

1799. aasta detsembrikuu lõpul võeti vastu Prantsusmaa uus konstitutsioon («VIII aasta konstitutsioon»). Konstitutsioon säilitas vormiliselt vabariikliku korra, kuid andis tegelikult kogu võimu kolmele konsulile, kes valiti kümneks aastaks. Esimeseks konsuliks sai Napoleon Bonaparte. Tema kätte koondus tohutu võim, tal oli õigus määrata ministreid, ametnikke ja saadikuid, juhtida kõiki relvastatud jõudusid ja algatada seadusi. Teisel ja kolmandal konsulil oli ainult nõuandev hääl.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 235—236.

Vormiliselt oli valimisõigus kõigil 21 aastat vanaks saanud Prantsusmaa meeskodanikel (välja arvatud isikud, kes töötasid palgalistena, s. t. eeskätt töölised), kuid nad valisid ainult saadikukandidaate. Kandidaatide üldnimekirjast määras valitsus Riiginõukogu, Tribunaadi ja Seadusandliku Korpuse liikmed. Riiginõukogu töötas välja seaduseelnõud. Tribunaat arutas neid. Seadusandlik Korpus kas võttis need vastu või lükkas tagasi, ilma et ta neid oleks sisuliselt arutanud. Senat, kuhu kuulusid peamiselt Napoleon Bonaparte'i valitsuse otsesed käsilased, võis iga Tribunaadi või valitsuse poolt läbivaatamiseks saadetud seadusandlikku akti kas kehtima jätta või tühistada kui «konstitutsioonile vastukäivat». Seadused kuulutas välja esimene konsul. Niisuguse keerulise seadusandlike funktsioonide jaotuse puhul oli valitsuse juhil kerge kogu seadusandlust juhtida temale soovitud suunas. Mõistagi oli niisugune süsteem valitavuse ja parlamentarismi põhimõtete karikatuuriks. Ka plebistsiit (rahvahääletus), millega konstitutsioon kinnitati 3 miljoni häälega (vastu anti ainult 1500 häält), ei väljendanud rahva tõelist tahet. Vabad valimised olid võimatud, sest hääletamine toimus valitsusvõimude esindajate juuresolekul.

1799. aasta konstitutsioon tagas rahvuslike varanduste omanike, s. t. eeskätt suurkodanluse ja jõukate talupoegade maavalduse puutumatuse.

Napoleoni valitsemise ajal oli Prantsusmaa riigiaparaadi aluseks politseilis-bürokraatlik tsentralisatsioon. Iga departemangu eesotsas, Prantsusmaa jagunes nüüd 88 departemanguks (vallutatud territooriumide arvel tõusis departemangude arv hiljem 130-ni), seisis prefekt, kes määrati esimese konsuli poolt. Valitsus määras ka linna- ja külakommuunide meerid ja nende abid. Revolutsiooni ajal tekkinud provintsi ja kohalik omavalitsus, mis oli etendanud riigi poliitilises elus tähtsat osa, hävitati niiviisi täielikult.

Samal ajal tugevdati politseiaparaati, kellele anti väga laialdased volitused. Politsei omavoli sai Prantsusmaal tavaliseks nähteks, arreteeritud istusid aastate viisi kinni ilma kohtuotsuseta ja juurdluseta. Pärast seda, kui rühm aadlikke-emigrante tegi ebaõnnestunud kallaletungi esimesele konsulile 1800. aasta lõpul, arreteeriti ja saadeti asumisele sajad demokraadid, kes sellest asjast üldse osa ei võtnud, mõned nendest aga hukati. Arreteeritute hulgas olid ka Marat' ja Chaumette'i lesed.

Võeti tarvitusele abinõud sõjaväe reaktsiooni ja agressiooni tööriistaks muutmiseks (erilise priviligeeritud kaardiväe loomine jne.).

Taas kasvas katoliku kiriku poliitiline mõju. 1801. aastal sõlmis Napoleon konkordaadi paavst Pius VII-ga. Konkordaat tunnistas katoliku usu «enamiku prantslaste usuks». Vaimulikud, piiskopid ja peapiiskopid pidi edaspidi määrama valitsus ning

kinnitama paavst. Vaimulikud said riigilt palka ja pensioni. Omalt poolt tunnistas Vatikan seaduspäraseks kirikuvaranduste müümise, mis oli aset leidnud revolutsiooni ajal. Prantsusmaa varakad klassid võtsid konkordaadi heakskiiduga vastu. Prantsuse kodanlus, kes oli revolutsiooni eel katoliku kiriku suhtes vaenulikult meelestatud, sest viimane oli feodaal-absolutistliku korra peamisi tugesid, taotles nüüd kodanliku korra kindlustamiseks liitu kirikuga. Katoliku vaimulikkond, kes Prantsusmaal, eriti maal, omas veel ikka suurt mõju, muutus üheks bonapartistliku režiimi tööriistaks. Prantsusmaa koolide uues katekismuses sisendati õpilastele, et nad peavad Napoleoni armastama ja austama kui valitsejat, kelle võim tuleb jumalast.

Trükivabadus likvideeriti täielikult. 73 ajalehest suleti 60. Allesjäetud perioodilised väljaanded läksid politseiministri ja prefektide piiramatu võimu alla. Rangele tsensuurile allutati ka raamatute ja brošüüride, isegi ilukirjanduslike teoste väljaandmine.

Sõda Teise koalitsiooniga. Amiens'i rahu (1802)

Napoleoni diktaatorliku võimu kindlustamisel aitasid suurel määral kaasa Prantsuse vägede hiilgavad võidud. 18. brümäärl pöörde momendil pidas Prantsusmaa sõda Euroopa riikide Teise koalitsiooniga. Kuid koalitsioon lagunes peagi. Peterburi ja Viini õukonna vahel teravnesid lahkhelid Itaalia edasise saatuse pärast, kelle Vene väed olid vabastanud Prantsuse okupatsioonist. Paul I tahtis Itaalia vürstiriikide endisi monarhiaid taastada, Austria valitsus aga püüdis laiendada oma valdusi Põhja-Itaalias.

1800. aastal astus Venemaa sõjast välja. Samal ajal halvenesid järsult Inglise-Vene suhted. Väliseks põhjuseks oli Malta saare vallutamine Inglise laevastiku poolt. See tähtis strateegiline punkt Vahemeres kuulus Malta rüütliordule, kelle kaitsjaks peeti Paul I. Malta vallutamine tähendas Inglismaa mõju tugevnemist Türgis ja Vahemerel, mis aga oli vastuolus tsarismi ekspansiooniplaanidega.

Prantsuse valitsus kasutas oskuslikult koalitsiooni ridades valitsevaid vastuolusid oma huvides. Esimene konsul moodustas kiiresti uue armee, viis selle üle Alpi mäekurude ja ilmus 1800. aasta kevadel ootamatult Põhja-Itaaliasse, kuhu olid koondatud Austria sõjaväe peajõud. Tänu andeka kindral Decaen'i juhtimisel (ta ise langes selles lahingus) Marengo juures 14. juunil 1800 saavutatud võidule tõrjuti austerlased Itaaliast välja. Pärast uut võitu Lõuna-Saksamaal Hohenlindeni juures oli Prantsuse vägedele tee Viini avatud. Austria oli sunnitud koalitsioonist välja astuma ja Luneville'is rahu sõlmima (9. veebruaril 1801), tunnustades Prantsuse võimude poolt Itaalias tehtud ümberkorraldusi.

Paul I alustas Prantsuse valitsusega diplomaatilisi läbirääki-

misi Inglismaa vastu liidu sõlmimiseks. Liidu aluseks oli projekt jaotada Türgi Venemaa, Prantsusmaa ja Austria vahel ning leppida kokku Prantsusmaa ja Venemaa vahel ühise Kesk-Euroopa ja Lõuna-Itaalia asjade mõjutamise põhimõtte suhtes. Läbirääkimised kulgesid edukalt. Paul I oli nõus Indiasse saatma kasakate väeosa, et anda hoop Inglismaale. Kuid kaubanduslike sidemete katkestamine Inglismaaga riivas vene mõisnike huvisid. Sellepärast tekitas Vene valitsuse Inglise-vaenulik poliitika riigis tugevat opositsiooni, eeskätt õukonna ja sõjaväelaste ringkondades. See tõi kaasa paleepöörde Peterburis ja Paul I tapmise (23. märtsil 1801). Salaja võtsid nendest sündmustest osa ka Inglise diplomaatilised esindajad.

Astunud troonile, katkestas Aleksander I Napoleoniga liidu, kuid sõlmis temaga rahulepingu, milles tunnustati Vene ja Prantsuse ühise Kesk-Euroopa ja Lõuna-Itaalia asjade mõjutamise printsiipi. Diplomaatilised suhted Venemaa ja Inglismaa vahel taastati, kusjuures Inglismaa lubas oma väed Maltalt ja Egiptusest välja viia.

Liitlasteta jäänud Inglismaa oli 1802. aasta märtsis sunnitud sõlmima Prantsusmaaga Amiens'is rahu. Rahulepinguga jäid Inglismaale Tseiloni ja Trinidadi saared (Ida-Indias). Inglismaa kohustus end mitte vahele segama Hollandi, Saksamaa, Itaalia ja Šveitsi siseasjadesse ning tagastama Malta saare rüütliordule. Prantsusmaa loobus nõudmistest Egiptuse suhtes, kuid sai vastutasuks Antilli saarestiku. Joonia saartest moodustati Seitsme Saare vabariik, kes määrati Vene ja Türgi ühise protektoraadi alla.

Eluaegse konsulaadi väljakuulutamine. Uus sõda Inglismaaga

Võidud, mis Prantsusmaa oli saavutanud võitluses koalitsiooni vastu, soodustasid Napoleoni võimu edasist tugevnemist. 1802. aasta konstitutsioon («X aasta konstitutsioon») andis Napoleonile eluaegse riigipea nimetuse. Esimesel konsulil oli õigus määrata endale järeltulija, kinnitada rahulepinguid, laiali saata Seadusandlikku Korpust ja tühistada kohtuotsuseid.

Samal aastal kuulutati välja seadus emigrantidele amnestia andmise kohta. Selle seadusega lootis Napoleoni valitsus enda poole võita vana aadlit, kes toetas Bourbone. Enamik emigrantidest võttis amnestia vastu ja tuli Prantsusmaale tagasi, mõni nende hulgast astus isegi uue valitsuse teenistusse.

Amiens'i rahu oli vaid lühikeseks hingetõmbeajaks. Kumbki pool ei täitnud endale võetud kohustusi. Prantsuse valitsus ei loobunud Egiptuse, Süüria ja Haiiti saarte vallutamise mõttest. 1802. aastal maabusid Haiitil Prantsuse väed. 1803. aasta mais algas Inglismaa ja Prantsusmaa vahel uuesti sõda.

1804. aasta algul paljastati Pariisis aadellike emigrantide rühma vandenõu, kes valmistasid Inglise valitsuse kaasabil ette uut kallaletungi esimese konsuli elule. Kaheksa vandenõulast hukati. Et veelgi enam hirmutada emigrante ja nende soosijaid, andis Napoleon oma sandarmitele käsu tuua Prantsusmaale Bourbonide dünastia liige Enghieni hertsog, kes elas Baadeni hertsogiriigis. Enghieni hertsogi mahalaskmine Prantsuse sõjakohtu otsusel suurendas uuesti pinevust Prantsusmaa ja teiste Euroopa riikide (eriti Venemaa) vahel.

Keisririigi väljakuulutamine. Selle sisepoliitika

18. mail 1804 kuulutas Senat Napoleon Bonaparte'i prantslaste «pärilikuks keisriks». Keisririigi väljakuulutamisele järgnes uhke õukonna loomine. Vanad õukondlikud tiitlid taastati, seati sisse keisririigi marssali auaste. Tekkis uus aadelkond, kellele Napoleon andis mitte üksnes aadlitiitleid, vaid ka suuri mõisaid nii Prantsusmaal kui ka viimasest sõltuvates riikides. 1807. aastal kaotati Tribunaat, kelle koosseisus oli inimesi, kes ei pooldanud Napoleoni valitsuse poliitikat. Seadusandlikku Korpust kutsuti järjest harvemini kokku. Kogu võim koondus keisri ja temale sõnakuuleliku Senati kätte.

Üleminek konsulaadilt keisririigile tähendas poliitilise reaktsiooni edasist tugevnemist Prantsusmaal, kuid see ei riivanud XVIII sajandi kodanliku revolutsiooni kõige tähtsamaid tulemusi, kapitalistliku korra võitu ja suurkodanluse võimuletulekut.

Kodanluse võimu kindlustamisel omasid suurt tähtsust «Tsiviilkoodeks» (1804), «Kommertskoodeks» (1807) ja «Kriminaalkoodeks» (1811). Kõnealused koodeksid põhinesid eraomanduse ja kapitalistliku ekspluateerimise kaitsmise printsiibil.

«Kriminaalkoodeksi» alusel lubati vange uuesti julmalt kohelda (piinata ja märgistada), mis revolutsiooni ajal oli keelatud. «Tsiviilkoodeksiga» korraldati perekondlikke suhteid, naine seati täielikku sõltuvusse mehest ja mehele anti peaaegu piiramatu võim oma laste üle.

Napoleoni koodeksite kehtestamine Euroopa feodaalsetes riikides oli kahtlemata progressiivne nähtus, Prantsusmaal aga olid need koodeksid paljuski sammuks tagasi (võrreldes Konvendi demokraatliku seadusandlusega).

Kodanluse võimu kindlustavad Napoleoni koodeksid asetasid töölised õigusetusse olukorda. Rahatrahvi ja vanglakaristuse ähvardusel oli keelatud ametiühingute asutamine, väga rangelt peeti kinni Le Chapelier' seadusest (1791), mille järgi streikidest ja töölisühingutest osavõtmine oli karistatav. «Tsiviilkoodeksi» 1781. paragrahvis oli öeldud, et tööliste ja tööandja vahel palga suhtes tekkiva konflikti puhul «antakse peremehele õigus tema suusõna-

lise kinnituse puhul». Kui tööline rikkus töölepingut, pandi ta vangi, kui aga kõnealust lepingut rikkus peremees, võeti temalt ainult väike rahatrahv.

Tööliste õigusetu olukord süvenes niinimetatud «tööraamatute» sisseseadmisega (sinna kandis peremees töölise iseloomustuse). Isikud, kellel «tööraamatut» ei olnud, peeti kinni ja saadeti töömajadesse kui hulkurid. Politsei jälgis valvsalt töölisi ja nende kokkutulekuid. Napoleon ütles kunagi oma lähikondlasele, et töötute ülestõus hirmutab teda rohkem kui lahing 2 miljoni mehelise armeega. Töötaoleku vastu võitlemise eesmärgil korraldas valitsus laialdasi ehitustöid ning andis suuri tellimusi ja toetusrahasid ettevõtjaile. Kuid käsitöö ja manufaktuuri väljatõrjumine vabriku poolt tekitas paratamatult tööpuudust. See muutus eriti suureks majanduskriisi ajal aastail 1810—1811.

Prantsusmaa majanduslik areng konsulaadi ja keisririigi ajal

1789.—1794. aasta revolutsiooniga likvideeriti feodaalkord ja lubati vaba majanduslik tegevus. See tagas Prantsusmaa industrialiseerimise edukuse XIX sajandi algul. Prantsuse tööstuse priviligeeritud seisund Euroopa mandril, mille Prantsusmaa saavutas võidukate sõdadega, soodustas tema tööstustoodangu turgude tunduvat laienemist.

1812. aastal oli Prantsusmaa puuvillatööstuses 1 miljon värtnat ja toodeti 10,5 miljonit kg kedrust. 1790. aastal oli Prantsusmaal 900 mehhaanilist «Jenny»-tüüpi vokki, 1805. aastal aga juba 12 500; ketrusmasinate arv kasvas samal ajavahemikul 89-lt 3300-ni. Kuid aurumasinaid oli veel väga vähe, ülekaalus olid vee jõul töötavad masinad. Tööstuslik pööre, mis Prantsusmaal algas XVIII sajandi lõpul, kulges väga aeglases tempos. Pikaldaselt arenes metallurgiatööstus. 1812. aastal toodeti Prantsusmaal 99 000 t malmi, revolutsiooni eel (1787) aga 61 500 t. Tunduvalt suurenes siiski kivisõe tarbimine. Rauamaagi tootmine kahekordistus. Kiiresti arenes klaasi-, keraamika- ja portselanitööstus. Tekkis uus tööstusharu, peedisuhkru valmistamine (1813. aastal toodeti peedisuhkrutööstuses 3500 kg suhkrut).

Toodangu tõus oli märgatav ka feodalismi kammitsatest vabanenud põllumajanduses. Tõusis saagikus, viinamarjaistandike ja teiste kultuuride all olev pindala laienes. Ühe hektari maa hind tõusis keskmiselt 400 frangilt (1789) 600 frangile (1815), maarent hektarilt suurenes 12 frangilt (1789) 18 frangile (1815). Feodaalse ikke likvideerimine soodustas väikeste maatükkide omanike heaolu tõusu. Kuid juba tol ajal andis tunda talurahva laiade hulkade ekspluateerimine jõukamate talupoegade, liigkasuvõtjate ja kodanlikku tüüpi suurmaaomanike poolt, kes olid teeninud suured varan-

dused viljahindade tõusu tõttu, sest vilja sissevedu välismaalt oli vähenenud. Raske koormana langesid talurahva põhihulkadele kaudsed maksud; alkoholimaks, mis revolutsiooni ajal kaotati, kuid keisririigi ajal uuesti sisse seati, samuti soola- ja tubakamaks. Keisririigi viimastel aastatel moodustasid kaudsed maksud 40 protsenti kogu Prantsuse riigi tuludest. Talurahva laiemaid hulki vaevasid sagedased sõjaväkke värbamised, millest rikkad pääsesid endale asendaja palkamisega. Üldse võeti Napoleoni ajal Prantsuse sõjaväkke 3 153 000 inimest.

Napoleoni sõdade vallutuslik iseloom

Napoleoni Prantsusmaa sõjad olid puhtal kujul vallutussõjad. Lenin kirjutas: «... Suure Prantsuse revolutsiooni sõjad algasid rahvuslikena ja olid rahvuslikud. Need sõjad olid revolutsioonilised: suure revolutsiooni kaitsmine kontrrevolutsiooniliste monarhiate koalitsiooni vastu. Aga kui Napoleon lõi Prantsuse impeeriumi, orjastades terve rea ammu väljakujunenud, suuri, elujõulisi, rahvuslikke Euroopa riike, siis said rahvuslikest prantsuse sõdadest imperialistlikud, mis tekitasid *omakorda* rahvuslikke vabadussõdu Napoleoni imperialismi *vastu*.»[1]

Napoleoni sõdade peamiseks eesmärgiks oli kindlustada kodanlikule Prantsusmaale sõjaline, poliitiline, kaubanduslik ja tööstuslik hegemoonia Euroopas ja asumaades. Napoleoni sõjad olid suunatud eeskätt Inglismaa vastu, kes oli Prantsusmaa kõige tähtsam kaubanduslik võistleja ja poliitiline vastane, kõigi Prantsusmaavastaste koalitsioonide organiseerija XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul.

Prantsuse vägede võitudega käis kaasas vallutatud piirkondade Prantsusmaaga liitmine või temast otsesesse sõltuvusse sattumine. Võidetud riikidele suruti peale prantsuse tööstureile kasulikud tollitariifid. «Prantsusmaa eelkõige!» oli Napoleoni ja tema valitsuse deviisiks.

Peale tööstuslike toorainete pressis Napoleon sõltuvaist ja poolsõltuvaist riikidest välja ka suuri summasid sõjakontributsioonide, konfiskeerimiste ja lihtsalt röövimise teel. 1804. aastal olid sellised «erakorralised sissetulekud» 123 miljonit franki, kusjuures Prantsuse riigikassa tulude üldsumma oli 770 miljonit franki. Sõda oli seega tähtsaks tuluallikaks Prantsuse valitsevatele ringkondadele, sõjaväe varustajatele, suurtöösturitele ning rahandustegelastele ja bonapartistlikule ohvitserkonnale, kes häbitult röövisid võidetud maid.

Napoleoni võidud Saksamaal, Itaalias ja mujal kõigutasid esialgu neis riikides valitsevat feodaalkorda ja tõid kaasa mõningaid

[1] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 286.

reforme, mis puhastasid teed kapitalistlike suhete arengule. Kuid need progressiivsed jooned olid ainult Napoleoni sõdade kõrvalnähtused. Hiljem langesid nad prantsuse suurkodanluse ja Napoleoni valitsuse välispoliitika vallutus- ja rööveesmärkide ees hoopis tagaplaanile.

Napoleoni Prantsusmaa sõjaline edu on seletatav eeskätt sellega, et Prantsuse sõjavägi oli tol ajal eesrindliku kodanliku riigi sõjavägi, kes revolutsioonilisel teel tegi feodalismile lõpu. Erinevalt feodaal-absolutistliku korraga riikide sõjaväest koosnes Prantsuse sõjavägi mitte pärisorjastatud, vaid vabadest talupoegadest. Positiivselt mõjus ka see asjaolu, et revolutsiooni ajast alates hakati Prantsuse sõjaväes juhtivatele kohtadele edutama andekaid inimesi, kes enamikus olid võrsunud lihtrahva hulgast. Nii näiteks oli marssal Ney püttsepa poeg, marssal Murat kõrtsmiku poeg, marssal Lefèbre lihtsõduri poeg, marssal Lannes' möldri poeg, marssal Massena veinikaupmehe poeg. Revolutsiooni tõttu kerkis esile ka Napoleon ise, kes oli pärit vaesunud provintsiaadliku perekonnast. Sõjategevuses kasutas Napoleon I laialdaselt strateegiat ja taktikat, mille olid välja töötanud Prantsuse revolutsioonilise sõjaväe kindralid ja komissarid (Carnot, Saint-Just, Hoche jt.), ning viis selle täiuseni. Napoleoni Prantsusmaa sõjalise süsteemi aluseks oli «ühelt poolt elavjõu, hobuste ja suurtükkide massiline rakendamine pealetungivahenditena ja teiselt poolt nende pealetungivahendite suur liikuvus». [1]

Napoleoni ja tema kindralite peamiseks strateegiliseks eesmärgiks oli purustada vastase armee pealahingus, millega tavaliselt otsustati sõja tulemus. Napoleoni ja teiste tolle aja Prantsusmaa sõjaväe pealikute väejuhikunsti tugevaks küljeks oli ülekaalukate jõudude oskuslik koondamine löögi andmise otsustaval momendil otsustavasse rindelõiku. Prantsuse väejuhatuse strateegiliste plaanide edu soodustas hea luure ja hoolikalt organiseeritud spionaaž. Napoleoni Prantsusmaa võttis omaks Prantsuse sõjaväe poolt kasutatud taktika revolutsioonilistes sõdades: rünnakule eelnes massiline koondtuli suurtükkidest, mis olid paigutatud jalaväekolonnide vahele ja tiibadele; otsekohe pärast ettevalmistavat suurtükituld sööstis kogu jala- ja ratsavägi tihedate kolonnidena vastase lahinguüksuste kallale, kes asusid pikalevenitatud kaitsejoonel, kusjuures ründavate vägede eesmärgiks oli haarata vastast tiibadelt ja ära lõigata tema ühendusteid.

Napoleon kui väejuht paistis vastuvaidlematult silma oma erilise andekuse poolest. Kuid suure väejuhi talent oli ühendatud tema juures täitmatu võimuahnusega, täieliku põhimõttelagedusega ja külmaverelise julmusega. Kõik vahendid, isegi kõige alatumad, olid talle head, kui nad viisid tema poolt seatud eesmärgile.

[1] Ф. Энгельс, Возможности и перспективы войны Священного Союза против Франции в 1852 г., К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VII, изд. 2, lk. 506.

Prantsuse kodanluse ja Napoleoni valitsuse paljude vallutusplaanide õnnestumist soodustas tunduvalt see asjaolu, et tollal ei olnud Prantsusmaa naabriteks mitte tsentraliseeritud suurriigid, vaid väikesed hertsogkonnad ja vürstiriigid. Kasutades ära viimaste omavahelisi tülisid, meelitas Prantsuse valitsus ühtesid enda poole, rakendas teiste vastu vägivalda, ja muutis nad kõik oma vasallideks, kes Prantsusmaale andsid kahuriliha. Poliitiliselt killustatud Saksamaal olid Saksimaa, Baier ja rida teisi väikeriike pikka aega Napoleoni vasallideks. Viha Preisi vastu ja lootus suurendada omaenda territooriumi tegi nad aktiivseteks Napoleoni saksa rahva orjastamise poliitika toetajateks. Oskuslikult kasutas Prantsuse valitsus ka teravaid vastuolusid, mis tollal valitsesid Austria ja Preisi, samuti Austria ja Baieri vahel.

Sõda Kolmanda koalitsiooniga (1805). Austria purustamine

Kõik Napoleoni vallutused Euroopa mandril ei olnud püsivad senikaua, kuni polnud murtud Prantsuse keisririigi kõige hirmsamate ja ohtlikumate vaenlaste, Inglismaa ja Venemaa jõud.

Juba 1801. aastast peale tegi Napoleon ulatuslikke ettevalmistusi sõjaliseks sissetungiks Inglismaale. 1803. aasta sügisel oli just selleks otstarbeks loodud Boulogne'i sõjaväelaagrisse koondatud 130 000-meheline ekspeditsiooniarmee, keda Prantsuse väejuhatus kavatses Inglismaale paisata. «Ma vajan ainult kolm udust päeva selleks, et olla Londoni parlamendi ja Inglise Panga isand,» ütles Napoleon iseteadvalt. Kuid Inglise laevastiku suure ülekaalu tõttu käis Inglismaale dessandi saatmine Prantsusmaale ilmselt üle jõu. Kõige tähtsam aga oli see, et Prantsusmaa-vastases võitluses ei olnud Inglismaa üksi.

Prantsuse valitsuse edasised territoriaalsed vallutused ja tema agressiooniplaanide laienemine viisid selleni, et 1805. aastal moodustus uus (kolmas) koalitsioon, millesse astusid Inglismaa, Venemaa, Austria ja Naapoli kuningriik. Sõjategevuse arenemine maismaal (eriti aga Venemaa astumine sõtta) sundis Prantsusmaad Inglismaale dessandi tegemiseks ettenähtud relvastatud jõud kiiresti paiskama Lõuna-Saksamaale lahinguid pidama koalitsioonivägede vastu. 21. oktoobril 1805 hävitas Inglise laevastik Prantsuse-Hispaania ühendatud laevastiku Trafalgari väina juures, selle merelahingu võitja admiral Nelson langes ise enne võitluse lõppu. Trafalgari all saadud löök sundis Napoleoni lõplikult loobuma Inglismaale sissetungimise mõttest. Maismaal aga saavutasid prantslased koalitsioonivägede üle rea võite. Suur Austria armee kapituleerus prantslastele Ulmis. Sellele järgnes Prantsuse vägede marssimine Viini. 2. detsembril saavutas Napoleoni sõjavägi Austerlitzi lahingus otsustava võidu Vene-Austria liiduvägede üle. Lahing toimus liitlastele äärmiselt ebasoodsates tingimustes Austria

kindralstaabi ja keiser Aleksander I tungival nõudel, Vene väejuhatuse vastuväiteid arvestamata.

Pärast lüüasaamist Austerlitzi juures ruttas Austria Prantsusmaaga rahu sõlmima. 1805. aasta augusti lõpul Pressburgis (Bratislavas) sõlmitud rahulepinguga võeti Austrialt Veneetsia, Istria, Dalmaatsia ja mõned teised valdused. Peale selle tunnistas Austria Napoleoni Itaalia kuningaks ja maksis talle suurt kontributsiooni.

Austria üle saavutatud võit muutis Prantsuse valitsuse Lõuna- ja Lääne-Saksamaa saatuse määrajaks. Prantsusmaa võimu kindlustamiseks Kesk-Euroopas loodi 1806. aastal Reini Liit, mille koosseisu esialgu kuulus 16 Saksa riiki. Reini Liit sõltus täielikult Prantsusmaast. Napoleonile anti Reini Liidu protektori (kaitsja) nimetus.

1806. aastal ajasid Prantsuse väed minema Naapolis valitseva Bourbonide dünastia esindajad, kes põgenesid Sitsiiliasse Inglise laevastiku kaitse alla. Napoleoni vanem vend Joseph Bonaparte kuulutati vasallriigi Hollandi kuningaks.

Sõda Neljanda koalitsiooniga (1806—1807). Preisimaa purustamine.

1806. aastal moodustasid Inglismaa ja Venemaa Prantsusmaa vastu uue (neljanda) koalitsiooni, millega ühinesid Preisimaa ja Rootsi. Esimene löök anti Preisile, kelle armee oli sõjaks täiesti ette valmistamata. Üldse oli Preisi sõjaväes tol ajal 200 000 meest, kuid sõjategevuse tandrile koondati neid ainult 113 000 (Preisimaa vastu saadetud Prantsuse sõjaväes oli 130 000 meest). Preisi sõjaväe juhtkond koosnes peaaegu eranditult sõjaasjanduses mahajäänud ja aristokraatlike eelarvamuste kammitsas olevaist inimestest. Preisi monarhia sõjaasjanduses ja kogu riigiaparaadis valitses rutiinne vaim.

Kähes samal päeval, 14. oktoobril 1806 peetud lahingus (Jena ja Auerstedti all) lõid prantslased Preisi väed täielikult puruks. Prantsuse sõjaväge juhtisid Napoleon ja marssal Davout. Preisi armeed haaras paanika. Prantsuse väed marssisid ilma vastupanuta Berliini ja okupeerisid suurema osa Preisimaast.

Pärast Preisi sõjaväe purustamist muutus sõjategevuse keskpunktiks Ida-Preisimaa. 1807. aasta veebruaris toimus Preussisch-Eylau all tolle aja kõige verisem lahing, mõlemad pooled, nii prantslased kui ka venelased, kaotasid seal ligi 40 000 meest. Esmakordselt ei õnnestunud Napoleonil lahingut võita. Hoolimata Vene vägede visadusest jäi võit 14. oktoobril 1807 peetud Friedlandi lahingus prantslastele. Sellega oli sõjategevus ajutiselt lõppenud. Venemaa, kes jäi mandril liitlasteta ega saanud Inglismaalt mingisugust reaalset abi, oli sunnitud ajutiselt loobuma avalikust

sõjategevusest Napoleoni keisririigiga. Ka Prantsusmaa vajas hingetõmbeaega. Tilsitis algasid läbirääkimised, mis lõppesid 7. juulil 1807 Prantsusmaa ja Venemaa vahelise rahu ja Inglismaa vastu suunatud liidu sõlmimisega. Venemaa kohustus koalitsioonist välja astuma, Inglismaaga vahekorrad katkestama ja tunnustama kõiki Prantsuse vallutusi Euroopas. Selle eest andis Prantsuse valitsus Vene valitsusele tegevusvabaduse Rootsi ja Türgi asjus.

Üheaegselt Prantsuse-Vene liidu sõlmimisega tehti ka Prantsusmaa ja Preisimaa vahel rahu, mis asetas viimase väga raskesse olukorda. Üheks Prantsusmaa poolt Neljanda koalitsiooni üle saavutatud võidu tagajärjeks oli vasallisõltuvuses oleva Vestfaali kuningriigi (kelle kuningaks sai Napoleoni vend Jerôme) ja samuti vasallisõltuvuses oleva Varssavi hertsogkonna moodustamine (Napoleoni tahtel sai selle etteotsa Saksimaa valitseja). Varssavi hertsogkonna loomine oli suunatud nii Preisi kui ka Venemaa vastu.

Kontinentaalblokaad

Juba lahingute ajal Neljanda koalitsiooniga hakkas Napoleoni valitsus ellu viima Inglismaa majandusliku lämmatamise plaani. Berliinis viibides kirjutas Napoleon 21. novembril 1806 alla dekreedile, millega kuulutati välja Briti saarte blokaad ning keelati kõikidel Prantsusmaa võimu all olevatel Euroopa mandri maadel igasugune kaubavahetus Inglismaaga. Milaano dekreediga keelati 1807. aasta 17. detsembril täielikult suhtlemine Inglismaaga ja selle asumaadega. Kõik laevad, nende hulgas ka erapooletute riikide laevad, mis sõitsid välja Inglise sadamast või peatusid kas või ühes Inglise sadamas, konfiskeeriti. Inglismaa vastas sellele Prantsuse sadamate blokaadiga ja kontrolli kehtestamisega kõigi erapooletute riikide merekaubanduse üle.

Kontinentaalblokaadi teostati tolle aja kohta määratu suures ulatuses. 1809. aasta novembris konfiskeerisid Prantsuse võimud ainuüksi Triesti sadamas koloniaalkaupu 2 250 000 frangi väärtuses. 1810. aastal kuulutati välja dekreet kõigi konfiskeeritud kaupade (välja arvatud tooraine) põletamise kohta. Tuhanded Prantsuse tolliametnikud pidasid politsei ja sõjaväe kaasabil süstemaatilist võitlust Inglise kaupade salajase sisseveo vastu. Nende rangete abinõude tulemusena vähenes tunduvalt Inglise kaupade hulk Euroopa mannermaa turgudel. Võrreldes 1805. aastaga langes see 1811. aastal 86 protsendile.

Kontinentaalblokaad soodustas metallurgia, keemia ja mõne teise Prantsuse tööstusharu tõusu. Kuid Inglise valitsuse vastuabinõud tekitasid varsti Napoleoni keisririigile suuri majanduslikke raskusi. Inglismaaga suhete katkestamine oli vastuolus ka Prantsusmaale alistatud ja temast sõltuvate maade huvidega. Need maad ei saanud läbi ilma Inglise tööstus- ja koloniaalkaupadeta,

mida tõid Inglise laevad. Inglismaast majanduslikult mahajäänud Prantsusmaa ei suutnud teda asendada Euroopa mandri riikidele vajalike kaupade hankijana ega ka kõnealuste maade kaupade (vili, rasv, metsamaterjalid jne.) tarbijana. Idee muuta Euroopa manner suletud ja ühtseks majanduslikuks tervikuks, mis on alistatud Prantsuse tööstuskapitalile, oli teostamatu unistus. Sellest hoolimata üritas Napoleon visalt kõnealuse idee elluviimist.

Prantsuse vägede sissetung Portugali ja Hispaaniasse (1807—1808)

1807. aastal oli Napoleoni Prantsusmaa territoriaalsete vallutuste peamiseks eesmärgiks eraldada Inglismaa täielikult Euroopa mandrist ja kasutada kogu tema jõudu võitluseks Inglismaa vastu. Sel eesmärgil püüdis Prantsusmaa ka Pürenee poolsaart vallutada. Portugal, kes juba ammu (XVIII sajandist peale) oli Inglismaast majanduslikult sõltuv, keeldus kontinentaalblokaadiga ühinemast. Sellele vastuseks sõlmis Napoleoni valitsus Hispaania valitsusega lepingu Portugali jagamise kohta Prantsusmaa ja Hispaania vahel. Otsekohe pärast lepingu sõlmimist tungisid Prantsuse väed Portugali ja vallutasid Lissaboni, prints-regent põgenes Brasiiliasse, mis tol ajal oli Portugali asumaa. Napoleon kuulutas Portugali kuningate dünastia troonilt kukutatuks.

Kuid Prantsuse vägedel ei õnnestunud Portugali püsima jääda. Varsti puhkes Portugalis rahvuslik ülestõus, mida toetas Inglise ekspeditsioonikorpus ja sõjalaevastiku eskaader. Prantsuse okupandid olid sunnitud Portugalist lahkuma.

Tegutsedes esialgu liitlasena Portugali vastu, käitusid Prantsuse väed Hispaanias 1808. aasta märtsist peale kui okupandid. Hispaania kuninga perekond toimetati pettusega Prantsusmaale. Uueks kuningaks pandi Napoleoni vend Joseph. Kuid Hispaania rahvas ei alistunud prantsuse okupantidele, vaid alustas nende vastu võitlust.

Erfurdi kohtumine (1808)

Tilsitis sõlmitud Prantsuse-Vene liit oli väga ebakindel. Suhete katkestamine Inglismaaga riivas Venemaa majanduslikke huve. Aleksander I ja Napoleon I liit oli Vene ohvitserkonnas ebapopulaarne, sest ohvitserid unistasid revanšist kaotuste eest, mis Venemaa kandis aastail 1805—1807 peetud sõdades. Tsaarivalitsus nägi üsna varsti, et Napoleoni Prantsusmaa takistab Venemaa ekspansiooni Kaug-Idas ja õõnestab tema mõju Türgis. Aleksander I ärritas ka see asjaolu, et Prantsuse valitsus ei viinud oma vägesid Vene piiride lähedusest ära, et ta koketeeris poolakatega ja ässitas neid Venemaa vastu ning jultunult peremehetses Sak-

samaal. Senikaua kuni Venemaa pidas üheaegselt kolme sõda — Iraaniga (1805. a. peale), Türgiga (1806. a. peale) ja Rootsiga (1808. a. peale) —, ei võinud ega tahtnud tsaarivalitsus Prantsusmaaga suhteid katkestada. Teisest küljest ei soovinud ka Napoleoni valitsus tol ajal veel vahekordi Venemaaga katkestada, sest ta püüdis Venemaad kangekaelselt tõmmata Inglismaa-vastasesse aktiivsesse võitlusse.

1808. aastal kohtusid mõlemad keisrid Erfurdi linnas Saksamaal. Väliselt paistis, et Erfurdi kohtumine toimub väga sõbralikus õhkkonnas. Kuid armastusväärsuste vahetamine ainult maskeeris tõsiseid vastuolusid Prantsusmaa ja Venemaa vahel, mis järjest teravnesid.

Viies koalitsioon (1809). Austria purustamine

1809. aastal läks Inglismaal korda organiseerida Prantsusmaa vastu uus (viies) koalitsioon, millesse astus ka Austria. Viimast olid selleks julgustanud Prantsuse vägede äpardused Pürenee poolsaarel. Erfurdi kohtumisel saavutatud kokkuleppe kohaselt viis Venemaa oma väed Galiitsiasse, kuid ei alustanud mingisugust sõjategevust Austria vastu.

1809. aasta 5.—6. juulini saavutas Napoleoni armee Wagrami lahingus otsustava võidu Austria vägede üle. See võit otsustas sõja tulemuse. Sama aasta oktoobris kirjutati alla Schönbrunni rahulepingule. Rahutingimuste järgi kaotas Austria keisririik 3 500 000 elanikuga territooriumi, pidi vähendama oma sõjaväge 150 000 meheni, maksma Prantsusmaale 85 miljonit franki kontributsiooni ja ühinema kontinentaalblokaadiga.

Austrialt võetud edelaprovintsid, peamiselt slaavlastega asustatud Triest, Horvaatia ja osa Kärntenist, moodustasid nüüd koos Dalmaatsiaga Prantsuse keisririigi Illüüria provintsid. Lääne-Galiitsia liideti Varssavi suurhertsogkonnaga, Tarnopoli piirkond Ida-Galiitsias läks Venemaale. Mõned Austria alad (Salzburg) anti Baierile.

Habsburgide monarhia osutus seega kodanlikust Prantsusmaast täielikult sõltuvaks.

Napoleoni Prantsusmaa territoriaalsed vallutused aastail 1809—1811

Napoleon jätkas territoriaalseid vallutusi. 1809. aastal liitis ta oma impeeriumiga Rooma ja teised Pius VII valdused, paavst toimetati Prantsusmaale ja hoiti seal vangis. Paavsti ilmaliku võimu hävitamine oli progressiivne samm, kuid Rooma vallutamine Prantsuse vägede poolt kandis otsest vallutuslikku iseloomu. 1810. aastal liideti Prantsuse keisririigiga Holland, mille

kuningas Louis Bonaparte oli esile kutsunud oma keisrist venna rahulolematuse sellega, et ta lubas hollandi kaupmeestel kontinentaalblokaadi rikkuda.

Niisama jultunult tegutses Napoleoni valitsus ka teistes Euroopa riikides. 1810. aasta lõpul ja 1811. aasta algul liideti Prantsuse keisririigiga kogu Põhjamere rannik (vabalinnad Hamburg, Breemen, Lüübek ja Oldenburgi hertsogkond).

Napoleon arvas, et nimetatud vallutused kergendavad Prantsusmaa võitlust Inglismaaga.

Majanduskriis aastail 1810—1811

1810. aasta keskpaiku puhkes Prantsusmaal kaubandus- ja tööstuskriis, mis kestis 1811. aasta keskpaigani. Kriisi, mis tunduvalt vähendas Prantsuse väliskaubanduse läbikäivet, põhjustas ühelt poolt toorainete (eriti puuvilla) puudus ja kallidus, teiselt poolt aga turgude kitsenemine, mis oli tingitud Prantsusmaale alluvate või temast sõltuvate maade laostumisest.

1810.—1811. aasta kriis halvas mitte üksnes Prantsusmaa tööstuskeskusi, nagu näiteks Lyoni, kus siidesemete tootmisega tegelevate tööliste arv vähenes peaaegu kolm korda, vaid ka tema kaubasadamaid. Eriti tugevasti kannatas Marseille, kus elanike arv vähenes kriisi ajal ühe kolmandiku võrra. Inglise vastublokaadi tulemusena soikus tegevus mitte üksnes Prantsusmaa, vaid ka Itaalia, Põhja-Saksamaa, Hollandi ja Belgia sadamates. Napoleoni valitsus oli sunnitud kontinentaalblokaadi osaliselt rikkuma: hakati välja andma üksikuid lubasid (litsentse) Inglismaalt vajalike kaupade (isegi sõdurisineliteks tarviliku kalevi) sisseveoks tingimusel, et Prantsusmaalt teisi kaupu samas väärtuses välja veetakse.

Rahvahulkade rahulolematuse kasv Prantsusmaal. Rõhutud Euroopa rahvaste rahvusliku vabastusliikumise tõus

Napoleoni valitsuse majanduspoliitilised äpardused suurendasid Prantsusmaa laiade elanikkonnakihtide rahulolematust bonapartistliku diktatuuri despootliku režiimi ja selle lõputute sõdadega. Tööstuslik kodanlus, kes oli pettunud Napoleoni poliitika meetodites ja tulemustes, hakkas järk-järgult valitsusele selga pöörama. Sadamalinnade kodanlus oli aga selle vastu otse vaenulikult meelestatud. Napoleoni ja tema kildkonna ohjeldamatu võimuahnus ohustas prantsuse suurkodanluse majanduslikke ja poliitilisi huve. Nähes ette keisririigi hukku, hakkasid mõned silmapaistvad riigitegelased Napoleoni klikist eemale tõmbuma ja astusid reeturlikult ühendusse teiste riikide valitsustega.

Endine kauaaegne välisminister vürst Talleyrand lõi juba 1807. aastal vargsi sideme tsaarivalitsusega ja andis raha eest salajast informatsiooni Prantsusmaal valitseva olukorra ja Napoleoni plaanide kohta.

Otseste ning kaudsete maksude suurenemine ja massilised sõjaväkke värbamised tekitasid talupoegade hulgas järjest suuremat rahulolematust keisririigi vastu. Osa maanoori hoidis kõrvale sõjaväeteenistusest. «Tsiviilkoodeksi» ja politseilis-bürokraatliku omavoli abil orjastatud tööliskiass muutus bonapartistliku korra suhtes järjest vaenulikumaks. Tööpuuduse kasv aastail 1810—1811 suurendas järsult valitsuse poliitikaga rahulolematust Pariisi ja teiste linnade tööliskvartaleis. 1811. aasta oli põuane. 1812. aastal tõusis hektoliitri vilja hind 33 frangile (1809. aastal maksis see 15 franki). Reas Prantsusmaa linnades ja külades toimusid näljarahutused, põletati viljahoidlaid ja farme, puhkesid turumässud. Eriti tormilised olid rahutused Caeni linnas. «Korra» taastamiseks saadeti Caeni keiserlik kaardiväepolk, linnas arreteeriti paljud ja mõisteti surma kuus inimest.

Rahulolematuse suurenemisega Prantsusmaal käis kaasas bonapartistliku kodanliku impeeriumi valitsuse sotsiaalse baasi kitsenemine. Samaaegselt kasvas rahulolematus Prantsuse võimude agressiivse ja despootliku poliitikaga ka alistatud ja sõltuvates maades.

Rahvuslik vabastusliikumine ei vaibunud Saksamaal, Itaalias ja teistes Prantsusmaa poolt orjastatud riikides. Hoolimata tohutu okupatsiooniarmee kohalviibimisest puhkes Hispaanias rahvasõda võõramaiste vallutajate vastu ja hakkas üha eredamalt leegitsema. Kuid kõik Euroopa rahvaste katsed vabaneda Prantsusmaa võimu alt olid kaua aega tagajärjetud. Neid kroonis edu alles siis, kui Napoleoni armee purustati Venemaal 1812. aastal.

Napoleoni keisririigi olukord 1812. aasta algul

1812. aastal oli Napoleoni keisririigis 75 miljonit elanikku, s. t. umbes pool kogu Euroopa mandriosa elanikkonnast. See arv ületas peaaegu kolmekordselt revolutsioonieelse Prantsusmaa elanike arvu (26 miljonit). Prantsuse piirid ulatusid kaugele põhja, itta ja lõunasse. Belgia ja Holland, Reini vasak kallas, kogu Põhjamere rannik, Savoia ja Nizza, suur osa Itaalia põhja- ja keskosast, Illüüria provintsid, kõik need erinevate rahvastega asustatud alad liideti vägivaldselt Prantsuse impeeriumiga. Lõuna ja ida poolt piirasid Prantsusmaad vasall- ja liitlasriigid, mida valitsesid kas Prantsuse keisri sugulased või vanadest dünastiatest pärinevad monarhid, kes alandlikult täitsid Napoleoni tahet.

Kuid Napoleoni impeerium oli ebakindel. Seda õõnestasid järjest süvenevad sisemised ja välised vastuolud.

Prantsuse-Vene suhete teravnemine. 1812. aasta sõja põhjused

Esiplaanile kerkisid Prantsuse-Vene lahkhelid. Prantsuse-Vene liit, mis sõlmiti 1807. aastal, ei olnud kooskõlas Venemaa majanduslike ja poliitiliste huvidega. Prantsusmaa, kes tol ajal vedas välja peaasjalikult kalleid veine, parfümeeriakaupu ja luksusesemeid, ei suutnud asendada Inglismaad Venemaale vajalike tööstuskaupade hankijana ega ka peamiselt metsamaterjalist, kanepist, viljast ja rasvast koosneva Vene ekspordi tarbijana. Sellega on seletatav, et Venemaal rikuti kontinentaalblokaadi üha sagedamini valitsuse teadmisel. Diplomaatiliste suhete lõpetamisele vaatamata laienesid järk-järgult Vene-Inglise kaubanduslikud sidemed, kaubavahetus Prantsusmaaga aga vähenes, eriti alates 1810. aasta lõpust, mil Venemaal tõsteti Prantsuse kaupadelt võetavaid tollimakse.

Prantsuse-Vene vahekorra halvenemist põhjustasid ka muud asjaolud.

Hoolimata 1807. aasta liidulepingust jätkusid Prantsusmaa ja Venemaa vahelised kokkupõrked Lähis- ja Kesk-Idas, kus prantsuse suurkodanlus juba tol ajal mängis majanduselus tähtsat osa. Napoleoni diplomaadid punusid Venemaa vastu intriige nii Konstantinoopolis kui ka Teheranis ning takistasid Vene protektoraadi kindlustamist Moldovas ja Valahhias. Salajased Vene-Prantsuse läbirääkimised 1808. aasta märtsis Osmani impeeriumi jagamise üle jooksid peagi ummikusse ja uuesti neid enam ei alustatud. Prantsuse keisririigi valitsus võitles Vene mõju tugevnemise vastu väinade tsoonis, Vene laevastikule vaba Vahemerele pääsu tagamise vastu.

Tsaari-Venemaa valitsevad ringkonnad olid äärmiselt erutatud Napoleoni Prantsusmaa poliitika pärast Poola küsimuses. Püüdes kasutada vasallisõltuvuses olevat Varssavi suurhertsogkonda Venemaale kallaletungimise platsdarmina, laiendas Prantsusmaa 1809. aastal (pärast sõda Austriaga) Poola suurhertsogkonna territooriumi, liites temaga Galiitsia lääneosa. Poola aristokraatia enda poole meelitamiseks äratas Napoleon neis petlikke lootusi, lubades iseseisva Poola riigi taastada ja liita sellega Leedu, Valgevenemaa ja Parema Kalda Ukraina, s. t. Venemaa koosseisu kuuluvad alad.

Napoleoni ja tema käsilaste peremehetsemine Saksamaal, mis õõnestas seal tsarismi mõjuvõimu, tekitas samuti Vene valitsuses rahulolematust Vene-Prantsuse liiduga. Suure pahameele kutsus Vene õukonnas esile Aleksander I lähedase sugulase, Oldenburgi hertsogi valduste liitmine Prantsusmaaga (1811).

Prantsuse-Vene sõja diplomaatiline ja sõjaline ettevalmistamine

Intensiivseid ettevalmistusi kallaletungiks Venemaale varjas Napoleoni valitsus silmakirjalike fraasidega rahu säilitamise vajadusest. Prantsuse väed toimetati Ida-Preisimaale ja Varssavi suurhertsogkonda, koondati Vene piiridele. Valmistades ette uut sõda, püüdis Napoleon sellesse tõmmata ka teisi Euroopa mandririike, lubades neile tasuda Vene impeeriumi territooriumi arvel. 24. veebruaril 1812 sõlmiti Prantsuse-Preisi sõjaline liit, mis oli suunatud Venemaa vastu. Kuningas Friedrich Wilhelm III andis Napoleoni käsutusse 20 000-mehelise Preisi korpuse, kusjuures kuningas juba varakult taotles, et Baltimaad pärast sõda Venemaast eraldataks ja liidetaks Preisiga. 14. märtsil 1812 sõlmiti sõjaline liiduleping Prantsusmaa ja Austria vahel. Selle lepingu alusel andis imperaator Franz Napoleoni käsutusse 30 000-mehelise Austria korpuse. Abiväge lubasid anda Reini Liidu liikmed ja teiste Saksa riikide valitsejad.

Napoleoni valitsus püüdis ka Rootsit Venemaa vastu sõtta tõmmata ja lubas viimasele tagastada Soome, mille Venemaa oli 1809. aastal vallutanud. Rootsi kroonprints Karl Johan (endine Prantsuse marssal Bernadotte) eelistas aga läheneda Inglismaale ja Venemaale, viimased lubasid talle võidu korral Prantsusmaa üle Norra, mis kuulus Prantsusmaa liitlasele Taanile. Otsustavalt mõjus kaasa Rootsi sellise otsuse tegemisel veel asjaolu, et Prantsuse väed olid okupeerinud Rootsile kuuluva Pommeri ja kontinentaalblokaadiga talle kahju tekitanud. 5. aprillil 1812 sõlmiti Vene-Rootsi liiduleping. Lepinguga tagati Venemaa loodepiiride julgeolek ning see võimaldas tõhustada Peterburi kaitset edelapoolsest küljest, kust võis oodata Napoleoni vägede kallaletungi.

Vene diplomaatia suureks võiduks oli ka Bukaresti rahu sõlmimine Türgiga 1812. aasta mais. Rahu, millega lõppes palju aastaid kestnud Vene-Türgi sõda, võimaldas Venemaal kasutada Türgi rindel olevat armeed sõjategevuseks Prantsusmaa vastu. Rahu sõlmimist kergendas asjaolu, et vastupidi Peterburist saadud instruktsioonile loobus M. I. Kutuzov Doonau vürstiriikide liitmisest Venemaaga ja piirdus ainuüksi Bessaraabia võtmisega Türgilt. Silmapaistev Vene väejuht näitas end selles asjas ka oskusliku diplomaadina.

Sellest kõigest hoolimata seisis Vene armee sõja algul üksinda silm silma vastas Prantsuse impeeriumi ja tema liitlaste ning vasallide relvastatud jõududega. Vene-Inglise liit, mis Tilsiti rahulepingu alusel katkestati, vormistati uuesti alles 12. juulil 1812, s. t. pärast Napoleoni armee sissetungi Venemaale. Muide, Inglismaa valitsevad ringkonnad andsid Venemaale ainult tühist abi raha ja relvade näol, nagu tavaliselt, eelistasid nad ka sel korral sõdida võõraste kätega.

Napoleoni vägede Venemaale sissetungimine

Ööl vastu 24. juunit 1812 ületasid Napoleoni sõjaväe peajõud ilma sõja kuulutamiseta Neemeni piirijõe ja tungisid Venemaale. Piiri ületanud armeede koosseisus oli ligi 575 000 meest (ühes reservidega) ning 1372 suurtükki.

Tolle aja kohta tohutu suurte jõudude sissetungimise momendil võis Venemaa nende vastu välja panna ainult 180 000 meest, kes moodustasid kolm üksteisest kaugel asuvat armeed: esimene armee sõjaministri feldmarssal M. B. Barclay de Tolly juhtimisel, teine kindral P. I. Bagrationi juhtimisel ja kolmas (reservarmee) kindral A. P. Tormassovi juhtimisel.

Napoleoni plaan seisis selles, et kasutada Vene armeede eraldatust ning need ükshaaval purustada. Silmas pidades vastase jõudude tohutu suurt ülekaalu taganes Barclay de Tolly sisemaa suunas ja hoidis pealahingust kõrvale. Vene vägede taganemine ajas nurja Prantsuse väejuhatuse plaanid, kes püüdis kasutada oma arvuliselt ülekaalukaid vägesid sõja kiireks ja võidukaks lõpuleviimiseks.

3. augustil ühinesid Barclay ja Bagrationi armeed Smolenski juures. Prantsuse väejuhatus tegi katset mõlema armee ühinemist takistada, kuid see ei läinud tal korda. Pärast mitmepäevast verist lahingut vallutasid Prantsuse väed 18. augustil Smolenski. Smolenski kaitsjate kindlusest hämmastunud Napoleon oli juba nõus Venemaale edasiliikumisest loobuma. Kuid poliitilistel kaalutlustel oli ta sunnitud pealetungi jätkama.

Vene rahva patriotismi tõus

Õiglane Isamaasõda Napoleoni sissetungi vastu, mis ohustas Venemaa terviklust ja sõltumatust, oli algusest peale rahvasõda ja haaras elanikkonna laiad hulgad. Talupojad andsid Vene armeele suurt abi, tõid neile toiduaineid, võtsid kinni salakuulajaid, hävitasid kõike, mida vaenlane võis sõjalistel eesmärkidel kasutada: laskemoona, toiduaineid, hobusemoona. Paljud talupojad astusid partisanisalkadesse, kes tekitasid Prantsuse vägedele suurt kahju. Viha vaenlase vastu, kes tallas Venemaa pinda ja ähvardas orjastada vene inimesi, kasvas iga päevaga. Nähes, et sõda omandab rahvasõja iseloomu, pidurdasid valitsevad ringkonnad ja pärisorjapidajad rahva initsiatiivi. Tsaari lähikondlaste hulgas leidus inimesi, kes ei uskunud, et vaenlane võidetakse, ja pooldasid viibimatut rahu sõlmimist.

Usaldamatus valitsevate klasside poliitika vastu ja Barclay de Tolly taganemise taktika soodustas rahulolematuse kasvu rahvahulkades. 20. augustil oli Aleksander I avaliku arvamuse survel sunnitud Barclay de Tolly ülemjuhataja kohalt kõrvaldama ja

tema asemele määrama Suvorovi õpilase ning lemmiku Mihhail Illarionovitš Goleništšev-Kutuzovi (1745—1813), kellel oli tohutu suur populaarsus armees ja kogu Venemaal. Kutuzovi määramine võeti armees rõõmuhõisetega vastu. «Kutuzov tuli prantslasi peksma,» ütlesid sõdurid.

Borodino lahing

Kutuzov mõistis, et sõda ei otsustata massiliste armeede ajastul ainuüksi pealahinguga. Ta teadis, et sõda võib võita üksnes mitme lahinguga, milleks tuleb armeed hoida ja pidevalt reservidega täiendada. Jätkates pealesunnitud taganemist, püüdis Vene väejuhatus luua eeldusi otsustavaks murranguks sõja käigus ja sellele järgnevaks pealetungiks. Kutuzov otsustas anda lahingu, et panna seisma Napoleoni vägede edasiliikumine ja anda löök tema peajõududele.

Pealahing toimus 7. septembril 110—112 km Moskvast lääne pool asuva Borodino küla juures.

Vene armees oli 120 000 sõdurit ja 640 suurtükki, Prantsuse armees 135 000 sõdurit ja 587 suurtükki.

Peamised operatsioonid toimusid Vene armee vasakul tiival, Semjonovi fleši juures, kus vägesid juhatas Bagration, ja tsentrumis, Rajevski patareide juures. Püüdes iga hinna eest vallutada flešše, paiskas Napoleon oma väed mitu korda rünnakule. Seitse korda löödi rünnak tagasi. Kaheksandaks rünnakuks koondas Prantsuse väejuhatus fleši 18 000 kaitsja vastu 45 000 meest ja 400 suurtükki. Borodino lahing kestis ühtejärge 14 tundi ja lõppes hilisööl. Selles lahingus kaotasid prantslased 58 000 meest, venelased 38 500. Vene armee võitles erakordselt visalt ja mehiselt. Prantsuse väed kandsid tohutu suurt materiaalset kahju. Veelgi suurem oli selle lahingu moraalne tähtsus, sellest ajast peale toimus sõjakäigus ilmne murrang Venemaa kasuks.

Teade Borodino lahingust avaldas väga tugevat muljet kogu Euroopas. Vaatamata sellele, et Prantsuse propaganda püüdis lahingut kujutada Napoleoni armee võiduna, mõistsid terasemad inimesed juba siis, et Napoleoni armee selle lahingu tegelikult kaotas.

Moskva mahajätmine

Hoolimata Borodino lahingus saavutatud edust, loobus Kutuzov uue lahingu andmise mõttest, sest Vene vägede kaotused olid väga suured. Vene väejuhatus oli sunnitud Moskva ilma lahinguta maha jätma. See oli raske ja suur, kuid tolles olukorras hädavajalik ohver. Oli vaja päästa armee ja võita aega vastupealetungi ettevalmistamiseks.

Koos Vene armeega lahkusid Moskvast peaaegu kõik elanikud. Vastupidi Napoleoni ootustele, ei tervitanud teda elanike saatkond ja keegi ei toonud talle linna võtmeid, nagu see oli toimunud teiste Euroopa riikide pealinnade vallutamisel.

Tegelikult piiramisrõngas asuva Prantsuse armee olukord muutus järjest halvemaks. Toiduaineid oli linnas vähe. Rohkearvulised talupoegade varitsussalgad valvasid kõiki teid. Napoleoni armees langes distsipliin kiiresti.

Vene väejuhatus tegi vastupealetungiks energilisi ettevalmistusi. Kiiresti formeeriti uusi polke. Oktoobri algul oli Vene armees 120 000 meest ja 662 suurtükki, ta sulges tee Napoleoni vägedele lõunasse ja blokeeris neid Moskvas.

Vene vägede vastupealetung. Napoleoni armee purustamine ja hukk

Napoleoni lootused sõlmida Moskvas soodus rahu, nurjusid täielikult. Vene valitsus lükkas Napoleoni rahuettepaneku tagasi. Kartes, et edasine Moskvas viibimine lõpeb tema vägedele katastroofiga, otsustas Napoleon taanduda läände ja alustada 1813. aastal uut sõjakäiku. Moskvast lahkumisel tegid Napoleoni väed ettevalmistusi Kremli õhkulaskmiseks. Suure vaevaga õnnestus vene patriootidel vene kunsti suurt mälestusmärki päästa.

Prantsuse vägede katse tungida lõunasse, Kaluugasse ja Tuulasse, kus asusid suured toiduainete ja relvade tagavarad, nurjusid Malojaroslavetsi all peetud lahinguga. Prantsuse väejuhatus oli sunnitud oma plaanist loobuma ja andma vägedele käsu taganeda mööda Smolenski teed, mis varasema sõjategevuse tagajärjel oli laastatud. Initsiatiiv läks lõplikult Vene vägede kätte. Kutuzov seadis endale eesmärgiks Prantsuse armee peajõudude sissepiiramise ja hävitamise. Vene armee peajõud liikusid taganevate Prantsuse vägedega paralleelselt, andes neile pidevalt lööke, seejuures abistasid sõjaväge aktiivselt partisanid. Vene armee sundis prantslasi vastu võtma mitu lahingut (Vjazma all, Krasnoje juures jm.), kus Napoleoni väed said lüüa ja kandsid suuri kaotusi. Suure vaevaga õnnestus Napoleonil oma armeega 26. ja 27. novembril ületada Berezina jõgi. Armee haledate riismete juhtimise andis Napoleon 6. detsembril marssalitele üle ja tõttas ise Pariisi.

Vene vägede vastupealetung lõppes Vilno all. Vene rahvas saavutas täieliku võidu Venemaale sissetunginud Prantsuse armee üle.

Venemaa võit 1812. aasta Isamaasõjas oli suure rahvusvahelise tähtsusega. Purustanud peaaegu kogu Euroopa mandri relvastatud jõud, saavutanud võidu väejuhi üle, keda väga kaua aega peeti võitmatuks, valmistas vene rahvas ette tingimusi kõigi Napoleoni

Prantsusmaa ikke all olevate Euroopa maade vabastamiseks. Napoleoni võimule Euroopas oli antud surmahoop.

Prantsuse ja teiste maade kodanlikud ajaloolased püüavad tõestada, et Napoleoni armee hukkumine 1812. aastal oli tingitud eeskätt Venemaa karmist kliimast ja Prantsuse vägedele toiduainete muretsemise raskustest. Tegelikult aga algas nälg ja külm alles lahingutes purustatud Napoleoni armee taganemise viimasel etapil ega olnud tema purustamisel otsustava tähtsusega. Vene rahva patriotism, Vene vägede visadus ja väejuhatuse sõjakunst olid Prantsuse armee hukkumise peamiseks põhjuseks.

Kindral Malet' vandenõu

1812. aasta novembris, kui Napoleon ja tema armee viibisid Venemaal, tegid bonapartistliku despootliku korra vaenlased Pariisis katset Napoleoni kukutada. Vandenõu eesotsas seisis kindral Malet, keda juba 1808. aastal kahtlustati Napoleoni-vastastes kavatsustes ja arreteeriti, kuid hiljem vabastati. 1809. aastal saadeti ta erru. Malet' lähemateks abilisteks olid kaks vabariiklikult meelestatud kindralit Lahorie ja Guidal. 1812. aasta oktoobris levitasid Malet ja tema mõttekaaslased kuuldusi, et Napoleon olevat vangi langenud, tema armee aga Venemaal hävitatud. Vandenõulastel õnnestus mõningaid sõjaväeosi enda poole tõmmata, arreteerida paar kõrgemat ametnikku ja avaldada proklamatsioon, millega nad teatasid Ajutise Valitsuse loomisest. Napoleoni võimudel õnnestus vandenõu kiiresti maha suruda. Malet ja tema lähemad abilised anti sõjakohtu alla ja lasti maha.

Vene vägede sissemarssimine Preisimaale. Rahvusliku liikumise tõus Saksamaal

«Napoleoni suure armee hävitamine Moskvast taganemisel,» kirjutas Engels, «oli üldiseks ülestõusu signaaliks Prantsuse võimu vastu Läänes.»[1] Juba 30. detsembril 1812 sõlmis Preisi kindral York (tema väed kuulusid ühe Napoleoni armee koosseisu) oma algatusel Tauroggenis Vene väejuhatusega kokkuleppe, et ta lõpetab sõjategevuse Venemaa vastu ja keeldub täitmast prantsuse marssali Macdonaldi käske. Kuningas, kes ikka veel Napoleoni ees värises, käskis Yorgi tagandada ja kohtu alla anda, kuid tühistas hiljem oma käsu.

13. jaanuaril 1813 astusid Kutuzovi väed Ida-Preisimaale. Saksa külade ja linnade elanikud tervitasid Vene armeed kui va-

[1] Ф. Энгельс, Внешняя политика русского царизма, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 2, lk. 20.

bastajat. Sedamööda kuidas Vene väed mööda Saksamaad edasi liikusid, haaras rahvusliku liikumise tõus järjest uusi Saksa elanikkonna kihte. Veebruari algul otsustas Ida-Preisimaa Maapäev organiseerida esimese ja teise järjekorra maakaitseväe (*landwehr* ja *landsturm*) ning luua 60 000-mehelise sõjaväe. 28. veebruaril 1813 sõlmis Friedrich Wilhelm III Vene vägede poolt hõivatud Kaliszis lõpuks Venemaaga liidulepingu ühise võitluse kohta Napoleoni Prantsusmaa vastu. Vene keiser ja Preisi kuningas pöördusid kõigi Saksa riikide poole üleskutsega ühineda võitluseks Prantsuse võimu vastu ja hoiatasid, et neilt, kes liitlastega ei ühine, võetakse võim.

Kuues koalitsioon (1813). Sõjategevus Saksamaal

1813. aasta suvel organiseerisid Inglismaa ja Venemaa uue (kuuenda) Prantsusmaa-vastase koalitsiooni, millesse peale nende astusid veel Preisi, Rootsi, Hispaania ja Portugal. Kartes, et Vene ja Preisi liigselt tugevnevad, kui Prantsusmaa üle saavutatakse täielik võit, laveeris Austria õukond ja lükkas edasi koalitsiooniga ühinemise, siiski asus Austria Prantsusmaa suhtes vaenuliku erapooletuse seisukohale. Tavakohaselt püüdis Inglismaa piirduda koalitsiooni liikmesriikide finantseerimisega.

Sõjalised operatsioonid toimusid Saksimaa territooriumil. Napoleonil õnnestus uue armeega saavutada võit Lützeni all (2. mail) ja Bautzeni juures (20.—21. mail).

Aja võitmiseks sõlmis Napoleon 4. juunil Preisi ja Venemaaga 28. juulini vaherahu, selle aja möödumisel pikendati vaherahu 10. augustini. Algasid rahuläbirääkimised. Liitlased nõudsid Napoleoni valitsuselt Prantsusmaa loobumist kõigist vallutatud aladest peale Belgia, Reini vasakpoolse kalda, Savoia, Nizza ja Itaalia. Napoleon lükkas selle ettepaneku tagasi.

Leipzigi lahing. Napoleoni võimu langus Saksamaal

Pärast Prantsusmaa ja liitlaste vaheliste rahuläbirääkimiste nurjumist 1813. aasta augustis ühines koalitsiooniga Austria. Koalitsiooni relvastatud jõud ületasid nüüd arvuliselt Napoleoni Prantsusmaa sõjaväe. Kuid seda ülekaalu nõrgendasid liitlasriikide vahel valitsevad hõõrumised ja vastuolud.

Sõjategevuse tandriks oli jällegi Saksimaa, mille kuningas püsis vaenust Preisi vastu liidus Prantsusmaaga. 27. augustil saavutas Prantsuse armee Austria vägede üle võidu Dresdeni lahingus. Kuid teistes rindelõikudes kulges sõjategevus prantslaste kahjuks. 1813. aasta sõjakäigu otsustav lahing toimus Leipzigi all 16.—19. oktoobrini. Sellest verisest heitlusest, mis on saanud «rah-

vastelahingu» nime, võttis üldse osa rohkem kui 500 000 meest. Otsustavat osa Leipzigi lahingus (nagu üldse 1813. aasta sõjakäigus) etendas Vene armee. Suurt mõju lahingu käigule avaldas Saksi sõjaväe ootamatu üleminek koalitsioonivägede poolele. Prantsuse armeele anti purustav löök. Ta kaotas ligi 58 000 meest surnutena.

1813. aasta lõpul ja 1814. aasta algul oli suurem osa Prantsuse sõjavägedest toimetatud juba Prantsusmaale tagasi. Prantsuse garnisonid asusid nüüd veel mõnes üksikus Saksa, Itaalia ja Belgia linnas.

Napoleoni võim Saksamaal oli murtud. Reini Liit lagunes. Saksimaa vallutasid Vene väed, Saksi kuningas aga arreteeriti ja toimetati Berliini. Kuningas Jerôme Bonaparte põgenes Vene vägede poolt hõivatud Vestfaaliast. Baier, Vürtemberg, Baaden ja mõned teised Lõuna- ja Edela-Saksa riigid, kauaaegsed Prantsusmaa liitlased, ühinesid koalitsiooniga.

1813. aasta sõja iseloom ja Saksamaa vabastamine

1813. aasta sõda oli Saksamaa poolel õiglane sõda, sest selle sõja aluseks oli saksa rahva püüe vabaneda võõramaisest ikkest. Sellest eesmärgist tiivustatud Saksamaa rahvahulgad püüdsid liitlasriikide armeesid aktiivselt abistada. Saksa regulaarvägede toetamiseks loodi maakaitseväe (landwehr) pataljone, «rahva ratsapolkusid» ja «vabade partisanide salkasid». Kõige suuremat partisanisalka (selle koosseisu kuulus kolm jalaväepataljoni, viis ratsaväeeskadroni ja kaks suurtüki-poolpatareid) juhtis kapten Lützov; tema väeosades võitlesid ka naised. Eriti suur patrioodiline tõus haaras progressiivset noorsugu, üliõpilaskonda, kes unistas mitte üksnes Saksamaa rahvusliku sõltumatuse taastamisest, vaid ka poliitilise vabaduse kättevõitmisest. Patrioodiliselt meelestatud saksa kodanluse, aadli ja intelligentsi silmapaistvaks esindajaks neil aastail oli ohvitser ja luuletaja Theodor Körner, kes kutsus oma luuletustes üles võitlema kodumaa vabaduse ja sõltumatuse eest (hiljem langes lahingus).

Saksa rahva rahvuslik vabastusliikumine põimus selles sõjas ühte reaktsiooniliselt meelestatud aadlike võitlusega, kes tahtsid Saksamaal säilitada feodaal-absolutistlikku korda ja tühistada kõik prantslaste võimu ajal läbiviidud progressiivsed reformid. Saksamaa majandusliku ja poliitilise mahajäämuse tõttu õnnestus reaktsioonilisel aadlil 1813. aasta vabastussõjas juhtimine enda kätte haarata. Selle tagajärjel ei täitunud tollal rahvahulkade soov ja Saksamaa eesrindlike inimeste unistused, kes tahtsid oma kodumaad näha ühtse ja sõltumatu rahvusriigina.

Inglismaa, Venemaaa, Austria ja Preisi valitsevad ringkonnad

ei kasutanud Euroopa ikestatud rahvaste patriootilist tõusu mitte üksnes prantslaste väljatõrjumiseks viimaste poolt vallutatud maadest, vaid ka oma võimu kindlustamiseks, omaenda vallutuslike eesmärkide teostamiseks.

Napoleoni keisririigi olukord 1814. aasta algul

1814. aasta algul astusid liitlaste armeed mitmest küljest Prantsusmaa territooriumile. Napoleoni keisririigi olukord oli tollal väga raske. Ebaõnnestunud kontinentaalblokaadi, tooraine puuduse ja kalliduse, turgude kitsenemise ja inglise salakauba suurenenud sisseveo tõttu olid kaubandus ja tööstus tõsistes raskustes. Põllumajandus kannatas töökäte puuduse all, mida põhjustasid massilised nekrutite sõjaväkke võtmised. Maksud olid tohutu suured. Hingemaks kahekordistus, ka kõiki kaudseid makse suurendati. Lisamaksuga maksustati maaomanikke, kaupmehi ja tööstureid. 1814. aasta jaanuaris määrati 50 santiimi suurune lisamaks igalt maamaksu frangilt, ja peamiselt langes see talurahva õlgadele. Võeti tarvitusele ka teised erakorralised abinõud. Nii näiteks arvati maha 25 protsenti kõigi riigiteenijate palkadest ja pensionidest.

Pikaajalistest sõdadest kurnatud Prantsusmaa igatses rahu. Rahulolematus keisririigi korraga võttis üha suurema ulatuse. Liberaalne opositsioon, kes paljude aastate jooksul oli peaaegu täielikult vaikinud, tõstis lõpuks häält. 1813. aasta detsembri lõpul võttis Seadusandlik Korpus vastu resolutsiooni, milles ta, muide küll väga ettevaatlikult, mõistis hukka Napoleoni vallutusliku ja despootliku poliitika. Mõni päev hiljem katkestati Seadusandliku Korpuse istung Napoleoni käsul. See tekitas kodanluse laialdastes ringkondades veelgi suuremat rahulolematust bonapartistliku korra vastu. Sõjaväeteenistusest kõrvalehoidvate inimeste hulk suurenes iga päevaga. 300 000 sõjaväekohuslasest tuli 1814. aasta algul püssi alla ainult 63 000 meest.

1814. aasta sõjakäik

Esialgu kulges sõjategevus Prantsusmaa territooriumil vahelduva eduga. Napoleon ei võtnud vastu liitlaste rahuettepanekut, millega lubati Prantsusmaale jätta tema sõjaeelsed piirid. Napoleon lootis ikka veel, et tal õnnestub koalitsiooni puruks lüüa või lõhestada, ja kartis, et ta ei jää enam võimule, kui ta nõustub andma ära kõik, mis Prantsusmaa vallutas XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. 9. märtsil 1814 sõlmisid Inglismaa, Venemaa, Austria ja Preisi niinimetatud Chaumonte'i traktaadi, millega nad kohustusid sõdima Napoleoni üle täieliku võidu saavutamiseni.

Veebruaris ja märtsis saavutas Prantsuse sõjavägi rea hiil-

gavaid võite (Champaubert'i, Château-Thierry', Montmirail'i ja Beauchamp'i all), kuid peaaegu alatine teel olek ja lahingud kurnasid armee niivõrd välja, et ta peagi hakkas saama tõsiseid lööke. Mitmel pool haarasid linnaelanikud ja talupojad relvad ning pidasid liitlasvägedega lahinguid. Kuid bonapartistlik rahvavastane diktatuur ei suutnud Prantsusmaa territooriumil peetavale koalitsioonivastasele võitlusele anda rahvasõja iseloomu. Napoleoni väed ei andnud partisanidele relvi ega mürske.

Liitlasvägede sissetung Pariisi. Bourbonide dünastia restaureerimine Prantsusmaal

12. märtsil 1814 avas Bordeaux' linn oma väravad Inglise korpusele, kelle staabis viibis Bourbonide dünastia liige Angoulème'i hertsog. 30. märtsil lähenes 100 000-meheline liitlaste armee Pariisile. Prantsuse väed, kes püüdsid talle teed tõkestada, löödi puruks ja paisati eemale. Napoleon, kes oma armeega asus vaenlase tagalas, ruttas Pariisi, kuid jäi hiljaks. Pärast 9-tunnist lahingut kapituleerus pealinn kõrgemast soost pärit reeturite kaasabiga, kelle eesotsas oli vürst Talleyrand.

Järgmisel päeval, 31. märtsil marssisid liitlaste väed eesotsas keiser Aleksander I-ga Pariisi. Vana prantsuse aristokraatia esindajad tervitasid liitlasi vaimustusega. Napoleon kavatses sõda jätkata, kuid tema marssalid olid selle vastu. Marssalite survel loobus Napoleon troonist oma poja, alaealise «Rooma kuninga» kasuks. Liitlasriikide käsul võttis Senat vastu otsuse Napoleoni troonilt kukutamise kohta ja kuulutas Prantsusmaa kuningaks Louis XVI venna, Provence'i krahvi, kes 1791. aastal oli revolutsiooniliselt Prantsusmaalt põgenenud.

Otsustavat osa Bourbonide monarhia restaureerimisel Prantsusmaal etendas Inglise valitsus, keda sidusid tihedad sidemed kõnealuse dünastia emigreerinud esindajatega ja kes lootis, et nende juhtimisel ei saa Prantsusmaast tugevat riiki. Peagi saabus Pariisi uus kuningas, kes võttis endale nimeks Louis XVIII. Tema järel tulid Prantsusmaale tagasi ka need aadlisoost emigrandid, kes olid veel välismaale jäänud (enamik emigrante tuli kodumaale juba konsulaadi ajal). Napoleon saadeti Elba saarele (Itaalia lähedal), mis anti talle eluaegseks valduseks.

30. mail 1814 kirjutati Pariisis alla rahulepingule võitjate riikide ja võidetud Prantsusmaa vahel. Rahulepingu alusel oli Prantsusmaa sunnitud loobuma kõigist maa-aladest, mis ta oli vallutanud XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul (välja arvatud mõned piiriäärsed kindlused ja mõned Savoia alad).

Napoleoni sõdade tagajärjed ja tähtsus

Napoleoni keisririigi langus tegi lõpu pikaajalistele sõdadele, mis neelasid 7 miljonit inimelu. Euroopa rahvad vabanesid kodanliku Prantsusmaa ikkest. Kuid mitte kõik ei saavutanud rahvuslikku sõltumatust. Teisiti ei saanudki see olla, sest Napoleoni keisririigi oli kukutanud reaktsiooniline koalitsioon, oma enamuses feodaalsete riikide liit. Napoleoni kodanliku korra langusega kaasnes aadlike ja klerikaalide reaktsiooni määratsemine.

XVIII sajandi lõpul toimunud kodanliku revolutsiooni tulemusena Prantsusmaal kindlustunud kapitalistlik kord jäi püsima, ning seda poleks saanudki hävitada. Samuti ei suutnud aadli reaktsioonilised jõud hävitada neid kodanlikke ümberkorraldusi, mis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul teostati paljudes feodaalsetes ja poolfeodaalsetes Euroopa riikides Prantsuse revolutsiooni otsesel või kaudsel mõjul, kuigi mõnede reformide elluviimine pandi ajutiselt seisma.

Prantsusmaa kodanlikud ajaloolased ülistavad Napoleoni isikut, tema tegevust, tema pikaajalist sõjalist edu ja tema võitlust Prantsuse ülevõimu eest. Napoleoni ülistamine, millega käib kaasas tema kui isiku osa ülemäärane paisutamine, kannab selle ajaloolise tegelase tõelise isikukultuse iseloomu.

Eriti laialdaselt on «Napoleoni kultus» levinud imperialismi ajal. Prantsusmaal on asutatud eriline Napoleoni Instituut — teaduslik asutus, kelle kaastöötajad oma töödes igati ülistavad Napoleon I isikut ja peavad teda määrava tähtsusega tegelaseks kõigis tol ajal asetleidnud sündmustes. Napoleon — diktaator, kes lämmatas Prantsuse revolutsiooni, Napoleon — vallutaja, kes piiramata võimuga käsutas peaaegu kogu Lääne-Euroopat, saab eeskujuks, keda püüdsid ja püüavad jäljendada paljud imperialistliku kodanluse tegelased. Kuid ajaloo kogemused õpetavad, et kõik katsed luua «ülemaailmne impeerium» sõltumatute maade vallutamise ja orjastamise teel lõpevad alati krahhiga, purunevad rõhutud rahvaste vabadusliikumise hoopide all.

Neljas peatükk

INGLISMAA XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJANDI ALGUL

Inglismaa tööstusliku arenemise tulemused XVIII sajandi lõpul

Erinevalt Prantsusmaast oli Inglismaal juba Prantsuse suure kodanliku revolutsiooni ajaks tööstus varustatud moodsate sisseseadetega, vabrikuid palju ja kauba- ning sõjalaevastik suur. 1789. aasta lõpul veeti Inglismaale kümme korda rohkem puuvilla kui XVIII sajandi keskpaiku; 12 aasta jooksul, s. t. aastail 1780—1792, kasvas puuvillase riide väljavedu Inglismaalt peaaegu kuus korda. Metallitootmine tõusis 68 000 tonnilt 1788. aastal 250 000 tonnile 1806. aastal ja kasvas kiiresti ka järgnevail aastail. Inglise sadamatest väljuvate laevade tonnaaž suurenes 1 405 000 tonnilt 1788. aastal 2 000 000 tonnile 1801. aastal. Puuvillaketramise mehhaniseerimine avaldas mõju ka teiste tööstusharude arengule. Kergetööstuse vajadus uue võimsa energiaallika järele innustas aurumasinat täiustama ja 1781. aastal saigi James Watt patendi oma täiustatud aurumasinale. Söe ja rauamaagi leiukohtade lähedus lõi soodsad tingimused rasketööstuse kiireks kasvuks Kesk-Inglismaa krahvkondades (Staffordshire, Lääne-Yorkshire), Lõuna-Walesis ja teistes piirkondades. Masinatehnika asendas manufaktuuri tehnikat. Üleminek kapitalistlikult manufaktuurilt kapitalistlikule vabrikule oli hiiglasuureks hüppeks tootlike jõudude arengus.

Samal ajal põhjustas tööstuslik pööre sügavaid nihkeid ka ühiskondlikus elus. Masinatöö võit kiirendas käsitöö allakäiku ja kadumist. Ühes agraarrevolutsiooni ja talupoegade külast väljakihutamisega soodustas tööstuslik revolutsioon vabade töökäte reservarmee tekkimist. Uue nähtusena ilmus massiline tööpuudus. Ühiskond jagunes üha selgemini kaheks peamiseks antagonistlikuks klassiks — kodanluseks ja proletariaadiks. Masinate kasutuselevõtmine võimaldas meeste tööd naiste ja laste tööga asendada, see aga andis kapitalistidele võimaluse palkasid alandada ja tööpäeva veelgi pikendada. Üle jõu käiv töö ja nälg viisid lühikese ajaga palju lapsi hauda, kuid nende asemele astusid uued ohvrid.

Ebainimlikud töö- ja elutingimused tekitasid rahvahulkades tõsist rahulolematust. Kui Prantsusmaalt saabusid esimesed sõnumid revolutsiooni võidukäigust, valitses Inglismaal pingeline, klassidevaheliste konfliktidega küllastatud õhkkond.

Prantsuse revolutsiooni vastukaja Inglismaal

Sõnumeid Prantsuse revolutsiooni kohta võeti Inglismaal vastu vaimustusega. Rahvahulgad nägid Prantsuse revolutsioonis võitu rõhumise, õigusetuse ja ebaõigluse üle. Tormijooks Bastille'le ja selle vangla lammutamine kutsus inglaste, šotlaste ja iirlaste seas esile rõõmuhõiskeid. Revolutsiooni auks korraldati Inglismaal igal pool massimiitinguid ja meeleavaldusi, istutati prantslaste eeskujul «vabaduse puid». Nendest pidustustest võtsid osa Inglismaa eesrindlikumad inimesed. Luuletajad lõid revolutsiooni auks hümne ja oode. Väljendades lootust, et vabadus võidab kogu maailmas, kirjutas šoti rahva luuletaja Robert Burns:

Kord tuleb päev ja koidab tund,
mil kaovad nälg ja orjasund
ning inimesed ilmas selles
üksteisele on head kui velled.

1792. aasta novembris, kui tekkis Inglismaa ja Prantsusmaa vahelise sõja oht, toimusid Sheffieldis, Manchesteris, Edinburgh'is ja teistes linnades Prantsuse revolutsiooni toetamiseks massilised sõjavastased meeleavaldused.

«Konstitutsiooni klubid»

Prantsuse revolutsioonile avaldasid esialgu poolehoidu ka mõned Inglise varakate klasside ringkonnad, nagu näiteks tööstuslik kodanlus, kellel ei olnud võimalik riigi seadusandlust ja valitsuse tolli- ning maksupoliitikat otseselt mõjutada. Neid meeleolusid väljendas rühm pahempoolseid viige, aristokraatlikke maaomanikke, kes olid tihedalt seotud turuga, kaubandusega ning tööstusega. Pahempoolsed viigid nõudsid parlamendireformi, sest parlament oli jäänud peaaegu samasuguseks nagu sada aastat tagasi ja ei peegeldanud tolle aja jooksul klassistruktuuris toimunud olulisi nihkeid, eriti kaubandusliku ja tööstusliku kodanluse jõudude kasvu. Kõnealuste klasside programmi väljendasid kodanlik-demokraatlikud «Konstitutsiooni klubid». Nimetatud klubid ei pidanud kehtiva poliitilise korra muutmist oma ülesandeks ja olid otsustavalt revolutsiooniliste võitlusmeetodite vastu.

Esimestel Prantsuse revolutsiooni järgsetel aastatel aktiviseerisid kodanlikud radikaalid oma tegevust. Tehes niisugustele meeleoludele järeleandmisi, nõudis peaminister Pitt Noorem mõ-

ningaid progressiivseid reforme, nagu valimisõiguse laiendamist, orjakauplemise keelamist ja katoliiklastele teistega võrdsete poliitiliste õiguste andmist. Kui aga revolutsioon Prantsusmaal edasi arenes, tugevnesid inglise kodanluse hulgas peagi reaktsioonilised meeleolud ja nad loobusid reformidest. «Konstitutsiooni klubid» lõpetasid oma tegevuse.

Korrespondentsühingud

Teistsuguse iseloomuga oli 1792. aasta jaanuaris Londonis asutatud organisatsioon, mida nimetati Korrespondentsühinguks. Ühingut juhtis kingsepp Thomas Hardy. Ühing pidas oma ülesandeks laiade rahvahulkade kaasatõmbamist riigi poliitilisse ellu. Väikest liikmemaksu (üks penss nädalas) kasutati ruumide üüri tasumiseks, ajalehtede ostmiseks ja kirjavahetuse pidamiseks samalaadsete organisatsioonidega, mis õige pea tekkisid kogu Inglismaal, niihästi suurtes vabrikulinnades Manchesteris, Leedsis, Derbys, Glasgow's, Edinburgh'is kui ka põllumajanduslike krahvkondade linnades Rochesteris, Hertfordis, Bath'is, Tewkesburys ja mujal. Ühingu struktuur oli rajatud prantsuse Jakobiinide Klubi eeskujul: kõik linna osakonnad valisid kaks delegaati «üldkogusse», kes juhtis antud paiga korrespondentsühingu tegevust. Inglise seadustega oli keelatud ühtse poliitilise organisatsiooni loomine kogu riigi ulatuses ja linnade vahel peeti sidet kirjavahetuse kaudu, sellest ka ühingu nimetus.

Korrespondentsühingud olid elavate poliitiliste diskussioonide areeniks. Diskussioonidega tõmmati rahva alamkihid poliitilisse ellu kaasa. Aja jooksul muutus ühingute liikmeskond järjest demokraatlikumaks. 1794. aasta juunis ulatus ainuüksi Londoni ühingu liikmete arv 20 000 inimeseni.

Korrespondentsühingute liikmete poliitilised ideaalid ei väljunud siiski kodanliku demokraatia programmi raamidest. 1793. aastal Londoni ühingu poolt kinnitatud programmis oli ette nähtud kõigi kodanike võrdõiguslikkus seaduse ees ning eraomandi-, sõna- ja usuvabadus. Nende eesmärkide saavutamise vahendiks peeti ühingu programmis üldise valimisõiguse andmist kõigile täisealistele kodanikele ja ametnike aruandlust rahva ees.

Laialdase ulatuse omandas demokraatlik liikumine Šotimaal, eriti tööstuslinnades ja -piirkondades Glasgow's, Paisley's ning mujal. 1793. aasta novembris tuli Edinburgh'is kokku Briti rahvasaadikute konvent, millest võtsid osa ka Inglise korrespondentsühingute esindajad. Konvent kuulutas, et tema eesmärgiks on üldise valimisõiguse kehtestamine ja parlamendi volituste aja piiramine ühe aastaga, ning kutsus rahvast «vastupanu avaldama parlamendi aktidele, mis ei ole kooskõlas konstitutsiooni põhimõtetega». Valitsus saatis konvendi laiali ja pani toime rohkearvulisi arreteerimisi.

Reaktsioon ja valitsuse repressioonid

Rahvaliikumise tõus tekitas ärevust suurkodanluse ja Inglise valitsevate ringkondade seas. Nad kartsid, et poliitiline agitatsioon võib viia revolutsioonile.

Kodanluse ja viigide seisukohtade evolutsiooni väljendas suurepäraselt inglise ajakirjanik Edmund Burke, kes enne 1789. aastat pooldas parlamendireformi, kuid tegi juba revolutsiooni esimestel aastatel järsu pöörde paremale. 1790. aastal ilmus Burke'i pamflett «Mõtisklused Prantsuse revolutsiooni üle», milles ta kategooriliselt eitas rahva õigust kehtiva korra vastu ülestõusu alustada. Burke'i brošüüridel, milles laimati rahvast ja tungiti kallale Prantsuse revolutsioonile, oli Inglise varakate klasside hulgas suur edu.

Hävitava vastuse andsid Burke'i pamfletile Inglise progressiivsed mõtlejad šotlane Mackintosh, filosoof William Godwin ja teised. Eriti suur mõju oli Thomas Paine'i raamatul «Inimese õigus» (1791), mis levis väga laialdaselt.

Samal ajal rakendas Inglise valitsus demokraatliku liikumise suhtes survevahendeid. 1793. aasta detsembris saatis valitsus Edinburgh'is laiali demokraatlike klubide nõupidamise ning otsustas mitmed nõupidamisest osavõtjad asumaadesse välja saata. 1793. aasta septembris mõisteti väljasaatmisele asumaadesse publitsist Palmer, kes oli levitanud brošüüre, milledes propageeriti üldist valimisõigust. Prantsusmaaga peetava sõja ajal tugevdas valitsus repressioone veelgi. 1794. aastal tühistati isikupuutumatuse seadus (Habeas Corpus Act) ja jälitati «õõnestava tegevuse» ärahoidmise ettekäändel intensiivselt demokraatlike klubide liikmeid. 1798. aastal arreteeriti Londoni korrespondentsühingu juhid, 1799. aastal keelati lõplikult demokraatlikud klubid ja saadeti laiali.

On iseloomustav, et just tol ajal ilmus Malthuse raamat «Rahvastuse printsiip ja selle mõju ühiskonna elutingimuste parandamisele» (1798). Malthus väitis, et rahva olukorda ei ole võimalik parandada, sest toiduainete tootmine ei jõudvat järele elanikkonna kiirele kasvule. Ta väitis, et rahvahulgad vaesuvad loodusseaduste toime tagajärjel, mitte aga ebaõiglase ühiskondliku korra pärast, ja ülistas sõdu, taude ning näljasurma kui võitlusvahendeid ülerahvastuse vastu. Malthuse ideed ja väited on teadus ammu ümber lükanud, kuid need on veel tänapäevalgi reaktsioonilistes ringkondades populaarsed.

Sõda Prantsusmaaga

Sõda Prantsusmaaga algas 1793. aasta veebruaris. Seda peeti Inglise valitsevate klasside huvides, kes tahtsid hävitada revolutsioonikollet Euroopas ja nõrgestada Prantsusmaad kui suur-

riiki, vähendada tema mõjuvõimu, tõrjuda turgudelt välja tema kaubad ja omastada Prantsusmaa koloniaalvaldused.

Pitt Noorem, kes 1804. aastal astus uuesti valitsuse etteotsa, pidas Prantsusmaaga sõda väga energiliselt. Sama aktiivset poliitikat ajas Inglismaa ka pärast Pitti surma (1806). Kõige mõjuvamaks Prantsusmaa võitmise vahendiks pidas Inglise valitsus Euroopa riikide Prantsusmaa-vastase koalitsiooni moodustamist.

Liitlaste saamiseks andis Inglismaa laialdaselt subsiidiume ja suuri laene. Väidetakse, et aastail 1793—1816 jagas Inglismaa subsiidiume 5—7 miljoni naelsterlingi väärtuses, kuid tõeliselt oli see summa tunduvalt väiksem. Sagedasti anti subsiidiume ja laenusid mitte sularahas, vaid kaupade ja hangete näol. Inglise valitsus kasutas liitlastele ja erapooletutele riikidele antud subsiidiume ja laenusid neile surve avaldamiseks ning tingis välja erilisi soodustusi Inglise kaupadele. Maismaal peetud sõjategevusest ei võtnud Inglise väed peaaegu üldse osa.

Merel seevastu sõdisid inglased väga aktiivselt ja tegid kõik mis suutsid, et Prantsuse sõjalaevastikku hävitada.

Juba sõja esimestest päevadest peale püüdis Inglise laevastik halvata Prantsuse kaubandust. Rikkudes rahvusvahelist õigust hakkasid inglased 1793. aasta 8. juunist alates kaaperdama kõiki laevu, mis purjetasid Prantsuse sadamate suunas. Prantsusmaa ja tema poolt vallutatud maade blokeerimise abil tahtsid inglased hävitada Prantsuse laevastikku ja kaubandust, eriti just Prantsuse kaubandust asumaadega. 1797. aastal lõid inglased merelahingus Vincent'i neeme juures Hispaania ja Kemperdonni neeme juures Hollandi sõjalaevastikku. Mõlemad eelnimetatud riigid olid Prantsusmaa liitlased. Merelahing Niiluse jõe suudmes 1798. aastal kindlustas Inglise laevastiku võimu Vahemerel. Inglise—Prantsuse kaubandussõda hoogustus pärast Amiens'i rahu katkemist. 1804. aasta märtsis keelas Napoleon igasuguse kaubavahetuse Inglismaaga. 1805. aastal purustasid inglased Trafalgari merelahingus Prantsuse merejõud lõplikult. Sellest ajast peale sai Inglismaa merede valitsejaks. Aastail 1806—1807 kehtestas Napoleon kontinentaalblokaadi süsteemi (1806. aasta 21. novembri ja 1807. aasta 17. detsembri dekreedid). Keelati igasugune kaubandus Inglismaaga ja võimudele anti õigus konfiskeerida kõiki Inglise kaupu, ükskõik kustkaudu need ka oleksid kohale toimetatud. Erapooletu riigi laev, mis oli käinud Inglismaal või selle valdustes, kuulus samuti konfiskeerimisele. Nagu eespool märgitud, vastas Inglise valitsus Napoleoni sellistele käskudele 1807. aasta 11. ja 26. novembri käskkirjadega. Euroopa maadega lubati kaubelda ainult niisugustel laevadel, mis on mõnest Inglise sadamast selleks loa hankinud.

Kontinentaalblokaad tekitas Inglise kaubandusele esialgu tõepoolest suurt kahju: inglise söe väljavedu langes ühele viiendikule

endisest. Peagi aga sai Inglise kaubandus suurimatest raskustest üle. Salakaubavedu võttis üha laiema ulatuse. Prantsuse võimud ei suutnud salakaubavedajatest jagu saada ja kõik keelud ainult õhutasid Euroopa rahvaste meelepaha Prantsuse ametnike omavoli vastu.

Inglise koloniaalvallutused ja koloniaalpoliitika

Tuginedes võimsale laevastikule, kasutas Inglismaa sõda Prantsusmaaga oma koloniaalvalduste suurendamiseks eeskätt Prantsusmaa arvel.

1793. aasta aprillis vallutasid inglased prantslastele kuulunud Tobago saare Lääne-India saarestikus ning septembris rikka Prantsuse Lääne-India asumaa — Dominica saare. 1794. aasta märtsis ja aprillis läksid inglaste kätte ka Prantsuse ülejäänud valdused läänepoolkeral: Martinique, Saint Lucia ja Guadeloupe saar. Juba 1793. aasta juunis ja juulis olid inglased vallutanud viimased Prantsuse valdused Indias — Chandernagori, Yanaoni, Caricali, Mahé ja kõige tähtsama prantslaste tugipunkti Indias — Pondichery. 1799. aastal alustasid inglased sõda viimase Lõuna-India suurema riigi Maissuri vastu, kes oli säilitanud mõnesuguse iseseisvuse. 1799. aasta 2. mail vallutasid inglased tormijooksuga Maissuri pealinna Seringapatami, tapsid metsikult elanikke ja röövisid linna paljaks. Järgnevatel aastatel annekteerisid inglased rea India vürstiriike (Karnatik, Tanjore jt.), võtsid teistelt ära osa territooriumist (Oudh), segasid end marattide vürstide (Indore, Gualihore jt.) vahelisse sõtta ning muutsid need vürstid Ida-India kompanii vasallideks. Inglismaa sai suurema osa India peremeheks.

Inglased ei rahuldunud Prantsusmaa asumaadega, vaid hakkasid haarama ka teiste riikide käes olevaid maid. Nad võtsid Hollandilt Tseiloni saare, Healootuse neeme ja Hollandi asumaad läänepoolkeral (Demerara, Essequibo ja Guajaana mandril ning Curaçao saare jt.), samuti okupeerisid nad Hollandi valdused Vaiksel ookeanil (Jaava, Amboina jt.).

Inglise koloniaalvallutuste üheks ajendiks oli neil aastail järjest uute turgude otsimine Inglise kaupadele ja tooraine saamine Inglise vabrikutele. Selleks, et anda inglise kodanluse laialdastele ringkondadele võimalus India röövimiseks, tühistas parlament 1813. aastal Ida-India kompanii harta uuendamisel viimase kaubandusliku monopoli India suhtes. Samade ringkondade huvides kuulutas Inglise valitsus 1788. aastal terve Austraalia mandri Inglise territooriumiks ning hakkas seda intensiivselt asustama väljasaadetutega. Uue koloonia loomine tõotas turgu Inglise kaupadele. Hispaania järel sai Inglismaa maailma suurimaks koloniaalriigiks.

Inglise valitsevate klasside rikastumine sõja ajal

Masinaga toodetud odavad Inglise kaubad olid kõikjal nõutavad. Prantsuse konkurentsi kõrvaldamine soodustas Inglise kaupade levikut veelgi enam. Kuni 1793. aastani, s. t. enne sõda Prantsusmaaga, oli Inglise ekspordi väärtus keskmiselt 22 miljonit naelsterlingit aastas, aga aastail 1805—1815 oli see keskmiselt 41 miljonit naelsterlingit aastas ehk kaks korda suurem. Inglismaa peamisteks väljaveoartikliteks olid neil aastail tekstiilkaubad.

Samal ajal arenes märgatavalt ka rasketööstus, sest seda soodustas pidevalt kasvav nõudmine metallile, mida vajati peaasjalikult sõjapidamiseks. Inglise maavägi ning laevastik, veelgi enam aga Inglismaa liitlased vajasid suurtükke ja püsse. Inglise tööstur id varustasid relvadega ka vastasleeri riike, eeskätt Prantsusmaad. Carroni metallurgiatehased Šotimaal, kes varustasid suurtükkidega kogu Euroopat, sealhulgas ka Prantsusmaad, andsid 1814. aastal tööd 2000 inimesele.

Sõda tõi Inglismaa varakatele klassidele tohutuid kasumeid. Kodanlus sai tulu sõjapidamisest ja sõjaväe varustamisest, liitlasriikide sõjatellimustest ja Prantsuse konkurentsi vähenemisest turgudel. Inglismaa riigivõlg kasvas sõja-aastail tunduvalt. 1793. aastal oli see 228 miljonit naelsterlingit, 1816. aastal aga juba 876 miljonit. Inglise kodanlus muutis riigivõla katteks väljalastud laenupaberid (väärtpaberid) oma tuluallikaks. Nii näiteks laekus riigikassasse 334 miljoni naelsterlingi suuruses summas väljalastud laenupaberitest tegelikult ainult 200 miljonit naelsterlingit, üejäänud raha jäi vahendajate ja laenupaberite ülesostjate taskusse. Muidugi said laenupaberite omanikud tulu ka riigi poolt makstavate protsentide näol.

Sõda andis suuri kasumeid ka landlordidele. Euroopa kaupade sisseveo vähenemise tulemuseks oli leiva ja teiste toiduainete hindade tõus. Kvarter nisu (29 liitrit), mis 1792. aastal oli maksnud 47 šillingit, maksis 1801. aastal juba 128 šillingit, s. t. hind tõusis peaaegu kolmekordseks. Aastail 1800—1813 maksis üks kvarter vilja tavaliselt üle 107 šillingi. Tõusid ka muude toiduainete nagu kartuli jne. hinnad. Inglismaal suurendati neil aastail tunduvalt külvipinda. Oma põldude laiendamiseks kihutasid landlordid talupoegi maalt hulgaliselt minema, sagenesid kogukonnale kuuluvate põldude ja vabade maade tarastamise juhtumid. 1801. aastal võttis parlament vastu üldise billi tarastamise kohta, millega lihtsustati tarastamise protseduuri ja kiirendati talupoegade edasist maatustamist.

Sõjakoorem langes kogu raskusega töötavate klasside — tööliste, talupoegade ja väikekäsitööliste õlgadele. Pitti poolt kehtestatud tulumaks moodustas riigi tuludest tühise osa, sõja finantseerimise peamiseks vahendiks olid massitarbekaupadelt võetavad kaudsed maksud. Uute tuluallikate otsingul suurendas valitsus pidevalt maksustatavate esemete nimekirja.

Hoolimata Inglismaa majanduslikust õitsengust halvenes töötavate klasside olukord sõja ajal pidevalt. Seda põhjustasid raha väärtuse langemine ja tarbekaupade hindade tõus, mille tagajärjeks oli reaalpalga langus. Esimestel sõja-aastatel (1792—1800) langes Boltoni kangru palk 64 protsendi võrra, aastail 1805—1812 aga veel poole võrra. Kasinast palgast ei piisanud perekonna ülalpidamiseks.

Töölisklassi ekspluateerimist kapitalistide poolt kergendas ka see asjaolu, et noor ja kogemusteta proletariaat ei tundnud veel oma jõudu ega teadnud, missugune koht talle ühiskonnas kuulub. Kapitalistlik vabrik kujundab alles järk-järgult välja töölisklassi kui iseseisva klassi teadvuse ning organiseerib ja liidab teda. Töölisliikumine oli neil aastail veel organiseerimata ja stiihiline. Vanade tsunftiliitude eeskujul loodud töölisühingud olid äärmiselt killustatud ja väikesed ega suutnud seetõttu streigivõitlust juhtida. Peale selle jälitas valitsus halastamatult igaühte, kes püüdis luua töölisühingut. 1799. ja 1800. aastal võttis valitsus vastu billi kõigi töölisühingute keelamise kohta, viimastesse kuulumist ja streigist osavõttu karistati kui kriminaalkuritegu.

Tööliste võitlust raskendas ka see asjaolu, et nad ei mõistnud veel täielikult oma raske olukorra põhjusi. Tihti oli tööliste meelepaha sihitud uute masinate vastu, sest nad pidasid masinaid oma hädade põhjustajaks. Masinatepurustajad nimetasid end müstilise töölise Luddi järelkäijateks, kes olevat esimesena purustanud masina, seepärast hakati kogu masinatevastast liikumist ebatäpselt ja tinglikult nimetama ludiidide liikumiseks. Eriti võimas ludiidide väljaastumiste laine veeres üle Inglismaa aastail 1811—1812, haarates Yorkshire'i, Nottinghami ja Lancasteri. Töölised rüüstasid täielikult mitu kõige vihatumatele peremeestele kuuluvat vabrikut. Valitsus mobiliseeris tööliste vastu politsei ja sõjaväe ning pani uuesti maksma 1782. aasta seaduse, millega masinate sihilikku rikkumist karmilt karistati. 1813. aastal kehtestati masinatepurustajate suhtes surmanuhtlus. Ludiidide liikumisest osavõtmise eest hukati kümneid töölisi. Tööliste võitlus masinate vastu on töölisliikumise arengu algastmeks. Iseloomustades ludiidide liikumist, kirjutas K. Marx: «On vaja aega ja kogemusi, et tööline õpiks vahet tegema masinate ja

nende kapitalistliku rakendamise vahel ning suunama oma rünnakuid materiaalse tootmisvahendi enese asemel selle tootmisvahendi ühiskondliku ekspluateerimisvormi vastu.»[1]

Näljamässud ja ülestõusud Inglismaal sõja-aastail

Kui landlordid ja spekulandid kasutasid ikaldust ja sisseveo vähenemist vilja- ja toiduainete hindade üleskruvimiseks, algas kogu Inglismaal massiline liikumine elukalliduse vastu. Näljamässud toimusid sageli organiseeritult. Mässajad konfiskeerisid toiduaineid ja kehtestasid kindlad hinnad. Rahvahulkade rahulolematus peegeldus ka sõdurite meeleolus. Tihti keeldusid mässu mahasurumiseks kohalesaadetud väeosad ülestõusnute vastu astumast.

Kahtlemata on rahvahulkade liikumisega ühendatav Inglise laevastikus 1797. aastal puhkenud suur ülestõus. Ülestõus haaras suurema osa La Manche'i ja Põhjamere eskaadri laevu. Madrused protesteerisid raskete elutingimuste, õigusetuse ja halva toidu pärast ning nõudsid juba kaua aega kinnipeetud palga väljamaksmist. 1797. aasta 17. aprillil heiskas ülestõusu vereva lipu kogu Spitheadi sadamas viibiv La Manche'i eskaader. Ülestõusu leviku pidurdamiseks oli valitsus sunnitud mõningaid madruste nõudmisi rahuldama ning ülestõusust osavõtjaile amnestiat lubama. Mai keskpaiku algas ülestõus Põhjamere eskaadris, kuid pärast Thamesi jõesuu blokaadi ebaõnnestumist olid Põhjamere eskaadri meremehed sunnitud alistuma. Järgnesid julmad karistusabinõud. Mõned ülestõusu juhid, nende seas ka «punane admiral» R. Parker, kelle ülestõusnud madrused olid valinud Põhjamere eskaadri komandöriks, poodi üles. Palju ülestõusust osavõtnuid saadeti sunnitööle ja asumisele.

Rahva ülestõusud, mis Prantsusmaaga peetava sõja aastail veeresid üle Inglismaa, toimusid hajali ja valitsus surus need hõlpsasti maha. Ka talupojad võitlesid tarastamise ja oma maalapilt väljaajamise vastu killustatult, kuigi mõnel juhul olid talupoegade väljaastumised massilised ja hõlmasid suuri maa-alasid. Eriti ägedat vastupanu avaldasid talupojad tarastamisele ja kogukonnale kuuluvate soode kuivendamisele. Sõjaväe abiga surus valitsus talupoegade vastuhakud karmilt maha.

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 371.

Iirimaa XVIII sajandi lõpul ja 1798. aasta ülestõus

XVII ja XVIII sajandil oli Iirimaa Inglismaa kolooniaks. Inglise valitsuse seadusandlus ja tollimaksude süsteem hävitas Iirimaal isegi tööstuse algmed. Iiri parlamendi õigused olid piiratud, tema otsused jõustusid ainult siis, kui Inglismaa need heaks kiitis, aga Inglise parlamendil oli õigus välja anda kõikvõimalikke seadusi Iirimaa kohta. Iirimaa katoliiklasi, s. t. elanikkonna enamust ei loetud täisõiguslikeks kodanikeks. Suurem osa iiri talupoegi maad ei omanud ja pidi seda endale rentima. Suurmaavaldused kuulusid peamiselt inglastele. Järelikult oli rahvusküsimus Iirimaal väga tihedalt seotud agraarküsimusega ja seetõttu oli rahvuslik liikumine Iirimaal agraarse iseloomuga. Iiri kodanlus võttis osa Inglismaa vastu peetavast võitlusest, sest ta lootis niiviisi endale võita õiguse vabalt tööstuse ja kaubandusega tegelemiseks.

Kasutades seda, et Inglismaal oli raskusi oma Ameerikas asuvate kolooniate vabadusvõitluse mahasurumisega, taotles iiri kodanlus Inglismaalt järeleandmisi. Iiri parlament saigi mõningase iseseisvuse ja tööstust ahistavaid määrusi pehmendati.

Prantsuse revolutsiooni mõjul tugevnes Iirimaal vabadusliikumine.

1791. aastal asutatud Ühendatud Iirlaste Ühing seadis oma eesmärgiks Iirimaa sõltumatuse kättevõitmise ja Iiri vabariigi väljakuulutamise. Selle ühingu liikmeks astusid eesrindlikumad kodanlased, peamiselt väikekodanlased, talupojad ja väikekodanlikud intelligendid. Ühingu juht, tõllassepa poeg Wolfe Tone oli andekas publitsist ja advokaat, kes pooldas revolutsioonilist ülestõusu ning pidas lugu Dantonist ja Thomas Paine'ist. Prantsuse valitsus lootis iiri revolutsionääride toetusele ja katsus seepärast 1796. aastal saata Iirimaale dessantvägesid, et ühisel jõul sõjategevus Inglismaale üle kanda. Kuid kindral Hoche'i ekspeditsioonikorpust tabas ebaõnn, torm ei lasknud Prantsuse laevastikul Iirimaa kaldale läheneda ja dessanti maale saata.

Samal ajal rakendas Inglise valitsus Iirimaa rahvusliku vabadusliikumise suhtes karme survevahendeid. Ühendatud Iirlaste Ühing suleti ja palju inimesi arreteeriti. Kuid iiri revolutsionäärid jätkasid revolutsiooni ettevalmistamist. Loonud sideme Prantsusmaaga ja hankinud relvi, alustasid nad 1798. aastal ülestõusu. Neile tuli Prantsusmaalt appi mitu väeosa, milledest ühte juhtis Tone. Kuid ülestõusnuil ei õnnestunud talurahva enamust kaasa tõmmata. Revolutsionääridel puudus ühtne keskus ja läbimõeldud tegevusplaan. Inglastel õnnestus ülestõus maha suruda, kuigi suure vaevaga. Järgnesid julmad repressiooniaktid ja mas-

silised hukkamised. Vangilangenud Wolfe Tone lõpetas elu enesetapmisega. Inglise valitsus ei jäänud karmi arveteõiendusega rahule ja otsustas hävitada Iirimaa riikliku iseseisvuse viimasedki riismed, tema parlamendi. Altkäemaksude abil läks inglastel korda Iiri parlamendisaadikuid Iiri ja Inglise «uniooni» poolt hääletama panna. Nii sai Iirimaast 1800. aastast alates Inglise kuningriigi osa. Inglise valitsuse teguviis kiirendas uue ülestõusu puhkemist Iirimaal. See algas 1802. aastal Robert Emmeti juhtimisel. Ülestõusu kitsalt vandenõulik iseloom määras ta juba ette nurjumisele. Emmet võeti kinni ja hukati.

Viies peatükk

ÜHISKONDLIK LIIKUMINE SAKSAMAAL XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJANDI ALGUL

Saksamaa XVIII sajandi lõpul

XVIII sajandi lõpul jõudis mitmes Saksa riigis lõpule tsunftikorralt kapitalistlikule manufaktuurile üleminek.

Preisimaal kasvas kiiresti siidi- ja villamanufaktuuride arv. XVIII sajandi 80-ndate aastate keskpaiku töötas Berliinis 10 000 töölist, kes tootsid 6 miljoni taalri väärtuses kaupu, millest 1 712 000 taalri väärtuses kaupu veeti välja. 1788. aastal veeti Sileesiast ainuüksi Inglismaale 11 000 tsentnerit rauda. Saksimaa kaevandustes töötas 80 000 töölist.

Mõningaid edusamme oli tehtud nii sise- kui ka väliskaubanduses. Saksamaa kaubateed kulgesid tol ajal Frankfurdist Maini ääres üle Erfurdi põhja poole ja Kölnist üle Braunschweigi ning Leipzigi Breslausse ja sealt edasi ida poole, kusjuures kaubateede ristumiskohaks oli Leipzig. Leipzigi aastalaatade iga-aastane rahakäive oli XVIII sajandi lõpul 18 miljonit taalrit. Tööstuse ja kaubanduse arenemine soodustas majanduslike sidemete tihenemist riigi üksikute osade vahel.

Sellest hoolimata kulges Saksamaa majanduslik areng veel väga aeglaselt ja riigi eri osades ebaühtlaselt.

XVI sajandi lõpul väljakujunenud agraarsuhted püsisid oluliste muudatusteta kuni XVIII sajandi lõpuni. Enamikus härraste mõisates asetsesid mõisamaad veel talupoegade maadega segamini. Maakasutamisele oli ikka veel iseloomulik põldude üleribasus, kolmeväljasüsteem ja sunduslikud külvikorrad. *Allmendet*, s. t. kõiki kogukonna ühismaid (metsad, karjamaad, heinamaad) kasutasid külaelanikud ühiselt.

Talupoegade hulgas oli säilinud väikesearvuline väikeomanike, niinimetatud «vabade talupoegade» ehk kulmide kiht. Rõhuv enamus talupoegi sõltus suuremal või vähemal määral mõisnikust. Eksisteeris kolm talupoegade sõltuvuse liiki. Esimesse kuulusid

mõisaalamad. Niisuguse sõltuvuse puhul pidid talupoja lapsed sunniviisiliselt töötama mõisniku majas teenijana, kuna talupoeg ise oli maatüki päriliku valdamisega maa külge kinnistatud. Talupoeg võis abielluda ainult mõisniku loal. Teine sõltuvuse vorm oli piiratud pärisorjus. Piiratud pärisorjuses viibisid eluaegsed mõisnikute maade rentnikud. Neid talupoegi nimetati lassiitideks. Kolmas sõltuvuse liik oli täielik pärisorjus ehk holoppide pidamine, mis seisnes talupoja kinnistamises mitte üksnes maa, vaid ka mõisniku isiku külge. Holopp ei tohtinud isanda loata soetada endale liikuvat või liikumatut varandust.

Nagu teistes Euroopa riikides, nii on ka Saksamaal XVIII sajandi lõpul valitsenud agraarsuhetele iseloomulik talupoegade suurenev maatustamine ja maa kontsentreerumine aadlike kätte.

Seoses linnaelanike ja välisturgude kasvava nõudmisega vilja järele hakkasid mõisnikud üha energilisemalt oma põlde laiendama talupoegade maade arvel. Mõisnikud laiendasid mõisapõlde mitmel viisil. Sageli võttis mõisnik päriliku lassiidi maatüki pärast viimase surma enda kätte, laialdaselt kasutati ka pärilike lassiitide «ümberpaigutamise» õigust, s. t. nad paigutati teistele, tavaliselt halvematele maatükkidele, samuti muutsid mõisnikud lassiite tähtajalisteks rentnikeks, aga rendiaja möödumisel oli niisuguste rentnike maid hõlbus mõisaga «ühendada».

Mõnes Püha Rooma keisririigi osas — Preisimaal, Sileesias, Böömi- ja Määrimaal — oli talupoegade olukord eriti raske. Saksamaa lõunaosas (Baieris, Baadenis, Vürtembergis) ja Loode-Saksamaal oli pärisorjuslik sõltuvus veidi väiksem. Seal olid talupoegade koormised kindlaks määratud.

Püha Rooma keisririigi poliitiline kord ei muutunud XVIII sajandi jooksul nimetamisväärselt. Riik oli endiselt killustatud väikesteks ja isegi imepisikesteks riigikesteks, neid leidus Saksamaal loendamatul hulgal.

Püha Rooma keisririigis oli 360 iseseisvat riiki ja ligi 1500 pooliseseisvat keisririigi rüütlitele kuuluvat maavaldust. Saksamaa territooriumil asus ka võõramaiste valitsejate valdusi: Inglise kuningale kuulus Hannoveri kuurvürstiriik, Rootsi kuningale osa Pommerist ja Taani kuningale Holsteini hertsogkond.

Vormiliselt moodustas Saksamaa ühtse riigi eesotsas keisriga ja keiserliku Riigipäevaga, tegelikult aga kuulus kogu poliitiline võim ilmalikele riigipeadele ja vaimulikele vürstidele, kes valitsesid oma valdustes kui absolutistlikud monarhid.

Saksamaa majanduslik mahajäämus ning poliitiline killustatus vajutas oma pitseri ka tema ühiskondlikule korrale, klassistruktuurile ja ideoloogiale. Kääbusriikide kaupmehed olid tihedalt seotud kohalike väikeste õukondadega. Kaupmehed kauplesid tavaliselt luksusesemetega. Majanduslik sõltuvus feodaalsest aristokraatiast ahendas kodanluse klassiteadvust. Ta ei tundnud huvi

rahvuse saatuse vastu, vaid piirdus oma kitsaste, sageli kohaliku tähtsusega huvide kaitsmisega.

Saksa kodanluse majanduslik nõrkus ja võimetus revolutsioonilisteks tegudeks väljendus ka tema ideoloogias. Tolle ajastu saksa filosoofiale ja poliitilisele mõttele on tüüpiline huvi niisuguste küsimuste vastu, mis ei olnud kaasajaga peaaegu üldse seotud. Soov minna rõõmutust tegelikkusest «vaimu» kuningriiki iseloomustab enamikku tolleaegseid Saksamaa mõtlejaid. Tuleb siiski tunnistada, et saksa filosoofia saavutas tol ajajärgul väga kõrge arengutaseme.

Kõige silmapaistvamaks saksa filosoofia esindajaks XVIII sajandil oli Immanuel Kant (1724—1804). Oma raamatus «Puhta mõistuse kriitika» (1781) püüdis Kant tõestada, et meie tunnetuse ainsaks allikaks on kogemused, välismaailma tajumise viisi aga määravad meie mõistuse omadused; mõistus on suuteline ainult nähtusi haarama, kuid ei suuda tungida nende olemusse. Asjade olemust — «asja iseeneses» — ei ole võimalik tunnetada ja iga katse astuda üle inimliku tunnetamise piiridest toob kaasa eksimuse. Sellest tuleneb järeldus, et meie ideesid jumala, tahtevabaduse ja surematuse kohta ei ole võimalik tõestada.

Kanti sotsiaalpoliitiline kontseptsioon paistis silma selle poolest, et Kant ootas ühiskondliku arengu tähtsamate ülesannete lahendamist alles teises ilmas.

Filosoof ja ajaloolane Johann Gottfried Herder (1744—1803) kaitses mitmes oma töös, eriti aga teoses «Inimkonna ajaloo filosoofilistest ideedest» ajaloo progressiivse arengu teooriat. Saksamaal oli tema mõju suur. Inimkonna progressiivset edasiminekut käsitas Herder kui rahvahulkade liikumist. Herderi töid läbib Saksamaa rahvusliku ühtsuse idee. Tema arvates peab ühtsus olema vaimu sisemise töö tulemuseks. Selles väljendus Herderi idealism ja poliitiline konservatiivsus.

Saksa valgustajate poliitiline mõõdukus on seletatav kodanluse nõrkusega, saksa intelligentsi allasurutud seisundiga ja sõltuvusega konservatiivsest aadlist.

Prantsuse kodanlik revolutsioon ja Saksamaa

Esimesed sõnumid Prantsuse revolutsioonist, eriti teated 1789. aasta 14. juuli sündmustest, avaldasid tugevat muljet kogu Saksamaal, kõige rohkem muidugi progressiivse haritlaskonna esindajatele. Herder ja luuletaja Wieland vastasid revolutsioonile vaimustusest tulvil värssidega. Luuletaja Klopstock avaldas avalikult rõõmu selle üle, et prantsuse rahvas on endale vabaduse kätte võitnud, ja nentis kibedusega, et Saksamaa viibib endiselt orjuse ahelais. Suure vaimustusega võttis revolutsiooni vastu suur helilooja Ludwig van Beethoven. Kant ütles, et Prantsuse revolutsioon

tähendab mõistuse võitu rumaluse ja ebausu üle. Üliõpilased korraldasid meeleavaldusi, laulsid revolutsioonilisi prantsuse laule ja asutasid poliitilisi klubisid. Kuid nagu märkis Engels, oli niisugune entusiasm «... puhtal kujul metafüüsiline ja kehtis ainult prantsuse revolutsionääride teooriate suhtes»[1]. Majanduslikult nõrk, poliitiliselt vähearenenud ja valitsevatest ringkondadest sõltuv saksa kodanlus, kes ei olnud välja kujunenud iseseisvaks klassiks üldrahvuslikus ulatuses, polnud ette valmistatud feodaalsete aadlike vastaseks võitluseks.

Prantsusmaalt saabunud sõnumite mõjul kasvas saksa talupoegade ja linlaste alamkihtide revolutsiooniline aktiivsus. Väljaastumised algasid juba 1789. aastal. Kõige enne astusid välja Lääne-Saksamaa talupojad, kes elasid Prantsusmaaga piirnevatel aladel. 1789. aasta augustis algas Prantsusmaa sündmuste otsesel mõjutusel Mempelhardti krahvkonnas talurahvaliikumine, mis õnnestus maha suruda ainult relvade jõul. Tõsised talupoegade rahutused leidsid aset Zweibrückenis, Nassaus ja Hessen-Kasselis, kus talupojad nõudsid teoorjuse kergendamist ja pearaha vähendamist. Veelgi suurema ulatusega oli talupoegade liikumine Saksimaal. 1790. aasta augustis haaras talupoegade ülestõus kümned Saksimaa külad. Ülestõusnud talupojad teatasid, et nad õiendavad oma isandatega arveid nii, nagu seda tegid prantsuse talupojad. Pärast ülestõusu mahasurumist jutustasid arreteeritud talupojad ülekuulamisel, et nad tahtsid Saksimaal kehtestada prantsuse korda.

Prantsuse revolutsiooni mõjul kasvas Saksamaa linnades demokraatlik liikumine. 1789. aastal toimusid rahutused Kölnis, Trieris, Speyeris ja teistes linnades.

Tolle ajajärgu revolutsiooniliste sündmuste kroonikasse kirjutasid meeldejääva lehekülje Sileesia rahvahulgad. 1793. aastal levitati Sileesia linnades ja külades proklamatsioone, milledes kutsuti rahvast alustama aadlike vastu ülestõusu. Tihti lõppesid proklamatsioonid sõnadega: «Elagu prantslased!» Feodaal-pärisorjusliku korra vastane rahva ülestõus haaras sel aastal peaaegu kogu Sileesia. Ülestõusu mahasurumiseks saadeti kohale suured väekoondised.

Ettevalmistused sõjaks Prantsusmaaga

Saksa riikide valitsused tundsid rahutust rahvaliikumise kasvu üle, pealegi riivasid revolutsioonilised sündmused Prantsusmaal ka vürstide materiaalseid huve: paljudel saksa vürstidel oli Elsassis, Lotringis ja Burgundias suuri maavaldusi. Augustikuu

[1] Ф. Энгельс, Положение в Германии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, Изд. 2, lk. 562.

dekreetidega tühistati Prantsusmaal feodaalide õigused, see käis ka saksa vürstide sealsete valduste kohta. Dekreedid rahvuse suveräänsuse ja kirikuvarade rahvuse omandiks kuulutamise kohta ning Prantsusmaa jagamine departemangudeks tähendasid tegelikult saksa vaimulike ja ilmalike feodaalide valduste konfiskeerimist Prantsusmaa territooriumil. Vürstid avaldasid Prantsuse valitsusele Saksa keisririigi võimude kaudu protesti ja nõudsid oma õiguste täielikku jaluleseadmist. Prantsusmaa Asutav Kogu jättis nende nõudmised rahuldamata.

Nagu eespool märgitud, avaldasid Preisi kuningas Friedrich Wilhelm II ja keiser Leopold II 1791. aastal Pilnitzi deklaratsiooni, milles nad ähvardasid ühiselt alustada sõjalist interventsiooni Prantsusmaale. Saksa monarhide provokatsioonilise poliitika tõttu oli revolutsiooniline Prantsusmaa 1792. aasta 20. aprillil sunnitud alustama Austria vastu sõda.

Saksa riigid ja tagurlaste interventsioon Prantsusmaale

Tegelikult tähendas see sõja kuulutamist ka Preisile ja teistele Saksa riikidele, keda Austriaga sidus liiduleping. Saksa väed tungisid Prantsusmaa territooriumile. Saavutanud rea võite, jõudsid nad Longvy kindluse juurde ja ohustasid Prantsuse riigile eluliselt tähtsaid keskusi.

Kuid juba 1792. aasta sügiseks selgus, et pärisorised talupojad, kes sõdisid interventide armees võõraste eesmärkide eest, ei suuda vastupanu avaldada Prantsuse revolutsioonilisele sõjaväele, kes kaitses revolutsiooni võite.

Prantsuse vägede edu vaimustas Saksamaal laiu rahvahulki, nad nägid Prantsuse revolutsioonilises armees oma vabastajaid. Rahvahulkade liikumise kõrgpunktiks olid Saksamaal Mainzi sündmused. Juba 1790. aastal olid Mainzi linnas ja selle ümbruskonnas toimunud talupoegade ja käsitööliste revolutsioonilised väljaastumised. Mainzi revolutsioonilised demokraadid eesotsas Georg Forsteri ja Andreas Hoffmanniga organiseerisid «Propagandaühingu», et levitada Prantsuse revolutsiooni ideesid. 1792. aasta 20. oktoobril lähenesid revolutsioonilise Prantsusmaa võidukad väed Mainzile ja hõivasid demokraatide kaasabil linna ilma lahinguta. Mainzis ja selle ümbruskonnas läks võim demokraatliku klubistide partei kätte, kes oma vaadetelt olid lähedased jakobiinidele. Kutsuti kokku Reini sakslaste Rahvuskogu, mille presidendiks sai Hoffmann. Rahvuskogu kuulutas välja dekreedi rohkearvuliste ilmalike ja vaimulike vürstide kukutamise kohta ning kuulutas Mainzi ja selle ümbruskonna vabariigiks.

Prantsuse Rahvuskonvendi 1792. aasta 15. detsembri dekreediga kaotati kõigil Prantsuse vägede poolt hõivatud aladel pärisorjus, aadlike ja vaimulike privileegid, feodaalkoormised ning maksud.

Dekreet avaldas tohutu suurt mõju Mainzi Vabariigi elanikele: nad tahtsid Prantsusmaaga ühineda. 1793. aasta juunis vallutasid Preisi väed Mainzi ja kehtestasid seal vana korra. Mainzi Vabariigi silmapaistvamad tegelased põgenesid Pariisi ja võtsid seal aktiivselt osa Jakobiinide Klubi tööst. 1794. aasta oktoobris hõivasid prantslased uuesti Mainzi ja liitsid selle Prantsusmaaga.

Kaotused rindel, revolutsioonilise liikumise kasv sisemaal, sõja äärmine ebapopulaarsus ja Austria—Preisi vastuolud, mis süvenesid Poola teise jagamise ajal (1793), põhjustasid koalitsiooni lagunemise. 5. aprillil 1795 tehti Baselis Preisi ja Prantsusmaa vahel separaatrahu, mille alusel Reini vasakule kaldale jäid Prantsuse okupatsiooniväed kuni lõpliku rahu sõlmimiseni Prantsusmaa ja Saksa keisririigi vahel. Kuni 1806. aastani ei võtnud Preisi enam osa Prantsusmaa-vastastest koalitsioonisõdadest.

Teised Saksa riigid jätkasid sõda. 1796. aastal vallutasid Prantsuse väed Baadeni, Vürtembergi ja Baieri ning tungisid 1797. aastal Austriasse, kes pärast mitut lüüasaamist tegi 1797. aasta 17. oktoobril Prantsusmaaga Campoformios rahu.

Saksamaa Prantsuse võimu all

Poliitiline ja majanduslik mahajäämus, killustatus, rohkearvuliste Saksa riikide vahel valitsevad vastuolud ning rahvaliikumise mahasurumine feodaalse reaktsiooni jõududega muutsid Saksamaa võrdlemisi kergeks saagiks võimsa Napoleoni Prantsusmaa taolisele välisvaenlasele. Juba Campoformio rahulepinguga rajati Prantsusmaale tee Saksamaa üle hegemoonia saavutamiseks. Lunéville'i rahulepingu (9. veebruaril 1801) alusel läks Reini vasak kallas Prantsusmaale. Napoleon Bonaparte tahtis Saksa riigid endale täielikult alistada. Sel eesmärgil «mediatiseeris» ta 1803. aasta veebruaris 112 väikeriiki kolme miljoni elanikuga, nende arvel suurendati Baieri, Baadeni, Vürtembergi ja Nassau territooriumi. 1805. aastal loodi Saksamaa loodeosas Prantsusmaast sõltuv Bergi suurhertsogiriik, mille pealinnaks sai Düsseldorf. Suurhertsogiks sai Prantsuse marssal Murat. 1806. aastal loodi Reini Liit, kuhu esialgu astus 16 ja hiljem veel 5 Saksa riiki. Reini Liit oli Napoleon I protektoraadi all.

1807. aastal asutati Vestfaali kuningriik, mille pealinnaks määrati Kassel. Kuningatroonile tõsteti Prantsuse keisri noorem vend Jerôme Bonaparte.

Uute riikide piirid määrati kindlaks prantsuse kodanluse poliitilisi, majanduslikke ja sõjalis-strateegilisi huvisid arvesse võttes.

Napoleoni sõdade ajajärgul toimusid Saksa riikide siseelus tõsised muudatused, mis olid eriti suured Prantsuse keisririigiga

ühendatud aladel ja Reini Liidu maades. Seal kaotati aadlike ja vaimulike eesõigused, likvideeriti kiriku valdused, korraldati vastavate Prantsuse asutuste eeskujul ümber rahandus-, haldus- ja kohtuaparaat ning mõnel pool pandi maksma Prantsuse «Tsiviilkoodeks». Tähtsaimaks ümberkorralduseks oli vahekordade muutmine Saksa külas: kaotati pärisorjuslik sõltuvus ja astuti esimesi samme senjöörile antavate maksude ning koormiste väljaostuks ja talupoegade maaga varustamiseks. Sellised muudatused soodustasid kapitalistliku tootmisviisi võitu ja neil oli progressiivne tähtsus.

Preisimaa lüüasaamine. Tilsiti rahu

Prantsuse mõju kindlustumine ja levimine Saksamaal ohustas Preisit ja õhutas teda astuma neljanda Prantsusmaa-vastase koalitsiooni liikmeks (1806—1807). Preisimaa majandusliku ja poliitilise mahajäämuse tõttu oli Preisi vägede kiire lüüasaamine ette ära määratud. 1806. aasta 14. oktoobril toimusid lahingud Jena ja Auerstedti all. Preisi sõjavägi sai mõlemas lahingus rängalt lüüa. 27. oktoobril 1806 marssis Napoleon Berliini. 1807. aasta 13. juunil sõlmiti Tilsitis rahu, Neljanda koalitsiooni sõjategevus oli seega lõppenud.

Tilsiti rahulepinguga kaotas Preisi lääne pool Elbe (Laba) jõge asuvad alad, mis läksid nüüd Vestfaali kuningriigi koosseisu. Preisimaalt võeti teise ja kolmanda Poola jagamise ajal anastatud maad ja nendest moodustati Varssavi suurhertsogiriik. Preisi kuningriigile jäeti ainult Sileesia, Brandenburg ja Pommeri. Preisi sattus otsesesse sõltuvusse Prantsusmaast, pidi vähendama oma sõjaväge 42 000 meheni, maksma Prantsusmaale 140 miljonit franki kontributsiooni, laskma oma maale Prantsuse okupatsiooniväed ja astuma kontinentaalblokaadi süsteemi.

Rääkides Tilsiti rahu iseloomust ja tähtsusest, märkis Lenin, et see rahuleping oli Saksamaale suurimaks alanduseks, kuid ühtlasi ka pöördeks suurima rahvusliku tõusu poole. «Ja sellest hoolimata,» kirjutab V. I. Lenin, «jäi saksa rahvas isegi pärast niisugust rahu püsima, suutis koguda jõudu, suutis jalule tõusta ja endale kätte võita õiguse vabadusele ja iseseisvusele.»[1]

Steini ja Hardenbergi reformid

1806. aasta lüüasaamine näitas selgesti Preisi riigi mahajäämust. Preisi aadlimonarhia valitsevad ringkonnad otsustasid teostada reforme, mis nende arvates pidid tugevdama Preisimaa olukorda sise- ja välismaal.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., Tallinn, 1955, lk. 136—137.

1807. aasta 4. oktoobril sai valitsuse etteotsa kodanluse ringkondadele lähedal seisev parun Stein, kelle nimega on seotud rida liberaalseid, kodanliku iseloomuga reforme.

Kõige valusamaks küsimuseks oli talupoegade pärisorjusest vabastamine. XIX sajandi alguseks olid viljaga sise- ja välisturgu varustavad mõisnikud juba veendunud, et pärisorja töö ei ole väikese tootlikkuse tõttu kasulik. Nad pidasid oma ülesandeks muuta enamik talupoegi maata või vähese maaga sulasteks, kes oleksid sunnitud enese ülalpidamiseks mõisniku juures töötama. Kõnealuste mõisnike huvides võeti 1807. aasta 9. oktoobril vastu dekreet, millega kaotati talupoja isiklik sõltuvus mõisnikust. Dekreet hakkas otsekohe kehtima pärilike maaomanike suhtes, 1810. aasta sügisest peale aga ka mittepärilike maaomanike ja maata talupoegade suhtes. Dekreediga lubati aadlikel tegelda tööstuse ja kaubandusega, linnaelanikel ja talupoegadel aga osta junkrute mõisaid. Kuid dekreedis ei öeldud midagi talupoegade koormiste ja mõisniku kohtu- ning haldusvõimu kohta. Olukord nõudis uusi talurahvareforme ja Steini järeltulija krahv Hardenberg hakkaski neid teostama. 1811. aasta 14. septembril anti välja dekreet «regulatiividega», mille alusel mõisnikele tehti ettepanek talupoegadega kokku leppida koormiste ja teokohustuste väljaostu suhtes. Dekreedis sisalduvad väljaostutingimused olid talupoegadele väga rasked: talupojad pidid mõisnikule ühekorraga välja maksma 25 aasta koormised või andma ühe kolmandiku kuni poole oma maatükist mõisnikule. Steini ja Hardenbergi agraarreformide eesmärgiks oli puhastada teed kapitalismi arengule maal, kahjustamata seejuures vähimalgi määral junkruid, laiendada talupoegade maade arvel mõisate pindala ja kindlustada junkrute majandid maata ning vähese maaga talupoegade näol tööjõuga.

Progressiivse iseloomuga olid ka teised Steini ja Hardenbergi reformid. 1808. aasta seadusega seati linnades sisse midagi kohaliku omavalitsuse taolist. Kõik tähtsamad linnamajanduse harud (rahandus, politsei, kooliharidus ja ühiskondlik heategevus) anti valitavate organite kätte. Valimisõiguse said ainult rikkad, kellel oli 150—200 taalrit sissetulekuid või liikumata varandust. Samal ajal loodi Preisimaal ka viis ministeeriumi: sõja-, sise-, välis-, kohtu- ja rahandusministeerium. Määrati kindlaks Preisi uus administratiivne korraldus, mis suurendas bürokraatlikku tsentralisatsiooni: iga provintsi etteotsa seati valitsuse poolt määratav ülempresident.

Suurt tähelepanu pöörati sõjaväereformile, mille eesotsas 1809. aastast peale seisid kindralid Scharnhorst ja Gneisenau. Nende nimega on seotud rahvusliku armee loomine, ihunühtluse kaotamine sõjaväes ja kindralstaabi asutamine. Scharnhorst pooldas üldist sõjaväeteenistuskohustust, kuid maksma pandi see alles 1814. aastal. Rajati Preisi sõjaväeakadeemia, ohvitserikraadi võisid saada ka mitteaadlikud.

Tervikuna olid Steini ja Hardenbergi reformid kodanliku iseloomuga, kuid need ei toonud kaasa põhjalikke ümberkorraldusi riigi majanduslikus ja poliitilises elus, vaid olid ainult esimeseks sammuks Preisimaa kodanliku ümberkorraldamise teel.

Saksa rahva Napoleoni-vastane võitlus

Karmi okupatsioonirežiimi aastail algas saksa rahva patriootlike jõudude rahvuslik vabadusvõitlus Napoleoni ikke vastu. Kohati läks asi relvastatud väljaastumiseni. Pärast seda, kui Tirooli talupojad alustasid 1809. aasta aprillis kõrtsmik Hoferi juhtimisel ülestõusu, moodustasid Saksa riikide elanikud tiroollaste eeskujul partisanisalku, tekitasid sõjategevusega kahju Prantsuse garnisonidele.

Vabadusvõitlusest võtsid osa ka sõjaväes teenivad patrioodid, armee muutus üheks prantslaste ülevõimule vastupanu keskuseks. 1809. aastal toimus Vestfaalis ooberst Dernbergi juhtimisel ülestõus. Sõjaväeosade ülestõusud puhkesid ka Brandenburgis ja Saksimaal. Kõige suurem ülestõus Preisis toimus ooberst Schilli juhtimisel. Schill ja tema mõttekaaslased kutsusid sõdureid ülestõusule ja lootsid, et laiad rahvahulgad neid toetavad. Patriootiliselt meelestatud ohvitseride ja sõdurite ülestõusu ei toetanud aga kuningas ning junkrud. Otse vastupidi, ülestõus suruti maha nende aktiivsel kaastegevusel. Ooberst Schilli ülestõusu ajal kuulutas kuningas Friedrich Wilhelm III Schilli ja tema kaaslased «väejooksikuteks» ja saatis väed ülestõusu maha suruma.

Rahvaliikumise kaotuse üheks peamiseks põhjuseks oli Saksamaa rahvuslike huvide reetmine valitsevate klasside poolt ja kindla sotsiaalse programmi puudumine, mille alusel oleksid ühinenud kõik saksa rahvuse patriootlikud, progressiivsed jõud.

Rahvusliku vabadusliikumise käigus kujunes välja kodanlik ideoloogia, mis avaldas suurt mõju saksa rahva patriootliku võitluse arengule ja soodustas tema rahvusliku iseteadvuse arenemist. Kodanliku ideoloogia eestvõitlejad filosoof Johann Gottlieb Fichte, kirjanikud Ernst Moriz Arndt, Friedrich Ludwig Jahn, teadlased vennad Humboldtid ja usuteadlane Friedrich Daniel Schleiermacher taotlesid Saksamaa ühtsust, kutsusid võitlema Prantsusmaa ülevõimu ning feodaal-absolutistliku korra vastu ja pooldasid demokraatlikke, kodanlikke ümberkorraldusi. Enamik nende hulgast pooldas Prantsuse revolutsiooni ideesid ja püüdis siduda oma ideoloogilist tööd poliitilise tegevusega.

Prantsuse sõjaväe purustamine Venemaal tähendas uut etappi ka saksa rahva võitluses võõramaiste vallutajate vastu. Niipea kui Vene väed marssisid üle piiri, astusid Saksa riikide talupojad, käsitöölised, haritlased ning kodanluse ja aadlike eesrindlikum osa relvadega prantsuse orjastajate vastu. Kuningavõim ei toetanud

rahva liikumist. Kuningas ei kinnitanud Ida-Preisimaa Maapäeva otsust organiseerida prantsuse vallutajate vastu võitlemiseks rahvamalev. Kuid kuninga tahte vastaselt algas Preisimaal üldine rahva relvastumine. Loodi partisanisalku, kelle hulgas sai eriti kuulsaks kapten Lützowi üksus. Rahvaliikumise tõus ja Vene vägede uued edusammud sundisid Friedrich Wilhelm III alustama sõda Napoleoni Prantsusmaa vastu.

Rahvahulkade aktiivne osavõtt andis sõjale rahvusliku vabadusliikumise iseloomu. Kuid väga oluline oli samal ajal ka see asjaolu, et juhtiv osa Napoleoni Prantsusmaa vastu peetavas võitluses kuulus Saksamaal reaktsioonilistele jõududele.

Murranguliseks hetkeks Saksamaa vabastamisel võõramaisest ikkest oli 16.—19. oktoobrini 1813 peetud Leipzigi lahing, milles Prantsuse väed said lüüa. Ööl vastu 1. jaanuari 1814 ületasid Preisi väeosad Reini jõe, mis oli tol ajal Saksamaa piiriks. Lõplikult vabanes Saksamaa Prantsuse kallaletungi ohust 1815. aastal, pärast Waterloo lahingut.

Kuues peatükk

AUSTRIA RIIK XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJANDI ALGUL

Austria majanduslik olukord XVIII sajandi lõpul

Hoolimata rasketest löökidest, mis Habsburgide monarhia sai XVIII sajandil, olid tal säilinud veel suured valdused, ühtekokku 576 000 km², kus elas rohkem kui 20 miljonit elanikku. Austria koosseisu kuulusid: Austria, Belgia ja Reini vasak kallas, Ungari, Transilvaania, Slovakkia, Vojevoodina, Slavoonia, Horvaatia, Kraina, Sloveenia, Taga-Karpaatide Ukraina, Böömimaa, Galiitsia, Bukoviina, Banat ja Lombardia. Austria keisririigi rohkearvuliste rahvaste rahvuslikud püüdlused kõigutasid keisririigi tugesid. Nende püüdluste mahasurumiseks tugevdasid valitsevad klassid bürokraatliku tsentralisatsiooni režiimi ja ajasid alistatud maades sunniviisilise saksastamise poliitikat.

Samal ajal aga õõnestas kapitalistlike suhete areng feodaal-absolutistlikku korda terves Habsburgide impeeriumis.

Tšehhimaal ja Alam-Austrias arenes kapitalistlik manufaktuur kõige jõudsamini kalevi-, villa-, puuvilla-, siidi- ja linatööstuses. 1800. aastal hakati Austria tekstiilitööstuses kasutama Inglismaalt sisseveetud masinaid. Eriti kiiresti arenes tol ajal puuvillatööstus, mis masinate kasutuselevõtmise tagajärjel muutus üheks juhtivaks tööstusharuks. Küllaltki intensiivselt arenes manufaktuuritööstus Viinis, kus sajandi lõpul oli üle 100 villa-, siidi-, puuvilla- ja nahatöötlemise ettevõtte. Viini elanikkond kasvas 70 000 inimeselt XVII sajandi lõpul 190 000 inimeseni XVIII sajandi lõpul.

Manufaktuuritootmise baasil käis elav sise- ja väliskaubandus. Nii näiteks saadeti ainuüksi 1782. aasta jooksul Tšehhimaalt Itta kahe miljoni kuldna väärtuses rätte. Tšehhi manufaktuuride toodangust veeti välja klaasi, paberit ja mitmesuguseid tekstiilkaupu. Tööstuse tooraine vajadust rahuldasid suurel määral kuningriigi majanduslikult mahajäänumad alad — Ungari, Galiitsia ja Transilvaania.

1780-ndate aastate lõpul halvenes järsult keisririigi sise- ja välisolukord. 1787. aasta algul alustas keiser Joseph II vastavalt Venemaaga sõlmitud liidulepingule sõda Türgiga. Sõjategevuse käigus ilmnes monarhia sõjaline nõrkus: sõjas said Austria väed mitu korda kõvasti lüüa, türklased tungisid Habsburgide valdustesse ja laastasid Banati. Keisririigi rasket finantsolukorda halvendas sõda veelgi enam. Valitsus oli sunnitud tarvitusele võtma niisugused erakorralised abinõud nagu rekvireerimine, sisse seadma sõjamaksu ja sunniviisilised siselaenud.

Habsburgide monarhia ja Prantsuse revolutsioon

Terves keisririigis kasvas üldine rahulolematus. Eriti pingeliseks kujunes olukord Ungaris ja Belgias. Belgias puhkes rahva ülestõus, millega ühinesid ka jõukas kaubanduslik ning tööstuslik kodanlus ja vaimulikud, kes ei olnud rahul Joseph II administratiivsete ja kirikuvastaste abinõudega. Kodanliku revolutsiooni algus Prantsusmaal intensiivistas vabadusvõitlust Belgias. 1790. aastal olid kõik suuremad keskused Belgias, Brüssel kaasa arvatud, ülestõusnute käes. Austria vägede kätte jäi ainult veel Luksemburg. 1790. aasta 27. jaanuaril kuulutas Rahvuskogu Belgia Ühendriikide nime all välja Belgia suveräänse vabariigi. Joseph II oli sunnitud kõik reformid annulleerima ja lubama Belgiale mõningase autonoomia Habsburgide monarhia raamides.

Reaktsioon, mis algas Joseph II valitsemisaja lõpul, tugevnes Leopold II (1790—1792) troonile astumisega.

Järk-järgult tühistati kõik Joseph II reformid, millega oli talupoegade olukorda kergendatud, nii tühistati ka dekreet talupoegade koormiste kindlaksmääramise kohta. Uue määruse järgi pidid talupojad maksma aadlikele isikliku sõltuvuse kaotamise eest tasu.

Sõnumid Prantsuse revolutsioonist ajendasid reaktsioonilisi jõudusid nõudma Joseph II seadusandluse edasist revideerimist. Pärast Joseph II surma kokku kutsutud Austria seisuslikud maapäevad nõudsid kiriku ja mõisnike endiste privileegide taastamist ja mõisnike maksustamise seaduse kaotamist.

Võideldes kasvava rahvusliku liikumise vastu, jätkas Leopold II valitsus tsentraliseerimise poliitikat. Range tsensuur ei lubanud ajakirjanduses avaldada sõnumeid Prantsuse revolutsiooni ning teistes riikides asetleidnud sündmuste kohta. Erilise dekreediga keelas Leopold II valitsusvõimude, kiriku ja riigi tegevuse kritiseerimise.

Reaktsioonilist sise- ja välispoliitikat jätkasid Leopold II järeltulija Franz II (1792—1835) ja tema kantsler Thugut, kelle ajal salaagendid ja provokaatorid tervete salkadena ringi luusisid.

Kuid mitte mingisugused reaktsionääride pingutused ei suut-

nud hajutada Prantsuse revolutsiooni tohutu suurt mõju Austria ühiskonna eesrindlikele ringkondadele. Austrias ja Ungaris tekkisid mitmel pool ringid, kus progressiivsed ametnikud, kooliõpetajad ja juristid vahetasid elavalt mõtteid Prantsuse revolutsiooni probleemide ja ideede üle. Nendest ringidest kasvas välja «ühendatud demokraatide» liikumine, kes taotles aadlike privileegide kaotamist, kodanlikke vabadusi igale kodanikule, konstitutsioonilise monarhia ja aruandva parlamendi sisseseadmist jne. Liikumisest osavõtjad, keda hakati nimetama jakobiinideks, hülgasid revolutsioonilise tee ja arvasid, et nad saavutavad oma eesmärgi hariduse ja vabaduse ideede propageerimisega rahva hulgas. Jakobiinide põrandaaluseid organisatsioone Austrias ja Ungaris juhtis ungari teadlane, looduseuurija ja filosoof Ignacz Martinovics. Kuid Franz II valitsus õiendas jakobiinide liikumisest osavõtjatega julmalt arveid. 1794. aastal toimusid arreteerimised ühingu liikmete hulgas, osale neist määrati surmanuhtlus, teistele eluaegne sunnitöö.

Valitsus kasutas Võrdsuse ja Vabaduse Ühingu kohtuprotsessi oma huvides ja tugevdas terrorit riigis veelgi. Kõik ühingud ja ringid, sealhulgas ka kirjandusringid, suleti. Kehtestati veelgi rangem tsensuur ja ainuüksi 1794. aasta jooksul keelati ära 4476 raamatut. Õukonnas kasvas jesuiitide ja aristokraatia reaktsioonilise ringkondade mõju.

Austria osavõtt Prantsusmaa-vastastest koalitsioonisõdadest

Habsburgide monarhia valitsevad klassid suhtusid Prantsuse revolutsiooni äärmiselt vaenulikult. 1790. aasta 27. juulil sõlmiti Reichenbachis Austria—Preisi kokkulepe. Inglismaa survel loobus Preisimaa territoriaalsetest nõudmistest Austria vastu ja kohustus viimast abistama revolutsiooni mahasurumisel Belgias. Austria pidi lõpetama sõja Türgiga ning tunnustama enne sõjategevust valitsenud olukorda (*status quo ante bellum*). Türgiga tehti rahu Sistovos 4. augustil 1791. Kõnealused kokkulepped soodustasid keisririigi ühendamist võitluseks revolutsioonilise Prantsusmaa vastu.

20. aprillil 1792 algas Austria ja Prantsusmaa vahel sõda. Austria sõttaastumine Prantsusmaa vastu ja aktiivne osa, mida Habsburgide monarhia etendas kõigis Prantsusmaa-vastastes koalitsioonides XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul, on seletatav niihästi eeltoodud motiividega kui ka sellega, et Austria püüdis kasutada olukorda võitluseks Prantsusmaa kasvava mõju vastu Euroopas.

Austria osavõtt esimesest Prantsusmaa-vastasest koalitsioonist lõppes Austria lüüasaamisega. Vabariikliku Prantsusmaa võidud

sundisid 1795. aastal Preisimaad, Hollandit ja Hispaaniat koalitsioonist välja astuma. Austria jätkas sõda. 1797. aasta oktoobris, kui Austria väed Põhja-Itaalias purustati, sõlmis Austria Prantsusmaaga rahu ja tunnistas muudatusi, mis olid Euroopas toimunud Prantsusmaa võitude tagajärjel.

Pärast seda, kui Austria ka teise koalitsiooni (1798—1801) liikmena kaotajaks pooleks jäi, oli ta sunnitud tunnustama Prantsusmaa vallutusi Saksamaal ja Itaalias. Austria ülemvõim Itaalias oli asendatud pikemaks ajaks Prantsusmaa omaga.

Austria osavõtt kolmandast koalitsioonist (1805) lõppes talle katastroofiliselt. Austria väed said rängalt lüüa. Napoleon hõivas Viini. 1806. aasta augustis loobus Franz II Saksa Rahvuse Püha Rooma Riigi keisri tiitlist, mis oli tol ajal kaotanud igasuguse reaalse tähenduse, ja jättis endale ainult Austria keisri tiitli, mille ta oli endale võtnud juba 1804. aastal.

Neljandast Prantsusmaa-vastasest koalitsioonist 1806. aastal ei võtnud Austria enam osa. Napoleoni ebaõnnestumine Hispaanias aga julgustas Austriat ja õhutas teda uuesti Prantsusmaa vastu astuma (viies koalitsioon 1809. aastal). Napoleoni despootia vastu peetava vabadusvõitlusega käis kaasas patriootilise meeleolu tõus: kõikjal moodustati kaitsekomiteesid, loodi linnaelanikest ja üliõpilastest vabatahtlikke väesalku ja kuulutati vabaduse ning inimõiguste loosungeid. Kodanlus, kelle huvisid kontinentaalblokaad piiras, toetas seda liikumist. 1807. aastal algas laialdane sõja ettevalmistamine. Keisririigi territooriumil pandi maksma üldine sõjaväeteenistuskohustus. Patriootilise meeleolu tõusu ja poliitilise elu elavnemise tõttu loodeti reforme: moodustati koolireformi komisjon ja astuti esimesi samme uue seaduste koodeksi koostamiseks, mis kaitseks kodanluse huvisid.

1809. aasta kevadel algas sõjategevus Prantsusmaa vastu. Esialgu tegutsesid Austria väed Itaalias ja Poolas edukalt. 1809. aasta 11. aprillil puhkes ülestõus Tiroolis, mis oli Prantsuse ja Baieri vägede poolt okupeeritud. Okupantide vägivald, omavolilised arreteerimised, väljasaatmised, sunniviisilised mobilisatsioonid Baieri ja Prantsuse sõjaväkke, kogukondliku omavalitsuse kaotamine ja vabade tirooli talupoegade pärisorjastamise katsed tekitasid Tirooli elanikkonna seas üldist pahameelt. Ülestõusu juhiks sai juba 1808. aastal loodud ettevalmistav komitee, milles juhtivat osa etendas kõrtsmik Andreas Hofer. Hoferi talupoegade salgad hõivasid mäekurud ja võtsid vangi 3000 mehelise prantslaste väeosa. Mõne päevaga puhastasid talupojad kogu maa sissetungijatest. Aadlikud ja ametnikud põgenesid ning võim läks rahva kätte. Kolm kuud oli võim Tiroolis Andreas Hoferi poolt loodud valitsuse käes. Hoolimata sellest, et Hofer oli korduvalt rõhutanud oma ustavust Habsburgide dünastiale, suhtuti Viinis tema valitsuse üritustesse vaenulikult.

Napoleoni lüüasaamine Asperni lahingus (21. mail 1809) suu-

rendas veelgi enam rahva tahet sõda jätkata. Kõikjal tekkisid kodumaa kaitsmise komiteed, kes moodustasid elanikkonna alamkihtidest uusi võitlussalku. Kuid perspektiiv, et Napoleoni üle saavutab võidu rahvas, hirmutas Austria valitsevaid klasse. Pärast Austria armee lüüasaamist Wagrami lahingus ruttas keiser sõlmima rahu, mille eest Austria andis ära Triesti, Istria, Kraina, Sloveenia ja Salzburgi ning maksis tohutu suurt kontributsiooni. Sisepoliitikas toimus uuesti pööre reaktsiooni poole. Keiserlik valitsus jättis ülestõusnud tiroollased saatuse hooleks, kuid sellest hoolimata võitles Tirooli rahvas mehiselt edasi. 1809. aasta mais lõid tiroollased prantslaste vastupealetungi tagasi ja vallutasid teistkordselt Innsbrucki, aga augustis sundisid põgenema 30 000 mehelise Prantsuse armee ja vabastasid oma maa kolmandat korda. Kuid Austria valitsus ei andnud tiroollastele lubatud abi. Uus 50 000 meheline Prantsuse armee okupeeris Tirooli. Hofer võeti vangi ja lasti 1810. aasta 20. jaanuaril maha.

Pärast 1809. aasta kaotusi sattus Austria täielikku sõltuvusse Napoleonist. Austria keisririigi kantsler vürst Metternich võttis kursi, mis alistas Austria välispoliitika Napoleoni poliitikale. Napoleoni abiellumine Franz I tütre Marie Louisega 1810. aastal valmistas pinda Austria—Prantsuse liidu sõlmimiseks (19. märtsil 1812).

Austria siseolukord sõdade ajal

Napoleoni sõdade ajal valitses Austria majanduselus seisak. Pikaajalised ebaedukad sõjad, tohutu suured sõjakulud ja kontributsioonid langesid raske ikkena töörahva õlgadele. Pidevalt kasvas riigivõlg, ajavahemikul 1790—1802 suurenes see kahekordseks ja tõusis 680 miljonile kroonile. Finantsilistest raskustest ülesaamiseks laskis valitsus välja üha rohkem paberrahasid ja maksustas elanikke uute maksudega.

1811. aasta veebruaris devalveeris valitsus valuuta, alandades assignaatide kurssi ühe viiendikuni nende senisest väärtusest. See riivas tugevasti elanikkonna laiade kihtide huve, kes kaotasid oma hoiused. Suurpankurid, spekulandid, keisri perekonnaliikmed ja Metternich ise, kes teadsid muutusest juba varem, rikastusid aga veelgi rohkem.

Austria lüüasaamine näitas, et keisririik on arengus maha jäänud. Rasked löögid panid valitsevaid ringkondi mõningatele ümberkorraldustele mõtlema. Sõjaväes läbiviidud reformid — sõjaväeteenistuse aja lühendamine, ohvitseride ja sõdurite olukorra parandamine ja maakaitseväe organiseerimine — tugevdasid mõnevõrra Austria vägede võitlusvõimet.

Reforme, kuigi võrdlemisi tühiseid, püüti teostada ka haldusalal. 1803. aastal anti välja uus «Kriminaalkoodeks» ja 1811. aastal uus «Tsiviilkoodeks», mõlemad olid koostatud Napoleoni koo-

deksite alusel. Reformid vastasid mõningal määral maa kapitalistliku arengu vajadustele, kuid sellest hoolimata võimutses riigiaparaadis endiselt rutiin ja omavoli.

Veelgi vähem võeti ette kapitalismi arendamiseks põllumajanduses, vastupidi, 1812. aastal keelas valitsus isegi talupoja ja mõisniku vahelised ostu-müügitehingud, mille eesmärgiks on feodaalkoormiste väljaostmine.

Austria keisririigi laiad rahvahulgad, kes raskelt kannatasid prantslaste peremehetsemisega tekitatud finantsilise laose, elukalliduse ja seisaku tõttu äriasjades, väljendasid oma rahulolematust valitsuse sise- ja välispoliitika üle. Nad nõudsid otsustavamat võitlust prantslaste agressiooni vastu. Austrias valmisid tingimused välismaise sissetungi vastu peetava rahvusliku vabadusvõitluse kasvuks.

Napoleoni ahelatest suutis Austria keisririik vabaneda siiski alles pärast seda, kui Napoleonile 1812. aastal anti Venemaal hävitav löök.

Böömimaa ja Slovakkia Habsburgide keisririigi koosseisus

Nagu kõik Habsburgide keisririigis elavad mittesaksa rahvad; nii kannatasid ka tšehhid ja slovakid julma rahvusliku rõhumise all. Habsburgid ajasid slaavlaste vägivaldse saksastamise poliitikat, surusid maha nende kultuuri ja takistasid igati nende rahvuslikku arenemist. Habsburgide seadusandluse eesmärgiks oli likvideerida kohaliku omavalitsuse autonoomia slaavlastega asustatud aladel, kindlustada absolutismi ja säilitada puutumatuna feodaalsuhted, eriti aga feodalismi kõige tähtsam tugipunkt, katoliku kirik. 1781. aastal väljaantud isikliku pärisorjusliku sõltuvuse tühistamise seadus[1] ei likvideerinud maal feodaalsuhteid. XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul oli teoorjuse süsteem endiselt mõisamajanduse aluseks. Mõisnikud kasutasid kõnealust seadust talupoegade maade haaramiseks. Maal tekkis ja kasvas laialdane vähese maaga ja maata talupoegade kiht.

Eriti tunduvalt kasvas kapitalistlik manufaktuur tekstiilitööstuses. 1792. aastal oli Prahas ainult 9 sitsitrükkimise manufaktuuri, aga 1818. aastal oli neid 23. Osa toodangut veeti juba XVIII sajandi 90-ndail aastail välja. Kontinentaalblokaad ja selle tagajärjel tekkinud kaupade puudus soodustasid lina- ja kalevitööstuse edukat arenemist Böömis. Toodeti palju klaasi ja klaasesemeid, milledest enamik veeti välja. Kuid feodaalsuhted takistasid siseturu väljakujunemist ja laienemist. Mäe- ja metallurgiatööstuses valitsevad feodaalsuhted pidurdasid nende tööstusharude arenemist. Võrreldes XVIII sajandi lõpuga kasvas Böömis rauatoodang XIX sajandi esimestel aastatel võrdlemisi vähe.

[1] Vt. Uusaeg I, Tallinn, 1956, lk. 279.

Sõnumid Prantsuse revolutsioonist ergutasid feodalismivastaste rahvuslike liikumiste tõusu Habsburgide impeeriumis. Aastail 1791—1792 valisid tšehhi talupojad oma esindajad Riigipäevale, et tõsta üles talurahva olukorra parandamise küsimus. Austria võimud arreteerisid talupoegade poolt valitud esindajad. Rööbiti kapitalismi arenguga toimus tšehhi ja slovaki rahvuse väljakujunemise protsess, tugevnes nende võitlus iseseisva rahvusliku kultuuri eest, Saksa sissetungi vastu. Habsburgide monarhia välispoliitilised ebaõnnestumised ja sõjalised kaotused suurendasid neid tendentse. Rõhumise ja repressioonide olukorras oli esikohal emakeele kaitsmise ülesanne. XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul ilmus Tšehhimaal raamatuid slaavi filoloogia, tšehhi kirjanduse ja keeleküsimuste kohta. Need tööd etendasid tähtsat osa teiste Habsburgide võimu all olevate slaavi rahvaste rahvusliku kultuuri taassünnis.

Feodaalse ja absolutistliku rõhumise vastu suunatud võitluse edasise laienemise vältimiseks tugevdasid Austria võimud repressioone, kehtestasid ülirange tsensuuri ning keelasid muuhulgas ka kirjanduse sisseveo välismaalt. Rahvuslikust liikumisest osavõtjad langesid karmide repressiooniaktide ohvriks. Igasuguse rahvaliikumise halastamatu mahasurumine ja progressiivse mõtte jälitamine sai süsteemiks.

Olukord Ungaris XVIII sajandi lõpul

Nagu enamikus Euroopa riikides, nii toimus XVIII sajandi teisel poolel ka Ungaris talupoegade maatustamine. Mõisnikud suurendasid sõltuvate talupoegade ekspluateerimist, vähendasid talupoja hingemaad, suurendasid mõisapõlde. XVIII sajandi lõpul algas pärisorjusliku majanduse pikaajaline kriis, mõisnikud võisid veenduda, et palgatöö on kasulikum kui pärisorja töö. Kuid Austria valitsuse poliitika, kes tahtis Ungarit muuta Austria põllumajanduslikuks provintsiks, soodustas Ungari majandusliku mahajäämuse säilimist.

Talurahva ekspluateerimise ja kõikvõimalike koormiste suurendamise tagajärjel toimus 70—80-ndail aastail rida talupoegade väljaastumisi. Kõige suurem talupoegade väljaastumine leidis aset aastail 1784—1785 Transilvaanias ning seda juhtisid Horia, Chloska ja Chrisan.[1] Mitmes komitaadis nõudsid talupojad maksude vähendamist. Sabolcsi, Zempleni, Bihari ja mõnes teises komitaadis toimusid 1790. aastal suured mõisnikevastased talupoegade väljaastumised, talupojad nõudsid teoorjuse kaotamist ja kutsusid kõiki talupoegi isandate vastu ülestõusu alustama. Eriti raske oli mitteungari rahvusest talupoegade olukord. Ungari aadel igno-

[1] Vt. Uusaeg I, Tallinn, 1956, lk. 280.

reeris täielikult vähemusrahvuste huvisid, see aga põhjustas neil aastail horvaatide, serblaste, rumeenlaste ja teiste rahvuste ungari feodaalide rõhumise vastase võitluse tugevnemist. Nii näiteks nõudsid serbia aadlikud Temesvari kongressil Serbia maadele autonoomia. Taolised väljaastumised toimusid ka teistes Ungari koosseisu kuuluvates piirkondades.

Austria valitsuse poliitika, mis tekitas rahulolematust ungari aadlike, eeskätt kesk- ja väikemõisnike hulgas, süvendas Austria ja Ungari valitsevate klasside vastuolusid. Austria valitsuse nõudmisele kinnitada uued laenud ja võtta nekrutiks ungari noormehed, et jätkata ebaedukat sõda Türgiga, vastasid komitaatide kogud 1789. aastal omapoolsete soovidega, nõudes Ungari Riigipäeva viibimatut kokkukutsumist, Joseph II reformide tühistamist ja aadlike õiguste ning privileegide taastamist. Komitaatides algas omavoliliselt Ungari endise haldusaparaadi korrastamine, Austria ametnikud aeti minema, saksa keele asemel võeti tarvitusele ungari keel. Habsburgid püüdsid kompromissi saavutada, sest nad tegid ettevalmistusi sõjaks Prantsusmaaga. Joseph II tühistas 1790. aastal Ungari aadli privileege piiravad seadused, Ungari aadel aga loobus mitmest nõudmisest (pragmaatilisest sanktsioonist, kuninga valimise õigusest ja Ungari riigipäeva õiguste laiendamisest). Austria ja Ungari ekspluataatorlike klasside liit oli jälle jalule seatud.

Vabariiklik liikumine Ungaris

XVIII sajandi 80-ndate aastate lõpul tekkis Ungaris väikekodanlaste ja haritlaste rühmitus, kes esimesena nõudis kodanlikke reforme Ungaris.

See rühmitus oli algul seisukohal, et kodanlikke reforme on Ungaris võimalik teostada ainult ülaltpoolt. Rühmituse juht Ignacz Martinovics pöördus isegi kirjaga Joseph II poole, milles ta püüdis tõestada reformide vajalikkust. Kuid Habsburgide võitlus Prantsuse vabariigi vastu ja reformidest keeldumine viis Martinovicsi ja tema pooldajad järeldusele, et Habsburgide vastu tuleb pidada revolutsioonilist võitlust, kuulutada välja vabariik ja kaotada feodaalide privileegid. Nagu märgitud, astusid ungari revolutsionäärid ühendusse Austria jakobiinidega.

Revolutsiooni läbiviimiseks organiseeriti 1794. aastal kaks ühingut: Reformijate Ühing ja Vabaduse ning Võrdsuse Ühing. Esimese programmis nõuti Ungarile sõltumatust, föderatiivse vabariigi väljakuulutamist, pärisorjuse kaotamist, kõigi rahvuste võrdõiguslikkust, rahvusliku sõjaväe loomist ja kahekojalist parlamenti. Teine ühing, kelle liikmeskonda kuulusid peamiselt haritlased, alamad vaimulikud ja talupojad, pidas oma ülesandeks peale Ungari sõltumatuse kättevõitmise veel kodanlik-demokraatliku

korra kehtestamist, kõigi võrdõiguslikkust seaduse ees ja usuvabadust. Martinovics mõistis, et kodanlik-demokraatliku vabariigi väljakuulutamiseks Ungaris on vaja talurahva toetust, kuid ta ei suutnud välja töötada programmi, mis oleks talurahva nõudmisi rahuldanud.

Reformijate Ühing ja Vabaduse ning Võrdsuse Ühing olid põrandaalused organisatsioonid. Revolutsiooniliste ühingute liikmeskonda kuulusid Martinovics, Bacsányi, Hainoci, Kazsinci, Laszkovics, Szentmarjan jt. Pöördudes austria ja ungari magnaatide poole, kirjutas luuletaja Janos Bacsányi:

Et sündmusi ja saatust ette näha,
— te, keda rahvas timukaina vihkab —
Pariisi poole oma pilgud heitke!

Vabariiklaste liikumise nõrgaks küljeks Ungaris oli asjaolu, et ühingute juhid ilmselt alahindasid seda osa, mida rahvahulgad etendavad rahvuslikus vabadusliikumises ja feodalismivastases võitluses. Nad ei tahtnud ega suutnud mõista talupoegade ja mõisnike vahelise klassiantagonismi kogu sügavust. Nende ühingud ei olnud rahvaga seotud ja piirdusid ainult kooskäimiste organiseerimisega, milledel arutati jooksvaid küsimusi.

Maa mahajäämuse tõttu oli Prantsuse revolutsiooni vastukaja Ungaris hoopis nõrgem kui mitmes teises Euroopa riigis. Rahvani jõudsid sõnumid Prantsuse revolutsioonist äärmiselt moonutatud kujul, mõisnikud püüdsid talupoegi igati «revolutsioonipisikute» eest hoida.

Kui politsei sai 1794. aastal ungari vabariiklike ühingute jälile, siis veeres üle kogu riigi terrorilaine. 1795. aasta 20. mail hukati Martinovics ja veel 6 ühingu liiget. Teised organisatsiooni liikmed saadeti asumisele. Kõik revolutsioonilisi ideid propageerivad trükised, nende hulgas ka «Marseljeesi» ungarikeelne tõlge, põletati. Suleti palju raamatukogusid ja koole. Kogu maal luusisid ringi salapolitsei agendid.

Ungari aadlikud, kes veel aastail 1789—1790 frondeerisid valitsuse vastu, toetasid juba 1792. aastal tähtsamates küsimustes täielikult valitsust. Keskaadli partei kiitis heaks laenud, nekrutite võtmise Prantsusmaa-vastase kontrrevolutsioonilise interventsiooni jaoks ja maksude suurendamise.

Sõjad Prantsusmaaga lasusid raske koormana ungari rahva õlgadel. Küladest võeti terved ja töövõimelised mehed sõjaväkke, töökäte puuduse tõttu hariti põldusid halvasti. Aastail 1800—1801 tabas Ungarit ikaldus ja nälg. Valitsuse poolt väljalastud paberrahade väärtus langes: 100 florindise metallraha eest maksti paberrahas kuni 1000 florinti. Mõisnikud aga said sõjakonjunktuurist suurt kasu, sest nõudmine põllumajandussaaduste järele kasvas järsult ja nende hind tõusis.

Napoleoni sõdade ajal hakkasid maamagnaadid järjest rohkem oma majandites palgatööd kasutama, kuigi enamik maaomanikke Ungaris suurendas oma sissetulekuid endiselt talupoegade edasise maatustamise ja teokoormiste tõstmise teel. See kutsus XIX sajandi algul esile uued talupoegade väljaastumised. Kõige suurem ülestõus toimus 1807. aastal Szeremsegi rajoonis serbia talupoja A. Popovitši juhtimisel.

Napoleoni sõdade ajajärgu lõpul teravnes Austria ja Ungari valitsevate klasside vahekord uuesti. Kui sõda lõppes, langes nõudmine põllumajandussaaduste järele ja aadlike sissetulekud vähenesid. Pärast seda, kui ungarlaste sõjalist abi enam vaja polnud, võtsid Habsburgid tarvitusele rea abinõusid, et piirata Ungari aadlike tulusid. Ungari aadli ja Habsburgide liit avaldas Napoleoni sõdade ajajärgu lõpul lagunemise tundemärke. Juba 1811. aastal tekitasid mõningad Viini sammud (näiteks rahareform — florindi devalveerimine) Ungari aadlis niivõrd suurt pahameelt, et Riigipäev ei voteerinud kuninga poolt kinnitamiseks esitatud makse. Habsburgid vastasid sellele repressioonidega. 1812. aastast peale ei kutsutud Ungari Riigipäeva enam üldse kokku, valitsemine läks täielikult Austria oligarhia kätte, Austria salapolitsei tegevus muutus intensiivsemaks ja tsensuur rangemaks.

Seitsmes peatükk

ITAALIA XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJANDI ALGUL. ITAALIA RAHVA VÕITLUS FEODAAL-ABSOLUTISTLIKU RÕHUMISE VASTU, ITAALIA RAHVUSLIKU SÕLTUMATUSE EEST

Feodaal-absolutistliku süsteemi kriis Itaalia riikides. Risorgimento algus

XVIII sajandi lõpul algas Itaalia ajaloos risorgimento (renessansi) ajajärk, s. t. rahvusliku vabadusvõitluse ja maa ühendamise eest peetava võitluse ajajärk. Võitluse aluseks oli ajalooline vajadus kaotada vananenud feodaal-absolutistlikud tavad ja luua uus, kodanlik kord.

Kapitalistliku elulaadi arenemise tagajärjeks oli feodaal-absolutistliku korra kriis. Feodaalkorra lagunemine ja kapitalistliku tootmisviisi areng kulges Apenniini poolsaarel omapärases olukorras, mille peamisteks iseärasusteks olid riigi killustatus ja juba pikemat aega kestnud välismaine ülemvõim. Lombardia kuulus Austria koosseisu, Toskaana aga Habsburgidest sõltuvale Lotringi dünastiale. Mõlema Sitsiilia kuningriigis (Naapolis ja Sitsiilias) võimutsesid Hispaania Bourbonid, kuid ka seal tugevnes järjest rohkem Austria mõju Ferdinand IV abielu tagajärjel Maria Carolinaga, Austria Maria Theresia tütrega. Poolsaare keskosas asus Kirikuriik. Sealsamas olid ka Parma-Piacenza hertsogkond, Modena ning Lucca aristokraatlik vabariik ja imepisikesed vürstkonnad Massa-Carrara ning Piombino, kelle valitsejad sõltusid täielikult välisriikidest. Iseseisvuse olid säilitanud oligarhilised vabariigid Genua ja Veneetsia, kuid needki olid juba ammu kaotanud oma endise tähtsuse. Sardiinia kuningriiki (Piemonte, Sardiinia ja Savoia) valitses Savoia dünastia, kes oma välispoliitikas laveeris Austria ja Prantsusmaa vahel.

Maa killustatus ja võõramaine rõhumine olid peamiseks takistuseks Itaalia arengule progressi suunas, säilitades riigi majanduslikku ja poliitilist mahajäämust, mis raskendas itaalia kodanluse ühinemist üldrahvuslikus mastaabis.

Itaalia riikide agraarkord

XVIII sajandi lõpul oli Itaalia kõige mahajäänumaid agraarmaid Euroopas. Põllumajandusega tegeles 80 protsenti kogu elanikkonnast. Itaalia riikides kehtivate agraarsuhete vahel oli suuri erinevusi. Kuid kogu poolsaarel oli maa mässitud feodaalsetesse köidikutesse (fideikomissid, majoraat, surnud käe õigus jne.) ning muudetud aadlike ja vaimulike monopoolseks valduseks, nii näiteks kuulus Sitsiilias parunitele kolm kümnendikku kogu maast.

Juriidiliselt vabad talupojad olid tegelikult mõisnikust poolfeodaalses sõltuvuses, mis oli eriti raske Kirikuriigis ja Itaalia lõunaosas. Talurahva valdava enamuse moodustasid pooleteramehed ja sulased.

Kesk-Itaalias ja osaliselt ka Põhja-Itaalias haris pooleteramees maatükki koos oma perekonnaliikmetega, kusjuures tema pidi ise andma poole majandi arendamiseks vajalikust rahasummast ja tootmisvahendeist, maaomanik aga teise poole. Pool kogu viljasaagist läks mõisnikule. Peale selle lasusid pooleteramehel veel mõningad isikliku sõltuvuse jäänustega seotud kohustused.

Itaalia lõunaosas valitsevad metateeria ja kolonaat erinesid pooleterasüsteemist lepingute lühiajalisuse poolest, järelikult oli seal talupoja majapidamise majanduslik alus ebakindlam. Peale selle oli koloon kohustatud maad harima omaenda inventariga ja sai veelgi väiksema osa toodetud produktist kui pooleteramees, teda ekspluateeriti ning rõhuti seega veelgi tooremal kombel.

Feodaalkoormised kasvasid XVIII sajandi lõpul eriti Itaalia lõunaosas. Tallates jalge alla talupoja õigused, haarasid mõisnikud omavoliliselt kogukonna ühismaid ning sundisid peale uusi makse ja koormisi. Mõnes paigas maksustati isegi vihmavesi. Uskumatult suured olid kirikumaksud ning otsesed ja kaudsed riigimaksud.

Talurahvas elas enneolematult viletsalt, itaalia valgustaja Verri sõnade järgi oli ta kõige kerjuslikum talupoeg Euroopas.

Tehnika ja majandamise meetodite äärmine primitiivsus ning madal töötootlikkus sundis paljusid itaalia teadlasi-valgustajaid rahutusega kirjutama ummikust, kuhu põllumajandus oli jõudnud.

Kapitalistlikud tootmissuhted said niisuguses olukorras endale põllumajanduses teed rajada ainult suurte raskustega. Sellest hoolimata hakkasid Itaalia põhjaosas arenema suurmajandid, kõigepealt Lombardias ja hiljem Piemontes, kus kasutati sulaste ja päeviliste tööd ning feodaalsele ekspluateerimisele lisandus kapitalistlik ekspluateerimine. Seda soodustas linnade areng, manufaktuuride arvu kasv ja järjest suurenev nõudmine põllumajandussaaduste järele. Lombardia ja Piemonte mõisnikud ning kodanluse hulgast võrsunud suurrentnikud kihutasid pooleteramehed maalt minema ja kasutasid oma majandeis kapitalistliku ekspluateerimise meetodeid.

Kapitalistlike suhete areng Põhja-Itaalia külas ning «valgustatud absolutismi» reformid Toskaanas ja Naapoli riigis tõid juba XVIII sajandil kaasa teatud sotsiaalseid nihkeid. Hakkas lõpule jõudma aadli kodanlustumise protsess, kuigi selle tagajärjed ei ilmnenud veel kõikjal.

XVIII sajandi teisel poolel kiirenes aadlike maavalduste üleminek kesk- ja eriti suurkodanluse kätte. Kodanlus ostis kokku laostunud aadlike mõisaid ja kirikumaid, mis lasti müügile «valgustatud monarhide» reformidega, kõige sagedamini aga rentisid nad maad, tükeldasid selle ära ja rentisid omakorda maata talupoegadele edasi. Niiviisi tekkis keeruline rendi ja alarendi süsteem ning rentnik-vahendaja kuju (Sitsiilias *gabelotte*, Kirikuriigis «külakaupmees», Itaalia põljaosas suurkapitalist-rentnik). Kodanlasest maaomanikud ja rentnikud tallasid jalge alla talupoegade kogukondade õigusi ning ei jäänud vägivalla ja omavoli tarvitamises sagedasti mõisnikust maha.

Asudes feodaalsete maaomanike kohale, võttis kodanlus põllumajanduses üldiselt tarvitusele uued, eesrindlikumad meetodid, kuid ta ei hävitanud seni kehtinud agraarsuhteid. Talupoegade julm, poolfeodaalne ekspluateerimine ei muutunud mitte üksnes aadlike ja vaimulike, vaid ka kodanluse peamiseks tuluallikaks. See asjaolu mõjus negatiivselt Itaalia majanduslikule arengule ja kajastus paratamatult ka klassivõitluse käigus.

Tööstus

XVIII sajandi lõpul hakkas Itaalia tööstus võrdlemisi kiires tempos arenema. Kõige tähtsamas tolleaegses tööstuspiirkonnas Toskaanas, kuid ka Piemontes ja eriti Lombardias, suurenes siiditoodang. Mõnevõrra tugevnesid Itaalias kunagi varem õitsval järjel olnud tööstusharud, villase ja linase riide, sameti, klaas- ja kunstiesemete, paberi ja relvade valmistamine. Elavnemine tööstuses oli muuhulgas seotud suurte manufaktuuride tekkimisega, mis asutati riigi abiga või välismaiste ettevõtjate initsiatiivil (šveitslaste, austerlaste, prantslaste jt. poolt).

Tervikuna aga oli Itaalia tööstus, mis pealegi paiknes ainult Itaalia kesk- ja põhjaosas, alles kapitalismi arengu algstaadiumis. Valitsev seisukoht kuulus ikka käsitööle, kuigi see vireles tsunftikorra ja tööstust kitsendavate reglamentide tingimustes. Itaalia tööstuse äärmiselt aeglase arengutempo peamisteks põhjusteks oli Itaalia majanduse killustatus ja laialdase siseturu puudumine, mis oli tingitud talurahva viletsast olukorrast ja poolfeodaalsete tavade püsivusest. Siseturu kitsus andis seda valusamini tunda, et välisturgudelt oli Itaalia XVIII sajandi lõpuks juba ammu täielikult või peaaegu täielikult välja tõrjutud. Siseturu arengut takistasid ka kõrged sisetollid, erinevad mõõdud, kaalud ja rahamärgid, väi-

keriikide seadusandluse erinevused ja nende riikide piirides kehtestatud keerulised sisemised tollibarjäärid. Nii näiteks oli Naapoli kuningriigis (peale Sitsiilia) kuni 122 sisemist tollibarjääri. Lombardia oli jagatud kuude erinevasse tollivööndisse, mõnes kohas aga tuli tollimaksu tasuda iga paarikilomeetrise vahemaa tagant.

Tööstuse maksustamine lämmatas eraalgatust, loodusvarade vähesus aga pidurdas tootmise laiendamist.

Itaalia ühiskondlik ja poliitiline kord ning rahvaliikumised XVIII sajandi 70—80-ndail aastail

Absolutistlik kord, mis mitmes Itaalia riigis paistis silma erilise reaktsioonilisuse poolest, kaitses ägedalt valitsevate feodaalsete klasside huve.

Eesõigustatud seisuste, aadlike ja vaimulike käes oli maaomandi monopol, nad ei maksnud maksusid ja neile kuulus ka kogu poliitiline võim. Vaimulikud ja aadlikud olid feodaal-absolutistliku korra toeks ja avaldasid vähegi edumeelsematele muudadustele raevukat vastupanu. Sedamööda kuidas arenes kapitalism ja osa aadlikest kodanlustus, eraldusid viimaste hulgas opositsioonilised elemendid, kes pooldasid mõõdukaid, ettevaatlikke reforme. Samasugusel seisukohal olid ka kodanluse hulgast võrsunud, kuid maade ja tiitli ostmisega aadliseisusesse tõusnud isikud (nii näiteks ostis ainuüksi Piemonte suurkodanlus ajavahemikul 1722—1792 endale 819 aadlitiitlit).

Sügav rahulolematus feodaal-absolutistliku korra suhtes haaras suurema osa itaalia kodanlust (maakodanluse, liigkasuvõtjaid, kaubandus- ja tööstuskodanluse). Itaalias arenenud kodanliku ideoloogia mälestusmärgiks on ebatavaliselt rikkalik ja mitmekülgne majanduslik, juriidiline ja filosoofiline kirjandus, mis loodi itaalia XVIII sajandi valgustajate (Verri, Filangieri, Genovesi ja Pagano jt.) poolt.[1]

«Valgustatud monarhide» reformid, mis teostati ainult Lombardias, Toskaanas ja Mõlema Sitsiilia kuningriigis, ei suutnud feodaal-absolutistliku korra vastuolusid oluliselt nõrgestada. Vastupidi, mõnede feodaalsete kitsenduste kaotamine kutsus esile priviligeeritud seisuste raevuka vastupanu ja julgustas samal ajal kodanlust.

Rahvahulkade olukord aga halvenes veelgi XVIII sajandi viimastel aastakümnetel. Tsunftide lagunemisega kaasnev tööpuuduse suurenemine, esmajärguliste tarbeainete hindade tõus ning feodaalsete jõudude ja maakodanluse intensiivne pealetung talupoegadele olid rahvahulkade järsu vaesumise ja laostumise ning üha sagenevate rahvaliikumiste peamisteks põhjusteks. Itaalia lõu-

[1] Vt. Uusaeg I, Tallinn, 1956, lk. 222—223.

naosas, eriti Kalaabrias, vastasid talupojad kogukonna ühismaade haaramisele feodaalide ja kodanluse poolt ülestõusuga feodaalse ekspluateerimise ja maksukoormuse vastu.

Käsitööliste rahutustele Lombardias, eriti Comos, kus 1787. aastal toimus kangrute streik, järgnesid suured talupoegade väljaastumised Piemontes (Burcerasios ja Mondovas), mis näitasid selgesti rahvahulkade vastupanu kasvamist, talurahva ja linnakodanike alamkihtide rahulolematust feodaalse ekspluateerimisega. «Meie oleme vaesed,» kirjutasid 1776. aastal Inverio (Piemonte) talupojad ja käsitöölised Novara kubernerile saadetud petitsioonis, «kuid me oleme veelgi vaesemad selle tõttu, et aadlikud ja papid ei maksa makse. Meie, kehvikud, peame nende eest maksma maksusid ja kuni oma surmani nende eest töötama. On jõudnud kätte aeg, et me oma kätega kammiksime nende puuderdatud parukaid.»

Poliitiline võitlus Itaalia riikides Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajal

Kodanliku revolutsiooni võit Prantsusmaal kiirendas ja süvendas Itaalias eesrindlike jõudude poliitilise teadlikkuse ja rahvusliku iseteadvuse ärkamist. Luuletajad ja kirjanikud ülistasid Prantsuse revolutsiooni. Alfieri ülistas Bastille' vallutamist[1], Hugo Foscolo pühendas Robespierre'ile oodi, Parini, kes hiljem sai Milaano munitsipaliteedi liikmeks, vandus truudust Prantsuse Vabariigile. «Tema (Prantsuse Vabariigi — Tõlk.) ideed,» kirjutas valgustaja Verri, «olid eeskujuks kõigile Euroopa rahvastele.» Kodanluse ja opositsiooniliste aadlike laialdastes ringkondades õpiti tundma ja arutati tormiliselt «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni». Riik kattus liberaalse ja demokraatliku suunaga salaühingute ning poliitiliste klubide võrguga. Asutati tegevuskomiteesid, kes pidasid sidet revolutsioonilise Prantsusmaaga. Igal pool hakkasid ilmuma ajalehed («Rahvatribuun», «Piemonte Vabariiklane», «Vaba Veneetslane», «Itaalia Patriootide Ajaleht»), milledes propageeriti Prantsuse revolutsiooni loosungeid ja nõuti järjest resoluutsemalt progressiivseid poliitilisi ümberkorraldusi, rahvuslikku sõltumatust ja Itaalia ühendamist. Meeleavaldused, tänavakokkupõrked, vandenõud ja ebaõnnestunud ülestõusud väljendasid revolutsioonilist käärimist, mis kasvas enamikus Itaalia linnades.

Üsna tormiliselt arenes võitlus ka maal. Savoias, Piemontes, Toskaanas, Kalaabrias ja Sardiinias nõudsid talupojad, kes keeldusid feodaalsete koormiste kandmisest ja üle jõu käivate maksude tasumisest, rendiorjuse kaotamist, «täitmatute huntide — rendile andjate» ikke murdmist ja alustasid sõjaliselt relvastatud võit-

[1] Jakobiinide diktatuuri ajal pööras Alfieri revolutsioonile selja.

lust. Sõnumid Prantsuse revolutsioonist jõudsid kõige eraldatumate maakohtadeni. Odogna küla karjased Abruzzas, kes nõudsid mõisniku poolt jalge alla tallatud kogukonnaõiguste jaluleseadmist, ütlesid, et nad tunnevad Prantsuse Asutava Kogu seadusi. Rionero linnas teatasid käsitöölised ja ümberkaudsed talupojad: «Mitte mingisuguseid makse! Tahame teha nii nagu prantslased.» Prantslaste eeskujul relvastusid Savoia talupojad. Kui Prantsuse Vabariigi väed astusid 1792. aasta septembris Itaaliasse, Sardiinia kuningale kuuluvasse Savoiasse ja seejärel Nizzasse, võttis rahvas neid vaimustusega vastu.

Savoias kutsuti kokku rahvuskogu. See kaotas kuningavõimu ja feodaalkoormised, sulges kloostrid, konfiskeeris vaimulike maad ja asetas emigrantide varanduse sekvestri alla. Analoogilised sündmused toimusid ka Nizzas. Nagu Savoia, nii ühines ka Nizza Prantsuse Vabariigiga.

Hirmunud kuningad püüdsid elanikkonda järeleandmistega rahustada, kuid loobusid peagi «poolikust» poliitikast ja võtsid kasutusele terrori. Kuid Itaalia monarhidele ja nende selja taga seisvatele valitsevatele klassidele ei olnud liikumise mahasurumine jõukohane. 1793. aastast peale kasvas Itaalias poliitiline võitlus veelgi, aktiviseerus kõige radikaalsem, kõige revolutsioonilisem tiib. Milaanos, Torinos, Naapolis, mitmel pool Kalaabrias ja Sardiinias etendasid tähtsat osa jakobiinliku suunaga poliitilised klubid, millede liikmeskonda kuulusid ka plebeilikud elemendid. Naapolis levitati tuhandetes eksemplarides 1793. aasta konstitutsiooni.

Demokraatlike klubide eesotsas seisid tulihingelised «jakobiinid». Nii näiteks juhtis Philippe Buonarroti laiahaardelist salaorganisatsiooni Sardiinias, tööline-kellassepp Andrea Vitaliani juhtis revolutsioonilist «jakobiinide» klubi Naapolis. Marat' õpilane ja sõber Carlo Salvadore, kes propageeris vabariiklikke ideesid Milaanos, Modenas ja Naapolis, organiseeris Milaanos patriootilise Vabaduse ja Võrdsuse Sõprade Ühingu, mis võitles «isamaa loomise» lipu all.

Prantsuse armee Itaalia sõjakäik. Itaalia vabariikide loomine aastail 1796—1799

Niisugune oli Itaalia riikides valitsev olukord, kui Prantsuse armee noore kindrali Napoleon Bonaparte'i juhtimisel marssis 1796. aasta kevadel Põhja-Itaaliasse ja andis purustava löögi Austria-Piemonte sõjajõududele. 15. mail vallutasid Prantsuse väed Milaano. Sardiinia kuningas Victor Amadeus III (Prantsusmaa-vastase koalitsiooni liige) oli sunnitud Prantsusmaaga rahu tegema.

Feodaal-absolutistliku reaktsiooni pehmenemine avas soodsad

perspektiivid vabariiki taotlevale liikumisele Itaalia riikides. Kuid Prantsuse sõjaväe Itaalias viibimine muutis olukorra keeruliseks, Direktooriumi tahet ja omaenda plaane ellu viiv Napoleon ajas Itaalias kahepaikset poliitikat. Esindades Prantsusmaal võitnud kodanlikku korda, põrkas ta Itaalias kokku feodaal-absolutistliku korra tugedega. Poolehoiu võitmiseks koketeeris Napoleon oskuslikult Itaalia kodanluse ja aadlike eesrindlike elementidega, vastas nende konkreetsetele nõudmistele tagasihoidlikult, aga jagas ohtralt ebamääraseid lubadusi, et ta toetab nende nõudmisi poliitiliste ümberkorralduste, rahvusliku iseseisvuse ja Itaalia ühendamise küsimuses. Tegelikult oli Napoleoni «Itaalia poliitika» eesmärgiks järjekindel Prantsusmaa mõju kindlustamine Apenniini poolsaarel ja Itaalia röövellik riisumine Prantsusmaal termidooris võimu haaranud kontrrevolutsioonilise kodanluse huvides.

Juba oma esimeses käskkirjas milaanolastele kinnitas Napoleon, et ta kaitseb lombardialaste sõltumatust, kuid sellega käis kaasas kategooriline käsk, et elanikud on kohustatud 20 miljoni suurust kontributsiooni maksma. Ka Lombardia ei moodustanud erandit. Uus raske koorem langes mitte üksnes kogu «vabastatud» Itaalia territooriumile, vaid ka teistele Itaalia riikidele. Hirmunud valitsejad — paavst Pius VI, Modena hertsog jt. — tõttasid maksma Napoleoni poolt nõutud tribuuti, lootes, et neil õnnestub niiviisi Prantsuse armee pealetungi ära hoida ja oma trooni päästa. Prantsusmaale voolasid tohutud rikkused, muinasjutulised rahasummad, väärismetallid ja Itaalia muuseumide aarded.

Niisuguses olukorras arenes kodanluse, eesrindlikumate aadlike ja linna- ning külakehvistu laiade hulkade võitlus feodaal-absolutistliku korra vastu.

1796. aastal puhkesid absolutismivastased ülestõusud mitmes Kesk-Itaalia linnas: Bolognas, Ferraras ja Reggio-Emilios. Reggiost liikusid ülestõusnud Modenasse. Et absolutismivastast liikumist oma huvides ära kasutada, viis Napoleon Prantsuse väed võitlusest haaratud linnadesse. Ülestõusnud linnad ühinesid ja moodustasid Tsispadaani vabariigi, mis 1797. aastal ühines Lombardias väljakuulutatud Transpadaani vabariigiga [1]. Ühinemise tulemusena loodi «ühtne ja jagamatu Tsisalpiini vabariik», mille koosseisu läks suur osa Põhja- ja Kesk-Itaaliast. Tsisalpiini vabariik sai progressiivse rahvusliku vabadusliikumise kantsiks. Tugevnesid rahvusliku ühtsuse taotlused. «Kui türannid on võidetud ja minema kihutatud,» kirjutas luuletaja Pindemonte, «siis valitsed sina, õitsev vabariik, kogu meie imekaunist maad, mida palistavad meri ja Alpid, ja oma nime — «Tsisalpiini vabariik» vahetad sa siis «Itaalia vabariigi» vastu.» 1797. aasta kevadel toimus Genuas oligarhilise valitsuse vastane ülestõus ja prantslaste toetusel kuu-

[1] Tsispadaani ja Transpadaani nimetus on tuletatud ladinakeelsest vormist «siinpool Poo jõge» ja «sealpool Poo jõge».

lutati seal juunis välja Liguuria vabariik, Veneetsia aga anti Campoformio rahulepinguga (1797. aasta oktoobris) Austriale vahetuseks Reini vasaku kalda vastu. Veneetsia patriootide illusioonidele, kes lootsid saada Prantsusmaalt abi võitluses Austria rõhumise vastu, oli antud esimene tugev löök.

Itaalia teistes osades arenes järgnevatel aastatel pingeline võitlus. Vabariigi poolehoidjate, keda otsustavalt toetasid Prantsuse relvad, väljaastumised Kirikuriigis õõnestasid paavstivõimu. Pius VI põgenes pealinnast ja 1798. aasta 20. märtsil kuulutati välja Rooma vabariik, mida eesrindlikud inimesed kogu Itaalias rõõmuhõisetega tervitasid. Peaaegu aasta hiljem, 1799. aasta jaanuaris varises kokku Bourbonide absolutistlik kord Naapolis. Kuninga perekond põgenes Palermosse (Sitsiilia) Inglise laevastiku kaitse alla. Naapolis kuulutati välja Parthenope vabariik.

1799. aasta alguseks olid peaaegu kõik Itaalia riigid (peale Sardiinia, Sitsiilia, Veneetsia ja Piemonte, kes ühines Prantsusmaaga) vabariigid. Vabariikide tekkimine Apenniini poolsaarele oli vaieldamatult progressiivne nähtus. Aastail 1796—1799 prantsuse «kaitsjate» heakskiidul Itaalia riikides teostatud reformide eesmärgiks oli feodaalsete igandite hävitamine, eeskätt aga ainult niisuguste igandite hävitamine, mis olid vastuolus kodanluse majanduslike ja poliitiliste huvidega. Fideikomisside, majoraadi ja «surnud käe» õiguse kaotamine ning kirikuvarade natsionaliseerimine tähendas maaomandi võõrandamatuse põhimõtte tühistamist ja hõlbustas kodanlusel maa kokkuostmist. Võimule tulid kodanluse ja aadlike eesrindlikud jõud. Kuid nende võim oli piiratud ja nõrk, tegelikult oli see ainult katteks prantsuse okupantide võimule. Vabariiklike võimude nõrkuse peamiseks põhjuseks oli asjaolu, et nad olid laiadest rahvahulkadest ja eeskätt talurahvast eraldatud. Itaalia vabariikide valitsuste liikmed — kodanlikud ja aadlikud revolutsionäärid, keda neil aastail visalt nimetati «jakobiinideks», — seisid prantsuse jakobiinidest tegelikult väga kaugel, sest nad ei läinud koos rahvaga.

Talurahva olukorda oli võimalik parandada ainult agraarsuhete ümberkorraldamise teel, likvideerides või vähemalt pehmendades talupoegade feodaalset ekspluateerimist. Kuid sellele ei mõelnud ei Napoleoni võimud ega ka Itaalia vabariiklased, kes suuremal või vähemal määral olid huvitatud talupoegade feodaalse ekspluateerimise säilitamisest.

Napoleoni käskudega ülesässitatud sõjavägi tegi itaalia rahva elu veelgi raskemaks röövimise ja vägivallaga. Linnade ja külade elanikud, kes ägasid maksukoorma suuruse all, alustasid võitlust prantsuse okupantide vastu. Lombardias, Piemontes, Veneetsias ja Liguurias, kus omal ajal lootusrikkalt oodati «prantsuse vabastajaid», võeti Itaalia pinnal märatsevaid vallutajaid vastu ülestõusuga ja partisanisõjaga. Naapoli vabariigi külades lõi lõkkele avalik võitlus.

Kaks feodalismi vastu võitlevat voolu — revolutsiooniline kodanlus ja talurahvas — ei ühinenud Itaalias ühtseks jõuks, nagu see oli toimunud Prantsusmaal.

Kooskõlas Inglismaa poolt organiseeritud Teise koalitsiooni plaanidega algas 1799. aasta kevadel Põhja-Itaalias Austria ja Vene vägede pealetung Suvorovi juhtimisel. Itaalia lõunaosas, Naapoli lähedal, tegutses Vene laevastik admiral Ušakovi juhtimisel.

26. aprillil vallutas Suvorov Milaano, 26. mail Torino. Prantsuse väed, kes said Novi all lüüa, taganesid Apenniini mägede taha. Samal ajal algas sisemise kontrrevolutsiooni jõudude pealetung. Vabariikidele tehti lõpp peale. Endised monarhid aidati troonile, kõikjal võimutses jälle feodaal-absolutistlik kord.

Kõigis Itaalia riikides, eriti aga Lõuna-Itaalias represseeriti halastamatult vabariiklasi. Kalaabrias, Apuulias ja Basilicatas märatses niinimetatud «usuarmee», mille oli organiseerinud kardinal Ruffo. «Usuarmeega» liitusid Bourbonide agentide poolt petetud *lazzaronide* (kaltsakproletariaadi) ja talupoegade salgad. Ainuüksi seal, kus vabariiklikud võimud olid talupoegi kogukonna õiguste kaitsmisel toetanud, avaldasid talupojad reaktsioonilistele jõududele visa vastupanu. Nii toimisid nad näiteks Avellionos (Basilicatas) ning mõnel pool Lukaanias, Cilentos ja Altamuras. 13. juunil tungis «usuarmee» Naapoli. Kiiruga Naapoli purjetanud Inglise laevastiku tegevus tiivustas burboonlikku reaktsiooni. Admiral Nelsoni julmus ületas kardinal Ruffo oma. Nelson lükkas tagasi patriootide kapitulatsiooni tingimused, mis Ruffo oli juba vastu võtnud, ja nõudis silmapaistvate vabariiklaste hukkamist. Parthenope vabariik uputati verre.

Prantsuse võim Itaalias

Varsti pärast 18. brümääri riigipööret läks Prantsuse armee Napoleon Bonaparte'i juhtimisel uuesti üle Alpide, purustas austerlased Marengo lahingus (1800. aasta juunis) ja sundis neid lahkuma Piemontest, Lombardiast ja Liguuriast. Järgmistel aastatel muutis Napoleon korduvalt Itaalia poliitilist kaarti. Tema poolt taastatud Tsisalpiini vabariik nimetati 1802. aastal Itaalia vabariigiks. Õige varsti aga liideti Prantsusmaaga Piemonte ja Kesk-Itaalia riigid, hiljem ka Veneetsia. Kuulutanud end 1804. aastal prantslaste keisriks, kaotas Napoleon Itaalia vabariigi ja pani oma pähe Lombardia kuningate raudkrooni. Uuesti loodud Itaalia kuningriigi viitsekuningaks pandi Napoleoni võõraspoeg Eugène de Beauharnais. 1806. aastal vallutas Prantsuse armee Naapoli ja Napoleoni vend Joseph kuulutati Naapoli kuningaks, aga kahe aasta pärast, s. o. 1808. aastal, astus tema asemel troonile Murat. 1809. aastal ühendati ka Kirikuriik Prantsusmaaga.

1810. aastal oli järelikult kogu Itaalia (peale Sardiinia saare, mis jäi Savoiade, ja Sitsiilia, mis jäi Bourbonide dünastiale) Prantsuse võimu all.

Prantsuse võim tõi kaasa sügavaid ja vastuolulisi muudatusi Itaalia majanduses ja poliitilises elus. Napoleon ajas Itaalias agressiivset vallutuspoliitikat. Samal ajal aga teostas ta ka ümberkorraldusi, mis õõnestasid feodaal-absolutistliku korra aluseid ja soodustasid kapitalismi arengut Itaalias. Feodaalsete kitsenduste ja koormiste kaotamine, kiriku ja kloostrite maa sekulariseerimine, mõisnike ja kiriku kohtuvõimu tühistamine olid kõige tähtsamad Napoleoni reformid Itaalias, millega anti hoop maal valitsevatele feodaalsetele agraarsuhetele. Lombardias lasti müügile peaaegu pool kogu maast, millest suurem osa läks kodanluse kätte. Erakordselt suureks kasvas kodanlastest maaomanike arv ka Naapoli kuningriigis, kus prantslaste valitsemise ajal kuulutati välja (aastail 1806 ja 1809) niinimetatud «feodalismi hävitamise seadused». Suure osa maa üleminek ettevõtliku, rikka kodanluse kätte intensiivistas põllundust ja soodustas saagikuse tõusu.

Prantsuse koodeksite kehtestamine, laevanduse edukäik ja teede ehitamine (eriti Alpi mägedes) soodustas kapitalismi arenemist mitte üksnes Itaalia põllumajanduses, vaid ka tööstuses. Manufaktuurtootmine hoogustus tsunftide ja tsunftides kehtinud kitsenduste likvideerimise ning suurte sõjatellimuste tagajärjel. Suur tähtsus oli rahvusliku siseturu laiendamisel, mis toimus seetõttu, et jõukate talupoegade ja linnakodanluse mitmesugused kihid rikastusid ja et Itaalia riikide ühendamisel (kuigi see toimus võõra võimu juhtimisel) kaotati nende riikide vahelised tollipiirid. Eriti märgatav oli majanduslik tõus Itaalia kuningriigis, mis sai tööstuse arendamise, võrdlemisi elava kaubanduse, suurte spekulatsioonide ja palavikulise ehitustegevuse tsentrumiks. Selle protsessiga käis kaasas mitte üksnes suurkodanluse, vaid ka keskkodanluse arvuline kasv ja majanduslik tugevnemine.

Kõigi ülalmärgitud tegurite toimet nõrgestas aga järsult prantslastest orjastajate röövpoliitika. «... Prantsuse poliitika Itaalias,» märkis Engels, «oli alati piiratud, omakasupüüdlik, ekspluataatorlik...»[1] Jätkus Itaalia maade ohjeldamatu paljasröövimine, tema rahanduslike ressursside väljakurnamine, Itaalia tööstuse ja kaubanduse alistamine Prantsuse majanduse huvidele. Itaalia riigid olid üle ujutatud soodsail tingimustel sisseveetavate Prantsuse tööstuskaupadega. Tuginedes 1808. aasta kaubalepingule, haaras Prantsusmaa valitseva seisukoha Itaalia turul. Selle asemel, et toorsiidi töödelda oma maal, oli Itaalia kohustatud seda Prantsusmaale välja vedama, Lombardia villaketrajatel aga ei olnud enam toorainet, mida varem saadi Kirikuriigist. Nüüd

[1] Ф. Энгельс, По и Рейн. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. 2, lk. 48.

võidi sealset villa toimetada ainult Prantsusmaale. Keisririigi huvides oli allutada Itaalia Prantsusmaa majanduslikele huvidele.

Nendele negatiivsetele teguritele tuleb lisada veel kontinentaalblokaad, mille all kannatasid välisturuga seotud tootmisharud, eriti siiditööstus.

Rahvahulgad ägasid nekrutite võtmise (1805. aastast peale võitlesid ja hukkusid itaalia sõdurid Hispaanias, Saksamaal ja Venemaal), maksude ja lõputu viletsuse käes, mida tõi neile prantslaste võim. Laialdaste rahvakihtide võitlus Prantsuse ikke vastu väljendus massilises sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmises, maksude mittetasumises ja järjest sagedamates okupatsioonivastastes relvastatud väljaastumistes. Itaalia lõunaosa, eriti Kalaabria, oli neil aastail talurahva lakkamatu võitluse koldeks.

Kodanlus, kes kunagi lootis, et Napoleon toob Itaaliale majandusliku õitsengu, vabaduse ja ühtsuse, elas üle julma pettumuse. Nähes, et Napoleon ajab vallutuspoliitikat, alustasid kodanluse ja aadlike radikaalsemad ringkonnad juba aastail 1796—1799 Prantsuse orjastajatega võitlust. Napoleoni-vastast, Itaalia vabaduse ja sõltumatuse eest peetavat võitlust innustasid 1798. aastal Kirikuriigis ja Tsisalpiini vabariigis tekkinud patriootilised salaorganisatsioonid (näiteks «Kiirte Ühing» Bolognas ja «Adelfi Ühing» Milaanos). Viimase liikmeks astus 1809. aastal ka Buonarroti. Võitlus laienes aastail 1807—1812 veelgi. Neil aastail tekkis ja muutus võrdlemisi laiaulatuslikuks karbonaaride («söekaevurite») revolutsiooniline salaühing, mis seadis endale ülesandeks Itaalia vabastamise Prantsuse ikkest. Karbonaaride organisatsioonid värbasid endale poolehoidjaid peamiselt linnakodanluse, sõdurite ja ohvitseride, liberaalselt meelestatud aadlike, kuid ka talupoegade ja linna plebeilike kihtide hulgast. Eriti hoogne oli karbonaaride liikumine Naapoli riigis. 1813. aastal ja seejärel ka 1814. aastal puhkesid karbonaaride ülestõusud Kalaabrias ja Abruzzias. Lombardias avastati Prantsusmaa-vastane sõjaline vandenõu.

Poliitilist võitlust alustanud itaalia kodanlus mõistis järjest selgemini, et kodumaa vajab arenemiseks demokraatiat, rahvuslikku sõltumatust ja ühendamist. Kodanlusega liitusid eesrindlikud aadlikud ja teda toetasid palavalt linnade alamkihid. «Juba XVIII sajandil,» kirjutas A. Gramsci oma töös «Risorgimento», «hakkasid Itaalias ilmnema ja järjest selgemini välja kujunema objektiivsed rahvusvahelised ja rahvuslikud tingimused, mille tõttu rahvuslik taasühendamine muutub konkreetseks ajalooliseks ülesandeks (s. t. mitte ainult võimalikuks, vaid ka möödapääsmatuks). Kuid alles pärast 1789. aastat mõistsid seda ülesannet kodanike teatud rühmitused, kes olid valmis võitlema ja ohvreid tooma.»

Kaheksas peatükk

HISPAANIA AASTAIL 1789—1815

Hispaania XVIII ja XIX sajandi vahetusel

Nagu varem,[1] nii oli Hispaania ka nüüd mahajäänud feodaalmaa, tema majanduses ja ühiskondlikus korras oli säilinud palju keskaja igandeid.

Valitsevaks klassiks olid ilmalikud ja vaimulikud suurmaaomanikud. Neile kuulus 68 protsenti kogu ülesharitavast maast ja tohutu palju karjamaid. Keskajast oli mõisnikel säilinud hulk privileege ja senjööriõigused.

Tähtsat osa Hispaania majanduses ja poliitilises elus etendas katoliku kirik. Peale üsna suurte maavaldustest saadavate sissetulekute võttis ta talupojalt veel kümnist, mis ulatus ühe seitsmendikuni kogusaagist, ning veel muid erilisi makse. XVIII ja XIX sajandi vahetusel oli 10 500 000 elaniku hulgas 180 000 vaimulikku, s. t. iga 57 inimese kohta üks vaimulik. Katoliku vaimulikud olid reaktsiooni kõige agaramad toetajad.

Poliitiliste õigusteta talurahvas kandis rohkearvulisi feodaalkoormisi ja pidi riigile tasuma makse. Valdaval osal talupoegadel (78 protsendil) puudus oma maatükk, nad olid rentnikud-pooleteramehed või päevilised. Talupojad elasid kohutavas viletsuses. Eriti julm oli talupoegade feodaalne ekspluateerimine Kastiilias, Andaluusias ja Estremaduras.

Kaupmehed, tööstурid, käsitöölised ja töölised moodustasid elanikkonnast ligi 16 protsenti. Hispaania kodanlus oli veel väga nõrk, kodanluse peamiseks jõuks olid kaupmehed, eriti Barcelonas, Valencias, Coruñas, Cadizis ja teistes rannikulinnades. Poliitilises elus oli kõige mõjukam Hispaania tähtsaim kaubanduskeskus Cadiz, mille kaudu toimus kaubandus ookeanitaguste kolooniatega. Selle linna kodanlus etendas silmapaistvat osa Hispaania revolutsioonilises liikumises XIX sajandil.

XVIII sajandi viimasel veerandil kasvas kiiresti tööstus, ees-

[1] Hispaania olukorra üldiseloomust vt. Uusaeg I, Tallinn, 1956, lk. 210.

kätt tekstiilitööstus ja rauamaagi kaevandamine. Kapitalistlik manufaktuur arenes kergetööstuses, nagu näiteks kalevi, siidi ja muude riidesortide tootmisel Kataloonias, Murcias, Segovias, Guadalajaras. Rauamaagi kaevandamine ja rauasulatamine suurenes Vizcayas aastail 1784—1799 üle kahe korra. Siiski ei tõusnud tööstuse osatähtsus Hispaania kogutoodangus 1797. aastal üle 25 protsendi. Hispaania tööstus oli XIX sajandi algul ikka veel manufaktuurtootmise staadiumis ning ei suutnud mõistagi võistelda Inglise ja Prantsuse kaupadega.

Feodaal-absolutistlik kord, puudulikud transpordivahendid, halvad teed, rohkearvulised maksud ja sisetollid pidurdasid tööstuse arenemist ning kaubakäibe kasvu. Ühest Hispaania osast teise veetud kaupade hind suurenes transpordi kalliduse ja tollilõivude tõttu viis kuni kuus korda.

Kuni XVIII sajandi lõpuni olid Hispaania kodanluse peamiseks turuks asumaad. Pärast seda, kui XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul Inglise konkurentsi ja kontinentaalblokaadi tõttu kõnealune turg tunduvalt kitsenes, kerkis kodanluse ette täie tõsidusega siseturu laiendamise vajadus. Selleks aga oli vaja hävitada riigis valitsevad feodaalsuhted. Talurahva rõhutud seisund ja raske olukord tegid ta kodanluse liitlaseks feodalismi vastu peetavas võitluses.

Poliitiline kord ja sisepoliitika. Prantsuse revolutsiooni vastukajad

XVIII ja XIX sajandi vahetusel valitses Hispaanias absolutistlik kord, kusjuures üksikud provintsid olid võrdlemisi iseseisvad. Igas provintsis olid oma maksud ja seadused ning oma raha. Kuningavõim ei olnud seadusega piiratud, kuningas valitses riiki favoriitide kaudu, Kortes oli surutud tagaplaanile, kokku teda ei kutsutud. Suurmaaomanikud, aristokraadid ja kloostrid, kellele kuulusid tohutu suured maavaldused, moodustasid omaette riigi riigis.

Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideed leidsid Hispaanias soodsa kõlapinna. Prantsuse revolutsiooniline kirjandus levis Hispaanias laialdaselt. Hakkasid tekkima vabariiklaste salaühingud. Eriti aktiivselt tegutses progressiivsete tegelaste rühmitus Salamanca ülikoolis. Sellest rühmitusest võrsusid paljud tulevased Hispaania esimese kodanliku revolutsiooni tegelased. Prantsuse kodanlik revolutsioon hirmutas Hispaania valitsevaid klasse. Kuningas Karl IV valitsemine (1788—1808) oli kantud kõige mustema reaktsiooni vaimust. Tegelikult valitses riiki kuninganna favoriit Godoy, kes püsis 15 aastat esimese ministri ametikohal. Godoy poliitika eesmärgiks oli säilitada Hispaanias feodalismi tugesid. Kiriku raske käsi lämmatas vähimagi progressiivse

mõtteavalduse. «Valgustatud» absolutismi pooldajaid heideti vanglasse või saadeti maalt välja. Samal ajal arenes kuninga õukonnas järjest suurem korruptsioon. Sõjavägi ja laevastik olid söödamaaks aristokraatlike perekondade liikmetele. Hispaania sõjalaevastikus, kus 1807. aastal oli ainult 15—20 kasutamiskõlblikku laeva, teenis 309 ohvitseri, kes olid vähemalt fregatikapteni auastmes. Iga aastaga kasvas riigieelarve puudujääk: aastail 1801—1802 moodustasid riigieelarve tulud 600 miljonit, aga kulud 1800 miljonit reaali. Riigi finantsolukord oli hirmuäratav.

Sise- ja koloniaalpoliitika

1793. aastal võttis Hispaania osa esimesest Euroopa riikide koalitsioonist Prantsuse kodanliku revolutsiooni vastu, kuid ta sai rängalt lüüa ja oli sunnitud 1795. aastal tegema Prantsusmaaga rahu (Baselis). 1796. aastal sõlmis Karl IV Prantsusmaaga San-Ildefonsos «kaitse ja pealetungi liidu» kohta lepingu, mis oli suunatud Inglismaa vastu, kes järjest rohkem surus Hispaaniat välja rikastelt turgudelt Hispaania Ameerika asumaades. Lepingu tulemusena kisti Hispaania laostavatesse sõdadesse (aastail 1796—1801 ja 1804—1808) Inglismaa ja selle liitlaste vastu ning muutus Prantsuse poliitika kuulekaks tööriistaks. Trafalgari lahingus (21. oktoobril 1805) kaotas Hispaania peaaegu kogu oma laevastiku. See lüüasaamine viis selleni, et Hispaania kaotas tegelikult kontrolli oma Ameerika asumaade üle. XIX sajandi algul langes järsult kaubavahetus Hispaania ja tema asumaade vahel. 1802. aastal saabus Veracruzi sadamasse (kõige tähtsam sadam Hispaania Ameerikas) metropolist 148 laeva, 1806. aastal aga ainult 6 laeva.

Ladina-Ameerika turgude kitsenemine tekitas rahulolematust hispaania kodanlaste hulgas, kes olid seotud kolooniatega. Liit Prantsusmaaga ja Hispaania osavõtt kontinentaalblokaadist kahjustasid hispaania kodanluse ja lambaid kasvatavate mõisnike nende ringkondade huvisid, kes said tulu toorvilla väljavedamisest (peamiselt Inglismaale). Arvatakse, et XIX sajandi algul toodeti Hispaanias aastas 45 000 palli villa. Sellest tarbisid Prantsusmaa ja Belgia ligi 10 000 palli, Hispaania ise 3 000 palli ja ülejäänud 32 000 palli veeti Inglismaale. Inglismaale villa väljaveo lakkamine oli Hispaania lambakasvatusele tugevaks löögiks.

Järelikult tekitas kogu Karl IV poliitika järjest suuremat rahulolematust rahvahulkade, kaubandus- ja tööstuskodanluse ja nende aadlike seas, kes olid kodanlusega majanduslikult seotud. Hispaanias teravnes järjest rohkem feodaal-absolutistliku korra kriis. Riigi ees seisis põhjalike sotsiaalsete reformide läbiviimise vajadus, tekkisid eeldused kodanlikuks revolutsiooniks. Plahvatust kiirendavaks tõukeks oli prantslaste sissetung 1808. aastal.

Napoleon Bonaparte'i invasioon

Napoleon I plaanitses Hispaania ja Portugali vallutamist. Ta lootis niiviisi sulgeda tühemiku kontinentaalblokaadis, anastada Hispaania toorained ja turud, omastada tema tohutu suured asumaad Ameerikas. See oleks tunduvalt tugevdanud Prantsusmaa positsioone võitluses Inglismaa kaubandusliku ja koloniaalse monopoli vastu. Oma eesmärgi saavutamiseks kasutas Napoleon kuninga perekonnas valitsevaid intriige ja Godoy müüdavust, kellele Napoleon lubas Portugalis anda vürstkonna.

Otsekohe pärast Tilsiti rahu (27. oktoobril 1807) sõlmisid Napoleon ja Godoy Fontainebleau's lepingu ühise kallaletungi kohta Portugalile, novembri keskpaiku aga okupeerisid Prantsuse ja Hispaania väed Portugali.

Tuues ettekäändeks sõja Portugaliga, viis Napoleon takistamatult oma väed Pürenee poolsaarele. 1808. aasta märtsis hakkas Murat ligi 100 000 mehelise armee eesotsas Madriidi suunas liikuma. Kuninga perekonna ja Godoy katse põgeneda Ameerikasse kutsus 19. märtsil 1808 Madriidis esile rahva ülestõusu absolutistliku reaktsiooni vastu. Napoleon meelitas kõik Hispaania kuninga Karl IV perekonnaliikmed pettuse teel Prantsusmaale ja tõstis Hispaania troonile oma venna Joseph Bonaparte'i.

Hispaania ilmalik ja vaimulik aristokraatia ruttas kummardama võõramaist vallutajat. Endise haldusaparaadi liikmed sõitsid Napoleoni kutsel Prantsusmaale, tunnistasid Joseph Bonaparte'i Hispaania kuningaks ja vandusid truudust Napoleoni poolt esitatud konstitutsioonile.

Rahvuslik vabadussõda ja esimene kodanlik revolutsioon

Erinevalt valitsevatest klassidest ei alistunud rahvahulgad võõramaalastele. Juba aprillis algasid Toledos ja Burgoses rahutused prantsuse okupantide vastu. 1808. aasta 2. mail puhkes Madriidis elanike prantslastevastane ülestõus, mille Murat julmalt maha surus. Suur hispaania maalikunstnik Goya jäädvustas selle kangelasliku ülestõusu kuulsates maalides «2. mai ülestõus» ja «Ülestõusnute mahalaskmine». 2. mai ülestõus Madriidis oli signaaliks stiihilisele ülestõusule kogu maal, mis kasvas üle prantsuse vallutajate vastu peetavaks rahvuslikuks vabadusvõitluseks. Kuus aastat kestnud sõjas näitas hispaania rahvas üles suurt mehisust, vankumatut kindlust ja piiritut vabadusearmastust. Sündmused Pürenee poolsaarel tõendasid, kirjutas Marx, et kuigi Hispaania riigi võim oli surnud, «oli Hispaania ühiskond täis elu ja iga tema osa otse tulvas vastupanujõududest».[1] Hispaania rahvuslik

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Революционная Испания. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, lk. 722.

vabadussõda arenes kodanlikuks revolutsiooniks, mille peamiseks liikumapanevaks jõuks oli talurahvas, kes võitles kas iseseisvalt või kodanluse juhtimisel. Määravaks kujunes aga asjaolu, et erakordselt suure poliitilise mahajäämuse tõttu olid hispaania talupojad kohaliku provintsiaadli mõju all.

Tolle ajani võitmatuks peetud Napoleoni armeele olid sõjaraskused Hispaanias täielikuks ootamatuseks. Napoleon arvas, et pealinna vallutamise ja oma venna troonile tõstmisega on ta kogu riigi alistanud, kuid ta eksis. Napoleoni kuulsusrikkad rügemendid olid jõuetud rahva vastu, kes suure vaimustusega kaitses oma isamaad. 22. mail algas ülestõus Cartagenas. Ülestõusnud Cartagenaga ühinesid Murcia, siis Valencia, Astuuria ja teiste provintside elanikud. Ühe nädala pärast oli kogu Hispaania okupantidevastase ülestõusu tules. Kui vana monarhistlik armee sai prantslastelt järjest lüüa, siis saavutas rahvas järjest uusi võite. 1808. aasta 20. juulil, samal päeval, kui Joseph Bonaparte saabus Madriidi, purustasid hispaania kindrali Castanjosa väed, kes koosnesid peamiselt kiiruga relvastatud talupoegadest, Bayleni lahingus (Andaluusias) täielikult kindral Dupont'i 20 000 mehelise sõjaväe. Kaotanud 2000 meest surnutena, oli kindral Dupont sunnitud andma end ühes sõjaväega hispaanlaste armu alla. See võit innustas patrioote. Valencias, Saragossas ja Kataloonias said prantslased lüüa ja olid sunnitud taanduma. 1808. aasta augustikuu lõpuks olid nad peaaegu kogu Hispaaniast välja tõrjutud: prantslaste kätte jäi veel ainult Ebro jõe vasak kallas. Joseph Bonaparte põgenes Madriidist.

Juba rahvusliku vabadusvõitluse algul said rahvahulgad oma maa tõelisteks peremeesteks, nad pühkisid minema vana korra ja endise haldusaparaadi, mis takistas Napoleoni vastu peetava võitluse võidukat edasiarendamist. Rahvas valis uued võimuorganid — huntad (hisp. *junta* — kogu, kolleegium). Huntade koosseisu valiti aadlikke, vaimulikke, kaupmehi, käsitöölisi ja vabade kutsealade esindajaid. Enamikus huntades said ülekaalu aadlike ja vaimulike esindajad. Kodanluse ja talurahva survel olid huntad sunnitud kaotama tsunftid ja gildid, konfiskeerima kirikukorporatsioonide tulud ja «prantsustunud» ning kõige rohkem vihatud endise korra pooldajate vara, laskma müügile «surnud käe» õiguse põhjal saadud varandused ja alustama oma sõjaväe loomist.

Huntade poolt elluviidud revolutsioonilised ümberkorraldused innustasid veelgi enam rahva võitlust okupantide vastu. Prantslaste lõplikuks väljakihutamiseks oli vaja, et riigis oleks ühtne juhtimine, et kogu sõjategevus oleks koordineeritud ning et oleks ühtne võim läbirääkimiste pidamiseks ja liitude sõlmimiseks välisriikidega. Selleks kutsuti ellu kohalike huntade esindajatest loodud Keskhunta (20 esindajat igast huntast).

Keskhunta

Keskhunta tuli kokku 1808. aasta 25. septembril Aranjuezis. Tema koosseisu kuulusid hispaania grandid, prelaadid, kõrgemad aukandjad, endised ministrid ning endised tsiviil- ja sõjaväeülemad.

Juba oma olemasolu esimestest päevadest peale tegeles Keskhunta oma liikmetele autasude andmisega ja nendele kõrgete palkade määramisega (120 000 reaali aastas). Hunta pidas oma kohuseks ennekõike pidurdada rahva revolutsioonilise meelsuse kasvu. Ta saatis volinikud provintside huntadesse, et takistada seal revolutsioonilist tegevust, keelas ära «surnud käe» mõisate müümise, millega oli juba algust tehtud, seadis uuesti sisse range tsensuuri ja määras kohale suurinkvisiitori. Ainuüksi rahvahulkade survel oli Keskhunta sunnitud välja kuulutama dekreedi mõningate revolutsiooniliste ümberkorralduste kohta, mis provintsides olid juba tegelikult ellu viidud.

Rahva poolt vihatud hunta, jättes täitmata revolutsiooni ees seisvad ülesanded, ei suutnud isamaad prantslaste vastu kaitsta. Rahva survel, kes nõudis erakorraliste asutavate kortesite viivitamatut kokkukutsumist, andis Keskhunta täidesaatva võimu viiele regendile, kes hiljem etendasid samasugust kontrrevolutsioonilist osa nagu Keskhuntagi.

Prantsuse armee invasioon Hispaaniasse 1808. aasta lõpul

Keskhunta kontrrevolutsiooniline tegevus oli prantslastele kasulik. 1808. aasta novembris tungis Napoleon 200 000 mehelise sõjaväega Hispaaniasse, et seda maad uuesti alistada. Prantslased saavutasid rea võite ja vallutasid 5. detsembril Madriidi, kuningas Joseph tuli tagasi pealinna. Aastail 1809—1810 õnnestus prantslastel peaaegu kogu Hispaania vallutada.

Napoleon hävitas Hispaanias inkvisitsiooni, sulges kolmandiku kõigist kloostritest, kaotas senjööride õigused ja viis ellu muidki reforme. Kuid see ei suutnud lepitada hispaania rahvast vallutajate ikkega, kes tallasid nende kodumaad. Napoleon muutis Hispaania endale rikastumise allikaks. Ainuüksi Andaluusia elanikud maksid kahe okupatsiooniaasta jooksul maksudena Prantsuse haldusaparaadile üle 600 miljoni reaali. Jaéni provintsi elanikud pidid maksma kahe aasta jooksul prantslastele rohkem kontributsiooni, kui Hispaani monarhide valitsemise ajal oli võetud makse kaheksa aastaga. Okupantide rõhumisele vastas hispaania rahvas kogu maal ägeda partisanisõjaga. Prantslased olid sunnitud panema valvepostid igale teeristile, eskortima kõiki käskjalgu ja kaitsma kõiki voore. Marssal Marmont kirjutas oma memuaarides, et ta valitses ainult «neid paiku, kuhu langes prantsuse tääkide vari... ja võim kadus samal hetkel, kui täägid ära võeti».

Saragossa kangelaslik kaitsmine

Hispaania patriootide kangelaslikkus väljendus eriti selgelt Saragossa kaitsmisel. 40 000 meheline Prantsuse sõjavägi marssal Lannes'i juhtimisel piiras Saragossat. Linna elanikud võitlesid väga mehiselt ja visalt, mitte üksnes iga maja, vaid ka iga suurem kivi muudeti kindluseks, kust prantslasi varitses surm. Prantslased vajasid 29 päeva, et jõuda purustatud linnamüüri juurest väljakuni, ja veel 23 päeva, et vallutada üks neljandik linna pindalast. Ning alles 62 päeva kestnud (1808. aasta 21. detsembrist kuni 1809. aasta 20. veebruarini) kangelasliku vastupanu järel kapituleerus Saragossa, olles kaotanud 13 000 inimest taudide ja nälja tõttu ning 20 000 inimest lahingutes. Saragossa kangelaslik kaitsmine tekitas vaimustust paljudes maailma maades ja sai rahvastele Napoleoni vastu peetava võitluse innustavaks eeskujuks.

Aeg-ajalt vabastasid partisanid prantslastest terveid piirkondi (Astuuria, Galicia, Kataloonia jt.). Rahvasõjas kerkisid esile silmapaistvad partisanivõitluse juhid, kes pärinesid talupoegade hulgast: Mina ja El Empasinando, ohvitserid Lassi, Villacampa, Porlier ja paljud teised. Nende partisanisalgad, kuhu ajuti kuulus mitu tuhat meest, hoidsid prantslasi alalise pinge all.

Erakorraline Kortes ja 1812. aasta konstitutsioon

Niisuguses olukorras avati 1810. aasta 24. septembril De Leoni saarel Erakorraline Kortes. Peagi viidi Kortes üle Cadizi. Cadizi elanikud, kes täitsid Kortesi rõdud, avaldasid deputaatidele survet. Üldise hääletuse teel valitud Kortesis jagunesid deputaadid kolme rühma: 1) konservatiivid, keda nimetati «lömitajateks», viimased esindasid grande, kõrgemaid vaimulikke, sõjaväelist ja tsiviilalast bürokraatiat; 2) liberaalid (see nimetus levis hiljem kogu Euroopas), reformide pooldajad, kes esindasid kodanlust ja liberaalset aadlit; 3) «ameeriklased», kes esindasid kolooniaid ja hääletasid väga tihti nii nagu liberaalid. Kogu Kortesi tegevus kulges ägeda liberaalide ja «lömitajate» vahelise võitluse tähe all. Liberaalide eesotsas seisid sellised silmapaistvad isiksused, nagu Augustin Argueles, Canga Argueles, Martinez de la Roza, krahv Toreno, luuletaja Cintana jt.

Erakorralise Kortesi kõige suuremaks saavutuseks oli konstitutsiooni väljakuulutamine 19. märtsil 1812.

1812. aasta konstitutsiooniga ei hävitatud monarhiat, küll aga kuulutati välja rahva suveräänsuse põhimõte, mis lähtus seisukohast, et «kõrgema võimu kandjaks on tegelikult rahvus, kellele seepärast ainsana kuulub õigus anda seadusi». Konstitutsiooniga määrati kindlaks võimu jaotus: seadusandlik võim kuulus Kortesile ja kuningale, täidesaatev võim kuningale, juriidiline võim ainult koh-

tuasutustele. Kortes koosnes ühest kojast, saadikute valimised toimusid üldise hääletamise teel normiga üks saadik iga 70 000 valija kohta. Konstitutsiooni kohaselt said valimisõiguse kõik Hispaania meeskodanikud peale teenrite. Saadikute varanduslik tsensus ei olnud nõutav, kuid valimised olid kaudsed ja kolmeastmelised: kogukonna-, ringkonna- ja provintsivalimised. Kortes piiras rangelt kuningavõimu. Kortes pidi ilma erilise kokkukutsumiseta kokku tulema iga aasta 1. märtsil. Kuningal ei olnud õigust Kortest laiali saata ega selle kokkutulekut edasi lükata. Kuningas võis aga Kortese poolt vastuvõetud seaduste täitmist edasi lükata kahe teineteisele järgneva istungjärgu ajaks. Kuningas pidi Kortesi ees andma konstitutsioonile truudusvande. Kortes pidi igaks aastaks määrama maksude suuruse. Vastavalt oma varanduse suurusele olid eranditult kõik hispaanlased kohustatud tasuma makse riigi väljaminekute katteks. Riiklikud sisetollid kaotati.

Peale konstitutsiooni võttis Asutav Kortes vastu seadused gildide ja tsunftide, inkvisitsiooni ja kümnise kaotamise kohta. Likvideeriti Mésta (suurlambakasvatajate ühingu) viimasedki privileegid. Samuti võttis Kortes vastu seadused osa kloostrite sulgemise ja nende varade konfiskeerimise ning Jesuiitide ordu keelamise kohta. Hispaania kolooniate elanikele anti metropoli elanikega võrdsed õigused jne. Nende otsustega muudeti tegelikult seaduspäraseks ainult see, mille kohalikud huntad olid juba ellu viinud.

Peamise küsimuse — s. t. agraarküsimuse lahendamise ja feodaaligandite likvideerimise suhtes oli Kortes ebakindlal seisukohal, millest sai kasu ainult reaktsioon. See jahutas rahvahulkade, eeskätt talurahva vaimustust ja kergendas absolutismi restaureerimist. Pikaajalise arutamise järel võeti 1811. aasta 6. augustil vastu mõisnike senjööriõiguse kaotamise seadus, maa aga jäi endiselt mõisnike omandiks. Alles 1813. aasta jaanuaris võttis Kortes vastu maadekreedi, mis tegelikult jäi siiski ellu viimata. Kõnealuse dekreedi järgi lasti riigivõlgade katteks müügile pool kuninga maast ja söötis olevast kogukonna ühismaast, nende maade teine pool tükeldati kruntideks, mis olid küllalt suured viieliikmelise perekonna toitmiseks, ja määrati eeskätt Isamaasõjas võidelnud sõduritele ning alamatele ohvitseridele, teises järjekorras aga ka vaestele maata talupoegadele, kes ei jõudnud ise maad osta. Kortesi kõhklemine feodalismi likvideerimisel on seletatav hispaania kodanluse nõrkusega. Kuid võtmata reaktsioonilt tema majandusliku baasi — maad — ning andmata seda talupoegadele, jätsid liberaalid feodaalid ja vaimulikud endiselt Hispaania peamiseks majanduslikuks jõuks.

Erakorraline Kortes lõpetas oma istungid 1813. aasta 14. novembril. Edasine seadusandlik tegevus läks konstitutsiooni kohaselt korralise Kortesi kätte. Uus Kortes tuli kokku 26. novembril, kuid selles oli «lõmitajatel» juba valdav ülekaal. Kortesi üleviimine 1814. aastal Cadizist Madriidi tuli kasuks

kontrrevolutsionääridele, kelle peamine tugipunkt asus just Hispaania pealinnas.

Hispaania rahvuslik vabadussõda vapustas rängalt Napoleoni keisririiki, see oli tema lõpu alguseks. 1820. aasta 20. juulil Velikije Lukis sõlmitud Vene—Hispaania sõprus- ja liiduleping õhutas veelgi enam hispaania rahva võitlust oma sõltumatuse eest. Venemaa tunnustas esimese riigina ametlikult Cadizi Kortest ja 1812. aasta konstitutsiooni. Napoleoni purustamine Venemaal etendas määravat osa Hispaania täielikul vabastamisel. Prantsusmaa oli sunnitud suurema osa oma vägedest Pürenee poolsaarelt ära viima sõjategevuseks teistes maades. Tänu sellele võis hispaania rahvas asuda vastupealetungile. 21. juunil 1813 said prantslased otsustava kaotuse osaliseks Hispaania—Inglise ühendatud jõududelt Vitoria all (Baskide maal). 1813. aasta detsembris lahkusid poolsaarelt viimased Prantsuse väeosad.

Vastandlikult hispaania ja vene rahva võitlusele etendas reaktsioonilist osa Inglise ekspeditsioonikorpus eesotsas hertsog Wellingtoniga, kes tegutses Pürenee poolsaarel prantslaste vastu aastail 1808—1813. Wellington toetas igati hispaania reaktsionääride võitlust liberaalidega. Inglased ei olnud huvitatud Hispaania tööstuse tugevnemisest ja tahtsid Hispaania muuta müügituruks oma kaupadele. Inglismaa kasutas Hispaania raskusi, et veelgi kindlamalt enda kätte haarata Hispaania asumaade turge.

1814. aasta märtsis, pärast Napoleoni lüüasaamist, pöördus Karl IV poeg Ferdinand VII Hispaaniasse tagasi. Ferdinand osutus üheks kõige reaktsioonilisemaks Euroopa monarhiks, tema otsesel osavõtul hävitati kõik rahva võidud. 1814. aasta 4. mai dekreediga tühistas Ferdinand VII 1812. aasta konstitutsiooni ja kõik Kortesi poolt vastuvõetud seadused. Kodanliku revolutsiooni põhiküsimused jäid lahendamata. Kuid suur rahvuslik vabadusvõitlus aastail 1808—1812 ei kadunud jäljetult: ta näitas rahvahulkade jõudu, kes peavad õiglast sõda, ja rajas aluse hispaania patriootide revolutsioonilistele traditsioonidele.

Üheksas peatükk

FEODAAL-PÄRISORJUSLIK POOLA AASTAIL 1788—1815

Feodaal-pärisorjusliku korra lagunemine ja kapitalistliku elulaadi tekkimine

XVIII sajandi viimasel kolmandikul süvenes Poolas feodaal-pärisorjusliku korra kriis. Põllumajanduses arenesid tootlikud jõud äärmisel aeglaselt. Samal ajal tõmmati feodaalmõisnike majandid järjest tugevamini kaubalis-rahaliste suhete sfääri. Majapidamise kaubalisust püüdsid mõisnikud suurendada pärisoriste talupoegade kasutuses olevate maade mõisapõldudeks muutmise ja teoorjuse ning teiste feodaalkoormiste tõstmise teel. Ainult vähesed mõisnikud asendasid teoorjuse rahalise tšinsiga ja hakkasid majanduse intensiivistamise eesmärgil kasutama maata jäänud talupoegade palgatööd. Talupoegade palkamisel tarvitati sageli sunnivahendeid, seepärast oli palgatöö üheks varjatud feodaalse ekspluateerimise vormiks.

Talupoegade, eriti tšinsi maksvate talupoegade majandid tõmmati samuti kaubalis-rahaliste suhete süsteemi. Feodaalse ekspluateerimise suurenemine ühest küljest ja kaubalis-rahaliste suhete arenemine teisest küljest süvendasid varanduslikku ebavõrdsust mitmesuguste talurahva rühmituste vahel. Maata või vähese maaga talupojad moodustasid talupoegade üldarvust Väike-Poolas 87 protsenti ja Suur-Poolas ligi 61 protsenti. Samal ajal eraldus talupoegade hulgast ülemkiht — suurtalunikud, möldrid ja kõrtsmikud. Jõukad talupojad ekspluateerisid sagedasti kehvikute palgatööd.

Palgatööd hakati kasutama ka paljudes mõisnike manufaktuurides. Linnadest tõrjus kapitalistlik manufaktuur tsunftikäsitöö välja. Varssavis, Krakovis ja Poznanis tekkisid pangad ja aktsiaseltsid. Poola pealinna elanikkond kasvas aastail 1760—1790 kolmekordseks ja ulatus üle 100 000 inimese. Vana, feodaal-pärisorjusliku korra rüpes arenes järk-järgult uus, kapitalistlik elulaad. Kuid see elulaad etendas riigi majanduselus teisejärgulist osa. Tema arengut takistas feodaal-pärisorjuslik kord.

Rzecz Pospolita Poola aladel tekkis ühtne ülepoolaline siseturg. Samal ajal aga nõrgenes nende alade side Sileesia, Pommeri, Varmi ja teiste Preisi võimu all olevate Poola maadega. Ukraina ja Valgevene aladel, mis ikka veel olid Rzecz Pospolita võimu all, tugevnesid Venemaaga taasühinemise püüded. Nõrgalt arenenud kapitalistlikud suhted ja Poola maade killustatus muutsid Poola kodanliku rahvuse kujunemise protsessi eriti valurikkaks ja pikaajaliseks.

Töörahvahulkade hoogustuv võitlus feodaalse rõhumisega

Kogu Poola rõhutud elanikkond pidas feodaalse rõhumise vastu visa võitlust. Talurahva klassivõitluse avaldusteks olid mõisnike maa haaramine ja mõisniku poolt pärisoriste talupoegade käest äravõetud maal kasvava saagi omastamine. Talupojad keeldusid hulgaliselt tegu tegemast ja koormisi kandmast. Võrdlemisi palju põgenes talupoegi linnadesse, Ukraina aladele, Venemaale või Preisimaale.

Sageli kujunes talupoegade võitlus sõjariistus kokkupõrkeks mõisnike ja nende käsilastega. Kuid ülestõusud olid killustatud ja mõisnik surus need oma jõududega hõlpsasti maha, pealegi toetas teda kogu feodaalne pärisorjuslik riik.

Sedamööda kuidas linnakehvistu arvuliselt suurenes, muutus tema võitlus feodaalse ja kapitalistliku ekspluateerimise vastu tähtsaks teguriks sotsiaalsete vahekordade arenemisel Rzecz Pospolitas.

Šlahtitšite liikumine reformide kasuks

Klassivõitluse teravnemine riigis tekitas valitsevates klassides tõsist rahutust. Pealegi põhjustas Rzecz Pospolita esimene jagamine ja alaline oht, et Poola riigi sõltumatus täielikult likvideeritakse, elanikkonna laialdaste kihtide poliitilise aktiivsuse kiiret tõusu. Mõningal määral kodanlustunud šlahta tuli järeldusele, et oma klassi privileegide ja feodaalkorra säilitamiseks, kuid samuti vastulöögi andmiseks Preisi, Austria ja tsaari-Venemaa uutele pretensioonidele ning magnaatide ohjeldamiseks on vaja reforme.

Rzecz Pospolita majandus seisis samasugusel feodaalsel baasil nagu tema naabritelgi, kuid erines nendest tootlike jõudude madalama arengutaseme ja viimaste pikaldasema arengutempo poolest. Erinevusi leidus ka riigikorras. Venemaal, Preisimaal ja Austrias oli absolutistlik kord juba ammu kindlustunud, feodaal-pärisorjuslik Poola aga oli endiselt šlahtitšite-magnaatide vabariik valitava kuningaga eesotsas.

Pärast Rzecz Pospolita esimest jagamist jäi Poola riigi sise- ja välispoliitika suunamine ikka tsarismi kätte.

Sisemiste ümberkorralduste teostamiseks ja Rzecz Pospolita vabastamiseks tsarismi despootlikust hooldusest hakkas 80-ndail aastail ühises võitluses kujunema omapärane šlahta ja kodanluse blokk. Blokis etendasid juhtivat osa šlahta progressiivsed ringkonnad, kelle hulgast XVIII sajandi teisel poolel kerkis esile silmapaistvaid poola valgustajaid. Valgustajad soodustasid emakeele, rahvusliku kultuuri ja materialismi elemente sisaldava ratsionalistliku maailmavaate arenemist.

Kõige suuremad poola valgustajad olid silmapaistev publitsist Hugo Kollontai (1750—1814), teadlane Stanislaw Staszyc (1755—1826) ja Franciszek Jezerski (1740—1791). Igaüks neist jõudis järeldusele, et Poola riigi areng nõuab tungivalt rahvahulkade, eeskätt talurahva olukorra muutmist. Kuid praktiliselt teostatavaks pidas Kollontai ainult talupoegade isikliku sõltuvuse kaotamist ja jõukate linlaste, s. t. kodanluse esindajate Seimi laskmist, Staszyc aga ainult teoorjuse asendamist hinnusega. Kollontai ja ka Staszyc kritiseerisid julgelt reaktsioonilisi magnaate ja šlahtat ning nõudsid Rzecz Pospolita riikliku korra progressiivset ümberkorraldamist.

Šlahta ja kodanluse progressiivse bloki väljakujunemise ajal moodustasid tema parempoolse tiiva liberaalsed tegelased eesotsas I. Potocki ja St. Malachowskiga. Nad seisid rahvast kaugel, neile olid võõrad rahva huvid, kuid nad olid rahutud sõnumite üle, et pärisorjapidajate vastu toimuvad talupoegade arvukad, kuigi killustatud väljaastumised ja et rahvuslik vabadusliikumine Rzecz Pospolita valduste idaosas kasvab. Parempoolsed lootsid oma plaane ellu viia laveerimisega Poolat ümbritsevate suurriikide vahel ja koostöös Venemaale vaenulike riikidega, eriti aga Preisiga, kuigi viimane oli poola rahva iseseisvuse õelaim vaenlane ja kavandas juba Rzecz Pospolita uut jagamist.

Nelja-aastane seim

Keerulises sise- ja välispoliitilises olukorras tuli 1788. aasta oktoobris kokku järjekordne Seim, mida hiljem hakati nimetama nelja-aastaseks seimiks.

Võrdlemisi laialdaselt olid Seimis esindatud šlahta vabameelsemad ringkonnad, kes moodustasid niinimetatud «Patriootide partei». «Patriootide» nõudmisel otsustati sõjaväge suurendada, võtta aadlike tuludest iga kümnes kross ja «kinkida» vaimulike sissetulekutest iga kahekümnes kross riigile. Riigi tugevdamise eesmärgil tehti veel teisigi selliseid otsuseid. Kuid šlahta ja magnaatide omakasupüüdliku poliitika tõttu jäi enamik otsuseid ellu rakendamata.

1790. aasta märtsis sõlmiti Preisi—Poola liiduleping. Otsekohe pärast seda otsustas Seim loobuda Vene garantiidest, mis Rzecz Pospolitale oli antud aastail 1768—1775. Tegelikult tähendasid need otsused ammuste suhete katkestamist Venemaaga. Lahkulöömine tsarismist oleks end õigustanud ainult sel juhtumil, kui sellega oleksid kaasnenud tõsised sisemised ümberkorraldused. Niisuguseid ümberkorraldusi hakkas nõudma šlahta ja kodanluse bloki vasakpoolne tiib Kollontai juhtimisel.

Kuid enamik šlahta ja kodanluse bloki liikmeid suhtus sotsiaalsete reformide taotlustesse vaenulikult, Prantsuse revolutsiooni mõjul aga esitati parandusettepanekuid järjest rohkem.

Just tol ajal lõppesid Seimi volitused, mis olid antud kaheks aastaks. 1790. aasta lõpul otsustas Seim oma volitusi veel kaheks aastaks pikendada ja uute saadikute juurdevalimise teel deputaatide arvu kahekordistada. Uued saadikud tugevdasid šlahta ja kodanluse seisundit Seimis.

1791. aasta 3. mai konstitutsioon

Seim tegutses talurahva väljaastumiste ja linlaste alamkihtide järjest kasvava feodalismivastase võitluse olukorras. Varssavis tekkisid prantslaste klubide taolised poliitilised organisatsioonid, kus valmis radikaalsete ümberkorralduste plaane ja kritiseeriti mitte üksnes reaktsioonilisi magnaatide ringkondi, vaid ka «patriootide» piiratust. Selleks et rahva väljaastumiste kasvu ära hoida, oma võimu kindlustada ja riigikorda mõningal määral parandada, töötasid šlahta ja kodanluse bloki juhid I. Potocki, St. Malachowski ja teised välja konstitutsiooni projekti. 1791. aasta 3. mail nõudsid nad, et Seim kinnitaks nende poolt esitatud projekti. Nõudmist toetati Varssavi käsitööliste ja linnakehvistu meeleavaldustel. Hoolimata reaktsionääride protestidest, võttis Seimi liikmete enamus konstitutsiooni projekti vastu.

1791. aasta 3. mai konstitutsiooniga jäeti šlahtale alles kõik õigused ja privileegid, püsima jäi pärisorjus, teokohustus, mõsniku kohtupidamise õigus ning üldse rahva rõhutud seisukord. Talupoegadele lubati vaid seaduse ja valitsuse kaitset. Samal ajal aga kinnitas konstitutsioon veidi aega varem kodanlusele antud isikupuutumatust, maaostu õigust, vaimulikel ja ilmalikel ametikohtadel teenimise õigust jne., ning andis hoobi magnaatide kõikvõimsusele, sest ta likvideeris «liberum veto» (ühehäälsuse otsuse vastuvõtmisel), muutis kuningavõimu päritavaks ja andis kogu võimu Seimile. Hävitades mõningad aadlivabariigi pahed ja taotledes riigis valitseva feodaalse anarhia likvideerimist ning keskvõimu tugevdamist, lõi konstitutsioon objektiivseid eeldusi Rzecz Pospolita edasiliikumiseks progressi teel. Tervikuna aga oli 1791. aasta konstitutsiooni eesmärgiks mõisnike klassivõimu kind-

lustamine. 1791. aasta augustis väljakuulutatud erilises kuninga universaalis selgitati talupoegadele, et nad on endiselt kohustatud oma pani käske täitma ja kandma feodaalkoormisi. 1791. aasta konstitutsioon valmistas rahvahulkadele sügava pettumuse.

Targovice konföderatsioon ja teine Poola jagamine

Magnaadid, katoliku vaimulike ladvik ja šlahta reaktsioonilised ringkonnad võtsid konstitutsiooni vastu äärmise vaenulikkusega, sest see piiras nende kõikvõimsust ja omavoli. Reaktsiooniliste magnaatide, šlahta ja katoliku kiriku juhid poola hetman Rzewuski, kroonihetman Branicki jt. organiseerisid vandenõu. Nad palusid Katariina II-lt sõjalist abi oma kõikvõimsuse taastamiseks ja uue konstitutsiooni tühistamiseks.

Tulnud kokku Venemaa piiri ääres asetsevas Targovice külas, moodustasid poola magnaadid 1792. aasta mais «konföderatsiooni» võitluseks 1791. aasta konstitutsiooni vastu. Samal ajal alustas Katariina II sõjalist interventsiooni Poolasse. Peagi ühines interventsiooniga ka Preisimaa, hoolimata sellest, et tal oli Poolaga liiduleping.

Seimi juhid ei julgenud kutsuda rahvast võitlema interventide ja Targovice konföderaatide vastu. Veelgi enam, Seim võttis tarvitusele abinõud talupoegade rahutuste ja linnakehvistu meeleavalduste mahasurumiseks. 1792. aasta 29. mail aga lõpetas Seim oma istungid. Juunis ühines kuningas Stanislaw August Targovice konföderatsiooniga ja andis käsu lõpetada vastupanu konföderaatidele ja interventidele.

Võõramaiste vägede toetusel kehtestasid reetlikud pärisorjapidajad Poolas oma diktatuuri. 1791. aasta 3. mai konstitutsioon ja kõik nelja-aastase seimi reformid tühistati, progressiivseid ja demokraatlikke isikuid hakati taga kiusama. Ähvardades Prantsusmaa-vastasest koalitsioonist välja astuda, nõudis Preisimaa Rzecz Pospolita uut jagamist.

23. jaanuaril 1793 sõlmisid Preisimaa ja Venemaa konventsiooni Rzecz Pospolita uue, osalise jagamise kohta. Venemaa sai tagasi osa Valgevenemaad ja Paremkalda Ukraina, Preisile läksid aga põlised Poola alad Gdansk, Torun, Suur-Poola ühes Poznani ja Gnieznoga, Kujaavia, osa Masooviast ja osa Väike-Poolast.

Vene—Poola lepingu järgi 1793. aasta 16. maist võeti Poolalt õigus pidada iseseisvalt diplomaatilisi suhteid kolmandate riikidega. Poola sõjavägi allutati Vene väejuhatusele. Otsekohe seejärel võttis Seim, kes pidas istungeid Grodnos, vastu uue konstitutsiooni. Püüdes ära hoida Poolas revolutsioonilise liikumise hoogustumist, nõudis tsaarivalitsus, et uude konstitutsiooni oleks

jäetud mõningad sätted, mis vastaksid šlahta liberaalsete ringkondade ja kodanluse ladviku nõudmistele (väikekodanluse isikupuutumatuse õiguse tunnustamine, «liberum veto» kaotamine jne.).

Rahvuslikku vabadust taotlev ülestõus 1794. aastal

Poola jagamine, tema okupeerimine välismaiste vägede poolt ja väljapääsu kaotamine merele põhjustasid kärbitud Rzecz Pospolitas sügava majandusliku ning poliitilise kriisi. Sisemaised majanduslikud sidemed olid häiritud, manufaktuur ja käsitöö läksid kiiresti allamäge, mõisnike surve tugevnes, talupojad laostusid veelgi enam ja töötava rahva olukord linnades halvenes.

Poliitilised vapustused ja majanduslik katastroof, mis järgnes Rzecz Pospolita teisele jagamisele, tõmbasid laialdased rahvahulgad poliitilisse ellu. Linnades tekkis salajaste ringide võrk, kus töötati välja võitlusplaane sõltumatuse kättevõitmiseks, Poola alade taasühendamiseks ja võõramaistele tääkidele toetuva aristokraatia võimu hävitamiseks. Talurahvas ei suutnud enam mõisnike-pärisorjapidajate rõhumist välja kannatada. Hoolimata Vene isevalitsuse toetusest ei suutnud pärisorjapidajad rahvaliikumist maha suruda ja oma diktatuuri säilitada.

Rahvahulkade liikumises etendas jälle juhtivat osa uuesti loodud šlahta ja kodanluse blokk. Kuid samal ajal, kui rahvahulgad soovisid rahvuslike ja sotsiaalsete ülesannete üheaegset lahendamist, püüdis šlahta ja kodanluse blokk valmiva revolutsiooni eesmärke piirata ainult 1791. aasta konstitutsiooni taastamisega, rahvusliku sõltumatuse kättevõitmisega Rzecz Pospolitale ning nende Ukraina ja Valgevene maade tagastamisega, mis aastail 1772 ja 1793 taasühendati Venemaaga. Salaorganisatsioonid tegelesid energiliselt revolutsiooni ettevalmistamisega, mille juhiks pidi saama silmapaistev patrioot ja progressiivne tegelane, Targovice konföderaatide äge vastane, andekas kindral Tadeusz Kościuszko, kes oli osa võtnud Ameerika rahva vabadusvõitlusest.

24. märtsil 1794 avaldati Krakovis «Ülestõusu akt» — manifest, milles kutsuti alustama ülestõusu maa vabastamiseks. Järgmistes läkitustes kutsus Kościuszko võitlema «üldise vabaduse eest». Tema üleskutsed leidsid laialdase vastukaja linnakehvistu ja talurahva ringkondades. Talupojad lootsid, et ülestõus vabastab nad pärisorjuslikust ekspluateerimisest, annab neile vabaduse ja maa. Tuginedes talupoegade meelekindlusele ja vahvusele, saavutas Kościuszko Raclawice küla juures 4. aprillil võidu tsaarivägede üle. 17.—18. aprillil toimus Varssavis rahva ülestõus. Kingsseppade tsunftimeistri Jan Kilinski ja preester Josef Meieri juhtimisel kihutas ülestõusnud linnakehvistu okupantide väed pealinnast välja, palju aristokraate heideti vanglasse. Mõned salgad vene sõdureid läksid üle ülestõusnute poole, kes võitlesid «vaba-

duse, võrdsuse ja vendluse» eest. Kuid igal pool omastasid šlahta ja kodanlus rahvahulkade võidu vilja.

Šlahta ja kodanluse progressiivsem tiib mõistis, et ülestõus ei saavuta võitu, kui puudub kindel koostöö rahvaga. 1794. aasta 7. mail avaldas Kościuszko Polanieci laagris manifesti («universaali»), millega ta kuulutas talupojad isiklikult vabadeks ja andis neile õiguse mõisniku juurest lahkuda (kui võlad ja maksud on tasutud), vähendas teoorjust rahvusliku vabadusvõitluse ajaks ja vabastas rahvaväkke mobiliseeritud sõdurid teoorjusest. Mõisamaad aga jäid endiselt mõisnike puutumatuks omandiks. Need piiratud reformid ei suutnud laiu talurahvahulki ülestõusuga kaasa tõmmata.

Varssavi kehvistu võitles energiliselt, et laiendada rahvusliku vabaduse eest toimuvat ülestõusu ja muuta see revolutsiooniks. Eriti tähtsad olid Varssavi kehvikute väljaastumised 9. mail ja 27.—28. juunil 1794. Need väljaastumised ja reaktsiooniliste aristokraatide hukkamine näitasid, et kehvikud taotlevad järjest radikaalsemalt kogu feodaal-pärisorjusliku korra likvideerimist. Ülestõusu juhid, kes tundsid hirmu alamkihtide aktiivsuse üle, õiendasid rahvahulkadega julmalt arveid. Linnakehvistu rahutustest aktiivselt osavõtnud sõdur Josef Piotrovski, maaler Wanczinec Burzinski ja teised kuulutati mässajateks ja poodi üles.

Linnakehvistu väljaastumiste mahasurumise ja talurahvaliikumise lämmatamisega võttis šlahta ja kodanluse blokk rahvusliku vabaduse eest toimuvalt ülestõusult selle peamise jõuallika.

Et takistada talupoegade eemaldumist ülestõusust, võttis ülestõusnute valitsus — Kõrgem Rahvaraada — 1794. aasta augustis ja oktoobris vastu otsused, millega talupoegadele lubati müüa riigimaid ja määrati kindlaks sõjaliste teenete eest maaga autasustamise kord. Kuid need olid poolikud abinõud, mis võitluse käigule ei avaldanud otsustavat mõju.

Rahvuslikku vabadust taotleva ülestõusu lüüasaamine ja Poola kolmas jagamine

Rahvusvaheline olukord oli ülestõusnutele ebasoodus. 1794. aastal ühines interventidega Austria. Masiejowice lahingus 10. oktoobril 1794 said Poola väed tsaarivägedelt lüüa, Kościuszko sai haavata ja langes vangi. Viimasel hetkel hakkas ülestõusnute demokraatlik tiib Kollontai, Meieri, Jasinieski jt. näol välja töötama revolutsiooniliste ümberkorralduste plaani, kavatsedes teha algust pärisorjuse kaotamisega. Samal ajal aga vallutasid tsaariväed Suvorovi juhtimisel tormijooksuga juba Varssavi eeslinna Praga Visla parempoolsel kaldal ja Varssavi kapituleerus. Austria ja Preisi väed okupeerisid kogu ülejäänud Poola territooriumi.

1794. aasta ülestõusu kaotuses olid süüdlasteks šlahta ja ko-

danlus, kes takistasid rahvahulkadel muuta ülestõusu revolutsiooniks ja tõrjusid nad aktiivsest kodumaa kaitsmisest kõrvale.

Hoolimata lüüasaamisest on 1794. aasta ülestõus poola rahva ajaloos silmapaistval kohal. 1794. aasta ülestõusul oli ka suur rahvusvaheline tähtsus, sest ta tõmbas feodaalsete monarhiate tähelepanu osaliselt kõrvale revolutsioonilise Prantsusmaa vastasest võitlusest, soodustas oma aja kohta eesrindliku kapitalistliku korra võitu ja kapitalismi kindlustumist Prantsusmaal.

Vene—Austria lepinguga 1795. aasta 3. maist ja Preisi—Vene lepinguga 24. oktoobrist vormistasid interventlikud riigid uue Poola jagamise. Venemaa sai tagasi Volõõnia ja Podoolia ning lisaks veel Leedu- ja Kuramaa; Austria sai Pilica, Bugi ja Visla vahelised alad; Preisimaa aga Poola riigi tuumiku, mille tsentrumis asub Varssavi.

Feodaalaristokraatia poolt reedetud Poola riigi hävitamine ja võõramaise võimu kehtestamine kõigil Poola aladel halvendas järsult poola rahva olukorda, kes sattus nüüd kahekordse, nii feodaalse kui ka võõramaise rõhumise alla, pidurdas ja muutis keerulisemaks poola kodanliku rahvuse väljakujunemise protsessi, tugevdas Poola aladel pärisorjuslikku korda ja tõstis poola rahva ette ajaloolise vajaduse võidelda oma rahvusliku ja sotsiaalse vabanemise eest.

Poola alad Austria ja Preisi võimu all XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul

Austria võimud soodustasid poola ja eriti ukraina talupoegade üha suuremat pärisorjuslikku ekspluateerimist poola mõisnike poolt. Preisi vallutajad panid Poola aladel maksma Preisi õigusnormid ja seadsid sisse Preisi haldusaparaadi, soodustasid Poola alade koloniseerimist sakslastega ja Poola maade haaramist preisi mõisnike poolt. Preislaste ja austerlaste võimu aluseks oli metsik politseikord. Niisugune kord aga ainult suurendas poola rahva rahvuslikku vabanemise tahet.

1797. aastal avastasid Austria võimud salaorganisatsiooni, kes valmistas ette ülestõusu. Salaorganisatsiooni liikmeid karistati karmilt. Poola rahva laiade hulkade viha Preisi vallutajate vastu väljendus eriti jõuliselt 1806. aastal, pärast Preisimaa lüüasaamist Napoleoni Prantsusmaa vastu peetavas sõjas. Siis puhkes võimas ülestõus Suur-Poolas ning levis sealt ka teistele Preisi ikke all olevatele Poola aladele.

Poola küsimus Prantsusmaa poliitikas

Prantsuse kodanlus kasutas poola rahva vabadustahet võrdlemisi oskuslikult oma huvides. 1797. aastast peale formeerisid Prantsuse sõjaväevõimud poola emigrantidest vabatahtlike väeosi, keda hakati nimetama Poola leegionideks.

Leegionide loomise initsiaatoriteks olid poola patriootlikud ohvitserid eesotsas Jan Hendrik Dombrovskiga. Suurem hulk leegionäre arvas, et nad teenivad oma kodumaa vabastamise üritust. Tegelikult aga kasutas Prantsuse väejuhatus Poola leegione poola rahva huvidele ja vajadustele võõra vallutuspoliitika tööriistana. Täie selgusega ilmnes see 1802. aastal, kui tolleaegne esimene konsul Napoleon Bonaparte saatis Poola leegionide riismed, üle 4000 sõduri ja ohvitseri, sunniviisiliselt Haiiti saarele neegerelanike vabadusliikumist maha suruma. Poola väeosad etendasid tähtsat osa Prantsusmaa poolt peetud sõdades. Nii näiteks abistas 50 000 meheline Poola armee aastail 1806—1807 prantslasi Varssavi, Gdanski ja teiste linnade vallutamisel.

Napoleon meelitas poolakaid lubadusega, et ta tagastab Poolale iseseisvuse. Kuid Tilsiti rahulepingu sõlmimisel nõustus Napoleon, et Preisile jääb suurem osa viimase poolt vallutatud Poola aladest, Bialystok aga anti Venemaale. Vastavalt Tilsiti rahu tingimustele loodi eriline Varssavi hertsogiriik, Gdansk aga muudeti «vabalinnaks», tähtsaimaks Ida-Euroopas asuvate Prantsuse vägede varustamise baasiks.

Varssavi hertsogiriigi loomisel ei pidanud Napoleon hoopiski silmas poola rahva huve, ta tahtis vaid rajada Vene piiri äärde sõjalist platsdarmi. 1809. aastal, pärast Austria lüüasaamist uues Prantsusmaa-vastases sõjas, tagastas Austria võitja nõudmisel Varssavi hertsogiriigile suurema osa aladest, mis ta oli haaranud Poola kolmanda jagamise ajal. Varssavi hertsogiriik sõltus täielikult Napoleoni Prantsusmaast. Hertsogiriigi etteotsa seadis Napoleon oma liitlase, Saksi kuninga Friedrich Augusti. Hertsogiriigi konstitutsioon, mille Napoleon ise oli ette dikteerinud, tunnustas kõigi kodanike võrdõiguslikkust seaduse ees ja kaotas talupoegade isikliku sõltuvuse. Kuid mõisnik tunnistati kogu pärisorjade kasutuses olnud maa täielikuks omanikuks, järelikult ei tähendanud pärisorjusliku sõltuvuse kaotamine mitte talupoja vabastamist mõisniku ekspluateerimise alt, vaid ainult tema «vabastamist» maast. 1808. aastal pandi hertsogiriigis maksma Prantsuse kodanlik «Tsiviilkoodeks».

Napoleoni Prantsusmaa röövellik poliitika takistas hertsogiriigi majanduslikku arenemist. Kontributsioonid, arvukate väeosade saatmine Napoleoni Prantsusmaa sõdadesse Hispaania vastu, toiduainete andmine, mitmesugused sõjaväe ehitustööd ja muud kohustused lasusid raske koormana Poola majandusel.

Üle 80 000 hertsogiriigi sõduri ja ohvitseri võtsid Napoleoni

vägede koosseisus osa Venemaa sõjaretkest ja jagasid purukslöödud ning hävitatud «Suure Armee» saatust.

1813. aasta algul hõivasid Vene väed kogu Varssavi hertsogiriigi. Viini kongressi otsuse kohaselt jagati Varssavi hertsogiriik: tema loodeosa — Poznani suurhertsogkond ja «vabalinn» Gdansk — anti uuesti Preisi võimu alla; Poola lõunaosa, välja arvatud Krakov, anti Austriale; Krakovi linn ühes eeslinnadega muudeti omaette vabariigiks; kõigist teistest aladest, endise Varssavi hertsogiriigi suuremast osast, moodustati Poola kuningriik ja kuulutati, et viimane on lahutamatult seotud Vene keisririigiga.

Suurema osa Poola ümberjagamisega Viini kongressil 1815. aastal jäi poola rahvas killustatuks ja võõramaise rõhumise alla. See takistas poola rahva arengut ja oli samasugune metsik kuritegu tema vastu nagu Poola põliste alade jaotamised XVIII sajandi teisel poolel. Kuid tõsiasi, et Poola maade südamik, sealhulgas ka Varssavi ei läinud enam Preisimaa võimu alla, soodustas tegelikult endistest paremate arengutingimuste kujunemist poola kodanliku rahvuse peamisele tuumikule, kes nüüd pääses Poola rahvusliku sõltumatuse kõige vihasemate vaenlaste, Preisi junkrute ikkest. Hoolimata tsarismi rõhumispoliitkast soodustas side Venemaaga Poola kuningriigis kapitalismi kiiremat arenemist teistes Poola maades ja kindlustas poola rahvale vabaduse ning sõltumatuse eest peetavas võitluses niisuguse võimsa liitlaste abi, nagu seda olid Venemaa revolutsioonilised jõud.

Kümnes peatükk

BALKANI POOLSAARE RAHVAD AASTAIL 1789—1815

XVIII sajandi lõpul kuulusid peaaegu kogu Balkani poolsaar ja Doonaust põhja pool asuvad piirkonnad Otomani (Osmani) sultaniriigi koosseisu. Bulgaaria, Serbia, Montenegro, Bosnia ja Hertsegoviina, Kreeka, Moldova ja Valahhia vaevlesid võõramaiste vallutajate rõhumise all. Ülalnimetatud riigid ja piirkonnad erinesid üksteisest nii oma sotsiaal-majanduslikult arengutasemelt kui ka poliitiliselt arengult ja seisundilt. Seepärast on nende maade sotsiaal-majanduslikul arenguprotsessil ja rahvusliku vabanemise eest peetud võitlusel hulk iseärasusi.

1. BULGAARIA

Agraarsuhted. Talurahva olukord

XVIII sajandi lõppu ja XIX sajandi algust tähistab Bulgaaria ajaloos kaubalis-rahaliste suhete intensiivne areng. Linnade kasv, siseturu väljakujunemine ja väliskaubanduse areng kutsusid esile üha suurema nõudmise põllumajandussaaduste järele. Seoses sellega süvenes sõjalise läänikorra lagunemise protsess. XVIII sajandi lõpul oli Türgi Euroopa-osas 914 feodaalset suurmaavaldust (*zeametti*) ja 8356 väiksemat maavaldust (*timari*). Kuid nende valduste iseloom oli muutunud. Prantsuse maailmarändur Olivier, kes jälgis Türgis valitsevat korda XVIII sajandi 80—90-ndail aastail, märkis, et tol ajal olid ajutised sõjalis-feodaalsed maavaldajad (*spahid*) tegelikult muutunud pärilikeks mõisnikeks, oli vaja ainult teatud rahasummat, et vormistada maa üleminekut isalt pojale. Spahid hakkasid pidevalt elama oma mõisas ja olid huvitatud majandi tulukuse tõstmisest. Suurem osa spahhe hoidis mitmesugusel ettekäändel sõjateenistusest kõrvale. Et see õõnestas Osmani impeeriumi sõjalist võimsust, püüdis valitsus Euroopa eeskujul luua alalist armeed. Aastal 1800 kuulutas sultan Selim III välja dekreedi, mille alusel spahi maa läks pärast selle kasutaja

surma uuesti riigi omandiks. Spahhide maavaldamise õigust piirati ka teiste dekreetidega. 1812. aastal keelati uute läänide loomine.

Tulude suurendamisest huvitatud türgi mõisnikud laiendasid oma majapidamist (türgi keeles *tšiflik*) talupoegade või riigi maade arvel. Jättes talupojale väikese maatüki ja kohustades teda mõisapõllul töötama, kindlustasid mõisnikud end tööjõuga. Mõisnikud orjastasid talupoegi ka sellega, et tasusid ise nende eest üle jõu käivad riigimaksud. Maksejõuetuks võlgnikuks muutunud talupoeg oli sunnitud *agat* — türgi maaomanikku — tunnistama oma peremeheks. Niiviisi asendus spahhide süsteem tšifliki süsteemiga, millega käis kaasas talupoja maatustamine ja koormiste suurendamine.

Edela-Bulgaarias oli levinud niinimetatud kesimi süsteem (türgi keeles tähendab *kesim* teorenti). Kogu maa kuulus mõisnikule, talupoeg aga oli oma maatüki pärilik rentnik, kes tegi mõisnikule teopäevi. Nagu teistes agraarmaades, nii oli ka Bulgaarias pooleteramehi (*ispoldže*) ja maata sulaseid (*momkasid*), kellele töö eest maksti osaliselt natuuras, osaliselt rahas. Mõnikord anti momkale töö eest maatükk, mida ta haris oma tarbeks. Momka elas maaomanikule kuuluvas hoones. Bulgaarias kasutati ka palgatöölisi, nimelt hooajalisi põllutöölisi.

XIX sajandi algul leidus Bulgaarias veel palju talupoegi, kes elasid mošeedele ja haiglatele kuuluvatel vakumaadel. Vakumaadel, kus puudusid tšiflikid, maksid talupojad oma kasutuses oleva maa eest naturaal- või raharenti, kuid olid vabad isiklikest koormistest.

Hulk talupoegi elas isiklikult vabadena riigimaadel. Talupoegade arv, kes kandsid erilisi koormisi (kullipoisid, mäekurude kaitsjad jne.), vähenes pidevalt ning nad langesid feodaalsõltuvusse oma otsestest ülemustest või naaberspahhidest.

Kõik talupojad maksid riigimaksuna kümnist. Tegelikult tõusis see sageli ühele viiendikule kogusaagist. Kristlased maksid veel erilist sõjaväeteenistusest vabanemise maksu, pearaha jne. Ametnikud ja teised võimumehed röövisid talupoegi, maaomanikud sundisid neid oma põllul tasuta töötama.

Seoses kaubalis-rahaliste suhete arenguga ilmnes Bulgaaria külas XVIII sajandi lõpul talurahva kindlapiiriline kihistumine. Maatustunud ja laostunud talupoja kõrvale tekkisid jõukad maaomanikud (*tšorbadžid*), suurtalunikud, liigkasuvõtjad ja kaupmehed. Türgi võimud määrasid tšorbadžid külavanemateks ja maksukogujateks. Tšorbadžid ekspluateerisid oma naabreid, püüdsid paremaid maid endale haarata ja kasutada talupoegade rahapuudust nende orjastamiseks. Maksukogujatena ja riigivõimu alamate esindajatena lömitasid tšorbadžid Türgi valitsuse ees ja reetsid oma rahvast.

Linnad ja käsitöö

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul oli käsitöö eraldumine põllumajandusest jõudnud Bulgaarias võrdlemisi kaugele, nagu ilmnes käsitööharude mitmekesisusest. Tol ajal asetleidev käsitööliste külast linna asumine kiirenes poliitiliste sündmuste mõjul. Käsitöölised ei suundunud mitte üksnes vanadesse linnadesse, kiiresti tekkisid ka uued kaubandus- ja tööstuskeskused.

Käsitöönduses valitses tol ajal tsunftisüsteem (türgi keeles *esnaf*). Rahvusliku koosseisu järgi olid tsunftid kas sega- või eritsunftid, viimased ühendasid kas ainult türgi või ainult bulgaaria rahvusest käsitöölisi. Tsunfti asju otsustas selle liikmete (tsunftimeistrite) üldkoosolek. Tsunfti eesotsas seisis vanem, kes valiti üheks aastaks. Töötanud mõne aasta noorema sellina, sai käsitööline vanemselliks. Juhul kui tal oli raha, võis ta seejärel ise töökoja avada. Tsunft ostis oma liikmetele toorainet ja müüs nende poolt valmistatud saadused, määrates ühtlasi kaubale hinna.

Kaubandus

Kaubanduse arengust Bulgaarias annavad tunnistust suured aastalaadad, kuhu tuli kokku kaupmehi mitte üksnes Bulgaariast, vaid ka teistest Türgi piirkondadest ja isegi Austriast. Kõige suuremaid aastalaatu peeti Usundžovis Mariza jõe ääres ja Sliveni linnas.

Aastalaatade kõrval suurenes XIX sajandil eriti kohalike turgude tähtsus. Kaubakäive kasvas hoolimata krediidisüsteemi arenematusest ja liiklemisraskustest, mis olid tingitud sobivate teede puudusest ja teel varitsevatest ohtudest. Kaubandus haaras üha ulatuslikumalt kogu Bulgaaria. Bulgaarias kujunes järk-järgult välja ühtne siseturg. XVII sajandi lõpul ulatus Bulgaaria kaubandus väljapoole Türgi territooriumi piire. Doonau-äärsetes vürstiriikides, eriti Bukarestis, mitmes Austria ja Venemaa linnas, nagu näiteks Odessas, Nežinis ja Moskvas, olid suured bulgaaria kaupmeeste faktooriad.

Suureks kaubandus- ja käsitöökeskuseks oli Konstantinoopol, kus elas hulgaliselt bulgaarlasi. Enamik Konstantinoopolis elunevaid bulgaaria kaupmehi tegeles kaupade hankimisega Türgi riigile ja nad olid ostnud endale maksukogumise õiguse.

Kirdžalid

Türgi feodaalid ja vaimulikud suhtusid vaenulikult sultan Selim III sõjaväereformidesse ja katsetesse likvideerida spahhide sõjalis-feodaalne maavaldus. Türgi irregulaarväed — janitšarid — ei pooldanud oma korpuse hävitamist ja regulaarvägede loomist.

Türgi mitmesugustes piirkondades astusid reformide vastu välja suurfeodaaiid ja kohalikud pašad, kes keeldusid valitsusele allumast. Suurfeodaalidega ühinesid väikesed röövlijõugud endistest sõduritest ja deklasseerunud isikutest. Neid jõuke nimetati *kirdžalideks*. Bulgaarlased, peamiselt talupojad ja haidukid (partisanid), võtsid kirdžalide liikumisest osa, lootes seda rahvuslikus vabadusvõitluses ära kasutada. Nende lootused aga ei täitunud. Suurem osa bulgaaria rahvast ja haidukid võitlesid kirdžalide vastu.

Vene-Türgi sõdade mõju bulgaaria rahva vabadusvõitlusele

Suurt mõju avaldasid Bulgaaria arengule Vene-Türgi sõjad XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. Sõjategevus toimus aladel, kus elasid bulgaarlased, ja soodustas bulgaaria rahvusliku vabadusliikumise hoogustumist. Bulgaaria vabatahtlike väeosad tegutsesid koostöös Vene armeega, see oli üheks nende rahvusliku vabadusvõitluse vormiks. Sõjategevuse lõppemisel olid paljud bulgaarlased sunnitud Türgi impeeriumist lahkuma, et päästa end ähvardavast arveteõiendamisest. Eriti suur bulgaarlaste ümberasumine Venemaale toimus Vene-Türgi sõja ajal aastail 1806—1812. Suur hulk bulgaaria emigrante asus Bessaraabiasse. Vene-Türgi sõja ajal 1806—1812 loodi bulgaaria ühiskonnategelaste ja Vene valitsuse esindajate vahel poliitilised sidemed.

Kultuuri renessanssi taotlev liikumine. Sofroni

Rahvusliku iseteadvuse ideed levisid laialdaselt peaasjalikult emakeele ja rahvusliku kultuuri kaitseks peetava võitluse näol. Nende levitamiseks tegi palju ära vaimulik Stoiko Vladislavov (1739—1814), Koteli linnast pärinev ärimehe poeg, kes 1794. aastal sai Sofroni nime all Vrantšani piiskopiks. 1806. aastal laskis Sofroni trükkida õpetuste kogu. See oli esimene bulgaariakeelne raamat. Põgenedes kirdžalide eest, pages Sofroni Valahhiasse. Vene-Türgi sõja ajal aastail 1806—1812 võttis Sofroni osa palvekirja koostamisest Vene valitsusele. Selles palvekirjas teatasid bulgaarlased, et nad tahavad vabaneda Türgi ikkest ja on nõus Venemaaga ühinema. Oma kirjutistes kaitses Sofroni haridust, võitles pimeduse ja rumaluse vastu. Sofroni väljendas bulgaaria kaupmeeste huve, kes lootsid Venemaa abiga Bulgaariale vabadust saavutada.

2. SERBIA

Sotsiaal-majanduslik areng

Serbia iseärasuseks oli linnade kui kaubanduskeskuste arenematus. Linnad olid Türgi võimu tugialadeks, Serbia valitsemise keskusteks, ja seal elasid peamiselt türklased, maal seevastu türklasi ei olnud. Käsitöölisi ja kaupmehi elas vähe linnades ning nad rahuldasid ainult linnaelanike endi tarvidusi.

Metsarikka ja mägise Serbia põllumajanduse kõige tähtsamaks haruks oli loomakasvatus, eriti seakasvatus. Serbia kariloomi müüdi palju Bosnia, Hertsegoviina ja Austria turgudel. Kariloomade müük oli jõukate serbia talupoegade peamiseks sissetulekuallikaks. Siseturu kasv oli seotud väikeste kohalike turgude ja laatade tekkimisega (peaasjalikult kloostrite juures). Suureks sise- ja väliskaubanduse keskuseks kujunes Serbia põhjaosas, niinimetatud Belgradi pašalõkis, tähtsaim linn Belgrad. Türklastest maapidajad (spahid) püüdsid ka Serbias luua oma majapidamisi, kus laialdaselt kasutatakse sõltuvate talupoegade tööjõudu. Kuid Serbias lõppes see protsess omapäraselt. Serbias kui piiriäärsel alal paiknes palju janitšaridest koosnevaid Türgi väeosi, kes sultani kaardiväest olid muutunud korratuteks jõukudeks, mässude ja riigipöörete tööriistaks. Janitšarid alistasid endale talupoegi ja haarasid nende maa kas otsese vägivallaga võimude eest «kaitsmise» eest ekäändel, maksude tasumiseks võetud laenu katteks või mingil muul viisil. Seejuures jäi spahile eesõigus maale ja talupoegade koormistele ning talupojad sattusid nüüd kahekordsesse alluvusse. See protsess, niinimetatud tšitlukkide süsteemi tekkimine (uusi mõisnikke nimetati *tšitluk-sahibideks*), levis eriti laialdaselt XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimestel aastatel.

Samal ajal katkesid külas kaubalis-rahaliste suhete arenemise mõjul vanad patriarhaalsed vahekorrad ja sidemed. Talurahva hulgast kerkis esile külakodanlus, kes tegeles kauplemisega ja kasvatas suurel hulgal kariloomi müügiks. Maaelanikkonna jõukamate kihtide hulgast valiti külaomavalitsuse liikmed, knezid ja ülemknezid. Maakodanlusel oli külas väga suur mõju. Kuid kapitalistlike suhete areng põrkas Serbia külas XVIII sajandi lõpul kokku tõsiste takistustega Türgi riigi poolt, kes riisus elanikkonda.

Serbia poliitiline olukord XVIII sajandi lõpul

Türgi sõjast (1787—1791), kus Venemaa sõdis koos Austriaga, võtsid serblased aktiivselt osa. Austria territooriumil formeeriti serbia vabatahtlikest väeosad. Serbias tegutses ülestõusnute salk kaupmees Kotši Angelkovitši juhtimisel, kelle nime järgi hakati serblaste võitlust nimetama Kotši sõjaks. Austria oli püüdnud Türgi

impeeriumis elavaid slaavi rahvaid alati oma huvides kasutada, kuid reetis nad tavaliselt pärast seda, kui sõjategevus Türgiga oli lõppenud. Nii juhtus ka seekord. Austria ja Türgi vahel 1791. aastal sõlmitud rahulepinguga pidid kõik Serbia maad uuesti minema Türgi võimu alla. See tähendas, et võitlusest osavõtnud serblasi ähvardab raske karistus. Serblaste hulgas algasid rahutused, mis andsid tõuke läbirääkimiste pidamiseks serblaste juhtide ja Türgi valitsuse vahel. Läbirääkimised lõppesid sultani *firmaani* väljakuulutamisega 1794. aastal, millega keelati janitšaridele ja tšitluk-sahibidele Belgradi pašalõki territooriumil elamine ja tribuudi kogumine, määrati kindlaks sultanile antava tribuudi ja spahimaksude suurus, lubati spahhidel elada ainult Belgradis, anti pašalõki elanikele õigus valida kneze ja ülemkneze, kes hiljem paša poolt kinnitati. Serblastele anti kauplemisvabadus.

Belgradi pašalõki piiridest väljaaetud janitšarid ühinesid Selim III reformide vaenlase Vidini paša Pazvand Ogluga, kes moodustas sultani vastu võitlemiseks suure janitšaride ja kirdžalide väe. 1881. aastal vallutasid Vidini paša väeosad Belgradi pašalõki. Neli janitšaride ülemat (*dahit*) panid riigis maksma halastamatu terrori ja likvideerisid 1794. aasta firmaaniga antud Belgradi pašalõki autonoomia. Janitšarid ja tšitluk-sahibid tulid uuesti Serbiasse tagasi, nad kavatsesid hävitada kõik aktiivsed ning silmapaistvad serblased, et Serbias vabalt käsutada. Janitšarid surmasid 1804. aasta jaanuaris mitukümmend talupoegade knezi.

Rahvuslik vabadusvõitlus Serbias

Vastuseks terrorile tekkisid Serbia mitmes piirkonnas ülestõusnute salgad, kes alustasid võitlust türklaste vastu. 1804. aasta veebruarikuu esimestel päevadel toimus knezide ja ülestõusu juhtide koosolek, millel otsustati alustada üldist ülestõusu ja panna selle juhiks Georgi Petrovitš (1752—1817), kes sai Serbia ajaloos tuntuks Karageorgi nime all. Talupoegade hulgast võrsunud kaupmees Karageorgi oli võtnud osa viimasest Austria-Türgi sõjast. Maakaupmeestele oli vastuvõetav Karageorgi kandidatuur, kelle sõjalised kogemused, silmatorkav vaprus ja sünnipärane mõistus tegid ta ka rahvale sümpaatseks.

Juba esimestest sammudest peale omandas serblaste vabadusliikumine massilise iseloomu. Ülestõusnute juhtideks (vojevoodideks) said kohalikud knezid, silmapaistvamad kaupmehed, vaimulikud ja haidukid. Ülestõusnute väesalgad koosnesid peamiselt talupoegadest. Külakogukonnad pidasid ülal nende endi kulul moodustatud väesalka. 1804. aasta märtsi keskpaigaks oli üheksa ringkonda kaheteistkümnest Belgradi pašalõki ringkonnast türklastest täielikult puhastatud. Suuremad linnad — Belgrad, Smederovo ja Požarevac — olid ümber piiratud.

Liikumise esimesel etapil, mis kestis kuni 1806. aastani, ei taotlenud serblased iseseisva riigi loomist. Nad võitlesid ainult janitšaride omavoli vastu. Ülestõusnud nõudsid nelja dahi (janitšaride väesalga komandöri) minemakihutamist, tšitlukkide likvideerimist, õigust vabalt valida kohalikke võimumehi, õiglast maksustamist, kauplemisvabadust ja kaupmehe isikliku julgeoleku tagamist. Sisuliselt ei nõutud rohkem kui 1794. aasta firmaaniga antud autonoomia taastamist. Türklased ei rahuldanud ka neid nõudmisi, sest serblased tahtsid, et mõni suurriik garanteeriks vaherahu tingimuste täitmist.

Juba algusest peale mõistsid ülestõusu juhid, et nad ei suuda vastasest jagu saada omaenda jõududega. Ülestõusnud pöördusid abipalvega Austria poole, kuid Austria valitsus ei andnud abi, vaid keelas isegi Austrias elavatel serblastel igasuguse läbikäimise oma Doonau taga elavate suguvendadega. 1804. aastal saadeti Peterburisse Serbia delegatsioon eesotsas ülestõusu silmapaistva juhiga ülempreester Matvei Nenadovitšiga. Vene valitsus võttis Serbia saadikud soojalt vastu, andis neile rahalist abi ja lubas diplomaatilist toetust. Relvadega aga ei saanud Vene valitsus Serbia ülestõusu toetada, sest ees seisis esimene sõda Napoleoniga (1805—1807). Venemaa rahaline ja moraalne abi oli ülestõusnutele üsna suureks toeks ja kinnitas nende usku alustatud ettevõtte edusse.

Delegatsiooni tagasijõudmisel kodumaale 1805. aasta algul esitasid ülestõusnud sultanile oma nõudmised, mis läksid kaugemale serblaste poolt 1804. aastal esitatud vaherahu tingimustest. Türgi valitsus saatis ülestõusnute vastu suure sõjaväe ning 1805. aasta augusti algul toimus Ivankovatsi lähedal ülestõusnute ja Türgi vägede vahel lahing, milles türklased puruks löödi. Sellest ajast peale muutus võitlus dahide kuritarvituste vastasest ülestõusust vabadussõjaks iseseisva Serbia riigi loomise eest.

1806. aasta augustis said türklased uuesti tõsiselt lüüa. Konstantinoopolisse saadeti serblaste delegatsioon eesotsas tuntud Belgradi kaupmehe Peeter Itskoga, et pidada läbirääkimisi rahu sõlmimise üle. Läbirääkimised olid edukad. Kuna Türgit ähvardas sõda Venemaaga, oli Türgi valitsus nõus rahuldama serblaste nõudmisi ja neile andma sisemise autonoomia. 1806. aasta lõpul hõivasid ülestõusnud viimase türklaste käes püsinud kindluse — Belgradi.

Belgradi vallutamine langes ühte Vene-Türgi sõja algusega. Sõda õhutas serblasi jätkama Venemaaga ühist võitlust oma täieliku rahvusliku vabanemise eest. 1807. aasta suvel ühines Vene väeosa kindral Issajevi juhtimisel ülestõusnud serblastega ja nad tegutsesid ühes türklaste vastu Serbias. 10. juunil 1807 sõlmiti Vene-Serbia sõjaline konventsioon. Serblaste palvel saadeti Belgradi Vene esindaja, kes osutas abi sõjaväe organiseerimisel ja riigi valitsemisel.

Pärast pikaajalist sõjategevuse vaheaega, mis oli tingitud Vene-Türgi läbirääkimistest, algas sõjategevus 1809. aasta kevadel uuesti. Serblased püüdsid rahvuslikku vabadusvõitlusse Türgi vastu tõmmata Bosniat, Hertsegoviinat ja teisi piirkondi. Tšernogoorlased alustasid pealetungi Hertsegoviinas. Kasutades Doonau üleujutust, mille tõttu Vene väed ei saanud serblasi abistada, paiskasid türklased serblaste vastu suured jõud ning vallutasid Požarevaci ja Jagodina linna. Tee Belgradi alla oli türklastele vaba. Vene vägede hoogne edasitung Alam-Doonau piirkonnas Bagrationi juhtimisel päästis serblased lõplikust purustamisest. Türgi väed viidi Serbiast välja.

Serbia riigi taassünd

Ülestõusu algul oli side üksikute ülestõusnute väesalkade vahel nõrk ja iga vojevood tegutses omaette. Pärast Karageorgi ülemaks valimist läks sõjategevuse üldjuhtimine tema kätte. Tol ajal eksisteeris vaid üks valitsusorgan — *skupštšina*, s. t. ülestõusu juhtide kogu. 1805. aasta septembris loodi esimene Serbia riigiasutus, Serbia Valitsev Nõukogu. Selle koosseisu kuulus 12 isikut — üks esindaja igast ringkonnast. Nõukogu esimeheks oli Matvei Nenadovitš. Nõukogu valitses türklastest vabastatud territooriumi, korraldas kohtu- ja finantsasju. Niiviisi taastati Serbia riik pärast 400-aastast vaheaega.

Edaspidi püüdis Nõukogu Karageorgi ja vojevoodide võimu piirata. Kuid Nõukogu kohtas seejuures nii tugevat vastupanu, et pidi sellistest püüetest loobuma.

1808. aasta skupštšinal kuulutas Karageorgi ennast Serbia pärilikuks hospodariks ja hakkas koos Nõukoguga riiki valitsema. 1811. aasta jaanuaris reorganiseeriti Valitsev Nõukogu. Nõukogu liikmete hulgast määrati kuus hooldusministrit, kes juhtisid üksikuid valitsemisharusid. Teistest Nõukogu liikmetest moodustati Ülemkohus. Tegelikult aga läks kogu võim Karageorgile, kes sai Nõukogu esimeheks.

Bukaresti rahuleping 1812. aastal

1811. aastal määrati Türgi vastu tegutsevate vägede juhatajaks M. Kutuzov. Kutuzovi hiilgavate võitude tõttu pääses Serbia türklaste poolt purukslöömisest. 1812. aasta 28. mail kirjutati Bukarestis alla rahulepingule, millega lõppes 1806.—1812. aasta Vene-Türgi sõda. Hoolimata erakordselt pinevast rahvusvahelisest olukorrast (rahulepingule kirjutati alla 37 päeva enne Isamaasõja algust) tegi Vene diplomaatia kõik mis võimalik serbia rahva olukorra kergendamiseks. Rahulepingu kaheksanda artikliga kohustati Türgit andma autonoomia Belgradi pašalõkis elavatele serblastele. Bukaresti rahuleping oli selleks juriidiliseks

aluseks, mis võimaldas Vene valitsusel hiljem Serbia iseseisvust kindlustada. Marx ja Engels rõhutasid korduvalt vabastuslikku osa, mida Venemaa etendas Serbia suhtes, märkides, et Vene-Türgi sõda andis serblastele «võimaluse iseseisvuse saavutamiseks, ehkki Türgi ülemvalitsuse all».[1]

Serbia uus alistamine türklaste poolt

1813. aasta algul algasid Serbia ja Türgi esindajate vahel läbirääkimised Bukaresti rahulepingu kaheksanda artikli täitmise üle. Esialgu venitasid türklased läbirääkimisi, tungisid siis 1813. aasta suvel Serbiale kallale ja vallutasid ta. Vastuolude süvenemine ülestõusu juhtide ja talurahva vahel, kelle huvid järjest rohkem lahku läksid, samuti sisetülid ja võitlus võimu pärast ülestõusu juhtide eneste vahel, õõnestasid ülestõusnute jõudu ja kergendasid Serbia purustamist. 1813. aasta sügisel põgenes Karageorgi ja enamik vojevoode Austriasse.

3. TŠERNOGOORIA (MONTENEGRO)

Maa majanduslik ja poliitiline olukord

Tšernogooria oli Balkani poolsaare kõige mahajäänum piirkond. Elanike peamiseks tegevusalaks oli karjakasvatus. Põllumajandus etendas teisejärgulist osa. Linnasid Montenegros ei olnud. Käsitöö ja kaubandus olid väga nõrgalt arenenud.

Montenegros säilisid rohkearvulised ürgkogukondliku korra igandid. Suurpere (*zadruga*), sugukond ja hõim olid tšernogoorlaste ühiskonna organisatsiooni aluseks. Maa kuulus kollektiivsetele omanikele: hõimule, sugukonnale ja suurfeodaalidele.

Montenegro eesotsas seisis metropoliit, kelle käes oli kogu kiriklik ja ilmalik võim. Kuid tema võim oli nõrk. Hõimud kasutasid laialdast sisemist iseseisvust ja ainult väliskallaletungi oht türklaste poolt sundis neid ühinema ja liituma. Kuigi Montenegrot peeti Türgi impeeriumi osaks, ei tunnustanud tšernogoorlased ise seda kunagi ja pidasid lakkamatult vabadusvõitlust türklaste vastu.

Metropoliit Peeter I Petrovitš Negoša valitsemise ajal (1782—1830) võttis Montenegro osa Venemaa ja Austria poolel sõjast Türgiga. Tšernogoorlased saavutasid kaks suurt võitu türklaste üle, mille tagajärjel Montenegroga liitus veel kaks hõimu.

Sisemise konsolideerumise eesmärgil püüdis Peeter I kõiki-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Национальности в Турции, Соч., т. IX, lk. 377.

dele tema võimu all olevatele hõimudele määrata ühtseid õigusnorme ning võttis tarvitusele abinõud veretasu piiramiseks ja leevendamiseks. 1796. aastal kuulutati Montenegros välja esimene kirjalik seadus, millega määrati riigi kasuks igalt majalt kindel maks ja reguleeriti kohtupidamist. Kuigi need abinõud viidi ellu suurte raskustega, kusjuures üksikud separatistlikult meelestatud hõimujuhid avaldasid vastupanu, oli neil suur tähtsus, sest nii loodi mõnesugune ühtsus kogu riigi ulatuses.

Montenegro poliitiline vahekord Venemaaga oli sõbralik. XIX sajandi algul võitles Montenegro liidus Venemaaga Napoleoni Prantsusmaa vallutuspüüete vastu Dalmaatsias. Tšernogoorlased tegutsesid õlg õla kõrval vene sõduritega ja madrustega, keda juhatas viitseadmiral Senjavin. 1806. aasta septembris andsid venelased ja tšernogoorlased Prantsuse vägedele tõsise löögi. Serbia ülestõusu ajal toetasid tšernogoorlased aktiivselt serblaste rahvuslikku vabadusvõitlust. 1807. aasta suvel tegutsesid serblased ja tšernogoorlased koos Novo-Bazari sandžaki piirkonnas.

Peeter I valitsemisaega tähistas Tšernogooria edu välispoliitikas ja riigi sisemise ühtsuse tunduv suurenemine.

4. BOSNIA JA HERTSEGOVIINA

Bosnias ja Hertsegoviinas jätkus XVIII sajandi lõpul spahhide sõjalise läänisüsteemi lagunemine ning maavalduste muutumine feodaalide pärilikuks omandiks. Nagu Serbias, nii haarasid ka siin janitšaridest tšitluk-sahibid maa enda kätte. Renditalupojad maksid maaomanikule naturaalrenti või kandsid koormisi (kuluk). Sarajevos, Mostaris ja teistes linnades tegelesid käsitööga peamiselt janitšarid, keskmiste või väikeste maatükkide pidajad. Lõplikult kujunes välja piirkondade sõjalis-administratiivne korraldus, kaletaanid piiriäärsetel aladel ja nahiidid sisemaal, mida juhtisid kohalikud feodaalid. Nende territoriaalsete üksuste juhid (*kaletaanid ja ajaanid*) moodustasid vesiiri nõukogu (*diivani*).

Sultan Selim III poolt algatatud reformidele avaldasid Bosnia ja Hertsegoviina feodaalid visa vastupanu ja uuendused jäid tegelikult ellu viimata. Vastupanu keskuseks oli Sarajevo, kus asus palju janitšare.

5. VALAHHIA JA MOLDOVA

Majanduslik areng

XVIII sajandi teine pool oli Doonau-äärsetele vürstiriikidele majandusliku tõusu ajajärguks. 1774. aastal sõlmitud Kutšuk-Kainardži rahulepinguga anti Venemaale õigus kaitsta vürstiriike.

Rahuleping võimaldas Venemaal luua kaubanduslikke sidemeid vürstiriikidega. Vürstiriikide väliskaubandus elavnes, bojaaride vajadusi rahuldati paremini. Kuigi tsunftikäsitöö eksisteeris edasi, hakkasid XVIII sajandi teisel poolel arenema ka manufaktuurid. Esimesed taolised ettevõtted rajasid hospodar Aleksander Gika ja mõned bojaarid. Esimestes manufaktuurides töötasid pärisorjad ja vangid. XIX sajandi algul ilmusid manufaktuuride omanike hulka ka välismaa ja kohalikud kaupmehed, kusjuures viimaste hulgast olid mõned väga tuntud ja mõjurikkad (K. Lada), tööliste hulka ilmus järjest rohkem vabu inimesi.

Kuni 1774. aastani oli vürstiriikide väliskaubandus Osmani impeeriumi monopoliks. Vürstiriigid valmistasid Türgile vajalikke kaupu ja loovutasid need Türgi maksukogujatele. 1774. aastast alates aga rahuldati tellimusi lepingute alusel ja vürstiriigid vabanesid röövellikest Türgi maksukogujatest. Suurenes põllumajandussaaduste väljavedu vürstiriikidest Galati sadama kaudu.

Talurahvaliikumine

Bojaaride huvi põllumajandussaaduste müümise vastu õhutas neid suurendama teoorjust ja talupoegi kindlamini pärisorjastama. Juba XVIII sajandi 60-ndail aastail hakkasid talupojad teotegemisest keelduma. Jemeljan Pugatšovi juhtimisel Venemaal toimunud talurahva ülestõusu ja Prantsuse kodanliku revolutsiooni mõjul sagenesid sajandi lõpul talupoegade väljaastumised mõisnike võimu vastu. Eriti suur ülestõus toimus 1793. aastal, kui talupojad purustasid Stoika mõisa. Ülestõusu juhtisid väike- ja keskbojaarid. Kuid talupoegadel ei õnnestunud oma olukorda parandada.

Hospodaride sisepoliitika

XVIII sajandi algusest peale vürstiriike valitsenud hospodarid, Türgi käsilased, mõistsid kapitalismi elementide tekkimise ja arenemisega seotud vajadusi. Nad soosisid manufaktuuride, kaubanduse ja koolide arendamist. Nii Moldovas kui ka Valahhias tehti katseid reguleerida seadusandlust seadustekogu väljaandmisega.

Rahvusliku kooli areng

Sel ajal valitses koolides kreeka keel. Peale selle õpiti veel ladina ja slaavi keeli, aga Bukarestis ja mõnel pool mujal ka rumeenia keelt. Hakati õpetama prantsuse keelt, mille levimist bojaarid soodustasid. XVIII sajandi lõpul tõlgiti rumeenia keelde mõned Voltaire'i ja teiste prantsuse autorite teosed.

Samal ajal ilmnes rahvusliku kooli loomise taotlus järjest

tugevamini. Transilvaania pärisorise talupoja poeg Georgi Lazar, kes oli saanud hariduse Viinis, tegi selle heaks palju. 1816. aastal langes ta Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideede pooldamise pärast Transilvaanias tagakiusamise alla ja oli sunnitud põgenema Valahhiasse. Valahhias tegeles Lazar pedagoogilise tööga ja propageeris rahvusliku kultuuri ideesid. Tähtsat osa emakeelse hariduse arendamisel Moldovas etendas emakeele õpetaja ja teatritrupi organiseerija G. Asaki.

*

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul hakkasid Balkani poolsaare riikides arenema kapitalistlikud suhted ja tol ajal väljakujunevad rahvused alustasid rahvuslikku vabadusvõitlust. Kuid mitmel põhjusel ei olnud rahvuslik vabadusvõitlus, mis eri maades võttis erisuguse kuju, veel küllalt jõuline ja organiseeritud. Reaktsiooni üldise tugevnemisega Euroopas tugevnesid reaktsioonijõud ka Osmani impeeriumis. Reaktsionäärid pidurdasid Balkanimaade rahvaste rahvuslikku vabadusliikumist ja progressiivset arenemist.

Üheteistkümnes peatükk

AMEERIKA ÜHENDRIIGID ESIMESTEL AASTAKÜMNETEL PÄRAST ISESEISVUSSÕDA (1789—1815)

Ameerika Ühendriikide territooriumi laienemine

Ameerika rahva võit Inglismaa-vastases revolutsioonilises vabadussõjas lõi soodsad tingimused Ameerika Ühendriikide iseseisvaks rahvuslikuks arenemiseks. Pikaajaliste ja ägedate sõdade tõttu Euroopas oli Ameerika vabariigil võimalik oma piire tunduvalt laiendada. Eriti suureks saavutuseks oli Ameerika Ühendriikidele Louisiana, tohutu Mississipi jõest lääne poole kuni Kaljumäestikuni ulatuva territooriumi ostmine Prantsusmaalt 1803. aastal.

Louisiana piirid ei olnud müümisel täpselt kindlaks määratud. Ameerika Ühendriigid kasutasid seda oma huvides ja hõivasid 1810. aastal Hispaaniale kuuluva Lääne-Florida.

Louisiana liitmine Ameerika Ühendriikidega tähendas viimase territooriumi suurenemist peaaegu kahekordseks. See avas laiad perspektiivid edasiliikumiseks läände, Vaikse ookeani kallaste suunas.

Kolonistide süstemaatiline edasiliikumine läände ja järjest uute maade kasutuselevõtmine suurendas kiiresti Ühendriikide pindala, Ameerika Ühendriikide koosseisu tuli juurde järjest uusi osariike.

Indiaanlaste hävitamine

Ameeriklaste edasiliikumisega läände ja uute territooriumide kasutuselevõtmisega kaasnes päriselanike — indiaanlaste — väljasurumine, nende maa anastamine ja indiaanlaste metsik hävitamine. Kapitalistliku tsivilisatsiooniga kokkupuutunud indiaanlaste hõimud olid enamikus ürgkogukondliku korra arengustaadiumis. Nad tegelesid, kirjutas K. Marx, «loomakasvatuse,

küttimise ja sõjaga ning nende tootmisviisi juures läks iga hõimu liikme jaoks vaja üsna laialdast maa-ala».[1]

Indiaanlased osutasid meeleheitlikku vastupanu, kuid nad ei suutnud kallaletungijaid peatada. Indiaanlaste vastupanu nõrgestas hõimude eraldatus ja omavaheline vihavaen. Edasiliikumisel toimuvas võitluses maa pärast ässitasid kolonistid üht hõimu teise vastu ja lasksid neil üksteist hävitada.

Aastail 1810—1811 pidasid indiaanlased eesotsas algonkide konföderatsiooni silmapaistva juhi Tekumsega oma viimast suurt sõda. Tekumse seadis endale eesmärgiks luua kõikidest hõimudest Kanadast kuni Floridani kaitseks ameeriklaste vastu liit. Hoolimata sellest, et indiaanlased saavutasid mõningat edu, purustati mehised võitlejad ja nende territoorium võeti ära.

Teise Inglise-Ameerika sõja ajal (1812—1815) võitles enamik indiaani hõimusid Inglismaa poolel. Sõja tagajärjel nõrgenesid indiaanlaste jõud niivõrd, et peale üksikute erandite ei suutnud nad enam tõsisemat vastupanu avaldada. 1815. aastast peale kihutasid ameeriklased indiaani hõimude riismed eraldatud territooriumidele (reservatsioonidesse) Mississipi jõe taha.

Põllumajanduse areng

Määratu suured indiaanlastelt äravõetud maa-alad andsid ameerika kapitalismile võimaluse uute territooriumide arvel kiiresti areneda «laiuti». Seda soodustas ka valitsuse poliitika. Juba Iseseisvussõja ajal ja sellele järgnevail aastail kaotasid osariigid üksteise järel Inglismaa võimutsemise ajast säilinud igandid, mis pidurdasid kapitalismi arengut, nimelt poolfeodaalse rendi, esmasünni õiguse ja maa võõrandamise keelu. Briti krooni maad ja aristokraatide latifundiumid konfiskeeriti juba revolutsioonilise sõja ajal ja lasti väikeste kruntidena müügile. 1787. aastal kuulutas konföderatsiooni kongress läänes asuva maa natsionaliseerituks. Lääne koloniseerimine kiirenes pärast 1800. aastat, kui seadusega vähendati müüdavate maatükkide suurust 640 aakrilt 160 aakrile (1 aaker on 0,4 ha) ja lubati maad osta järelmaksuga. Farmeritel oli nüüd hõlpsam maad osta.

Ameerika Ühendriigid jäid endiselt agraarmaaks. 1790. aasta tsensuse järgi elas kogu rahvastikust, s. o. 3 927 214 inimest, ainult 3,3 protsenti linnades, 95 protsenti kogu rahvastikust tegeles põllumajandusega.

Ameerika Ühendriikide põhja- ja lõuna-osariikide areng kulges erinevat teed mööda.

Põhjas saavutas ülekaalu farmerite majapidamine, mille alu-

[1] К. Маркс, Вынужденная эмиграция, К. Маркс и Ф. Энгельс, Об Англии, М. 1952, lk. 333.

seks oli väikemaaomaniku isiklik töö. 1790. aastal moodustasid farmerid elanikkonna valdava enamiku (85 protsenti). Primitiivsete vahendite, puuadra ja äkkega varustatud farmerite majapidamised, eriti need, mis asusid veeteedest kaugel, olid turuga nõrgalt seotud ja rahuldasid ise suurema osa oma vajadustest. Farmeri peres kooti jämedat villast ja linast riiet kehakatteks, valmistati mööblit, sööginõusid ning jalatseid, seepi ja küünlaid. Oma põllumajandussaaduste ülejäägi eest muretsesid farmerid teed, soola, tikke, naelu ja teisi rauatooteid, relvi. Kuid järk-järgult kasvas farmerite majapidamiste kaubalisus ja side turuga tugevnes. Farmerid müüsid oma saaduste ülejäägi turul. Eriti kiiresti tõmmati kaubakäibesse need piirkonnad, mis asusid soodsate veeteede ääres. Farmerite majapidamiste arenemist soodustasid aastail 1793—1814 Euroopas peetud sõjad, millede tõttu nõudmine toiduainete järele kasvas.

Teistsugune oli pilt lõunas. Peamiseks majapidamise vormiks olid siin suured istandused, kus kasutati neegerorjade tööd. Kuna Inglismaal kasvas kiiresti nõudmine puuvilla järele, siis ergutasid puuvillalt saadavad suured kasumid puuvillakasvatust laiendama ja orjapidamist kindlustama. 1793. aastal leiutas ameeriklane Whitney puuvilla puhastamise masina, mille abil üks inimene võis puhastada 50 naela puuvilla päevas. Varem kulus selleks mitme inimese töö. Peagi tõsteti masina võimsus 100 naelale päevas. Whitney leiutis alandas tunduvalt puuvilla omahinda ja kergendas puuvillakasvatuse edasist laiendamist. 1791. aastal kasvatati puuvilla ainult kahes lõuna-osariigis — Lõuna-Carolinas ja Georgias, järgnevatel aastatel levis puuvillakasvatamine kõikidesse lõuna-osariikidesse. 1791. aastal toodeti 1,5 miljonit naela puuvilla, 1810. aastal tõusis puuvillatoodang juba 101 miljonile naelale. Sel aastal veeti puuvilla välja 93 miljonit naela, peamiselt Inglismaale.

Kuna puuvillakasvatuse laiendamise aluseks oli neegerorjade töö, kasvas Ameerika Ühendriikide lõunaosas kiiresti ka neegrite arv (1790. aastal — 697 624 neegerorja, 20 aastat hiljem juba 1 191 362). Lõuna-osariigid hakkasid Aafrikast üha rohkem orje sisse vedama. Kasumite tagaajamisel suurendasid plantaatorid orjade ekspluateerimist. Läks vaja sellist tõuget nagu puuvillakasvatamisele üleminek, «et muuta kommertsekspluateerimissüsteemiks Ühendriikide orjamajandus, mis enne oli enam või vähem patriarhaalne». [1]

Marx rõhutas istanduste vastuolulist loomust: ühest küljest toodeti seal juba algusest peale maailmaturu jaoks ja tootmist juhtisid kapitalistid, teisest küljest oli plantaator-kapitalist ka orje ekspluateeriv maaomanik. Kuid Marx märkis, et kapitalistlikust tootmisest saab antud juhul juttu olla vaid vormiliselt, sest

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 659.

«neegrite orjus kõrvaldab vaba palgatöö, s. t. kapitalistliku tootmise aluse» [1].

Järelikult arenes põllumajandus Ameerika Ühendriikide põhja- ja lõuna-osariikides erinevat teed mööda: põhjas valitses väikefarmerite vaba töö, lõunas suured istandikud, mille aluseks oli orjade ekspluateerimine. Mõlema majandussüsteemi vahel valitses suur ja järjest süvenev vastuolu.

Tööstuse areng

Oma olemasolu esimestel aastakümnetel sõltusid Ameerika Ühendriigid majanduslikult endiselt Inglismaa tööstusest. «Ameerika Ühendriigid,» kirjutas Engels, «olid koloniaalturuks, ja seejuures kõige suuremaks koloniaalturuks, maaks, kes toorainet välja vedas ja tööstussaadusi, antud juhul inglise omi, sisse vedas.» [2]

XIX sajandi esimestel aastakümnetel jätkus Ameerika Ühendriikide põhjaosas kapitalistliku tööstuse arenemise kõrval ka «esialgse akumulatsiooni» protsess. Akumulatsiooni peamisteks allikateks olid orjakaubandus ja neegerorjade töö, mitteekvivalentne, röövellik kaubandus indiaanlastega ja maaga spekuleerimine.

XIX sajandi esimestel aastakümnetel arenes tööstus aeglaselt. Tööjõu turu ja tootmisvahenditest «vabade» palgatööliste kaadri väljakujunemine toimus aeglases tempos, sest määratu suur odavate ning vabade maade tagavara läänes meelitas rahvast ümber asuma ja põllumajandusega tegelema.

Inglismaa odavad vabrikukaubad täitsid pärast 1783. aasta rahulepingu sõlmimist Ameerika turu. Ameerika manufaktuuride tooted ei suutnud inglise kaupadega võistelda. Niisuguses olukorras ei paigutanud ameerika kaupmehed oma kapitali tööstusse.

Tugeva tõuke Ameerika Ühendriikide majanduse, eriti aga tööstuse arengule, andis kaubanduse katkestamine Inglismaaga 1807. aastal, vastuseks inglaste poolt merel tarvitusele võetud kitsendustele ja omavolile. Aastail 1807—1809 rajati 87 tekstiiliettevõtet (enamikus manufaktuurid). Inglise kaupade kadumine avas turu kodumaistele saadustele ja viis tehnika revolutsioonile tekstiilitööstuses.

Esimese puuvillaketruse vabriku rajas Samuel Slater 1789. aastal Pawtucketis (Rhode Island). Slater oli varem töötanud Hargreavesi juures. Et Inglismaal oli masinate ja nende jooniste välja-

---

[1] К. Маркс, Теории прибавочной стоимости (IV том «Капитала»), ч. II, М., 1957, lk. 297.

[2] Ф. Энгельс, Предисловие по второму немецкому изданию. «Положение рабочего класса в Англии», К. Маркс и Ф. Энгельс, Об Англии, М., 1952, lk. 17.

vedu rangelt keelatud, valmistas Slater vabriku ehitamisel masinad mälu järgi.

Slateri eeskujule järgnesid vaid vähesed, 15 aasta pärast, s. o. 1804. aastal, leidus Ameerika Ühendriikides ainult neli ketrusvabrikut.

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul tõusis nõudmine toiduainete ja toormaterjalide järele. See kutsus esile sise- ja väliskaubanduse käibe järsu suurenemise. Väljavedu Ameerika Ühendriikidest suurenes ajavahemikul 1791—1801 rohkem kui neljakordseks (19 miljonilt dollarilt 94 miljonile dollarile).

Väliskaubanduse mahu ja Ameerika laevastiku tonnaaži suurenemine tõi kaupmeestele ja laevaomanikele määratuid kasumeid. Kontinentaalblokaad pidurdas mõneks ajaks Ameerika kaubanduse arengut. Tervikuna aga soodustas Euroopas peetav sõda suurel määral Ameerika Ühendriikide majanduslikku tugevnemist.

Põhja-Ameerika rahvuse väljakujunemine

Iseseisvussõjas saavutatud võit andis noorele põhja-ameerika rahvusele võimaluse vabaks arenemiseks, mille aluseks sai ühtse majanduselu järkjärguline tugevnemine.

1789. aastal jõustunud konstitutsiooni põhjal loodi rahvuslik valitsus, kes tegi lõpu osariikidevahelisele tollisõjale. Konstitutsioonis tõotati, et hiljem moodustatud lääne-osariigid saavad esimeste 13 osariigiga võrdsed õigused ja et kõik osariigid ühendatakse ühtseks riigiks. See oli kooskõlas põhja-ameerika rahvuse ja kodanliku rahvusriigi konsolideerumise ajaloolise ülesandega.

XVIII sajandi viimane veerand ja XIX sajandi esimesed kaks aastakümmet olid tähtsaks etapiks Ameerika Ühendriikide rahvusliku kultuuri väljakujunemisel. Washington Irwingi («New Yorgi humoristlik ajalugu», 1809), William Bryanti («Tonatopsis», 1819), Fenimore Cooperi («Spioon», 1821) ja teiste kirjanike teosed panid aluse omapärasele ameerika kirjandusele, mis ei jäljendanud enam inglise eeskuju nagu koloniaalse ajajärgu kirjandus.

Poliitilised parteid Ameerika Ühendriikides

Ägedas poliitilises võitluses, mis algas konstitutsiooni demokratiseerimist[1] taotleva liikumisega, kujunes Ameerika Ühendriikides välja kaks poliitilist parteid. Need olid föderalistide partei, kes kaitses Konvendi poolt 1787. aastal koostatud konstitutsiooni ilma reservatsioonideta, ja antiföderalistide ehk vabariiklaste partei, kes juhtis liikumist, mille eesmärgiks oli viia konstitutsiooni

[1] Vt. Uusaeg I, Tallinn, 1956, lk. 149—150.

sisse esimesed kümme parandust («Õiguste bill») kodanlike demokraatlike õiguste kohta.

Aastail 1789—1801 võimul olnud föderalistid olid suurkodanluse — kaupmeeste, manufaktuuriomanike, laevaomanike, pangategelaste, maaga hangeldajate, kuid ka võlgadest vabade suurte ja rikaste istanduste omanike parteiks. Nende partei eesotsas seisis demokraatia veendunud vastane, konstitutsioonilise monarhia pooldajana tuntud Alexander Hamilton, endine George Washingtoni valitsuse rahaasjade riigisekretär. Hamiltoni poolt loodud rahandussüsteem (monopoolsete õigustega Rahvuspank, riikliku krediidi ja maksustamise süsteem, mille eesmärgiks oli käputäie kapitalistide rikastamine) soodustas altkäemaksu võtmist ja korruptsiooni riigiaparaadis ning tekitas töötajates meelepaha. Et kodanluse rühmitused, keda föderalistid esindasid, finantsilises ja majanduslikus suhtes sõltusid Inglismaaga kauplemisest, orienteerusid nad ka välispoliitikas Inglismaale.

Vabariiklased Jeffersoniga eesotsas seevastu tuginesid väiksemate istanduste omanikele. Vabariiklaste järel sammus osa kodanlust, kuid ka farmereid, käsitöölisi ja linnade väikekodanlust, sest vabariiklased lubasid kergendada maa ostmise tingimusi ja pooldasid demokraatlikke järeleandmisi töörahvale.

Rahvaliikumise hoogustumine Ameerika Ühendriikides Prantsuse revolutsiooni ajal

Vastupidiselt föderalistidele püüdsid vabariiklased läheneda revolutsioonilisele Prantsusmaale. Neid toetasid rahvahulgad, kes olid Prantsuse revolutsiooni vaimustusega tervitanud. Ameerika rahvas oli endiselt vaenulikult meelestatud Inglismaa suhtes, kes alles hiljuti oli rõhunud oma Ameerika kolooniate rahvaid.

Kodanlik-demokraatlik revolutsioon Prantsusmaal soodustas demokraatlike meeleolude kasvu ameerika rahva hulgas ja tugevdas vabariiklaste positsioone 1792. aasta Kongressi valimistel. 1793. aasta aprillis tervitas rahvas vaimustusega Prantsuse Vabariigi saadikut žirondiin Genet'd. Genet' tegevus, mille eesmärgiks oli Ameerika Ühendriikide sõtta tõmbamine Prantsusmaa poolele, leidis laialdast poolehoidu. Samal ajal aga kutsus föderalistide ajakirjandus üles Inglismaa poolel sõtta astuma.

Philadelphias, New Yorgis, Charlestonis ja teistes linnades tekkisid demokraatlikud klubid, mille liikmeks võisid astuda laiad töörahvahulgad.

Vabariigi esimene president Washington (1789—1797), kes 1789. aastal sai Lafayette'ilt Bastille' võtmed kui sümboli Ameerika ja Prantsuse revolutsiooni ühtsuse kohta, ei olnud esialgu Prantsuse revolutsiooni vastu vaenulik, kuid nähes selle edasi-

arenemist, hakkas ta kartma Prantsuse revolutsiooni mõju ameerika rahvale.

1793. aasta aprillis avaldas Washington Kongressiga nõu pidamata proklamatsiooni, kuulutades Ühendriigid neutraalseks sõja suhtes, mida Prantsusmaa pidas Euroopa kontrrevolutsioonilise koalitsiooni vastu. Neutraliteediga püüti varjata föderalistide inglisemeelsust, kelle poole Washington järjest rohkem kaldus.

Demokraatlikud klubid kritiseerisid karmilt Washington-Hamiltoni valitsuse poliitikat. Klubides peeti ägedaid kõnesid Prantsuse revolutsiooni kaitseks. Seal kõlasid ähvardused Inglismaa aadressil, kes ei täitnud 1783. aastal Ameerika Ühendriikidega sõlmitud rahulepingu tingimusi ja õhutas monarhide koalitsiooni sõda Prantsusmaa vastu.

Riigis laialdaselt levinud Briti-vastased meeleolud peegeldusid ka Kongressil. Saadikutekoda võttis 1794. aasta aprillis vastu resolutsiooni, et Inglismaaga katkestatakse kaubandussidemed senikauaks, kuni inglased on viinud välja oma väed loodefortidest, nagu rahulepingus oli ette nähtud.

Kuid föderalistide valitsus hakkas peagi jälle lähenema Inglismaale.

1794. aasta novembris sõlmis valitsus Inglismaaga kaubalepingu. Föderalistide liidri John Jay allkirja kandva lepingu kohaselt pidid Ameerika Ühendriigid Inglismaale tasuma oma sõjaeelsed võlad. See tõi kahju Ameerika kaubandusele Ida-Indiaga, sest kaubalepinguga keelati mitmete kaupade vedu Ameerika laevadel. Ameerika Ühendriikidele alandav, kahjulik ja ebavõrdne leping tekitas laialdast meelepaha. Seda ei kiitnud heaks ka osa föderaliste. Rahvas protesteeris lepingu vastu, üle kogu maa veeres demokraatlike meeleavalduste laine, põletati Jay täistopitud kuju. Hamiltoni, kes New Yorgis võttis sõna lepingu kaitseks, loobiti kividega.

Kui nisust viski ajamine 1794. aastal maksustati, kasvas farmerite rahulolematus Washington-Hamiltoni valitsuse poliitikaga veelgi. Lääne-Pennsylvanias, Lääne-Virginias ja mitmel pool Põhja-Carolinas väljendus see relvastatud vastuhakkamises võimudele. Reaktsioonilised ameerika ajaloolased, kes vähendavad rahvahulkade liikumise tähtsust, peavad rahutuste põhjuseks viskiajamise maksustamist, tegelikult aga oli maks ainult üheks ajendiks, miks rahvas avaldas laialdaselt meelepaha valitsuse demokraatiavastase poliitika suhtes. Farmerite rahutuste mahasurumiseks saatis valitsus kohale 15 000 mehelise miilitsaväe Hamiltoni juhtimisel. Uus pahameelepurse maksustamispoliitika vastu leidis aset 1799. aastal kolmes Pennsylvania ringkonnas. Sel korral oli ülestõus suunatud akende maksustamise vastu. Ülestõusu juhtis John Fries, revolutsioonilise iseseisvussõja veteran.

Samal ajal kui linnades tegutsesid demokraatlikud klubid, farmerid aga haarasid oma õiguste kaitseks relvad, toimusid

lõunas neegerorjade rahutused. Teade, et neegerorjade ülestõus saavutas 1793. aastal Haiiti saarel võidu, kõlas orjadele üleskutsena alustada relvastatud võitlust oma orjastajate vastu.

Väga laiaulatuslikult valmistuti orjade ülestõusuks sepp Gabrieli juhtimisel 1800. aastal Virginias. Virginia kuberneri James Monroe andmetel võttis sellest liikumisest osa üle 30 000 inimese.

Kuid kindlaksmääratud ajal — 30. augustil 1800 — tuli kokku ainult 1000 relvastatud neegrit, kes peagi läksid laiali vihma ja uputuse tõttu. Ülestõusnud neegrite vandenõu likvideeriti karmilt. Gabriel ja tema 35 kaaslast poodi üles.

XVIII sajandi viimastel aastatel tugevnes Ameerika Ühendriikides reaktsioon. President-föderalist John Adams oli mitme reaktsioonilise seaduse algatajaks. Seadusega «Välismaalaste kohta» alustati Prantsusmaalt ja Iirimaalt sisserännanud revolutsionääride tagakiusamist. Seadus «Assitamise kohta» ja «Kohtuseadus» seadsid endale eesmärgiks võidelda «mässude» vastu sisemaal. Ajalehtede toimetused rüüstati ja palju ajakirjanikke ning ajalehtede väljaandjaid heideti vanglasse. Ameerika Ühendriikide paremad inimesed, nagu Samuel Adams, Thomas Payne, Joseph Priestly, Konstantin Volney, Thomas Jefferson ja paljud teised, langesid tagakiusamise alla. Reaktsiooni tugevnemisel etendasid tähtsat osa klerikaalid, kes kuulutasid välja sõjakäigu «revolutsiooni, uskumatuse ja teaduse» vastu. John Adamsi reaktsioonilise sisepoliitikaga kaasnes soov valla päästa sõda revolutsioonilise Prantsusmaa vastu.

Vastuseks John Adamsi valitsuse reaktsioonilisele poliitikale veeres üle maa laialdane rahva protestilaine. Liikumist juhtisid vabariiklased. Kentucky ja Virginia osariigi seadusandlikud kogud võtsid vastu resolutsiooni, milles valitsust ähvardati «revolutsiooni ja verega», kui ta oma poliitikat ei muuda. Nimetatud osariikides ja New Yorgis tehti ettevalmistusi föderaalvalitsuse vägivaldseks kukutamiseks.

1800. aasta valimistel saavutasid võidu vabariiklased, kes toetusid föderalistidevastasele poliitilisele blokile, kuhu kuulus osa istanduseomanikke, keskkodanlust, väikekodanlust ja farmereid. Presidendiks valiti Jefferson, kellele Saadikutekoda andis presidendi volitused alles pärast 36. hääletamisvooru.

Nagu Iseseisvussõja ajal, nii oli Jefferson ka nüüd orjapidamise vastane, kuid ta ei mõelnudki seda vägivalla teel kaotada. Föderalistide reaktsioonilise poliitika vastasena oli ta siiski väga populaarne. Presidendina esindas Jefferson noore rahvusliku kodanluse huve. Toetudes parteile, kes oli oma sotsiaalselt koosseisult üsna kirju, puudus tal Kongressis kindel toetus ning ka poliitilistes küsimustes ei olnud ta alati järjekindel.

Jefferson tühistas Adamsi reaktsioonilised seadused ja viis ellu progressiivseid reforme, millede hulgas oli kõige tähtsam

reform, millega loodi farmeritele soodsamad tingimused natsionaliseeritud maade ostmiseks Läänes.

Jeffersoni kõige tähtsamaks välispoliitiliseks ürituseks oli Lousiana ostmine 1803. aastal ja diplomaatiliste suhete sisseseadmine Venemaaga aastail 1808—1809.

Ameerika Ühendriigid ja sõda Euroopas

Pikaajaline sõda Euroopas tõmbas sealsete riikide tähelepanu läänepoolkeralt eemale, nõrgendas eurooplaste kolonisaatorlikku aktiivsust selles piirkonnas. Kasutades oma huvides sõdivate maade tarvidust vilja ja koloniaalkaupade järele, arendas Ameerika Ühendriikide kodanlus Euroopaga aktiivset kaubandust, vedades sinna oma maa saadusi ja olles vahendajaks koloniaalkaupade edasitoimetamisel. Ameerika kodanlus püüdis saada võimalikult suuri tulusid kaubandusest mõlema sõdiva poolega. Kuid seejuures põrkas ta kokku takistustega: iga sõdiv riik püüdis vastase kaubandust kitsendada ja konfiskeeris Ameerika laevu vaenulikule riigile määratud kaupadega. Sel pinnal tekkisid mõlema sõdiva poolega mitmed tõsised konfliktid. Ameerika Ühendriikide tüli Prantsusmaaga (viimane hakkas 1798. aastal kallale tungima Ameerika kaubalaevadele, mis vedasid Inglismaale kaupu) tõi kaasa tõsise vahekordade halvenemise Ameerika ja Prantsusmaa vahel; mõlema riigi sõjalaevad ja relvastatud kaubalaevad pidasid üksteise peale jahti. Kolme aasta kestel (1797—1800) püüdsid ameeriklased kinni 15 Prantsuse laeva. Alles pärast seda, kui Napoleon 1799. aastal tühistas Ameerika kaubandust piiravad kitsendused, kadus sõjaoht Ameerika Ühendriikide ja Prantsusmaa vahelt.

Peagi aga halvenesid suhted Ameerika Ühendriikide ja Prantsusmaa vahel uuesti: 1806. aastal kuulutas Inglise valitsus välja Euroopa mandri blokaadi. Hiljem tegid mõlemad pooled — Inglismaa ja Prantsusmaa — järjest uusi kitsendusi Ameerika Ühendriikide kaubandusele Euroopas. Eriti suurt kahju ameerika kaupmeeste huvidele tekitas Inglismaa, kes meredel oli ülekaalus. Desertööride otsimise ettekäändel pidasid inglased Ameerika laevu avamerel kinni ja viisid jõuga laevameeskonnast mehi ära. 1807. aastal tulistas Inglise sõjalaev Ameerika fregatti «Cheasapeake», mille tagajärjel sai ligi 20 inimest surma ja haavata; peale selle tehti laeval läbiotsimine ja neli meest viidi minema. Ameerika Ühendriigid käsitasid seda sündmust kui kallaletungi rahvuslikule suveräänsusele. Kogu maal tõusis meelepahalaine.

Teine Inglise-Ameerika sõda (1812—1815)

1812. aastal algas teine Inglise-Ameerika sõda. Sõja peamiseks põhjuseks oli Inglismaa poliitika, mis ei tunnustanud Ameerika Ühendriikide rahvuslikku suveräänsust. Esimesel kolmel aastakümnel pärast Iseseisvussõda oli Inglismaa endiselt Ameerika Ühendriikide peamine vaenlane. Inglismaa, kes sõjalise lüüasaamise tagajärjel oli sunnitud tunnustama oma endiste asumaade sõltumatust, lootis ikka veel, et tal õnnestub kunagisi asumaid uuesti oma võimu alla saada. Inglismaa võis igal sobival hetkel uuesti alustada sõjategevust vägedega, kes olid 1783. aasta rahulepingu tingimuste vastaselt jäetud Ameerika Ühendriikide loodeosa fortidesse.

1812. aasta sõja üheks põhjuseks oli Louisiana liitmine Ameerika Ühendriikidega. Lousiana suhtes olid Inglismaal oma plaanid. Inglise agendid Lousianas ja Floridas pingutasid jõudu sõjalise konflikti väljakutsumiseks Ameerika Ühendriikide ja Hispaania vahel.

XIX sajandi algul hellitas Inglismaa suuri lootusi, et Ameerika Ühendriigid lagunevad. Sel eesmärgil toetas Inglismaa raha ja relvadega A. Bearro vandenõu, mille õnnestumise korral oleks Ameerika Ühendriikidest eraldatud tema läänepoolne osa, ning aastal 1803. ja 1814 föderalistide vandenõusid, millede eesmärgiks oli Ameerika Ühendriikide lõhestamine ja Uus-Inglismaa osariikide liitmine Suurbritanniaga.

Ameerika Ühendriikide ja Inglismaa pikaajalised läbirääkimised Ameerika kaubandust piiravate kitsenduste kaotamise kohta ei lõppenud soodsalt. 1812. aasta 18. juunil hääletasid mõlemad Kongressi kojad Inglismaale sõja kuulutamise poolt. Inglismaa vaenuliku poliitika tõttu aastail 1812—1815 peetud sõda oli Ameerika Ühendriikide seisukohalt vabadussõda, seda nimetatakse Ameerika Ühendriikide ajaloos Teiseks iseseisvussõjaks. Mõned kodanlikud ringkonnad sidusid sõda oma vallutusplaanidega, näiteks Kanada liitmisega. Tuleb aga märkida, et Kanadasse suhtumise küsimus oli Ameerika Ühendriikide mitmesuguste elanikkonna kihtide erinevate seisukohtade tõttu üsna komplitseeritud. Lõuna orjapidajad, kes toetasid valitsust, kartsid orjatöö kasutamiseks kõlbmatu suure territooriumi liitmist, sest see oleks muutnud jõudude vahekorra orjapidamise vastaste kasuks; Lääne farmerid, kes endiselt pooldasid Iseseisvussõja ajal populaarset ideed ühendada kõik Inglise kolooniad, taotlesid Kanada liitmist, nähes selles Briti koloonias potentsiaalset ohtu Ameerika Ühendriikide sõltumatusele.

Ameerika Ühendriigid ei olnud sõjaks ette valmistatud, tema sõjalaevastik koosnes vaid 16 laevast. Sõjaväe arvulise koosseisu oli Jefferson vähendanud 3000 mehele ja alles pärast 1809. aastat oli Jeffersoni järeltulija James Maddison (1809—1817) sõjaväe

koosseisu tõstnud 10 000 meheni. Algavas sõjas moodustas armee peamise jõu viletsa väljaõppega ja halva distsipliiniga osariikide miilitsavägi. Sõjaväe ülemjuhatuses ei pooldanud paljud sõda Inglismaaga. Nende hulka kuulusid isikud, kes olid seotud föderalistide parteiga, Uus-Inglismaa kaupmeeste kantsiga, mis sõltus inglise kapitalist. Föderalistid, kes Kongressil olid hääletanud sõja vastu, boikoteerisid sõjaliste vajaduste rahuldamiseks väljalastud laenu ja olid selle vastu, et miilitsavägesid kasutatakse väljaspool koduosariiki, kuigi selle kohta oli olemas Kongressi otsus. Kõige raskemal ajal — 1814. aasta sügisel — arutas föderalistide partei Hartfordi konvent osariikide liidust eraldumise küsimust.

Ameerika Ühendriikide sõjaline nõrkus ilmnes väga selgelt juba sõja algul toimunud maaväelahingutes. Kanada, kes oli Inglismaa koloniaalvõimu tugialaks Põhja-Ameerikas, muutus üheks tähtsamaks sõjatandriks, kus Ameerika sõjavägi sai lüüa. Maddisoni valitsus ei pooldanud Kanada vallutamist ja suhtus väga liberaalselt väejuhatusse, kes pealetungioperatsioone saboteeris.

1814. aastal tungisid inglased Ameerika Ühendriikide pealinna Washingtoni ja põletasid maha kõik tähtsamad hooned: Kapitooliumi, Valge Maja jt. Laastates linna ja riisudes rahulikke elanikke, liikusid inglased edasi Baltimore'i ja New Yorgi suunas. Vastukaaluks valitsevate klasside omavahelistele tülidele ja väejuhatuse tegevusetusele väljendas rahvas üksmeelselt oma patriotismi, organiseeris maakaitseväe ja avaldas vaenlasele vastupanu. Eduka Baltimore'i kaitsmise ajal loodi Ameerika Ühendriikide riigihümn.

Meresõda oli ameeriklastele edukam, seal tekitati Inglismaa laevastikule suurt kahju. Meresõda pidasid ameeriklased peamiselt kaaperlaevadega ja vallutasid üle 1300 Inglise laeva.

1814. aastal algasid Inglismaa initsiatiivil rahuläbirääkimised. Kui ameeriklased keeldusid arutamast inglaste ettepanekut Mississipi jõe oru eraldamise kohta Ameerika Ühendriikidest, nõustus Inglismaa, kel ei olnud võidulootusi, enne 1812. aastat valitsenud olukorra säilitamisega. 1814. aasta 24. detsembril kirjutati Genfis alla rahulepingule Ameerika Ühendriikide ja Inglismaa vahel.

Õppetunnid, mis Inglismaa sai 1775.—1783. ja 1812.—1815. aastal peetud sõdades, sundisid teda loobuma Ameerika Ühendriikide kohtlemisest oma koloniana. Sõda tugevdas Ameerika Ühendriikide rahvusvahelist seisundit, soodustas tema poliitilist kindlustumist. See põhjustas rahvusliku reetmise teele astunud föderalistide partei täieliku krahhi.

Kaheteistkümnes peatükk

VIINI KONGRESS. PÜHA LIIDU LOOMINE

Viini kongressi koosseis ja eesmärgid

Juba enne Pariisi vallutamist leppisid tähtsamad Kuuenda koalitsiooni liikmed kokku diplomaatilise kongressi kokkukutsumise küsimuses. 1814. aasta septembris toimus seniolnuist kõige tähtsam diplomaatiline kongress. Kongressist võttis osa 216 esindajat kõigist Euroopa riikidest, välja arvatud ainult Türgi impeerium. Kongressil etendasid peaosa kõige tugevamad Napoleoni võitjad: Venemaa, Inglismaa ja Austria. Tohutu suurt mõju kongressi käigule avaldas tsaari-Venemaa, kes kasutas isevalitsusliku ja pärisorjusliku keisririigi huvides seda otsustavat osa, mida rahvas oli etendanud Napoleoni purustamisel.

Kongressile kokkutulnud reaktsiooniliste monarhiate esindajad pühitsesid võitu Napoleoni kodanliku keisririigi üle.

Kongressist osavõtjate peamiseks eesmärgiks oli Euroopa rahvaste vabariikliku, demokraatliku ja rahvusliku vabadusliikumise mahasurumine ja endise, feodaal-pärisorjusliku korra taastamine Napoleoni poolt alistatud riikides. Kõigis nendes riikides pani kongress võimalust mööda vanad dünastiad uuesti troonile.

Võitjate teine eesmärk seisis selles, et Napoleoni üle saavutatud võitu kindlustada ja teha võimalikult suuremaid takistusi selleks, et Prantsusmaa ei saaks pöörduda tagasi bonapartistliku korra juurde, mis ähvardaks Euroopat jälle Prantsusmaa vallutuspüüetega. Selleks püüdsid kongressi juhtivad riigimehed Prantsusmaaga piirnevaid riike laiendada ja tugevdada ning muuta need Prantsusmaa-vastaseks tõkkevööndiks.

Võitjate kolmandaks eesmärgiks oli rahuldada omaenda territoriaalseid nõudmisi ja ümber jaotada suurriikide valdused nii Euroopas kui ka koloniaalmaades. Viini kongressil peeti silmas ainult feodaalabsolutistliku reaktsiooni eesmärke, siin ei kavatsetudki arvestada rahvaste rahvuslikke vabanemispüüdeid ega etnograafilisi piire.

Kongressist osavõtjate vahel ilmnesid tõsised lahkhelid. Taotledes tsaari-Venemaa mõju tugevdamist Lääne-Euroopas, püüdis Aleksander I Saksamaal säilitada kahte tugevat riiki — Austriat ja Preisit, kes omavahel võisteldes oleksid teineteist tasakaalustanud. Kaitstes ennast Prantsusmaa eest ei lubanud Aleksander I samal ajal prantslasi liigselt alandada ega nõrgestada, sest siis ei oleks Prantsusmaa enam suutnud Saksa riikide sõjalist jõudu läänes siduda. Euroopa idaosas aga püüdis tsarism endale haarata peaaegu kogu kärbitud Varssavi hertsogiriigi territooriumi. Selle ülesande kergendamiseks koketeeris Aleksander I osa poola aadlikega, lubas Poolas säilitada kohalikud seadused, anda talle mõõdukas aristokraatlik konstitutsioon ja õigus pidada oma sõjaväge. Austria ja Preisi protesteerisid Aleksandri kavatsuste vastu ja ei tahtnud anda mingisugust autonoomiat nendele Poola aladele, mida nad püüdsid endale jätta.

Et Preisimaa nõustuks sellega, et suurem osa Poola maadest läheb Venemaale, lubas Aleksander I toetada Preisi nõudmisi kogu Saksimaa suhtes. Nagu Preisi kuningal, nii olid ka Aleksander I-sel vallutuslikud eesmärgid. Ettekäändeks Poola ja Saksimaa jagamisele toodi asjaolu, et Saksimaa kuningas (ühtlasi Varssavi hertsog) oli olnud Napoleoni liitlane ja vasall.

Tooride valitsus püüdis kindlustada Inglismaa kaubanduslikku, tööstuslikku ja asumaade monopoli. Aristokraatliku reaktsiooni toetamises Euroopa mandril nägid toorid parimat vahendit oma eesmärgi saavutamiseks ja püüdsid seepärast võimalikult kauem säilitada seisakut ja mahajäämust nendes maades, kes oleksid võinud saada Inglismaa võistlejaiks. Eriti välisminister Castelreagh püüdis Inglismaale kindlustada Napoleoni sõdade ajal haaratud Prantsuse, Hispaania ja Hollandi asumaid. Eeskätt aga tahtis ta nõrgestada Prantsusmaad ja vähendada selle territooriumi 1792. aasta piirideni. Eriti kangekaelselt nõudis Briti valitsus Bourbonide dünastia tagasiaitamist Prantsusmaa troonile. Suurt tähelepanu pööras ta samuti tõkkeriikide loomisele, eriti aga Preisimaa tugevdamisele Reini kaldal.

Inglise diplomaatia poliitika oli ehitatud Euroopa mandririikide üksteisele vastandamisele. Senikaua, kuni need riigid üksteist «tasakaalustasid», oli Inglismaal alati võimalik etendada nende vahel «arbiitri» osa ja tal jäid vabad käed asumaade haaramiseks. Kartes Venemaa mõju edasist suurenemist Euroopas püüdis Castelreagh igati sellele vastu töötada ja tahtis seepärast miinimumini vähendada seda Poola osa, mis võis Venemaa kätte minna, Austria ning Preisi osa aga uuel Poola jagamisel suurendada.

Austriat esindas Viini kongressil krahv Metternich. Revolutsioon ja rahvaste vabadusliikumised ohustasid paljurahvuselise

Habsburgide monarhia eksisteerimist, mis kujutas endast tõelist «rahvaste vanglat». Seepärast kaitses Metternich eriti aktiivselt reaktsioonilise feodaalse absolutismi printsiipe, hirmutas monarhe revolutsiooniga ja koondas neid oma reaktsioonilise poliitika ümber. Austria valitsus püüdis teha kõik, mis võimalik, et takistada Venemaa ja Preisimaa tugevnemist. Metternichi poliitika Saksamaa suhtes seisis selles, et maad killustatuna hoides säilitada seal Austria ülemvõimu.

Preisimaa kiskjaliku ja reaktsioonilise poliitika aluseks Viini kongressil oli soov tugevdada preisi junkurlikku absolutismi, vallutada Saksimaa ja saada uusi rikkaid valdusi Reini ääres.

Prantsuse valitsus pidas Preisit siiski äärmiselt ohtlikuks vaenlaseks ja kartis Preisi monarhia edasist tugevnemist Saksimaa liitmise puhul. Protestantliku Saksimaa asemel oli Prantsusmaa nõus Preisile andma katoliikliku Reinimaa ja Vestfaali, lootes, et Preisil ei õnnestu neid assimileerida. Seepärast oli Talleyrand Viini kongressil ägedalt selle vastu, et preislased haaravad Saksimaa. Talleyrand kasutas oskuslikult ära kongressil suurriikide vahel ilmnenud teravaid vastuolusid; kasutades kõnealuseid vastuolusid oma huvides, suutis ta endale võita viienda suurriigi esindaja seisundi, hoolimata Prantsusmaa sõjalisest lüüasaamisest.

Castelreagh ja Metternich toetasid Talleyrandi aktiivsust, et Venemaa plaane nurja ajada. Venemaa tohutu tugevnemine Napoleoni üle saavutatud võidu tagajärjel kohutas tema hiljutisi liitlasi niivõrd, et 1815. aasta 3. jaanuaril sõlmisid Inglismaa, Austria ja Prantsusmaa salajase liidu, mille eesmärgiks oli Vene ja Preisi valitsuse plaanide nurjaajamine Poola ja Saksimaa küsimuses. Prantsusmaa ajaloolased kujutavad seda liitu Talleyrandi kätetööna, tegelikult aga etendas kokkuleppe kulissidetagusel ettevalmistamisel peaosa Inglismaa ja Austria diplomaatia, mitte Talleyrand. Uued liitlased lubasid üksteisele sõjalist abi ja tugevdasid pärast liidu sõlmimist järsult survet Venemaale ja Preisile.

Preisil tuli leppida ainult Saksimaa põhjaosaga, kuna Saksimaa lõunaosa jäi iseseisvaks kuningriigiks. Tsaaril tuli samuti loobuda endise Varssavi hertsogiriigi kõigi maade liitmisest oma valdustega. Venemaa sai suurema osa hertsogiriigi territooriumist, Poznan ja Gdansk (Danzig) jäid aga Preisile. Peale selle sai Preisimaa veel Rootsi Pommeri. Galiitsia anti Austriale.

Preisiga otsustati liita kaks suurt maa-ala läänes, kus varem asusid väikesed vürstiriigid — nimelt Reini provints ja Vestfaal. Need olid majanduslikult Saksamaa kõige rohkem arenenud ja strateegiliselt kõige suurema tähtsusega piirkonnad. Tänu nende alade liitmisele alistas Preisimaa hiljem endale suurema osa Saksamaast ning muutus Prantsusmaa kõige tugevamaks ja ohtlikumaks vaenlaseks.

Poola jagati Viini kongressil neljandat korda. Pärast Poola uut jagamist kolme suurriigi — Venemaa, Austria ja Preisimaa vahel olid reaktsioonilised valitsevad klassid endiselt huvitatud poola rahvusliku liikumise mahasurumisest. Ainult Krakovi pärast tekkis niivõrd suuri lahkhelisid, et selle kuuluvuse suhtes ei suudetud kokkuleppele jõuda. Krakovi linnast ja selle ümbruskonnast moodustati väike iseseisev vabariik. Tsarismi koostöö Preisi ja Austriaga järjekordsel Poola jagamisel ja poola rahva rõhumisel soodustas feodaalse reaktsiooni tugevnemist Euroopas.

Viini kongressi traktaadid 1815. aastal

Viini kongress hakkas juba lõpule jõudma, kui Napoleon lahkus Elba saarelt, tuli Prantsusmaale, kogus vägesid ja liikus edasi Pariisi suunas. Hädaoht, et Prantsusmaal kehtestatakse jälle bonapartistlik keisririik, sundis kongressist osavõtjaid lahendamata küsimusi edasi lükkama ja viibimatult uut (seitsmendat) koalitsiooni moodustama.

Vähe aega enne Napoleoni lüüasaamist Waterloo lahingus, 1815. aasta 9. juunil kirjutati alla Viini kongressi lõplikule generaalaktile. Selle aktiga rajati Prantsusmaa idapiiridele tugevad tõkkeriigid, et ära hoida Prantsusmaa agressiooni.

Prantsusmaa-vastase idapoolse kaitsetõkke ja platsdarmi tähtsamaks lüliks olid Preisi uued lääneprovintsid — Reinimaa ja Vestfaal.

Hollandi ja Belgia liideti ühtseks Madalmaade kuningriigiks ja belglased asetati seega rõhutud rahva seisukorda. Peale selle anti Madalmaade kuninga isiklikku valdusse veel Luksemburgi hertsogiriik.

Iseseisva riigina taastatud Šveitsi kuulutas kongress neutraalseks riigiks ja tagastas talle omal ajal Napoleoni poolt äravõetud piiriäärsed alad ühes strateegiliselt tähtsate mäekurudega.

Itaalias taastati ja tugevdati Sardiinia kuningriiki, Sardiinia kuningale tagastati Savoia ja Nizza ning anti juurde Genua vabariik. Sardiinia kuningriik pidi saama Prantsusmaa lõunapiiri ähvardavaks platsdarmiks.

Viini kongressi lõpliku generaalaktiga kinnitati Euroopa ja asumaade ümberjagamine Napoleoni võitjate vahel.

Venemaa sai suurema osa Poolast ning talle jäid juba varem saadud Soome ja Bessaraabia.

Inglismaa jättis endale Malta saare ja Hollandilt ning Prantsusmaalt haaratud asumaad. Nende hulgas olid kõige tähtsamad Aafrika lõunaosas asuv Kapimaa ja Tseiloni saar, mis varem kuulus Hollandile. Need maa-alad olid väga tähtsad eeskätt kui strateegilised tugipunktid Indiasse viivate teede lähistel, mille

täielik ja lõplik alistamine oli Briti koloniaalpoliitika peamiseks eesmärgiks.

Kirde-Itaalias, Lombardias ja Veneetsias kehtestati uuesti Austria võim ja rahvuslik rõhumine.

Kongress kinnitas Itaalia killustatuse ja restaureeris feodaal-absolutistliku korra Itaalia riikides. Väikeste Itaalia hertsogiriikide troonile tõsteti Habsburgide dünastia liikmed. Parma hertsogiriik anti eluaegse valdusena endisele Prantsuse keisrinnale (Napoleoni teisele naisele), hertsoginna Marie Louisele; Toskaana suurhertsogiriik anti Austria hertsogile Ferdinandile, Modena hertsogiriik aga teisele Austria ertshertsogile Franzule. Naapoli kuningriigis pandi uuesti troonile Bourbonide dünastia, Roomas restaureeriti paavsti ilmalik võim. Naapolis ja Roomas oli feodaalne reaktsioon kõige metsikum. Austria sai Itaalia kirdeosa kõige rikkamad maa-alad, milledel oli suur strateegiline tähtsus.

Saksa riikidest ja mõnedest Austria valdustest moodustas Viini kongress Saksa Liidu. Saksa Liidu koosseisu kuulusid 34 kuningriiki ja 4 vabalinna (Hamburg, Breemen, Lüübek ja Frankfurt Maini ääres). Preisimaa ja Austria valdused ei läinud Saksa Liidu koosseisu tervikuna. Preisimaa valdustest jäid Liidust kõrvale Ida-Preisimaa ja Poznan, Austria valdustest — Ungari, Galiitsia ja suurem osa lõunaslaavlastega asustatud maa-alasid. Teisest küljest aga võeti Saksa Liidu koosseisu maa-alad, mis kuulusid Saksamaa naaberriikide koosseisu, nagu näiteks Madalmaade kuningale antud Luksemburgi hertsogiriik, kuhu paigutati Preisi garnison, ja Holštein, keda sidus Taaniga isiklik unioon. Metternich saavutas, et Saksa Liidu kõige mõjukamaks liikmeks sai Austria, ja ta pidas Saksa Liitu Austria poliitika tööriistaks. Seega kinnitas Viini kongress Saksamaa killustatuse 38 riigiks. Kongress ei söandanud kõiki endisi saksa dünastiaid troonile tagasi asetada ja revolutsiooniliste sõdade ning Napoleoni sõdade tagajärgi täielikult välja juurida. Samuti ei võinud Viini kongress Saksamaa läänealadel kaotada prantsuse kodanlikku korda ega Napoleoni koodeksit.

Viini kongress kinnitas Skandinaaviamaade uued piirid. Taanile kuulunud Norra liideti vägivaldselt isikliku uniooni alusel Rootsiga, keda niiviisi hüvitati Soome kaotamise eest ja selle eest, et ta — erinevalt Taanist — ei ühinenud Napoleoniga. Taani võimu alt vabastatud norra rahvas sattus nüüd Rootsi rahvusliku rõhumise alla.

Viini kongressi otsused soodustasid feodaalse reaktsiooni ajutist kindlustumist ja kinnitasid Euroopa kaardi ümbertegemisega uut jõudude vahekorda, mis oli välja kujunenud Napoleoni keisririigi purustamise tagajärjel. Kongress taastas küll mitme Napoleoni poolt alistatud maa riikliku iseseisvuse, kuid andis need riigid reaktsiooniliste aadlike ja vanade dünastiate võimu alla. Mitmel puhul anti rahvaid võitjate tahtel uuesti võõramaise

rõhumise alla. Uute piiride määramisel, kirjutas Engels, rahvaid «osteti ja müüdi, jagati ja ühendati, lähtudes ainuüksi sellest, mis on nende valitsejate huvide ja eesmärkide seisukohalt kasulikum»[1].

Püha Liit ja Nelikliit 1815. aastal. Teine Pariisi rahu 1815. aastal

Viini kongressi otsuste toetamiseks, absolutismi kaitsmiseks ja teiste feodaalse ning aristokraatliku reaktsiooni tugede kindlustamiseks Euroopas tegi Aleksander I kristlikele valitsejatele ettepaneku sõlmida Püha Liit, mille jaoks ta ise koostas lepingu teksti. Püha Liidu lepingus ei olnud fikseeritud kokkuleppe kestuse aega. Kõige üldsõnalisemalt märgiti, et Euroopa kristlikud valitsejad on huvitatud religiooni ja kuningavõimu aluste alalhoidmisest ning et Püha Liidu liikmed on võtnud endale kohustuse üksteist toetada ja abistada. Meelega laialivalguvalt sõnastatud lepingus ei tehtud takistusi erinevate ja isegi vastuoluliste huvidega riikide ühinemiseks Püha Liiduga. Tsaar tahtis anda sellele reaktsioonilisele lepingule kristliku ja religioosse iseloomu, et see ei kehtiks Türgi impeeriumi kohta, kelle suhtes tsaar tahtis endale jätta tegevusvabaduse edasisteks vallutusteks. 1815. aastal kirjutasid Pariisis Püha Liidu lepingule alla peaaegu kõigi Euroopa maade kroonitud pead. Inglise valitsus, kes kartis ebasoovitavaid sõnavõtte parlamendis, ei andnud ametlikult oma nõusolekut, kuid prints-regent saatis isikliku kirja Püha Liidu liikmetele, milles ta teatas, et ta on viimastega täielikult solidaarne. Pühas Liidus kuulus juhtiv koht tsaari-Venemaale ja Austriale, liidu peamiseks ülesandeks aga oli võitlus revolutsiooniliste ja liberaalsete liikumiste vastu.

1815. aasta 20. novembril kirjutati alla teisele Pariisi rahulepingule. Kõnealuse rahulepinguga võeti Prantsusmaalt Lääne-Savoia ja rida piiriäärseid kindlusi ning Prantsusmaa viidi üldjoontes 1792. aasta piiridesse. Prantsusmaal tuli maksta viie aasta jooksul 700 miljonit franki kontributsiooni. Selle aja jooksul pidid Prantsusmaa kirdeosa departemangud olema liitlasvägede okupatsiooni all. Vägede ülalpidamise kulud pandi prantsuse rahvale.

Et Prantsusmaal veelgi enam raskendada vallutussõdade vallapäästmist ja kindlustada «tõkkeriikide» süsteemi, anti Šveitsile teise Pariisi rahulepinguga mõned väikesed Prantsuse piiri äärsed alad. Peale selle tehti Prantsusmaale ettepanek lõhkuda kindlustused kantonite piiri juures. Samal ajal sõlmitud erilepinguga tagati Šveitsile igaveseks ajaks neutraliteet. Šveitsi neutralitee-

[1] Ф. Энгельс, Положение в Германии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, изд. 2, lk. 568.

dist olid huvitatud kõik suuremad Euroopa riigid, kes nägid temas puhverriiki Prantsusmaa, Austria, Saksamaa ja Itaalia vahel.

Teise rahulepingu kõrval pidas Inglise valitsus vajalikuks võtta Prantsusmaa vastu tarvitusele veel täiendavaid abinõusid. Londoni kabineti ettepanekul uuendasid neli suurriiki — Inglismaa, Venemaa, Austria ja Preisimaa — 20. novembril 1815 Chaumont'i liidulepingut, mille põhjal nad olid 1814. aastal kokku leppinud, et Bonaparte'i dünastiat ei lasta enam kunagi Prantsusmaa troonile. Liitlased kohustusid sõjalise jõuga toetama selle tingimuse täitmist ja tugevdama võitlust revolutsioonilise liikumise vastu. Nad deklareerisid, et nende liit jääb jõusse ka pärast seda, kui okupatsiooniväed on Prantsusmaalt välja viidud, ja et nad perioodiliselt korraldavad kongresse, et arutada ühiseid abinõusid Euroopa «poliitilise tasakaalu süsteemi» ja nende poolt loodud riigikordade kaitseks. Nelikliidu ja Püha Liidu lepingud olid kõigi aastail 1818—1822 peetud diplomaatiliste kongresside töö aluseks.

Kolmeteistkümnes peatükk

INGLISMAA JA TEMA KOLONIAALPOLIITIKA AASTAIL 1815—1848 TŠARTISTLIK LIIKUMINE

Inglismaa tööstuslik areng

1815. aastast peale hakkas Inglismaa tööstus kiiresti arenema. 1830. aastast alates kasvas eriti kiires tempos rasketööstus ja võeti kasutusele üha rohkem masinaid. Veel 1830-ndate aastate algul oli puuvillatööstuses ülekaalus käsitsitöö. 240 000 käsikudumismasina kohta tuli ainult 60 000 mehhaanilist kudumismasinat. XIX sajandi keskpaiku kaob igal pool käsitsikudumine. Masinad ja vabrik tõrjusid väikekäsitöö välja kõige tähtsamatest ja otsustavamatest tootmisharudest.

Tööstuse varustamise tagajärjel uute tehniliste vahenditega suurenes nõudmine metalli järele. Suuri edusamme tegi metallitöötlemine ja masinaehitus, hakati valmistama spetsiaalseid tööpinke, nagu treipinke, höövelpinke, freespinke jt. Nende abil oli võimalik saavutada masinaosade töötlemisel suuremat täpsust ja kiirust.

XIX sajandi esimesel poolel etendasid Inglismaa majanduslikus arengus tähtsat osa raudteed. Esimene raudtee ehitati 1830. aastal Liverpooli ja Manchesteri vahel; seda kasutati kaupade edasitoimetamiseks ja reisijate veoks. 1850. aastal tõusis Inglismaa raudteevõrgu kogupikkus juba 10 000 kilomeetrile. Raudteed soodustasid siseturu arenemist ja majanduslike sidemete tugevnemist riigi üksikute osade vahel.

30—40-ndatel aastatel hakkas tööstuslik pööre Inglismaal lõpule jõudma.

Põllumajanduse areng

Kiiresti kasvavate linnade nõudmise tõttu põllumajandussaaduste järele arenes ka Inglise põllumajandus. Järjest laialdasemalt hakati kasutama eesrindlikke agrotehnilisi võtteid —

sügavkündi, drenaaži ja külvikordi ning põllumajanduslikke masinaid, nagu näiteks külvimasinat ja viljapeksumasinat. Tolleks ajaks oli maa juba koondunud vähese arvu isikute kätte: valitsuse komisjoni andmeil kuulus 30-ndail aastail peaaegu pool kogu Inglismaa pindalast 35 000 maaomanikule. Väiketalupoja kannul kadus kiiresti ka väikerentnik.

Kapitalistlike ümberkorralduste tagajärjeks põllumajanduses oli iseseisva ja sõltumatu talupoja kadumine. Tema kohale asus palgatööline — sulane.

Rahvastiku kasv ja uute tööstuskeskuste tekkimine

Aastail 1815—1851 kasvas Ühendatud Kuningriigi rahvastik 18 500 000 inimeselt 27 600 000 inimesele. Tuleb silmas pidada, et selle ajavahemiku jooksul sõitis Inglismaalt 2 miljonit inimest välismaale. Juba 1831. aastal tegeles vähemalt üks kolmandik Inglismaa aktiivsest elanikkonnast tööstusega ja üks kolmandik põllumajandusega. Tööstusega seotud rahvastiku osatähtsus kasvas pidevalt, põllumajanduse osa aga vähenes. 1851. aastal elas 34 protsenti kogu Inglismaa rahvastikust linnades, milledes oli rohkem kui 20 000 elanikku. Põhja- ja loodekrahvkondades tekkisid tööstuslinnad ning vabriku-, peamiselt tekstiilitööstuse rajoonid. Inglismaa keskosas kujunes välja metallurgiatööstuse piirkond. Lõuna-Walesis arenes metallivalamine ja töötlemine, seal toodeti ka suurel hulgal kivisütt. Šotimaal, Clyde'i jõe suudmes, arenes laevaehitus. Londonis elas juba 1851. aastal ligi 2 300 000 inimest ja linn oli muutunud maailma kaubandus- ja finantsoperatsioonide keskuseks.

Majanduskriisid

Juba XIX sajandi esimesel veerandil selgus, et kapitalismi areng on võimalik ainult üksteisele järgnevate majandusliku tõusu ja languse ajajärkude kaupa. 1815. aastal puhkes Inglismaal esimene sõjajärgne kriis, 1819. aastal kannatas Inglise tööstus jälle suurte majanduslike raskuste all.

Erakordselt ränk oli 1825. aasta majanduskriis. See algas rahanduse sfääris ja haaras peagi kogu majanduselu, tootmist vähendati peaaegu igal alal. Kriis ei piirdunud üksnes Inglismaaga, vaid levis ka teistesse riikidesse.

See oli esimene perioodiline kriis: sellest ajast peale vaheldusid tõus ja langus reeglipäraselt, kogu tsükkel kordus umbkaudu iga kümne aasta järel. Järgmised kriisid tabasid Inglismaad aastail 1837 ja 1847. Kuid vaheaeg ühest kriisist teiseni ei olnud kaugeltki mitte pideva tõusu ajajärk, vaid seda lõhestasid süga-

vad vahepealsed depressioonid. Nii näiteks leidis tugev depressioon aset aastail 1830—1833 ja uuesti aastail 1841—1842.

Kriisid häirisid majanduselu, halvendasid laiade töörahvahulkade olukorda ja pidurdasid mõneks ajaks tootlike jõudude arengut. Sedamööda kuidas arenes kapitalism, omandasid kriisid järjest laiema ulatuse ja purustavama iseloomu; kriisid näitasid, et tootmissuhete ja tootlike jõudude iseloomu vahel on tekkinud vastuolud, mis järjest süvenevad.

Poliitiline reaktsioon ja rahvaliikumised pärast 1815. aastat

Sõjad Prantsusmaaga rikastasid varakaid klasse ja suurendasid töörahva viletsust. Pärast sõja lõppu jäi olukord endiseks. Inglismaa riigivõlg, mis sõja ajal oli kasvanud neljakordseks, ulatus 1815. aastal 876 miljonile naelsterlingile. See oli tol ajal määratu suur summa. Kõrged protsendid, mida riik maksis laenuobligatsioonide omanikele elanikelt võetavate maksude arvel, voolasid varakate klasside taskusse. Valitsuse peamiseks sissetulekuallikaks olid kaudsed maksud, mis kogu raskusega langesid töötavate hulkade õlgadele. Samal ajal tühistas parlament 1815. aastal varakate klasside huvides sõja ajal kehtestatud tulumaksu ning andis käsu hävitada kõik dokumendid tulumaksu jagunemise ja suuruse kohta.

Maaomanike huvides kehtestas parlament 1815. aastal keelutolli sisseveetavale viljale, mille tagajärjel vilja hind tunduvalt tõusis.

Sõjajärgne majanduslik depressioon, tööpuuduse suurenemine ja rahvahulkade olukorra edasine halvenemine kutsus aastail 1816—1817 esile rahvaliikumise hoogustumise kogu Inglismaal. Toimusid massilised väljaastumised elukalliduse tõusu ja suured streigid palkade edasise alandamise vastu. 1816. aastal algasid Nottinghamis uuesti tööliste masinatevastased väljaastumised. Sama aasta suvel püüdis rühm Derby töölisi alustada võimude vastu ülestõusu. Ülestõus suruti maha, mitmed ülestõusust osavõtjad mõisteti surma.

Valitsus tühistas isikupuutumatuse akti, kuulutas välja seaduse «mässajate» karistamise kohta ja võttis tarvitusele abinõud ajakirjanduse suu sulgemiseks. Kogu riigis tugevnes poliitiline reaktsioon. Reaktsiooni läbiviijaks oli Liverpooli tooride kabinet, kes oli võimul aastail 1815—1827. Liverpooli valitsuse liikmeteks olid niisugused reaktsionäärid, nagu välisminister lord Castelreagh — ülbe aristokraat, kes põlgas rahvahulki, ja siseminister lord Sidmauth, kes arvas, et iga kallaletungi eest «omandile» tuleb määrata surmanuhtlus. «Tühistage surmanuhtlus saiapätsi varguse eest,» hüüdis ta parlamendis, «ja te panete kogu riigis leiduva omandi väljapoole seadust.»

Võitlus parlamendireformi eest. H. Gent ja W. Cobbet

Tolleaegsetes rahvaliikumistes etendas suurt osa parlamendireformi nõudmine, millega elanikkonna laiad kihid lootsid parandada oma olukorda. XIX sajandi algul väljendas Inglise parlament maa-aristokraatia ja valitseva finantsoligarhia huve. Ülemkoda — Lordide Koda — koosnes pärilikest aristokraatidest ja valitseva kiriku kõrgematest vaimulikest. Rohkem kui pool Alamkoja liikmetest ei olnud valitavad, vaid määrati valitseva oligarhia, linnuste ja maa-asulate omanike poolt. Paljud nendest kohtadest olid peaaegu asustamata, kuid neil oli õigus parlamenti valida oma esindajaid (niinimetatud «pehkinud kohakesed»). Laialt kasutati valijate ja parlamendi liikmete äraostmist.

Võitluses parlamendireformi eest etendasid tähtsat osa väikekodanliku demokraadi Henry Genti propaganda ja ajakirjanik William Cobbeti (1762—1835) artiklid. Oma populaarses «Poliitilises Nädalalehes» kritiseeris Cobbet teravalt landlordide maavalduse süsteemi ja riigis valitsevat poliitilist korda, piitsutas tooride konservatismi ning viigide silmakirjalikkust ja ahnust. Cobbeti ümberkorralduste programmi kandsid reaktsioonilis-romantilised ideaalid. Cobbet nägi «õnnelikku Inglismaad» minevikus ja tundis kahju vabrikute arenemise üle. Hoolimata oma reaktsioonilis-romantilistest külgedest, aitas Cobbeti propaganda kaasa, et rahva hulgas levis arusaamine poliitilise võitluse vajadusest üldise valimisõiguse eest.

1819. aastal toimusid kogu Inglismaal rahvarohked miitingud ja meeleavaldused, kus nõuti reforme. 1819. aasta 16. augustil korraldati Manchesteris Peter's Fieldsi väljakul meeleavaldus. Relvastatud sõjavägi tungis rahvale kallale ja hakkas teda metsikult peksma. Surma sai 15, haavata aga üle 400 inimese. Kallaletungist võtsid osa Inglise sõjaväeosad, kes olid võidelnud Waterloo all. Rahvas nimetas 16. augusti sündmusi irooniliselt «Peterloo tapatalguteks».

«Peterloo tapatalgud» tekitasid rahvahulkades viha ja pahameelt, mis väljendus rohkearvulistel miitingutel. Parlament aga kiitis võimude tegevuse heaks ja võttis Castelreagh'i ettepanekul vastu erilised seadused massimiitingute ja ajakirjanduse vastu. Neid seadusi hakati nimetama «kuueks suu kinnitoppimise aktiks». Kõnealuste seadustega piirati kodanike õigusi võtta osa avalikest miitingutest; keelati relvade kandmine; tehti suuri kitsendusi odavate ajalehtede väljaandmisele; piirati odavate ajalehtede õigusi poliitiliste sündmuste teatamisel ja kommenteerimisel.

R. Owen ja inglise utoopiline sotsialism

Sotsialismi ideede propageerimisel tööliste hulgas ja inglise töölisliikumises etendas tähtsat osa Robert Owen (1771—1858). Oma tegevust alustas Owen ketrusvabriku juhatajana, seejärel sai ta ise kapitalistlikuks ettevõtjaks. Oma ketrusvabrikus New Lanarckis (Šotimaal) võttis ta tarvitusele mõningad abinõud tööliste töötingimuste parandamiseks: ta lühendas tööpäeva 10,5 tunnile, tühistas rohkearvulised trahvid, kasutas laialdaselt preemiate süsteemi, parandas tööliste ja nende perekondade elutingimusi, asutas tööliste lastele lastesõimi ja lasteaedu. Owen alustas agitatsiooni laste tööpäeva lühendamise ja lastetöö keelamise eest seadusandlikul teel.

Kuid Owen ei olnud üksnes kodanlik filantroop. Kapitalistliku ühiskonna kritiseerimisel jõudis ta sotsialistlike seisukohtadeni. «Maailm on täis rikkusi,» kirjutas ta, «kuid igal pool valitseb viletsus.» Owen mõistis, et selle põhjuseks on eraomand ja palgatöö. Niiviisi tekkis Owenil idee luua kommunistlikud kogukonnad, kus kogu vara kuulub kõikidele inimestele, kus kaob viletsus ja töö on õnneks, mitte aga needuseks. Oweni arvates takistasid kõnealuse eesmärgi saavutamist kolm asjaolu: «kurjuse kolmik» — eraomand, religioon ja kodanlik abielu. Kuid Owen ei mõistnud kapitalismi arengu objektiivseid seaduspärasusi; ta eitas klassivõitlust ja uskus, et üleminek uuele ühiskonnakorrale toimub rahulikul teel; selleks tuli Oweni arvates ainult tõestada uue korra eeliseid. Owen lootis, et tal õnnestub uue korra eelistes veenda isegi reaktsioonilisi monarhe, Püha Liidu liikmeid. Ta püüdis Ameerikas rajada kommunistlikke kolooniaid. Nagu Oweni poolt rajatud kooperatiivid, nii lagunesid mõne aasta pärast ka tema kolooniad. Oweni katse luua «vahetusturud», kus üht kaupa vahetatakse teise vastu ilma raha, kaupmehe ja kapitalisti vahenduseta, nurjus samuti. Oweni kõigi ürituste ebaõnnestumine näitab, et kommunistlike kogukondade loomine kapitalistliku ühiskonna raamides on täitumatu unistus.

Silmas pidades, et Owen kritiseeris teravalt kapitalismi, iseloomustasid Marx ja Engels Owenit erinevalt teistest utopistidest Saint-Simone'i ja Fourier' kõrval kui kriitilise utopistliku sotsialismi esindajat. Sotsialismi ideede propageerimine Oweni poolt avaldas tohutut mõju eesrindlikele töölistele, kuigi see, et ta eitas poliitilise klassivõitluse vajalikkust, takistas tööliste klassiteadvuse arenemist. Väga positiivselt mõjus Inglise töölisliikumise edasiarendamisele Oweni osavõtt tööliste organiseerimisest. Oweni algatusel 1834. aastal rajatud «Suur Rahvuslik Tööliit» osutus üsna edukaks ja andis tõuke ametiühinguorganisatsioonide arvulisele suurenemisele. Suurt mõju avaldas töölistele ka Oweni propaganda kooperatiivide kasuks, mis hiljem Inglismaal laialdaselt levisid.

Kodanlik ideoloogia. Ricardo ja Bentham

Tolle ajajärgu kodanlik ideoloogia oli dualistliku iseloomuga. Kuna kapitalism ei olnud oma arengus veel kaugeltki lõpule jõudnud ja kodanlus võitles takistuste vastu, mis kapitalismi arengut pidurdasid, olid tema ideoloogias säilinud veel progressiivsed jooned; teisest küljest aga suurendasid proletariaadi arvuline kasv ja klassivõitluse teravnemine kodanliku ideoloogia konservatiivseid jooni.

Silmapaistev progressiivse kodanluse ideoloog pankur ja börsitegelane David Ricardo (1779—1823) lähtus oma teostes poliitilise ökonoomia valdkonnas nagu Smithki tööväärtusteooriast, s. t. ta pidas tööd väärtuse allikaks, kusjuures selle väärtuse suuruse määrab kindlaks kaupade tootmiseks kulutatud töö hulk. Oma kõige tähtsamas töös «Poliitiline ökonoomia ja maksude printsiibid» (1817) määratles Ricardo kapitalisti kasumit kui palkade ülejääki ning avastas järelikult, et tööliste ja kapitalistide huvid on vastandlikud. Ricardo tegi samuti kindlaks, et töösturi ja maaomaniku huvide vahel valitseb vastuolu. Marx hindas Ricardot kõrgelt ja pidas teda klassikalise poliitilise ökonoomia suurimaks esindajaks. «Klassikud, nagu Adam Smith ja Ricardo,» kirjutas Marx, «on selle kodanluse esindajad, kes pidas alles võitlust feodaalse ühiskonna jäänustega, püüdis majanduslikke suhteid puhastada feodalismi plekkidest, suurendada tootlikke jõudusid ja anda tööstusele ning kaubandusele uut hoogu.»[1]

Kodanliku ideoloogia piiratus väljendus selgelt Benthami (1748—1832) töödes. Benthami filosoofia aluseks on kasumi (*utility,* sellest — utilitarism) printsiip. Ta oli seisukohal, et inimene ise teab, mis talle on kasulik, ja pooldas riigi mittevahelesegamise põhimõtet: kehvikute üldine põlgamine, tööpäeva piiramine ja kõige häbitumatele ekspluateerimise juhtumitele lõpu tegemine oli Benthami arvates liigne ja isegi kahjulik, sest see takistab eraalgatust. Tema ideed said inglise tööstusliku kodanluse lipukirjaks. Kritiseerides Benthami filosoofiat, kirjutas Marx: «Ta eeldab naiivseima nürimeelsusega, et kaasaegne filister, eriti just inglise filister, ongi normaalne inimene.»[2] Marx nimetas Benthami «kodanliku totruse geeniuseks».

Tööstuskodanlus ja 20-ndate aastate reformid

XIX sajandi 30-ndate aastateni oli tööstuskodanlus parlamendis võrdlemisi nõrgalt esindatud, seepärast ei võtnud ta ka osa seaduste koostamisest ja väljaandmisest. Samal ajal aga läksid tööstuskodanluse ja maaomanike huvid mitmetes küsimustes olu-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, изд. 2, lk. 145.
[2] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 530.

liselt lahku. Nii näiteks taotlesid maaomanikud toiduainete ja põllumajandusliku tooraine hindade tõstmist; sellega on seletatav viljaseaduste väljaandmine 1815. aastal ja kõrge viljatolli kehtestamine 1819. aastal. Tööstuskodanlusele seevastu oli toidukaupade ja toorainete hindade alanemine kasulik, sest sel puhul oleks võimalik olnud palkasid vähendada ja inglise kaupade hindu alandada. Et sundida maaomanikke järeleandmisele, toetas tööstuskodanlus massilist rahvaliikumist parlamendireformi eest.

Osa valitsevast tooride oligarhiast, kes väljendas maaomanike huvisid, sai aru, et mõned kodanluse nõudmised tuleb rahuldada. Uut kurssi hakkas ellu viima George Canning, kes 1822. aastal pärast Castelreagh'i surma sai välisministriks. 1827. aastal sai Canning peaministriks (ta suri samal aastal). «Kanningiitide» rühmitus, kuhu kuulusid kaubandusminister Heskisson ja siseminister Robert Peel, viis tööstuskodanluse huvides läbi mõned mõõdukad reformid. Alates 1822. aastast kaotati hoopis või alandati sisseveotolle paljudelt toiduainetelt ja Inglise tööstusele vajalikult toorainelt, nagu näiteks puuvillalt.

Treidjuunionide legaliseerimine (1824) ja streigiseadus (1825)

20-ndail aastail kasvas streigiliikumine ja mitmes tööstusharus tekkisid tööliste ametiühingud. Töölised ise võtsid endale ühinemisvabaduse. Nende asjaolude survel tühistas parlament 1824. aastal seaduse, mille põhjal töölisametiühingud (treidjuunionid) seni olid keelatud. Valitsevad klassid arvasid, et hoopis ohutum on lubada legaalsete organisatsioonide tegutsemine, nad lootsid treidjuunionide tegevust kontrollida ning salajaste revolutsiooniliste liitude arenemist takistada. Kuid ametiühingute kasv kogu Inglismaal tekitas valitsevates klassides rahutust ja parlament võttis 1825 vastu seaduse, millega ühingute tegevust piirati. Nii näiteks keelati streikide õhutamine ja töölistelt võeti õigus takistada streigimurdjate töölevõtmist.

Poliitilise võitluse teravnemine aastail 1829—1831. Rahutused maal

Tööstuskodanluse huvides 20-ndail aastail tehtud järeleandmised leevendasid ainult ajutiselt tema rahulolematust. Varsti alustas tööstuskodanlus uuesti võitlust võimu pärast. 1829. aasta lõpul organiseeris tööstuskeskuse Birminghami kodanlus «Poliitilise Liidu Ühiskondlike Õiguste Kaitseks», mis seadis endale ülesandeks teha propagandat parlamendireformi kasuks. Kõnealuse liidu eeskujul tekkisid kodanluse poliitilised liidud ka teistes linnades.

1830. aasta juulis toimusid uued parlamendivalimised. Sõnumid juulirevolutsiooni võidust Prantsusmaal saabusid kohale siis, kui valimised olid täies hoos, ja soodustasid reformi pooldajate võitu. Reformi pooldajad said parlamendis ligi 50 kohta. Novembris, kui parlament kokku tuli, moodustati viigidest uus valitsus, sest viigid deklareerisid, et nad pooldavad reforme. Valitsuse etteotsa sai rikas aristokraat krahv Grey.

1830. aasta suvel ja sügisel algasid Lõuna-Inglismaa krahvkondades põllutööliste rahutused, mis kandusid põhja ja itta ning hõlmasid peagi 16 krahvkonda. Liikumisega ühinesid väikefarmerid. Liikumisest osavõtjad purustasid kõige rohkem vihatud landlordide ja suurrentnike põllutöömasinaid, põletasid nende viljahoidlaid ja rehtesid. Rahulolematute juhid, kes esinesid «Swingi» nime all (inglise keeles tähendab *swing* kiike, kuid allegooriliselt ka võllast), läkitasid mõisnikele ja võimudele ultimaatumeid, milles nad nõudsid hindade ja rendi alandamist, kirikukümnise kaotamist ja sulaste palga tõstmist. Mõnes paigas tegid paanikas olevad mõisnikud järeleandmisi. Valitsus saatis ülestõusnute rahustamiseks välja suured politsei- ja sõjaväeosad. Järgnesid massilised hukkamised ning sunnitööle saatmised, liikumine suruti maha.

1832. aasta parlamendireform

Grey valitsuse poolt koostatud parlamendireformi billi võttis Alamkoda vastu, kuid Lordidekoda lükkas selle 1831. aastal tagasi. Pahameeletorm haaras kogu Inglismaa. 1831. aasta sügisel toimusid mitmes linnas spontaansed väljaastumised. Bristolis, Glasgow's ja teistes linnades rünnati reformi vastaste maju. Viidates revolutsiooniohule veensid viigid lorde, et nad teeksid järeleandmisi. Protestimärgiks läks viigide valitsus 1832. aasta kevadel erru, kodanluse poliitilised ühingud aga kutsusid kõiki üles pankadest ja hoiukassadest oma säästusid välja võtma ning maksusid mitte maksma.

Rahvaliikumise hoog kohutas reformi vastaseid ning kui kuningas uuesti Grey peaministriks kutsus, lubas Grey ettepaneku vastu võtta tingimusel, et lordid nõustuvad reformiga. 1832. aasta juunis kapituleerusid lordid, keda viigid ähvardasid hulga uute liikmete määramisega Ülemkotta. Parlamendireformi bill sai seaduseks.

Selle seaduse järgi said tööstusliku pöörde ajal tekkinud või kasvanud linnad, kellel parlamendis puudus esindus, õiguse saata Alamkotta 65 saadikut; et aga tööstuskodanluse liigset tugevnemist vältida, suurendati põllumajanduslike ringkondade esindusnormi samuti 65 koha võrra. Lisaks anti 13 kohta veel Šoti- ja Iirimaale. Kõik need uued kohad saadi «pehkinud kohakeste» ja väikeste linnusekohtade esindusnormi vähendamise arvel.

Linnades anti hääleõigus niisuguste majade omanikele, kes oma majast said aastas vähemalt 10 naelsterlingit renti, samuti selliste majade rentijatele. See tingimus ja maks vaeste heaks kõrvaldas valijate hulgast töölised ja linnakehvistu. Maakohtades anti hääleõigus maaomanikele, kes said aastas vähemalt 40 šillingit tulu; lühiajalistele rentnikele, kes maksid 50 naelsterlingit renti, ja pikaajalistele rentnikele, s. t. rikkamatele rentnikele, kes maksid 10 naelsterlingi suurust maksu. See süsteem oli suunatud väikefarmerite ja väikerentnike vastu.

1832. aasta reformiga ei saanud töörahvas hääleõigust: umbes 20 000 uut valijat kuulus peamiselt tööstuslinnade kodanluse hulka. Engelsi sõnade järgi «...oli see juba tööstuskodanluse võit, tööstu rite võit mittetööstusliku kodanluse, rantjeede üle». [1] Kuid sellele võidule anti kompromissi kuju. Kodanlusel oli nüüd võimalik riigi juhtimist mõjutada, kuid juhtimine jäi endiselt maa-aristokraatide kätte. [2]

Kasutades rahvahulkade võitlust oma huvides, sundis kodanlus maa-aristokraatiat järeleandmistele. Kuid reform ei rahuldanud rahva nõudmisi. 1832. aasta reformi tagajärjel avanesid tööliste silmad; nad nägid, et kodanluse ja proletariaadi huvid on vastandlikud. Sellest ajast peale hakkas kodanluse ja töölisklassi vahel käima avalik võitlus. Rahvahulkade abiga saadud võimu kasutas kodanlus esimestest päevadest peale töörahva vastu.

Inglise töölisklassi olukord aastail 1830—1840

Määratu suure töökäte reservarmee tekkimine laostunud käsitöölistest ja talupoegadest võimaldas tööstureil töölisi intensiivsemalt ekspluateerida ja palkasid alandada. Ametlikel andmeil langes käsitsi töötava kangru palk kahekümne aasta jooksul (1815. aastast alates) kolm korda. Nälg ajas kogu töölise perekonna vabrikusse. 30-ndate aastate algul moodustasid täiskasvanud meestöölised puuvillatööstustes tööliste üldarvust umbes 30 protsenti, ülejäänutest olid rohkem kui pooled noorukid ja lapsed, kes said vähem palka kui meestöölised.

Sedamööda kuidas suurenes masinate kasutuselevõtmine, pikenes ka tööpäev ja kasvas töö intensiivsus. Nii näiteks töötas sukakuduja XVIII sajandil keskmiselt 10 tundi päevas, XIX sajandi 30-ndatel aastatel aga juba 16, sageli isegi 18 tundi päevas. Naisi ja lapsi sunniti vabrikus töötama tihti 19 tundi ööpäevas; mõnes vabrikus aga pidid lapsed kaks korda nädalas öö läbi töötama. Laialdaselt kasutati naiste ja laste tööd rasketes, tervistkahjustavates ja elule ohtlikes tööstusharudes, nagu näiteks kae-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, изд. 2, lk. 460.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, lk. 322.

vandustes, kus laste tööpäev oli pikem kui täiskasvanute oma. Kapitalistid kasutasid tööliste petmiseks igasuguseid võtteid. Töölisi trahviti sageli. Toiduaineid ja tarbeesemeid võis osta ainult vabriku poest. Nii sai poe omanik töölisi paljaks riisuda ja orjastada. Maakohtades elasid töölised peremehele kuuluvates barakkides ja olid neist täielikult sõltuvad. Inglise tööline elas väljapääsmatus viletsuses. Pealtnägija sõnade järgi oli 30-ndail aastail kümnest Londoni töölislinnaosas elunevast töölisest vaevalt ühel peale tööriiete veel teised riided, needki närused, voodiks aga ainult õle- või laastukott.[1] Proletariaadi viletsust, ekspluateerimist ja vaimset rõhumist kirjeldab F. Engels oma klassikalises töös «Töölisklassi olukord Inglismaal».

Uus vaesteseadus (1834)

1834. aastal võttis parlament vastu uue vaesteseaduse, millega lõpetati vaestele rahalise toetuse andmine, nüüdsest peale pidid puudustkannatajad erilistesse töömajadesse tööle minema. Et vältida töömajade ülekoormatust, muudeti nendes viibimine piinaks. Kehvale toidule ning raskele ja mõttetule tööle lisandus veel karm kord. Perekonnaliikmed olid rangelt üksteisest eraldatud: mees lahutati naisest, vanemad lastest. Kodanlikud seaduseandjad olid oma eesmärgi saavutanud: töörahvas hoidis töömajadest eemale ja eelistas sellele sageli näljasurma. Vaeste peale tehtavad kulutused vähenesid ja tööliste juurdevool tööstustesse suurenes.

Tšartistliku liikumise eeldused ja algus

1832. aasta reformi tagajärjed ja vaesteseadus tekitasid töölistes sügavat pahameelt. Eesrindlikud töölised otsustasid oma klassi huvides jätkata võitlust parlamendireformi eest. Niimoodi tekkis tšartistlik liikumine, mida Lenin iseloomustas «esimese laialdase, tõeliselt massilise, poliitiliselt väljakujunenud, proletaarselt-revolutsioonilise liikumisena»[2].

Reformitud parlamendi rahvavastane poliitika veenis töölisi edasiste ümberkorralduste vajaduses. 1837. aasta tööstuskriis oli uueks tõukeks, mis hoogustas inglise tööliste võitlust. Ideeliselt oli tšartistlikku liikumist ette valmistanud sotsialismi ideede propageerimine ja kapitalismi kriitika. Tähtsat osa tšartismi ettevalmistamisel etendas ka tööliste võitlus ühinemisvabaduse ja trükivabaduse eest ning aktiivne osavõtt parlamendireformi eest peetud poliitilisest võitlusest.

Liikumise algstaadiumis ühinesid sellega kodanlikud radi-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, изд. 2, lk. 268.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 29. k., Tallinn, 1954, lk. 252.

kaalid, kes tahtsid liikumist kasutada oma huvides. Poliitilise liikumise organisatsiooniliseks keskuseks sai Londoni Töölisühing, mis asutati 1836. aastal eesotsas käsitöölise W. Lowettiga. 1838. aasta märtsis avaldati Rahva Harta (harta, inglise keeles *charter*), tšartistide tegevusprogramm, mis sisaldas kuus nõudmist: üldine valimisõigus (meestele, kes on saanud 21 aastat vanaks), valimisringkondade võrdsustamine, salajane hääletamine, igasuguse tsensuse kaotamine saadikukandidaatide suhtes, saadikutele tasu maksmine, iga-aastased parlamendi ümbervalimised.

See oli demokraatlike ümberkorralduste programm. Kuigi hartas puudusid sotsiaalsed nõudmised, omandas see töölisklassi hulgas määratu suure populaarsuse: poliitilise režiimi ümberkorraldamises nägid töörahvahulgad teed sotsiaalse vabanemise poole, järelikult oma olukorra parandamist. Enamuse kättevõitmine parlamendis tähendas tollal objektiivselt võimu üleminekut töölisklassi kätte.

1838. aasta suvel toimusid kogu Inglismaal hartale pühendatud hiiglamiitingud. Glasgow's 28. mail toimunud miitingust võttis osa ligi 200 000 inimest. Manchesteris tuli miitingule juba 400 000 inimest. Massilised koosolekud toimusid Birminghamis, Newcastle'is ja teistes linnades. Sedamööda kuidas liikumisse tõmmati järjest rohkem töölisi ja paljastati valitsevat oligarhiat, kõlas protest rahva ekspluateerimise ja õigusetuse vastu järjest tugevamini. Kõnelejad kutsusid rahvast üles avaldama vastupanu despootiale ja rõhumisele ning relvastuma.

Kodanlike radikaalide agitatsioon «viljaseaduste» vastu

Tšartismi sotsiaalne iseloom ja järsutooniline agitatsioon tekitas hirmu valitsevates klassides. Kodanlikud radikaalid hakkasid liikumisest eemale tõmbuma. Valitsus võttis kasutusele repressioonid: öised miitingud, mida korraldasid töölised, kes päeval töötasid vabrikus, keelati ja tööstuspiirkondadesse hakati vägesid koondama.

Selleks et muuta tööjõudu odavamaks ja juhtida töölisklassi harta eest peetavast võitlusest kõrvale, kutsus kodanlus üles võitlusele «odava vilja» ja «friitreidi» (*freetrade* — inglise keeles vabakaubandus) eest, s. t. taotleda nende kõrgete tollide tühistamist, mis toiduained kalliks tegid. Võiks arvata, et tollide alandamine ja toidu- ning toorainete hindade alandamine on töölistele kasulik. Tegelikult aga vastas see ainult tööstuskodanluse huvidele, selle eesmärgiks oli inglise kaupade hindade alandamine ja maailmaturu kättevõitmine. Toiduainete hindade alandamise puhul oleks tööstuskodanlusel olnud võimalik palkasid alandada.

1838. aasta oktoobris asutati Manchesteris tekstiilitööstur Richard Cobdeni eestvõttel Viljatollide Vastu Võitlejate Assotsiatsioon (ühe aasta pärast võttis see endale liiga nimetuse). Kodanluselt saadud suurte summade abil propageeris liiga nii suusõnaliselt kui ka kirjalikult agaralt vabakaubandust, kasutades seejuures laialdaselt demagoogiat. Tšartistid mõistsid kodanluse omakasupüüdlikke eesmärke ja paljastasid need.

Tšartistide rahvuslik konvent 1839. aastal ja kaks voolu tšartistide liikumises

1839. aasta 4. veebruaril avati Londonis esimene tšartistide kongress, mis nimetas ennast Suurbritannia tööstuslike klasside üldkonvendiks. Sellest võttis osa 53 delegaati, kes olid valitud kogu Inglismaal toimunud massimiitingutel. Konvendil viibisid delegaatidena kõige silmapaistvamad ning aktiivsemad tšartistliku liikumise juhid. Tšartistlik konvent pidi saama liikumise juhtivaks keskuseks. Kuid konvendi liikmete hulgas ilmnesid tõsised vastuolud väga tähtsates küsimustes.

Kõige resoluutsemal seisukohal asus rühm töölisi, kes konvendil astusid välja rahva relvastamise ja revolutsioonilise tegevuse ehk «füüsilise jõu» tarvitamise poolt võitluses harta eest. Väljendades kõnealuse pahempoolse tiiva meeleolusid, ütles konvendi liige, andekas ajakirjanik ja kõnemees Julian Harney: «Harta saamiseks on ainult üks abinõu, see abinõu on ülestõus.» Harney ja tema mõttekaaslased kritiseerisid konventi ebakindluse pärast.

Vastupidisel seisukohal oli Lowett, kes esindas jõukamaid tööliskihte, eeskätt pealinna käsitöölisi. Lowett arvas, et ainus vahend harta kättevõitmiseks on rahulik agitatsioon, et parlament ei suuda avaliku arvamuse, «moraalse jõu» mõjule vastu panna. Kõhkleval seisukohal asus Iiri rahvusliku vabadusliikumise tegelane Feargus O'Connor. Kuigi O'Connor oli võrsunud vanast aristokraatlikust suguvõsast, mõistis ta kapitalistlikku ekspluateerimist järsult hukka ja tundis töörahva viletsusele siiralt kaasa. Tema vaadetes oli aga palju segast, proletariaadi vabanemist nägi ta kapitalismi hävitamises ja tööliste maale tagasiviimises. Sõnades nõustus O'Connor sellega, et harta poolt tehtava agitatsiooniga peab kaasas käima rahva relvastamine, kuid arvas, et relvi ei tule kasutada, sest parlament ei suuda rahva selgesti väljendatud tahtele pikka aega vastupanu osutada. Seepärast asendas O'Connor üleskutse rahva väljaastumiseks üleskutsega säilitada rahu ja pidada vastu.

Tšartistide teoreetilised tõekspidamised

Ebakindlus ja lahkhelid tšartistide hulgas peegeldasid inglise proletariaadi ideelist ebaküpsust. Tööliste hulgas olid laialdaselt levinud mitmesugused utoopilised teooriad, nagu Oweni kooperatiivide teooria, maa jagamise nõudmine kõigi kodanike vahel jms.

Suurt mõju tšartistlikule ideoloogiale avaldas tšartistliku liikumise silmapaistev tegelane ajakirjanik Bronterre O'Brien. 1836. aastal tõlkis ta prantsuse keelest Buonarroti teose «Võrdsete vandenõu», mis ka samal aastal ilmus. Babeufi ideed olid O'Brienile avaldanud suurt mõju. Ajalooga tegelemine aitas tal mõista klassihuvide vastandlikkust ja klasside võitlust kaasaegses ühiskonnas. O'Brien pooldas Oweni ideesid, kuid ta oli arvamusel, et nende elluviimiseks peab töölisklass enne poliitilise võimu kätte võitma. O'Brieni majandusprogramm oli segane, ta ei nõudnud rohkemat kui maa natsionaliseerimist, rahareformi ja riikliku krediidisüsteemi loomist.

Tšartistide vasakpoolse tiiva juhiks oli juba varem nimetatud Julian Harney. Harney seisukohtadele avaldas mõju tema tutvus Engelsi ja Marxiga, kuid põhiliselt jäi marksistlik õpetus talle võõraks. Harney rõhutas proletariaadi rahvusvahelise solidaarsuse tähtsust ja oli üks revolutsionääride rahvusvahelise organisatsiooni — Demokraatide Vendlusliidu — asutamise initsiaatoreid. 1845. aastal liitus tšartistidega väljapaistev revolutsioonilise liikumise tegelane, andekas luuletaja ja kirjanik Ernest Jones, asudes tšartistide vasakule tiivale. Jones tundis isiklikult Marxi ja Engelsit ning oli nende ideede mõju all.

Tšartistide esimene petitsioon

1839. aasta maikuus oli tšartistide petitsioonile andnud oma allkirja 1 250 000 inimest. Liikumise pidurdamiseks keelas valitsus miitingud ja hakkas nendest osavõtjaid arreteerima. Üleskutses Inglimaa rahvale mõistis tšartistlik konvent hukka tšartistide vastu kasutatud repressioonid ja tagakiusamise ning seadis üles loosungi: rahvas peab saama harta — «kui võimalik, siis rahulikul teel, kui aga teisiti pole võimalik, siis jõuga». 12. juulil keeldus Alamkoda suure häälteenamusega (235 häälega 46 vastu) harta läbiarutamisest. Valitsevad klassid näitasid, et nad ei kavatse teha järeleandmisi. Töölishulkades valmis otsus alustada ülestõusu. 15. juulil algas Birminghamis ülestõus. Alles 17. juulil, kui võimud olid Birminghami koondanud suured sõjaväe- ja politseijõud, õnnestus neil ülestõus maha suruda. Sellele järgnesid karmid repressioonid tšartistide suhtes.

Rahva järjest kasvava pahameele õhkkonnas otsustas tšartistlik konvent kogu maal 12. mail korraldada grandioosse üld-

streigi, niinimetatud «püha kuu». Selle idee pooldajad arvasid, et tööst kõrvalehoidmine sunnib valitsevaid ringkondi kapituleeruma. Konvent, kes oma otsusest ise ära ehmus, tühistas selle õige pea ja kutsus proletariaati korraldama ainult miitinguid ja rahulikke meeleavaldusi. Need vastukäivad direktiivid desorganiseerisid liikumist. Tundes, et ta ei suuda võitlust juhtida, kuulutas konvent ennast sügisel laialisaadetuks.

Reaktsiooni pealetung. Ülestõus Lõuna-Walesis 1839. aastal

Valitsus tugevdas repressioone, arreteeris tšartiste ja organiseeris massilisi kohtuprotsesse. Tšartistid käitusid kohtus mehiselt, kirjeldasid veenvalt rahva viletsust ja muutsid sageli oma kohtunikud süüalusteks. Kodanlik kohus tegi tšartistide kohta karmid otsused. Tšartistid pandi ühte kongi kriminaalkurjategijatega, haavati nende au ja anti isegi ihunuhtlust.

Tšartistidega ümberkäimine tekitas töölistes sügavat pahameelt. Rühm Lõuna-Walesi töölisi otsustas vabastada ööl vastu 3. novembrit Newporti vanglast silmapaistva tšartistide tegelase ja kõnemehe Vincenti. Töölised piirati ümber; paljud neist said surma või haavata. Ülestõusu juhile Frostile määrati surmanuhtlus, mis hiljem muudeti eluaegseks sunnitööks.

Tšartistide liikumise uus tõus. Teine tšartistide petitsioon

40-ndate aastate algul tõusis tšartistlik liikumine uuele, kõrgemale astmele; kodanlikud radikaalid, kes juba varem olid ehmunud liikumise hoost ja selle proletaarsest iseloomust, jäid sel korral kõrvale. Ka väikekodanlus oli liikumises nõrgemalt esindatud. Töölised aga mõistsid nüüd paremini iseseisva proletaarlaste organisatsiooni tähtsust: Manchesteri konverentsil 1840. aasta juulis asutati Tšartistide Rahvuslik Assotsiatsioon, töölisklassi partei algidu. Võeti vastu ka assotsiatsiooni põhikiri. Assotsiatsiooni eesotsas seisis valitav täitevkomitee, kelle koosseisu kuulus seitse inimest. Assotsiatsiooni liikmed maksid regulaarselt liikmemaksu. 1842. aastal tõusis assotsiatsiooni liikmete arv 40 000 inimeseni. Kuid tšartistide assotsiatsioonil puudus tõeliselt proletaarne programm ja kindel taktika ning ta ei suutnud seepärast tšartistide liikumise juhi osa etendada.

1842. aasta 2. mail esitati parlamendile teine petitsioon tšartistide nõudmistega, millel oli 3 315 752 allkirja. Teine petitsioon oli oma toonilt ja sisult tunduvalt järsem kui esimene, pealegi käsitleti selles sotsiaalseid probleeme. Petitsioonis märgiti, et Inglismaal kehtiv poliitiline kord tähendab ühest küljest «despootiat ja teisest küljest alandavat orjust» ning kirjeldati rahvahul-

kade rasket olukorda, töötute viletsust ja puudust, üle jõu käivat tööd vabrikutes ning vaesust. Tööliste poliitilise teadlikkuse tõusust andis tunnistust nõudmine tühistada Iiri- ja Inglismaa vaheline unioon, tšartistid hakkasid mõistma, et inglise ja iiri rahva rõhumine on omavahel seotud.

Inglise parlament demonstreeris järjekordselt oma klassiolemust. Ta ei arutanud hartat ega võtnud vastu tšartistide esindajaid.

Poliitiline streik 1842. aasta augustis

1842. aasta suvel ja sügisel halvenes Inglismaa majanduslik olukord. Palju ettevõtteid suleti, suurenes tööpuudus, ametlikel andmetel tõusis pauperite arv 1 200 000 inimeseni. Töösturid alandasid uuesti palkasid. Tööliste hulgas kasvas rahulolematus. Streik, mis augustikuu esimestel päevadel puhkes Manchesteri lähedal asuvates tekstiilivabrikutes, levis ühe nädala jooksul kogu Lancashire'is, seejärel aga ka teistes piirkondades, ja haaras augusti keskel Inglismaa kõige tähtsamad tööstuslikud krahvkonnad, samuti Šotimaa ja Lõuna-Walesi. Streik muutus seega peaaegu üldstreigiks. Streikijate peamiseks nõudmiseks oli harta elluviimine. Streik kandis poliitilist iseloomu, ähvardas proletariaadi relvastatud ülestõus. Kuid võiduks puudus kõige tähtsam tingimus: polnud proletariaadi parteid, kes oleks relvastatud teadusliku kommunismi teooriaga. Streik jõudis haripunktini ja hakkas pärast 20. augustit vaibuma. Valitsus pani jälle toime massilisi arreteerimisi ja korraldas kohtuprotsesse. Sadadele inimestele määrati vanglakaristus.

Massiliikumise allakäik. «Maaühing» ja selle krahh

Petitsiooni ja poliitilise streigi ebaõnnestumise tagajärjel jäi massiliikumine loiumaks. Tšartistide hulgas teravnesid edasiste võitlusviiside kindlaksmääramisel lahkhelid. O'Connor esitas fantastilise plaani osta osanike poolt kokkupandud rahaga kokku väikesi krunte ja asustada need töölistega. Sel eesmärgil asutati «Maaühing». O'Connori idee oli mitte üksnes utoopiline, vaid ka reaktsiooniline, sest see juhtis töölisi poliitilisest võitlusest eemale. 1848. aastal läks O'Connori ettevõte pankrotti. O'Connor ise kaotas kogu oma varanduse, töölised — oma säästud. O'Connori mõju töölisklassile hakkas kiiresti vähenema.

Demokraatide Vendlusliit (1845)

Hoolimata tšartistliku liikumise langusest tugevnes neil aastatel töölisklassi eesrindlik osa ideeliselt. Tšartismi vasakpoolse tiiva juhid Harney ja Jones lõid tihedad sidemed revolutsiooniliste

emigrantide ringkondadega. Suurel miitingul 1845. aasta septembris, mis oli pühendatud Prantsuse XVIII sajandi revolutsioonile, asutati Demokraatliku Vendlusliidu nime all rahvusvaheline revolutsionääride ühing. Inglise tšartistid — Jones, Harney ja nende poolehoidjad — võtsid sellest aktiivselt osa. Liit reageeris elavalt kõigile rahvusvahelise elu sündmustele, propageeris töörahva rahvusvahelise solidaarsuse loosungit ja kasvatas eesrindlikes inglise töölistes internatsionalismi tunnet. 1847. aastast alates pidasid Marx ja Engels Demokraatliku Vendlusliiduga sidet ja mõjutasid selle kaudu eesrindlikke tšartiste.

Bill 10-tunnilise tööpäeva kohta

Tšartistid ei saavutanud seda eesmärki, mis nad olid endale püstitanud — nimelt Inglise poliitilise korra ümberkorraldamist. Sellest hoolimata avaldasid tšartistid ise ja nende poolt organiseeritud massiliikumine suurt mõju Inglismaa poliitilisele elule nii tol ajal kui ka hilisematel aastakümnetel. Kartes massilise töölisliikumise kordumist, olid Inglise valitsevad klassid sunnitud tegema mõningaid järeleandmisi ja teostama reforme. Muuhulgas võttis Inglise parlament 1847. aastal vastu seaduse 10-tunnilise tööpäeva kohta. See oli kodanluse poolt suure tähtsusega praktiline ja põhimõtteline järeleandmine.

«Vabakaubanduse» võit (1846)

Robert Peeli poolt moodustatud uus tooride valitsus hakkas 1841. aastal kodanluse survel «friitreidi» programmi ellu viima. Aastail 1842—1843 alandati sisseveetava tooraine ja vilja tolle ning kaotati inglise kaupade väljaveotollid.

1845. aastal oli Inglismaal viljasaak väga väike, samal ajal levis Iirimaal aga kartulihaigus, mis hävitas terved kartulipõllud. Iirimaal algas nälg. Rahva hulgas kasvasid rahutused. Viljatollide Vastu Võitlejate Liiga kasutas kõnealuseid sündmusi oma agitatsiooni tõhustamiseks. Hirm rahutuste ees sundis Robert Peeli 1846. aasta algul parlamendile esitama viljatollide kaotamise billi. Billi vastuvõtmine põhjustas tooride partei lõhenemise. Peeli poolehoidjad — piliidid — ühinesid viigidega liberaalide parteiks. Ajades vabakaubanduse poliitikat, tühistas 1846. aasta juulis Russeliga eesotsas võimule tulnud viigide valitsus enamiku teisi tolle. Toorainete ja vilja hinnad alanesid, kaupade tootmiskulud vähenesid ning kaubad muutusid odavamaks. Võimas Inglise tööstus surus edukalt välja oma võistlejaid maailma kõikidelt turgudelt. Vabakaubandus soodustas inglise kaupade tungimist teiste maade

turgudele ja takistas nende maade rahvusliku tööstuse arenemist. Vabakaubanduse poliitika kergendas inglise kodanlusel ülevõimu kättevõitmist maailmaturul.

Inglismaa koloniaalne agressioon aastail 1815—1847

Koloniaalsete ülikasumite saamise vahendiks oli asumaade rahvaste paljaksröövimine; inglased sundisid neid palgata töötama ja määratu suuri makse maksma. Vallutamise ja rahustamise eesmärgil korraldatud sõjakäigud lõppesid rikkuste röövimise, vägivalla ja häbitegudega. Rahva paljaksröövimise tööriistaks oli ka asumaade kohus. Asumaadesse saadetud Inglise ametnikud ja ohvitserid tulid Inglismaale tagasi suure varandusega, mille nad paigutasid kaubandusse või tööstusse. Asumaadest saadud ülikasumid soodustasid väga suurel määral Inglismaa tööstuslikku arengut, kuid takistasid ja isegi pidurdasid asumaade progressiivset arenemist.

Koloniaalsete kasumite allikana oli erakordselt suure tähtsusega India — Inglismaa kõige rikkam asumaa. 1815. aastast peale jätkasid inglased India vallutamist, tuginedes juba varem vallutatud maa-aladele. Pärast kaheaastast sõda vallutasid inglased 1816. aastal mägedes Nepaali vürstiriigi; mitme sõja tulemusena purustasid inglased marattide vürstiriigid ja haarasid enda kätte kohalike vürstide valdused. Aastail 1824—1826 annekteerisid inglased suurema osa Birmast, aastail 1843—1849 vallutasid nad Sindi, Kašmiiri ja Pendžaabi. Kogu India, välja arvatud omal ajal prantslastele ja portugallaste poolt vallutatud väikesed maa-alad, kuulus nüüd inglastele. Indiasse sõitnud Inglise ametnikud röövisid maad maksude, monopolide (näiteks soolamonopol) ja suurte altkäemaksudega. 1815. aastast peale hakkas Inglise tööstuskapital India ekspluateerimisel järjest aktiivsemat osa etendama: inglise vabrikukaubad, mida veeti sisse ilma tollita, halvasid india käsitööonduse. Indias peremehetsesid inglased, kes pumpasid sealt välja tohutu suuri rikkusi, laostasid India põllumajanduse ja käsitöö; sageli korduvad näljahädad — inglaste peremehetsemise tulemus — viisid hauda miljoneid inimelusid.

Inglise ekspansioon toimus ka teistes Aasia mandri osades ja mereteedel: 1819. aastal vallutati Singapur, 1839. aastal — tähtis mereväebaas Aden, mis oli vajalik edasise ekspansiooni teostamiseks Idas. 1839. aastal alustas Inglismaa sõda Hiina vastu, kes püüdis inglastel takistada oopiumi sissevedamist, sest see mürgitas hiina rahvast. Hiina lüüasaamise tagajärjel suruti hiinlastele aastail 1842—1843 peale ebavõrdsed lepingud, mis olid aluseks Hiina ekspluateerimisele välismaalaste poolt. Nende lepingutega anti inglastele Hongkongi saar, mis kujunes Inglise mereväebaasiks ja Inglise oopiumikaubanduse tugipunktiks Hiinas. Vähem

edukas oli Inglise katse Afganistani alistada. 1838. aastal alustatud sõja tagajärjel okupeerisid inglased Kabuli, kuid rahva ülestõus sundis neid 1842. aastal Afganistanist põgenema ja tunnistama Afganistani sõltumatust.

1815. aastast peale kiirenes Austraalia mandri koloniseerimine (inglased vallutasid selle juba 1788. aastal). Kuni XIX sajandi 20-ndate aastateni moodustasid kolonistide peamise kontingendi väljasaadetud ja sunnitöölised; 1820. aastal algas vabade ümberasujate sissevool. Austraalia koloniseerimisega käis kaasas mandri päriselanike hävitamine. 1840. aastal annekteeriti Uus-Meremaa. Uus-Meremaa põliselanike — maoori rahva pealikutega sõlmitud lepingus garanteeriti maooride maade puutumatus. Inglased aga rikkusid lepingut, nad pidasid maooridega sõda ja hävitasid suurema osa sellest rahvast. Vallutanud Healootuse neeme, mis oli suure tähtsusega tugipunkt Euroopast Aasiasse viivatel teedel, laiendasid inglased 40-ndateks aastateks neegritest elanikkonna orjastamisega järk-järgult oma valdusi Lõuna-Aafrikas. Põgenedes inglaste eest, asusid Hollandi asunikud Transvaali ja Oranje jõe taha, kus nad rajasid iseseisvad vabariigid. Inglastest kolonisaatorid haarasid maa-alasid ka teistes Aafrika osades, peaasjalikult mererannikul. Nippe-näppe ja odava riide eest vedasid inglased Aafrikast välja kulda, elevandiluud, kookosvõid ja kakaod.

Asumaades oli orjus ja sunniviisiline töö laialt levinud. Vägivalla ja rõhumise vastu toimusid sageli ülestõusud, eriti korduvalt Jamaika saarel. Kuid orjatöö tõi järjest väiksemaid kasumeid, orjade ülestõusud olid aga istanduseomanikele tõsiseks ohuks. Uus määratu suur orjade ülestõus puhkes 1831. aastal Jamaika saarel. Ülestõusu levimise kartusel oli Inglise parlament sunnitud 1833. aastal Inglise asumaades orjuse kaotama; muide, endised orjad olid kohustatud ka edaspidi «õpilastena» oma peremehe kasuks töötama. Orjapidajad said «omandi» kaotamise eest rikkalikku kompensatsiooni tervelt 20 miljoni naelsterlingi suuruses summas. Kartes uusi ülestõuse, kaotas parlament 1839. aastal orjuse täielikult. Kuid ilma maata orjad olid sunnitud oma endiste peremeeste istandustes orjastatud palgatöölistena edasi töötama.

XIX sajandi keskpaiku muutus Inglismaa kõige suuremaks koloniaalriigiks. Tema koloniaalvalduste territoorium — välja arvatud India — oli 1850. aastal 11 700 000 ruutkilomeetrit, kus elas 160 miljonit inimest.

Neljateistkümnes peatükk

PRANTSUSMAA BOURBONIDE RESTAURATSIOONI AJAL (1814—1830)

Restauratsioonivalitsuse klassiolemus. 1814. aasta harta

Hoolimata rahvahulkade vastuseisust taastati Prantsusmaal 1814. aasta aprillis pärast Napoleoni keisririigi kukutamist uuesti Bourbonide dünastia. Liitlased, Prantsusmaa võitjad, mõistsid ka ise, et Prantsusmaal enne revolutsiooni kehtinud ühiskondlikku ja riiklikku korda ei ole võimalik täielikult taastada. 1814. aastal (seejärel teistkordselt 1815. aastal) uuesti võimule tulnud Bourbonide dünastia oli «... samm kodanlikuks monarhiaks muutumise teed mööda»[1]. Restauratsioon toimus kodanliku revolutsiooni tagajärjel võidulepääsenud ja Napoleoni võimu ajal kindlustunud kapitalistlike suhete valitsemise olukorras. Bourbonide valitsus seadis oma poliitika aluseks leida kompromiss aadliaristokraatia ja suurkodanluse huvide vahel. Niisuguse kompromissi väljenduseks oli konstitutsiooniline harta, millele Louis XVIII 4. juunil 1814 alla kirjutas.

Hartaga anti vanale aadlile tagasi kõik tiitlid, kuid ühtlasi kinnitati ka uusaadli tiitlid ja tagati omandi puutumatus «rahvuslike varade» uutele omanikele. Hartaga kehtestati Prantsusmaal konstitutsiooniline kord, kusjuures kuningale jäi endiselt suur võim. Tal oli õigus määrata riigiaparaadi, sõjaväe ja mereväe kõrgemaid ametnikke, juhtida välispoliitikat, kokku kutsuda ja laiali saata seadusandlikke kodasid, samuti välja anda dekreete esinduskodade istungjärkude vaheajal jne. Ülemkoja — Peeridekoja moodustasid kuninga poolt määratud kuningliku dünastia liikmed, suurkodanluse esindajad (eeskätt suurmaaomanikud), aadlikud, kindralid ja marssalid; peeri tiitel oli pärilik. Alamkoja — Saadikutekoja liikmed valiti kõrge varandusliku (300 franki valijatele ja 1000 franki saadikule), vanuse ja paiksuse tsensuse alusel. Elanikkonna laiad kihid olid valimistest täiesti kõrvale jäetud.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 364.

Mõlema koja õigused olid väga piiratud, kuna ministrid ei olnud vastutavad kodade ees ning seadusandlik initsiatiiv kuulus kuningale.

Impeeriumi politseilis-bürokraatlik administratiivaparaat ja kohus säilitati endisel kujul. Puutumata jäid ka Napoleoni koodeksid, millega orjastati töölisi. Kõik see põhjustas rahvahulkade terava rahulolematuse. Mõisnike ja aadlike väljakutsuv käitumine tekitas suurt ärevust talupoegade hulgas, keda ähvardati maatüki äravõtmise ja feodaalkoormiste taastamisega.

Napoleoni teine valitsemisaeg («Sada päeva»)

Järjest kasvav ühiskondlik pahameel restauratsioonivalitsuse poliitika vastu omandas niivõrd suure ulatuse, et võimaldas Napoleonil uuesti riigivõimu haarata. 1. märtsil 1815 maabus endine keiser 1000 sõduriga Prantsusmaa lõunarannikul ja liikus edasi Pariisi suunas. Napoleoni vastu saadetud Bourbonide valitsuse väed läksid ilma vastupanuta tema poole üle. Talupojad tervitasid Napoleoni tagasitulekut tormiliste hüüetega: «Surm emigrantidele!», «Aristokraadid laternapostidesse!» 20. märtsil marssis Napoleon vastupanu leidmata oma vägedega Pariisi. Louis XVIII põgenes koos õukonnaga paanikas välismaale.

Teiste Euroopa riikide valitsused ei tunnistanud uut poliitilist pööret Prantsusmaal. Inglismaa, Venemaa, Austria, Preisi, Rootsi, Hispaania ja enamik teisi Euroopa riike sõlmisid lepingu uue (seitsmenda) Prantsusmaa-vastase koalitsiooni loomiseks. Koalitsioon pani välja 900 000-mehelise sõjaväe. Napoleoni valitsuse katse lõhestada koalitsiooni liikmete omavaheliste vastuolude ärakasutamisega läks nurja.

Otsustavaks taastatud keisririigi saatusele sai Prantsusmaa lüüasaamine sõjas koalitsioonivägede vastu. Waterloo lahingus (18 km Brüsselist) 18. juunil 1815 purustasid ülekaalukad Inglise ja Preisi väed lõplikult Napoleoni armee. Pikaajalistest sõdadest kurnatud Prantsusmaa ei suutnud enam hiiglasuurtele koalitsioonivägedele vastulööki anda. Väga suure tähtsusega oli ka Napoleoni vaenulik suhtumine töörahva patriootlikesse väljaastumistesse. Napoleon keeldus andmast relvi vabatahtlike pataljonidele («föderaatidele»): ta kartis, et relvastatud rahvahulgad kukutavad keisririigi ja kuulutavad välja vabariigi.

22. juunil loobus Napoleon troonist. Juuli algul marssisid Inglise ja Preisi väed Prantsusmaa pealinna. Nende kannul tuli Pariisi, nagu 1814. aastalgi, ka Louis XVIII. Kaotanud Prantsusmaal igasuguse poolehoiu, andis Napoleon end Inglise võimude kätte. Ta viidi Püha Helena saarele, kus ta kuus aastat hiljem suri (1821).

Bourbonide teine restauratsioon. Prantsusmaa okupeerimine koalitsioonivägede poolt. Valge terror

Bourbonide teine restauratsioon läks prantsuse rahvale veelgi kallimaks maksma kui esimene. 20. novembri 1815. aasta rahulepingu tingimused olid Prantsusmaale raskemad 30. mail 1814. aastal sõlmitud rahulepingust. Prantsusmaa pidi maksma suurt kontributsiooni ja ülal pidama rohkearvulisi okupatsioonivägesid. Okupatsioon kestis üle kolme aasta (1818. aasta novembrini). Sellega kaasnes röövimine ja vägivald rahulike elanike kallal. Koalitsiooni liikmed püüdsid muuta Prantsusmaad teisejärguliseks riigiks. Sisemaal märatses aadlike monarhistlik reaktsioon ja valge terror. Sõjaväekohtud tegid poliitilistes asjades 10 000 süüdimõistvat otsust. Kohtuotsustega lasti maha üks silmapaistvamaid Prantsuse sõjaväe juhte marssal Ney. Omakohtu ohvriks langesid veel kaks marssalit ja mitu kindralit. «Puhastust» teostati nii ohvitseride korpuses kui ka administratiivaparaadis. Rojalistlikud pogrommide korraldajate ja terroristide jõugud õiendasid karistamatult arveid progressiivselt meelestatud inimestega ja valmistasid neile piinarikka surma.

1815. aasta augustis valiti uus Saadikutekoda, mis oli oma koosseisult äärmiselt reaktsiooniline: siin olid ülekaalus mõisnikud, aadlikud ja endised emigrandid. «Võrratu koja» (niisuguse nimetuse andis kojale kuningas Louis XVIII) reaktsiooniline tegevus kihutas tema vastu üles laiu kodanluse kihte ja liberaalseid aadlikke, kes kartsid, et sellise tegutsemisega tõukab koda rahvahulgad uuesti revolutsiooni teele. Alus revolutsiooni kartuseks oli tõepoolest olemas. Mitmes linnas ja külas toimusid valitsusevastased väljaastumised. 15. septembril 1816 saatis kuningas koja laiali. Uued valimised andsid ülekaalu konstitutsioonilistele rojalistidele.

Reaktsiooni tugevnemine Prantsusmaal 20-ndate aastate algul

1820. aasta algul olukord muutus. Hirmutatud liberaalide partei edust Saadikutekoja valimistel ja Hispaanias alanud revolutsioonist, tegid Prantsusmaa valitsevad ringkonnad järsu pöörde paremale. 13. veebruaril 1820 surmas käsitööline Louvel kuninga vennapoja Berry hertsogi. Äärmised reaktsionäärid kasutasid seda terroristlikku akti, et nõuda valitsuse kabinetivahetust. Maaomanike ja tööstuskodanluse ringkondadega tihedalt seotud valitsuse juht krahv Decazes kukutati. Uus valitsus eesotsas hertsog Richelieu'ga kehtestas uue valimisseaduse, millega suurenes maa-aristokraatia mõju valimistel. Hakati taga kiusama liberaalselt meelestatud professoreid ja suleti mõned ülikoolid. Reaktsioon tugevnes eriti 1821. aasta lõpul, kui valitsuse juhiks sai suurmaaomanik ja ultrarojalistide käsilane krahv Villèle.

Karbonaaride vandenõud ja nende nurjumine

Valitsuse reaktsiooniline poliitika tõukas osa kodanlikke liberaale revolutsioonilise võitluse teele, mille vajadust nad seni olid eitanud. 1821. aasta algul tekkis Prantsusmaal karbonaaride salaühing, mis seadis oma eesmärgiks Bourbonide monarhia kukutamise relvastatud ülestõusu teel. Karbonaaride ventad (algrakukesed) koosnesid peamiselt eru- ja allohvitseridest, üliõpilastest, advokaatidest, äriteenijatest ning liberaalseist tööstureist. Keskventa liikmete hulka kuulus ka mitu silmapaistvat poliitikategelast, nagu näiteks kindral Lafayette.

1. jaanuaril 1822 pidi algama ülestõus Belforti kindluses. Kuid ülestõus ei õnnestunud. Politsei sai vandenõulaste jälile ja arreteeris nad. Ebaõnn tabas karbonaare ka teistes Prantsusmaa osades. Erukindral Bertoni juhtimisel 24. veebruaril alanud ülestõus suruti juba samal päeval maha. 19. märtsil paljastati vandenõu La Rochelle'i kindluses. Selles süüasjas hukati neli seersanti, kohaliku karbonaaride venta juhti.

Karbonaaride lüüasaamine oli paratamatu, kuna nad seisid eemal rahvahulkadest ja rakendasid kitsalt vandeseltslikku taktikat. Lüüasaamist soodustasid ka karbonaaride omavahelised poliitilised lahkhelid. Osa karbonaare pooldas vabariiklikku korda, kuid oli ka neid, kes tahtsid troonile tõsta Napoleon I poja. Enamik karbonaare aga soovis Bourbonide dünastiat asendada Orléans'i dünastiaga, kelle esindajad olid tol ajal tihedalt seotud suurkodanlusega.

Karbonaaride liikumise mahasurumine tugevdas veelgi reaktsiooni Prantsusmaal. Püha Liidu otsusega saadeti Prantsuse väed 1823. aastal kodanliku revolutsiooni mahasurumiseks Hispaaniasse. Feodaal-absolutistliku korra taastamine Hispaanias avaldas mõju ka Prantsusmaale. 1824. aasta valimised viidi läbi 1820. aasta reaktsioonilise valimisseaduse alusel ja andsid võidu äärmistele monarhistidele.

Kapitalismi arenemine Prantsusmaal

Kapitalismi arenemine Prantsusmaal tegi tol ajal suuri edusamme. 1812. aastal tarbis Prantsusmaa tööstus 35 miljonit kg villa, 1825. aastal — 50 miljonit; puuvilla tarbimine tõusis 10,3 miljonilt kg-lt 1812. aastal 35 miljoni kg-ni 1829. aastal. 1827. aastal andsid kõik puuvillatöötlemise ettevõtted kokku tööd 800 000 inimesele. Puuvillaketramise ettevõtteis oli 3,6 miljonit telge, puuvillariide tööstuses — 280 000 telge. Siiditööstuse toodete väärtus tõusis 40 000 frangilt 1815. aastal 80 000 frangile 1830. aastal.

Tööstustoodangu kasvu aluseks oli tehniline progress — masi-

nate kasutuselevõtmine mitmesugustes tööstusharudes. 1818. aastal hakati Inglismaa eeskujul malmi ja rauda sulatama kivisöega. 1825. aastal sulatati kivisöega juba peaaegu üks kolmandik Prantsusmaal toodetavast rauast. Siiditööstuse edusammud olid seotud Jacquard'i poolt leiutatud ja Brentoni poolt täiustatud mehhaanilise telje laialdase kasutuselevõtmisega. 1819. aastal oli Lyonis 1200 kõnealust telge, 1825. aastal aga juba 4202. Kuid Prantsusmaa tööstuses tol ajal kasutatavaid mehhaanilisi masinaid käitati vee jõul. Aurumasinate hulk oli veel väga väike. Nende arv suurenes siiski 65-lt (1820) 620-le (1830).

Tööstuslik revolutsioon, mis algas Prantsusmaal XVIII sajandi viimastel aastatel, astus restauratsiooni ajal sammu edasi. Kuid Prantsusmaa industrialiseerimise tempo oli hoopis aeglasem Inglismaa omast. Selle üheks põhjuseks oli talupoja väikeomandi ülekaal, mis järjest veelgi killunes. See takistas rahvastiku kiiret kasvu ja hoidis suurema osa sellest põllunduses.

Tootmise manufaktuurne organisatsioon, mis oli ühendatud kodustöötamisega väikestes töökodades, oli tol ajal Prantsusmaal ikka veel ülekaalus tsentraliseeritud manufaktuuride ja suurte vabrikutega võrreldes. Odavate töökäte tõttu külas andsid paljud manufaktuuriomanikud oma tellimused külas elavatele meistritele.

Äärmine protektsionismisüsteem, mida restauratsioonivalitsus oma tollipoliitikaga toetas, ei toonud kaasa üksnes vilja, vaid ka tööstusliku tooraine (puuvilla, villa, raua jne.) ja kütuse (söe) kallinemise siseturul. Protektsionismipoliitika tõi määratu suuri tulusid suurmaaomanikele ja tööstuskodanluse tippudele, kuid riivas kaubandus- ja tööstuskodanluse paljude rühmituste huve, tõstis tootmiskulusid ja raskendas Prantsuse kaupade müüki välisturgudel.

Töölisklassi olukord. Töölisliikumise tõus

Kapitalismi arenemisega kasvas arvuliselt ka töölisklass. 1823. aastal elas Pariisis üle 244 000 töölise ja väikekäsitöölise (34 protsenti kogu elanikkonnast). Peale selle leidsid suviti Pariisis tööd veel kümned tuhanded provintsist tulnud hooajatöölised.

Töölishulgad elasid raskes materiaalses olukorras ja õigusteta seisundis. Tööpäev kestis 13—14 tundi ja ulatus sageli 16 tunnini. Suurenes naiste ja laste tööjõu kasutamine, kelle töötasu oli tunduvalt madalam.

Töölistel ei olnud mingisuguseid poliitilisi õigusi. Valimiskastide juurde neid ei lastud. Streikijaid ja ametiühinguid jälitasid võimud karmilt. «Tööraamatute» seadus asetas töölised täielikku sõltuvusse ettevõtte omanikust ja politseist.

Mitte veel mõistes oma viletsa olukorra tõelisi põhjusi, rikkusid ja purustasid paljud töölised masinaid, millede kasutusele

võtmine ähvardas vähendada töötasu ja isegi tekitada tööpuudust. Tööliskiassi teadlikkus oli veel niivõrd madal, et sellide korporatsioonidevahelises konkurentsivõistluses leidsid sageli aset löömingud. Streigid puhkesid enamasti spontaanselt ning olid peaasjalikult majandusliku ja kaitseiseloomuga. Nad lõppesid tavaliselt tööliste lüüasaamise, streikijate arreteerimise, kohtuliku arutuse ning karmide süüdimõistvate otsustega.

20-ndate aastate teisel poolel kasvas tööliskiassi poliitiline aktiivsus. 1826. aasta majanduskriis, esimene perioodiline ületootmiskriis Prantsusmaal, ja sellele järgnenud pikaajaline seisak tööstuses suurendas revolutsioonilist käärimist tööliste hulgas. Pariisi töölised võtsid aktiivselt osa meeleavaldustest 1827. aasta kevadel, kus avaldasid protesti ajakirjanduse kohta käiva reaktsioonilise seaduseelnõu vastu. 20-ndate aastate lõpul toimunud paljude streikide ja näljarahutuste ajal kõlasid hüüded: «Elagu vabariik!», «Maha Charles X!»

Talurahva olukord. Talupoegade rahutused

Laiade talurahvahulkade olukord oli väga vilets. Talupojad elasid enamasti väikestel maalapikestel; suurem osa talupoegi oli sunnitud mõisnikult maad rentima orjastavatel tingimustel. Suurmaaomanikud, jõukad talupojad ja liiakasuvõtjad ekspluateerisid julmalt sulaseid ja kehvikuid. Valitsus rõhus külaelanikkonna töötavaid hulki kaudsete maksudega (veini-, soolamaks jne.). Kõikides mõisniku ja talupoja vahelistes konfliktides olid kohtunikud alati mõisniku poolt ja määrasid talupojale suuri trahve. Talupoegade kaebused suurmaaomanike tegevuse, kogukonnakõlvikute haaramise ja rendi tõstmise kohta jäid tagajärjeta.

Väga sagedasti leidsid tol ajal Prantsusmaal aset näljarahutused. Eriti tõsised olid rahutused aastail 1816—1817. Liikumine haaras suurema osa riigist. Kehviktalupoegade, sulaste, tööliste ja väiketalupoegade hulgad tormasid turule, sundisid kauplejaid toiduaineid müüma alandatud hindadega ja rüüstasid viljahoidlaid. Näljamässudest osavõtjatega õiendasid võimud halastamatult arveid.

Reaktsiooniliste aadlike ja klerikaalide ideoloogid

Kõnealuse ajajärgu poliitiline klassivõitlus peegeldus selgesti ideoloogia valdkonnas. Rojalistide partei tähtsam ideoloog, endine emigrant vikont de Bonald, unistas niisugusest ühiskondlikust korrast, kus kuningavõim ei ole piiratud parlamendiga ja esikoht riigis kuulub katoliku kirikule. Konstitutsioonilise korra kindel vastane oli ka krahv Josephe de Maistre, raamatu «Paavstist» ja teiste äärmiselt reaktsiooniliste teoste autor. De Maistre'i poliiti-

liseks ideaaliks oli absolutistlik monarhia, kus valitsev seisund kuulub aadlikele ja vaimulikele. Pisut erineval seisukohal asus kirjanik ja ajakirjanik vikont Chateaubriand. Brošüüris «Monarhia harta vaatevinklist» (1816) pooldas Chateaubriand konstitutsioonilist korda, kuid nõudis, et aadlikele antaks erilised privileegid ja et kõigile ametikohtadele haldusalal, kohtu- ja sõjaväeasutustes määrataks ainult monarhistid, endised emigrandid.

Liberaalse kodanluse ja kodanlike demokraatide ideoloogid

Reaktsioonilise aristokraatia ideoloogide vastu astusid liberaalse kodanluse ideoloogid. Nende hulgast paistis kõige rohkem silma liberaalide vasakpoolse tiiva (niinimetatud «sõltumatute») liider Benjamin Constant. Oma parlamendikõnedes ja poliitilistes brošüürides püüdis Constant tõestada, et kõige paremaks valitsemisvormiks on konstitutsiooniline monarhia, kusjuures valitsev seisund peab kuuluma kodanlusele, mitte aadlile. Nõudes ägedalt kodanlusele ja kodanlikule intelligentsile isikuvabadust, südametunnistuse-, sõna- ja trükivabadust, ei pooldanud Benjamin Constant, nagu ka teised liberaalse kodanluse ideoloogid, töörahvale poliitiliste õiguste andmist ettekäändel, et vaesed ei taipa riigiasjadest midagi.

Reaktsiooniliste aadliideoloogide vastases võitluses oli kodanlike ajaloolaste töödel sel ajal progressiivne tähtsus. Kodanlik ajaloolane Augustin Thierry pühendas kogu oma elu «kolmanda seisuse» ajaloo uurimisele. Kirjeldades linnakommuunide võitlust feodaalsete parunite omavoli vastu, hindas Thierry kõrgelt oma kaasaegse kodanluse esivanemate liikumisi. Suure poolehoiuga kirjeldas ta talupoegade võitlust aadlike vastu keskajal. Thierry väitis, et ajalooprotsessi aluseks on klassivõitlus. Kuid klassivõitluse mõiste on tal piiratud kodanliku maailmavaatega. Thierry tunnistas klassivõitlust niivõrd, kuivõrd asi puutus kodanluse ja aadli vahelisse võitlusse.

Samasugusel seisukohal asus ka teine silmapaistev liberaalne ajaloolane Guizot. Oma raamatutes «Prantsuse tsivilisatsiooni ajalugu» ja «Euroopa tsivilisatsiooni ajalugu» ning Inglise XVII sajandi kodanlikku revolutsiooni käsitlevates töödes, ülikooli loengutes ja poliitilistes brošüürides tungis Guizot teravalt kallale aadli privileegide kaitsjatele. Ta kaitses parlamentlikku korda ja kirjeldas suure entusiasmiga kodanluse tõusu ning tema võitlust võimu pärast feodaalse aristokraatiaga. Guizot tunnistas klassivõitlust ja rõhutas selle osatähtsust ajaloo arengus. Proletariaadi klassivõitlusse suhtus ta aga suure vaenulikkusega, pidades seda «ebaseaduslikuks». Thierry ja Guizot'ga ühistel vaatekohtadel asusid Mignet ja Thiers, kelle sulest ilmusid 20-ndatel aastatel esimesed mahukad tööd Prantsuse XVIII sajandi kodanliku revolut-

siooni ajaloost. Hiljem muutus Thiers mõõdukast liberaalist ägedaks reaktsionääriks.

Suurt mõju tolle aja poliitilisele võitlusele avaldasid luuletaja Béranger' laulukesed. Ta naeris salvavalt ja teravmeelselt välja aadli upsakust ning edevust, endiste emigrantide nõudmisi, katoliku vaimulikkonna (eriti jesuiitide) ahnust ja moraalilagedust. Béranger piitsutas teravalt Bourbonide valitsuse reaktsioonilist poliitikat, kutsus tuliselt üles looma «rahvaste püha liitu» vastukaaluks monarhide Pühale Liidule. Opositsioonilistes ringkondades omasid suurt mõju ka liberaalse ajakirjaniku Paul Louis Courier' poliitilised pamfletid aadlike ja vaimulike, restauratsioonivalitsuse reaktsioonilise sise- ja välispoliitika vastu.

Utoopiline sotsialism. Saint-Simon

XIX sajandi esimene pool (eriti viimane kolmandik) oli ajaks, «...millal Prantsusmaa levitas üle kogu Euroopa sotsialismi ideid»[1]. Kuid see oli utoopiline sotsialism. Prantsuse sotsialistid kritiseerisid kapitalistlikku korda, avaldasid äärmist pahameelt töötavate hulkade kannatuste üle ja ehitasid uue ühiskonna loomise plaane, kuid ei toonud esile ühiskonna arengu seaduspärasusi ega näidanud töölisklassile teid ega vahendeid kapitalismi ikkest vabanemiseks.

Silmapaistev sotsialist-utopist Saint-Simon sündis 1760. aastal kuulsas aadliperekonnas. Ühiskondliku mõtlejana sai ta tuntuks 1802. aastal oma raamatuga «Genfi elaniku kirjad», milles öeldakse, «et kõik inimesed peavad töötama».

Kui idealist väitis Saint-Simon, et ajaloo arengu aluseks on inimmõistuse areng, mis läbib kolm faasi: teoloogilise, metafüüsilise ja positiivse. Saint-Simoni arvates vastavad inimmõistuse kolmele arengufaasile kolm ajajärku poliitilise korra arengus: esialgu feodalism ja maaomanike võim, siis (pärast XVIII sajandi revolutsioone) üleminekuaeg, mil sõjaväelased jagavad võimu juristidega, ja lõpuks industriaalne kord, kus poliitiline võim kuulub tööstureile. Esimeses faasis juhivad ühiskonna vaimuelu religioossete kultuste teenrid, teises — metafüüsikud, ja kolmandas — teaduse ja tehnika esindajad.

Saint-Simon ei näinud proletariaadis erilist klassi ja arvas ekslikult, et töölised koos kodanluse ja intelligentsiga moodustavad ühtse «industriaalide» klassi. Ent juba oma viimases töös «Uus ristiusk» (1825) kuulutas Saint-Simon, et ühiskonna eesmärgiks on «kõige rohkearvulisema ja vaesema klassi» olukorra parandamine.

Saint-Simon väitis, et «inimkonna kuldne ajastu pole möödunud, vaid on alles ees». See oli suure progressiivse tähtsusega

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 234.

järeldus ja avas uue, hoopis õiglasema ühiskonnakorra loomise perspektiivi.

Saint-Simoni õpetust arendasid edasi tema õpilased, kes oma töödes kirjeldasid eredates värvides kapitalistlikus ühiskonnas valitsevat anarhiat. Nagu Saint-Simon ise, nii hülgasid ka tema õpilased revolutsioonilised võitlusmeetodid uue ühiskondliku korra kättevõitmisel. Seistes kõrval massilisest töölisliikumisest, mandusid nad lõpuks kitsarinnaliseks sektantlikuks rühmaks.

Fourier ja furjerism

Charles Fourier sündis 1772. aastal provintsis kodanlikus perekonnas. Ta töötas palju aastaid kaubanduslikes ettevõtetes, kus tal oli võimalik lähemalt kokku puutuda spekulatsiooniga nälja ajal, ostjate petmise ja toiduainete võltsimisega. Kritiseerides oma aja ühiskonda, märkis Fourier, et käputäis rikkaid rikastub üha rohkem, seitse kaheksandikku rahvast aga langeb järjest suuremasse viletsusse.

Fourier töötas välja üksikasjaliku plaani uue ühiskondliku korra loomiseks. Selle aluseks oli algrakuke — faalanks (kogukond), mis ühendab endas põllumajandust tööstusliku tegevusega. Faalanksi võetakse vastu nii töötajaid kui ka kapitaliste: esimesed annavad faalanksile kogu oma füüsilise jõu, teised astuvad sinna kui aktsionärid. Faalanksi liikmed jagunevad oma soovi kohaselt tootmisgruppidesse (seeriatesse). Tootmise organiseerimise aluseks faalanksis on huvi töö vastu ja tööalane võistlus. Faalanksi üldsissetulek jaguneb kahte ossa: üks osa läheb ühiskondliku iseloomuga tarvete rahuldamiseks (näiteks töövõimetute faalanksi liikmete ülalpidamiseks), teine osa, millest arvatakse maha tootmiskulud, jagatakse kolme ossa: kapitali ($^4/_{12}$), talendi ($^3/_{12}$) ja töö ($^5/_{12}$) vahel.

Faalanksi kogu elu keskuseks on hiiglasuured lossid — falansteerid. Kodune majapidamine on seal asendatud ühiskondliku sööklaga. Naine on faalanksis võrdõiguslik liige. Lapsi kasvatatakse selliselt, et teadmiste kõrval õpetatakse neile ka ametit, nad teevad füüsilist tööd ja õpivad ühiskondlikke käitumisreegleid.

Fourier uskus, et uue korra kasulikkus ja eelised veenavad kõiki inimesi, mitte üksnes töötajaid, vaid ka kapitaliste selles, et Fourier' projekte tuleb toetada. Kui faalanksid levivad kogu maailmas, muudavad nad selle ilmet, väitis Fourier. Kujuneb välja ühine keel, ühine raha, ühtne kaalusüsteem; muutub kliima, tekivad uued taime- ja loomaliigid. Fourier eitas revolutsioonilisi võitlusmeetodeid. Ta ootas iga päev teatud kellaajal «valgustatud miljonäri» ilmumist, kes annab talle vajaliku kapitali esimese faalanksi asutamiseks, kuid ei jõudnud selle tulekut oma surmani ära oodata (Fourier suri 1837. aastal).

Nagu Saint-Simoni, nii oli ka Fourier' mõju töörahvahulkadele võrdlemisi nõrk.

Charles X (1824—1830). Aadli ja klerikaalse reaktsiooni tugevnemine

1824 aasta septembris suri Louis XVIII. Troonile astus tema vend krahv d'Atrois Charles X nime all. Ta oli äärmine reaktsionäär, piiratud ja rumal inimene, kes poliitilises olukorras ei osanud orienteeruda. Juba Charles X esimesel valitsemisaastal võeti vastu seadused, mis tekitasid rahvahulkades määratu suurt pahameelt. 27. aprillil 1825 anti seadus endistele emigrantidele rahalise hüvituse (kogusummas ligi üks miljard franki) maksmise kohta neilt revolutsiooni ajal konfiskeeritud maade eest. Suurem osa sellest tohutu suurest summast läks käputäie mõisnike ja kõrgema aristokraatia taskusse. Suure meelepaha kutsus progressiivsetes kihtides esile ka 1825. aasta 20. aprilli «pühaduseteotuse» seadus, s. t. usu- ja kirikuvastaste süütegude karistamise seadus: süüalust ootas karm karistus kuni surmanuhtluseni. Rahulolematus valitsuse poliitikaga viis selleni, et uutel Saadikutekoja valimistel saavutasid võidu liberaalid. 1827. aasta novembris hakati Pariisi tööliskvartaleis ehitama barrikaade ja peeti lahinguid politseiga. 1828. aasta algul saatis Charles X Villèle erru ja kutsus võimule konstitutsionalistid-rojalistid. Viimased ei püsinud kaua võimul. Juba 8. augustil 1829 moodustati uus valitsus äärmistest monarhistidest. Valitsuse juhiks sai kuninga soosik, suurmõisnik ja endine emigrant vürst Polignac.

Polignaci valitsuse moodustamine kutsus esile suure ärevuse kogu Prantsusmaal. Ajakirjanduses avaldati selle vastu teravat protesti. Ühiskonna rahulolematus, mille süvenemist soodustas ka tööstuse depressioon, omandas niisuguse ulatuse, et kuningas ei söandanud kaua esinduskodasid kokku kutsuda. Kui lõpuks need siiski 2. märtsil 1830 kokku kutsuti, nõudis Saadikutekoda ülekaaluka häälteenamusega Polignaci valitsuse tagandamist. Vastuseks sellele katkestas kuningas Saadikutekoja istungid. 16. mail saadeti Saadikutekoda laiali. Uued valimised, mis toimusid 1830. aasta juunis ja juulis, lõppesid Polignaci valitsuse poolehoidjate täieliku lüüasaamisega.

Oukond otsustas kategooriliselt tegutseda ja liberaalide vastupanu murda ühe hoobiga. 26. juulil 1830 avaldati valitsuse häälekandjas «Moniteur» kuninga määrused (ordonnantsid), mis kujutasid avalikku harta rikkumist, tõelist riigipööret. Uus, äsja valitud parlament saadeti laiali, seati sisse ajalehtede ja ajakirjade eelluba, Saadikutekoja liikmete arvu vähendati, kaubandus- ja tööstuskodanluselt võeti hääleõigus ning see anti ainult suurmaaomanikele, peamiselt aadliaristokraatiale.

26. juuli ordonnantsid kutsusid Pariisis esile üldise ja tormilise meelepaha. Opositsioonilise ajakirjanduse kaastööliste koosolekul, mis peeti liberaalse ajalehe «National» toimetuse ruumides, võeti vastu kollektiivne protest, milles väideti, et kuninga ordonnantsid on seadusevastased. Tänavail toimusid kokkupõrked politseiga ja kostsid hüüded: «Maha Polignac!», «Elagu harta!»

27. juulil puhkes Pariisis revolutsiooniline ülestõus. Töölised, käsitöölised, teenistujad, väikekaupmehed, üliõpilased, erusõdurid ja ohvitserid haarasid relvad ja astusid võitlusse kuninga vägedega. Relvastatud võitlust juhtisid revolutsiooniliste salaühingute liikmed, demokraatlikult meelestatud üliõpilased, ajakirjanikud ja väiketöösturid. Kuid üldine, keskne juhtimine puudus. Saadikutekoja liikmed istusid arglikult kodus ega julgenud ülestõusuga ühineda.

28. juulil kattus Pariis tuhandete barrikaadidega. Loosungi all: «Maha Bourbonid! Elagu vabadus!» läksid ülestõusnud pealinna elanikud lahingusse. Kuninga väed ei suutnud liikumist summutada. Mõned polgud läksid koguni ülestõusnute poole üle. 29. juulil hõivas ülestõusnud rahvas lahingutega kuningalossi. Suurt osa etendas hästi organiseeritud relvastatud jõu — rahvuskaardi ühinemine revolutsiooniga. Valitsusväed olid sunnitud lahkuma Pariisist. Võim läks liberaalsete saadikute poolt moodustatud ajutise valitsuse kätte, mille etteotsa asusid pankur Lafitte ja kindral Lafayette. 2. augustil loobus Charles X troonist oma pojapoja Chambord'i krahvi kasuks. Mõne päeva pärast oli aga kuningas sunnitud põgenema Inglismaale.

Vabariiklike rühmituste nõrkus ja töölisklassi organiseerimatus võimaldasid suurkodanlusel omandada kogu rahva võidu vilja ja võimu enda kätte haarata. 7. augustil kuulutati Prantsusmaa kuningaks Bourbonide dünastia noorema haru pea hertsog Louis Philippe d'Orléans, keda peeti liberaalsete ümberkorralduste pooldajaks. Louis Philippe seisis lähedal teda troonile tõstnud suurfinantsistide ringkondadele. 14. augustil 1830 võeti vastu uus konstitutsioon, mille oli välja töötanud erinevalt 1814. aasta hartast mitte kuningas, vaid Saadikutekoda. Saadikutekoja võimupiire nüüd mõnevõrra laiendati; peeride tiitlite pärilikkus kaotati; mõningal määral alandati valijate varanduslikku tsensust, mille tagajärjel valijate arv tõusis 100 000-lt 240 000-le. Piirati katoliku vaimulikkonna õigusi. Kuid politseilis-bürokraatlik aparaat jäi peaaegu puutumatuks. Endiselt jäid kehtima karmid seadused töölisliikumise suhtes.

Rahvahulgad ei suutnud kätte võita demokraatlikke vabadusi ega vabariiklikku korda. Kõigest sellest hoolimata omas 1830. aasta kodanlik revolutsioon kahtlemata progressiivset tähtsust. Ta tegi täieliku lõpu aristokraatia kõige reaktsioonilisemate kihtide ja

katoliku vaimulikkonna katsetele taastada Prantsusmaal feodaal-absolutistlik kord.

Prantsusmaa ajaloolised kogemused restauratsiooniajal näitasid progressi võitmatust ja ühiskonna edasiarengut pidurdada püüdva reaktsiooni lootusetust.

Juulirevolutsiooni rahvusvaheline tähtsus

Prantsusmaa 1830. aasta revolutsioonil oli suur rahvusvaheline tähtsus. Revolutsioon tõukas mitmeid Euroopa riike progressiivsete reformide ja revolutsiooniliste väljaastumiste teele ning andis hoobi Püha Liidu reaktsioonilisele süsteemile.

Kõigi maade eesrindlik üldsus tervitas revolutsioonilist pööret Prantsusmaal. Eriti ilmekalt väljendas selle üle oma rõõmu suur saksa luuletaja Heine. Vaimustust Prantsusmaa revolutsiooniliste sündmuste üle avaldas ka silmapaistev kodanlik-radikaalse suunaga saksa ajakirjanik Börne oma raamatus «Pariisi kirjad». Lermontov pühendas revolutsioonile luuletuse, milles ülistas prantsuse rahva poolt juulipäevadel heisatud «vabaduse lippu», nimetas Charles X türanniks ja tervitas tema kukutamist. Elavat huvi Prantsuse revolutsiooni vastu tundis ka Puškin, kes arvas, et Polignac ja teised Charles X ministrid tuleb hukata kui riiklikud kurjategijad. Palavat vastukaja leidis juulirevolutsioon Moskva ülikooli üliõpilaste hulgas, kus tol ajal õppis ka Herzen.

1830. aasta revolutsioon Prantsusmaal kiirendas revolutsiooni puhkemist Belgias, lahkulöömist Hollandist ja iseseisva Belgia riigi loomist. Juulirevolutsioon andis tõuke revolutsioonilistele sündmustele Saksimaal, Braunschweigis, Hessen-Kasselis, Hannoveris, Baieris ja mitmes teises Saksa riigis. Revolutsioon Prantsusmaal soodustas poolakate rahvuslikku ülestõusu, mis algas Varssavis 29. novembril 1830. Revolutsioonilise ja rahvusliku vabadusliikumise uut tõusu juulirevolutsiooni mõjul võis märgata samuti mitmel pool Itaalias. Suurt mõju avaldas 1830. aasta Prantsuse revolutsioon Šveitsi ja tema kantonite poliitilise korra demokratiseerimisele. Prantsusmaa sündmused tugevdasid massilist liikumist parlamendireformi kasuks Inglismaal. Progressijõudude võit reaktsioonijõudude üle 1830-ndate aastate algul kiirendas kõigi Euroopa maade majanduslikku arengut.

Viieteistkümnes peatükk

KODANLIK MONARHIA PRANTSUSMAAL AASTAIL 1830—1848

Juulimonarhia (1830—1848) klassiolemus ja selle poliitiline omapära

Prantsusmaa üleminekul poolfeodaalselt monarhialt kodanlikule monarhiale oli kahtlemata progressiivne tähtsus. Juulimonarhia ajajärku (1830—1848) iseloomustab kapitalistliku tootmisviisi kiire areng ja kapitalismi kindlustumine. Kuid prantsuse kodanluse ees seisvat peamist ülesannet — tööstusliku revolutsiooni lõpuleviimist — ei olnud võimalik lahendada 1830. aastal riigivõimu haaranud finantsaristokraatia piiramatu võimutsemise tingimustes. «Finantsaristokraatia» hulka kuulusid pankurid, börsitegelased, raudteede «kuningad», kivisöe- ja rauamaagikaevanduste, samuti suurte metsade omanikud, kodanlikud suurmaapidajad, kes osaliselt kuulusid (kas päritolult või rikastumise allikalt) liiakasuvõtva või kaubandus- ja tööstuskodanluse, osaliselt kodanlustunud aadli hulka.

Kõnealuse finantsaristokraatia ridades esindas tööstuskodanlust ainult käputäis suurettevõtjaid.

Kuningas Louis Philippe (valitses aastail 1830—1848) oli otseselt huvitatud finantsaristokraatia võimu säilitamisest. Olles ise suurim suurmaapidaja ja metsade omanik, oli kuningas ise samuti finantsist, kes võttis osa Prantsusmaa kroonimata «kuningate» börsitegelaste ja pankurite spekulatsioonidest. Prantsusmaa valitseva poliitilise partei liikmed, orleanistid, olid progressiivsete ümberkorralduste vastu. 1830. aasta revolutsioonis nägid nad ainult «riigipea isiku vahetust», nagu ütles pankur Casimir Périer, kõige mõjukam minister 1830-ndate aastate algul (peaminister alates 13. märtsist 1830).

Juulimonarhia ajaloos oli suure tähtsusega asjaolu, et tööstuskodanluse majandusliku tugevnemisega ei kasvanud tema mõju seadusandlikes organites, vaid koguni nõrgenes. Samal ajal aga suurenes finantsaristokraatia mõju. Kui juulimonarhia esimestel aastatel moodustas tööstuskodanluse huvide esindajate hulk Saa-

dikutekojas ligi poole saadikute üldarvust, siis 1847. aasta keskpaiku langes see ühele kolmandikule.

1846. aasta sügisel kirjutas Engels tööstlurite ja pankurite jõudude vahekorra kohta Pantsusmaal: «Rohkem kui ükski eelnev kehastab praegune seadusandlik võim järgneval päeval pärast juulirevolutsiooni öeldud Lafitte'i sõnu: «Nüüdsest peale valitseme Prantsusmaad meie, pankurid.»[1]

Põllumajandus ja talurahva olukord Prantsusmaal juulimonarhia ajal

Erinevalt suurpõllunduslikust ja rohkearvulise maaproletariaadiga Inglismaast, säilisid Prantsusmaal isegi tööstusliku revolutsiooni ajal arvuliselt ülekaalus väikemaaomanikud, partsellitalupojad, rentnikud-pooleteramehed. Veel 1845. aastal elas kaks kolmandikku kogu Prantsusmaa rahvastikust, s. o. 24 miljonist inimesest, maal. Võrreldes restauratsiooniajaga arenes juulimonarhia ajal kapitalism põllumajanduses intensiivsemalt. Aastail 1830—1848 suurenes viljapeksumasinate arv; majanduslikult enamarenenud piirkondades hakati põllumajanduses kasutama rohkem palgatööd; märgatavalt laienesid suhkrupeedi ja tehniliste kultuuride kasvualad. Kuid endiselt jäid Prantsusmaal vähemusse maaalad, kus rakendati uusimaid põllumajanduslikke meetodeid. Täiustatud adra kõrval kasutati ikka veel primitiivset puuatra.

Põllumajanduslikku tootmist pidurdas eriti pooletera-rendisüsteem (tegelikult jäi pooleteramehele sageli ainult üks kolmandik kogusaagist). Kui pooleteramehel õnnestuski renditud farmist mõnesugust tulu saada, siis renditähtaja uuendamisel tõstis maaomanik otsekohe renti. See halvas pooleteramehe initsiatiivi ja renditud maatükk läks selle omanikule väljakurnatuna tagasi.

Aastail 1830—1848 kasvas põllumajanduse kaubalisus järjest rohkem. Talurahva jõukas ladvik rikastus sulaste ekspluateerimise, liiakasuvõtmise ja kauplemise teel; samal ajal aga kiirenes väikemaaomanike vaesumise protsess. Pauperiseerimise üheks põhjuseks oli väikeste maatükikeste rendi tõus. Peale selle aitasid küla kasvavale vaesumisele kaasa veel suured maksud ja kohati säilinud kogukondlike kõlvikute «kasutamise õiguse» järkjärguline kaotamine (nagu näiteks koristatud põllul karjatamise ja mahalangenud viljapeade kogumise õiguse kaotamine) jne.

Maksud suurenesid juba juulimonarhia esimestel aastatel. Kui 1804. aastal tuli ühe elaniku kohta makse 16 franki, siis 1831. aastal juba 31 franki. Juulimonarhia ajal maksustati ka laialdased töötajate hulgad, kes varem olid vaesuse tõttu maksudest vabasta-

[1] Ф. Энгельс, Правительство и оппозиция во Франции, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, изд. 2, lk. 27. Pankur Lafitte oli üks orleanistide rühmituse juhte, kes tõstis Louis Philippe d'Orléans'i kuningatroonile.

tud. Miljonid väikeste külade elanikud, kes ei saanud riigilt abiraha koolide ja haiglate ülalpidamiseks, pidid nüüd peale maamaksu maksma veel niinimetatud *lisasantiime*, mis ühtekokku moodustasid määratu suure summa. Tolleaegsete majandusteadlaste arvates ületas see maamaksu kogusumma.

Pauperiseerimise kasvule avaldas suurt mõju masinate kasutuselevõtmine. Seal, kus külaelanikud tegelesid alaliselt või suurema osa aastast ketruse ja kudumisega, vaesusid nad eriti kiiresti.

Laiade talurahvahulkade olukord halvenes veelgi XIX sajandi 40-ndatel aastatel seoses tööstusliku revolutsiooni arenemise tunduva kiirenemisega. Ametliku dokumendi järgi elasid Rhône'i departemangus mujalt sisserännanud kehvikud «kogukondadena». Kehvikute hulgas oli ka niisuguseid talupoegi, kes oma külast alles hiljuti olid lahkunud; Alam-Charente'i departemang oli 1845. aastal «mittekohaliku päritoluga tervete ja haigete hulgustega üle ujutatud». Finistère'i departemangu kehviktalupoegadel ei olnud külaarst Gigot' sõnadel isegi «voodilina ega tekki vastsündinule ümbermähkimiseks».

Tööstuse kasv

Väiketalupoja maaomandi ja väike- (sagedasti pooletera-) rendisüsteemi laialdane levik oli Prantsusmaa tööstusliku revolutsiooni aeglase arengu peamiseks põhjuseks. Kuna riigis oli valitsevaks väikemajapidamine, ei olnud rasketööstuse ega ka kergetööstuse toodangul kaua aega küllaldast siseturgu. Võrreldes restauratsiooniajaga laienes aastail 1830—1848 tunduvalt tööjõuturg. Nagu märkis K. Marx, oli Prantsuse tööstus sel ajal kõige arenenum kogu Euroopa mandril.[1] Kui 1830. aastal oli Prantsusmaa tööstuses ainult 616 aurumasinat koguvõimsusega ligi 10 000 hj., siis 1847. aastal kasutati juba 4853 aurumasinat koguvõimsusega 61 630 hj. Prantsuse majandusteadlaste arvates tegid need ära 1,5 miljoni inimese töö. 1848. aastal tõusis ka korrutatud siidniidi väljavedu 32 500 kg-ni, võrreldes 1833. aastal väljaveetud 6500 kg-ga. Metallurgiatööstuse tõusu iseloomustavad alljärgnevad arvud.

Malmi ja terase tootmine Prantsusmaal aastail 1832—1846
(tuhandetes tonnides)

Aastad	Insener Le Pley' andmeil		Kaevanduse juhtkonna andmeil	
	malm	raud	malm	raud ja teras
1832	225,0	143,5	225,0	148,0
1846	521,4	360,2	586,0	373,0

[1] Vt. K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., lk. 111.

Kivisõe tarbimine ei ületanud Prantsusmaal 1830. aastal 2 500 000 tonni, kuid 1847. aastal oli see tõusnud 7 600 000 tonnini. Eeltoodud näitajate ülehindamine oleks olnud aga suur viga. Tööstusele jäi endiselt iseloomustavaks malmi ja raua sulatamine puuküttega. Ja alles 1843. aastal ületas kivisõe ning segaküttega sulatatud raua kogus puuküttel sulatatud metalli koguse (ligi 194 000 tonni endise 114 700 tonni asemel).

Metalli ja puude kõrgete hindade kunstlikust säilitamisest olid huvitatud finantsaristokraatia ridadesse kuuluvad hiiglasuurte metsade ja metallurgiatehaste omanikud, kuigi see ei tulnud kasuks Prantsusmaa tööstusele. Kallis metall pidurdas metallitöötlemise, masina- ja instrumenditööstuse arenemist, mille tooteid vajasid tekstiilitööstus ja teised vabrikud.

Kaubanduslik ja tööstuslik krediit, selle monopoliseerimine finantsaristokraatia poolt

Kapitalistlike riikide tööstuse aeglase arengutempo üheks põhjuseks on industrialiseerimise suund. Kapitalistlikes riikides algab industrialiseerimine tavaliselt kergetööstusest ning alles pikema aja möödudes, mille kestel kergetööstus akumuleerib kasusid ja koondab neid pankadesse, tuleb kord rasketööstuse kätte, algab järkjärguline säästude voolamine rasketööstusse. Juulimonarhia iseloomulikuks omapäraks oli pankurite ja börsitegelaste ülevõim. Finantsaristokraatia poliitilise võimu tõttu piirati Prantsusmaal meelega kaubandusliku ja tööstusliku krediidi arengut, sest Prantsusmaad valitsevatel finantsistidel oli kasulik laenu kõrget protsendimäära alal hoida. Samal ajal arenes ohjeldamatu börsispekulatsioon. Pahameelega kirjutas sellest ärimeeste ja tööstarite häälekandja «Memorial» 1841. aastal, märkides, et endiselt laostab börs «... järjest suuremal ja suuremal määral tööstust ...» ning lisas: «Ütelda, et börsil toimuvad mahhinatsioonid on sunnitööd väärivad kangelasteod, on veel tagasihoidlikult väljendatud.»

Raudteede ehitamine

Finantsistide omakasupüüdlikkuse ja poliitilise võimuga on seletatav aeglane ja täiesti ebarahuldav raudteetranspordi areng. Prantsusmaa raudteevõrk kasvas aastail 1831—1841 38-lt km-lt ainult 573 km-le ja alles aastail 1845—1847 laienes see tunduvalt (880 km-lt 1832 km-le). 1848. aasta algul oli Prantsusmaal 1931 km raudteid, kuid sel ajal ulatus isegi Preisi raudteede kogupikkus 3424 km-ni. Finantsistid, kes juhtisid raudteede aktsionäride ühinguid, lähtusid mitte riigi industrialiseerimise huvidest, vaid ainult kasulikest spekulatsioonidest. Seadusandlikud kojad veeretasid

raudteede ehitamise kulud riigile ja kindlustasid spekuleerivale finantsaristokraatiale kuldse vilja[1].

Marxi väljenduse järgi kahjustas juulimonarhia poliitiline kord alaliselt kaubandust, tööstust, põllumajandust ja laevandust.[2] Sellises olukorras tugevnes prantsuse töösturite omavaheline konkurents ja tööstustööliste ekspluateerimine, mis masinalisele suurtootmisele üleminekuga muutus järjest julmemaks.

Tööliste olukord juulimonarhia ajal

Üldine tööpäev hüdrauliliste masinatega tekstiilitööstuses kestis ühes kolmetunnilise puhkeajaga vormiliselt 15 tundi. Tegelikult aga puudus puhkeaeg peaaegu üldse ja töölised töötasid ööpäevas 16—18 tundi järjest. Vaatamata 22. märtsi 1841. aasta seadusele võeti vabrikusse ka alla 8 aasta vanuseid lapsi, kes töötasid mitmesugustel abitöödel kõrvuti täiskasvanutega 15—17 tundi ööpäevas ilma puhkeajata. 1841. aasta seadusest hoolimata praktiseeriti poiste ja tütarlaste öist tööd nii vabrikutes kui ka kaevandustes. Karm trahvisüsteem ja naturaaltasu töö eest oli niigi kehva palga alandamise vahendiks. Paljudes vabrikutes pikendati tööpäeva seadusevastaselt vabrikukella tagasikeeramise teel ühe-kahe tunni võrra.

Töölisklassi elutingimuste halvenemisest 30—40-ndatel aastatel kirjutasid paljud kaasaegsed, erinevate poliitiliste vaadetega inimesed, sealhulgas ka ametiisikud. Iseloomustades tööliste olukorda, kirjutas Seine et Oise'i departemangu ametnik 1842. aastal salajases ettekandes valitsusele: «Ausalt öeldes elavad vangid viletsas d'Etampes'i vanglas igal juhul kakskümmend korda paremini.»

Vabariiklik liikumine ja revolutsiooniline võitlus XIX sajandi 30-ndatel aastatel

Rahvahulkade eesrindlikud kihid said peagi aru juulimonarhia klassiolemusest ja selle poliitilisest omapärast. Juba 1831. aasta algul ütlesid eesrindlikud töölised nördinult: «Meie kukutasime küll sugukondliku aristokraatia ikke, kuid langesime finantsaristokraatia ikke alla.» Sellepärast oli töölis- ja demokraatlik-vabariikliku liikumise kiire kasv juulimonarhia ajal seaduspäraseks nähtuseks. Kodanlik-demokraatlik vabariiklaste Rahvasõprade Ühing tekkis sõna tõsises mõttes 1830. aasta 30. juuli barrikaadidel. Õige varsti tekkisid ka teised väikekodanlikud ja kodanlikud ühingud ning

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., lk. 106.
[2] Sealsamas, lk. 106.

liidud, kes väljendasid vabariikliku või liberaalmonarhistliku opositsiooni erinevaid meeleolusid.

Juulimonarhia esimestel aastatel etendasid kõige tähtsamat osa kaks väikekodanlike demokraatide organisatsiooni — Rahvasõprade Ühing (1830—1832) ning Inimese ja Kodaniku Õiguste Ühing (1833—1834). Esimesel neist puudus peaaegu üldse side provintsilinnadega ja ta ei püüdnud luua alalist kontakti proletariaadiga. Teine sarnanes samalaadsetest ühingutest kõige rohkem poliitilise parteiga: tema programmiks oli jakobiinide «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon»; liikmed (ühingul olid ka algorganisatsioonid — niinimetatud sektsioonid) maksid regulaarselt liikmemaksu, kusjuures liikmeks astumisel nõuti iseloomustust ja kahe ühingu liikme soovitust. Inimese ja Kodaniku Õiguste Ühingul olid osakonnad provintsilinnades ja üheks ühingu ülesandeks oli tööliste kaasatõmbamine oma ridadesse.

Tööliste ülestõus Lyonis 1831. ja 1834. aastal

Juba enne Inimese ja Kodaniku Õiguste Ühingu asutamist ja väljaspool Rahvasõprade Ühingu mõjusfääri puhkes 1831. aasta novembris Lyonis tööliste ülestõus, mis, nagu järgmine 1834. aasta ülestõuski, avaldas sügavat mõju kogu vabariiklikule liikumisele Prantsusmaal.

Ülestõusu alustasid Lyoni siidikudumise manufaktuuri töölised, kellega ühinesid teiste tööstusharude töölised ja käsitöölised. Kangrud ei olnud ülestõusuks ette valmistatud: nende eesmärgiks oli vaid massilise meeleavalduse teel sundida Lyoni tööstureid, kaupmehi ja manufaktuuriomanikke pidama kinni uuest tükitöö hindade tariifist, mille töösturitest ja kangrutest koosnev komisjon oli äsja vastu võtnud. 1831. aasta 21. novembri varahommikul kogunesid meeleavaldusest osavõtvad kangrud Croix-Rousse'i eeslinna, rivistusid kolonnidesse ja liikusid relvastamatult kesklinna poole. Linnaväravas aga avati nende pihta ilma igasuguse põhjuseta tuli. Tulistamist alustanud rahvuskaardi kodanliku pataljoni provokatsiooniline samm sundis kangruid relvi haarama. 1831. aasta ülestõusu loosungiks olid mustale lipule tikitud sõnad: «Elada töötades või surra võideldes!» Kolmepäevase relvastatud võitluse järel hõivasid töölised Lyoni. Valitsuse väed lahkusid linnast. Kuid Lyoni insurgendid, kel puudus iseseisev poliitiline organisatsioon ja side teiste linnade töölistega, ei osanud oma suurepärast võitu ära kasutada. Nad ei võtnud enda kätte poliitilist võimu, vaid piirdusid ajutise staabi (tööliste komisjoni) loomisega, kes teostas järelevalvet prefekti tegevuse üle. Viimane oli jäänud Lyoni selleks, et kasutada oma mõju ülestõusnud poolproletaarlaste ja väikekodanluse, kangrute — kudumistöökodade omanike suhtes ja tekitada lõhet ülestõusu juhtide vahel.

3. detsembril 1831 saabusid Lyoni Pariisist saadetud väed. Ülestõus suruti maha.

1831. aasta Lyoni ülestõus avaldas tugevat muljet nii Prantsusmaa kui ka teiste maade kaasaegsetele. Lyoni kangrute ülestõus näitas, et kapitalistliku tootmisviisi arenguga on ajalooareenile astunud uus jõud — töölisklass, kes alustab iseseisvat revolutsioonilist võitlust. Selles seisabki 1831. aasta ülestõusu maailmaajalooline tähtsus.

1832. aasta juunis puhkes Pariisis vabariiklaste ülestõus. Ülestõusu juhtide seas oli Rahvasõprade Ühingu liikmeid. Esmakordselt kerkis Pariisi tööliskvartaleis barrikaadide kohale punane lipp. 6. juunil, pärast kahepäevast kangelaslikku võitlust, mida Hugo eredates värvides kirjeldab oma raamatus «Hüljatud», suruti Pariisi vabariiklaste ülestõus maha. Rahvasõprade Ühing lagunes, kuid tekkis juba uus veelgi mõjukam vabariiklaste organisatsioon — Inimese ja Kodaniku Õiguste Ühing. Nimetatud ühingu ja teiste tol ajal Prantsusmaal tekkinud analoogiliste poliitiliste organisatsioonide liikmed, vabariiklased, võtsid osa revolutsioonilisest liikumisest, mis algas uuesti 1834. aastal.

1834. aasta aprillis puhkes Lyonis uus tööliste ülestõus. Erinevalt 1831. aasta ülestõusust kandis tööliste ja nendega ühinenud väikekodanlike demokraatide ülestõus seekord selgelt väljendatud poliitilist iseloomu. Ülestõusnud töölised, käsitöölised, väikekaupmehed ja teenistujad võitlesid demokraatliku vabariigi eest punase lipu all.

Ülestõusu ajendiks oli Lyoni kohtuprotsess 1834. aasta veebruaris toimunud streigi organiseerijate üle. Ärevus Lyoni tööliskvartaleis suurenes ka seoses 25. märtsi 1834. aasta seadusega, mis oli suunatud illegaalsete liitude vastu. Ülestõusu sõjaliseks juhiks oli väikekodanlik demokraat Lagrange, kes hiljem võttis aktiivselt osa 1848. aasta revolutsioonist.

15. aprillil, pärast kuuepäevast visa võitlust Lyoni tänavail ja eeslinnades, suruti ülestõus karmilt maha. Sõdurid lasksid õhku maju ja õiendasid arveid vangidega.

Teine Lyoni ülestõus leidis vastukaja Pariisis ja mitmeis provintsilinnades. Saint-Etienne'is tegid töölised katset välja astuda, kuid kohalike tekstiilivabrikute proletariaadi ja poolproletariaadi ridades puudus ühtsus; ülestõus algas alles 11. aprillil ja suruti kiiresti maha. Lyoni sündmuste mõjul toimusid 1834. aastal ka kohati talupoegade väljaastumised. Nii näiteks heiskasid punase lipu Arbois' linna ümbruse elanikud, veinipruulijad, marssisid Arbois'sse ja võtsid koos töölistega võimu enda kätte. 13. ja 14. aprillil peeti ägedaid tänavavõitlusi Pariisis. Sõdurid tapsid ülestõusnud kvartalite elanikke, nende hulgas ka süütuid vanakesi, naisi ja lapsi. Eriti meeldejäävad olid pariislastele sõdurite metsikused Transnonaini tänaval.

Peale 1834. aasta aprillis puhkenud ülestõusude mahasurumist Inimese ja Kodaniku Õiguste Ühing rüüstati.

Reaktsioon tugevnes veelgi pärast atentaati Louis Philippe'ile 28. juulil 1835. Uuesti piirati trükivabadust, seati sisse range tsensuur ja isegi kõrge maks perioodilistelt väljaannetelt (1835. aasta septembriseadused).

Salaühingud. 1839. aasta ülestõus. Augustin Blanqui

Aastail 1834—1835 tekkis kodanlike vabariiklaste ridades sügav lõhe. Kui ühed olid veel suutelised koos proletariaadiga, relv käes, välja astuma, siis teised, hirmust punase lipu ja 1834.—1835. aasta repressiooniliste seaduste ees muutusid, vähemalt mõneks ajaks, juulimonarhia poolehoidjateks. Vabariikliku partei rüüstamine, proletariaadi ülestõusude mahasurumine ja kodanluse laiade hulkade ajutine pööre paremale kindlustas mõneks aastaks Louis Philippe'i võimu. Vabariiklik liikumine omandas uued vormid. Algas vabariiklaste salaühingute tegevuse ajajärk. Kuid ühingute koosseis oli nüüd teistsugune: erinevalt 1830.—1834. aasta vabariiklikest ühingutest olid need nüüd peamiselt proletaarsed ühingud.

1837. aastal tekkis revolutsiooniline salaorganisatsioon — Aastaaegade Ühing. Seitse ühingu liiget moodustasid rakukese, mida nimetati «nädalaks». «Neli nädalat» (28 inimest) moodustasid «kuu», kolm «kuud» — ühe «aastaaja», neli «aastaaega» aga ühe «aasta». 1839. aasta kevadel kuulus Aastaaegade Ühingu ridadesse ligikaudu 4000—5000 liiget.

Aastaaegade Ühing määras ülestõusu päevaks pühapäeva, 12. mai 1839. Ühingu liikmed, kes moodustasid kolm relvastatud võitlussalka, tulid tänavale. Neil õnnestus vallutada üks politsei vahipost ja raekoda. Kuid rahvahulgad, kes Aastaaegade Ühinguga ei olnud organisatsiooniliselt seotud ega teadnud ülestõusu eesmärki, ei toetanud vandenõulasi. Ülestõus suruti samal päeval maha. Aastaaegade Ühingu juhtide kitsarinnaline vandenõulik taktika osutus kõlbmatuks. Aastaaegade Ühingu üheks silmapaistvamaks juhiks oli vabariiklane ja sotsialistlik demokraat Augustin Blanqui (1805—1881), kes oli aktiivselt osa võtnud juulirevolutsioonist.

Blanqui oli piiritult ustav töörahvahulkade vabadusvõitlusele, suurele ja õilsale üritusele. Kuid ehinedes proletariaadi juhina ei mõistnud ta aga õigesti proletariaadi klassiolemust ega tema erilist ajaloolist osa. Blanqui pidas «proletariaadiks» mitte üksnes töölisi, vaid ka talupoegi, väikekodanlust ja intelligentsi. Ta ei omistanud vajalikku tähtsust teooriaküsimustele ja arvas ekslikult, et kõige tähtsam on revolutsiooniline tegevus, ülejäänu tuleb aga iseenesest. Blanqui ei mõistnud ka rahvahulkade osa ajaloos ja

ülehindas salajaste vandenõulike organisatsioonide tähtsust. Ta ei mõistnud, et proletariaat vajab iseseisvat poliitilist parteid, et ta peab olema tihedalt seotud rahvahulkadega.

Legitimistide ja bonapartistide väljaastumine

Louis Philippe'i kodanliku monarhia vastu astusid välja ka reaktsioonilised parteid — legitimistid ja bonapartistid. Legitimistideks nimetati Bourbonide poolehoidjaid. Legitimistid tuginesid maa-aristokraatiale ja katoliku kiriku kõrgemale vaimulikkonnale. Vastuoksa lootustele ei leidnud legitimistid toetuspinda külaelanike laiades hulkades. Osa neist püüdis töörahva sümpaatiat võita kapitalismi kriitikaga. Nii tekkis ühiskondlik vool, mida hakati nimetama «feodaalseks sotsialismiks».

Bonapartistid tahtsid Prantsusmaal taastada Napoleoni keisririiki; nad pidasid Napoleon I järglaseks tema poega Reichstadti hertsogit, kes elas oma vanaisa Austria keisri õukonnas. 1832. aastal suri Reichstadti hertsog. Prantsuse trooni pretendendiks sai Napoleon I vennapoeg prints Louis Napoleon Bonaparte. Louis Napoleon püüdis 1836. aastal Strasbourg'is, seejärel 1840. aastal Boulogne'is, eruohvitseride ja avantüristide abiga kukutada Louis Philippe'i, kuid ebaõnnestunult. Ta mõisteti eluajaks vangi, kuid 1846. aastal õnnestus tal vanglast põgeneda ja jõuda Inglismaale.

Nagu legitimistid, nii püüdsid ka bonapartistid rahvahulkade sümpaatiat võita demagoogiaga. Louis Napoleon avaldas ise 1844. aastal brošüüri «Pauperismi kaotamisest», milles end silmakirjalikult esitas kui töörahva huvide kaitsjat.

Võitlus valimisreformi eest ja massiline liikumine 1840. aastal. Tööliste-võrdsustajate Ühing. Belleville'i kommunistlik bankett

Tähtsaks leheküljeks Prantsusmaa ajaloos on 1839.—1840. aasta ühiskondlik liikumine valimisreformi eest. Pariisis ja provintsilinnades asutati reformipooldajate komiteed. 1839. aastal juhtisid reformi eest peetavat võitlust liberaalid ja kodanlike vabariiklaste parempoolne tiib. Hiljem, 1840. aastal astusid sellesse võitlusse ka väikekodanlikud demokraadid ja töölised. Kuid väikekodanlikud demokraadid ei osanud ära kasutada massilise liikumise võimsat revolutsioonilist tõusu: peaaegu üldstreiki Pariisis 1840. aasta juulis-augustis ja elukalliduse ning maksude vastu suunatud massilisi väljaastumisi Prantsusmaa mitmesugustes osades.

Reaktsioonilised kodanlikud ajaloolased väidavad, et 1840. aasta streigid ei olnud seotud poliitilise võitlusega. Kuid on täpselt kindlaks tehtud, et 1840. aasta streigi juhtide hulgas oli vaba-

riiklasi — töölisi; streigi juhtide ja streigist osavõtjate hulgas oli ka kommuniste, uue salaühingu — Tööliste-võrdsustajate Ühingu liikmeid. Töölisteks-võrdsustajaiks nimetasid endid Dézamy' pooldajad, kommunistid, kes nõudsid «varade võrdsustamist». Tööliste-võrdsustajate Ühing jagunes samuti algorganisatsioonideks: algrakukest nimetati «tööpingiks», suuremaid allüksusi — «töökodadeks» ja «vabrikuteks».

Valimisreformi eest peetava võitluse üheks vormiks olid niinimetatud banketid. Sel eesmärgil organiseeritud bankettidel võtsid sõna mitmesugused poliitilised rühmitused ja tõstsid klaasi vastavalt oma poliitilisele seisukohale. Töölised avaldasid bankettidest osavõtjaile toetust ja võtsid neist mõnikord ka ise osa. Eriti tuleb märkida «kommunistlikku banketti» 1. juulil 1840 Pariisi eeslinnas Belleville'is, mida juhtis oma aja revolutsioonilise intelligentsi paremaid esindajaid — Dézamy. Belleville'i banketil viibinud töölised tõstsid klaasi «Ekspluateerimise ohvrite — tööliste eest!» (kingsepp Villy), «Võrdsete õiguste ja kohustuste eest, üldise töö ja hüvede kasutamise eest!» (juuksur-kommunist Rosier).

7. septembril 1840 puhkes Pariisis tööliste ülestõus. See ülestõus, kus ühinesid streigiliikumine ja tööliste-propagandistide väljaastumised valimisreformi eest, oli terava massilise võitluse kulminatsioonipunktiks. 7. septembri ülestõus suruti otsekohe maha. Prantsuse valitsus sai tööliste kavatsustest provokaatorite kaudu teada, Pariisi koondati suured sõjaväeosad ja juba enne ülestõusu algust arreteeriti kõige aktiivsemad streigiliikumise juhid.

Kuni 1848. aasta revolutsioonini tegutsesid Prantsusmaal revolutsioonilised salaühingud, kes kordasid blankismi põhilisi vigu. Nendel organisatsioonidel puudus tihe side Prantsusmaa töörahvahulkadega. Kuid 1840-ndatel aastatel kasvas järjest kommunistide-revolutsionääride, Dézamy' pooldajate mõju, kuna Cabet' «rahuliku kommunismi» mõju iga päevaga vähenes.

Theodore Dézamy

Dézamy (1803—1850) oli endine kooliõpetaja, Aastaaegade Ühingu liige, 1840. aasta «kommunistliku banketi» üks peamisi organiseerijaid Pariisis. Oma programmis ei piirdunud ta Babeufi ideede kordamisega. Marx kirjutas, et «Dézamy arendas edasi nagu Owengi materialismi kui reaalse humanismi õpetust ja kui kommunismi loogilist alust».[1] Dézamy' tähtsamas töös «Ühiskonna koodeks» propageeriti kommunistliku (kogukondliku) korra kolme alust: «Ühisomandit, ühist tööd ja

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Святое семейство, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, изд. 2, lk. 146.

ühist kasvatust.» Ühiskonna kommunistlikku ümberkorraldamise teed nägi Dézamy revolutsioonis, mis teostatakse revolutsioonilise diktatuuri valitsuse poolt. Dézamy vaidles Cabet' ja teistega, kes pooldasid ainult rahulikke võitlusvahendeid. Cabet' sõnadele: «Mina olen ennekõike prantslane, siis demokraat, reformist, sotsialist ja alles siis kommunist», vastas Dézamy: «Mis puutub minusse, siis olen ennekõike kommunist.»

Kuid nagu Blanqui, nii pidas ka Dézamy proletariaadiks Prantsusmaa rahvastiku ülekaalukat enamust, s. t. mitte ainult töölisi, vaid ka talupoegi. Mitte mõistes proletariaadi kui erilise ühiskondliku klassi loomust, ei saanud Dézamy aru ka proletariaadi partei loomise vajadusest ega proletariaadi juhtivast osast eelseisvas sotsialistlikus revolutsioonis.

Samasuguseid vigu tegi oma töödes ka teine 40-ndate aastate väljapaistev kommunistlik kirjanik ja aktiivne poliitikategelane Pillot.

Jean Jacques Pillot

Endine vaimulik Pillot (sündis 1809. aastal), kes mõisteti vangi uue, «unitaarse kiriku» loomise katse eest, oli andekas publitsist ja revolutsiooniliste brošüüride «Ei losse ega hurtsikuid» (1840) ning «Kommunism ei ole utoopia» (1841) autor. Pillot' vaadete ideeliseks allikaks oli babuvism. Pillot' revolutsioonilist vaimu ei suutnud murda kohtulik jälitamine ega vanadus. 1871. aastal oli Pillot Pariisi Kommuuni liige; ta arreteeriti Versailles's timukate poolt ja mõisteti eluaegsele sunnitööle.

Mõistagi avaldas Dézamy' ja Pillot' tööde teoreetiline ebaküpsus negatiivset mõju proletariaadile, kelle põrandaalustes organisatsioonides oli veel säilinud sektantluse vaim. Kuid Dézamy ja Pillot olid proletaarsed revolutsionäärid, kes väljendasid Prantsusmaa kõige kehvemate rahvahulkade huve.

Sotsialismi ja kommunismi reformistlikud õpetused XIX sajandi 30—40-ndatel aastatel

Hoopis teistsuguse ajaloolise tähtsusega olid eelmiste õpetuste pinnal tekkinud või täiesti uued sotsialismi ja kommunismi reformistlikud voolud, mille esindajaiks olid sänsimonistid, furjeristid, sotsialistid-eklektikud ja Cabet' pooldajad — kabetistid.

Nii sänsimonistid kui ka furjeristid eitasid juulimonarhia ajal endiselt poliitilist võitlust ja revolutsioonilist taktikat. Pärast Fourier' surma (1838) sai furjerismi juhiks tema õpilane Victor Considèrant (1808—1893). Considèrant kirjeldas küll jõuliselt viletsusi, mis kapitalistlik ekspluateerimine on toonud töötavatele hulkadele tööstusliku revolutsiooni ajal, kuid ta ei mõistnud klassi-

võitluse revolutsioonilist tähtsust ega tööliskiassi juhtivat osa võitluses ühiskonna ümberkorraldamise eest.

Ajakirjanik, ajaloolane ja poliitikategelane Louis Blanc (1811—1882) oli mõjukamaid väikekodanliku suunaga prantsuse utopistliku sotsialismi esindajaid. Brošüüris «Töö organiseerimine» (1839) tegi Louis Blanc ettepaneku asutada kodanliku riigi poolt subsideeritavaid ühiskondlikke töökodasid, mis Louis Blanci arvates tõrjuvad järk-järgult erakapitalistlikud ettevõtted välja ja võtavad kogu tootmise riigis enda kätte. Niisugusel viisil lootis ta kindlustada rahulikku üleminekut sotsialismile.

Talupoja poeg Pierre Joseph Proudhon (1809—1865) töötas mõni aeg trükiladujana, sai hiljem väikese trükikoja omanikuks ja tegeles samal ajal publitsistina. Proudhon äratas esmakordselt tähelepanu 1840. aastal ilmunud raamatuga «Mis on omand?». Raamatu pealkirjas püstitatud küsimusele vastas Proudhon: «Omand — see on vargus.» Kuid Proudhon ei eitanud igasugust eraomandit. Ta võitles ainult liigkasuvõtjate ja pangakapitali vastu, börsi vastu, «kaubanduse kuritarvituste» ja spekulatsiooni vastu, kuid mitte kodanliku korra kui terviku vastu.

1846. aastal ilmus Proudhoni teine raamat «Majanduslike vastuolude süsteem ehk viletsuse filosoofia». Proudhoni «Viletsuse filosoofiale» vastas Marx suurepärase raamatuga «Filosoofia viletsus» (ilmus prantsuse keeles 1847. aastal). Marx näitas, et Proudhon on tüüpiline väikekodanluse ideoloog. Lenin tegi järgmise kokkuvõtte Proudhoni majandusteooria olemusest: «Mitte hävitada kapitalismi ja selle alust — kaubatootmist, vaid *puhastada* see alus kuritarvitustest, paisetest jms., mitte hävitada vahetust, vaid, vastupidi, seda «konstitueerida», teha see üldiseks, absoluutseks, «*õiglaseks*», vabaks kõikumistest, kriisidest, kuritarvitustest, — niisugune on Proudhoni idee.»[1]

Proudhon hülgas revolutsioonilise võitluse tee ja eitas streigivõitlust. Tema teostes leidus palju reaktsioonilisi ideesid, mis avaldasid kahjulikku mõju tööliskiikumise arengule hilisemal ajal.

Cabet (1788—1856) sai laialdaselt tuntuks kirjaniku-kommunistina fantastilise romaani vormis kirjutatud raamatuga «Ikaaria reis». Võrreldes tööliskiassi tegeliku olukorraga oli Ikaaria elanike õnnelik elu erutavaks kontrastiks. Siin oli proletariaat kommunistliku korra tingimustes oma riigi peremeheks, kasutas kõiki materiaalseid ja vaimseid hüvesid ning töötas mitte 16, vaid ainult 7 tundi päevas.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 17.

Streigivõitlus ja massiline liikumine juulimonarhia viimastel aastatel

Nagu eespool märgitud, kiirenes XIX sajandi 40-ndatel aastatel küla- ja linnaelanike laialdaste hulkade pauperiseerumine. Prantsuse töölised ja talupojad jätkasid aastail 1841—1847 igal pool võitlust. Sageli pidasid töölised koos talupoegadega veriseid lahinguid valitsusvägedega ja politseiga.

Aastail 1840—1846 toimunud streikidest paistab eriti silma Rivede-Gier' söekaevurite streik 1844. aasta aprillis, mis kestis ligi poolteist kuud. Linna- ja külaelanike laiad hulgad toetasid kaevurite streiki. Streigiliikumine Tours'i linnas sama aasta novembris oli poliitilise iseloomuga ja näitas, et Tours'i töölistel on side külakehvistuga.

Suure revolutsioneeriva mõjuga olid 1841. aastal rahvaloenduse ja maksustatavate objektide loendusega seoses puhkenud rahutused. Maksuinspektori kohalesaabumisel alustasid tuhanded talupojad, käsitöölised ja töölised otsekohe ülestõusu. Inspektorid aeti minema, loendus läks nurja ja alles suurte sõjaväeosade kohalesaabumisel, sageli aga ka pärast ägedat võitlust barrikaadidel, said loendajad uuesti tööd alustada.

Suured ülestõusud puhkesid 1841. aastal Toulouse'is (juulis), Clermont Ferrand'is (9. ja 10. septembril), Lille'is (augustis-septembris), millest võtsid osa tuhanded linna ja ümberkaudsete külade elanikud. Toulouse'is, Clermont Ferrand'is ja paljudes teistes linnades 1841. aastal toimunud maksustamisvastaste rahutuste ajal kõlas tänavail revolutsiooniline hümn ja rahvas haaras lühikeseks ajaks kuni suurte sõjaväeosade kohalesaabumiseni võimu.

Guizot' valitsus

1840. aasta oktoobris tuli võimule Guizot. Vormiliselt oli ta esialgu välisminister, tegelikult aga juhtis ta valitsust. Guizot püsis võimul 1848. aasta revolutsioonini. 1847. aasta septembris asus Guizot ametlikult Ministrite Nõukogu esimehe kohale.

Konservatiiviks muutunud endise liberaali Guizot' võimuletulek tähistas kogu juulimonarhia poliitika pöörakut paremale. Rahvusvahelises elus väljendus see järeleandmistes Prantsusmaa vastastele ja tema kaubanduslikele võistlejatele. Prantsusmaa tunnistas Inglismaa ülevõimu Lähis-Idas ja loobus oma vallutusplaanidest Egiptuses, Süürias ja Marokos. Prantsuse valitsus andis järele ka Tahiiti saare küsimuses Inglismaaga tekkinud konflikti puhul (1843—1845). 1846. aastal ei sõandanud Guizot' valitsus takistada Poola sõltumatuse viimase kolde likvideerimist ja leppis Krakovi liitmisega Austria impeeriumiga. Šveitsi kodusõja ajal asus Prantsusmaa Guizot' valitsuse soovil reaktsioonilise Sonderbundi

toetamise seisukohale, mille tulemuseks oli Prantsusmaa diplomaatia järjekordne lüüasaamine. «Prantsusmaa,» kirjutas Herzen, «ei suutnud enam püsida isegi sellel kõrgusel, millel ta oli seisnud kümme aastat, Prantsusmaa hakkas muutuma teisejärguliseks riigiks.»

Sisepoliitikas oli Guizot igasuguse valimis- või parlamendireformi kindel vastane. Vastuseks nõudmisele alandada kõrget valimistsensust vastas Guizot: «Rikastuge, härrad, ja te saate valijateks.»

Guizot' reaktsiooniline poliitika tugevdas opositsioonilisi meeleolusid tööstusliku kodanluse hulgas ja suurendas töötava rahva pahameelt kogu Prantsusmaal.

Revolutsioonilise situatsiooni tekkimine Prantsusmaal aastail 1847—1848

Suure tähtsusega sündmused majanduselus, nagu kartuli-, nisu-, läätse- ja herneikaldused aastail 1845—1846 ning Inglismaal 1847. aastal alanud kaubandus- ja tööstuskriis, mis haaras peagi kõik Euroopa mandririigid, kiirendasid järsult revolutsioonilise situatsiooni kujunemist ja uue kodanlik-demokraatliku revolutsiooni puhkemist Prantsusmaal.

Nagu Inglismaal, nii eelnes ka Prantsusmaal tööstuskriisile tööstuslik tõus ning intensiivne spekulatsioon raudteede ehitamisel. Ka Inglismaal avaldasid ikaldused suurt mõju. Inglise panga kullatagavaradest tuli võtta miljoneid naelsterlingeid ja toimetada kiiresti välismaale, et tasuda sisseveetava vilja eest. Niisuguses olukorras tekkis 1847. aastal Londonis rahandusalane paanika. Inglise panga kannul vähendasid ka teised pangad väljamakse. Sellele järgnes paljude kaubandusfirmade ja tööstuste pankrot. Kõik see kordus ka Prantsusmaal; kuid Prantsusmaal omas kriis erinevusi, mis etendasid tähtsat osa revolutsioonilise situatsiooni kujunemisel. Krediidisüsteem ei olnud Prantsusmaal ka varem nii suurel määral arenenud kui Inglismaal ja eriti tähtis oli asjaolu, et erinevalt Inglismaast ei olnud Prantsusmaal kriis 1847. aasta viimastel kuudel saavutanud oma haripunkti. Vastupidi, just 1847. aasta viimases kvartalis pankrotistusid paljud väikekaupmehed ja töösturid. Samal ajal aga püüdsid Pariisi suurärimehed, kes ei suutnud kriisi olukorras enam välismaa turgudel kaubelda, parandada oma olukorda siseturul. «Nad asutasid suuri firmasid, millede konkurents laostas massiliselt väikekaupmehi ja poodnikke. See seletabki määratu suurt hulka pankrotte Pariisi kodanluse selles osas, samuti ka tema revolutsioonilist esinemist veebruaris.»[1]

1848. aasta algul vähenes metallitöötlemistööstuse toodete,

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, I kd., lk. 108.

samuti linaste, villaste ja siidesemete ning paljude teiste kaupade väljavedu.

Iseloomustav ja suur tähtsus oli ka 1847. aasta finantskriisil. Puudujääk 1847. aasta riigieelarves ulatus 25 protsendini. Riigi võlgnevus, mis finantsaristokraatiale oli kasulik senikaua, kuni see ei toonud kaasa riiklikku pankrotti, oli pankurite ja börsil spekuleerijate, riigikassa võlausaldajate kindlaks sissetulekuallikaks. Kuid 1847. aasta kriisi olukorras pöördus finantsistide omakasu teravik finantsaristokraatia enese vastu: hoiukassad tühjenesid ja hoiustajad võtsid oma säästud välja. Püüdes riiklikku pankrotti ära hoida, laskis Guizot välja siselaenu, kuid laenu ebatavalised tingimused (sajafrangised väärtpaberid maksid 75 franki!) diskrediteerisid valitsust.

Kriisi ja ikalduste tõttu halvenes aastail 1846—1847 järsult töötavate hulkade ja väikekodanluse olukord. Seoses sellega kasvas rahvahulkade aktiivsus; rünnati viljaga spekuleerijate maju ja ladusid ning korraldati streike. Eriti tõsise iseloomu omandasid sündmused 1847. aasta toitlusrahutuste ajal Buzançais' linnas, kus tapeti kaks viljaga hangeldajat. 1847. aasta streigiliikumises paistis oma visaduse ja organiseerituse poolest silma eriti Nantes'i müürseppade ja ehitustööliste streik. Streik kestis ligi kolm kuud (kuni 1847. aasta septembrini), hoolimata rohkearvulistest arreteerimistest ja linnas viibivatest sõjaväeosadest.

Revolutsioonilise situatsiooni väljakujunemisele aitas kaasa kohtuprotsess Kommunistide-materialistide Ühingu süüteo asjus. Kõnealuse ühingu «vandenõu» valitsuse, eraomandi ja kiriku vastu fabritseeris ja puhus suureks Guizot' valitsus, kes tahtis varakaid klasse «kommunismi tondiga» hirmutada. Kuid Kommunistide-materialistide Ühingu protsess tegi kommunistlike tegelaste Dézamy', Pillot' ja Capet' nimed ning teosed rahvahulkades veelgi populaarsemaks. Marx kirjutas: «Sündmused pommidega 1847. aastal, milles politsei otsene mõju oli tugevam kui varemate sündmuste ajal, pani lõpuks liikvele kõige kangekaelsemate ja visamate vanade vandenõulaste read ja tõmbas nende allesolevad sektid otsesesse poliitilisse võitlusse.»[1]

1847. aastal algas uuesti niinimetatud bankettide kampaania. Nagu 1840. aastal, nii võtsid töölised ka nüüd mõnest banketist osa. Eriti suur tähtsus oli 2. jaanuaril 1848 toimunud banketil Limoges'is. See oli sotsialistlik meeleavaldus. Bankett korraldati sotsialist Pierre Leroux' auks, kuid banketil viibivad töölised suhtusid omamoodi, s. o. revolutsiooniliselt väljendustesse: «Kapitalistlik tootmine surmab», «Seal kus puudub võrdsus, on vabadus vale».

---

[1] К. Маркс, и Ф. Энгельс, Рецензии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 7, изд. 2, lk. 290.

«Ülemkihtide kriis». Kodanlikud poliitilised parteid ja revolutsiooniline situatsioon aastail 1847—1848

1847. aastal tekkis uus kodanlik «progressiivsete konservatiivide» rühmitus. Rühmituse juhiks oli orleanistlik ajakirjanik de Giràndin, kes ütles 1847. aastal: «Meie oleme opositsioonis, kuid me pole opositsiooni hulgas.» Kõnealuse rühmituse tekkimine oli «ülemkihtide kriisi» iseloomulikuks väljenduseks. Tõepoolest, «progressiivsed konservatiivid», kes alles eile olid olnud Louis Philippe'i monarhia truualamlikud pooldajad, võisid valitsevast parteist lahku lüüa ainult sügava poliitilise kriisi olukorras. «Progressiivsete konservatiivide» programm piirdus esialgu ainult majanduslike ümberkorraldustega, hiljem aga võtsid «progressiivsed konservatiivid» sõna ka valimisreformi kasuks.

Teist monarhistide rühmitust, kes juba varem oli opositsiooniline, juhtis endiselt advokaat Odilon Barrot. Rühmitust nimetati «dünastiliseks opositsiooniks» ning see koosnes samuti orleanistidest, kuid see rühmitus oli monarhistliku kaubandusliku ja tööstusliku suurkodanluse nende ringkondade partei, kel puudus riigivõim.

Revolutsioonilise situatsiooni olukorras hakkas «dünastiline opositsioon», kes kartis revolutsiooni niisama palju nagu «progressiivsed konservatiividki», kahekordse energiaga võitlema oma loosungi «Reform revolutsiooni ärahoidmiseks!» elluviimise eest. «Dünastilise opositsiooni» aktiviseerumine ja liit kodanlike vabariiklastega iseloomustab Barrot' rühmituse taktikat 1847. aastal. Liberaal Barrot oli üheks 1847. aasta 9. juuli banketi organiseerijaks Pariisis. Kuid kodanlike demokraatide mõjul tõsteti sellel banketil klaas ainult rahva suveräänsuse terviseks.

Kodanlikke vabariiklasi esindasid ajakirjanduses ja 1847.—1848. aasta bankettidel kaks väga erinevat rühmitust. Üht neist juhatas advokaat Marrast, ajalehe «National» toimetaja, mida prantsuse töölised tabavalt nimetasid «Isandakeste ajaleheks». «National» ei olnud kodanluse kitsa fraktsiooni häälekandja. «See oli vabariikliku meelsusega kodanlaste, kirjanike, advokaatide, ohvitseride ja ametnike klikk.»[1] Kuid «Nationalil» oli suur edu ka tööstuskodanluse hulgas: ta kaitses tööstuse protektsionismisüsteemi ja kodanlus tervikuna oli «Nationalile» tänulik «...kommunismi ja sotsialismi vihase laimamise eest».[2] Kodanliku revolutsiooni ja Napoleoni ajajärgu trikoloor oli ka «Nationali» partei lipuks. Sellepärast nimetati «Nationali» poolehoidjaid ka «kolmevärvilisteks vabariiklasteks». «Kolmevärvilised vabariiklased» ei nõudnud sotsiaalseid ümberkorraldusi, vaid tahtsid ainult poliitilist korda muuta.

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., lk. 197.
[2] Sealsamas.

Sotsiaal-majanduslikke ümberkorraldusi ja üldist valimisõigust nõudsid väikekodanlikud vabariiklased eesotsas ajalehe «Reforme» toimetaja Ledru-Rollin'iga. Tööliste olukorra parandamine ja poliitiline blokk proletariaadiga kuulusid nende ülesannete hulka, mida «Reforme» juulimonarhia viimastel aastatel üles tõstis.

Mõlemad kodanlike vabariiklaste rühmitused võtsid agaralt osa valimisreformi propageerimisest ja 1847.—1848. aasta banketttidest. Banketikampaania soodustas ühiskondlik-poliitilise liikumise arenemist Prantsusmaal. Kampaaniat alustasid liberaalid, kuid selle tulemustest said kasu demokraadid. Banketikampaania näitas kodanlike vabariiklaste oportunismi ja sel etapil ka väikekodanlike demokraatide poliitilist ebakindlust. Võitlus Pariisi banketi korraldamise eest 19. jaanuaril 1848, mis valitsuse poolt ära keelati ja mille opositsioon määras 22. veebruarile, oli kodanlik-demokraatliku revolutsiooni eelmänguks.

Selleks ajaks oli revolutsiooniline situatsioon Prantsusmaal juba täielikult välja kujunenud.

Tööstusproletariaadi väljakujunemine, tema klassilise organiseerituse kasv, *sotsialistliku* revolutsiooni läbiviimise vajaduse mõistmine, kuigi ähmases vormis, kommunistlike ideede ja eriti *revolutsioonilise* ja kommunistliku propaganda eelistamine töölisklassi eesrindlike kihtide poolt on kõige olulisemaks tagajärjeks, mis Prantsusmaa oli oma ajaloolises arengus XIX sajandi keskpaigaks saavutanud. Ühtlasi oli see 1847. aasta ajalooliste tingimuste kõige suurem omapära, võrreldes eelneva ajaga.

Kuueteistkümnes peatükk

KODANLIK REVOLUTSIOON HISPAANIAS JA PORTUGALIS AASTAIL 1820—1823.

1834.—1843. AASTA REVOLUTSIOON HISPAANIAS

Hispaania revolutsiooni põhjused ja revolutsioonilise situatsiooni väljakujunemine 1820. aastaks

1814. aastal toimus Hispaanias absolutistliku monarhia restauratsioon. Kloostrid avati uuesti ja kõik isikud, kes olid omal ajal nende varandusest midagi ostnud, pidid selle nüüd ilma tasuta tagasi andma. Jesuiidid pöördusid jälle Hispaaniasse, inkvisitsioon hakkas uuesti tegutsema, trükivabadus kaotati, revolutsioonilise vabadussõja tegelasi jälitati julmalt.

Pärast Bourbonide dünastia restauratsiooni kasvasid Hispaanias vastuolud tootlike jõudude ja oma aja äraelanud feodaal-absolutistliku korra vahel veelgi. Maaomanikud tõmmati üha tugevamini kaubalis-rahalistesse suhetesse, sest Hispaania põllumajanduses etendas tähtsat osa villalammaste kasvatamine ja villamüük. Liberaalsed mõisnikud ning kaubandus- ja tööstuskodanluse konstitutsioonilist monarhiat pooldavad kihid nõudsid absolutismi piiramist, «surnud käe» ja majoraadi õiguse tühistamist, tsunftikorra ja gildide kaotamist, keskaegse fiskaalkorralduse likvideerimist jne. Ameerikas asuvates kolooniates hoogustuv vabadusvõitlus, mis lõppes aastail 1810—1826 nende kolooniate lahkulöömisega Hispaaniast, andis absolutistide poliitikale raske hoobi ja seadis hispaania kodanluse ette teravamalt kui kunagi varem siseturu laiendamise vajaduse. Selleks oli aga tingimata vaja tõsta elanikkonna põhihulkade, eeskätt talurahva väga madalat ostujõudu, kaotada feodaalne maaomand.

Finantskriis muutus samal ajal üha tõsisemaks. 1816. aastal moodustas riigieelarve puudujääk 453 miljonit 950 653 reaali. 1820. aastaks oli riigivõlg kasvanud juba tervelt 14 miljardi 219 miljoni reaalini. Karmid repressioonid ning maksukoorma kasv muutsid talurahva, käsitööliste ja alles tekkiva tööliskiassi

seisukorra väljakannatamatuks. Aragoonia ja Galicia laostunud talupojad süütasid neilt kümnist nõudvaid kloostreid. Kataloonias ja Valencias ei täitnud elanikkond enam inkvisitsiooni korraldusi. Selgeks rahva rahulolematuse avalduseks oli ka protestilaine, mis puhkes Kataloonias seoses vabadussõja kangelase Lassi surmamõistmisega, kes oli 1817. aasta kevadel organiseerinud Ferdinand VII reaktsioonilise režiimi vastase ülestõusu. Valitsus ei julgenud Lassid Kataloonias hukata. Ta viidi Baleaari saartele, et temaga seal arveid õiendada.

Sõjaväes puhkesid mitmes garnisonis ülestõusud ja tekkisid vandenõud, mille eesmärgiks oli 1812. aasta konstitutsiooni uuesti kehtestamine.

Teise Hispaania kodanliku revolutsiooni algus

Rahvarahutustest heidutatud Ferdinand VII otsustas Hispaaniast eemaldada mõned kõige revolutsioonilisemad väeosad. Need väeosad kavatseti toimetada Ameerikasse, et neid seal kasutada ülestõusnud kolooniate vastases sõjategevuses. Selleks hakati Cádizi ümbruses formeerima ekspeditsioonivägesid, kuid paljud ekspeditsioonivägede sõdurid ei tahtnud aga Ameerikasse minna. Revolutsiooniliselt meelestatud aadlikud, kes moodustasid ohvitserkorra eesrindlikuma osa, kasutasid Cádizi suurkodanluse toetusel ekspeditsioonivägede sõdurite rahulolematust selleks, et kukutada absolutismi ike ja kehtestada 1812. aasta konstitutsioon. Ülestõusu alustas 1. jaanuaril 1820 rügemendikomandör kolonelleitnant Rafael del Riego. Ta kuulutas välja 1812. aasta konstitutsiooni ja liikus Cádizi rajoonist edasi, et ühineda teiste revolutsiooniliselt häälestatud väeosadega. 1500-mehelise väesalgaga jätkas Riego liikumist mööda Andaluusiat. 1820. aasta jaanuaris Riego ja Quiroga juhtimisel ülestõusnud väeosadest, keda edaspidi hakati nimetama «Andaluusia vaatlusarmeeks», kujunesid revolutsiooni relvastatud jõud.

Kuigi Riego väesalk sai lüüa ja saadeti peaaegu täielikult laiali, levis teade Cádizi ülestõusust ja Riego sõjakäigust kiiresti üle kogu Hispaania ning süütas kõikjal revolutsioonileegid. Esimesena alustas ülestõusu La Coruña, kus linnaelanikud 21. veebruaril vangistasid kuningavõimu esindajad ja valisid oma hunta. Varsti puhkesid ülestõusud ka paljudes teistes linnades. 7. märtsil 1820 toimus võidukas ülestõus Madriidis. Märtsis tõusis üles Saragossa ja seejärel peagi kogu Kataloonia. Pamploona elanikud moodustasid valitseva hunta ja valisid kindral Mina Navarra viitsekuningaks.

9. märtsil 1820 andis kuningas 1812. aasta konstitutsioonile truudusvande, lootes niiviisi peatada revolutsiooni edasiarenemist. Reaktsioonilise ministrite kabineti asemele seati Nõuandev Hunta,

mis koosnes liberaalselt meelestatud tegelastest. Rahvas purustas inkvisitsioonihoone. Rahvahulkade survel käskis Nõuandev Hunta vabastada poliitilised vangid, kutsus kodumaale tagasi poliitilised emigrandid ja kehtestas trükivabaduse. Sellele lisaks anti välja dekreet Kortesite kokkukutsumise kohta.

Klassid ja parteid 1820.—1823. aasta kodanlikus revolutsioonis

1820. aastal puhkenud revolutsioonist võtsid osa elanikkonna mitmesugused kihid: liberaalsed kodanlased ja mõisnikud, linlaste alamkihid ja talurahvas. Liberaalsed mõisnikud soovisid 1812. aasta konstitutsiooniga piiratud monarhiat. Nad taotlesid ainult «surnud käe» õiguse ja majoraatide kaotamist. Revolutsiooni ajal moodustas liberaalne aadel nõndanimetatud «mõõdukate» partei (*moderados*).

Liberaalne kodanlus kartis, et revolutsiooni edasiarenemine viib jakobiinlikku laadi diktatuurile. Kaubandusliku ja tööstusliku suurkodanluse huvide kaitsjatena olid liberaalid revolutsiooniliste abinõude rakendamise vastu. Revolutsiooni algul moodustas liberaalne kodanlus koos linnade käsitöölistega nõndanimetatud «vaimustatute» (*exaltados*) partei.

Seoses revolutsiooni süvenemisega eraldus exaltadoste parteist vasakpoolne tiib, *comuneros*[1], kes kaitses peaasjalikult linnade käsitööliste ja kaubandusega tegeleva väikekodanluse huvisid. Comunerostega liitusid Riego, San Miguel ja teised revolutsionäärid. Comuneroste tugipunktideks said juba revolutsiooni algul suuremates linnades asutatud klubid. Neis klubides arutati kõiki tähtsamaid poliitilisi küsimusi. Paljudes kohtades olid talupojad revolutsiooni algjärgus väga aktiivsed. Nad ootasid feodaalkoormiste ja kirikukümnise kaotamist ning lootsid saada maad. Peale selle olid nad kindlad, et maksud alanevad. Talupojad lõpetasid täielikult igasuguste maksude maksmise ja hakkasid sõdurite ning maata kehvikute vahel jagama kõnnumaid ja kogukonna valdusi. Kohati jagasid talupojad ära ka mõisamaad.

Liberaalse aadli võimulolek

1820. aasta märtsi- ja aprillikuu jooksul moodustati «mõõdukate» partei esindajatest koosnev ministeerium. Moderadosed, s. t. «mõõdukad» arvasid, et 1812. aasta konstitutsiooni kehtestamisega on revolutsioon lõppenud ja seetõttu pidas moderadoste valitsus oma põhiülesandeks takistada revolutsiooni edasiarenemist. Sel

[1] Comuneros — niiviisi nimetati Hispaanias XVI sajandil linnade eesõiguste kaitsjaid.

eesmärgil suunas ta pealöögi suurtes linnades asutatud revolutsioonilistele klubidele. Samal ajal otsustasid moderadosed laiali saata revolutsioonilise leeri peamise toe, Riego «Andaluusia vaatlusarmee».

Majanduse ümberkorraldamise alal piirdus «mõõdukate» valitsuse tegevus mõningate kirikumaksude tühistamisega, gildide ja tsunftide kaotamisega ning seadusega, mis lubas vabalt asutada vabrikuid ja töökodasid.

1820. aasta juulis alustasid tegevust 1812. aasta konstitutsiooni alusel valitud Kortesid. Enamusparteiks oli Kortesitel moderados. Selle partei eesotsas seisid Granada ülikooli professor Martinez de la Rosa ja krahv Toreno. Vähemusparteiks oli exaltados, mida juhtis Romero Alpuente, üks kodanliku revolutsiooni kõige radikaalsemaid tegelasi.

Kortesitel arenes kahe nimetatud partei vahel äge võitlus esmajoones agraarküsimuse lahendamise pärast. Nagu öeldud, olid talupojad juba ise mitmel pool, näiteks Avila maakonnas Vana-Kastiilias ja Valencia provintsis, senjööride maad ära jaganud ning keeldusid senjöraalõigusele allumast ja koormisi täitmast. Talupojad pöördusid Kortesite poole, nõudes põhjalikke agraarreforme. Talupoegade nõudmistest hoolimata keeldusid moderadosed arutamast kümnise täieliku kaotamise ettepanekut, senjöraalõiguste tühistamise projekt esitati aga sihilikult alles istungjärgu lõpul, et selle arutamist edasi lükata. Agraarküsimuses piirdusid Kortesid esimesel revolutsiooniaastal majoraatide likvideerimise ja kloostrite sulgemise ning nende varanduse sekulariseerimisega. Kuid needki seadused võeti vastu esmajoones liberaalse aadli ja kodanluse huvides, kes ostsid kokku või ekspluateerisid aadli maid. Pärast visa võitlust seati 1820. aastal seadusega sisse ühtne tollisüsteem ja kaotati tubaka, soola ning teiste kaupade riigimonopol. Et revolutsioonilisi ümberkorraldusi takistada, viisid moderadosed läbi mitu reaktsioonilist seadust. Nii piirati trüki- ja sõnavabadust ning keelati poliitilised ühingud.

Rahulolematus moderadoste poliitikaga kutsus 1820. aasta lõpul riigis esile revolutsioonilise liikumise uue tõusu. Umbes pooled munitsipaliteedid valiti ümber ja neisse pääses palju exaltadoste esindajaid. Kõikjal loodi uuesti patrioodilised ühingud. Linnades asutasid väikekodanluse kõige sihikindlamad elemendid comuneroste salaühinguid.

1821. aasta kevadel algasid jälle talupoegade feodalismivastased väljaastumised. Valencias, Andaluusias, Galicias ja teistes provintsides muutus maksukohustuste täitmatajätmine ning senjööride maade äravõtmine massiliseks nähtuseks. Talupoegadelt Kortesitele saabuvate petitsioonide arv kasvas tunduvalt.

Kortesite tegevus 1821. aastal

Talurahvarahutuste mõjul vähendasid Kortesid 1821. aastal kirikukümnist poole võrra. Pärast kolm kuud kestnud arutelusid olid Kortesid sunnitud vastu võtma seaduse senjöraalõiguse ja senjööride privileegide kaotamise kohta. Maad see seadus talupoegadele ei andnud, küll aga kergendas nende olukorda. Kuid kuningas pani seadusele veto[1]. Nii ei vabanenudki talupojad tegelikult feodaalkoormistest.

Samal ajal toetas Prantsuse valitsus Prantsusmaal viibivaid hispaania rojalistide jõuke raha ja relvadega. Rojalistid tegid ettevalmistusi kontrrevolutsiooniliseks mässuks. Tsaari-Venemaa valitsus ähvardas Hispaaniat diplomaatiliste suhete katkestamisega.

Kortesitel viisid moderadosed läbi uue trüki- ja koosolekute vabadust kitsendava seaduse. Moderadoste valitsuse reaktsiooniliste sammude ja Kortesite tegevuse tõttu toimus 1821. aasta lõpul Madriidis linlaste alamkihtide väljaastumine. Võimud suutsid selle ainult suure vaevaga maha suruda.

Enamikus linnades nõudis rahvas kahtlaste isikute väljasaatmist. Madriidis ründas rahvahulk tähtsamate Püha Liidu Laibachi (Ljubljana) kongressist osavõtnud riikide saatkondi. Suuremates kaubanduskeskustes, kus kodanlus oli tugevam ja linlaste alamkihid aktiivsemad, keeldusid kohalikud võimud valitsuse korraldusi täitmast.

Valimised ja uute Kortesite avamine (1822). Liberaalne kodanlus võimul

1822. aasta algul andsid Kortesite valimised võidu vasakpoolsetele liberaalidele, exaltadostele. Uute Kortesite esimeheks valiti Riego. Vastukaaluks määras kuningas valitsuse juhiks moderadoste liidri Martinez de la Rosa. Moderadosed olid valmis kompromissiks kontrrevolutsiooniga, kuid exaltadosed ei julgenud selle vastu otsustavaid abinõusid tarvitusele võtta.

1822. aasta suvel püüdis kuninglik kaardiväg pealinnas võimu haarata, kuid see ebaõnnestus. Kui rahvas nõudis süüdlaste karistamist, oli Martinez de la Rosa ministeerium sunnitud andma lahkumispalve. Pärast seda moodustati 5. augustil liberaalse kodanluse ja revolutsioonilise aadli esindajatest uus valitsus, mille eesotsa sai exaltados San Miguel, endine Riego staabiülem ja Hispaania vabariigi hümni autor. Kuid ka exaltadoste valitsus ei võtnud revolutsiooni kaitseks tarvitusele otsustavaid abinõusid.

[1] Konstitutsiooni kohaselt (vt. lk. 144, 145) oli kuningal kahekordse veto õigus.

Exaltadoste partei lõhenes kaheks. Ühele poole jäid võimulolev liberaalne kodanlus ja mõisnikud, kes kartsid mõeldagi jakobiinliku diktatuuri kehtestamisele Hispaanias, teise poole moodustasid revolutsiooniliselt meelestatud rahvahulgad, peamiselt linlaste alamkihid, kes asutasid Madriidis ja teistes suuremates linnades comuneroste ühingud.

Hispaania saatus olenes revolutsiooni peamise ülesande — agraarküsimuse lahendamisest. Agraarküsimuse lahendamine oleks revolutsioonile kindlustanud laiade talurahvahulkade energilise toetuse, kuid exaltadosed piirdusid 1822. aasta kevadel vaid seaduse väljaandmisega, mille järgi oma aja väljateeninud sõduritele, ohvitseridele ja maata talupoegadele lubati jagada tühjaksjäänud kogukonna- ja kuningamaid. Aga sedagi seadust ei viidud lõpuni ellu. Kahe kolmandiku häälteenamusega viisid exaltadosed Kortesitel uuesti läbi senjöraalõiguste tühistamise seaduse, kuid kuningas pani sellele teistkordselt veto. Kortesite poliitikas pettunud talupojad ei osutanud seetõttu kontrrevolutsioonile vastupanu ja nii tõukas Hispaania liberaalne kodanlus ise talurahva revolutsioonist eemale.

Kontrrevolutsiooniline interventsioon ja revolutsiooni mahasurumine 1823. aastal

Pärast Itaalia revolutsiooni mahasurumist otsustasid Püha Liidu liikmed 1822. aasta lõpul Verona kongressil Vene tsaari eestvõttel alustada Hispaania vastu interventsiooni. Nad saatsid Venemaa, Prantsusmaa, Preisimaa ja Austria nimel Madriidi jõhkraid ning ähvardavaid noote, nõudes konstitutsiooni tühistamist ja Ferdinand VII absolutistliku monarhia jaluleseadmist.

San Migueli exaltadoste valitsus vastas neljale reaktsioonilisele riigile, et Hispaania ei luba seadusevastast vahelesegamist oma siseasjadesse. Kuid valitsus lootis ainult Inglismaa abile ega teinud midagi selleks, et rahvast ette valmistada ähvardava sissetungi tagasitõrjumiseks. Moodustati küll viis armeed, kuid nende juhtimine usaldati kindralitele, kelle truudus revolutsioonile oli küsitav. Veel enam, Kortesid andsid välja dekreedi reaktsionääride amnesteerimise kohta ja saatsid pealinnast välja rahvuskaardi kaks pataljoni, mis koosnesid peamiselt comunerostest.

7. aprillil 1823 tungis 100 000-meheline Prantsuse armee Hispaaniasse. Reaktsiooniline katoliku vaimulikkond õhutas talupoegades religioosset fanatismi konstitutsiooniliste «jumalasalgajate» vastu. 19. mail hõivasid Prantsuse väed peaaegu vastupanuta Madriidi. Kaks korda lükkasid Kortesid tagasi rahva hulgas populaarse revolutsioonikangelase Riego palve sõita sõjaväe juurde, et organiseerida vastupanu. Riigis taastati jälle absolutism. Ferdi-

nand VII tühistas kohe kõik valitsuse ja Kortesite poolt revolutsiooni ajal väljaantud dekreedid. Määratses valge terror. 1823. aasta novembris hukati Riego.

1820.—1823. aasta revolutsiooni lüüasaamise põhjused

Aastail 1820—1823 Hispaanias toimunud teise kodanliku revolutsiooni liikumapanevateks jõududeks olid kodanluse eesrindlikumad kihid, talupojad ja linnade töörahvas. Revolutsioon sai lüüa sellepärast, et hispaania kodanlus polnud võimeline juhtima rahvahulkade absolutismi ja feodaalkorra vastast võitlust. Suur osa hispaania kodanlasi ei pooldanud sügavamaid kodanlik-demokraatlikke ümberkorraldusi või kartis neid ümberkorraldusi läbi viia revolutsioonilisel teel, rahvale toetudes ja rahvaga liitu astudes. Sellega, et kodanlus ei likvideerinud feodaalkorda ega lahendanud agraarküsimust, tõukas ta endast ära oma loomuliku liitlase, talupoja. Oluliseks revolutsiooni lüüasaamise põhjuseks oli ka see, et kodanlus ei osutanud Hispaanias endas peituvatele kontrrevolutsioonilistele jõududele küllaldast vastupanu, kellele oli aga toeks Prantsuse interventide sissetung.

1834.—1843. aasta kodanliku revolutsiooni algus

Absolutistliku reaktsiooni pidupäevad ei kestnud Hispaanias kuigi kaua. Kapitalismi arenemine lõi objektiivsed eeldused uueks revolutsiooniks. XIX sajandi 30-ndail aastail toimus mitu ülestõusu, mille eesmärgiks oli uuesti kehtestada 1812. aasta konstitutsioon.

30-ndail aastail kujunes kapitalistliku ja feodaalse tootmisviisi vaheline võitlus Hispaanias võitluseks Bourbonide dünastia kahe haru vahel. Klerikaal-absolutistliku partei liidriks oli kuninga vend Don Carlos, kelle pooldajaid nimetati «karlistideks». Veidi eesrindlikumaid seisukohti kaitses «kristiinoste» partei, mis oli koondatud alaealise kuninganna Isabella II ema Maria Christina ümber.

Christina ja Don Carlose vahelisest võitlusest trooni pärast kujunes kodusõda, mille ajal puhkes Hispaanias kolmas, kodanlik revolutsioon.

1834. aastal kuulutati välja konstitutsioon, milles nähti ette Kortesite kokkukutsumine. Kortesid pidid koosnema Alam- ja Ülemkojast. Ülemkoja ehk Senati koosseisu kuulusid grandid, prelaadid ja teised kuninga poolt määratud isikud. Alamkoda oli valitav, kuid kõrge varandusliku tsensuse alusel (selleks tuli omada vähemalt 3000 franki sissetulekuid aastas). Kortesitel ei olnud seadusandliku initsiatiivi õigust ja kuningas võis soovi korral Kortesid laiali saata.

Maria Christinat toetasid kodanlastega ühte sulanud mõisnikud, liberaalsed kodanlased ja suur osa töörahvast. Konstitutsioon ei vastanud siiski rahvahulkade nõudmistele. Seepärast püüdsid karlistide vastu olevad rahvahulgad mõjutada ka kuninglikku valitsust, nõudes talt radikaalsemaid reforme.

1834. aasta suvel toimusid ülestõusud suuremates linnades, 1835. aastal aga juba Kastiilia, Andaluusia, Galicia jt. provintsides. Ülestõusnud nõudsid 1812. aasta konstitutsiooni kehtestamist, kloostrite sulgemist, aastail 1820—1823 müüdud varanduste tagastamist endistele omanikele, trükivabadust, kauba sisseveo eest linnades makstavate tollide ja soolamaksu ärakaotamist jne. Provintsides ja linnades loodi jälle revolutsioonilised huntad, algas kirikuvastane liikumine, millega kaasnes kloostrite rüüstamine ja põletamine. Rahvahulgad keeldusid makse maksmast.

Nende ülestõusude survel tühistas valitsus 1835. aastal kirikukümnise, likvideeris inkvisitsioonikohtud ja tunnustas revolutsioonilisi huntasid, muutes need kohalikeks munitsipaalvõimudeks. Et riigi rahanduslikku olukorda parandada, andis valitsus välja seadusi kloostrite sulgemise ning nende maade konfiskeerimise ja müügilelaskmise kohta. Need maad läksid väga odava hinna eest peaasjalikult varakate klasside, kodanluse ja mõisnike kätte. Suur osa varatuid talupoegi muutus uute peremeeste moonakateks või rentnikeks. Kortesid lükkasid tagasi seaduseelnõu, mille alusel riik oleks kirikult konfiskeeritud maad tühise maksu eest andnud talupoegadele.

Saragossas, Barcelonas, Estremaduras, Andaluusias ja viimaks isegi Madriidis puhkenud ülestõusud sundisid Maria Christina valitsust tegema uusi järeleandmisi. 1837. aastal kuulutasid Kortesid välja uue konstitutsiooni, mis andis Kortesitele seadusandliku initsiatiivi õiguse, kuid säilitas kahe koja süsteemi. Kuningale jäi absoluutse veto ja Kortesite laialisaatmise õigus. 1837. aasta konstitutsiooni alusel õnnestus ühendada «mõõdukate» ja progressistide jõud ning saavutada murrang karlistide vastu peetud võitluses.

Esimene karlistide sõda

Sõda karlistidega ehk esimene karlistide sõda kestis seitse aastat (1833—1840). Karlistid, kes püüdsid Hispaanias alal hoida feodaalsuhteid, leidsid toetust Baskide maa, Navarra ja osalt ka Kataloonia elanikkonnalt, kes võitles oma «fueroste» («vabaduste») eest. Lubades säilitada Baskide maa ja Kataloonia teatud määral autonoomset seisundit, läks karlistidel korda endale ajutiselt kindlustada nende provintside kodanlaste ja talupoegade toetus. Algul peeti sõda vahelduva õnnega, kuid 1836. aastal muutusid karlistid ründavaks pooleks. 1837. aasta septembrikuu algul

jõudis nende sõjavägi Madriidi lähistele, oli aga sunnitud sealt siiski taganema.

Aastail 1838—1840 siirdus sõjaõnn kristiinoste poolele, sest karlistide vahel tekkisid tõsised tülid, mida põhjustasid vastuolud maa põhjaosa kodanluse ja feodaalsete elementide vahel. See nõrgestas karliste ja nad said mitmes lahingus lüüa. Karlistid olid 1839. aastal sunnitud tegema kristiinostega rahu, kuigi osa neist jätkas vastupanu veel 1840. aasta suveni.

Espartero diktatuur

Pärast karlistide üle saavutatud võitu võttis kuningavõim avalikult reaktsioonilise kursi. See kutsus esile rahvarahutusi. Barcelonas, Aragoonias ja Madriidis puhkenud ülestõusud sundisid Maria Christinat 17. oktoobril 1840 regendi kohast loobuma ja Prantsusmaale sõitma. Ta andis võimu üle progressistide juhile Esparterole, kes oli rahva hulgas väga populaarne. 12. aprillil 1841 valisid Kortesid Espartero Hispaania regendiks. Võimule saanud, tühistas Espartero eelmise valitsuse reaktsioonilised seadused. Kuid tema poliitika teenis kodanlike suurkaupmeeste ja rahatuusade huvisid ning kutsus esile tööliste, talupoegade ja tööstuskodanluse tõsise rahulolematuse.

Sel ajal saavutas organiseeritud töölisliikumine oma esimesed võidud. 1839. aastal said hispaania töölised õiguse organiseeruda. 1840. aastal tekkis Barcelonas Puuvillatööstuse Tööliste Vastastikuse Abistamise Selts, mille liikmete arv ulatus peagi üle kahe tuhande. Selts korraldas streike, kui peremehed alandasid palka, ja aitas oma liikmeid ka töökoha kaotamise korral. 1841. aastal Espartero valitsus sulges seltsi.

Andaluusias karistati 1840. ja 1841. aastal julmalt talupoegi, kes olid nõudnud maajagamist. Granadas poodi 1841. aastal 6 talupoega ja 400 saadeti Aafrikasse galeeridele.

1842. aasta detsembris kutsus Kataloonias välja ülestõusu Espartero poolt ettevalmistatav kaubaleping Inglismaaga, mis lubas Hispaaniasse sisse vedada Manchesteri puuvillakangaid. Sõjavägi pommitas Barcelonat, purustas 400 maja ja tappis tuhandeid inimesi. Kõige selle tagajärjel vähenes Espartero mõjuvõim tunduvalt. Karl Marx ütleb tema kohta: «... Lepitamata endaga vaenlasi eemaldas ta endast aegapidi sõbrad.»[1]

1843. aasta mais-juunis alustas Espartero vastu ülestõusu üks «mõõdukate» liidreid, karlistidevastases võitluses silmapaistnud kindral Narvaez. «Mõõdukate» parteiga pääsesid terveks aastakümneks võimule suurmaavaldajad. Espartero oli sunnitud põge-

[1] К. Маркс, Испанская революция, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, lk. 690.

nema Inglismaale. Progressistide poolt läbiviidud reformid tühistati. 1837. aasta konstitutsioon asendati hoopis reaktsioonilisema 1845. aasta konstitutsiooniga.

Seega kestis kolmas kodanlik revolutsioon Hispaanias tervelt üheksa aastat. Revolutsiooni käigus puhastas kodanlus siiski mõningal määral teed kapitalismi edasisele arengule. Revolutsiooni lõppsaavutuseks oli mõisnike konstitutsioonilise monarhia kehtestamine.

1820. aasta kodanlik revolutsioon Portugalis

XIX sajandi algul valitses Portugalis samuti kui Hispaanias absolutistlik feodaalmonarhia. Talupojad kannatasid rängalt mõisnike ja vaimulike rõhumise ning riigimaksude koorma all. Kapitalismi arengut takistasid feodaalsed tavad, absolutism ja katoliku kiriku ülemvõim.

Kapitalismi arengut pidurdas Portugalis ka sõltuvus Inglismaast. «Portugal,» kirjutab Lenin, «on iseseisev suveräänne riik, faktiliselt aga on ta enam kui 200 aasta jooksul, alates Hispaania pärilussõjast (1701—1714), Inglise protektoraadi all. Inglismaa kaitses Portugali ja tema koloniaalvaldusi oma positsiooni kindlustamiseks võitluses oma vastaste Hispaania ja Prantsusmaa vastu.»[1]

Inglise väed riisusid Portugali Napoleoni-vastaste sõjakäikude ajal, raiusid maha oliivipuud, hävitasid lambad. Nad surusid maha kõik revolutsioonilised väljaastumised ja toetasid vana feodaal-absolutistliku korra pooldajaid. Laastava sõja ja Inglise kaupade takistamatu sissevoolu tõttu muutus Portugal Inglismaa turuks ja viinamarjaistanduseks. Portugali rahva üha kasvav rahulolematus ilmnes eriti selgesti sõjaväes. Portugali armee oli samuti nagu Hispaania armeegi riigi kõige eesrindlikumate jõudude koondumise kohaks. Hispaania revolutsiooni võit 1820. aasta algul kiirendas Portugali revolutsiooni puhkemist.

24. augustil 1820 algas Oportos asuvates väeosades ülestõus, mida juhtis kolonel Cabrera. Rahva ja sõjaväe kõrval võtsid ülestõusust osa liberaalse aadli, kodanluse ja ametnikkonna esindajad.

Elanikkonna üldise juubeldamise saatel teatasid ülestõusnud, et on loodud Ajutine Hunta, kuningriigi kõrgeim võim, ja kutsutakse kokku Kortesid.

Septembrikuus haaras ülestõus Lissaboni ning seejärel kehtestati kogu kuningriigis Ajutise Hunta võim.

Kokkutulnud Kortesid kaotasid seadusandlikul teel inkvisitsioonikohtu, otsustasid sekulariseerida ning müügile lasta kirikumaad ja kuulutasid välja trükivabaduse.

[1] V. I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium, Teosed, 22. kd., lk. 244.

1822. aastal võtsid Kortesid vastu kodanliku konstitutsiooni. 1822. aasta konstitutsioon tunnustas rahvuse suveräniteedi põhimõtet ja kehtestas konstitutsioonilise monarhia.

Kõik portugallased kuulutati vabadeks ja seaduse ees võrdseteks. Eraomand pidi olema puutumatu. Kuid talupojad ei saanud maad ja neid ei vabastatud ka feodaalkoormistest.

Kui Portugalis levis teade, et 100 000-meheline Prantsuse sõjavägi oli asunud Hispaanias revolutsiooni maha suruma, kartsid Portugali revolutsiooni juhid toetuda rahvahulkadele. Kodanlus ei julgenud talupoegade poolehoiu võitmiseks konfiskeerida mõisamaid. Selle asemel eelistasid Kortesite delegaadid, enamikus liberaalsed aadlikud ja ägedad absolutistid, kodudesse laiali minna. 1823. aasta mais panid kontrrevolutsioonilised kindralid ja ohvitserid toime sõjaväelise riigipöörde ning panid Inglise ja Prantsuse diplomaatia kaasabil jälle maksma absolutistliku monarhia ning feodaalkorra.

Seitsmeteistkümnes peatükk

RAHVUSLIK VABADUSLIIKUMINE LADINA-AMEERIKA MAADES JA LADINA-AMEERIKA RIIKIDE MOODUSTAMINE

Ladina-Ameerika Hispaania ja Portugali koloniaalikke all

Hispaania koloniaalvaldused hõlmasid Ameerikas tohutu suure maa-ala: Lääne-Lousiana, Florida ja Mehhiko, osa Lääne-India saarestikust, peaaegu kogu Kesk-Ameerika ning pool Lõuna-Ameerikast. Brasiilia oli Portugali asumaaks. Nendes koloniates elasid peale hispaanlaste ja portugallaste maa põliselanikud indiaanlased, Aafrikast sissetoodud neegrid ning mestiitsid ja mulatid. Administratiivselt olid Hispaania valdused Ameerikas jaotatud neljaks viitsekuningriigiks: Uus-Hispaania (Mehhiko ja Kesk-Ameerika), Uus-Granada, Peruu ja La Plata (Lõuna-Ameerika). Portugali valdused moodustasid Brasiilia viitsekuningriigi.

Hispaania ja Portugali kolonisaatorid seadsid anastatud riikides sisse feodaalkorra, istanduste rajoonidesse aga koguni orjandusliku süsteemi, mis sarnanes Põhja-Ameerika Inglise koloniates valitseva kaubatootmise vormiga. Orjatööd kasutati Brasiilia kullaväljadel ja teemandikaevandustes.

Hispaania ja Portugal ajasid XVIII sajandil Ameerikas endist viisi koloniaalpoliitikat, mida nimetatakse esialgse akumulatsiooni poliitikaks. See poliitika seisnes riisumises, röövimises, orjadega kauplemises, tervete hõimude hävitamises ning rahvahulkade pärisorjuslikus ja orjanduslikus ekspluateerimises. Toore vägivalla abil saadi kolooniatest loendamatuid rikkusi. Kuid need rikkused pudenesid kiiresti Hispaania ja Portugali kolonisaatorite kätest teistesse, majanduslikult rohkem arenenud riikidesse.

Rahvusliku vabadusliikumise algus Ladina-Ameerikas

Hispaania võimud pidurdasid kolooniates tööstuse ja paljude põllumajandusharude arenemist. Kaubavahetus võõraste maadega oli keelatud, kauplemine emamaaga aga oli kõige rikkamate Hispaania kaupmeeste käes. See põhjustas rahulolematust maa põlis-

asukate hulgas ega olnud vastuvõetav ka kreoolidele, Hispaania immigrantide järeltulijatele, kes olid kolooniatesse elama asunud ning moodustasid Hispaania Ameerika suurmaapidajatest aristokraatia. Formaalselt olid kreoolidest mõisnikel samasugused õigused kui emamaal sündinutel, kuid tegelikult pääsesid neist ainult üksikud riigiameteisse.

Rahulolematus koloniaalrežiimiga virgutas kreoolides püüet saada iseseisvaks. Põhja-Ameerika kolooniate iseseisvussõja ja Prantsuse kodanliku revolutsiooni (1789—1794) mõjul tugevnes Hispaania Ameerikas XVIII sajandi lõpul koloniaalikke vastu suunatud liikumine. Selle liikumise kandjad tahtsid Hispaania Ameerika valitsemise enda kätte võtta. Nad nõudsid õigust vabalt kaubelda teiste maadega ning tööstuse ja põllumajanduse arenemist takistavate kitsenduste kaotamist. Mõned sõltumatuse eest võitlejatest pooldasid küll vabariiklikku riigikorda, kuid isegi kõige progressiivsemad neist tegelastest ei tuginenud tavaliselt indiaanlaste ja neegrite hulkadele, vaid otsisid toetust peaasjalikult Inglis- või Prantsusmaalt, kes olid huvitatud kaubavahetusest Hispaania Ameerikaga. Kreoolidest mõisnikud kartsid rahvahulkade hispaanlastevastaseid väljaastumisi, sest need väljaastumised olid ühtlasi suunatud ka mõisnike rõhumise vastu.

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul oli väljapaistvaimaks rahvusliku vabadusliikumise tegelaseks Hispaania kolooniates venetsueellane Francesco de Miranda. Miranda sõitis aastaid mööda Euroopat ringi ja otsis toetust Hispaania Ameerika vabadusvõitlusele. Eriti suuri lootusi pani ta Prantsuse žirondiinide abile, XIX sajandi algul aga sõlmis ta lähedased suhted Inglise valitsusega. Miranda püüdis korraldada Venetsueelas ülestõusu. Kuid Miranda ja tema pooldajad seisid rahvast kaugel ega õhutanud teda võitlema Hispaania kolonisaatorite vastu.

Hispaania kolooniate rahvusliku vabadusvõitluse juhte toetades ei kavatsenud Inglise valitsus aidata kolooniatel tõeliselt vabaks saada. Inglise valitsus soovis ainult nõrgestada Hispaaniat, et muuta tema kolooniad Inglise kaupade turustamiskohtadeks ja allutada nad Inglismaa ülemvõimule.

Rahvuslik vabadusliikumine kasvas ka Brasiilias. Selle tohutu suure koloonia arenemist pidurdas Portugali ike. Kaubavahetus Brasiiliaga oli Portugali monopoliks, kuid et Portugal ise oli Inglismaast sõltuv riik, oli kaubavahetus tegelikult inglise kaupmeeste käes.

Brasiilia majanduslikult ja poliitiliselt õigusetu seisund ning rahva üha halastamatum rõhumine ja ekspluateerimine Portugali kolonisaatorite poolt suurendasid rahulolematust koloniaalrežiimiga. Juba XVIII sajandi lõpul hakkas Portugali-vastane liikumine Brasiilias kujunema võitluseks iseseisvuse eest. Minas Geraisi provintsis loodi patrioodide salaorganisatsioon eesotsas leitnant Tiradentesiga. Tiradentes ja tema poolehoidjad kavatse-

sid kuulutada maa vabariigiks ning kaotada orjuse, kuid Portugali võimud said vandenõust 1789. aastal teada ja õiendasid patrioodidega julmalt arveid. Paljud vandenõust osavõtnud saadeti eluajaks Aafrikasse sunnitööle, Tiradentes aga hukati.

Neegrite ja mulattide ülestõus San Domingo saarel ning Haiiti iseseisvaks kuulutamine

XVIII sajandi lõpul olid Lääne-India saared Euroopa riikide koloniateks. Kuuba ja Puertoriiko kuulusid Hispaaniale, Jamaika saar Inglismaale, San Domingo (Haiiti) saare lääneosa aga Prantsusmaale.

Kõigis neis kolooniates oli laialt levinud neegerorjade ekspluateerimisel põhinev istandusemajandus. Valitsevaks klassiks olid valged istanduseomanikud, elanikkonna enamuse aga moodustasid neegerorjad. Nii elas Haiitil 520 000 inimest, kellest 452 000 olid orjad.

1790. aastal tõusid Haiitil üles mulatid ja nõudsid valgetega võrdseid õigusi. Varsti pärast seda puhkes istandusteomanike vastu suunatud võimas neegerorjade ülestõus. Hirmunud istanduseomanikud palusid inglastelt ja hispaanlastelt abi, kes maandasidki saarel oma väed. Haiitile saabusid jakobiinliku Konvendi komissarid. Nad kuulutasid orjuse kaotatuks ja õhutasid elanikkonda vallutajate vastu võitlema. Neegrite etteotsa astus endine ori Toussaint-Louverture, kelle Prantsuse Vabariik ülendas kindraliks. Toussaint-Louverture andis endised orjapidajate maavaldused vabastatud orjadele. 1798. aastal saavutasid tema väed võidu interventide üle. Toussaint-Louverture koostas Haiitile esimese vabariikliku konstitutsiooni ja ta valiti eluajaks Haiiti valitsejaks.

Kui aga võimule sai Napoleon Bonaparte, saadeti Haiitile Prantsuse väed. Toussaint-Louverture vangistati reetlikult ja toodi Prantsusmaale, kus ta peagi suri kindlusevangina. Prantsuse kolonisaatorite selline tegevus kutsus esile rahvusliku vabadusliikumise uue tõusu. Neegrid lõid Napoleoni väed oma maalt välja ja kuulutasid 1804. aastal Haiiti iseseisvaks riigiks. Võitlus Haiiti iseseisvuse eest oli Ladina-Ameerika esimeseks võidukaks rahvusliku vabadusvõitluse revolutsiooniks, esimeseks revolutsiooniks, mis tõi ülestõusnud orjadele vabaduse.

Hispaania kolooniate iseseisvussõja esimene etapp (1810—1815)

Hispaania kolooniate iseseisvussõja eelõhtul algas feodaal-absolutistlikus Hispaanias tõsine langusperiood. Raskeks hoobiks Hispaania ülemvõimule Ladina-Ameerikas oli Trafalgari lahing,

milles Hispaania laevastik hävitati täielikult. Hispaania Ameerikat ergutas iseseisvust taotlema ka see asjaolu, et 1808. aastal tungisid Hispaaniasse Napoleoni väed. Rahvusliku vabadusliikumise juhid nõudsid avalikult koloniaalrežiimi likvideerimist. Hispaania Ameerikas puhkesid mitmes linnas ülestõusud.

Hispaania kolooniate iseseisvussõda algas 19. aprillil 1810. Kreoolid kukutasid Caracasis Hispaania valitsuse ja haarasid võimu. Peagi järgnes sellele eeskujule enamik Hispaania Ameerika linnu. Kreoolid moodustasid neis linnades oma huntad. 5. juulil 1811 kuulutas Miranda Caracasis Venetsueela sõltumatuks riigiks. Rahvuskongress võttis vastu vabariikliku konstitutsiooni. Kuid võimule tulnud kreooli mõisnikud ei rahuldanud rahva nõudmisi, nad ei vabastanud neegreid orjusest ja valgetega võrdseid õigusi ei saanud ka indiaanlased. Seepärast ei võtnud Hispaania-vastane liikumine Lõuna-Ameerikas massilist iseloomu, Hispaania väed läksid varsti üle pealetungile ja hõivasid Caracasi. Miranda langes hispaanlaste kätte ja saadeti Cádizi, kus ta suri ahelates.

Pärast neid sündmusi sai iseseisvuse eest võitlejate väljapaistvamaks juhiks Simon Bolivar (1783—1830), Venetsueela ühe kuulsama kreoolisugukonna esindaja. 1813. aastal alustas Bolivar väikese väesalgaga Venetsueela vabastamist. Oma läkitustes kutsus ta rahvast üles Caracasi vabastama ja Hispaania ülemvõimule Lõuna-Ameerikas igaveseks ajaks lõppu tegema. 6. augustil 1813 vabastas Simon Bolivar Caracasi ja kehtestas uuesti vabariikliku korra.

1814. aasta kevadel langes Venetsueela pealinn jälle vaenlase kätte, vabariigi väed said hispaanlastelt lüüa.

La Plata viitsekuningriigis (tänapäeval asuvad sellel territooriumil Argentiina, Paraguai, Uruguai ja Boliivia) algas vabadusvõitlus 1810. aastal. Buenos Aireses moodustasid kreoolid oma hunta ja keeldusid Hispaania võimudele allumast. Kuid uus valitsus kaitses ainult Buenos Airese kaubanduslikke eesõigusi, kahjustades teiste provintside huvisid. Paraguai ja Uruguai ei tunnustanud seepärast Buenos Airese valitsust ja kuulutasid end iseseisvaks. Paraguais tuli 1813. aastal võimule eesrindlikumate separatistide juht Francia. Pärisorjusliku korra likvideerimiseks konfiskeeris Francia valitsus poole mõisamaadest ja andis osa neist odavalt talupoegadele rendile. Francia demokraatlikud ümberkorraldused parandasid rahvahulkade olukorda. Tema poliitika peamiseks eesmärgiks oli Paraguai iseseisvuse kindlustamine.

Mehhikos võttis iseseisvust taotlev liikumine ulatuslikuma ja revolutsioonilise iseloomu 1810. aastal. Liikumise etteotsa astus külapreester Hidalgo, indiaanlastele kaasatundev mehine patrioot. 100 000-meheline indiaanlaste ja mestiitside vägi alustas tema juhtimisel sõjaretke Mehhiko linnale. Ülestõusnud surmasid mõisnikke ja andsid indiaanlaste kogukondadele tagasi neilt kunagi äravõetud maad. Talupoegade ülestõusust hirmutatud

kreooli aristokraatia läks hispaanlaste poole üle. Ülestõusnud said lüüa. Hidalgo reedeti ja anti välja hispaanlastele, kes lasksid ta maha.

Pärast Hidalgo hukkumist jätkasid ülestõusnud külapreester Morelose juhtimisel võitlust Mehhiko lõunaosas. Morelose isa oli olnud indiaanlane, ema neeger. Kuni 25. eluaastani oli mestiits Morelos töötanud sulasena. Võitluses hispaanlastega paistis ta silma andeka väejuhina. Morelose salkade kätte langes kiiresti peaaegu kogu Lõuna-Mehhiko. 1813. aastal Chilpancingo linnas kokkutulnud Rahvuskongressil esitas Morelos oma poliitilise maailmavaate. Tema seisukohti arvestades kuulutas kongress Mehhiko iseseisvaks ja võttis aasta hiljem vastu vabariikliku konstitutsiooni. Kuid hispaanlased said emamaalt toetust ning alustasid värskete jõududega pealetungi ülestõusnutele. Pärast Bourbonide restauratsiooni langes Mehhiko uuesti Hispaania ülemvõimu alla, revolutsioonilise armee riismed aga taganesid mägedesse ja jätkasid võitlust iseseisvuse eest.

Iseseisvussõja teine etapp (1816—1826)

Hispaania kindralid hukkasid tuhandeid patrioote, kuid hispaanlaste veretööd ainult suurendasid viha koloniaalikke vastu. 1816. aastal kuulutasid end iseseisvaks La Plata Ühendatud Provintsid (Argentiina). Oma jõudude tugevdamiseks hankis Bolivar sõjalist ja majanduslikku abi Inglismaalt, 1819. aastal jõudsid tema väed Uus-Granadasse (nüüdne Kolumbia) ja vabastasid Bogotaa linna. Hispaanias 1820. aastal puhkenud revolutsioon ajas nurja kavatsuse saata Ameerikasse Hispaania ekspeditsiooni armee ja kergendas seega Ladina-Ameerika maade vabakssaamist.

1820.—1821. aasta jooksul vabastas Bolivar lõplikult Venetsueela. 1822. aastal võtsid tema väed ette sõjakäigu Quito provintsi (nüüdne Ekuador) ja andsid hispaanlastele uue löögi. Vabastatud maa-aladest moodustas Bolivar riigi, mida hakati nimetama Suureks Kolumbiaks.

Iseseisvussõda haaras kogu Lõuna-Ameerika. 1817. aastal kindral José de Saint Martin, üks iseseisvussõja juhte, ületas 4000 meetri kõrgused Andid ja vabastas Santiago linna. Tšiili kuulutati iseseisvaks. Hispaania väed taganesid Peruusse.

Seejärel kasutas Saint Martin ära Peruu kreoolide ülestõusu, alustas sõjaretke Lima peale, vabastas linna ning kuulutas Peruu 1821. aastal iseseisvaks. Kuid Peruu monarhistid ei pannud relvi käest, vaid taandusid viitsekuningaga eesotsas Ülem-Peruusse (nüüdne Boliivia). Sõda jätkus vahelduva eduga. Samal ajal purustas Bolivari Kolumbia armee Ayacucho lahingus 9. detsembril 1824 hispaanlased. Pärast seda võitu moodustati veel kaks uut

riiki, Peruu ja Boliivia (Ülem-Peruu). Viimati mainitud nimi anti Bolivari auks. 1826. aastal tõrjuti hispaanlased välja ka Peruu rannikult.

Kui Hispaanias 1820. aastal puhkes revolutsioon, alustasid Mehhiko kreoolid uuesti võitlust iseseisvuse eest. 1824. aastal kuulutas Rahvuskongress Mehhiko vabariigiks ja võttis vastu konstitutsiooni.

Seega kaotas Hispaania 1826. aastaks peaaegu kõik oma valdused Ameerikas. Endistest Hispaania kolooniatest olid tekkinud sõltumatud riigid: Mehhiko, Kesk-Ameerika Ühendriigid, Kolumbia, Peruu, Tšiili, Boliivia, La Plata Ühendatud Provintsid (Argentiina) ja Paraguai. Kuid järgnevatel aastatel hakkasid need riigid killustuma. Kolumbiast sai kolm iseseisvat riiki: Venetsueela, Uus-Granada (Kolumbia) ja Ekuador. Argentiinast eraldus Uruguai. Kesk-Ameerika Ühendriigid lagunesid viieks väikseks vabariigiks: Guatemaalaks, Honduuraseks, Salvadoriks, Nikaraaguaks ja Kostariikaks.

Brasiilia vabanemine Portugali ikkest

Kui Napoleoni väed tungisid Portugali, põgenes prints-regent Don Joaõ Lissabonist ja purjetas Inglise laevastiku kaitse all Rio de Janeirosse. Kuningliku õukonna ja armee Brasiilias viibimine ning sellega seotud kulud ja lisakohustused suurendasid üldist rahulolematust. 1815. aastal oli Don Joaõ, pärastine kuningas Joaõ VI, sunnitud Brasiilia tunnistama Portugali, Brasiilia ja Algarve Ühendatud Kuningriigi koostisosaks. Vormiliselt ei olnud Brasiilia sellest ajast peale enam koloonia, kuid kogu võim jäi endiselt portugallaste kätte. Rahulolematus koloniaalrežiimiga muutus Brasiilias üha üldisemaks ja põhjustas avalikke kolonisaatoritevastaseid väljaastumisi.

Kõige tõsisemaks väljaastumiseks oli 1817. aasta märtsis Pernambucos puhkenud vabariiklaste ülestõus. Ülestõusnud moodustasid ajutise valitsuse ja kuulutasid välja sõltumatu vabariigi. Ülestõusu juhid pöördusid Pernambuco elanikkonna poole läkitusega, milles öeldakse, et «väike säde võib põhjustada suuri tulekahjusid». Ülestõusnute juhid astusid ühendusse teiste Brasiilia põhjaosa rajoonidega ja korraldasid seal vabariiklaste ülestõuse. Kogu liikumine suruti siiski veriselt maha.

Pärast 1820. aasta revolutsiooni Portugalis sõitis Joaõ VI emamaale tagasi. Brasiiliasse jättis ta regendiks oma poja Pedro. Soovimata sõltuda emamaast liitusid Don Pedro ja paljud Brasiiliasse jäänud portugali aristokraadid kohe pärast kuninga lahkumist nendega, kes pooldasid Brasiilia eraldumist Portugalist. Vabariiklaste ülestõusudest hirmutatud Don Pedro kuulutas mõisnike soovitusel Brasiilia 1822. aastal iseseisvaks ja võttis endale keisrikrooni Pedro I nime all. Portugali väed löödi 1823.

aastal Brasiiliast välja. Keisririik tugines suuri maavaldusi omavatele istandustepidajatele. Nende huvides jäi seal ka püsima neegrite orjus. Brasiilia oli endiselt vähearenenud maa ja tema sõltuvus Inglismaast üha suurenes. Riigis jätkus võitlus vabariigi ja elementaarsete demokraatlike vabaduste eest, monarhia ja orjuse vastu. Mitmes provintsis, eriti maa põhjaosas, puhkes monarhiavastaseid ülestõuse.

Iseseisvussõja tulemused

Ladina-Ameerika kolooniate õiglane rahvuslik vabadusvõitlus Hispaania ja Portugali koloniaalikke vastu viis mitme uue riigi moodustamisele. Kõik need riigid, välja arvatud Brasiilia, kujunesid vabariikideks ja kehtestasid konstitutsiooni. Iseseisvussõda soodustas küll veidi kapitalismi arenemist Ladina-Ameerika riikides, kuid see arenemine toimus väga aeglaselt, sest Ladina-Ameerika riikides jäid puutumata mõisnike maaomand, orjus ja päris-orjusliku ekspluateerimise vormid.

Pärast Hispaania ja Portugali ikkest vabanemist ei saanud Ladina-Ameerika maad tegelikult täiesti iseseisvaks, sest nad sattusid Inglismaa poliitilise ja majandusliku mõjuvõimu alla. Kuuba ja Puertoriiko jäid Hispaania kolooniateks.

Kaheksateistkümnes peatükk

KODANLIKUD REVOLUTSIOONID JA RAHVUSLIK VABADUSLIIKUMINE ITAALIAS AASTAIL 1815—1847

Itaalia pärast Viini kongressi

Viini kongress andis Itaalias võidu feodaal-absolutistlikule ja klerikaalsele reaktsioonile. Maa jäi endiselt killustatuks kaheksaks absolutistlikuks riigiks, ainult Napoleoni Prantsusmaa ike asendati Austria keisririigi ikkega. «Itaalia on ainult geograafiline mõiste,» rõhutas Viini kongressil Austria kantsler vürst Metternich. Lombardia ja Veneetsia ühendati Austria keisririigiga, Toskaana, Parma ja Modena hertsogkond ning pisike Lucca vürstiriik aga anti Austriast sõltuvate valitsejate võimu alla. Sardiinia kuningriik (millesse kuulusid Piemonte, Sardiinia saar ja endise Liguuria vabariigi territoorium) läks jälle Savoia dünastia (Viktor Emanuel I) kätte. Kirikuriigis kehtestati paavsti (Pius VII) ilmalik võim. Mõlema Sitsiilia kuningriigi troonile aga aidati tagasi Bourbonide dünastia (Ferdinand I).

Kogu Apenniini poolsaarel seati jalule aadli ja vaimulike eesõigused. Riigiteenistus ning kõrgemad ametikohad sõjaväes ja kohtus kuulusid jälle ainult priviligeeritud seisuste esindajatele. Pärast 1789. aastat ametisse määratud ametnikud, ohvitserid ja kohtunikud kaotasid oma kohad. Enamik Itaalia riikidest kehtestas taas kirikliku jurisdiktsiooni ja andis jesuiitidele tagasi endised privileegid. Kiriku mõjuvõim üha kasvas. Eriti vilets oli elamine Lombardias ja Veneetsia piirkonnas. Austria orjastajate toores omavolitsemine, politseiterror ja rafineeritud spionaažisüsteem olid vahenditeks, mille abil Austria võimud surusid maha itaallaste kõige väiksemadki rahvusliku iseteadvuse ja vabadusearmastuse avaldused.

Restauratsiooni majanduslikud tagajärjed. Majanduse seisukord aastail 1815—1830

Itaalia riikide majandusele mõjusid feodaal-absolutistlik reaktsioon ja võõramaine ike laostavalt. Apenniini poolsaare riike eraldasid kõrged tollimüürid, igal neist riikidest olid erinevad seadused, rahamärgid ning kaalu- ja mõõduühikud. Kaubavahetust Itaalia eri osade vahel takistasid kaitsetollid ja arvukad sisemised tolliametid. See kõik raskendas ühtse rahvusliku turu väljakujunemist. Lühikesel teekonnal Parmast Modenasse tuli maksta lõivu kuus korda, aga Poo jõge mööda sõites koguni kakskümmend üks korda. Odavam oli tuua vilja Genuasse Odessast kui Torinost. Üks kaasaegne ütles, et «Itaalia kujutab endast hoonet, milles tubadevahelised uksed on kõvemini suletud kui välisuks». Maa tootlike jõudude arenemist pidurdasid uuesti sisseseatud tsunftisüsteem ja tööstustoodangu karm reglamenteerimine.

Kõige halvemat mõju avaldasid restauratsiooni tagajärjed Itaalia majanduslikult enamarenenud osale, Lombardia ja Veneetsia piirkonnale. Habsburgide monarhia lämmatas Lombardia tööstust, püüdis Lombardiat ja Veneetsiat eraldada muust Itaaliast ja välisturgudest, muuta need provintsid majanduslikult Austria keisririigi manuseks. Ilma Viini loata ei tohtinud ehitada ühtegi teed ega tammi. Austria võimud piirasid rangelt kohapeal kootava siidriide hulka ja sundisid ettevõtjaid tegelikult üle poole siidist toorsiidina välja vedama. Austria kaupade sissevedu Lombardia-Veneetsia kuningriiki soodustati ka veel sellega, et pandi teiste maade toodetele peale kaitsetollid.

Lombardiast ja Veneetsiast laekuvad maksud moodustasid üle veerandi riigikassa aastastest tuludest, kuigi Itaalia valdustes elas ainult seitsmendik Austria keisririigi elanikkonnast. Maamaks oli siin kõrgem kui keisririigi teistes osades, moodustades pool maatükist saadavatest tuludest. Ülemäära suured olid ka kaudsed maksud, eriti soolalt ja tubakalt võetav maks. Kuigi Itaalia viibis Viini kongressist alates kuni 1820. aasta lõpuni sügava majandusliku seisaku olukorras, ei õnnestunud tagurlikel valitsejatel murda Prantsuse võimu ajal rikastunud kaubandus- ja tööstuskodanluse ning nendega kokkukasvanud aadlike majanduslikku võimsust. Kõigist kitsendustest hoolimata muutus kapitalistlik tootmisviis üha tugevamaks.

Revolutsiooniline liikumine aastail 1815—1830. Karbonaarid

Prantslaste võimutsemise ajal alanud karbonaaride liikumine laienes restauratsiooniperioodil märgatavalt. Karbonaaride salaühingutesse astus kodanlasi, aadlikke ja ohvitsere, kuid ka üksikuid alamate rahvakihtide esindajaid.

Salaühingu kirju sotsiaalne koosseis ja paljudesse gruppidesse killunemine olid põhjuseks, et karbonaaride liikumise poliitilised eesmärgid jäid algusest peale vastuoluliseks. Liikumise pooldajad ülistasid niihästi mõõdukat liberalismi kui ka vabariiklikku korda, mille nad sageli ühendasid utoopilise kristliku sotsialismi jutlustamisega. Põhiliselt taotles karbonaaride liikumine siiski ainult absolutismi asendamist konstitutsioonilise korraga ja mõõdukaid liberaalseid reforme. Karbonaarid olid võõramaise ikke vastu ning pooldasid Itaalia iseseisvust, kuid esitasid maa ühendamise eest võitlemise nõude kaunis uduselt ja abstraktselt. Karbonaaride ühingute peamiseks võitlusmeetodiks oli vandeseltslaste tegevus, mida saatsid müstilised rituaalid. Karbonaaride klassiline piiratus, hirm rahva, eriti talupoegade revolutsiooni ees sundis neid kõik lootused asetama sõjaväelisele riigipöördele, mis pidi toimuma ilma rahvahulkade osavõtuta. Poliitiline killustatus pidurdas vabadusvõitlust, mida peeti isoleeritult, igas riigikeses eraldi.

1820.—1821. aasta kodanlik revolutsioon

Kõigepealt puhkes revolutsioon Naapoli kuningriigis. 2. juulil 1820 tõusis üles väikese Nola linnakese garnison, kelle eeskujule järgnesid peagi ka teiste lõunapoolsete linnade garnisonid. Ülestõusnute etteotsa astusid karbonaarid. Nende mahasurumiseks väljasaadetud kindral Pepe väed liitusid ülestõusnutega.

Kui ülestõusnud liikusid Naapoli peale, algasid pealinnas rahutused. Liikumist juhtivad liberaalid nõudsid, et viibimata kuulutataks välja Hispaania 1812. aasta konstitutsiooni sarnane põhiseadus. Ferdinand IV oli sunnitud kehtestama mõõduka konstitutsiooni ja kinnitama ametisse liberaalse valitsuse. Kindral Pepe väed marssisid Naapolisse, rahvas tervitas neid vaimustusega.

Sitsiilia pealinnas Palermos võttis ainuvalitsusevastane liikumine separatistliku iseloomu. Bourbonide dünastia halastamatu rõhumise all vaevlevad sitsiillased nõudsid autonoomiat ja isegi Sitsiilia eraldamist Naapoli kuningriigist. Palermos puhkenud võitlus oli eriti äge, sest sellest võtsid aktiivselt osa linnakehvikud. Naapolis moodustatud liberaalne valitsus, keda kohutasid sitsiillaste eraldumispüüe ja liikumise rahvalik iseloom, saatis Palermosse sõjaväe ülestõusu maha suruma.

Samal ajal varitses hädaoht ka Naapolit. Metternichi eestvõttel 1820. aasta oktoobris Troppaus (1821. aastal aga Laibachis) kokku tulnud Püha Liidu kongress lubas Austrial hakata Itaalia sandarmiks. Laibachi kongressile kutsutud Naapoli kuningas palus võõrastelt valitsejatelt sõjalist abi. Märtsis 1821 tungis 16 000-meheline Austria sõjavägi Naapoli kuningriiki. 23. märtsil

jõudsid Austria väed Naapoli. Ferdinand Bourboni ainuvalitsus oli jälle jalule seatud.

Mõni päev enne seda, kui revolutsioon Naapoli kuningriigis lüüa sai, puhkes ülestõus Piemontes. Ka seal etendasid revolutsioonis tähtsat osa vandeseltslaste organisatsioonid. Ülestõusnud taotlesid reaktsioonilise ainuvalitsuse nõrgestamist ja konstitutsioonilist riigikorda. Nad unistasid «liberaalsest valitsejast», kelleks nad pidasid liberaalsele liikumisele silmitegevat kroonprintsi Karl Albertit. Peale konstitutsiooni nõudsid Piemonte patrioodid Itaalia vabastamist Austria surve alt.

Kui ka Torino rügemendid ja rahvahulgad Aleksandria garnisoni eeskujul üles tõusid ning sisse piirasid kuningalossi, nõudes konstitutsiooni, loobus Viktor Emanuel I troonist. Regendiks määrati Karl Albert. Et vältida kodusõda, kuulutas ta välja Hispaania konstitutsiooniga sarnaneva põhiseaduse. Kuid juba mõni päev hiljem põgenes Karl Albert siiski Torinost.

Liberaalide poolt loodud Ajutine Hunta, mille eesotsas oli Santa Rosa, ei julgenud Karl Alberti reetlikkusest hoolimata monarhiale truudust murda. Samal ajal kutsus aga Savoiade maja appi Austria täägid. Aprillikuu algul murdsid kuningaväed ja Austria intervendid ühisel jõul ülestõusnute vastupanu.

1820.—1821. aasta revolutsiooniline liikumine lõppes lüüasaamisega. Ülestõusu lüüasaamist ei põhjustanud üksnes Püha Liidu sõjaväed, vaid see oli tingitud ka liikumise enda sisemisest nõrkusest, selle sõjaväelis-dünastilisest ja kodanlik-liberaalsest iseloomust. Ülestõus ei tuginenud rahvahulkade, eelkõige talurahvaliikumisele. See oligi 1820.—1821. aasta kodanliku revolutsiooni lüüasaamise peamiseks põhjuseks.

Itaalia revolutsiooni mahasurumisele järgnes äärmiselt raske reaktsiooniaeg. Maad laastasid verised repressioonid. Püha Liidu otsusel jäeti Naapoli ja Sardiinia kuningriiki endiselt Austria garnisonid. Itaalia rahval lasus kahekordse koormana sisemine ja välismaine reaktsioon.

Revolutsioonilise liikumise uus tõus

Vabadusliikumise uus tõus algas 1830. aastal Prantsuse kodanliku revolutsiooni vahetul mõjul. Poliitilisele areenile ilmusid jälle karbonaarid. Seekord kujunes revolutsioonilise liikumise peamiseks koldeks Kesk-Itaalia. Liikumise iseloomulikumaks jooneks oli nüüd linnapleebsi kasvanud aktiivsus. 1831. aasta veebruaris puhkes ülestõus Modenas, seejärel haaras liikumine Romagna, Marche ja Umbria. Bolognas moodustatud Ajutine Valitsus kaotas paavsti ilmaliku võimu ja kehtestas konstitutsiooni, mis sarnanes Prantsuse 1830. aasta konstitutsiooniga. Ülestõusnud maakonnad liitusid Itaalia Ühinenud Provintsideks. Ülestõusnute salgad liikusid Rooma poole. Alles hiljuti paavsti-

toolile saanud Gregorius XVI oli juba valmis põgenema, kui talle appi jõudsid Austria väed.

Kesk-Itaalia ülestõus suruti maha, kuid võitlus sellega veel ei lõppenud. Itaalia majanduslik ja poliitiline arenemine järgnevatel aastakümnetel lõi soodsa pinna rahvusliku vabadusliikumise edasiseks tõusuks.

Itaalia majanduslik arenemine aastail 1830—1847

Aastad 1830—1840 olid majanduslikuks õitseajaks. Põhja-Itaalias iseloomustas seda kapitalistlike suhete kiire arenemine nii tööstuses kui ka põllumajanduses. Kapitalismi arenemine toimus Itaalias ebaühtlaselt, see haaras peaasjalikult ainult Lombardia ja Piemonte.

Tööstustoodangu hulga suurenemine, ettevõtete arvu kasv ja tootmise kontsentreerumine ning masinate tarvituselevõtt kuulutasid Põhja-Itaalias tööstusliku pöörde algust. Eriti ilmus see Itaalia tähtsaimas tööstusharus, tekstiilitööstuses. Lombardias kasvas tunduvalt siidikerimise ja -korrutamise töökodade ning väikeste vabrikute arv. Piemontes töötas siidiketrustöökodades 1840. aastal 43 000 inimest, kuna XVIII sajandi lõpul oli neid seal olnud ainult 19 000. Tööstuse arengut iseloomustas neil aastail masinate ulatuslikum kasutuselevõtmine. 1840. aastal oli ainuüksi Milaano provintsis juba 35 puuvillaketrusvabrikut 3810 töölisega. Milaanos 1825. aastal asutatud esimene mehhaanikatöökoda valmistas Jacquardi kudumismasinaid. Töökoda ei varustanud kudumismasinatega ainult Lombardia, vaid ka teiste Itaalia osade ettevõtteid. Vee-energia kõrval hakati üha laialdasemalt kasutama aurumasinaid.

1840. aasta teisel poolel hakati rajama esimesi suuri masinaehituse ja metallurgiaettevõtteid. 1839. aastal ehitati esimene raudtee (Naapoli—Portici), aasta pärast aga Milaano—Veneetsia ja 1843. aastal Livorno—Pisa raudteeliin.

Vaesus sundis talupoegi kõrvalteenistust otsima. See muutis nad täiesti sõltuvateks tööd koju väljajagavatest kaupmeestest. Et kodutööndusega tegelevate talupoegade tööjõud oli väga odav ja kuna pealegi oli käepärast arvukas töötute reservarmee, said Itaalia ettevõtjad tööliste elatustaseme kohutavalt madalale suruda. Manufaktuurides töötasid inimesed naeruväärselt väikese palga eest koidikust ehani, mingeid õigusi neil polnud, neid võidi igal ajal tänavale ajada. Laialdaselt kasutati Itaalias naiste ja laste tööd, eriti levinud oli see Lombardias, kus mitmes sugustes tööstusharudes töötas 37 800 viie- kuni kaheteistkümneaastast last. Lapsed töötasid 12 kuni 16 tundi ööpäevas, neid moraalselt ja füüsiliselt laostavates tingimustes.

Kapitalistlike suhete arenemine põllumajanduses

Tööstuse arenemine ja kasvav vajadus põllumajanduslike toorainete, eriti toorsiidi järele, ergutas ettevõtlikumaid, peamiselt Piemonte ja Lombardia maaomanikke oma mõisaid kapitalistlikule alusele ümber korraldama. Kapitalistlikes suurmajandites võeti tarvitusele uued intensiivsed maapidamise viisid, istutati palju rohkem mooruspuid, rajati kunstlikult niisutatavad riisiistandused, kulutades seejuures suuri summasid kanalite kaevamisele. Tähtsal kohal oli Lombardias ja Piemontes siidiussikasvatus.

Kui kapitalistlikud suhted põllumajanduses tugevnesid, kiirenes aadli kodanlustamise protsess. Tekkisid eeldused kodanlustunud aadli ja rikka kaubandus- ning tööstuskodanluse liidu väljakujunemiseks. Kodanlike suhete sissetungimise tagajärjel algas maal talupoegade diferentseerumine ja massiline laostumine. Sageli tühistasid suurmaaomanikud rendilepingud ning ajasid pooleteramehed ära, sest nad eelistasid palgaliste sulaste tööd.

Tootlike jõudude edasise arengu huvides oli esmajoones vaja hävitada feodaal-absolutistlik kord ja luua ühine rahvuslik turg. Teiste sõnadega: kapitalismi areng nõudis sõltumatu rahvusriigi loomist. Kuid Itaalia ühendamine polnud võimalik ilma maad Austria keisririigi ikke alt vabastamata ja paavsti ilmalikku võimu likvideerimata.

Pole siis juhus, et feodaal-absolutistliku süsteemi vastuolude süvenemist aastail 1830—1840 tähistas rahvusliku vabadusliikumise märgatav elavnemine, selle liikumise tõus kõrgemale arenguastmele kõigis Itaalia riikides.

Rahvusliku vabadusliikumise uus arenguaste. «Noor-Itaalia». Mazzini

Pärast 1830. aastat hakkas karbonaaride liikumine vaibuma, sest ta ei suutnud enam täita tema ette kerkinud uusi ülesandeid. Karbonaaride asemele astusid uued ühiskondlik-poliitilised voolud, mis kajastasid kodanluse ja temaga liitunud aadli erinevate kihtide huvisid. Igal voolul oli oma käsitus rahvuslikust ühinemisest ja Itaalia edasisest arenguteest. Just 1830.—1840. aastail kujunesid välja rahvusliku vabadusliikumise kaks põhisuunda, kodanlik-liberaalne ja kodanlik-demokraatlik suund, mis vajutasid oma pitseri kogu edaspidisele Itaalia ühendamise eest peetavale võitlusele.

Demokraatliku suuna eesotsas seisis Itaalia rahvusliku vabadusvõitluse silmapaistev tegelane, Genua advokaat ja publitsist Giuseppe Mazzini (1805—1872). Mazzini asutas Marseille's (kuhu ta oli emigreerinud, nagu paljud teised Itaalia patrioodid) 1831. aastal salaühingu «Noor-Itaalia». Aasta hiljem hakati

Marseille's välja andma ka ajakirja «Noor-Itaalia». Ajakiri toimetati salaja Itaaliasse ja hakkas siin rajama teed rahvusliku uuestisünni ideele. Järgnevatel aastatel tekkis Itaalias mitmel pool salajasi Mazzini-ühinguid. «Noor-Itaalia» liikmeks astusid peamiselt demokraatlikult meelestatud kodanlikud haritlased ning kesk- ja väikekodanluse esindajad. Nendega liitus ka käsitöölisi, töölisi ja kehvikuid, linlaste alamate kihtide esindajaid.

«Noor-Itaalia» teeneks oli see, et ta esimesena oma kodumaa rahvusliku vabadusliikumise ajaloos pidas võitluse tähtsaimaks ülesandeks Itaalia ühendamist ühtseks sõltumatuks riigiks. Seejuures rõhutasid Mazzini ja tema poolehoidjad, et maa tuleb ühendada «altpoolt», revolutsioonilise ülestõusu teel. See tähendas kogu itaalia rahva võitlust Austria ikke, feodaal-absolutistliku reaktsiooni ja paavsti ilmaliku võimu vastu. Mazzini ja tema mõttekaaslased pooldasid Itaalia kodanlik-demokraatlikku ümberkorraldamise programmi ja pidasid «Noor-Itaalia» lõppeesmärgiks vabariigi väljakuulutamist. Mazzini pooldajad soovisid küll, et rahvas võtaks igati osa Itaalia ühendamise eest peetavast võitlusest, kuid nad ei näinud rahvas reaalseid ühiskondlikke klasse, kellel on oma konkreetsed vajadused ja nõudmised, vaid ainult abstraktset inimeste ühendust, nn. «ühtset võitlevat Itaaliat». Nagu liberaalid, nii olid ka «Noor-Itaalia» poolehoidjad selle vastu, et agraarküsimus lahendatakse õnnetutele talupoegadele kasulikul viisil, sest neile oli omane kõigile maaomanikele (ka kodanlikust keskkonnast pärinevatele) iseloomulik hirm talupoegade revolutsiooni ees. See aga võttis talupoegadelt igasuguse tahtmise välja astuda kodanlik-demokraatliku revolutsiooni kaitseks.

Et kodanluse ja proletariaadi vahel valitsevad vastuolud ei olnud veel küllaldaselt välja arenenud, ei kartnud nooritaallased linlaste alamkihte. Nad katsusid tööliste, käsitööliste ja linnakehvistu revolutsioonilist energiat kasutada võitluses ühtse ning sõltumatu Itaalia eest. 1840. aastal loodi ühingu «Noor-Itaalia» tööliste sektsioon. Mazzini lootis, et töölishulkade viletsust on võimalik leevendada rikaste suuremeelse abiga ja tootjate assotsiatsioonide organiseerimise teel, ilma klassirahu ja töö ning kapitali vahelist koostööd rikkumata. Mazzini maailmavaate väljakujunemisele avaldasid suurt mõju prantsuse utopistide seisukohad, eriti Saint-Simoni õpetus, mis oli 1830.—1840. aastail Itaalias laialt tuntud.

«Noor-Itaalia» võttis oma deviisiks «Jumal ja rahvas». Esitamata sotsiaalseid programme, mis oleksid võitnud rahvahulkade poolehoiu, pöördus Mazzini religiooni kui masside mõjutamise vahendi poole. Religioon võimaldas demokraatidel rahvahulki vabadusvõitlusse tõmmata ja samal ajal vältida nende iseseisvaid väljaastumisi. Need Mazzini pooldajate seisukohad said «Noor-Itaalia» põhikirja ja praktilise tegevuse aluseks.

Revolutsiooniline liikumine XIX sajandi 30-ndail aastail

Piemonte ja Lombardia kujunesid nooritaallaste liikumise keskuseks. 1834. aastal korraldati Mazzini juhtimisel Savoiasse sõjakäik, mis pidi olema kogu maad haarava ülestõusu alguse signaaliks. Sõjakäigu tegi kaasa ka tulevane Itaalia rahvuskangelane Giuseppe Garibaldi (1807—1882), kes veidi enne seda oli «Noor-Itaalia» ühingusse astunud. Genfis ja Lyonis formeeritud patriootide salgad tungisid Savoiasse, kuid sõjakäik lõppes lüüasaamisega. Järgnesid karmid repressioonid. Mazzini oli sunnitud emigreerima Genfi ja hiljem edasi Londonisse, kust ta jätkas «Noor-Itaalia» võitluse juhtimist. Selja taga surmamõistetud Garibaldi lahkus Itaaliast ja võitles aastail 1836—1848 Lõuna-Ameerikas sealsete rahvaste iseseisvuse ning vabaduse eest.

Järgnevail aastail puhkes ülestõuse kord ühes, kord teises Itaalia osas. Alaliste rahutuste kolleteks muutusid Mõlema Sitsiilia kuningriik ja Kirikuriik. 1837. aasta ülestõusule Sitsiilia saarel järgnesid rahutused mandril. 1834. aastast peale tegutses Kalaabrias matsiinilik ühing «Noor-Itaalia Pojad».

1844. aastal valmistusid Veneetsia matsiinilikud ohvitserid vennad Bandierad ekspeditsiooniks Kalaabriasse, et õhutada seal ülestõusu. Nad teatasid oma kavatsusest Londonisse Mazzinile. Mazzinile adresseeritud kiri sattus Inglise võimude kätte, kes Viini kaudu andsid teate sellest plaanist edasi Ferdinand II-le. Nii sattusid Kalaabrias maabunud patrioodid sandarmite kätte. Vennad Bandierad surid, hüüdes «Elagu Itaalia!». 1845. aastal puhkes Riminis ülestõus, millest võtsid aktiivselt osa linlaste alamkihid.

Matsiinilaste väljaastumised aastail 1830—1840 näitasid, et «Noor-Itaalia» on nii organisatsiooniliselt, ideeliselt kui ka poliitiliselt jõuetu. Ilma rahvahulkade toetuseta korraldatud matsiinilaste ülestõusud olid määratud nurjumisele. Kuid nooritaallaste propaganda aitas kaasa rahvusliku iseteadvuse kasvule ja vabariigi asutamise revolutsioonilise idee levikule.[1]

Rahvusliku vabadusliikumise mõõdukalt-liberaalne tiib

Nooritaallaste ebaõnnestumised ning vead kasutas ära mõõdukalt liberaalne vool ja tõusis 1840. aasta keskel Itaalia poliitilises elus juhtivale kohale. See suurkodanluse ja kodanlustunud aadli huvisid kaitsev vool tugevnes kapitalismi arenemise tõttu Itaalias, eriti maa põhjaosas.

Liberaalsed mõisnikud ja kapitalistid taotlesid maa poliitilise killustatuse lõpetamist, võõramaisest ikkest vabanemist ja majan-

[1] «Noor-Itaalia» eksisteeris kuni 1848. aastani, s. t. kuni revolutsiooni alguseni. Siis reorganiseeris Mazzini ta Itaalia Rahvuslikuks Assotsiatsiooniks.

duslikku arengut pidurdava feodaal-absolutistliku korra muutmist. Kuid aadlikud ega ka suurkodanlus, kelle valdusesse oli läinud suur osa põllumaast, ei olnud huvitatud agraarsuhete radikaalsest ümberkorraldamisest. Kodanlus pooldas kirikuvarade vähendamist ja majoraatide ning fideikomisside kaotamist, oli aga kategooriliselt talupoegade poolfeodaalse ekspluateerimise lõpetamise vastu.

40-ndate aastate keskel vaieldi liberaalide trükistes, «õpetatud kongressidel» ja mõisnike ning kapitalistide salongides majanduslike ja poliitiliste probleemide üle. Kõne all olid ühtse riigi loomise idee, raudteede ehitamise kavad ja Itaalia riikide vaheline tolliunioon. Liberaalid olid revolutsiooniliste võitlusviiside vastu. Nad püüdsid Itaalia valitsejatele selgeks teha, et reformid on mõõdapääsmatud. Ühendatud Itaaliat kujutlesid nad föderatiivse riigina, mis on loodud ülaltpoolt, Itaalia valitsejate omavahelise kokkuleppe tulemusena. Liberaalid olid põhiprintsiipide suhtes üksmeelsed, kuid nad ei jõudnud kuidagi ühisele seisukohale, millise riigi egiidi all maa tuleks ühendada.

Kõige täielikuma ülevaate liberaalide poliitilistest vaadetest annavad nende teosed. 1843. aastal avaldas abee Giobreti üldist tähelepanu äratanud raamatu «Itaallaste esikohast kõlbluse ja kodanikukohuste alal», 1844. aastal ilmus krahv Cesare Balbo raamat «Itaalia lootused» ja 1846. aastal markii Massimo D'Azeglio «Viimased sündmused Romagnas». Samal ajal kui abee Gioberti soovitas paavstil võtta Itaalia rahvusliku vabastamise ja ühendamise missioon oma õlgadele, arvasid Balbo ja D'Azeglio, et ainult Sardiinia kuningriik suudab oma sõjaväe ja poliitilise mõjuvõimuga saavutada Itaalia ühendamisel otsustavat edu.

1847. aastal hakkasid mõõdukad Torinos välja andma ajalehte «Risorgimento», mis etendas nende vaadete väljakujunemisel tähtsat osa. Ideeline võitlus ei kajastunud üksnes publitsistikas, vaid ka Itaalia kultuurielus. Vabadusearmastust ja patriotismi õhkub Niccolini tragöödiatest, Guerrazzi romaanidest, Giusti poliitilisest satiirist ja Verdi ning Rossini suurepärasest muusikast.

Ühiskondliku liikumise tõus 1846.—1847. aastal. Revolutsioonilise situatsiooni väljakujunemine

Aastail 1846—1847 haaras väga laiu ühiskonnakihte, liberaalsest aadlist kuni revolutsioonilise pleebsini, rahulolematus feodaal-absolutistliku korraga ja soov vabastada Itaalia Austria ikkest. 1845.—1846. aasta ikaldused ja sellele järgnenud kriis Euroopa kaubanduses ning tööstuses tõid kaasa uusi hädasid. Laostumine, ettevõtete sulgemine ja tööpuudus halvendasid kõigis Itaalia osades rahva olukorda veelgi.

Üldise käärimise olukorras muutus aktiivsemaks ka liberaalne opositsioon. Liberaalid hakkasid julgemini taotlema osalisi majan-

duslikke ja poliitilisi ümberkorraldusi, mille abil nad püüdsid oma positsioone kindlustada ja revolutsioonilist liikumist pidurdada.

Kirikuriik oli esimene maa, kus mõõdukatel õnnestus saavutada absolutismiga teatav kompromiss. Juunis 1846 sai paavstitoolile Pius IX. Tajudes revolutsiooni lähenemist, tegi Pius IX liberaalidele mõningaid järeleandmisi. Ta tähistas oma valitsemisaja algust rea liberaalsete reformidega: andis poliitilise amnestia, asutas Riiginõukogu (Konsulaadi), kuhu kuulus ka ilmalikke isikuid, pehmendas tsensuuri ja lubas luua kodanliku kaardiväe. Oma riigis hakkasid esimesi arglikke reforme läbi viima ka Sardiinia kuningas Karl Albert ja Toskaana hertsog.

Monarhide tähtsusetuid järeleandmisi kasutas mõõdukas kodanlus kärarikkaks kampaaniaks, kuulutades niinimetatud «liberaalse ajastu» alanuks. Nii tekkisidki legendid «liberaalsest paavstist» Pius IX-st ja kuningas Karl Alberti «vabaduse missioonist».

Risti vastu liberaalide ootustele ei peatanud ülaltpoolt tehtud tühised reformid revolutsioonilise liikumise kasvu, vaid just soodustasid rahvahulkade poliitilise aktiivsuse suurenemist. Aastail 1846—1847 võtsid üha laiema ulatuse talupoegade näljamässud ja linnakehvistu stiihilised väljaastumised kõrgete hindade ja tööpuuduse vastu. Need mõjukad demonstratsioonid omandasid poliitilise ja rahvusliku vabadusliikumise iseloomu.

Vahetpidamatute rahutuste koldeks said Lombardia ja Veneetsia. Milaanos korraldasid põrandaalused vabariiklaste ühingud patriootilisi demonstratsioone. 1847. aastal puhkesid Milaanos ja teistes Lombardia linnades niinimetatud «tubakamässud». Elanikkond loobus suitsetamast, sest tubakamüük andis Austria riigikassale suuri sissetulekuid. Paljudes kohtades tekkis elanikkonna ja politsei vahel veriseid kokkupõrkeid. Veneetsias arreteeriti patriootilise liikumise juhid, kodanlikud demokraadid Manin ja Tommaseo. Ka Veneetsias algasid «tubakamässud». Majaseintele ilmusid loosungid — «Sakslased Itaaliast välja!». Toskaanas ja Kirikuriigis nõudis rahvas relvi Austria vastu võitlemiseks. Livornos püüti isegi alustada ülestõusu. Roomas kestsid Austria-vastased rahutused terve nädala. Otsustavat osa etendas rahutustes kehvistu, kelle eesotsas seisis Rooma alamkihtide juht demokraat Angelio Brunetti, hüüdnimega Ciceruacchio.

Lõuna-Itaalia külades puhkes äge võitlus kogukonnamaade pärast. Talupojad nõudsid nende maade ärajagamist ja süütasid losse, aitu ning rehtesid. 1847. aasta lõpul puhkes Kalaabrias demokraatlike salaühingute poolt ettevalmistatud ülestõus. Kalaabria talupoegade ulatusliku toetuse tõttu kestis ülestõus terve kuu. Rahvahulkade feodalismivastane võitlus liitus kõikjal rahvusliku vabadusliikumisega.

Elevilolek kasvas Itaalias veel suuremaks, kui Austria okupeeris Ferrara linna. Oli tekkinud revolutsiooniline situatsioon.

Üheksateistkümnes peatükk

SAKSAMAA AASTAIL 1815—1847

Saksa Liit

Viini kongressil loodud Saksa Liitu kuulus algul 34 sõltumatut riiki ja 4 vabalinna (Hamburg, Lüübek, Breemen ja Frankfurt Maini ääres). Saksa Liidu täieõiguslike liikmete hulka oli võetud ka kolme välisriigi riigipead — Inglise, Taani ja Hollandi kuningas kui Hannoveri, Holšteini ning Luksemburgi valitsejad. Austriast ja Preisimaast läks Saksa Liidu koosseisu ainult see osa nende territooriumist, mis varem oli kuulunud Püha Rooma riigi koosseisu. Suur osa Austria ja Preisimaa valdustest jäi liidust välja (Austria keisri maadest Ungari kuningriik, Lombardia-Veneetsia kuningriik ja Galiitsia; Preisi kuninga maadest Ida-Preisimaa ja Poznań). Austria keisririigi Tšehhi alad, Böömimaa ja Määrimaa läksid Saksa Liidu koosseisu.

Kõrgeimaks organiks, kuhu kuulusid kõik 38 liidu liiget, oli Saksa valitsejate esindajate nõukogu, Liidupäev (Bundestag), kes pidas oma istungeid Frankfurdis Maini ääres. Liidul polnud ühist kõrgemat kohtuvõimu ega ühtset diplomaatilist esindust, samuti mitte sõjaväge. Kuigi hiljem otsustati ühine sõjavägi luua, jäi see otsus ellu viimata. Liidupäeva otsused jõustusid ainult siis, kui liidu liikmeks olevad suveräänsed valitsejad need heaks kiitsid. Saksa Liit oli nõrgalt ühendatud konföderatsioon, millel polnud erilist jõudu ega mõjuvõimu.

Juhtiv koht liidus kuulus Austriale. Kogu aeg oli liidu esimeheks Austria esindaja, isegi Liidupäeva istungeid hakati hiljem pidama Austria Frankfurdi saatkonnas. Austria ja teised reaktsioonilised valitsused täitsid Saksa Liidus agaralt sandarmikohuseid, kaitstes monarhiat, religiooni ja aadlike eesõigusi.

Preisimaa pärast 1815. aastat

Tähtsuselt teine liige Saksa Liidus oli Preisimaa kuningriik. Nagu Austrias, nii võidutses ka seal pärast Napoleoni langust feodaal-absolutistlik reaktsioon. Preisimaa valdused asetsesid üksteisest lahus. Nad koosnesid kahest suuremast osast: idapoolse moodustasid Preisimaa vanad provintsid ja Poznań, läänepoolse aga tema uued provintsid Reinimaa ja Vestfaal. Kuningriigi mõlemat osa lahutasid teiste Saksa valitsejate maad ja nad erinesid ka oma sisemise korralduse poolest.

Preisi kuningriigi idapoolsetes provintsides võimutsesid junkrud, poliitilisel reaktsioonil oli siin endiselt kindel toetaja suurmõisnike näol. Talupojad olid 1807. aasta reformiga saanud küll isiklikult vabaks, kuid nad olid ilma poliitiliste õigusteta ja maata ning pidid endiselt tegema mõisategu ja maksma renti. Kõrgem politseivõim ja kohtuhärrus olid maal ikka veel junkrute käes. Rahvahulkade olukord oli eriti halb Preisimaaga ühendatud Poola aladel, Poznańis ja Sileesias. Preisi valitsus saksastas vägivaldselt Poznańit ja Sileesiat. Seati sisse preisi maaõigus, kõrgemad ametikohad täideti sakslastega, poola keel tõrjuti koolidest välja.

Preisi kuningriigi läänepoolsed maad, Reinimaa ja Vestfaal, olid pikemat aega olnud prantslaste võimu all. Seal polnud mõisamajandite osatähtsus nii suur kui idas ja talupojad olid juba ammu pärisorjusest vabastatud. Läänes oli kindlalt juurdunud Prantsuse XVIII sajandi revolutsiooniga loodud kodanlik kord. Kõik kodanikud olid seaduse ees võrdsed, kohtupidamine oli avalik jne.; mõisnike kohtuhärrus, mis Preisimaa idaprovintsides ikka veel kehtis, oli läänes juba kaotatud.

Majanduslikult ei moodustanud Preisimaa valdused ühtset tervikut. Segavalt mõjusid ka monarhia kahe osa vahelised religioossed erinevused: idaprovintsid olid protestantlikud, läänes valitses aga katoliiklus.

Pärast võitu Napoleoni üle moodustas Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III kunagi tõotatud esindusliku korra asemel kaheksasse provintsi ainult seisuslikud maapäevad (landtagid), kuid maapäevadel polnud üksteisega sidet ja nad olid vaid nõuandvad organid.

Teised Saksa riigid pärast 1815. aastat

Enamikus Põhja-Saksamaa väikeriikides, eriti Mecklenburgis, Oldenburgis, Braunschweigis ja Hessen-Kasselis võidutses pärast 1815. aastat metsik feodaalne reaktsioon. Kõigis neis väikeriikides vaevlesid talupojad uuesti sisseseatud raskete feodaalkoormiste ja rõhumise all. Vana Hesseni kuurvürst Wilhelm tühistas troonile tagasi tulles kõik prantslaste seadused ja käskis sõjaväel jälle kanda parukaid ning patse.

Inglismaaga uuesti personaaluniooni kaudu ühendatud Hannoveris ja Saksimaal kutsuti pärast 1815. aastat jälle kokku vanad seisuslikud landtagid. Ainult Tüüringi vürstiriikides (Saksi-Weimaris ja Saksi-Meiningenis) kehtestati konstitutsiooniline kord. Neljas Lõuna-Saksa riigis — Baieris, Vürtembergis, Baadenis ja Hessen-Darmstadtis — olid Prantsuse revolutsioon ja Napoleoni kodanlik seadusandlus jätnud niivõrd sügavaid jälgi, et seal ei olnud võimalik vana seisuslikku aadliriiki päris endisel kujul taastada. Kohaliku kodanluse nõudel kehtestati neis riikides konstitutsioon, mis sarnanes Prantsuse 1814. aasta hartaga, kuid oli veelgi konservatiivsem.

Saksamaa majanduslik arenemine aastail 1815—1847. Põllumajandus ja tööstus

XIX sajandi kahe-kolme esimese aastakümne jooksul muutus Saksamaa majanduselus vähe. Paljud Saksa linnad sarnanesid ikka veel keskaegsetega. Elu kulges neis aeglaselt ja loiult, elanikke oli ainult üksikutes linnades üle 4000—5000. XIX sajandi 40-ndail aastail oli 12 suuremas Saksa linnas kokku ainult pisut rohkem elanikke kui Pariisis.

Kuigi tööstustoodang kasvas, eriti 30—40-ndail aastail, jäi Saksamaa siiski XIX sajandi esimesel poolel eeskätt agraarmaaks. Elanikkonna valdav enamus (üle 70 protsendi) elas maal ja tegeles põllumajandusega.

Suurem osa põllumaast jäi preisi junkrute kätte, kes peale selle said talupoegadelt «vabastamise» eest tohutuid summasid. Steini ja Hardenbergi seadusi täiendava valitsuse 1816. aasta deklaratsiooni järgi võisid oma koormisi välja osta ainult jõukad talupojad, kes olid kantud katastrinimistuisse ja omasid täisrakendi tööloomi. Vabaksostmise tingimused jäid endiseks. Mõisateost lahtisaamiseks pidi talupoeg jätma kolmandiku või koguni poole oma jaosmaast härrale või maksma talle iga aasta teatava kindla summa renti. 1821. aastal sai talupoeg õiguse end ühekordse luna eest ka sellest raharendist vabaks osta, kui ta suutis mõisnikule tasuda aastarendist 25 korda suurema summa. 1848. aastaks oli Preisimaal end koormistest vabaks ostnud $^{6}/_{7}$ jõukatest talupoegadest, kuid ainult üsna tühine osa keskmikest ja kehvikutest. Väljaostumaksudest saadud raha andis mõisnikele võimaluse oma majapidamised ümber korraldada kapitalistlikele alustele. Kuid junkrud jätsid ka «vabastatud» külas kehtima osa pärisorjusliku korra igandeid ja ekspluateerisid neist sõltuvaid talupoegi. Sel teel saadud tulude eest palkasid junkrud moonakaid ja palgatöölisi ning laiendasid kartuli ja suhkrupeedi külvipinda, arendasid viinapõletamist ja peedisuhkru valmistamist.

Preisimaa Reini provintsis oli feodaalkord likvideeritud juba

prantslaste võimu ajal. Mis puutub Lääne- ja Edela-Saksa väikeriikidesse, siis olid talurahvareformid neis läbi viidud palju otsustavamalt kui Preisimaal. Neis väikeriikides esines feodaalkoormisi 20-ndaist aastaist alates väga harva. Saksamaa lääneosas oli mõisamaade osatähtsus üldse hoopis väiksem ja enamikule talupoegadele olid nende jaosmaad alles jäänud.

Talurahva kihistumine viis juba XIX sajandi esimestel aastakümnetel väikese grossbauerite (hallparunite) rühma tekkimisele ja talupoegade enamiku vaesumisele. Osa vaesunud talupoegadest proletariseerus ja läks linna. 40-ndaiks aastaiks oli eriti raskeks muutunud Reini (Moseli) viinamarjakasvatajate olukord, kes moodustasid kohalikust elanikkonnast 11,7 protsenti, kuid omasid ainult 1,41 protsenti kogu haritavast maast.

Tööstuslik tootmine oli peaasjalikult käsitööliste kätes. Mitmes tööstusharus arenes siiski juba edukalt kapitalistlik manufaktuur. 30—40-ndail aastail tekkisid ka esimesed suured vabrikud, kuid tööstuslik revolutsioon põrkas Saksamaal suurtele raskustele. Poliitiline killustatus takistas ühtse rahvusliku turu loomist. Maal püsima jäänud feodaalkord pidurdas vaba tööjõu tekkimist ja talupoegade ostujõu kasvu. Sisemised tollitõkked, erinevad raha-, mõõdu- ja kaalusüsteemid ning ühtse kaubandusseadusandluse puudumine raskendasid kaubanduse arenemist.

Kapitalistlike suhete poolest kõige arenenumad rajoonid olid Preisimaa provintsid Reinimaa ja Vestfaal, kus elanikkonna vabanemine feodaalkoormistest, samuti Saarimaal ja Ruhris olevad kivisöe- ja rauamaagilademed soodustasid tööstuse kasvu.

XIX sajandi 40-ndate aastate alguseks muutusid Bochum ja Essen ühe põlvkonna silmade all tähtsusetust asulast suurlinnaks, söe- ja metallurgiatööstuse keskuseks. XIX sajandi 30-ndaiks aastaiks ilmus Reini mõlemale kaldale vabrikutüüpi ettevõtteid. Eriti palju ilmus neid Barmenisse — Krefeldi ja Elberfeldi linna rajooni.

Teine tööstuslikult arenenud rajoon oli Sileesias. Seal oli laialt levinud lõuendi-, aga hiljem ka puuvillatööstus. Esimesed ketrusvabrikud asutati Sileesias XIX sajandi 20-ndail aastail, kudumine seevastu jäi veel kuni XIX sajandi keskpaigani peaaegu täielikult käsitsitööks.

Preisimaa pealinn Berliin oli juba 40-ndate aastate lõpul üks Saksamaa suuremaid kaubanduslikke ja tööstuslikke keskusi. Berliini oli koondunud peaaegu üks kolmandik kogu Preisimaa masinaehitusest ja sitsitrükkimisest. Berliini 400 000 elanikust olid 1846. aastal ligi 70 000 palgatöölised, kes ei töötanud ainult manufaktuuritüüpi ettevõtetes, vaid ka suurtes vabrikutes ja tehastes, näiteks Borsingi vabrikus, mis valmistas 1847. aastal 67 vedurit.

Väljaspool Preisimaad arenes tööstus kiiresti Saksimaal. Chemnitzi linna hakati nimetama «saksa Manchesteriks».

Raudteetranspordi areng

Märkimisväärne oli Saksamaal tehniline progress ka transpordi alal. 1824. aastal ilmusid Reinile esimesed aurikud. Esimene raudtee (Nürnberg—Fürth) avati 1835. aastal, aga 40-ndate aastate algul alustati mitme suure raudteeliini ehitamist, et ühendada ääremaid keskusega ja Saksa linnu omavahel. Samal ajal pikenes märgatavalt ka maanteede võrk. Maanteid ehitati peamiselt Preisimaa algatusel ja tema kulul. Niisugune väikeriikidele üle jõu käiv ehitustöö lähendas neid riike Preisimaale ja kergendas viimasel talle kuuleka Tolliliidu loomist.

Tolliliidu tekkimine

Preisimaal kehtestati esimene üldine tollitariif juba 1818. aastal. Hiljem hakkas Preisi valitsus astuma samme selle heaks, et Preisimaa valduste ja tema naabruses asuvate Saksa riikide vahelised tollitõkked kaoksid. Selleks sõlmis Preisimaa väikeriikidega lepinguid ühiste tollipiiride kehtestamise kohta. 1834. aastal ühendas Tolliliit 18 riiki 23 miljoni elanikuga. Juhtiv osa kuulus liidus Preisimaale, mis avaldas mõju Preisi ja Austria vahelisele võitlusele poliitilise ülevõimu eest Saksamaal. Tolliliidust jäid kõrvale ainult üksikud Põhjamere-äärsed riigid — Hannover, Hansalinnad, Holštein, Oldenburg ja Mecklenburg.

Tolliliidu loomine aitas palju kaasa siseturu edasisele laienemisele ja Saksa tööstuse kiiremale arengule. Kuid teatavast tehnilisest progressist hoolimata ei jõudnud tööstuslik pööre Saksamaal enne 1848.—1849. aasta kodanlik-demokraatlikku revolutsiooni algstaadiumist kaugemale. Aurumasinate arvu poolest jäi Saksamaa maha mitte ainult Inglismaast, vaid ka Prantsusmaast. 1849. aastal oli Berliinis ainult 113 aurumasinat.

Poliitiline reaktsioon Saksamaal aastail 1815—1830

Pärast Napoleoni lüüasaamist tõstis reaktsioon pead kõigis Saksa liidu riikides, eriti Preisimaal, kus vabadusliikumine iseseisvussõja ajal arenes suuremas ulatuses kui teistes Saksa riikides. See liikumine ei levinud siiski kuigi laialdaselt ja puudutas rahvahulki võrdlemisi vähe. Peale selle oli preisi bürgerite ja nendega liitunud haritlaste liberalism oma iseloomult preisipäraselt truualamlik. Saksa kodanluse poliitiline jõuetus ei sõltunud mitte niivõrd maa killustatusest kui just hirmust võimaliku rahvaliikumise ees. Nende hirm kasvas vastavalt sellele, kuidas Saksamaa tööstustöölised liitusid ja klassivõitluse areenile astusid. Selle kartuse pärast ei olnudki saksa kodanlus võimeline täitma oma

ajaloolist ülesannet — juhtida töötava rahva võitlust monarhia ja feodaalaadli vastu. Ta kaldus alati kompromissi valitsevate ringkondadega rahva huvide arvel.

Bürgerite poliitilise nõrkuse tõttu said Friedrich Wilhelm III ja tema selja taga seisvad junkrud kohe pärast Napoleoni-vastase sõja lõppu alustada ägedat rünnakut kõigi reformipooldajate vastu ja taastada täielikult absolutistliku korra. Saksa bürgerid olid passiivsed. Reaktsiooni võidutsemist püüdsid aastail 1815—1819 takistada üliõpilased, kellest enamik pärines väikekodanlikest kihtidest. Prantsuse revolutsiooni aegadest peale levisid Saksa ülikoolides unistused vabadusest. Noorsugu soovis ühtset Saksamaad, mis oleks vaba monarhide omavolist ja aadlike, ametnike ning politseinike toorest türanniast.

1817. aasta sügisel tekkis üliõpilastel idee pidulikult tähistada kahekordset juubelit, reformatsiooni ja Leipzigi lahingu aastapäeva. Saksamaa ülikoolidest kogunes oktoobris üle 450 üliõpilase Eisenachi linnakese lähedal asuvas ajaloolises Wartburgi lossis korraldatud pidustustele. Pidustuste lõpul heitsid üliõpilased demonstratiivselt tulle tagurlike autorite raamatuid ja brošüüre ning reaktsiooni sümboliseerivaid esemeid — Austria kapralikepi ja Hesseni sõduriparuka —, jäljendades niiviisi Lutherit, kes omal ajal viskas tulle paavsti bulla.

Järgmisel aastal asutati Jenas Ülesaksamaaline Üliõpilasliit, mis seadis endale eesmärgiks võidelda Saksamaa rahvusliku ühtsuse ja poliitilise vabastamise eest. Liidus etendas juhtivat osa noor dotsent Karl Follen, vaadetelt demokraat ja vabariiklane. 1818. aastal moodustas K. Follen koos oma vennaga niinimetatud «järeleandmatute» salaühingu. «Järeleandmatute» meelepaha pöördus andetu reaktsioonilise dramaturgi Kotzebue vastu, kes oli saatnud tsaarile salakaebusi Saksa üliõpilasliikumise kohta. 1819. aastal torkas K. Folleniga ühenduses seisev üliõpilane Karl Sand Kotzebue pistodaga läbi. See terroriakt andis Metternichile põhjuse reaktsiooni tugevdamiseks. Augustis 1819 kutsuti Karlsbadi kokku Saksa Liidu volinike erikonverents. Konverentsil koostati määrused, millega seati sisse eeltsensuur kõigile alla 20 trükipoogna suurustele väljaannetele ja anti võimudele õigus oma äranägemise järgi ükskõik milline ajaleht sulgeda. Üliõpilased ja professorid seati range valve alla, üliõpilasseltsid ning -liidud aga keelati ära.

Pärast Kotzebue tapmist tugevnenud reaktsioon võimutses kuni XIX sajandi 30-ndate aastate alguseni. Ainult väga vähesed, nagu ajakirjanik ning luuletaja L. Börne ja luuletaja H. Heine julgesid tol ajal feodaal-absolutistliku tagurluse obskurantismi vastu häält tõsta.

Reaktsiooniline ideoloogia

Saksa Liidus jagamatult valitsev poliitiline reaktsioon kajastus ka filosoofias, poliitikas, kirjanduses ja kunstis. Neid, kes astusid välja tolle aja kohta progressiivsete Prantsuse XVIII sajandi lõpu kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ideede vastu, nimetati üldiselt «romantilise» või «ajaloolise» koolkonna esindajateks.

Õigusteaduse valdkonnas kuulutas «ajaloolise õiguse koolkond», mida juhtis juuraprofessor Savigny, «. . . mässuks iga pärisorjade nuudivastase hüüde, kui see nuut ainult oli vana, päritud, ajalooline nuut».[1]

Berni linna patriits, Austraaliasse elama asunud ja seal katoliku usku läinud L. Haller ülistas oma teoses «Poliitikateaduse restauratsioon» «seaduslike» valitsejate isevalitsust. Tema ideaaliks oli keskaegne riik oma seisuslike korporatsioonidega. Austria teenistusse läinud ning samuti katoliku usu omaks võtnud preislane Adam Müller idealiseeris keskaegset Saksamaad. Ta nõudis majoraatide, tsunftide ja muude keskaegsete igandite säilitamist ning ülistas igati vanade germaanlaste vallutussõdasid ja röövretki.

Kõige järjekindlam tagurluse vaadete esindaja ja väljendaja romantilises filosoofias oli Schelling. Teda tuntakse peamiselt nõndanimetatud «natuurfilosoofia» väljapaistvaima esindajana. Schelling kandis «orgaanilise arengu» mõiste üle ühiskonnaelu nähtustele ja arvas, et looduse ning mõistuse arengu aluseks on üks ja seesama vaimne jõud, «absoluut», mille avastamine ongi tema filosoofia ülesandeks.

Hegel kui saksa kodanluse ideoloog XIX sajandi algul

Saksa klassikalises filosoofias oli tuntuimaks XIX sajandi algul Hegel (1770—1804). Tema töödes («Loogikateadus», «Loodusfilosoofia», «Vaimu fenomenoloogia» jt.) avaldub eriti selgesti saksa kodanluse seisundi ja poliitiliste taotluste vastandlikkus, millest oli juba juttu ülalpool. Filosoofilise mõtte arengu ajaloos seisis Hegeli suur teene selles, et ta otsustavalt loobus eelnenud ajastu metafüüsilisest mõtteviisist ja püüdis Kandist ning Fichtest erinevalt tunnetada ja seletada nähtuste maailma selle tekkimises ning arengus. Nagu Herakleitos, nii väitis ka Hegel, et «kõik voolab», kuid «voolab» ja areneb dialektiliselt, s. t. vastandite muutumise ning võitluse teel. Esitades arenemise idee, dialektilise arenemise idee, toetus Hegel Prantsuse kodanliku revolutsiooni kogemustele ja kajastas kahtlemata saksa kodanluse eesrindlikke püüdeid. Kuid samal ajal on Hegel idealistliku ja ole-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, К критике гегелевской философии права. Ведение, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. I, изд. 2, lk. 416.

muselt reaktsioonilise filosoofilise süsteemi loojaks, mis tugineb religioonile ning müstikale. Kogu maailma vaatles ta kui absoluutse idee ehk maailmavaimu avaldust ja arenemist. Et see vaim on arukas, peavad olema arukad ka tema avaldused nii looduses kui inimühiskonnas. «Kõik, mis on tegelikult olemas, on mõistlik, ja kõik, mis on mõistlik, on tegelikult olemas,» kuulutas Hegel. Niiviisi õigustas Hegel, nagu kõik teisedki restauratsiooniajastu ideoloogid, Saksamaal ja Preisis kehtivat poliitilist korda.

Pidades loenguid Berliini ülikoolis, kiitis Hegel pidevalt Preisi kuningriiki, nimetas seda tõeliseks «vabaduseriigiks» ja maailmavaimu kõrgeimaks avaldumisvormiks. Oma poliitiliseks ideaaliks tunnistas ta konstitutsioonilise monarhia, kus aadli kõrval omab teatavat mõjuvõimu ka suurkodanlus. Just sellise monarhia kuulutas Hegel ühiskonna arengu kõrgeimaks tipuks. Jõu seadis Hegel avalikult õigusest kõrgemale. Surudes sakslastele ideaalina peale Euroopa kõige röövellikuma aadliriigi, oli Hegel esimene, kes Kandi «igavese rahu» ja rahvaste sõbraliku kooselu ideele vastandas mõtte, et sõjad on paratamatud, sest nad aitavad kaasa rahva «kõlbelisele puhastamisele» ning kaitsevad rahva vaimu «roiskumise» eest. Edaspidi haarasid just neist Hegeli õpetuse tagurlikest külgedest kinni tema õpilased, niinimetatud parempoolsed heegellased, hiljem aga moodustasid need seisukohad saksa fašismi inimvaenuliku «filosoofia» aluse.

Saksamaa ja 1830. aasta juulirevolutsioon Prantsusmaal

Kui tugev Saksamaal 1815. aastast peale mõllav reaktsioon ka oli, opositsiooni jõudude kasvu ta takistada ei suutnud.

1830. aasta juulisündmused Prantsusmaal panid lainetama Saksamaagi. «Sellest ajast peale, kui Luther kaitses Wormsi riigipäeval oma teese, pole ükski sündmus vapustanud minu kodumaad nõnda kui juulirevolutsioon,» kirjutab H. Heine.

Rahutused haarasid peaaegu kõiki Saksa Liidu riike. Põhja-Saksamaal tõusid üles väikese Braunschweigi hertsogiriigi elanikud. Hertsogi palee pandi põlema, hertsog ise pidi aga troonist loobuma. Rahvarahutuste mõjul loobus troonist ka Hessen-Kasseli kuurvürstiriigi valitseja hertsog Wilhelm. Hannoveri ja Saksimaa valitsejail tuli kehtestada konstitutsioon.

Karmist politseiterrorist hoolimata puhkesid Preisimaal varsti pärast Prantsusmaa juulisündmusi vabrikutööliste rahutused Aachenis ja Barmenis ning kasvas kodanluse poliitiline aktiivsus.

Samuti arenesid sündmused ka Lõuna-Saksamaal, kus kodanlus taotles konstitutsioonilise korra kindlustamist. Näiteks Baadenis viisid liberaalsed professorid Rotteck ja Welcker landtagis 1831. aastal läbi seaduse, millega talupojad said õiguse end osaliselt vabaks osta kümnise ja teiste feodaalkoormiste tasumisest.

Samal ajal soovitasid nad koostada liberaalsema trükiseaduse. Baadenis 1830. aasta sügisest alates areneva talurahvaliikumise survel kiitsid landtag ja valitsus nende ettepanekud heaks. Baadeni naaberriigis Hessenis alustasid talupojad ülestõusu ning purustasid ametnike ja politseinike maju.

Eriti suurt mõju avaldas Prantsuse juulirevolutsioon Baieri Pfalzis. Kodanlik-demokraatlikku liikumist juhtisid seal võimekad mehed, kes korraldasid 27. mail 1832 Neustadti linna lähedal asuvate Hambachi linnuse varemete juures poliitilise demonstratsiooni, millest võttis osa umbes 20 000—30 000 inimest. Demonstratsioonil formuleeriti poliitiliste reformide soovijate nõudmised ja tuldi avalikult välja rahvusliku ühtsuse loosungiga, mille välise tunnusena demonstrantide peade kohal lehvisid must-puna-kuldsed rahvuslipud.

Hambachi sündmustele vastas Liidupäev uute surveabinõudega: kehtestati drakooniline trükiseadus, keelati ära meeleavaldused, rahvuslipud ning kokardid ja tõsteti «poliitiliste kuritegude» eest antavaid karistusmäärasid. Kõik need abinõud kutsusid muidugi demokraatliku haritlaskonna ja üliõpilaste hulgas välja protestilaine. 1833. aasta aprillikuu algul püüdis väike salkkond üliõpilaste salaühingu liikmeid ja nendega liitunud poola emigrante saada oma võimusesse Frankfurdi peavahi ja kuulutada välja ülesaksamaalise vabariigi. Sõjavägi sai halvasti ettevalmistatud väljaastumisest kerge vaevaga jagu.

Üheaegselt Frankfurdi demokraatidega tegid salaja propagandat ka Hesseni vabariiklased, kes 30-ndate aastate algul sügaval põranda all moodustasid Inimõiguste Salaühingu. Hesseni vandenõulaste eesotsas seisid kaks energilist meest: revolutsioonilise üliõpilasliikumise veteran pastor Weyditsch ja noor Hesseni üliõpilane Georg Büchner, kes mõni aeg hiljem kirjutas hea draama «Dantoni surm». Büchneri algatusel andis Inimõiguste Salaühing välja saksa talupoegadele määratud lendlehti, mis pidid neile meelde tuletama 1525. aasta kuulsusrikkaid revolutsioonilisi traditsioone. Eriti hästi õnnestus Büchneril «Hesseni Külateataja», milles kuulutatakse: «Rahu hurtsikuile, sõda lossidele!» Inimõiguste Salaühingu eluiga oli üsna lühike, politsei hävitas ta juba 1834. aasta keskpaiku. Weyditsch hukkus vangla rõsketes piinakambrites, Büchner põgenes Šveitsi ja suri seal peatselt tuberkuloosi.

Kõrvuti väljaastumistega Saksamaal tegid revolutsioonilist propagandat ka Saksamaalt Prantsusmaale ja eriti Šveitsi ümberasunud saksa demokraatlikud emigrandid. Nad moodustasid Šveitsis 1834. aasta kevadel ühingu «Noor-Saksamaa» ja astusid ühendusse teiste maade demokraatlike emigrantidega. «Noor-Saksamaa» poliitiline programm nägi ette Saksamaa muutmist föderatiivseks demokraatlikuks vabariigiks ja kõigi feodaaligandite vägivaldset kõrvaldamist. Selle ühingu liikmeks astusid ka tulevased

1848.—1849. aasta revolutsiooni väljapaistvad tegelased K. Schapper ja J. F. Becker. Šveitsi valitsuse survel oli ühing sunnitud juba 1835. aasta lõpul oma tegevuse lõpetama, kuigi oli jõudnud luua 20 klubi Šveitsi linnades elavate saksa käsitööliste ja tööliste jaoks ning tõmmata need inimesed niiviisi aktiivsesse poliitilisse võitlusse.

Liberaalne opositsioon XIX sajandi 30-ndail aastail

Kapitalismi üha kiireneva arenemise tingimustes kasvasid opositsioonilised meeleolud ka saksa kodanluse seas, kellele olid avaldanud sügavat muljet prantsuse ja belgia kodanluse poliitilised edusammud. Reinimaal ja Vestfaalis esitasid töösturid ja kaupmehed varsti pärast Prantsuse juulirevolutsiooni poliitilisi nõudmisi, mis on kokku võetud Aacheni vabrikandi Hansemanni poolt koostatud märgukirjas. Märgukiri anti 1831. aasta algul üle Preisi kuningale.

Preisimaa liberaalid nõudsid seisuslike provintsiaallandtagide muutmist ülesaksamaaliseks esinduskoguks ja valimiskorra niisugust ümberkorraldamist, mis lõpetaks aadli vägivalla, kuid nad olid otsustavalt üldise valimisõiguse vastu. Nad soovitasid Preisi kuningal tuge otsida «mõjukatelt» ja kõige jõukamatelt kodanikelt, hirmutasid teda «alamrahva ülestõusuga» ja kinnitasid, et «rahvuse tõeline jõud seisab» bürgerite ning aadli liidus.

Hiljem, 40-ndail aastail, hakkas saksa liberaalne kodanlus veel enam kartma rahvarevolutsiooni. Kodanlus oli valmis leppima monarhia ja junkrute väikestegi järeleandmistega.

Opositsioonilise liikumise kodanlik-demokraatlik tiib. Kirjanduslik vool «Noor-Saksamaa»

Otsustavalt astusid reaktsiooniliste feodaalmõisnike vastu välja saksa ühiskonna laiemad kihid — talupojad, käsitöölised ja väikekodanlased. Seoses kapitalistliku suurtööstuse kasvuga laostusid väiketootjad üha enam, see aga kutsus neis esile ägeda meelepaha. Samal ajal kannatasid väiketootjad ikka veel kehtiva feodaalkorra surve all. Kuid vabariiklikud ja demokraatlikud ideaalid avaldusid saksa väikekodanlike haritlaste juures XIX sajandi 30-ndail aastail võrdlemisi ebamääraselt ja järjekindlusetult.

Selles suhtes iseloomulikuks nähtuseks oli kirjanduslik vool, mis nimetas end samuti nagu Šveitsis asuvate emigrantide revolutsiooniline ühing «Noor-Saksamaaks». Voolu eesmärgiks oli võitlus demokraatliku korra ja rahvusliku ühinemise eest. Seda voolu esindavad kirjanikud astusid oma teostes välja metternihhide ja reaktsioonilise preisi korra vastu. Pärast juulirevolutsiooni

Pariisis elavad emigrantlikud kirjanikud Ludwig Börne ja Heinrich Heine olid selle kirjandusliku ühenduse ideelisteks juhtideks. Neile järgnes rühm noori kirjanikke ja luuletajaid, kellest väljapaistvaim oli tragöödia «Uriel Akosta» autor dramaturg Karl Gutzkow.

Ludwig Börne (1786—1837) avaldas 30-ndate aastate keskel pamfleti, mis oli suunatud pimedusjüngri ning tentomaani Menzeli vastu, kes esitas valitsusele demokraatlike kirjanike kohta salakaebusi ja irvitas Prantsuse XVIII sajandi progressiivsete ideaalide üle. L. Börne kutsus saksa rahvast väsimatult võitlusse, kuid piirdus seejuures poliitilise võrdsuse nõudmisega ja pidas kodanlik-demokraatlikku pööret inimkonna päästmiseks.

Suur saksa luuletaja Heinrich Heine (1798—1856) naeris teravmeelselt ja lõikavalt välja Saksamaal valitseva poliitilise korra ning kutsus saksa «Mihklit» üles «mitte rahunema, kuni on elus veel üksainuski türann». Ta mõistis paremini kui L. Börne kodanliku revolutsiooni eesmärkide ja ülesannete piiratust ning tervitas oma kuulsates «Kangrutes» iseseisva saksa töölisliikumise algust, kuigi Heine ei olnud kunagi sotsialist.

Enamiku «Noor-Saksamaa» kirjanike ning luuletajate kirjanduslikud väljaastumised olid hoopis mõõdukamat laadi ja piirdusid 40-ndail aastail vaid sõna- ja trükivabaduse nõudmisega.

Noorheegellased. L. Feuerbachi materialistlik filosoofia

Filosoofide hulgas, kes lugesid end Hegeli õpilasteks ja järelkäijateks, hakkas üha avalikumalt ilmnema ideeline rühmitumine. Võitluses feodaalsete tagurlastega hakkas ikka selgemini eralduma vasak tiib, niinimetatud noorheegellased. Nad hindasid peamiselt Hegeli dialektilist meetodit, kuid tegid tema õpetusest järeldusi, mis käisid risti vastu Hegeli poliitilistele tõekspidamistele. David Strauss, Bruno Bauer, Arnold Ruge, Max Stierner ja teised noorheegellased asendasid Hegeli «absoluutse idee» inimliku «teadvusega» ning arvasid, et just viimase arenemine teeb ühiskonna revolutsioonilise ümberkorraldamise tarbetuks. Sellest lähtudes võitlesid nad poliitilise reaktsiooni vastu sel teel, et võtsid filosoofilise ning ajaloolise kriitika alla religiooni, kristliku dogmaatika, evangeeliumitekstid jms. Alustanud 30-ndail aastail küllaltki tormilist protesti Saksamaal valitseva tegelikkuse vastu, hakkasid nad peagi ründama mitte niivõrd ühiskondlikes suhetes esinevaid pahesid, kuivõrd nende pahede peegeldust inimeste teadvuses. 40-ndate aastate alguses kohutasid juba saksa proletariaadi esimesed iseseisvad väljaastumised noorheegellased paremale ja muutsid nad õige pea tavalisteks kodanlikeks liberaalideks.

Hoopis teistsugune oli Hegeli õpilase, viimase suure saksa klassikalise filosoofia esindaja Ludwig Feuerbachi (1804—1872)

ideeline arengutee. Temagi alustas usuteaduse kriitikaga, kuid astus varsti välja ka Hegeli idealismi vastu. L. Feuerbachi usuvastane, teoloogiale vaenulik filosoofia mõjus kaasaegsete mõistusele päris ilmutusena. 1841. aastal avaldas L. Feuerbach oma peateose «Ristiusu olemus», milles materialism on idealismi juba täiesti üles kaalunud. Feuerbach tõstis uuesti ausse materialismi tähtsaima teesi, et mateeria on primaarne. Ta tuletas mõtlemise olemisest, mitte olemise mõtlemisest, ja tõendas ühtlasi, et maailma on võimalik objektiivselt tunnetada.

L. Feuerbach ei osanud siiski oma materialistlikku maailmavaadet laiendada ühiskondliku elu nähtustele. Ta ei õppinud ära dialektilise mõtlemise meetodeid ega jõudnud parema ühiskonna loomise ideed arendades kaugemale mingi ebamäärase üldise armastuse jutlustamisest ning väitest, et püüe õnnele on kõigile inimestele juba looduse poolt antud omadus.

Kuigi L. Feuerbach religiooni ja idealismi kritiseerides ei suutnud lõplikult välja pääseda vanadelt idealistlikelt radadelt, ei vähenda tema filosoofiale omased puudused tema õpetuse suurt ajaloolist tähtsust, mis seisab selles, et ta «seadis jalule materialismi õigused».

Saksa töölisliikumise algus

Koos tööstuse kasvuga suurenes ka saksa tööliste arv. 1800. aastal ei olnud töölisi rohkem kui 85 000 inimest, 30-ndate aastate algul oli neid 450 000, aga 1848. aastal juba 900 000 inimest, kellest ligikaudu 180 000 olid naised ja umbes 100 000 lapsed. Kuid nagu öeldud, oli enamik saksa töölistest poolkäsitööstuslike väikeettevõtete või manufaktuuride teenistuses ja seepärast vähese klassiteadlikkusega ning poliitiliselt ebaküpsed.

Saksa tööliste olukord oli XIX sajandi esimesel poolel väga halb. 40-ndail aastail kestis mõnedes saksa vabrikutes tööpäev 15—16 tundi. Elukalliduse kasvust hoolimata ei suurenenud töötasu peaaegu sugugi, küll aga levis võrdlemisi laialdaselt üks kõige nördima panevamaid ekspluateerimise vorme — töötasu maksmine toiduainetes. Tööliste töö- ja elutingimused olid samuti kohutavad, tavaliselt tehti tööd madalates ja umbsetes ruumides, kus F. Engelsi sõnade järgi töölised hingasid endale sisse rohkem süsihappegaasi ja tolmu kui hapnikku. Sileesia ajakirjanik W. Wolff, kellest hiljem sai üks K. Marxi lähemaid sõpru, jutustab oma brošüüris «Kasematid», et 40-ndate aastate algul on Breslaus sageli elanud ühes toas 5—7 täiskasvanut ja enam kui 10 last.

1847. aasta suvel kirjutas V. G. Belinski välismaalt oma sõbrale: «Milline vaesus küll valitseb Saksamaal, eriti just õnnetus Sileesias... Alles siin taipasin ma, milline kohutav tähendus on sõnadel pauperism ja proletariaat.»

Tagakiusatute Ühing ja Õiglaste Liit

Juba 30-ndate aastate algul astusid saksa töölised välja masinate vastu (Preisimaa Reini provintsis ja Saksimaal). Proletariaadi revolutsiooniliste organisatsioonide loomine Saksamaa enda pinnal oli tugeva politseiikke tõttu väga raske. Seepärast hakati esimesi saksa tööliste ja käsitööliste revolutsioonilisi organisatsioone looma eelkõige välismaal.

Poliitiliste emigrantide väljavool Saksa Liidu maadest algas enne 1830. aasta sündmusi. Väljavool toimus kahe lainena, Prantsusmaa ja Šveitsi suunas. Eriti palju oli Saksamaalt väljarännanuid 30-ndate aastate algul Pariisis. Peale poliitiliste emigrantide elas Pariisis palju saksa töölisi ning käsitöölisi, peamiselt kellasseppi ning rätsepaid. Nende hulgas tekkiski 1832. aastal esimene saksa töölisühing, mida hakati nimetama Saksa Rahva Liiduks. Algul oli liit ainult haridusselts vähem kui 100 liikmega. 1834. aastal asutas selle liidu liikmete enamik Tagakiusatute Ühingu. Uuel liidul oli oma ajakiri «Tagakiusatu» ja liikmeid hoopis rohkem, juba mõnesaja ümber.

Tagakiusatute Ühingus puhkes võitlus väikekodanlike demokraatide ja sotsialistide vahel. Esimeste eesotsas seisis ajakirjanik-majandusteadlane J. Venedey, teisi juhtis üliõpilane Schuster. 1836. aastal toimus lõhenemine. Sotsialistlik rühmitus astus Tagakiusatute Ühingust välja ning hakkas end nimetama Õiglaste Liiduks. «Me soovime, et kõik inimesed maa peal oleksid vabad, et ükski ei elaks paremini või halvemini kui teine, et ühiskonnale osakssaavaid raskusi, kannatusi, rõõme ja lõbusid elaksid läbi kõik koos... sel eesmärgil asutasime me oma liidu,» öeldakse uue organisatsiooni üleskutses. Õiglaste Liidu läkitused olid loomulikult veel utoopilise iseloomuga ja ka liidu organisatsioonilised alused olid laenatud blankistlikelt vandeseltslastelt, kellega saksa töölised Pariisis tol ajal tihedalt sidet pidasid.

W. Weitlingi kommunistlik utoopia

Varsti pärast asutamist astus Õiglaste Liitu Wilhelm Weitling (1808—1871), üks varajase saksa töölisliikumise silmapaistvaid tegelasi. Weitling oli sündinud Magdeburgi linnas vaese õmblejanna pojana. Juba varajasest noorusest peale oli ta tunda saanud vaesust, nälga ja ka alandust. Poisikesena hakkas Weitling rätsepmeistri käe all tööle, hiljem aga käis, nagu tol ajal sellidel kombeks, pamp seljas, läbi paljud Saksa ja Prantsuse linnad. Weitling luges prantsuse utoopiliste sotsialistide teoseid, eriti Fourier' omi, ja kavandas ka ise peagi uue sotsiaalsete ümberkorralduste süsteemi. 1838. aastal ilmus Weitlingi esikteos «Inimkond, nagu ta on ja nagu ta olema peaks». Hiljem, 40-ndate aastate algul, ilmusid «Harmoonia ja vabaduse tagatised» ning seejärel «Vaese-

patuse evangeelium». Viimases teoses püüdis Weitling oma utoopilist kommunismi religiooni abil põhjendada.

Üleminekut tulevikuühiskonda ei kujutanud Weitling töölisklassi organiseeritud võimuhaaramisena, vaid rõhutud rahvahulkade stiihilise ülestõusuna. Peaosa ülestõusus pidi Weitlingi arvates kuuluma lumpenproletariaadile, kehtiva ühiskonnakorra paariatele.

Weitling võttis Fourier' õpetusest selle kritiseeriva osa ja kasutas ning arendas samal ajal edasi Babeufi ideed vägivaldsest sotsiaalsest pöördest. Kuigi Weitlingi õpetuses leidub palju vastuolulist, mis on nii iseloomulik nende käsitöölistest proletaarlaste vaadetele, kelle hulka ta kuulus, on tema kommunistlikul propagandal kui faktil suur poliitiline ja ajalooline tähtsus.

W. Weitlingi sotsialistlike teoste ilmumine 30-ndate aastate lõpul ja 40-ndate aastate algul tunnistas, et saksa tööliskласs on ärganud. Marx ütles, et need teosed olid «saksa tööliste a i n u l a a d s e k s ja hiilgavaks kirjanduslikuks debüüdiks».[1]

Sileesia kangrute ülestõus aastal 1844

Juunis 1844 tõusid Saksamaa valitsevatele klassidele täiesti ootamatult esmakordselt kapitali vastu üles mõnede Sileesia mägikülade kangrud. Kangrud vaevlesid ühelt poolt feodaalkoormiste raskuse all, mida nõudsid sisse mõisnikud, teiselt poolt ekspluateerisid neid samal ajal kapitalistlikud ettevõtjad, kes jagasid neile kedrust ja ostsid siis sellest valmistatud tooted kokku tühise tasu eest. 40-ndail aastail muutis kangrute elu päris väljakannatamatuks puuvillase riide võidukäigu tõttu toimuv lõuendi valmistamise vähendamine ja töö eest makstava tasu alandamine eesmärgiga veeretada kangrute õlgadele inglise kangrutega konkureerimisel saadud kahjud. Sellele lisandusid veel mitu aastat järjest kestnud ikaldused ja raskused toodangu müümisega välisturgudel. Kaevurite rahulolematust väljakannatamatu ekspluateerimisega kajastab laul «Verine kohus», mida K. Marx nimetas Sileesia tööliste «sõjahüüdeks».

1844. aasta juunikuu algul alustasid kangrud võitlust. 4. juunil purustasid Peterswaldau küla näljased kangrud eriti vihatud vabrikandi Zwanzigeri elumaja ja ettevõtte. Järgmisel päeval läksid nad suures salgas naaberkülla Langenbielausse ja purustasid ka seal mitu ettevõtet.

Kohalikud võimud kutsusid mägiringkonda sõjaväeüksuse, kuid ülestõusnud kangrud ei läinud hoiatusest hoolimata laiali. Rahvahulga pihta anti mitu kogupauku. Üle 20 inimese sai surma või raskesti haavata, kuid kangrud ei kohkunud sellestki, vaid torma-

[1] К. Маркс, Критические заметки к статье «Пруссака» «Король прусский и социальная реформа»; К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, изд. 2, lk. 444.

sid sõduritele kallale ja kihutasid kuningliku jalaväe külast häbiga välja. Alles 6. juunil, kui külla marssis suurem väeosa, olid ülestõusnud sunnitud alistuma. Üle 70 kangru võeti kinni, heideti kindlusvanglasse ja peksti halastamatult läbi. Kuigi Sileesia kangrute ülestõus lõppes lüüasaamisega, näitas see ometi, et saksa töölised on samuti nagu inglise ja prantsuse proletaarlased hakanud mõistma oma klassihuvisid.

Sileesia kangrute ülestõus leidis osavõtlikku vastukaja nii Saksamaa kui ka naabruses asuva Tšehhimaa töörahva hulgas. Juunikuu keskpaiku algasid ülalkirjeldatud sündmuste mõjul rahutused Praha töölislinnaosades. Prahast kandus liikumine Tšehhi mägirajoonidesse, kus oli arenenud tekstiilitööstus. Kõikjal kaasnes liikumisega masinate purustamine ja vabrikantide varanduste hävitamine.

Saksimaal streikisid 1844. aasta juunis-juulis kangatrükkijad ja raudteetöökodade töölised, augustis aga katkestasid töö mitmete Berliini tekstiilivabrikute töölised. Sileesia sündmustest rääkides märkis F. Engels, et nende tähtsus seisab eelkõige selles, et võitlus ühise vaenlase — kodanlusega äratas saksa töölistes klassiteadvuse ja ühtekuuluvustunde.

Saksa liberaalse kodanluse poliitilised nõudmised XIX sajandi 40-ndate aastate algul

40-ndate aastate algusest peale elavnes märgatavalt opositsiooniline liikumine kogu Saksamaal. 1840. aastal suri Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III ja troonile astus tema poeg Friedrich Wilhelm IV. Uue monarhi võimuletulekule panid liberaalid suuri lootusi. Nad arvasid, et poeg täidab viimaks oma isa lubadused. Troonile astudes andis uus kuningas tõesti amnestia ja pehmendas veidi tsensuurieeskirju, kuid samal ajal rõhutas ta Königsbergis toimunud kroonimisel, et riigis kehtiv isevalitsuslik kord on kõigutamatu.

Oma lootustes pettunud preisi kodanlust haarasid opositsioonilised meeleolud seepeale veelgi tugevamini. Üksteise järel hakkasid ilmuma poliitilised brošüürid ja raamatud, milles nõuti reforme ning esindusliku korra kehtestamist. Eriti sügava mulje jättis lugejatesse Königsbergi arsti Jacoby brošüür. Ta esitas oma palju vaidlusi tekitanud brošüüris Sieyès'i eeskujul «neli küsimust»: Mida seisused tahavad? Mis õigustab nende nõudmisi? Kuidas nende nõudmisi rahuldatakse? Mis seisustel tuleb teha? Saksa kodanluse hulgas tugevnes soov maa poliitiliselt ühendada.

Mitmes provintsis nõudis landtag kiireid reforme. Liberaalide liikumise eesotsas seisis endiselt Reinimaa kodanlus. Just sellest keskkonnast kerkisid aja jooksul esile Preisimaa liberaalide juhid: vabrikant Hansemann, Kölni pankurid Camphausen ja Mephissen ning mõned teised tegelased.

Peab tunnistama, et võitluses Saksamaa rahvusliku ühendamise eest avaldas osa saksa kodanlusest võrdlemisi agressiivseid ja oma rahvuse «erakordsuse» tunnetamisest läbiimbunud mõtteid. Juba 30-ndate aastate algul kirjutas liberaalne Vürtembergi publitsist Pfitzner, et sakslased on loodud «teiste rahvaste tsiviliseerijaiks ja «võõraste maade asustajaiks». 40-ndate aastate alguse perioodilistest väljaannetest alates korrutati igati mõtet, et sakslastele olevat uued koloniaalvallutused hädavajalikud.

Mõned kodanlikud publitsistid ei nimetanud «oma majaks» mitte ainult saksa maid, vaid ka Preisimaa poolt Poznańis ja Sileesias anastatud alasid, kus elasid poolakad. Samuti nimetasid nad ka tšehhide, slovakkide, ukrainlaste, itaallaste ja teiste rahvastega asustatud Austria keisririigi osasid.

Radikaal-demokraatlik propaganda ja politseirepressioonid

Nagu enne, nii kõlasid nüüdki kõige otsustavamalt demokraatlikust laagrist pärinevate publitsistide hääled. Valju häälega kutsusid nad saksa väikekodanlasi lõpuks ärkama sajandeid kestnud unest ja võitma revolutsioonilise võitluse teel endale vabaduse ning rahvusliku ühtsuse. Suurepärased on selles mõttes Georg Herweghi luuletused «Partei» ja «Laul vihkamisest». Viimases luuletuses kutsus Herwegh sakslasi üles passiivsusest loobuma ja lõpuks ometi oma vaenlasi vihkama õppima. Iga selle Herweghi laulu salm lõpeb iseloomulike sõnadega:

«Küll kaua kestnud on me arm,
nüüd vihaleek las loitku!»

Kõigile neile väljaastumistele vastas valitsus uute repressioonidega. Jälle seati sisse karm tsensuur. Reaktsiooni üheks esimeseks ohvriks sai opositsiooniline ajaleht «Rheinische Zeitung», mille peatoimetajaks 1842. aasta sügisest peale oli olnud K. Marx. Haridusminister reaktsionäär Eichhorn hakkas koole ja ülikoole puhastama valitsusele ebasoovitavatest elementidest.

Revolutsioonilise situatsiooni väljakujunemine Saksamaal 1847. aasta lõpul ja 1848. aasta algul

Revolutsioonile vahetult eelnenud aastatel ikaldus vili, 1847. aastal aga mõjus Saksamaale laastavalt kogu Euroopa kaubandust ja tööstust vapustanud majanduskriis. Rahvahulkade olukord Preisimaal ja kogu Saksamaal halvenes veelgi.

Juba 1847. aasta varakevadel püüdsid paljudes saksa linnades nälgivad rahvahulgad tänaval arveid õiendada kaupmeeste ja spekulantidega, kes toiduainete hinnad väga kõrgele kruvisid. Aprillis puhkesid rahutused Berliini tänavail, aga seejärel ka paljudes teistes Saksamaa linnades.

1847. aastal kasvasid Preisi valitsuse raskused tunduvalt. Riigikassa oli tühi. Kõik pankurid, nende hulgas ka kõikvõimas Rotschildide pank Frankfurdis Maini ääres, keeldusid laenu andmast. Nad nõudsid esindajatekogu garantiid. Kuningas oli sunnitud Berliini kokku kutsuma kõigi provintside seisuslike landtagide esindajad. Tal tuli sellele ühendatud landtagile anda isegi õigus võtta hääletusele uued maksud ja laenud. Landtagi avamisel teatas aga kuningas, et «ükski maine jõud ei suuda muuta loomulikke... suhteid monarhia ja rahva vahel tinglikeks, konstitutsioonilisteks». Kuninga kõne kutsus landtagis esile ägeda pahameelelaine. Landtagi enamus lükkas tagasi valitsuse ettepaneku hääletada laenu poolt, mida kuningas oli palunud raudteede ehitamise vajaduse ettekäändel, 26. juunil 1847 saadeti landtag laiali.

1847. aasta lõpul haaras rahutus ka teisi Saksa Liidu riikide rahvahulki, ühiskonna ülemkihte aga peataolek. Eriti tõsine oli olukord 1847. aasta teisel poolel Edela-Saksamaal.

1848. aasta veebruaris läks Baieris asi avalike kokkupõrgeteni sõjaväega. Prantsuse Elsassi ja Šveitsi vahetus läheduses asuvas Baadenis lõhenes liberaalne opositsioon varem kui kuskil mujal Saksamaal konstitutsionalistide ja demokraatide rühmadeks.

Kõige julgemini ja energilisemalt ilmutasid oma rahulolematust töötavad hulgad — talupojad, käsitöölised ja eelkõige muidugi töölised. Selles suhtes on ilmekaks näiteks rahvahulkade revolutsioonilised väljaastumised Vürtembergi pealinnas Stuttgardis 1847. aasta mais. Nagu Sileesia kangrud, lasksid ka Stuttgardi töölised ja käsitöölised politsei vastu käiku kaikad ning kivid, hiljem aga hakkasid esimestena Saksamaal ehitama barrikaade. Mannheimis avastas politsei 1848. aasta algul «tööliste-kommunistide» klubi, Sileesias saadi veidi varem jälile kommunistlikule salanõule, mille juhiks oli puusepp Wurm. Salanõust osavõtjad levitasid tööliste ja talupoegade hulgas üleskutseid, mis õhutasid võitlema «eranditult kõigi aadlike vastu», kuid samuti vaimulike ja rikaste vastu.

40-ndate aastate lõpuks ei olnud saksa töölisklass veel kaugeltki küps ja oli peale selle alles organiseerimata. Töölisklassil puudus oma massiline poliitiline partei. Kuid töölisklassi eesrindlikumad kihid olid Marxi, Engelsi ja teiste 1847. aasta lõpul välismaal loodud Kommunistide Liidu liikmete ideelise mõju all. K. Marx ja F. Engels mõistsid, et Saksamaa seisab kodanliku revolutsiooni lävel. Nad iseloomustasid kujukalt selle revolutsiooni ajalooliste tingimuste peamist iseärasust. «Kommunistliku partei manifestis» öeldakse, et Saksamaa «teostab selle pöörde üldse Euroopa tsivilisatsiooni arenenumais tingimustes ja palju arenenuma proletariaadiga kui Inglismaa XVII ja Prantsusmaa XVIII sajandil...»[1]

[1] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest; K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., lk. 44.

Kahekümnes peatükk

PALJURAHVUSLIKU AUSTRIA KEISRIRIIGI RAHVAD AASTAIL 1815–1847

Habsburgide paljurahvuslik monarhia pärast 1815. aastat

Keiser Franz I võimu all olnud territooriumi võib jaotada viieks tähtsamaks osaks, mis üksteisest erinesid elanikkonna rahvusliku koosseisu ja valitsemiskorralduse poolest.

I. Habsburgide krooni pärusmaad. Need jagunesid Austria ertshertsogiriigiks ning kümneks üksikuks provintsiks. Alam- ja Ülem-Austrias, Salzburgis, Tiroolis, Steiermargis ja Kärntenis olid enamusrahvuseks austerlased. Steiermargi ja Kärnteni lõunaosas ning Krainas, Görtzis ja Istrias elasid peamiselt sloveenid, vähemal arvul oli seal ka horvaate. Peale selle elas Istrias, Aadria mere rannikul ja mujal, esmajoones linnades, aga samuti Tirooli lõunaosas itaallasi.

II. Lombardia ja Veneetsia kuningriik. Ränga rahvusliku surve ja majandusliku ekspluateerimise all kannatava itaalia rahvastikuga asustatud alad.

III. Tšehhi kuningriik, tolleaegse ametliku nimetuse järgi Böömimaa. Koosnes Böömimaa, Määrimaa ja Austria Sileesia provintsist. Elanikkonna enamuse moodustasid tšehhid ja slovakid, kuid linnades ning Saksamaaga piirnevatel aladel leidus ka palju sakslasi.

IV. Galiitsia. Selle lõunaosas elasid peaasjalikult poolakad, idaosas aga, mis oli suurem, ukrainlased (russiinid). Austria keisririigiga 1775. aastal liidetud Bukoviinas olid samuti enamuses ukrainlased.

V. «Püha Istváni krooni» maad: Ungari kuningriik, Transilvaania vürstiriik, Horvaatia ja Slavoonia kuningriik ning Serbia provints Vojevoodina. Päris-Ungaris olid enamusrahvuseks ungarlased (madjarid), kuid oli ka palju saksa asundusi. Määrimaaga piirnevas loodeosas elasid peamiselt slovakid, aga Horvaatias ja Sloveenias horvaadid ja kohati serblased.

Rahvuslik rõhumine põimus klassirõhumisega. Transilvaanias

näiteks kuulus valdav enamus valahhi talupoegi ungari ja saksa mõisnikele.

Rahvusliku ja klassilise kuuluvuse suhtes nii erinevate ja vastuoluliste elementide üle püüdis Habsburgide valitsus, hoolimata ajaloolise arengu üha tungivamatest nõuetest, jõu abil säilitada kehtivat «korda» ning takistada rahvastel rahvusliku iseseisvuse mõtte elluviimist. «Metternichi süsteem» seisis rahvuslike lahkhelide ärakasutamises ja ühe rahva ülesässitamises teise vastu. Keiser Franz I tunnistas küüniliselt: «Ma paigutan ungarlasi Itaaliasse ja itaallasi Ungarisse. Igaüks kardab oma naabrit. Nad ei saa aru üksteisest ja vihkavad üksteist. Nende umbusaldusest sünnib kord ja nende vaenust üldine rahu.» Metternichi peamiseks toeks olid päris-Austria provintside mõisnikud. Ka keisririigi teistes maades toetus valitsus mõisnikele, eelkõige suurmõisnikele, kes pidasid Habsburgide monarhiat oma rikkuste ja privileegide säilitamise parimaks tagatiseks.

Kuni 1848. aastani oli kogu poliitiline võim endiselt jagamatult aadellike mõisaomanike käes. Kaubanduse ja tööstuse suhteliselt madala arengutaseme tõttu ei mänginud linnakodanlus poliitilises elus märgatavat osa. Ainult finantsaristokraatia esindajatel õnnestus krediidi andmise teel valitsusele teataval määral mõju avaldada. Isegi Viini bürgeritel polnud omavalitsust ja nad pidid kuulekalt alluma valitsuse poolt määratud ooberbürgermeistrile.

«Metternichi süsteem» soodustas bürokraatia arenemist. Nii keskvõim kui ka kohalikud omavalitsused olid ametnike käes. Provintside seisuslikud landtagid kutsuti kokku harva ja siiski ainult selleks, et saada neilt uute maksude vastuvaieldamatu heakskiitmine. Iga ühiskondliku tegevuse ja vabamõtlemise avaldus suruti viivitamatult maha. Koolid ja ülikoolid olid politsei valve all, aga tsensuurivalitsuse tülinorimine tegi võimatuks valitsusest sõltumatu perioodilise trükisõna väljaandmise. Viinis ilmus valitsuse rahalisel toetusel ametliku häälekandjana ajaleht «Austria Vaatleja», mille abil valitsus püüdis mõjutada Euroopa ühiskondlikku arvamust.

Pärast 1815. aastat ei ilmnenud päris-Austria provintside kodanluse seas peaaegu mitte mingisuguseid poliitilise rahulolematuse avaldusi. Erilisi jälgi ei jätnud Austriale ka 1820.—1821. aasta revolutsioonilised sündmused. Suuremat elevust oli märgata ainult keisririigi ääremaadel, Ungaris ja slaavlastega asustatud aladel.

Austria ertshertsogiriigi ja Habsburgide teiste «pärusmaade» majanduslik areng

Kuigi 1781. aastal talupojad pärisorjusest vabastati, jäid talupoegade feodaalkoormised revolutsioonidest ja Napoleoni-ajastu tormidest hoolimata Habsburgide «pärusmaadel» igal pool püsima.

Kohtuvõim ja politseivõim kuulus mõisates endiselt mõisahärradele. Kui Ülem- ja Alam-Austria ning Tirooli kulakud välja arvata, siis oli talupoegade üldine seisukord väga vilets. Talupojad elasid koos loomadega õlgkatusega hurtsikutes ja pidid alandlikult maksma rendist ning tegema tegu (nn. робот). Talupoegadel tuli ohverdada üle poole oma tööajast ja kuni kaks kolmandikku lõikusest härrade heaks. Talupojad olid enamikus slaavlased, härrased tavaliselt muudest rahvustest.

«Metternichi süsteem» ei suutnud siiski kapitalistlikku tootmisviisi arengut takistada. Kapitalistlike manufaktuuride hulk suurenes ja manufaktuuride kõrvale ilmusid vabrikud ning tehased. 40-ndate aastate alguseks oli Austria keisririigis (ilma Itaalia provintsideta) juba 135 vabrikut, esmajoones tekstiilitööstuse ettevõtteid. Sel ajal oli tekstiilitööstuses kokku umbes 900 000 mehhaanilist värtnat. Vabrikutest oli 37 koondunud Viini ja tema eeslinnadesse.

Keisririigi pealinnast sai suur kaubandus- ja tööstuskeskus. Eriti kõrgele järjele oli arenenud siidikangaste valmistamine. Peale sameti ja satääni valmistati Viinis hulgaliselt igasuguseid luksuskaupu, mööblit, valmisriideid jne. Viinis oli palju väikesi ning keskmisi manufaktuuritüüpi ettevõtteid ning käsitööliste töökodasid. Habsburgide keisririigi maades arenes ka apreteerimise ning värvimise ja sitsitrükkimisega tegelev tööstus, kalevivalmistamine, kunstlike värvide valmistamine, mäetööstus ja masinaehitus (Steiermargis ja Kärntenis).

Tööstuse areng, linnade kasv ja põllumajanduslik kaubatootmine maal lõid eeldused siseturu laiendamisele, kuid feodaalkorra aluste säilitamine aeglustas seda protsessi. Austria noorel tööstusel ei õnnestunud kuidagi jalule saada, sest kapitali oli vähe ja, mis veelgi tähtsam, talupoegade feodaalne sõltuvus pidurdas vaba tööjõu turu tekkimist ning ka siseturu ostujõud oli väike. Valitsuse tööstuspoliitika oli kõike muud kui soodus tootlike jõudude arenemisele. Austrias kehtisid veel tsunftikord ja reglamenteerivad kitsendused.

Samuti pidurdas majanduslikku progressi Austria valitsuse tollipoliitika. Sisseveol lasuvad kõrged tollid võtsid töösturitelt praktiliselt võimaluse tooraineid väljastpoolt hankida ja soodustasid salakaubavedamise ennenägematut lokkama löömist. Austria valitsus kaitses end paremini arenenud Saksa tööstuse võistluse eest kõrgete tollimaksudega, tollipiir seisis ka Habsburgide läänepoolsete ja idapoolsete valduste vahel. Samal ajal kui Preisimaa tugevdas majanduslikke sidemeid Saksa riikidega Tolliliidu abil, oli Austria valitsuse tollipoliitika tõkkeks Austria ja Saksamaa vaheliste majanduslike sidemete arengule.

Üldiselt jäi Austria keisririik teiste Euroopa riikidega (Inglismaa, Prantsusmaa, Preisimaa) võrreldes majanduslikus arengus tunduvalt maha. Kapitalistlik kord oli Austria keisririigis juba

ammu välja kujunenud, kuid selle edasine arenemine oli väga vaevaline. Seepärast kasvasidki Austrias pärast suurte kapitalistlike ettevõtete tekkimist vastuolud kapitalistliku tootmisviisi ja feodaal-absolutistliku korra vahel XIX sajandi 40-ndail aastail üsna tunduvalt. Kapitalistliku korra arenemine lõi eeldused lagunevat Habsburgide feodaal-absolutistlikku monarhiat sügavalt vapustavateks revolutsioonideks.

Õige mitmes paljurahvusliku Austria keisririigi osas võttis kiiresti maad rahvuslik vabadusliikumine. Eriti hoogsaks muutus see pärast 1830. aastat Tšehhimaal ja Ungaris. Majanduslikult arenenud Lombardia-Veneetsia kuningriigis puhkes itaalia patrioottide vabadusliikumine ja isegi suhteliselt mahajäänud Galiitsias sundis rahulolematus valitseva korraga ukraina (russiini) talupoegi 40-ndate aastate lõpul avalikult üles tõusma. 1846. aastal algas russiini talupoegade suur ülestõus, mis oli suunatud poola mõisnike vastu. Sama aasta veebruaris alustasid ülestõusu Krakovi demokraadid, kuid said lüüa ja nende «vabariik» ühendati lõplikult Austriaga.

Tšehhimaa poliitiline olukord ja majanduslik areng XIX sajandi algul

Tšehhi kuningriigi autonoomia oli juba XVIII sajandil peaaegu täielikult kaotatud. Franz I ajal muudeti Böömimaa Habsburgide monarhia provintsiks, mida valitseti Viinist ja saksastati sundkorras. Tšehhi krooni kolme osa — Böömimaa, Määrimaa ja Austria Sileesia ajalooline ühtsus hävitati. Võimude korraldusel neis provintsides aeg-ajalt kokkukutsutavad maapäevad kiitsid, kuulekalt heaks kõik, mis kohalikud kubernerid-burgkrahvid neile kinnitamiseks esitasid.

Böömi kuningriigi elanikkonna enamuse moodustasid endiselt talupojad. Nagu kõikjal Austria keisririigis, jäeti sealgi talupojad mõisnikest sõltuvaks. Nad tegid rakme- ja jalapäevi ning maksid kõrget rendist. Maa oli nagu ennegi Saksa ja Tšehhi aadli käes. Juba varem alanud talupoegade maatustumine kiirenes XIX sajandi esimestel aastakümnetel märgatavalt. Iga aastaga suurenes majaliste, s. t. põllumaata talupoegade ja moonakate arv. Nende kihtide olukord oli eriti vilets.

Kuigi Böömimaa jäi esmajoones põllumajanduslikuks maaks, arenes seal XIX sajandi esimestel aastakümnetel tunduvalt ka tööstus. 40-ndail aastail oli Böömimaa juba Austria keisririigi majanduslikult kõige arenenum osa. Austria keisririigi puuvillatööstuses 40-ndail aastail käigusolevatest 900 000 mehhaanilisest värtnast oli üle 300 000 Böömimaa vabrikutes. 40-ndate aastate keskpaiku oli Böömimaal rohkem kui 200 puuvillavabrikut, millest suur osa oli koondatud Praha rajooni. Mitukümmend tuhat töölist

teenis peaasjalikult Libereci rajooni koondatud kalevitööstuses. Tšehhi klaas ja portselan oli juba tollal välismaal kuulus.

Kuid tšehhi rahvusliku tööstuse arenguteel seisis tõsine takistus: enamik suurettevõtteid kuulus saksa kapitalistidele, keda võimud otse silmatorkavalt soosisid. Saksa kaupmehed ning töösturid püüdsid tšehhi väike- ja keskkodanlust igati tagaplaanile tõrjuda ning turgu nende käest üle võtta.

Tšehhide rahvuslik uuestisünd

XVIII—XIX sajandil oli tšehhide rahvusliku vabadusliikumise aluseks kapitalistlike suhete arenemine Böömimaal ja tšehhi rahvusest kodanluse tekkimine.

Nagu eespool juba märgiti, ilmusid XVIII sajandi lõpul esimesed tšehhi teadlaste teosed, milles kaitsti tšehhi keele eluõigust ja protesteeriti valitsuse püüde vastu vägivaldselt saksa keelt peale suruda. Samal ajal hakati välja andma esimesi Tšehhimaa ja tema rahva ajaloole pühendatud töid. Keelemees Jungmann (1773—1847) koostas «Uue ja vana tšehhi keele sõnaraamatu». Tema tööd avaldasid suurt mõju tervele tšehhi teadlaste põlvkonnale, eriti ajaloolasele F. Palackýle (1798—1876), filoloog V. Hankale (1791—1861) ja slovaki teadlasele P. Safařikule (1795—1861). Väga tähelepanuväärsed raamatud olid Palacký «Tšehhi rahva ajalugu» ja Safařiku «Slaavlaste muinasaeg». Nimetatud teostes tõendati üsna veenvalt, et oma kultuurilt üksteisele lähedased slaavi rahvad etendavad euroopa kultuuri loomisel ja levitamisel progressiivset osa.

Suur tähtsus oli ka slovaki luuletaja Jan Kollári (1793—1852) kirjanduslikul tegevusel. J. Kollár kirjutas 1824. aastal oma silmapaistvama teose, poeemi «Slavia tütar», milles eriti jõuliselt kajastub slaavi rahvaste ühtsuse ja kokkukuuluvuse idee. J. Kollár tegi rohkem kui keegi teine selleks, et tšehhid ja slovakid teineteist paremini mõistaksid.

Tšehhi rahvusliku kunsti ja kultuuri arengut soodustas Tšehhi Rahvusmuuseumi, -raamatukogu ja -teatri avamine Prahas ning 1831. aastal Palacký algatusel toimunud tšehhi kirjandust väljaandva kirjastuse «Matica» asutamine.

Liberaalse ja revolutsioonilis-demokraatliku opositsiooni kasv Tšehhimaal

1830. aasta juulirevolutsioon jättis tšehhi eesrindlikule intelligentsile sügava mulje. Oli tšehhe ja slovakke, kes tegid kaasa Poola ülestõusu, samuti kui neidki, kes pidasid sidet Lääne-Euroopa revolutsiooniliste demokraatide juhtidega ja said hiljem mõjutusi

suurtelt vene revolutsioonilistelt valgustajatelt Belinskilt ja Herzenilt.

Esimesed salaühingud hakkasid Böömimaal tekkima XIX sajandi 30-ndate aastate algul. Hiljem, 40-ndail aastail leidis opositsiooniline meeleolu väljenduse publitsistikas, kus üha valjemini ja valjemini räägiti tšehhi rahva õiguste jalge alla tallamisest. Opositsiooniline liikumine jagunes liberaalseks ja revolutsioonilis-demokraatlikuks.

Tšehhi mõisnikest ja kodanlastest koosnevate opositsionääride mõõdukalt liberaalne tiib ei nõudnud rahvuslikku sõltumatust. Palacký ja teised rahvusliku küsimuse silmapaistvamad tegelased pooldasid konstitutsioonilist monarhiat. Kuigi nad nõudsid autonoomiat, vandusid nad samal ajal truudust Habsburgidele. Revolutsioonilise demokraatia põhinõudmiste vastu astus välja ka tuntud luuletaja ja publitsist Karel Havlíček-Borovský (1821—1856), kes tutvustas tšehhidele vene kultuuri ja kirjandust. Ajalehe «Národní Noviny» toimetajana kaitses ta tuliselt kõigi isikute võrdsust seaduse ees ja tšehhi ning saksa keele võrdõiguslikkust. Kuid samal ajal nõudis Havlíček ainult Austria slaavlaste poliitilist autonoomiat Habsburgide monarhia tiiva all ja soovitas talupoegadelt võtta feodaalkoormistest vabastamise eest väljaostumaksu. Oma «Kirjades Iirimaalt» ülistas ta iiri kodanluse mõõdukalt liberaalse juhi O'Conneli tegevust.

Tšehhide poliitiliste organisatsioonide algidudeks said niinimetatud «vestlused» ehk lugejate klubid. Eriti mõjukaks kujunes 1846. aastal Prahas loodud «Linnakodanlaste Vestlus», mis koos varem asutatud Tööstusühinguga sai liberaalse kodanliku opositsiooni keskuseks.

Enamik tšehhi kodanlasi ja kodanlikke intelligente soovis vaid seda, et Böömimaa saaks autonoomia Habsburgide monarhia raamides, sest Habsburgide võimus nägid nad jõudu, mis neid kaitses nii oma rahva kui ka saksa kodanluse pealetungipüüete eest.

Kõige arglikumalt käitusid Austria keiserliku valitsuse suhtes Tšehhi aadlikud, kes kartsid talurahvaliikumist. Suur osa Tšehhi aadlikke, eriti suurmõisnikke, saksastus ja toetas igati absolutistlikku riigikorda.

XIX sajandi 40-ndail aastail protesteeriti Böömi Maapäeval arglikult katsete vastu tõsta makse ilma Maapäeva heakskiiduta. Viidates 1627. aasta konstitutsioonile, kaitses aadel Tšehhimaa ajaloolisi õigusi ja keeldus 1847. aastal esmakordselt Austria valitsusele kohalike kaelakohtute ülalpidamiseks rahalist abi andmast.

Tšehhi väike- ja keskkodanluse revolutsioonilis-demokraatlikud ringkonnad seevastu nõudsid mitte üksnes piiramatut rahvuslikku sõltumatust, vaid ka täielikku katoliku usust lahkulöömist, üldist valimisõigust jms. 1846. aastal moodustati Prahas revolutsiooniliste demokraatide salaühing, millele pandi iseloomulik iiri-

pärane nimi «Repeal». Ühingu eesotsas seisid demokraadid Karel Sabina, Emanuel Arnold, Vaclav Vavra jt. Kuid väikekodanlikel poliitikategelastel polnud laialdasi ja tugevaid sidemeid rahvahulkadega.

Talurahva- ja töölisliikumine Tšehhimaal

1821. aastal puhkes Määrimaal suur talupoegade ülestõus, mille valitsus ainult suurivaevu suutis maha suruda. Paljudes ringkondades keeldusid talupojad sellest hoolimata ka hiljem tegu tegemast, tapsid valitsejaid ja süütasid härraste häärbereid. Galiitsia talupoegade ülestõusust kohkunud Tšehhi aadel esitas 1846. aastal eelnõu, mille järgi talupoeg võis end soovi korral lahti osta teoorjusest. Aadelkonna tahtel andis valitsus selle kohta 1846. aasta lõpul välja vastava spetsiaalse seaduse. Kuid mõisnike mannetud järeleandmised talupoegi ei rahuldanud, nad nõudsid teoorjuse ja muude feodaalkoormiste täielikku ning väljaostuta kaotamist.

30—40-ndail aastail hakkas seoses kapitalismi arenguga pead tõstma ka töölisklass. Esimesed masinatevastased väljaastumised toimusid Böömimaal 1839. aastal. 40-ndail aastail purustati masinaid ja korraldati muid väljaastumisi Prahas ja teistes linnades, eriti Libereces ja Tšehhi Lípes.

Olukord Ungaris

Habsburgide poliitika oli eriti väljakannatamatu Ungaris. Ungari oli muudetud keisririigi läänepoolsete osade agraarmaaks ja oli välismaailmast peaaegu täiesti ära lõigatud. Üle poole keisririigi läänepoolsete osade tööstustoodangust müüdi maha Ungari linnades ja külades, sest valitsuse koloniaalset laadi keelupoliitika tõttu seal oma tööstust ei olnud.

Mõisnikest sõltuv ja viletsust kannatav «Püha Istváni krooni» alade maarahvas elas hoopis raskemates tingimustes kui keisririigi muude osade elanikkond. Feodaalikkele lisandus siin rahvuslik rõhumine. Ungari põhjaosas moodustasid maarahva enamuse slovakid, idaosas rumeenlased, aga lõunaosas horvaadid ja serblased. Ungari valitsevad ringkonnad assimileerisid meelsasti vähemusrahvuste aadelkonda, kuid surusid viivitamatult maha igasugused teiste rahvaste rahvusliku omapärasuse avaldused. Koos oma võimuga sundisid nad slaavlaste hulka kuuluvale valahhi ja moldaavia rahvale peale ka ungari keelt ning kultuuri.

Valitsevat kohta hoidsid riigis enda käes magnaatideks nimetatud suurmaaomanikud, kes olid Ungaris Habsburgide kindlad toetajad. 20—30-ndate aastate põllumajanduskriisi ajal hakkas keskaadel üha enam tegelema kaubatootmisega, sest sissetulekud oma mõisatest olid väga kasinad ja pärisorjade töö ei olnud produktiivne. Keskaadel sai omal nahal tunda, et kapitalismile üle-

minek on paratamatu ja hakkas loomi kasvatama, veinitööstusi rajama, ketramis- ja kudumistöökodasid asutama jne. Valdav enamus väikeaadlikke laostus, müüs oma maa ära ja läks linnaintelligentsi hulka. 136 000 aadliperekonnast oli 100 000 niinimetatud «viisuaadlikud», kelle majanduslik olukord ja eluviis erines talupoegade omast vähe.

Niisiis püüdis osa aadlikke, peaasjalikult keskaadel, mahutada oma varandust tööstusse ja kaubandusse. Kuid selleks läks vaja vabu töökäsi ja tuli hõlbustada maamüümist. Kesk- ja väikeaadel ning tekkiv kodanlus hakkasid nõudma kodanlikke reforme. Ka mõned kaubatootmisele üleläinud magnaadid pooldasid mõõdukate liberaalide reforminõudeid.

Et Habsburgid kaitsesid ainult austria suurkodanluse ja aadli huvisid, igati pidurdasid Ungari tootlike jõudude arenemist ja sageli ignoreerisid Ungari seadusi, kasvas opositsiooniline meeleolu Ungari aadli hulgas kiiresti.

Iidsete Ungari seaduste kohaselt oleks pidanud keiser, kelle peas oli ka Ungari kroon, valitsema maad koos Riigikoguga. Ilma Riigikogu nõusolekuta ei oleks kuningas tohtinud anda määrusi, nõuda makse ega võtta nekruteid. Riigikogu oleks pidanud kuningas kokku kutsuma vähemalt üks kord iga kolme aasta kohta. Vaheaegadel oleks kuningal tulnud arvestada komitaatide (ringkondade) aadli maapäevadega. Nende heakskiiduta polnud maksude kogumine ja nekrutite värbamine seaduslik.

1812. aastast alates ei kutsunud Austria keiserlik valitsus enam Riigikogu kokku, küll aga paigutas ta Ungarisse võimalike revolutsiooniliste väljaastumiste ärahoidmiseks uusi Habsburgide vägesid. Ungari seaduste jalge alla tallamine ja kodumaa majanduse allutamine Austria huvidele tekitas rahulolematust kesk- ja väikeaadli seas, kes soovis, et kapitalistlikud suhted Ungaris areneksid.

1823. aastal otsustas Metternichi valitsus Ungarist nekruteid värvata ja makse tõsta, kuid kohalikud võimud nõudsid, et Riigikogu need otsused enne kinnitaks. Üldine rahulolematus sundis Austria valitsust 1825. aastal Ungari Riigikogu kokku kutsuma. Habsburgide lubadus, et edaspidi Riigikogu kokkukutsumise tähtpäevadest ja õigustest täpselt kinni peetakse, rahuldas Habsburgidega lähedast liitu soovivaid kõrgemaid seisusi täielikult. Magnaatide reaktsioonilise enamuse vastu astus Riigikogus esmakordselt välja rühm liberaalseid aristokraate, kelle eesotsas seisis üks Ungari rikkamaid maaomanikke — krahv István Széchenyi. Nad nõudsid rahaasjade kordaseadmist, kodumaise tööstuse edendamist ja tsunftikorra kaotamist. Ühel Riigikogu istungil annetas Széchenyi oma 60 000 forindi suuruse aastasissetuleku ungari keele arendamiseks. Tema algatus leidis järgijaid ja nii kogutud rahaga asutati 1825. aastal Ungari Teaduste Akadeemia.

Kuid Ungari mõisnikud, eelkõige suurmaaomanikud, ei soovi-

nud, et feodaalkoormised ja seisuslik kord kaotatakse. Villa, liha ja muude karjasaadustega kauplevad mõisnikud võtsid talupoegadelt ära karjamaid. Mõisnik oli talupoja täieõiguslik peremees, võis mõista tema üle kohut ning viia ka otsuse täide.

Talupoegade viletsat olukorda halvendas 1831. aastal veel kooleraepideemia. Koolera oli viimaseks tõukeks, mis sundis Kirde-Ungari talupoegi ülestõusu alustama. Ülestõus puhkes kõigepealt Zempléni komitaadis, aga kandus sealt peagi paljudesse teistesse komitaatidesse. Ungari talupoegade kõrval võtsid ülestõusust osa ka teistesse rahvustesse kuuluvad pärisorjad (slovakid, Taga-Karpaatia ukrainlased, rumeenlased). Ülestõusu peamiseks põhjuseks olid üle jõu käivad feodaalkoormised ja pidevalt jätkuv talupoegade maade mõisastamine. Talupojad süütasid mõisaid, tapsid mõisnikke, nõudsid üle jõu käivate maksude kaotamist ja hakkasid mõnel pool koguni mõisamaid jaotama. Habsburgide abiga õiendasid ungari mõisnikud ülestõusnutega julmalt arveid. Üle 120 inimese mõisteti surma. Et ähvardas aga puhkeda üldine talurahvasõda, oli Ungari Riigikogu sunnitud kiires korras arutusele võtma agraarküsimuse.

Liberaalsete aadlike ja kodanluse opositsioon

1832. aastal kokkukutsutud Riigikogus esines keskaadlisse kuuluvate mõõdukate liberaalide opositsioon Miklós Wesselényi juhtimisel. Wesselényi seadis oma peaeesmärgiks Ungari muutmise iseseisvaks riigiks ja pärisorjuse kaotamise. Opositsiooniline keskaadel soovitas talupojad rendist ja teoorjusest vabastada väljaostumaksu eest, jaotada maksukoorem kõigi seisuste vahel, kaotada mõisnike kohtuhärrus ja Riigikogu ülalpidamiseks ettenähtud maks. Kuid poliitilisi õigusi ei kavatsenud opositsioon talupoegadele anda. Nende uuendusettepanekute kohaselt pidid valimisõiguse saama vaid aadlikud, kaupmehed, vabrikandid ja kodanlikud haritlased. Õukonna ja suuraadli vastuseisu tõttu kukkus uuendusettepanek läbi ning Riigikogu piirdus vaid sellega, et talupojad vabastati ainult üksikutest koormistest ja neil lubati end osaliselt teokohustusest vabaks osta.

Ungari ühiskonna eesrindlike kihtide hulgas levis tol ajal laialdaselt ajaleht «Riigikogu Teataja», mida andis välja opositsioonilise liberaalse aadli vasak tiib eesotsas Lajos Kossuthiga (1802—1894). Seda aastail 1822—1836 Riigikogus toimunud vaidlusi kirjeldavat ajalehte levitati illegaalselt. Habsburgid katsusid opositsiooni terrori abil lämmatada. Varsti pärast Riigikogu laialisaatmist hakkas Metternichi politsei arreteerima ungari progressiivseid haritlasi. Kõige järjekindlamad opositsionäärid, nende hulgas ka Kossuth, heideti vanglasse.

1841. aastast peale hakkas Kossuth välja andma «Pesti Ajalehte». Ta nõudis päris avalikult kodanlike reformide kohest ellu-

viimist ja rõhutas, et ilma oma tööstust ning siseturgu arendamata on Ungari majandus määratud soikumisele. Kossuth mõistis, et tööstuse edukaks arendamiseks on vaja vabu töökäsi ja pooldas seepärast talupoegade feodaalkoormiste likvideerimist, kuid soovitas seda korraldada väljaostu teel. 1844. aastal asutati Kossuthi eestvõttel Kodumaise Tööstuse Välismaiste Kaupade vastu Kaitsemise Ühing. Kuigi Kossuth tollal veel ei nõudnud igasuguste suhete katkestamist Habsburgidega, muutus ta Habsburgide türannia vastu võitlejana äärmiselt populaarseks.

Ungari liberaalsed mõisnikud sidusid rahvusliku iseseisvuse taotlused vallutushimulise natsionalismiga horvaatide, serblaste, rumeenlaste ja slovakkide suhtes, kuigi need moodustasid 60 protsenti ungari krooni maade elanikkonnast. Et tugevdada oma võimu vähemusrahvaste üle, ei tunnustanud ungari mõisnikud nende rahvusliku enesemääramise õigust.

Ungari Riigikogus, mis avati Bratislavas 1847. aasta novembris, ühinesid liberaalsete mõisnike ja kodanlaste opositsiooni rühmitused «Opositsiooni deklaratsiooni» platvormil. Deklaratsioon sisaldas järgmisi peamisi nõudmisi: moodustada autonoomne Ungari valitsus, ühendada Transilvaania Ungari kuningriigiga, kehtestada koosolekute ja südametunnistuse vabadus, teostada üldine maksude vähendamine, anda talupoegadele õigus koormiste väljaostmiseks jne. Riigikogu Alamkoda võttis need ettepanekud vastu, kuid Ülemkoda venitas esitamisega keisrile (kuningale).

Võitluses rahvusliku sõltumatuse ja kodanlike ümberkorralduste eest oli tähtis koht rahvusliku kultuuri ning kirjanduse arenemisel.

Liberaalse kodanluse ideesid esitasid oma teostes luuletaja Ferenc Kölcsey (1790—1838), novellikirjanik Péter Vajda (1808—1846), kirjandusteadlane Ferenc Toldy (1805—1848), kes esimesena ungari kirjameestest avaldas artikli vene kirjanduse kohta, jt. Kõige eesrindlikumad ungari kultuurimeistrid kaitsesid ka tol ajal rahvusliku keele ja kirjanduse uuestisündi, toetasid Kossuthi ning tema pooldajate võitlust Habsburgide türannia vastu, reformide eest. Nende seas kuulub väärikas koht kaasaegse ungari keele ühele loojale Mihály Vörösmartyle (1800—1855). Tema looming on vihane protest Püha Liidu tagurliku poliitika vastu ja ta kutsub ungari rahvast võitlema Habsburgide despotismiga.

Talupoegade vabastamise eestvõitlejana astus 1848. aasta revolutsiooni eel välja kirjanik J. Eötvös (1813—1871), kes oma romaanides kritiseeris aadellikele mõisaomanikele tugineva korra roiskumist ja langust. Paljud ungari kirjanikud, luuletajad, heliloojad, näitlejad ja kunstnikud said inspiratsiooni rahvaluule aaretest. Mida paremini nad mõistsid, et võitlus elu ja surma peale võõramaise türanniaga on möödapääsematu, seda rohkem rahvalikke elemente leidub nende teostes.

Ungari töörahva olukord

Tol ajal polnud Ungaris üle 100 000—120 000 proletaarlase. 1846. aastal oli terves Ungaris ainult 875 ettevõtet ja needki olid enamasti väikesed manufaktuurid. Ungari manufaktuurid olid algelises seisundis. Käiku oli lastud mõned üksikud vabrikud ja tehased ning värvimis-, ketrus-, valu- ja muud töökojad. Palgatööliste enamuse moodustasid linnades tsunftisellid, kes üldiselt piirdusid nõudmisega, et kaotataks tsunftiprivileegid ja meistripaberite saamist takistavad kitsendused. Teadlikumad töölised esitasid selliseid poliitilisi nõudmisi, nagu võrdõiguslikkus, sõnavabadus jne.

Ungari elanikkonnast olid 70 protsenti talupojad (6—7 miljonit inimest). 47 miljonist holdist (1 hold = 0,56 ha) viljakandvast maast oli Ungaris talupoegade käes alla 30 protsendi (ainult 13 miljonit holdi). Üle 600 000 talupere haris maad ja kandis ühtlasi kogu feodaalikke koormat, mis lasus neil teokohustuse, kümnise ja igasuguste maksude ning andamite näol. Kehvikud töötasid hooajatöölistena mõisates, ülejäänud osa aastast aga püüdsid end elatada linnas. Osa kehvikuid liitus nn. «betjaaridega», metsadesse põgenenud pärisoriste talupoegadega.

Talupoegade, väikekodanlaste ja tööliste rõhutud olukord oli põhjuseks, miks veidi enne 1848. aastat liberaalsete aadlike ja kodanlaste liikumise kõrvale tekkis revolutsiooniline demokraatia. Revolutsiooniliste demokraatide silmapaistvamad esindajad on Sándor Petőfi (1823—1849) ja Mihály Táncsics (1799—1884).

Ungari suur luuletaja Sándor Petőfi pühendas kogu oma elu rahva teenimisele. 1844. aastal ungari kirjandusse astunud Petőfi kutsus oma poeemides võitlema vihatud Habsburgide ikke ja mõisnike omavoli vastu. Ta oli esimene ungari luuletaja, kes esitas oma mõtteid ja tundeid lihtsas ning elavas rahvakeeles. 1846. aastal astus Petőfi «Kümne Vennaskonna» nimelise kirjandusliku ühingu etteotsa. Ühingu poliitiline programm nägi ette uue Ungari loomist, mis on vaba feodalismist ja sõltumatu Austriast. Petőfi kõrval oli üheks silmapaistvamaks ungari revolutsiooniliseks demokraadiks Mihály Táncsics. Tema arvukad pamfletid, artiklid ja raamatud on täis võitlusvaimu Habsburgide ja mõisnike omavoli vastu. Táncsicsit hakkasid võimud revolutsiooniliste teoste kirjutamise pärast taga kiusama ja tal tuli aastaid istuda vangis.

Kahekümne esimene peatükk

POOLA RAHVAS AASTAIL 1815—1847

Viini kongressi otsuse mõju Poolale. Poola kuningriik 1830.—1831. aasta ülestõusu eel

Kui Poola Viini kongressi otsuse põhjal ära jagati, sattus poola rahvas Venemaa, Austria ja Preisimaa võimu alla. Kõikjal kannatasid poolakad suuremal või väiksemal määral poliitilise ja rahvusliku rõhumise all, mis takistas Poolas kapitalismi ning poola kodanliku rahvuse ja rahvusliku kultuuri arenemist.

Poola kuningriigi (Venemaa võimu all oleva Poola osa) majanduslik arenemine toimus pärast jagamist rasketes tingimustes. Majanduse aluseks oli põlluharimine, millega tegeles üle 80 protsendi elanikkonnast. XIX sajandi 20-ndail aastail kuulus haritavast maast ainult pool talupoegadele. Šlahtamõisates tuli talupoegadel peale teokohustuse, mis ulatus 5—6 päevani nädalas, kanda veel üle saja muu feodaalkoormise, nagu küüdi-, valve- ja metsatöökohustus.

Seoses kapitalistliku korra väljakujunemisega hakkasid Poola kuningriigi mõisnikud laiendama tehniliste kultuuride külvipinda. Et üha kasvav tekstiilitööstus vajas palju villa, suurendati tunduvalt lammaste arvu. XIX sajandi 20-ndail aastail oli 1,5 miljonit lammast, aga 40-ndail aastail ulatus nende arv juba 4 miljonini.

Majapidamist laiendades ajasid mõisnikud hulga talupoegi oma taludest välja ja muutsid nende maad karjamaaks. 1830. aasta ülestõusu eelõhtuks olid umbes pooled talupojad (üle 1,5 miljoni) maast ilma jäänud või omasid õige vähe maad. Talupojad nõudsid maa jagamist ning teoorjuse ja muude feodaalkoormiste kaotamist. Suuremad talurahvarahutused toimusid aastail 1820—1824 Płocki ja Masoovia vojevoodkonnas. Need rahutused suruti maha sõjaväe abil. XIX sajandi 20-ndail aastail tekkisid Poola kuningriigis suured manufaktuurid. Eriti hästi edenes kalevitööstus Kaliszi ja Masoovia vojevoodkonnas, aeglasem oli arenemine puuvillatööstuses. Tõusuteed läks ka mäekaevandamine ja metallurgia. Tööstuse edukäiku soodustas ühendus Venemaa turuga.

30—40-ndail aastail arenes naha- ja paberitööstus. Tekkisid ka suhkru-, viina- ja põllumajandusmasinate vabrikud. Kõige kiirem oli edasiminek siiski lõuendi- ja puuvillatööstuses. Suuremateks tekstiilitööstuse keskusteks kujunesid Lódz ja Tomaszow.

30—40-ndail aastail oli Poola tööstuses valitsevaks ettevõtteks manufaktuur. 40-ndate aastate lõpul oli Lódzis ainult neli aurumasinatega töötavat vabrikut.

1815. aastal kehtestati Poola kuningriigi konstitutsioon, millega kuningriigile anti mõningane poliitiline ja rahvuslik autonoomia ning kinnitati šlahta majanduslikud ja poliitilised eesõigused. Konstitutsiooni kohaselt lubati kokku kutsuda Poola Seim ja luua oma armee. Tsaarivalitsus ei pidanud siiski Poola kuningriigi konstitutsioonist sugugi kinni. See kutsus paratamatult esile kokkupõrke Vene tsarismi ja Poola šlahta vahel.

Poola kuningriigis hakati looma salaühinguid. Tähtsaimneist oli 1821. aastal tekkinud Patriootlik Ühing. Ühingusse kuulus suuraadli kõrval ka radikaalseid väikešlahtitšeid ja väikekodanlasi. Mingeid sotsiaalseid ümberkorraldusi ühingu juhatus ei nõudnud, valmistuti ainult ülestõusuks, mille abil kavatseti Poola jälle iseseisvaks muuta ja maksma panna 1791. aasta 3. mai konstitutsioon.

Vilno ülikoolis loodi üliõpilaste salaühing. Selle ühingu tööst võttis elavalt osa ka Adam Mickiewicz. Üliõpilaste ideoloogiks oli noor ajaloolane Joachim Lelewel. Poola rahvusliku liikumise parimad esindajad hakkasid mõistma, et oleks väga vaja astuda ühendusse vene revolutsionääridega. Patriootliku Ühingu konservatiivseid juhte hirmutasid dekabristide revolutsioonilised nõudmised. Kindlama ühenduse loomist vene ja poola revolutsionääride vahel takistasid Poola šlahta natsionalistlikud nõudmised. Šlahtitšid tahtsid, et Poola saaks taastatud 1772. aastal (s. o. enne Poola esimest jagamist) kehtinud piirides. Niisugusel juhul oleksid läinud Poola alla ukrainlaste, valgevenelaste ja leedulastega asustatud maad. Dekabristide ülestõusu ebaõnnestumine ja Patriootliku Ühingu hävitamine tähistas reaktsiooni määratsemist ning rahvusliku rõhumise tugevnemist.

1830.—1831. aasta ülestõus Poola kuningriigis

Teade Prantsuse 1830. aasta juulirevolutsioonist võeti Poolas vastu vaimustusega. Üldist ärevust suurendasid kuulujutud, et Nikolai I kavatseb saata Poola sõjaväe Prantsusmaale revolutsiooni vastu võitlema. 1828. aastal Varssavi alamhorundžide koolis tekkinud salaühing otsustas 29. novembril 1830 alustada ülestõusu. Otsuse kiitsid heaks revolutsiooniliselt meelestatud üliõpilased, haritlased, šlahtitšid ja Poola sõjaväe ohvitserid ning sõdurid. Iseseisva sõjaväe olemasolu kergendas poolakatel

ülestõusu alustamist, kuid ülestõusu juhtidel polnud tegevuskava ega täpset võitlusplaani. Ainult asjaolu, et rahvahulgad haarasid 29. novembril relvad, viis ülestõusu Varssavis võidule. Revolutsiooni juhtiva organisatsiooni puudumist kasutas aristokraatia võimu haaramiseks. Oma võimu püüdis ta kasutada pärisorjusliku korra aluste kaitsmiseks, aga samuti ka tsaarivalitsusele surve avaldamiseks. Aristokraatia taotles Ukraina, Valgevene ja Leedu maade lülitamist Poola kuningriigi koosseisu. Sel eesmärgil saatis Poola aristokraatia oma esindajad tsaarivalitsusega läbirääkimisi pidama. Agressiivsed nõudmised Ukraina, Valgevene ja Leedu suhtes olid tagurlikud ning natsionalistlikud ja nõrgestasid ülestõusu.

Aristokraatliku suuna vastu astus välja ülestõusu ajal asutatud Patriootlik Klubi. Tema taga seisid mitte üksnes šlahtitšid, vaid ka Varssavi väikekodanlased. Klubi järgis küll mitmes suhtes liberaalsete šlahtitšite ning natsionalistide ringkondi, kuid tema vasak tiib (T. Krępowiecki, J. Czyński, J. Lelewel jt.) nõudis tsaarivalitsusega peetavate läbirääkimiste lõpetamist, sotsiaalseid ümberkorraldusi ja Ajutise Valitsuse loomist, kuhu pidid kuuluma ka rahva esindajad. 2. detsembril 1830 loodi Ajutine Valitsus, millesse võeti Lelewel ja teisigi Patriootliku Klubi liikmeid. Vene ja poola rahva revolutsioonilise liidu loosungi «Meie ja teie vabaduse eest!» all. Varssavis dekabristide auks korraldatud rahva meeleavalduse survel astus šlahta Seim 25. jaanuaril 1831 revolutsioonilise sammu: otsustati Nikolai I Poola kuninga troonilt tagandada. Pärast Nikolai I Poola troonilt tagandamist oli sõda tsarismiga möödapääsmatu. Kuid aristokraatlik juhtkond jäi äraootavale seisukohale, kõik lootused pandi Lääne-Euroopa riikide abile. Lootused ei täitunud: Inglismaa ja Prantsusmaa keeldusid kategooriliselt ülestõusnuid abistamast.

Vaimustust ei kutsunud ülestõus esile ka poola talupoegade hulgas. Peamine põhjus seisnes selles, et ülestõusnud ei nõudnud oma programmis talupoegade vabastamist. Revolutsioonilise tiiva katsed Seimis läbi viia talupoegade vabastamise otsus nurjusid konservatiivse enamuse vastuseisu tõttu.

Ülestõusnute kitsas sotsiaalne baas ja nende juhtkonna kapitulantlik poliitika viisid paratamatult katastroofile. 25. veebruaril 1831 sai Poola sõjavägi Grochówi all lüüa ja taganes Varssavi juurde. Pärast lüüasaamist 26. mail Ostrołenka all hakkas Poola sõjavägi taganema Preisimaa piiri suunas. 8. septembril marssis tsaariarmee Varssavisse. Ülestõus oli saanud lüüa, Poola kuningriigis kehtestati tsarismi sõjaväeline diktatuur ja 1815. aasta konstitutsioon tühistati. Konstitutsiooni asemel maksmapandud «Orgaanilisest statuudist» ei peetud kunagi kinni. Poola rahvas langes julma vägivalla ja jälitamise alla.

Kuigi 1830.—1831. aasta ülestõusu juhtimine oli aristokraatlike konservatiivsete elementide käes, kujunes ülestõus poola

rahva võitluseks tsarismi poliitilise ja rahvusliku surve vastu. Poola rahva tsarismivastane võitlus leidis sõbralikku vastukaja ja toetust vene ühiskonna eesrindlikes ringkondades, kuid poola šlahta natsionalistlikud nõudmised Ukraina ja Valgevene maade suhtes mõisteti hukka nii dekabristide kui ka A. S. Puškini ja teiste vene kultuuritegelaste poolt. Ülestõusu osatähtsust suurendas veel asjaolu, et tol ajal ei olnud Venemaal ega ka Poolas organiseeritud demokraatlikku liikumist. Vene tsarismi vastu suunatud ülestõus nõrgestas Püha Liitu, oli löögiks tsarismi liitlastele Preisimaale ja Austriale ning soodustas revolutsioonilise liikumise arenemist Euroopas.

Preisimaa võimu all olevad Poola maa-alad

Pärast Viini kongressi kuulutati Pommer ja Sileesia Saksa provintsideks, ülejäänud Poola aladest aga moodustati Poznańi hertsogiriik (Poznań). 1815. aasta deklaratsiooniga tõotas Preisi kuningas Poznańi poolakate keelt ja usku austada ning lubada neid hertsogiriigi juhtivatele ametikohtadele. Tegelikult seati Poznańis sisse preisi valitsemissüsteem, valitsemine läks preisi ametnike kätte, ametlikuks keeleks tunnistati saksa keel. Saksastamine tugevnes veel märgatavalt pärast 1830. aasta ülestõusu. Asehalduri amet kaotati, hertsogiriigi juhtimine läks saksa oberpresidendi kätte. Preisi valitsus laskis müügile 1830. aasta ülestõusust osavõtnud poolakatelt konfiskeeritud ja samuti võlgadesse jäänud mõisad. Soosides saksa koloniste ja müües neile mõisaid, püüdis Preisi valitsus sakslaste arvu Poola aladel suurendada, kuid peaaegu kõikjal Poznańis ja Sileesia ning Pommeri idaosas, aga samuti Preisi Masoovias (Ida-Preisimaa lääne- ja lõunaosas) olid enamuses poolakad. Suurem osa Poznańi šlahtat küll saksastus, kuid poola talupojad ja alles kujunev töölisklass säilitasid, arendasid ning rikastasid poola keelt ja aitasid kõigist ümberrahvustajate pingutustest hoolimata kaasa Poola maade rahvuslikule taassünnile.

Tähtsaim majanduslik uuendus oli Poola maadel agraarreform. Reform viidi läbi pärisorjapidajate huvides, kusjuures võeti aluseks aastail 1811—1816 kehtestatud ülepreisimaalise maakorralduse seadus. Selle seaduse kohaselt vabastati talupojad teokohustusest ja nad võisid saada talu pärisomanikuks, kui jätsid ühe kolmandiku kuni poole oma maast mõisnikule, ostsid välja kõik koormised ning loobusid karjamaadest ja metsaservituudist. Agraarreformi läbiviimine venis kuni 1850. aastani. Maakorralduse seaduse elluviimisega Sileesias ja Pommeris kaasnes poola talupoegade hulgaline maatustumine. Sileesias said mõisnikud ainuüksi äralõigete näol üle poolteise miljoni morgeni maad (1 morgen on umbes 0,5 ha). Selle tagajärjel tekkisid Sileesias ja Pommeris junkrute latifundiumid ning kula-

kutalud, kellest sattus sõltuvusse suurem osa talurahvast. Maakorralduse seadus laiendati ka Poznańi hertsogiriigile, kuid seaduse elluviimine toimus nii aeglaselt, et 1848. aasta revolutsiooni eelõhtuks oli teokohustusest «vabastatuid» ainult 10—15 protsenti kõigist talumajapidamistest. Mõisnike poolt allasurutud poola talurahva enamus nõudis teokohustuse ning muude koormiste likvideerimist ja maa jagamist.

Poznań ja Pommeri olid agraarsed maakonnad. Kapitalistlik tööstus oli seal arenenud nõrgalt. XVIII sajandi teisel poolel Poznańimaal tegutsenud manufaktuurid läksid allamäge. Suhteliselt kiiresti arenes tööstus ainult Sileesias. Seda soodustasid ilma maata jäänud poola talupoegade odava tööjõu küllus, maavarade olemasolu ja valitsuse tööstust soosiv poliitika. Sileesias arenes mäe-, metallurgia-, kalevi- ja lõuenditööstus. Sileesia tööliste elu oli väga raske. Naeruväärselt väikesed palgad, töökaitse puudumine ja viletsad korteritingimused põhjustasid tööliste seas tõsist rahulolematust ning sundisid neid relvi haarama ja ülestõusu alustama. Sotsiaalsed vastuolud põimusid siin rahvuslikega. Sileesias, aga eriti Pommeris ja Poznańis ekspluateerisid poola töölisi ning talupoegi saksa mõisnikud ja kapitalistid.

Austria võimu all olevad Poola maad

Poola ja Ukraina maadest koosnev Galiitsia oli mahajäänumaid Austria keisririigi provintse. Austria valitsus toetas Galiitsias poola mõisnike priviligeeritud seisundit ja kasutas poolakate ja ukrainlaste vahelised vastuolud osavalt ära oma võimu kindlustamiseks. 1817. aastal jälle ellu äratatud seisuslik Seim ei etendanud tegelikult valitsemises mingisugust osa. Kogu võim oli Galiitsias austria ametnike käes, kelle eesotsas seisis kuberner.

Sajandi esimesel poolel võtsid mõisnikud talupoegade käest maa ja vähendasid nende jaosmaid. Suur osa künnimaid ning peaaegu kõik niidud ja metsad kuulusid poola hetmanitele. Galiitsias valitses veel teotöö. Peale selle lasusid talupoegade õlgadel arvukad kohustused ja maksud. Ainuüksi maamaks neelas peaaegu poole talupoegade sissetulekust. Austria ja poola pärisorjapidajate võimutsemise otseseks tagajärjeks oli Galiitsias talupoegade vaesumine ja põllumajanduse allakäik. Seda põhjustasid siseturu kitsus ja tööstuse äärmiselt madal arengutase. Kapitalistlikust tootmisviisist olid seal ainult algmed tekkiva manufaktuuri näol.

Krakovi vabariik

Viini kongress kuulutas Krakovi koos ümbrusega «iseseisvaks vabariigiks», kuigi seal elas ainult 125 000 inimest, sest kongressist osavõtjad ei suutnud kuidagi kokku leppida selles, kellele

linn tuleks anda. Tegelik võim kuulus Krakovi vabariigis Austria, Preisimaa ja Venemaa residendile. Pärast 1830. aasta ülestõusu ebaõnnestumist haihtus näilinegi iseseisvus, aga 1836. aastal toodi Krakovisse välismaised väed.

Krakovi vabariigi olemasolu andis siiski mõningaid võimalusi poola rahvusliku kultuuri arendamiseks ajal, mil kõik muud Poola maad vaevlesid ränga rahvusliku rõhumise all.

Poola emigratsioon 30—40-ndail aastail

1830. aasta ülestõusu nurjumine sundis paljusid ülestõusnuid emigreerima. Emigrantide põhimass läks Prantsusmaale. Emigrantide enamuse moodustas laostunud väikešlahta, kuid nende seas oli ka aristokraate, käsitöölisi ja talupoegi. Emigreerisid ka mitmed poola rahvuslikud kultuuritegelased. Nende hulgas oli väljapaistev poola ajaloolane ning demokraatlik tegelane J. Lelewel. Geniaalne luuletaja Adam Mickiewicz ja suur helilooja Frédéric Chopin olid emigreerinud juba enne ülestõusu algust.

Poliitilise võitluse käigus kujunesid emigrantide hulgas välja kaks põhisuunda: aristokraadid ja demokraadid. Esimese suuna eesotsas seisis krahv Adam Czartoryski. Teist suunda esindasid mitu organisatsiooni, mille hulgas kõige tähelepanuväärsem oli 1832. aastal tekkinud Demokraatlik Ühing. Põhiliseks, mis neid kahte suunda eraldas, oli küsimus, millisel teel oleks võimalik uuesti luua iseseisev Poola ja milline see uus Poola peaks olema. Poola aristokraatia soovis taastada endise feodaal-monarhistliku Poola tema 1772. aasta idapiiriga. Lootuse asetasid nad seejuures lääneriikide Venemaa-vastasele interventsioonile. Demokraatliku suuna vaadete väljenduseks on 1836. aastal avaldatud Demokraatliku Ühingu manifest. Manifestis kuulutati, et on väga vaja valmistuda ülestõusuks sõltumatu Poola eest, vabastada talupojad teokohustustest ja muudest koormistest, anda neile jaosmaad ilma väljaostumaksuta, kehtestada poliitiline vabadus ning võrdsus, võita ülestõusnute poole rahvahulgad, eeskätt talupojad, ja Poolas maksma panna revolutsiooniline võim. Kuid Demokraatliku Ühingu šlahtitšlik piiratus ja tema eraldatus rahvahulkadest tingisid ühingu programmi ja taktika järjekindlusetuse. Arvestades seda, et ülestõusust võtavad osa šlahtitšid, kellele seal kuulub koguni juhtiv osa, pooldas Demokraatlik Ühing mõisamajapidamiste säilitamist ja talupoegade varustamist ainult jaosmaaga. Nagu aristokraadid, nii nõudis ka ühing Poola 1772. aasta idapiiri taastamist.

Demokraatlikus Ühingus ilmnevate šlahtitšlike tendentside vastu astus välja ühingu vasak tiib Stanisław Worcelli juhtimisel. 1835. aastal moodustasid nad organisatsiooni «Poola Rahvas», mis ühendas eeskätt emigreerinud talupoegi, käsitöölisi ja deklas-

seerunud šlahtitšeid. «Poola Rahva» juhid nõudsid mõisnike maavalduse ja maa eraomanduse kaotamist. Nad kutsusid üles rahvarevolutsioonile, mis pidi viima demokraatliku ning sõltumatu Poola loomisele.

Revolutsioonilise liikumise tõus Poola maadel 40-ndate aastate algul

30-ndate aastate lõpul ja 40-ndate aastate algul tugevnes Poola maadel vabadusliikumine. Liikumine haaras talupoegi, käsitöölisi, tekkivat töölisklassi, haritlasi, laostunud aadlit ja väikešlahtitšeid. Poola kuningriigis loodi jälle salaühinguid, mis seadsid endale eesmärgiks ette valmistada ülestõusu, et taastada Poola sõltumatus.

40-ndate aastate keskpaiku ilmnesid läänepoolsetel Poola maadel revolutsioonilise situatsiooni tunnused. Rahvahulkade vaesus ja viletsus oli suurem kui tavaliselt. Rahvale langes nii loodusõnnetusi kui ka sotsiaalseid hädasid, nagu ikaldused, näljahäda, veeuputus ja näljatüüfuse epideemia. Eriti halb oli tööinimeste seisukord Sileesias, kus oli suur nälg ja esines palju surmajuhtumeid. Rahvahulkade revolutsiooniline aktiivsus kasvas märgatavalt. 1846. aastal muutusid talurahvarahutused avalikuks ülestõusuks. Suurenesid töölisrahutused, mis viisid 1844. aastal Sileesias kangrute ülestõusuni. 1846. aastal veeres üle maa näljamässude laine. Neist võtsid osa nii töölised kui ka talupojad. Poola maadel tugevnes rahvuslik vabadusliikumine, millel endiselt oli kaks suunda. Vasakpoolne suund seisis revolutsiooniliste demokraatide positsioonidel. Parempoolne, kodanlik-šlahtitšlik suund oli ülestõusu vastu ja piirdus reformide nõudmisega.

Edward Dembowski kui Poola revolutsioonilise demokraatia ideoloog

1839. aastal hakkas Varssavis tegutsema Poola Rahvuslik Liit. Selle liidu vasempoolse tiiva eesotsas seisis 40-ndate aastate algul väljapaistev poola revolutsiooniline demokraat Edward Dembowski (1822—1846). 1843. aasta sügisel alanud arreteerimised sundisid Dembowskit oma tegevuse Poznańi ja hiljem Krakovi üle viima. 1845. aasta algul koondas Dembowski kõik oma jõupingutused ülestõusu idee propageerimisele Galiitsia ning Krakovi tööliste, käsitööliste ja talupoegade keskel. Tuline revolutsionäär, patrioot ja vabadusvõitleja Dembowski kritiseeris Demokraatliku Ühingu programmi ning taktikat järjekindlusetuse ja poolele teele seismajäämise pärast. Dembowski kinnitas, et rahvarevolutsioon ei pea üksnes taastama Poola iseseisvust,

vaid tegema lõpu ka monarhiale ja mõisamajandusele ning kehtestama sotsialistlikel põhimõtetel rajaneva korra. Samuti nagu vene revolutsionäärid, ei lootnud ka Dembowski, et sotsialismile saab minna ilma revolutsioonita. Kuid Dembowski jäi, nagu vene revolutsionääridki, utopistiks ja arvas, et sotsialismi saab kehtestada talurahvarevolutsiooni teel.

1846. aasta ülestõus Krakovis

1845. aastal töötasid kohalike demokraatlike organisatsioonide ja Demokraatliku Ühingu esindajad välja ülestõusu plaani. Nad kavatsesid kõigil Poola maadel 21. veebruaril 1846 üheaegselt alustada ülestõusu. Arreteerimised Poznańis ja Pommeris ajasid selle kavatsuse nurja, ülestõusu alustati ainult Krakovi vabariigis. E. Dembowski moodustas Wieliczka soolakaevanduste juures töölistest ning talupoegadest väesalga ja marssis Krakovi peale. 22. veebruaril läks võim Krakovis revolutsioonilise Rahvusliku Valitsuse kätte, mille juhiks oli kõhklev ning kompromisse pooldav Tyssowski. Ainult ülestõusu revolutsiooniks ülekasvamist pooldava Dembowski mõjul tegi ülestõusnute valitsus mõned revolutsioonilised otsused. Manifestis poola rahvale teatas Rahvuslik Valitsus, et maa antakse talupoegadele pärisomandiks, teoorjus, tšinšš (czynsz) ja muud sellised koormised kaotatakse ilma igasuguse väljaostumaksuta. Järgmistes läkitustes kuulutati rahvuslike töökodade avamist, palkade tõstmist rahvuslikes töökodades ja kõigi kodanike õiguste võrdsustamist. Kontrrevolutsiooni vastu võitlemiseks asutati revolutsiooniline tribunal. Tšinši ja teokohustuse omavolilist suurendamist loeti kõige suuremaks kuriteoks, mille eest karistati surmanuhtlusega. Just need Krakovi revolutsioonilise valitsuse otsused paistsid F. Engelsi arvates silma «... demokraatliku julguse poolest, mis sarnaneb... proletariaadi kartmatusega...»[1] Peaaegu üheaegselt Krakovi ülestõusuga algas talupoegade ülestõus Galiitsias. Austria võimud püüdsid provotseerida kokkupõrget ülestõusnud talupoegade ja Krakovi ülestõusnute vahel. Nad seletasid talupoegadele, et šlahtitšid tõusid keisri vastu üles seepärast, et keiser tahab talupoegi vabastada. Ülestõusnud talupojad liikusid Krakovi poole. Krakovlaste ja Galiitsia talupoegade jõudude ühendamiseks korraldas Dembowski 27. veebruaril rahuliku protsessiooni, mis pidi talupojad revolutsiooni poolele kallutama. Protsessiooni rahuliku iseloomu allakriipsutamiseks sammusid selles linlased, vaimulikud, talupojad, raugad ja noorukid, kandes usulisi horugvisid ning riste. Kuid sellest hoolimata sattus protsessioon kohe

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, О польском вопросе, Соч., т. 4, изд. 2, lk. 492.

pärast Krakovist väljumist Austria vägede tule alla. Dembowski sai surma. Krakovisse tungisid Austria, Preisi ja Vene väed. Pärast ülestõusu lüüasaamist likvideeriti Krakovi vabariik, tema territoorium läks Austriale.

Galiitsia talupoegade ülestõus

Ülestõus algas 1846. aasta veebruaris Tarnowski ringkonnas ja haaras kiiresti peaaegu terve Lääne-Galiitsia. Ülestõusnud võtsid mõisnikelt maa ära ja purustasid nende mõisad. Laialt tuntuks sai talupoeg Jakub Šeli salk, mis tegutses Tarnowski ringkonnas. Uus talurahvaliikumise tõus Galiitsias 1846. aasta kevadel sundis Austria valitsust mõningaid väikesi järeleandmisi tegema. 13. aprillil anti patent, millega talupojad vabastati kaugetes voorides käimise kohustusest, kuid niisugune tühine kergendus ei võinud talupoegi loomulikult rahuldada. Talupojad «kutsuti korrale» ainult sõjalise jõu abil.

Lüüasaamisest hoolimata oli 1846. aastal Galiitsias ja Krakovis toimunud revolutsioonilisel ülestõusul suur tähtsus. Esmakordselt Poola ajaloos ühendas Krakovi ülestõus rahvusliku vabadusvõitluse võitlusega talupoegade vabastamise eest. K. Marx ja F. Engels märgivad, et Krakovi ülestõusu eesotsas seisvad inimesed pidasid agraarrevolutsiooni Poola vabakssaamise tingimuseks.[1] 1846. aasta revolutsiooniliste sündmuste tagajärjel süvenes Poolas ühiskondlike jõudude kihistumine. Talupoegade ülestõusust hirmutatud poola aristokraadid muutusid veelgi tagurlikumaks. Ebakindlad ja juhuslikud kaasajooksikud eemaldusid vabadusliikumisest. Demokraatlikud jõud koondusid Krakovi ülestõusu programmi ümber ja valmistusid uueks võitluseks vaba ning sõltumatu Poola eest.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, О польском вопросе, Соч., т. 4, изд. 2, lk. 490.

Kahekümne teine peatükk

BALKANI RAHVASTE VÕITLUS RAHVUSLIKU SÕLTUMATUSE EEST AASTAIL 1815—1847

Kapitalistlike suhete arenemine ja feodaalkorra lagunemine Osmani impeeriumis põhjustasid aastail 1815—1847 Balkani poolsaare rahvaste rahvusliku vabadusliikumise tõusu ja ergutasid Türgi ikke vastu suunatud võitlust. Balkani poolsaarel väljakujunenud kodanlikud rahvused võitlesid oma sõltumatuse ja rahvusliku kultuuri eest.

I. BULGAARIA

Haidukid

Üheks bulgaaria rahva rahvusliku vabadusvõitluse avalduseks oli XIX sajandi esimesel poolel haidukkide liikumine. Serbia ja Kreeka rahvuslik vabadusvõitlus soodustas haidukkide tegevust Bulgaarias. Harilikult tegutsesid haidukid väikeste salkadena, mille eesotsas seisid vojevoodid. Need salgad, mida bulgaaria keeles nimetatakse tšetnikuteks, koosnesid eeskätt talupoegadest, kuid neisse kuulus ka käsitöölisi ja isegi õpetajaid. Haidukid tungisid kallale kõige vihatumatele Türgi administratsiooni esindajatele ja kõige julmematele mõisnikele. Haidukkide salgad tegutsesid üksikult, omavahel nad ühenduses ei olnud.

Rahvusliku vabadusliikumise tugevnemine Bulgaarias Vene-Türgi 1828.—1829. aasta sõja mõjul

1828.—1829. aastal toimunud Vene-Türgi sõda, mis peeti Bulgaaria territooriumil, elustas märgatavalt bulgaaria rahva rahvuslikku vabadusvõitlust. Doonau vürstiriikides moodustati bulgaaria vabatahtlikest väesalk. Venemaa teenistuses olev bulgaaria ohvitser Georgi Mamartšev hakkas ette valmistama üldist üles-

tõusu bulgaaria rahva vabastamiseks Türgi ikkest, kuid et selline kavatsus tekkis alles sõja lõpul, siis kui Vene väed pidid Bulgaaria territooriumilt lahkuma, oli Vene väejuhatus ülestõusu alustamise vastu.

Pärast Vene-Türgi sõja lõppu kohtlesid türklased bulgaarlasi veelgi tooremalt kui varem, nii maksid nad Bulgaaria elanikkonnale kätte Vene vägede sõbraliku vastuvõtu eest. Vastuseks sellele tekkis Trnovos 1835. aastal vandenõu, mida juhtis kohalik kaupmees Veltšo Atanassov. Üks Trnovo rikas reetis Atanassovi ja vandenõu avastati.

Agraarsuhete arenemine Bulgaarias 30—40-ndail aastail

Ühenduses feodaalsuhete laostumisega oli Türgis rüütlilääniде jagamisel põhinev ja ajast ning arust läinud sõjavägi jäänud hoopis nõrgaks. Seepärast formeeritigi regulaararmee, saadeti laiali janitšaride korpus ja viidi Bulgaarias XIX sajandi 30-ndail aastail läbi agraarreform. Reform seisis peaasjalikult selles, et tühistati rüütlilääniде kasutada andmise kord. Spahid vabanesid kohustusest käia lääni eest sõjaväeteenistuses, kuid läänid läksid riigi kätte ja spahid said riigilt ainult rendist. Kümnis, mida talupojad olid varem kõigilt põllumajandussaadustelt maksnud maaomanikele, muudeti riigimaksuks. Pärast reformi olid maaomanikud hoopis rohkem huvitatud oma majapidamise edendamisest ja oma maaomandi laiendamisest kas talupoegade või isegi riigimaade arvel. 30-ndate aastate maareform hoogustas talupoegade ekspropieerimist. Samal ajal ostsid ka jõukad talupojad maid kokku või võtsid endale võlakohustuste tõttu nende kätte sattunud vaesemate talupoegade maad. Talurahva varakas ladvik tugevnes, kuid samal ajal kasvas ka vaesemate talupoegade arv.

Tol ajal tekkinud maavaldused, olgu need mõisnike või talupoegade omad, polnud veel kohalik eraomand. Türgi õiguse järgi jäi maa pärisperemeheks endiselt riik, maapidaja ei olnud mitte maa omanik, vaid ainult valdaja, kuigi ta võis maad müüa, teisele isikule üle anda või selle maaga muid tehinguid sooritada.

Manufaktuuride arenemine. Esimesed vabrikud

XIX sajandi 20-ndaist aastaist alates hakkavad Bulgaaria linnades arenema kapitalistlikud manufaktuurid. Manufaktuurid valmistasid eeskätt paela, mida ohtrasti kulus nii meeste kui ka naiste rahvariiete kaunistamiseks. Varem kui ühtegi teist tööstusharu hakati tööviljakuse tõstmise huvides mehhaniseerima ja tööpinkidega varustama paelatööstust. Üheaegselt manufaktuuride võidukäiguga paelavalmistamise ning naha-, metallitöötlemise jne.

alal kulges tsunftikäsitöö allakäik ning laostumine. Tsunftikord jäi kängu ja korraldati ümber kapitalistlike manufaktuuride alusele.

XIX sajandi teisel veerandil tootmise mehhaniseerimine kiirenes, võeti tarvitusele üha rohkem tööpinke ja hakati liikumapaneva jõuna kasutama mägijõgede energiat. 30-ndate aastate keskpaiku hakati Bulgaarias esmakordselt asutama kapitalistlikke vabrikuid. Esimese vabriku ehitas kaupmees Dobri-Željazkov 1834. aastal Sliveni linna. Vabrik valmistas kalevit Türgi sõjaväele. Peagi võttis Türgi valitsus selle vabriku Željazkovi käest ära. Türgi feodaalkord oli takistuseks majanduse vabale arenemisele. «...Türgi võim, samuti nagu iga teine idamaine võim,» kirjutas F. Engels, «on kapitalistliku korraga ühendamatu. Hangitud lisaväärtus ei ole mingil kombel kaitstud satraapide ja pašade kiskjakäe eest, puudub kapitalistliku omandamise esimene põhitingimus — kaupmehe isik ja tema omand on kaitsetud.»[1]

Bulgaaria siseturul valitses väikekaubatootmine, siseturg oli killustatud, kitsendavad tollimaksud tõstsid kaupade hinda ja raskendasid Bulgaaria vabrikutoodangul välismaiste vabrikute ning kodumaiste käsitööliste kaupadega võistlemist.

Talurahvaliikumine XIX sajandi 30—40-ndail aastail

Laiu rahvahulki haarava talurahvaliikumise põhjuseks oli talupoegade raske olukord, keda ekspluateerisid türgi mõisnikud ning laostasid maksurentnikud. Talurahvaliikumise arengut Bulgaarias mõjutas märgatavalt ka spahisüsteemi likvideerimine Serbias 30-ndate aastate algul. Teated selle kohta levisid eriti ulatuslikult Lääne-Bulgaarias, neis rajoonides, mis hiljem läksid Serbia valdusesse. Juba 1833. aastal algasid Lääne-Bulgaarias talurahvarahutused. Kaks aastat hiljem tekkisid samas piirkonnas bulgaaria talupoegade ja türgi mõisnike vahel kokkupõrked talupoegade poolt maaomanikele tasutavate koormiste pärast. Samal 1835. aastal tõusid Niši ringkonna 16 küla talupojad üles türgi maaomanike omavoli vastu. 1836. aastal tõusid üles Piroti ja Berkovica ringkonna talupojad. Ülestõusu ajendiks oli võimude omavoli maksukoorma jaotamisel. Maarahvas astus vikatite ja kaigastega türgi mõisnike vastu ning lootis, et naabruses asuv Serbia neid toetab, kuid Serbia valitsus ei tulnud ülestõusnutele appi ja ülestõus suruti maha.

Kõige suurem talupoegade ülestõus puhkes Bulgaarias 1841. aastal. Talupojad valisid oma vojevoodiks Miloje Iovanoviči. Liikumine levis kiiresti üle kogu Niši, Piroti ning Leskovaci ringkonna ja haaras kaasa nii bulgaarlased kui ka serblased.

[1] Ф. Энгельс, Внешняя политика русского царизма, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 2, lk. 22.

Halvasti relvastatud ülestõusnud püüdsid alustada pašaga läbirääkimisi, kuid see põikles läbirääkimistest kõrvale. Kogunud oma jõud kokku, alustas paša pealetungi ülestõusnud talupoegadele. Relvastamata talupojad said lüüa ja türklased surusid ülestõusu julmalt maha. Türklased süütasid 225 küla, hukkasid ülestõusust osavõtnuid, ehitasid maharaiutud peadest püramiide. Ligi 10 000 bulgaaria talupoega põgenes Serbiasse. Seegi sisuliselt feodalismivastane talurahva ülestõus, mis oli suunatud türgi mõisnike ja Türgi riigi vastu, lõppes ebaõnnestumisega. Kuid järgmistel aastatel jätkasid talupojad võitlust oma seisukorra parandamise eest.

Võitlus emakeelse kooli ja rahvusliku kultuuri eest

Rahvusliku iseteadvuse kasv avaldus XIX sajandi 20-ndail ja 30-ndail aastail võitlusena emakeelse kooli ning kooliasjanduse edasiarendamise eest. Võitlus oli suunatud kreeklaste kirikliku ülemvõimu ja kreeka kodanluse mõju vastu Bulgaaria linnades. Kreeka mõjud levisid Bulgaaria linnades asuvate kreeka koolide kaudu. XIX sajandi 20-ndail aastail tekkis Bulgaaria linnades uus tüüp koole, nn. bulgaaria-helleeni koolid. Neis koolides toimus õppetöö kreeka koolide eeskujul ja eeskätt kreeka keeles, kuid õpiti ka bulgaaria keelt. Seda tüüpi koolidest tuli palju bulgaaria ühiskonnategelasi ning kirjanikke, nende hulgas G. S. Rakovski, Botju Petkov (Hristo Botevi isa) jt. Kreeka-bulgaaria segakool ei rahuldanud siiski bulgaaria kodanlust, kes püüdis luua emakeelse kooli. Esimeseks sammuks selles suunas oli Peter Bernoni poolt koostatud bulgaariakeelse aabitsa ilmumine 1824. aastal.

Bulgaarlaste rahvusliku teadvuse kasvule ja haridustaseme tõusule on märgatavat mõju avaldanud vene teadus, eriti aga vene õpetlane Juri Venelin (1802—1839). Tema teos «Vanad ja kaasaegsed bulgaarlased ning nende suhted venelastega» etendas tähtsat osa bulgaaria kodanluse rahvusliku teadvuse arengus. Venelin heitis kõrvale kaasaegsete õpetlaste seisukoha, nagu oleksid vanad bulgaarlased türgi päritoluga, ja väitis, et vanad bulgaarlased olid slaavlased. Vastuvaidlematu tees vene ja bulgaaria rahva lähedaste suhete kohta ning viide, et tänapäeva bulgaarlased on slaavi rahvas, levisid laialt ja mõjutasid isegi rühma Odessas elavaid, kuid helleniseerunud bulgaaria ärimehi, kellest silmapaistvaim oli V. Aprilov. Et kaasa aidata bulgaaria rahvusliku emakeelse kooli edenemisele, moodustas V. Aprilov bulgaaria kaupmeestest seltsi. Aprilovi selts asutas 1835. aastal Gabrovo linna esimese emakeelse ilmaliku kooli. Hiljem loodi selliseid koole paljudes Bulgaaria linnades. Esimesed õpetajad, kes olid hariduse omandanud Venemaal, hakkasid Bulgaarias tegutsema XIX sajandi 40-ndail aastail.

2. SERBIA

1815. aasta ülestõus Serbias

Pärast esimese Serbia ülestõusu mahasurumist 1804. aastal painutasid türklased talupojad jälle spahide võimu alla. Talupoegi sunniti maaomanike heaks tegu tegema. 1814. aasta sügisel tõusis Čačaki ringkonna elanikkond türklaste vastu üles vojevood Hadži Prodani juhtimisel. Türklased surusid ülestõusu maha ja elanikkonna olukord raskenes seejärel veelgi. Serblaste katse leida toetust Viini kongressil koosistuvatelt diplomaatidelt ei andnud tulemusi. Seejärel hakkasid vabaduses viibivad serblaste juhid valmistuma uueks ülestõusuks.

Ülestõusu üldjuhiks valiti esimese ülestõusu veteran Miloš Obrenovič. Peagi tõusis üles terve Belgradi pašalõk. Ülestõusnute esimesed sammud olid edukad, Belgradi paša väed said lüüa. Võidu kindlustamiseks palusid serblased Austrialt relvi, kuid Austria keeldus neid andmast ja sulges piiri. Siis pöördusid serblased abipalvega Vene valitsuse poole ja Venemaa diplomaatiline vahelesegamine võimaldaski alustada rahuläbirääkimisi. 1815. aasta lõpul jõuti läbirääkimistel suusõnalise kokkuleppeni, mille põhjal Türgi valitsus tunnistas Miloš Obrenoviči Serbia valitsevaks vürstiks, määras kindlaks spahidele makstava summa ja lubas serblastel kohtupidamisest osa võtta võrdõiguslikena Türgi ametnikega. Türgi poolt ei antud kokkuleppe kinnituseks mingit tagatist ja maa-alagi, mis Miloši võimu alla läks, oli väiksem kui omal ajal Karageorgi alluvuses olnud ala.

Teise Serbia ülestõusu edu oli järelikult vaid osaline, iseseisva Serbia moodustamiseni sellega ei jõutud.

Serblaste võitlus autonoomia eest ja Venemaa abi

Vene valitsus taotles, et Türgi täidaks Serbia suhtes kõik 1812. aastal Bukaresti lepingus ettenähtud kohustused, kuid tal oli edu alles pärast 1828.—1829. aasta Vene-Türgi sõda. Adrianoopoli rahulepinguga kohustus Türgimaa 1829. aastal ühe kuu jooksul andma Serbiale autonoomia ja tagastama Serbialt pärast esimese ülestõusu mahasurumist äravõetud maad.

Adrianoopoli rahulepingu alusel andis sultan 1830. aasta augustis ukaasi, millega Serbia tunnistati autonoomseks vürstiriigiks. Serbia ülemvalitsejaks jäi Türgi sultan, kuid valitsemine pidi olema Miloš Obrenoviči soost vürstide dünastia käes. Serbia sai küll omavalitsuse, aga iga-aastase andami suurus ja Serbialt äravõetud territooriumi tagasiandmine jäeti erilise Vene-Türgi komisjoni otsustada. 1833. aastal kasutas Miloš Obrenovič seda, et vaidlusalusel territooriumil oli puhkenud rahutusi, ja ühendas

selle Serbiaga, Türgi aga pidi Venemaa nõudmisel selle faktiga leppima. Uus sultani ukaas 1833. aastast määras kindlaks Serbia vürstiriigi kuue ringkonna piirid ja kehtestas ka iga-aastase andami suuruse. Niisugused olid 1828.—1829. aasta Vene-Türgi sõja tagajärjed Serbia suhtes.

Serbia põllumajanduse arenemine

Pärast esimest Türgi-vastast ülestõusu toimusid Serbias aegamööda suured sotsiaalsed ja majanduslikud muutused. Tähtsaim neist oli see, et maa läks türgi mõisnikelt (spahidelt) üle serbia talupoegade kätte.

Serbias kujunesid ülestõusude ajal haaratud ja pärast 1830. aastat kokkuostetud maade omanikest välja serblastest suurmaavaldajad. Suurmaavaldajaid, niinimetatud *velikaše* polnud küll palju, kuid maa majanduses ja poliitilises elus etendasid nad tähtsat osa. Velikašideks said endised vojevoodid, knezid ja suurkaupmehed. Kuna värsketel suurmõisnikel ei olnud küllalt palju raha, et oma mõisaid kapitalistlikult majandada, kasutasid nad poolfeodaalseid meetodeid. Kuni 1837. aastani püsis Serbias sunduslike töökoormiste kõrval veel vanemate kuluk (teokohustus). Üsna laialt olid levinud mitmesugused orjastavate rendilepingute liigid.

Niisiis ei mindud Serbias mitte täielikult üle kapitalistlikele suhetele. Naturaalmajandus andis ruumi rahamajandusele, aga riigis püsisid ikka veel feodaalsed ja poolfeodaalsed tavad.

Talupojad tegid häda korral velikašidelt laenu ja sattusid ruttu võlgadesse. Talupoegade majanduslik orjastamine kutsus esile nende kiire maatustamise ja talupoegade võlgade järsu suurenemise. Võlgadesse sattunud talupoegade maade äravõtmine võttis niisuguse ulatuse, et Miloš Obrenoviči valitsus oli sunnitud 1836. aastal kindlaks määrama maa ja elusa inventari (2 härga ja 1 lehm) miinimumi, mida talupojalt võlgade katteks ära võtta ei tohtinud. Zádruga (suurpere) lagunemine soodustas maakodanluse tekkimist ja osa talupoegade laostumist, kellest said tillukest maalappi omavad kehvikud. Need «jaosmaaga proletaarlased» moodustasid XIX sajandi keskel Serbia külas võrdlemisi arvuka kihi.

Peale kohustuste täitmist velikašide vastu pidid talupojad tegema tegu veel riigile ja vürstile, enne 1837. aastat aga ka külavanemale ja ametnikele. Lõplikult kaotati teokohustus alles 1838. aasta konstitutsiooniga, ametnikud ja vanemad pidid siitpeale endale hankima palgalist tööjõudu.

Andamite maksmine Türgile lasus eeskätt talupoegade õlgadel. Talupoegade olukorra halvenemine põhjustas hulga talurahva ülestõuse. Eriti tugev oli 1825. aastal talurahvaliikumine Smede-

revo ringkonnas. Liikumise eesotsas seisis Miloje Popovič, hüüdnimega Djakk. Talupojad nõudsid teokohustuse kaotamist, maksude alandamist ja lõpu tegemist vürsti ning vanemate vägivallatsemisele. Ülestõus suruti maha nagu kõik eelnevadki. Talupoegade võitlus aeglustas siiski velikašide muutumist suurfeodaalideks ja feodaalsuhete jaluleseadmist. Selles seisiski serbia talurahva ülestõusude suur edasiviiv osa.

Linnad ja käsitöö

Käsitööndus ja linnad arenesid Serbias aeglaselt. 1834. aastal moodustasid linlased elanikkonnast ainult 6,5 protsenti. Pärast Türgi võimu alt vabanemist muutusid Serbia linnad järk-järgult käsitööndusе keskusteks. 1836. aastal loendati Serbias üle 5000 käsitöölise ning üle 1500 selli ja õpipoisi. Suurim käsitööndusе keskus oli Belgrad. Hirmust konkurentsi ees pooldasid käsitöölised tsunftikorda. 1847. aastal saavutasid nad, et valitsus andis välja erilise seaduse tsunftide kohta. Kuid tsunftikorra kehtimisest hoolimata hakkas Serbias XIX sajandi keskel arenema kapitalistlik manufaktuur.

30-ndail ja 40-ndail aastail suurenes märgatavalt laatade kaubakäive. Kõige rohkem arenes kauplemine loomadega, neid müüdi ka välismaale, nimelt Austria valdustesse. Koos kaubanduse edenemisega suurenes ka kaubandusega tegeleva kodanluse kiht, kelle huvid hakkasid aegapidi käima risti vastu velikašide omadele.

Vürstivõimu kindlustamine Serbias

Miloš Obrenoviči peaeesmärgiks oli oma võimu kindlustamine ja majandusliku seisundi tugevdamine. Ta monopoliseeris Austriaga kauplemise ja ajas suurejooneliselt äri sigadega. Milošit nimetati õigusega Serbia suurimaks kaupmeheks. Ta rentis türklastelt andamikogumise õiguse ja ostis kokku hulga sultani maid. Võimalikest võistlejatest vabanemiseks püüdis ta vabaneda tugevamatest velikašidest. Miloši käsul tapeti või heideti vanglasse paljud mõlemast ülestõusust osavõtnud vojevoodid ja vanemad. Just tema käsul tapeti Karageorg. Miloši enda poolt määratud liikmetest koosnev Skupštšina täitis kuulekalt tema tahet. Kõrgemaks valitsemisorganiks olev Rahvakantselei muutus Miloši isiklikuks kantseleiks. Miloši isevalitsejalik poliitika kutsus esile talupoegade rahulolematuse ja velikašide energilise vastupanu.

Võitlus konstitutsiooni pärast

30-ndate aastate keskpaiku muutus valitseva klassi sisemine võitlus Miloši ja velikašide vahel veel ägedamaks. Opositsiooni poolehoidjad astusid välja konstitutsiooni eest võitlemise loosungi all. Neid hakati nimetama «konstitutsioonikirujateks» (ustaavobraniiteliteks). Velikašid moodustasid Miloši vastu vandenõu ja kasutasid oma huvides ära tol ajal puhkenud stiihilise talurahvaliikumise. Miloš oli sunnitud 1835. aasta veebruaris kokku kutsuma Rahvaskupštšina, mis kehtestas vürstivõimu piirava konstitutsiooni. Kuid peagi kasutas Miloš seda, et Türgimaa, Austria ja Venemaa suhtusid Skupštšina otsusesse eitavalt, ning tühistas omavoliliselt konstitutsiooni. Kolm aastat hiljem, 1838. aastal, andis Türgi valitsus ise Serbiale konstitutsiooni, mis osutus hoopis konservatiivsemaks kui 1835. aastal vastuvõetud projekt. Konstitutsiooni järgi sai kõrgeimaks valitsemisorganiks seitsmeteistkümnest eluajaks nimetatavast liikmest koosnev nõukogu, mille liikmeid vürst võis vahetada ainult Türgi valitsuse loal. Silmapaistvatest velikašidest koosnev nõukogu muutus tagurliku oligarhia tööriistaks. 1838. aasta konstitutsioonis polnud ette nähtud Skupštšina kokkukutsumist, konstitutsiooni võis aga muuta või täiendada ainult sultani nõusolekul.

Miloš hakkas võitlema konstitutsiooni tühistamise eest, kuid ei leidnud toetust ja oli sunnitud 1839. aastal troonist loobuma poja kasuks. Pärast troonilt tagandamist aeti Miloš maalt välja. Võim läks tegelikult 1838. aasta konstitutsiooniga loodud oligarhilise nõukogu kätte.

Konstitutsioonikaitsjate režiim

Miloši poeg Mihhajlo Obrenoviči esimese valitsemisaja vältel (1839—1842) olid nõukogus tooniandjateks ustaavobraniitelite silmapaistvamad juhid Garašanin jt. Need olid suurmaaomanikud, kaupmehed ja liigkasuvõtjad. Mihhajlo Obrenovič püüdis jätkata isa poliitikat ja tugevdada vürstivõimu. Ta andis nõukogust mööda minnes määruse pearaha suurendamise kohta, kuid see kutsus esile laiade rahvahulkade meelepaha, mida ustaavobraniitelid kasutasid Mihhajlo vastu võitlemiseks. Türgimaa ja Austria toetusel organiseerisid nad 1842. aasta augustis ülestõusu ning sundisid rahulolematute talupoegade abiga Mihhajlo Austriasse põgenema. Ustaavobraniitelid valisid Serbia vürstiks nõrga iseloomuga ja riigimehe tööks ettevalmistamata Karageorgi poja Aleksandri. Aleksander Karageorgjevitši valitsemisajal (1842—1858) olid riigis valitsevaks parteiks ustaavobraniitelid.

Ustaavobraniitelite valitsus ei lasknud rahval osa võtta maa poliitilisest elust. Valitsus surus erakordselt julmalt maha 1844.

aastal Lääne-Serbiat haaranud talupoegade ülestõusu. Talupoegade vaesumise ning laostumise vastu ei võtnud valitsus midagi ette. Ühiskondlikest kassadest jagatud krediit läks suurkaupmeeste ja ametnike taskusse, kes neid summasid kasutasid liigkasuvõtmise eesmärgil.

Enamik ustaavobraniiteleid oli välispoliitikas Türgi ja Austria orientatsiooniga. Austria toetusel valitsev Aleksander Karageorgjevitš ajas austrofiilset poliitikat, see aga halvendas vahekorda Venemaaga. Sidemete nõrgestamine Venemaaga ja Austriale lähenemine kutsus rahva seas esile rahulolematust ning pahameelt valitsuse vastu.

Serbia kultuuri arenemine XIX sajandi esimesel poolel

Pärast autonoomia saamist algas Serbias kiire hariduse ja rahvusliku kultuuri tõus. Esimese ülestõusu ajal oli Serbias vähe haritud inimesi. 1807. aastal oli nõukogu liikmetest ainult kolmandik kirjaoskajaid ja neistki oskasid pooled kirjutada ainult oma nime. Koole leidus vähe ja olemasolevadki olid peamiselt kloostrikoolid. Pärast vabanemist asutati igasse linna kool, 1836. aastaks oli riigis juba 60 sellist kooli. Esimesed tütarlastekoolid loodi alles 40-ndail aastail. Samal ajal asutati ka põllutöökool ja veidi hiljem, 1856. aastal, sõjaväeakadeemia ohvitseride ettevalmistamiseks.

1831. aastal avati Serbias esimene trükikoda, mis oli ostetud Peterburist, 1832. aastal aga hakkas ilmuma ajaleht. Samas trükikojas trükiti ka raamatuid.

Rahvahulgad säilitasid oma kultuuri — rahvalaulud, vanasõnad ja uskumused. Silmapaistvaks rahvaluule kogujaks ja väljaandjaks oli tolleaegne suur serbia õpetlane Vuk Karadžič (1787—1864). Ta uuris Serbia folkloori, keelt ja ajalugu. Ta uuendas serbia õigekirjutust ja tegi lõpu juba XVIII sajandi esimesel poolel tarvitusele võetud kunstlikule «slaavi-serbia» keelele. Karadžiči põhimõtteks oli nõudmine: «Kirjuta nii, nagu räägid!» Karadžič lõi aluse serbia elavale rahvakeelele rajatud kirjakeelele ja kirjandusele.

3. TŠERNOGOORIA (MONTENEGRO)

Tšernogooria võitlus iseseisvuse ja Tšernogooria riigi kindlustamise eest

Aastail 1815—1847 lõid tšernogoorlased mitu korda mehiselt tagasi Türgi sissetungijad ja kaitsesid edukalt oma iseseisvust. Seda edu soodustas XIX sajandi esimesel poolel toimunud

Tšernogooria valitsejate keskvõimu tugevdamine sugukondliku separatismi arvel.

Peter II Negoš (1830—1851) oli viimane Tšernogooria metropoliit, kes seisis riigi eesotsas. 1833. aastal likvideeris ta XVIII sajandi algul loodud guvernaduuri ametikoha. Tšernogoorias pidi tol ajal kogu tsiviilvõim olema koondatud guvernaduuri kätte. XVIII sajandil olid guvernaduurid Veneetsia, hiljem aga Austria käsilasteks. Guvernaduuri ametikoha kaotamine tähendas Austria mõju vähendamist Tšernogoorias. 1832. aasta Skupštšinal moodustati kaheteistkümnest mõjukamast sugukonnajuhist koosnev Senat. Senati kätte koondati maa seadusandlik ja täidesaatev võim, samuti ka kõrgem kohtuvõim. Senati esimeheks oli metropoliit. Kõikide sugukondade esindajatest loodi üldrahvalik kohus («Kaardivägi»). Elanikkonnal tuli maksta pearaha.

Vene valitsus andis Tšernogooriale üsna suure summa raha. Venemaa majanduslik abi aitas kaasa Tšernogooria iseseisvuse kindlustamisele ja tema majanduslikule arengule. Hakati ehitama teid, Venemaa vahetu abiga loodi püssirohu-töökodasid. Edusamme tegi ka Tšernogooria kultuur. Kõige väljapaistvamaks loominguks kirjanduse alal olid Peter II luuletused, eeskätt tema 1847. aastal avaldatud poeem «Mäekroon». Asutati kaks algkooli ja alustas tööd trükikoda, milles trükiti esimest tšernogooria ajalehte. Trükikoda töötas kuni 1852. aastani, siis aga valati trükiladu seoses türklaste vastu käiva sõjaga ümber kuulideks.

4. KREEKA

Kreekamaa sotsiaalne ja majanduslik arenemine

Türgi ike pidurdas Kreekas käsitöö, põllumajanduse ja sisekaubanduse arenemist. Seepärast eelistasid jõukamad isikud mahutada oma raha laevandusse või kaubavahetusse Ida- ja Läänemaade vahel. Eriti hoogsaks muutus kaubalaevanduse areng pärast Kutšuk-Kainardži rahulepingu sõlmimist 1774. aastal. Kutšuk-Kainardži lepinguga garanteeriti kaubalaevadele vaba läbipääs väinadest ja usaldati Türgi kristlaste kaitsmine Venemaa hooleks. Kõigisse suurematesse Vahemere ja Musta mere sadamatesse tekkisid kreeklaste kaubakontorid.

Kujunev kreeka kodanlus tahtis vabaneda alandavast Türgi rõhumisest. Kodanluse ideoloogina esines silmapaistev valgustaja Adamantios Korais. Ta tahtis luua iseseisva Kreeka vabariigi. Samuti tahtis vabaks saada Türgimaa teenistuses seisev Kreeka aadel, kes omas maad ja elatus selle väljarentimisest. Seda aadlit tuntakse fanariootide nime all (tuletatud Konstantinoopoli linnaosa Fanara nimest). Kuid aadel kavatses luua hoopis Kreeka keisririigi, mis pidi hõlmama ka teised Balkani pool-

saare rahvad. Ränga ekspluateerimise all kannatavad kreeka talupojad võitlesid kogu XVIII sajandi kestel lakkamatult türklastega. Kreeka partisanisalkade, niinimetatud kleftide tegevus ei vaibunud. Seoses Vene eskaadri ilmumisega Egeuse merre puhkes 1770. aastal suurem ülestõus, mille türklased maha surusid.

«Hetairia» ja 1821. aasta ülestõus

XVIII ja XIX sajandi vahetusel muutus Türgimaal sisevõitlus ägedamaks. Keskvõimu nõrgenemine ergutas kohalike pašade separatistlikke püüdlusi. Vene-Türgi sõda aastail 1806—1812 ja Serbia vabadusliikumise edusammud näitasid üsna selgesti, et Türgi on jäänud nõrgaks ja et Venemaa, kes on huvitatud oma mõju suurendamisest Balkani poolsaarel, on valmis türklaste vastu võitlevaid rahvaid abistama. See julgustas kreeka kodanlust. 1814. aastal asutati Odessas, kus elas palju kreeka kaupmehi, salaühing «Hetairia». Ühingu etteotsa sai fanarioodi, endise Valahhia hospodari poeg Alexander Ypsilanti, kes teenis Vene sõjaväes. «Hetairiat» soosis Vene välisminister kreeklane Capo D'Istrias. 1818. aastal viidi «Hetairia» keskus üle Konstantinoopolisse. «Hetairia» liikmed astusid ühendusse mitte ainult kreeklastega, vaid ka slaavi ja rumeenia rahvusest elanikkonnaga. Hispaania, Portugali ja Itaalia revolutsiooni eeskujul puhkes 6. aprillil 1821. aastal Kreekas Pátrase rajoonis ülestõus. Samal ajal ületas Ypsilanti väesalk Pruti jõe ja tungis Moldovasse.

Vastuseks hakkasid türklased arveid õiendama kreeklastega. Hukati hulk väljapaistvaid fanarioote, aprillis tungis aga valitsuse ja muhamedi vaimulike poolt ülesässitatud janitšaride jõuk Konstantinoopolis lihavõttepühaaegse jumalateenistuse ajal kallale usklike protsessioonile, tappis palju preestreid ja poos patriarhi täies ametirüüs kiriku uksele üles. Ohvrite üldarv tõusis Konstantinoopolis 10 000 inimeseni. Niisuguse metsiku arveteõiendamise tulemusena laienes ülestõus Kreekas veelgi. Liikumine kandus ka saartele. Ülestõusnute salkade juhiks sai seni Valahhias tegutsenud A. Ypsilanti. Hirmust Euroopa revolutsioonilise liikumise ees ja Austria pealekäimise mõjul keeldus tsaar Aleksander I kreeklasi toetamast.

21. mail võitis üks Kreeka väejuhte, kodanlik demokraat Kolokotronis türklasi Valtetsi juures. Peagi saavutasid kreeka ülestõusnud suurt edu. Nende kätte oli läinud Ateena ja tähtis Tripolise kindlus Navarino. 1822. aasta jaanuaris tuli Epidauroses kokku Esindajatekogu ning kuulutas Kreeka sõltumatuks riigiks. Esindajatekogu võttis vastu kodanliku konstitutsiooni, millega kuulutati välja rahva suveräänsus ja kõigi kodanike võrdsus seaduse ees. Konstitutsiooniga asutati valitav Seadustandev Senat.

Kreeka vabariigi presidendiks valiti inglise orientatsiooniga Maurokordato.

1823. aastal tunnistas Inglismaa Kreeka «sõdivaks pooleks» ja andis talle aastail 1824—1825 kaks laenu, mis allutasid Kreeka majanduslikult Inglismaale.

1823. aastal ilmnesid kreeka ülestõusnute laagris lahkhelid. Maurokordato kodanlik rühmitus püüdis liikumise juhtimise enda kätte haarata ja rahva revolutsioonilist aktiivsust vähendada, kuid Kolokotronise partisaniüksused olid selle talitusviisi vastu. Lahkhelid nõrgestasid ülestõusnute jõudu. Türgi sultanil läks korda ülestõusnute vastu võitlema meelitada Egiptuse paša Muhammad Ali, kes saatis Kreeka ranniku äärde oma laevastiku. 1825. aastal randusid Egiptuse väed Lõuna-Moreas ja alustasid pealetungi. 1826. aasta aprillis vallutasid Türgi-Egiptuse väed pärast üksteist kuud kestnud piiramist Missolunghi linna. 1827. aasta juunis hõivati Ateena Akropol. Seejärel leidus Kreekas ainult üksikuid ülestõusukoldeid.

1827. aasta aprillis tuli Troizenis kokku kolmas Rahvuskogu ja valis Kreeka presidendiks Capo D'Istriase, kes oli kaua olnud Venemaa teenistuses. See oli kreeka rahva poolehoiuavaldus Venemaale. Venemaa valmistus 1826. aasta algusest peale sõjaks Türgiga. Inglismaa nõudis Kreekale autonoomiat, et haarata ta seejärel oma mõjuvõimu alla. Selleks astus Inglismaa Venemaaga läbirääkimistesse. Läbirääkimiste tulemusena koostati Peterburi protokoll, milles nõuti Kreekale autonoomiat, sultan pidi leppima iga-aastase kindla andamiga. Peterburi protokolli alusel kirjutasid Venemaa, Inglismaa ja peale nende veel Prantsusmaa juulis Londonis alla omavahelisele kokkuleppele. Protokollis oli salajane punkt, milles lepinguosalised kohustusid tarvitama sõjalist jõudu, et sundida Türgi-Egiptuse laevastikku lahkuma Kreeka rannikult, kui sultan ei ole nõus sõjategevust lõpetama.

20. oktoobril 1827 hävitas kolme riigi ühendatud laevastik Navarino lahes Egiptuse laevastiku, kuid isegi pärast seda keeldus sultani valitsus kreeklastele autonoomiat andmast. Kreekamaa vabastamisel etendas otsustavat osa Vene-Türgi sõda aastail 1828—1829. Adrianoopolis 14. septembril 1829 sõlmitud rahulepingus oli ka punkt Kreekale iseseisvuse andmise kohta. Inglise diplomaatide pealekäimisel kärbiti Kreeka vabastatava territooriumi suurust, piirduti Morea, Küklaadide ja mandri-Kreekaga. Uut riiki pidi valitsema kristlik monarh, kes ei ole suguluses Prantsusmaa, Inglismaa ja Venemaa valitsevate dünastiatega.

Vabakssaamise ajaks oli Kreekas välja kujunenud kolm poliitilist suunda. Suurkodanluse ja rikaste laevaomanike partei eesotsas Maurokordatoga orienteerus Inglismaale, Kolettise juhtimisel tegutsev maaomanikest koosnev partei oli prantsusemeelne. Kolmanda partei moodustasid talupojad, käsitöölised ning kaupmehed, kellel oli kaubanduslikke sidemeid Venemaaga. Viimati

nimetatud partei, mida juhtis Kolokotronis, tundis sümpaatiat Venemaa vastu. Inglismaa ja Prantsusmaa õhutasid kolme suuna vahel valitsevaid vastuolusid ning lasksid Maurokordatol mässu organiseerida. Capo D'Istrias tapeti. Võimule tuli Kolokotronise-Kettise valitsus. 1832. aasta mais valiti Kreeka troonile alaealine Baieri prints Otton.

1833. aastal kõrvaldati Inglise-Prantsuse diplomaatia survel võimult Kolokotronis. Kolm aastat hiljem hakkas Baieri sõjaväest ja ministritest ümbritsetud Otton valitsema absolutistliku monarhina.

Kreekamaa vabastamise ja türgi feodaalide väljakihutamise tõttu said talupojad endale osa türklaste maavaldustest, kuid suurem osa sellest maast sattus kaupmeeste, ametnike ja teiste varakate isikute kätte. Uued kreeka mõisnikud kasutasid feodaalseid ekspluateerimismeetodeid, mis kutsusid talupoegade hulgas esile rahulolematust ja põhjustasid korduvalt ülestõuse. Kodanlust pahandas see, et ülemvõim Ottoni õukonnas kuulus sakslastele. 1843. aastal korraldas kodanlus talupoegade toetusel ülestõusu, Baierist tulnud ministrid sunniti erru minema, baierlastest koosnevad väeosad saadeti laiali ja kuulutati välja uus konstitutsioon, mille põhjal seati ametisse vastutav ministeerium ja moodustati kahekojaline Rahvaesindajate Kogu.

5. MOLDOVA JA VALAHHIA

«Hetairia» ja 1821. aasta ülestõus

Kreeka rahva vabadusliikumine haaras kaasa ka Venemaal ja Doonau vürstiriikides elavad kreeklased. Balkani poolsaare rahvaste rahvusliku vabadusvõitluse juhid olid «Hetairiaga» ühenduses. Lähedais sidemeis «Hetairiaga» oli ka valahhi talupoja poeg Tudor Vladimirescu, kes oli Vene-Türgi sõja ajal 1807. aastal astunud vabatahtlike korpusesse ja hiljem ülendatud selle komandöriks. Bojaaride ülemvõimu vastasena esines Vladimirescu kui kodanluse huvide kaitsja. Ta kutsus üles purustama bojaaride mõisaid, kuid nõudis, et ei puudutata kaupmeeste ning teiste linna- ja maaelanike varandust. Tema kutse ülestõusule leidis vastukaja mitmesugustes rahvakihtides. Vladimirescu väesalkade põhituumiku moodustasid bojaaride omavolist ja teoorjusest vaevatud talupojad ning bojaaride manufaktuurides ekspluateerimise all kannatavad töölised. Temaga liitusid ka väikeaadlikud ja kodanlased, kes võitlesid poliitiliste õiguste eest ja tahtsid, et suurbojaaride eesõigused likvideeritaks. Vladimirescu juhtimisel arenev liikumine oli samal ajal võitluseks rahvusliku sõltumatuse eest.

1821. aasta jaanuaris, seega enne Kreeka ülestõusu algust, hakkas Vladimirescu Väikese Valahhia külades ülestõusu heaks

propagandat tegema ja väesalku formeerima. Vladimirescu vastu saadetud väed tulid tema poole üle. Varsti seejärel marssis 1821. aasta märtsis Moldovasse Ypsilanti väesalk, mis koosnes kreeklastest, bulgaarlastest, serblastest ja albaanlastest, ning purustas Iasis Türgi väed. 16. märtsil lähenesid Vladimirescu väed Bukarestile. Bukaresti all sai Vladimirescu teada, et Vene tsaar Aleksander I on loobunud ülestõusnuid toetamast. Vladimirescu otsustas astuda türklastega läbirääkimistesse.

Kümme päeva hiljem kui Vladimirescu jõudsid Bukaresti alla Ypsilanti väed. Et Vladimirescu oli muutnud oma seisukohta bojaaride ja türklaste suhtes, läks osa tema poolehoidjaid Ypsilanti väesalka. Peagi hakkas Vladimirescu jälle õhutama võitlust türklaste vastu. Ta võeti siiski Ypsilanti käsul kinni ja hukati 27. mail 1821.

Varsti said «Hetairia» väed türklastelt lüüa. Ypsilanti põgenes Austriasse. Mõnedel tema salkade meestel õnnestus põgeneda Venemaale.

Doonau vürstiriikide (Moldova ja Valahhia) sotsiaalne ning majanduslik arenemine XIX sajandi 20—40-ndail aastail

XIX sajandi teine veerand oli aeg, mil kapitalistlikud suhted arenesid kiiresti. 20—40-ndail aastail hakkasid Doonau vürstiriikide mõisamajapidamised üha enam orienteeruma turu nõuetele ja müüma teravilja, metsamaterjali jms. Manufaktuuride hulk kasvas enamikus tööstusharudes, üksnes aastail 1830—1850 suurenes nende arv juba ainult Valahhias peaaegu 5000 ettevõtte võrra. Ettevõtted kuulusid bojaaridele ja kaupmeestele. Tööstusse hakkas tungima välismaa kapital. Ilmusid esimesed Austria ettevõtted. Väliskaubandus laienes kiiresti, 30-ndail aastail tõusis vürstiriikide väljavedu enam kui kahekordseks. Galaţi ja Brăila kujunesid tähtsateks väljaveosadamateks, mille kaudu veeti välismaale teravilja, loomakasvatussaadusi, metsamaterjali, soola jne. Feodaalriigile iseloomulik kapitalivähesus ja rahaasutuste puudumine lõid aluse liigkasuvõtmise õitsengule.

Linnaelanike arv kasvas, suurenes käsitööliste, manufaktuuritööliste ja kaupmeeste hulk. Samal ajal kasvas ka bojaaride, eriti teisejärguliste bojaaride arv kaupmeeste ja liigkasuvõtjate bojaariseisusesse tõstmise tagajärjel. Seoses bojaaride rühmituste huvide vastandlikkusega muutus ägedamaks bojaaride omavaheline võitlus. 1822. aastal korraldasid väikemõisnikud ja keskaadel vandenõu, mille eesmärgiks oli konstitutsioonilise valitsemiskorra sisseseadmine. Bojaaride eesõiguste ja pärisorjuse kaotamist neil kavas ei olnud.

Vene-Türgi 1828.—1829. aasta sõja mõju Doonau vürstiriikide olukorrale

Venemaa ja Türgi vaheline sõda nõrgendas märgatavalt Türgi iket Moldovas ja Valahhias. Adrianoopoli rahuga said need vürstiriigid administratiivse autonoomia ja kinnituse, et nad võivad vabalt kaubelda. Seni kui Türgi polnud tasunud kontributsiooni, seisid vürstiriikides Vene okupatsiooniväed. Vene võim kestis vürstiriikides kuus aastat (1828—1834). Selle aja jooksul loodi esimesed rumeenlaste väeosad. Doonaule rajati sadamaehitusi. Palju tehti ära tervishoiuolude parandamiseks ja kooleraepideemia likvideerimiseks. Vene valitsemisaja tähtsaimaks saavutuseks oli siiski «Orgaanilise reglemendi» loomine.

Orgaaniline reglement

Vürstiriikide «Orgaanilised reglemendid» olid omamoodi konstitutsiooniks. Need oli koostanud eriline bojaaride komisjon. Reglement määras kindlaks hospodari valimise korra, seda pidi tegema bojaaride ja linlaste esindajate kogu. Hospodar oli kõrgeimaks täidesaatvaks võimuks ja võttis osa ka ühiskondliku kogu seadusandlikust tegevusest. Seati korda kohus, mille töö pidi edaspidi toimuma kirjalike seaduste alusel. Kaotati sisetollid, loodi sõjavägi. «Orgaaniliste reglementide» abil korrastati valitsemisaparaati, tugevdati suurbojaaride eesõigustatud seisundit, vähendati talupoegade jaosmaid poole võrra ja suurendati teokohustust.

Talupoegade olukorra halvendamine ja bojaaride eesõiguste kindlustamine kutsus talupoegade, kodanlaste ja väikemõisnike seas esile rahulolematust. Talupojad vastasid reglemendi kehtestamisele ülestõusudega. Eriti äge oli võitlus Moldovas, kuid sealgi lõppes asi ülestõusude julma mahasurumisega. Liberaalne kodanlus ja väikeaadel ei olnud rahul valitseva poliitilise korraga. Tekkis rühmitus, kes seadis oma eesmärgiks rahvusliku sõltumatuse saavutamise ja pöördus toetuse saamiseks lääneriikide poole. Kodanlaste ja bojaaride ringkonnad ei piirdunud sellega, vaid hakkasid looma vandenõusid, mille eesmärgiks oli bojaaride seisuslike vahede kaotamine ja tööstuse laiaulatuslikum ergutamine. Talurahvaküsimusest nad juttu ei teinud.

1840. aastal tekkis Valahhias uus vandenõu, millest võttis osa ka Nikolae Bălčescu. Vandenõulased moodustasid Revolutsioonilise Komitee ja püüdsid oma ridadesse tõmmata käsitöölisi, kaupmehi ning haritlasi. Nad kavandasid konstitutsiooni, mis kaotas bojaaride eesõigused, tõotas talupoegadele jaosmaid ning kuulutas maa vabariigiks. Vandenõu avastati. Bălčescu suleti kloostrisse.

Revolutsioonilise demokraatia ideoloogia sündimine

XIX sajandi esimesel poolel tegi kultuur märgatavaid edusamme. «Orgaanilise reglemendi» kohaselt loodi neljaastmeline koolisüsteem, mille moodustasid algkool, humanitaarkool, täiendavat keskharidust andev kool ja kõrgem kool (mis jagunes juriidiliste ja täppisteaduste osakonnaks). Vaadeldavatel aastakümnetel võib täheldada prantsuse mõju kasvu. 1847. aastal hakati Bukaresti ja Iasi kõrgemates koolides õpetust andma prantsuse keeles. Palju noori õppis Prantsusmaal. Koos prantsuse ilukirjandusega levis Rumeenias ka prantsuse poliitiline kirjandus. Tunduv oli prantsuse utoopiliste sotsialistide ideede mõju. Püüti isegi luua falansteer.

40-ndate aastate esimesel poolel algas 1840. aasta revolutsioonilisest vandenõust osavõtnud N. Bălčescu kirjanduslik tegevus. Sel ajal kujunesid temas revolutsioonilise demokraadi vaated. Bălčescu avaldas pärisorjade kaitseks artikli, milles ta nõudis nende vabastamist ja jaosmaaga varustamist. 1843. aastal moodustas Bălčescu koos liberaal Heliade Rădulescuga kirjandusliku ühingu, mille varjus tegutses poliitiline ring.

Kultuuri edenemine avaldus tõlkimist, kirjandust ning muud sellist harrastavate ringide ja ühingute arvu kasvus. 1833. aastal loodud filantroopiline ühing asutas teatrikooli. Alates 1829. aastast hakkas ilmuma ajaleht «Rumeenia Kurjeer». Tekkisid kirjandust ja ajalugu käsitlevad ajakirjad, mis propageerisid algupäraste ilukirjanduslike teoste loomise vajadust.

Kahekümne kolmas peatükk

BELGIA, HOLLAND, ŠVEITS JA SKANDINAAVIAMAAD AASTAIL 1789—1848

1. BELGIA

XVIII sajandi lõpuks oli Belgia (Austria Madalmaad) rõhutud ning õigusetu Habsburgide monarhia provints.

Talupoegadel lasuvad feodaalkoormised olid suhteliselt väikesed, maa kuulus katoliku vaimulikele ja aadlikele. Enamik talupoegi oli maatustatud ja pooleterameesteks või põllutöölisteks muudetud.

XVIII sajandi esimese poole sõdadest laostatud Belgia tööstus toibus aeglaselt. Manufaktuuride arenemist pidurdasid tsunftide vastutöötamine, sisetollide rohkus ja kogu maal ühiste seaduste, rahasüsteemi, mõõtude ning kaalude puudumine. Tööstuslik kodanlus oli nõrk. Suured kapitalid olid koondunud kirikuvürstide ja suurmaaomanike kätte, kes domineerisid majanduselus ning kohalikus omavalitsuses.

Ikka jultunumalt peremehetsevate austerlaste püüe allutada endale kõiki maa majanduslikke ja rahanduslikke ressursse, kutsus Belgias esile kõigi klasside üha suureneva pahameele. Juba XVIII sajandi 80-ndail aastail puhkes Belgias Austria-vastaseid ülestõuse. Kodanluse juhtimisel tegutsesid volontääride salgad, mis koosnesid peamiselt käsitöölistest ja talupoegadest. Neil oli tihti sõjalisi kokkupõrkeid Austria võimudega.

1789. aasta suvel põhjustas teade Bastille' vallutamisest Belgias rahvusliku vabadusliikumise elavnemise. Suust suhu levis belglaste võitlushüüd: «Meil on nagu Pariisis!» 1789. aasta oktoobris kroonis rahvuslikku vabadusliikumist Austria-vastane ülestõus, okupandid kihutati Belgiast välja. Loodi uus riik — iseseisev Belgia vabariik. Pärast austerlaste väljaajamist algas äge võitlus võimu pärast. Ühel pool seisid kõrgemad vaimulikud, suurmaaomanikud ja linnapatriitsid, nende vastasleeri aga moodustasid uus tööstuskodanlus, kaupmehed, pankurid ning kesk- ja väikeaadel. Esimeste huvisid kaitses nootistide partei (tuletatud nende

liidri Van der Noeti nimest). Nad tahtsid taastada oma feodaalsed õigused ja eesõigused. Teisi esindas fonkistide partei (tuletatud selle partei liidri Fonki nimest). Nemad nõudsid mõõdukate kodanlike reformide läbiviimist.

Asi arenes verise kokkupõrkeni parteide vahel. Fonkistid said lüüa, Austria aga kasutas ära belglaste omavahelised tülid ning okupeeris 1791. aastal uuesti Belgia. Rahvahulgad ei tõusnud Belgia vabariigi kaitseks üles, sest nad ei olnud saanud ei maad ega maksukoorma kergendust. Belgia rahvuslik vabadusvõitlus lõppes ebaõnnestumisega.

Aastail 1792—1794 sai Belgia territoorium Prantsuse Vabariigi ja Esimese koalitsiooni sõjavägede vahel toimunud lahingute tallermaaks. 1794. aastal okupeerisid Belgia prantslased, nõudsid maalt sisse üsna suure kontributsiooni ja vedasid välja palju väärtasju ning toiduaineid. Belgia ühendati Prantsusmaaga.

Belgia ühendamine revolutsioonilise Prantsusmaaga soodustas algul kapitalismi arenemist. Talupoegade feodaalkoormised kaotati ja veerandi kogu põllumaast moodustavad kirikumaad natsionaliseeriti. Enampakkumisel müüdud kirikumaad sattusid suurkodanluse ja -maaomanike kätte. Talupojad olid väga pettunud ja 1798. aastal puhkes Flandrias suur talurahva ülestõus, mille Prantsuse väed vaevu suutsid maha suruda. Järgnevail aastail tõusis koos elanikkonna arvu kasvuga ja viljahindade tõusuga ka maarent. Väikerentnike ja päeviliste olukord muutus üha viletsamaks.

Belgia lülitamine kodanliku Prantsusmaa koosseisu tõi ka palju head. Tsunftid kaotati, sisetollid tühistati, kehtestati ühtne mõõdu-, kaalu- ja rahasüsteem ning ühtne seadusandlus, Belgia kaupadel oli vaba pääs Prantsuse turule.

Feodaalsetest iganditest vabanemine soodustas Belgia puuvilla- ja kalevitööstuse, söekaevandamise ning metallurgia kiiret arengut. Belgias kasvas tsentraliseeritud manufaktuuride hulk ja ilmusid esimesed vabrikud. Kuid tööstuse arenemist pidurdasid lakkamatud sõjad. Aastail 1813—1814 andsid sõdade laostavad tagajärjed end eriti valusalt tunda. Napoleoni diktatuuri politseisurve, lõpmatud maksud ja altkäemaksud suurenesid järjest. Belgia majandust haaras sügav kriis. Elanikkond keeldus makse tasumast, nekrutid ei läinud enam sõjaväkke. Rahvusliku sõltumatuse ja vabaduse pooldajate arv kasvas kogu maal.

1814. aastal ühendas Viini kongress Belgia vägivaldselt Hollandiga. Sel teel loodud Madalmaade kuningriigis kuulus poliitiline võim hollandi kodanlusele. Tema käes olid riigiaparaat, ministrite kabinet ja Generaalstaadid (parlament), tema huvisid kaitses ka kuningas. Hollandlaste ülemvõim kahjustas belglaste (nii flaamlaste kui ka valloonide) rahvuslikke huvisid ja riivas nende kui katoliiklaste usulisi tundeid, sest kuningriigi valitsevaks usundiks sai protestantism. Hollandlaste peremehetsemine käis risti vastu Belgia ühiskondlike klasside majanduslikele huvidele.

Madalmaade kuningriigi valitsus pani kõrged maksud leivale, lihale, veinile ning muudele toiduainetele ja ekspluateeris seega tihedalt asustatud ning tööstuslikult arenenud Belgia provintse, halvendades töötavate hulkade niigi viletsat olukorda. See oli kahjulik ka belgia töösturitele, sest toiduainete kõrgete hindade tõttu polnud võimalik tööliste palku alandada.

Kaitstes hollandi suurkaupmeeste huvisid, keeldus valitsus kehtestamast tööstustoodete sissevedu piiravaid kõrgeid kaitsetolle. Belgia turu ujutasid üle odavad Inglise kaubad. See aeglustas rahvusliku tööstuse arenemist ja tööstuslikku pööret.

Rahvahulkade raske majanduslik olukord põhjustas palju pahameelepurskeid. 1815.—1816. aasta tööstuskriisi ajal, kui suurem osa puuvillaketramise töökodasid suleti ja osa töötas ainult kaks-kolm päeva nädalas, põletas ülestõusnud rahvas Genti tänavail belgia kangastega konkureerivaid inglise tooteid. Kui 1817. aastal tööstuskriisile lisandus ikaldus, hakati Belgias massiliselt rüüstama leivapoode. Kaks aastat hiljem põhjustas uute masinate kasutuselevõtmine Belgia kalevitööstuse keskuses Verviers's tööliste vastuhaku. 1823. aastal kutsus valitsuse poolt kehtestatud jahvatusmaks Belgia külades esile ulatuslikke rahutusi. Püsside, hangude ja kirvestega relvastatud talupojad jälitasid maksukogujaid ja sundisid möldreid vilja jahvatama ilma maksuta. Kohati kujunesid talurahvarahutused tõelisteks ülestõusudeks. Viini kongressi otsusel Belgiaga personaaluniooni alusel ühendatud Luksemburgis suudeti «kord» jalule seada alles pärast seda, kui valitsus saatis kohale oma väed.

Klassivastuolude süvenemine nii maal kui linnas viis selleni, et Belgia tööstürid ja maaomanikud toetasid paljude aastate kestel Hollandi võimu, kuigi neil oli Hollandi valitsevate klassidega lahkarvamusi. Belgia tööstürid ja maaomanikud nägid Hollandi valitsevates klassides jõudu, mis kaitses neid oma rahva ees. Belgia kodanlus ei mõelnudki revolutsioonile, sest ta kartis rahvahulkade poliitilise aktiivsuse suurenemist. Tema võitlus Hollandi ülemvõimu vastu piirdus parlamendiopositsiooniga ja ajalehekampaaniatega mõningate poliitiliste reformide läbiviimiseks, mis pidid puhastama belgia kodanluse teed võimu juurde. Kuid korjates tööliste, käsitööliste ja talupoegade allkirju valitsusele esitatavatele petitsioonidele, kiskusid liberaalid paratamatult töörahva poliitilisse võitlusse Hollandi ülemvõimu vastu.

1830. aasta kevadel puhkes Belgias uus tööstuskriis, millega seoses töötatööliste hulk suuresti kasvas. Tööpuudusele lisandus elukallidus, viljahinnad kerkisid viie aasta jooksul (1825—1830) kohati peaaegu kahekordseks. Pole siis ime, et tööstuskeskustes sagenesid linnakehvistu rahutused. Oli jõudnud kätte revolutsioonilise tõusu periood ja belgia vabrikandid ning mõisnikud jälgisid murega tormi ennustavaid märke. 1830. aasta suvel innustas sõnum Prantsuse juulirevolutsioonist rahvahulki võitlust alustama.

Päeva hüüdlauseks sai Hollandi ikke murdmine. Ööl vastu 26. augustit algas Brüsselis ülestõus. Kogu öö purustasid Brüsseli töölised, käsitöölised ja väikekodanlased Hollandi ametnike elamuid ja valitsuse häälekandjate trükikodasid ning varustasid end relvakauplustest võetud sõjariistadega. Linnas puhkesid tulekahjud, töölised tungisid hulgakesi vabrikuruumidesse ja purustasid vihatud masinaid. Võimud sattusid segadusse, valitsuse väed ei suutnud «korda» jalule seada. 26. augusti hommikul jätsid nad linna maha.

Järgnevatel päevadel (1830. aasta augustikuu lõpul ja septembrikuu algul) veeres üle Belgia rahva väljaastumiste laine, mis oli suunatud Hollandi võimu vastu. Belgia suurkodanluse poolt tulise kiiruga formeeritud kaardiväegi surus tööliste väljaastumised maha. Brüsselis ja teistes linnades moodustati liberaalsed ühiskondliku julgeoleku komiteed. Võim läks suurkodanluse kätte. Suurkodanlus püüdis hollandlastega kompromissi leida ja rahvuslikust sõltumatusest loobumise hinnaga vältida revolutsiooni edasiarenemist.

1830. aasta septembrikuu keskel saatis Madalmaade kuningas Wilhelm I oma väed Brüsseli peale. Sõjaväe lähenemine erutas brüssellasi väga. 20. septembril tungisid töölised ja käsitöölised raekotta ning võtsid kodanlikult kaardiväelt relvad. Linn oli ülestõusnud rahva võimuses.

Hirmunud vabrikantidest ja maaomanikest said Belgia rahvuslike huvide reetjad. Nad anusid Hollandi väejuhatust, et see vallutaks linna ja «seaks korra» jalule. 23. septembril võtsid Brüsseli töölised, käsitöölised ja väikekodanlased Hollandi vägesid vastu barrikaadidel. Septembrilahingud kestsid Brüsselis neli päeva. Iga päev tuli sissepiiratud pealinnale appi üha uusi vabatahtlike salku. Oma pealinna kaitses kogu demokraatlik Belgia — töölised, käsitöölised, väikekaupmehed ja -tööstur id ning haritlased. 27. septembril Hollandi väed taganesid.

Pärast pealinna vabastamist puhkesid ülestõusud provintsides. Rahvas asus võitlema ja volontääride salgad puhastasid peagi kogu Belgia territooriumi okupantidest.

Madalmaade valitsus palus Euroopa suurriikidel alustada interventsiooni. Austria ja Venemaa suhtusid sellesse palvesse pooldavalt. Poola ülestõus ajas kavatsuse täideviimise siiski nurja. 1830. aasta lõpul olid Inglismaa, Prantsusmaa, Venemaa, Austria ja Preisimaa sunnitud rahvusvahelisel konverentsil tunnustama Belgia iseseisvust, 1831. aastal aga deklareerisid samad riigid, et Belgia on igavesti neutraalne ja kuulutasid end tema neutraliteedi garantideks. Belgia 1830. aasta kodanliku revolutsiooni peamiseks eesmärgiks oli vabastada maa Hollandi ülemvõimu alt, mis takistas Belgias kapitalismi arenemist. Sõltumatu Belgia loomisega oli see ülesanne täidetud. Belgia rahvuslik sõltumatus võideti kätte belgia rahva vere hinnaga, kuid rahva võidu vilja lõikas

kodanlus. Juba Brüsseli lahingute päevil tekkis kodanlik Ajutine Valitsus, kes tegi kõik, mis ta suutis, et revolutsioon ei süveneks. Ajutisel Valitsusel õnnestus kogu maa oma võimu alla saada. Tema poolt kiiruga moodustatud Rahvuskongress, mis koosnes suurkodanluse ja maaomanike esindajaist, hakkas välja töötama uut konstitutsiooni. Rahvahulgad jäeti konstitutsiooni ettevalmistamisest täiesti kõrvale.

1831. aasta veebruaris vastuvõetud konstitutsiooni järgi sai iseseisvast Belgiast kodanlik monarhia kahekojalise Seadusandliku Koguga ja nii kõrge varandusliku tsensusega, et Seadusandliku Kogu valimistel olid Belgia 4 miljonist elanikust hääleõiguslikud ainult 50 000 inimest, eeskätt töösturid ja maaomanikud.

Töölistel polnud ikka veel poliitilisi õigusi, ja kui neil ei olnud esitada «tööraamatut», siis heideti nad «hulkumise eest» vanglasse, nagu oli tehtud varemgi. Ühingute asutamine ja streikimine oli töölistele keelatud. Hollandlaste poolt toiduainetele pandud kaudseid makse Belgia valitsus ei kaotanud, vaid koguni tõstis neid. Toiduainete hindade tõusu tõttu langes reaalpalk tunduvalt. Paljud töölised elasid pidevalt poolnäljas. Nälgis ka külakehvistu. «Kartulid ja kalasoomused — see on meie pühaderoog», öeldakse ühes maameeste laulus. Töösturitele ja kaupmeestele jagas valitsus heldelt subsiidiume ning kontsessioone. Kui Belgia majanduslikku edenemist häirinud tõkked olid kõrvaldatud, hakkas tööstus kiiresti arenema. Arengu aluseks oli maatustunud talupoegade näol linna voolava vaba tööjõu küllus ning Belgia maavarad — kivisüsi ja rauamaak. XIX sajandi 20-ndail aastail tekstiilitööstuses alanud tööstuslik pööre haaras pärast 1830. aasta revolutsiooni ka metallurgia ja teised tööstusharud. Üha rohkem hakati kasutama aurumasinaid. Väike Belgia tõusis kivisöetoodangu poolest teisele kohale Euroopas (esikohal oli Inglismaa). Euroopa ja Lähis-Ida maadesse eksporditi Belgia vedureid, kudumis- ja muid masinaid.

Masinalise tootmise arenemine hävitas iidse kodutööonduse, mis oli olnud väikerentnikele ja sulastele ainsaks võimaluseks ots otsaga kokku saada. 40-ndail aastail tekkisid Flandrias esimesed mehhaanilised linaketramise töökojad. Seni oli 300 000 ketrajat ja kangrut kodus käsitsi valmistanud juba kaua kogu maailmas tuntud peent flandria lõuendit. Pärast kudumisvabrikute asutamist muutus nende seisukord traagiliseks. Kodustöötajad ei teeninud isegi 18-tunnilise tööpäeva puhul rohkem kui 2—3 suud!

Aastail 1845—1847 kannatas Belgia nagu teisedki Euroopa riigid kartuli ja põllukultuuride ikalduste all, aga 1847. aastal tabas maa kaubandust ja tööstust raske kriis. Flandrias kaotas 400 000 inimest ehk kolmandik kogu elanikkonnast oma ülalpidamise allika, kehvikud sõid koeri ja kasse ning kaevasid maast välja lõpnud loomade raipeid. Toitu otsides liikusid mööda maan-

teid kaltsudes inimjõugud, nagu keskajal. Paljud emigreerisid teisele poole ookeani, paljud surid nälga.

Kuid rahva olukord halvenes neil aastail ka teistes Belgia osades. Üldine tööpuudus põhjustas rahvahulkade rahulolematust ning väljaastumisi.

2. HOLLAND

XVIII sajandi lõpuks oli kunagi rikas ning võimas Holland kõvasti alla käinud. Jõuetu tööstuskodanlus ei suutnud end vabastada kaubandusega tegelevate patriitside ja finantsaristokraatia ülemvõimu alt. Kui Prantsuse väed 1795. aastal maa okupeerisid, tervitasid paljud hollandi kodanlased ja rahvas neid «vabaduse armeena». Kuid Direktoorium tegi Hollandist ainult marionetliku Bataavia vabariigi. 1806. aastal muutis Napoleon vabariigi kuningriigiks ja ühendas ta 1810. aastal Prantsusmaaga.

Prantsuse kodanliku seadusandluse laiendamine Hollandile tuli maale aastate kestel kasuks. Hollandis kaotati viimased Madalmaade revolutsiooni poolt hävitamata jäänud feodalismi igandid, tühistati linnade, provintside ja kaubanduskompaniide (nende seas ka Ida-India kompanii) privileegid, kuulutati kehtetuks kõik senjööride eesõigused, kaotati kümnis jne. Kodanikud said seaduse ees võrdõiguslikeks, seati sisse ühtne maksusüsteem. Kaubanduspatriitside ülevõim varises kokku. Tööstuslikule kapitalismile avanes tee hoopis vabamaks arenemiseks.

Prantsuse võim lasus Hollandil ja tema rahval raske painajana. Väike riik pidi aitama Prantsuse armeed varustada, tasuma üle jõu käivaid makse ning suurt kontributsiooni ja sõdima Inglismaaga. Selle sõja käigus blokeeriti Hollandi rannik, tema laevastik aga hävitati peaaegu täielikult. Hollandi kolooniad langesid Inglismaa kätte. Laostusid Hollandi kaubandus, tööstus ja põllumajandus. Ettevõtted suleti üksteise järel. 1796. aastal oli Amsterdamis 103 suhkrurafineerimise manufaktuuri, 1813. aastal aga töötas neid seal veel ainult 3. Rahvahulkade kannatused olid kohutavad. Külavaheteedel ja linnatänavatel hulkusid nälgivate kehvikute salgad.

Napoleoni diktatuuri viimastel aastatel algasid Hollandi provintsides rahva ülestõusud. 1812. aasta märtsis puhkesid Haagis ja Scheveningenis protestiks Prantsuse mereväkke värbamise vastu madruste ning kalurite ülestõusud, ja kui 1813. aastal välja kuulutati uus Prantsuse sõjaväkke värbamine, algasid hollandi talupoegade väljaastumised, mis võimude poolt karmilt maha suruti.

Pärast Napoleoni lüüasaamist Leipzigi all tugevnes rahvaliikumine. 14. novembril 1813, kohe pärast Prantsuse garnisoni lahkumist, algas Amsterdamis ülestõus okupatsioonivõimude vastu. Et ülestõusu alustasid linna verffides töötavad puusepad,

siis läks see päev Hollandi ajalukku «kirvepäevana». Ülestõusnud rahvas nõudis rahvuslikku sõltumatust. Maksukogumise kontorid süüdati ja Prantsuse võimumehed põgenesid hirmuga Amsterdamist.

Hollandi aristokraadid ja suurkodanlased kasutasid rahva stiihilisi raevupurskeid oma huvides. Kui sõnumid «kirvepäeva» sündmustest jõudsid Haagi, tungisid mõned jõukamate klasside esindajad Prantsuse võimude segadust kasutades rahvuskaardi eesotsas raekotta ja moodustasid Ajutise Valitsuse. Ajutine Valitsus saatis kohe kiirkäskjalad Inglismaale prints Oranje Wilhelmi (Prantsuse revolutsiooni aastail Hollandist väljaaetud stathalteri poja) juurde, pakkudes talle Hollandi trooni.

Viini kongressi otsusega muudeti Holland iseseisvaks Madalmaade kuningriigiks, millega ühendati ka Belgia. Kuigi uues kuningriigis oli formaalselt kehtestatud konstitutsioon, sai kuningas (Oranje Wilhelm) seal tegelikult peaaegu absolutistlikuks valitsejaks. 1815. aasta konstitutsiooni järgi olid ministrid vastutavad mitte parlamendi, vaid kuninga ees, viimase tegevust piiras aga riigieelarve vastuvõtmine, mis tuli kinnitada kümneks aastaks ette.

Belgiale pealesunnitud ühtekuulumine Hollandiga ei kestnud kuigi kaua. 1830. aastal andis võidukas revolutsioon Belgiale rahvusliku sõltumatuse ja Madalmaade kuningriik koosnes seejärel ainult Hollandist.

Tol ajal toibus Hollandi majandus aastaid kestnud sõja hukatuslikest tagajärgedest väga aeglaselt. Hollandi manufaktuuride toodang ei suutnud konkureerida Inglise tööstuskaupadega. Tähtsat osa Hollandi majanduselus etendasid kolooniad, mis talle Viini kongressi otsuse põhjal olid tagasi antud. 1830. aastal seati Indoneesias sisse niinimetatud «sundkultuuride süsteem». Indoneesia talupojad pidid toiduviljade asemel kasvatama ja rendina valitsuse agentidele tooma kultuure, mida oli kasulik eksportida (tee, kohv, suhkur, tubakas). Selline süsteem muutis kolooniate talurahva Madalmaade valitsuse pärisorjadeks ja andis kolonisaatoritele tohutuid sissetulekuid. Pärismaalaste julmast ekspluateerimisest saadud rahadega rajati Hollandis raudteid ja kanaleid, kuivendati soid ning ehitati tamme. Valitsuse toetusel ja vahetul osavõtul asutati kauba- ja tööstuskompaniisid kolooniate rikkuste ekspluateerimiseks. Hakkasid arenema ka tööstusharud, mis olid seotud koloniaalturu ja kolooniate tooraine ekspluateerimisega (tekstiili- ja toiduainete tööstus jne.).

Pärast 1815. aastat hakati neis ettevõtetes, mis tootsid jämedaid puuvillakangaid Jaava saare tarbeks, kasutama masinaid. XIX sajandi 30-ndail aastail kiirenes puuvillavabrikute ehitamine ja tulid tarvitusele aurumasinad. Seejärel toimus tööstuslik pööre ka mõnedes teistes tööstusharudes, mis samuti olid seotud koloniaalkaubandusega.

Juba 1824. aastal oli loodud Madalmaade Kaubandusühing, mille aktsionäride hulka kuulus ka kuningas. Ühing kasutas valitsuse soosingut, ostis kokku hollandi vabrikantide toodangu (kõigepealt jämedad puuvillased kangad) ja haaras seega varsti enda kätte kogu kolooniatega kauplemise. Kaubandusühingu tegevus hakkas takistama Hollandi tööstuse arenemist. Ostes kokku hollandi vabrikantide toodangu, dikteeris ühing mitte üksnes hinnad, vaid määras ka toodete kvaliteedi, sordi ning toodetavate esemete kuju, see aga takistas eraettevõtjate tegevust, tehniliste täiustuste kasutuselevõtmist ja progressi. Tööstuslikuks pöördeks kulus Hollandis aastakümneid ja veel XIX sajandi keskel oli tunduv osa Hollandi tööstusharusid manufaktuurset laadi.

Hollandi majanduslikult tugevnenud kodanlust koormas valitsuse eeskoste ja juba XIX sajandi 40-ndail aastail hakkas kodanluse huvisid kaitsev liberaalide partei Generaalstaatidel nõudma konstitutsiooni muutmist. Kuningas, tema ümber koondunud suurnikud ja Madalmaade Kaubandusühinguga seotud vana kaubanduskodanlus, keda esindas konservatiivide partei, oli konstitutsiooni muutmise vastu. Vaidlused konstitutsiooni muutmise ümber kestsid aastaid.

3. ŠVEITS

Šveits XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul

XVIII sajandi 80-ndateks aastateks oli Šveits kujunenud kääbusriikide — kantonite liiduks. Mägikogukondades, kus sugukondliku korra igandid olid veel üsna märgatavad, kogunesid alpikarjused üks kord aastas rahvakoosolekule, et kiita heaks või lükata tagasi valitsuse seadused ja valida järgmise aasta ametimehed. Välisest demokraatiast hoolimata oli koosolekutel juhtimine üksikute rikaste suurmaaomanike käes. Šveitsi kiltmaa kantonid olid väikesed aristokraatlikud vabariigid, kus võim kuulus täielikult linnapatriitsidele ja feodaalidele. XVIII sajandi viimasel kolmandikul leidus Šveitsis juba kapitalistlikke manufaktuure (eeskätt tekstiilitööstuses) ja ka kaubandus oli kõrgelt arenenud. Tööstuse ja kaubanduse edasiarenemist pidurdasid keskaegsed tavad, patritsiaadi ülemvõim ning tsunftide ja gildide võimutsemine. Talupojad ägasid feodaalkoormiste ja maksude raskuse all. Pole siis ime, et juba pärast esimesi kuuldusi Prantsuse revolutsioonist algasid Šveitsi kiltmaa kantonites talupoegade feodalismivastased ülestõusud, linnades tekkisid revolutsioonilised klubid ja hakati nõudma poliitilist võrdõiguslikkust ning vabadust. 1792. aastal puhkes Genfis ülestõus, mille tulemusena saavutas rahvas kohaliku kodanluse juhtimisel niipalju, et seisuslikud eesõigused kaotati.

Linnapatriitsidel ja feodaalaadlil õnnestus siiski kõikjal mujal

(peale Genfi) kuni 1798. aastani võimu enda käes hoida. Kuid 1798. aastal okupeerisid Šveitsi Prantsuse Direktooriumi väed ja ta muudeti Prantsusmaast sõltuvaks marionettriigiks, Helveetsia vabariigiks.

Helveetsia vabariigis kuulutati välja üldine poliitiline võrdõiguslikkus ning südametunnistuse, usu-, trüki- ja kauplemisvabadus. Talupoegade feodaalkoormised kaotati (seda peamiselt tasandikukantonites), kuid nõuti vastutasuks lunaraha, mis üldiselt oli võrdlemisi suur. See põhjustas talurahva ülestõuse, mida nimetati «paberipõletajate ülestõusuks» (relvastatud talupojad käisid lossist lossi ja otsisid üles ning hävitasid ära kõik vanad ürikud, millesse olid üles märgitud nende koormised ja rendimäärad). Prantsuse väed surusid ülestõusu maha. Kui 1799. aastal Šveits muutus Napoleoni ja Teise koaljtsiooni vahelise sõjategevuse tallermaaks, toetasid paljud šveitsi talupojad aktiivselt austerlasi prantslaste vastu.

Lakkamatult võitlesid Helveetsia vabariigi vastu ka oma poliitilise võimu kaotamise pärast rahulolematud šveitsi mõisnikud ja patriitsid. Mahajäänud mägikantonid tõusid enam kui üks kord üles selleks, et Helveetsia vabariigist lahku lüüa. Vabariigil tuli oma olemasolu viie aasta jooksul üle elada viis riigipöördekatset ja vahetada kuus korda konstitutsiooni.

1803. aastal kinnitas Napoleon Šveitsi uue konstitutsiooni, niinimetatud Mediatsiooniakti, mis ühendas kantonid 19 «autonoomse» kantoni föderatsiooniks. Šveitsi föderatsiooni noorsugu pidi teenima Prantsuse sõjaväes ja tegelikult sõltus maa täielikult Napoleonist. Mediatsiooniakt kehtis Šveitsis kuni Napoleoni diktatuuri langemiseni. Aastail 1814—1815 seati jalule kanton-riigikeste endine piiramatu iseseisvus.

Šveits pärast Viini kongressi

1814. aastal tunnustas Viini kongress Šveitsi sõltumatust ja kuulutas ta pidulikult igavesti neutraalseks. Samal ajal kehtestas Viini kongress Šveitsis reaktsioonilise sisekorra. Maa, mille elanikkonna koguarv ulatus vaevalt 1,65 miljoni inimeseni, muudeti jälle tillukeste kanton-riigikeste liiduks, mida valitses juriidiliselt ja ka tegelikult jõuetu Liidupäev. Kantoneid oli 22. Suurimas neist — Bernis — oli elanikke 280 000, kuid kõige väiksemates, Schwyzis ja Uris, ainult 10 000 ja 12 000. Mägedes peeti jälle vanaviisi rahvakoosolekuid, mis andsid seal poliitilise ülemvõimu feodaalmõisnikele, Šveitsi kiltmaal aga läks võim uuesti linnapatriitside kätte. Kõrge valimistsensuse tõttu ei saanud kodanluse laiemad kihid ja rahvahulgad valitsemisest osa võtta ning nende huvidega ei arvestatud sugugi. Kantonite keskaegne kirju seadusandlus pandi uuesti maksma. Ühe kantoni kodanikku koheldi teises kantonis välismaa-

lasena, mõnes kantonis kehtisid ka maa ja linna kohta erinevad seadused. Väikeses riigis oli kasutusel teravilja hulga mõõtmiseks 87, vedelike mõõtmiseks 81 ja kaalumiseks 50 erinevat mõõdusüsteemi. Iga linnake eraldas end naabritest tollibarjääriga. Sankt Gotthardi ülekäigu läbimisel tuli maksta 13 korda tolli ja niisama palju kordi kaup maha laadida ning ära kaaluda. Pole siis ime, et Euroopa kaupmehed, kes juba ammu olid kasutanud Šveitsi mägiteid kaupade veoks Vahemeremaadest Kesk-Euroopasse, hakkasid seda teed nüüd vältima.

Eriti raskesti kannatas vanade kommete restaureerimise pärast Loode-Šveits. Tema tööstus lämbus kantonite kitsastes piirides. XIX sajandi 40-ndate aastate keskpaigaks oli Šveitsis üle 100 mehhaanilise puuvillaketramise ettevõtte, mis enamikus asusid Zürichi kantonis. Kuid need olid väikesed, ainult mõnekümne töölisega vabrikud, mis asusid maal ja kasutasid mägiojale ehitatud vesiratta energiat. Üksikutes ettevõtetes pandi masinad käima ka härgade jõul.

Šveits, tema loodeosa kaasa arvatud, jäi põhiliselt siiski agraarmaaks. Et tunduv osa maast kuulus linnapatriitsidele ja katoliku kloostritele, siis hakkasid talupojad kiltmaa tihedalt asustatud kantonites seoses elanike arvu kasvamisega ja talundite killunemisega üha valusamini kannatama maapuuduse all. Zürichi, Baseli ja Genfi kantonis oli eriti rohkesti kehvikuid, kes töötasid mõisnike ja suurtalunike maadel. Seal lokkasid poolfeodaalsed rendivormid, esines varjatud kujul teoorjust ja juhtus üha sagedamini, et kehviku maa lasti võlgade katteks oksjonile. Patriitside võimutsemine, maksukoorem, feodaalkorra igandid ja talupoegade üldine väljalülitamine kohalike võimude valimistest kutsus esile ka suurtalude peremeeste rahulolematuse. Vaikne käärimine Šveitsi külades tugevnes.

Revolutsioonid Loode-Šveitsi kantonites

XIX sajandi 20-ndail aastail algas Loode-Šveitsi kantonites võitlus Viini kongressil kehtestatud feodaalkorra kaotamise eest. Laiu rahvahulki haaras vabadusliikumine 1830. aasta sügisel, kuid pärast Prantsuse juulirevolutsiooni hakati kantonites pidama rahvakoosolekuid, millest võtsid osa tuhanded inimesed. Talupoegade salgad marssisid koos alles väiksearvuliste töölishulkadega kodanlaste juhtimisel linnadesse ja nõudsid maksude vähendamist, feodaalkoormiste kaotamist ja demokraatlikumat konstitutsiooni. Kohati läks asi veriste kokkupõrgeteni, Baseli kantonis aga moodustasid talupojad kehvikutest ja maksujõuetutest võlgnikest ajutise valitsuse.

Nende niinimetatud kantonirevolutsioonide tulemusena läks võim kaheteistkümnes Loode-Šveitsi kõige arenenumas kantonis (Zürichis, Bernis ja Genfis ning Valais's, Saint-Gallenis ja teistes

kantonites) keskaegse patritsiaadi käest üle kodanlusele. Neis kantonites alandati valimistsensust ja kaotati hulk feodaaligandeid, muu hulgas ka viimased seni talupoegi vaevanud feodaalkoormised. Ühtlasi aga põhjustas kodanluse võimu tugevnemine proletariaadi ekspluateerimise suurenemist ning kehvtalupoegade viletsuse ja maapuuduse kasvamist.

Võitlus Šveitsi poliitilise ühendamise eest. Mägikantonid

Saanud oma võimu alla riigi tähtsamad rajoonid, hakkas šveitsi kodanlus taotlema Šveitsi poliitilist ühendamist ja niisuguse keskvõimu loomist, mis täiel määral vastaks kodanluse huvidele. Kuid selle eesmärgi saavutamist takistas mahajäänud mägikantonite vastupanu. Nende kantonite majanduselu oli seiskunud. Kodanlust neis ei olnud, proletariaati samuti mitte, oma karjadega Alpide nõlvadel rändavad mägikarjused puutusid tasandiku eluga vähe kokku. XIX sajandi 30—40-ndail aastail eksisteeris mägedes veel küllaltki palju sugukondliku korra igandeid, alpikarjuste ja feodaalmõisnike vahel valitses patriarhaalne «üksmeel», kuigi paremad karjamaad ja poliitiline võim ainult mõisnike kätte olid koondatud. Mägimõisnike jõud seisis F. Engelsi arvates just liidus alpikarjustega. Kartes, et Šveitsi ühendamine teeb lõpu nende ülemvõimule Alpides, olid mõisnikud juba enam kui ühe aastakümne ühendamise vastu tõrkunud. Nende juhtimise all olevad kantonid olid alati kogu jõuga keskvõimu tugevdamise vastu võidelnud.

Aastail 1845—1847 maad laostanud kartulihaigus ja sellele järgnenud tööstuskriis süvendasid Šveitsi sisemisi vastuolusid veelgi. Neil aastail nõudsid kiltmaa kantonite talupojad ja töölised suurtel rahvakoosolekutel, mis sarnanesid 1830. aastal peetutega, Šveitsi ühendamist, millele kodanlike poliitikute tõotuste kohaselt pidi järgnema kergem elu, võlgadest vabastamine ja isegi «võitlus rahatuusadega». Kohati tekkis rahva ja oma kaotatud võimu tagasi saada püüdvate printsiipide vahel sõjalisi kokkupõrkeid. Ühendamise vastased tahtsid valla päästa avaliku kodusõja. Juba 1843. aastal olid seitse mägikantonit (Schwyz, Uri, Unterwalden jt.) sõlminud omavahel «Eriliidu» (Sonderbund). 1845. aastal hakkasid nad muretsema relvi ja formeerima sõjaväge. Piirialadel tekkis iga päev kokkupõrkeid Sonderbundi salkade ja ühendamise pooldajate vahel.

Kodusõda

1847. aasta novembris puhkes Šveitsi kodanlike loodekantonite ja feodaal-patriarhaalsete mägikantonite vahel juba kaua valminud kodusõda. Sõda pidi lahendama küsimuse, kas maa ühenda-

takse või mitte. «Kui feodalism, patriarhaalne olustik ja kodanikuseisus arenevad isoleeritult provintsides ning eri linnades, siis nõuab kodanlus oma arenguks võimalikult laia territooriumi, kahekümne kahe väikese kantoni asemel oli talle hädasti vaja ühtset suurt Šveitsi,»[1] formuleeris F. Engels sõja peamise põhjuse.

Võitluse esimestest päevadest peale oli jõudude ülekaal loodekantonite poolel. Nende eesotsas seisva Liidupäeva käsutuses olid kaheteistkümne tihedamalt asustatud ja majanduslikult arenenuma tasandikukantoni sõjalised ning tööstuslikud ressursid. Rahvahulgad pooldasid ühendamissõda. Liidupäev kogus 100 000-mehelise sõjaväe ja varustas ta 280 kahuriga.

Sonderbundi karjuste kantonites elas ainult viiendik kogu Šveitsi elanikkonnast. Nende kantonite regulaarsõjavägi ei ületanud 30 000 meest ja oli varustatud ainult 86 kahuriga. Peale selle ei moodustanud Sonderbundi kantonid ühtset massiivi ja nende väikesearvuline sõjavägi oli killustatud mitmesse ossa.

Sonderbund asetas kõik oma lootused Euroopa riikide sõjalisele abile. Euroopa reaktsiooniliste valitsuste poolehoid kuulus tõesti Sonderbundile. Kuid Prantsusmaal kujunes 1847. aastal välja revolutsiooniline situatsioon. Guizot' valitsus hakkas üha selgemini tundma, kuidas pind tema jalgade all kõigub, Metternichi aga tegi rahutuks revolutsioonilise käärimise kasv Austrias ja Itaalias. Ja Euroopa riigid piirdusid sellega, et saatsid Sonderbundile mõnisada tuhat franki ning paar tuhat püssi. Sonderbundi sõjavägi purustati juba esimestes lahingutes ja kogu sõjategevus lõppes 25 päeva pärast loodekantonite võiduga. Võiduga kodusõjas oli šveitsi kodanluse võitlus võimu pärast lõpule viidud. 1848. aastal, kui Prantsuse veebruarirevolutsioon oli täielikult kõrvaldanud Euroopa interventsiooni ohu, võeti Šveitsis vastu uus konstitutsioon. Selle konstitutsiooni kohaselt muudeti Šveits riikide liidust föderatiivseks vabariigiks, mis riiklikult korralduselt mõnevõrra meenutab Ameerika Ühendriike. Võimu haaras ka uues riigis enda kätte kodanlus. Loodi tugev keskvalitsus ja võeti vastu seadused, millega kaotati riigisisesed tollitõkked, seati sisse ühtne seadusandlus, ühtne rahasüsteem ning ühtne mõõdu- ja kaalusüsteem. Mis aga puutub sõjaeelseil aastail rahvale antud lubadustesse, siis neid šveitsi kodanlus enam ei meenutanud. Alles üksikud ja nõrgad töölisühingud, mis neil aastail Šveitsis tekkisid, saadeti laiali ning nende liidrid heideti vanglasse.

4. SKANDINAAVIAMAAD

Kapitalismi arenemine tõi Skandinaaviamaades XVIII sajandi teisel ja XIX sajandi esimesel poolel kaasa tunduvaid muutusi sotsiaal-majanduslikus, poliitilises ja kultuurielus. Kapitalismi are-

[1] Ф. Энгельс, Движение 1847 года, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, изд. 2, lk. 465.

nemisele Rootsis ja Norras oli iseloomulik aeglane tempo, kapitalistlike ettevõtete laialipillatus suurele maa-alale, tööstuskeskusteks olevate suurlinnade puudumine ning proletariaadi jõudude detsentraliseeritus. Väga oluline oli ka see, et osa kohalikku aadlit, kes oli seotud mäetööstuse ja metsakaubandusega, aja jooksul kodanlustus ning tavaliselt toetas kodanluse poliitilisi nõudmisi.

Kapitalismi ajaloolise arenemise peamiseks iseärasuseks Norras oli pärisorjuse puudumine. «Norra talupoeg ei olnud iialgi pärisori ja see annab kogu arengule ... hoopis teistsuguse fooni.»[1] Seda F. Engelsi märkust võib peaaegu täiel määral laiendada ka kapitalismi arenemisele Rootsis, kus samuti ei tuntud väljaarenenud pärisorjust, välja arvatud lõunapoolsed provintsid, mis kunagi kuulusid Taanile. XVIII sajandi lõpust alates toimus Skandinaaviamaades talurahvarahutusi ja linlaste ülestõuse, kuid kõik need olid piiratud, lokaalse iseloomuga ning suruti kerge vaevaga maha. Linnade väikekodanlus ja talupojad olid reserviks kodanlusele, kes püüdis oma poliitilisi plaane ellu viia kas reformide või paleepöörete abil, ilma suuremate revolutsiooniliste vapustusteta.

Skandinaavia kodanluse kõhklev ja kompromislik käitumine võitluses oma ülemvõimu eest seletub kodanlusele omase hirmuga rahvahulkade ees, aga samuti eriliste ajalooliste tingimustega, milles toimusid riigikorra konstitutsioonilised ümberkorraldused.

Rootsi

XVIII sajandi lõpuks oli avantüristlik sõjapoliitika, eriti 1788. aastal Venemaaga alustatud sõja ebaõnnestumine, võimuloleva aristokraatide kildkonna lõplikult kompromiteerinud. Kuningas Gustav III Adolf teostas 1789. aastal liberaalse aadli, kodanluse ja isegi talupoegade toetusel riigipöörde, mis suurendas tema võimu aristokraatia arvel. Kuningas sai õiguse ilma Riksdagi otsuseta sõda kuulutada, samuti võis ta oma äranägemise järgi määrata senaatorite arvu. Ööl vastu 15. märtsi 1792 tapsid aristokraatlikud vandenõulased kuninga. Tema järeltulija Gustav IV Adolfi ajal haaras aristokraatia jälle võimu enda kätte. Uus sõda Venemaaga 1808. aastal ja Soome kaotamine Hamina rahulepingu põhjal 1809. aastal kiirendasid uue vandenõu tekkimist. 1809. aasta mais kukutati Gustav IV troonilt ja Karl XIII nime all kuulutati kuningaks Gustavi onu, Södermanlandi hertsog. Aristokraatlikud vandenõulased tugevdasid jälle oma oligarhia võimu kuningavõimu arvel.

1810. aastal kutsuti vana lastetu Rootsi kuninga troonipärijaks Prantsuse marssal Bernadotte, kes hiljem tõusiski Rootsi troonile Karl XIV Johani nime all. Juba troonipärijana astus Bernadotte

[1] Ф. Энгельс, Ответ г. Паулю Эрнсту, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 2, lk. 74..

Euroopa riikide Prantsuse-vastasesse koalitsiooni. 1812. aastal sõlmiti Venemaaga salaleping, mille järgi Venemaa lubas toetada Norra ühendamist Rootsiga. 1813. aastal astus Rootsi välja Prantsusmaa liitlase Taani vastu ja sundis teda loovutama Norra. Norra liideti Rootsiga personaaluniooni alusel, Rootsi kuningas sai ka Norra kuningaks. Unioon Norraga kompenseeris kaotatud Soomet.

XIX sajandi esimesel poolel oli Rootsis märgata põllumajanduse ja tööstuse tunduvat edenemist. Kapitalistlikud vahekorrad tungisid põllumajandusse ja kiirendasid talupoegkonna kihistumise protsessi. 1827. aasta maareformi põhjal hakati sisse seadma «ühtseid jaosmaid», s. t. sama peremehe maad pidid olema ühes tükis, üleribasus tuli kaotada. Reform soodustas üksiktalundite arenemist ja tugevdas maarahva suurtalunikest ladviku asendit.

Tunduvad muudatused toimusid ka tööstuses. Umbes 1844. aastal hakati tootma ohutuid tuletikke, niisuguste tikkude tootmise alal tõusis Rootsi maailmas esikohale. Eriti hoogsalt arenes metsatööstus, metsamaterjalide väljaveo alal oli Rootsi maailmaturul tähtsal kohal. 60-ndate aastate lõpul töötas Rootsi tööstuses üle 75 000 töölise.

Riigivõim läks majanduslikult tugevnenud kodanluse kätte. Kõigepealt nõudis kodanlus nelja seisuse esindajatest koosneva keskaegse Riksdagi likvideerimist ja ühekojalise parlamendi loomist. 1830. aastal laiendati Prantsuse revolutsiooni ja rahvahulkade aktiviseerimise mõjul Rootsi Riksdagis kodanluse esindust.

Taani

Napoleoni sõjad andsid Taani rahvamajandusele ja rahvusvahelisele positsioonile ränga hoobi, ta kaotas Norra, osa oma asumaid, enamiku laevastikust ja endistest turgudest. Rahaasjade korratus ja riigi pankrot kutsusid Taanis nii maa- kui ka linnaelanike seas esile tõsise rahulolematuse, kuid majandusliku languse ja raskete välispoliitiliste kaotuste tingimustes osutus kodanlus võimetuks riigivõimu enda kätte haarama. Osalt Prantsuse 1830. aasta juulirevolutsiooni mõjul hakkas Taanis poliitiline võitlus elavnema. Kuningas oli sunnitud tegema järeleandmisi. Valitsusse läks mõõduka liberaalse aadli esindajaid. 1834. aastast hakati pidama seisuste (aadli, linlaste ja talupoegade) esindajate kokkutulekuid, niinimetatud maapäevi (Jüütimaal, Taani saartel, Šlesvigis ja Holšteinis).

Kuid maapäevad ei saanud muuta valitsuse poliitikat, kes sugugi ei arvestanud laiade rahvahulkade esindajate arvamust.

Norra

Taani võimu all olnud Norra liideti Kieli lepingu põhjal 14. jaanuaril 1814 Rootsiga. Niisugune ilma norra rahva nõusolekuta tehtud otsus, mis pealegi kahjustas rahvuslikke huvisid, kutsus Norras välja tõsise rahulolematuse. 1814. aasta aprillis kutsuti Eidsvoldis kokku Asutav Kogu, mille tööst võtsid osa kõikide klasside esindajad, ka talupojad. Asutav Kogu kuulutas Norra iseseisvaks ja töötas välja konstitutsiooni, mis samas 17. mail üksmeelselt vastu võeti. Kuid Rootsi väed tungisid Norrasse, purustasid norralaste nõrgad salgad ja sundisid Norrat alla kirjutama Rootsiga uniooni astumise konventsioonile. 4. novembril 1814 sõlmitud kokkuleppega säilisid Norra riiklik iseseisvus ja konstitutsioon, ühiseks jäid mõlemale riigile peale kuninga ainult välispoliitilised asjad.

Eidsvoldi konstitutsioon, mis oli F. Engelsi arvates palju demokraatlikum kui teised tol ajal Euroopas kehtivad konstitutsioonid, oli kodanlusele väga soodne. Et Rootsis samal ajal võimutsesid reaktsioonilised aadlikud, siis olid tõsised poliitilised konfliktid vältimatud.

Juba 1815. aastal tekkis Norra Esindajatekoja (Stortingi) ja krooni vahel suur konflikt. Storting võttis vastu seaduseelnõu, millega kaotati aadlike eesõigused ning tiitlid ja likvideeriti ka muud Taani ülemvõimu perioodist säilinud feodaalõigused, mis olid taani suurmaapidajatele kuulunud mitmes Norra rajoonis. Samuti kehtestati seadus kogukonnamaade ärajagamise kohta ja mõned teised reformid. Need seaduseelnõud kohtasid Rootsis tugevat vastuseisu. 1824. aastal püüdis kuningas piirata Norra konstitutsioonilisi õigusi, kuid põrkas Stortingi otsustavale vastupanule. Eriti pikale venis asekuninga määramise pärast tekkinud konflikt. Storting ja laiad ringkonnad nõudsid, et asekuningaks võib määrata ainult norralase. Kuningal tuli kõigis vaidlusalustes küsimustes järele anda.

Kahekümne neljas peatükk

KAPITALISMI ARENEMINE AMEERIKA ÜHENDRIIKIDES XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL (1815—1850)

Majanduse arengutingimuste erinevus Ühendriikide põhja-, lääne- ja lõunaosas

Ameerika Ühendriikide majanduse arenemine XIX sajandi esimesel poolel kujutab endast keerulist ja vastuolulist protsessi. Maa lõunaosas, subtroopiliste kultuuride kasvualal, eriti puuvillakasvatamise piirkondades arenes neegerorjade tööl põhinev istandustepidamine.

Põhjas ei kohanud arenev kapitalism tõsisemaid takistusi ja edenes kiires tempos. Uus-Inglismaal ning Pennsylvania ja New Yorgi osariigis astus kapitalistlik suurtootmine käsitööonduse ning manufaktuuri asemele. Samadel aastakümnetel tekkisid Läänes tohutu suurtel ülesharimata maadel, mis olid indiaanlastelt vägivallaga ära võetud, sajad tuhanded väikesed iseseisvad farmerite majapidamised. Hoolimata kirdeosa kiirest industrialiseerimisest, mis eriti hoogsalt edenes XIX sajandi 40—50-ndail aastail, jäi riik tervikuna agraarmaaks. Ameeriklaste tähtsaimaks väljaveoartikliks olid toorained, eeskätt puuvill. Tööstustoodete sissevedu ületas tunduvalt väljaveo. Eesrindlikele Euroopa riikidele, esmajoones Inglismaale, olid Ameerika Ühendriigid toorainete hankimise ja oma kaupade turustamise kohaks. Pärast iseseisvussõda jäid Ühendriigid veel tükiks ajaks majanduslikult «Euroopa koloniaks».[1] Selline olukord oli üsna kasulik inglise kodanlusele, kes seepärast väga soovis, et Ühendriikide lõunaosas säiliks ja laieneks orjapidamisele tuginev majandus, mis muutis selle piirkonna Inglise tööstuse toorainebaasiks ja tema toodete turustamiskohaks.

Ühendriikide ajaloolisele arengule XIX sajandi esimesel poolel oli iseloomulik kapitalismi kiire «laiuti» arenemine. Selline nähtus oli tihedalt seotud uute territooriumide haaramise poliitikaga, mida ajasid Ühendriikide valitsevad klassid.

[1] K. Marx, Kapital I, Tallinn, 1953, lk. 457.

Ühendriikide territooriumi kasv XIX sajandi esimesel poolel

Sajandi algul hõlmasid Ameerika Ühendriigid ainult Atlandi ookeani äärse maariba, mille pindala oli umbes 892 000 ruutmiili [1]. Lousiana ostmine Napoleoni Prantsusmaalt 1803. aastal suurendas riigi territooriumi 828 000 ruutmiili võrra. Edasine valduste laiendamine toimus juba võõraste maade avaliku anastamise teel, millele Ühendriikide valitsus püüdis anda tavalise «kaubatehingu» ilmet. 1818. aastal hõivasid Ühendriikide väed taanduvaid indiaanlasi jälitades Hispaania koloonia Florida, 1819. aastal aga sõlmisid Ühendriigid oma vallutuse kindlustamiseks Hispaaniaga lepingu, mille põhjal nad kohustusid hispaania maaomanikele maksma 5 miljonit dollarit.

1845. aastal haarasid Ühendriigid Texase annekteerimise teel endale territooriumi, mis on mõõtmetelt peaaegu niisama suur kui Prantsusmaa. Sellele järgnes vallutussõda Mehhikoga (aastail 1846—1848), mille tulemusena Ühendriikidega liideti Kalifornia, New Mexico ja Utah. 1850. aastaks oli Ühendriikide pindala umbes 3 miljonit ruutmiili.

Osariikide arv kasvas poole sajandi kestel 16-lt kuni 30-ni, elanikkond aga 5,3 miljonilt inimeselt 1800. aastal 23,2 miljoni inimeseni 1850. aastal. Elanikkonna arv kasvas iga 10 aasta vältel ühe kolmandiku võrra. See toimus suurel määral Euroopa immigrantide sissevoolu arvel, mis hoogustus eriti 40-ndate aastate lõpul seoses näljahädaga Iirimaal, 1848. aasta revolutsiooni lüüasaamisega Euroopas ja kulla leidmisega Kalifornias. Ameerika Ühendriikide ajalooliseks iseärasuseks oli see, et immigrante voolas sinna rohkem, kui oli kunagi varem voolanud ühtegi teise riiki. New Yorgi elanike arv tõusis poole miljoni, Philadelphia oma aga 400 000 inimeseni. Eriti hoogsalt kasvasid Pittsburgh, Chicago, Cincinnati, Saint Louis jt. Lääne linnad, mis kaubanduses võistlesid Atlandi-äärsete vanade linnadega.

Indiaanlaste, maa põlisasukate hävitamine

Ameerika kodanlik historiograafia kirjeldab Ühendriikide territoriaalset ekspansiooni üsna roosilistes värvides. Tegelikult kujutab see protsess endast maa põlisasukate — indiaanlaste vastu suunatud julmade sõdade rida.

Pärast 1812.—1815. aasta sõda hakkas indiaanlaste hõimude vägivaldne ümberasustamine neile määratud reservaatidesse, halbadele ja mahajäetud aladele Mississipi jõest lääne pool. Mõned hõimud jätkasid võitlust oma vabaduse eest. Sõda krikkide ja seminolede hõimuga Floridas lõppes aastail 1817—1818 indiaan-

[1] Ameerika Ühendriikide miil võrdub 1,6 kilomeetriga.

laste kaotusega. Kuid seminoled jätkasid vastupanu ja nõustusid neile määratud reservaati minema alles pärast teist verist sõda, mis kestis kaheksa aastat (1835—1842).

Paljud indiaani hõimud jagasid kõige suurema hõimu, tširokkide (irokeeside haru) saatust. 1812.—1815. aasta sõjas võitlesid tširokid Ühendriikide poolel, hiljem moodustasid nad oma valitsuse, koostasid 85 tähest koosneva tähestiku ja hakkasid välja andma oma esimest ajalehte «Tširoki Fööniks». 30-ndail aastail leiti tširokkide maalt kulda. Kohe võttis Georgia osariigi Seadustandev Kogu kiires korras vastu seaduse kõigi indiaanlaste maade konfiskeerimise kohta ja hakkas tširokke sunniviisiliselt välja kihutama. Valged kolonisaatorid omastasid indiaanlaste karjad, nende hooned aga süütasid nad põlema. Sõjaväe abiga sunniti 14 000 tširokki keset talve jalgsi minema neile määratud reservaati Arkansases. Sellel «pisarate teel» suri 4000 indiaanlast nälga ja haigustesse. Samasugune saatus tabas ka teisi hõime, kes ümber asustati neile määratud reservaatidesse Mississipist lääne pool.

Tööstuslik revolutsioon

Ameerika Ühendriikide industrialiseerimist soodustasid rikkalikud looduslikud ressursid ja kvalifitseeritud tööjõu juurdevool Euroopast. Teistest tööstusharudest arenes kiiremini puuvillatööstus, mille tarbeks oli olemas odav tooraine puuvilla näol ja külluses vee-energiat. Puuvillatööstuses algas tehniline pööre juba enne 1812.—1815. aasta sõda. Villatööstuses toimus pööre hiljem, pärast sisseveetavatelt villatoodetelt võetava tolli tõstmist. Villatööstuse arenemist pidurdas pikemat aega tooraine, eriti peenemate villasortide vähesus.

Puuvillatööstuses võeti mehhaanilised kangasteljed esmakordselt kasutusele 1814. aastal Lowelli vabrikus Massachusettsis, ühtlasi oli see esimene vabrik, kus ketramine ja kudumine käis sama katuse all. Sellest ajast peale hakkas tekstiilitööstuse alal tekkima vabrikutüüpi ettevõtteid ja masinad tõrjusid välja käsitöö. Teistes tööstusharudes domineerisid veel 30-ndail aastail väiketootjad. Aurumasin saavutas tööstuses valitseva seisukoha 50-ndail aastail. 30-ndail aastail pärast mineraalkütusele üleminekut toimus pööre metallurgias. Aastail 1830—1837 suurenes malmisulatamine 50 protsenti ja söekaevandamine tervelt 266 protsenti. Seoses raudteede ehitamisega kasvas 30-ndail aastail eriti jõudsasti rauatoodang.

Tol ajal oli masinaehitus alles nõrgalt arenenud, Ameerikas valmistatud puuvillapuhastamismasina hind ületas 50-kordselt samasuguse Inglise masina hinna. Kuigi inimtöö asendamine masinatega oli väga tarvilik (läks ju suur osa töölisi Läände), ei kasutatud mitte kodumaiseid, vaid peamiselt sisseveetud masinaid.

Ka masinaehituses muutus olukord põhjalikult 40-ndail aastail, kui masinaid hakati valmistama masinatega ja tööstuslik revolutsioon jõudis oma kõrgeimale arenguastmele. 40-ndail aastail algas põllutöömasinate, niidu- ja viljaniidumasinate tootmine.

Esimene vedur toodi 1828. aastal Inglismaalt, kuid peagi edestasid Ühendriigid kõiki teisi riike raudteede ehitamise tempo poolest. 1830. aastal oli Ühendriikides raudteid 23 miili, 1850. aastal aga oli neid juba 9000 miili. Raudteerööpaid veeti siiski veel kaua sisse Inglismaalt.

1825. aastal võeti kasutusele Erie kanal, mis Hudsoni jõe kaudu ühendas Suure Järvistu New Yorgi sadamaga ja tunduvalt mõjutas loodeosariikide majanduslikku arenemist. 1838. aastal pandi alus Atlandi aurulaevandusele. 40-ndail aastail võeti laialdaselt kasutusele Morse elektromagnetiline telegraaf.

Tööstuslik revolutsioon ning kanalite, maanteede, raudteede ja telegraafiliinide võrgu väljaehitamine soodustasid rahvusliku turu ühteliitmist, mis K. Marxi sõnade järgi XIX sajandi keskel arenes «hämmastavalt kiiresti».[1]

Ühendriikides hakkas juba 20-ndail aastail, varem kui kusagil mujal, arvukalt tekkima kapitalistlikke aktsiaühinguid, mis aitasid kaasa kapitali kontsentreerimisele ja meelitasid juurde välismaiseid, eriti Inglise kapitalimahutusi. 1830. aastal oli Ühendriikides panku 330, 1837. aastaks aga tõusis nende arv 788-le.

Pärast Ameerika Ühendriike aastail 1837—1842 tabanud esimest tsüklilist kriisi algas tööstuses erakordselt hoogne tõusuajajärk. Kullaleiukohtade avastamine alles hiljuti Mehhikolt ärakistud Californias kergendas Ühendriikide industrialiseerimist, kes seni olid finantsiliselt täielikult sõltunud Inglise krediitidest.

Tööliste olukord Ameerika Ühendriikides aastail 1815—1850

Kuigi tööliste palgad Ameerika Ühendriikides mõningal määral ületasid Euroopa palgataset selle tõttu, et elanikkonna ümberasumisega Läände tööturg oli tööinimestele soodne, tööjõu nõudmine ületas pakkumise, kujunes vabrikutööliste olukord palju raskemaks, kui oli olnud käsitöölise olukord enne tööstuslikku revolutsiooni. Tööpäev kestis 11—14 tundi. Enamik ettevõtteid sõlmis tavaliselt lepingu, mis kohustas töölisi elama vabriku ühiselamus, töötama ettenähtud arvu tunde (hariilkult üsna kaua) vabrikus, ostma kõik hädavajaliku vabriku poest ja käima kirikus. Naistööliste elu oli veelgi raskem. Naiste ja laste tööjõudu ekspluateeriti laialdaselt, eriti tekstiilitööstuses. Lapsed töötasid 11—13 tundi ööpäevas. Tööliste ja käsitööliste töölesundimiseks oli kehtestatud

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Третий международный обзор, Соч., т. 7, изд. 2, lk. 460—461.

seadus võlgnike vangiheitmise kohta. 1833. aasta andmeil sattus igal aastal vanglasse 75 000 võlgnikku.

Kuni 30-ndate aastateni kehtis vana Inglise seadus, mille järgi kutseühinguid peeti võrdseks salanõuga. Streikimist käsitles kodanlik vandekohus salanõust osavõtuna ja otsustas asja alati ettevõtja kasuks. Rasketele töötingimustele lisaks halvendas tööliste olukorda veel liigne paberraha väljalaskmine, mis tõi kaasa hindade tõusu ja reaalpalga languse.

Farmerite majapidamiste arenemine XIX sajandi esimesel poolel

XIX sajandi esimesel poolel levisid farmerite majapidamised maa põhjaosas peaaegu kõikjale, esmajoones tohututele avarustele loodes. Loodeosa vabale territooriumile suundus Euroopa immigrantide ja idaosariikidest ümberasuvate farmerite vool. 1820. aastal tehti maa ostmine Läänes hõlpsamaks seega, et vähendati maatüki suurust 160 aakrilt 80 aakrini. 1841. aastal saavutasid farmerid-skvotterid seaduse tühja maatüki esimese harija õiguste kohta, mille järgi see, kes oli maatükki mõne aasta harinud, sai eesõiguse selle ostmiseks järelmaksuga.

Lääne asustamisega kaasnesid verised sõjad indiaanlastega, kes tõrjuti välja või hävitati. Asunikud rajasid uusi farme. Enamik farmereid ajas läbi ilma palgalise tööjõuta. Ainult Atlandi-äärsete suurlinnade läheduses hakkas 40-ndail aastail tekkima kaubamajanduslik põllundus, kus laialdaselt kasutati palgalist tööjõudu. Seda tüüpi farme loodi hiljem kõigis orjapidamisest vabades maa osades, kuid eriti rohkesti asustati neid maa tohututel loodealadel.

Orjapidamise levimine uutele territooriumidele

Inglismaa ja ka Ühendriikide põhjaosariikide tekstiilitööstuse suur nõudmine puuvilla järele kutsus lõunaosariikides esile puuvillakasvatamise tormilise arenemise. Puuvillakasvatamine kurnas maa peagi välja. Istanduseomanikele oli kasulikum harida üles uusi maid kui väetada vanu. Indiaanlasi minema kihutades liikusid orjapidajad oma orjadega vanadest Atlandi-äärsetest osariikidest, mille maa oli röövelliku ekspluateerimisega välja kurnatud, hõredalt asustatud edelarajoonidesse. Orjade arv kasvas 1,5 miljonilt 1820. aastal 3,2 miljonini 1850. aastal. Samal ajal tõusis orja hind 400 dollarilt 2000 dollarini.

Pärast seda, kui kongress 1808. aastal keelas orjade sisseveo Ühendriikidesse seadusega, mida muide küll pidevalt rikuti, spetsialiseerusid Virginia ja Marylandi orjapidajad, kes ei suutnud konkureerida uute osariikide odavama puuvillaga, orjade «kasvatamisele». Orjade muretsemine Lääne uutesse osariikidesse osutus üsna tulusaks tegevuseks.

Istandusi omavate orjapidajate kätte olid koondatud tohutud materiaalsed väärtused. Kasuihast haaratud istanduseomanikud kuulutasid orjapidamise avalikult «hüveks» ja «jumalast määratud» nähtuseks. Orjapidamise levimist toetas osa põhjaosariikide kodanlasi, keda istandustega sidusid majanduslikud huvid. Need olid Uus-Inglismaa tekstiilivabrikandid, pankurid ja New Yorgi kaubandusfirmad, kes tegelesid puuvilla müümisega välismaale.

Missuuri kompromiss 1820. aastal

Seoses orjapidamise levimisega Edela äsja asustatud territooriumidele muutus põhjaosariikide kodanluse ja lõunaosariikide orjapidajate vaheline võitlus poliitilise ülemvõimu pärast ägedamaks. Põhjaosariikides kasvas elanike arv majanduse kiirema arengutempo tõttu hoopis jõudsamini kui orjanduslikus Lõunas. Kongressi Saadikutekojas, kuhu esindajad valiti proportsionaalselt elanike arvule, olid Põhja positsioonid seepärast Lõuna omadest palju tugevamad. Senatis seevastu oli igast osariigist kaks senaatorit ja ülekaal sõltus sellest, mitu osariiki pooldasid orjapidamist ja mitu vabadust. Võitlus poliitilise ülemvõimu pärast kujunes seal võitluseks selle ümber, kas uus osariik kujuneb orjanduslikuks või vabaks. Kui järjekord 1818. aastal jõudis Missuuri osariigi võtmiseni Ühendriikide koosseisu, nõudsid orjapidamise vastased kongressil, et orjapidamine tuleb selles osariigis ära keelata. Konflikt kujunes väga teravaks ja ulatus kaugele välja kongressi seinte vahelt. Orjapidamine tõusis esmakordselt esile rahvusliku küsimusena.

Kuni Läänes jätkus nii farmeritele kui ka istanduseomanikele ruumi lahus elamiseks, oli võimalik kokkulepe põhjaosariikide kodanlaste ja Lõuna orjapidajate vahel. Konflikt lahendati 1820. aastal niinimetatud Missuuri kompromissiga. Kompromissi tuum seisis selles, et võeti vastu nii orjanduslik Missuuri kui ka vaba Maine'i osariik. Ühtlasi keelati orjapidamine põhja pool 36°30' põhjalaiust. Nii jaotati riik ühelt poolt orjapidamise ja teiselt poolt farmerite ning kapitalistliku palgatöö tsooniks. Missuuri kompromiss ei kõrvaldanud palgatöö ja orjandusliku süsteemi vahelisi vastuolusid, vaid lükkas ainult nende kokkupõrke mõneks ajaks edasi.

Demokraatliku partei moodustamine 1828. aastal

Pärast 1812.—1815. aasta sõda lagunes föderalistide partei ja vabariiklased said 1816. ja 1820. aastal ilma tõsisema opositsioonita viia presidenditoolile oma kandidaadi James Monroe. Vabariiklased toetusid istandusi omavate orjapidajate ning farmerite

hulkade ja linnade väikekodanluse blokile, mis oli loodud tollal veel võimaliku kompromissi alusel ühelt poolt orjapidajate ja teiselt poolt farmerite ning Põhja kodanluse vahel. Vabariiklikus parteis eraldus peagi rühm, kes kaitses alles kujuneva tööstuskodanluse huvisid. Nad hakkasid end nimetama «rahvuslikeks vabariiklasteks».

1824. aastal valiti presidendiks John Quincy Adams, kes kaitses Uus-Inglismaa suurkodanluse kasusid ja seisis lähedal «rahvuslikele vabariiklastele». Töösturite huvides saavutas Adams 1828. aastal tööstuskaupadelt võetava tolli tõstmise 49 protsendini. Adamsi valitsus kulutas oma nelja valitsemisaasta jooksul subsiidiumide maksmiseks kapitalistlikele korporatsioonidele, kes tegelesid maanteede ja kanalite rajamisega, rohkem raha, kui oli kulutatud kogu eelneva aja vältel.

«Rahvuslike vabariiklaste» poliitiline edu ei kestnud siiski kaua. Adamsile vaenulikud istandusepidajad, farmerid, linnade väikekodanlus ja töölised koondusid vabariiklaste teise liidri kindral Jacksoni ümber, kes 1828. aasta valimistel saavutas kindla võidu. Jacksoni valimist presidendiks pidasid istanduseomanikud abinõuks, mis tagab, et orjapidamist ei kaotata. Farmerid aga lootsid, et Jackson kergendab neil Läänes maatükkide omandamist, samuti unistasid maaomandist ka linnade väikekodanlased ja töölised. Nii istanduseomanikud kui ka farmerid, väikekodanlased ja töölised arvasid, et Jackson kaitseb neid Kirde pankurite võlaorjusest.

Erinevalt «rahvuslikest demokraatidest» hakkasid Jacksoni poolehoidjad end nimetama «demokraatlikeks vabariiklasteks» ehk «demokraatideks». Niisiis pandi 1828. aastal alus demokraatlikule parteile, mis tollal juhtis orjapidajate-istanduseomanike, farmerite, väikekodanluse ja osa tööliste poliitilist liitu. Selle liidu peamiseks eesmärgiks oli võidelda suurkapitali poliitika vastu. «Valgete kehvikute» perekonnast pärinev Jackson, tulevane kindral ja orjapidaja, oli 1812.—1815. aasta sõjast alates saanud rahvuskangelaseks. Ta oli saavutanud suure populaarsuse farmerite hulkades ja isegi osa tööliste seas, kuulutades end «lihtsate inimeste» sõbraks ja nende kaitsjaks «finantsaristokraatia» vastu.

Valimisõiguse laienemine ja töölisliikumise algus

Jacksoni võitu kergendas asjaolu, et 20-ndate aastate algul oli mitmes osariigis laiendatud valimisõigust. Peaaegu kõikides uutes lääneosariikides kehtestati valgete meessoost kodanike suhtes üldine valimisõigus. Samal ajal algas ka Idas farmerite, linnade väikekodanluse ja tööliste ulatuslik liikumine, mis taotles valimissüsteemi demokratiseerimist. 20-ndail aastail laiendati meeste valimisõigust Massachusettsi, New Yorgi, Virginia jt. osariikides.

Rhode Islandis toimus valimiskorra ümberkorraldamine 1843. aastal, pärast Dorri juhtimisel puhkenud ülestõusu. 40-ndail aastail tühistati kõigis osariikides ametikoha saamiseks nõutud varanduslik tsensus. Põhja kodanlased ja Lõuna istanduseomanikud võitlesid omavahel valijate uute kihtide poolehoiu pärast.

Töölisklass etendas aktiivset osa valimissüsteemi demokratiseerimise eest peetud võitluses. Hoolimata enamikus osariikides kehtivatest seadustest, mis keelasid töölisühingute moodustamise, hakkas kutseühingute arv 20-ndate aastate lõpul kiiresti kasvama. Paljud kutseühingud tegutsesid põranda all nagu illegaalsed organisatsioonid. Nende tegevus seisis fondide loomises haigete ja streikijate jaoks ja pikettide moodustamises streikide ajal, mõnel pool õnnestus aga saavutada ka töötasu tõstmine ja 10-tunnise tööpäeva sisseseadmine. Mitmes linnas valiti töölisi linnavalitsusse. Peaaegu kõigis Kirde linnades ilmusid töölisajalehed. Aastail 1828—1831 ilmus Philadelphias maailma esimene ametiühingute ajakiri «Metallisti Vaba Sõna».

20-ndate aastate lõpul tekkisid esimesed töölisparteid. Need olid kohaliku iseloomuga, tihti ainult ühe osariigi piirides tegutsevad parteid, mis taotlesid üksikuid sotsiaalseid või poliitilisi ümberkorraldusi. Nende programmides põimusid kodanlike radikaalide demokraatlikud ideed utoopilise sotsialismiga.

1828. aastal asutati Philadelphias Thomas Skidmore juhtimisel töölispartei. Järgmisel aastal loodi töölispartei New Yorgis. Partei organiseerisid inglise utoopilise sotsialisti poeg R. D. Owen ja Francesca Wright. 1830. aastal nende poolt asutatud ajaleht «Vaba Uurija» propageeris Robert Oweni vaateid. F. Wright astus oma avalikel loengutel välja klerikalismi ja orjapidamise vastu, propageeris klassivõitlust ning kaitses naistele meestega võrdsete poliitiliste õiguste andmist.

30-ndate aastate algul eksisteerisid kõigis Marylandist põhja pool asuvates osariikides töölisparteid. Neile parteidele oli iseloomulik see, et nad ei koosnenud üksnes proletaarlastest, vaid avasid meeleldi oma uksed ka väikekaupmeestele, käsitöölistele ja farmeritele. See seletus töölisklassi koosseisu voolavusega, sellega, et klassid olid Ühendriikides küll olemas, kuid kapitalismi nii varasel arenguperioodil nad «polnud veel fikseerunud»[1], nagu ütles K. Marx. Töölisklassi voolavus, tema mitteküllaldane klassiline väljakujunemine kergendasid väikekodanlusel tööliste ideelist mõjutamist. Eriti visalt püsis tööliste seas väikekodanlik illusioon, et iga tööline võib saada iseseisvaks farmeriks, kui ta hangib Läänes maatüki. Niisuguseid illusioone toetas ülesharimata maade rohkus Läänes, kuhu ruttas ümberasujate vool Idast.

Töölisparteide programmid sisaldasid vähe puhtklassilisi, proletaarseid nõudmisi, see-eest oli neis külluses laiu demokraatlikke

[1] K. Marx, Louis Bonaparte'i kaheksateistkümnes brümäär, K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 195.

ümberkorraldusi nõudvaid punkte. Hulk demokraatlike ümberkorralduste programmi punkte viidi töörahva survel ellu 30-ndail aastail. Muu hulgas sai enamik valgeid meestöölisi poliitilised õigused, tühistati võlgnike vanglasse heitmist nõudev seadus, paljudes osariikides seati sisse üldine algkooliõpetus ja lubati moodustada treidjuunione.

Ilmselt, kuigi mitte just palju, on Ameerika varajast töölisliikumist mõjutanud utoopiline sotsialism. Aastail 1825—1828 tegutses Indiana osariigis Robert Oweni poolt asutatud «Uus Harmoonia». Kolooniasse kuulus kuni 1000 inimest.

1841. aastal asutasid D. Riply ja teised utoopilised sotsialistid Massachusettsis kooperatiivse koloonia «Brookfarm». Hiljem reorganiseeriti see Fourier' Ameerika järelkäija A. Brisbane poolt ja kujunes Fourier' vaadete propageerimise keskuseks Ühendriikides. Koloonia tegutses kuni 1847. aastani. 40-ndail aastail ja 50-ndate aastate algul propageeris Fourier' vaateid ka kodanlik-demokraatlik ajaleht «New Yorgi Tribüün», mis pärast etendas tähtsat osa orjapidamisvastases võitluses. 1848. aastal saabus E. Cabet koos oma õpilastega Ameerika Ühendriikidesse ja asutas Texases «Ikaaria»-nimelise koloonia. «Ikaaria» asukad organiseerisid kolooniaid ka teistesse osariikidesse. Viimane nende koloonia tegutses Kalifornias kuni 1884. aastani.

Utopistidel ei õnnestunud kapitalistliku ühiskonna tingimustes muidugi rajada sotsialistlikku tootmisviisi alusmüüri, kuid nende katsed aitasid kaasa sotsialismiidee levitamisele ameerika tööliste ja eesrindlike haritlaste hulgas.

Võitlus tollitariifi ümber ja Lõuna-Carolina istanduseomanike separatistlikud püüded

Klasside ning parteiliste rühmituste vahel puhkes äge võitlus tollitariifide pärast. Uus-Inglismaa tekstiilivabrikandid nõudsid kaitsetolle. Nendega ühinesid ettevõtjad Pennsylvania, New Jersey, Connecticuti ja teistest osariikidest, kus arenes metallitööstus. Põhja kapitalistid olid huvitatud kaitsetollidest, Lõuna istanduseomanikud ja farmerid aga soovisid tollide alandamist. Kuid Jacksoni poolt 1832. aastal allakirjutatud uus tollitariif alandas tolle väga vähe. See sünnitas lõunaosariikides protestitormi. Sama aasta novembris kuulutas Lõuna-Carolina osariigi konvent tollitariifid nullifitseerituks (kehtetuks), ähvardades Ühendriikidest välja astuda, kui nende osariigi piires hakatakse nii kõrgeid tolle võtma.

Nullifikaatorite eesotsas seisis asepresident John Calhoun, küüniline orjapidamise kaitsja. Et kaitsta Lõuna-Carolina orjapidajate nõudmist saada iseseisvus tollimaksude suhtes, viitas Calhoun maa lõunaosas populaarsele «osariigi õiguste» teooriale

(antud juhul õigusele liidust välja astuda). Hiljem kutsus ta lõunaosariike avalikult üles Ühendriikidest lahku lööma (setsessioonile).

Lõuna-Carolina istanduseomanike separatistlik liikumine ei leidnud teistes orjanduslikes osariikides toetust. Kongress volitas Jacksonit kasutama Lõuna-Carolina korralekutsumiseks sõjaväge ja laevastikku.

Lääne farmerite ja Lõuna istanduseomanike võitlus Ameerika Ühendriikide riigipanga monopoli vastu

Tol ajal tekkis veel teine tõsine konflikt, sedapuhku seisid ühel pool Jacksoni poliitiline rühmitus ja teisel pool Kirde kapitalistid. 1816. aastal Philadelphias asutatud Ühendriikide riigipangas hoiti riigivarasid, mida pank võis oma äranägemist mööda kasutada ilma protsente maksmata. Pangal oli õigus välja lasta pangatähti, makstes valitsusele 1,5 miljonit dollarit aastas ja sooritades tasuta riigi finantsoperatsioonid. Riigipanga tegevus põhjustas suurt rahulolematust tööliste, käsitööliste ja eriti Lääne farmerite hulgas, kellest enamik võlgade tõttu sõltus idaosariikide pankadest, eriti Ameerika Ühendriikide riigipangast. Samal põhjusel suhtusid riigipangasse vaenulikult paljud Lõuna istanduseomanikud ja väikepankade pidajad, kel ei olnud valitsuse privileege. Lääne farmeritest poliitiliselt sõltuv, kuid samal ajal orjandusliku Lõunaga tihedalt seotud Jackson astus otsustavalt võlgnike poolele, võlausaldajate vastu.

Ühendriikide riigipanga kaitseks tõusid «rahvuslikud vabariiklased», Kirde suurkapitalistlike ringkondade huvide väljendajad, kes 1834. aastast alates nimetasid end «viigideks». Lõppude-lõpuks jäi võit siiski Lõuna istanduseomanikele ja Lääne farmeritele. 1832. aasta presidendivalimistel, mis möödusid loosungi all «Ameerika Ühendriikide riigipanga poolt või vastu», saavutas demokraatliku partei kandidaat Jackson võidu viigide kandidaadi Henry Clay üle. 1834. aastal võeti rahatagavarad Ameerika Ühendriikide pangast välja ja pandi hoiule teistesse erapankadesse, Ühendriikide panga monopoolne seisund oli likvideeritud.

Orjapidamise küsimuse teravnemine ja abolitsionistliku liikumise tekkimine

Mida rohkem arenesid kapitalistlikud suhted tööstuses ja farmerite majapidamised põllumajanduses, seda hädavajalikum oli orjapidamise kaotamine. Orjapidamise kaotamise eest võitlesid haritlased, linnade väikekodanlased, farmerid ja töölised. 1831. aasta jaanuaris hakkas ilmuma nädalaleht «Vabastaja», mis

30 aasta jooksul väsimatult taotles neegrite vabastamist, hoolimata tagakiusamisest ja laimust, millega teda üle külvasid mitte üksnes orjapidajad, vaid ka konservatiivse suurkodanluse ringkonnad. Nädalalehe väljaandja trükitööline Garrison nõudis neegrite kohest ja täielikku vabastamist. 1833. aastal asutati Garrisoni eestvõttel Ameerika Orjapidamisvastane Ühing. Ühingul oli 1840. aastal 2000 osakonda 200 000 liikmega.

Samal ajal kasvas ka neegerorjade endi seas vabadusliikumine. 20-ndail aastail oli neegrite liikumise tähtsaim sündmus Danmark Vizey vandenõu tekkimine Lõuna-Carolinas. Vizey ostis end ise vabaks, kuid tema lapsed jäid orjusesse. Iseõppijana omandas see neegerrahva väljapaistev poeg mitu keelt ja laialdased teadmised. Tema võimekus ilmnes ka ülestõusu ettevalmistamisel, millest osavõtjate arv ulatus 9000 inimeseni. Charlestoni kavatseti rünnata viiest kohast korraga. Äraandja salakaebuse tõttu vandenõu avastati. Võimudele anti välja ka Vizey. Järgnes karm arveteõiendamine. 137 arreteeritust poodi 37 üles ja 12 saadeti välja.

1831. aastal puhkes Virginias orjapidamise vastu suunatud ülestõus, mida juhtis neegerjutlustaja Nat Turner. 21. augustil 1831 kutsus Nat Turner neegreid jumalateenistusel üles halastamatult võitlema orjapidajatega ja näitas neile esimesena eeskuju, tappes oma peremehe. Seejärel läks 70 ülestõusnut lähedalasuvatesse istandustesse, et tappa istanduseomanikud. Kuid peagi, 24. augustil, suruti ülestõus miilitsa ja föderaalvägede jõududega julmalt maha. 20 ülestõusnut, nende seas ka Turner, poodi üles. Pärast ülestõusu tugevdati neegrite üle politseilist järelevalvet ja peremeestel keelati oma orjade vabastamine. Neegrile kirjaoskuse õpetamist karistati siitpeale 50-dollarise trahviga. Neegrite tapmine ja lintšimine muutus lõunaosariikides tavaliseks nähtuseks.

Istanduseomanike raev langes abolitsionistidele,[1] kes külvasid Lõuna täis oma kirjandust, kogusid raha, asutasid neegritele koole ja organiseerisid põgenenud orjade jaoks «maa-aluse raudtee», s. t. kõikjale ulatuva abolitsionistide salaühingute võrgu, mis aitas neegritel peremeeste juurest ära joosta, varjas põgenikke ja toimetas nad edasi põhjaosariikidesse või Kanadasse. Iga aasta vabastati nii ligi 2000 neegrit. Kõige toimekamad «maa-aluse raudtee» korraldajad olid väljapaistvad abolitsionistliku liikumise tegelased John Brown ja Jerret Smith ning põgenenud neegrid Frederick Douglass ja Harriet Tubman, luuletaja Walt Whitman ja paljud teised.

Vastuseks abolitsionistide tegevusele surusid orjapidajad Kongressil läbi seaduse, millega orjapidamisvastast propagandat lõunaosariikides karistati vanglasse heitmisega. Garrison ja teised abolitsionistide liidrid said postiga peaaegu iga päev kirju, milles

[1] Abolitsionism tuleneb ingliskeelsest sõnast *abolition* — kaotamine, hävitamine.

neid ähvardati mõrvata. Bostonis korraldas jõuk lurjuseid Garrisoniga arveteõiendamise. Ta võeti kinni, seoti köis ümber kaela ja veeti mööda tänavaid ringi, et teda üles puua. Garrisoni elu päästis ainult juhus. Altoni linnas, «vabas» Illinoisi osariigis, tapeti 1837. aastal alatul kombel silmapaistev abolitsionist Elias Lovejoy, ajalehe «Altoni Vaatleja» toimetaja. Lovejoy tapsid orjapidajate agendid linnakese meeri juuresolekul. Lovejoy trükikoda purustati.

«Monroe doktriin» ja agressiivne sõda Mehhikoga

1823. aasta detsembris avaldas Ameerika Ühendriikide valitsus välispoliitika kohta deklaratsiooni, mida tolleaegse presidendi Monroe järgi nimetatakse «Monroe doktriiniks». Monroe deklaratsiooni koostamise põhjustas Hispaania-Prantsuse interventsiooni oht Hispaania Ameerika kolooniatesse. Euroopa suurriikide eesmärgiks oli kolooniate ülestõus maha suruda ja seal võimule upitada Hispaania või Prantsuse Bourbonide monarhia. Monroe läkituses Kongressile teatatakse, et Euroopa riikidel ei tule edaspidi Ameerikale enam vaadata kui koloniseerimise objektile ja et Ameerika Ühendriigid käsitavad eurooplaste katseid sekkuda siinsetesse asjadesse oma poliitilise korra kehtestamise sihiga kui ähvardavat ja vaenulikku tegevust Ühendriikide suhtes. Ühendriigid tõotasid omalt poolt, et nad ei kavatse segada end Euroopa riikide ja nende Ameerika kolooniate asjadesse.

«Monroe doktriini» eesmärgiks oli kindlustada Ameerika Ühendriikide juhtivat seisundit Läänepoolkeral ning oli suunatud Hispaania reaktsionääride ja Püha Liidu võimalike plaanide vastu taastada Ladina-Ameerika maades Hispaania ülemvõim. Samal ajal avas «Monroe doktriin» Ameerika Ühendriikidele tee jagada Läänepoolkeral ekspansioonipoliitikat.

Hiljem kasutasid tollal valitsevad orjapidajate rühmitused «Monroe doktriini» aastail 1846—1848 Mehhiko vastu peetud röövelliku vallutussõja õigustamiseks. Üheks sõja põhjuseks oli Mehhiko vabariigile kuuluva Texase pärast tekkinud konflikt.

20-ndate aastate lõpul hakkasid Ühendriikide orjapidajad äärmiselt odava hinna eest kokku ostma Texase paremaid maid, et asutada seal istandusi. 1836. aastal kuulutasid orjapidajad-istanduseomanikud kohalike separatistide kaasabil ja Ameerika Ühendriikide valitsuse salajasel toetusel Texase Mehhikost lahutatuks. 1845. aastal haarasid Ühendriigid Texase oma valdusse, 1846. aastal aga provotseerisid nad Texases Mehhikoga piirikonflikti, mida kasutati ettekäändena vallutussõja vallapäästmisel.

Texase äravõtmine ja sellele järgnenud sõda nõrgalt arenenud Mehhikoga oli orjapidajate kätetöö. Nende agressiivsete plaanide elluviimise vahendiks sai demokraatlik partei, mis oli muutunud

orjapidajate kantsiks ja kasutas osariikide liitu oma huvides. «Liidu üha suurenev kuritarvitamine orjapidajate poolt, kes tegutsesid käsikäes Põhja demokraatliku parteiga,» kirjutas Marx, «on käesoleva sajandi algusest peale saanud nii-öelda Ühendriikide ajaloo üldvormeliks.»[1]

1844. aasta valimistel oli «demokraatidel-orjapidajatel» edu, nende käsilane James Polk võitis vabariiklaste kandidaadi, kes ei pooldanud orjapidamiseks sobivate territooriumide annekteerimist. Võit saavutati laialdase ekspansiooniprogrammi tõttu. Terve demokraatliku partei programm kubises ebaselgetest väljenditest «kõige kõrgema ettemääramisest» (Manifest-destiny) ja «jumala sõrmest», mis olevat Ameerika Ühendriikidele määranud maa merest mereni.

Niisuguste vallutusplaanide täideviimiseks marssis Ameerika Ühendriikide sõjavägi mehhiklaste maale, röövis ning laastas ja okupeeris osa Mehhiko territooriumist. 1847. aasta veebruaris kuulutasid Ühendriigid Kalifornia annekteerituks. 1847. aasta märtsis maandusid Ühendriikide väed Veracruzis. 14. septembril 1847, pärast Mehhiko sõjaväe purustamist, marssisid nad Mehhiko pealinna Mehhikosse.

Veebruaris 1848 sõlmitud vaherahu põhjal läks Ühendriikide kätte kaks viiendikku Mehhiko territooriumist, kaasa arvatud Texas, New Mexico, Kalifornia ja Utah. Sõja tagajärjel laostus ja nõrgenes niigi nõrk Mehhiko veelgi. Mehhiko maa-alade, eriti Kalifornia haaramise tulemusena said Ühendriigid väljapääsu Vaiksele ookeanile. See vastas kodanluse püüetele, kelle huvi Kaug-Ida turgude vastu tunduvalt kasvas pärast seda, kui Ühendriigid olid Inglismaa eeskujul Hiinale 1844. aastal dikteerinud ebavõrdse kaubalepingu.

Friisoilerite partei moodustamine ja poliitiliste parteide uus ümberrühmitumine

Mehhiko liidendamine andis põhjust jälle intensiivistada võitlust selle eest, et orjapidamist laiendada ka uutele territooriumidele. See küsimus oli 40-ndate aastate lõpul poliitilise elu tulipunktiks ja andis tõuke poliitiliste parteide ümberrühmitumiseks, mis jõudis lõpule juba 50-ndail aastail, kodusõja eelõhtul.

1846. aastal esitas demokraat David Wilmot Pennsylvaniast konstitutsiooni juurde paranduse, et kõigis Mehhikolt võetud maades, mis on liidetud Ühendriikidega, keelatakse ära orjapidamine. Saadikutekoda võttis Wilmoti paranduse vastu, kuid Senat lükkas selle tagasi.

---

[1] К. Маркс, Американский вопрос в Англии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. 2, lk. 176.

Orjapidamise keelamist uuel territooriumil taotles ka abolitsionistide 1840. aastal moodustatud Vabaduse Partei, mis sai 1848. aastal Buffalo kongressil asutatud «vaba maa» (friisoilerite) partei tuumikuks. Friisoileritega liitus osa vabariiklasi, kes ei pooldanud orjapidamist. Kuid lõhenemine ei toimunud mitte üksnes vabariiklikus, vaid ka demokraatlikus parteis.

Friisoilerite põhimassi moodustasid farmerid. Friisoilerite programm nõudis «orjusest vaba maad, sõnavabadust, vaba tööd ja vabu inimesi» ning agraarreformi, mis näeks ette maa tasuta ärajagamist. Tööstustöölised toetasid igati friisoilereid. Nendega liitus ka massiline töölisorganisatsioon Rahvuslik Reformide Assotsiatsioon. Kõige rohkem poolehoidjaid leidsid friisoilerid loodeosariikides.

Friisoilerite poolt esitatud nõudmine, et orjapidajate latifundiumid hävitataks ja asendataks farmerite väikeste majapidamistega, oli progressiivne nähtus, sest farmeri väike majapidamine on kapitalismi tingimustes kõige soodsamaks pinnaks kapitalismi arenemisele põllumajanduses.

Friisoilerite erakonna tekkimine, kellele kuulus töölisklassi toetus, annab tunnistust sügavatest majanduslikest ja ühiskondlik-poliitilistest muutustest, mis tegid farmerite ja orjapidajate poliitilise liidu lagunemise paratamatuks. 50-ndail aastail lõppes Ühendriikides orjapidajate ja kapitalistlike farmerite suhteliselt «rahuliku» kooseksisteerimise ajastu, aeg oli küps kodusõjaks.

Kahekümne viies peatükk

RAHVUSVAHELISED SUHTED AASTAIL 1815—1847

Feodaal-absolutistliku reaktsiooni üleeuroopaline iseloom aastail 1815—1819

Ülalöeldust nähtub, et Napoleoni impeeriumi purustamisele järgnenud aastail valitses kogu Euroopas feodaal-aristokraatlik reaktsioon. Püha Liidu reaktsiooniline poliitika jättis Euroopa rahvad ilma paljudest kõige agressiivsema tollieaegse võimu, Napoleoni keisririigi üle saavutatud võidu viljadest. Püha Liidu poliitika tõeliseks aluseks olid eelkõige valitsevate klasside aadellik-dünastilised huvid. Reaktsiooni üheks peamiseks eestvõitlejaks sai Austria kantsler vürst Metternich.

Et säilitada pehkinud paljurahvuslist Habsburgide monarhiat ja Austria iket Saksamaa üle, hakkas Metternich pärast 1815. aastat veel ägedamalt jälitama rahvuslikku vabadusliikumist ja ässitas süstemaatiliselt Austria keisririigi rahvusi üksteise kallale, et oleks kergem nende üle valitseda. Sellises poliitikas seisnes «Metternichi süsteemi» olemus. Austria valitsus püüdis igati takistada Balkani rahvaste vabanemist Türgi feodaal-absolutistlikust ikkest, sest ta kartis, et nende rahvuslik taassünd hoogustab Austria keisririigi rõhutud rahvaste vabadusvõitlust. Et hoida ülemvõimu Saksamaal enda käes, püüdis Austria valitsus säilitada maa killustatust ja kiusas taga kõiki vabadus- või demokraatliku liikumise avaldusi.

Metternichi tagurliku poliitika elluviimist toetasid aktiivselt rahvuslikule ühinemisliikumisele vaenulik Preisi õukond ja junkrud. Venemaal võimutses araktšeejevlik režiim ja jälitati igasuguseid vaba mõtte väljendusi. Reaktsioon Inglismaal kandis kodanlik-aristokraatlikku iseloomu, kuid üldiselt ei olnud see mitte vähem julm kui mandril.

Kõikjal Euroopas kiusas tsensuur üha agaramini taga progressiivset trükisõna, ülikoolidest ja koolidest kõrvaldati liberaalsed professorid ja õpetajad. Tagurluse ideoloogid tungisid kallale kodanlikule valgustusfilosoofiale ja kõigele, mis oli seotud XVIII

sajandi Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideedega, nad jutlustasid reaktsioonilisi kosmopoliitilisi vaateid, ülistasid ainuvalitsust, paavstivõimu, keskaega.

Hispaanias elustusid jälle kloostrid ja inkvisitsioon, Naapoli kuningriigis aga kirikukohus ja tsensuur. Rooma paavst taastas jesuiitide ordu ja astus välja mitte ainult kui Itaalia, vaid kui üle-euroopalise reaktsiooni üks peamisi tugisambaid.

Reaktsioonijõud soovisid tagasi feodaalset korda. Bourbonide võimu kindlustamiseks seati Prantsusmaal sisse armutu valge terror, kontrrevolutsiooni erakorralised kohtud mõistsid mahalaskmisele ja väljasaatmisele. Niisiis märatses reaktsioon kogu Euroopas.

Aacheni kongress 1818. aastal

1818. aastal toimus Aachenis Nelikliidu riikide kongress. Selleks ajaks oli Prantsusmaa juba tasunud suure osa talle määratud kontributsioonist ja liitlased otsustasid oma väed ennetähtaegselt Prantsusmaalt välja viia ning võtta ta täieõigusliku liikmena nelja liitlasriigi — Napoleoni võitjate — ühendusse. Prantsusmaa juurdevõtmisega muutus tetrarhia ehk nelja liitlase ülemvõim Euroopas viiest juhtivast suurriigist koosnevaks süsteemiks. Niisuguste järeleandmiste eest kohustus Prantsuse õukond toetama ja järgima 1815. aasta traktaati. Selline kohustus suurendas veelgi prantsuse kodanluse vaenulikkust Bourbonide vastu, sest enamik kodanlasi unistas ju Napoleon I vallutuspoliitika juurde tagasipöördumisest. Ent Inglismaa, Venemaa, Austria ja Preisimaa poolt 1818. aastal uuendatud nelikliidu eesmärgiks oli takistada režiimimuutusi Prantsusmaal.

Teplice konventsioon ja Karlsbadi otsused 1819. aastal

1819. aastat tähistasid Saksamaal uued reaktsioonilised sammud. Metternich ja Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III sõlmisid Teplices kokkuleppe ühiseks võitluseks revolutsioonilise liikumise vastu Saksa riikides. Sel eesmärgil leidis samal aastal Karlsbadis (Karlovy Vary) aset Saksa riikide esindajate konverents, millel otsustati kasutada karme abinõusid trükisõna, ülikoolide ja üliõpilaskonna vastu. Saksa Liidu Liidupäeva koosseisust valitud viieliikmelisele komisjonile tehti ülesandeks hoolitseda «seadusliku korra» kaitsmise eest kõikide vahenditega, äärmisel juhul isegi sõjaväge abiks võttes. Kõik ülikoolid seati eriliste kuraatorite järelevalve alla, kes võisid türmi heita mitte ainult üliõpilasi, vaid ka professoreid. Keelati üliõpilaste korporatsioonid ja ühingud, nn. «burschenschaftid», nende liikmetelt võeti õigus töötada edaspidi riigiteenistuses. Iga valitsus võis nõuda teistelt Saksa

Liidu riikidelt revolutsiooniliste ning isegi ainult opositsiooniliste kirjanike ja kirjastajate jälitamist. Kuid sellest hoolimata ei õnnestunud Metternichil tühistada Lõuna-Saksamaa riikide konstitutsioone.

Reaktsiooni katsed vägivalla abil pikendada absolutistliku korra kehtimist olid määratud lõppkokkuvõttes nurjumisele. Feodaal-monarhistliku korra vastu tõusis juba 20-ndail aastail uus revolutsioonilaine.

Kuidas mõjus kapitalismi arenemine ja kodanluse võitlus feodaalse reaktsiooniga rahvusvahelistele suhetele aastail 1815—1847

Kapitalismi arenemine ning kodanluse ja rahvahulkade võitlus feodaalse reaktsiooni vastu aastail 1815—1847 ei peegeldunud mitte ainult üksikute maade siseelus, vaid ka rahvusvahelistes suhetes. Kodanluse majanduslike ja poliitiliste seisukohtade kindlustamisega kaasnes tema mõju tugevnemine välispoliitikale. Inglismaa ja Prantsusmaa tõusev kodanlus nõudis veelgi energilisemat asumaade haaramist, et saada uusi turge ja tooraineallikaid. Võitluses kaubandusliku, tööstusliku ja poliitilise üleoleku eest süvenesid vastuolud suurriikide vahel. Euroopa mandril oli ülemvõim veel suurimate feodaal-absolutistlike monarhiate käes, kelle eesotsas seisid tsaari-Venemaa ja Austria. Tsarismi kui Euroopa reaktsiooni peamise tugisamba mõju kasvas pidevalt. Kuid kapitalismi arenemine põhjustas paratamatult uusi revolutsioone; uute kodanlike rahvuste väljakujunemine Euroopas ja Ameerikas ergutas võitlust uute sõltumatute rahvusriikide loomise eest. Seepärast kujunes tähtsaimaks nähtuseks Euroopa riikide rahvusvahelistes suhetes juba 20-ndail aastail reaktsioonilise 1815. aastal loodud Viini süsteemi kõikumalöömine kodanlike revolutsioonide ja rahvusliku vabadusliikumise löökide mõjul, suurriikidevaheliste vastuolude mõjul.

Püha Liidu kongress Troppaus ja Laibachis. Itaalia revolutsiooni mahasurumine (1820—1821)

Eesmärgil maha suruda revolutsioon Itaalias avati 1820. aasta sügisel Troppaus (Opava) Püha Liidu liikmete kongress, mis hiljem viidi üle Laibachi linna (Ljubljana). Rahvusliku vabadusliikumise hoogustumine, revolutsioonid Itaalias ja Hispaanias ning revolutsioonilised väljaastumised teistes maades (sealhulgas Venemaal, kus 1820. aastal tõusis üles Semjonovski polk) kohutasid Euroopa feodaal-absolutistlikke valitsejaid. Väga otsustavalt püüdis revolutsiooni Naapoli kuningriigis maha suruda Püha Liidu

kontrrevolutsioonilise poliitika innustaja ja juht Metternich. Austria valitsus kartis, et Itaalia vabadusliikumine viib varem või hiljem austerlaste väljaajamisele Lombardiast ja Veneetsiast ning oli seepärast itaalia rahva rahvusliku vabadusliikumise ägedaks vaenlaseks.

Kongressi istungite ajal Troppaus avaldasid Austria ja Vene keiser ning Preisi kuningas deklaratsiooni, millega kuulutati välja monarhide «õigus» alustada kontrrevolutsioonilist interventsiooni ükskõik millisele maale, kui on vaja aadli ja absolutistliku monarhia võimu taastada. See deklaratsioon oli suunatud kodanlike revolutsioonide ja «rahvuse ülemvõimu» printsiibi vastu, mille oli välja kuulutanud XVIII sajandi Prantsuse kodanlik revolutsioon.

Itaalia sandarmi osa jättis kongress Austriale ja 1821. aastal tungisid Austria väed Naapoli territooriumile. Naapoli armee, mida juhtis kindral Pepe, purustati. Konstitutsioonilis-monarhistlik valitsus, kelle eesotsas seisis printsregent, kartis rahvahulki võitlusse kaasa tõmmata ja loobus edasisest vastupanust interventidele. 23. märtsil hõivasid Austria väed ilma lahinguta Naapoli. 1820. aastal väljakuulutatud konstitutsioon tühistati. Maal kehtestati reaktsiooni ja terrori režiim.

1821. aasta aprillis surusid Austria väed maha revolutsiooni ka Piemontes. Revolutsioonilise liikumise juhtidele määrati surmanuhtlus, kuid neil õnnestus pageda piiri taha. 12 000 Austria sõdurit okupeerisid Piemonte.

Püha Liidu kongress Veronas (oktoober-detsember 1822). Prantsuse kontrrevolutsiooniline interventsioon Hispaanias

1822. a. sügisel tuli Veronas kokku uus Püha Liidu valitsejate kongress, et organiseerida kontrrevolutsioonilist interventsiooni Hispaaniasse. Prantsusmaa, Austria, Preisimaa ja Venemaa esindajad otsustasid Hispaania kuningavõimu aidata. Hispaania revolutsiooni lämmatamine tehti ülesandeks Prantsusmaale. Prantsusmaa geograafiline asend kergendas interventsiooni ja Prantsuse Bourbonid olid eriti huvitatud tagurluse toetamisest oma naabermaal. Chateaubriand, Prantsusmaa esindaja kongressil, oli äge kontrrevolutsioonilise interventsiooni pooldaja. Kuid Prantsuse valitsus kartis, et interventsioon Hispaaniasse kutsub oma maal välja liberaalse ja radikaalse kodanluse rahulolematuse. Seepärast kasutas Prantsuse valitsus küll Püha Liidu toetust oma reaktsiooniliste eesmärkide saavutamiseks, kuid püüdis näidata, nagu astuks ta välja ainult Prantsusmaa huvides ja täiesti iseseisvalt.

Esinedes Hispaania sandarmi osas, oli Louis XVIII valitsuse eesmärgiks õukondliku reaktsiooni tugevdamine mitte ainult Pürenee poolsaarel, vaid ka Prantsusmaal.

Eesrindlikud inimesed kogu Euroopas mõistsid hukka Prant-

suse interventsiooni. Byron oma poeemis «Pronksiaeg» ja Béranger luuletuses «Uus käsk» häbimärgistasid prantsuse reaktsionääride poliitikat.

Itaalia karbonaarid ja prantsuse revolutsionäärid lõid vabatahtlike väesalga Hispaania konstitutsioonilise valitsuse abistamiseks. Kuid 1823. aasta kevadel tungis 100 000 meheline Prantsuse armee Louis XVIII vennapoja, Angoulême'i krahvi juhatusel Hispaaniasse. Prantsuse sõjavägi liikus tõsisemat vastupanu leidmata läbi kogu Hispaania kuni Cadizini. 1820. aasta konstitutsioon tühistati.

Vastuolude süvenemine Püha Liidu liikmete vahel

Interventsioon Itaaliasse ja Hispaaniasse süvendas vastuolusid Pühas Liidus. Prantsusmaa valitsevad ringkonnad polnud rahul sellega, et Austria mõju tugevnes Itaalia riikides Piemonte ja Naapoli kuningriigi vallutamise tõttu austerlaste poolt. Seepärast ei ühinenud Prantsusmaa 1820. aastal kolme riigi deklaratsiooniga, mis võeti vastu Troppau kongressil.

Verona kongressi ajal eemaldus Püha Liidu poliitikast Inglismaa. Vormiliselt polnud ta ka varem liidu liige, kuid toetas tegelikult Püha Liitu tema püüdlustes lämmatada revolutsioonilist liikumist. Ent seoses Inglise—Prantsuse vastuolude suurenemisega võitluses mõjuvõimu pärast Pürenee poolsaarel ja Prantsuse interventsiooniplaanidega Hispaanias kasvas Inglismaal 1822. aastal rahulolematus Püha Liidu poliitikaga. Inglise kodanlus ei soovinud Prantsusmaa positsioonide tugevnemist Hispaanias, kes kujutas endast tähtsat turgu inglise kaupadele. Inglise valitsus ei võtnud osa ettevalmistustest interventsiooniks Hispaaniasse, sest ta ei soovinud, et Prantsuse väed tungivad Madriidi. Kuid tugeva sõjaväe puudumine ja hirm, et revolutsioon Hispaanias süveneb, ei lubanud Inglise valitsusel midagi ette võtta Angoulême'i krahvi sõjakäigu takistamiseks. Inglismaa taganemine Püha Liidu põhimõtetest tuli täielikult ilmsiks siis, kui Inglise valitsus esines vastuväidetega kavatsuse suhtes laiendada interventsiooni Uude Maailma eesmärgil taastada Ladina-Ameerikas Hispaania ülemvõim. Inglise laevastiku valitsemine merel võttis nende plaanide elluviimise võimaluse ja juba 1820. aastal kaotasid sellised kavad igasuguse mõtte.

Inglismaa ja Ladina-Ameerika riigid aastail 1823—1825

Inglise välispoliitikat juhtis välisminister G. Canning (1822—1827), kes kuulus tooride partei mõõdukalt liberaalsesse tiiba ja arvas, et Püha Liidu toetamine ei vasta enam inglise kodanluse huvidele. Arvestades inglise kodanluse huvi Ladina-Ameerikaga kauplemise vastu, pidas ta hädavajalikuks tunnustada Ladina-

Ameerika riikide sõltumatust Hispaaniast ja Portugalist, sest Hispaania ülemvõim nendes riikides segas inglise kaupade sissetungi ja nende riikide allutamist Inglismaa mõjule. Canning lootis, et uued turud tagavad kaubanduse ja tööstuse õitsengu ning seetõttu vaibub Inglismaal võitlus parlamendireformi eest ja nõrgeneb töölisliikumine.

1823. aastal määras Inglise valitsus tähtsamatesse Hispaaniale kuulunud Ameerika linnadesse oma konsulid, 1825. aastal aga tunnustas ametlikult Ladina-Ameerika riike. Oma poliitika tegelikke motiive ja eesmärke väljendas Canning kirjas ühele Inglise ministrile. Ta kirjutas: «... kui me küllalt osavalt asju ajame, siis muutub vabanenud Hispaania Ameerika Inglise Ameerikaks.»

Ameerika Ühendriikide välispoliitika põhijooned XIX sajandi esimesel poolel

Hispaania koloniaalimpeeriumi lagunemist ja Euroopa riikide vaheliste suhete halvenemist kasutasid ära Ameerika Ühendriigid sel'eks, et kindlustada oma seisundit ja vähendada Euroopa riikide mõju Uues Maailmas.

Sedamööda kuidas Ameerika Ühendriigid kindlustasid oma iseseisvust, ilmnesid ka selle kodanlik-orjandusliku vabariigi välispoliitika peasuunad ja iseloomulikud jooned. Eelkõige avaldus see territoriaalses ekspansioonis Läände. Ameerika Ühendriikide ekspansioon toimus indiaanlaste vastu peetavate hävitussõdade, ostude ja teiste riikide territooriumide haaramise teel. Teiseks ei astunud Ameerika Ühendriigid, kelle mõju Euroopa poliitikale oli peaaegu XIX sajandi lõpuni tühine, liitudesse Euroopa riikidega. See andis Ühendriikidele võimaluse kasutada oma huvides sõdu ja vastuolusid Euroopa riikide vahel, et takistamatult haarata oma valdusse üha uusi territooriume Ameerika mandril ja rikastuda kauplemisest mõlema sõdiva poolega. Kolmandaks püüdsid Ühendriigid saavutada valitsevat seisundit Põhja-Ameerikas, nõrgendada Uues Maailmas Euroopa riikide positsioone, eriti Hispaania ja Inglismaa positsioone. Neljandaks Ameerika Ühendriikide välispoliitikale iseloomulikuks jooneks oli XIX sajandil Ameerika laevade vaba meresõidu õiguse kaitsmine, puutumatuse nõudmine Ühendriikide neutraalsetele kaubalaevadele Euroopa riikide omavaheliste sõdade ajal. «Vabade merede» põhimõte oli suunatud Inglismaa ülemvõimu vastu merel ja lähtus Ameerika Ühendriikide püüdlusest takistamatult rikastuda vaba kauplemise teel kõikide sõdivate riikidega.

Ameerika Ühendriikide valitsus kartis, et Euroopa riigid — Inglismaa, Prantsusmaa, Hispaania ja Venemaa — võivad muuta olukorra keerulisemaks ja raskendada Ühendriikidel tema territooriumi laiendamist Ameerika mandril lõunasse, läände ja loo-

desse. Hispaania ülemvõimu taastamine Ladina-Ameerikas oleks Ameerika Ühendriikidele olnud ebasoovitav. Ühendriikides kutsusid esile tõsiseid kartusi ka Inglismaa püüdlused tugevdada oma võimu Ladina-Ameerikas ja laiendada oma valdusi Kanadas nende maade arvel, millele pretendeerisid Ühendriigid. Kõik need kaalutlused sundisid president Monroed tunnustama Ladina-Ameerika riikide iseseisvust ja avaldama oma läkituses kongressile 2. detsembril 1823 poliitilised põhimõtted, mis said ajaloos tuntuks Monroe doktriinina. Doktriin kuulutas, et Ameerika mandrile ei või vaadata kui ainult ükskõik millise Euroopa riigi kolonisatsiooni objektile. «Meie,» teatas Monroe ühtlasi, «ei hakka vahele segama ega ole vahele seganud Euroopa riikide olemasolevate koloniate ja protektoraatide saatusse.» See tähendas, et Ameerika Ühendriigid tunnustavad Euroopa riikide olemasolevaid kolooniaid, kuid ei luba neil moodustada uusi kolooniaid Ameerikas ja segada end Ameerika asjadesse. Ameerika Ühendriikide kodanlikus trükisõnas leidis Monroe doktriin hiljem populaarse väljenduse sõnades «Ameerika ameeriklastele», mis ei ava aga kaugeltki mitte täpselt selle doktriini mõtet. Monroe doktriinil oli suur tähtsus Ameerika Ühendriikide mõjuka ja sõltumatu seisundi kindlustamisel läänepoolkeral; samaaegselt oli doktriinil ka ekspansionistlik sisu. Ta lõi soodsad tingimused Ameerika Ühendriikide territoriaalsetele vallutustele Ameerika mandril.

Euroopa riikide poliitika seoses Kreeka ülestõusuga

Juba 1821. aastal tõmbas Euroopa riikide tähelepanu endale kreeklaste ülestõus Türgi ikke vastu. Türgi väed püüdsid ülestõusu maha suruda koletusliku julmusega. Kümned tuhanded kreeklased hukati elajalikult. Chiose saarel tapeti 23 000 ja müüdi orjadeks 47 000 elanikku. Kuid kreeklased jätkasid vastupanu.

Kreeka rahva mehine võitlus oma vabaduse eest leidis sõbralikku vastukaja kogu Euroopa eesrindlike inimeste hulgas. Kreeka patriootide sõbrad — filhelleenid Venemaal, Inglismaal, Prantsusmaal ja mujal — kogusid Kreeka heaks raha, saatsid relvi ning värbasid vabatahtlikke. Suur inglise poeet Byron kogus oma kulul vabatahtlike salga ja võttis isiklikult osa võitlusest Kreeka sõltumatuse eest. Venemaa revolutsiooniliste salaühingute liikmed, A. S. Puškin ja teised eesrindlikud vene kirjanikud väljendasid kõige siiramat sümpaatiat Kreeka ülestõusu suhtes.

Verona kongressil 1822. aastal kuulutasid Austria, tsaari-Venemaa ja Preisimaa, et nad peavad Kreeka ülestõusnuid mässajateks, kes on tõstnud mässu oma «seadusliku valitseja» — Türgi sultani vastu. Kuid hiljem muutus Euroopa riikide seisukoht selles suhtes. Inglise valitsus lootis kasutada Kreeka ülestõusu oma mõjuvõimu suurendamiseks ja Inglise kaubanduse laiendamiseks Kreekas; seepärast tunnustas ta kreeklasi kui sõdivat poolt.

Huvi Kreeka küsimuse vastu ilmutas ka Prantsusmaa, kes plaanitses Kreeka muutmist oma tugipunktiks Balkanil. Tsarism otsustas samuti kasutada Kreeka ülestõusu eesmärgil nõrgendada Türgit, tugevdada oma mõju, laiendada oma valdusi.

Tsarismi seisukoha Kreeka küsimuses määras ära asjaolu, et vene mõisnikud ja tsaarivalitsus eesotsas Nikolai I-ga soovisid kehtestada Venemaa ülemvõimu Doonau vürstiriikides ja Konstantinoopolis ning vallutada uusi maa-alasid. Vene-Türgi suhted olid eriti halvenenud pärast seda, kui Türgi valitsus rikkus kokkulepet, mille põhjal kaubalaevad võisid takistamatult purjetada läbi väinade. Tsaarivalitsus ja vene mõisnikud polnud sellega rahul, et Türgi sultan sulges Musta mere väinad ja peatas vene vilja väljaveo, sest vilja veeti välja peamiselt Kreeka kaubalaevadel. Tsaar Nikolai I hakkas toetama Kreeka vabadusliikumist ja võitlust Türgi vastu. See kutsus esile vahekordade järsu jahenemise Austriaga, kes ei soovinud Venemaa mõju tugevnemist Balkanil.

1826. aastal laienes Euroopa valitsuste vahelesegamine Kreeka vabadusvõitlusse. Austria valitsuse suurimaks meelepahaks kirjutasid 1826. aastal Venemaa, Inglismaa ja Prantsusmaa, kes püüdsid kasutada Kreeka ülestõusu oma positsioonide tugevdamiseks Lähis-Idas, alla protokollile Kreeka küsimuses. 1827. aastal sõlmisid need kolm riiki konventsiooni ühiseks diplomaatiliseks vahelesegamiseks kreeklaste kasuks ja nõudsid sultanilt Kreekale omavalitsust. Kuid sultanivalitsus teadis, et Suurbritannia ja Prantsusmaa ei alusta sõda Türgiga, ning lükkas selle nõudmise tagasi.

1827. aastal oli kreeka rahvas hukkumise äärel. Navarino lahte saabus Egiptuse paša laevastik. Egiptuse ja Türgi väed ähvardasid maanduda ning hävitada ülestõusnud, läbida kogu Kreeka tule ja mõõgaga, nagu nad tegid juba varem üksikutes Morea osades ja Egeuse arhipelaagi saartel. Vastuseks sellele saabus Navarinosse Venemaa, Inglismaa ja Prantsusmaa ühendatud eskaader ning Türgi laevastik hävitati täielikult kuulsas Navarino lahingus 20. oktoobril 1827. Kreeka rahvas oli päästetud koletuslikust veresaunast Navarino võit, milles otsustav osa langes Vene laevastikule, võeti kogu Euroopa eesrindliku ühiskondliku arvamuse poolt vastu vaimustusega.

Lääne-Euroopa riikide suhtumine Vene-Türgi sõtta aastail 1828—1829. Püha Liidu nõrgenemine

Pärast Navarino lahingut hakkasid Inglismaa ja Prantsusmaa valitsus kartma, et Venemaa positsioonid Balkanil võivad kiiresti tugevneda. Seepärast nad väljendasid sultanile juhtunu üle «kahetsust» ja andsid mõista, et nad ei kavatse hakata Türgiga sõdima. Sultanivalitsus keeldus andmast Kreekale omavalitsust ja hakkas

lusel ei soovi ega jõudu sõdida Venemaaga Poola pärast. Louis Philippe'i valitsus kartis töölisliikumise hoogustumist omal maal ega soovinud Poola asjadesse vahelesegamisega olukorda Prantsusmaal keerulisemaks muuta. Ainult Prantsusmaa demokraatlikud ringkonnad tundsid poolakatele siiralt kaasa, kuid nende sõnal polnud maa poliitikas erilist kaalu.

Poola ülestõusu mahasurumisega tugevnes veelgi tsarismi kui tähtsama «Euroopa sandarmi» osa. Kui sõnum Varssavi langemisest sai Pariisis teatavaks, sattusid radikaalsed ringkonnad ärevusse. Prantsuse Saadikutekojas peeti kõnesid, milles kutsuti üles tsaari-Venemaa vastu sõda alustama. Kuid tolleaegse ministrite kabineti pea Casimir Perier pidas paremaks mitte rikkuda suhteid Nikolai I-ga. Välisminister kindral Sèbastiani teatas küüniliselt, et «Varssavis valitseb kord». Inglismaa ei andnud samuti poolakatele mingit abi. Sõnades laskis Inglise valitsus end välja paista reaktsiooni vaenlasena ning vabaduse kaitsjana, kuid tegelikult toetas ja kiitis ta korduvalt heaks revolutsioonilise liikumiste mahasurumist. Kui Palmerston pooldaski liberaalseid reforme teistes maades, siis ainult revolutsioonide vältimiseks. Radikaalid ja revolutsionäärid vaatasid talle täie õigusega kui reaktsiooni ja kontrrevolutsiooni käsilasele. Marx ja Engels paljastasid eriti ägedalt seda külge Inglise valitsuse, iseäranis aga tema välisministri lord Palmerstoni tegevuses, tema kaasabi tsarismi reaktsioonilise poliitika elluviimisel, revolutsioonilise liikumise mahasurumisel.

1831. aasta Londoni protokoll Belgia kohta

Poola ülestõus võttis Nikolai I-lt võimaluse alustada interventsiooni Belgias ja aitas seega kaasa Belgia iseseisvuse saavutamisele. Inglise valitsusel polnud midagi Madalmaade kuningriigi lagunemise vastu sel juhul, kui Belgia jääb Prantsusmaast sõltumatuks. Prantsusmaa lähendamiseks Inglismaale loobus Louis Philippe oma poja kandidatuuri ülesseadmisest Belgia troonile ja oli nõus tunnustama Inglismaale vastuvõetavat kandidaati Saksi-Koburgi hertsog Leopoldi isikus, kes oli Inglise kuningliku perekonna sugulane.

Leppinud tõsiasjaga, et Madalmaade kuninga võimu Belgia üle pole enam võimalik jalule seada, hakkas tsaarivalitsus taotlema garantiid selle kohta, et Prantsusmaa ei sekku Belgia asjadesse; see taotlus langes kokku Inglismaa ja teiste riikide soovidega. Vene diplomaatia energilisel osavõtul toimus 1831. aastal Londonis viie suurriigi suursaadikute konverents, kus kirjutati alla protokollile Belgia «igavese» neutraliteedi kohta.

Prantsuse finantskodanlus, kes oli pärast juulirevolutsiooni võimule tulnud, püüdis vältida rahvusvaheliste suhete teravnemist. Rahulikult rikastuda ja oma maal revolutsiooniline liikumine maha suruda — see oli aastail 1830—1848 riiki valitsenud prantsuse finantsaristokraatia peamine eesmärk.

Katkestanud Inglismaa meeleheaks edasised vallutused Alžeerias ja tõmbunud tagasi Belgia küsimuses, tuli Louis Philippe Inglismaale vastu ka Hispaania asjades. Karlistide sõdades olid Austria ja Prantsusmaa toetanud hispaania karliste, s. o. don Carlose pooldajaid. Inglise valitsus abistas kristiinoseid, s. o. kuninganna Maria Christina poolehoidjaid, lootes peale nende võitu muuta Hispaania majanduslikult ja poliitiliselt sõltuvaks Inglismaast. Louis Philippe hakkas Inglismaa meeleheaks samuti don Carlose vastaseks ja oli valmis abistama kristiinoseid. Tal tuli seega loobuda valitsevast seisundist Hispaanias Inglismaa kasuks. 1834. aastal sõlmis Palmerston salaja Inglismaa, Hispaania ja Portugali vahel liidu. Hispaania sattus tervelt kümneks aastaks sõltuvusse Inglismaast, saades temalt orjastavatel tingimustel laenu. Prantsusmaa seevastu jäi tühjade kätega.

Inglise-Prantsuse lähenemine, mida mõlemal maal nimetati «südamlikuks kokkuleppeks» (*entente cordiale*), ei hoidnud ära teravaid vastuolusid Inglismaa ja Prantsusmaa vahel Hispaania küsimuses ja koloniaalvallutuste suhtes. Prantsuse kodanlus kavatses kehtestada oma kontrolli Egiptuse üle. Egiptus tõmbas samaaegselt endale ka inglise kapitalistide ahneid pilke. Lähis-Ida oli Inglise—Prantsuse ägeda konkurentsi alaks. Prantsuse kodanlus pidas juba ammust ajast laialdast kaubavahetust Türgiga, tal oli valitsev seisund Egiptuses ja Süürias ning kindlad positsioonid Kreeka turul.

Austria, Vene ja Preisi monarhia reaktsiooniline liit. Münchengrätzi ja Berliini konverents 1833. aastal

Samal ajal kui tekkis ebakindel, sisemiselt vastuoluline Inglise-Prantsuse antant, ühinesid tsaar Nikolai I, Preisi kuningas ja Austria keiser kolme monarhi liiduks.

Pärast 1830. aasta revolutsiooni sisendas Poola ülestõus ja selle kordumise võimalus Venemaa, Preisimaa ja Austria valitsusele tõsist hirmu.

Feodaal-absolutistliku korra säilitamiseks ja nende maade Poola valduste vastastikuseks tagamiseks, eriti aga Poola vabadusvõitluse mahasurumiseks, kirjutati 1833. aastal alla kaks kokkulepet: Münchengrätzis (Austria ja Venemaa vahel) ja Berliinis (Venemaa ja Preisimaa vahel). Nendes konventsioonides

lepiti kokku garantiide suhtes piiridele, mis olid kindlaks määratud kolme riigi vahel 1815. aastal. Erilises kolmandas kokkuleppes, mis Berliinis alla kirjutati, tõotasid valitsejad üksteist vastastikku toetada ja ühiselt välja astuda revolutsiooni mahasurumiseks, kui abi palub revolutsioonist vapustatud maa valitsus. Selle lisatingimuse poolest erines 1833. aasta kokkulepe deklaratsioonist, mis võeti vastu Troppau kongressil 1820. aastal, kus vahelesegamine teiste riikide siseasjusse revolutsiooni mahasurumise eesmärgil ei sõltunud üldse vastava maa nõusolekust. Teised Euroopa riigid ei ühinenud 1833. aasta kokkuleppega. Seega osutus võimatuks Püha Liitu täielikult ellu äratada.

Idaküsimus pärast 1829. aastat

Austria ja Venemaa lähenemist 1833. aastal kergendas see, et tsarism võttis pärast Vene—Türgi sõda suhetes nõrgenenud Türgi sultaniriigiga kursi *status quo* säilitamisele. See pööre tsarismi poliitikas lähtus tõsiasjast, et tsaarivalitsus lootis nõrgenenud Türgist teha jõuetu ning kuuleka naabri. Mõte Türgis ja Austria keisririigis elavate rahvaste täielikust vabastamisest rõhujate ikkest hirmutas tsaarivalitsust, sest tsaari-Venemaa oli ise samuti «rahvaste vanglaks».

1829. aastal kavandas tsaarivalitsus lähemaks ajaks poliitika, mis tugines reaktsioonilisele põhimõttele säilitada Türgi «territoriaalset terviklikkust» ja sel viisil talle läheneda, kusjuures Vene mõju Konstantinoopolile kujuneks võimalust mööda valitsevaks. Tsaar ja tema ministrid kavatsesid sõlmida Türgi valitsusega tulusa kokkuleppe väinade kohta. Hirm ülestõusude ja rahvusliku vabadusliikumise ees pärast 1830. aasta revolutsiooni soodustas selle poliitika heakskiitmist, mis ilmnes eriti selgesti 1830. aasta revolutsioonile järgnenud ajal, ja mida tsaarivalitsus jätkas XIX sajandi 30-ndate aastate vältel.

Pärast 1830. aastat kerkis Euroopa poliitilises elus esiplaanile idaküsimus, mille all Euroopa diplomaadid mõistsid Türgi saatust, mõju Konstantinoopolis, väinu ja rahvaste vabadusvõitlust, kes elasid Türgi sultaniriigi ääremaadel. Peamised võistlejad idaküsimuses olid Inglismaa ja Venemaa.

Olulist osa etendasid ka Inglise—Prantsuse vastuolud Egiptuse pärast. Tsaarivalitsus kavatses neid kasutada oma huvides.

Egiptuse paša ülestõus ja Lähis-Ida kriis 1833. aastal

Türgi sultaniriik paistis silma iseärasuse poolest, et tema ääremaad — Egiptus ja Balkani poolsaar — olid majanduslikult rohkem arenenud kui Türgi alad Väike-Aasias. Eelkõige just türklaste võimutsemine arvuka mittetürgi elanikkonna üle andis

Osmani impeeriumile eriti reaktsioonilise iseloomu. Sultaniriigi piirialade majanduslik ja kultuuriline üleolek viis selleni, et need alad, mis olid rahvastatud mittetürgi elanikkonnaga, olid haaratud separatistlikust, kohati aga juba ka rahvuslikust vabadusliikumisest.

Tugevad separatistlikud püüdlused ilmnesid Egiptuses, kus valitses paša Mehmed Ali (Muhammad Ali), kes oli tuntud kui andekas ja julge reformaator, sõjaväe ja laevastiku ümberkorraldaja. Ta püüdis allutada Süüriat, vabaneda sultani võimu alt ja saada iseseisvaks valitsejaks. Sultani keeldumise korral kavatses Mehmed Ali saata oma sõjaväe Konstantinoopoli peale, vallutada Türgi pealinn ja sundida sultanit tema nõudmisi täitma.

Prantsuse kodanlus ja valitsus püüdsid juba ammu alistada Egiptust oma mõjuvõimule. Nad toetasid Egiptuse paša kavatsusi ning lootsid, varustades Egiptust raha ja relvadega, muuta ta oma marionetiks. Prantsusmaa saatis Mehmed Alile ohvitsere ja raha. See oli jätkuks poliitikale, mida prantsuse kodanlus ajas XVIII sajandi lõpust alates, kaotamata lootust muuta Egiptus oma asumaaks.

Alustanud ülestõusu sultani vastu, purustas Mehmed Ali 1833. aastal Türgi sõjaväe. Egiptuse väed tungisid Konstantinoopolisse. Tsaari ette kerkis hädaoht, et Egiptuse paša võidab ja Türgi sultaniriigi ääremaadest luuakse vägev riik, mis seisab Prantsusmaa mõju all. Halvimal juhul kukutatakse ka sultan ja Konstantinoopolis saab troonile Mehmed Ali. Sultan Mahmud II pöördus abi saamiseks Inglismaa poole, kes ei vaadanud sugugi heakskiitvalt Mehmed Ali kavatsustele ja tema sidemetele Prantsusmaaga. Kuid Inglise valitsus viivitas, sest tal polnud küllalt maavägesid dessandi jaoks. Pealegi lootis ta Venemaa ja Prantsusmaa vahelisele kokkupõrkele. Niipea kui Mahmud II sattus väljapääsmatusse olukorda, nõudis tsaarivalitsus temalt kirjalikku abipalvet. Seejärel maandati 14 000 meheline Vene väesalk Bosporuse väina lähedale Väike-Aasia rannikule, et tõkestada Egiptuse armee teed. Vene vägede ilmumine sundis Mehmed Ali sultaniga rahu tegema, kuid sultan oli siiski sunnitud tegema talle suuri järeleandmisi, loovutades tema valdusse Süüria, Kiliikia ja Kreeta. Paša jäi ainult nimeliselt sultani vasalliks ja jätkas Prantsusmaa toetuse kasutamist. See kutsus esile tõsise ärevuse inglise kodanluse hulgas, kes ei tahtnud lubada Egiptuse muutumist pooleldi Prantsuse asumaaks.

Hunikar-Iskelessi kokkulepe ja Münchengrätzi konventsioon idaküsimuses (1833)

Mehmed Ali uue väljaastumise oht sultani vastu polnud kadunud. 1833. aastal, kui Vene väed viibisid Bosporuses, sõlmis sultanivalitsus Venemaaga kokkuleppe, mis kirjutati alla Väike-

Aasia rannikul Bosporuse väina sissepääsu lähedal asuvas Hunikar-Iskelessi külakeses. Kokkuleppe tingimused nägid ette, et sultani palve korral annab tsaar talle sõjalist abi. Vastutasuks nõustus Türgi valitsus kokkuleppe erilise salajase paragrahviga, mis kohustas Türgi valitsust sulgema Dardanellid teiste riikide sõjalaevadele, keelates neil väinadesse siseneda ükskõik millisel ettekäändel. Kokkulepe sõlmiti seitsmeks aastaks. Selle lepingu allakirjutamine oli XIX sajandil Vene mõju kõrgpunktiks Türgis.

Hunikar-Iskelessi kokkuleppel oli kahesugune tähendus. Esiteks tähendas Dardanellide sulgemine välismaistele laevadele lõpu tegemist Inglise ja Prantsuse laevade takistamatult läbisõidule väinadest, et tegutseda Vene ranniku vastu Musta mere ääres, mille suhtes Venemaa oli tollal eriti hell. Hunikar-Iskelessi leping võttis Inglismaalt võimaluse igal mõeldaval juhul hirmutada Venemaad oma laevastiku saatmisega Mustale merele. Teiseks suurendas leping tsaari kui sultani reaktsioonilise valitsuse tõelise «kaitsja» mõju Türgis.

Venemaa väljaastumine Egiptuse paša vastu ja Nikolai I soov säilitada Türgi sultaniriik tegid võimalikuks uue ajutise Austria—Vene lähenemise idaküsimuses. Metternich oli huvitatud, et tsaar loobuks Balkani riikide ühinemise ja rahvusliku vabadusliikumise edasisest toetamisest. 6. septembril 1833. aastal kirjutasid Austria ja Venemaa valitsus Münchengrätzis alla konventsioonile, mille järgi mõlemad maad kohustusid tegutsema Prantsusmaa ja Egiptuse paša kavatsuste vastu ja säilitama Türgi sultaniriigi suhtes *status quo*'d. See kokkulepe tähendas sisuliselt feodaal-absolutistliku reaktsiooni põhimõtteid toetava Püha Liidu poliitika laiendamist Türgi sultaniriigile.

Inglismaa seisukoht idaküsimuses aastail 1833—1840

Inglise kodanlus püüdis iga hinna eest takistada Venemaal Bosporusel ja Prantsusmaal Niiluse orus kindlustumist. Inglise valitsus polnud rahul Vene mõju suurenemisega Konstantinoopolis ja sellega, et tal polnud enam võimalik Venemaad ähvardada oma laevastiku saatmisega Mustale merele. Palmerston väitis, et kokkulepe kehtestab Nikolai I protektoraadi Türgi üle, ja hakkas nõudma selle tühistamist. Ta kasutas kõiki võtteid: ähvardusi, läbirääkimisi ja lubadusi, kuid sultan kartis niivõrd Egiptuse pašat ja tundis vajadust Vene vägede abi järele, et keeldus tühistamast lepingut, mille kehtivus pidi lõppema alles 1840. aastal. Mõistes, et Hunikar-Iskelessi leping oli tsaari diplomaatia suureks võiduks Lähis-Idas, rakendas Palmerston kogu jõu selleks, et õõnestada Venemaa seisundit väinade küsimuses ja kehtestada riikide «kollektiivse kaitse» sildi all Inglismaa ülemvõim Türgi üle. Et maskeerida oma anastuslikke eesmärke, levitas Inglise kabinet vale-

likku versiooni, nagu oleks idaküsimuses ainsaks agressoriks Venemaa.

Palmerston ja inglise publitsistid püüdsid tõestada, et Inglismaa poliitika Lähis-Idas ja Aasias on kujunenud vajadusest «kaitsta» Indiat Venemaa kallaletungi eest. Isegi Pandžaabi vallutamist Indias «õigustasid» inglise publitsistid Vene vägede sissetungimise hädaohuga. Tegelikult polnud tsarism ainukeseks ega ka mitte kõige ohtlikumaks agressoriks Idas. Inglise kodanlus viis palju järjekindlamalt ja tagajärjekamalt ellu oma agressiivset poliitikat Idamaades, püüdes neid allutada Inglise koloniaalvõimule.

Eriti suure ulatuse võtsid Inglise koloniaalvallutused 30—40-ndail aastail. Aastail 1839—1842 pidas Inglise valitsus sõda Afganistaniga, mis lõppes sinna tunginud Inglise sõjaväeüksuse täieliku hävitamisega. Aastail 1832—1842 peeti esimene «oopiumisõda» Hiinaga, mis lõppes Hongkongi vallutamisega ja Hiinale pealesunnitud ebavõrdse Nankingi kokkuleppega. 40-ndail aastail viidi lõpule India alistamine. Ainult kümne aasta jooksul (1839—1849) vallutas Inglismaa asumaid elanike arvuga 8,5 miljonit inimest. Inglise kodanlus kavatses alistada oma võimule Kesk-Aasia khaaniriike ja Lähis-Idas Türgit.

Võideldes Venemaa mõju vastu Türgis ja Kesk-Aasias, ei tegutsenud Inglise valitsus tsarismi poliitika vastu mitte seepärast, et kaitsta Türgi sultaniriigi «terviklikkust» ja «puutumatust»: Inglismaa vallutas ise Türgist sõltuva Adeni (1839) ja Perimi (1842). Kurikuulus Türgi sultaniriigi «kaitsmine» ainult varjas inglise kodanluse kavatsust orjastada Türgi, kasutada seda maad platsdarmina Venemaa vastu ja õõnestada Prantsusmaa positsioone Egiptuses.

Inglise kodanluse katsed säilitada sellistel tingimustel Osmanite impeeriumi sõjalis-feodaalne ike orjastatud rahvaste üle oli reaktsioonilise iseloomuga: ta varjas endas Inglise kolonisaatorite anastusplaane ja oli määratud türgi feodaalide ümberrahvastamispoliitika toetamiseks, kes piinasid nende poolt alistatud rahvaid ning takistasid nende majanduslikku ja kultuurilist arengut.

Lähis-Ida kriis ja Londoni konventsioon 1840. aastal. Tsaari-Venemaa mõju Türgis väheneb

Inglismaa poliitika idaküsimuses ei põrganud kokku mitte üksnes tsaari-Venemaa poliitikaga, vaid ka prantsuse kodanluse plaanidega. 1838. aastal sundisid Suurbritannia ja Prantsusmaa Türgile peale kaubalepingu välismaiste kaupade tollide alandamise kohta kuni 5 protsendini kaupade hinnast. Kuid nõrk Prantsuse tööstus ei suutnud oma kaupadega Lähis-Ida turul inglastega võistelda. Seepärast ei nõustunud Egiptuse paša Prantsusmaa

meeleheaks laiendama 1838. aasta kaubalepingu tingimusi oma maale, et Inglise konkurents ei tooks kahju prantsuse kaubakompaniidele. See kutsus Palmerstonis esile tõsise rahutuse. Palmerston kartis peale selle, et juhul kui Egiptuse paša jääb oma seisukoha juurde, uuendab Türgi sultan hirmust paša ees 1840. aastal Hunikar-Iskelessi liidulepingut Venemaaga.

Inglise valitsus soovitas sultanil kangekaelse pašaga kiiresti arveid õiendada. 1839. aastal õhutas Palmerston sultanit kallale tungima Mehmed Alile. Kuid Egiptuse väed purustasid täielikult Türgi sõjaväe. Jälle kerkis uuesti esile Türgi viivitamatu abistamise küsimus; Briti kabinet nõudis, et sultan pöörduks abipalvega mitte üksnes tsaari, vaid kõikide suurriikide poole. Palmerston kavatses niiviisi nõrgendada Venemaa seisundit Türgis, isoleerida Prantsusmaa ja võita Inglismaale juhtiv positsioon ühises interventsioonis Mehmed Ali vastu.

Juhul kui Vene tsaar uuendaks Hunikar-Iskelessi lepingu, ähvardas Palmerston sõlmida kokkulepe Prantsusmaaga. Nikolai I loobus lepingu pikendamisest ja nõustus nelja riigi ühise interventsiooniga Egiptuse paša vastu. Austria, kes ei soovinud Türgi sultaniriigi lagunemist, mis oleks vabastanud slaavi rahvad türklaste rõhumise alt, toetas Palmerstoni plaane. Preisimaa ühines teiste riikidega oma prestiiži hoidmiseks, samuti selleks, et alandada Prantsusmaad. Isoleerinud Prantsusmaa, saavutas Palmerston, et 1840. aastal Inglismaa, Venemaa, Austria ja Preisimaa poolt allakirjutatud Londoni konventsiooni kohaselt jäi Türgi sultaniriik mainitud riikide ühise «kaitse» alla. Prantsusmaa jäeti seekord «Euroopa kontserdist» kõrvale, tema vastu oleks nagu uuendatud 1814.—1815. aasta Nelikliitu.

See, et Venemaa ei saanud pikendada Hunikar-Iskelessi lepingut, oli Nikolai I poliitika suureks lüüasaamiseks. Kõige mõjuvamaks Türgi «sõbraks» sai nüüd Inglismaa.

Inglismaa ja Austria võtsid endale Egiptuse interventsiooni praktilise teostamise. Inglise-Austria laevastik vallutas Mehmed Ali laevad. Mehmed Alil tuli Süüriast välja taganeda. Tema valitsuse all olevate maa-alade vaheline ühendus katkes. Prantsusmaa ei riskeerinud anda Mehmed Alile sõjalist abi ning leppis oma mõjuvõimu kaotamisega Egiptuses ja Süürias.

Londoni konventsioon Musta mere väinade kohta 1841. aastal

Väinad olid lääneriikide sõjalaevadele avatud, see aga ohustas tõsiselt Venemaa Musta mere rannikut. Hädaohu leevendamiseks saavutas Vene diplomaatia niipalju, et 1841. aastal sõlmiti teine Londoni konventsioon, millega väinad suleti rahuajaks kõikide riikide sõjalaevadele; sõja puhul sõltus laevade läbipääs sultani seisukohast. Nõustudes väinade sulgemisega, nõudis Inglise

valitsus vastutasuks, et Prantsusmaal lubatagu ühineda 1841. aasta konventsiooniga ja osa võtta suurriikide ühisest «kaitsest» Türgi üle. Pärast seda, kui Prantsusmaalt oli võetud võimalus allutada Egiptus oma mõjuvõimule ja Prantsusmaad oli alandatud, tahtis Palmerston uuesti elustada Inglise-Prantsuse liitu, et kasutada seda Venemaa vastu. 1841. aasta konventsioonile kirjutasid alla kõik viis suurriiki. Lääneriigid said esmakordselt võimaluse segada end Musta mere väinade rahvusvahelise õiguse režiimi. Nii kehtestati «kollektiivse kaitse» sildi all 1840. aastast alates Inglismaa ja Prantsusmaa ülemvõim Türgis, kuid Musta mere väinade sulgemine Inglise ja Prantsuse sõjalaevastikule oli tagatud vaid paberliku dokumendiga — 1841. aasta konventsiooniga.

Tsarismi uued plaanid seoses Türgi sultaniriigi jagamise kavadega XIX sajandi 40-ndail aastail

Alates 1840-ndast aastast, kui Hunikar-Iskelessi lepingu tähtaeg oli lõppenud ja Konstantinoopolis kindlustusid Inglismaa ja Prantsusmaa, pöördus tsarism uuesti Türgi jagamise kavade juurde. Nikolai I pidas Osmanite impeeriumi «haigeks meheks», kes sureb oma sisehaigustesse, ja soovis tema jaotamise suhtes juba eelnevalt Inglismaa ja Austriaga kokku leppida. 1840. aastal kirjutas tsaar ühes dokumendis: «Kui Türgi sureb... siis kadunu pärandus on küllaldane kõikide rahuldamiseks... kui jätta Konstantinoopol kõigile, s. o. ei kellelegi. Bosporuse kaitsmine on meie, Dardanellide — Inglismaa ja Prantsusmaa asi.» Niisiis kavatses tsaar vallutada väljapääsu Bosporusest Musta merre. Nikolai I käis Inglismaal ja püüdis astuda selles küsimuses läbirääkimistesse tooridest ministritega, soovitades neil võtta oma valdusse Egiptus, Venemaal aga lubada hõivata toetuspunkt Bosporusel. Inglise valitsus mõistis, et tsaar soovitab Inglismaal osa võtta Türgi jagamisest ja eemalduda Prantsusmaast, kes juba ammu pretendeeris Egiptusele, ega vastanud tema ettepanekute peale mitte midagi. Maksma pannud oma ülemvõimu Türgis, polnud inglise ja prantsuse kodanlus sel ajal huvitatud Türgi jagamisest, vaid kavatsesid säilitada ja tugevdada oma mõju Osmanite impeeriumile tervikuna.

Euroopas süvenev revolutsiooniline kriis lükkas edasi Inglise-Vene suhete halvenemist Lähis-Idas. Pealegi jahenes XIX sajandi 40-ndate aastate teisel poolel järsult Inglismaa ja Prantsusmaa vahekord Alžeeria pärast ja lahkhelide tõttu Hispaania küsimuses.

Inglise-Prantsuse antandi lagunemine. Guizot' reaktsiooniline välispoliitika

Inglismaa ainult ühepoolselt kasulik lähenemine Prantsusmaale osutus ebapüsivaks. Esiteks sundis revolutsioonilise liikumise kasv Prantsusmaal Louis Philippe'i otsima Austria toetust, kes oli üks feodaal-absolutistliku reaktsiooni peamisi tugesid. Teiseks nõudsid prantsuse kodanluse laiad ringkonnad energilist koloniaalpoliitikat Alžeerias ja Egiptuses; see rikkus paratamatult suhteid Inglismaaga. Inglise ja Prantsuse tööstuse konkurents õõnestas samuti «südamlikku kokkulepet». Prantsuse tööstuskodanlus kritiseeris ägedalt juulimonarhia välispoliitikat, pidades seda õigustatult Prantsusmaa majandusliku arengu nõuetele mittevastavaks. Kui 1844. aastal Prantsuse valitsus ei võtnud midagi erilist ette tol ajal palju kõmu tekitanud Inglise konsuli Pritchardi tegevuse puhul, kes õhutas Tahiiti saarel kohalikku elanikkonda Prantsuse võimu vastu üles, süüdistas opositsioon Guizot' valitsust hoolimatuses asumaade suhtes ja Prantsusmaa rahvuslike huvide «reetmises». Valitsuse poolehoidjaid hakati hüüdma pritšardistideks.

Varsti pärast seda halvenesid Inglise-Prantsuse suhted veelgi. 1846. aastal tegid Louis Philippe ja tema minister Guizot' katset Hispaania uuesti Prantsusmaa mõjuvõimu alla saada. Eesmärki püüdsid nad saavutada puht keskaegsete meetoditega — dünastiatevaheliste «hispaania abieludega». 1846. aastal õnnestus Prantsuse valitsusel sõlmida abielu infant Luisa, Hispaania kuninganna Isabella õe ja Louis Philippe'i poja Montpensier' hertsogi vahel; see abielu kutsus esile üsna vaenulikke vastukajasid Inglismaal. Londoni ajalehed tegid ähvardavaid meeldetuletusi «Hispaania päranduse» eest peetud sõja kohta. Inglise-Prantsuse antandile saabus lõpp. Prantsusmaa uued anastused Alžeerias 1847. aastal ja selle maa vallutamise lõpuleviimine Prantsuse vägede poolt rikkusid veelgi enam Inglismaa ja Prantsusmaa suhteid.

Põhjustanud Prantsusmaa diplomaatilise isoleerimise, jätkas Guizot' reaktsiooniline valitsus lähenemist Austriale, kus oli endiselt võimu juures Metternich. Guizot' kabinet kavatses Metternichi aidata revolutsiooniliste kodanlik-demokraatlike liikumiste mahasurumisel Euroopas. Itaalias toetas Guizot Austria reaktsioonilist poliitikat, mis oli suunatud Itaalia rahvusliku vabadusliikumise vastu. 1848. aastal, kui Austria väed olid Poola ülestõusu maha surunud, toetas Guizot' kabinet sisuliselt Austriat vabalinna Krakovi vallutamisel. Šveitsi kodusõja ajal, 1847. aastal, katsus Guizot' valitsus koos Austriaga esineda otsese reaktsioonilise interventsiooni organisaatorina Vatikani poolt loodud reaktsiooniliste kantonite liidu, niinimetatud Sonderbundi kasuks.

Guizot' välispoliitika alandas Prantsusmaad pidevate eba-

õnnestumistega, häbistas teda järjest kasvava reaktsioonilisusega, ei vastanud areneva prantsuse kodanluse laiade ringkondade huvidele ja kutsus Euroopas esile kõikide progressiivsete ning demokraatlike jõudude meelepaha.

Vene-Preisi ja Austria-Preisi vastuolud. Kolme monarhi liidu nõrgenemine 1848. aastaks

Hoolimata kolme monarhi solidaarsusest võitluses Poola ülestõusu vastu, nõrgenes pärast 1840. aastat Nikolai I, Austria keisri ja Preisi kuninga vahel 1833. aastal sõlmitud liit, sest Venemaa ja Austria suhted Preisimaaga halvenesid.

Nagu ülalpool mainitud, hakkas 1840. aastast alates Saksa rahvusliku vabadusliikumise keskus Lääne-Saksa riikidest üle kanduma Preisimaale, eriti 1815. aastast peale Preisimaale kuuluvasse Reini piirkonda. Preisi kodanlus püüdis üha energilisemalt hakata ühinemisliikumise juhiks ja ühendada Saksamaa konstitutsioonilise monarhiana preisi Hohenzollernite võimu alla. Need uued nähtused viisid tsaari ja Metternichi ärevusse, eriti seepärast, et 1840. aastal Preisi troonile astunud kuningas Friedrich Wilhelm IV katsus hoolimata vastikusest, mida ta tundis konstitutsionalismi vastu, mõnikord liberaalide ees lipitseda, sest ta lootis neid ära kasutada võitluses algava revolutsioonilise liikumisega; kuningas püüdis kasutada rahvusluse ideed junkurliku Preisimaa tugevdamiseks ja tema hegemoonia kindlustamiseks teiste saksa riikide üle. Metternich ja tsaar nõudsid korduvalt Preisi kuningalt, et ta ei teeks mingisuguseid liberaalseid järeleandmisi.

Tunduvalt halvenesid ka Venemaa ja Preisimaa vahelised kaubasuhted. Vene valitsus hakkas 40-ndail aastail tühistama kõigis neis Venemaa kubermangudes, mis varem olid kuulunud Poola kuningriiki, preisi kaupade suhtes kehtinud tollisoodustusi.

Et ühiselt välja astuda Preisimaa katsete vastu saada Saksamaa etteotsa ja koos kaitsta absolutismi tugede vankumatust, lähenes Nikolai I 1848. aasta revolutsiooni eelõhtul üha rohkem Austriale. Tsaar toetas Austriat täielikult ka Krakovi ülestõusu mahasurumisel 1846. aastal ja Krakovi vabariigi likvideerimisel, mis ühendati Austria valdustega.

Kahekümne kuues peatükk

MARX JA ENGELS. TEADUSLIKU KOMMUNISMI TEKKIMINE. KOMMUNISTIDE LIIT

Marksism — XIX sajandi suurim avastus

XIX sajandi 40-ndail aastail toimus proletariaadile ja kogu progressiivsele inimkonnale tähtis, maailmaajalooline sündmus, tekkis teaduslik kommunism, marksism.

Marksism — see on teadus looduse ja ühiskonna arenemise seadustest, teadus rõhutud ja ekspluateeritavate rahvahulkade revolutsioonist, teadus sotsialismi võidust ja kommunistliku ühiskonna ehitamisest.

Teadusliku kommunismi tekkimine ei olnud mitte geniaalse mõtte juhusliku avastuse tulemus, vaid kahe ajalooliselt tekkinud klassi, proletariaadi ja kodanluse vahelise võitluse paratamatu tagajärg. Marksism tekkis ajal, mil kapitalism arenes veel tõusujoones, kui kapitalism täitis veel oma progressiivset missiooni, lõhkudes feodaalkorda ja luues võimsaid tootlikke jõude, milliseid eelmised sugupõlved polnud kunagi näinud. Ja nimelt sellel kapitalismi ajaloolise triumfi ajal kujunesid tingimused, mis tegid Marxi suure õpetuse ilmumise objektiivseks seaduspärasuseks.

Kapitalismi arenemise käigus ilmnesid üha selgemini kapitalistlikule ühiskonnale omased lepitamatud sisemised vastuolud. Järjest selgemini avaldus kapitalismi põhivastuolu — vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja töö tulemuste erakapitalistliku omastamise viisi vahel. See vastuolu väljendus kriisides, mis vapustasid perioodiliselt kapitalistlikku ühiskonda. Masinalise suurtööstuse areng suurendas proletariaadi ekspluateerimist, laostas talurahvast, käsitöölisi ja linnade väikekodanlust, kuhjas ühtedele rikkusi, teistele aga tõi vaesust ja viletsust.

Koos kapitalismi arenemisega kasvasid ja läksid üha tõsisemaks klassivastuolud töö ja kapitali vahel. See sai nähtavaks eelkõige Lääne-Euroopa eesrindlikumates kapitalistlikes maades Inglismaal ja Prantsusmaal. Tšartistlik liikumine Inglismaal

ning Lyoni ülestõusud 1831. ja 1834. aastal Prantsusmaal näitasid, et võitlusareenile on astunud uus ühiskondlik jõud — proletariaat. Saksamaal 1844. aastal puhkenud Sileesia kangrute ülestõus tunnistas, et ka selle mahajäänud maa töötavad hulgad hakkavad pidama võitlust oma rõhujatega.

Kuid üldiselt oli töölisliikumine siiski alles stiihiline. Stiihilisuses peituski üks peamisi seniste lüüasaamiste põhjusi. Ülemineküks stiihiliselt klassivõitluselt organiseeritud ja teadlikule liikumisele puudus proletariaadil kaks tingimust: puudus eesrindlik revolutsiooniline teooria, mis näitaks talle kapitalistlikust orjusest vabanemise teed, ning sotsialism ei olnud ühendatud töölisliikumisega, s. o. puudus poliitiline partei, kes oleks hakanud proletariaadi eelväeks revolutsioonilise teooria kandjana. Töölisliikumise tähtsaimad ülesanded olid teostamatud niikaua, kuni töölisklassi ideelised juhid ei tõusnud kõrgemale utoopilise sotsialismi tasemest.

Utoopilise sotsialismi suurte eestvõitlejate Saint-Simoni, Fourier' ja Oweni teeneks oli kapitalismi pahede ja paisete salvav kriitika ning geniaalsed oletused tuleviku, kommunistliku ühiskonna kohta. Ent utoopiline sotsialism «... ei osanud selgitada ei kapitalistliku palgaorjuse olemust, avastada kapitalismi arenemise seadusi ega leida seda *ühiskondlikku jõudu*, kes on suuteline saama uue ühiskonna loojaks». [1]

40-ndail aastail, kui klassivõitlus võttis juba kindlapiirilisema kuju, hakkas utoopiline sotsialism, ignoreerides reaalset töölisliikumist ja klasside võitlust, muutuma reaktsiooniliseks sektiks, kes katsus «... järjekindlalt klassivõitlust uuesti nüristada ja vastandlikkusi lepitada». [2]

Seega kasvavad teadusliku kommunismi tekkimise objektiivsed eeldused välja kapitalistlike suhete endi arengust, proletariaadi klassivõitluse reaalsetest vajadustest. Marxi ja Engelsi õpetus on klassivõitluse kogemuste, esmajärjekorras Euroopa enamarenenud maade töölisliikumise kogemuste teoreetiliseks üldistuseks.

Nagu iga uus teooria, pidi marksism lähtuma tolle ajani kogunenud ideelisest materjalist, tuginema neile tulemustele, mida olid saavutanud varasemate põlvkondade eesrindlikud õpetlased. Kõneldes marksismi ideelistest allikatest, kriipsutas Lenin alla, et see õpetus «... on selle parima seaduslik järglane, mis inimkond on loonud XIX sajandil saksa filosoofia, inglise poliitilise ökonoomia ja prantsuse sotsialismi näol». [3] Ent Marxi ja Engelsi geeniuse poolt loodud teaduslik kommunism ei olnud lihtsalt

---

[1] V. I. Lenin, Marksismi kolm allikat ja kolm komponenti, Teosed, 19. kd., lk. 7.

[2] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, Valitud Teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 43.

[3] V. I. Lenin, Marksismi kolm allikat ja kolm komponenti, Teosed, 19. kd., lk. 4.

jätkuks varasematele filosoofilistele ja ühiskondlikele teooriatele. Marksismi rajajad omandasid kriitiliselt ja töötasid loovalt läbi kõik väärtusliku, mis teaduslik mõte oli loonud enne neid, ja tegid sellest järeldused, mida ei suutnud teha piiratud kodanliku maailmavaatega inimesed. Marxi ja Engelsi õpetus tähendas põhjalikku murrangut, tõelist revolutsiooni filosoofias, poliitilises ökonoomias ja sotsialistliku mõtte arenemises.

Karl Marxi ja Friedrich Engelsi elu ja tegevuse tundmaõppimine võimaldab selgitada, kuidas mineviku ühiskondliku mõtte ja filosoofia parimate saavutuste alusel loodi tõeliselt uus teaduslik maailmavaade, mis on kutsutud maailma mitte ainult seletama, vaid ka muutma.

Kommunismi rajajate kodumaaks oli Saksamaa. Kuid marksismi sügavad juured ei pärine mitte ainult Saksa tegelikkusest, see on Marxi ja Engelsi sotsiaal-majandusliku ajalooõpetuse kokkuvõtteks, esmajärjekorras Euroopa enamarenenud kapitalistlike maade rahvusvahelise töölisliikumise kogemuste teoreetiliseks üldistuseks, see tugineb saavutustele, mis on kogu inimkonna eesrindliku mõtte tulemuseks.

Karl Marx (1818—1883)

Karl Marx sündis 5. mail 1818. aastal Trieri linnas, Reini provintsis, ühes eesrindlikumas Saksamaa piirkonnas, kus Prantsusmaa XVIII sajandi kodanliku revolutsiooni mõju oli tugevam kui mujal Saksamaal. Karl Marxi isa Heinrich Marx oli juudi rahvusest advokaat. Ta võttis vastu ristiusu ja oli prantsuse valgustusfilosoofia austaja.

Kuni 1835. aastani õppis Karl Marx Trieri gümnaasiumis. Juba lõpukirjandis «Nooruki mõtisklusi elukutse valikul» peegeldus selgelt seitsmeteistkümneaastase Marxi kõrge ideelisus, tema õilis suhtumine elusse ja inimeste tegevusse. Pärast gümnaasiumi lõpetamist õppis Marx esialgu Bonni, seejärel Berliini ülikooli õigusteaduskonnas. Ta kulutas palju jõudu iseseisvale õppimisele, eriti filosoofiale ja ajaloole. Berliinis tutvus Marx Hegeli teostega ja lähenes pahempoolsete heegellaste ringile, kes erinevalt õigeusklikest Hegeli õpilastest püüdsid teha radikaalseid järeldusi Hegeli filosoofia kahepalgelisusest ja vasturääkivusest.

Berliini ülikooli lõpetamisel esitas Marx doktoritöö teemal «Demokritose ja Epikurose natuurfilosoofia erinevused». Esinedes veel filosoofilise idealismi pooldajana, väljendas Marx juba selles töös iseseisvaid mõtteid Hegeli kohta. Hegel mõistis Epikurost hukka materialismi ja ateismi pärast. Marxi seevastu vaimustas Vana-Kreeka valgustusfilosoofi mehine võitlus usu ja ebausu vastu.

Marx sai 1841. aasta aprillis filosoofiadoktori diplomi ja sõi-

tis Bonni, kus ta lootis tulevikus saada kohaliku ülikooli professoriks. Kuid eesrindlike õpetlaste jälitamine valitsuse poolt veenis Marxi, et reaktsioonilisel Preisimaal on tee ülikoolikateedrile talle suletud.

«Rheinische Zeitung» (1842—1843)

Marx hakkas opositsioonilise ajalehe «Rheinische Zeitung» («Reini Ajaleht») kaastööliseks, mille oli asutanud Kölni liberaalne kodanlus. Selle ajalehe veergudel avaldas Marx seeria artikleid pealkirja all «Vaidlused Kuuendal Reini maapäeval». Seeria esimeses artiklis astus Marx välja Preisimaal valitseva reaktsioonilise tsensuuri vastu ning kaitses rahvuslikku trükisõna, milles ta nägi võimsat hooba rahva kultuuri ja vaimuelu edendamiseks, tema poliitiliseks kasvatamiseks. Juba selles artiklis ilmnesid Marxi loova geeniuse kirjanduslikud iseärasused: võitlusvaim, vääramatu loogika, viimistletud stiil ja suurepärased väitleja omadused.

«Rheinische Zeitungi» osanikud tegid Marxile ettepaneku hakata nende ajalehe toimetajaks. 1842. aasta oktoobris sõitis Marx Kölni ja pühendas end täielikult toimetajatööle.

«Rheinische Zeitungi» veergudel esines Marx kirglikult ning julgelt Preisimaal valitseva vaimse, poliitilise ja sotsiaalse rõhumise vastu, Preisi «kristliku Saksa riigi» vastu, religiooni kui selle riigi ühe kõlbelise alustoe vastu, «ajaloolise õiguse koolkonna» vastu, kes õigustas Preisimaal valitsevat korda, viidates selle ajaloolisele päritolule.

Hulga «Rheinische Zeitungi» artikleid pühendas Marx rahvahulkade eluliste materiaalsete huvide kaitsmisele. Artiklis «Vaidlused metsavarguse seaduse üle» kaitses ta kehvikute huvisid ja tõestas, et reaktsioonilised Preisi seadused on vägivalla ja omavoli kehastuseks, et need seadused on loodud ainult priviligeeritud aadliseisuse jaoks. Artiklite seerias «Moseli korrespondendi vabanduseks» kirjeldas Marx Moseli veinivalmistajate vaesumist.

Saksamaa poliitilise elu ja töötavate hulkade olukorra analüüsi põhjal «Rheinische Zeitungile» kirjutatud artiklites lähenes Marx esimesena Saksa ühiskonna klassistruktuuri ja Preisi absolutistliku riigi tõelise osa mõistmisele. Marx oli esimene, kes seadis kahtluse alla Hegeli väite, et riik on mõistlikkuse ja vabaduse idee kehastuseks. «Rheinische Zeitungis» avaldatud Marxi artiklites on juba märgata tema üleminekut idealismilt materialismile, revolutsioonilselt demokratismilt kommunismile.

Artiklid töörahva ainelise kitsikuse kohta suunasid Marxi tema majandusteaduslike uurimuste juurde. Samal ajal äratasid prantsuse ja inglise proletariaadi väljaastumised temas sügavat

huvi sotsiaalsete küsimuste ning Prantsusmaal ja Inglismaal ilmunud sotsialistliku kirjanduse vastu.

Marxi juhtimisel üha revolutsioonilis-demokraatlikuma iseloomu võtnud «Rheinische Zeitung» allutati eriti valjule tsensuurile. Jälitamine valitsuse poolt ja lahkhelid osanikega viisid niikaugele, et Marx lahkus 17. märtsist ajalehe toimetaja ametikohalt; 31. märtsist 1843 lõpetas ajaleht ilmumise.

Hoolimata sellest, et tema tegevus oli lühiajaline, etendas «Rheinische Zeitung» suurt osa kui esimene revolutsioonilise demokraatia häälekandja Saksamaal. Pärast «Rheinische Zeitungi» sulgemist otsustas Marx lahkuda Saksamaalt. «...Ma hakkasin lämbuma selles õhkkonnas,» kirjutas ta. «Vastik on olla ikke all — isegi vabaduse nimel, vastik on torkida nõelaga selle asemel, et kakelda nuiadega.»[1] Marx kavatses piiri taga asutada uue sotsialistliku ja revolutsioonilise propaganda vahendi — ajakirja, mida oleks levitatud Saksamaal.

Erinevalt sotsialistidest-utopistidest ei pidanud Marx ajakirja ülesandeks mitte fantastiliste piltide maalimist tulevikuühiskonnast, vaid seda, et «vana maailma kriitika kaudu leida uus maailm». «...Ma räägin,» kirjutas Marx Arnold Rugele, «*kõige eksisteeriva halastamatust kriitikast*, halastamatust kahes mõttes: see kriitika ei karda temast tulenevaid järeldusi ega kohku tagasi kokkupõrkeist selle maailma vägevatega.»[2]

Marx ja Feuerbachi filosoofia

Enne Pariisi sõitmist alustas Marx Hegeli õigusfilosoofia kriitikale pühendatud töö kirjutamist. See lõpetamata jäänud teos oli tähtsaks etapiks Marxi jõudmisel materialistliku maailmavaateni. Suurt mõju avaldas Marxile saksa filosoof Ludwig Feuerbach. Feuerbach astus esimesena Saksamaal välja Hegeli idealistliku filosoofia vastu, materialismi kaitseks. Ent Feuerbachi materialism oli ebajärjekindel, piiratud. Feuerbach oli materialist looduse seletamisel, kuid ajaloo, ühiskondlike suhete valdkonnas jäi ta idealistiks.

Feuerbachi materialism oli mehhaaniline, metafüüsiline ja passiivse kaemusliku iseloomuga. Kritiseerides Hegelit, heitis Feuerbach kõrvale tema filosoofia progressiivse külje — dialektilise meetodi. Ta ei vaadelnud loodust ja ühiskonda arenemisprotsessis, vaid lähtus oma filosoofias abstraktsest inimesest, käsitles inimest väljaspool ühiskondlikku elu, väljaspool praktikat, väljaspool poliitikat. Feuerbach ei mõistnud praktilise revolutsioonilise tegevuse tähendust, ta nägi filosoofia ülesannet

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, 1956, lk. 255.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, изд. 2, lk. 379.

ainult maailma seletamises. Marx alustas Hegeli idealistliku filosoofia nende külgede kritiseerimisest, mis Feuerbach oli jätnud puudutamata. Erinevalt Feuerbachist püüdis Marx eraldada Hegeli dialektika «ratsionaalset tuuma», töötada see juurteni ümber, anda sellele materialistlik, teaduslik iseloom ja luua niiviisi harmooniline maailmavaade ühiskonna revolutsiooniliseks ümberkorraldamiseks teaduslikul alusel.

«Hegeli õigusfilosoofia kriitikast»

Keskseks probleemiks, mida Marx vaatles oma käsikirjas[1] «Hegeli õigusfilosoofia kriitikast» (1843), oli riigi ning *bürgerliche Gesellschafti* (nii nimetas Hegel majanduslikku sfääri, omandisuhteid inimeste vahel) seose ja vastastikuse sõltuvuse küsimus. «Minu uurimused viisid mind järeldusele,» kirjutas Marx hiljem oma töö kohta, «et niihästi õiguslikke vahekordi kui ka riigivorme ei saa mõista neist enestest ega ka inimvaimu niinimetatud üldisest arenemisest lähtudes, vaid et nad juurduvad materiaalsetes elusuhetes, mille kogusummat Hegel XVIII sajandi inglaste ja prantslaste eeskujul nimetab *bürgerliche Gesellschaft* ja et selle ühiskonna anatoomiat tuleb otsida poliitilises ökonoomias.»[2]

Kritiseerides Hegelit, rebis Marx maha idealistliku katte, millega kodanlikud õpetlased ja poliitikud rüütasid riigi, paljastas tema tegelikud, materiaalsed alused. Töös «Hegeli õigusfilosoofia kriitikast» jõudis Marx üsna lähedale riigi tekkimise ja osa materialistlikule mõistmisele.

See teos, aga samuti tol ajal kirjutatud kirjad tõendavad, et Marx «... oli alles saamas Marxiks, s. o. sotsialismi kui teaduse rajajaks, *kaasaegse materialismi* rajajaks, mis on võrratult sisurikkam ja võrratult järjekindlam kui kõik eelmised materialismi vormid...»[3]

«Saksa-Prantsuse Aastaraamat» (1844)

Novembris 1843. aastal sõitis Marx Pariisi, et alustada ettevalmistusi uue ajakirja — «Saksa-Prantsuse Aastaraamat» («Deutsch-Französische Jahrbücher») — väljaandmiseks. Pariisis lõi Marx sidemed Õiglaste Liidu ja enamiku prantsuse tööliste salaühingute juhtidega, kuid ei astunud ise ühessegi neist ühingutest. Samal ajal jätkas ta kodanliku poliitilise ökonoomia klassikute, sealhulgas Adam Smithi ja David Ricardo ning sotsialistide-utopistide

[1] Esmakordselt avaldatud 1927. aastal NSV Liidus.
[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, I. kd., lk. 281.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 312.

teoste, aga samuti XVIII sajandi lõpu Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajaloo põhjalikku tundmaõppimist.

Pariisis jõudis lõpule Marxi idealistlike seisukohtade ümberkujunemine marksistlikeks, revolutsioonilisest demokraadist sai kommunist. See peegeldub selgesti ka Marxi artiklites ajakirjas «Saksa-Prantsuse Aastaraamat», mis ilmus veebruaris 1844. aastal.

Artiklis «Juudiküsimusest» kritiseeris Marx noorheegellase Bruno Baueri idealistlikke vaateid rahvusküsimuses, kusjuures ta arendas huvitavat mõtet «poliitilise emantsipatsiooni» ja «inimese emantsipatsiooni» vastuolulisusest. Nende veel abstraktsete terminite abil väljendas Marx mõtte, et kodanliku ja sotsialistliku revolutsiooni vahel on väga suuri erinevusi. Marx tunnustas «poliitilise emantsipatsiooni» progressiivset tähtsust, kuid kriipsutas seejuures alla selle piiratud iseloomu. «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni» ja mõnede kodanlike konstitutsioonide analüüsi teel tõestas Marx, et mitte iga inimene, mitte iga kodanik, vaid ainult kodanlane, kel on eraomandit, tunnistatakse neis dokumentides täisväärtuslikuks inimeseks. Marx kuulutas ette inimkonda igasugusest poliitilisest ja sotsiaalsest ikkest vabastava «inimese emantsipatsiooni» möödapääsmatust.

Veel tähelepanuväärsem Marxi artikkel oli «Aastaraamatus» «Hegeli õigusfilosoofia kriitikast. Sissejuhatus». Ei tohi, kirjutas Marx, piirduda ainult religiooni kriitikaga, kuigi usk on «rahvale oopium», vaid teoloogia kriitika tuleb muuta poliitika kriitikaks. Kritiseerides mahajäänud, tagurliku Saksamaa minevikku ja olevikku, nägi Marx revolutsioonis ainsat vahendit tema tõstmiseks kaasaja enamarenenud maade tasemele.

Marx hindas väga kõrgelt eesrindliku filosoofia ja revolutsioonilise teooria osa võitluses maailma revolutsioonilise ümberkujundamise eest. «Kriitikarelv,» kirjutas ta, «ei suuda muidugi asendada kriitikat relva abil, materiaalne jõud tuleb kukutada samuti materiaalse jõuga; kuid ka teooria muutub materiaalseks jõuks, niipea kui ta vallutab rahvahulgad.»[1]

Marx tõestas, et ainult proletariaat kui kaasaja ühiskonna kõige progressiivsem, kõige revolutsioonilisem klass, kes enda vabastamisega vabastab ka kogu inimkonna, võib olla eesrindliku teooria kandjaks. «Nii nagu filosoofia leiab proletariaadis oma *materiaalse* relva, nii ka proletariaat leiab filosoofias oma *vaimse* relva . . .»[2]

Nendes sõnades sisaldub proletariaadi maailmaajaloolise osa idee esimene formuleering. See idee, edasi arendatuna ning teaduslikult põhjendatuna Marxi ja Engelsi järgnevates töödes, sai nurgakiviks, millele püstitati teadusliku kommunismi hoone.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, К критике гегелевской философии права. Введение, Соч., т. I, изд. 2, lk. 422.

[2] Sealsamas, lk. 428.

«Peamine Marxi õpetuses on proletariaadi kui sotsialistliku ühiskonna looja maailmaajaloolise osa selgitamine.» [1]

«Saksa-Prantsuse Aastaraamatus» avaldatud töödes «...esineb Marx juba revolutsionäärina, kuulutades «kõige olemasoleva halastamatut kriitikat» ja eriti «relva kriitikat», apelleerides *rahvahulkade* ja *proletariaadi* poole». [2]

Proletariaadi ennastsalgaval ning kangelaslikul teenimisel leidis Marx ustava sõbra ja võitluskaaslase Friedrich Engelsi isikus.

Friedrich Engels (1820—1895)

Friedrich Engels sündis 28. novembril 1820. aastal Barmeni linnas Reini provintsis tekstiilivabrikandi perekonnas. Aasta enne gümnaasiumi lõpetamist oli Engels isa tungival nõudmisel sunnitud alustama kommertspraktikat esialgu Barmeni, hiljem Breemeni kaubakontoris. Ent noorukit ei köitnud väljavaade saada kaupmeheks, tema hinges ärkas juba varakult kirglik protest ekspluateerimise ja ümbritseva keskkonna silmakirjalikkuse vastu. Seda protesti peegeldasid selgesti üheksateistkümneaastase Engelsi «Kirjad Wuppertalist», mis ilmusid «Noor-Saksamaa» häälekandjas «Saksa Telegraaf». «Kirjades Wuppertalist» tunneb Engels siiralt kaasa töötavate hulkade, tööinimeste saatusele. Iga kontorist vaba minutit püüdis Engels kasutada lugemiseks, põhjalikuks enesetäiendamiseks. Engelsit vaimustasid Börne teosed, tema terav kriitika Saksamaa tegelikkuse armetuse aadressil. Engels suhtus sümpaatiaga Heine ja Börne mõju all olevasse «Noor-Saksamaa» kirjanduslikku rühmitusse. Kuid samal ajal kritiseeris Engels seda rühmitust ideelise laialivalguvuse, järjekindlusetu opositsioonilisuse pärast. Noorheegellase David Straussi raamat «Jeesuse elu» aitas Engelsil lõplikult ära pöörduda usust ja ergutas teda tundma õppima Hegeli filosoofiat. Huvitudes Hegeli filosoofia progressiivsest küljest — dialektikast, suutis noor Engels juba tollal märgata Hegeli ja tema järglaste filosoofia abstraktsust, sideme puudumist praktikaga, poliitikaga. Oma artiklites ja kirjades sõpradele esines noor Engels ägeda revolutsioonilise demokraadina, tagurliku preisluse surmavaenlasena, järjekindla võitlejana ühtse demokraatliku Saksamaa eest.

1841. aasta sügisel läks Engels Berliini, kus ta astus vabataht-likuna sõjaväeteenistusse. Samal ajal oli ta Berliini ülikoolis vabakuulajaks ja külastas agaralt filosoofialoenguid. Berliinis lähenes Engels noorheegellaste ringile, kelle eesotsas seisid vennad Bruno ja Edgar Bauer. Selles keskkonnas liikus ka Marx, kes oli lahkunud Berliinist veidi aega enne Engelsi sinnajõudmist. Ehkki Engels

[1] V. I. Lenin, Karl Marxi õpetuse ajalooline saatus, Teosed, 18. kd., lk. 543.

[2] V. I. Lenin, Karl Marx, Teosed, 21. kd., lk. 31.

siis veel isiklikult ei olnud Marxiga tuttav, oli ta temast palju kuulnud ja lugenud tema artikleid «Rheinische Zeitungis», mille kaastööline oli ka Engels ise. Ta võttis tuliselt osa filosoofilistest vaidlustest, mida korraldasid noorheegellased. Brošüüris «Schelling ja ilmutus» ning teistes töödes ründas Engels kogu oma revolutsioonilise temperamendi jõuga Preisi valitsuse erilise kaitse all seisvat reaktsioonilist filosoofi Schellingit. Schellingi vastu suunatud töödes tõstis Engels esimesena noorheegellastest avalikult ateismi lipu. Nende töödega, milles ilmnes Feuerbachi mõju, astus Engels esimesi samme materialismi poole.

«Visandid poliitilise ökonoomia kriitikast»

Pärast sõjaväeteenistusest lahkumist siirdus Engels 1842. aasta sügisel kommertspraktikale Inglismaale Manchesteri kaubafirmasse, mille kaasvaldajaks oli tema isa. Elu Inglismaal, maa tundmaõppimine, kus tööstuslik revolutsioon toimus varem kui mujal, kus eriti selgesti ilmnesid kapitalistlikule ühiskonnale omased vastuolud ja arenes tšartistlik liikumine — kõik see sai pöördepunktiks Engelsi arenemises. Ta mõistis oma kaasaegsetest varem kapitalistlikule suurtööstusele, täielikule masinatööstusele laialdase ülemineku kui ühiskondliku pöörde ajaloolist tähtsust. Suure huviga pühendus ta inglise proletariaadi töö, elu-olu ja võitluse tundmaõppimisele. Engels lähenes tšartistidele ja Oweni poolehoidjatele ning hakkas kaastööd tegema nende ajalehtedele. Inglismaa olude ja inglise töölisliikumise mõjul sai temast lõplikult kommunist.

Engels mõistis, et Inglismaa ühiskondlikule ja poliitilisele elule iseloomuliku ägeda võitluse algpõhjusi on vaja otsida kapitalistliku ühiskonna majandusest. Ta õppis tundma kodanliku poliitilise ökonoomia klassikute töid. Nende kriitilise tundmaõppimise viljana ilmusid «Visandid poliitilise ökonoomia kriitikast», Marxi väljenduse järgi «geniaalne essee»[1]. Selle teosega pani Engels aluse kodanliku poliitilise ökonoomia kriitikale ja ühtlasi kapitalismi kriitikale proletariaadi positsioonidelt. Vastupidiselt kodanlikele majandusteadlastele, kes vaatlesid majandusseadusi kui igavesi ja muutumatuid, käsitles Engels neid «sotsialismi seisukohalt, vaatles kaasaegse majandusliku korra põhinähtusi kui eraomanduse valitsemise paratamatuid tulemusi».[2] Engels tõestas, et nende sügavate vastuolude peamiseks põhjuseks, mis rüütasid Inglismaa ühiskondlikku elu, selle kohutava viletsuse põhjuseks, mis ta nägi Londoni, Manchesteri ja teiste Inglismaa linnade tööliskvartalites, on kodanlik eraomand tootmisvahenditele.

---

[1] К. Маркс, К критике политической экономии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. 1, lk. 8.

[2] V. I. Lenin, Friedrich Engels, Teosed, 2. kd., lk. 9.

See Engelsi töö, nagu ka üks tema artikleid — «Inglismaa olukord» — trükiti «Saksa-Prantsuse Aastaraamatu» samas numbris, milles avaldati ka Marxi esimesed sotsialistlikud artiklid.

Marxi ja Engelsi koostöö algus

Juba 1842. aastal, teel Inglismaale, viibis Engels Kölnis «Rheinische Zeitungi» toimetuses, kus ta kohtus esmakordselt Marxiga. Jõudnud erinevaid teid mööda ühiste revolutsiooniliste kommunistlike vaadeteni, astusid nad peagi omavahel kirjavahetusse.

Kui Engels 1844. aasta augustis pöördus Inglismaalt tagasi Saksamaale, sõitis ta Pariisi Marxi juurde. Selle kohtumise ajal avaldus nende vaadete täielik ühtsus. Ehkki Marx ja Engels veetsid Pariisis koos ainult kümme päeva, pani see aluse ideaalsele sõprusele, kahe suurvaimu liidule, kes relvastasid töölisklassi revolutsioonilise teooriaga, rajasid tema strateegia ja taktika alused. «Vanad muistendid jutustavad mitmesuguseid liigutavaid näiteid sõprusest. Euroopa proletariaat võib öelda, et tema teaduse on loonud kaks õpetlast ja võitlejat, kelle suhted ületavad kõik antiikrahvaste kõige liigutavamadki muistendid inimeste sõprusest.»[1]

Teadusliku sotsialismi aluste väljatöötamine. «Püha perekond» (1845)

Marxi ja Engelsi koostöö esimese viljana ilmus nende poolt juba Engelsi Pariisis viibimise ajal alustatud ja peamiselt Marxi poolt kirjutatud töö «Püha perekond ehk kriitilise kriitika arvustus. Bruno Baueri ja Co vastu». Vendade Bauerite isikus, kes jätkasid Marxi väljendi järgi «heegelliku pahna mäletsemist», võtsid Marx ja Engels halastamatu kriitika alla Hegeli filosoofia. Astudes välja materialismi ja kommunismi kaitseks, esitasid Marx ja Engels «Pühas perekonnas» uue revolutsioonilise materialistliku maailmavaate alused.

Üheks peamiseks probleemiks, mida Marx ja Engels käsitlevad «Pühas perekonnas», on küsimus rahvahulkade osast ajaloos. Bauerid ja nende mõttekaaslased arendasid vaadet, et ainult valitud isiksused — «vaimu kandjad» on ajalooprotsessis loomingulisteks elemendiks. Vastandlikult sellele idealistlikule kontseptsioonile kriipsutavad Marx ja Engels alla rahvahulkade otsustavat osa ajaloos ja kuulutavad prohvetlikult, et rahvahulkade kui tõeliste ajaloo loojate osa paratamatult kasvab ajaloolise arengu käigus. «Tähendab, rööbiti ajalooprotsessi arenemise põhjalikkusega kasvab ka massi mõju selle protsessi arenemisele.»[2]

[1] V. I. Lenin, Friedrich Engels, Teosed, 2. kd., lk. 11.

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Святое семейство, Соч., т. 2, изд. 2, lk. 90.

Seda «Pühas perekonnas» väljendatud mõtet luges Lenin üheks kõige tähtsamaks ja kõige sügavamaks ajaloolise materialismi teesiks.

Vastupidiselt Hegelile ja tema järelkäijatele, kes vaatlesid ajalugu kui absoluutse vaimu kehastust, lähenesid Marx ja Engels «Pühas perekonnas» järeldusele, et otsustavat osa ühiskonna arengus etendab tootmisviis. Kooskõlas sellise materialistliku ajalookäsitlusega tõestasid nad, et kaasaegse ühiskonna aluseks on kodanlik eraomandus. Kodanlik ühiskond on temas peituvate sügavate sisemiste vastuolude tõttu määratud vältimatule hukkumisele. «...Eraomanduse majanduslik arenemine tõukab ennast ise hävingu poole.»[1] Jõuks, kes kaotab kodanliku eraomanduse, saab proletariaat. Proletariaat võib ja peab ennast ise vabastama, sest «ta ei ole mitte asjatult läbi käinud karmi, kuid karastava töö kooli».[2] «Püha perekond» sisaldab peaaegu täiesti väljaarendatud kujul proletariaadi maailmaajaloolise missiooni ideed.

Suurt huvi pakub «Püha perekonna» peatükk, mis on pühendatud prantsuse materialismi arenemise ajaloole. Selle peatüki juhtmõte seisab selles, et kommunism on materialistliku filosoofia loogiliseks järelduseks.

«Töölisklassi olukord Inglismaal» (1845)

Sel ajal kui Marx lõpetas Pariisis «Püha perekonda», viis Engels Barmenis lõpule oma teose «Töölisklassi olukord Inglismaal». Selles raamatus loob ta isiklike vaatluste ja Inglismaal kogutud materjali alusel vapustava pildi inglise tööliste töötingimustest ja elust. Engels kirjeldas, kuidas töölisklass läheb algelistelt, stiihilistelt protestiavaldustelt üle järjest organiseeritumatele võitlusviisidele. Kõneldes tšartistidest ja sotsialistidest Oweni poolehoidjatest, tõstis Engels esile nende teeneid, kuid samal ajal ei unustanud ka nende puudusi. Engels seadis inglise proletariaadi peamiseks ülesandeks ühendada massiline revolutsiooniline töölisliikumine tšartism sotsialismiga.

Raamatus «Töölisklassi olukord Inglismaal» hindas Engels õigesti proletariaadi poliitilise liikumise maailmaajaloolist tähtsust, proletariaadi kui erilise ühiskondliku klassi liikumist, mis viib töölised paratamatult arusaamisele, et neil ei ole teist väljapääsu peale sotsialismi.[3] Engelsi raamatut «Töölisklassi olukord Inglismaal» nimetas Lenin üheks maailma sotsialistliku kirjanduse paremaks teoseks.[4]

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Святое семейство, Соч., т. 2, изд. 2, lk. 39.
[2] Sealsamas, lk. 40.
[3] V. I. Lenin, Friedrich Engels, Teosed, 2. kd., lk. 8.
[4] Sealsamas, lk. 8—9.

Uue revolutsioonilise teooria propaganda

Üheaegselt teadusliku kommunismi teoreetiliste aluste väljatöötamisega alustasid Marx ja Engels praktilist revolutsioonilist tegevust. Marx jätkas Pariisi eeslinnade külastamist ja laiendas sidemeid mitmesuguste maade demokraatliku ja sotsialistliku intelligentsi esindajatega, peamiselt Pariisis viibivate poliitiliste pagulastega. Engels esines koosolekutel ja propageeris kommunistlikke vaateid, värbas mõttekaaslasi kodulinnas Barmenis ja teistes Saksamaa linnades.

«Saksa-Prantsuse Aastaraamatu» ilmumine katkes pärast esimese kaksiknumbri väljalaskmist. Üheks põhjuseks oli ajakirja jälitamine valitsuse poolt: suur osa «Saksa-Prantsuse Aastaraamatu» tiraažist konfiskeeriti Saksamaa piiril. Kuid ajakirja allesjäänud eksemplarid leidsid lugejaid. Üksikud eksemplarid jõudsid ka Venemaale, ajakirja luges suur vene revolutsiooniline demokraat V. G. Belinski.

Ajakirja väljaandmise lõpetamist põhjustasid samuti lahkhelid toimetuses Marxi ja Arnold Ruge vahel. Kodanlik radikaal Ruge suhtus vaenulikult kommunistlikesse ideedesse, mida kuulutasid Marx ja Engels. Vastandlikult Rugele, kes vaatas Sileesia kangrute ülestõusule kui mõttetule mässule, tervitas Marx vaimustusega seda saksa proletariaadi väljaastumist ja hindas seda kõrgelt.

Hakanud kaastööd tegema Pariisis väljaantavale saksa nädalalehele «Vorwärts», muutus Marx kiiresti üheks selle ajalehe tegelikuks toimetajaks. Ajaleht muutus järjest kommunistlikumaks ja Preisi-vastasemaks väljaandeks. Preisi valitsuse survel saatis Guizot' kabinet Marxi ja mitmeid teisi «Vorwärtsi» kaastöölisi 1845. aasta jaanuaris Prantsusmaalt välja. 1845. aasta veebruari algul asus Marx elama Brüsselisse. Pärast seda sõitis Brüsselisse ka Engels, et jätkata koos Marxiga revolutsioonilis-materialistliku maailmavaate edasist väljatöötamist.

«Saksa ideoloogia» (1845—1846)

Selle ülesande täitmiseks kirjutasid Marx ja Engels ulatusliku teose — «Saksa ideoloogia». Marksismi rajajad võtsid selles üksikasjaliku kriitika alla Hegeli ja noorheegellaste idealistliku filosoofia, samuti aga lahkasid nad seal põhjalikult Feuerbachi materialismi piiratust ja järjekindlusetust.

Marxi ja Engelsi eluajal ei näinud «Saksa ideoloogia» maailmavalgust, sest ei leidunud kirjastajat. «Saksa ideoloogia» avaldati esmakordselt täielikult alles NSV Liidus 1932. aastal.

See tähelepanuväärne teos pakub suurt huvi, sest selles on formuleeritud hulk dialektilise ja ajaloolise materialismi, klassivõitluse teooria ja sotsialistliku revolutsiooni õpetuse põhiseisukohti.

Ajalooprotsessi põhialuseks lugesid Marx ja Engels materiaalsete hüvede tootmist, ühiskonna majanduselu. Mitte inimeste teadvus ei määra nende olemist, vaid ühiskondlik olemine määrab teadvuse, tõestasid Marx ja Engels.

«Saksa ideoloogias» esitatakse juba ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste ja selgitatakse ühe formatsiooni teisega asendumise objektiivne seaduspärasus. Üleminek ühelt ühiskondlikult korralt teisele toimub, nagu Marx ja Engels välja selgitasid, ühiskonna tootlike jõudude ja eksisteerivate suhtlemisviiside (nii nimetasid Marx ja Engels tollal tootmissuhteid) vahelise vastuolude arenemise tulemusena. Vastuolud avalduvad klassivahelise võitluse kujul ja viivad teataval arenguetapil revolutsioonile, mille tulemusena vana, juba takistuseks muutunud suhtlemisviis vahetub uuega, mis vastab tootlike jõudude arengutasemele.

Edasi tõestasid Marx ja Engels, et see antagonistliku klassiühiskonna arenemise seadus kehtib ka kapitalistliku ühiskonna suhtes. Kapitalismile omased lepitamatud sisemised vastuolud viivad paratamatult tema hukkumisele ja proletaarse kommunistliku revolutsiooni võidule. Proletaarse revolutsiooni erinevust kõigist varasematest nägid Marx ja Engels selles, et see revolutsioon hävitab igasuguse klassivõimu koos klasside endiga.

Revolutsiooniliseks jõuks, kes on kutsutud hävitama kapitalistliku ühiskonna ja ehitama uue sotsialistliku ühiskonna, on proletariaat, kes, nagu iga võimu taotlev klass, «... peab eelkõige endale kätte võitma poliitilise võimu ...»[1] Selles Marxi ja Engelsi teesis peitub proletariaadi diktatuuri õpetuse algidu.

Kogu «Saksa ideoloogiat» läbib Marxi ja Engelsi poolt loodud maailmavaate revolutsioneeriv, toimekas vaim. Kritiseerides Feuerbachi passiivset kaemuslikku materialismi, kriipsutasid marksismi loojad alla oma kommunistliku teooria praktilist, revolutsioonilist iseloomu.

Mõte revolutsioonilise teooria aktiivsest, ümberkujundavast mõjust on klassikaliselt väljendatud Marxi poolt 1845. aastal kirjutatud «Teesides Feuerbachi kohta»: «Filosoofid on maailma ainult mitmeti *seletanud*, kuid asi seisab selles, et teda *muuta*.»[2]

Võitlus proletaarse partei loomise eest

Marx ja Engels pidasid hädavajalikuks teooria ja praktika ühendamist. Nad vaatasid oma õpetusele kui maailma revolutsioonilise ümberkujundamise hoovale, kui võitlusjuhendile eesrindli-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Соч., т. 3, изд. 2, lk. 32.

[2] K. Marx, Teesid Feuerbachi kohta, K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 334.

kule klassile, kelle ajalooliseks missiooniks on kapitalismi hävitamine. Oma teoreetilise tegevuse sidusid Marx ja Engels proletariaadi vabadusvõitlusega.

Kaadri ettevalmistamiseks tulevasele proletaarsele parteile hakkasid Marx ja Engels populariseerima oma teooriat. Sel eesmärgil asutasid marksismi rajajad Brüsselis kommunistliku korrespondentskomitee, mis pidi kujunema organiseerivaks ja suunavaks keskuseks eri maade kommunistidele ja sotsialistidele.

Juba 1846. aasta keskpaiku õnnestus Brüsseli komiteel luua ühendus inglise tšartistidega, Õiglaste Liidu juhtidega Londonis, selle liidu Pariisi osakondadega ja üksikute kommunistlike rühmadega Saksamaal.

Marksismi levimine toimus võitluses kodanliku ideoloogiaga, samuti ka mitmesuguste utopistlike sektantlike väikekodanlike vooludega, mis levisid mitte ainult mahajäänud Saksamaal; vaid ka hoopis eesrindlikumate riikide — Inglismaa ja Prantsusmaa sotsialistlikus liikumises. «Sel ajal,» kirjutas Lenin, «ei ole Marxi õpetus sugugi valitsev. Ta on ainult üks väga rohkearvulistest sotsialismi fraktsioonidest või vooludest.» [1]

Üheks utopistliku, primitiivse võrdsustava kommunismi eestvõitlejaks oli Wilhelm Weitling. Kui Weitling 1846. aastal saabus Brüsselisse, kulutasid Marx ja Engels palju jõudu, et aidata sellel andekal rätsepal-iseõppijal vabaneda sektantlikest, vandeseltslaslikest vaadetest ja jõuda teadusliku sotsialismi mõistmiseni. Kuid kõik need jõupingutused osutusid asjatuiks. Weitling pidas ennast prohvetiks, suureks isiksuseks, keda jälitavad salajased vaenlased ja kadetsejad. Suhete katkemine oli möödapääsmatu. Brüsseli komitee istungil 30. märtsil 1846. aastal esines Marx Weitlingi vaadete otsustava kriitikaga. Weitlingit salvas Marxi õiglane kriitika, ta lahkus Brüsselist ja sõitis varsti pärast seda ära Ameerikasse.

Võitluses Weitlingi ja tema poolehoidjate vastu tuli Marxil ja Engelsil halastamatult kritiseerida «tõelisi sotsialiste» — Karl Grüni jt., kes võitlesid «vulgaarse ja hukatusliku kommunismiga», asendasid klassivõitluse pastorliku armastuse ja vendluse jutlustamisega. «Tõelised sotsialistid» pidasid väikekodanlikke reforme sotsialistlikeks ümberkujundusteks. Nad uskusid, et Saksamaa võib jõuda sotsialismini ilma kapitalismiajastut ning kodanlikku revolutsiooni läbi elamata. Marx ja Engels paljastasid «tõeliste sotsialistide» filantroopiliste jutluste hädaohtlikkust, sest sellised jutlused mätsisid kinni kodanluse ja proletariaadi lepitamatuid vastuolusid. Tähtsaks dokumendiks, mis iseloomustab Marxi ja Engelsi võitlust «tõeliste sotsialistidega», on 1846. aasta mais kirjutatud «Tsirkulaar Kriege vastu».

«Tõeliste sotsialistide» mõju oli eriti tugev Õiglaste Liidu

[1] V. I. Lenin, Karl Marxi õpetuse ajalooline saatus, Teosed, 18. kd., lk. 543.

Pariisi osakondades. Seoses sellega otsustas Brüsseli korrespondentskomitee saata Engelsi Pariisi. Pariisis veendus Engels, et Õiglaste Liidu osakondades «valitseb ääretu mõistete segadus». Seal leidus veel üksikuid Weitlingi poolehoidjaid, energilist tegevust arendas samuti Karl Grün, kes propageeris «tõelise sotsialismi» ja prudonismi ideede segu. Mitmel koosolekul kritiseeris Engels teravalt «tõelist sotsialismi» ja prudonismi, selgitas töölistele, et kodanluse ja proletariaadi huvide vastandlikkus on lepitamatu, et tootmisvahendite eraomandus tuleb tingimata hävitada ja asendada revolutsioonilisel teel ühiskondliku omandivormiga.

«Filosoofia viletsus» (1847)

Üheks Marxi uute ideede levimise takistajaks oli prudonism. Proudhoni vaadete hävitava kriitika avaldas Marx oma raamatus «Filosoofia viletsus. Vastus hr. Proudhoni «Viletsuse filosoofiale»».

Selles töös, mis on üheks tähtsamaks marksismi teoreetilistest teostest, arendatakse geniaalseid mõtteid ajalooprotsessi objektiivsetest seaduspärasustest, tema liikumapanevatest jõududest, ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest, mille esialgse formuleeringu esitasid Marx ja Engels avaldamata jäänud «Saksa ideoloogias».

«Ühiskondlikud suhted,» kirjutas Marx «Filosoofia viletsuses», «on tihedalt seotud tootlike jõududega. Luues uued tootlikud jõud, muudavad inimesed tootmisviisi, kuid koos tootmisviisi muutmisega oma elu ülalpidamise viisi, kõiki ühiskondlikke suhteid. Käsiveski annab teile ühiskonna, mille eesotsas on süserään, auruveski aga tööstuskapitalistiga ühiskonna.

Needsamad inimesed, kes kehtestavad ühiskondlikud suhted kooskõlas materiaalse tootmise arenemisega, loovad samuti põhimõtted, ideed ja kategooriad, mis on kooskõlas nende ühiskondlike suhetega.

Niisiis on ideed, kategooriad niisama vähe igavesed nagu neid väljendavad suhted. Nad kujutavad endast *ajaloolisi ja üleminevaid nähtusi.*» [1]

Marx näitas, kui põhjendamatud on Proudhoni katsed siluda ja lepitada kapitalistlikus ühiskonnas eksisteerivaid vastuolusid, pehmendada klassivõitlust. Erinevalt Proudhonist, kes eitas tööliste streikide ja ühinemise vajalikkust, nägi Marx majanduslikus võitluses üht hädatarvilikku tingimust proletariaadi kui klassi küpsemiseks, tema organiseerituse ja teadlikkuse kasvuks. Marx rõhutas majandusliku ja poliitilise võitluse ühendamise vajadust ja poliitilise võitluse otsustavat osa kodanluse võimu kukutamisel.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Нищета философии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, изд. 2, lk. 133.

Kritiseerides hävitavalt Proudhoni idealistlikku ja metafüüsilist meetodit, kaitses ja arendas Marx «Filosoofia viletsuses» dialektilist ja ajaloolist materialismi, rajas oma majandusõpetuse alused ning esitas mitmeid tähtsaid seisukohti töölisklassi võitluse programmi ja taktika kohta.

Oma majandusõpetuse alused esitas Marx peagi populaarses ja samal ajal rangelt teaduslikus vormis koostatud loengutes saksa töölistele Brüsselis. Need loengud avaldati 1849. aastal ajalehes «Neue Rheinische Zeitung» pealkirja all «Palgatöö ja kapital».

Kommunistide Liidu asutamine

Brüsseli kommunistliku korrespondentskomitee ja tema kohalike komiteede tegevus kandis vilja. Marxi ja Engelsi võitlus veitlingluse, «tõelise sotsialismi», prudonismi jt. väikekodanlike voolude vastu aitas eesrindlikel töölistel läheneda teaduslikule kommunismi mõistmisele. Eriti selgelt ilmnes see Õiglaste Liidu Londonis asuvate juhtide juures, kes järk-järgult veendusid marksismi õigsuses.

1847. aasta jaanuaris ja veebruaris käis Õiglaste Liidu Londoni juhatuse esindaja Josef Moll Marxi juures Brüsselis ja seejärel Engelsi juures Pariisis ettepanekuga astuda liidu liikmeks ja aidata kaasa selle reorganiseerimisel. Marx ja Engels võtsid ettepaneku vastu.

1847. aasta juunis peeti Londonis Õiglaste Liidu kongress. Liidu Pariisi osakonna delegaadiks oli Engels, brüssellasi aga esindas Wilhelm Wolff. Kongressil tuli Engelsil ja Wolffil võidelda liidu nende liikmete vastu, kes olid veel seniste sektantlike vaadete ja vandeseltslike traditsioonide kammitsas. Kongress otsustas liidu põhjalikult reorganiseerida. Sellest ajast peale hakati ühingut nimetama Kommunistide Liiduks. Endine loosung «Kõik inimesed on vennad» asendati Marxi ja Engelsi ettepanekul uue loosungiga «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!» See loosung kajastas proletaarse internatsionalismi üllast ideed.

Engelsi poolt formuleeritud Kommunistide Liidu põhikirja esimene paragrahv määras kindlaks uue organisatsiooni eesmärgi. «Liidu eesmärgiks on kodanluse kukutamine, proletariaadi võim, vana, klassivastuoludele rajatud kodanliku ühiskonna hävitamine ja uue klassideta ja eraomanduseta ühiskonna loomine.» [1].

Põhikiri võeti kongressil vastu ja saadeti kõigile liidu osakondadele läbiarutamiseks. Põhikiri pidi kinnitatama järgmisel kongressil, kus kavatseti ka liidu uus programm läbi arutada ja vastu võtta.

---

[1] F. Engels, Kommunistide Liidu ajaloost, K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, II kd., lk. 285.

Marx ja Engels pühendasid nüüd veel rohkem tähelepanu liidu organisatsioonidele, et neid ette valmistada teiseks kongressiks. 1847. aasta augustis asutati Brüsselis liidu kohalik osakond ja moodustati piirkonnakomitee. Mõlema organisatsiooni juhtijaks sai Marx. Et laiendada sidemeid töölishulkadega, hakkas Marx looma veelgi laialdasemat organisatsiooni — Tööliste Haridusühingut. Selles ühingus luges ta loengutsükli poliitilise ökonoomia kohta.

Rööbiti haridusliku ja organisatsioonilise tööga töölishulkades püüdsid Marx ja Engels luua kõigi demokraatlike elementide koondamiseks rahvusvahelist keskust. Juba 1845. aastal, kui nad külastasid Inglismaad, astusid nad koos tšartistide ja mitmesuguste maade revolutsiooniliste emigrantidega samme Vennalike Demokraatide Ühingu loomiseks. Marksismi rajajad olid erinevatest rahvustest demokraate ühendava Demokraatliku Assotsiatsiooni tegelikeks asutajateks Brüsselis. Marx oli selle assotsiatsiooni asepresident ja kõige autoriteetsemaid juhte. Marx ja Engels lugesid proletariaadi kohuseks toetada iga progressiivset, demokraatlikku liikumist.

Võitlus reaktsioonilise preisluse vastu, kodanlik-demokraatliku revolutsiooni eest Saksamaal.

«Deutsche Brüsseler Zeitungi» («Saksa Brüsseli Ajaleht») veergudel, mis Marxi mõjul muutusid üha kindlamini kommunistliku propaganda levitamise vahendiks, jätkasid marksismi rajajad halastamatut võitlust reaktsioonilise preisluse vastu.

Ajalehes «Rheinischer Beobachter» avaldatud artiklis «Kommunism» paljastas Marx Preisi tagurlust, kes püüdis apelleerida rahva, proletariaadi poole, et teda tõmmata võitlusse kodanliku opositsiooni vastu. Marx tõestas, et proletariaat peab toetama kodanluse võitlust feodalismi ja monarhia vastu, kuivõrd kodanliku demokraatia valitsemise ajal saab proletariaat uusi relvi võitluseks kodanluse vastu — trüki- ja ühingute vabaduse, üldise valimisõiguse jne. Kuid toetades kodanlust, ei tohi proletariaat kaotada iseseisvust.

Proletariaadi taktikale eelseisvas revolutsioonis olid pühendatud ka väikekodanliku radikaali Karl Heinzeni vastu suunatud Marxi ja Engelsi artiklid. Marksismi rajajad paljastasid läbinägelikult neis artiklites saksa kodanluse argust ja jõuetust. «Deutsche Brüsseler Zeitungi» veergudel, kuid samuti Engelsi poolt tšartistlikule ajalehele «Põhjatäht» ja prantsuse demokraatlikule ajalehele «Réforme» kirjutatud artiklites kajastasid Marx ja Engels kõiki tähtsamaid rahvusvahelisi sündmusi, analüüsisid mõnedes Euroopa maades küpsevaid revolutsioone, määrasid kindlaks, milline peaks nende puhkemise korral olema proletariaadi taktika.

Kommunistide Liidu teine kongress

Marx ja Engels pidasid väga tähtsaks Kommunistide Liidu teist kongressi, mille päevakorras oli liidu programmi arutamine.

1847. aasta novembri keskel teatas Engels Marxile, et ta visandas programmi projekti mustandi tol ajal nii levinud katehheesi vormis. Programmi kallal edasi töötades tegi Engels ettepaneku heita see vorm kõrvale ja nimetada programm Kommunistlikuks Manifestiks. Oma projekti sisu iseloomustas Engels järgmiselt: «Ma alustan küsimust sellest, mis on kommunism ja lähen seejärel üle otse proletariaadi juurde — tema tekkimise ajaloole, proletariaadi ja kodanluse vastuolude arenemisele, kriisidele, järeldustele. Minnes mööda mitmesugustest teisejärgulistest asjadest, käsitlen lõpuks kommunistide partei poliitikat niipalju kui sellest on võimalik avalikult rääkida.»[1] Esimene «Manifesti» Engelsi poolt kirjutatud visand on tuntud «Kommunismi printsiipide» nime all.

Novembri lõpul sõitis Marx Brüsseli piirkonnakomitee ja Engels Pariisi osakonna delegaadina Londonisse, et osa võtta Kommunistide Liidu teise kongressi tööst. Sellel kongressil võeti lõplikult vastu Kommunistide Liidu põhikiri ja puhkesid programmi üle vaidlused, mis lõppesid sellega, et Marxile tehti ülesandeks manifesti väljatöötamine.

Londonis viibimist ei kasutanud Marx ja Engels mitte ainult sidemete laiendamiseks tööliste-kommunistidega, vaid ka mitmete maade demokraatidega. Nii viibisid nad Poola 1830. aasta ülestõusule pühendatud rahvusvahelisel demokraatide miitingul. Sel miitingul peetud kõnedes kavandasid Marx ja Engels proletariaadi poliitika põhijooned rahvusküsimuses. Peamine mõte, mida arendas oma kõnes Marx, seisis selles, et proletariaat on kõige otsustavamaks ja järjekindlamaks võitlejaks igasuguse rahvusliku rõhumise vastu. Engels väljendas oma kõnes tähtsa mõtte, mis sai hiljem proletariaadi juhtmõtteks rahvusküsimuses: «Ükski rahvus ei või olla vaba, rõhudes ise teisi rahvaid.»[2]

1847. aasta detsembri keskel sõitsid Marx ja Engels Londonist Brüsselisse. Engels pöördus peagi jälle tagasi Pariisi, Marx aga hakkas viimistlema Kommunistide Liidu programmi. Jaanuari lõpuks oli see töö lõpetatud ja «Manifesti» käsikiri saadeti Londonisse avaldamiseks. Kommunistliku Partei Manifesti ilmumine langes kokku algava revolutsiooniga, mis haaras kõiki Lääne-Euroopa tähtsamaid riike 1848. aastal.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1953, lk. 35.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, О Польше, Соч., т. 4, изд. 2, lk. 372.

«Kommunistliku partei manifest» (1848)

Esimeses marksismi programmilises dokumendis — «Kommunistliku partei manifestis» — on esitatud täielikult teadusliku kommunismi põhiideed. «Manifestis» on selgelt formuleeritud klassivõitluse teooria, mis on otsekui juhtivaks niidiks, mille abil saab läbi tungida ajaloosündmuste labürindist, mõista nende seaduspärasusi.

«Kogu senise ühiskonna ajalugu* on klassivõitluse ajalugu. Vaba ja ori, patriits ja plebei, mõisnik ja pärisori, tsunftimeister ja sell, lühidalt, rõhuja ja rõhutav,» kirjutasid Marx ja Engels manifestis, «on olnud teineteisega alalises antagonismis, on pidanud lakkamatut, kord varjatud, kord avalikku võitlust, võitlust, mis iga kord on lõppenud kogu ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamisega või võitlevate klasside ühise hukkumisega.»[1] Antagonistlike ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arenemise ja hukkumise dialektiline seadus kehtib ka kapitalistliku ühiskonna kohta, mis ei hävitanud klassivastuolusid, vaid ainult lihtsustas neid.

«Manifesti» esimeses peatükis — «Kodanlased ja proletaarlased» — selgitavad marksismi rajajad kapitalistliku ühiskonna kahe peamise klassi arenemise dialektikat. Nad tunnustavad kodanluse progressiivset osa, mis ta etendas võitluses feodaalse ühiskonna vastu. Kui feodalismi iseloomustas tardumus, seisak tootmises ja ühiskondlikes suhetes, siis kodanlus lõi oma klassivõimu vähem kui saja aasta jooksul grandioossemad tootlikud jõud kui kõik varasemad põlvkonnad kokku. Tootlike jõudude arenemisele jäävad kodanlikud suhted liiga kitsaks, et mahutada nende poolt loodud rikkusi. Tootlikud jõud satuvad vastuollu tootmissuhetega. See avaldub kapitalistlikku ühiskonda vapustavates kriisides. Kodanlus sarnaneb nõiaga, kes ei suuda enam valitseda tema poolt esilemanatud maa-aluseid jõude. «Relvad, millega kodanlus kukutas feodalismi, pöörduvad nüüd kodanluse enese vastu.

Aga kodanlus ei ole piirdunud ainult relvade valmistamisega, mis toovad talle surma; ta on sünnitanud ka inimesed, kes suunavad need relvad tema vastu, — tänapäeva töölised, *proletaarlased*.»[2]

Proletariaat, tõestavad Marx ja Engels, kes kujuneb kaasaja ühiskonna kõige otsustavamaks, kõige järjekindlamaks revolutsioonilisemaks klassiks, on kutsutud saama kapitalismi hauakaevajaks. Teatud arenguastmel tööliste klassivõitlus «... puhkeb

---

* Märkuses 1888. aastal ilmunud «Manifesti» ingliskeelsele väljaandele Engels täpsustab, et jutt on kirjalike ülestähenduste kaudu tuntud ajaloost. Õrgkogukonnas ei olnud klasse, järelikult ka mitte klassivõitlust.

[1] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, Valitud Teosed, I kd., lk. 19.

[2] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, Valitud Teosed, I kd., lk. 24.

avalikuks revolutsiooniks ja proletariaat rajab kodanluse vägivaldse kukutamisega oma võimu».[1]

Seega tõestasid Marx ja Engels ajaloo ning nende poolt avastatud kapitalistliku ühiskonna arenemise seaduste alusel teaduslikult, et kapitalismi hukkumine on möödapääsmatu, et kapitalism asendub uue ühiskonnaga, kommunistliku ühiskonnaga.

Manifesti teises peatükis — «Proletaarlased ja kommunistid» — visandasid marksismi rajajad esimest korda õpetuse parteist kui proletariaadi eelväest.

Marx ja Engels formuleerisid lühidalt proletaarse partei eesmärgi: «... proletariaadi kujundamine klassiks, kodanluse võimu kukutamine, poliitilise võimu vallutamine proletariaadi poolt.»[2] Manifestis on põhijoontes kavandatud ka proletariaadi tegevusprogramm poliitilise võimu kättevõitmiseks: «Proletariaat kasutab oma poliitilist võimu selleks, et kodanluselt järk-järgult ära kiskuda kogu kapital, tsentraliseerida kõik tootmisriistad riigi, s. o. valitsevaks klassiks organiseerunud proletariaadi kätte, ja suurendada võimalikult kiiresti tootlike jõudude hulka.»[3] Selle manifesti teesi põhjal kirjutas V. I. Lenin: «*Riik — s. o. valitsevaks klassiks organiseerunud proletariaat*» — see on proletariaadi diktatuur.»[4]

Kindlaks määranud kommunistliku partei osa ja tema võitluse eesmärgi, kritiseerisid Marx ja Engels manifesti kolmandas peatükis — «Sotsialistlik ja kommunistlik kirjandus» — halastamatult Marxi-eelse sotsialismi kõiki voole.

Kolmanda peatüki esimene osa on pühendatud reaktsioonilisele sotsialismile kõikides tema erivarjundites — feodaalsele, väikekodanlikule ja saksa ehk «tõelisele sotsialismile». Vaadeldava peatüki teises osas käsitletakse konservatiivset ehk kodanlikku sotsialismi, mille esindajate hulgas Marx ja Engels nimetasid Proudhoni. Peatüki kolmas osa sisaldab kriitilis-utopistliku sotsialismi ja kommunismi iseloomustuse, mille väljapaistvamateks eestvõitlejateks olid Saint-Simon, Fourier ja Owen. Omal ajal, kui proletariaadi klassivõitlus ei olnud veel arenenud, etendas kodanlikku ühiskonda paljastav kriitilis-utopistlik sotsialism positiivset osa, kuid seoses proletariaadi kasvuga ja klassivastuolude süvenemisega kaotas ta igasuguse praktilise mõtte, igasuguse teoreetilise õigustuse ja muutus reaktsiooniliseks. «Kriitilis-utopistliku sotsialismi ja kommunismi tähtsus on vastupidises vahekorras ajaloolise arenemisega.»[5]

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, Valitud Teosed, I kd., lk. 28.

[2] Sealsamas, lk. 29.

[3] Sealsamas, lk. 34.

[4] В. И. Ленин, Марксизм о государстве. Материалы для подготовки брошюры «Государство и революция», Соцэкгиз, 1931, lk. 46.

[5] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, Valitud Teosed, I kd., lk. 43.

«Manifesti» neljandas peatükis — «Kommunistide suhtumine mitmesugustesse opositsioonilistesse parteidesse» — määratakse kindlaks proletaarse partei taktika teoreetilised alused. Marx ja Engels vastasid küsimusele, mis seisis proletariaadi ees juba tema võitluse algpäevil: kuidas peab töölisklass suhtuma demokraatlikku liikumisse. «... Kommunistid,» teatasid nad, «toetavad kõikjal iga revolutsioonilist liikumist olemasoleva ühiskondliku ja poliitilise korra vastu.» [1]

Marx ja Engels rakendasid materialistlikku dialektilist meetodit proletariaadi poliitika uurimisel ja formuleerisid marksismi põhiteesi kommunistide poliitilise võitluse taktika kohta: «Nad võitlevad töölisklassi lähemate eesmärkide ja huvide eest, aga nad esindavad oleviku liikumises ühtlasi liikumise tulevikku.» [2]

Manifesti lõpus on lühidalt ja selgelt formuleeritud proletariaadi ja tema partei võitluse eesmärk: «Kommunistid peavad põlastusväärseks varjata oma vaateid ja kavatsusi. Nad kuulutavad avalikult, et nende eesmärgid on saavutatavad ainult kogu senise ühiskondliku korra vägivaldse kukutamisega. Värisegu võimulolevad klassid Kommunistliku Revolutsiooni ees. Proletaarlastel pole selles midagi kaotada peale oma ahelate. Võita on neil aga kogu maailm.» Manifest lõpeb üleskutsega: «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!»

*

«Kommunistliku partei manifest» on kogu selle grandioosse kriitilise ja loomingulise töö hiilgavaks kokkuvõtteks, mis Marx ja Engels tegid aastail 1844—1847 filosoofia, poliitilise ökonoomia ja sotsialismi valdkonnas. Marx ja Engels omandasid ja töötasid loominguliselt ümber kõik parema, mille inimkond oli loonud saksa filosoofia, inglise poliitilise ökonoomia ja prantsuse sotsialismi näol, nad lõid uue maailmavaate, mis kvalitatiivselt erineb kõigist varasematest filosoofilistest ja ühiskondlikest õpetustest.

Marksism on elav, loov õpetus. See õpetus kujunes ja arenes lahutamatus seoses praktikaga, rikastus praktika, rahvahulkade loomingu ja ajalooiise initsiatiivi alusel. Erinevalt kodanlikest valgustajatest ja õpetlastest, kes ei olnud ühenduses rahvahulkadega, puutusid marksismi rajajad vahetult kokku töötavate hulkade parimate esindajatega, võtsid osa ja juhtisid töölisorganisatsioone ning lõid õpetuse, mis sai rõhutud hulkade ideeliseks relvaks võitluses oma vabanemise eest.

Iga teadusliku teooria õigsust kontrollitakse kogemuste, praktika abil. Ühiskonnateaduste paikapidavust ja elulisust kontrollitakse inimkonna ajalooliste kogemustega, miljonite inimeste praktikaga.

Marksismi esimeseks ajalooliseks kontrollimiseks olid 1848.—1849. aasta revolutsiooni tormilised sündmused.

[1] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, Valitud Teosed, I kd., lk. 44.

[2] Sealsamas, lk. 44.

Kaheksümne seitsmes peatükk

1848. AASTA REVOLUTSIOON JA TEINE VABARIIK PRANTSUSMAAL

Revolutsioonilahingud 1848. aasta 22.—24. veebruaril ja juulimonarhia kukutamine

1848. aasta algul, kui revolutsiooniline situatsioon oli juba kujunenud, tugevnes Prantsusmaal üha enam valimisreforme taotlev liikumine. Kuid parempoolsed ringkonnad eesotsas ministrite nõukogu esimehe Guizot'ga lükkasid kangekaelselt tagasi kõik valimissüsteemi demokratiseerimise nõudmised, mis ohustasid finantsaristokraatia valitsevat seisundit.

1848. aasta 19. jaanuarile oli Pariisis määratud järjekordne valimisreformi pooldajate bankett. Valitsus keelas banketi ära. Bankett otsustati edasi lükata 22. veebruarini. Võimud teatasid, et nad ei luba ka sel päeval banketti korraldada. Liberaalne opositsioon, keda ei hirmutanud mitte niivõrd valitsuse ähvardused, kui just rahvahulkade väljaastumise võimalus, otsustas loobuda banketi korraldamisest.

Kuid rahvahulgad ei tahtnud jääda pealtvaataja ossa. 22. veebruaril algasid Pariisi töörahva massilised meeleavaldused, nõuti Guizot' tagandamist ja valimiskorra muutmist. Peagi tekkisid kokkupõrked politsei ja sõjaväega, hakati ehitama barrikaade. Järgmise päeva hommikul puhkes Pariisi tänavatel võitlus uue jõuga. Ilmnes, et enamik Rahvuskaardi pataljone, mis koosnesid peamiselt väike- ja keskkodanlusest, hoidus meeleavaldajate poole. Loius-Philippe otsustas tagandada Guizot' ja moodustada uue, vähem reaktsioonilise valitsuse. Guizot' langemine kutsus esile liberaalse kodanluse ringkondade juubeldusi, kuid töölised ja käsitöölised ei katkestanud võitlust. 23. veebruari õhtul tungis sõjavägi relvadeta meeleavaldajatele provokatsiooniliselt kallale. Sõdurid tulistasid meeleavaldajaid, kuus inimest tapeti, paljud said haavata. Teade sellest verisest arveteõiendamisest levis kiiresti üle kogu linna ja tekitas tormilist pahameelt, mis kasvas peagi ülestõusuks. Kõik Pariisi strateegilised punktid langesid kiiresti üles-

tõusnute kätte. Valitsusväed taandusid korratult, paljud sõdurid andsid oma relvad revolutsionääridele.

Veendunud, et revolutsiooni on võimatu lämmatada, loobus Loius-Philippe troonist ja põgenes Inglismaale. Tuileries' loss langes ülestõusnud rahva kätte. Kuningatroon tiriti lossiesisele väljakule ja põletati triumfeerivate hüüete saatel: «Elagu vabariik!»

Ajutise Valitsuse moodustamine

Liberaalse kodanluse esindajad püüdsid monarhiat päästa. Nad kuulutasid kuningaks Loius Philippe'i alaealise pojapoja, Pariisi krahvi. Kuid rahvahulgad ajasid selle plaani nurja. Relvastatud barrikaadivõitlejad, kelle hulgas ülekaalus olid töölised, tungis Saadikutekoja istungitesaali ja hakkas kujundama Ajutist Valitsust.

Ajutine Valitsus oli oma iseloomult koalitsiooniline. Enamik tema liikmeid (seitse üheteistkümnest) kuulus kodanlike vabariiklaste parempoolse tiiva mitmesugustesse rühmitustesse. Ajutise Valitsuse esimeheks sai advokaat Dupont (Eure'i departemangust). Valitsuse tegelikuks juhiks oli mõõdukas liberaal Lamartine, kes võttis endale välisministri portfelli. Ajutise Valitsuse koosseisu läksid väikekodanlike vabariiklaste liidrid: ajalehe «Réforme» toimetaja ajakirjanik Flocon ja advokaat Ledru-Rollin. Töölistel õnnestus valitsusse lülitada ka kaks sotsialisti: ajaloolane ja ajakirjanik Louis Blanc ning tööline Alexander Albert (tema õige nimi oli Martin). Albert oli olnud aktiivne revolutsiooniliste salaühingute liige.

Rahvahulkade nõudmised ja Ajutise Valitsuse tegevus. Vabariigi väljakuulutamine

25. veebruaril kuulutas Ajutine Valitsus Prantsusmaa vabariigiks. Seda tehti Pariisi tööliste otsesel survel, tööliste saatkonna nõudmisel, keda juhtis vana revolutsionäär, tööliskvartalites populaarne doktor Raspail.

Kukutanud kodanliku monarhia, lootsid Pariisi ja Prantsusmaa teiste tööstuslinnade eesrindlikud töölised, et nüüd luuakse selline vabariik, mis ei anna rahvale ainuüksi poliitilisi vabadusi, vaid vabastab töölised ka kapitali ikkest. See 1848. aasta revolutsioonile iseloomulik lootus (võrreldes 1789.—1794. aasta ja 1830. aasta revolutsiooniga) ilmnes juba kohe alguses Prantsuse proletariaadil ei õnnestunud kehtestada «sotsiaalset vabariiki», kuid tööliskklassi poliitiline mõju oli tollal (eriti Pariisis), nii suur, et Ajutine Valitsus pidi tegema tööliskklassile mõningaid järeleandmisi.

25. veebruaril nõudsid töölised-demonstrandid, et vabariigi

lipuks peab saama punane lipp, mis oli kujunenud sotsiaalse revolutsiooni sümboliks. Ajutise Valitsuse kodanlik enamus pooldas kolmevärvilise lipu säilitamist. Tehti kompromiss — riigilipp jäi kolmevärviliseks, kuid selle vardapoolsesse otsa lisati punane rosett (hiljem see võeti jälle ära).

Samal päeval nõustus Ajutine Valitsus tööliste meeleavalduse nõudel välja andma dekreedi, milles ta kohustus «garanteerima, et töölised saavad end tööga elatada», ja «kindlustama kõik kodanikud tööga».

28. veebruaril nõudis tööliste massidemonstratsioon erilise tööministeeriumi asutamist. Ajutine Valitsus võttis vastu kompromissotsuse — loodi töölisasjade valitsuskomisjon, mille esimeheks nimetati Louis Blanc ja aseesimeheks Albert. Komisjoni asukohaks määrati Luxembourg'i loss, seepärast hakati teda nimetama Luxembourg'i komisjoniks. Luxembourg'i komisjoni istungitest võtsid osa töölisühingute ja ettevõtjate esindajad ning teoreetikud-majandusteadlased.

Luxembourg'i komisjoni istungitel arendas Louis Blanc põllumajanduslike kolooniate loomise, kaubanduse reorganiseerimise, laenuprotsendi alandamise, tootmisassotsiatsioonide asutamise, töölistele lastesõimede, pesukodade, sööklate ja muuga varustatud majade ehitamise jms. projekte. Louis Blanc kinnitas töölistele, et kõiki neid tema kavasid võib kergesti ellu viia rahulikul teel, klasside koostöö alusel. Ta veenis töölisi kannatlikult ootama Asutava Kogu kokkukutsumist, kes Louis Blanc'i arvates pidi ellu viima nimetatud sotsiaalsed reformid.

Palju aega nõudis Luxembourg'i komisjonilt vahendus tööliste ja ettevõtjate konfliktide korral. Louis Blanc kasutas oma mõju töötülide lahendamiseks ja streikide ärahoidmiseks.

Louis Blanc'i tegevus 1848. aastal tuli kasuks kodanlikule reaktsioonile, kes valmistus tööliskласsiga arveid õiendama. Nagu Lenin iseloomustas Louis Blanc'i sobingutaktikat 1848. aasta revolutsioonis, «... oli Louis Blanc kodanluse *sabaks*, mängukanniks kodanluse käes».[1]

Prantsuse tööliste hulgas muutus üsna populaarseks luiblaanlik idee organiseerida tööd ühiskondlike töökodade asutamise teel. Et kompromiteerida seda ideed ja ühtlasi leevendada tööpuudust, võttis valitsus 28. veebruaril vastu dekreedi töötutele rahvuslike töökodade loomise kohta. Maikuu keskel oli nendes töökodades üle 100 000 inimese. Neid kasutati peamiselt puude istutamisel, tänavate sillutamisel jne. Rahvuslikud töökojad olid poolsõjaväelise organisatsiooniga. Töökoja eesotsas seisis valitsuse poolt nimetatud direktor, «brigadire» valisid töölised ise. Sellised töökojad organiseeriti Lyonis, Nantes'is, Lille'is ja mõnes teises linnas. Valitsuse parempoolsete tegelaste initsiatiivil asutati Pariisi rah-

[1] V. I. Lenin, Suur taganemine, Teosed, 25. kd., lk. 45.

vuslikes töökodades eriline klubi, kus tehti sotsialistlike ideede vastu suunatud propagandat. Propaganda eesmärgiks oli eemaldada töölisi võitlusest revolutsiooni süvendamise eest. Ent sellist provokatsioonilist taktikat ei krooninud edu.

Tööliste survel võttis Ajutine Valitsus 2. märtsil vastu dekreedi tööpäeva lühendamisest ühe tunni võrra. See dekreet oli prantsuse töölistele suureks võiduks, ehkki ettevõtjad katsusid sellest mööda hiilida ja taotlesid visalt dekreedi tühistamist.

Valmistudes võitluseks töölisklassi revolutsioonilise eelväega, vajas Ajutise Valitsuse kodanlik enamus relvastatud jõudu, keda võiks täielikult usaldada. Sel eesmärgil otsustas Ajutine Valitsus formeerida 24 mobiilse (liikuva) kaardiväe pataljoni, igaühes tuhat meest, kellele tehti erilisi soodustusi (nad said uhke mundri ja kõrgemat palka). Kaardivägi koosnes 16—20 aasta vanustest, moraalselt laostunud ja poliitilises mõttes lumpenproletariaadi hulka kuuluvatest isikutest.

Juulimonarhia politseilis-bürokraatliku riigimasina alused jäid püsima. Pärast veebruarirevolutsiooni piirduti riigiaparaadi väikese puhastamisega, sellest eemaldati ainult kõige reaktsioonilisemad ametnikud.

Revolutsioonilised klubid

Rahvahulkade poliitilise aktiivsuse suurenemine, mis ilmnes Prantsusmaal pärast vabariigi väljakuulutamist, viis paljude uute klubide asutamiseni, ainuüksi Pariisis oli neid 1848. aasta kevadel ligi 300. Mõned klubid olid kutsealaste ühingute laadi organisatsioonid, teised kujutasid endast poliitilisi organisatsioone, mis ühendasid töölisklassi eesrindlikku osa ja väikekodanlikke demokraate.

Kõige mõjukamaks organisatsiooniks kujunes tolle aja demokraatlike klubide seas uuesti asutatud Inimese ja Kodaniku Õiguste Ühing, kellel olid sektsioonid kõigis Pariisi ringkondades ja ühendus paljude provintsiklubidega. Suur mõju oli rahva hulgas Vabariiklikul Keskühingul, kus esimeheks oli Blanqui. Blanqui ja tema pooldajad ei uskunud Ajutist Valitsust ja kritiseerisid julgelt valitsuse poliitikat. Blanqui mõistis, et Ajutise Valitsuse kohene kukutamine on võimatu, rahva lähemaks ülesandeks pidas ta vabariiklike vabaduste kindlustamist ja laiendamist töörahva huvides. Seoses sellega taotles Blanqui klubi piiramatut trükivabadust, koosolekute ja organisatsioonide vabadust, nõudis kõigi endiste kohtunike vallandamist, streike kitsendavate seaduste tühistamist, tööliste ja töötute relvastamist.

Suur hulk klubisid loodi ka provintsilinnades. Lyonis oli eriti mõjukas Demokraatlik Keskklubi, mis ühendas kõik teised selles linnas moodustatud klubid.

Rahvarahutused provintsis

Varsti pärast veebruarirevolutsiooni alanud majanduskriis süvenes järgmistel kuudel. Kriisiga käis kaasas suure hulga tööstusettevõtete sulgemine, tööpuuduse ning tööinimeste hädade kasv nii linnades kui ka maal ja väikekodanluse laiade kihtide laostumine. Eriti suur oli viletsus Pariisis, kuhu provintsist tuli tuhandeid töötuid, kes lootsid pealinnas mingit teenistust leida. Ainult Saint-Antoine'i eeslinnas leidus ligi 60 000 töötut.

Töörahva viletsus kutsus esile rahutusi, mis puhkesid suurema või väiksema jõuga kogu maal. Kõikidest Prantsusmaa äärtest saabusid teated tööliste demonstratsioonidest, streikidest ja kallaletungidest viljakaupmeeste ladudele ning liigkasuvõtjate majadele. Monarhia kukutamine ja vabariigi väljakuulutamine sisendas Prantsusmaa lihtsatesse inimestesse lootust hoopis helgemale tulevikule ja õhutas neid võitlema ekspluataatorite ikke vastu. Eriti tormilised olid tööliste väljaastumised Lyonis, Saint Etienne'is, Reimsis, San-Cantienne'is. Mõnel pool süütasid töölised kloostreid, sest kloostritöökodades kasutati orbude odavat tööjõudu: madal tasu orbude töö eest lubas ettevõtjail alandada ka täiskasvanute palka. Väikekäsitöölised ja väheteadlikumad töölised lõhkusid paljudes kohtades masinaid, arvates ekslikult, et massilise tööpuuduse tõeliseks põhjuseks on tootmise mehhaniseerimine. Mõnedes linnades süütasid kehvikud (koos ümberkaudsete külade talupoegadega) riigilõivukontoreid, kuhu veeti küladest toiduaineid.

Laialdase ulatuse võttis 1848. aastal agraarliikumine, eriti kesk-, lääne- ja lõunapiirkondades, kus valitsesid väikesed rendija talumajapidamised. Elsassis ja Ariège'i, Aude'i, Var'i ning Ida-Püreneede departemangus peksid talupoegade salgad läbi ja ajasid minema metsaülemaid, kes olid nõudnud sisse suuri trahve metsaseaduse karmide sätete rikkumise eest. Talupojad raiusid kütteks riigi- ja kommunaalmetsi.

Paljudes departemangudes nõudsid talupojad suurmaavaldajatelt, et nad loobuksid nende poolt omal ajal haaratud kogukonnametsade kasutamise õigusest. 24. märtsil piirasid 500 Nièvre ja Yonne'i departemangu kolmest kommuunist pärinevat talupoega kohaliku mõisniku lossi ümber ja sundisid mõisnikku andma kirjaliku kohustuse, et ta loobub õigustest sealse ümbruskonna metsadele. Teise mõisniku juures Ülem-Garonnè departemangus ei nõudnud talupojad mitte ainult lahtiütlemist õigusest metsale, vaid ka trahvide ja kohtukulude tagastamist, mis olid välja mõistetud siis, kui mõisnik neid metsi kasutas. Mõisnik oli sunnitud talupoegade nõudmisega nõustuma.

Ajutise Valitsuse finantspoliitika

Veebruarirevolutsiooni ajaks olid Prantsuse riigi rahaasjad täielikus korratuses. Riigikassas oli sel hetkel ainult 192 miljonit franki, riiklike rendiste kurss langes börsil vahetpidamatult. Suurkapitalistide meeleheaks säilitas Ajutine Valitsus peaaegu kõik rahvahulkade õlul lasuvad maksud. Seevastu maksti riigilaenude obligatsioonide protsendid välja ennetähtaegselt. Seda tehti selleks, rõhutas Marx, et «...kõrvaldada isegi *kahtlust,* nagu ei tahaks või suudaks vabariik täita monarhialt ülevõetud kohustusi, et äratada usaldust vabariigi kodanliku moraali ja maksujõu vastu...»[1]

100 miljoni frangi suuruses summas väljalastud «rahvuslik» laen kukkus läbi: kuu aja jooksul telliti seda ainult tühise summa, 400 000 frangi ulatuses. Rikkad kartsid uusi revolutsioonilisi rahutusi ja peitsid oma kapitale, kandsid neid üle välismaa pankadesse. Ainult töölised ilmutasid valmisolekut abistada vabariiki: nad loovutasid vabariigile ühe päeva töötasu, andsid ära oma viimased säästud. Kuid tööliste annetused ei võinud üldkokkuvõttes oluliselt muuta tekkinud olukorda. Demokraatlike ajalehtede ja organisatsioonide ettepanekud — seada sisse progressiivne tulumaks või võtta rikastelt sundlaen — lükati tagasi. Ajutine Valitsus valis teise tee. Ta kehtestas Prantsusmaa Panga kassatähtede sundkursi, muutis kõik provintsipangad Prantsuse Panga osakondadeks ja pantis sinna kõik riigimetsad. Need abinõud kindlustasid finantsaristokraatia olukorda ja leevendasid samal ajal mõnevõrra valitsuse rahalisi raskusi.

Loobunud suurkapitalistide maksustamisest koormas Ajutine Valitsus uute väljaminekutega väikekodanlasi ja talupoegi. 9. märtsi dekreedi põhjal võisid hoiukassad hoiustajatele välja maksta sularahas kuni 100 franki, mis üle selle, tuli anda riigi rendise väärtusetuks muutunud kupongides. See valitsuse abinõu riivas tõsiselt elanikkonna «keskkihtide» huve (suurkapitalistid hoidsid oma raha tavaliselt pankades).

Börsiringkondadele lähedal seisva rahandusministri Garnier-Pages'i initsiatiivil võeti 16. märtsil vastu dekreet, millega suurendati 45 protsendi võrra nelja otsest maksu, mis võeti maaomanikelt ja maa rentijatelt. See maks sünnitas talupoegade hulgas tõsist rahulolematust. Paljudes departemangudes peksid või ajasid kõige kättepuutuvaga relvastatud talupojad maksukogujad minema.

Maksukoorma suurenemist kasutasid ära vabariigi vaenlased, et külvata vaenu maarahva hulkade ning Pariisi ja teiste linnade elanike vahele. Nad levitasid provokatsioonilisi kuuldusi selle

---

[1] K. Marx, Klassivõitlus Prantsusmaal aastail 1848—1850, K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, I kd., lk. 114.

kohta, et töölised ei tahtvat töötada ja sundivat riiki endid ülal pidama. Kontrrevolutsioonilised elemendid lootsid veeretada vastutust uue maamaksu eest proletariaadile. Poliitiliselt mahajäänud talurahvas ja (eriti provintsi) väikekodanlus uskusid revolutsiooni vaenlaste laimavaid väiteid, et nimelt sotsialistid ja kommunistid on süüdi tööstus- ja finantskriisis, et just nemad sundisid valitsust asutama kulukaks läinud rahvuslikke töökodasid.

Prantsuse revolutsiooni vastukaja teistes maades. Ajutise Valitsuse välispoliitika

Veebruarirevolutsioon ja vabariigi väljakuulutamine Prantsusmaal võeti teiste maade progressiivse üldsuse poolt vastu heakskiitvalt. Brüsseli Demokraatlik Assotsiatsioon saatis prantsuse rahvale Marxi poolt kirjutatud tervitusaadressi. Siirast rõõmu tundsid monarhia kukutamisest Prantsusmaal vene demokraadid. 1848. aasta sündmused Prantsusmaal avaldasid suurt mõju Tšernõševski ja Herzeni revolutsiooniliste vaadete kujunemisele. Palavalt tervitasid vabariikliku korra kehtestamist Pantsusmaal tšartistid, Itaalia patrioodid, Poola, Tšehhi, Ungari jt. rõhutud maade vabadusvõitlejad.

Prantsuse revolutsioon kiirendas revolutsiooni Saksa riikides, Austria keisririigis ja mõnedes teistes Euroopa maades, soodustas uut Rahva Harta eest peetava võitluse hoogustumist Inglismaal ja iirlaste rahvuslikku vabadusliikumist, viis tsaarivastase võitluse tugevnemisele pärisorjuslikul Venemaal.

Kuid Ajutine Valitsus keeldus teiste rahvaste vabadusliikumist toetamast ja hakkas otsima võimalusi tsaari-Venemaale ning kodanlik-aristokraatlikule Inglismaale lähenemiseks. Prantsuse vabariigi selline poliitika 1848. aastal seletub eelkõige Ajutise Valitsuse püüdega vältida välispoliitilisi komplikatsioone, mis oleksid võinud kiskuda Prantsusmaa sõtta, mille käigus revolutsioon oleks süvenenud, võim aga sattunud kergesti radikaalsete ringkondade kätte. Olulist osa etendasid seejuures ka muud kaalutlused: prantsuse suurkodanlus lootis takistada Itaalia ühinemist, et Prantsusmaale ei tekiks Vahemerel konkurenti; peeti mittesoovitavaks Saksamaa ühendamist, s. o. tugeva naaberriigi tekkimist Prantsusmaa piirile.

Prantsuse üldsuse revolutsioonilis-demokraatlikud ringkonnad nõudsid Ajutise Valitsuse sisepoliitika muutmist. Nad soovisid, et Prantsusmaa toetaks aktiivselt poola jt. Euroopa rõhutud rahvaste vabadusliikumist, ja pooldasid sõja kuulutamist monarhistlikele riikidele. Nad olid veendunud, et selline sõda kindlustab vabariiklikku korda Prantsusmaal. Enamik sotsialistlikke rühmitusi seevastu astus välja rahu säilitamise eest, nad pidasid seda hädavajalikuks Prantsusmaa ühiskondliku korra ümberkujundamise seisukohalt.

Klassivõitlus Asutava Kogu valimiste eel ja valimistel

Kodanlike vabariiklaste parempoolne tiib taotles Asutava Kogu kiiremat kokkukutsumist, mis nende arvates pidi kujunema veelgi konservatiivsemaks kui Ajutine Valitsus. Revolutsioonilised ringkonnad aga pooldasid valimiste edasilükkamist, et nendeks paremini ette valmistuda ja kindlustada võit oma saadikutele.

16. märtsil korraldasid Pariisi aristokraatlike kvartalite Rahvuskaardi pataljonid protestidemonstratsiooni siseminister Ledru-Rollin'i käskkirja vastu, mis kaotas laskurite ja grenaderide privilegeeritud kompaniid, kellel oli olnud eri vorm ja juhtimine. «Karumütside» (nii nimetati neid rahvuskaartlasi peakatte järgi) demonstratsiooni ei lastud raekojani, töölised ajasid nad laiali. Järgmisel päeval organiseerisid revolutsioonilised klubid ja töölisühingud suurejoonelise meeleavalduse. Raekoja esine väljak täitus rahvaga. Ajutiselt Valitsuselt nõuti: viia sõjavägi viivitamatult Pariisist välja ja lükata Asutava Kogu valimised edasi kuni 31. maini. Mitme revolutsioonilise klubi delegaadid kritiseerisid valitsuse poliitikat ja vihjasid asjaolule, et valitsuse koosseis ei sisenda rahvale usaldust. Louis Blanc kasutas kogu oma mõju selleks, et tõestada töölistele, kuidas Ajutine Valitsus väsimatult hoolitseb nende vajaduste eest, ja kinnitas, et valitsus hakkab viivitamatult läbi vaatama tööliste nõudmisi. Tegelikult olid järeleandmised Pariisi revolutsiooniliste demokraatide nõudmistele ainult näilised: Asutava Kogu valimised lükati edasi kaheks nädalaks (9. aprillilt 23-ndale). Ajutise Valitsuse koosseisus muudatusi ei tehtud.

Valimiseelsetel nädalatel läks maal klassivõitlus üha vihasemaks. 16. aprillil kogunes 100 000 töölist raekoja juurde, et Ajutisele Valitsusele üle anda petitsioon, milles nõuti praktiliste abinõude tarvituselevõtmist «töö organiseerimiseks» ja «lõpu tegemist inimeste ekspluateerimisele inimese poolt». Sõnumit, et töölised-demonstrandid liiguvad raekoja poole, kasutasid kontrrevolutsionäärid selleks, et levitada provokatsioonilisi kuuldusi «kommunistlikust vandenõust». Sellise valeliku ettekäände põhjal saadeti Ajutise Valitsuse korraldusel arvukad väike- ja keskkodanlusest koosnevad Rahvuskaardi pataljonid kiires korras raekoja hoone juurde. Otsese kokkupõrkeni asi ei läinud, kuid valitsus, kasutades elanikkonna kodanlikke ringkondi haaranud paanikat, tõi Pariisi mitu rügementi.

23. aprillil valiti Asutav Kogu. Reaktsioonilised ringkonnad kasutasid kõiki vahendeid, et segada demokraatlikel rühmadel oma kandidaatide valimist. Nad tuginesid vanale monarhistlikule administratiivaparaadile, kelle kätte oli antud valimiste läbiviimine. Paljud töölised ei olnud kantud valijate nimekirjadesse. Seevastu said rikkad inimesed salamahti mitu bülletääni. Demokraatlikult meelestatud valijatele avaldati jämedalt survet, neid ähvardati

arveteõiendamisega. Eesmärgiga hirmutada kõikuvaid keskkihte võttis antikommunistlik propaganda enneolematult laia ulatuse. Kõige selle tulemusena lõppesid valimised kodanlike vabariiklaste parempoolse tiiva võiduga.

Valimised kulgesid väga pingelises olukorras. Kolmes tööstuskeskuses — Rouen'is, Elbeuf'is ja Limoges'is läks asi avaliku võitluseni. Eriti tõsise iseloomu võttis asjakäik Rouen'is. Linna töölised, nördinud sellest, et valitute hulgas oli avalikke kontrrevolutsionääre, tormasid ruumi, kus hääletamine oli toimunud, ja süüdistasid võimu esindajaid võltsimises. Kaks päeva, 27. ja 28. aprillil käisid ägedad tänavalahingud kodanliku Rahvuskaardi ja ülestõusnud tööliste vahel.

Rouen'i sündmused avaldasid sügavat muljet kogu maal. Pariisi revolutsioonilised klubid häbimärgistasid võimude julmust ning nõudsid uurimist ja kohut Rouen'i tööliste veresauna süüdlaste üle.

Asutava Kogu reaktsiooniline poliitika

4. mail avati Asutav Kogu. Lõppes revolutsiooni esimene, nn. veebruariperiood (24. veebruarist—4. maini), mida iseloomustas see, nagu ütles Marx, et Ajutise Valitsuse koosseisus olid kõigi revolutsiooni ettevalmistanud jõudude esindajad, demokraatlikust opositsioonist kuni «sotsialistlik-demokraatlike töölisteni». Revolutsioon arenes langevat joont mööda. Teine periood (4. maist 1848 — mai lõpuni 1849) oli *«kodanliku vabariigi konstitueerimise, asutamise periood»*.[1]

Asutavas Kogus oli 880 liiget. Kõige arvukamaks ja mõjuvõimsamaks osutus kodanlike «kolmevärviliste vabariiklaste» partei. Kogu vasakpoolne tiib, mis koosnes väikekodanlikest vabariiklastest ja väikekodanlikest sotsialistidest, moodustas tähtsusetu vähemuse. Saadikute hulgas oli palju suurmaavaldajaid, tööstureid, kindraleid, kõrgema vaimulikkonna esindajaid, kuid töölisi oli ainult 18. Selline jõudude vahekord Asutavas Kogus lubas tema reaktsioonilisel enamusel, kes tahtis töölistelt ära võtta veebruarirevolutsiooni tulemusena kättevõidetud demokraatlikke vabadusi, üle minna avalikule pealetungile töölisklassi vastu. Asutav Kogu moodustas uue valitsuse, niinimetatud Täidesaatva Komisjoni. Valdav enamus valitsuse liikmetest olid paremapoolse tiiva kodanlikud vabariiklased. Mitte ühtki sotsialisti ei lastud selle valitsuse koosseisu. See Asutava Kogu samm kutsus Pariisi tööliste hulgas esile sügava rahulolematuse. Tõsist rahutust põhjustasid ka Asutava Kogu teised töölisklassi vastu suunatud sammud, eriti «töö

[1] K. Marx, Louis Bonaparte'i kaheksateistkümnes brümäär, K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, I kd., lk. 194.

ja progressi ministeeriumi» loomise läbikukutamine ja petitsioonide esitamise õiguse kitsendamine (neid ei tohtinud Rahvuskogule esitada).

Rahva väljaastumine Pariisis 15. mail 1848

15. mail liikus 200 000 demonstranti, kellest suurem osa olid töölised ja väikekäsitöölised, Bourbonide palee juurde, kus Asutav Kogu pidas istungit. Demonstratsiooni olid organiseerinud Pariisi revolutsioonilised klubid. Sellest võtsid osa ka rahvuslike töökodade delegaadid. Osa demonstrante tungis istungitesaali. Raspail, Blanqui, Barbès ja teised revolutsioonilised tegelased esinesid kõnega, nõudes 1 miljardi frangi suuruse maksu sissenõudmist suurkapitalistidelt, komitee loomist valitsuse tegevuse kontrollimiseks, vägede väljaviimist Pariisist, töötute ja puudustkannatajate abistamist, Prantsuse vägede saatmist poolakate vabadusliikumise toetamiseks Poznańi.

Mitte ükski neist ettepanekutest ei leidnud Asutava Kogu saadikutelt toetust, neid isegi ei arutatud. Enamik saadikuid jooksis laiali. Blanqui ja Raspail mõistsid, et poliitiline olukord ei ole veel küps Asutava Kogu laialisaatmiseks. Nad keelitasid demonstrante laiali minema. Ent mõnede klubide juhid korraldasid enneaegselt katse Asutav Kogu laiali saata ja uus valitsus moodustada. Salkkond demonstrante kogunes raekoja juurde. Raekojas teatati uue valitsuse loomisest, mille koosseisus oli mitu sotsialisti ja väikekodanlikku demokraati. Uutest ministritest ilmusid raekotta ainult kaks meest — Barbès ja Albert. Nende tegevus raekojas kestis ainult mõni tund. Sõjavägi ajas ilma vaevata relvadeta demonstrandid laiali. Asutava Kogu istungid algasid taas. Barbès ja Albert arreteeriti. Samal päeval arreteeriti Raspail ja mõni päev hiljem ka Blanqui. Pariisi töölised ja väikekodanlikud demokraadid kaotasid oma parimad juhid.

15. mai demonstratsiooni nurjumisele järgnes kontrrevolutsiooniliste jõudude uus pealetung demokraatiale. Luxembourg'i komisjon likvideeriti. Blanqu'i ja Raspail' klubid suleti. Sõjaministriks sai parempoolne vabariiklane, raevukas demokraatia vaenlane kindral Cavaignac, kes oli endine Alžeeria kuberner. Valitsus andis välja karmi seaduse tänavamiitingute kohta. Pariisi koondati sõjaväge.

Reaktsiooniline ajakirjandus alustas rünnakut rahvuslike töökodade vastu, nõudes nende sulgemist ettekäändel, et sellised töökojad segavad ärielu taastamist. See asjaolu, et rahvuslikes töökodades töötavad töölised lähenesid revolutsioonilistele klubidele, kutsus suurkodanluse keskel esile tõsise rahulolematuse. Rahvuslike töökodade kaotamisega püüdsid kontrrevolutsioonilised ringkonnad provotseerida Pariisi töölisi enneaegsele ülestõusule, et nad purustada ja relvituks teha.

22. juunil avaldati valitsuse korraldus, mille järgi kõik vallalised 18—25 aasta vanused rahvuslikes töökodades töötavad töölised, kellel ei olnud Pariisis alalist elukohta, arvati sõjaväkke. Töölistel, kes olid vanemad kui 25 aastat, kästi valmistuda provintsi mullatöödele minekuks.

See määrus tekitas tööliste hulgas suurt pahameelt. Nad mõistsid kontrrevolutsionääride püüet eemaldada Pariisist tööliskiassi aktiivsem osa, et vabastada endal käed veebruarirevolutsiooni demokraatlike võitude likvideerimiseks. Rahvuslike töökodade brigadiride keskbüroo liikmed pöördusid kirjaga ühiskondlike tööde ministri poole, milles nad teatasid, et mitte ükski tööline ei lahku Pariisist niikaua, kuni ei ole välja töötatud ja rahva poolt vastu võetud «demokraatlik, sotsiaalne ja rahvalik konstitutsioon, mis kindlustab vabariikliku korra puutumatuse».

Sama päeva õhtul ja järgmise päeva hommikul leidsid Panthéoni väljakul aset rahvuslike töökodade leitnandi, vabariikliku keskühingu büroo liikme ajakirjanik Pujoli juhtimisel tööliste massimiitingud, kus otsustati haarata relvad ja alustada võitlust. Kõikjal kerkisid barrikaadid (nende üldarv oli mittetäielikel andmeil üle 600).

Hüüdlaused, mis maaliti 1848. aasta juunis barrikaadidel lehvinud lippudele, kõnelesid juuniülestõusu proletaarsest iseloomust. «Leiba või tina!», «Tina või tööd!», «Elada töötades või surra võideldes!», «Maha inimese ekspluateerimine inimese poolt!», «Elagu töö organiseerimine ühinemise kaudu!» — sellised olid juuniülestõusust osavõtjate loosungid. Kõige sagedamini olid nendel loosungitel sõnad: «Elagu sotsiaalne vabariik!» (või «Elagu demokraatlik ja sotsiaalne vabariik!»). Barrikaadidel levitati «demokraatliku ja sotsiaalse vabariigi valitsuse» liikmete nimekirju, mis kavatseti moodustada pärast ülestõusu võitu. Selles nimekirjas seisid Blanqui, Raspail', Capet', Barbès'i, Albert'i ja mõnede revolutsiooniliste demokraatide ja sotsialistide nimed. Üleskutsetes kriipsutasid juuniülestõusust osavõtjad alla oma võitluse üleeuroopalist tähtsust. «Üritus, mida meie kaitseme, — see on kogu maailma üritus,» teatasid Saint-Antoine'i eeslinna võitlejad. «Kui Pariis aheldatakse, aheldatakse kogu Euroopa.»

Ülestõusnud töölistel ei olnud juhtivat keskust, ühtset ülestõususstaapi. Lahinguid juhtisid üksikute barrikaadide ülemad, kes tegutsesid oma kvartalis ilma küllaldase ühenduseta teiste kvartalitega. Enamik barrikaadivõitluse juhtidest olid proletaarsete revolutsiooniliste klubide tegelased, rahvuslike töökodade «brigadirid» ja «delegaadid».

Juuniülestõusu üheks kõige väljapaistvamaks juhiks oli mehhaanik Racary, revolutsiooniline kommunist, salajase Tööliste-egalitaaride (võrdsustajate) Ühingu liige, 40-ndate aastate streigi-

liikumise veteran. Juuniülestõusu päevil juhtis Racary Vosges'i väljaku kaitset ja ilmutas seejuures suurt energiat, julgustades ümberolijaid sõna ja teoga. See kartmatu proletaarne revolutsionäär saadeti ülestõusust osavõtmise eest sunnitööle ja hukkus põgenemiskatsel. Kommunistliku salaühingu «Aastaajad» endine liige noor mehhaanik Barthélemy juhatas barrikaade teises rajoonis. Väljapaistvat osa etendas juuniülestõusus Lacalonges (Delacalonges), sotsialistliku ajalehe «Töö organiseerimine» toimetaja ja ühe Saint-Antoine'i eeslinna klubi esimees. Kui ülestõusnud töölised vallutasid kaheksanda ringkonna linnavalitsuse, nimetati Lacalonges meeriks. Samas ringkonnas olid ülestõusu juhtide hulgas optikameister Defer, Quinze-Vingts'i klubi esimehe asetäitja, ja ühe teise revolutsioonilise klubi sekretär, endine ohvitser Pellier. Kübarameister Ybruit juhtis võitlust üheksandas ringkonnas. Tisleritöökoja omanik Desteract, Rahvuskaardi 8. leegioni kapten, juhatas barrikaadilahinguid Temple'i eeslinnas.

Ühtse juhtimise puudumine tegi võimatuks sõjaliise tegevuse üldplaani elluviimise, mille oli koostanud Kersausie, endine ohvitser, 30-ndate ja 40-ndate aastate väljapaistev revolutsiooniline tegelane, Inimese ja Kodaniku Õiguste Ühingu tegevuskomitee esimees. Kersausie' plaani järgi pidid ülestõusnud hargnema kontsentreeritud pealetungiks raekojale, Tuileries' paleele ja teistele valitsushoonetele neljas kolonnis, operatsioonibaasideks pidid olema tööliseeslinnad Seine'i paremal ja vasakul kaldal. Analüüsides Kersausie' strateegilist plaani, kirjutas Engels, et selle prantsuse revolutsionääri nimi «... läheb ajalukku kui *esimese barrikaadide väepealiku* nimi, kes, kes *esimesena organiseeris tänavavõitlust*».[1]

Ilma keskse juhtimiseta ei suutnud ülestõusnud arendada pealetungioperatsioone ettenähtud ulatuses ja olid arvukate valitsusvägede survel sunnitud juba 24. juulil üle minema kaitsetaktikale. Ülestõusu peamiseks koldeks sai Saint-Antoine'i eeslinn, mis on revolutsioonilise võitluse kroonikas üsna tuntud koht. Sügavate kraavidega ümbritsetud eeslinn oli muudetud tõeliseks kindluseks. Siin, nagu ka revolutsioonilise võitluse teistes keskustes, võttis valitsusvägede juhatus kasutusele suurtükid.

Pärast neli päeva kestnud ägedat võitlust, milles ülestõusnud töölised ilmutasid suurt mehisust ja kangelaslikku visadust, suruti ülestõus maha.

Pariisi töölised said lüüa eelkõige valitsuse jõudude arvulise ülekaalu tõttu: 40 000—45 000 ülestõusnud töölise vastu tegutses 300 000 meest regulaarvägesid ning Mobiil- ja Rahvuskaardi kindral Cavaignac'i üldjuhtimisel, kellele Asutav Kogu andis diktaatorlikud volitused.

---

[1] Ф. Энгельс, Июньская революция, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 5, изд. 2, lk. 159.

Provintsilinnade eesrindlikud töölised väljendasid Pariisi töölistele oma poolehoidu ja ruttasid neid toetama revolutsiooniliste väljaastumistega. Louvier' kangrud organiseerisid demonstratsiooni solidaarsuse märgiks Pariisi töölistega. Dijonne'i tänavatele tulid arvukad meeleavaldajad, kõlasid hüüded: «Elada töötades või surra võideldes!» Bordeaux's ümbritses tööliste hulk prefektuurihoone ja hüüdis: «Elagu punane vabariik!» Paljud Amiens'i töölised teatasid oma kavatsusest minna Pariisi ja toetada insurgente. Nantes'is ja mõnes teises linnas registreerusid töölised vabatahtlike salkadesse Pariisi tungimiseks, et abistada ülestõusnuid. Raudteelased kandsid pealinna ümbruses laiali rööpad, et takistada valitsusel rongidega sõjaväge Pariisi juurde toimetada. Essonnes'is ehitati barrikaade, et takistada Fontainebleau'sse majutatud sõjavägedel Pariisi jõudmast. Kuid provintsilinnade töörahva katsed aidata Pariisi ülestõusnud töölisi olid liiga nõrgad ja ei võinud muuta sündmuste käiku. Pariisi proletariaat võitles juunibarrikaadidel üksinda. Väikekodanlus ja talurahvas astusid suurkodanluse poolele, kellel õnnestus neid laimu ja pettusega üles kihutada Pariisi tööliste vastu.

Juuniülestõusu mahasurumisega kaasnes julm arveteõiendamine võidetud töölistega. Sõdurid surmasid haavatuid, pidasid jahti kõigile, kes kandsid töölisepluusi. Arreteeritute üldarv ulatus 25 000-ni, neist 3500 saadeti ilma kohtuta asumisele. Kõigi maade reaktsionäärid tervitasid Prantsuse kontrrevolutsiooni verist võitu. Nikolai I saatis Cavaignac'ile õnnitlusläkituse.

Vene revolutsioonilised demokraadid ja progressiivsed inimesed kõigis maades olid sügavalt vapustatud kodanliku korra kaitsjate hirmutegudest Prantsusmaal, kes lasksid maha vangistatud ülestõusnuid. «Selliseid minuteid,» kirjutas Aleksander Herzen, «vihatakse kümme aastat, makstakse kätte kogu elu. *Häda neile, kes unustavad sellised minutid*!» [1]

Juuniülestõusu poliitilised õppetunnid ja ajalooline tähtsus

Marx ja Engels teatasid avalikult oma solidaarsusest juuniülestõusust osavõtjatega ja pühendasid ülestõusule ajalehes «Neue Rheinische Zeitung» mitmeid häid artikleid. Iseloomustades selle sündmuse tähtsust, kirjutas Marx, et see oli «esimene suur lahing mõlema klassi vahel, milleks lõheneb kaasaegne ühiskond. See oli võitlus *kodanliku* korra säilitamise või hävitamise pärast.» [2] «Esimene suur kodusõda proletariaadi ja kodanluse vahel,» [3] — nii määratles juuniülestõusu olemust V. I. Lenin.

---

[1] А. И. Герцен, С того берега, Соч., в 9 томах, т. 3, Москва, 1956, lk. 270.

[2] K. Marx, Klassivõitlus Prantsusmaal aastail 1848—1850, K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, I kd., lk. 121.

[3] V. I. Lenin, Kolmas Internatsionaal ja tema koht ajaloos, Teosed, 29. kd., lk. 282.

Juuniülestõus näitas, et ilma tööliskiassi ja töötava talurahva liiduta on proletaarse revolutsiooni võit võimatu. Võtnud juunipäevil proletariaadi ja kodanluse vahelise avaliku kodusõja kuju, paljastas 1848. aasta klassivõitlus väikekodanlike sotsialistide teooria kõlbmatust ja nende taktika hukatuslikkust, kinnitas marksistliku õpetuse õigsust proletariaadi juhtivast osast võitluses sotsialistliku korra eest. «Tööliste mahalaskmine vabariikliku kodanluse poolt Pariisis 1848. aasta juunipäevil teeb lõplikult kindlaks,» märkis Lenin, «et a i n u ü k s i proletariaat on loomult sotsialistlik. Liberaalne kodanlus kardab selle klassi iseseisvust sada korda rohkem kui ükskõik missugust reaktsiooni... kõik õpetused m i t t e-klassisotsialismist ja m i t t e-klassipoliitikast osutuvad tühjaks lobaks.» [1]

Kodanlike vabariiklaste parempoolse tiiva diktatuur

Pärast tööliskiassi lüüasaamist juunipäevil koondus võim kodanlike vabariiklaste kliki kätte, kes olid tihedalt seotud tööstusliku ja kaubandusliku suurkodanluse mõjukate rühmitustega. 28. juunil nimetati Cavaignac «Prantsuse vabariigi täidesaatva võimu peaks». Ajalehe «National» toimetaja Armand Marrast sai Asutava Kogu esimeheks. Ilmus järjest uusi kontrrevolutsioonilisi määrusi. 11. juulil seati uuesti sisse ilmuvatelt ajalehtedelt nõutav kõrge maks. 28. juulil vastuvõetud seadusega pandi klubid võimude range järelevalve alla.

Proletariaadi lüüasaamine juunipäevil kajastus talurahva ja väikekodanluse seisukorras. 2. septembril kinnitas Asutav Kogu dekreedi 45-santiimilisest lisamaksust. Konstitutsiooni esialgsesse projekti jäetud väljend «õigus tööle» vahetati sõnadega «õigus ühiskondlikule heaolule». Tühistati 2. märtsi dekreet tööpäeva lühendamisest ühe tunni võrra. Väikekodanlust pahandas võlgade eest vanglakaristust ette nägeva seaduse uuesti kehtestamine.

Teise vabariigi konstitutsioon

12. novembril 1848 kuulutas Asutav Kogu pidulikult välja Teise vabariigi konstitutsiooni.

1848. aasta konstitutsioon vastas täielikult suurkodanluse huvidele. Konstitutsiooniga tõotatud kodanlik-demokraatlikke vabadusi piirasid arvukad kitsendused. Nii näiteks kehtestas konstitutsioon üldise valimisõiguse, kuid andis õiguse valida vaid meestele, kes olid 21 aastat vanad ja elasid valimispaigas vähemalt kuus kuud (paiksuse tsensus). Konstitutsioon kuulutas sõna-,

[1] V. I. L e n i n, Karl Marxi õpetuse ajalooline saatus, Teosed, 18. kd., lk. 543—544.

trüki-, koosolekute ja ühingute vabadust, kuid reservatsiooniga, et kõigi nende vabaduste kasutamine piiritletakse «ühiskondliku julgeoleku» huvidega ja tuleb reguleerida «orgaaniliste seadustega», millised töötatakse välja edaspidi. «Iga konstitutsiooni paragrahv,» kirjutas Marx, «sisaldab nimelt oma antiteesi... üldfraasis vabadust, lisamärkuses vabaduse kaotamist.» [1]

Juulimonarhia politseilis-bürokraatlikus riigiaparaadis konstitutsioon olulisi muudatusi ei teinud. Seadusandliku Kogu ja Riigiõukogu kõrvale seadis konstitutsioon vabariigi presidendi, kes valitakse üldiste valimiste teel neljaks aastaks. Konstitutsioon andis presidendile suure võimu: tal oli õigus nimetada ja vahetada ministreid, ametnikke, ohvitsere. See vastas suurkodanluse püüdele luua riigipea näol tugev võim, kes oleks võimeline tõrjuma demokraatlikku liikumist. Konstitutsiooni põhjal pidi eksisteerima kaks teineteisest sõltumatut mõjukat võimu — president ja parlament. Sama presidenti ei võinud valida teiseks neljaks aastaks, president ei võinud laiali saata Seadusandlikku Kogu ega ära muuta selle poolt vastuvõetud otsuseid, kuid samal ajal tegutses ta Seadusandlikust Kogust sõltumata, ilma igasuguse kontrollita. Selline olukord oli tõsiseks hädaohuks vabariigile.

10. detsembril 1848. aastal leidsid aset vabariigi presidendi valimised. Oli esitatud kuus kandidaati. Pariisi eesrindlikud töölised seadsid üles Raspail' kandidatuuri, kes istus sel ajal vanglas. Väikekodanluse demokraatlike kihtide kandidaadiks oli Ledru-Rollin. Kodanlike vabariiklaste põhimass toetas Cavaignac'i kandidatuuri. Kuid Cavaignac'il oli hädaohtlik võistleja Napoleon I vennapoja prints Louis Bonaparte'i näol. Teda finantseerisid suurkodanluse mõjukad ringkonnad, kes lootsid hävitada vabariiki ja arvestasid, et printsi valimine kergendab monarhia restaureerimist. Vilunud avantürist Louis Bonaparte püüdis meeldida töölistele, nimetades ennast «töörahva sõbraks», ta ei olnud demagoogiliste lubadustega kitsi ühegi klassi suhtes.

Valimiste tulemused olid järgmised: Louis Bonaparte sai 5 534 520 häält (75 protsenti kõigist häältest), Cavaignac — 1 448 302, Ledru-Rollin — 371 431 ja Raspail — 36 964 häält.

Loius Bonaparte'i valimisel etendas otsustavat osa talurahva kui elanikkonna enamuse seisukoht. Hääletades Louis Bonaparte'i poolt, protesteerisid talupojad kodanlike vabariiklaste valitsuse vastu, kes suurendas maaelanikkonna õlgadel lasuvat maksukoormat. Bonapartistide agendid luiskasid talupoegadele, et saades presidendiks tühistab Louis Bonaparte 45-santiimilise lisamaksu ja vabastab laiad maaelanikkonna kihid liigkasuvõtjate ikkest. Bonapartistid spekuleerisid sellega, et Prantsuse külas elas veel mälestus Napoleon I-st, kelle nimega osa talurahvast sidus kuul-

[1] K. Marx, Louis Bonaparte'i kaheksateistkümnes brümäär, K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, I kd., lk. 199.

dusi kodanlikust revolutsioonist XVIII sajandi lõpul, mis hävitas feodaalikke. Talupoegade lootused ei läinud täide: uus riigipea osutus suurkapitalistide truuks teenriks.

Monarhistid vabariigi eesotsas. Odilon Barrot' valitsus

20. detsembril 1848 astus Louis Bonaparte presidendiametisse. 21. detsembril moodustati uus valitsus eesotsas mõõduka kodanliku liberaali, demokraatia ja sotsialismi õela vaenlase, orleanistide partei ühe liidri Odilon Barrot'ga.

O. Barrot' valitsus võttis ette riigiaparaadi massilise «puhastuse» kodanlikest vabariiklastest ja asendas need monarhistidega. Monarhistid jagunesid kaheks omavahel vaenulikuks fraktsiooniks — legitimistideks ja orleanistideks. Legitimistid taotlesid Bourbonide monarhia taastamist ja seadsid Prantsuse trooni pretendendiks kuningas Charles X pojapoja Chambord'i krahvi. Orleanistid pooldasid Orleani monarhia taastamist ja tahtsid näha kuningatroonil kuningas Louis Philippe'i pojapoega, Pariisi krahvi. Legitimiste toetasid aadliseisusest suurmaavaldajad ja osa kõrgemast katoliku vaimulikkonnast, orleaniste — suurfinantsistide ja -tööstarite rühmitused.

Legitimistid ja orleanistid olid niinimetatud «korrapartei» koostisosadeks. See partei, nagu näitab ta nimigi, püüdis taastada seda, mida ta luges normaalseks ühiskondlikuks «korraks», s. t. monarhistlikku korda, mõisnike ja suurkapitalistide piiramatut võimutsemist, töötavate hulkade täielikku õigusetust. Kuid «korraparteid» toetas ka kodanlike vabariiklaste parempoolne tiib, kes oli koondunud ajalehe «National» ümber. Selle partei ülemvõim jätkus Asutavas Kogus ka pärast Odilon Barrot' kabineti loomist.

Demokraatliku liikumise hoogustumine 1849. aasta kevadel

1849. aasta kevadel algas Prantsusmaal demokraatliku liikumise uus hoogustumine. Tööstusliku kriisi ja depressiooni tõttu põllumajanduses muutus tööliskiassi olukord äärmiselt raskeks, kiirenes väikekodanluse ja talurahva laostumine ning vaesumine. Suurkapitali positsioonide tugevnemine, kelle esindajad järjest rohkem kaldusid monarhia poolele, muutus tõsiseks ähvarduseks vabariigi olemasolule. Teadmine, et suurkapital on tööliste, käsitööliste, väikekaupmeeste ja -talupoegade ühiseks vaenlaseks, põhjustas kõigi nende sotsiaalsete rühmituste omavahelist lähenemist.

1849. aasta veebruari lõpul, veebruarirevolutsiooni aastapäeva puhul organiseeritud banketil, moodustati väikekodanlike demo-

kraatide ja sotsialistide ühendus. Aprilli algul avaldati sotsialistlik-demokraatliku bloki programm. See blokk sai varsti nimetuse «uus mägi» (s. t. «uusjakobiinlus»). Programm nõudis Seadusandliku Kogu õiguste laiendamist, sõjaväe demokratiseerimist, demokraatlike vabaduste kaitsmist, pankade, raudteede ja kaevanduste natsionaliseerimist, odava krediidi jagamist ja rahuarmastavat välispoliitikat. «Uue mäe» programmi sellised punktid olid progressiivsed. Ent selles dokumendis ei peegeldunud tööliskassi huvid: ta läks mööda täielikult sellistest küsimustest, nagu tööpäeva lühendamine, töötasu tõstmine, streikide ja ühingute vabadus. Programm oli väikekodanliku iseloomuga.

Seadusandliku Kogu valimised. Väljaastumine 13. juunil 1849

13. mail 1849 valiti Seadusandlik Kogu. Kõik kolm monarhistlikku parteid — legitimistid, orleanistid ja bonapartistid — läksid valimistele kui ühtne «korrapartei», kes seisab väikekodanlike demokraatide ja sotsialistide vastu. «Korrapartei» sai 500 kohta. Kodanlike vabariiklaste parempoolne tiib suutis parlamenti viia ainult 70 kandidaati. Selle-eest aga võitis demokraatlik-sotsialistlik blokk 180 kohta.

Valimiste tulemused andsid tunnistust uuest klassivastuolude teravnemisest riigis. 1848. aasta revolutsiooni ajaloos algas *kolmas* periood (28. maist 1849 — 2. detsembrini 1851), Seadusandliku Rahvuskogu periood — kodanliku kontrrevolutsiooni leeri tugevnemise ajajärk, mil valmistuti bonapartistlikuks riigipöördeks, vabariikliku korra kukutamiseks.

26. mail 1849 suleti Asutav Kogu ja kaks päeva hiljem tuli kokku Seadusandlik Kogu. Otsekohe algas sisevõitlus reaktsioonilise enamuse ja demokraatliku vähemuse vahel. Otsustava kokkupõrke ajendiks oli Prantsuse vägede saatmine Itaaliasse võitluseks Rooma vabariigi vastu. Vabariikliku Prantsusmaa interventsioon Rooma revolutsiooni vastu oli 1848. aasta konstitutsiooni jämedaks rikkumiseks. See konstitutsioon keelas Prantsuse vabariigi relvastatud jõudude kasutamise võitluseks teiste rahvaste vabaduse vastu.

11. juunil tegi Ledru-Rollin vabariiklik-sotsialistliku bloki nimel ettepaneku anda president ja tema ministrid konstitutsiooni rikkumise eest kohtu alla. Seadusandlik Kogu lükkas selle ettepaneku häälteenamusega tagasi. Saanud lüüa parlamendis, otsustasid väikekodanlikud demokraadid viia võitluse selle seinte vahelt välja ja organiseerida rahvahulkade liikumine vabariikliku konstitutsiooni kaitseks. 13. juunil leidis Pariisis aset demokraatlikult meelestatud Rahvuskaardi pataljonide meeleavaldus protestiks Rooma sõjaretke vastu. Meeleavaldus kandis rahulikku iseloomu (rahvuskaartlased läksid tänavale relvadeta), kuid eba-

õnnestus täielikult. Valitsusväed ajasid meeleavaldajad kiiresti laiali ega lasknud neid hooneni, kus pidas istungeid Seadusandlik Kogu. «Mäe» hilinenud üleskutse relvastuda ja katse pärast meeleavaldajate laialikihutamist korraldada Pariisis ülestõus oli edutu. Väikekodanliku demokraatia juhid ei esitanud programmi, mis oleks innustanud rahvahulkade võitlust, samuti ei ilmutanud nad otsustavust võitluses kontrrevolutsiooni jõududega. Pariisi tööliisklass, nõrgenenud löögist, mille ta oli saanud eelmisel aastal, ei suutnud avaldada olulist mõju sündmuste käigule. Sõjavägi vallutas kerge vaevaga mõned kiiruga ehitatud ja nõrgalt kaitstud barrikaadid.

1849. aasta 13. juuni väljaastumisele Pariisis järgnesid demonstratsioonid ning rahva kokkupõrked politsei ja sõjaväega paljudes provintsilinnades (näiteks Lyonis, Lille'is, Amiens'is, Dijonis, Toulouse'is, Perpignanis, Bordeaux's). Lyonis puhkes 15. juunil tööliste ja demokraatide massiline ülestõus, mida juhtisid pahempoolsed vabariiklased ja revolutsiooniliste salaühingute tegelased. Pärast visa vastupanu suruti ülestõus maha. Rive-de-Gier'i kaevanduspiirkonna kaevurid ruttasid appi Lyoni ülestõusnutele, kuid saanud teada nende lüüasaamisest, pöördusid tagasi. Revolutsioonilised väljaastumised toimusid ka mõnel pool maal. Hoopis tõsisema iseloomu võtsid väljaastumised Allieri departemangus, kus elas arvukalt maata talupoegi ja sulaseid.

Kodanliku kontrrevolutsiooni leeri tugevnemine

Väikekodanliku demokraatia lüüasaamise tagajärjel juunis 1849 tugevnes kodanliku kontrrevolutsiooni leer märgatavalt. Paljud demokraatlikud ajalehed suleti, nende trükikojad aga purustati. Ledru-Rollin ja mõned teised «mäe» väljapaistvad tegelased olid sunnitud emigreerima, et pääseda arestist ja kohtust.

Sel ajal algas Prantsusmaal majandusliku konjunktuuri paranemine, mis väljendus uues tööstuslikus tõusus. See soodustas reaktsiooni positsioonide kindlustumist. 1849. aasta 20. detsembril võeti vastu ja 1. jaanuarist seati uuesti sisse talurahva poolt vihatud veinimaks, mis pärast veebruarirevolutsiooni oli kaotatud. 15. märtsil 1850. aastal anti seadus rahvahariduse kohta, millega seati kõik õppeasutused katoliku vaimulikkonna järelevalve alla.

Valitsevate ringkondade poliitika kutsus esile tõsise rahulolematuse mitte ainult tööliisklassi, vaid ka väikekodanluse ja demokraatliku intelligentsi hulgas. Rahulolematus väljendus selgesti 10. märtsil 1850 toimunud Seadusandliku Kogu täiendavatel valimistel. Pariisist valiti Seadusandlikusse Kogusse juuniülestõusust osavõtjad Paul de Flotte, endine Luxembourg'i komisjoni sekretär sotsialist Vidal ja endine Ajutise Valitsuse haridusminister pahempoolne vabariiklane Hippolityte Carnot. Hinnates nende

valimiste tähtsust, rõhutas Marx, et need näitasid kolme sotsiaalse jõu — tööliskiassi, väikekodanluse ja vabariikliku kodanluse pahempoolse tiiva eesrindlikuma osa koondumist ühtsesse leeri. «See oli,» kirjutas Marx, *«nagu veebruariski üldine koalitsioon kodanluse ja valitsuse vastu.* Seekord seisis aga *proletariaat revolutsioonilise liiga eesotsas.»*[1]

10. märtsi valimiste tulemused tekitasid ärevust suurkodanluse ringkondades. Nad otsustasid rahvalt ära võtta veebruaribarrikaadidel kättevõideldud üleüldise valimisõiguse. 31. märtsil 1850. aastal võttis Seadusandlik Kogu vastu uue valimisseaduse, mis kehtestas 3-aastase paiksuse tsensuse ja mitmed teised spetsiaalselt tööliste vastu suunatud kitsendused. Uue valimisseaduse tulemusena jäi 3 miljonit inimest hääleõigusest ilma.

Riigipöörde ettevalmistamine

«Korrapartei» kontrrevolutsiooniline poliitika valmistas teed bonapartistlikule riigipöördele, mille eesmärgiks oli vabariikliku korra kukutamine ja monarhia taastamine. Tööliskiassi, seejärel aga ka demokraatliku väikekodanluse lüüasaamine ning tülid legitimistide ja orleanistide vahel kergendasid bonapartistlikul klikil oma sõjalis-poliitilise diktatuuri kehtestamise plaanide täideviimist. Aktiivse bonapartistliku agitatsiooniga, millele lisandusid rahalised kingitused, värbasid bonapartistid endale sõjaväes poolehoidjaid kriminaalse minevikuga läbipõlenud karjeristide ja avantüristide hulgast.

Bonapartistlik ajakirjandus hirmutas suurkodanlust «punase tondiga», tööliskiassi uue revolutsioonilise ülestõusuga, mis puhkevat just 1852. aastal, kui leiavad aset uued presidendivalimised ja valitakse uus Seadusandlik Kogu. Bonapartistliku propaganda edu soodustas kodanlike ja väikekodanlike vabariiklaste taktika, kes olid peaaegu täiesti passiivsed, pannes kõik oma lootused sellele, et 1852. aasta valimised viivad reaktsiooni jõud automaatselt lüüasaamisele.

1851. aasta 2. detsembri riigipööre ja bonapartistliku monarhia kehtestamine Prantsusmaal

Ööl vastu 2. detsembrit 1851 sooritati riigipööre, mida valmistasid ammu ette Louis Bonaparte ja tema kildkond. Suured sõjaväeosad suurtükkide toetusel hõivasid kõik strateegilised punktid pealinnas. President kehtestas Pariisis piiramisseisukorra ja saatis laiali Seadusandliku Kogu. Bonapartismile vaenulike parteide

[1] K. Marx, Klassivõitlus Prantsusmaal aastail 1848—1850, K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, I kd., lk. 170.

iidrid arreteeriti. Bonapartistliku riigipöörde kontrrevolutsioonilise olemuse kinnimätsimiseks tühistas valitsus 1850. aasta 31. mai seaduse, mis piiras valimisõigust.

Seadusandliku Kogu deputaadid protesteerisid taolise vägivalla vastu ainult sellega, et otsustasid tagandada Louis Bonaparte'i presidendi kohalt ja anda ta kohtu alla. Saadikud ei pöördunud toetuse saamiseks Pariisi tööliseeslinnade poole, vaid lasksid end ilma vastupanuta arreteerida ja vanglasse heita. Rühm pahempoolseid vabariiklasi eesotsas kirjanik Victor Hugo'ga moodustas Vastupanuliikumise Komitee ja kutsus rahvast relvile vabariigi ja konstitutsiooni kaitseks. 3. ja 4. detsembril püstitati Saint-Antoine'i ja mõnes teises linnaosas barrikaade, kuid nende kaitsjate arv oli väike (mitte üle 1200 mehe). Proletariaadi suhteline passiivsus neil päevil seletub eelkõige sellega, et riigipöörde momendiks olid Asutav Kogu ja Seadusandlik Kogu töölisklassilt kõik veebruarirevolutsiooni demokraatlikud saavutused juba ära võtnud. Töölisklassi kõige aktiivsemad ja võitlevamad esindajad olid aga hukatud või välja saadetud 1848. aasta juunis. Maha surunud juuniülestõusu ja võtnud Pariisi töölistelt relvad, andsid kodanlikud vabariiklased ise saatusliku löögi vabariigile ja osutusid nüüd jõuetuteks bonapartistlike jõukude vastu, kes korraldasid pealinna tänavatel halastamatu veresauna. Ja siiski moodustasid just töölised barrikaadivõitlejate enamiku Pariisis 1851. aasta detsembris. Töölisühingute Keskkomitee avaldas proklamatsiooni, milles mõistis hukka bonapartistlike vandenõulaste reeturliku tegevuse ja kutsus töörahvast üles koonduma Seadusandliku Kogu pahempoolse tiiva ümber.

5. detsembril murti pealinnas vabariiklaste vastupanu. Provintsis koondus vastupanuliikumine peamiselt väikelinnadesse ja Kagu-Prantsusmaa küladesse. Siin tekkisid partisanisalgad, kes astusid võitlusse valitsusvägedega.

Vari departemangus tõusid vabariigi kaitseks mitu tuhat töölist, talupoega, väikekäsitöölist ja -kaupmeest eesotsas radikaalse intelligentsi esindajatega. Mitu tuhat Cheri departemangu talupoega, kes ei olnud rahul sellega, et valitsus pani uuesti veinile maksu, haaras samuti relvad võitluseks bonapartistlike võimude vastu.

Ent need väljaastumised kandsid hajutatud iseloomu. Enamikes departemangudes eemaldus talurahvas vabariiklikust liikumisest.

1851. aasta 2. detsembri riigipööre tõi kaasa julma politseilise terrori. Arreteeritute arv tõusis 26 000-ni. Tuhanded inimesed suleti vanglatesse, saadeti asumisele, pagendati Prantsusmaa piiride taha.

Kogu Euroopa reaktsioon tervitas riigipööret Prantsusmaal. Mitte ainult Nikolai I, vaid ka Inglise, Austria, Preisi ja teiste

Euroopa riikide valitsused ruttasid tunnustama Prantsusmaal kehtestatud bonapartistlikku režiimi.

1852. aasta 14. jaanuaril avaldati uus konstitutsioon, mis andis kogu võimutäiuse Prantsusmaal kümneks aastaks valitava presidendi kätte.

1852. aasta 2. detsembril kuulutas Louis Bonaparte end Napoleon III nime all keisriks. Teine vabariik oli kukutatud, see asendati Teise keisririigiga. Bonapartistliku monarhia kehtestamine tähendas suurkodanluse kõige reaktsioonilisemate ja kõige agressiivsemate kihtide ülemvõimu kindlustumist. Prantsusmaal algas pikaajaline poliitiline reaktsioon.

Prantsuse 1848. aasta revolutsiooni iseloom ja tähtsus

Oma iseloomult oli 1848. aasta revolutsioon kodanlik-demokraatlik, ta pidi viima Prantsusmaa poliitilise pealisehituse vastavusse tema majandusliku baasiga ja kukutama finantsaristokraatia ülemvõimu, mis pidurdas prantsuse kapitalismi edasist arengut. 1848. aasta revolutsiooni liikumapanevateks jõududeks olid Prantsusmaal töölisklass ja väikekodanlus. Monarhia kukutamisel ja vabariigi kehtestamisel etendas otsustavat osa proletariaat. Suur, ülemaailmne tähtsus oli Pariisi proletariaadi ülestõusul 1848. aasta juunis. Töölisklassi lüüasaamine juuniülestõusu päevil kahjustas kõikide revolutsioonilis-demokraatlike jõudude positsioone Prantsusmaal, kiirendas revolutsioonilise liikumise langust, nõrgestas vabariiklikku korda. Demokraatlikud ümberkujundused tühistati järk-järgult, võim läks ikka parempoolsemate poliitiliste rühmituste kätte, hakati välja andma järjest reaktsioonilisemaid seadusi.

Suurkodanlus, keda kohutas proletariaadi revolutsiooniline aktiivsus, viskus bonapartistlike avantüristide kliki embusse. Kodanlik-demokraatlikud ümberkujundused jäid Prantsusmaal lõpule viimata.

Kahekümne kaheksas peatükk

1848. AASTA REVOLUTSIOON SAKSAMAAL. MARXI JA ENGELSI TEGEVUS AASTAIL 1848—1850

Revolutsioon Edela-Saksamaal

1848. aasta alguseks oli revolutsiooniline kriis Saksamaal täielikult küpsenud. Revolutsiooni algust kiirendasid sõnumid monarhia kukutamisest Prantsusmaal ja revolutsioonilistest sündmustest Itaalias. Kõige tugevamat mõju avaldasid need teated Lääne- ja Edela-Saksamaa riikidele, mis piirnesid revolutsioonilise Prantsusmaaga.

Kõige enne algas revolutsioon Baadeni hertsogiriigis. 27. veebruaril oli Mannheimis suur miiting, millest osavõtjad esitasid valitsusele demokraatliku iseloomuga nõudmisi. Mannheimi järel tõusid üles ka teised linnad. Valitsus ruttas tegema järeleandmisi: teatati kõige reaktsioonilisemate ministrite tagandamisest. Märtsi keskel oli Baadenis võim tegelikult juba liberaalse kodanluse käes.

Märtsikuu esimestel päevadel leidsid samasugused sündmused aset Hessen-Darmstadtis ja Vürtembergis. Rahvahulkade survel tegid monarhistlikud valitsused mõlemas riigis järeleandmisi ja kujundasid uued valitsused, mille koosseisu võeti ka liberaalse opositsiooni esindajaid. Saksimaal ja Baieris kujundati samuti «märtsivalitsused» liberaalide ja vana bürokraatia esindajate koalitsioonina.

Liberaalse kodanluse kiire võit Saksamaa lääne- ja edelaosades oli talurahvahulkade üksmeelse väljaastumise tulemuseks, kes nõudsid feodaalkonna likvideerimist. 4. märtsil toimusid talurahva väljaastumised Baadeni põhjapiirkondades — Kraichgaus ja Odenwaldis. 6. märtsil tõusid üles Neckarbischofsheimi, 10. märtsil aga vürst Leningeni valduste talupojad. Märtsikuu jooksul haaras talurahvaliikumine kogu Maini, Tauberi ja Neckari vahelist piirkonda. Talupojad hõivasid mõisnike losse, põletasid feodaalide raamatuid ja dokumente, sundisid feodaale lahti ütlema oma õigustest ja privileegidest. Samasugusel kujul puhkes talurahvaliikumine ka Lõuna-Baadenis, Järvede piirkonnas.

Revolutsioon Preisimaal

Revolutsioonilise võitluse alguseks Preisimaal said Kölni sündmused. 3. märtsi õhtul leidis Kölni raekoja hoone juures aset suur miiting, hulk miitingust osavõtjaid tungis raekotta, kus Kommunistide Liidu liige doktor Andreas Gottschalk andis raehärradele ülestõusnute nimel üle petitsiooni, milles nõuti üldist valimisõigust, sõna- ja trükivabadust, alalise sõjaväe kaotamist, kogu rahva relvastamist, ühingute vabadust, «töökaitset ja igaühele kõigi inimlike tarviduste kindlustamist» ning laste kasvatamist ühiskonna arvel. Andes üle petitsiooni, teatas Gottschalk, et ta on «tööliisklassi» esindaja ja annab üle «neljanda seisuse» — «väärikama kõikidest seisustest» — nõudmised. Sel ajal jõudsid raekoja hoone juurde sõjaväeosad. Sõdurid ajasid demonstratsiooni küll laiali, kuid selle tähtsus oli siiski suur: ta toimus enne revolutsiooni võitu Berliinis ja oma ulatuselt ületas ta poliitilised väljaastumised Edela-Saksamaa linnades.

Kölni meeleavaldusele järgnesid töötajate väljaastumised linnades ja maal mitmel poolt Saksamaal. Otsustavad sündmused toimusid Preisimaa pealinnas Berliinis. Alates 6. märtsist leidsid Thiergartenis aset arvukad ja tormilised Berliini demokraatide koosolekud. Esimestel päevadel ei ähvardanud nii nõudmiste iseloom kui ka liikumise ulatus Preisi kuningavõimu. Kuid liikumise käigus liitusid sellega ikka laiemad ja laiemad tööliste kihid. Algava revolutsiooni eel mõistis Preisi junkurlus ja kuningavalitsus, et liit liberaalse kodanlusega on hädavajalik. Kuningas rahuldas mõned liberaalse kodanluse nõudmised. 18. märtsil avaldati kuningapalee rõdult Friedrich Wilhelm IV määrus, millega lubati kokku kutsuda üldise landtagi istungjärk ja anda väija uus Saksa Liidu konstitutsioon, milles nähakse ette ülesaksamaalise armee loomine ja sisetollide kaotamine. Teine määrus teatas tsensuuri tühistamisest.

Tööliste revolutsiooni tondist hirmutatud kodanlus võttis kuninga määrused vastu tormilise juubeldamisega. Alates 18. märtsi hommikust ilmusid palee-esisele väljakule bürjerite grupid, et tervitada ja tänada kuningat. Kuid tööliste ja käsitööliste nõudmised jäid täitmata, kuninga järeleandmised ei rahuldanud rahvahulki. Koos bürjeritega hakkasid saabuma palee juurde tööliste ja käsitööliste hulgad, kes nõudsid kuningavägede eemaldamist pealinnast. Sellele vastas sõjavägi rahuliku tööliste demonstratsiooni ründamisega. Verisest provokatsioonist nördinud rahvas ruttas ehitama barrikaade. Kogu öö kestis võitlus. Hommikuks ilmnes, et valitsusvägedel ei ole vähimaidki võidulootusi. 19. märtsil avaldati kuninglik üleskutse («Minu armastatud berliinlastele»), milles Friedrich Wilhelm IV lubas viivitamatult sõjaväe pealinnast välja viia ja palus rahvast lammutada barrikaadid. 29. märtsil kujundati uus Preisi valitsus: peaministriks sai Reini

liberaalide tuntud liider Camphausen, rahandusministriks määras kuningas vabrikant Hansemanni; enamik ministriportfelle läks kodanlustunud aristokraatia esindajatele. Nii ruttas kodanlus kasutama rahva võitu oma eesmärkide saavutamiseks.

Camphauseni-Hansemanni valitsuse poliitika

Oma olemasolu esimestest päevadest alates muutus Camphauseni-Hansemanni valitsus «dünastia kilbiks» ja kaitses Hohenzollernite trooni nende demokraatlike alamate kallaletungide vastu. Preisi kodanluse reaktsiooniline poliitika ilmnes selgelt rahvusliku liikumise ajal Poznańis ja Šlesvig-Holšteinis.

1848. aasta märtsis alustas Poznańi poola rahvusest elanikkond revolutsioonilist võitlust oma autonoomia eest. Preisi võimud surusid liikumise relva jõul maha. Võit poola ülestõusnute üle soodustas kontrrevolutsiooni tugevnemist.

Saksa revolutsiooni mõjul alustas võitlust Šlesvig-Holšteini saksa rahvusest elanikkond, kes oli tollal Taani võimu all. Saksa rahva hulgas algas solidaarsusliikumine. Saksa Liidu mitmesugustest riikidest ruttasid Taanisse vabatahtlike salgad. Massilise patriootliku liikumise survel astus võitlusse Šlesvig-Holšteini vabastamise eest ka valitsus; Taanisse saadetud Saksa Liidu vägede etteotsa seati preisi reaktsionäär kindral Wrangel. Sõjas reetis Wrangel igal soodal võimalusel Šlesvig-Holšteini revolutsioonilist armeed. Saksa liiduväed kutsuti mai lõpul ära ja ülestõusnud jäeti saatuse hooleks.

Preisimaa Asutav Kogu

1. ja 8. mail 1848 toimusid Preisimaa Asutava Kogu kaheastmelised valimised. 22. mail alustas kogu oma tegevust. Asutava Kogu saadikute enamus koosnes liberaalse kodanluse esindajatest. Camphausen esitas kogule arutamiseks uue konstitutsiooni projekti, mis nägi ette Preisi monarhia säilitamist ja kahekojalise parlamendi asutamist. Väikekodanluse demokraatliku tiiva esindajad esinesid küll konstitutsiooniprojekti kriitikaga, kuid selle asemel, et kutsuda töötajaid võitlusse demokraatliku konstitutsiooni eest, piirdusid nad ainult sõnavõttudega parlamendis.

Nähes opositsiooni nõrkust, nõudsid kontrrevolutsioonilise leeri esindajad üha avalikumalt ja julgemalt absolutistliku režiimi ja feodaalsete privileegide säilitamist.

Töölisliikumise hoogustumine

Üha suuremat ja suuremat aktiivsust ilmutas vahepeal saksa töölisklass. 11. aprillil loodi Berliinis Tööliste Keskkomitee, kelle eesotsas seisis tolleaegse Kommunistide Liidu endine liige Stephan Born. Berliini töölised nõudsid sotsiaalseid reforme, nende nõudmiste ebamäärane iseloom peegeldas proletaarse liikumise ja selle juhtkonna ebaküpsust.

Juba revolutsiooni esimestel päevadel asutati Kölnis Demokraatlik Ühing ja Töölisliit. Maikuuks oli liidus ligi 7000 liiget.

Selgeks tunnistuseks töölisklassi ja väikekodanluse demokraatlike elementide poliitilisest aktiivsusest olid 14. juuni sündmused Berliinis. Pahandatuna reaktsionääride väljaastumistest Preisi Asutavas Kogus, ümbritsesid rahvahulgad sel päeval arsenali hoone ja nõudsid relvade väljaandmist. Raesõdurid avasid relvastamata tööliste ja käsitööliste pihta tule. Vihale ärritatud rahvahulk võttis arsenali tormijooksuga ära. Ent valitsus lämmatas rahva väljaastumise relva jõul. Marx ja Engels iseloomustasid tormijooksu arsenalile kui revolutsiooni, mis jäi peatuma poolel teel.

Talurahvaliikumine ja liberaalse kodanluse suhtumine sellesse

Revolutsiooniline liikumine haaras ka maarahva. Pärast märtsisündmusi alustasid Preisimaa, eriti Preisi Sileesia talupojad võitlust mõisnike vastu. Talurahvas keeldus kandmast feodaalkoormisi; mõnel pool sundisid nad jõuga mõisnikke loobuma feodaalõigustest. Mõnes piirkonnas süütasid talupojad losse ja mõisaid.

Asutav Kogu oli agraarküsimuse demokraatliku lahendamise vastu. Ta lükkas tagasi feodaalkohustuste ilma väljaostuta tühistamise nõudmise. Ilma hüvituseta tühistati ainult need mõisnikkude õigused, mis tulenesid talupoja isiklikust sõltuvusest ja mõisnike kohtuhärrusest. Niisiis säilitas Preisi Asutav Kogu rahva poolt vihatud feodaalide privileegid, mis tegelikult hävitati talurahva revolutsioonilise võitluse tulemusena. Iseloomustades Asutava Kogu agraarpoliitikat, kirjutas Marx:

«4. augustil 1789. aastal, kolm nädalat pärast Bastille' vallutamist, sai prantsuse rahvas ühe päevaga jagu kõigist feodaalkohustustest.

11. juulil 1848. aastal, neli kuud pärast märtsibarrikaade, said feodaalkohustused jagu saksa rahvast...

Saksa kodanlus reedab 1848. aastal ilma igasuguse südametunnistuse piinata talupoegi, oma *kõige loomulikumaid liitlasi*, kes kujutavad endast liha tema lihast ja kelleta ta on aadli vastu jõuetu.»[1]

[1] К. Маркс, Законопроект об отмене феодальных повинностей, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 5, изд. 2, lk. 299.

Frankfurdi parlamendi tegevus

1848. aasta kevadel korraldati ülesaksamaalise parlamendi valimised. Valimisvõidu saavutas liberaalne kodanlus. Äärmiselt absolutistidest ja partikularistidest koosnev parempoolne tiib oli parlamendis üsna nõrk. Vasakpoolne tiib koosnes väikekodanliku demokraatia esindajatest. Suur rühm saadikuid kõikus tsentri ja vasakpoolse tiiva vahel.

Saksamaa ühendamise küsimuses, s. o. revolutsiooni põhiküsimuses käis parlamendis võitlus kahe partei vahel. Ühel pool seisis niinimetatud noor-saksa partei, kes püüdis Saksamaad ühendada (ilma Austriata). Preisimaa ümber «demokraatliku» keisriga eesotsas ja teisel pool suur-saksa partei, kes taotles Saksamaa ühendamist Austria krooni kaitse alla. Väike rühm Lõuna-Saksa riikide väikekodanlikke demokraate nõudis Saksamaa muutmist Šveitsi eeskujul föderaalseks vabariigiks.

Parlamendi istungid algasid 18. mail 1848 Püha Pauli katedraalis Frankfurdis Maini ääres (sellest ka nimetus Frankfurdi parlament). Parlamendi esimeseks sammuks oli Austria ertshertsogi Johanni valimine Saksamaa ajutise riigihoidja kohale. Temale abiks kujundati Saksamaa ajutine keskvalitsus. Ent võim jäi Saksa riikides endiselt monarhide kätte.

Juba oma tegevuse alguses oli Frankfurdi parlamendi poliitika reaktsiooniline. See ilmnes rahvuslikesse liikumistesse suhtumises. Mitte ainult liberaalne enamus, vaid ka «pahempoolse demokraatia» juhid asusid rahvusküsimuse arutamisel šovinismi positsioonidel ja püüdsid jätta tulevase Saksamaa koosseisu kõiki slaavlastega asustatud maid. Frankfurdi parlament kiitis heaks Preisi valitsuse verise tegevuse Poznańis, samuti tervitas ta Praha ülestõusu mahasurumist tšehhi rahva timuka Windischgrätzi poolt. Parlamendi tribüünilt kõlasid alati heakskiitvad hüüded, kui juttu tehti Austria kindrali Radetzky veristest tegudest Itaalias, peeti kõnesid Austria keisririigi õiguste kaitseks Lombardia-Veneetsia piirkonnas.

Otsene revolutsiooni huvide reetmine oli parlamendi saadikute suhtumine rahvuslikku vabadusliikumisse Šlesvigis ja Holšteinis. 26. augustil 1848 Saksa riikide ja Taani vahel Malmö linnas allakirjutatud vaherahu nägi ette Šlesvig-Holšteini Ajutise Valitsuse likvideerimise ja Preisi vägede väljaviimise selle territooriumilt. Pärast pikka arutamist ratifitseeriti 16. septembril Frankfurdi parlamendis Malmö rahuleping lõplikult. See saksa rahva rahvuslike huvide reetmine põhjustas rahva pahameele puhanguid kogu maal.

Eriti vihane oli liikumine Frankfurdis. 18. septembril kogunes suur rahvahulk parlamendi juurde ja nõudis Malmö vaherahust loobumist ning sõjategevuse jätkamist, ähvardades vastasel korral parlamendi purustamisega. Siis pöördus parlamendi enamus abi saamiseks Preisi ja Hesseni vägede poole. Linna tänavatel leidis

aset verine kokkupõrge. Ilma kindla juhtimiseta ülestõus sai lüüa.

Antidemokraatlik oli parlamendis poliitika talurahvaküsimuses. Parlament piirdus deklaratiivse määruse väljaandmisega igasuguste feodaalkohustuste kaotamisest. Tegelikult jäid feodaalõigused kehtima, mitte midagi ei tehtud ka agraarküsimuse lahendamiseks, talurahva vabastamiseks feodaalikkest.

Parlament kaotas iga päevaga oma autoriteedi rahva silmis. See kergendas kontrrevolutsioonil pealetungile üleminekut.

Kontrrevolutsiooniline riigipööre Preisimaal

Juuniülestõusu lüüasaamine Pariisis julgustas kontrrevolutsiooni ja reaktsiooni jõude kogu Euroopas. Pealetungile läks üle ka saksa kontrrevolutsioon. Preisimaal moodustati juulikuus uus valitsus eesotsas kindral Pfulliga, see koosnes eranditult ametnikest ja ohvitseridest. Kuningas ja valitsus alustasid ettevalmistusi kontrrevolutsiooniliseks riigipöördeks. 17. septembril toodi Berliini märtsikuus pealinnast eemaldatud kaardiväerügemendid. Nende vägede eesotsas seisis revolutsiooni vaenlane kindral Wrangel.

Teated Viini langemisest, mille 1. novembril 1848. aastal vallutasid tormijooksuga keiserlikud väed Windischgrätzi juhtimisel, innustasid preisi kontrrevolutsionääre. 3. novembril moodustati Berliinis uus valitsus. Seekord kutsus kuningas võimu juurde demokraatia paadunud vaenlase krahv Brandenburgi. Liberaalne kodanlus, kes oli oma kokkulepliku poliitikaga valmistanud teed aadli kontrrevolutsioonile, eemaldati nüüd lõplikult võimu juurest. Kõik pahempoolsed ajalehed suleti, demokraatlikud organisatsioonid saadeti laiali. Rahvuskaardilt võeti relvad. 9. novembril pandi Preisimaal toime riigipööre. Sel päeval avaldati kuninglik määrus Asutava Kogu üleviimisest Berliinist väikesse provintsilinna Brandenburgi.

Preisimaa Asutava Kogu liberaalne kodanlik enamus, kes kartis revolutsiooniliste meeleolude kasvu, kutsus rahvast ainult «passiivse vastupanu» märgiks maksude maksmist lõpetama.

Preisi konstitutsioon

5. detsembril 1848. aastal avaldati kuninglik määrus Asutava Kogu laialisaatmise ja konstitutsiooni «kinkimise» kohta. Konstitutsioon rahuldas kodanlust täielikult: see garanteeris talle mitmeid poliitilisi vabadusi — sõna-, trüki- ühingute ja koosolekute vabaduse ning pääsu esinduskodadesse. 8. artikkel kuulutas eraomanduse puutumatuks. Ühtlasi kandis konstitutsioon avalikult

kontrrevolutsiooni pitserit. Ta kuulutas kuningavõimu «jumala armust» antuks, andis kuningale absoluutse veto, õiguse käsutada sõjaväge ilma igasuguse kontrollita ja õiguse oma äranägemise järgi sõda kuulutada. Säilitati vana kriminaalseadusandlus ja endine maksusüsteem. Valimisõigust piirati.

Valimiste tulemusena said alam- ja ülemkojas enamuse opositsioonilised ringkonnad, see aga kutsus välja reaktsionääride rahulolematuse ja 1849. aasta aprillis saadeti Landtag laiali. 30. mail anti välja niinimetatud «Kolmeklassiline valimisseadus». Kooskõlas selle seadusega jagati kõik Preisi kodanikud (mehed), kes olid saanud 30-aastaseks, sõltuvalt nende poolt makstava maksu suuruselt kolme klassi. Esimesse klassi arvati 153 000 kõige jõukamat valijat, teise klassi 409 000 vähem jõukat ja kolmandasse klassi 2 651 000 kodanikku, kes maksid väikesi makse või olid üldse maksudest vabastatud. Iga klassi pidi valima võrdse arvu valijamehi, kes valisid seejärel lahtise hääletamise teel Landtagi saadikud. Uus valimisseadus tühistas üldise valimisõiguse, mille rahvas oli võitnud kätte märtsipäevil.

Aasta hiljem, 31. jaanuaril 1850 «kinkis» kuningas Preisimaale uue konstitutsiooni, mis piiras veel enam demokraatlikke vabadusi ja andis kogu võimutäiuse avalikult kuninga kätte. Uus konstitutsioon nägi ette kahekojalise parlamendi asutamise, kellel pidi olema õigus hääletada seadusi ning kinnitada eelarvet ja uusi makse. Ülemkoja, nn. Härrastekoja liikmeteks olid kuninglikud printsid, tähtsamate aadli- ja vürstisuguvõsade esindajad, linnade ülembürgermeistrid, ülikoolide esindajad. Landtagi alamkoja liikmed valiti «kolmeklassilise valimisõiguse» alusel.

2. märtsil 1850. aastal võeti vastu talupoegade koormiste väljaostmise seadus. Seadus tühistas ilma hüvituseta hulga talupoegade teisejärgulisi kohustusi. Ülejäänud koormised pidi talurahvas välja ostma. Selle seaduse põhjal läksid junkrute kätte hiiglasuured rahasummad. Preisi mõisnikke ei jäetud ilma nende poliitilistest ja majanduslikest privileegidest.

Keisririigi konstitutsioon

1848. aasta sügisel, kui kontrrevolutsioon võitis Saksa revolutsiooni peamistes keskustes — Viinis ja Berliinis, hakkas Frankfurdi parlament täitma oma põhiülesannet — välja töötama keisririigi konstitutsiooni, mis pidi tooma saksa rahvale kauaoodatud ühendamise.

28. märtsil 1849. aastal võttis parlament lõpuks keisririigi konstitutsiooni vastu. See kehtestas kodanluse poliitilise ülemvõimu, säilitades samal ajal junkrute suure mõju. Konstitutsioon jättis kõik 36 monarhiat ja vana riigiaparaadi Saksa maades alles. Keisririigi konstitutsioon ei vastanud revolutsiooni eesmär-

kidele, rahvas ootas Saksa tsentraliseeritud demokraatliku vabariigi loomist, konstitutsioon aga kehtestas Saksamaal monarhistliku korra, Saksa monarhiate föderatsiooni. Kuid keisririigi konstitutsioon vähendas maa poliitilist killustatust, nägi ette ülesaksamaalise tsentraliseeritud võimu loomise, mille kandjateks pidid saama pärilik keiser ja keisririigi parlament — reichstag. See oli sammuks Saksamaa taasühendamise poole. Konstitutsioon kuulutas välja võrdsuse seaduse ees, eraomanduse puutumatuse, sõna-, südametunnistuse ja koosolekute vabaduse.

Hoolimata kõikidest puudustest kujutas konstitutsioon endast teatud määral edasiviivat nähtust. «... Keisririigi konstitutsioon,» kirjutas Engels, «ei paistnud silma mitte üksnes oma näiliselt väga demokraatliku päritoluga, tol ajal oli see kõigist vastuolulistest kohtadest hoolimata ikkagi kõige liberaalsem konstitutsioon tervel Saksamaal.»[1] Frankfurdi parlament lootis konstitutsiooni kehtestada sobingu teel monarhidega, eelkõige Preisi reaktsiooniga.

28. märtsil otsustas parlament pakkuda keisritrooni Friedrich Wilhelm IV-le. Ent Preisi kuningas keeldus trooni vastu võtmast revolutsiooni poolt loodud parlamendilt. Üksteise järel teatasid Austria, Preisi, Baieri, Hannoveri ja Saksi valitsus, et nad keelduvad keisririigi konstitutsiooniga loodud keskorganite võimu tunnustamast.

Neis tingimustes oleks pidanud Frankfurdi parlament kutsuma rahva viivitamatult relvade juurde, et kaitsta rahvuslikku esinduskogu ja kuulutama väljaspool seadust olevateks kõik monarhistid ning ministrid, kes julgevad tõrkuda keisririigi konstitutsiooni ellu rakendamast. Kuid parlament ei söandanud niisugust sammu astuda.

Võitlus keisririigi konstitutsiooni eest

Avalikku võitlust keisririigi konstitutsiooni eest alustasid rahvahulgad — töölised, talupojad, käsitöölised, kes nägid selles monarhidest vabanemise ja Saksamaa ühendamise vahendit.

Kõigepealt tõusid üles rahvahulgad Saksi kuningriigi pealinnas Dresdenis. 4. mail 1849. aastal tekkisid ülestõusnud rahval linna tänavatel verised kokkupõrked sõjaväe ja politseiga. Alles 9. mail sai kuninglik armee Preisi vägede abiga ülestõusust jagu.

Ulatuslik ülestõus haaras Reini jõe mõlemat kallast. 10. ja 11. mail puhkes Preisimaa Reini provintsi linnades — Barmenis, Elberfeldis, Solingenis, Düsseldorfis, Oserlohnis relvastatud ülestõus, milles peamiseks jõuks olid töölised. 13. ja 14. mail algas liikumine Baieri Pfalzis ja Baadenis. Revolutsioonilis-demokraatlikku liikumist saadeti lämmatama Preisi väed prints Wilhelmi juhtimisel. Juuni keskel hõivas 60 000 meheline preislaste sõjavägi

[1] Ф. Энгельс, Революция и контрреволюция в Германии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 8, изд. 2, lk. 95—96.

Pfalzi tähtsama linna Kaiserlauterni, ületas Reini ja tungis Baadenisse. Peagi hõivas Preisi armee Karlsruhe ja Freiburgi. Ülestõusnud tõrjuti Šveitsi piirile. 23. juulil langes liikumise viimane kants, revolutsiooniline Rastatt.

Liikumise põhijõuks oli töölisklass. Töölised moodustasid ülestõusnute väe kondikava. Üheks paremaks revolutsioonilise sõjaväe üksuseks oli vabatahtlike salk, mida juhtis Kommunistide Liidu liige August Willich. Tema adjutandiks oli Friedrich Engels, kes tegi kaasa ka üksuse lahingud. Selles üksuses võitles ja hukkus Kommunistide Liidu silmapaistev tegelane Josef Moll.

Ent liikumise juhtimine oli väikekodanluse käes. Väikekodanluse argus ja otsustusvõimetus sünnitasid hukatusliku passiivse kaitse taktika, ülestõusnutel puudus läbimõeldud sõjaplaan. Liikumise juhtijad ei tühistanud viivitamatult kõiki feodaalkoormisi ega vabastanud talurahva maid võlakohustusest, see aga tõukas talurahva ülestõusust eemale.

Analüüsides ülestõusu tulemusi, ütles Engels, et ülestõus, nii nagu sõdagi, on kunst ja allub kindlatele reeglitele, mille unustamine võib viia lüüasaamisele ja hävingule. Tähtsaim neist reeglitest seisab selles, et iialgi ei või alustada ülestõusu, kui pole käepärast küllalt tugevaid jõude, kes oleksid võimelised hakkama saama vaenulike jõududega, sest vaenlasel on kõik organisatsioonilised ja distsipliinilised eelised. Kui aga ülestõusu alustatakse, on vaja tegutseda väga otsustavalt ja minna pealetungile. Kaitse on relvastatud ülestõusu surm, kaitsele jäädes hukkub ta varem, kui võitluses vaenlase jõududega. On vaja sundida vaenlane taanduma enne, kui ta jõuab jõudu koguda. Et ülestõusu juhid neist reeglitest kinni ei pidanud, oli üheks lüüasaamise põhjuseks.

Surunud maha ülestõusu, hakkas kontrrevolutsioon julmalt arveid õiendama sellest osavõtnutega. Kõikjal tegutsesid sõjakohtud. Ilma kohtuta mahalaskmised said tavaliseks nähtuseks.

Frankfurdi parlamendi laialisaatmine

Ülestõusu lüüasaamine kergendas Frankfurdi Rahvuskogu laialisaatmist. Parlamendi saadikud lobisesid ja protesteerisid palju, kuid tegutsemiseks polnud nad küllalt vaprad. Maikuu lõpuks viis parlament oma istungid üle Vürtembergi pealinna Stuttgarti ja elas seal oma viimaseid päevi, unustatuna kõigi poolt, ilma igasuguse autoriteedita ja mitte kellelegi vajalikuna. Juunis saatis Vürtembergi valitsus ta laiali.

«Ülestõusu lüüasaamisega Edela-Saksamaal ja Saksa parlamendi laialisaatmisega lõpeb esimese Saksa revolutsiooni ajalugu,»[1] kirjutas Engels.

[1] Ф. Энгельс, Революция и контрреволюция в Германии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 8, изд. 2, lk. 113.

Katse ühendada Põhja-Saksamaa

Saksa riikide, eelkõige Preisimaa antidemokraatlikud ringkonnad otsustasid kasutada revolutsiooni lüüasaamist Põhja-Saksamaa ühendamiseks Preisi kuningavõimu alla. 1849. aasta mais kutsuti Preisi valitsuse algatusel Berliinis kokku mõnede Saksa riikide (Preisi-, Saksimaa ja Hannoveri) konverents, mis viis lõpule Kolme Kuninga Liidu loomise. Seejärel ühinesid liiduga 27 väiksemat riiki ja tekkis Saksa Liit Preisimaaga eesotsas. 1849. aasta kevadel hakkas Preisi valitsus oma jõul lahendama Šlesvig-Holšteini küsimust: Preisi-Saksa väed rikkusid Malmö vaherahu ja tungisid Jüütimaale.

Kuid Preisimaa katse ühendada Saksamaa «ülaltpoolt» kohtas Austria keisririigi vastupanu, kes ei tahtnud lubada Preisi hegemoonia kehtestamist Saksamaa üle. 1850. aasta novembris leidis Olmützis (Olomoucis) aset Austria ja Preisi esindajate kohtumine. Läbirääkimiste ajal ilmnes veelkord, et Venemaa on Preisi hegemoonia kehtestamise vastu Saksamaal. Preisimaa oli sunnitud alla kirjutama kokkuleppele, millega ta loobus Saksamaa taasühendamise katsetest. Saksa Liit saadeti laiali. Kuid juba 1850. aasta oktoobris alustas oma tööd Liidupäev Frankfurdis, Saksa Liidu lõplik taastamine toimus aga 1851. aasta mais.

Preisimaa katse liita Šlesvig ja Holštein ebaõnnestusid täielikult. Vene, Inglise ja Prantsuse diplomaatia survel kirjutati 1852. aastal Londonis alla kokkuleppele, millega mõlemad hertsogiriigid jäid Taani kuninga valdusesse. Seega jäi lahendamata Saksa revolutsiooni põhiküsimus — maa poliitiline ühendamine.

Marxi ja Engelsi tegevus revolutsiooni esimestel kuudel

Veebruarirevolutsioonist Pariisis sai Marx kuulda Brüsselis, kus ta tollal juhtis Kommunistide Liidu kohalikku osakonda ja oli Brüsseli Demokraatliku Ühingu asepresidendiks. Prantsusmaa ja Itaalia revolutsiooniliste sündmuste esimestest päevadest peale hakkasid Marx ja Engels energiliselt toetama revolutsioonilist liikumist. Juba 28. veebruaril pöördus Demokraatlik Ühing Prantsuse valitsuse poole tervitusaadressiga, milles ta teatas oma solidaarsusest prantsuse rahvaga. Demokraatliku Ühingu komitee saatis kirja tšartistide pahempoolse tiiva liidrile Harneyle, milles väljendati lootust, et tšartistid saavutavad harta vastuvõtmise.

Tundes rahutust Marxi ja tema pooldajate revolutsioonilise tegevuse üle, andis Belgia valitsus käsu Marxi arreteerimiseks. 3. märtsil Marx arreteeriti. Järgmisel päeval arreteeriti ka tema naine Jenny Marx. Demokraatlike ringkondade energilised protestid sundisid Belgia valitsust vabastama Marxi ja tema naise. Marx otsustas kolida Pariisi, et olla revolutsioonilise võitluse keskuses.

Pariisis organiseeris ta Kommunistide Liidu Keskkomitee. Uue Keskkomitee koosseisu kuulusid: Marx — esimees, Schapper — sekretär, Engels, Willich, W. Wolf, Moll ja Bauer — liikmed. Uue reorganiseeritud Keskkomitee ülesandeks oli kindlaks määrata töölisklassi revolutsiooniline strateegia ja taktika. Tollal valitses Pariisis revolutsiooniliste pagulaste hulgas revolutsiooniliste leegionide vaimustus. Erinevatest rahvustest emigrandid, kelle hulgas oli rohkesti sakslasi, ühinesid salkadesse, kes pidid tungima Saksamaale, et toetada revolutsiooni. Prantsuse Ajutine Valitsus isegi toetas revolutsiooniliste leegionide loomise plaani, et niiviisi vabaneda välismaistest töölistest, kes muutusid hoogustuva proletaarse liikumise tingimustes prantsuse kodanlusele hädaohtlikuks. Marx ja Engels astusid otsustavalt välja avantüristlike revolutsiooni Saksamaale importimise plaanide vastu. Pärast revolutsiooni võitu Viinis (13. märtsil) ja Berliinis (18. märtsil) muutus revolutsiooniliste leegionide vahelesegamine mitte ainult mõttetuks, vaid ka kahjulikuks. Marxi juhtimisel loodi Pariisis Saksa töölisklubi, mille koosolekutel Marx ja tema pooldajad veensid töölisi mitte astuma leegionidesse, vaid pöörduma üksikult Saksamaale ja tegutsema seal vastavalt olukorrale.

«Kommunistliku partei nõudmised Saksamaal»

Keskkomitee töötas välja Kommunistide Liidu taktikalise platvormi, mis avaldati «Kommunistliku partei nõudmistes Saksamaal». Marx ja Engels kuulutasid peamise loosungina välja ühtse jagamatu Saksamaa vabariigi nõudmise, sest nad nägid selles tulevase proletaarse revolutsiooni vältimatut eeltingimust. Kommunistid esitasid mitmeid poliitilisi nõudmisi, mille eesmärgiks oli Saksamaa demokratiseerimine. Nad nõudsid üldist valimisõigust 21 aasta vanuseks saanud meestele, parlamendisaadikutele palga määramist, kogu rahva relvastumist, tasuta kohut, kiriku täielikku eraldamist riigist, üldist ja tasuta rahvaharidust. Majanduse valdkonnas nõuti saksa talurahval lasuvate feodaalkoormiste viibimatut kaotamist. Eraldi lendlehena trükitud «Kommunistliku partei nõudmised Saksamaal» anti igale kodumaale sõitvale revolutsionäärile. Marxil ja Engelsil õnnestus saata Saksa riikidesse 300—400 töölist, kellest enamik oli kommunistid.

«Neue Rheinische Zeitung»

Lõpetanud revolutsiooniliste tööliste saatmise, lahkusid Marx, Engels jt. Kommunistide Liidu liikmed 1848. aasta aprilli algul Pariisist ja sõitsid Saksamaale. Oma asukohaks valisid Marx ja Engels Kölni, mis oli Berliini kõrval Preisimaa suurimaks tööstus-

ja kultuurikeskuseks. Kõlnis astusid nad energiliselt samme revolutsioonilise päevalehe asutamiseks. Selline ajaleht loodigi: 1. juunil 1848 hakkas ilmuma «Neue Rheinische Zeitung», mis kandis alapealkirja «demokraatia häälekandja». Ajalehe peatoimetajaks oli Marx, toimetusse kuulusid Engels jt. Kommunistide Liidu väljapaistvad tegelased.

Samal ajal püüdsid Marx ja Engels aktiviseerida Kommunistide Liidu osakondade tegevust Saksamaal, et muuta liit proletariaadi massiliseks poliitiliseks parteiks. Küid nende püüdeid ei kroonin ud edu, sest tolleaegsel Saksamaal «... tuli otsida üksikuid töölisi, kes said aru endi kui tööliste olukorrast ja oma ajaloolis-majanduslikust vastandlikkusest kapitaliga, sest see vastandlikkus ise oli alles tekkimas»[1]. Majanduslikult mahajäänud ja poliitiliselt killustatud Saksamaal ei olnud veel tingimusi marksistliku partei organiseerimiseks. Seepärast ei tegutsenud Kommunistide Liit revolutsiooni ajal Saksamaal ühtse organisatsioonina, ehkki tema üksikud liikmed võtsid aktiivselt osa revolutsioonist ja juhtisid demokraatia kõige pahempoolsemat tiiba. Saksa proletariaadi mahajäämuse tõttu, kuid ka seepärast, et Saksa revolutsiooni ees seisid ülddemokraatlikud, mitte aga sotsialistlikud ülesanded, ei võinud Kommunistide Liidu liikmed avalikult välja astuda oma kommunistlike lippude all, nad pidid ühinema Saksamaal juba olemasoleva demokraatliku liikumisega ja võtma positsioonid sisse selle pahempoolsel, tegelikult proletaarsel tiival. Hiljem, selgitades motiive, milledel Marx ja Engels astusid blokki demokraatidega, kirjutas Engels: «Kui me sellega poleks nõustunud, kui me poleks nõustunud ühinema liikumisega tema olemasoleval, kõige eesrindlikumal, tegelikult proletaarsel tiival, ja seda edasi arendama, siis poleks meil üle jäänud midagi muud kui jutlustada kommunismi mõnes kolkalehekeses ja asutada suure aktsioonipartei asemel väike sekt.»[2]

«Neue Rheinische Zeitungi» poliitilise programmi aluseks oli võitlus ühtse, jagamatu, demokraatliku Saksa vabariigi eest. Ajalehe esiküljel astusid Marx ja Engels välja artiklitega, milles lükati kategooriliselt tagasi Saksamaa «ülaltpoolt» ühendamise projekt, samuti idee luua Šveitsi eeskujul Saksa föderatiivne vabariik.

Proletaarsele demokraatiale olid ühteviisi vastuvõtmatud nii Saksamaa preisistamine kui ka maa püsiv killustatus väikeriikideks. Ainult Saksamaa ühendamine ühtseks riigiks ja rohkearvuliste monarhistlike valitsuste, eelkõige aga Habsburgide ja Hohenzollerite kukutamine vastas proletariaadi püüetele ja oli kooskõlas maa majandusliku ning poliitilise arengu huvidega. Selle

[1] F. Engels, Kommunistide Liidu ajaloost, K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, II kd., lk. 292.

[2] F. Engels, Marx ja «Neue Rheinische Zeitung», K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, II kd. lk. 271.

eesmärgi saavutamist takistasid Euroopa reaktsioonilised suurriigid — Venemaa, Inglismaa ja Preisimaa. Seepärast kutsusid Marx ja Engels üles revolutsioonilisele sõjale tsaristliku Venemaa kui reaktsiooni peamise kantsi vastu. Sõda tsarismiga pidi viima klassivõitluse edasisele süvenemisele Saksamaal, kõige järjekindlamate demokraatlike ringkondade võidule, lõppkokkuvõttes aga oleks see sõda soodustanud proletariaadi võitu.

Kogu revolutsiooniaja jooksul võitlesid Marx ja Engels järjekindlalt ning leppimatult saksa kodanluse reeturliku poliitika vastu. «Neue Rheinische Zeitungi» veergudel tõestasid nad veenvalt, et hirmust revolutsioonilise rahva ees läks kodanlus sobingule kuningavõimu ja mõisnikega ning asetas end niiviisi kontrrevolutsiooni poliitilise kannupoisi ossa.

Niisama leppimatult kritiseerisid Marx ja Engels Frankfurdi ja Preisi parlamendi tegevust. Nad paljastasid halastamatult saadikute otsustusvõimetust, argust, ainult näilikku kaalutlemist, viljatuid vaidlusi mitte kedagi huvitavates küsimustes ning tegevusetust revolutsiooni suhtes.

Marxi ja Engelsi suhtumine väikekodanlikku demokraatiasse

Marx ja Engels võitlesid halastamatult liberaalse kodanluse vastu, kuid nad pidasid otstarbekaks ning väga vajalikuks toetada väikekodanlikke demokraate. Selline taktika andis võimaluse tõmmata endale saksa tööliste tähelepanu, kellel ei olnud iseseisvat proletaarset parteid ja kes senini järgnesid demokraatlikule parteile. Seepärast soovitasid Marx ja Engels Kommunistide Liidu liikmetel ja nende juhtimise all olevatel töölisorganisatsioonidel astuda Saksamaal tekkinud demokraatlikesse ühingutesse.

Kölnis astusid Marx ja Engels Demokraatlikku Ühingusse. Kölni Demokraatlik Ühing, nagu teisedki pärast märtsirevolutsiooni Saksamaal tekkinud ühingud, kujutas endast koosseisult üsna kirjut ühendust: sinna astusid väikekodanlased, intelligendid, käsitöölised, töölised. Ühingu programm nõudis isiku-, trüki-, ühingute, koosolekute, südametunnistuse ja sõnavabadust. Kuid programm ei olnud selgepiiriline ja jättis kõrvale palju tähtsaid revolutsiooni probleeme.

Demokraatliku Ühingu kõrval tegutses Kölnis Kölni Töölisliit ning Tööliste ja Tööandjate Liit. Marxi algatusel moodustasid need kolm organisatsiooni üldkomitee, kes seadis endale ülesandeks ühendada oma juhtimise alla kõik Reinimaa ja Vestfaali demokraatlikud töölisühingud. Komitee hakkas ette valmistama Reinimaa ja Vestfaali demokraatide kongressi. Kõigi nende abinõude eesmärgiks oli luua tulevikus proletariaadi poliitiline partei, mis juhinduks «Neue Rheinische Zeitungi» poolt esitatud programmist. Kõigi demokraatlike jõudude ühendamist lugesid Marx ja

Engels kodanlik-demokraatliku revolutsiooni võidu hädatarvilikuks tingimuseks, proletariaadi massilise poliitilise partei loomise eelduseks.

Marxi ja Engelsi võitlus Gottschalki ja Borni vastu

Ülaltoodud taktika vastu astus välja tollal Kölni Töölisliitu juhtinud Andreas Gottschalk, Kommunistide Liidu liige. Ta ei mõistnud, et Saksa revolutsiooni ees seisid objektiivselt kodanlik-demokraatlikud, aga mitte sotsialistlikud ülesanded. Gottschalk nõudis «tööliste vabariigi» loomist. Selle nõudmise abil pidi tema arvates toimuma proletariaadi vabastamine. Ta kinnitas, et «tööliste seisus», kes moodustab elanikkonna enamuse, võib saavutada oma eesmärgi seadusandlikesse organitesse valitud saadikute kaudu. Niikaua kui Kölni Töölisliitu juhtis Gottschalk, seisis liidu tegevus valitsusele ja kohalikele võimudele petitsioonide saatmises. Petitsioonides esitati väga vasturääkivaid nõudmisi riigi abist puudustkannatajatele.

Gottschalki taktika krahh saabus Berliini ja Frankfurdi parlamendi valimiste ajal. Valimiste mitmeastmelisus võttis rahvalt kõik võiduvõimalused ja Gottschalk soovitas sektantlikku taktikat: keelduda valimistest osa võtmast. Hoolimata Marxi pooldajate protestidest kiitis Töölisliit tema ettepaneku heaks. Edaspidi saavutasid siiski Kölni Töölisliidus võidu Marxi ja Engelsi pooldajad. Peagi valiti liidu esimeheks Josef Moll, seejärel aga Marx.

Kerge ei olnud ka Marxi ja Engelsi võitlus teise Kommunistide Liidu liikme — Stephan Borni oportunistliku tegevuse vastu.

Born juhtis Tööliste Keskkomiteed, hiljem aga ühingut «Tööliste Vendlus», mille Berliini töölised olid tema abiga loonud. Tööliste Vendlus nõudis tööpäeva kestuse ja töötasu reguleerimist seadusandlikul teel, tööliste kindlustamist tööga, abi tööinvaliididele jne. Kritiseerides Borni, kirjutas Engels: «Sellepärast esinesid tema vennaskonna ametlikes väljaannetes «Kommunistliku Manifesti» vaated läbisegi tsunftimälestuste ja tsunftisoovidega, Louis Blanc'i ja Proudhoni vaadete fragmentidega, protektsionismi kaitsmisega jne.; lühidalt, need inimesed tahtsid kõigi meele järele olla.»[1]

Borni poliitika juhtis saksa tööliste tähelepanu kõrvale suurtelt saksa rahva ees seisvatelt üldpoliitilistelt ülesannetelt, hoidis neid tagasi poliitilisest võitlusest osa võtmast.

---

[1] F. Engels, Kommunistide Liidu ajaloost, K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, II kd., lk. 288.

Marx ja juuniülestõus Pariisis

«Neue Rheinische Zeitungi» proletaarne revolutsiooniline suund ilmnes selgelt Pariisi tööliste juuniülestõusu, proletariaadi esimese kodanlusevastase kodusõja ajal. Ajaleht astus välja otsustavalt ülestõusnute poolel ja osutus ainsaks trükisõnaliseks väljaandeks, mis ammendavalt hindas selle sündmuse klassiolemust ja maailmaajaloolist tähtsust. Juuniülestõusu kogemuste varal õpetasid Marx ja Engels töölistele, et ainult kodanluse kukutamise teel on võimalik vabastada inimkonda kapitalistliku orjuse ikkest.

Marxi ja Engelsi võitlus rahvusliku rõhumise vastu

Kogu revolutsiooniaja vältel arendasid Marx ja Engels võitlust rahvusliku rõhumise vastu. Järjekindlalt paljastasid nad saksa kodanlust, kes surus maha rõhutud rahvaste rahvuslikku vabadusliikumist.

«Me kaitseme ka tulevikus Itaalia sõltumatust, me peame surmavõitlust Austria despotismi vastu Itaalias samuti nagu Saksamaal ja Poolas,» teatas «Neue Rheinische Zeitung».[1]

Marx ja Engels toetasid väga otsustavalt poola rahva rahvuslikku vabadusliikumist sõltumatu ja demokraatliku Poola loomise eest.

Ajaleht tundis tõsist sümpaatiat ungarlaste vabadusvõitluse, eriti aga Ungari Ühiskondliku Julgeolekukomitee püüete vastu tühistada feodaalkoormised.

Marx ja Engels suhtusid heakskiitvalt ühiskondlik-poliitilise liikumise esimesse etappi Böömimaal. Praha ülestõusu päevil mõistsid nad otsustavalt hukka Austria sõjaväelise kildkonna laimu, nagu tegutseks Praha demokraatia Vene tsarismi huvides.

Kuid paljude slaavi piirkondade majanduslik mahajäämus ja aadli ülemvõim põhjustasid liikumise demokraatliku tiiva nõrgenemise, tšehhide ja lõunaslaavlaste rahvusliku liikumise isoleerimise revolutsioonilisest võitlusest teistes Euroopa osades. Osa slaavi rahvaid sattus kontrrevolutsiooni jõudude poolele. See andis Marxile ja Engelsile põhjust teravalt välja astuda tšehhide ja lõunaslaavlaste rahvusliku liikumise vastu, mis osutus kontrrevolutsiooni mängukanniks. Marxi ja Engelsi positsiooni rahvusküsimuses määratlesid revolutsiooni huvid, proletaarse võitluse huvid. Nad toetasid rahvuslikku vabadusliikumist, kui see soodustas revolutsiooni arenemist, olid aga selle vastu, kui liikumist kasutasid ära kontrrevolutsiooni jõud.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Письмо редактору газеты «Alba», Соч., т. 5, изд. 2, lk. 4.

Revolutsiooni lüüasaamine. Marxi ja Engelsi lahkumine Saksamaalt

Kontrrevolutsiooni pealetungi ja reaktsiooni positsioonide tugevnemisega kaasnesid repressioonid revolutsioonilise demokraatia vastu. Tagakiusamine tabas ka «Neue Rheinische Zeitungit». Ajalehe peatoimetaja K. Marx võeti kahel korral vastutusele Kölni vandekohtus. Teda süüdistati «võimude solvamises» ja «mässu õhutamises». Kuid mõlemal korral olid vandekohtunikud sunnitud langetama õigeksmõistva otsuse.

Sedamööda kuidas tugevnes kontrrevolutsioon, arenes demokraatia leeris jõudude jagunemise protsess. Revolutsiooni ajal tõusis mõõtmatult saksa proletariaadi klassiteadvuse tase. Teisest küljest ilmutas väikekodanlik demokraatia üha suuremat ja suuremat vaenulikkust töölisklassi suhtes. Sellistes tingimustes oli lõhe tekkimine proletaarse ja väikekodanliku demokraatia vahel paratamatu. 14. aprillil 1849. aastal teatasid Marx, Engels ja nende poolehoidjad, et nad astuvad välja Demokraatlikust Ühingust. Nad seadsid endale eesmärgiks asutada töölisklassi iseseisev organisatsioon, mis ajaks iseseisvat klassipoliitikat. Sel eesmärgil otsustati kokku kutsuda 1849. aasta mais Reini ja Vestfaali töölisliitude kongress, juunis aga läbi viia töölisühingute ülesaksamaaline kongress. 1849. aasta kevadel viibis Marx ringsõidul Põhja-Saksamaa ja Vestfaali linnades, taastas sidemeid Kommunistide Liidu liikmetega, kohtus töölisliikumise tegelastega. Ent kontrrevolutsiooni võit ajas nurja massilise proletaarse partei loomise plaanid. «Neue Rheinische Zeitungi» toimetuse liikmete enamiku vastu alustati kohtulikku tagakiusamist. Need toimetuseliikmed, kes ei olnud Preisi kodanikud, saadeti Kölnist välja. 19. mail 1849. aastal ilmus ajalehe viimane number, mis oli trükitud punase värviga. Üleskutses «Kölni töölistele» kirjutas toimetus: ««Neue Rheinische Zeitungi» toimetajad tänavad teid oma lahkumise puhul neile osakssaanud osavõtu eest. Nende viimaseks sõnaks on alati ja igal pool: **töölisklassi vabastamine!**»[1]

Lahkunud Kölnist, sõitsid Marx ja Engels Lõuna-Saksamaale, kus käis demokraatlike jõudude võitlus keisririigi konstitutsiooni elluviimise eest. 1. juunil 1849. aastal sõitis Marx Pariisi. Engels läks Pfalzi, kus ta astus Baadeni-Pfalzi sõjaväkke, Willichi üksusesse. Pärast ülestõusnute lüüasaamist läks Engels koos teiste ülestõusust osavõtnutega üle Šveitsi piiri.

Marxi ja Engelsi tegevus revolutsiooniaastail on heaks näiteks demokraatia ja proletaarse võitluse ürituse ennastsalgavast teenimisest. Lenin kirjutas, et osavõtt 1848. aasta revolutsioonilisest võitlusest on otsekui Marxi ja Engelsi tegevuse keskpunktiks.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, К кельнским рабочим, Соч., т. 6, изд. 2, lk. 564.

Marx ja Engels pärast revolutsiooni lüüasaamist

Võidutsev kontrrevolutsioon sundis Marxi 1849. aasta augusti lõpul Prantsusmaa pinnalt lahkuma ja Londonisse asuma, kuhu varsti pärast teda (novembris) saabus ka Engels. 1849. aasta lõpul alustas Kommunistide Liidu reorganiseeritud Keskkomitee uuesti tööd. Marx ja Engels taastasid sidemed tšartismi vasakpoolse tiiva liidritega, astusid ühendusse prantsuse, ungari ja poola pagulaste revolutsiooniliste ringkondadega. Need jõupingutused ei olnud asjatud: Marxi ja Engelsi poolt juhitava Kommunistide Liidu ümber grupeerusid kõige aktiivsemad proletaarsest revolutsioonilisest liikumisest osavõtjad.

1850. aasta märtsis kirjutasid Marx ja Engels «Keskkomitee üleskutse Kommunistide Liidule», milles nad esitasid proletaarse parteitaktika alused uueks ajajärguks, mis oli alanud pärast revolutsiooni lüüasaamist. Selles dokumendis viitavad nad uue revolutsioonilise tõusu võimalusele Saksamaal ja sellele, et siis läheks võim kindlasti üle väikekodanlikule demokraatiale. Lähtudes neist eeldustest, määrasid nad kindlaks töölisklassi ja tema partei taktika.

Marx ja Engels teatasid, et töölised peavad suunama oma jõupingutused iseseisva salajase ja avaliku proletaarse partei loomisele, et Kommunistide Liidu iga osakond tuleb muuta töölisliitude tuumikuks ja keskuseks. Marx ja Engels soovitasid tungivalt, et töölised ärgu usaldagu väikekodanlike demokraatide valitsust, mis luuakse pärast revolutsiooni võitu, ja kutsusid töölisi üles moodustama oma, tööliste valitsus «kas kogukondade juhatuste, kogukonnanõukogude, või töölisklubide ja tööliskomiteede kujul». Üleskutses öeldi, et kodanlikest ja väikekodanlikest elementidest koosnev demokraatlik partei ei saa rahuldada proletariaati, sest demokraatliku väikekodanluse programm taotleb ühiskondliku korra kohandamist väikekodanlusele vastuvõetavamaks, kuid seda ilma kehtivaid ühiskondlikke suhteid muutmata. Üleskutses formuleerisid Marx ja Engels permanentse revolutsiooni teooria alused. Nad kirjutasid: «Sel ajal kui demokraatlikud väikekodanlased tahavad võimalikult kiiresti lõpetada revolutsiooni, ... seisavad meie huvid ja meie ülesanded selles, et muuta revolutsioon katkematuks kuni selle ajani, kuni kõik enam või vähem varakad klassid on võimu juurest kõrvaldatud, kuni proletariaat on kätte võitnud riigivõimu...»[1]

Marxi permanentse revolutsiooni teooriat arendas edasi Lenin proletariaadi klassivõitluse uutes, imperialismiajastu tingimustes, ja see sai kommunistliku partei taktika nurgakiviks kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Обращение ЦК к Союзу коммунистов, Соч., т. 7, изд. 2, lk. 261.

Marxi ja Engelsi võitlus Willichi ja Schapperi rühmituse vastu

Euroopa riikide sise- ja rahvusvahelise olukorra analüüs viis Marxi ja Engelsi veendumusele, et 1850. aastaks on revolutsioonile tõus jõudnud lõpule, et lähematel aastatel revolutsioone ei toimu, sest Euroopa majanduselus on alanud tõusuajajärk. Seepärast panid Marx ja Engels kommunistidele ette loobuda viljatutest katsetest forsseerida revolutsioone, sest revolutsioonid on võimalikud alles pärast uut majanduskriisi. Tuli jõude koondama ja tulevasteks revolutsioonideks ette valmistama hakata. Mõned Kommunistide Liidu liikmed, kes ei arvestanud objektiivseid tingimusi, nõudsid viivitamatut revolutsioonilist väljaastumist ja sattusid poliitiliste avantüüride teele. Kommunistide Liidus seisid fraktsioonilise rühmituse eesotsas Willich ja Schapper, kes teatasid, et on vaja kas otsekohe haarata võim või loobuda üldse võitlusest. Willichi ja Schapperi fraktsiooni käitumine muutis vältimatuks nendest lahkulöömise, mis 15. septembril 1850. aastal leidiski aset Kommunistide Liidu Keskkomitee istungil. Sel päeval heideti Willichi ja Schapperi fraktsiooni liikmed liidust välja. Keskkomitee asukoht viidi Londonist üle Kölni, kus kujundati uus Keskkomitee. Ent Kommunistide Liidu uus Keskkomitee ei suutnud arendada nimetamisväärsemat efektiivset tegevust. 1851. aasta mais avastas Preisi politsei liidu olemasolu ja purustas liidu osakonnad. 1852. aasta oktoobris leidis Kölnis aset kohus Kommunistide Liidu Saksamaal olevate liikmete üle. Eel- ja kohtuliku uurimise käigus sooritas politsei hulga võltsimisi, provokatsioone, vandemurdmisi. Marx paljastas kõik politsei mahhinatsioonid, jälgis tähelepanelikult kohtuprotsessi ja võttis tarvitusele abinõud kohtualuste rehabiliteerimiseks. Ent vandekohus langetas siiski enamikule arreteeritutest süüdimõistva otsuse. Varsti pärast protsessi — 1852. aasta novembris — kuulutas Kommunistide Liit enda laialisaadetuks.

1848. aasta Saksa revolutsiooni iseloom ja lüüasaamise põhjused

1848. aasta revolutsioon Saksamaal algas kui kodanlik-demokraatlik revolutsioon. Tema peaülesandeks oli maa poliitilise killustatuse likvideerimine ja ühtse riigi loomine. Revolutsioon pidi likvideerima maal feodaalsuhted, kukutama monarhiad kõigis Saksa Liidu riikides, tühistama aadli seisuslikud privileegid. Kuid revolutsioon jäi lõpule viimata. Mitte ühtegi neist ülesannetest ei lahendatud revolutsiooni käigus; võidu saavutas feodaalne junkurlik reaktsioon.

Saksa revolutsioon sai lüüa peamiselt seepärast, et tollal polnud Saksamaal ei kodanlus ega ka proletariaat võimeline liikumise etteotsa astuma, kodanlik-demokraatlikku pööret lõpuni

viima. Suurkodanlus läks juba revolutsiooni esimestel päevadel kontrrevolutsiooni leeri, sõlmis monarhide ja aadliga liidu rahva vastu. Väikekodanlus ei olnud organiseerimatuse, pelglikkuse ja kõikuvuse tõttu võimeline töörahva võitlust juhtima. Talurahvaliikumine ei võtnud Saksamaal nii laia hoogu kui XVIII sajandi lõpul, Prantsuse revolutsiooni päevil, ta oli isoleeritud demokraatlikust liikumisest linnades ja jäetud ilma igasuguse juhtimiseta. Töölisklass võttis Saksamaal revolutsioonist üsna aktiivselt osa. Et aga töölisklass oli väiksearvuline, poliitiliselt ebaküps ja puudus proletaarne partei, ei võinud ta olla revolutsioonilise liikumise juhtijaks.

Üheks revolutsiooni lüüasaamise peamiseks põhjuseks oli ühtse poliitilise keskuse puudumine: kümned revolutsioonid kutsusid Saksamaal välja Preisimaa juhtimisel ühinenud feodaalmonarhistliku leeri poolt niisama palju reaktsioone. Niivõrd ebasoodsa jõudude vahekorra tõttu arenesid revolutsioonilised sündmused 1848. aastal langevas joones.

Marksismi-leninismi klassikud revolutsiooni tulemustest

Juba enne revolutsiooni lõid teadusliku kommunismi rajajad ajalooprotsessi kohta harmoonilise teooria, mis tugines dialektilise materialismi graniitsele alusele. See võimaldas Marxil ja Engelsil nii lühikese ajaga (veidi rohkem kui kahe aastaga) luua 1848.—1849. aasta revolutsiooni ajaloo. Marxi teosed «Klassivõitlus Prantsusmaal» (1850) ja «Louis Bonaparte'i kaheksateistkümnes brümäär», Engelsi töö «Revolutsioon ja kontrrevolutsioon Saksamaal» ei esita mitte ainult revolutsiooni teadusliku ajaloo, vaid ühtlasi, ja selles ongi nende teoste peamine väärtus, selgitavad revolutsioonide kui «ajaloo vedurite» suurt tähtsust ajalooprotsessis. Kodanlikud ajaloolased nägid revolutsioonides ainult «segaduste» ajajärku, kõrvalekaldumist ajaloo «normaalsest» arenemisest, «pööraseid aastaid» jne. Marx ja Engels selgitasid revolutsiooniliste epohhide tähtsust, mille käigus kõrvaldatakse peamised ühiskonna arenemist pidurdavad vastuolud ja takistused.

1848.—1849. aasta revolutsiooni kogemused võimaldasid Marxil ja Engelsil teha hulga teoreetilisi üldistusi ja järeldusi, mis olid rahvusvahelise töölisliikumise seisukohalt erakordselt tähtsad. Revolutsiooni kogemused kinnitasid Marxi ja Engelsi järeldust iseseisva proletaarse partei tarvilikkusest, et ilma selleta ei ole võimalik proletariaadil revolutsioonis võita. Tähtsaid järeldusi tegid Marx ja Engels ka proletaarse võitluse taktika, töölisklassi ja talurahva liidu, relvastatud ülestõusu kui kunsti, kodanliku riigimasina vältimatu murdmise, proletariaadi diktatuuri, permanentse revolutsiooni jt. küsimustes.

Kahekümne üheksas peatükk

1848. AASTA REVOLUTSIOON JA RAHVUSLIK LIIKUMINE AUSTRIA KEISRIRIIGIS

1. 1848. AASTA REVOLUTSIOON AUSTRIAS

Revolutsiooni algus Austrias

Juba esimesed teated rahvaülestõusu võidust ja Louis Philippe'i kukutamisest Prantsusmaal avaldasid tohutut mõju Austria ühiskonna laialdastes ringkondades. Linnades ja maal puhkesid rahutused. Tugevnes opositsiooniliikumine liberaalse kodanluse hulgas. Kasvava revolutsiooni survel oli Austria valitsus sunnitud nõustuma Alam-Austria Landtagi kokkukutsumisega.

13. märtsil kogunes Viinis hoone juurde, kus sel päeval avati Landtagi istung, hulk rahvast — Viini töölisi, käsitöölisi, linnakehvikuid. Kõikjalt kostis üleskutseid Metternichi kukutamiseks, võitluseks sajanditepikkusest orjusest vabanemise eest, rahva relvastamiseks.

Valitsus otsustas rahva ülestõusu maha suruda ja hakkas koondama sõjaväge. Vastuseks sellele tulid Landtagi hoone juurde kogunenutele abiks töölised ja linnakehvikud Viini agulitest. Mitmetes Viini rajoonides algasid verised kokkupõrked. Lahingud kestsid kogu päeva ja lõppesid ülestõusnute võiduga. Valitsus oli sunnitud Metternichi erru saatma ja nõustuma üliõpilaste (akadeemilise) leegioni moodustamisega. 14. märtsil loodi Rahvuskaart.

Võitlus muutus järjest pinevamaks. 14.—15. märtsil lõhkusid töölised Viini äärelinnades masinaid, süütasid vabrikuid.

15. märtsil avaldati reskript, milles teatati, et keiser on nõustunud konstitutsiooni sisseseadmisega.

Revolutsioonilised väljaastumised Viinis 15.—16. mail

Austria revolutsiooni esimesel etapil võtsid sellest aktiivselt osa mitte ainult töölised ja laiad väikekodanluse hulgad, vaid ka kodanlased, välja arvatud kontrrevolutsiooniliselt meelestatud raha-

tuusad. Kuid juba üsna pea tugevnesid vastuolud eilsete liitlaste — ühelt poolt kodanluse ning teiselt poolt tööliste ja revolutsiooniliselt meelestatud üliõpilaste vahel. Kodanlus pidas revolutsiooni lõpetatuks ja püüdis takistada selle edasist süvenemist. Rahvahulgad seevastu polnud rahul märtsirevolutsiooni tulemustega, mis ei parandanud nende materiaalset olukorda.

25. aprillil avaldati valitsuse poolt väljatöötatud Austria keisririigi konstitutsioon. Konstitutsioon kuulutas Austria keisririigi «ühtseks ja jagamatuks». Keisrile kuulus kogu täidesaatev võim ja sõjaväe juhatamine. Austria Reichstag pidi koosnema kahest kojast, seejuures määras keiser enamiku ülemkoja liikmetest. Reichstagi valimised pidid toimuma kõrge varandusliku tsensuse alusel ja nad polnud otsesed, vaid kaheastmelised. Töölised, teenijaskond, sõja- ja tööinvaliidid jäeti valimisõigusest hoopis ilma.

Konstitutsioon kutsus esile protestitormi Austria demokraatlikes ringkondades ja paljurahvuselise Austria keisririigi teistes osades. Valitsus valmistus andma lööki demokraatlikule liikumisele, Viini koondati kiiresti sõjaväge; 14. mail anti välja määrus Rahvuskaardi Poliitilise Keskkomitee laialisaatmise kohta.

Rahvahulgad valmistusid vastulöögiks. Töölised, üliõpilased ja Viini kodanike laiad hulgad relvastusid. 15. mail algasid Viinis revolutsioonilised väljaastumised. Tuhanded Viini eeslinnade töölised kiirustasid relvastatult ülikooli juurde; nad olid kõige aktiivsemad osavõtjad massilistest demonstratsioonidest, mis toimusid sel päeval Viini kesklinnas — keisrilossi juures. Paljudes kohtades ehitati barrikaade.

Demonstrandid nõudsid, et valitsus tühistaks Rahvuskaardi poliitilise komitee laialisaatmise otsuse, viiks sõjaväe Viinist välja, kehtestaks üldise valimisõiguse ja kutsuks kokku Asutava Kogu. Valitsus oli sunnitud taanduma. Määrus Rahvuskaardi poliitilise komitee laialisaatmise kohta tühistati; samaaegselt teatati üldise valimisõiguse kehtestamisest ja ühekojalise Reichstagi loomisest.

14. mail põgenes Ferdinand I koos perekonna ja õukonnaga salaja Viinist Innsbrucki — Tirooli tähtsamasse linna —, mis oli kontrrevolutsiooniliste vägede kaitse all. Need keiserlikud väed pidasid sõda itaalia rahva vastu.

Rahvaülestõus Viinis 26.—27. mail

18. mail korraldati Viinis vabariikliku riigipöörde katse, mis aga ebaõnnestus. Valitsus ruttas oma võitu ära kasutama kallaletungiks demokraatlikele ringkondadele. 18. mai õhtul anti välja määrus, millega keelati koosolekute kokkukutsumine ja lendlehtede trükkimine. 24. mail teatas valitsus ülikooli ja teiste kõrgemate koolide sulgemisest, 26. mail aga andis välja määruse aka-

deemilise leegioni laialisaatmise kohta. Rahvahulgad tõusid revolutsiooni võitude kaitseks üles. 26.—27. mail kattusid Viini tänavad uuesti barrikaadidega. Mitmel pool leidsid aset kokkupõrked tööliste ja valitsusvägede vahel. Valitsus oli sunnitud tegema järeleandmisi: ta võttis tagasi akadeemilise leegioni laialisaatmise määruse, sõjaväed viidi pealinnast välja ja linna kaitse usaldati Rahvuskaardile; arreteeriti mõned kontrrevolutsioonilise aristokraatia esindajad. Rahvahulkade survel reorganiseeriti aprillis loodud Julgeolekukomitee. Selle koosseisu võeti Rahvuskaardi ja akadeemilise leegioni esindajad.

Revolutsioonilised väljaastumised 15.—16. ja 26. mail ei taganud demokraatlikele jõududele kuigivõrd püsivat võitu, kuid nad sundisid kontrrevolutsioonilisi ringkondi edaspidi hoiduma avalikust kallaletungist märtsirevolutsiooni saavutustele. 10. juunil avaldati uus valimisseadus, mis andis töölistele võimaluse osa võtta Reichstagi valimistest. Kuid need pealesunnitud järeleandmised ei kestnud kaua. Kontrrevolutsioon hakkas ette valmistama uueks pealetungiks.

Austria Reichstagi avamine. Feodaalkoormiste kaotamise küsimuse arutamine

22. juunil alustas istungeid Austria Reichstag. Tema koosseisu kuulusid mõisnike, kodanluse ja kodanliku intelligentsi esindajad. Kuid koos nendega olid Reichstagi valitud — hoolimata mõisnike visast vastupanust — 97 talurahva saadikut. Deputaatide hulgas olid erinevate rahvuste esindajad — sakslased, tšehhid, poolakad, ukrainlased jt.

Eriti tormilised vaidlused tekkisid agraarküsimuse arutamisel. Hiilgavate kõnedega talupoegade huvide kaitseks astusid Reichstagis välja Sileesia deputaat üliõpilane Hans Kudlich ja ukraina talupojad Ivan Kapuštšak Galiitsiast ja Lukjan Kobõlitsa Bukoviinast.

26. juunil tegi Kudlich ettepaneku feodaalkoormised kaotada ilma igasuguse väljaostuta, 8. augustil esitas ta selles küsimuses selgelt formuleeritud seaduseelnõu. Ent see ettepanek, mis väljendas talupoegade laialdaste kihtide soove, kohtas suurmõisnike ja kodanluse ladviku visa vastuseisu.

29. augustil võttis Reichstag vastu määruse talupoegade feodaalkoormiste kaotamise kohta. Kuid mõisnike visa nõudmise tõttu kaotati ilma väljaostuta vaid need kohustused, mis olid seotud talupoegade isikliku sõltuvusega; peamisi feodaalkoormisi — teorenti, teoorjust ja mitmesuguseid servituute — võis lunastada vaid vabaksostu teel. 7. septembril feodaalkoormiste kaotamise kohta väljaantud seaduse alusel pidid talupojad tasuma mõisnikele kaks kolmandikku väljaostumaksust, riik kandis ainult ühe kolmandiku.

Väljaostumaksud määrati väga kõrged: 20 korda kõrgemad kui talupoegade ühe aasta rendimaksud. Kuid siiski oli feodaalkoormiste kaotamisel suur tähtsus — see oli Austria revolutsiooni silmapaistvamaid võite.

Tööliste väljaastumised 21.—23. augustil. Karl Marxi saabumine Viini

Juuniülestõusu mahasurumine Pariisis, Praha ülestõusu lämmatamine, aga samuti ka Radetzky võidud, kes juhatas Austria vägesid Itaalias, julgustasid kontrrevolutsiooni Austrias. See leidis kujuka väljenduse provokatsioonis, mille valitsus organiseeris augustis. 19. augustil anti välja seadus Viinis töötavate ehitustööliste palkade alandamise kohta. Töölised organiseerisid protesti-demonstratsiooni. Relvadeta tööliste vastu, kes suuremalt osalt olid koos naistega, saadeti Rahvuskaardi üksused ja sõjaväeosad, kes avasid tule demonstrantide pihta. 30 inimest tapeti, 300 sai haavata.

Pärast tööliste väljaastumise verist mahasurumist kiirenes järsult klassijõudude rühmitumine. Kodanlus lähenes üha enam feodaal-monarhistliku kontrrevolutsiooni jõududele.

Suur tähtsus töölisliikumise arenemisele Austrias oli Marxi viibimisel Viinis (28. augustist kuni 6. septembrini 1848). Viini tuli Marx demokraatlike ja töölisorganisatsioonidega sidemete loomiseks, juba 28. augustil võttis ta osa Viini Demokraatliku Ühingu istungist. Oma ettekandes kritiseeris ta otsustavalt Austria väikekodanlike demokraatide esindajaid, kes ei saanud aru 21.—23. augusti sündmuste tõelisest klassiolemusest. Marx kutsus Demokraatliku Ühingu liikmeid üles otsustavalt võitlema pealetungivate kontrrevolutsiooni jõudude vastu.

30. augustil esines Marx 1848. aasta juunis organiseeritud Esimese Üleüldise Viini Töölisliidu istungil ettekandega juuniülestõusust Pariisis ja töölisklassi vabastamise tingimustest. 2. septembril aga ettekandega palgatööst ja kapitalist.

Oktoobriülestõus Viinis

3. oktoobril kuulutas Austria valitsus ametlikult sõja revolutsioonilisele Ungarile.

Vastavalt sõjaministeeriumi käsule pidi Viini grenaderipataljon 6. oktoobril minema Ungari revolutsiooni maha suruma, kuid pataljon keeldus käsku täitmast. Öösel algas sõdurite vennastumine rahvaga. Kõikjal kuuldusid üleskutsed vastupanuks Austria militaristliku kildkonna kontrrevolutsioonilistele plaanidele alustada ülestõusu.

Valitsus saatis ülestõusnute vastu suured sõjaväeosad. Mõne-

des Viini rajoonides — Tabory silla juures ja vaksali piirkonnas —, leidsid aset verised kokkupõrked. Ülestõusnutel õnnestus haarata enda kätte kahurid. Rahva poolt vihatud sõjaministri Latouri, kes oli tuntud oma mõrtsukalike tegudega Itaalias, Ungaris, Böömimaal ja Galiitsias, võtsid ülestõusnud kinni ja poosid üles. Kiiresti haaras ülestõus kõik Viini rajoonid ja suurem osa linnast puhastati valitsusvägedest.

Ülestõusnutel polnud küllaldaselt relvi, seepärast püüti tungida arsenali. Pärast ägedat lahingut, mis kestis mitu tundi, langes arsenal rahva kätte.

Keiser Ferdinand I, kes tuli Viini tagasi 12. augustil, põgenes teistkordselt Austria pealinnast 7. oktoobril. Ta peatus Olmützis, kus oli kontrrevolutsiooniliste vägede staap, mille eesotsas seisis feldmarssal krahv Windischgrätz. Austria valitsev kildkond hakkas kiiresti koondama Viini ümber sõjaväge, mille suurus ulatus oktoobri lõpuks 60 000 meheni. Siia saabusid varsti ka Jellačiči väed Horvaatiast.

Viini revolutsiooniliste demokraatide ringkonnad valmistusid otsustavaks võitluseks. Töölised, üliõpilased ja käsitöölised nõudsid relvi, et luua võitlussalku lahinguteks kontrrevolutsioonilise sõjaväega, kes koondas oma jõude Viini ümber. Kuid Austria Reichstag ja Julgeolekukomitee (mis oli loodud juba 20. aprillil) ei hakanud juhtima Viini rahvahulkade revolutsioonilist võitlust.

Suurt energiat Viini kaitse organiseerimisel ilmutas andekas väejuht, poola emigrant kindral Joseph Bem, kes moodustas oktoobri keskpaiku mobiilse kaardiväe.

Mobiilne kaardivägi koosnes peaaegu eranditult töölistest ja käsitööliste sellidest. Lahinguteks kontrrevolutsioonilise sõjaväega valmistus ka akadeemiline leegion.

12. oktoobril tegi Hans Kudlich Reichstagile ettepaneku saata kõikidesse provintsidesse täievolilisi saadikuid, et luua revolutsiooni saavutuste kaitsmiseks maakaitsevägi. Reichstag lükkas Kudlichi ettepaneku tagasi, pärast seda võttis Kudlich ise ette sõidu mööda Alam- ja Ülem-Austriat, kuid ei saavutanud kuigivõrd nimetamisväärseid tulemusi.

Ülestõusnud Viin arvestas põhjendatult revolutsioonilise Ungari armee abiga: polnud kahtlust, et vallutanud Viini, söösta-vad kontrrevolutsioonilised väed Ungari kallale. Kuid Ungari valitsus venitas abiväe saatmisega Viini. 28. oktoobril püüdsid lõpuks Ungari revolutsioonilised väeüksused Viini läbi murda, kuid õige aeg selleks oli juba mööda lastud.

Paljud hellitasid veel lootust, et Frankfurdi parlament ja tema poolt loodud keskvalitsus abistavad kangelaslikke Viini ülestõusnuid. Kuid parlament ja keskvalitsus ei mõelnudki revolutsioonilise Viini abistamisele. Teistsuguse seisukoha võttis Frankfurdi parlamendi vasakpoolne, demokraatlik tiib ja saatis Viini oma komissarid Robert Blumi ja Julius Fröbeli. Robert Blum

võitles mehiselt Viini kaitsjate hulgas ja kui kontrrevolutsiooniline sõjavägi vallutas linna, lasti ta maha.

Viini demokraatide lootusi ei õigustanud ka teised Austria keisririigi maad. Tšehhi liberaalid suhtusid demokraatlikku Viini avaliku vaenuga. Tšehhi revolutsioonilised demokraadid püüdsid Viinile abi osutada ja astusid sel eesmärgil ühendusse tööliste ning üliõpilastega, kuid nende püüdeid ei krooninud edu. Suur tähtsus oli Lvovi ülestõusul, mis puhkes novembri algul. Sellest ülestõusust võtsid massiliselt osa poolakad ja ukrainlased. Austria sõjaline kildkond pommitas Lvovi metsikult suurtükkidest ning ülestõus suruti maha. Samal ajal lähenes aga otsustavate kokkupõrgete aeg viinlaste ja kontrrevolutsiooni sõjaväe vahel. 23. oktoobril esitas Windischgrätz Viinile ultimaatumi, milles ta nõudis tingimusteta kapituleerumist. 25. oktoobril algas Viini pommitamine. 28. oktoobril õnnestus kontrrevolutsioonilistel vägedel tungida Viini sisekvartalitesse. Võitlus käis iga maja ja iga jalatäie maa eest. Töölised — mehed, naised ja lapsed võitlesid barrikaadidel ennastsalgava vaprusega. Ägedad lahingud käisid Tähebarrikaadil, mille olid ehitanud Viini töölised. Siin võideldi Joseph Bemi juhtimisel.

1. novembril vallutasid keiserlikud väed Viini. Kontrrevolutsiooniline kamarilja õiendas pealinna ülestõusnud elanikega julmalt arveid. Eriti märatses Austria sõjaline kildkond töölisagulites. Mahalastute hulgas olid ajalehe «Radikal» toimetaja Julius Becher, sama lehe kaastööline Hermann Jellinek ja, nagu juba öeldud, ka Robert Blum.

Viini ülestõusu tähtsus. Selle lüüasaamise põhjused

Marx ja Engels hindasid kõrgelt Viini oktoobriülestõusu tähtsust. Sel ülestõusul oli Saksamaa jaoks «... niisama otsustav tähtsus kui Prantsusmaale proletaarlaste võitlused Pariisis».[1]

«Lüüasaamine pärast visa võitlust,» kirjutas Engels, «pole väiksem revolutsioonilise tähtsusega fakt kui kergelt saavutatud võit. Lüüasaamised — Pariisis juunis ja Viinis oktoobris 1848. aastal — tegid igal juhul võrreldamatult rohkem rahva mõtte revolutsioniseerimiseks nendes kahes linnas kui veebruari ja märtsi võidud.»[2]

Viini ülestõusu lüüasaamise peamiseks põhjuseks oli kodanluse reetlik poliitika nii Viinis eneses kui ka Frankfurdi parlamendis. Peale selle oli üheks kaotuse põhjuseks väikekodanlike demokraa-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Революция и контрреволюция в Германии, Соч., т. 8, изд. 2, lk. 63.

[2] Sealsamas, lk. 80.

tide, kes seisid ülestõusu eesotsas, püsimatus ja järjekindlusetus, nad polnud suutelised võitluse juhtimiseks keskust looma.

Olulist abi andsid Austria kontrrevolutsioonilisele kamariljale slaavi rahvaste feodaal-monarhistlikud ülemkihid.

Kontrrevolutsiooni pealetung Austrias

Viini demokraatliku ülestõusu kaotuse kasutasid ära kontrrevolutsioonilised jõud laialdaseks pealetungiks revolutsiooni saavutuste vastu. Valitsus viis Austria Reichstagi üle väiksesse Määrimaa linna Kromeřižisse. Valitsus toetus tugevnevatele reaktsioonijõududele, heitis endalt maski ja kohtles Reichstagi tseremoonitsemata ning üleolevalt. Franz Joseph I, kes astus keisritroonile 2. detsembril 1848, kutsus avalikult üles «taastama Austria keisririigi ühtsust», mis tähendas rõhutud rahvaste vabaduspüüete mahasurumist. Kontrrevolutsiooniline klikk valmistas ette riigipööret.

Ööl vastu 7. märtsi 1849 ajas sõjavägi Austria Reichstagi laiali ja valitsus teatas uue konstitutsiooni vastuvõtmisest. See «kõrgemalt poolt kingitud» konstitutsioon andis kogu täidesaatva võimu keisrile ja säilitas Ungari, Böömimaa ja teiste Habsburgide dünastia maade rahvusliku rõhumise. Seadusandlik võim jäeti üleriigilisele reichstagile, mis koosnes kahest kojast. Ent ka seda konstitutsiooni ei viidud tegelikult ellu. Austrias ja kõikides Austria keisririigi maades võidutses jälle absolutism.

Austria 1848. aasta revolutsiooni iseloom ja tähtsus

Austria revolutsiooni liikumapanevateks jõududeks olid töölisklass, talupojad, linnade väikekodanlus, demokraatlik intelligents.

Kõige aktiivsemat ja tähtsamat osa revolutsiooni käigus, eriti oktoobriülestõusu ajal Viinis etendasid töölised. Viini proletaarlased ja üliõpilased moodustasid, nagu kirjutas Engels, revolutsioonilise sõjaväe tuuma. Kuid töölisklass oli veel liiga nõrk ja hegemoonia kuulus selles revolutsioonis liberaalsele kodanlusele.

Üheks Austria revolutsiooni tähtsamaks iseärasuseks oli see, et erinevalt Saksamaast, kus revolutsiooni põhiküsimuseks oli poliitilise killustatuse likvideerimine ja maa rahvuslik ühendamine, seisis Austrias peamine ülesanne monarhia kukutamises ja Habsburgide võimu all olevate rõhutud rahvaste vabastamises. Ent revolutsioon Austrias, mis võttis kodanlik-demokraatliku iseloomu, osutus poolikuks, jäi lõpule viimata. Seda põhjustas austria liberaalse kodanluse reeturlik poliitika. Kodanlus reetis rahva ja astus liitu feodaal-monarhistliku kontrrevolutsiooni jõududega.

Sügavate klassivastuolude põimumist rahvuslike vastuoludega kasutas Austria kontrrevolutsiooniline kamarilja laialdaselt ära. Austria reaktsioon kasutas oma vana meetodit — ühe rahvuse teise vastu ässitamist, et nõrgestada revolutsiooni jõudusid. Rahvavastast, reeturlikku osa etendas ka slaavi rahvaste liberaalne kodanlus, kes astus liitu Habsburgidega.

Kodanlus reetis Austrias talupojad nagu Saksamaalgi, kui kõne alla tuli feodaalsuhete likvideerimise küsimus. Tööliskiass aga, kes sel ajal polnud veel küps kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis hegemooni osa etendama, ei suutnud juhtida talupoegade võitlust feodaalse rõhumise vastu.

Hoolimata Austria 1848. aasta revolutsiooni lüüasaamisest, on tema tähtsus erakordselt suur. Massilised talupoegade feodalismivastased liikumised viisid revolutsioonieelsete feodaalsuhete likvideerimisele, kuigi talupoegadele rasketel tingimustel. Absolutism küll taastati, kuid tagasipöördumine endiste feodaal-pärisorjuslike suhete juurde oli juba mõeldamatu. Austrias olid loodud tingimused senisest intensiivsemaks kapitalismi arenguks, töötuslikuks revolutsiooniks, mis omakorda on aluseks vabrikuproletariaadi tekkimisele, tema klassiteadlikkuse ja organiseerituse kasvule.

2. REVOLUTSIOONILINE LIIKUMINE JA RAHVUSLIK VABADUSVÕITLUS BÖÖMIMAAL AASTAIL 1848—1849

1848. aasta märtsipäevad ja demokraatliku liikumise hoogustumine Böömimaal

Juba märtsi algul levitati Prahas ja paljudes Böömi provintsilinnades lendlehti, milles nõuti konstitutsiooni kehtestamist, sõnavabadust jne.

Salajase demokraatliku ühingu «Repeal» kutsel, kuhu kuulusid radikaalselt meelestatud väikekodanluse ja intelligentsi esindajad, kutsuti Prahas Püha Vaclavi kuursaalis kokku suur rahvakoosolek. Koosolekul otsustati pöörduda Austria keisri poole petitsiooniga, milles nõutakse kõikide tšehhi maade ühise parlamendi kokkukutsumist, feodaalkoormiste kaotamist, tšehhi keelele saksa keelega võrdsete õiguste andmist riiklikes, administratiivsetes ja kultuuriasutustes ja muid ümberkorraldusi. Selle petitsiooni lõplikuks redigeerimiseks moodustati niinimetatud Püha Vaclavi komitee, mille koosseisu kuulusid tšehhi ja saksa kodanluse esindajad.

Petitsiooni väljatöötamise käigus ilmnesid selgelt sügavad lahkhelid väikekodanlike radikaal-demokraatlike ringkondade ja kodanlike natsionalistide leeri vahel, mida juhtis František Palacky, kes tegutses tšehhi aadlikega liidus.

Ühingu «Repeal» liikmed panid ette lisada petitsiooni projekti nõudmisi, mis polnud ainult rahvusliku, vaid ka sotsiaal-majandusliku ja poliitilise iseloomuga. Nad soovitasid nõuda teoorjuse ja teiste feodaalkoormiste hüvituseta kaotamist, töö organiseerimist, töötasu reguleerimist jne. Liberaal-kodanliku leeri esindajad nõudsid visalt petitsiooni tekstist kõikide punktide väljajätmist, mis sisaldasid sotsiaalsete reformide nõudmisi. Ainult sõnumid Viinis alanud revolutsioonist ja Praha tööliste ning väikekodanlaste surve mõjutas Püha Vaclavi komiteed neid nõudmisi petitsiooni teksti panema. 19. märtsil saadeti petitsioon keisrile Viini. Ferdinand I vastus ei rahuldanud petitsiooni tähtsamaid nõudmisi. Seepärast koostas Püha Vaclavi komitee 28. märtsil teise petitsiooni, kuhu võeti uuesti kõikidele tšehhi maadele ühise parlamendi ja vastutava ministeeriumi moodustamise nõue.

Vastuses teisele petitsioonile (niinimetatud «kabinetileht» 8. aprillist) tegi Ferdinand I mõningaid järeleandmisi: ta nõustus tšehhi maade jaoks vastutava ministeeriumi loomisega ja tšehhi ning saksa keele võrdõiguslikkuse tunnustamisega riigihalduses. Ent ka nüüd jäi osa tähtsaid nõudmisi rahuldamata, nende hulgas kõigi tšehhi maade ühtseks tervikuks ühendamise ja neile autonoomia andmise küsimus, mis jäeti Austria Reichstagile läbi vaadata.

Märtsipäevad tähistasid rahvamasside liikumise hoogustumist Böömimaal. Tööstuskeskustes — Prahas, Moravska Ostravas, Brnos ja mujal — puhkesid töölisrahutused. Üheks tähtsamaks tööliste väljaastumiseks oli Praha tekstiilitööliste liikumine. 17. märtsil nõudsid nad valitsuselt tekstiilitööliste olukorra parandamist. Austria võimud olid sunnitud tarvitusele võtma abinõusid tööpuuduse vähendamiseks ja isegi sisse seadma kasina toetuse töötutele.

Koos töölisliikumise hoogustumisega algas talupoegade laialdane liikumine feodaalse ikke vastu. Hirmust talupoegade ülestõusu ees andis Austria valitsus 28. märtsil 1848 välja seaduse (patendi) teoorjuse kaotamisest ja sellega kaasnevast kompensatsioonist mõisnikele. Patendi kohaselt kuulus teoorjus kaotamisele väljaostu eest alates 31. märtsist 1848.

Juba lähematel nädalatel pärast patendi avaldamist tõusid Böömimaal talupoegade rahutuste lained, mida sageli maha suruti sõjalise jõu abil. Talupojad keeldusid feodaalkoormisi täitmast. Talupoegade liikumisele aitas kaasa radikaal-demokraatlike ringkondade agitatsioon, kes kutsusid talupoegi üles võitlema kõigi feodaalkoormiste ja aadlike privileegide kaotamise eest.

Rahvusliku vabadusvõitluse hoogustumine Böömimaal

Seoses saksa kodanluse nõudmisega arvata Böömimaa tulevase ühendatud Saksamaa koosseisu, halvenesid suhted tšehhi ja saksa poliitikategelaste vahel. Tšehhi kodanluse esindajad keeldusid Frankfurdi parlamendi tööst osa võtmast. Böömimaa Rahvuskomitees, mis loodi 13. aprillil, tekkis juba 19. aprillil lõhe: saksa kodanlikud poliitikud astusid selle koosseisust välja ja moodustasid oma Konstitutsioonilise Liidu. Et tagada saksa kodanlusele valitsev asend ja säilitada slaavi rahvaste sõltuvat seisundit, tegid saksa kodanlikud poliitikud Böömimaal laialdaselt šovinistlikku, slaavlastevastast propagandat.

Üks neist — Schilling — kuulutas väljakutsuvalt: «Kui ei õnnestu Böömimaad Saksa Liidu koosseisus hoida veenmise teel, tuleb ta aheldada Saksamaa külge mõõgatera abil.»

Saksa kodanlike natsionalistide slaavivastane propaganda, mille eesmärgiks oli Böömimaa liitmine Saksamaa koosseisu, kutsus esile pahameele tšehhi ühiskonna laiades kihtides. Suur osa Böömimaa elanikkonnast ei võtnud osa Frankfurdi parlamendi valimistest. 68 valimisringkonnast keeldusid 47 üldse valimisi korraldamast, kokku valiti Böömimaalt 18 deputaati, enamuses sakslased.

Tšehhi liberaalne kodanlus rakendas kogu jõudu selleks, et töörahvast eemale juhtida võitlusest oma klassihuvide eest, luua rahvahulkades kogu tšehhi rahva ühtsuse illusiooni. Nende eesmärkide saavutamiseks pidi kodanluse arvates kaasa aitama slaavi rahvaste kongressi kokkukutsumine.

30. aprillil kogunesid Prahasse ettevõtte algatajad — peamiselt tšehhi ja poola poliitikategelased — kodanluse ja aadlike esindajad. Nad pöördusid kohe kõigi Austria keisririigi slaavlaste poole üleskutsega saata esindajaid kongressile.

2. juunil Prahas avatud slaavi kongressist võttis osa 340 delegaati — tšehhid, slovakid, poolakad, ukrainlased, serblased, horvaadid ja sloveenid. Juhtiv osa kuulus kongressil F. Palackyle ja tema pooldajatele tšehhi liberaalse kodanluse leerist, kes seisid austroslavismi positsioonidel. Austroslavistid pidasid vajalikuks Austria keisririigi terviklikkust säilitada, nad tahtsid teda ainult muuta võrdõiguslike rahvaste föderatsiooniks. Enamik kongressist osavõtjaid oli revolutsioonilise liikumise vastased. Ent delegaatide hulgas oli isikuid, kes kuulusid demokraatlikku tiiba — I. V. Frič, F. Gavliček, K. Sabina, K. Sladkovsky. Külalistena olid kongressil Mihhail Bakunin ja poola revolutsioonilise liikumise tegelane Karl Libelt.

Demokraadid kriipsutasid alla vältimatu võitluse vajadust feodaalse kontrrevolutsiooni vastu ja levitasid slaavi demokraatlike ringkondade ning Saksa, Austria ja Ungari revolutsioonilise demokraatia solidaarsuse ideed. Revolutsioonilis-demokraatlike

ringkondade esindajaid oli kongressil arvuliselt vähe, kuid nende poolt esiletõstetud eesrindlikud ideed kujutasid endast ähvardavat ohtu Austria kontrrevolutsioonile.

12. juunil võttis kongress vastu «Manifesti Euroopa rahvastele». Kongressi järgnevad istungid ei saanud toimuda seoses samal päeval Prahas alanud relvastatud ülestõusuga.

Relvastatud ülestõus Prahas 1848. aasta juunis

Maikuu lõpus puhkes Prahas trükitööliste streik, seejärel aga algasid ulatuslikud väljaastumised tekstiilitööstuse ja jahutööstuse ettevõtetes Praha äärelinnades. Tööliste hulgas levisid laialdaselt lendlehed, mis kutsusid üles võitlema nälja, viletsuse ja tööpuuduse vastu. Iga päevaga kasvas ka talupoegade feodalismivastane liikumine, nõuti tungivalt feodaalkoormiste kaotamist ilma igasuguse väljaostuta. Reaktsionäär Windischgrätz — tšehhi rahva õelaim vaenlane — ujutas Praha sõjaväeüksustega üle. Tšehhi demokraadid nõudsid Praha vastu suunatud sõjaliste ettevalmistuste lõpetamist ja marssal Windischgrätzi tagandamist Praha garnisoni juhataja kohalt. Neid nõudmisi ei rahuldatud ja demokraadid pöördusid Praha tööliste poole üleskutsega alustada võitlust. 12. juunil toimus Praha tänavatel meeleavaldus, millest võttis osa tuhandeid inimesi. Demonstrante võeti vastu püssilaskudega. Vastuseks sellele alustasid võitlust Praha töölised, käsitöölised, linnakehvikud ning demokraatliku intelligentsi esindajad ja võitlesid mehiselt barrikaadidel vaenlase ülekaalukate jõudude vastu.

13. juunil saatsid ülestõusnud oma saadikud talurahvast appi kutsuma. Lendlehtedes, mis saadeti talupoegadele, öeldi: «Ärge makske makse, ärge tehke tegu ja tulge viivitamatult kootide, vikatite või muude relvadega Prahasse.» Üleskutse leidis elavat vastukaja ümbruskonna külade talupoegade hulgas. Talupoegade rühmad, kogusummas paarkümmend tuhat inimest, püüdsid ülestõusnutele appi rutata, kuid nad ei suutnud tungida Prahasse, mida piirasid igast küljest valitsusväed. Viie päeva jooksul võitlesid ülestõusnud kangelaslikult Praha barrikaadidel. Juba 14. juunil laskis Austria sõjaväeline kildkond käiku suurtükiväe. Praha pommitamine jätkus isegi pärast seda, kui ülestõusnud olid kapituleerunud.

Praha ülestõusul oli suur ajalooline tähtsus. See tšehhi rahva laiade hulkade suur relvastatud väljaastumine oli Böömimaa 1848.—1849. aasta revolutsiooni kõrgpunktiks.

Hoolimata kõikidest katsetest õhutada rahvuslikku vaenu tšehhi ja saksa rahva vahel, võitlesid õlg õla kõrval koos tšehhi demokraatidega Praha barrikaadidel ka saksa elanikkonna parimad, demokraatlikult meelestatud esindajad.

Marx ja Engels hindasid kõrgelt Praha revolutsioonilist ülestõusu. Nad kritiseerisid saksa kodanlikke liberaale, kes Frankfurdi parlamendis õigustasid Saksa militaristliku kildkonna «kangelastegusid» mitte ainult Itaalias ja Poolas, vaid ka Böömimaal. «Neue Rheinische Zeitungi» veergudel paljastasid Marx ja Engels Austria militaristliku kildkonna provokatsioonilisi kuritöid Prahas ja häbimärgistasid sõda, «... milles Saksamaa teotas oma uut ajastut». [1]

Poliitiline võitlus Böömimaal pärast Praha ülestõusu mahasurumist

Relvastatud ülestõus Prahas oli tähtsaks tähiseks ühiskondliku liikumise arengus Böömimaal 1848. aastal.

Pärast Praha ülestõusu mahasurumist pühendasid tšehhi kodanlikud liberaalid kogu jõu rahva revolutsioonilise liikumise mahasurumisele, püüdsid anda tšehhide ühiskondlikule liikumisele kodanlik-rahvuslikku suunda, taastada kontrrevolutsioonilise Habsburgide kamarilja positsioone. Oktoobriülestõusu ajal Viinis võtsid tšehhi liberaalid ülestõusnud rahva suhtes avalikult vaenuliku positsiooni.

Tšehhi radikaalsed demokraadid jätkasid valitsuse karmidest repressioonidest hoolimata visa võitlust kontrrevolutsiooni jõudude vastu. Viini oktoobriülestõusu päevil väljendasid tšehhi demokraadid eesotsas Joseph Vaclaw Friči ja Karel Sabinaga avalikult solidaarsust Viini ülestõusnutega. Samuti tervitasid demokraatide esindajad ungari rahva vabadussõda Austria kontrrevolutsiooni ja tsaristlike interventide ühendatud jõudude vastu.

Kui 1848. aasta mais revolutsioonilis-demokraatlikud ringkonnad Lõuna- ja Lääne-Saksamaal uuesti alustasid avalikku võitlust kontrrevolutsiooni jõudude vastu, määrasid tšehhi radikaalsed demokraadid 12. maile ülestõusu Prahas. Ent vandenõu avastati ja valitsus hakkas seilest osavõtnuid julmalt taga kiusama. Karel Sabinale, Joseph Fričile ja teistele radikaalse demokraatliku partei juhtidele määrati surmanuhtlus, mis asendati pikaajalise vangistusega.

Julmad repressioonid pärast Praha ülestõusu mahasurumist ei lasknud tšehhi demokraatidel kodanlike liberaalide rahvavaenulike plaanide elluviimist takistada. Kodanlikud liberaalid kasutasid oma huvides tšehhi rahva sügavat rahulolematust saksa kodanluse poliitikaga, nad aitasid natsionalistlike fraaside varjus kaasa revolutsiooni jõudude mahasurumisele ja reaktsioonilise Habsburgide absolutismi positsioonide kindlustamisele.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Революция и контрреволюция в Германии, Соч., т. 8, изд. 2, lk. 63.

3. UNGARI RAHVA REVOLUTSIOON JA VABADUSVÕITLUS AASTAIL 1848—1849

Revolutsiooni algus

Revolutsiooni algust Ungaris kiirendasid teated veebruarirevolutsioonist Prantsusmaal. 3. märtsil kritiseeris Kossuth riigikogu alamkoja istungil teravalt Austria absolutistlikku korda ja nõudis pärisorjuse kaotamist ja rahvaesinduse ning omavalitsuse sisseseadmist kogu keisririigis. Need nõuded said aluseks petitsioonile, mille koostas rühm radikaale eesotsas Sándor Petõfiga; see petitsioon sai revolutsiooni programmiks. Programm sisaldas järgmisi nõudmisi: trükivabadus ja tsensuuri kaotamine, Ungari vastutava valitsuse loomine, riigikogu iga-aastane kokkukutsumine, kõikide võrdsus seaduse ees, üldine maksustamine, teoorjuse kaotamine, rahvusliku panga asutamine, sõjaväe vandetõotus konstitutsioonile, välismaalastest sõdurite Ungarist väljaviimine, poliitiliste vangide vabastamine ja lõpuks — unioon Transilvaaniaga. Programmis oli mööda mindud sellistest tähtsatest küsimustest, nagu vähese maaga talupoegade varustamine maaga, rahvuste võrdõiguslikkus, demokraatlik valimisõigus jne. Programm peegeldas selle autorite järjekindlusetust ja klassipiiratust, enamik autoritest oli pärit väikeaadli hulgast ja kaitses tema huve.

Kuigi see programm, mida hakati nimetama «12 punktiks», polnud kaugeltki mitte täiuslik, sai see platvormiks ungari rahva revolutsiooniliste jõudude ühendamisel.

Teade revolutsioonist Viinis sai täiendavaks tõukeks revolutsioonile. 15. märtsi hommikul luges Petõfi «Pilvaksi» kohvikus sinna kogunenud radikaalidele ette oma revolutsiooni eelõhtul loodud «Rahvuslaulu» — revolutsioonilise hümni, mis kutsus ungari rahvast üles võitlusele vabaduse eest. Siit suundus väike grupp revolutsionääre ülikooli juurde, kus nendega liitus üliõpilasnoorus. Meeleavaldajad läksid linna suurimasse trükikotta, kus esmakordselt Ungari ajaloos trükiti ilma tsensuuri loata «12 punkti» ja «Rahvuslaul». Trükikoja töölised ühinesid esimestena revolutsionääridega. Ülestõusnud rahvas, kes sai päeva keskpaiku Pesti peremeheks, vabastas vanglast Mihai Táncsicsi ja sundis munitsipaal- ja haldusnõukogu vastu võtma revolutsiooni programmi — «12 punkti». Võim läks Ühiskondliku Julgeolekukomitee kätte. Juba samal päeval esines komitee üleskutsega — laiendada revolutsioon kogu maale.

Pealinna eeskujul loodi ühiskondliku julgeoleku komiteed ka mitmetes teistes Ungari linnades. Neil komiteedel oli suur tähtsus revolutsioonilis-demokraatliku leeri võimuorganitena; nad koosnesid linnakodanluse, talupoegade ja revolutsioonilise intelligentsi esindajatest ja astusid välja kodanliku revolutsiooni programmi järjekindla elluviimise eest.

Pesti revolutsiooni esimesed resultaadid

Pesti revolutsioon 15. märtsil avaldas suurt mõju revolutsiooni hoogustumisele kogu Ungaris ja riigikogu tegevusele. Kahe päeva jooksul kinnitas aadlike riigikogu peamised kodanliku ümberkujundamise seadused.

Need seadused nägid ette pärisorjuse ja feodaalkoormiste, teokohustuse ja kirikukümnise (nii rahalise kui ka naturaalse) kaotamist. Talupojad said jaosmaad endale, kuid väljaostu küsimuse otsustamine lükati edasi.

Reformid õõnestasid küll feodaal-pärisorjuslikku korda Ungaris, kuid ei lahendanud agraarküsimust ega avanud küllalt laia teed kapitalistlikule arengule. Feodaalkoormisi ei kaotatud täielikult, nii mõnedki neist jäid alles: ei antud mingeid korraldusi viinamarjaistanduste ja metsade kasutamise õiguse kohta, kohustuste kohta kuninga vastu jne. Talupoegade omandiks muutusid vaid endised talumaad. Kõige arvukam talupoegade kiht — maata sulased ja mõisateenijad jäid ikka maata. Agraarsete ümberkujunduste piiratus seletub sellega, et neid ei viinud läbi mitte rahvahulgad altpoolt, vaid aadlikud ülaltpoolt.

Märtsiseadused nägid ette ka poliitilisi muudatusi: riigikogu iga-aastane kokkukutsumine «rahvaesinduse» alusel, sõltumatu ja riigikogu ees vastutava valitsuse moodustamine, aga samuti Ungari iseseisvus finants- ja sõjalistes küsimustes. Kavatseti sisse seada uus valimisseadus, mille järgi said valimisõiguse peale aadlike ka isikud, kel oli maaomand (mitte alla neljandiku jaosmaast[1]) või iga-aastane sissetulek üle 400 forindi. Valida võisid ka iseseisvad käsitöölised, kel oli vähemalt üks tööline. Niisiis ei saanud töölised ja enamik talupoegi valimisõigust.

17. märtsil kujundati esimene iseseisev Ungari valitsus eesotsas opositsioonilise aristokraatia esindaja Lajos Batthyányga. Valitsusse läksid liberaalse aadli juhid, mõõdukate reformide ja Habsburgidega kokkuleppe pooldajad. Ainsaks pahempoolsete esindajaks oli valitsuses Kossuth, kes sai rahandusministriks.

Ferdinand I tegi katset kärpida revolutsiooni võite. 27. märtsil anti välja seadus, mille järgi Ungari valitsus jäeti ilma õigusest juhtida maa sõjaväe- ja finantsasju. Keiser keeldus kinnitamast teoorjuse ja kirikukümnise kaotamise seadust ning kinnitas ainult üldise maksustamise seaduse (enne revolutsiooni ei maksnud ungari aadlikud makse). Oli vaja uut rahva vaheleastumist. Alates kuninga — Austria keisri Ferdinand I — kontrrevolutsioonilise väljaastumise momendist kuni 31. märtsini, mil Ferdinand oli sunnitud oma korraldust muutma, jätkusid Pestis miitingud ja demonstratsioonid, mida juhtisid Táncsics ja Petőfi. Pesti elanike võimas demonstratsioon 30. märtsil toimus loosungite all: «Relvade

[1] Terve jaosmaa suurus kõikus 16—40 johhi vahel.

juurde!», «Maha saksa valitsus!», «Elagu vabariik!» Suurt osa etendasid 27. märtsi määruse muutmisel rahva väljaastumised Viinis. Aprillikuu esimese kümne päeva jooksul kinnitas keiser kõik Ungari riigikogu seadused. Esimene kontrrevolutsiooni pealetungikatse nurjus tänu rahvamasside otsustavale tegevusele.

Rahvaliikumine 1848. aasta kevadel ja suvel

Revolutsioon päästis valla rahva initsiatiivi. Eriti aktiivseks muutusid Pesti kehvikud. 23. märtsil leidis aset esimene seppade, rätsepate, lukkseppade ja köiepunujate massikoosolek. Töölised nõudsid töötasu suurendamist ja tsunftikitsenduste kaotamist. 3. aprillil kuulutasid välja streigi tõldsepad ja lukksepad. Rätsepad nõudsid tööpäeva lühendamist ja palga suurendamist ning katkestasid 12. aprillil töö. 13. aprillil nõudsid 4000 Pesti töölist tsunftide kaotamist ja tsunftide määruste põletamist. Üks suurimaid Pesti tööliste väljaastumisi toimus 17. aprillil: sel päeval katkestasid töö paljude kutsealadega töölised. Paljutuhandeline streikijate miiting peeti loosungi all «Maha tsunftid!» 25-s petitsioonis, mille koostasid töölised, nõuti tööpäeva lühendamine 13—15 tunnilt 10,5—12 tunnile ja palga suurendamist 20—30 kreutserilt päevas kuni 48-ni. Trükitöölised nõudsid 30. aprillil streigi ähvardusel 10-tunnilise tööpäeva kehtestamist ja tunduvat tööhinnete tõstmist. Valitsus oli sunnitud põhilises osas tööliste nõudmised rahuldama. Nii sõlmiti esmakordselt ungari töölisliikumise ajaloos kollektiivleping. Samasugune liikumine haaras ka provintside töölisi. Eriti hästi organiseeritud oli kaevurite võitlus Baňská Štiavnicas, kus liikumist juhtis tšehhi tööline Meling.

1848. aasta kevad oli Ungaris talupoegade liikumise tõusuperioodiks. Agraarreform ei kõrvaldanud talupoegade liikumise majanduslikke põhjusi. 1,5 miljonist revolutsiooni poolt vabastatud talupojast said ainult ligikaudu 600 000 talupoegade perekonda omanduseks jaosmaad, kusjuures ainult 3 protsenti (ligikaudu 40 000) talupoegade perekondadest said terved jaosmaad, ülejäänud aga — poole, neljandiku või isegi kaheksandiku jaosmaast. Rohkem kui 900 000 suiase perekonnast olid ainult 32 000 maja ja tükikese maa omanikuks.

See fakt, et teoorjuslikud talupojad muudeti revolutsiooni tulemusena maaomanikeks, avaldas kindlasti tohutut revolutsioneerivat mõju kogu ungari talupoegkonnale. Märtsis-aprillis võttis kõige laiaulatuslikuma iseloomu talupoegade võitlus feodalismi igandite täieliku hävitamise eest. Juba 1848. aasta märtsis algas Pesti ja Vespremi komitaadis talupoegade liikumine mõisnike monopoolsete veinimüügi, kalastamise ja küttimise õiguste kaotamiseks. Nende komitaatide talupojad hakkasid omavoliliselt mõisamaid jagama. Talupoegade võitlus maa eest kujunes kohati

ülestõusuks mõisnike ja võimude vastu. Kõige suurema ulatuse saavutas talupoegade liikumine aprillis, kui see haaras 29 komitaati.

Talupoegade liikumine oli stiihiline ja hajutatud. Ungari aadel eesotsas Batthyány valitsusega surus selle julmalt maha. Talupoegadel ei läinud korda saavutada uute abinõude elluviimist, mis olid suunatud agraarküsimuse lahendamiseks, sest enamik liberaalide ja radikaalide esindajaist ei toetanud nende võitlust ja mõistsid talupoegade liikumise hukka.

Mai lõpus võis seoses valimistega ja uue rahvuskogu kokkukutsumisega täheldada talurahva väljaastumiste vähenemist. Talupojad ootasid rahvuskogult oma nõudmiste rahuldamist. Rahvuskogu aga, kus olid enamuses keskmise suurusega mõisate aadlisoost omanikud, pettis talurahva lootusi. Mitme kuu jooksul tegeles rahvuskogu mõisnikele feodaalkoormiste kaotamise eest makstava kompensatsiooni määramisega. Alates juuli teisest poolest, kui talupojad olid kaotanud lootuse, et nende nõudmised rahuldatakse, algas talurahvaliikumine uue jõuga. Juulis ja eriti augustis arenes komitaatides, mis asetsesid maa idaosas ja Doonau-tagustel aladel, talupoegade võitlus mõisamaade ja karjamaade jagamise eest, feodaalsete kitsenduste ja eriti viinamarjakümnise kaotamise eest. Suur tähtsus oli Táncsicsi väljaastumisel talupoegade kasuks. Oma ajalehe kaudu ja rahvuskogu tribüünil pidas Táncsics otsustavat võitlust talupoegade liikumise toetamiseks. Rahvuskogus esitas Táncsics oma programmi. Programm trükiti «Töölislehes» 9. juulil ja see sisaldas järgmisi konkreetseid nõudmisi: viinamarjakümnise ja teorendi vormide likvideerimine; talupoegadelt viimase 20 aasta jooksul mõisnike poolt äravõetud põldude ja karjamaade tagastamine; Habsburgide poolel väljaastunud kontrrevolutsionääride maade jaotamine sulastele ja vabatahtlikele sõduritele, kes võitlesid revolutsioonilise armee ridades; kompensatsiooni andmine ainult neile mõisnikele, kelle ainukeseks tuluallikaks olid kümnis ja teorent, ja neile, kelle sissetulekud ei ületanud 3 000 forinti.

Talurahvaliikumise tõus ja Táncsicsi aktiivne võitlus sundisid rahvuskogu edasi lükkama küsimuse otsustamise aadlikele kompensatsiooni maksmisest ja tegelema talupoegade nõudmistega. Septembri alguses otsustas rahvuskogu kaotada viinamarjakümnise.

1848.—1849. aasta vabadussõda

Peamine hädaoht, mis ähvardas Ungari revolutsiooni, tuli Austria õukonna poolt. Radetzky vägede võidud Itaalias andsid Austria reaktsioonile võimaluse avalikult välja astuda Ungari revolutsiooni vastu, mis oli lahti öelnud järeleandmiste ja kompromisside poliitikast.

22. septembril 1848. aastal esines Ferdinand I ametliku avaldusega, milles ta mõistis Ungari iseseisvuspüüde ja Ungari valitsuse poliitika hukka. Selline avaldus võrdus sõja kuulutamisega. Juba samal päeval võttis rahvuskogu vastu otsuse luua kaitse organiseerimiseks Kodumaa Kaitsekomitee. Komitee liikmete enamuse moodustasid pahempoolsed deputaadid. Komitee esimeheks valiti Kossuth, kes sai ungari rahva rahvusliku vabadusvõitluse juhiks Habsburgide monarhia vastu.

Kodumaa Kaitsekomitee moodustamine kutsus esile meeleolu tõusu kasvu rahvahulkades, kes olid valmis surmakartmatult võitlema interventide vastu.

Vastuseks Kodumaa Kaitsekomitee loomisele määrati 25. septembril keiserliku reskriptiga Austria kindral krahv Lamberg ilma igasuguse kokkuleppeta Ungari valitsusega kõigi Ungari väegede ülemjuhatajaks. Lamberg pidi rahvuskogu laiali saatma, kehtestama piiramisseisukorra ja valitsema Ungarit. Kuid Ungari pealinnas võttis ülestõusnud rahvas Lambergi kinni ja hukkas. Seejärel kuulutas Ferdinand I Ungari Rahvuskogu laialisaadetuks, asutas sõja-väljakohtuid arveteõiendamiseks ungari revolutsionääridega ja määras oma asetäitjaks Ungaris Horvaatia bani Jellačiči.

Silm silma vastu kohutava hädaohuga koondus ungari rahvas otsustavaks võitluseks oma revolutsiooni saavutuste, vabaduse ja sõltumatuse eest.

11. septembril tungis Ungari territooriumile Horvaatia bani Jellačiči armee, vana sõjavägi ei avaldanud talle vastupanu, sest selle eesotsas seisid Habsburgidele truud ohvitserid, ja liikus pealinna poole. Jellačičil õnnestus ohustada Pesti. Võitlusse astus rahvas, eelkõige vallutatud maa-alade talupojad, kes mõistsid, et on ilmunud tõsine hädaoht revolutsiooni saavutustele. Hakati moodustama talupoegade salku, kes tungisid üksikutele väikestele Jellačiči väeüksustele kallale. Ainuüksi Somogy komitaadis haarasid vikatid ja hangud umbes 140 000 ja Zales 30 000 talupoega. Vallutatud aladel algas aktiivne partisanisõda. Ülestõusnud talupoegade salgad osutasid märkimisväärset abi noorele honveedide armeele, mis oli loodud 1848. aasta juulis, otsustavates lahingutes Pákozda ja Suroko juures. Siin saavutas 29. septembril ungari rahvas oma esimese võidu vabadusvõitluses (Ungari Rahvavabariigis pühitsetakse seda päeva kui rahvaarmee päeva). Täielikust hävingust päästis Jellačiči ungari vägesid juhtiv kindral Mora, kes tegi Jellačičiga kolmepäevase vaherahu, hoolimata Kossuthi protestidest. Jellačič kasutas selle ära ja põgenes oma armee riismetega Viini. 7. oktoobril saavutasid honveedid uue võidu: nad piirasid ümber ja sundisid kapituleeruma Austria kindral Rothi väeüksuse, kes ruttas Jellačičile appi. Sellest operatsioonist võtsid aktiivselt osa 15 000 ülestõusnud talupoega Tolna ja

Fejéri komitaatidest. Oktoobri alguses jõudsid Ungari väed Austria piirini.

Talupojad, kes moodustasid honveedide peamise jõu, võitlesid suure vaimustusega Habsburgide dünastia vastu, lootes tõelist ja täielikku vabanemist pärisorjusest. Kodanlikustav keskaadel, kes oli rahvusliku vabadusvõitluse eesotsas, püüdis kindlustada maal 1848. aasta märtsis kehtestatud kodanlikke reforme. Kuid paljud ungari liberaalsete mõisnike esindajad, nende hulgas ka Batthyány, soovisid Habsburgidega kokku leppida. Nad ei nõustunud enam valitsusse jääma, vaid läksid erru. Valitsuse kohustused läksid üle Kodumaa Kaitsekomiteele, mille eesotsas seisis Kossuth, kes nõudis pealetungi Viinile, et liidus austria demokraatiaga lõpule viia võitlus Habsburgide režiimiga. Kuid reaktsioonile ohvitserkond Görgey juhtimisel, kes kaitses pärisorjapidajate huvisid ja pooldas Habsburge, saboteeris revolutsioonilist sõda. Görgey pani pealetungi seisma ja keeldus abistamast 1848. aasta oktoobris puhkenud rahvaülestõusu Viinis, mille vahetuks ajendiks oli olnud Ungari revolutsiooni kaitseks väljaastumine. 30. oktoobril purustati Ungari armee reaktsioonilise ohvitserkonna reetlikkuse tõttu Schwechati all.

Detsembri keskpaigas alustas Windischgrätz oma 30 000-lise armeega (mille ridades oli ka palju ungari aristokraate) kallaletungi Ungarile ja jõudis 1849. aasta 5. jaanuaril Ungari pealinna. Hoolimata Kossuthi käsust anda austerlastele vastulöök, jätkas korpusekomandör Görgey taganemist ja avaldas manifesti, milles ta keeldus allumast Kodumaa Kaitsekomiteele. Windischgrätz peatas edasise tungi Ungari siseosadesse ainult laiaulatuslike rahvarahutuste tõttu oma armee tagalas. Järgmise kuu jooksul peeti sõjategevust loiult ja alles märtsis algas Ungari vägede üldine pealetung.

Pärast Ferdinandi loobumist troonist teatas Ungari Rahvuskogu, et ta ei tunnusta tema järglast, uut Austria keisrit Franz Josephit Ungari kuningaks seni, kuni ta ei anna truudusvannet Ungari konstitutsioonile. Vastuseks sellele Franz Joseph, keda julgustasid Austria armee ajutised võidud, kinnitas 4. märtsil 1848. aasta konstitutsiooni, mille järgi Ungari muutus üheks Habsburgide monarhia provintsiks.

Pahameel ungari rahva enamusele vastuvõtmatu konstitutsiooni vastu ühendas uuesti ungari revolutsiooni jõud. 6.—7. aprillil said Ungari väed suure võidu Windischgrätzi vägede üle Hódeli juures. Peaaegu kogu Ungari vabanes Austria vägedest ja Ungari Rahvuskogu võis Kossuthi algatusel 14. aprillil välja kuulutada Ungari sõltumatuse ja taganda troonilt «reetliku Habsburg-Lotringi dünastia». Kuid vabariiki ei kuulutatud välja. 2. mail 1849. aastal nimetati Kodumaa Kaitsekomitee Ministrite Nõukoguks eesotsas Szemerega. Kossuth valiti Ungari riigi valitsejaks.

Jälitades taganevat Austria armeed, andsid Ungari väed talle

29. aprillil Nagysárlé juures otsustava löögi ja vabastasid 26. aprillil tähtsa Komárno kindluse. Lühim tee Viini oli avatud.

Ungari aadellik-kodanlik valitsus ei osanud kasutada oma edu. 1849. aasta kevadel ilmnesid Ungari valitsevates ringkondades suured vastuolud revolutsiooni edasiste arenguteede küsimuses. Ungari ühiskonna kõrgemad kihid kartsid revolutsiooni süvenemist ja otsisid teid kokkuleppeks Habsburgide dünastiaga. See võimaldas austerlastel reorganiseerida oma jõude vastupealetungiks ja, mis peamine, viia lõpuni juba ammu alustatud läbirääkimised tsaar Nikolai I-ga interventsioonist.

Tsaari interventsioon ja Ungari revolutsiooni lüüasaamine

Franz Josephi palvel toodi Ungarisse umbes 100 000 tsaarisoldatit. Samaaegselt tungis 40 000-line tsaariarmee Transilvaaniasse. Sõjakäik Ungarisse polnud vene soldatite hulgas populaarne. Grupp soldateid ja ohvitsere eesotsas roodukomandöriga keeldus osa võtmast sõjakäigust ja arreteeriti; komandör ja seitse tema lähimat sõpra hukati. Tšernõševski ja Herzen olid täiesti Ungari revolutsiooni poolt ja soovisid tsaarivägede lüüasaamist.

Põhjast tungis peale tsaariarmee Paskevitši juhatusel, läänest ja loodest — Austria väed Haynau juhtimisel. Vaenlase ülekaalukate jõudude survel oli Ungari armee sunnitud taganema.

Töölisklassi ebaküpsus ja nõrkus ning liberaalsete mõisnike «rahupartei», kes püüdis Habsburgidega tehingut sobitada, määrasid ette ja kiirendasid Ungari revolutsiooni lüüasaamist. Ungari Rahvuskogu ja valitsus kolisid ümber Debreceni, kus nad lakkasid tundmast endal pealinna proletaarsete ja poolproletaarsete hulkade survet.

Ungari kontrrevolutsiooniline aristokraatia ja kõrgem katoliiklik vaimulikkond ei katkestanud sidemeid Habsburgide õukonnaga. Nad aitasid kaasa keskaadli reaktsioonilise osa koondumisele, keda tõmbas üha enam kontrrevolutsioonilise leeri poole. Katoliku kiriku pea ja Vatikani agent Ungaris kardinal Esztergom mängis juhtivat osa kontrrevolutsiooniliste jõudude organiseerimisel ja õhutas nende vandenõu Kossuthi vastu. Kõrgemale vaimulikkonnale ja aadlile, kes soovisid kokkulepet Habsburgidega, tugines «rahupartei» Ungari Rahvuskogus. Selle leeri eesotsas seisis Görgey, kelle reeturlik tegevus avaldas suurt mõju revolutsiooni saatusele. Ebasoodsalt mõjus Ungari revolutsioonile ka see asjaolu, et revolutsioon saavutas haripunkti 1849. aastal, siis, kui revolutsioonid teistes Euroopa maades olid juba peaaegu täielikult maha surutud. Kõik need asjaolud andsid Austriale ja tsaarivägedele valdava ülekaalu. Inglise ja Prantsuse valitsused toetasid täielikult tsaari interventsiooni Ungarisse. Palmerston

soovitas tsaarivalitsusel tegutseda kiiresti ja energiliselt; ta soovis Austria keisririigis «korda» jalule seada.

Pärast lahinguid, milledest ühes hukkus Petöfi, kapituleerusid Ungari väed 13. augustil Vilagosi asula juures, pannes maha relvad ja lipud. Mõned päevad enne seda, 10. augustil, läks Kossuth Görgey ja teda ümbritsevate ohvitseride survel erru ja emigreeris Türgisse.

Marx ja Engels jälgisid tähelepanelikult revolutsiooni käiku Ungaris. 1849. aastal kirjutasid nad ajalehes «Neue Rheinische Zeitung»: «Esmakordselt 1848. aasta revolutsioonilises liikumises, esmakordselt pärast 1793. aastat julgeb rahvus, kes on ümber piiratud ülekaalukatest kontrrevolutsiooni jõududest, kontrrevolutsiooni pelgurlikule õelusele vastu seada revolutsioonilise kire...»[1]

Ungari revolutsioon kaotas seepärast, et seda juhtiv aadellik-kodanlik valitsus ei olnud suuteline ega osanud lahendada Ungari jaoks suurt tähtsust omavat küsimust seal elavate rahvaste võrdõiguslikkusest. Alles viimasel traagilisel tunnil, hukkumise eel, otsustas valitsus loobuda vanast mitteungari rahvaste rõhumise poliitikast ja võttis 28. juulil 1849 vastu seaduse kõikide Ungaris elavate rahvuste võrdõiguslikkusest.

4. 1848. AASTA REVOLUTSIOON JA UNGARI RÕHUTUD RAHVAD

Revolutsiooni eelõhtul kuulusid Ungari koosseisu Slovakkia, Taga-Karpaatia, Ukraina, Transilvaania, Serbia Vojevoodina ja Horvaatia-Sloveenia. Neil aladel oli oma sisemine autonoomia. Nende maade rahvad pidid lisaks feodaal-absolutistlikule rõhumisele taluma rahvuslikku rõhumist. Kapitalistlike suhete sissetung, kaubanduse kasv ja rahvusliku kodanluse tekkimine viisid rahvusliku iseteadvuse tärkamisele, rahvusliku vabadusliikumise tekkimisele. Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal, kuid ka märtsirevolutsioon Saksamaal ja eriti Pesti ülestõus, olid Ungari rõhutud rahvastele revolutsiooniliste väljaastumiste signaaliks.

Horvaatia

1848. aasta talvel algasid Horvaatias talurahvarahutused, millega kaasnes mõisate hävitamine, maade haaramine ja feodaalkohustuste täitmisest keeldumine. 25. märtsil kutsuti Zagrebis kokku Horvaatia seisuslik parlament — sábor. Programmis, mille sábor välja töötas keisrile esitamiseks, nõuti feodaalsuhete kaotamist, iseseisva valitsuse ja armee loomist, horvaatia keele tarvituselevõtmist ametiasutustes ja kohtus.

---

[1] Ф. Энгельс, Борьба в Венгрии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 6, изд. 2, lk. 175.

Austria kontrrevolutsioon tegi katset kasutada Horvaatia rahvuslikku liikumist võitluseks revolutsioonilise Ungari vastu. Austria-meelsete ringkondade mõjul valis sábor Horvaatia bani (valitseja) kohale Autria sõjaväe koloneli parun Jellačiči. Keiser kiirustas seda otsust kinnitama. 1848. aasta juunis võttis sábor rahvahulkade survel vastu otsuse Habsburgide dünastia kukutamise kohta. Ent kontrrevolutsioonilisel aadlil eesotsas Jellačičiga läks korda muuta sábori otsust. Jellačičile anti erakorralised õigused võitluseks Ungari revolutsiooniga. Sábori poolt vastuvõetud resolutsioonist nähtus, et Horvaatia ei tunnista Ungaris eksisteerivat valitsust ja keeldub täitmast kõiki tema korraldusi. Nii püüdis horvaatia aadel horvaatia rahvast ilma jätta võimalusest kasutada progressiivseid märtsireforme, mis Ungari revolutsioon oli kätte võitnud. Sábori poolt aprilli lõpus vastuvõetud reform, osa feodaalkohustuste kaotamine väljaostu eest, ei peatanud talurahvaliikumist 1848. aasta suvel ja sügisel surus horvaatia aadel julmalt maha talupoegade väljaastumised.

1848. aasta septembris ületas Horvaatia armee Jellačiči juhatusel Ungari piiri. Kaotanud Pakozda all, taganes see sõjavägi Austriasse ja aitas Windischgrätzil rahustada revolutsioonilist Viini. Nii sai horvaatia rahvuslik liikumine, olles oma saatuse sidunud Habsburgidega, reaktsiooni ja kontrrevolutsiooni tööriistaks. Selles etendas suurt osa ka ungari aadli lühinägelik rahvuspoliitika: ei tehtud tõsiseid katseid rõhutud rahvaste sümpaatia võitmiseks.

Vojevoodina

Sellest annavad tunnistust ka sündmused Serbia Vojevoodinas. Serbia elanikkonna põhimass võttis Lõuna-Ungaris teate Ungari revolutsioonist vaimustusega vastu. Serblased nõudsid serbia keele kasutamist kohalikes koolides, ametiasutustes ja kirikus (samal ajal tunnustati ka ungari keelt kui ametlikku riigikeelt). Ungari valitsus lükkas need nõudmised tagasi ja keeldus tunnustamast serblaste rahvuslikke õigusi. Kossuth lubas endale isegi ähvardusi serblaste aadressil, teatades kõrgilt serbia delegatsioonile, et «vaidluse otsustab mõõk». Serbia rahvusliku liikumise juhtimine läks kontrrevolutsioonilise aadli ja vaimulikkonna kätte, kelle eesotsas seisis metropoliit Rajačič, kes astus liitu Jellačiči ja Habsburgidega Ungari vastu. 1848. aasta mais alustas Ungari valitsus serblaste liikumise mahasurumist sõjaväe abil. Järk-järgult kaotas liikumine oma antifeodaalse iseloomu, loovutades koha Ungari-vastasele natsionalismile. Serbia liikumise reaktsioonilised juhid oskasid linna- ja maarahva sotsiaalsed nõudmised nihutada tagaplaanile. Nii sai Austria reaktsioon võimaluse kasutada serblaste ja horvaatide rahvuslikku liikumist revolutsioonilise Ungari vastu.

Slovakkias, mille elanikkond oli Austria ja Ungari rõhumise all, kutsus Ungari revolutsioon esile ulatusliku vastukaja ja rahvusliku liikumise uue tõusu.

Märtsi lõpul ja aprillis tugevnes slovaki komitaatides talurahvaliikumine kõikide feodalismi igandite kaotamise eest. Talurahvaliikumise juhid Rotarides ja poeet Kral hakkasid esile tõstma ka rahvuslikke nõudmisi. Nad astusid välja ungarlustamise vastu ja nõudsid slovaki keelele eluõigust. Ungari valitsus saatis slovaki talupoegade vastu sõjaväed. Janos Kral heideti vanglasse.

Ungari revolutsioon oli tõukeks ka töölisliikumise hoogustumisele. Slovaki komitaatides oli erinevalt teistest Ungari aladest tööstus, eriti mäekaevandamine, küllaltki arenenud. Tööstusettevõtted, mis asetsesid Slovaki territooriumil, olid peaaegu täiesti sakslaste käes. Baňská Štiavinca söebasseinis oli suur hulk töölisi (umbes 10 000). Kohe pärast märtsirevolutsiooni Pestis loodi siin tšehhi töölise Melingi juhtimisel komitee tööliste võitluse juhtimiseks. Slovaki töölised astusid välja Ungari revolutsiooni kaitseks.

Aprilli lõpul organiseerisid slovaki kodanlik-rahvusliku liikumise juhid L. Štúr ja teised Slovaki Rahvuskomitee. 10. mail loodud Slovaki Rahvuskogu võttis vastu manifesti, milles nõudis slovaki keele tunnustamist ametliku keelena, slovaki ülikooli ja slovaki koolide loomist, territoriaalset autonoomiat Slovakkiale Ungari koosseisus ja oma parlamendi loomist. Talurahva liikumise vahetu mõju tõttu oli rahvuskogu sunnitud oma programmi võtma ka talurahva nõudmisi. Ungari valitsus lükkas need nõudmised tagasi ja suurendas repressioone slovakkide liikumise vastu.

Seoses sellega omandas slovakkide rahvuslik liikumine ungarivastase iseloomu. Slovaki Rahvuskomitee kutsus oma manifestis üles jälgima serblaste ja horvaatide eeskuju ja alustama relvastatud võitlust Ungari vastu, monarhia ühtsuse ja Habsburgide dünastia kaitseks. Ent slovakkide reaktsioonilised juhid ei leidnud Slovakkia rahvahulkade toetust. Talupojad tundsid revolutsioonile kaasa. Tuhanded Slovakkia talupojad astusid Ungari honveedideks, et kaitsta revolutsiooni saavutusi. Ainult 1848. aasta oktoobri-detsembri jooksul saatsid Slovaki komitaadid Ungari armeesse 10 000 nekrutit.

Revolutsiooni kaitsjate esiridades olid slovaki kaevurid. Juba mais astusid paljud neist vabatahtlikult honveedide üksustesse. Tööliste kangelaslikkus ja vastupidavus väärisid üldist tunnustust. 4. pataljon Bemi armees koosnes slovaki talupoegadest ja kaevuritest. Slovaki kaevurite partisaniüksused tegutsesid isegi veel pärast Ungari lüüasaamist.

Transilvaanias, kus rumeenlased moodustasid 60 protsenti elanikkonnast, ungarlased aga 24 protsenti ja sakslased 16 protsenti, puhkes revolutsiooniaastail keeruline rahvuslik liikumine ja klassivõitlus. Enamik rumeenia talupoegadest ja intelligentsist tervitas Ungari revolutsiooni. Rumeenia ja ungari intelligentsi koosolek, mis toimus 23. märtsil Tirgu Muresis, võttis üksmeelselt vastu petitsiooni, milles nõuti Transilvaania ühinemist (uniooni) Ungariga, pärisorjuse kaotamist ilma mõisnikele tasu maksmata, rahvaste rahvuskeelte ja -kommete austamist, kes elavad nii Transilvaanias kui Ungaris, neile poliitiliste ja kodanikuõiguste tagamist. Esimene rahvuskogu koosolek, mis avati Blajs 22. märtsil ja millest võttis osa palju talupoegi — rumeenlasi ja ungarlasi —, möödus ungari-rumeenia sõpruse tähe all. Ungarlastest ja rumeenlastest Transilvaania mõisnikud, kes ei soovinud Ungari valitsuse märtsiseaduste laiendamist Transilvaaniale, samuti aga ka rumeenia kiriku juhtivad tegelased, olid uniooni moodustamise vastu.

Ungari mõisnikud surusid koos Austria vägedega julmalt maha 1848. aasta kevadel puhkenud rumeenia ja ungari talupoegade feodalismivastase ülestõusu. See kergendas tunduvalt Rumeenia liikumise reaktsiooniliste juhtide ülesannet, samuti aga ka Austria juhtkonna ülesannet, kes püüdis anda liikumisele ungarivastase suuna. 19. mail lükkas teine Rumeenia Rahvuskogu tagasi uniooni projekti ja vandus pidulikult truudust Habsburgide monarhiale ja ustavust keisrile. Austria vägede juhtkond hakkas avalikult õhutama rumeenlasi Ungari vastu välja astuma ja hakkas rumeenia sõjaväeüksusi relvastama. Ülestõus algas septembri keskpaigas 1848. aastal, s. o. üheaegselt Austria-Horvaatia interventsiooni algusega Ungaris. Lühikese ajaga õnnestus Austria vägedel ja Rumeenia ülestõusnutel Transilvaaniast välja tõrjuda arvukad Ungari sõjaväeüksused. Avaliku hukkamõistuga vennatapmissõja vastu astus välja suur rumeenia revolutsioonine demokraat Nikulae Bălcescu. «Häbipunaga näol,» kirjutas ta, «nägin ma, kuidas rumeenlased võitlesid kõige alatuma, ebainimlikuma ja iganenuma despotismi lipu all.» Bălcescu, Bošak ja teised rumeenia rahvusliku liikumise progressiivsed tegelased arendasid aktiivset võitlust sõja lõpetamise eest rumeenlaste ja ungarlaste vahel. Vahendajatena astusid välja Poola vabadusvõitluse juhid. Selleks aitas kaasa ka poola revolutsionääri Joseph Bemi määramine Ungari vägede ülemjuhatajaks Transilvaaniasse. Tänu Bemi targale juhtimisele ja õigele rahvuspoliitikale, mis oli suunatud ungarlaste ja rumeenlaste lepitamisele, õnnestus saavutada hiilgavaid võite Austria vägede ülekaalukate jõudude üle. 1849. aasta märtsi lõpul olid Austria väed ja neile abiks tulnud Vene sõjaväeüksus Transilvaaniast välja aetud. Koondunud mägedesse,

jätkasid rumeenia talupoegade salgad A. Janko juhtimisel vastupanu.

Saabunud 27. mail Debreceni, astus Bălcescu läbirääkimistesse Kossuthi valitsusega, kes nõustus tunnustama rumeenlaste autonoomiat juhul, kui lõpetatakse võitlus ja Janko salgad annavad relvad ära. Alles 14. juunil õnnestus Szegedys saavutada kokkulepe ja alla kirjutada vastavale lepingule. 28. juunil võttis Ungari valitsus vastu demokraatliku seaduse Ungaris elavate rahvuste võrdõiguslikkuse kohta.

Ungari revolutsiooniline valitsus sai liiga hilja aru, et koostöö rõhutud rahvustega on väga tarvilik.

Kolmekümnes peatükk

1848.—1849. AASTA REVOLUTSIOON ITAALIAS

Revolutsiooni algus. Ülestõus Palermos

1848. aasta esimestest päevadest peale muutus Itaalia tormiliste sündmuste areeniks. Kõigepealt puhkes revolutsioon maa lõunaosas — Sitsiilias. Feodaal-absolutistlik ike, mis siin oli raskem kui enamikus teistes Itaalia riikides, tugevnes veelgi seetõttu, et Bourbonide dünastia vaatas Sitsiiliale kui võidetud territooriumile. Oma olemuselt antifeodaalne sitsiillaste vabadusvõitlus võttis Bourbonide-vastase, separaatse liikumise kuju: kõrvuti kodanlike konstitutsiooniliste reformidega nõuti Bourbonide dünastia kukutamist ja autonoomiat Sitsiilia eraldamise teel Naapoli kuningriigist.

12. jaanuaril puhkes Sitsiilia pealinnas Palermos plebeilise alamkihi algatusel ülestõus. 15. jaanuaril loodi demokraatide ja liberaalide poolt ülestõusukomiteed. Veebruaris reorganiseeriti ülestõusu peakomitee Ajutiseks Valitsuseks, mis koosnes peamiselt liberaalse kodanluse esindajaist.

Liberaalid püüdsid rahva võitlust suruda mõõduka Bourbonide-vastase liikumise raamidesse loosungi all: «Iseseisvus ja 1812. aasta konstitutsioon!». Nimetatud 1812. aastal Sitsiilias vastuvõetud kodanlik konstitutsioon kehtestas mõõdukalt liberaalse korra ja kuulutas Sitsiilia sõltumatuks Naapoli kuningriigist. Liberaalide arvestuse järgi pidi Bourbonide kukutamine ja tsensuslik konstitutsioon kindlustama aadli ja suurkodanluse majanduslik-poliitilise ülemvõimu. Kuid rahvamassid, Sitsiilia vabaduse ja sõltumatuse eest Palermo barrikaadidel võidelnud käsitöölised, linnakehvikud, talupojad panid võitlusele suuremaid lootusi: nad tõusid üles parunite omavoli, feodaalkoormiste ja rendi ning Bourbonide sandarmite väljakannatamatu vägivalla vastu. Naapoli kuningas Ferdinand II püüdis ülestõusu maha suruda: ta paiskas Palermosse 5000 sõdurit; Sitsiilia pealinna pommitati halastamatult 9 päeva. Ülestõusnud võitlesid raugematu visaduse ja ennastsalgavusega. Võitluses Bourbonide sõjaliste jõududega oli tähtis koht rahvahulkade

poolt loodud võitlussalkadel, kelle eesotsas seisid sageli kodanlikud demokraadid.

26. jaanuaril, kaks nädalat pärast ülestõusu algust, lahkusid Bourbonide väed Palermost. Selleks ajaks oli revolutsiooniline liikumine haaranud kogu Sitsiilia: ülestõusu alustasid Kataania, Messina, Trapani ja teised linnad. 13. aprillil kukutas Sitsiilia Ajutine Valitsus Bourbonide dünastia.

Revolutsioonilise liikumise tõus Naapoli kuningriigis

Sündmused Sitsiilias kiirendasid revolutsiooni puhkemist Naapoli kuningriigis. Tormilistest meeleavaldustest Naapolis võtsid osa relvastatud käsitöölised ja töölised. Liberaalid, kes juhtisid võitlust, piirasid liikumist konstitutsiooni nõudmisega ja suurendasid survet kuningakojale. Rahvahulkade rahutustest hirmutatud Ferdinand II oli sunnitud tegema järeleandmisi: ta sanktsioneeris uue valitsuse moodustamise liberaalide osavõtul ja avaldas seaduse, mille järgi eelseisev 10. veebruar kuulutati konstitutsiooni avaldamise päevaks.

Konstitutsioonid Piemontes, Toskaanas ja Kirikuriigis

Ülestõusud Sitsiilias ja Naapolis kutsusid esile tormilise vastukaja. Piemontes, Toskaanas, Kirikuriigis, Lombardia-Veneetsia piirkonnas — kõikjal haaras rahvahulki revolutsiooniline liikumine. Poliitilise võitluse põhiliseks eesmärgiks oli konstitutsiooni kehtestamine, mida taotlesid kõik progressiivsed elemendid.

Hirmust haaratud valitsevad ringkonnad olid sunnitud altpoolt tuleva surve tõttu taganema.

9. veebruaril lubas Piemonte kuningas Karl Albert kehtestada konstitutsiooni (4. märtsil avaldati konstitutsiooni statuut). 17. veebruaril oli sunnitud tema eeskujule järgnema Toskaana suurhertsog.

Teated veebruarirevolutsioonist Prantsusmaal ja märtsiülestõusust Viinis andsid uue tugeva tõuke revolutsioonilaine tõusule Itaalias. 15. märtsil kehtestati konstitutsioon Kirikuriigis. Koostatud nagu Piemonte ja Toskaana konstitutsioongi 1830. aasta Prantsusmaa konstitutsiooni eeskujul, piiras ta monarhi võimu kahekojalise parlamendiga: alamkoda, mis valiti väga kõrge varandusliku tsensuse alusel, ja senat, mille liikmed määrati kuninga poolt eluajaks. Nii tekkisid Naapolis, Torinos ja Roomas esimesed konstitutsioonilised valitsused, millest võtsid osa mõõdukad liberaalid.

Milaano «viis päeva»

18. märtsil puhkes Milaanos ülestõus. Algas relvitu rahva kangelaslik võitlus Austria feldmarssali Radetzky 15 000-mehelise armee vastu. Esimestel päevadel püstitati kuni 2000 barrikaadi, neid ehitasid ja kaitsesid töölised, käsitöölised, väikekaupmehed, teenistujad, üliõpilased.

Nagu Palermoski, jäi stiihiliselt alanud ülestõus esialgu juhita. Alles 20. märtsil loodi Sõjanõukogu eesotsas kodanliku demokraadi Carlo Cattaneoga. Rahvas sundis Austria armee taganema. 20. märtsil jätsid Radetzky väed maha linna tsentri ja, püüdes ülestõusnuid isoleerida, blokeerisid linnaväravad. Kuid milaanolaste võitlust toetasid teiste linnade ja külade elanikud. Ülestõusu leek haaras kogu Lombardia.

Milaano ülestõusu jõud seisnes tema rahvuslik-vabaduslikus iseloomus ja selles, et kodanlikud demokraadid, toetudes rahva alamkihtidele, oskasid relvastatud võitluse juhtimisest liberaale ja nende poolt loodud Ajutist Valitsust kõrvale tõrjuda.

Hoolimata liberaalide kapitulantlikest manöövritest, kes püüdsid Habsburgide monarhiaga kokkulepet saavutada, lükkas Sõjanõukogu Radetzky vaherahuettepaneku tagasi. Milaanolaste tormijooks linnaväravaile 20. märtsil otsustas lahingute käigu. Austria armee taganes korratult Verona—Mantua—Legnano—Peschiera kind'uste nelinurgale, kus hiljem toimusid tähtsamad lahingud.

Nii lõppes Milaano rahvahulkade viiepäevane ennastsalgav võitlus.

Ülestõus Veneetsias

Peaaegu samaaegselt Milaanoga tõusis üles Veneetsia. Ülestõusnud rahvas ründas vanglat ning vabastas kodanlikud demokraadid Manini ja Tommaseo. Kaks päeva kestsid linnas kokkupõrked rahva ja Austria politsei vahel, ehitati barrikaade, loodi rahvuslik armee. Laiade rahvahulkade aktiivne osavõtt võitlusest kindlustas ülestõusu võidu. 22. märtsil jätsid austerlased linna maha. Veneetsias taastati uuesti Püha Markuse vabariik. Ajutise Valitsuse etteotsa asus Manin. Varsti vabastati Austria okupantidest kogu Veneetsia piirkond.

Rahutused puhkesid ka Parma ja Modena hertsogkondades. Ülestõusnud kihutasid minema oma valitsejad ja Austria impeeriumi vihatud pooldajad.

Rahvuslik vabadussõda

Võidukad feodalismivastased rahvaülestõusud põimusid kiiresti ühte Austria-vastase vabadusvõitlusega. Võitlust alustas Milaano ja Veneetsia elanikkond. Ülestõusnud Milaano loosung — «Saks-

lased Itaaliast välja!» levis kogu maal. Kõikjal nõudis rahvas relvi ja astus võitlusse austerlastega. Stiihiliselt loodi vabatahtlike salgad, kes tõttasid lombardlastele appi.

Patriootliku liikumise tõusu olukorras ei saanud monarhid jätta tähele panemata liberaalide nõuandeid: 23. märtsil kuulutas Karl Albert esimesena Austriale sõja. Kartes vapustusi Sardiinia kuningriigis, otsustas Karl Albert alustada sõda, et peatada revolutsiooni arengut Piemontes ja takistada vabariigi väljakuulutamist Milaanos. 25. märtsil alustas Piemonte armee liikumist Milaano suunas. Aprilli teisel poolel olid Toskaana, Rooma ja Naapoli valitsejad, kes seni olid vägede rindele saatmist saboteerinud, sunnitud regulaarväeosad ja vabatahtlike salgad Põhja suunama.

Sõjategevus kulges algul edukalt: Piemonte väed tekitasid Austria armeele rea kaotusi. Sõja käik näis olevat otsustatud. Kuid Piemonte kuninga taktika päästis Austria armee. Karl Albert ja tema lähikondsed keeldusid andmast sõjale demokraatlikku, rahvalikku iseloomu ega arendanud aktiivset sõjategevust. Nad ei kasutanud ära vaenlase nõrkust ja andsid nii Radetzkyle võimaluse abiväge saada ning vastupealetungile asuda.

Sellest momendist alates sõjategevuses tekkinud pööre oli tingitud hirmust rahva ees, mis haaras Itaalia monarhe, vana korra pooldajaid, ning mitte vähemal määral liberaale — kodanlustunud aadlikke ja suurkodanlust. Austerlased võis Itaaliast minema kihutada ainult tõeliselt rahvalikku, revolutsioonilist sõda arendades: «Massiline ülestõus, revolutsiooniline sõda, kõikjal partisanisalgad — see on ainuke abinõu, mille abil väikerahvas võib võita suure . . .» [1]

Vahepeal heitsid riigijuhid ja nende lähikondlased revolutsioonilised võitlusvahendid otsustavalt kõrvale. Näiteks siis, kui Garibaldi, kes pöördus oma leegionäridega tagasi Lõuna-Ameerikast (kus ta oli saavutanud endale kuulsuse võitluses Lõuna-Ameerika vabariikide sõltumatuse eest), tegi ettepaneku liita oma vabatahtlike salgad Piemonte armeega, lükkas Karl Albert ta ettepaneku tagasi.

Lombardia Ajutine Valitsus, kelle poole Garibaldi seejärel pöördus, ei söandanud tema palvet tagasi lükata, kuid piiras igati Garibaldi vabatahtlike osavõttu sõjategevusest.

Varakaid klasse 1848. aasta algusest peale haaranud hirm rahvahulkade aktiivsuse ees kasvas sedamööda, kuidas see liikumine muutus revolutsiooni käigus otsustavamaks ja tormilisemaks.

---

[1] Ф. Энгельс, Поражение пьемонтцев, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 6, изд. 2, lk. 416.

Klassivõitluse teravnemine ja rahvusliku liikumise tõus 1848. aasta aprillis ja mais

1848. aasta esimesel poolel kasvas kogu Itaalias tööliste, käsitööliste ja linnakehvikute liikumine, mis oli suunatud tööpuuduse, ettevõtjate julma ekspluateerimise, kuritarvituste, elukalliduse ja võlakoorma vastu. Eriti visaks muutus linnaelanike võitlus 1848. aasta aprillis-mais. Torinos puhkesid töötute müürseppade ja puuseppade rahutused; Milaanos ja Naapolis toimusid sellide laiaulatuslikud demonstratsioonid: Genuas, Livornos, Luccas — voorimeeste ja laadijate rahutused. Livornos läks asi linna alamkihtide relvastatud väljaastumiseni nälja ja viletsuse vastu. Lõpuks toimusid Genuas ja Naapolis trükitööliste streigid, mis olid esimesteks suurteks streikideks Itaalias.

Samal ajal tekkisid esimesed vastastikuse abistamise ühingud, mis kujutasid tööliste klassiorganisatsiooni algset, veel primitiivset vormi. Nende ülesandeks oli töölistele haiguse ja tööpuuduse puhul abi osutada. Mõned neist ühinguist kandsid võitlevat iseloomu: nad organiseerisid tööliste streike, astusid välja ettevõtjate omavoli vastu. Vastastikuse abistamise ühingud levisid laialt Itaalia põhjaosas — Lombardias ja Piemontes ning samuti Toskaanas.

Tervikuna kandis linnaelanike liikumine stiihilist iseloomu ja oli peamiselt kodanlik-demokraatlike või utoopilis-sotsialistlike ideede ja õpetuste mõju all. Kuid tööliste liikumine tugevdas rahvusliku vabastusrinde radikaalset, demokraatlikku tiiba. Vajades alamkihtide toetust, astusid kodanlikud demokraadid välja kehvikute sotsiaalsete nõudmiste kaitseks. Kodanlike demokraatide propaganda, kuigi see piirdus ainult rikkuste ümberjaotamise utoopilise projektiga, leidis tööliste hulgas tulist vastukaja ja soodustas juba revolutsiooni esimesel etapil sidemete tugevnemist linnaelanike vaesemate kihtide ja kodanluse revolutsioonilisemate elementide vahel. Piemontes, Toskaanas ja Naapoli kuningriigis tugevnev vabariiklik liikumine tõmbas oma ridadesse üha laialdasemalt plebeilisi elemente. Kohe pärast sõja algust prantsuse ja itaalia vabariiklaste poolt organiseeritud sõjaretk Savoiasse leidis toetust itaalia emigrantide — tööliste poolt. 2000 töölist astusid vabariiklikku leegioni. Chamberis toetasid linnakehvikud vabariigi väljakuulutamist.

Aprillikuus Livornos ülestõusnud relvastatud rahvahulgad ei tunnustanud teist võimu peale kodanliku demokraadi Guerrazzi poolt juhitava munitsipaliteedi.

Terav võitlus toimus ka maal. Talupoegade rahutused puhkesid Itaalia eri osades. Brianzes (Lombardia) kestis talupoegade ülestõus kolm päeva ja võttis märkimisväärse ulatuse. Suure jõu saavutas talupoegade liikumine lõunaprovintsides — Salernos, Bazilikates ja eriti Kalaabrias. Relvastatud talupojad haarasid kogu-

konna maad, tungisid kallale mõisnike valdustele, jagasid endi vahel kogukonna metsad. Paljudes kohtades põletasid talupojad feodaalide arhiive.

Talupoegade liikumine andis revolutsioonile uut hoogu, kuid selle edasine edu olenes sellest, mil määral on kodanlus võimeline talupoegade võitlust toetama ja juhtima. Vahepeal, üha teravneva klassivõitluse olukorras toimusid juba revolutsiooni esimesel etapil tähelepanuväärsed nihked klasside vahel, mis tõid kaasa klassi- ja poliitiliste jõudude uue paigutuse.

Suurkodanluse ja kodanlustunud aadli tugevnemine

Rahvahulkade võitlusinnust hirmutatud mõõdukad liberaalid, kes juhtisid liikumist, hakkasid revolutsioonilaagrist kiiresti eemalduma. Eriti suure kartuse kutsus varakates klassides esile talupoegade võitluse kasv. Aadlike ja suurkodanluse liberaalsed ringkonnad kuulusid enamikus nende suurmaaomanike hulka, kes olid huvitatud talupoegade poolfeodaalse sõltuvuse säilitamisest, püüdsid agraarrevolutsiooni iga hinna eest vältida ja otsisid väljapääsu kokkuleppes monarhia ja vana ühiskonna jõududega.

Juba 1848. aasta aprillis-mais surusid liberaalsed valitsused rahva väljaastumised mitmetes Itaalia riikides sõjaliste jõudude abil maha. Lombardia Ajutine Valitsus, kes ei teinud midagi rahvahulkade raske saatuse kergendamiseks, õiendas julmalt arveid Brianzes ülestõusnud talupoegadega. Naapolis laskis rahvuslik armee, kelle kodanlus oli muutnud omandi «pühade» õiguste kaitsjaks, maha streikivaid trükitöölisi, Roomas aga töötuid, kes nõudsid leiba ja tööd. Palermos tungis ta kallale rahva võitlussalkadele, kes olid kindlustanud jaanuariülestõusu edukuse. Lõhe liberaalide ja demokraatide vahel muutus rahvusliku vabadusliikumise arengu põhiküsimustes silmanähtavaks. Eriti reljeefselt tulid lahkhelid ilmsiks Milaanos, kus Ajutine Valitsus (pärast seda, kui oli likvideeritud Sõjanõukogu, mille eesotsas oli Cattaneo) haaras täielikult võimu enda kätte ja rakendas kogu jõudu, et demokraatlikku liikumist maha suruda. Lootes Sardiinia monarhia jõule, tema võimele vältida vabariigi väljakuulutamise hädaohtu, olid Lombardia liberaalid juba ülestõusu päevil valmis Lombardia liitmiseks Piemontega. Savoia dünastia otsesel survel ja tugeva monarhistliku propaganda olukorras viidi mõõdukate poolt maikuus läbi rahvahääletus, mille tulemusena Lombardia ühendati Piemontega. Lombardia järel ühines Piemontega Parma, Modena ja hiljem isegi Veneetsia.

Ühinemisele vastuseisnud Milaano demokraadid-vabariiklased (Cattaneo, Ferrari jt.) said kokkuleppepoliitika tõttu liberaalidega lüüa. Nagu Cattaneo hiljem tunnistas, «hukutasid demokraadid end kokkuleppeihast haaratuna, taotledes kokkulepet iga hinna eest».

Kajastamata rahvahulkade, eelkõige aga talupoegade vajadusi ja nõudeid, olid demokraadid süüdi ka selles, et liberaalide poliitikast pettunud Lombardia talupojad hoidusid revolutsioonist kõrvale.

Kõik need asjaolud ei jätnud revolutsiooniliste sündmuste arengule mõju avaldamata.

Kontrrevolutsiooni üleminek vastupealetungile

Veendunud liberaalide valmisolekus kompromissiks, kiirustasid feodaalse monarhia ühendatud jõud üleminekuga vastupealetungile. Signaaliks sai Pius IX väljaastumine. Keelitades 29. aprillil 1848 Austriaga sõda lõpetama, kutsus Pius IX rindelt väed ära. Kujuteldav Itaalia «reformaator» ja «vabastaja» esines kontrrevolutsiooniliste jõudude tõelise ergutajana. Seejärel teostas Ferdinand II 15. mail Naapolis kontrrevolutsioonilise riigipöörde. 500 tapetut — selline oli reaktsiooni poolt organiseeritud tapatalgu verine kokkuvõte. Peaaegu kõik eelmise perioodi saavutused hävitati: parlament saadeti laiali, rahvaarmee likvideeriti, moodustati uus reaktsiooniline valitsus. Tuhanded demokraadid ja liberaalid pisteti Naapoli süngetesse piinakambritesse. Lombardias asuvatele vägedele anti käsk tagasi tulla Naapoli. Kontrrevolutsioon võidutses. Talupoegade ülestõus Kalaabrias uputati verre. Siis tuli järg Sitsiilia kätte. Lõök anti Missiinale, mille Bourbonide väed alistasid tule ja mõõgaga. Ferdinand II sai teenitult kuningas-pommi kuulsuse: elanikkonna kangelaslik vastupanu murti metsiku pommitamisega, mis purustas linna täielikult.

Pärast kontrrevolutsiooni pealetungi halvenes olukord rindel märgatavalt. Juunis vallutas Austria armee peaaegu kogu Veneetsia. Kindlused alistusid üksteise järel peaaegu ilma lahinguta. 25. juulil sai Piemonte armee Custozza all lüüa. 9. augustil sõlmis Karl Albert häbistava vaherahu, millega Milaano ja kogu Lombardia allutati austerlaste võimule.

Revolutsioonilise võitluse uus tõus Itaalias

Näis, et sõjaline katastroof Custozza all tegi lõpu Itaalia rahvahulkade revolutsioonilistele pingutustele. Kuid vahepeal, vaatamata revolutsioonilaine langemisele Euroopas ja kontrrevolutsiooni võidule Lombardias ning Naapoli kuningriigis, saavutas Itaalia revolutsioon uue, oma arengu kõrgema astme. Revolutsiooni otsustavaks liikumapanevaks jõuks olid teisel etapil rahvahulgad, kelle etteotsa asusid nüüd kodanluse revolutsioonilis-demokraatlikud elemendid. Kodanlikud demokraadid (nende kõige väljapaistvamad juhid olid Garibaldi ja Mazzini) esitasid pro-

grammi Itaalia ühendamiseks altpoolt. Programmis põimusid rahvuslik-vabastuslikud ülesanded läbi suhteliselt keerukamate maa poliitilise uuendamise ülesannetega. Nad kutsusid üles jätkama võitlust rahvusliku sõltumatuse ja ühtsuse eest. Võitluse teljeks pidi saama rahvasõda ja üleitaalialise Asutava Kogu kokkukutsumine tulevase riigikorra otsustamiseks. Kodanlikud demokraadid nõudsid otsustavalt absolutismi hävitamist, rahvusliku suveräänsuse tunnistamist ja kodanike vabaduste väljakuulutamist. Neist kõige revolutsioonilisemad nõudsid veel ühtse demokraatliku vabariigi moodustamist.

Revolutsiooniline tõus Veneetsias ja Toskaanas

Saanud teada Karl Alberti kapituleerumisest austerlastele, nõudsid veneetslased 11. augustil Veneetsia lahkulöömist Piemonte kuningriigist.

Ülestõus puhkes ka Toskaana pealinnas Livornos. Moodustati uus valitsus, kuhu kuulusid populaarsed Toskaana kodanlike demokraatide liidrid Guerrazzi ja Montanelli. Uus valitsus esitas nõudmise üleitaalialise Asutava Kogu kokkukutsumiseks. See loosung, mille võtsid omaks ka teised Itaalia riikide kodanlikud demokraadid, muutus eriti populaarseks Kirikuriigis, kus revolutsiooniline liikumine saavutas 1848. aasta sügisel kõige suurema hoo.

Rahvaülestõus Roomas. Vabariigi väljakuulutamine

Parempoolse liberaali P. Rossi poolt 1848. aasta septembris Roomas moodustatud valitsus katsus asjatult paavstivõimu tugevdada mitmete liberaalsete reformide ning rahvusliku demokraatliku liikumise otsustava mahasurumise teel. Rossi poliitika vastu astusid välja ühelt poolt äärmiselt parempoolsed klerikaalsed ringkonnad, teiselt poolt aga rahvahulgad.

15. novembril Rossi tapeti. Rossi tapmine muutis ühiskondliku atmosfääri äärmiselt pinevaks. Rahvahulgad täitsid tänavad, demonstrandid kandsid loosungeid: «Nõuame vabadust!», «Olgu tervitatud Itaalia!». Rahvaklubi ees nõudsid käsitöölised ja rindelt tagasipöördunud vabatahtlikud demokraatliku Ajutise Valitsuse moodustamist. Päev hiljem oli Rooma ülestõusnute poolt hõivatud. Rahvas tungis paavsti lossi ja sundis Pius IX andma nõusoleku ilmaliku valitsuse moodustamiseks, mille koosseisu läksid ka Rooma tuntud liberaalid.

Varsti, soovimata teha uusi järeleandmisi, põgenes paavst Gaetasse. Pius IX põgenemine ainult kiirendas sündmuste arengut, tugevdades Kirikuriigis antiklerikaalseid vabariiklikke meeleolusid. Klubid, kus tähtsat osa mängisid demokraadid, tegid kõik-

jal energilist agitatsiooni Rooma Asutava Kogu kokkukutsumiseks ja vabariigi kehtestamiseks. Sel ajal Kirikuriigis asuva Garibaldi ja tema leegionäride osavõtt poliitilisest võitlusest aktiviseeris rahvahulki ja aitas kaasa nende pahempoolseks muutumisele.

Rooma plebeilised alamkihid astusid otsustavalt välja liberaalide kartliku ja pooliku poliitika vastu, mis taotles kompromissi Pius IX-ndaga. Detsembri lõpul oli valitsus sunnitud tegema järeleandmisi. Kuulutati välja Asutava Kogu valimised, mis toimusid jaanuaris 1849. aastal üldise valimisõiguse alusel erakordse vaimustuse õhkkonnas. 5. veebruaril tuli Asutav Kogu kokku. Nelja päeva pärast toetas Asutav Kogu rõhuva häälteenamusega (139 häält 144-st) Garibaldi ettepanekut. Paavsti ilmalik võim kukutati ning kuulutati välja vabariik. Asutav Kogu valis triumviraadi, koosseisus matsiinilane (Mazzini pooldaja) Gaffi ning mõõdukad vabariiklased Armellini ja Salicceti.

Roomas saavutas revolutsioon võidu. Paavsti — üleeuroopalise reaktsiooni kantsi ilmaliku võimu kukutamine omas hiiglasuurt tähtsust ka väljaspool Itaaliat.

Rooma vabariigi sotsiaal-majanduslikud reformid

Vabariigi võimud viisid läbi rea progressiivseid reforme: nad natsionaliseerisid kiriku liikuva ja liikumatu eraomandi, likvideerisid vaimulikkonna poliitilised privileegid, kaotasid inkvisitsiooni, reorganiseerisid kohtusüsteemi, vabastasid hariduse klerikaalide eestkoste alt. Vabariigi võimud viisid peale selle ellu rea abinõusid, mis olid suunatud tööstuse ja kaubanduse arendamiseks: kaotasid kõige raskemad tollimaksud, osutasid kaupmeestele heldet finantsalast abi, alandasid 80 sisseveoartikli pealt tollitariife. Erilist tähelepanu pöörati väikekaupmeeste nõudmistele. Kauplemise ja käsitöö pealt kaotati maksud, väikekaupmehed vabastati võlgade tasumisest.

Püüdes kergendada paavsti režiimi poolt pärandatud riigikassa rasket olukorda, seadsid vabariiklased sisse sundusliku maksu kõige rikkamatele isikutele, tööstuslike ja kaubanduslike ühingute ning vaimulike korporatsioonide tuludelt. Suurkodanlus osutas seaduse elluviimisele ägedat vastupanu. Nad süüdistasid vabariiklasi eraomandi õigusele kallalekippumises, mis ei vastanud aga tegelikkusele: vabariigi võimud teatasid kindlalt, et «vabariik ei luba klassisõda, vaenulikku suhtumist kogutud rikkustesse ega eraomandi ebaõiglast hävitamist».

1849. aasta märtsis valis Asutav Kogu uue triumviraadi ja andis sellele piiramatud volitused. Triumviraadi eesotsas, kuhu kuulusid Saffi ja Armellini, seisis Rooma saabunud Giuseppe Mazzini. Sel perioodil püüdis triumviraat tugevdada uue vabariigi

võimude sidemeid teda toetava alamrahvaga. Soolale ja tubakale kehtestati kindel hind, kehvikud asustati ümber kirikuasutustelt rekvireeritud hoonetesse ja, mis kõige tähtsam, anti välja dekreet natsionaliseeritud kirikumaade rendileandmise kohta varatutele talupoegadele. Kuid see dekreet jäi tegelikult ainult paberile. Agraarsuhetes ei toimunud mingit muudatust. Triumvirid, nagu märkis Marx hiljem, pakkusid Kampaania talupoegadele «viibida veel lootusetumas orjuses kui nende esivanemate orjus Rooma impeeriumi epohhil».[1]

Mis puutub linna alamrahva nõudmistesse, siis keeldus Asutav Kogu konstitutsiooni sisse viimast punkti, mida oleks võinud tõlgendada varatute õigusena tööle. Vaatamata kogu oma progressiivsusele, andsid Rooma vabariigi sotsiaal-majanduslikud reformid tunnistust väikekodanlikust piiratusest, Rooma vabariiklaste ja nende juhtide otsustusvõimetusest, kes ei osanud lahendada revolutsiooni tähtsamaid sotsiaalseid probleeme, eriti aga agraarküsimust. Kõige radikaalsemate elementide ja eeskätt Garibaldi nõudmine kasutada revolutsioonilist terrorit, lükati tagasi. Ja kui võimu heatahtlikkusest vaimustatud rahva alamkihid hakkasid vabariigi vaenlastega jakobiinlikult arveid õiendama, võttis triumviraat tarvitusele otsustavad abinõud «klassikorra ja klassirahu» taastamiseks. Ent see kõik ei suutnud revolutsiooni nõrgendada.

Kodanlike demokraatide poliitika Toskaanas ja Veneetsias

Veel teravamalt ilmnesid need põhilised pahed kodanlike demokraatide tegevuses Toskaanas ja Veneetsias. Klassijõudude suhete muutumise tõttu ei saavutanud revolutsioon nendes riikides sellist ulatust kui Rooma vabariigis. Kodanlikud demokraadid toetusid siin vähemal määral rahva alamkihtidele. Nad taotlesid veelgi rohkem kokkulepet mõõdukatega ja, vastupidiselt Rooma vabariigile, ei löönud nad lahku monarhiast.

Guerrazzi valitsus ja Veneetsia triumviraat eesotsas Maniniga kaitses hoolikalt suuromanike huvisid ega kergendanud tegelikult millegagi masside suurt viletsust. Et alamkihtide revolutsioonilist hoogu pidurdada, asusid mõõdukalt demokraatlikud võimud kehtestatud progressiivse korra positsioone piirama, mis nõrgestas seda võitluses kontrrevolutsiooniga.

Rooma demokraatliku liikumise edusammude mõjul tugevnes Toskaanas eesrindlike ühiskondlike jõudude püüe kokku kutsuda Rooma eeskujul Asutav Kogu. Otsustanud võita aega, andis Leopold II algul nõusoleku Toskaana Asutava Kogu kokkukutsu-

[1] К. Маркс, Мадзини и Наполеон, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. 1, lk. 508.

miseks, kuid varsti, järgnedes Pius IX eeskujule, põgenes ta Gaetasse. Firenze ja Livorno rahvahulgad nõudsid Leopold II kukutamist ja vabariigi väljakuulutamist. 18. veebruaril kuulutasid nad massimiitingul Palazzo Vechio juures välja vabariigi. Kuid Toskaana triumvirid eesotsas Guerrazziga lükkasid vabariigi formaalse väljakuulutamise edasi, kartes mõõdukaid eemale peletada. Vaatamata alamkihtide visale nõudmisele ei kuulutatud samal põhjusel ofitsiaalselt välja vabariiki ka Veneetsias.

Kodanlike demokraatide nõrkus, otsustusvõimetus ja soov mitte toetuda rahvahulkadele määrasid juba ette üleitaalialise Asutava Kogu kokkukutsumise nurjumise. Asutav Kogu pidi saama võitlusvormiks Itaalia poliitilisel ühendamisel, mille poole kodanlikud demokraadid siiralt püüdlesid. 1849. aasta veebruaris toimusid Rooma, Toskaana ja Sardiinia kuningriigi ametlike esindajate vahel läbirääkimised, ent need jooksid ummikusse. Rahvavastast reeturlikku osa mängisid Piemonte liberaalid ja Savoia dünastia. Revolutsiooni käigus kujunes lõplikult välja monarhia ja liberaalide vaheline liit. Selle liidu aluseks oli ühine hirm revolutsiooni ning vabariikliku liikumise ees ja üldine huvitatus laiendada Piemonte territooriumi, mis kindlustaks Savoia monarhiale tema dünastiliste plaanide täidemineku, suurkodanlusele ja kodanlustunud mõisnikele aga siseturu avardumise. Hirmutatud demokraatlik-vabariikliku liikumise kasvust Kesk-Itaalias, astusid liberaal-monarhistlikud jõud välja Rooma ja Firenze liidu vastu. Demokraatlik suund osutus Piemontes liiga nõrgaks, et asuda liikumise etteotsa. Rooma vabariigi liitmine Toskaanaga ei saanud teoks. Toskaana triumviraat, peegeldades liberaalse kodanluse kõikumisi, võitles Roomaga ühendamise vastu.

Sõja jätkamine Austriaga. Karl Alberti reetlikkus

Itaalia revolutsiooniliste jõudude sisemine nõrkus ilmnes silmanähtavalt viimastel kuudel, kui Euroopa kontrrevolutsioon asus avalikult pealetungile Itaalia revolutsiooni viimaste kollete vastu.

20. märtsil 1849 möödus Austriaga sõlmitud vaherahu tähtaeg. Arvestades rahvahulkade patrioodlikku meeleolu, otsustas Karl Albert austerlasi ennetada ja kuulutas neile sõja. Liberaal Massimo d'Azeglio defineeris liberaal-monarhistliku bloki positsiooni järgmiselt: «Meie ei tohi võita ja siiski alustame uuesti sõda. Kaotuse ja kodusõja vahel me valime esimese: see kindlustab kodurahu ja Piemonte sõltumatuse.» Valmistudes teadlikult rahvuslikke huvisid reetma, viisid Sardiinia kuningriigi valitsuse juhid armee kolme päeva pärast sõjalise katastroofini. Novara lähistel purustasid austerlased Piemonte armee (23. märtsil).

Samal päeval loobus Karl Albert troonist poja kasuks ja lahkus kuningriigist. Uus kuningas Viktor Emmanuel II kiirustas Radetzkyga vaherahu sõlmima (26. märtsil).

Revolutsiooni lüüasaamine Toskaanas ja Sitsiilias

Järgmise löögi andsid austria intervendid Toskaanale. Austria vägede edasitungimisele aitasid kaasa sisemise kontrrevolutsiooni intriigid. Kontrrevolutsioon oli siin juba ammu pead tõstnud. Guerrazzi valitsus, kes jätkas poolikut ning kõikuvat poliitikat, polnud suuteline ettevalmistatavat vaenulikku vandenõu nurja ajama. 11. aprillil teostasid monarhistid Firenzes kontrrevolutsioonilise riigipöörde ja haarasid võimu enda kätte. 25. mail marssisid Austria väed Toskaana pealinna. Koos nendega saabus Firenzesse Leopold II.

29. märtsil, ainult kuus päeva pärast võitu Novara all, otsustas Ferdinand II alustada pealetungi seni veel alistamata Sitsiiliale. Saareelanikud võitlesid kangelaslikult poolteist kuud. Vallutanud 15. mail Sitsiilia pealinna Palermo, murdsid Bourbonide väed sitsiillaste viimase vastupanu.

Pärast Sitsiilia lüüasaamist hävitati liberaalsete saavutuste viimased riismed ka Naapolis.

Vabariikliku korra langemine Roomas ja Veneetsias

Kontrrevolutsiooni rõngas ahistas üha tihedamalt Rooma vabariiki. Alates Pius IX põgenemisest Gaetasse valmistusid Euroopa riigid (Prantsusmaa, Austria, Hispaania ja Mõlema Sitsiilia kuningriik) aktiivselt interventsiooniks vabariikliku Rooma vastu. Interventsioonilise blokiga liitus faktiliselt ka Inglismaa, kes avaldas avalikult oma vaenulikkust Rooma vabariigi suhtes. Otsustavat osa mängisid revolutsiooni mahasurumisel Prantsusmaa ja Austria sõjalised jõud.

24. aprillil maabusid Prantsuse väed kindral Oudinot' juhtimisel Civitaveccias ja alustasid Roomale pealetungi. Peaaegu samaaegselt tungisid austerlased Romagnasse; hoogsalt lähenesid pealinnale Naapoli väed, Roomast lõuna pool hõivasid lähtepositsioonid hispaanlased. Üle kahe kuu kestis Rooma vabariiklaste ebavõrdne ja ennastsalgav võitlus interventide vastu. Suurt osa etendas Rooma kaitsmisel Garibaldi, kes ilmutas väljapaistva väejuhi talenti, hämmastavat mehisust, julgust ja sügavat ustavust Itaalia vabaduse ning sõltumatuse üritusele.

30. aprillil said Garibaldi poolt juhitavad vabariiklikud väed interventide löögijõult, Oudinot' armeelt, halastamatult lüüa. Viimase kuu jooksul lõid nad pealinnale pealetungivad Bourbonide

väed julgete operatsioonidega tagasi, näitasid linna pikaajalise ja raske kaitsmise kestel suurt kangelaslikkust. Kindlalt taludes kõiki raskusi ja puudusi, osutas Rooma elanikkond interventidele mehist vastupanu. Kuid nõrgestatuna rohkearvuliste vaenlaste survest, langes Rooma vabariik sellest hoolimata vaenlase ülekaalukate jõudude löökide all. Kaotust soodustasid ka triumviride vead (osaliselt nende keeldumine viia võitlus väljapoole Rooma piire ja organiseerida vastavalt Garibaldi ettepanekule interventide vastu talupoegade ülestõus). 3. juulil tungisid prantslased linna. Mazzini ja paljud teised vabariiklased emigreerisid välismaale. Koos 4000 vabatahtlikuga lahkus Garibaldi Roomast ja suundus appi piiratud Veneetsiale. Kuid Garibaldil ega ka enamikul tema võitlejatest ei õnnestunud eesmärki saavutada. Pärast peaaegu terve kuu kestnud rasket ja ohtlikku rännakut ületasid garibaldilased mäekurud. Nad püüdsid purjetada Veneetsiasse, kuid neid ründasid Austria sõjalaevad. Randuda õnnestus ainult vähestel. Jälitatuna viiest austerlasest jõudis Garibaldi vaevaga Piemonteni ja ta läks maapakku.

Pärast Rooma vabariigi langemist jätkas võitlust veel ainult Veneetsia. Veneetsia pidas austerlaste piiramisele vastu viis kuud. Vaenlaste ägedale tulistamisele, mis hävitas kaks kolmandikku linnast, lisandusid karmide katsumustena nälg, veepuudus ja hirmsad epideemiad, mille tagajärjel hukkus üle poole elanikkonnast. Sellele vaatamata kapituleerus linn alles 22. augustil. Veneetsia vabariigi langemine tähistas Itaalia revolutsiooni lõppu.

Revolutsiooni kaotuse põhjused

1848.—1849. aasta kodanlik revolutsioon omandas mõnedes Itaalia riikides kodanlik-demokraatliku iseloomu ja saavutas oma arengu kõrgpunkti Rooma vabariigis. Kuid mitte kuskil ei viidud revolutsiooni lõpuni. Itaalia kodanlus, olles liikumise hegemooniks, ilmutas võimetust juhtida revolutsioon võiduka lõpuni, kuna ta kartis asuda rahva etteotsa. Kodanluse parem tiib, keda haaras hirm ülestõusnud rahvahulkade ees, reetis revolutsiooni käigus Itaalia rahvuslikud huvid. Kuid ka kodanluse kõige progressiivsem tiib, soovimata riivata agraarsuhete poolfeodaalset süsteemi (mille säilitamisest olid huvitatud nii kodanlustunud aadel kui ka maakondlus), kartis ühendada rahvuslikku vabadusliikumist talupoegade võitlusega feodaalse ikke vastu. Seepärast jäid kodanlikud demokraadid, matsiinilased, talurahva toetusest ilma ja osutusid järelikult võimetuiks lahendama revolutsiooni peamist ülesannet — rahvuslikku vabastamist ja Itaalia ühendamist. Tähtsat osa etendas ka ebasoodne rahvusvaheline olukord. Itaalia revolutsioon arenes Euroopa revolutsioonilaine languse tingimustes. See ainult ei isoleerinud ega nõrgendanud itaallaste revolutsioonilisi jõu-

pingutusi, vaid andis Euroopa kontrrevolutsioonile võimaluse liituda revolutsioonilise liikumise mahasurumiseks Itaalias.

1848.—1849. aasta revolutsioon suruti maha. Kuid vaatamata lüüasaamisele läks ta itaalia rahva rahvusliku vabadusvõitluse ajalukku kui tähtsaim murranguperiood, mis etendas suurt osa ühtse Itaalia rahvuse väljakujunemisel. Just 1848.—1849. aastal haaras võitlus feodaal-absolutistliku korra ja välismaise ikke hävitamise eest, Itaalia sõltumatuse ja ühendamise eest kogu maa ning pani liikuma laiad rahvahulgad. 1848.—1849. aasta revolutsioon oli esimene üldrahvalik revolutsioon. Selles ilmnesid ennenägematu jõuga rahvahulkade revolutsiooniline energia ja revolutsiooniline looming. Revolutsioon andis tugeva löögi sise- ja välismaiste ekspluateerijate valitsemisele; samal ajal selgitas ta välja erinevate klasside ja poliitiliste voolude tõelise osa, relvastas eesrindlikke ühiskondlikke jõude poliitiliste kogemustega ja lõi vabariiklikud demokraatlikud traditsioonid, mis olid tema kõige hinnalisemaks pärandiks.

Kolmekümne esimene peatükk

POOLA RAHVAS AASTAIL 1848—1849

1848. aasta revolutsiooni algus Euroopas ja Poola vabadusliikumise tõus

Poola sotsiaal-majanduslik areng XIX sajandi 40-ndate aastate teisel poolel nõudis tungivalt feodaalkorra hävitamist, talupoegade vabastamist ja sõltumatu Poola riigi taastamist demokraatlikel alustel.

1848. aastal algas Poolas vabadusliikumise uus tõus. Uuesti algasid talupoegade massilised rahutused. Talupojad nõudsid teoorjuse ja teiste feodaalkoormiste likvideerimist ning maaga varustamist. Sileesias algasid tööliste rahutused. Poznańis, Sileesias, Pommeris, Galiitsias toimusid tormilised miitingud ja demonstratsioonid, kus nõuti poliitilist ja rahvuslikku vabadust ning sõltumatu Poola taastamist. Kõikjal tekkisid rahvuslikud komiteed, koostati petitsioone, levitati üleskutseid.

Sõltumatu ja demokraatliku Poola taastamisest ei olnud huvitatud ainult Poola, vaid ka üleeuroopaline demokraatia. Võitlus Poola riigi taastamise eest andis Austria, Preisi ja Vene monarhiale tõsise löögi ning aheldas kontrrevolutsiooni jõude, mis olid valmis ruttama Lääne-Euroopasse revolutsiooni maha suruma. 1848. aastal Poolas arenenud vabadusliikumine ei kasvanud siiski ülepoolaliseks revolutsiooniks. See on suurel määral seletatav sellega, et revolutsiooniline liikumine ei haaranud Poola keskosa — Poola kuningriiki, ja samuti demokraatlike jõudude tunduva nõrgenemisega Krakovi ülestõusu lüüasaamise tagajärjel 1846. aastal.

Vabadusvõitlus Poznańis

1848. aasta märtsis algasid Poznańis massilised demonstratsioonid ja koosolekud. Linna ümbruses moodustati talupoegade väesalku. 20. märtsil loodi Poznańis Rahvuslik Komitee, mille koosseisu kuulusid käsitöölised ja talupojad. Kuid komitee enamuse

moodustasid liberaal-šlatitšlikud ja kodanlikud elemendid, kes astusid välja Poola sõltumatuse eest peetava revolutsioonilise võitluse vastu ning taotlesid kokkulepet Preisi monarhiaga. Nad saatsid Berliini delegatsiooni, kes pidi Poznańi hertsogkonnale rahvusliku autonoomia andmises kokku leppima. Revolutsioonist hirmutatud Preisi valitsus lubas anda Poznańile autonoomia ja lubas moodustada selle territooriumil Poola sõjaväesalku. Seejärel koondas Rahvuslik Komitee kõik oma jõupingutused salkade loomiseks.

Komitee sõjaväeosakonna eesotsas seisis L. Mierosławski, kes kaitses nõudmist taastada Poola 1772. aasta piirides. Sõltumatu Poola riigi loomise peamiseks tingimuseks luges ta Venemaa-vastast Preisi-Poola liitu. Sel põhjusel püüdsid Mierosławski ja temaga solidaarne Rahvuslik Komitee ennetada Preisi-vastast üldist rahvaülestõusu. Anti välja üleskutse, milles talupoegadele lubati mõningaid soodustusi. Mis puutus talupoegade vabastamisse teoorjusest ja teistest koormistest, siis lükkas Rahvuslik Komitee selle küsimuse edasi kuni sõltumatu Poola taastamiseni.

Vahepeal asus Preisi reaktsioon pealetungile. 3. aprillil kehtestati Poznańis sõjaseisukord. Sinna koondati suured sõjalised jõud. 11. aprillil kirjutati Preisi kuningriigi komissari ja Rahvusliku Komitee poolt alla Jaroslawi konventsioon, mille kohaselt Poznańi territooriumile jäeti kokku 3000 leegionäri, kes allutati Preisi väejuhatusele. Talupoegadest ja käsitöölistest koosnenud väesalgad saadeti laiali, Poznańi hertsogkonnast eraldati märkimisväärsed territooriumid ning ühendati Preisiga. Varsti tungis Preisi armee Poznańi. See kutsus esile poola rahva massilise vastupanu. Poola väesalkade esindajate kongress, mis toimus 28. aprillil Miloslawis, kuulutas Rahvusliku Komitee kukutatuks ja kutsus poola rahvast üles relvastatud võitlusele Preisi ülemvõimu vastu. Poola leegionäride laagrisse Miloslawi lähedal voolas kõikjalt talupoegade relvastatud väesalku. Pärast lüüasaamist Ksiądzi lahingus 29. aprillil saavutasid ülestõusnud 30. aprillil Miloslawi juures võidu. Kuid liikumise juhid ei osanud seda võitu ära kasutada: ohvitserid-šlahtitšid, kes tundsid hirmu areneva rahvaülestõusu ees, jätsid oma väesalgad maha. Teised läksid otsese reetmise teele. 9. mail kirjutati alla äraandlik kapitulatsiooniakt. Ülemjuhatajaks olnud Mierosławski hülgas lahinguvälja ja puges ülestõusnute laagrist Miloslawi juurde peitu. Ilma juhtideta jäänud ja ohvitseride-šlahtitšite poolt reedetud ülestõus suruti maha.

Poola rahvuslik liikumine Sileesias ja Pommeris

1848. aasta revolutsioon aktiviseeris Poola rahvuslikku liikumist Sileesias. 1848. aasta mais kutsuti Wrocławis kokku kõigi Poola maade esindajate kongress. Kongressil tehti katse välja

töötada ülepoolamaaline poliitiline programm ja luua juhtiv organ, kuid kodanlik-demokraatlike ringkondade ja konservatiivsete elementide vaheliste lepitamatute vastuolude tõttu lõppes see edutult.

Seoses valimistega Berliini Asutavasse Kogusse tugevnes Sileesias demokraatlik liikumine. Sileesias toimus rida poliitilisi miitinguid, kus võeti vastu Poola saadikute tegevusprogramm. See programm piirdus ainult rahvuslike nõudmistega ja läks täielikult mööda sotsiaalsetest nõudmistest. Asutavas Kogus asus enamik Poola saadikuid opositsioonilistele positsioonidele. Kõige agaramaks osutus poolakatest rahvasaadikuist liberaalne preester Jozsef Szafanek, kes saavutas suure populaarsuse Sileesia poolakate hulgas oma nõudmistega kindlustada täielik rahvuslik võrdõiguslikkus, sisse seada ametiasutustes, kohtutes ja koolides poola keel, viia läbi agraarreform.

Pommeris võttis poolakate vabadusvõitlus 1848. aasta revolutsiooni perioodil tööliste ja käsitööliste streikide (Gdanskis ja Szczecinis 1848. aasta kevadel ning suvel) ja talupoegade feodalismivastase võitluse iseloomu. Koos sellega laienes Pommeris ka rahvuslik vabadusliikumine, mille käigus loodi Ajutine Rahvuslik Komitee. Komitee teatas, et Pommeri on Poola territooriumi üheks osaks ja peab olema lahutamatult seotud Poolaga.

Revolutsioonilised sündmused Galiitsias

Suure teravuse saavutas revolutsiooniline võitlus Galiitsias. 17. märtsil toimus Krakovis stiihiline rahvademonstratsioon. Demonstrandid nõudsid 1846. aasta ülestõusust osavõtjate vanglast vabastamist. Kõlasid nõudmised poliitiliste ja rahvuslike vabaduste kehtestamisest. 29. märtsil alustas Krakovis tegevust Poola Kodanlik Komitee, mille koosseisu kuulusid Poola šlahta ja kodanliku intelligentsi esindajad.

Märtsikuu jooksul toimusid Lvovis massilised demonstratsioonid, kus nõuti poliitiliste vangide amnesteerimist, kõigi kodanike võrdsust seaduse ees, ettevalmistava asutuse — seimi kokkukutsumist. Varsti moodustati Lvovis rahvuslik armee ja Ukraina Pearaada. Uuesti asusid võitlusse talupojad, kes nõudsid kõigi feodaalkoormiste kaotamist ja maaga varustamist. Tundes hirmu kasvava rahvaliikumise ees, tegid Austria võimud mõningaid järeleandmisi: kuulutati välja koosolekute ja sõnavabadus, lubati formeerida rahvuslik armee, poliitvangid amnesteeriti osaliselt. Seejärel avaldas valitsus korralduse teorendi ja teiste feodaalkoormiste kaotamise kohta. Hiljem pidid mõisnikud saama talupoegade maksude suurendamise arvel riigilt vastava hüvituse. Agraarreform jättis mõisnike kätte suured maavaldused ja säilitas mitmed feodaal-pärisorjuslikud jäänused. 26. aprillil 1848 provotseerisid Austria võimud Krakovis ülestõusu. Nad avasid tule relvi-

tute elanike pihta, kes olid kogunenud sepa juurde, kus valmistati relvi rahvuslikule armeele. Provokatsioon põhjustas Krakovis rahvusliku ülestõusu, mis suruti maha relvade jõul. Nii anti revolutsiooniõududele üks esimesi lööke.

Sellest ajast peale algas rahvusliku liikumise mõõn. Kodanlikud demokraadid osutusid võimetuks suures mastaabis iseseisvalt tegutsema. Liikumise juhtimise haarasid enda kätte šlahta kodanlustunud liberaalid, kes püüdsid liikumist suunata legaalse petitsioonikampaania teele. Poola liberaalid, tunnistades mõnede kodanlike reformide hädavajalikkust Galiitsias, ignoreerisid samal ajal ukraina rahva huvisid ja õigusi, mis viis Ukraina-Poola vastuolude teravnemisele ja Austria ülemvõimu vastu suunatud võitluse nõrgenemisele. See andis Austria kontrrevolutsioonile võimaluse üle minna pealetungile. 1848. aasta novembri alguses suruti julmalt maha rahvaülestõus Lvovis ja kehtestati (juba pärast Krakovi ülestõusu mahasurumist 25.—26. aprillil 1848) piiramisseisukord: rahvuslik armee, Rahvuslik Komitee ja Pearaada saadeti laiali, demokraatide suhtes rakendati repressioone. 1849. aasta alguseks oli rahvuslik liikumine Galiitsias maha surutud.

Teated revolutsioonist Euroopas ja eriti poola rahva revolutsioonilistest väljaastumistest Poznańis, Sileesias, Pommeris ja Galiitsias kutsusid Poola ühiskondlikus liikumises esile suure elavnemise. Kuid valitsuse julmad repressioonid tegid selles Poola osas võimatuks vähegi tähelepanuväärsemad revolutsioonilised väljaastumised.

Poolakate osavõtt Euroopa revolutsioonilisest liikumisest

1848.—1849. aastal võtsid paljud poolakad osa revolutsioonilisest võitlusest Prantsusmaal, Itaalias, Austrias, Saksamaal ja teistes maades. Revolutsiooni alguses moodustas suur poola poeet Adam Mickiewicz Itaalia territooriumil Poola leegioni, kes pidi kandma rahvusliku ja sotsiaalse vabastamise võitluslippu ning ühendama selle lipu alla mitte ainult Poola, vaid ka teised rõhutud slaavi rahvad. 1849. aasta märtsis hakkas Mickiewicz Pariisis välja andma prantsuskeelset ajalehte «Rahvaste Tribüün».

Eriti palju poolakaid võttis osa Ungari revolutsioonist. Mõned neist, kindralid J. Bem, G. Deminski jt., olid Ungari revolutsioonilises armees juhtivatel kohtadel ja kirjutasid selle lahingutegevuse ajalukku mõnegi kuulsusrikka leheküIje. «Pariisis, Viinis, Berliinis ja Itaalias ning Ungaris,» kirjutas Engels, «võtsid poolakad osa kõigist revolutsioonidest ja revolutsioonilistest sõdadest . . .»[1]

[1] Ф. Энгельс, Демократический панславизм, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 6, изд. 2, lk. 303.

1848. aasta revolutsiooniliste sündmuste tähtsus Poola ajaloos

1848. aastal Poola maadel arenenud vabadusliikumine arenes feodaalkorra revolutsioonilise hävitamise ja sõltumatu Poola taasloomise tähe all. See liikumine avaldas suurt mõju poola rahva rahvusliku iseteadvuse kujunemisele. Kuigi rahvahulkade revolutsioonilist võitlust tabas lüüasaamine, olid valitsevad klassid sunnitud minema mõningate järeleandmiste ja reformide teele. Poola maades kaotati feodaalkord. Agraarreform, mis viidi läbi ülalt ja säilitas tähtsamad feodaalsed igandid, andis siiski tugeva tõuke kapitalismi arenemisele Poolas.

Kolmekümne teine peatükk

PRANTSUSMAA, SAKSAMAA JA ITAALIA 1848.—1849. AASTA REVOLUTSIOONI MÕJU TEISTELE EUROOPA MAADELE

1848. ja 1849. aastal puhkes revolutsiooniline, demokraatlik ja rahvuslik liikumine kõigis Euroopa riikides, sealhulgas ka Inglismaal, Iirimaal, Belgias, Madalmaadel, Hispaanias, Skandinaaviamaades, Šveitsis ning samuti rõhutud Türgi rahvaste keskel. 1848. aasta revolutsiooni mõju andis end tunda ka ühiskondliku liikumise hoogustumisena Venemaal.

Revolutsiooniline liikumine Inglismaal 1848. aastal. Uus tõus võitluses Rahva Harta eest

Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal hoogustas tšartistlikku liikumist. Arvukatel ja osavõturohketel koosolekutel ning miitingutel võtsid tšartistid vastu resolutsioone, milles tervitati Prantsuse vabariiki ja prantsuse töölisi. Nad protesteerisid Inglise valitsuse kavatsuse vastu organiseerida interventsioon või kahjustada Prantsuse vabariiki diplomaatilisi vahendeid tarvitades. Tšartistid lootsid, et revolutsioonilised sündmused Prantsusmaal kergendavad nende võitlust harta eest. Tšartistide vasakpoolne tiib nõudis Inglismaa vabariigiks kuulutamist.

1848. aasta kevadel kutsusid tšartistid kokku rahvusliku konvendi. Konvent töötas välja uue petitsiooni, milles demokraatlikud printsiibid olid formuleeritud märksa selgemalt kui 1842. aasta petitsioonis. 1848. aasta petitsiooni sissejuhatuses teatati, et töölistel on eesõigus oma töö viljale, et igasuguse võimu allikaks on rahvas, s. t. töötajate hulgad. Petitsiooni edu oli suur: lühikese ajaga kirjutas sellele alla 5,5 miljonit inimest. Kavandati grandioosne demonstratsioon, mis pidi toimuma rahvahulkade piduliku rongkäiguna, kui petitsiooni teksti kantakse mööda Londoni tänavaid parlamendihoone juurde.

Demonstratsioon 10. aprillil 1848

Tšartistide liikumise liidrid panid selle demonstratsiooni edule suuri lootusi. Siiski lõppes demonstratsioon täieliku ebaõnnestumisega. Viigide valitsus, kelle eesotsas seisid Russell ja Palmerston, koondas Londonisse suured miilitsaüksused ja sõjaväge. Londoni ja isegi teiste linnade kodanluse, samuti võõramaalaste-emigrantide hulgast, kes põgenesid Inglismaale pärast revolutsiooni kontinendil,[1] oli varakamatest isikutest loodud vabatahtlik abipolitsei. Rahvamassid tulid siiski määratud päeval, 10. aprillil 1848, Londoni tänavaile, kuid pea kaotanud tšartistide liidrid ei sõandanud delegatsiooni juhtida ja veensid rahvast laiali minema. Demonstratsioon jäeti ära. Allkirjadega petitsiooni tekst anti üle parlamendi ametnikele. Enesekindel parlament lükkas ka seekord (nagu 1839. ja 1842. aastal) tšartistide nõudmised tagasi. Alguses teatati tšartistidele, et harta allkirjade hulgas olevat palju fiktiivseid nimesid, et tegelike allkirjade arv pole mitte 5,5 miljonit, vaid ainult 1 975 000, ja seetõttu lükatakse petitsiooni läbivaatamine edasi. Hiljem, 1849. aasta suvel, kui liikumine hakkas juba kogu maal vaibuma, lükkas parlament tšartistide petitsiooni ilma igasuguse arutamiseta häälteenamusega tagasi.

Tšartistliku liikumise vaibumine

Tšartistide meeleavalduse ebaõnnestumine 10. aprillil 1848. aastal desorganiseeris tšartiste. Tõsi küll, tšartistlik konvent jätkas mõne aja oma tööd ka pärast 10. aprilli. Aprilli teisel poolel a'gasid Londonis ja teistes tööstuslinnades uuesti massimiitingud. Enamik tšartistide liidreid avaldas soovi kokku kutsuda tšartistide rahvusliku koosoleku nime all uus erakorraline tšartistide kongress. Tšartistide rahvuslik koosolek avati 1. mail ja selle istungid kestsid Londonis peaaegu kaks nädalat. Kuid kongressil tulid ilmsiks lahkarvamused ja ta lõpetas oma töö, võtmata vastu mingit kindlat otsust võitluseks pealetungiva reaktsiooniga. Juuni alguses alustas valitsus massilisi arreteerimisi. Arreteeriti kuni 500 tšartisti, nende hulgas tšartistide kõige revolutsioonilisem liider Ernest Jones, kellele peagi mõisteti kaks aastat vangistust. Tšartistliku liikumise kokkuleplikult meelestatud parempoolne tiib keeldus lõplikult revolutsioonilistest võitlusmeetoditest. Tšartistide hulgad jätkasid võitlust ka 1849. aastal ja 50-ndate aastate alguses. Sellal oli tšartistide ainukeseks liidriks, kes uskus liikumise edusse, Ernest Jones. Ta oli suuresti Marxi ja Engelsi mõju all, kes tegid tolle ajani tšartistlikule ajakirjandusele kaastööd.

[1] Nende hulgas oli ka Louis Bonaparte, tulevane Prantsuse keiser Napoleon III.

Ernest Jonesi juhtimisel kutsuti kokku mitu tšartistide konverentsi ja massimiitinguid. Kuid need olid juba tšartistide viimased väljaastumised, tšartistliku liikumise langusperioodi väljaastumised.

Tšartismi lüüasaamise põhjused ja selle liikumise ajalooline tähtsus

Rääkides tšartismi lüüasaamise põhjustest 1848. aastal, kirjutas Friedrich Engels: «Just tol hetkel, kui tšartism pidi näitama kogu oma jõudu, sündis temas juba sisemine mõranemine, veel varem, kui saabus tema väline krahh 10. aprillil 1848. aastal. Töölisklassi tegevus nihkus tagaplaanile. Kapitalistide klass saavutas võidu täiel rindel.»[1] Tõepoolest, 1848. aasta revolutsioonile eelnenud perioodil toimusid Inglismaal suured sündmused, mis muutsid inglise töölisklassi võitlustingimusi. 1846. aastal kaotati viljatollid, mille tulemusena vabrikutööliste reaaltöötasu mõnevõrra tõusis. 1847. aastal võeti vastu seaduseelnõu 10-tunnilise tööpäeva kohta, millega seadusandlikul teel piirati kapitalisti õigust tööjõudu piiramatult käsutada. Hoolimata 1847. aasta kriisist, jätkus Inglise tööstuse areng sel ajal tõusujoones. Inglismaa muutus üha enam «maailma töökojaks», konkureeris edukalt oma võistlejatega välisturul, tungis kolooniatesse. Inglismaa kodanlus konsolideerus üha rohkem kui poliitiline jõud. Tšartistide hulka hakkasid tungima liberaalsed meeleolud, hakati uskuma, et töölisklassi olukorda saab parandada legaalsel teel.

Kõik see nõrgendas tunduvalt tšartistlikku liikumist ja viis selle lüüasaamisele. Ja sellest hoolimata oli tšartismil suur maailmaajalooline tähtsus. See oli proletariaadi esimene iseseisev poliitiline väljaastumine, mis paljastas proletariaadi ja kodanluse vahel lepitamatud vastuolud. Hoolimata oma lüüasaamisest, sundis tšartism valitsevaid klasse nõustuma reformide ja järeleandmistega.

Iirlaste rahvuslik vabadusvõitlus 1848. aastal

1848. aasta revolutsioon mandril andis iiri rahvuslikule vabadusliikumisele uut hoogu. 1845. aastaks oli Iirimaa poliitiline olukord üsna keeruline. Koos iiri mõisnikega avaldas tekkiv iiri kodanlus üha selgemini oma kalduvust Inglise valitsevate ringkondadega kompromisse sõlmida. Samaaegselt toimus rahvusliku vabadusliikumise revolutsioonilise tiiva väljakujunemine. Selle tiiva sotsiaalseks baasiks olid talurahvas ja tekkiv iiri proletariaat. Nende kahe suuna võitlus, mis oli küllalt selgelt märgatav juba

[1] Ф. Энгельс, Англия в 1845 и 1885 годах, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, lk. 194.

40-ndail aastail, torkas eriti silma 1848. aasta revolutsiooniliste sündmuste ajal.

1847. aasta majanduskriis, mis haaras ka Iirimaa, hoogustas töötavate hulkade vaesumist, tõstis nende poliitilist aktiivsust. Sündmuste arengut kiirendasid teated veebruarirevolutsioonist Prantsusmaal.

Meenutades XVIII sajandi lõpul toimunud sündmusi, lootsid paljud iiri demokraadid Prantsuse vabariigi sõjalisele abile. Need illusioonid hajusid, kui Lamartine ametlikult keeldus iirlaste abistamisest. Iirimaal algasid ettevalmistused ülestõusuks Inglise ülemvõimu vastu. Rahva relvastumine võttis hiiglasuure ulatuse. Tekkisid uued poliitilised klubid, mis võtsid rahvahulkade relvastamise oma peaülesandeks. Kõikjal toimus registreerimine rahvaväkke. Üks iiri rahvusliku vabadusliikumise revolutsioonilise tiiva juhtidest — Mitchell — töötas välja ülestõusu täpse plaani. Ülestõus pidi algama Dublinis ning sealt levima üle kogu maa. Mitchell ja tema sõbrad lootsid inglise tšartistide toetusele. Valitsus ruttas rakendama vastuabinõusid. 12. mail 1848. aastal arreteeriti Mitchell. 27. mail mõistis kohus ta 14 aastaks Bermuuda saartele asumisele. Arvukalt arreteeriti ka liikumise teisi juhte.

Iiri talurahvas jätkas võitlust peaaegu kogu 1848. aasta suve jooksul, kord siin, kord seal puhkes külades rahutusi. Vabadusse jäänud liikumise juhid Lalor, Reilly ja teised valmistusid üldiseks ülestõusuks, mis pidi toimuma juunikuu lõpul. Kuid ülestõusu ei õnnestunud korraldada. Inglise valitsus alustas otsustavat pealetungi. Ta kehtestas Iirimaal sõjaseisukorra. 24. juunil tunnistati Iirimaal kehtetuks isikupuutumatuse akt (*Habeas Corpus Act*). See andis võimudele täieliku vabaduse panna toime arreteerimisi, läbiotsimisi, konfiskeerida relvi ja võtta ülestõusu ettevalmistamise vastu tarvitusele teisi abinõusid. Üksikud eraldatud väljaastumised toimusid juuni lõpul Kilkennis, Garrickis, Wexfordis, Limerickis ja mõnedes teistes Iirimaa linnades. Kõik need suruti maha. Pärast seda teostas valitsus uusi massilisi arreteerimisi ja relvade konfiskeerimisi. Augusti alguseks oli liikumine lõplikult purustatud.

Poliitiline võitlus Belgias 1848. aastal

1847. aasta kriis mõjutas tunduvalt Belgia tööstust, mis oli ka ilma selleta inglise ja prantsuse vabrikantide konkurentsi tõttu raskes olukorras. Tootmine vähenes märkimisväärselt kivisöekaevandustes, metallurgia- ja tekstiilitööstuses. Samaaegselt elas Belgia läbi tõsist toiduainete kriisi, mille kutsus esile kartuli ja teraviljakultuuride ikaldus 1845.—1847. aastal. Äärmise viletsuse kasv maal ja krooniline tööpuudus sundisid valitsust organiseerima mitmel pool ühiskondlikke töid ning kaotama välismaalt sisseveetavatelt toiduainetelt võetavad tollid. Riigi sissetulekute

vähenemine tekitas kaubandus- ja tööstuskriisi olukorras häireid riigi rahanduses. 1848. aasta eelarves tekkis 10 miljoni frangi suurune defitsiit.

1848. aasta veebruarisündmused Prantsusmaal avaldasid Belgiale suurt mõju. Brüsselis toimusid massilised antimonarhistlikud meeleavaldused, mille eesotsas seisid mõned Demokraatliku Ühingu liikmed. Kuid Belgia kodanlikud demokraadid, keda juhtis vabariiklane Jottrand (ta oli Demokraatliku Ühingu esimees), ei püüdnud rahvuslikku liikumist juhtida, vaid piirdusid üldiste fraaside ja konstitutsiooni parandamise sooviga.

Belgia valitsus oli algul sündmustest väga kohkunud. Kuningas Leopold teatas ametlikult, et ta on valmis troonist loobuma, kui belgia rahvas seda nõuab. Kuid liberaalne kodanlus, kes oli juba 1830. aastast alates võimul ja ei kavatsenud vahetada monarhiat vabariigi vastu, abistas suuresti kuningavõimu revolutsioonilise liikumise mahasurumisel. Valitsus keelas rahvakogunemised tänavatel, teostas arvukalt arreteerimisi, andis välja käskkirja «kahtlaste» võõramaalaste väljasaatmise kohta. Väljasaadetute hulgas oli ka Karl Marx, kes arreteeriti ja saadeti Prantsusmaale.

Rööbiti repressioonidega püüdis valitsus ennetada vabariiklikku riigipööret mõõdukate konstitutsiooniliste reformide teel. Tähtsaim neist oli valimisõiguse laiendamine, kuid see oli niivõrd piiratud ulatusega, et valdav enamik töölisi, käsitöölisi ja talupoegi jäi endiselt ilma poliitiliste õigusteta.

1848. aasta märtsikuu jooksul haaras vabariiklik liikumine peaaegu kogu maa. Gentis, Tournais, Verneuilis ja teistes linnades toimusid meeleavaldused loosungi all «elagu vabariik». Suurimaks väljaastumiseks oli mõnede demokraatide-vabariiklaste katse organiseerida Prantsusmaalt tagasipöördunud belgia tööliste kaasabil Prantsusmaa piiril riigipööre. Prantsusmaalt saabunud belglaste rühm, kes sai Lille'is relvad, sattus 29. märtsil Riscon-Tou küla juures ootamatult valitsusvägedele. Toimus kokkupõrge, mille tagajärjeks oli mõlemal poolel surnuid ja haavatuid. Valitsus kasutas seda episoodi uuteks repressioonideks. Belgia monarhistlik valitsus toetus võitluses revolutsioonilise liikumise vastu välisriikide, eeskätt Inglismaa aktiivsele toetusele. 1848. aasta 13. juunil toimusid Belgias parlamendivalimised, mis lõppesid liberaalide-monarhistide võiduga.

Demokraatidel ei õnnestunud läbi viia ühtegi kandidaati. Tänu sellele säilis Belgias liberaal-monarhistlik režiim ilma oluliste muudatusteta. Revolutsioonilise liikumise lüüasaamise põhjuseks Belgias oli liberaalse kodanluse reeturlikkus ja talupoegade inertne käitumine, kes enamikus olid juba XVIII sajandi lõpul feodaalkoormistest vabastatud.

1848. aasta Madalmaades

1848. aasta revolutsioonilaine ei möödunud ka Hollandist. 1847. aasta keskpaiku leidsid Haagis, Haarlemis, Leydenis ja Delftis aset rahutused. Tugevnes liberaalne liikumine ja liberaalne trükisõna nõudis üha visamalt reforme. Sõnumid 1848. aasta veebruarirevolutsioonist Pariisis põhjustasid Hollandi linnade tänavatel tormilisi demonstratsioone, kus nõuti kuningavõimu piiramist ja poliitiliste vabaduste kehtestamist. 12. ja 16. märtsil püüdis rahvas Amsterdamis ülestõusu alustada.

Kohkunud valitsus tegi järeleandmisi. Moodustati liberaalne kabinet ja komisjon 1815. aasta konstitutsiooni läbivaatamiseks. Liberaalide poolt väljatöötatud uus konstitutsioon, mis võeti vastu 1848. aasta oktoobris, säilitas monarhia ja kahekojalise esinduskogu. Generaalstaatide valimisel oli hääleõigus tühisel vähemusel. Nüüdsest peale kehtestatud poliitilised vabadused kandsid aga piiratud iseloomu. Nii oli trükivabadus kitsendatud ajalehtede maksustamisega, töölisliitude tegevust aheldas streikide karistatavus jne. Kuninga prerogatiive oli siiski vähendatud, parlamendi õigusi aga tunduvalt laiendatud. Nii näiteks tehti ministrid parlamendi ees vastutavaks, koostati üheaastased eelarved jne. 1848. aasta märtsipäevadel toimunud demonstratsioonid etendasid seega tähtsat osa, sundisid konservatiivset valitsust mõõdukaid liberaalseid reforme ellu viima.

Revolutsioonilised sündmused Hispaanias 1848. aastal

1848. aasta Prantsuse revolutsioon leidis tugevat vastukaja ka Hispaanias. 1848. aastal oli Hispaanias võimul parempoolsete liberaalide (*moderados*) partei, mis kujutas endast kodanluse ladviku ja aadli liberaalsete ringkondade blokki. Opositsiooniparteina esines pahempoolsete liberaalide ehk edumeelsete (*exaltados*) partei, mis tugines kesk- ja väikekodanlusele, samuti opositsioonilisele ohvitserkonnale. Linna- ja maarahva laiad hulgad, kellel oma parteid ei olnud, toetasid üldiselt edumeelseid, sest nad ootasid neilt reforme, mis parandaksid rahva olukorda.

Revolutsioonilised sündmused Prantsusmaal kutsusid Hispaania üldsuse progressiivsetes kihtides esile sügava sümpaatia. 17. märtsil toimus kortese hoone ees rahvarohke meeleavaldus, millel tervitati Prantsuse revolutsiooni. Meeleavaldusest osavõtjatele esinesid edumeelsed saadikud, kes väljendasid revolutsioonile poolehoidu. Erilises läkituses kuningale palus exaltadoste partei mitte kinnitada peaminister Narvaezi reaktsioonilisi kavasid, mis oleksid tühistanud isikupuutumatuse. Vastuseks sellele kirjutas kuninganna Isabella 22. märtsil alla määrusele kortese laialisaatmise kohta.

Kortese laialisaatmine oli ajendiks ülestõusu organiseerimiseks, mida plaanitses vasakpoolne, exaltadoste kõige radikaalsem rühmitus eesotsas kolonel Gandaraga. Peaosa pidid ülestõusus etendama sõjaväeosad. Kuid tunduv osa vägesid keeldus välja astumast. Ülestõus 26. märtsil Madriidis ei kujunenud mitte sõjaväe väljaastumiseks (nagu exaltadosed kavatsesid), vaid tsiviilelanikkonna — tööliste, väikekodanluse, osa intelligentsi ülestõusuks. Ülestõus algas kell 7 õhtul ja muutus varsti vihaseks lahinguks rahvahulga ning valitsusele ustavaks jäänud vägede vahel. Paljudele tänavatele olid ehitatud barrikaadid. Ülestõusnud elanikkonna võitlus kestis kogu öö. Ülestõusu ettevalmistamatus, relvade vähesus, sidemete puudumine laiade rahvahulkadega ja ülestõusnute jõudude piiratus (kokkuvõttes mitte üle 2000 mehe, kui lugeda ka mõningaid ülestõusnutega liitunud sõdureid) põhjustasid nende lüüasaamise. Madriidis algasid massilised arreteerimised. Mitte ainult ülestõusust osavõtjaid, vaid ka sellele kaasatundjaid saadeti kolooniatesse asumisele. Madriidi koondati uusi väeosi.

7. mail puhkes Madriidis uus ülestõus. Ka seekord võttis selle organiseerimisest osa kolonel Gandara. Erinevalt 26. märtsi rahvaülestõusust oli uus ülestõus juba puhtsõjaväeline väljaastumine. Ülestõusnute peajõuks oli ohvitserkond. Laiad rahvakihid ei liitunud ülestõusuga, sest mälestus hiljutisest ebaõnnestumisest oli alles liiga värske. Seetõttu sai ka uuele ülestõusule osaks ebaõnnestumine. Lüüasaamine tõi kaasa valitsuse uue terrorilaine. Kõik, kes tabati relvaga käes, lasti maha, sajad arreteeritud saadeti välja Baleaari saartele ja asumaadesse (Filipiini saartele ja mujale). Progressiivsed ajalehed suleti. Peaaegu kogu 1848. aasta jooksul kehtis Madriidis sõjaseisukord.

Nurjumisega lõppes ka teine sõjaväe ülestõus, mis leidis aset 13. mail Sevillas.

1848. aasta ülestõusude mahasurumise tulemusena kehtestatud Narvaezi diktaatorlik, oma sotsiaalselt olemuselt kodanlik-aadellik režiim asendati kolme aasta pärast veelgi reaktsioonilisemaga. 9. detsembril 1851 toimus Madriidis kontrrevolutsiooniline pööre. Narvaez kõrvaldati võimu juurest, kortes kihutati laiali, teatud ajaks kehtestati maal feodaal-absolutistlik režiim.

Revolutsiooniline liikumine Šveitsis 1848. aastal

1848. aasta revolutsioonilised sündmused Prantsusmaal, Saksamaal, Austrias ja Itaalias leidsid vastukaja ka Šveitsis. Nad kiirendasid seal kõige reaktsioonilisemate kantonivalitsuste kukutamist, kes pidurdasid Šveitsi Liidu tsentraliseerimise ja demokratiseerimise lõpuleviimist, kindlustasid Šveitši radikaalide võitu

Sonderbundi (Eriliidu) üle [1]. Šveitsi Liit sai ametlikult uue konstitutsioonilise riigikorra. Šveitsi uus konstitutsioon, mis töötati välja maikuus ja kinnitati 1848. aasta novembris, lõi Šveitsis tingimused kapitalismi edasiarendamiseks. Ta kõrvaldas keskaegse killustatuse ja partikularismi kõige karjuvamad igandid, mis täielikult keelasid mingi kantoni või kantonite grupi lahkumise föderatsioonist.

Uue konstitutsiooni vastuvõtmise kõrval oli 1848. aastale Šveitsis iseloomulik revolutsiooniline liikumine Neuchatelis, kus revolutsiooniline pööre toimus peaaegu üheaegselt Prantsuse revolutsiooniga. Neuchateli kanton oli eelnevatel aastatel Šveitsis üheks reaktsiooni kantsiks. Kuigi Neuchatel reaktsioonilisse Sonderbundi ametlikult ei kuulunud, toetas ta seda süstemaatiliselt. Neuchateli poliitiline seisund oli üpris vastuoluline. Neuchateli kanton oli vabariikliku Šveitsi föderatsiooni liige, kuid luges end hertsogiriigiks, kusjuures tema hertsogiks oli Preisi kuningas.

28. veebruaril moodustasid Neuchateli kodanlikud vabariiklased Vabariikliku Komitee, kes saatis monarhistlikule kantonivalitsusele ultimaatumi. Pärast mõningaid monarhistide ja vabariiklaste vahelisi lahinguid Neuchateli tänavail oli kantonivalitsus sunnitud erru minema. Et monarhistid ei lootnud Asutavas Kogus enamust saada, katsusid nad valimisi boikoteerida. Kuid see suurendas ainult radikaalide-vabariiklaste valimisvõidu tulemust. Preisi kuningas Friedrich Wilhelm, kes oli sunnitud arvestama revolutsiooniliste sündmustega oma maal, ei saanud samuti surveabinõusid kasutada.

30. aprillil 1848 kiitis referendum heaks Neuchateli uue demokraatliku konstitutsiooni. Neuchatel muutus vabariigiks.

Ühiskondlik liikumine Skandinaaviamaades (Rootsis, Norras, Taanis) 1848. aastal

1848. aasta algul elavnes Skandinaaviamaades ühiskondlik liikumine. Rootsis tugevnes võitlus parlamendireformi eest. Juba veebruarikuus moodustati Stokholmis liberaalne «Reformide eest võitlemise ühing». Kui kuuldi revolutsioonist Prantsusmaal, Saksamaal ja Austrias, hoogustus valimiskorra reformimist taotlev liikumine. Riksdagis loodi reformi ettevalmistamiseks eriline parlamendikomitee, valmistuti riksdagi ümberkorraldamiseks, kusjuures kavatseti kaotada senine jaotus neljaks seisuseks (aadel, vaimulikkond, linnakodanikud ja talupojad). 18.—20. märtsini toimusid Stokholmis massilised demonstratsioonid, millest võtsid osa väikekodanlus ja töölised. Demonstrantide ja politsei vahel tekkis kokkupõrge. Kartes üldist ülestõusu, hakkas valitsus järeleandmisi tegema ja esitas riksdagi reformimise seaduseelnõu. Ent

[1] Eriliit — reaktsiooniline 7 kantoni blokk.

liberaalset kodanlust kohutas rahvaliikumine ja varsti otsis ta konservatiividega kokkulepet. Rahvaliikumise lüüasaamine ja kontrrevolutsiooni edu Euroopas kindlustasid Rootsi konservatiivide olukorda niivõrd, et nad keeldusid pikemat aega igasugustest konstitutsioonilistest muudatustest, isegi mõõdukas valimisreformiprojekt lükati pärast kauakestvaid vaidlusi tagasi.

Norra pealinnas Oslos toimusid 11.—14. märtsini 1848 massilised väljaastumised. Võrreldes liikumisega Stokholmis oli liikumine Oslos demokraatlikuma iseloomuga. Liikumise eesotsas seisis sotsialist-utopist Markus Thrane, kes püüdis Proudhoni, Louis Blanci ja Weitlingi vaateid ühendada. Thrane peamisteks poliitilisteks nõudmisteks olid vabariigi kehtestamine ning üldise valimisõiguse andmine. 1848. aasta lõpul hakkas Thrane organiseerima Norra Tööliste Liitu, kuhu astusid mitte ainult töölised, vaid ka käsitöölised, kehviktalupojad, sulased ja osa intelligentsi. Thrane andis välja ajalehte «Töölisliidu Leht», mis levis üsna laialdaselt. Töölisliidu juhtimisel, kuhu kuulus ligi 20 000 inimest, korraldati mitmeid streike. Valitsuse repressioonid põhjustasid 1850. aastal Töölisliidu lagunemise. Sellest hoolimata ei ole mingit kahtlust, et liit Norra laiade töötajate hulkade aktiivsuse kasvu tunnistajana oli väga tähtis.

1848. aastal nõuti Norras avalikult Rootsist lahkulöömist. Kuid rahvuslik liikumine Rootsiga uniooni katkestamise eest oli sel ajal alles nõrk ja Norra oli sunnitud veel aastakümneteks uniooni jääma.

Rahvahulkade aktiivsel osavõtul elavnes 1848. aastal poliitiline tegevus ka Taanis. 11., 20. ja 21. märtsil korraldati Kopenhaagenis massilisi miitinguid, kus esitati nii töölistesse puutuvaid majanduslikke nõudmisi (töötasu tõstmine jt.) kui ka poliitilisi nõudmisi, mille hulgas olid tähtsamateks ületaanilise demokraatliku konstitutsiooni kehtestamise ja vastutava valitsuse loomise nõue. Liberaalide osavõtul moodustati uus valitsus. Šlesvig-Holšteini küsimuse teravnemine ja sellele järgnenud Taani-Preisi sõda juhtis üldsuse ning valitsuse tähelepanu sisepoliitiliselt olukorralt kõrvale. 1848. aasta sügisel tuli Kopenhaagenis siiski kokku rahvuskogu, mis töötas välja uue Taani konstitutsiooni. Uus kodanlik konstitutsioon kinnitati kuningas Frederik VII poolt 1849. aastal. Konstitutsioonis nähti ette kahekojalise parlamendi loomine, tsensusliku valimisõiguse andmine, vastutava valitsuse moodustamine.

Moldova ja Valahhia 1848. aasta künnisel

Vene-Türgi sõda aastail 1828—1829 ja Adrianoopoli rahuleping 1829. aastal tõid Moldova ja Valahhia olukorda mõningat kergendust. Neist said sellest ajast peale autonoomsed vürstiriigid, mis olid Türgi sultanist vasallisõltuvuses, kuid neis valitsesid

oma hospodarid ja kehtis oma seadusandlus. Kuid rahvuslikust rõhumisest polnud kaugeltki mitte vabanetud. Moldova ja Valahhia elanikkond jätkas sultanile andami maksmist. Sultan segas end hospodaride valimisse. Türgi valitsus keelas vürstiriikidesse ümberasumise, Balkani poolsaarel Türgi ikke all vaevlevate rahvuste opositsiooniliselt meelestatud esindajaid sinna ei lastud. Rahvuslik rõhumine põimus vürstiriikides ränga feodaalse ikkega, samuti välismaise kapitali üha kasvava survega. Vormiliselt loeti Moldova ja Valahhia talupoegi 1831. aasta reglemendi kehtestamisest alates kohustatud talupoegadeks, kelle koormised on reguleeritud seadusega. Tegelikult ekspluateerisid maad valdavad bojaarid pärisorje ilma mingisuguse piiramiseta. Peale selle tuleb arvesse võtta veel arvukad riigimaksud, mis lasusid samuti talurahval.

Doonau vürstiriikides olid rahvuslikul vabadusliikumisel vanad traditsioonid. 1848. aasta revolutsioon suuremates läänemaades kiirendas revolutsioonilise liikumise arengut ka selles Euroopa osas.

Revolutsiooniline liikumine Moldovas

Revolutsiooniline liikumine Moldovas algas 1848. aasta märtsis Jassys. Rahva hulgas levis «üleskutse rahvale», mis oli suunatud Moldova hospodari Mihhail Sturdza vastu. Selles proklamatsioonis juhiti tähelepanu riigivargusele, altkäemaksuvõtmisele, spekulatsioonile ja valitseva režiimi teistele pahedele. Bojaarid töötasid kodanliku intelligentsi esindajate osavõtul välja petitsiooni hospodarile. 8. aprilli petitsioonis nõuti valitsuse kuritarviduste kõrvaldamist ja kohalikule tööstusele ning kaubandusele soodsamate tingimuste loomist. Kuid petitsioonis ei tehtud üldse juttu pärisorjuse kaotamisest, lihtlaste alamkihtide — käsitööliste, väikekaupmeeste, tööliste — olukorra parandamisest. Liberaalsete bojaaride opositsiooni isoleeritus rahvast viis peagi opositsionääride lüüasaamisele. Hospodar kasutas bojaaridest opositsionääride vastu sõjalist jõudu. Liikumine suruti maha. Osal opositsionääridest õnnestus põgeneda välismaale, teised arreteeriti ja saadeti arveteõiendamiseks Türgi sultani juurde.

Samal ajal arenes Moldovas ühtlasi laialdane talurahvaliikumine, mis haaras mitmeid maakondi ja oli suunatud nii bojaaride kui ka hospodari vastu. Eriti laialdase ulatuse omandas talurahvaliikumine 1848. aasta suvel. Mõnel pool moodustasid talupojad oma relvastatud salgad. Talurahvaliikumise mahasurumiseks saatis Sturdza talupoegade vastu sõjaväeosad. Kuid ainult oma jõududest siiski ei piisanud ülestõusu mahasurumiseks. Sturdza pöördus abipalvega tsaari-Venemaa poole. Vastuseks sellele toodi Moldova territooriumile 12 000-meheline tsaarivägede korpus. Tänu Vene korpuse toetusele suutis Sturdza oma võimu vürstiriigis täielikult jalule seada.

Revolutsioon Valahhias

Valahhias algasid revolutsioonilised sündmused 1848. aastal mõnevõrra hiljem kui Moldovas, kuid võtsid palju suurema hoo ning muutusid revolutsiooniks. Liberaalne opositsioon osutus siin paremini ettevalmistatuks. Juba 1843. aastal loodi Valahhias salaühing «Õiglus ja Vendlus», kuhu astusid kodanluse, kesk- ja väikebojaaride esindajad. Ühingu organiseerisid Ion Ghica, Nicolae Bălcescu jt. Ühing nõudis bojaaride privileegide kaotamist, rahvusliku armee loomist, trükivabadust. Osa ühingu liikmeid kavatses võitlusse kaasa tõmmata talurahva, töötades välja talupoegade pärisorjusest vabastamise projekti. Kuid enamik organisatsiooni liikmeid pidas rahvahulkade revolutsioonilisse liikumisse kaasatõmbamist liigseks. Ühingu «Õiglus ja Vendlus» demokraatlikuma osa esindajail õnnestus 1848. aasta suvel ühes Bukaresti läheduses asuvas ringkonnas ülestõusu alustada.

21. juunil kutsuti Romani ringkonna Izlazi külas kokku rahvakoosolek, millest võtsid osa talupojad ja maakonda korteritesse majutatud sõdurid. Ühingu «Õiglus ja Vendlus» liikmetest võtsid koosolekust osa major Tel ja kapten Plečoanu. Nad tegid koosolekule ettepaneku võtta proklamatsiooniks nõudmised: kuulutada Valahhia sõltumatuks, kehtestada poliitiline võrdõiguslikkus, hospodar regulaarselt iga viie aasta tagant ümber valida, kehtestada trükivabadus, vabastada talupojad pärisorjusest, kokku kutsuda asutav kogu. Izlazi koosolek moodustas sealsamas Ajutise Valitsuse, kes püüdis hospodar Georgi Bibescuga kontakti luua ja keelitada teda vabadusliikumise etteotsa astuma. Bibescu eelistas troonist loobuda ja lahkus Bukarestist.

Võim läks üle Ajutise Valitsuse kätte, mille koosseisu kuulusid Bukaresti rahvaliikumise juhid, enamik neist olid pärit bojaaride hulgast. Uus valitsus kehtestas sõna- ja trükivabaduse, kaotas surmanuhtluse, võttis kasutusele «Õigluse ja Vendluse» deviisiga varustatud kolmevärvilise lipu, alustas ettevalmistust Asutava Kogu kokkukutsumiseks. Kuid Ajutine Valitsus ei viinud läbi agraarreformi. Veelgi enam, siseasjade ministeerium saatis ülestõusnud talupoegade vastu kohale politseisalgad, kes arreteerisid ja represseerisid nende juhte. Ajutine Valitsus ei katkestanud suhteid sultaniga: Türgi valitsemisega läbirääkimisteks saadeti Konstantinoopoli delegatsioon.

Bojaaride kontrrevolutsioonilised ringkonnad püüdsid Ajutise Valitsuse ebakindlat olukorda ära kasutada ja organiseerisid juba 1848. aasta suvel kaks kontrrevolutsioonilist mässu (30. juunil ja 10. juulil). Mässajad püüdsid arreteerida Ajutise Valitsuse liikmeid, moodustasid mõjukatest suurbojaaridest kontrrevolutsioonilise Ajutise Valitsuse. Kuid mõlemal korral ajasid Bukaresti rahvahulkade väljaastumised kontrrevolutsionääride püüded nurja. Pärast seda sai bojaaridele selgeks, et nad võivad uuesti võimule

saada ainult välismaiste reaktsiooniliste jõudude kaasabil. Nii Inglismaa kui ka Prantsusmaa valitsused olid meelestatud Valahhia liberaal-demokraatliku Ajutise Valitsuse tunnustamise vastu. Türgi sultaniriik vaatas 1848. aasta suve sündmustele Bukarestis kui oma seaduslike õiguste rikkumisele Valahhias.

Valahhia revolutsiooni lüüasaamine

Eesotsas komandör Suleiman-pašaga maandus 5 000-meheline Türgi sõjavägi 13. juulil Galati sadamas.

Türgi väed okupeerisid suure osa vürstiriigi territooriumist. 7. oktoobril tungisid Türgi väed eesotsas uue komandöri Fuad-efendiga Bukaresti, kus Fuad määras Konstantin Kantakuzinose — ühe Valahhia suurbojaaridest — eelmise hospodari asemele sultani asevalitsejaks.

Revolutsioonilise liikumise mahasurumisest Valahhias võttis osa ka tsaarivalitsus. 13. augustil ületas Vene väesalk Pruti jõe, tungis Valahhia territooriumile ja liikus edasi Bukaresti suunas.

Niisiis surus Türgi sõjavägi revolutsiooni Valahhias maha tsaarivalitsuse aktiivsel osavõtul. Pärast revolutsiooni mahasurumist kehtestati Moldovas ja Valahhias Türgi sultaniriigile ja tsaari-Venemaale alluv reaktsiooniline režiim.

Sellest hoolimata oli reaktsioon jõuetu peatama ajaloo edasist käiku. Kümme aastat pärast 1848. aasta revolutsiooni liitusid Moldova ja Valahhia (1859) ühiseks riigiks Rumeenia nimetuse all. Seega etendas 1848. aasta revolutsioon tähtsat osa Rumeenia iseseisvuse ettevalmistamisel.

Rahvuslik vabadusliikumine Kreekas 1848. aastal

1848. aasta revolutsioon leidis vastukaja ka Kreekas. 1848. aasta revolutsiooni alguseks ei olnud Kreeka veel võõramaisest ikkest täielikult vabanenud. Maa oli jaotatud juriidiliselt ja tegelikult kolmeks osaks, igaühel neist kolmest oli erinev poliitiline staatuut. Enamik Kreeka territooriumist kuulus vormiliselt iseseisva Kreeka kuningriigi koosseisu, suur osa territooriumist oli jäänud Türgi sultaniriigi võimu alla, kreeklastega asustatud Joonia saared olid aga Inglismaa ülemvõimu all. Niiviisi jäid paljud kreeklased endiselt võõramaiste vallutajate võimu alla. Teiselt poolt ei olnud Kreeka ise täiesti iseseisev. Lääneriigid — Prantsusmaa ja Inglismaa —, kes spekuleerisid «vabastaja» osaga, haarasid enda kätte Kreeka materiaalseid ressursse, suurendasid kuningriigi majanduslikku sõltuvust. Kuningriigi finantsolukord oli üsna raske. Kreeka tootlikud jõud olid arenenud nõrgalt. Tööstus oli alles oma arengu algastmel. Noorel riigil lasusid suured võlad oma protektoritele — Prantsusmaale ja Inglismaale. Samal

ajal valitses Kreekas demokraatiavastane poliitiline kord. Protektsioonivõimud upitasid Kreeka troonile kreeklaste hulgas ebapopulaarse Baieri printsi Otto, kes püüdis maad valitseda absolutistlike meetoditega. 1843. aastal toimus Kreekas riigipööre. Ohvitserkonnale toetuv kodanlik opositsioon sundis kuningat kokku kutsuma rahvuskogu, kes järgmisel, 1844. aastal töötas välja konstitutsiooni. Konstitutsiooni põhjal jäi Kreeka monarhiaks, kuid asutati kahest kojast, Senatist (*geruusia*) ja Seadusandlikust Kogust (*bule*) koosnev esinduskogu. Otton I oli sunnitud konstitutsiooni kinnitama, kuid rikkus seda järgnevail aastail korduvalt.

Sellistes tingimustes leidis teade Prantsusmaal ja teistes läänemaades puhkenud revolutsioonist Kreekas vastuvõtlikku kõlapinda. 1848. aasta märtsis toimusid Ateenas massilised manifestatsioonid. Kodanlik opositsioon nõudis valitsuse lahkumist ja uue Seadusandliku Kogu kokkukutsumist, mis oleks valitud ilma valitsuse vahelesegamiseta. Aprillis puhkesid mitmetes Korintose piirkonna garnisonides, Elises ja teistes rajoonides ülestõusud, ohvitserid nõudsid Ottoni kukutamist ja Rahvusliku Kogu kokkukutsumist uue vabariikliku konstitutsiooni väljatöötamiseks. Kuid kodanliku opositsiooni otsustusvõimetus, ohvitseride väljaastumiste putšilik iseloom, talupoegade ladvakihi konservatiivse meelsuse ärakasutamine kuningavalitsuse poolt — see kõik ei lasknud 1848. aasta opositsioonilist liikumist kujuneda kuigi laialdaseks revolutsiooniliseks liikumiseks. Kuid isegi sellisel mõõdukal kujul osutus liikumine efektiivseks: Otton oli sunnitud kinni pidama konstitutsioonist, õukonna plaan — taastada absolutism — kukkus läbi.

1848. aastal algasid Türgi provintsides elavate kreeklaste väljaastumised. Selliseks oli näiteks liikumine Tessaalias, mis kuulus tol ajal Türgile, kuid oli asustatud peamiselt kreeklastega.

Väljaastumised leidsid aset ka Inglismaale kuuluval territooriumil. Eriti ägedaks muutus kreeklaste võitlus Kefallinia saarel. Selle saare tähtsamas linnas, Argostolionis, toimus 6. aprillil rahvarohke demonstratsioon rahvuslik-demokraatlike loosungite all: «Ühineme Kreekaga!», «Vabadus ja vendlus!», «Elagu Prantsuse vabariik!»

Kohalikud demokraadid organiseerisid linnaelanikest ja talupoegadest sõjasalku. Koguti arvukalt relvi ja sõjamoona. Ülestõusukomitee määras kindlaks relvastatud ülestõusu tähtaja. Ülestõusu abil kavatseti saavutada taasühinemine Kreekaga.

1848. aasta sügisel toimus ülestõusukatse. 26. septembril püüdsid mõnesajamehelised talupoegade salgad tungida Argostolioni linna, kuid löödi Inglise garnisoni poolt tagasi. Üheks Kefallinia saare ülestõusnute ebaõnnestumise põhjuseks oli teise tähtsa saare — Korfu kreeka kodanluse reetlikkus. Siin astus opositsioon Inglise võimudega läbirääkimistesse ja, rahuldunud mõningate osaliste järeleandmistega (trükivabadus, kohaliku rahvaesinduse õiguste laiendamine jne.), ei abistanud Kefallinia elanikkonda.

Hoolimata julmadest repressioonidest (suure kontributsiooni määramine, arvukad arestid), mille alla sattusid Kefallinia elanikud, ei olnud liikumine Joonia saartel viljatu. See pani Inglise okupantide võimu kõikuma. 1848. aasta septembriülestõusule järgnes Kefallinias 1849. aasta augustis uus ülestõus. 50-ndatel aastatel toimus saartel võõramaise võimu vastu kohaliku elanikkonna partisanivõitlus. Lõppude lõpuks ühinesid Joonia saared 1862. aastal uuesti Kreekaga.

Kolmekümne kolmas peatükk

INGLISMAA XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL

Inglismaa majanduslik areng 50—60-ndail aastail

XIX sajandi 50—60-ndad aastad olid Inglismaa majandusliku õitsengu perioodiks, kodanluse «muinasjutulise rikastumise» perioodiks, mille teiseks palgeks oli proletariaadi laialdaste hulkade viletsus. Engels kirjutas: «Kõik auru ja masinate abil varem saavutatud tohutud edusammud olid tühised võrreldes selle võimsa tootmise kasvuga, mis toimus kahekümne aasta jooksul — 1850. aastast kuni 1870. aastani — ekspordi ja impordi tohutu suurte arvudega, kapitalistide kätte kuhjuvate rikkustega ja hiigellinnadesse hulgaliselt koonduva inimtööjõuga.»[1] Söetootmine kasvas 20 aasta jooksul (1850—1870) 3 korda (34 miljonilt kuni 110 miljoni tonnini), malmitootmine — üle 4 korra (1,4 miljonilt kuni 6 miljoni tonnini), puuvillatootmine — 21—22 korda.

Niisuguse majandusliku tõusu põhjuseks oli see, et Inglismaal toimus tööstuslik revolutsioon juba siis, kui teised maad alles astusid sellele teele või olid veel sellest kaugel, olles Inglise raskетööstusele masinate, raudteesisseseadete ja paljude muude kaupade müümisel monopoolseks ja väga kasulikuks turuks, sest vabrikulise masinatootmise abil valmistatud kaubad olid suhteliselt odavad. Kõik see kindlustas inglise kodanlusele monopoolsete kasumite saamise ja avas suured võimalused tööstusliku tootmise edasiseks kasvuks.

Kiiresti arenev raudteede ehitus ja meretranspordi ümberkorraldamine (aurumasinate kasutuselevõtmine ja laevade ehitamine metallist) lõid laialdase turu metallurgiale ja masinaehitusele, soodustasid Inglise kaubanduse hoogsat laienemist ning kiirendasid kaupade turustamist ja kapitali käivet.

Väga tähtis oli Inglise kaubanduse arengule rikkalike kullaleiukohtade avastamine Kalifornias (1847) ja Austraalias (1851). See kuld voolas eeskätt inglise ettevõtjate ja pankurite taskutesse,

[1] F. Engels, Eessõna teosele «Töölisklassi olukord Inglismaal», K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 342—343.

sest ainult Inglismaa võis tol ajal pakkuda kulla vastu suurel hulgal ja lühikese ajaga kaupasid sadadele tuhandetele inimestele, kes valgusid Kaliforniasse ja Austraaliasse õnne otsima. Inglise eksport Austraaliasse kasvas 10 aasta jooksul — 1852.— 1861. aastani — eelneva 10 aastaga võrreldes kuuekordseks.

Inglismaa põllumajandus 50—60-ndail aastail

Pärast viljatollide kaotamist 1846. aastal muutus kapitalismi arenemine Inglismaa maaviljeluses veel kiiremaks kui varem. Alates 1850. aastast kuni 70-ndate aastate keskpaigani elas Inglismaa põllumajandus üle erakordse tõusu. Tõusu aluseks oli tööstuse kiire kasv ning sellega seotud linnaelanikkonna märkimisväärne suurenemine. Kapitali mahutamine põllumajandusse kasvas umbkaudu ühe kolmandiku võrra, tekkis ja süvenes üleminekutendents intensiivsele loomakasvatusele. «Horn instead of corn» («Kariloomad teravilja asemel») — selline oli farmerite loosung.

Vabakaubanduse poliitika tagajärjed

Kitsenduste kaotamine väljaveolt ja sisseveolt ning vabakaubanduse võit aitasid kaasa Inglismaa väliskaubanduse kiirele kasvule. Tõsi küll, tollimüüri välismaisele viljale ei kaotatud kohe: 1846. aasta seaduse järgi pidi see toimuma kolme aasta jooksul; pideva tariifide alandamise tulemusena saavutasid viljatollid 1849. aastaks minimaalse taseme — 1 šilling kvarterilt.

1849. aastal kaotati lõplikult Navigatsiooniaktid, mis Inglise laevanduse ergutamise huvides piirasid asumaade kaubandust teiste maadega. 1852. aastal võeti vastu Gladstone'i friitreederlik eelarve, mis kaotas toorainetelt ja poolfabrikaatidelt võetava tollimaksu, valmistoodete tollid ei tohtinud ületada nüüdsest peale 10 protsenti nende maksumusest. 1860. aastal tühistati Inglismaal kaitsetollide süsteem. Friitreederlike poliitikute järgnevaks sammuks oli inglise kaupmeestele üsna soodsate kaubalepingute sõlmimine paljude maadega (1860. aastal Prantsusmaaga, 1862. aastal Belgiaga, 1863. aastal Itaaliaga, 1865. aastal Austriaga ja Saksa Tolliliidu riikidega).

Tööstuskodanluse ülemvõim

Pärast «Viljaseaduste» kaotamist 1846. aastal väljendusid muudatused pealisehituses selles, et tööstuskodanlus tõrjus lõpuks kõrvale maa- ja finantsaristokraatia ning muutus poliitiliselt valitsevaks klassiks ja tema partei (friitreederite partei) — tege-

likult valitsevaks parteiks, kes täielikult määras riigi poliitika peajoone. Selle partei loosungiks oli toota võimalikult odavalt ja kõrvaldada tootmisest kõik *faux frais* (ebatootlikud kulud)[1]. See loosung viis friitreederid kokkupõrkeni vanade inglise institutsioonidega (kuningavõim, Lordide Koda, aristokraatlikud sinekuurid, riigikirik jne.). Kuid inglise kodanlus ei julgenud pühkida neid takistusi riigimasina täielikuks haaramiseks teelt, sest sel juhul oleks tal tulnud pöörduda abisaamiseks töölisklassi poole. Ta eelistas maa-aristokraatiaga kompromissi otsida ja katsus aristokraatia suuri poliitilisi kogemusi tööstuskapitali huvides ära kasutada. Selles suhtes kergenes kodanluse ülesanne seetõttu, et pärast viljaseaduste kaotamist jõudis aristokraatia enda hulgas täieliku kapitalistliku ümbersünni protsess kiiresti lõpule.

Iseloomulikuks näiteks on aristokraatia esindajate Palmerstoni ja Gladstone'i — Inglismaa selle perioodi suurimate riigitegelaste poliitiline karjäär, kes agaralt kaitsesid tööstuskapitali huvisid.

Gladstone, kes alates 1846. aastast oli väikeste vaheaegadega varakantsleri ametikohal, teostas peaasjalikult inglise kodanluse majanduslikku programmi.

Välis- ja koloniaalpoliitika valdkonnas viis friitreederluse printsiipe ellu Palmerston, kes oli välisministri ametikohal (1846—1852), siseministriks (1852—1855) ja peaministriks (1855—1858, 1859—1865). Tugevaima sõjalaevastiku abil rajas ta Inglise kaupadele teed maakera kõige kaugematesse nurkadesse ja surus katsed Inglismaa rõhumisele vastu panna veriselt maha. Palmerston kaitses põhimõtet, et inglise kaupmees on puutumatu kõikjal, kuhu ka kasumi tagaajamine tema viib.

Inglismaa agressiivne poliitika Idas

1857. aastal algas teine oopiumisõda. Selle sõja ettekäändeks kasutasid inglased piraatide aresti alla võtmist Hiina võimude poolt, mis pandi toime Inglismaa lippu kandnud laeval; see vahejuhtum kuulutati Inglise laevastiku solvamiseks. Inglased pommitasid Kantoni, koos Prantsuse sõjaväega vallutas ja rüüstas Inglise sõjavägi Pekingi. Välismaised barbarid põletasid maha keisri suvelossi — Vana-Hiina kunsti tähelepanuväärse mälestusmärgi. Lüüasaamise tulemusena oli Hiina sunnitud maksma hiiglasuurt kontributsiooni ja avama välismaistele kaupadele veelgi laiemalt uksed.

Inglise kodanikele tekitatud «kahjude hüvitamiseks» kordas Palmerston Jaapanis sedasama, mis mõni aeg varem tehti Hiinas — Inglise sõjalaevad pommitasid Kagošima linna. Euroopa

[1] К. Маркс, Чартисты, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 8, изд. 2, lk. 360.

riikide (Inglismaa, Prantsusmaa, Hollandi) ja Ameerika Ühendriikide ühisel survel maksid jaapanlased kontributsiooni ja lubasid välismaiste kaupade sisseveo oma maale.

1856. aastal tungisid inglased Pärsiasse ja sundisid šahhi andma inglise kaupmeestele privileege ja avama vaba juurdepääsu Pärsia lahele.

1867. aastal (juba pärast Palmerstoni surma) korraldasid inglased sõjalise interventsiooni Abessiiniasse, röövisid selle pealinna ja kindlustasid oma kaupmeestele vaba juurdepääsu.

Niisuguse agressiivse poliitika tagajärjel ületas inglise kangaste väljavedu Kaug-Itta (Hiinasse, Jaapanisse, Jaavale) juba 1860. aastal väljaveo Euroopasse rohkem kui poolteise kordselt.

India orjastamine

XIX sajandi 50-ndail aastail viis Inglise kapitalism lõpule rohkem kui sada aastat kestnud sõja India ja Birma rahvaste vastu. Inglased peremehetsesid peaaegu kogu India territooriumil kas vahetult või kohalike vürstide kaasabil.

Lord Dalhousie, India kindralkuberner alates 1848. aastast, alustas nende vürstiriikide ühendamispoliitikat, kus veel minimaalselgi määral oli säilinud kohalike dünastiate võim. Nii ühendati Pandžaab (1849), Nagpur (1853), Oudh (1856) ja teised valdused. Pärast nelja-aastast röövellikku sõda alistati kogu Lääne-Birma (1856). Nende vallutuste tulemusena sai Ida-India kaubakompanii hiiglasuuri lisatulusid. Inglaste majanduspoliitika Indias oli suunatud India muutmisele odava tooraine allikaks. Inglased sundisid India talupoegi aretama Inglismaa jaoks tehnilisi ja ekspordiks sobivaid toiduainete kultuure.

Samal ajal toimus ka India turu vallutamine inglise vabrikantide poolt.

50-ndate aastate keskel müüs Inglismaa India turul juba peaaegu neljandiku kogu oma puuvillase riide ekspordist. 1860. aastal veeti Indiasse kaks korda rohkem inglise kangaid kui Ameerika Ühendriikidesse ja Euroopasse kokku.

Inglise kaupade sissetung tähistas maakasutuse ja käsitöö traditsiooniliste sidemete purustamist, miljonite India käsitööliste laostumist, miljonite inimeste ilmajätmist elatusvahenditest. Koos põllumajanduse süveneva langusega lõi see Indias eeldused alalisteks näljahädadeks, mis hävitasid miljoneid elusid.

India orjastamine Inglismaa poolt kutsus aastail 1857—1859 esile suure rahvaülestõusu, mis sai tuntuks sipoide (inglaste India pärismaalastest vägede) ülestõusu nime all. Sipoide ülestõusu toetasid talupojad ja käsitöölised, kuid see suruti hirmsa julmusega maha. Pärast seda kaotas Inglise valitsus Ida-India

kompanii ja andis India valitsemise vahetult Inglise ametnike kätte.

1856. aastal õiendasid inglise kolonisaatorid arveid Jamaikal ülestõusnud neegritega.

Asumaade arenemine

Suurt osa mängisid Inglismaal kapitalismi arengus nõndanimetatud ümberasunute asumaad — Kanada, Austraalia, Uus-Meremaa ja Lõuna-Aafrika. Nende asumaade majanduslikku arengut soodustas emigratsioon Inglismaalt. Eriti suurenes emigratsioon Austraaliasse pärast kullaleiukohtade avastamist 1851. aastal: aastail 1851—1861 suurenes Austraalia elanikkond 438 000-lt kuni 1 145 000-ni. Kiiresti kasvas elanikkonna arv ka teistes asumaades. Seoses kapitalismi arenemisega nendes asumaades hakkas kohalik kodanlus Inglismaa hooldust endale koormavaks pidama. Kanada kodanluse survel tekkis 1867. aastal Põhja-Ameerikas Inglise asumaade föderatsioon: Ülem- ja Alam-Kanada, Uus-Šotimaa, Uus-Brunswick, hiljem ühines föderatsiooniga Prints Edwardi saar ja moodustati Kanada dominioon — peaaegu iseseisev riik, kel oli kitsendusi ainult välispoliitika ja riigikaitse küsimustes.

Tšartism XIX sajandi 50-ndail aastail

1848.—1849. aasta revolutsiooni lüüasaamine mannermaal oli üheks põhjuseks, mis takistas tšartismi taassündi pärast nende ridades tekkinud lahkhelisid, mis tulid ilmsiks 1848. aasta algul.

Tähtsat osa etendas tšartistliku liikumise allakäigus Inglise kapitalismi hoogne arenemine 50-ndail aastail ja kõige energilisemate, teovõimekamate tööliste emigreerimine Inglismaalt. Tšartistlikud organisatsioonid sulasid arvuliselt kokku, tšartism kaotas oma massilise iseloomu. Tšartistide ninameeste ridades ilmnesid poliitiliste võitlusvahendite ja tööliste poliitilise organisatsiooni suhtes likvidaatorlikud meeleolud. Samal ajal võis tšartistlikus trükisõnas, tšartistide koosolekute aruannetes, miitingute sõnavõttudes sageli avastada ideid ja loosungeid, mis andsid tunnistust tšartistide eesrindlikuma osa sidemetest Marxi ja Engelsiga.

50-ndate aastate tšartistlikest tegelastest jõudis tööliskласsi kui poliitilise juhi ülesannete õige mõistmiseni tolleaegsetes tingimustes kõige lähemale Ernest Jones, kes oli tugevasti Marxi ja Engelsi mõju all. Ametiühingute jõudude ühendamise ja ametiühinguliikumise juhtiva tsentri loomise teel arvas ta olevat võimalik taastada tšartism kui proletariaadi poliitiline partei ja anda

sellele uuesti massilise liikumise iseloom. 1851. aastal toimus tšartistide konverents (konvent), kus töötati välja tšartistliku partei programm. 1854. aastal loodi Jonesi initsiatiivil Manchesteris Töölisparlament — mitmesuguste organisatsioonide ja ametiühingute esindajatest koosnev tööliskongress. Masside ükskõiksuse tulemusena ei andnud 1851. aasta konvent ega 1854. aasta kongress oodatud tulemusi.

Töölisliikumine Inglismaal 50—60-ndail aastail

50—60-ndate aastate töölisliikumist Inglismaal iseloomustab seisak, langus, revolutsioonilise tšartismi asendumine treidjunionismiga. Esiplaanile nihkusid kutseühingud. Nendesse astusid linna, ettevõtete grupi või isegi ühe ettevõtte töölised, kes järgisid rangelt ametikoha printsiipi. Nendesse võisid astuda ainult need töölised, kellel oli võimalik maksta oma osavõtu eest «vastastikusest abistamisest» küllalt suurt liikmemaksu. Kvalifitseeritud, paremini teenivad töölised kihinesid ja põhjustasid niiviisi töölisliikumise lõhenemist.

Üheks põhjuseks, mis kutsus esile pikaajalise seisaku inglise tööliskassi poliitilises arengus, oli kodanluse poliitika: tööstuse ja asumaade monopoolse valdajana võis kodanlus kulutada mõninga osa oma ülikasumeist osa tööliskassi äraostmiseks ja proletariaati nii lõhestada ning nõrgestada. Üheks äraostmise viisiks oli «järeleandlikkus» tööliste nõudmistele. Kuid kodanluse «järeleandlikkus» tööliste suhtes, järeleandlikkus kui poliitika oli inglise kodanlusele tööliste võitlusega peale sunnitud. See oli lõppude lõpuks revolutsioonilise tšartismi tulemuseks. 10-tunnilise tööpäeva kehtestamine oli järeleandlikkuse esimeseks väljenduseks. Inglise kodanlus läks laias mastaabis üle kompromisside poliitikale, tegi töölistele majanduslikke järeleandmisi. Kasumihuvi seisukohalt olid need järeleandmised tähtsusetud, kuid siiski niivõrd olulised, et kvalifitseeritud ja professionaalselt organiseeritud töölisi ülejäänud massist märgatavalt esile tõsta. Nii näiteks tõusis Lancashire'i ketrajate ametiühingu liikmete töötasu aastail 1855—1890 18 protsendi võrra, kuna aastail 1800 kuni 1848 oli see märkamatult langenud. Mõnede ehitusala tööliste töötasu tõusis aastail 1850—1870 samuti 18 protsendi võrra.

XIX sajandi 50—60-ndail aastail polnud miljonärist suurvabrikandil enam tarvidust kasutada neid tühiseid ja metsikuid «higi väljapressimise» võtteid, mis olid iseloomulikud «kapitalistliku ekspluateerimise noorusperioodile».[1] Selline vabrikant võis julgesti loobuda vanadest ja primitiivsetest võtetest lõpetada tööliste petmine raha arvestamisel; ta võis isegi sisse seada töölistele

[1] F. Engels, Eessõna teosele «Tööliskassi olukord Inglismaal», K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., lk. 338.

lõunavaheaja, lühendatud tööpäeva laupäeval jne. Talle oli kasulikum sellistes asjades järeleandmisi teha, kui oma sadade töölistega avalikult tülli minna. Nii oli hõlpsam laostada väiksemaid konkurente, kes olid oma väheste töölistega pidevalt sõjaseisukorras, mistõttu töölised põgenesid nende juurest esimesel võimalusel.

Teiseks lõhestamispoliitika vahendiks oli töölistest ametiühingutegelaste «kasvatamine» ja äraostmine ning selliste kodanluse leitnantide kasutamine töölisliikumises kodanliku ideoloogia kandjatena tööliskeskkonda.

Erilist kahju tegi Inglise töölisliikumisele kodanluse laagrisse ülejooksnud ametiühingutegelaste rühm sellega, et ta usurpeeris inglise tööliste poliitilise tegevuse juhtimist 60-ndail aastail. Usurpaatorid ei vaadanud streikidele mitte kui klassivõitluse relvale, mitte aga ajutisele abi- või propaganda- ja organiseerimisvahendile, vaid kui lõpliku eesmärgi — «õiglane töötasu õiglase tööpäeva eest» — saavutamise abinõule. Seetõttu ei viinud nad töölisliikumist mitte sammugi edasi.

Siiski tuleb alla kriipsutada, et äraostmispoliitika puudutas vahetult ainult töölisklassi tähtsusetut osa. Inglise tööliste valdav enamik ei saanud Inglismaa muinasjutulisest rikastumisest 50—60-ndail aastail mitte midagi. Tööliste põhiline osa oli vaesuse piiril; kümne «õitsenguaasta» jooksul pauperite arv ei vähenenud, vaid suurenes rohkem kui 100 000 inimese võrra, ületades miljoni. Selle tohutu inimhulga moodustasid lihttöölised kõigilt aladelt, töölised, kes tegelesid raudteede ja maanteede, dokkide ja sadamate ehitamisega, gaasi-, keemia-, nahatööstuse töölised, seebikeetjad, mäetöölised, kivilõhkujad, maatöölised ja paljud teised.

Streigivõitlus 50-ndail aastail

50-ndate aastate alguses alustasid inglise töölised võitlust palga tõstmise eest. 1853. aasta juunis oli streikidest haaratud peaaegu kogu tööstuslik Põhi. Suve keskel streikisid Manchesteri sepad, ketrajad, kangrud, peaaegu kõigi ametialade töölised Stockpordis, söekaevurid Bristoli lähedal, Blackburni ja Darweni kangrud, Bostoni ja selle ümbruskonna treialid, Bransley kangrud, Sheffieldi siidiketrajad, Nottinghami pitsitegijad, kõigi tootmisalade töölised Birminghamis, Liverpoolis ja mitmetes teistes linnades. Augustis olid kõik Lancashire'i tähtsamad tööstusrajoonid streigist haaratud. Tekstiilitööliste streigivõitluse keskuseks kujunes Preston, kus streikivad töölised nõudsid töötasule 10-protsendilist lisa, vabrikandid aga, moodustanud ettevõtjate assotsiatsiooni, vastasid lokaudiga. Töölisi tabas lüüasaamine, kuid nende võitlus kestis seitse kuud ja sellesse oli tõmmatud ligikaudu 65 000 töölist.

1853. aasta streigilaine põhjuseks oli tarbeesemete kallinemine

väga madala töötasu juures (enamikul aladel püsisid palgad 1847. aasta tasemel). 1853. aasta streikides kuulus initsiatiiv just tööliste alamkihile. Mõnedes kohtades võttis võitlus väga ägeda iseloomu. Vighame'i šahtides läks asi kuni verise kokkupõrkeni sõjaväeosadega.

Seoses järjekordse majanduskriisiga võis 1857. aastal märgata uut streigivõitluse hoogustumist. 1857. aasta novembris alustasid Staffordi ja Northamtoni jalatsitööstuse töölised pikaajalist võitlust. Varsti tõmmati liikumisse kaasa kogu Kesk-Inglismaa ning seejärel ka teised jalatseid tootvad rajoonid. 1858. aastal toimus Yorkshire'i mägirajoonis suur kaitsestreik. 1858.—1860. aasta suurematest streikidest väärivad märkimist kangrute streik Ida-Lancashire'is (Padigham), mis lõppes töötasu tõstmisega 10 protsendi võrra, kristallitööstuse tööliste üldstreik ja ehitustööliste streik, mis lõppesid samuti töölistele edukalt.

Londoni hunta

Streigivõitlus näitas töölistele üha selgemalt nende poliitilist õigusetust, nende ametiühingute poollegaalset olukorda. Ametiühingute vastu seisid ettevõtjate assotsiatsioonid, kes kasutasid valitsuse, kohtu ja parlamendi toetust. Streigivõitluse käigus ilmnes üksikute kutseühingute jõudude ühendamise vajadus, ühingute tegevuse koordineerimise ja vastastikuse abistamise vajadus. Nii tekkis Londoni Ametiühingute Nõukogu, kuhu kuulusid: Allan (masinaehitajate poolt), Applegarth (tislerite ja puuseppade poolt), Edwin Coulson (müürseppade poolt), Odger (kingseppade poolt), Howell (ehitustööliste poolt). See Londoni nõukoguks ühendatud inglise treidjuunioni juhtide grupp sai nimeks hunta ehk ingliskeelse häälduse järgi «Džunta». Londoni Ametiühingute Nõukogu võis mõjutada kogu ametiühinguliikumist: ta valiti arbiitriks ühingutevaheliste vaidluste korral, organiks, kes otsustas ühe või teise ühingu kollektiivse toetamise vajaduse üle jne.

1864. aastal toimus hunta kaastegevusel ametiühingute konverents (Londonis) eesmärgiga organiseerida võitlus «peremeeste ja teenrite» seaduse vastu. Samal ajal boikoteeris hunta Sheffieldi Ametiühingute Nõukogu algatust, kes katsus organiseerida võitlust lokaudi vastu. 1866. aastal kutsus Sheffieldi Ametiühingute Nõukogu selle eesmärgiga kokku konverentsi, kus mõnede andmete kohaselt oli esindatud 200 000 ametiühinguliiget. Hunta astus välja konverentsi otsuste vastu, tegutsedes selles suhtes üksmeelselt kodanliku ajakirjandusega, kes kinnitas, et ettevõtjate õigus lokauti kasutada on «vabaduse printsiipidega» täielikus kooskõlas. Hunta astus välja iga sõjakama avalduse vastu ametiühinguliikumises.

1867. aastal, kui kriisi tagajärjel süvenes võitlus töö ja kapi-

tali vahel, katsus kodanlus ametiühinguid rünnata. Kasutades Sheffieldi vahejuhtumit, kus töölised olid püüdnud streigimurdjaid hirmutada, süüdistas valitsus ametiühinguid vandenõulises tegevuses ja püüdis kuulutada neid väljaspool seadust olevaiks. Ametiühingute olukorra «uurimiseks» moodustati kuninglik komisjon.

Hunta tõestas oma absoluutset ustavust valitsusele ja ettevõtjatele sellega, et ta käsitas alati ametiühinguid kui vastastikuse abistamise ühinguid. Hoolimata sellest, et ametiühingute rahvuslik konverents, mis toimus Sheffieldis 1867. aasta märtsis, astus välja kodanlusega kokkuleppepoliitika vastu, saavutas hunta joon ülekaalu. Kuninglik komisjon hindas inglise treidjuunionide alandlikkust, kes Engelsi sõnade kohaselt «lubavad ennast juhtida inimestel, kes on end avalikult kodanlusele müünud või saavad vähemalt kodanluselt raha»[1]. Kuninglik komisjon soovitas ametiühingud legaliseerida, kui nad tulevikus ei anna lepingute rikkumiseks luba (s. t. tegelikult keelduvad streikimise õigusest ja võitlusest streigimurdjatega). 1868. aastal Manchesteris toimunud konverentsil (kus pandi alus Briti Treidjuunionide Kongressile) astus enamiku vastu, kes endiselt nõudsid ametiühingute legaliseerimist koos kõigi nende õiguste säilitamisega, suur osa delegaate välja hunta poolehoidjatena. 1871. lõppes lõhe Treidjuunionide Kongressi ja selle parlamendikomitee (moodustati teisel kongressil Birminghamis 1869. aastal) täieliku allutamisega huntale.

Hunta võit tähendas tegelikult oportunismi võitu 60-ndate aastate töölisliikumises.

Marx ja Inglismaa 50—60-ndate aastate töölisliikumine

K. Marx, kes elas Inglismaal, jälgis tähelepanelikult inglise töölisliikumist; ta näitas, et kapitalism lõi Inglismaal juba 60-ndail aastail eeldused iseenda hävinguks ning inglise proletariaat saavutas kõige kõrgema organiseerituse astme. «Inglased omavad kõiki vajalikke materiaalseid eeldusi sotsiaalseks revolutsiooniks,» märkis Marx. «Mis neil puudub, on üldistamise vaim ja revolutsiooniline kirg.»[2] Nende omaduste kasvatamises — inglise tööliste klassilises ja poliitilises kasvatamises — nägi Marx üht Tööliste Rahvusvahelise Ühenduse (I Internatsionaali) tähtsamat ülesannet.

Et ühendusse astuda inglise töölistega, oli Marx sunnitud tegutsema hunta kaudu. Hunta esindajad võtsid osa Internatsionaali loomisest. Hunta tegelased — Howell, Brodhurst, Apple-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVII, lk. 143.

[2] К. Маркс, Конфиденциальное сообщение, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. 1, lk. 361.

garth jt. — kuulusid Peanõukogusse. Kuni 1867. aastani oli Odger Peanõukogu ametlikuks esimeheks ning Cremer sekretäriks. Kasutades neid tegelasi rahvusvahelise töölisliikumise huvides, Marx samal ajal võitles nendega, hoidis neid vaos Internatsionaali kasvava rahvusvahelise autoriteediga ja sundis neid tegutsema oma tahtmise vastu. Pideva kasvatamise abil püüdis Marx Tööliste Rahvusvahelise Ühenduse kaudu inglise tööliste iseteadvust tõsta ja neid poliitilise võitluse teele juhtida.

Töölisklassi poliitilise ärkamise algus

50-ndate aastate lõpul ilmnesid inglise töölisklassi poliitilise ärkamise tundemärgid. Selle ärkamise endeks oli elav vastukaja vabadusliikumisele, mis puhkes mandril uuesti 50-ndate aastate lõpul. Energiliste miitingutega Hyde pargis toetasid töölised itaalia rahvast tema võitluses Austria ikke vastu, maa ühendamise ja rahvusliku sõltumatuse eest. Vaimustusega tervitasid töölised 1864. aastal Inglismaale saabunud Garibaldit.

Kuulsusrikka lehekülje kirjutasid töölised inglise demokraatia ajalukku Ameerika Ühendriikide kodusõja perioodil. Londoni, Birminghami, Lancashire'i, Yorkshire'i, Šotimaa, Walesi, Iiri tööliste tormilised, ägedad miitingud ajasid nurja Palmerstoni valitsuse katsed põhjariiklaste vastu sõda provotseerida. Marx hindas kõrgelt seda inglise tööliste õilsat tegu. Ta kirjutas: «Ameerika Ühendriigid peavad alati meeles pidama, et vähemalt Inglismaa töölisklass kogu aeg konflikti algusest kuni lõpuni kordagi ei jätnud neid maha.» [1] Nendele inglise tööliste väljaastumistele lisandusid aastail 1861—1864 väljaastumised tsarismi vastu võitleva poola rahva toetuseks.

Algab liikumine uue parlamendireformi eest

Teiseks inglise töölisklassi poliitilise ärkamise tundemärgiks oli alates 1857. aastast pidevalt uuenev võitlus üldise (meestele) valimisõiguse, salajase hääletamise ja kolmeaastase parlamendi eest. Liikumise initsiaatoriteks olid ametiühingud. 1857. aastal loodi Newcastle'is metallistide ametiühingu poolt Reformipooldajate (parlamendi) Põhjaühing. 1859. aastal tekkis samasuguse programmiga poliitiline ühing Londonis. Mitmetes Inglismaa linnades loodi sel perioodil kohalike ametiühingute poolt analoogilised organisatsioonid. 1859. aastal algab nende organisatsioonide ühinemine. Aluse pani sellele Põhjaühingu Londoni osakonna asuta-

[1] К. Маркс, Великобритания. — Общественное мнение Англии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. 2, lk. 219.

mine. 1860. aastal tekkis keskkrahvkondades reformi eest võitlejate Assotsiatsioon. Assotsiatsioon viis reformiküsimuses läbi esimese ametiühingute esindajate konverentsi ja võttis enese peale miitingute kampaania juhtimise keskkrahvkondades. 1862. aastal asutati Londonis Treidjuunionide Poliitiline Liit, kes samuti seadis endale ülesandeks võitluse valimisõiguse laiendamise eest. Internatsionaali Peanõukogu initsiatiivil reorganiseeriti Poliitiline Liit 1865. aastal Rahvuslikuks Reformiliigaks, mis muutus Inglismaa lõuna- ja keskkrahvkondades juhtivaks organisatsiooniks. Keskkrahvkondades (peamiselt Lancashire'is ja Yorkshire'is) alustas alates 1861. aastast tegevust oma assotsiatsioon, mis 1864. aastal nimetati ümber Rahvuslikuks Reformiliiduks. Liit korraldas igal aastal konverentsi ja viis Põhja-Inglismaa linnades ning Šotimaal läbi miitinguid. 1866. aastal oli liigal 70 osakonda (nende hulgas 19 Londonis), Rahvuslikul Reformiliidul aga umbes 100 osakonda. 60-ndate aastate keskpaiku siirdus liidu keskus Leedsist Manchesterisse.

Reformiliikumise massilise baasi moodustasid kutseala järgi organiseeritud ehk nn. kvalifitseeritud töölised. Selle poolest see liikumine erineski tšartismist. Reformiliikumine haaras Inglismaa tööstustöölistest ainult vähemuse. Liikumise juhtideks olid ametiühingute juhid, kodanluse poolt südamlikult koheldud tegelased, kellest oli juttu eespool. Nende jaoks ei peitunud valimisõiguse nõudmises üldse võitlevat ideed muuta proletariaat valitsevaks klassiks, nagu olid plaanitsenud tšartistid. Nende ametlike juhtide (Odgeri, Applegarthi, Howelli) sõnavõttudes kriipsutati muutmatult ja püsivalt alla, et töölised ei püüa ennast teistele klassidele sugugi vastu seada, vaid tahavad oma peremeestega kokku leppida ning kõrvaldada vajaduse streikide järele.

Ametiühingute liidrid tegutsesid tihedas koostöös kodanlike radikaalidega. Radikaalid taotlesid tšartistide üldise valimisõiguse nõude asendamist nõudega: valimisõigus ainult korteriüürnikele.

Internatsionaal ja võitlus parlamendireformi eest

1865. aastal loodi Marxi initsiatiivil Reformiliiga, mille juhtivas komitees jäeti pooled kohad (kuus kohta) radikaalidele, aga teise poole moodustasid Peanõukogu liikmed. Komitee väljendas kategooriliselt arvamust, et liikumise loosungiks on üldine valimisõigus kõigile meestele (mitte aga ainult korteriüürnikele).

Pärast Reformiliiga moodustamist muutus liikumine valimisreformi eest tänu Peanõukogu juhtimisele märksa sügavamaks ja süstemaatilisemaks. Kodanluse poolt treidjuunionide vastu organiseeritud sõjakäigule vastas töölisklass võitluse tugevdamisega reformi eest.

Et liikumist nurja ajada, esitas Russell-Gladstone'i liberaalne valitsus 1866. aasta märtsis parlamendile seaduseelnõu, mis valijate arvu mõnevõrra (ligikaudu 400 000 inimeseni) suurendas. Kuid isegi see projekt kohtas alamkojas vastuseisu. Russelli valitsus langes ja selle asemele asus Derby konservatiivide valitsus, milles kohe hakkas otsustavat osa etendama varakantsler Benjamin Disraeli (1804—1881), tuntud kirjanik ja poliitiline karjerist, kes ilmus parlamendi tegevusareenile alles 30-ndail aastail. Riigis 1867. aastal valitseva poliitilise situatsiooni analüüsimise abil tuli Disraeli — põhimõttelage, kuid ühiskondlike jõudude vahekorda õigesti hindav mees — järeldusele, et parlamendireformi eest peetava massilise võitluse hoogustumist on kauem võimatu ignoreerida. Liikumine omandas tollal tohutu suured mõõtmed. Miitingud ja demonstratsioonid, millest treidjuunionid oma lippude ja orkestritega osa võtsid, järgnesid üksteisele, haarates üha rohkem linnu. Liikumise eesotsas seisid endiselt Londoni töölised, keda juhtis Internatsionaali Peanõukogu. «Londoni tööliste võimsad demonstratsioonid, grandioossed võrreldes nendega, mida me siin nägime pärast 1849. aastat, on ainuüksi Internatsionaali kätetöö,»[1] kirjutas Marx 7. juulil 1866. aastal. Võitluspinge kasvas kiiresti. 23. juuliks määras Reformiliiga Londoni Hyde parki, valitsuse asukoha lähedusse suure miitingu. Võimud keelasid selle ära, kuid umbes 200 000 töölist kogunesid Trafalgari skväärile, liikusid sealt organiseeritult Hyde parki ja, leides väravad suletuna, purustasid pargivõre, tõrjusid politsei kõrvale ning korraldasid miitingu. Töölisklass kaitses oma koosolekuvabadust. Edaspidi toimusid miitingud takistamatult kogu Inglismaal. Need ei raugenud ka sügisel, kui parlament saadeti vaheajaks laiali ja algasid uue jõuga, kui parlament 1867. aastal veebruaris uuesti kokku tuli.

1867. aasta reformi bill

Selle võimsa kampaania mõjul otsustas Disraeli teha järeleandmisi: oma autoriteedi suurendamiseks püüdis ta end näidata töölisklassi «sõbrana» ja «liitlasena». Disraeli juhindus oma kaalutlustest ja viis parlamendis läbi seaduse uuest parlamendireformist. Pärast parlamendivõitlust kirjutati Disraeli bill 1867. aasta augustis kuninganna poolt alla ja see muutus seaduseks. 46 «pehkinud kohakest», mis jäid alles 1832. aasta seadusega, kaotasid õiguse saata oma saadikuid parlamenti; niiviisi saadud vabad kohad anti üle tööstuslinnadele. London sai õiguse saata parlamenti neli saadikut. Linnades said valimisõiguse kõik korteriüürnikud, kes maksid vähemalt 10 naelsterlingit üüri, tasusid

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, lk. 179.

vaeste heaks maksu ja olid elanud antud kohas vähemalt 1 aasta. Maal anti hääleõigus rentnikele, kes maksid aastas vähemalt 12 naelsterlingit renti ja maaomanikele, kelle aastatulu oli vähemalt 5 naelsterlingit. Sel kombel pääsesid valijate hulka väikekodanlus ja töölisklassi privilegeeritud kiht — töölisaristokraatia. Reformi tulemusena suurenes Inglismaal valijate arv 1 miljonilt kuni 2,5 miljoni inimeseni (ligikaudu 16-miljonilise täiskasvanud elanikkonna arvu juures).

Töölisklassi teiseks oluliseks võiduks oli «peremeeste ja teenrite» seaduse tühistamine. 1867. aasta seaduse kohaselt kehtestati vormiliselt peremehe-kapitalisti ja töölise juriidiline võrdsus kohtu ees. Kuid enesestmõistetavalt oli juriidiline, formaalne võrdõiguslikkus väga kaugel tegelikust võrdõiguslikkusest.

Iirimaa pärast vabakaubanduse võitu

«Alates 1846. aastast,» kirjutas Marx, «astus majanduslik alus ja seetõttu ka Inglise valitsuse poliitiline eesmärk Iirimaal täiesti uude staadiumi . . .» [1]

Viljatollide kaotamine laostas Iirimaa teraviljamajanduse, mis rajanes monopoolsele seisundile Inglismaa viljahankijana. Maaomanikud, iiri lordid, nägid väljapääsu majapidamise üleviimises liha- ja villatootmisele. See aga viis üldisele, oma häbituse poolest isegi Inglismaa minevikus seniolematule iiri rentnike maalt minemakihutamisele. *Clearing of estates* (mõisate puhastamine), mis teostati mõnikümmend aastat enne seda Šotimaal, muutus Iirimaal inglise kolonisaatorite loosungiks. Iirlased olid sunnitud sadade tuhandete kaupa kodumaalt lahkuma. Kahe aastakümne jooksul pärast 1846. aastat vähenes Iirimaa elanikkond rohkem kui 3,5 miljoni inimese võrra. Iirimaa oli ainuke maa Euroopas, kus rahvastiku arv ei suurenenud, vaid vähenes: 1846. aastal oli Iirimaal ümmarguselt 9 miljonit elanikku, 1871. aastal — 5 402 700. Emigrantide hulgad siirdusid peamiselt Ameerika Ühendriikidesse ja Inglismaale, täitsid Inglise tööstuslinnade urkad ning kujutasid tööturul inglise töölistele hirmutekitavat konkurentsi.

Rahvuslik vabadusliikumine Iirimaal 50-ndail aastail

Pärast ajutist lüüasaamist 1848. aastal elustus Iirimaal rahvuslik vabadusliikumine aeglaselt. Traagiline oli see, et iiri talurahval (rentnikel) — liikumise põhiklassil ja peamisel jõul — ei olnud tõelist juhti. Juhiosale pretendeeris liberaalne iiri kodan-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, lk. 194.

lus. Iiri kodanlus esindas kapitalistliku farmerkonna, kaupmeeste ja iirlastest ettevõtjate huvisid, kuid ta oli sotsiaalselt väga nõrk ja sõltus majanduslikult Inglise turust ning oli tihedalt seotud valitseva landlordismi süsteemiga. Kodanlus oli avalikult revolutsioonivastane ühiskonnakiht ja rahvusliku vabadusliikumise hegemooniks kõlbmatu, sest Iirimaa vabastamine oli võimalik ainult revolutsioonilisel teel. 60-ndate aastate alguses moodustati liberaalse kodanluse poolt Rentnike Õiguste Liiga, kes esitas nõndanimetatud «kolme F-i» programmi:

1. *Fixity of tenure* — põlisrent, selle järgi ei tohi landlord rentnikku omavoliliselt maalt minema kihutada.

2. *Free sale* — vaba müük, s. t. rentniku õigust müüa oma maatükk tingimusel, kui ostja kohustub tasuma landlordile niisama suurt renti.

3. *Fair rent* — õiglane rent, s. o. rendi suuruse kindlaksmääramine rentnike ühingu poolt vastavalt maa hinnale. Nagu näha, lähtus programm eksisteeriva korra kõigutamatusest. Mis puutus programmi teostamise vahendeisse, siis lootis liiga täielikult Inglise parlamendi «heale tahtele». 1858. aasta paiku liikumine vaibus, tulevastele põlvedele päranduseks jättis ta ainult oma «kolm F-i».

Katoliku vaimulikkond esindas Iirimaal reaktsiooni huvisid. Katoliiklikele tegelastele näis isegi Rentnike Õiguste Liiga küllalt revolutsioonilisena. 50-ndail aastail katsusid nad veel Rentnike Õiguste Liigale meeldida, ent niipea kui nad said koha parlamenti — tänu liiga toetusele mõned neist ka valitsusasutustesse [1] — reetsid nad ilma tseremoonitsemata oma rahva.

Feenid

Revolutsioonilise mõtte kandjaks jäi liikumises väikekodanlik ja segaseisuslik intelligents. Kuid nende revolutsioonilisus, mis oma juurtega läks sotsiaalselt ja ideeliselt lahku talurahva stiihilisest revolutsioonilisusest, ei saanud ega võinud oma väikekodanliku vandenõuliku iseloomu tõttu saada massilise vabadusliikumise organiseerimise ja mobiliseerimise abinõuks. 50-ndate aastate keskpaiku moodustasid 1848. aastal purustatud iiri organisatsiooni riismed O'Donovan Rossa initsiatiivil vandenõulaste ühingu «Fööniks». Nimi pidi sümboliseerima vabadusvõitluse hävimatust. 1856. aastal moodustasid Doheni, Stephens ja O'Mahony Ameerika Ühendriikides salaühingu «Fianna» (nimi võeti ühe XVIII sajandi Iiri vabadusvõitleja — Finn MacCúmhoil'i mälestuseks). 50-ndate aastate lõpul ühines nende kahe organi-

[1] John Sadlier sai rahandusministri asetäitjaks. William Keogh ülendati Iirimaa prokuröriks ja hiljem ta langetas feenidele surmanuhtlusi.

satsiooni tegevus Iirimaal. Nemad andsidki kogu liikumisele nimetuse.

Feenide organisatsioon sai Iiri vabariikliku (või revolutsioonilise) vendluse nimetuse. Väikekodanlikes ringkondades tekkinud feenide liikumine organiseeriti juba algusest peale blankistlikel põhimõtetel ja see lähtus «kangelaste ja rahvamassi» teooriast. On iseloomulik, et feenid ei kiitnud heaks talurahva stiihilist agraarterrorit, mis ei tahtnud XVIII sajandi keskpaigast alates kuidagi vaibuda. Nende plaan Iirimaa vabastamiseks lähtus sellest, et õpetada kitsa organisatsiooni liikmetele illegaalselt sõjaasjandust, valmistada ette relvastatud salku, kes alustavad soodsal momendil märguande järel ülestõusu. Vabatahtlike värbamine ja neile relvade käsitsemise õpetamine toimus mitte ainult Iirimaal, vaid ka emigrantide hulgas Kanadas ja iseäranis Ameerika Ühendriikides.

Iiri emigrandid võtsid aktiivselt osa Ameerika kodusõjast aastail 1861—1865. Ümmarguselt 200 000 iirlast astus sel perioodil feenide ridadesse.

Ülestõusukatse 1867. aastal

Pärast sõja lõppu Ameerikas kiirustasid Inglise võimud, kes ootasid feenide väljaastumist Inglismaal, abinõusid tarvitusele võtma. 15. septembril 1865 sooritati feenide ajalehe «Iiri Rahvas» toimetusele ja feenide juhtide majadele kallaletung, Luby O'Leary, Kichham, O'Donovan Rossa arreteeriti ja mõisteti pikemaks ajaks sunnitööle. Organisatsioon jäi ilma juhtideta ja teda tabas massidest eraldatud vandeseltslike organisatsioonide tavaline saatus. Endiste liidrite järeltulijate vaheliste vihaste tülide tõttu hakkas ta lagunema. Liikumine oli desorienteeritud ja läks vastu mõõnale. Nõrgestatud, kuid säilitanud tervena oma juhtiva keskuse, katsus Iiri vabariiklik vendlus (kolonel Kelly, McKeffarty, Deasy jt.) 1867. aasta kevadel korraldada ülestõusu. Kuid halvasti ettevalmistatud üritus jäi ellu viimata. Järgnesid massilised repressioonid ja üldised arestid.

Sama aasta septembris toimus Manchesteris Kelly ja Deasy põgenemiskatse ajal feenide ning politsei vahel lahing. Kolm rünnakust osavõtjat hukati. See hukkamine erutas sügavalt kogu Iirimaad.

Marxi seisukoht Iirimaa küsimuses

Marx ja Engels jälgisid iiri rahva võitlust sügava kaasaelamisega. Marx näitas korduvalt neid kahjulikke tagajärgi, mis iirlaste rõhumine tõi kaasa inglise töölisliikumisele, kriipsutas alla, et ei ole vaba rahvast, kes orjastab teisi rahvaid.

60-ndate aastate lõpul korrigeeris Marx oma vaateid iiri vabadusliikumise ja inglise tööliste klassivõitluse vastastikuse seose kohta ning tegi suure tähtsusega printsipiaalse järelduse sotsialismi eest peetava võitluse perspektiivide hindamiseks maades, mis sarnanevad Inglismaaga. 10. detsembril 1809 kirjutas ta Engelsile: «Arvasin kaua aega, et Iiri režiimi on võimalik kukutada inglise töölisklassi mõju suurendades. Olen seda seisukohta alati kaitsnud «New York Tribune'is». Küsimuse sügavam uurimine veenis mind vastupidises. Inglise töölisklass ei tee midagi, kuni ta pole vabanenud Iirimaast. Hoob tuleb rakendada Iirimaal. Just seepärast on Iiri küsimus nii tähtis sotsiaalsele liikumisele üldse.» [1]

Tööliste Rahvusvaheline Ühendus korraldas inglaste metsikuste vastu Iirimaal arvukaid protestimiitinguid, paljastas Inglise võimude julmust ja omavoli. Samal ajal võitles Marx paljude iiri liikumise tegelaste kitsa natsionalismi vastu, mõistis hukka feenide vandenõuliku taktika, oskamatuse toetuda iiri rahvamassidele. Marxi ja Internatsionaali tegevus aitas kaasa inglise töölisklassi kasvatamisele proletaarse internatsionalismi vaimus.

Hunta tegelased — Internatsionaali Peanõukogu liikmed — osutusid Iiri küsimuses, nagu ka varem võitluses valimisreformi eest, alguses loiuks ja silmakirjalikeks kaasajooksikuteks, aga pärast veeres neist enamus otsese reetmise teele.

1868. aasta valimiskampaania perioodil deklareerisid Odger, Potter, Applegarth, Cremer jt. hoogsalt oma sümpaatiat iirlastele, kasutades seda kui ettekäänet, et liberaalidega ühineda ja nende abiga parlamenti pääseda. Parlamendis nad ebaõnnestusid ja jahtusid Iiri küsimuse suhtes. Kui Internatsionaal arendas jälitatavate feenide ja nende türmi pandud juhtide kaitseks valitsuse vastu energilist kampaaniat, hoolitsesid Odger, Applegarth ja Ko. ainult selle eest, kuidas mitte enese peale oma liberaalidest sõprade viha tõmmata ja Gladstone'iga mitte suhteid rikkuda.

1868. aasta parlamendivalimised.

1868. aastal toimusid parlamendivalimised — esimesed pärast valimisreformi. Valimised näitasid ootamatult, nagu võiks arvata, et aristokraatia mõju töölisklassile on tugevnenud, vähemalt töölisklassi selle osa hulgas, kes sai hääleõiguse. Suurematesstöstuslinnades — Manchesteris, Prestonis, Sheffieldis ja mujal—, kus töölised moodustasid valijate enamuse, pääsesid parlamenti toorid. Proletariaat häbistas end kõvasti, kirjutas Engels 18. novembril 1868 Marxile, kõikjal ta «sörkis kahjuks ametlike parteide sabas, ja kui mõni partei ka suurendas oma jõudusid tänu uutele valijatele, siis olid need toorid». [2]

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, lk. 230.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Об Англии, lk. 444.

Valimiskampaania, tõsi küll, võitis liberaalide partei, kuid sai tühise enamuse. Gladstone formeeris oma esimese kabineti (1868—1874) ainult tänu võrdlemisi väikeste ringkondade väikekodanlike valijate häältele. 1868. aasta valimised olid Engelsi iseloomustuse järgi «inglise proletariaadile kohutavaks vaesustunnistuseks. Ootamatult avaldus vaimuliku jõud ja lömitamine respekti ees. Mitte ühelgi tööliste kandidaadil ei olnud läbiminekuks vähimatki šanssi; mingisugusele lordist tolvanile või kõrgusest snoobile aga andsid töölised oma hääled hea meelega.»[1]

Juhtunut selgitavad kaks asjaolu. Töölised said valimisõiguse tooride käest. Tööstuskodanlus aga, keda parlamendis esindasid liberaalid, hoolimata töölistega edvistamisest, oli paljastanud oma tõelist klassinägu alles vähe aega enne valimisi, organiseerides 1866. aasta kriisi ajal rünnaku treidjuunionide vastu. Töölised hääletasid seega oma otseste ekspluateerijate vastu.

Tähtsat osa etendas inglise ja iiri tööliste ideeline isoleeritus, millel mängis šovinistlik propaganda, õhutades inglise töölistes iirlaste vastu vaenulikkust.

Gladstone'i poliitika Iirimaal

Gladstone'i liberaalne kabinet, kes asus võimu juurde 1868. aastal, jätkas iiri vabadusliikumise mahasurumise poliitikat, rakendas areste samasuguse tseremooniaalsuseta nagu toorid-konservatiivid.

Internatsionaal paljastas Gladstone'i silmakirjalikkuse, kes astus sõnades välja «vabaduse» kaitseks, oli aga tegelikult iiri vabadusliikumise kägistajaks. Marxi anonüümsete artiklite, Marxi tütre Jenny artiklite avaldamine Iirimaast välismaal, Internatsionaali ajalehtede väljaastumine Gladstone'i vastu mitmetes Euroopa maades, tõmbasid Euroopa avaliku arvamuse tähelepanu Iirimaale. Gladstone naelutati mitte ainult tööliste silmis, vaid ka Euroopa laiade demokraatlike ringkondade ees häbiposti kui silmakirjateener ja vägivallatseja. Gladstone kui liberalismi «tšempioni» ja «vabastaja» prestiiž oli hädaohus. Ja tal tuli korraldada feenide kohtlemise kohta vanglates parlamentlik uurimine, aga pärast nad koguni amnesteerida.

Veel varem, 1869. aastal, oli Gladstone sunnitud viima parlamendis läbi billi kiriku riigist lahutamise kohta Iirimaal: Inglise kirik, mis Iiris oli Inglismaa rõhumise vahendiks, kaotas oma valitseva seisundi ja osa tuludest. See abinõu nõrgendas mõningal määral katoliku vaimulikkonna opositsiooni.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Об Англии, lk. 444.

Gladstone'i valitsuse töölispoliitika

Tuginedes oma asumaade monopoolsele valdamisele, kaldus inglise kodanlus iga kord üha rohkem kompromissile, kui teda sundis selleks töölisliikumine või kui ta leidis selle vajaliku olevat tööliste hulgas oma mõju säilitamise ja tugevdamise huvides. Gladstone'i esimese valitsuse poolt olid sellisteks aktideks: salajase hääletamise kehtestamine 1870. aastal ja ametiühingutele juriidilise isiku õiguste andmine. Selle viimase aktiga vabastati treidjuunionid isegi rahalisest vastutusest kahju eest, mis tekitati vabrikantidele streikide tulemusena. Siiasamasse võib kanda ka akti 5—12 aasta vanuste laste kohustuslikust elementaarsest (alg-) haridusest.

Nende järeleandmiste tagajärjel süvenes ametiühinguliidrite lömitamine liberaalse kodanluse ees üha rohkem. Hiljem heideti need liidrid Internatsionaalist välja ja häbimärgistati kui reeturid.

«Kuid asjaolud kujunesid nõnda, et inglise töölisklass sattus üsna kauaks ajaks liberaalide mõju alla . . .»[1]

---

[1] V. I. Lenin, Rahvuste enesemääramise õigusest, Teosed, 20. kd., lk. 404.

Kolmekümne neljas peatükk

PRANTSUSMAA TEISE KEISRIRIIGI AJAL (1852—1870)

Teise keisririigi klassiolemus ja poliitiline kord

Teise keisririigi väljakuulutamine tähendas bonapartistliku diktatuuri kui kõige reaktsioonilisemate ja eriti agressiivsete suurkodanluse kihtide valitsemisvormi kindlustamist Prantsusmaal. Kaubandus- ja tööstuskodanluse laiad kihid ei saanud mingisugust mõju avaldada valitsuse poliitikale, mida juhtis käputäis poliitilisi avantüriste, kelle hulka kuulus eelkõige Napoleon III (1806—1873). Töötavad hulgad olid määratud täielikule õigusetusele.

1851. aasta 2. detsembri riigipööre tõi kaasa peaaegu kõigi 1848. aasta revolutsiooni kodanlik-demokraatlike saavutuste hävitamise. Tööliste ühingud ja kooperatiivid saadeti laiali, vabariiklik partei hävitati, demokraatlik ajakirjandus sunniti vaikima, kohalik omavalitsus likvideeriti. Politseilis-bürokraatlik aparaat kasvas enneolematute mõõtmeteni. Kõigi reaktsiooniliste valitsuste truu liitlane katoliku kirik saavutas jälle suure poliitilise mõjuvõimu. Parlamentlikud asutused säilisid, kuid mõlema koja — nii Seadusandliku Korpuse kui ka Senati õigused olid äärmiselt piiratud. Nad ei võinud isegi oma istungitest ametlikke aruandeid avaldada ega ise juhatajaid valida (viimased määras keiser). Üldine valimisõigus (meestele alates 21. eluaastast), üks 1848. aasta revolutsiooni demokraatlikke saavutusi, jäeti bonapartistliku režiimi sotsiaalse baasi laiendamise eesmärgiga kehtima. Kuid administratiivne surve valijatele, jäme politseilik omavoli ja ametlike (valitsuse) kandidaatide süsteem kindlustasid valitsevatele ringkondadele Seadusandlikus Korpuses kuuleka enamuse. Veel kuulekam oli valitsusele Senat, mille liikmed määras keiser ise.

Toetudes suurkodanlusele ja talupoegade jõukale kihile, mängis Napoleon III valitsus demagoogiliselt töörahva hulkadega, kujutades end täielikult «üldrahvaliku» valitsusena. Lenin kirjutas: «Meie ees on bonapartismi peamine ajalooline tunnus:

sõjaväelisele klikile (sõjaväe kõige halvematele elementidele) toetuva riigivõimu likvideerimine kahe vaenuliku klassi ja jõu vahel, mis teineteist enam-vähem tasakaalustavad.»[1]

Nendeks kaheks jõuks olid proletariaat ja kodanlus.

Prantsusmaa majanduslik areng 50-ndail ja 60-ndail aastail. Sotsiaalsete kontrastide suurenemine

Kaheksateist aastat teist keisririiki olid Prantsuse tööstuse kiire arengu ja suurkodanluse enneolematu rikastumise ajaks, millist bonapartistlik režiim kasutas laialdaselt töölisklassi ekspluateerimise tugevdamiseks ja oma kasumite suurendamiseks. See oli tööstusliku pöörde lõpuleviimise perioodiks Prantsusmaal. Tööstustoodangu üldmaht suurenes nende aastate jooksul peaaegu kolm korda. Malmitoodang kasvas rohkem kui kolm korda, rauatoodang rohkem kui kolm ja pool korda, terasetoodang kaheksa korda. Märgatavalt laienes tööstuses masinate kasutamine: 1852. aastal oli neid 6080 (võimsusega 75 518 hj.), aga 1869. aastal 26 221 (võimsusega 320 447 hj.). Raudteede pikkus suurenes 3685 kilomeetrilt 17 440 kilomeetrile, rööbaste valmistamine kasvas kümme korda, vedurite tootmine rohkem kui viis korda.

Rasketööstus edestas küll kergetööstust oma kasvutempo poolest, kuid jäi sellest veel maha oma erikaalult Prantsusmaa tööstustoodangu üldmahus. Märgatavalt kiirenes tööstuse, raudteede ehituse ja kaubanduse kontsentreerumisprotsess. Just sellel perioodil tekkisid Pariisis suurimad universaalkauplused.

Ja siiski olid väikesed ja keskmised ettevõtted tollal Prantsusmaal arvulises ülekaalus. 1866. aastal ulatus palgatööliste arv kolme miljonini ja ettevõtjate arv üle poolteise miljoni. 60-ndate aastate lõpuks oli umbes 75 protsenti ettevõtjatest väiketööstuste omanikud.

Väiketööstus säilitas oma seisukoha paljudes rajoonides ja paljudel tootmisaladel. Selline oli näiteks olukord Pariisis, kus tookord domineerisid veel vähe mehhaniseeritud tööstusharud (toiduainete, valmisriiete, jalanõude, pudukaupade ja luksusesemete tootmine). Nii töötas 1866. aastal Pariisi 442 000 töölisest vaid 50 000 töölist suurtööstuses, kõik ülejäänud aga väike- ja keskmistes tööstustes.

Raha- ja liigkasukapitali areng kulges kiiremini kui tööstuskapitali kasv. Prantsuse panga operatsioonid kasvasid üle viie korra (1592 miljonilt frangilt 1851. aastal 8325 miljoni frangini 1869. aastal). 1852. aastal asutati «Liikuvkrediidi üldseltsing», mille aktsiad lasti välja hinnaga 500 franki tükk, mis aga varsti

[1] V. I. Lenin, Bonapartismi algus, Teosed, 25. kd., lk. 201.

koteeriti 2100 frangiga. 1861. aastal koteeriti Pariisi börsil 118 eri liiki väärtpabereid üldsummaga 11 miljardit franki, aga 1869. aastal 307 liiki üldsummaga 33 miljardit franki. 1868. aastal said Prantsuse pankuritelt laenu 14 riigi valitsused.

Kapitalistliku arengu mõjul muutus märgatavalt nii Pariisi kui ka teiste Prantsuse linnade ilme. 50-ndail ja 60-ndail aastail teostati Pariisi rekonstrueerimine. Lammutati paljud kitsad tänavad ja rajati suurte bulvarite ring, ehitati uusi jaamahooneid, paleesid, kirikuid. Ümberkorraldamine võimaldas trobikonnal suurspekulantidel ja kõrgetel bonapartistlikel ametnikel maatükkide edasimüügi ja ehitusmaterjalide hangete abil rikastuda. Hävitades kitsaid barrikaadide ehitamiseks sobivaid tänavaid, lootis valitsus samal ajal rakendada pealinnas tööliste võimalusi barrikaadivõitluse pidamiseks.

Töölisklassi, talurahva ja linna väikekodanluse olukord

Suurkodanluse rikastumisega kaasnes töörahvahulkade vaesumine. 1858. aastal ulatus Prantsusmaal kerjuste arv kuni kolme miljonini ja inimeste arv, kellel puudus elatusmiinimum, ligikaudu kuue miljonini. Palgad olid madalad ega jõudnud leiva ja teiste toiduainete tõusule ning korteriüüri kallinemisele järele. «Viimase 12 aasta jooksul,» kaebasid trükitöölised, «on tõusnud korteriüür ja toiduainete hinnad vähemalt 50 protsendi võrra, samal ajal kui meie palgad on tõusnud vaevalt 9—10 protsenti, seega on elatustase kokkuvõttes alanenud 40 protsendi võrra.»

Tööpäev kestis 13—16 tundi. Eriti julmalt ekspluateeriti naisi ja lapsi, kelle töö kui hinnalt odavam leidis tööstuses laialdast kasutamist. 1867. aastal moodustas pariislanna töötasu täiskasvanud töölise töötasust ainult 55 protsenti ja alaealise töötasu kõigest 12 protsenti. Mõnedes ettevõtetes kasutati isegi alla kaheksa aastaste laste tööd. Tööstuses töötavate laste äärmiselt raskest olukorrast Trois' linnas annab tunnistust üks 1855. aastasse kuuluv dokument, et «töötades päevas 15 kuni 16 tundi, nad vaevalt teenivad leivaraha».

Sellise halastamatu ekspluateerimise tagajärjel olid tööliste hulgas laialdaselt levinud tuberkuloos, lülisamba kõverdumine, külmatõbi ja teised rasked haigused, mis põhjustasid varajast surma, enneaegset vanadust. Sellele lisandusid peaaegu täieliku töökaitseabinõude puudumise tõttu üpris sagedased tööõnnetused. Igal sammul jälgisid vabrikutes ja tehastes töölisi järelevaatajad ja politseinikud, väiksemagi eksimuse eest tööl karistati töölisi suurte trahvidega. Võeti jälle kasutusele Napoleon I poolt sisseseatud «tööraamatud».

Hoolimata väiketootmise eluvõimelisusest, olid vastuolud proletariaadi ja kodanluse vahel sel ajal Prantsusmaal teravamad

kui kunagi varem. Kõrvuti suurte puiesteede Pariisiga, kõrvuti luksusse ja kõlvatusse uppuvate rikaste pankurite ja börsitegelaste ning suurima logardite Pariisiga eksisteeris veel teine Pariis, nimelt töölisagulite ja kehvikute kvartalite Pariis, möödunud revolutsioonilisi lahinguid mäletav, varakate võimu põlgav ja vihkav Pariis.

Talurahvas, kes 1848. aastal oli hääletanud Louis Bonaparte'i presidendiks valimise poolt, tundis end petetuna. Veelgi tugevamini kui varem rõhus väike- ja kesktalupidajaid maapuudus, liigkasuvõtjate maaelanike varakate kihtide ning suurmaapidajate ike, orjastavad renditingimused ja suured maksud. Talupoegade maatükid killustusid pidevalt. Statistika andmete järgi oli 1862. aastal umbes 2 miljonit talupoega, kellel oli vähem kui hektar maad.

Et mitte nälga surra, lahkusid tuhanded talupojad linna. 1851. aastast kuni 1866. aastani kasvas linnaelanike arv märgatavalt väiketalupoegade proletariseerumise arvel (1851. aastal oli Prantsusmaal iga saja inimese kohta üle 74 maaelaniku, aga 1866. aastal ainult 69,5). Kapitalistlik linn rõhus talurahvast julmalt. Ainult maaelanikkonna jõukam ladvik, kes halastamatult kehvikuid rõhus ja põllumajandussaadustega kauplemise pealt rikastus, jätkas bonapartistliku režiimi aktiivset toetamist.

Suurkapitali huvidele toodi ohvriks ka linna väikekodanlus, kes moodustas Prantsusmaal veel üsna arvuka elanikkonnakihi. Marx kirjutas: «Keisririik oli selle keskklassi osa majanduslikult ruineerinud nii ühiskondliku vara röövimisega kui ka hulgaliste börsispekulatsioonidega, kapitali tsentralisatsiooni kunstliku kiirendamisega ja sellest tingitud keskklassi suure osa ekspropriieerimisega. Keisririik oli ta poliitiliselt alla surunud, oma orgiatega moraalselt vihale ajanud, ta oli solvanud tema voltäriaanlust, andes tema laste kasvatamise «võhiklike paatrite» kätte.»[1]

Pole imestada, et väikekodanluse eesrindlikum osa ja temaga seotud intelligents oli keisririigiga opositsioonis ja toetas vabariiklasi. Kuid nende peamiseks toeks olid töölised.

Töölisliikumine 50-ndate aastate alguses ja keskel. Proudhon

50-ndate aastate alguses ja keskel võis Teise keisririigi olukord näida enam-vähem kindlana. Pärast 1847.—1848. aasta poliitilist kriisi saabunud majanduslik õitseng põhjustas töölisklassi poliitilise aktiivsuse ajutist langust. Töölisklassi kõige revolutsioonilisemad ringkonnad olid pärast 1851. aasta riigipööret arre-

[1] K. Marx, Kodusõda Prantsusmaal, K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., lk. 416—417.

teeritud, saadetud asumisele, pagendatud. Osa väikekodanlikest eelarvamustest nakatatud töölisi ja käsitöölisi läks koos prudonistidega, kes jutlustasid poliitilisest võitlusest ja streikidest loobumist ning esitasid selliseid loosungeid ja retsepte, nagu «töövabadus», «teenete vahetamine», «odav krediit». 50-ndate aastate alguses ja keskel avaldas Proudhon rea uusi raamatuid («XIX sajandi revolutsiooni üldine idee», «Õiglusest kirikus ja riigis», «Föderatiivsuse printsiipidest» jne.), milles ta arendas oma ekslikke ja segaseid teooriaid. Proudhon suhtus eitavalt streigiliikumisse, tootmisassotsiatsioonidesse ja teistesse kooperatiivsetesse ühendustesse, milliseid ta pidas «isikuvabadusele» kallalekippumiseks. Reaktsiooniline oli ka Proudhoni väljaastumine naiste töö kasutamise vastu vabrikutes. Proudhon õigustas 1851. aasta 2. detsembri riigipööret ja püüdis tõestada, et Louis Bonaparte võib minna «sotsiaalse revolutsiooni» teed mööda. Kutsudes töölisi poliitilisest võitlusest loobuma, aitas Proudhon seega tegelikult valitsust. Asjaolu, et Proudhoni teooriad leidsid mõnedes töölisklassi kihtides kõlapinda, on eelkõige seletatav töölisklassi poolkäsitööstusliku koosseisuga; paljud töölised jätkasid veel illusoorsete lootuste hellitamist, et neil kunagi õnnestub iseseisvaks meistriks saada. Prudonismi levikule aitas kaasa ka tolle aja Prantsusmaa poliitiline olukord. Teise vabariigi olemasolu nelja aasta jooksul võisid töölisklassi laiemad hulgad näha tegevuses mitmeid prantsuse kodanluse poliitilisi parteisid, mis sündmuste käigus üksteist asendasid ja saamatust üles näitasid. Teisest küljest lõppes ka katse 1848. aasta juunipäevil kodanluse võimu kukutada ebaõnnestumisega. Kõigest sellest tegid prudonistid sügavalt eksliku ja kahjuliku järelduse igasuguse poliitilise võitluse viljatusest ja tarbetusest üldse.

Kõige rohkem kartis Teise keisririigi valitsus töölisklassi aktiivsuse ärkamist. Keelates ära iseseisvad töölisorganisatsioonid, lubasid võimud moodustada vaid vastastikuse abistamise ühinguid, ja neistki ainult selliseid, mis streikidest osavõtust loobusid ning võtsid endi hulka «auliikmetena» kohaliku preestri või linnapea. Valitsus ergutas igati selliseid organisatsioone ja tegi neile mitmesuguseid soodustusi.

50-ndatel aastatel ei olnud Prantsusmaal laialdast poliitilist keisririigivastast liikumist, kuid vabariiklik agitatsioon kestis siiski edasi. Tehti katseid salaühingute loomiseks. Aastail 1853, 1854 ja 1855 avastati revolutsiooniliste rühmituste vandenõud, kes valmistasid ette keisrile atendaati. 1855. aasta augustis tegi rühm vabariiklikult meelestatud töölisi Angers'i linna lähedal katset ülestõusu alustada, kuid neid tabas ebaedu. Ei lakanud ka streigiliikumine.

Teise keisririigi välispoliitika XIX sajandi 50-ndail aastail

Keisrivõimu kindlustamisele Prantsusmaal aitasid suurel määral kaasa tema välispoliitilised edusammud 50-ndail aastail. Napoleon III tuli võimule loosungiga: «Keisririik — see on rahu!». Kuid valitsuse välispoliitika lükkas need sõnad ümber. Teine keisririik pidas arvukaid sõdu, mis võeti ette suurpankurite ja suurtööstjate meeleheaks, kes püüdsid uusi turge soetada (eriti kolooniates). Vallutussõdadest oli huvitatud ka bonapartistlik militaristlik kildkond, kes otsis juhust kergete võitudega nõrkade ning mahajäänud maade üle kannuseid teenida ja riisumise teel rikastuda. Napoleon III valitsuse agressiivsete avantüüride eesmärgiks oli ühtlasi oma võimu kindlustamine siseriigis.

Aastail 1853—1856 peetud Krimmi sõja edukas lõpp kindlustas Teise keisririigi seisundit nii omal maal kui ka rahvusvahelises ulatuses, kuigi Venemaa üle saavutatud võit tõi kasu eelkõige Inglismaale. Pärast Pariisi rahu 1856. aastal osutus Napoleon III Euroopa võimsaimaks monarhiks. Hegemoonia Euroopa üle läks Prantsusmaale. Kuid bonapartistlik režiim ei olnud sugugi kõikumatu. See võis püsida ainult niikaua, kuni demokraatia ja töölisklassi jõud virguvad ning karastuvad, sest nende lüüasaamine oli võimaldanud selle äärmiselt reaktsioonilise režiimi kehtestamist. Prantsusmaa majanduslik ja poliitiline areng 50-ndail ja 60-ndail aastail põhjustas paratamatult nende jõudude taassündi ning tugevnemist. 1857. aastal puhkes Prantsusmaal raske majanduskriis, mis haaras ka teised Euroopa maad ning Ameerika Ühendriigid. Paljudes tööstusharudes kaasnes kriisiga tootmise langus. Raudteede ehitamine vähenes üle kolme korra. Kriis kutsus esile üldise rahulolematuse kasvu, mis haaras mitte ainult töölisi, vaid ka mõningaid kodanluse kihte. Esmakordselt pärast bonapartistlikku riigipööret valiti Seadusandlikku Korpusse viis vabariiklaste kandidaati (Jules Favre ja teised vabariikliku partei parempoolse tiiva esindajad).

Et 1894. aasta Rooma revolutsiooni lämmatamise eest kätte maksta, sooritas itaalia revolutsionäär Orsini 14. jaanuaril 1858. aastal Napoleon III-le atendaadi. Atendaat ebaõnnestus ja Orsini hukati. Valitsus kasutas seda atendaati uute repressioonide alustamiseks prantsuse vabariiklaste vastu, kuigi need olid selles asjas täiesti süütud. Sajad inimesed, kes olid tuntud oma demokraa like vaadete poolest, arreteeriti ja saadeti tollal väljaantud «ühiskondliku julgeoleku» seaduse põhjal asumaadesse.

Orsini atendaadikatse — Orsini oli tulnud Londonist, kaasas Inglismaal valmistatud pommid — põhjustas Inglise-Prantsuse suhete järsu halvenemise. See asjaolu kergendas Prantsusmaa ja Venemaa lähenemist. 3. märtsil 1859. aastal kirjutati alla Prantsuse-Vene salajasele kokkuleppele, mille põhjal Prantsusmaa valitsus lubas igati toetada tsaarivalitsuse taotlust vabaneda 1856.

aasta Pariisi lepingu kitsendavatest tingimustest (mis keelasid Venemaal Mustal merel sõjalaevastikku pidada). Tsaarivalitsus andis omalt poolt lubaduse säilitada tollal Prantsusmaa poolt Austria vastu ettevalmistatavas sõjas ranget neutraliteeti.

Liidus Sardiinia kuningriigiga alustas Prantsusmaa 1859. aastal Austria vastu sõda. Alustades sõda, kohustus Napoleon III seda mitte enne lõpetama, kuni kogu Põhja-Itaalia on Austria ülemvõimu alt vabastatud. Kahes otsustavas lahingus — 4. juunil Magenta all ja 24. juunil Solferino all — said austerlased lüüa. Pärast seda katkestas Napoleon III ootamatult sõjategevuse ja sõlmis Austria keisriga kiiresti vaherahu.

See Napoleon III poolt itaalia rahva suhtes sõnamurdlik samm oli tingitud prantsuse suurkodanluse soovist mitte lasta ühendatud Itaalia näol uut Vahemereriiki tekkida, samuti kartusest, et Preisimaa ja teised Saksa riigid astuvad Austria poolel sõtta. Rahvaülestõusud Itaalias ajasid nurja Prantsuse valitsuse plaanid, millede põhjal taheti Itaalias luua kaks vasallriiki — üks prints Napoleoni jaoks, teine prints Murat' jaoks (endise Naapoli kuninga Joachim Murat' poeg).

Rahulepingu tingimuste põhjal vabastati Lombardia Austria ülemvõimu alt, kuid Veneetsia jäi Austriale. Savoia ja Nizza ühendati Prantsusmaaga (1860).

Eesmärgiga uusi asumaid hankida, pidas Teine keisririik kõrvuti sõdadega Euroopas sõdu ka Aafrikas ja Aasias. 1857. aastal viisid Prantsuse kolonisaatorid julmas anastussõjas lõpule Alžeeriast lõuna pool asuva Kabiilia alistamise. Orjastamise eesmärgiga laienes 50-ndate aastate keskel Prantsuse kapitali tungimine Hiinasse. 1854. aastal pommitas Prantsuse eskaader Hiina revolutsionääride (taipingide) käes olevat Šanghaid. 1857. aastal pommitasid Inglise-Prantsuse ühendatud eskaadrid Kantonit ja seejärel vallutasid selle linna. 1859. aasta juunis oli Hiina valitsus sunnitud alla kirjutama uutele ebavõrdsetele lepingutele, millised Inglise ja Prantsuse valitsus talle peale sundisid. Kuid Londonis ja Pariisis ei jäädud sellega veel rahule. Et saavutada Hiinalt veelgi suuremaid järeleandmisi, provotseeriti uus sõjaline kokkupõrge. 1860. aastal alustati uuesti sõjategevust. Inglise-Prantsuse sõjavägi purustas hiinlaste väed Pekingi lähistel, vallutas ja röövis Hiina pealinna, kusjuures barbaarselt rüüstati ning seejärel põletati maha Hiina keisrite suvepalee, mille juures hävis palees asuv vanaaegsete käsikirjade ja raamatute kogu. Prantsuse kolonisaatorid vedasid Hiinast välja igasuguseid varasid 10 miljoni frangi väärtuses. Pekingi lepingu põhjal (1860. aasta oktoobris) laiendati Hiinas välismaalaste õigusi. 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate aastate algul vallutasid Prantsuse väed Indo-Hiinas Saigoni, osa Kotšinhiinat ja kehtestasid Kambodža üle protektoraadi.

Ühiskondliku rahulolematuse kasv ja töölisliikumise hoogustumine 60-ndate aastate alguses

1857.—1859. aasta majanduskriisi ja 1858. aasta politseiterrori poolt esilekutsutud ühiskondlik rahulolematus süvenes Prantsusmaal veelgi enam pärast seda, kui valitsus sõlmis 1860. aastal Inglismaaga uue kaubalepingu. Leping alandas nii prantsuse kaupadelt Inglismaal kui ka inglise kaupadelt Prantsusmaal võetavaid tollimakse. Kartes odavamate inglise vabrikutoodete konkurentsi suurenemist, laitis suurem osa prantsuse tööstureitest seda muudatust valitsuse tollipoliitikas ja läks üle opositsioonileeri.

Et kasvavat rahulolematust vähendada, oli Napoleon III sunnitud teostama mõningaid liberaalseid reforme. 1860. aasta novembris laiendati mõnevõrra Seadusandliku Korpuse ja Senati õigusi: neil lubati igal aastal vastata keisri troonikõnele aadressiga ja avaldada ajalehtedes oma istungite stenograafilisi aruandeid. Need tühised reformid ei puudutanud Teise keisririigi politseilisbürokraatliku režiimi aluseid.

Et suruda maha kõiki tööliste iseseisvate klassiorganisatsioonide loomise katseid, püüdis bonapartistlik valitsus varjata oma töölistevastast poliitikat tühiste annetuste ja väikeste järeleandmistega, püüdis töölistele sisendada, nagu oleks «sotsiaalsete küsimuste lahendamine» võimalik ainult «tööliste ja valitsuse vahelise liidu» alusel. Seda bonapartistlikku demagoogiat iseloomustavaks näiteks võib pidada 1862. aastal asetleidnud episoodi, mille puhul Napoleon III andis palga tõstmiseks korraldatud streigi eest süüdimõistetud trükitöölistele demonstratiivselt armu ning riikliku trükikoja direktor tõstis tööhindeid, mille vastu vaidlesid eratrükikodade omanikud.

1863. aastal toimusid järjekordsed Seadusandliku Korpuse valimised. Vabariiklik opositsioon kogus 7,2 miljonist häälest peaaegu 2 miljonit häält. Vabariiklaste edu valimistel on eelkõige seletatav sellega, et nende poolt hääletasid töölised, kellest paljud olid varem valimistest osavõtmise vastu. Töölisliikumise uus elavnemine tuli Prantsusmaal eriti selgesti ilmsiks 1864. aasta täiendavatel valimistel. Nendel valimistel seadis rühm Pariisi töölisi esmakordselt üles oma kandidaadi ja avaldas teadaande («Kuuekümne manifesti»), milles tõestati, et töölisklass on omaette klass ja tal peavad parlamendis oma esindajad olema. «Kuuekümne manifest» näitas prantsuse proletariaadi klassiteadlikkuse tõusu, kuigi samas dokumendis oli ka tüüpilisi prudonistlikke formuleeringuid, mis väljendasid eitavat suhtumist revolutsioonilisse taktikasse, kommunistlikesse ideedesse.

Valitsus tegi töölisliikumise peatamiseks veel ühe katse. 25. mail 1864. aastal tühistati 1791. aastast kehtinud seadus (Le

Chapelier' seadus) streikide keelamise kohta. Kuid ka 1804. aasta «Tsiviilkoodeksi» vastavate punktide uus redaktsioon kuulutas igasuguse organiseeritud aktiivse, ründava streigi ebaseaduslikuks.

I Internatsionaali Prantsuse sektsiooni moodustamine. Prudonistid ja blankistid

1864. aasta septembris tekkis Tööliste Rahvusvaheline Ühendus — I Internatsionaal. Kõrvuti inglise ja saksa töölistega võtsid selle loomisest aktiivselt osa ka prantsuse töölised. Neil oli tol ajal hea ühendus inglise töölistega, kellega nad vahetasid seoses Poola ülestõusu ja teiste rahvusvaheliste sündmustega läkitusi. Varsti hakkasid Pariisis ja teistes Prantsusmaa linnades tekkima I Internatsionaali sektsioonid. Esialgu kujutasid need sektsioonid endast poliitilisest võitlusest ja streigiliikumisest eemalseisvaid väikesi rühmitusi, mis olid prudonistlike ideede mõju all. Internatsionaali sektsioonide juhtideks Prantsusmaal olid esialgu sellised ortodoksed prudonistid, nagu nikerdaja Tolain (hiljem ta muutus renegaadiks), graveerija Fribourg, muusikaõpetaja Le Lubez.

Prudonistide kõrval oli Prantsusmaa töölisliikumises tookord ka teine vool — blankism. 60-ndate aastate blankistlikud grupid moodustasid väikesearvulise põrandaaluse organisatsiooni (mitte üle 2000 inimese), mis seisis rahvahulkade liikumisest kaugel ja pooldas ekslikku, vandenõulikku taktikat. Blankistide nõrgaks küljeks oli samuti revolutsioonilise teooria alahindamine ja järjekindla sotsialistliku programmi puudumine. Blankistide juhtide hulgas olid ülekaalus revolutsioonilise intelligentsi esindajad (publitsist Tridon, advokaat Protot, üliõpilane Rigault, arvepidaja Ferrier jt.), kuid oli ka Internatsionaaliga liitunud töölisi (Duval, Genton jt.). Blanc ise, vabanenud vangist pärast pikaajalist kinnipidamist, elas emigratsioonis (Brüsselis), kust ta aeg-ajalt sõitis illegaalselt Pariisi.

Prantsusmaa välispoliitika ebaedu 60-ndail aastail. Mehhiko ekspeditsiooni krahh

Alates 60-ndate aastate teisest poolest halvenes bonapartistliku režiimi olukord järsult. Küpsev keisririigi sisemine kriis komplitseerus välispoliitilise ebaedu tõttu.

1862. aastal võttis Napoleon III valitsus ette uue koloniaalse avantüüri. Koos Inglismaa ja Hispaaniaga saatis Prantsusmaa oma väed Mehhikosse, et toetada reaktsionääre ja klerikaale, kes tõusid üles vabariikliku valitsuse vastu. Mehhiko ekspeditsioon võeti ette prantsuse pankurite visal nõudmisel, kes kartsid kaotada oma kapitale, mis nad olid paigutanud liigkasuvõtlikel tingimustel

Mehhiko laenudesse. Ekspeditsiooni toetasid ka paljud prantsuse töösturid, kes unistasid suurte loodusvaradega (inglistina, seatina, hõbeda jne. lademed) Mehhiko muutmisest Prantsusmaa asumaaks. 1863. aastal vallutasid Prantsuse väed marssal Bazaine'i juhtimisel Mehhiko pealinna ja kukutasid vabariikliku korra. Mehhiko troonile pandi Napoleon III ja paavst Pius IX soosik Austria ertshertsog Maximilian.

«Mehhiko keisririik» ei eksisteerinud kaua. Mehhiko vabariigi president Benito Juarez, väikekodanlik demokraat, väsimatu võitleja oma kodumaa sõltumatuse eest, asus Prantsuse vallutajate vastase rahvusliku vabadusvõitluse etteotsa. 1867. aastal kutsuti Prantsuse väed Mehhikost ära, mille järel Mehhiko vabariiklased saavutasid monarhistide üle kiiresti võidu. Keiser Maximilian kukutati ja lasti maha. Mehhiko ekspeditsiooni krahh oli Teise keisririigi prestiižile raskeks löögiks.

Selleks ajaks halvenesid järsult Inglise-Prantsuse suhted. Suhete halvenemise põhjuseks olid Napoleon III valitsuse vallutusplaanid Euroopas, samuti Prantsusmaa tungimine Indo-Hiinasse ja katse Egiptuse üle kontrolli kehtestada. 1868. aastal avati prantsuse inseneri Lesseps'i projekti järgi kaevatud Suessi kanal, mis esialgselt oli prantsuse kapitalistide käes. Selline olukord tekitas Inglismaal suure rahulolematuse. Napoleon III Venemaa-vaenulik poliitika viis Vene-Prantsuse suhete halvenemisele. Teise keisririigi valitsus pidas visalt kinni 1856. aasta Pariisi rahulepingu punktidest, õhutas Venemaa vastu Türgit ja Rumeeniat, püüdis kasutada 1863. aasta Poola ülestõusu Venemaa vastu väljaastumiseks.

Ka vahekorrad Itaaliaga kujunesid Prantsusmaale ebasoodsateks. Alates 1849. aastast jäi Rooma Prantsuse garnison, kes kaitses paavsti ilmalikku võimu ja takistas Itaalia ühendamise lõpuleviimist. 1864. aasta septembris sõlmiti konventsioon, mille põhjal kuningas Viktor Emanuel kohustus kaitsma paavsti võimu Roomas iga väljastpoolt tuleva kallaletungi vastu. Omalt poolt pidi Napoleon III kaheaastase tähtaja jooksul Prantsuse väed Roomast välja viima. 1866. aasta lõpuks oli Prantsuse garnison Roomast välja viidud. Kuid 1867. aastal saadeti Prantsuse väed uuesti Itaaliasse, et takistada Garibaldi salga uut sõjakäiku Rooma. 3. novembril 1867. aastal purustati garibaldilaste salk Prantsuse korpuse ja paavsti laskurite poolt Mentano lähedal. Teine Rooma ekspeditsioon halvendas järsult Itaalia ja Prantsusmaa vahelisi suhteid ja kutsus Prantsuse üldsuse progressiivsetes kihtides esile sügava meelepaha Prantsusmaa sandarmiosa üle Itaalias.

Prantsuse suurkodanlus ja Napoleon III valitsus tahtsid vallutada rauamaagi poolest rikast Luksemburgi suurhertsogiriiki, liita Prantsusmaaga Reini vasema kalda maad, ja nad esitasid pretensioone Belgiale. Need agressiivsed plaanid leidsid otsustavat vastupanu nii Preisimaa kui ka Inglismaa poolt, kes kartsid Prant-

susmaa tugevnemist. Tõsi, 1865. aastal lubas Bismarck Napoleon III-le territoriaalseid kompensatsioone, juhul kui Prantsusmaa säilitab eelseisvas Preisi ja Austria vahelises sõjas neutraliteedi. Lootusest selle lubaduse täitmisele jäigi Prantsusmaa 1866. aastal Austria-Preisi sõja puhul neutraalseks (Prantsusmaa neutraliteet on veel seletatav ka sellega, et tema paremad väed viibisid sel ajal Mehhikos). Kui aga Prantsuse valitsus nõudis pärast sõja lõppemist lubatud kompensatsioone, lükkas Bismarck need nõudmised tagasi. Selle tulemusena jahenesid Prantsusmaa ja Preisi vahekorrad.

Pärast Napoleon III ja Franz Joseph I kohtumist Salzburgis 1867. aastal võis märgata Prantsusmaa ja Austria vahelist lähenemist, mis oli suunatud Preisi vastu. 1869. aastal töötati välja Preisimaa vastu suunatud Austria-Prantsuse-Itaalia liidu projekt. Preisimaa püüdis tollal lõpule viia Saksamaa ühendamist oma ülemvõimu alla. Kuid kolmikliidu plaanid jäid teostamata. Ebaõnnestumisega lõppesid ka Prantsuse diplomaatia katsed kasutada ära Preisi ja Baieri vahelisi vastuolusid ning luua vastukaaluks Põhja-Saksa Liidule Prantsusmaa protektoraadi all Lõuna-Saksa Liit. Prantsuse kodanlus jälgis ärevusega Preisi edu Saksamaa ühendamisel ja tegi Napoleon III valitsusele seepärast etteheiteid, et ta ei tegutse küllalt aktiivselt Saksamaa tugevaks militaristlikuks riigiks — Prantsusmaa ohtlikuks naabriks — kujunemise takistamiseks.

Töölisliikumine Teise keisririigi viimastel aastatel (1866—1870)

Tööliste võitlus bonapartistliku režiimi vastu muutus üha aktiivsemaks. 1867. aasta novembris korraldas salkkond töölisi Internatsionaali liikmete juhtimisel Pariisis protestidemonstratsiooni, protesteerides selle vastu, et Prantsuse väed saadetakse Itaaliasse Roomas paavsti võimu kaitsma. Kaks Internatsionaali Pariisi Föderatsiooni juhtide kohtuprotsessi, mis toimusid 1868. aasta märtsis ja mais, ei lõpetanud sektsiooni tegevust Prantsusmaal, vaid otse vastupidi, tõstsid prantsuse tööliste hulgas selle autoriteeti veelgi kõrgemale. Tugeva mulje jättis silmapaistva sotsialisti, köitja Varlini kõne teisel protsessil, kõne, millest õhkus sügavat veendumust töölisklassi lõplikusse võidusse. 60-ndate aastate lõpul hakkasid prudonistide asemel Internatsionaali Pariisi organisatsiooni juhtima sotsialistid-kollektivistid (tavaliselt nimetatakse neid pahempoolseteks prudonistideks) Varlin, Frankel, Avrial jt. Kuigi nad ei olnud veel lõplikult vabanenud prudonistlikest vigadest, oli kõik lõpetatud endise apoliitilisusega ja eitava suhtumisega streigivõitlusse. Aktiivset osa etendasid võitluses prudonismiga Prantsusmaal marksismi andekas teoreetik ja propagandist Paul Lafargue (Marxi väimees) ja tööline Eugene

Dupont, kes elas Inglismaal ja andis ühe Peanõukogu sekretärina Internatsionaali Prantsuse sektsiooni tegelastele väärtuslikke näpunäiteid. Prudonistliku ideoloogia mõju aga ei olnud Prantsuse töölisliikumises veel tookord lõplikult kadunud.

Selleks et töölisi aktiivsest poliitilisest võitlusest eemal hoida, lubas Napoleon III valitsus pidada avalikke koosolekuid, kuid tingimusel, et neil ei arutata poliitilisi küsimusi, politseikomissar pidi koosolekust osa võtma ja võis selle igal ajal lõpetada. Vaatamata nendele kitsendustele meelitasid avalikud koosolekud kokku massiliselt osavõtjaid peamiselt just tööliskeskkonnast. Kõnelejate hulgas olid Varlin, Rauvier, Brion, Flourens ja paljud teised silmapaistvad revolutsionäärid, sotsialistid-kollektivistid, Internatsionaali liikmed. Nad tõestasid veenvalt kodanlike majandusteadlaste poolt kapitalistliku korra kaitseks esitatud argumentide paikapidamatust. Niisugustest kõnedest ärritatud võimud alustasid proletaarses klassivaimus esinenud oraatorite politseilikku ja kohtulikku jälitamist, paljud neist arreteeriti ning neile määrati rahatrahve ja vanglakaristusi.

Silmapaistvat osa etendas revolutsioonilis-sotsialistlike ideede propageerimisel prantsuse tööliste hulgas ajaleht «La Marseillaise», mis alustas ilmumist 1869. aasta detsembris. Selles ajalehes anti üksikasjalikku informatsiooni streigivõitlusest ja Internatsionaali sektsiooni tegevusest, avaldati teoreetilisi artikleid sotsiaalsete ja poliitiliste küsimuste kohta, tulevase revolutsiooni ülesannete ja tulevase revolutsioonilise valitsuse iseloomu kohta, mida juba siis nimetati kommuuniks.

1866.—1867. aasta majanduskriis, mis kutsus esile tootmise märgatava vähendamise ja halvendas proletariaadi olukorda, soodustas revolutsiooniliste meeleolude kasvu tööliste hulgas. Pronksitööliste streik Pariisis 1867. aastal, streigid samal aastal Amiens'is, Marseille's ja Roubaix's ning 1869. ja 1870. aasta streigid Loire'i kivisöebasseinis ja Creuzot' relvatehastes kandsid võitluslikku, valitsusevastast iseloomu. Streigid suruti sõjaväe poolt julmalt maha.

Streigid põhjustasid uute töölisorganisatsioonide tekkimist ja vanade — ametiühingud, tarbijate kooperatiivid, vastastikuse abistamise kassad — kindlustumist. Et töölisi poliitilisest võitlusest kõrvale hoida, tunnistas valitsus 1868. aastal seadusega olemasolevaid ametiühinguid, kuid see järeleandmine ei andnud selliseid tagajärgi, nagu valitsus ootas. 1869. aastal ühinesid Pariisi ametiühingud «Töölisühingute Föderaalkojaks», mis ühendas 40—50 organisatsiooni ja oli tihedalt seotud Internatsionaali sektsiooniga.

Liberaal-opositsioonilise liikumise hoogustumine ja vabariikliku agitatsiooni kasv ajakirjanduses

Üheks revolutsioonilise kriisi küpsemise tunnuseks Prantsusmaal oli liberaal-opositsioonilise liikumise hoogustumine. Kodanlikud liberaalid tundsid töölisklassi revolutsioonilise liikumise ees hirmu, kuid samal ajal nad ei olnud rahul ka bonapartistliku režiimiga (eriti tema ebaedu ja ekslike arvestustega välispoliitika valdkonnas). Lenin näitab, et «Kontrrevolutsiooniline liberalism ei saa võidukas revolutsioonis iialgi etendada hegemooni osa, just sellepärast, et ta on liberalism, satub ta möödapääsmatult «konflikti» seisukorda krooniga, feodalismiga, mitteliberaalse kodanlusega, peegeldades teinekord oma käitumisega kaudselt «pahempoolset» demokraatlikku meelsust riigis või tõusu algust jne.» [1]

Sellistes tingimustes ei suutnud Napoleon III uued järeleandmised — koosolekute- ja trükivabaduse mõnede kitsenduste kaotamine, Seadusandliku Korpuse ja Senati õiguste osaline laiendamine — enam opositsioonilise liikumise arengut peatada. Silmapaistvat osa etendasid opositsioonilises liikumises kodanliku intelligentsi progressiivsed ringkonnad. Tugeva mulje jättis noore advokaadi Gambetta kõne vana revolutsionääri Delescluze protsessil 1868. aastal, kes võeti koos mõnede teiste demokraatlike tegelastega kohtulikule vastutusele osavõtu eest demonstratsioonist Bodini haual (Bodin oli Seadusandliku Korpuse saadik, kes tapeti barrikaadidel 1851. aasta 2. detsembri riigipöörde ajal) ja talle mälestussamba püstitamiseks organiseeritud korjanduse eest. Esinedes kaitsjana, muutis Gambetta oma kõne raevukaks süüdistusaktiks bonapartistliku kliki vastu.

Suur edu oli kodanliku vabariiklase Teno raamatutel («Pariis 1851. aasta detsembris» ja «Provints 1851. aasta detsembris»), väikekodanliku sotsialisti Vermoreli raamatul («1851. aasta tegelased»), mis paljastasid bonapartistliku kliki kuritegusid 1851. aasta riigipöörde ajal ja kirjeldasid vabariiklaste poolt avaldatud vastupanu. Oma teises raamatus («1848. aasta tegelased») paljastas Vermorel töölisklassile vaenuliku kodanlike vabariiklaste parema tiiva tegevust 1848. aasta revolutsiooni ajal.

Nende raamatute ilmumine 60-ndate aastate lõpul oli väga tähendusrikas. «Prantsusmaal areneb väga huvitav liikumine.» kirjutas Marx 1869. aastal, «pariislased hakkavad uuesti otseselt oma hiljutist revolutsioonilist minevikku uurima, et valmistuda uueks eelseisvaks revolutsiooniliseks võitluseks.» [2] Märkimisväärne oli ka sel perioodil raamatute ja uurimuste ilmumine XVIII sajandi Prantsuse revolutsiooni kohta, mis olid kirjutatud lähtudes demo-

[1] V. I. Lenin. Loosungitest ja sotsiaaldemokraatliku töö korraldamisest duumas ja väljaspool duumat, Teosed, 17. kd., lk. 295.

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVI, lk. 7.

kraatlikust vaatevinklist (Bougeart, Tridon, Vermorel ja mõned teised ajaloolased ning publitsistid).

Suure populaarsuse omandas opositsioonilistes ringkondades radikaal-kodanliku suunaga andeka publitsisti Rochefort'i poolt 1868. aastal asutatud pamfletilise sisuga nädalaleht «La Laterne», milles teravmeelsetes ja solvavates artiklites ning följetonides naeruvääristati ja paljastati Napoleon III ning bonapartistliku režiimi tegelasi. Pärast seda kui «La Laterne» võimude poolt keelati, hakkas Rochefort ajakirja välja andma Belgias, kust žurnaal toimetati illegaalselt Prantsusmaale.

Väikekodanlike vabariiklaste vasaku tiiva moodustas rühm neojakobiinlasi (uusjakobiinlasi), kes kummardasid 1793.—1794. aasta jakobiinlaste ees ja arvasid, et vabariikliku partei ülesandeks Prantsusmaal on XVIII sajandi revolutsioon lõpule viia ja esmakordselt realiseerida selle poolt esitatud loosungid vabadusest, võrdsusest ja vendlusest. Neojakobiinlased võitlesid trükivabaduse, ilmaliku kooli ja teiste demokraatlike reformide eest, bürokraatliku politseirežiimi vastu. Internatsionaalisse ja sotsialistlikesse ideedesse suhtus see rühm eitavalt. Neojakobiinlased väljendasid väike- ja osalt keskkodanluse ning radikaalse intelligentsi huve. Neojakobiinlaste juhtide hulgas oli ka karastatud ning vanu Deleszluze-taolisi vabariiklasi, kes veetsid aastaid vanglates ja asumisel, kuid oli ka ideetuid intrigante ning sõnakõlksutajaid, kes tekitasid bonapartistliku korra vastasele võitlusele kahju. Selles mõttes oli üheks tüüpiliseks kujuks publitsist ja dramaturg Felix Pyat, kes emigratsioonis viibides võitles rohkem Internatsionaali kui bonapartismi vastu.

1869. aasta valimised ja töölisliikumise tõus 1870. aasta alguses

Seadusandliku Korpuse valimised 1869. aastal tõid hiilgava võidu opositsionääridele, kes said 7,8 miljonist häälest 3,3 miljonit. Uute saadikute hulgas olid ka Rochefort ja Gambetta. Et kindlustada enesele Pariisi tööliste poolehoidu, esitas Gambetta radikaalse poliitilise programmi (nn. Belleville'i programmi), mis sisaldas selliseid punkte, nagu kiriku lahutamine riigist, alalise sõjaväe kaotamine, politseiprefektuuri likvideerimine jne. Kuid Gambetta leidis, et tema programm tuleb realiseerida rahulikul teel, ja astus välja revolutsiooniliste meetodite vastu võitluses keisrivõimuga.

Valimiste tulemustest kohkunud valitsus tegi veel ühe katse pidurdada opositsioonilise liikumise kasvu. 2. jaanuaril 1870. aastal moodustati uus kabinet eesotsas põhimõttelageda karjeristi, vabariiklaste leerist ülejooksnud Emil Oliver'ga. Kuid ka see nn. «liberaalne» kabinet osutus võimetuks peatama ühiskondliku rahulolematuse kasvu, mis ähvardas keiserliku režiimi olemasolu. 1870. aasta jaanuari alguses tappis Pierre Bonaparte (Napoleon III

sugulane) reetlikult noore vabariikliku ajakirjaniku Victor Noiri. Victor Noiri matused kujunesid grandioosseks valitsusvastaseks demonstratsiooniks, ja ei puudunud palju, et see oleks muutunud avalikuks ülestõusuks. 1870. aasta veebruaris ning seejärel ka märtsis puhkesid Pariisi tööliskvartalites revolutsioonilised rahutused, ehitati barrikaade ja toimusid kokkupõrked politseiga.

Et kindlustada oma kõikumalöönud olukorda, kasutas valitsus jälle sellist demagoogilist vahendit nagu plebistsiit. See viidi läbi 8. mail 1870. aastal. Kinnitamiseks esitati 60-ndatel aastatel Teise keisririigi konstitutsiooni tehtud liberaalsed muudatused. Need reformid laiendasid Senati ja Seadusandliku Korpuse seadusandlikku võimu, andsid kodadele õiguse hääletada eelarvet paragrahvide viisi, muutsid ministrite kabineti kodade ees vastutavaks, seda küll vaid osaliselt jne., kuid säilitasid keisri suured õigused. Plebistsiit andis järgmisi tulemusi: üle 7,3 miljoni inimese hääletas valitsuse poolt, üle 1,5 miljoni inimese hääletas vastu ja rohkem kui 1,8 miljonit inimest loobus hääletamisest osavõtust. Suurim arv vastuhääli anti nn. «liberaalsele» keisririigile Pariisis ja teistes suuremates linnades. Et kindlustada enesele häälteenamust, ujutasid bonapartistlikud võimud kogu maa üle demokraate ja sotsialiste jämedalt laimavate brošüüridega.

Samal ajal alustas valitsus uusi repressioone. 1870. aasta juunis-juulis peeti Internatsionaali Pariisi Föderatsiooni liikmete üle juba kolmas kohtuprotsess (kohtu alla anti 38 inimest). Protsess lõppes süüdimõistmisega, kuid süüdimõistetavate kindel käitumine, kes avalikult ja julgelt väljendasid oma sotsialistlikke vaateid ja revolutsioonilisi eesmärke, suurendas prantsuse proletariaadi eesrindlike kihtide hulgas veelgi enam Internatsionaali sektsiooni autoriteeti.

Prantsusmaa poliitiline olukord muutus üha pingelisemaks. Teine keisririik oli ammendanud oma laveerimisvõimalused. Valitsuse poolt läbiviidud reformid ei puudutanud Napoleon III režiimi reaktsioonilist olemust ja seepärast nad ei saanud opositsiooniliste ja revolutsiooniliste meeleolude kasvu peatada. Lähenes uus kodanlik-demokraatlik revolutsioon, mis pidi oma aja ära elanud ja läbinisti pehkinud bonapartistlikule politseilis-bürokraatliku süsteemile lõpu peale tegema. See revolutsioon puhkes 4. septembril 1870. aastal.

Kolmekümne viies peatükk

SAKSAMAA ÜHENDAMINE

Põllumajanduse kapitalistliku arenemise preisi tee

Junkurlike majandite, s. t. palgatööd kasutavate suurte kaubatootmisele rajatud majandite kujunemine algas Saksamaal juba enne 1848. aasta revolutsiooni. 1848. aasta revolutsiooni perioodil toimus võitlus agraarküsimuse lahendamise eest revolutsioonilis-demokraatlikul teel, s. t. pärisorjuse kaotamise ja mõisamaade ilma igasuguse väljaostuta konfiskeerimise eest. Kuid revolutsiooni lüüasaamine määras, et kapitalism areneb Saksamaa põllumajanduses teist teed mööda.

Junkrute poliitilise ja sotsiaal-majandusliku ülemvõimu säilimise tingimustes kujunes välja selline agraarse majanduse ümberkorralduse viis, mida Lenin nimetas põllumajanduse kapitalistliku arenemise «preisi teeks».

50-ndate aastate konjunktuur soodustas preisi junkrute rikastumist.

Tööstuslik õitseng ja seoses sellega linnaelanike arvu suurendamine, tolliliidu uuendamine, mis ühendas Preisi ülemvõimu all suure osa Saksa riike, vene vilja konkurentsi puudumine Krimmi sõja ajal — kõik see andis junkrutele võimaluse viljahinda tõsta.

2. märtsil 1850. aastal anti välja määrus «Suhete reguleerimisest mõisnike ja talupoegade vahel». Selle seadusega kaotati tasuta ainult tühised feodaalkoormised, mis tegelikult olid juba revolutsiooni käigus likvideeritud (õigus pidada jahti talupoegade maadel, mõisnike õigus parimale loomale talupoja karjas, mõisniku varustamine meega, vahaga jt.). Kõiki põhilisi feodaalkoormisi ei kaotatud, vaid need tuli välja osta. Väljaostumaksud olid väga kõrged ja talupojad pidid neid tasuma pankadesse aastakümnete jooksul. Kuid paljud mõisnikud ei olnud rahul ka sellise talupoegade pärisorjusest «vabastamisega»: nad ei tahtnud loobuda talupoegade tasuta tööst.

Pommeri ja osa Lääne-Preisimaa mõisnike meeleheaks andis valitsus 1853. aastal välja määruse, mille kohaselt 1850. aasta

seadus «reguleerimisest» laienes ainult neile talupoegadele, kes tasusid 1811. aastal riigile pearaha. 1850. aasta seadus ei puudutanud kehvikuid, hobuseta talupoegi, aiapidajaid ja teisi selliseid talupoegade rühmi. Kokkuvõttes jäi suur arv talupoegi, kes valdasid väikest maalapikest, mõisnike orjastavasse sõltuvusse. 1854. aastal Preisi valitsuse poolt väljaantud «Määrus maatööliste kohta» kinnitas juriidiliselt feodaalsete jäänuste eksisteerimise Preisimaal.

Seega talupoegade «vabastamine» Preisimaal 50-ndail aastail tähendas praktiliselt talupoegade röövimist ja orjastamist junkrute poolt. Nagu Engels kirjutas «... summa, mis talupojad maksid riigikassasse ja aadlile nendele ebaseaduslikult pandud kohustustest vabastamise eest, moodustab vähemalt 300 miljonit taalrit, võib-olla miljard marka».[1]

Väljaostumaksude koorma all läksid talupoegade majandid vastu langusele, talupojad laostusid, aga junkrud, kes kasutasid masinaid ja «jaosmaaga sulaste» palgatööd, täiustasid selle arvel oma majapidamist. Preisi, Sileesia, Saksi mõisnikud ehitasid auruveskeid ja piiritusevabrikuid. Mõned mõisnikud rajasid kõrgahje ja tegelesid ka metallitootmisega.

Maareformi tulemusena varustasid preisi mõisnikud oma majandid talupoegade ja sulaste odava tööjõuga ning omandasid kapitalistliku suurmajapidamise arendamiseks neile uutes tingimustes hädavajalikku lisakapitali.

Ekspluateeritava talurahva piinarikas laostumisprotsess põhjustas sageli talupoegade ja sulaste mõisnikevastaseid väljaastumisi. 60-ndate aastate alguses need väljaastumised tugevnesid. Üksikutes mõisates saavutasid sulased, et pühapäev muudeti puhkepäevaks.

Kapitalistliku tööstuse arenemine Saksamaal ja töölisklassi olukord 50—60-ndail aastail

Hoolimata 1848. aasta revolutsiooni lüüasaamisest tugevnes kodanlus kiiresti ja muutus tähelepanuväärseks jõuks. Pärast 1848. aasta revolutsiooni astus Saksamaa kindlalt kapitalistliku arengu teele. See oli tööstusliku pöörde periood. XIX sajandi 50-ndail aastail suurenes tööstustoodang üle kahe korra. Tootmisvahendite tootmine ületas tarbeesemete tootmise. Kümne aasta jooksul pärast 1848. aasta revolutsiooni muutus Preisimaa põllumajanduslikust riigist tööstusriigiks. Marx märkis, et XIX sajandi 50-ndate aastate lõpuks muutus Berliin «tardunud paraadiväljakust... Saksa masinaehituse kärarikkaks keskuseks».[2]

[1] Ф. Энгельс, К истории прусского крестьянства, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, lk. 249.

[2] К. Маркс, Положение в Пруссии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. I, lk. 472.

Kogu Saksamaa, välja arvatud junkurlik Kagu-Saksa, oli haaranud tööstuslik tõus. Kiiresti kasvas söe- ja maagitootmine, suurenes metallisulatamine. Ainult 15 aasta jooksul (aastail 1846—1861) suurenes aurumasinate koguvõimsus Saksamaa tööstuses 0,26 miljonit hobujõudu, aga 1879. aastaks kasvas see kuni 2,48 miljoni hobujõuni, jättes juba siis Prantsusmaa kaugele maha.

Märgatavalt rohkenes igas ettevõttes töötavate tööliste arv. Raua- ja terasetootmises ning samuti masinaehituses suurenes see kaks korda, vaguniehituses isegi üle kahe ja poole korra.

Tööstuse kasvuga kaasnes ka transpordi ja kaubanduse areng. Aastail 1850—1870 suurenes raudteede üldpikkus Preisimaal 3869 kilomeetrilt kuni 11 523 kilomeetrini, s. o. peaaegu kolm korda. Samal ajal kasvas väliskaubanduse käive samuti kolm korda, kuigi see jäi veel Prantsusmaa ja Inglismaa omast maha. Üheaegselt tööstuse kasvuga toimus ka tootmise kontsentreerumine. 1845. aastal töötas Kruppi metallurgiatehastes ainult 122 töölist, aga 1870. aastaks ulatus nende arv juba 16 000-ni.

Hoolimata tööstuse kiirest kasvust, säilis Saksamaal suures ulatuses ka käsitsitöö. Kuid käsitööliste enamiku olukord halvenes. Laialt levinud nn. kodutööonduse olemasolu mõjus negatiivselt saksa tööliste palgatasemele, sest kodutööonduses töötavate tööliste palk oli väga madal. 1854. aastal vähenes saksa tööliste reaaltasu võrreldes 1850. aastaga rohkem kui $^1/_3$ võrra, 1855. aastal aga peaaegu 40 protsenti.

50—60-ndail aastail oli tööpäev Saksamaal endiselt väga pikk. Nii näiteks oli Alam-Sileesias üldiselt levinud 13—14-tunniline tööpäev (kaasa arvatud lõunavaheaeg). Tekstiilitööstuses kestis tööpäev 16 tundi.

60-ndate aastate lõpul lühendati mõnevõrra tööpäeva, kuid see ei puudutanud kapitalistliku tööstuse kodutöötajate laiu kihte ega maatöölisi. Seadusandlus laste töökaitsest, mis võeti vastu Preisis (1853), Baieris (1853—1863), Saksis (1861), laste saatust praktiliselt ei kergendanud, sest seadusi ei täidetud. Ja ka vanemad saatsid sageli oma lapsi üle jõu käivale tööle, et saada täiendavat, kas või kerjuslikku töötasu ning päästa perekond näljahädast.

Austria ja Preisi võitlus hegemoonia eest Saksamaa ühendamisel

Juba 1849. aasta mais toimus Berliinis Preisi kuninga kutsel Preisi, Austria, Baieri, Saksi ja Hannoveri esindajate nõupidamine Saksa Liidu uue korralduse küsimuses.

Esitatud projekt loovutas Preisile Saksa Liidus välissuhete ja sõjaasjanduse korraldamise, kõigi ülejäänud ametkondade juhtimiseks pidi loodama suuremate Saksa riikide (Preisi, Austria, Baieri jt.) riigijuhtide kolleegium. Edasi nähti projektis ette: 1) moodustada nõuandva organina kõigi Saksa riikide esindajate

nõukogu; 2) organiseerida valitav esinduskoda, mille otsused kuuluksid Preisi kuninga heakskiitmisele või tagasilükkamisele.

Tutvunud Saksa Liidu «reorganiseerimise» Preisi projektiga, lahkusid Austria ja Baieri esindajad juba esimestel päevadel nõupidamiselt ja sõitsid Berliinist minema. Kuid just Preisimaa poolt esitatud kavale kirjutati samal ajal, 1849. aasta mais, Berliinis alla. Loodi Kolme Kuninga Unioon, Preisi, Saksi ja Hannoveri vahel (niinimetatud Preisi unioon). Preisimaa algatusel kogunesid Gothasse äärmiselt mõõdukad endise Frankfurdi Rahvuskogu delegaadid (kokku ligikaudu 150 meest) ja kiitsid Kolme Kuninga Uniooni heaks kui aluse Saksamaa rahvuslikuks ühendamiseks. Varsti ühines uniooniga 28 väikest ja keskmist Saksa riiki. Algasid ettevalmistused üleliiduliseks Saksa asutava parlamendi kokkukutsumiseks. Parlament tuli kokku Erfurdis alles 1850. aasta märtsis. Selleks ajaks jõudis Austria monarhia Itaalia revolutsioonilise liikumisega arved õiendada ja alustas võitlust Saksamaa ühendamise plaanide vastu. Austria mõjutusel eemaldusid Preisist mitmed riigid, nende hulgas ka Berliinis unioonile alla kirjutanud Saksi ja Hannover.

Austria, kes ei soovinud ühtse Saksamaa moodustamist Preisi egiidi all, kutsus liidupäeva reorganiseerimiseks Saksa riikide esindajad 1850. aasta mais Frankfurti Maini ääres. Frankfurti kogunenud Saksa riigipead otsustasid liidupäeva taastada. See otsus nägi siiski ette, et kahe võistleva riigi — Austria ja Preisi — esindajad juhatavad liidupäeva istungeid kordamööda. Peale selle tehti otsuses Preisile veel üks järeleandmine: talle anti õigus säilitada oma juhtiv osa tema poolt moodustatud Põhja-Saksa Liidus. Need järeleandmised aga Preisit ei rahuldanud. Ta otsustas kaitsta enda kui Saksamaa ühendaja osa relva jõul. 1850. aasta novembris kuulutas Preisi kuningas Friedrich Wilhelm välja Preisi sõjaväe mobilisatsiooni. Austria ja Preisi seisid sõjalise kokkupõrke hädaohu ees. Vene tsaar Nikolai I toetas otsustavalt Austriat. 1850. aasta novembris toimus Olmützis (Olomoucis) Preisi uue siseministri parun Manteuffeli nõupidamine Austria kabineti juhi ja välisministri Schwartzenbergiga. Viimane tegi Austria nimel Preisile ettepaneku: 1) demobiliseerida Preisi väed, 2) saata Preisi Unioon laiali, 3) tunnistada liidupäev ülesaksamaalise liidu täievoliliseks esindajaks. Preisi kapituleerus ja kirjutas alla Olmützi kokkuleppele Austriaga. 1850. aasta detsembris kutsuti Dresdenis kokku Saksa riikide konverents ja sellel konverentsil taastati vana liidupäev täies ulatuses. Preisimaa osutus isoleerituks.

Et säilitada oma mõju Saksamaal, suunas Preisi siis kogu oma energia Tolliliidu uuendamisele. 1853. aastal õnnestus Preisil Tolliliit taastada, mis ühendas Preisi juhtimisel majanduslikult suure osa Saksa Liidu riike.

Suurt tähtsust omas vaadeldaval perioodil Saksamaa ajaloos Itaalia-Prantsuse-Austria sõda 1859. aastal. See kutsus kogu

Saksamaal esile suure erutuse seoses vaidlusega vahelesegamise üle sõtta, mida Saksa Liidu liige Austria pidas välisriikidega. Saksa üldsuse erinevad ringkonnad — kodanlus, proletariaat — suhtusid Saksa maade osavõtusse sellest sõjast erinevalt.

Kodanlus, kes oli ühinenud Rahvuslikku Ühingusse (väikesakslased), astus otsustavalt välja vahelesegamise vastu, motiveerides oma seisukohta sellega, et Austria pole Saksa riik.

Saksamaa kodanlikud ringkonnad, kes pooldasid Saksamaa ühendamist Austriaga ja viimase juhtimisel (suursakslased) astusid välja sõjast osavõtu poolt.

Marx ja Engels kutsusid saksa ja itaalia revolutsioonilisi rahvahulki liituma võitluseks rahvusliku sõltumatuse ja rahvusliku ühinemise eest ning dünastiate sõja muutmiseks revolutsioonilis-demokraatlikuks sõjaks.

Konstitutsioonikonflikt ja Bismarcki võimuletulek

Rahvusliku teadvuse kasv ja 60-ndate aastate alguses tekkinud töölisliikumine õhutasid saksa kodanlust nõudma rahvuslike ja liberaalsete reformide läbiviimist, mis nende arvates pidid uut revolutsioonilise tegevuse elavnemist takistama.

Preisi kodanlus, kes ei soovinud oma poliitilise valitsemise meetodeid muuta, alustas valitsusega uuesti opositsioonilist võitlust. Selle võitluse ettekäändeks oli valitsuse seaduseelnõu Preisi sõjaväe reorganiseerimise kohta.

1860. aastal esitas Preisi sõjaminister von Roon Maapäevale armee reorganiseerimise projekti. Projektis nähti ette sõjaväe isikulise koosseisu suurendamist sõdurite sõjaväeteenistuse aja pikendamise arvel kuni kolme aastani; kasarmurežiimi abil püüdis Preisi valitsus sõdureid distsiplineerida ja neid rahvast eraldada. Koos sellega nõudis valitsus täiendavateks sõjalisteks kulutusteks 9,5 miljonit taalrit. Maapäeva liberaalne enamus mitte ainult ei kinnitanud sõjaväereformi kava, vaid nõudis ka Preisis Maapäeva ees vastutava valitsuse sisseseadmist.

Prints-regent saatis tõrksa Maapäeva laiali ja määras uued valimised. 1861. aastal moodustas kodanlus niinimetatud «Edumeelsete Partei». Valimiste ajal julges kodanlus isegi valimisseaduse aluseid kritiseerida ja astus eelkõige välja lahtise hääletamise vastu, salajase hääletamise poolt. Edumeelsete partei nõudis Saksa Liidu viivitamatut reformeerimist, ülesaksamaalise parlamendi kokkukutsumist ja tugeva keskvõimu organiseerimist. Need meeleolud väljendusid tookord petitsioonide esitamises. Üldreeglina jäid petitsioonid enamikel juhtudel isegi ilma vastuseta. Uuesti valitud Maapäeval said edumeelsed enamuse. Maapäev lükkas sõjaväereformi seaduseelnõu teistkordselt tagasi.

1862. aasta septembri lõpul kutsus kuningas Wilhelm I Preisi

esimese ministri ja välisministri ametikohale Brandenburgi mõisniku vürst Otto Bismarcki, kes omas tugeva tahtega inimese ja äärmise reaktsionääri kuulsust. 1848. aasta revolutsiooni päevil liitus ta kamariljaga, kes võitles mitte ainult proletariaadi, vaid ka Camphauseni kodanliku valitsuse vastu. Pärast 1848. aasta revolutsiooni täitis Bismarck kuningakoja tähtsamaid ülesandeid: Preisi esindajast liidupäeval kuni Preisi saadikuni tähtsamates Euroopa õukondades — Peterburis, Pariisis.

Kutsutud liberaalide — edumeelsetega võitlust pidama, astus Bismarck kodanliku esindusasutusega teravasse konstitutsioonilisse konflikti. Kui Maapäev lükkas valitsuse poolt esitatud sõjaväereformi projekti uuesti tagasi, kulutas Bismarck suuri summasid sõjaväe reorganiseerimiseks ja ümberrelvastamiseks ilma Maapäeva loata. «Ajastu suured küsimused lahendatakse mitte kõnede ega häälteenamusega, vaid raua ja verega,» teatas Bismarck 1862. aastal Preisi Maapäevale. «Saksamaa paneb tähele mitte Preisi liberalismi, vaid Preisi relvi.»

Kodanluse konflikt Bismarckiga jätkus ja aastail 1862—1864 jäi sõjaline eelarve kinnitamata, kuigi valitsus tegi sõjalisi kulutusi. Bismarck tegutses nii otsustavalt mitte üksnes sellepärast, et tema käsutuses oli sõjavägi, vaid ka seepärast, et ta nägi enda ees arga ning jõuetut vastast — saksa liberaalset kodanlust. Viimane kartis üle kõige pahempoolset hädaohtu — töölisliikumist, mis 60-ndate aastate alguses omandas Saksamaal tähelepanuväärse ulatuse.

Töölisliikumise taassünd Saksamaal XIX sajandi 60-ndail aastail

Pärast 1852. aastal toimunud Kölni protsessi Kommunistide Liidu liikmete üle ei eksisteerinud Saksamaal kuni XIX sajandi 60-ndate aastate alguseni ühtki töölisorganisatsiooni. Teatud elavnemist võis märgata töölisliikumises pärast 1857. aasta majanduskriisi, mis haaras kõik Lääne-Euroopa riigid, nende hulgas ka Saksamaa. Prantsuse-Itaalia-Austria sõda 1859. aastal suurendas tööliste hulgas veelgi enam huvi poliitilise võitluse vastu. 60-ndate aastate alguses olid Berliin, Hamburg, Leipzig, Elberfeld ja teised linnad haaratud streigivõitlusest. Samal ajal astusid Saksamaal mitmetes paikades välja talupojad ja sulased. Kartes, et töölisliikumine läheb iseseisvat teed mööda, püüdis kodanlus kasutada töölismassi ärkamist konstitutsioonilise konflikti perioodil oma jõuetus võitluses valitsusega ja suunata tööliste poliitiline võitlus kodanlikule teele. Edumeelse partei tegelased hakkasid moodustama tööliste kooperatiivseid ühinguid ja mitmet liiki haridusseltse. Kõige suuremat aktiivsust ilmutas tookord tööliste haridusseltsidesse organiseerimisel Preisi edumeelse partei liige Schulze-Delitzsch, kelle nime järgi hakatigi neid töölisühinguid nimetama

(šultse-delitšlikeks ühinguteks). Kuid hulkade poliitilise iseteadvuse kasv tungis läbi kodanlike tõkete ja viis iseseisva töölisorganisatsiooni loomiseni.

1862. aastal organiseeriti Berliini tööliste Rahvusliku Ühingu poolt delegatsioon ja saadeti see Londoni tööstusnäitusele: Londonis viibimine ja tutvumine inglise töölisliikumisega, samuti aga kasvav rahulolematus haridusseltside tegevusega, ergutas tööliste kõige aktiivsemat osa iseseisva organisatsiooni moodustamisele. Tööliste koosolekutel Berliinis, Leipzigis ja teistes linnades hakati laiali jagama üleskutseid ülesaksamaalise tööliskongressi kokkukutsumiseks. Sel eesmärgil moodustati spetsiaalsed komiteed: Berliinis eesotsas töölise Elchleriga ja Leipzigis eesotsas töölise Waldteichiga. Edumeelsete partei esindajad püüdsid iseseisva töölisorganisatsiooni moodustamist kõigi vahenditega segada. Niisiis tekkis ülesaksamaalise poliitilise töölisorganisatsiooni loomise idee töölistel endil.

1862. aasta detsembris pöördus Leipzigi komitee Lassalle'i poole palvega avaldada oma arvamust töölisliikumise küsimuses. Ferdinand Lassalle oli eesrindlikele töölistele tuntud kui palju kõmu tekitanud brošüüri «Töötajate programm» autor. Brošüüris valgustati tööliste raskeid elutingimusi ja esitati üldise valimisõiguse nõue. See brošüür etendas mõningat positiivset osa tööliste äratamisel, nende poliitiliste organisatsioonide loomisel.

1863. aasta märtsis esines F. Lassalle avaliku kirjaga, mis sai nimeks «Avalik vastus», milles ta esitas iseseisva poliitilise töölispartei loomiseks tegevusprogrammi. 23. mail 1863. aastal asutati Üldine Saksa Töölisühing kui iseseisev töölisorganisatsioon. Sel sündmusel oli Saksamaa töölisliikumises positiivne tähtsus.

Kuid juhtides Üldist Saksa Töölisühingut, muutus Lassalle kohe reformismi ja oportunismi propageerijaks ning juhiks, asus junkurlusega kodanluse vastu kokkuleppepoliitika teele, allutades sellega töölisklassi huvid reaktsioonile. F. Lassalle'i reformismi ja oportunismi aluseks oli tema idealistlik heegellik maailmavaade. Lassalle vaatles ajalooprotsessi kui mõistuse arenemist vabaduse poole. Lassalle'il puudus teaduslik marksistlik arusaamine klasside ja klassivõitluse teooriast. Lassalle ajas segi klassi ja kihi mõiste.

Ebateaduslikust, idealistlikust arusaamisest inimühiskonna arengust kui «mõistusliku protsessi arengust» tuleneb ka lassallik arusaamine riigist kui väljaspool klasse seisvast organisatsioonist, mis juhib võitlust «loodusega, viletsusega, harimatusega». Ajalooprotsessi kodanlik-idealistlik tõlgendamine viis Lassalle'i reaktsioonilisele teooriale klassivõitluse eitamisest klassiühiskonnas ja revolutsiooni eitamisele, revolutsiooni asendamisele reformidega.

Kodanlik parlamentarism oli Lassalle'i jaoks riikliku korralduse ideaaliks ning üldine valimisõigus ideaalseks kõikepäästvaks vahendiks rahvahulkade pauperiseerimise vastu. Lassalle'i kinnituse järgi riik, mis on uuesti sündinud üldise valimisõiguse kehtesta-

mise alusel, annab krediiti tootmistööliste ühingutele, mis on tegelikult ühiskonna majandusliku ümberkorralduse vahendiks. See oli reaktsiooniline programm «sotsialismi sissekasvamisest kapitalismi».

Lähtudes petlikust vaatest «raudse töötasuseaduse» eksisteerimise kohta, eitas Lassalle vajadust võidelda töötasu kõrgendamise eest, seepärast olid Lassalle'i arvates liigsed ka ametiühingud, kes on kutsutud võitlema töölisklassi olukorra parandamise eest.

Lassalliku organisatsioonina ei saanud 1863. aastal asutatud Üldine Saksa Töölisühing seega töölisklassi huvisid esitada ja nende eest võidelda. Veelgi enam, Lassalle sõlmis salaja, töölisklassi seljataga, Preisi valitsuse juhi Bismarckiga häbistava sobingu, lubades viimasele tööliste nimel toetada Preisi poliitikat Saksamaa ühendamisel ülaltpoolt. Selle asemel, et võidelda Saksamaa revolutsioonilise ühendamise eest, s. t. et võidelda ühtse demokraatliku Saksa riigi loomise eest rahvahulkade poolt, purustada otsustavalt junkurlik Preisi riik ja likvideerida maal feodalismi jäänused aluseni, mangus Lassalle hulkade võitluse tegeliku juhtimise asemel Bismarcki toetamise eest reaktsiooni juhilt almusena välja seaduse üldise valimisõiguse kohta.

Lassalle'i taktikat kritiseerides ja otsustavalt hukka mõistes kahtlustasid Marx ja Engels, et Lassalle'il on Bismarckiga salajased suhted. See kahtlus leidis täielikku kinnitust, kui 1928. aastal leiti ning avaldati Lassalle'i kirjavahetus Bismarckiga. Lassalle'i salajased sidemed demokraatia verivaenlase Bismarckiga ning tema ülemvõimule alistumine tähendasid töölisklassi reetmist.

Sõda Taaniga 1864. aastal ja Austria-Preisi sõda 1866. aastal

Preisi kodanlike edumeelsete jõuetus ja töölisklassi reetmine Lassalle'i poolt süvendasid Bismarckis täielikku veendumust sisepoliitilisest rahust ning seepärast ta otsustas, et on saabunud aeg alustada sõda Saksamaa ühendamiseks Preisi egiidi all.

Kindlustanud endale Prantsusmaa ja Venemaa poolehoiu ja Saksamaa asjadesse mittevahelesegamise ning võitnud lassallaste toetuse, hakkas Bismarck oma plaane ellu viima.

Preisi rünnaku esimeseks ohvriks osutus Taani. Liidus Austriaga haarati Taanilt lühikese sõja tulemusena 1864. aastal Šlesvig ja Holštein, mis osutusid seejärel Austria ja Preisi vaheliseks tüliõunaks ning põhjustasid 1866. aastal nendevahelise sõja. Valmistudes sõjaks Austriaga, sõlmis Preisi valitsus veel sama aasta aprillis liidulepingu Itaaliaga, kes astus koos Preisiga sõtta Austria vastu. Austria-Preisi sõjas toetasid Saksa riigid Austriat.

Itaalia-Austria rindel saavutas Austria sõjavägi mõningat edu, kuid võitluses Preisi vägedega said austerlased lüüa: Böömimaal, Sadova küla juures andsid preislased austerlastele ränga löögi.

Et sõda Preisiga jätkata, pöördus Franz Joseph I pärast lüüasaamist Sadova all Napoleon III poole palvega olla Itaaliaga rahusõlmimisel vahendajaks. Napoleon III kasutas Franz Josephi palvet ettekäändena uueks vahelesegamiseks Saksamaa asjadesse.

Napoleoni vahendus Austria ja Itaalia rahuläbirääkimistel kujunes Austria ja Preisi vahelistel läbirääkimistel vahendamiseks. Nikolsburgi (Austria pealinna lähedal), kus asus Preisi peastaap, saabus Prantsusmaa esindaja Benedetti Napoleoni rahuettepanekuga. Selle ettepaneku põhilised tingimused olid kokkuvõttes järgmised: vana ülesaksamaaline riikide liit likvideeritakse, Maini jõest põhja poole moodustatakse uus Saksa riikide liit. Austria ei võta mingil moel osa uue Põhja-Saksa Liidu moodustamisest; Preisi seevastu astub liidu etteotsa ja võtab enda kätte selle sõjalise juhtimise. Seega nähti rahuettepanekus tegelikult ette uue Saksa riikide ühenduse moodustamine Preisi diktatuuri all. Lõpuks kavandati Napoleoni ettepanekutes, et Austria loobub Veneetsiast, mis taasühendatakse Itaaliaga. Bismarck võttis Napoleoni vaherahutingimused meelsasti vastu, sest need vastasid täielikult tema kavatsustele.

26. juunil 1866. aastal sõlmiti Nikolsburgis Napoleon III poolt esitatud tingimustel vaherahu.

Itaalia, kes kavatses Triesti ja Lõuna-Tirooli omandamiseks sõjategevust jätkata, jäi võitluses Austriaga üksinda, sõlmis austerlastega 10. augustil 1866. aastal vaherahu ning 3. oktoobril rahulepingu, mille põhjal ta sai Veneetsia. Sel ajal õiendas Bismarck arveid Saksa väikeriikidega: Nassau, vabalinn Frankfurt Maini ääres, Hannover ja Hesseni kuurvürstiriik likvideeriti kui iseseisvad Saksa riigid ja nende maad ühendati Preisiga. Lõuna-Saksa riigid katsusid Napoleoni vahendusel Preisiga kokku leppida, kuid Bismarck lükkas igasuguse vahenduse tagasi ja sundis neid läbirääkimisi pidama vahetult endaga. Seejuures tutvustas Bismarck oma endisi vaenlasi Napoleon III nõudmistega, mis pretendeerisid Lõuna-Saksa riikide territooriumile. See veenis väikeriike lõplikult astuma Bismarcki poolele ja kutsus Napoleon III vastu esile vaenu.

Erinevatel tähtaegadel — 13. augustist kuni 21. oktoobrini — sõlmisid Vürtemberg, Baier, Baaden, Hessen-Darmstadt ja Saksimaa Preisiga sõjalise konventsiooni viieks aastaks. 24. augustil 1866. aastal sõlmiti Prahas Preisi ja Austria vahel Nikolsburgi vaherahukokkuleppe põhjal rahu.

Seega purustati ja maeti ägeda võitluse käigus vana Saksa Liit. Austria mõju ja osavõtt ülesaksamaalistest asjadest olid igaveseks kõrvaldatud. Bismarck alustas Preisi ülemvõimu all uue Saksa Liidu moodustamist.

4. augustil 1866. aastal pöördus Bismarck Preisimaa nimel Põhja-Saksa riikide poole ettepanekuga moodustada Saksa riikide liit. Kaheksateist Saksa riiki ja kolm vabalinna (Hamburg, Breemen, Lüübek) kirjutasid liidulepingule alla ning 1866. aasta detsembris kogunesid nende riikide ja linnade esindajad Berliini ning asusid tulevase Saksa riikide liidu konstitutsiooni Preisi projekti arutama. 1867. aasta algul võeti konstitutsioon vastu ja moodustati Põhja-Saksa Liit, milles Preisimaa sai valitseva seisukoha. Väljapoole liitu jäid veel ainult Baieri, Vürtemberg, Baaden ja osa Hessen-Darmstadtist, kes siiski olid juba Preisiga sõjalises liidus ja temaga majanduslikult tihedalt seotud.[1]

Liidu konstitutsioon kindlustas liidu presidendi ametikoha Preisi kuningale, kel oli õigus liidu kantslerit määrata. Liidu sõjaväe ülemjuhatajaks oli president, s. o. Preisi kuningas.

Lootuses võita laiade elanikkonna kihtide sümpaatiat, tegi Bismarck ettepaneku võtta konstitutsiooni paragrahv liidu parlamendi (riigipäeva) kokkukutsumisest, mis valitakse üldise hääletamise alusel. Ettepanek võeti vastu. Valimisõigusest jäid ilma sõdurid, naised, majateenijad. Valimisõiguse kehtestamisel juhindus Bismarck demagoogilistest kavatsustest. Sellest hoolimata tõi üldine valimisõigus edaspidi kasu töölisklassile.

Liidu presidendi — Preisi kuninga ning reaktsioonilise Liidunõukogu, mis koosnes kõigi liitu astunud riikide esindajatest, võim paralüseeris täielikult riigipäeva erakordselt piiratud õigusi.

Liidu presidendil oli erandlik õigus esindusasutusi — riigipäeva ja Liidunõukogu — kokku kutsuda ning laiali saata. Tal oli õigus ka seadusi kinnitada. Põhja-Saksa Liidus oli ainukeseks ministriks liidukantsler, kes oli vastutav ainult liidu presidendi — Preisi kuninga ees; riigipäeva ees ta ei vastutanud. Üksikute ametkondade (ministeeriumide) eesotsas seisid riigisekretärid.

Põhja-Saksa Liitu astusid Saksa riigid, kes seisid majandusliku ja poliitilise arengu erinevatel astmetel; Preisi omas nende hulgas konstitutsiooni põhjal ainulaadse seisundi.

Saksamaa ühendamine tõi endaga kaasa saksa kodanliku liberalismi leppimise Bismarcki reaktsioonilise poliitikaga. Põhja-Saksa Liidu moodustamine eesotsas tööstuslikus suhtes arenenud Preisimaaga rahuldas suurkodanluse huve. Ühtse siseturu tekkimine, ühtse mõõdu- ja kaalusüsteemi, ühtse kaubanduskoodeksi ja vekslioiguse kehtestamine aitas kaasa kaubanduse ja tööstuse arengule Saksamaal. Seepärast hakkasid saksa liberalismi juhid alates Preisi relvade esimestest võitudest Bismarcki avalikult toetama ja kiitsid heaks kogu tema endise poliitika. 1866. aasta oktoob-

[1] Põhja-Saksa Liidus elas umbes 30 miljonit elanikku, aga Lõuna-Saksa riikides, kes liitu ei kuulunud, oli umbes 8 miljonit inimest.

ris astusid endised edumeelsete liidrid Unruh, Lasker jt. edumeelsete parteist välja, moodustasid kodanluse natsionaal-liberaalse partei. Samal ajal eraldus vana konservatiivide partei koosseisust niinimetatud keisririigi konservatiivide grupp, kes toetas tingimusteta Bismarcki tema Saksamaa ühendamise poliitikas. Keisririigi konservatiivid ja natsionaal-liberaalid moodustasid selle tuumiku, kellele mõnda aega toetus oma poliitikas Bismarck.

«60. aastatel,» kirjutas Lenin, «läks Bismarck avalikult tülli kodanluse hulgast pärit «rahvaesindusega», kuid see oli viimane perekondliku tüli puhang. Kodanlus vaimustus Saksa armee võitudest ja rahuldus täielikult üldise valimisõigusega, kusjuures säilitati täies ulatuses aadlike ja ametnike valitsuse võimu.» [1]

Põhja-Saksa Liidu moodustamisega ei lugenud Bismarck Saksamaa ühendamist lõpetatuks. Ta kiirustas kasutama sõjaliste võitudega loodud «rahvusliku tunde kasvu» olukorda, s. o. tema poolt õhutatud Preisi šovinistliku uima olukorda kolmanda sõja vallapäästmiseks Saksamaa ühendamiseks «ülaltpoolt», seekord sõjaks Prantsusmaaga. Motiivid, mis veensid Bismarcki Prantsusmaa vastu sõja alustamisega kiirustama, põhinesid sellel, et Lõuna-Saksa riigid, kes olid tema survel sõlminud Preisiga viieks aastaks sõjalise konventsiooni, ootasid kannatamatult selle tähtaja möödumist. Seoses Bismarcki poolt aetava Saksa maade preisistamise poliitikaga süvenesid üha enam Preisi-vastased meeleolud. Bismarck lootis, et Preisi relvade uus võit äratab kogu Saksamaal šovinismilaine ja purustab lõunariikide vastupanu. Bismarcki plaan seisis selles, et ajada need riigid baierlaste ja teiste Lõuna-Saksa riikide relvade abiga võidukas sõjas Prantsusmaaga Preisi ikke alla, mis kõlavalt nimetati ühtseks Saksamaaks. Samal ajal lootis Bismarck õiendada arved Prantsusmaaga, kes oli valmis mingisugusel määral toetama ja ka toetas Saksamaa killustatust. Napoleon III püüdis Lõuna-Saksa riikides igati õhutada Preisi-vastaseid meeleolusid, sest ta vaatas ühtsele Saksamaale kui hädaohtlikule vaenlasele idas.

Sotsiaaldemokraatliku partei loomine

XIX sajandi 60-ndail aastail ei olnud Üldine Saksa Töölisühing Saksamaal ainukeseks töölisklassi organisatsiooniks. Lassalle ja lassallistide oportunistlik taktika juhtis seda organisatsiooni rahvuslik-liberaalse töölispoliitika suunas. Poliitilisele elule ärganud saksa proletariaat ühines samuti arvukatesse ametiühingutesse ja haridusseltsidesse, mis olid suuresti väikekodanlike poliitikute mõju all.

1865. aastal eraldusid kodanluse radikaalselt meelestatud ring-

[1] V. I. Lenin, Valitsus, Duuma ja rahvas, Teosed, 10. kd., lk. 399.

konnad parteist «Rahvuslik Liit» ja moodustasid Rahvapartei. Rahvapartei väikekodanlik opositsioon ja selle edvistamine töölisklassiga pidurdasid töölisklassi kodanluse mõju alt vabanemise protsessi ja takistasid iseseisva töölispartei loomist.

Suuri teeneid on saksa töölisklassi ees tööliste kodanluse mõju alt vabastamisel ja iseseisva töölispartei loomisel August Bebelil ja Wilhelm Liebknechtil. Marxi ja Engelsi juhtimisel tegid nad ametiühingutes ja tööliste haridusseltsides suurt organisatsioonilist ja agitatsioonilist tööd.

Samm sammu järel toimus Saksamaal proletariaadi koondumise protsess ja tema lahkulöömine kodanlik-liberaalsetest elementidest. Tööliste poliitiline rõhumine muutus üha rohkem ja rohkem tuntavaks. Kõigil koosolekutel ja miitingutel astusid töölised välja maa demokratiseerimise ning Saksamaa ühendamise eest revolutsioonilis-demokraatlikul teel.

Bismarcki bonapartism, tema demagoogia üldise valimisõiguse kehtestamisel Põhja-Saksa Riigipäeva valimisel, õhutasid August Bebelit ja Wilhelm Liebknechti tugevdama võitlust Saksamaa preisistamise poliitika vastu. Põhja-Saksa Liidu Riigipäeva liikmena pidasid Bebel ja pärast ka Liebknecht võitlust Bismarcki välis- ja sisepoliitika vastu.

Laialdane agitatsioonitöö ametiühingutes ja töölisühingutes, tööliste saadikute võitlus parlamendis junkurluse ja kodanluse vastu, töölisklassi võitlusprogrammi propaganda «Demokraatliku Nädalalehe»[1] veergudel — kõik see aitas suurel määral kaasa proletariaadi teadlikkuse ärkamisele. Siiski kulges iseseisva töölispartei moodustamise protsess aeglaselt. Ühest küljest lassallaste sektantliku, lõhestava poliitika tõttu, teisest küljest seetõttu, et töölisklassi juhid, ja eelkõige W. Liebknecht kui «Demokraatliku Nädalalehe» toimetaja ja riigipäeva saadik, polnud küllaltki otsustavad ning sallisid tööliste vabastamisel «rahvapartei» kodanliku mõju alt kõikumisi ja vigu.

Liebknecht oli Saksamaa ühendamise küsimuses ebaõigel positsioonil: ta pooldas Lõuna-Saksamaa demokraatide vaatepunkti, kes propageerisid Šveitsi eeskujul Saksa föderatiivse vabariigi moodustamist. Muuseas oli Bebelile ja Liebknechtile teada Marxi poolt väljatöötatud Saksamaa ühendamise võitlusplaan, plaan, mis nägi ette mitte Saksa riikide föderatsiooni, vaid ühtse Saksa vabariigi moodustamist. Marx ja Engels kritiseerisid A. Bebelit ja W. Liebknechti ning aitasid neil vigu parandada.

1868. aasta septembris toimus Nürnbergis Saksa töölisühingute kongress, mis võttis vastu üpris tähtsa poliitilise otsuse solidaarsusest I Internatsionaali printsiipidega. Kongress võttis samuti vastu programmi, milles töölisklassi eesmärgiks kuulutati kodanliku

[1] Ajaleht «Demokraatlik Nädalaleht» hakkas ilmuma 4. jaan. 1868. aastast kui «rahvapartei» ja töölisühingute häälekandja.

kapitalistliku korra hävitamine ja selle sihi saavutamise vahendiks tunnistati tööliste klassivõitlus. Internatsionaali Peanõukogu koosolekul hindas Marx töölisühingute Nürnbergi kongressi otsust kõrgelt.

Nürnbergi kongressil veel töölisparteid ei moodustatud, kuid see aitas tunduvalt kaasa lassallistide paljastamisele ja lassallaste organisatsioonide lagunemisele.

Töölised hakkasid järk-järgult Üldisest Saksa Töölisühingust eemalduma. Märgatavalt laienes tööliste ametiühingute võrk, kes tunnistasid Internatsionaali printsiipe ja ideid. A. Bebeli üleskutse, milles ta kutsus saksa töölisi üles looma tõeline töölispartei, etendas suurt osa võitluse elavnemises proletaarse partei moodustamise eest. Tööliste miitingutel ja koosolekutel hakkas üha sagedamini kõlama hääli ülesaksamaalise kongressi kokkukutsumisest.

7. augustil 1869. aastal tuli Eisenachis kokku ülesaksamaaline kongress, millest võtsid koos ametiühinguorganisatsioonide ja tööliste haridusseltside delegaatidega osa ka Üldisest Saksa Töölisühingust lahkulöönud endised lassallased.

Eisenachi kongress võttis vastu saksa proletariaadile väga tähtsa otsuse sotsiaaldemokraatliku töölispartei moodustamise kohta. Kongress võttis vastu ka partei programmi, milles teatati, et partei seisab Internatsionaali positsioonidel ja hakkab võitlema igasuguse klassivõimu hävitamise eest, töötajate ekspluateerimisest ning rõhumisest vabastamise eest. Programm näitas, et töötajate kapitali võimust vabastamine on internatsionaalne ülesanne, mis nõuab kõigi maade kooskõlastatud ning solidaarset tegevust.

Marx ja Engels tervitasid saksa proletariaadi iseseisva revolutsioonilise partei moodustamist, kuid koos sellega märkisid nad partei teoreetilist ebaküpsust, kritiseerisid partei programmi segaseid, ebaõigeid seisukohti. Eriti võtsid Marx ja Engels kriitika alla «rahvusliku» riigi eest võitlemise nõude.

Marxi ja Engelsi mõjul parandas noor Saksa Sotsiaaldemokraatlik Partei oma vigu. Suurt tähtsust omas A. Bebeli poliitiline tegevus. Võideldes ja võites, ületades samm-sammult ümbritsevaid takistusi, muutus Bebel saksa proletariaadi juhiks.

Proletariaadi nõrkus Preisimaal ja Saksa Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei suhteliselt hiline moodustamine (alles XIX sajandi 60-ndatel aastatel) on selle tagajärg, et Saksamaa töölisklass ei saanud Preisi mõisnikke ja kodanlust takistada Saksamaa ühendamisel «ülaltpoolt», mille juures säilisid monarhia ja privilegeeritud aadel. Saksamaa ühendamine «ülaltpoolt» viidi lõpule 1871. aastal, pärast Prantsusmaa sõjalist lüüasaamist Prantsuse-Preisi sõjas.

Kolmekümne kuues peatükk

ITAALIA ÜHENDAMINE

Itaalia pärast 1848.—1849. aasta revolutsiooni lüüasaamist. Sardiinia kuningriik XIX sajandi 50-ndatel aastatel

Kontrrevolutsioonile järgnenud kümne aasta kestel kannatas Itaalia endiselt riikliku killustatuse ja võõramaise ikke all. Lombardia-Veneetsia alad jäid Austria keisririigi võimu alla. Toskaanas, Parmas, Modenas, kuhu revolutsiooni poolt minemakihutatud monarhid pöördusid tagasi, asusid Austria garnisonid, Kirikuriigis aga Prantsuse interventide väed.

50-ndail aastail oli Piemonte ainsaks Itaalia riigiks, kes säilitas 1848. aasta liberaalse konstitutsiooni. See konstitutsioon piiras kuningavõimu, seadis sisse kahekojalise parlamendi ja kuulutas välja kodanlikud vabadused. Piemontes oli võimul liberaalne valitsus, kes väljendas kodanlustunud aadli ja suurkodanluse huve. Vaatamata kogu oma piiratusele tähendasid need muudatused Piemonte riigi muutumist konstitutsiooniliseks monarhiaks. Tähtsamad poliitilised ametikohad olid riigis maaomanike — kapitalistliku arengu teele asunud aadlike käes. Samal ajal oli ka Savoia dünastia ise, keda esindas kuningas Viktor Emanuel huvitatud liidust liberaalidega: nende poliitilised nõudmised vastasid täielikult dünastia huvidele ja plaanidele. Revolutsiooni perioodil tugevnenud liberaalide liit Savoia monarhiaga rajanes kahel tähtsal põhjusel: ühisele huvitatusele Piemonte territooriumi laiendamisest ja mõlemapoolsele hirmule rahvahulkade revolutsioonilise võitluse ees.

Sellised olid eeldused, mis määrasid Sardiinia kuningriigi valitsevate ringkondade poliitilise kriisi, iseäranis aastail 1852—1861, kui ministrite kabinetti juhtis peaaegu vahetpidamata Camillo Benso Cavour, rikas mõisnik ja kapitalist, üks Piemonte esimese panga asutajaid. 1848. aastal liitus Cavour mõõdukalt liberaalse laagriga, kuid pärast revolutsiooni lüüasaamist muutus ta Piemontes kodanlustunud aadli ja suurkodanluse juhiks.

Liberaalse valitsuse poliitika nägi ette raudteede ehitamise rik-

kalikku finantseerimist riigi poolt, tööstuse edendamist ja eriti uute tootmisharude loomist, kaubalaevastiku ehitamist, otsustavat üleminekut «vabakaubanduse» poliitikale. Samal ajal, XIX sajandi 50-ndail aastail alandati tunduvalt tollitariife ja sõlmiti Prantsusmaa, Inglismaa, Belgia, Šveitsi ja teiste maadega kaubalepinguid. Liberaalide friitreederlik poliitika avas Piemonte mõisnikele uued müügiturud, kergendas odava tooraine ja vabrikute ning tehaste sisseseadete saamist.

Aastail 1851—1858 suurenes kaubakäive kahekordseks, tunduvalt kasvas masinate, maagi, söe, malmi importimine. Et rahuldada kodanluse soovi maad omandada ja täiendada riigikassat, teostas Cavour kiriku omandi osalise sekulariseerimise, mis ajas Pius IX Piemonte liberaalide vastu marru.

Kiiresti arenes tööstus, eriti puuvillatööstus. Tekkisid uued suured vabrikud, laialdasemalt kui teistes Itaalia osades kasutati hüdroenergiat. Loodi esimesed suured metallurgia ja masinaehituse ettevõtted. 1853. aastal loodi masinaehitusühing «Ansaldo». Kapitalistlikud suhted muutusid kindlamaks ka põllumajanduses. Ekspordivõimaluste laienemine soodustas aadlimõisate üleminekut kapitalistlikele majandusmeetoditele. Piemonte mõisnikud võtsid osa pangaoperatsioonidest, paigutasid kapitale raudteede ehitusse, tööstusettevõtetesse.

Cavouri reformide peamine raskus lasus laiadel rahvamassidel. Maksude suurenemine, hindade tõus, töötasu langus, tööliste halastamatu ekspluateerimine vabrikutes ja manufaktuurides, kus tööpäev kestis 14—15 tundi ja kus laialdaselt kasutati naiste ja laste tööd — selline oli Piemonte majandusliku tõusu teine külg.

Teiste Itaalia riikide majanduslik areng XIX sajandi 50-ndail aastail

Erinevalt Sardiinia kuningriigist vaibus 1850-ndate aastate algul täheldatud majanduslik elavnemine enamikus teistes Itaalia riikides valitsejate reaktsioonilise poliitika tõttu kiiresti. Eriti raskes olukorras oli Lombardia-Veneetsia, kus Austria keisririigi röövellik poliitika põhjustas majandusliku stagnatsiooni. Aastail 1848—1859 langes tunduvalt siidi tootmine ning siidiketrusettevõtete arv vähenes kaks korda. Puuvillatööstuse tooted ei leidnud turgu — mõned ettevõtted seisid kuus kuud aastas tegevuseta.

Raskeid aegu elas üle Toskaana tööstus. Austria kaubad tungisid takistamatult siseturule ja ajasid kohaliku tööstuse ummikusse. Peale selle puudus viimasel võimalus ka eksporti suurendada (näiteks Toskaana katse suurendada Piemontega kaubanduslikke sidemeid aeti Austria poolt nurja). Rauamaagi ümbertöötlemine ja marmorimurdmine ei arenenud, sest see nõudis suuri kapitalimahutusi ja tootmise moderniseerimist. Kõik see kutsus esile majandus-

liku seisaku. Ettevõtjad alandasid neil aastail tunduvalt töötasu. Peaaegu kogu Itaalias, eriti aga lõunaosas, elas sagedate ikalduste poolt laostatud põllumajandus 50-ndail aastail üle rasket kriisi. Talupoegade laostumine saavutas suure ulatuse. Linnaelanike hulgas kasvas puudus.

Siseturu kitsus, mis oli tingitud feodaalkorra vägivaldsest säilitamisest ja Austria rõhumisest, raskendas veelgi tekkinud ummikust väljapääsu. Üha enam tugevnesid vastuolud, mis õõnestasid feodaalkorra majanduslikku alust.

Rahvuslik vabadusliikumine 50-ndail aastail. Mõõdukalt liberaalne suund

Neis ajaloolistes tingimustes algas rahvuslik vabadusliikumine uue jõuga. Kuid võitlus toimus uues olukorras. Revolutsiooni lüüasaamisele järgnenud aastail tugevnes mõõduka suuna mõju, seda soodustasid kodanlustunud aadli ja suurkodanluse majanduslike positsioonide tugevnemine ning liberaalide võimuletulek Piemontes. Sardiinia kuningriigi ja Piemonte liberaalide poliitikas nägid teiste Itaalia riikide liberaalid oma tugipunkti ja nende arvates ainsat reaalset jõudu, mis võiks juhtida Itaalia ühendamist. Cavour ja tema pooldajad püüdsid omalt poolt allutada rahvuslikku vabadusliikumist Piemonte hegemooniale, s. t. Savoia dünastia ümber koondunud mõisnike ja kodanluse bloki juhtimisele. Taotledes tegelikult ainult üleitaalialise kuningriigi loomist Savoia egiidi all, sundisid nad seejuures patriootidele peale Itaalia ühendamise «ülaltpoolt».

Oma plaanide teostamisel lootsid Piemonte liberaalid mitte ainult Sardiinia kuningriigi jõududele, vaid ka Prantsuse teise keisririigi valitsevate klasside toetusele, kes polnud agą tegelikult ühtse tugeva Itaalia moodustamisest üldse huvitatud, vaid püüdsid ainult austerlasi välja tõrjuda Apenniini poolsaarelt, et seal oma ülemvõimu kehtestada. Sardiinia kuningriigi välispoliitika aluseks sai Teisele keisririigile orienteerumine. Üheks esimeseks sammuks selles suunas oli Sardiinia kuningriigi astumine Türgi sõtta Inglise-Prantsuse-Türgi koalitsiooni poolel. Krimmi sõda nõudis suuri materiaalseid ja inimohvreid, kuid mingisuguseid reaalseid hüvesid Piemontel ei õnnestunud selle eest saavutada.

Kodanlik-demokraatlik suund

Liberaalide püüe suunata rahvuslik vabadusliikumine Itaalia «ülaltpoolt» ühendamise teele kohtas nagu varemgi kodanlik-demokraatliku tiiva poolt vastupanu.

Kodanlikud demokraadid ja vabariiklased, keda toetasid rahva alamkihid, kaitsesid revolutsioonilise tegevuse ja relvastatud väl-

jaastumise vajadust, milles nad nägid peamist vahendit Itaalia vabastamiseks ja ühendamiseks. Sellise tegevuse juhtimiseks moodustas Mazzini emigratsioonis (Londonis) Itaalia komitee. Varsti oli Itaalia uuesti kaetud matsiinilaste salaorganisatsioonidega, mille keskused asusid Milaanos, Genuas, Roomas. Sel perioodil oli matsiinilaste liikumisele iseloomulik võrdlemisi arvukas proletariaadi osavõtt.

XIX sajandi 50-ndail aastail organiseerisid matsiinilased uusi vandenõusid ja ülestõuse. Kuid kõiki neid rahvahulkadest lahus toimuvaid väljaastumisi tabas ebaõnnestumine. Nii avastati 1852. aastal patriootlike matsiinilaste vandenõu Mantuas; paratamatult oli määratud hääbumisele Milaano ülestõus 1853. aastal, mida Engels pidas täiesti «mitteõigeaegseks». Samal aastal suruti maha ülestõusukatse Toskaanas, aga aasta hiljem — Roomas.

Need ebaõnnestumised viisid kodanlik-demokraatliku tiiva lõhenemisele. Mõned selle tiiva poolehoidjad, nende hulgas Manin, Lafarin jt. läksid üle liberaalide leeri. Selliste isikute kaasabil organiseerisid Cavouri pooldajad 1857. aastal Rahvusliku Ühingu, mille ülesandeks oli vabariiklaste demokraatliku suuna pooldajate hulgas liberaalide ideelist mõju laiendada.

Revolutsioonilisemad ringkonnad nihkusid veelgi enam vasakule. 1851. aastal Itaalia komitee lõhenes, kahe aasta pärast aga lagunes täiesti. Mazzini pooldajad ühinesid Tegevusparteisse (1855).

Vasakpoolsed ringkonnad nõudsid sõltumatuse eest peetava võitluse ühendamist laialdase demokraatliku liikumisega, sotsiaalse programmiga, mis arvestaks rahvahulkade elulisi huvisid ja eriti talurahva ainelisi nõudmisi. Kõige selgemini väljendusid need ideed tolle perioodi väljapaistva tegelase — utoopilise sotsialisti Carlo Pisacane töödes.

Kuid isegi kõige revolutsioonilisemad kodanlik-demokraatlikud tegelased ei suutnud üle saada oma ekslikest kujutlustest revolutsioonilise võitluse ja selle taktika kohta. Tegutsedes matsiinilaste juhtkonna loal, korraldas Pisacane 1857. aastal sõjaretke Lõuna-Itaaliasse, kavatsedes seal Bourbonide võimu vastu talurahva ülestõusu organiseerida. Ülestõusu lõunas pidid toetama Genua ja Livorno patriootide samaaegsed väljaastumised, mis süütaksid revolutsioonilõkke kogu maal. Kuid Capril (Naapoli rannikul) maabunud patrioodid ei osanud talurahvaga ühendusse astuda ja neid tabas lüüasaamine. Pisacane ja paljud teised ekspeditsioonist osavõtjad tapeti; Pisacane salga purustamisest võtsid osa ka võimude poolt petetud talupojad.

Võimetus õige taktika leidmisel tõukas kodanlikke revolutsionääre individuaalse terrori teele. 1858. aasta jaanuaris organiseeris endine matsiinilane, 1848.—1849. aasta revolutsiooni veteran Felice Orsini atentaadi Napoleon III-le. Atentaat ebaõnnestus. Orsini hukati tapalaval (13. märtsil 1858. aastal).

Revolutsioonilise situatsiooni väljakujunemine

1857. aasta kaubandus- ja tööstuskriis, mille tagajärgi oli tunda kogu Euroopas, tabas ka Apenniini poolsaart. Enamiku Itaalia riikide majandust, mis juba ammu oli sügava depressiooni olukorras, tabasid kriisi ajal uued rängad hoobid. Pankrottide laine veeres üle Itaalia. Ettevõtteid suleti, tööpuudus saavutas hiiglasuure ulatuse. Põllumajanduse katastroofiline olukord süvendas rahvahulkade puudust ja viletsust. Suuremal osal maast võimutses nälg.

1858. aastal tugevnenud revolutsiooniline käärimine meenutas olukorda 1847. aastal. Lombardias kasvas tormiliselt Austria-vastane liikumine. Paduas ja Pavias puhkesid 1858. aastal Austria-vastased rahutused. Võimud sulgesid ülikoolid. Alates 1850. aastast elavnes poliitiline võitlus märgatavalt ka Itaalia lõunaosas.

Tähtsaks faktoriks muutus revolutsioonilises võitluses töölisliikumine, mis arenes 1850. aastal uue sammu võrra edasi.

Linnaproletariaat võitles tööpäeva pikendamise vastu, naiste ja laste töö reglementeerimise eest. Tunduvalt kasvas tööliste vastastikuse abistamise ühingute arv. Töölisühingute tegevuse keskuseks muutus Piemonte, millele aitas kaasa seal kehtestatud liberaalne kord. Vastastikuse abistamise ühingud tegutsesid Piemontes legaalselt. Torino ühingute peanõukogu moodustamisega 1850. aastal pandi alus töölisühingute ühinemisele ja nende tegevuse koordineerimisele; seejärel toimus 1853. aastal Piemontes esimene töölisühingute kongress, pärast 1860. aastat võtsid järjekordsetest kongressidest osa kogu maa töölisühingute esindajad.

Töölisliikumise arenemisega teravnes matsiinilaste ja liberaalide vaheline võitlus juhtiva koha eest töölisliikumises. Osalt tänu matsiinilaste pingutustele hakkasid ka töölised üha aktiivsemalt võitlema Itaalia ühendamise eest.

Itaalia-Prantsuse sõda Austria vastu. Rahvusliku vabadusliikumise hoogustumine

Niisiis avanesid rahvusliku vabadusliikumise ees uued ja soodsamad perspektiivid, seda enam, et rahvusvaheline olukord kujunes feodaal-absolutistlikule leerile ilmselt ebasoodsaks. XIX sajandi 50-ndate aastate lõpuks jäi Austria keisririik hoopis nõrgemaks kui 1848.—1849. aastal. Samal ajal toetas majanduslikult tugevnev Prantsusmaa, kes oli huvitatud Austria väljatõrjumisest Itaaliast, Sardiinia kuningriigi taotlusi otsustavamalt kui varem. Venemaa asus Prantsusmaa ja Piemonte suhtes heasoovliku neutraliteedi seisukohale. Inglismaa ja Preisi kaldusid juhul, kui Apenniini poolsaarel puhkeb uuesti Austria vastu sõda, austerlasi mitte abistama. Kujunenud olukorda kasutasid Piemonte mõõdukalt monarhistlikud jõud ja bonapartistid — Prantsusmaa valitsejad.

Napoleon III salajasel kohtumisel Cavouriga Plombière'is 1858. aasta juulis saavutati kokkulepe Prantsusmaa ja Sardiinia kuningriigi tulevase ühise Austria-vastase väljaastumise tingimuste kohta. Prantsusmaa lubas Sardiinia kuningriigile sõjalist abi Lombardia-Veneetsia vabastamisel Austria ikkest ja selle lülitamisel Viktor Emanuel II valitsuskepi all moodustatava Ülem-Itaalia riigi koosseisu. See-eest pidi Prantsusmaa saama Nizza ja Savoia.

29. aprillil 1859. aastal algas Austria-Prantsuse-Itaalia sõda. Sõda kutsus esile üldise patriootliku ja revolutsioonilise meeleolu tõusu.

Revolutsiooni algus. Sõjategevuse arenemine

27. aprillil puhkesid Firenzes rahutused. Toskaana suurhertsogi Leopold II palee ette kogunenud rahvas nõudis Austria-vastase sõja viivitamatut väljakuulutamist ja suurhertsogi tagandamist. Leopold II põgenes Viini.

Samal päeval tõusis rahvas üles Modena hertsogiriigis; suurt osa mängisid seal alanud patriootlikus liikumises marmorikaevanduste töölised. Peatselt puhkesid rahvarahutused uue jõuga. Need haarasid isegi Parma hertsogiriigi. Parma ja Modena valitsejad lahkusid oma hertsogiriigist.

Et ära kasutada rahva jõupingutusi, tegid Piemonte valitsejad samal ajal kõik selleks, et rahvahulkade revolutsioonilist initsiatiivi ohjeldada. Veel enne sõjategevuse algust tegi Cavour Garibaldile ettepaneku hakata vabatahtlike korpust juhtima, Garibaldi korpus võeti «Alpiküttide» nime all Piemonte sõjaväe koosseisu ning Garibaldile andis Tema Kõrgus Viktor Emanuel II kindralmajori auastme. Kuid garibaldilaste «austamisest» hoolimata ei andnud Piemonte valitsejad neile vajalikku relvastust. «Alpiküttidel» polnud ratsaväge, kahureid ega küllaldasel määral laskemoona. Sellest hoolimata saavutasid just garibaldilased esimesed võidud Austria sõjaväe üle, vabastades mai lõpuks mitmeid Lombardia linnu.

4. juunil purustasid Prantsuse ja Itaalia liitlasväed Madgenta all Austria sõjaväe, neli päeva hiljem vabastati Milaano. 24. juunil purustasid prantslased Solferino all ja itaallased San-Martino all uuesti Austria armee.

Samal ajal jätkas Garibaldi Lombardias oma võidukat edasiliikumist. «Imeväärne energia, mida üles näitavad Garibaldi vabatahtlikud,» kirjutas N. G. Tšernõševski, «ilmutab itaalia rahva jõudu.»[1]

Võidud rindel andsid revolutsioonilisele võitlusele uue tõuke.

[1] Н. Г. Чернышевский, Политика, Полное собрание соч., т. VI, lk. 326.

Kirikuriigis tõusis üles Romagna, vabanedes lõpuks paavsti ikkest, rahutused puhkesid ka Marches ja Umbrias, kuid need suruti paavsti vägede poolt maha.

Villafranca vaherahu

Rahvaliikumise tormiline kasv, mis võis viia ühtse ja sõltumatu Itaalia moodustamisele, sundis Napoleon III-t Austria keisriga vaherahu sõlmima. 11. juulil 1859. aastal Villafrancas sõlmitud vaherahu tingimuste põhjal loovutas Austria Prantsusmaale Lombardia, mille viimane omakorda «kinkis» Sardiinia kuningriigile. Veneetsia jäi Habsburgide võimu alla. Toskaanas, Parmas, Modenas ja Romagnas aidati võimule rahva poolt minemakihutatud valitsejad. Villafranca vaherahu ja seejärel 1859. aasta novembris Zürichis sõlmitud rahuleping kinnitasid Itaalia killustatuse ning kujutasid maa sõltumatuse ning ühtsuse üritusele tõsist ohtu. Feodaal-absolutistlik leer sai ootamatut abi. Eelistades kompromissi Austriaga vähemalegi järeleandmisele Itaalia patriootlikule liikumisele, läks Teine keisririik avalikult üle Itaalia ühendamise vastaste leeri. Selle kompromissi viljaks kujunes Itaalia riikliku killustatuse kinnitamine, Austria ülemvõimu säilimine ja samaegselt Piemonte sõltuvuse suurenemine Napoleoni Prantsusmaast.

Hinnates Villafranca lepingu tagajärgi ja märkides sündmuste edaspidiseid arenguperspektiive, ennustas Marx, «...et Itaalia revolutsioon võib asjasse vahele segada, muuta pilti kogu poolsaarel ja tuua veel kord lavale Mazzini ning vabariiklased»[1]. Marxi ennustus läks täide: asjade käiku segas vahele Itaalia revolutsioon.

Revolutsiooniline elevus Kesk-Itaalias. Ühinemine Piemontega

Häbistav Villafranca kokkulepe kutsus kogu maal esile pahameeletormi. «Itaalia rahvas ei kirjutanud vaherahule alla,» teatas tookord Giuseppe Mazzini. Häirekellana kõlasid demokraatide kirglikud üleskutsed jätkata võitlust Itaalia ühinemise eest, vabaduse ja rahvusliku sõltumatuse eest. 1859. aasta augustis saabus Mazzini Firenzesse. Et saavutada kõigi Itaalia ühendamisest ja sõltumatusest huvitatud jõudude tegevusühtsust, pidasid matsiinilased vajalikuks oma vabariiklikest loosungitest loobuda. Kuid liberaalid ei vastanud matsiinilaste üleskutsele kooskõlastatud tegevuseks ning jätkasid nende vastu nii avalikku kui ka salajast võitlust. Napoleon III-le alistunud Savoia dünastia nõustus vaherahu

[1] К. Маркс, Виллафранкский договор, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. 2, lk. 230.

tingimustega ja vastas Kesk-Itaalia riikide palvele võtta nad kuningriigi koosseisu põiklevalt.

Sellistes tingimustes oli otsustavaks Kesk-Itaalia rahvahulkade liikumine. Rahvas nõudis kõikjal relvi. Moodustati rahvuskaart. Altpoolt tuleva surve tõttu olid liberaalid sunnitud välja astuma endiste valitsejate võimu kehtestamise vastu, Austriaga suhete katkestamise ja Kesk-Itaalia riikide Piemontega liitumise eest.

Katse Kesk-Itaaliale peale sundida vana režiimi aeti rahvahulkade poolt nurja. Toskaana, Parma, Modena ja Romagna rahvuslikud assambleed kinnitasid Austria-meelse dünastia kukutamise ning dekreteerisid nende riikide ühendamise Piemontega.

Rahvahulkade surve ja demokraatide aktiivse võitluse tulemusena ühendati tunduv osa Itaaliast. Kuid demokraadid ei osanud liikumist kindlalt juhtida, lasksid liberaalidel haarata poliitilise juhtpositsiooni ja kasutada saavutatud tulemusi oma huvides.

Kesk-Itaalia territooriumi ühendamine Sardiinia kuningriigiga vormistati ametlikult 1860. aasta märtsis toimunud plebistsiidiga. Napoleon III sanktsioneeris plebistsiidi läbiviimise pärast seda, kui Sardiinia kuningas nõustus loovutama Prantsusmaale Nizza ja Savoia.

Soovimata tõmmata endale Napoleon III rahulolematust ning kartes samal ajal revolutsiooniliste ringkondade initsiatiivi, hülgasid Piemonte valitsevad klassid otsustavalt matsiinilaste nõude organiseerida patriootlike jõudude pealetung Kirikuriigile ja Lõuna-Itaaliale. Garibaldi katsele tungida Kirikuriigi piiridesse, kus 1859. aasta sügisel puhkes rahvaülestõus, tehti Savoia dünastia ja Cavouri pooldajate poolt lõpp. Garibaldi üleskutse itaallastele organiseerida summade kogumist patriootide relvastamiseks (nn. «miljoni relva» fond) leidis palavat vastukaja ainult rahvahulkades, eriti toetasid seda initsiatiivi Piemonte töölised.

Suurenes demokraatide represseerimine. Näis, et Itaalia ühtsuse saavutamine põrkab uuesti ületamatutele takistustele. Kuid varsti segasid sellesse veel kord vahele rahva revolutsioonilised jõud.

Ülestõus Sitsiilias. «Tuhande» sõjaretk

4. aprillil 1860 puhkes Palermos ülestõus, see oli valmistatud ette revolutsioonilise liikumise poolt, mis arenes 1859. aasta lõpust alates kogu Mõlema Sitsiilia kuningriigi territooriumil. Ülestõusnute löögijõu moodustasid käsitöölised ja Sitsiilia pealinna kehvikud. Ülestõus suruti maha, kuid see puhkes uue jõuga Palermo piiride taga. Võitlusse asusid talupojad, moodustades partisanisalku, mille eesotsas seisid sageli matsiinilased .

Peaaegu samaaegselt Palermoga toimusid ülestõusud ka teistes Itaalia linnades. Rahvas vabastas poliitvange, rüüstas politseijaoskondi, kiskus hoonetelt maha Bourbonide vappe. Ülestõus-

nud nõudsid Bourbonide võimu kukutamist ja Itaalia ühendamist. Üha otsustavamalt kõlasid feodalismivastased loosungid, mis vastasid rahvahulkade huvidele. Talurahva ja linlaste alamkihtide võitluse ühendamine andis Sitsiilia ülestõusule erilise jõu, aprilli lõpuks haaras ülestõus kõik saared.

Selline oli olukord Sitsiilias, kui Genuast saabus ülestõusnutele appi legendaarne «tuhat» — vabatahtlike väesalk eesotsas Garibaldiga. On tähelepanuväärne, et peaaegu poole ekspeditsiooni koosseisust moodustasid töölised, käsitöölised, palju oli ka üliõpilasi, väikekodanluse ja intelligentsi esindajaid. «Tuhandesse» kuulusid mitmest rahvusest vabatahtlikud, teiste hulgas ka venelased, nagu näiteks geograaf Lev Iljitš Metšnikov (1838—1888) ja Fjodor Petrovitš Komissarevski (hiljem kuulsaks saanud näitlejannade isa). Suur osa ekspeditsioonist osavõtjaid olid demokraadid (matsiinilased). Garibaldi isikus oli neil suurepärane juht, «antiikset tüüpi kangelane, kes oli võimeline tegema imesid ja tegi imesid»[1].

11. mail 1860 maabusid vabatahtlikud Marsalas, väikses Sitsiilia sadamas. Algas «tuhande» kuulus epopöa, mille tähtsus seisab selles, et garibaldilaste vabadusvõitlus põimus ühte laialdase rahvaliikumisega.

Vabatahtlikele saabusid kõikjalt appi partisanisalgad (*«picciotti»*). Kuu aja jooksul liitus garibaldilastega 5000 partisani. 27. mail 1860 vallutasid garibaldilased ülestõusnud elanikkonna toetusel Sitsiilia pealinna Palermo. Innustatud garibaldilaste võitudest, korraldasid peaaegu kõigi Sitsiilia linnade elanikud uuesti ülestõusu. Algas revolutsioon. Juuni alguseks jäi Bourbonide valdusse ainult Messina, kuu aja pärast olid Bourbonide väed sunnitud maha jätma ka selle linna. Kogu Sitsiilia oli vihatud Bourbonide võimu alt vabastatud.

Tekkis uus kodanlik võim. Määrati provintside kubernerid, kohaliku kodanluse ja liberaalse aadli esindajatest formeeriti munitsipaliteedid. Garibaldi võttis enesele Sitsiilia diktaatori tiitli. Tegelikult valitsesid saart siiski mõõdukad liberaalid, kelle eesotsas seisid Depretis ja Crispi. Just sellega on seletatav uute võimude piiratud, vasturääkiv sotsiaal- ja majanduspoliitika. Rahvahulkade nõudel ja Garibaldi toetusel kaotati vaimulikkonna ja aadli seisuslikud privileegid, pagendati jesuiidid ning konfiskeeriti nende maavaldused, kaotati või alandati tollimakse ja kuulutati välja kauplemis- ning meresõiduvabadus. Rahva huvides kaotati jahvatamismaks, pikendati renditähtaegu ning anti välja dekreet, mille põhjal talupojad, kes võtsid osa vabadusvõitlusest, said õiguse kogukonnamaadest maad saada.

Need abinõud ei suutnud talurahvast rahuldada ja varsti

[1] Ф. Энгельс, Роль насилия в истории, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, lk. 461.

pärast Bourbonide võimu kukutamist puhkesid Sitsiilias feodalismivastased ülestõusud. Kuid talupoegade väljaastumised suruti Crispi ja Depretise käsul julmalt maha. Kodanlike liberaalide arveteõiendamine ülestõusnutega peletas Sitsiilia talurahva revolutsioonist eemale.

Samal ajal maabus garibaldilaste sõjavägi, kuhu kuulus 16 000 meest, 20. augustil Kalaabrias. Garibaldilaste pealetung Naapolile kujunes triumfimarsiks. Garibaldi maabumiseni puhkesid ülestõusud Kalaabrias, Basilicatas ja teistes Naapoli kuningriigi osades. Potences (Basilicatas) moodustati Ajutine Valitsus eesotsas matsiinilastega. Garibaldi kuulutati diktaatoriks . Bourbonide võim kukutati ka teistes Lõuna-Itaalia linnades. Samal ajal puhkes külades võitlus maa eest, mis võttis ägedate ning veriste kokkupõrgete iseloomu. Talurahva ülestõuse toetasid käsitööliste väljaastumised.

Pärast Garibaldi maabumist tõusis revolutsioonilaine veelgi kõrgemale. Kõikjalt ruttasid garibaldilastele vastu jahipüssidega, hangudega, piikidega ja kirvestega relvastatud talurahvasalgad. Kokku ühines Kalaabrias garibaldilaste väega üle 40 000 ülestõusnu. Seda soodustas asjaolu, et nagu Sitsiilias andis Garibaldi ka Apenniini poolsaarel dekreedi kogukonnamaade jaotamise kohta.

7. septembril saabus Garibaldi Naapolisse, kust kuninglik õukond oli mõned päevad enne seda põgenenud. Pärast garibaldilaste hiilgavat edu Volturno all (1. oktoobril 1860) oli Lõuna-Itaalia põhiliselt vabastatud. Itaalia lõunaosas oli kodanlik revolutsioon võitnud. Päevakorda tõusis võitlus paavsti ilmaliku võimu kukutamise eest.

Sel ajal tõusis esiplaanile üha tõsisemalt konflikt liberaalide ja demokraatide vahel. Liberaalid avaldasid Garibaldile tugevat survet ja sobitasid suhteid burboonlike ringkondadega ning instseneerisid matsiinilaste-vaenulikke «ülestõuse». Paanikasse sattunud Lõuna-Itaalia varakad klassid koondusid Cavouri pooldajate ümber. Mõisnikud ja suurkodanlus pöördusid Viktor Emanuel II poole petitsioonidega Lõuna-Itaalia Piemontega ühendamiseks ning viivitamatuks vägede saatmiseks Lõuna-Itaaliasse.

Liberaalide poliitika kutsus esile matsiinilaste vastureaktsiooni. Naapolisse saabunud Mazzini, Cataneo, Saffi astusid otsustavalt välja Lõuna-Itaalia Savoia dünastiaga ühendamise vastu. Vahepeal ei ilmutanud Garibaldi vajalikku revolutsioonilist otsustavust. Ta laskis Cavouri pooldajail vallutada ühe positsiooni teise järel.

Kodanlik-demokraatliku leeri nõrkuse peamine põhjus seisnes tema sotsiaal- ja majanduspoliitika ebajärjekindluses ning mittetküllaldases revolutsioonilisuses. Kodanlike demokraatide poliitika piirdus põhiliselt samade mittetäielike abinõudega nagu Sitsiilias. Ka siin, Apenniini poolsaare lõunaosas, ei leidnud talurahvaliiku-

mine kodanluse poolt toetust, vaid suruti julmalt maha. Algav agraarrevolutsioon aeti nurja.

Seepärast ei suutnud kodanlikud demokraadid hoida enda käes liikumise juhtpositsioone. Cavouri pooldajad haarasid initsiatiivi ja pöörasid rahva saavutused mõisnike ning kodanluse bloki ja Savoia dünastia kasuks.

Otsustanud revolutsioonile lõpu teha, suunasid Viktor Emanuel II ja Cavour sõjaväe lõunasse. Hõivanud Marche ja Umbria, ületas 40 000-meheline Sardiinia sõjavägi Naapoli piiri, et sundida Garibaldit ühendama Lõuna-Itaalia Sardiinia kuningriigi valdustega.

1860. aasta oktoobris viidi läbi plebistsiit, mis kinnitas Itaalia lõunaosa ühinemise Sardiinia kuningriigiga. Varsti tühistati Garibaldi poolt antud dekreedid, vabadusvõitlejate väed aeti laiali. Garibaldi aga saadeti Caprera saarele, tegelikult maapakku. Niiviisi «autasustas» Savoia dünastia ja liberaalide valitsus rahvuskangelasi.

Novembris 1860, pärast plebistsiiti Umbrias ja Marches, ühendatigi need alad Sardiinia kuningriigiga.

1861. aasta alguseks oli Itaalia peaaegu täielikult ühendatud Sardiinia kuningriigiga. Kuid, nagu märkis Engels, ühendati Itaalia «mitte Louis Napoleoni intriigide tõttu, vaid revolutsiooni poolt».[1]

Valitsevate klasside poliitika pärast Itaalia kuningriigi moodustamist

1861. aasta märtsis valitud üleitaalialine parlament moodustas ametlikult Itaalia kuningriigi. Viktor Emanuel II kuulutati Itaalia kuningaks. Võim koondati kodanlustunud aadli ning suurkodanluse kätte, kelle huve esindas niinimetatud parempoolsete, s. o. liberaalide ja Cavouri pooldajate partei. Uue režiimi aluseks oli, nagu selle ajani Sardiinia kuningriigiski, uute, võidule pääsenud klassijõudude ja feodaalse reaktsiooni vaheline kompromiss. Nüüd võis kompromissi teha peaaegu kogu Itaalia ulatuses, eelkõige aga maa mahajäänud lõunaosa kõige reaktsioonilisemate jõududega.

Valitsevate klasside majanduspoliitika tähtsamaks ülesandeks oli rahvusliku turu loomine. Parempoolsete partei (Mingetti, Sella jt.) üheks esimeseks aktiks oli tollibarjääride kaotamine, mis lõhestasid endisi Itaalia riike. Eelneval aastakümnel alustatud raudteede ehitamine, mis neelas riigilt suuri summasid, sai uue tõuke. 1870. aastal moodustas raudteede üldpikkus juba 6074 kilomeetrit; 1859. aastal oli see aga 1707 kilomeetrit.

Lõunas ja maa keskosas valitses endiselt kapitalistlik manufaktuur, mis ka Lombardias ja Piemontes alles tähtsat osa eten-

[1] Ф. Энгельс, Роль насилия в истории. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, lk. 461.

das. Sellest hoolimata tekkisid tingimused tööstusliku pöörde tempo kiirendamiseks. Masinate levimisega halvenes tunduvalt töötavate hulkade olukord. Samal ajal suurendasid valitsevad klassid maksukoormat. Mõisnikud riisusid kogukonnamaad paljaks. Talupoegade maaomand langes varakate klasside maksupoliitika ja liigkasuvõtlike mahhinatsioonide ohvriks. Ülemäärastele maksudele soolalt ja teistelt esmajärgulistelt tarbeainetelt lisandus jahvatusmaks, mis oli 1859.—1860. aastail hulkade survel kaotatud, kuid kehtestati nüüd uuesti.

Valitsevate ringkondade poliitika, kogukonnamaade haaramine mõisnike ja kodanluse poolt kutsusid esile talupoegade sügava nördimuse. XIX sajandi 60-ndail aastail puhkesid väga tihti talupoegade rahutused, mis olid eriti tugevad Kesk- ja Lõuna-Itaalias. Talupojad kaitsesid oma kogukonna õigusi ja astusid otsustavalt välja maksukoormuse suurendamise vastu. 1868.—1869. aastal laienes liikumine jahvatusmaksu vastu suurteks ülestõusudeks. Talupoegade väljaastumised suruti valitsevate klasside poolt «banditismi» vastu võitlemise ettekäändel julmalt maha. Ametlike andmete kohaselt tapeti 257 inimest ja haavati üle 1000.

Linnades arenes streigiliikumine, mille ulatus andis tunnistust proletaarsete hulkade teadvuse kasvust. 60-ndaist aastaist algab Itaalias ülemaaline töölisliikumine: maa ühendamise põhijoontes lõpuleviimine lõi pinna töölisklassi võitluseks rahvuslikus mastaabis. Tööliste vastastikuse abistamise ühingud, mis olid jäänud tööliste ühendamise peamiseks organisatsiooniliseks vormiks, levisid laialdaselt (1869. aastal oli 771 töölisühingut, 1862. aastal ainult 408). Kuid tervikuna oli töölisliikumine alles arengu algstaadiumis. Algul (kuni 1860. aastani) valitses töölisorganisatsioonides liberaalide mõju. Järgnevail aastail õnnestus matsiinilastel revolutsioonilise meeleolu tõusu olukorras liberaalide mõju paralüseerida ja töölisliikumises ajutiselt võidule pääseda. Erinevalt liberaalidest, kes püüdsid töölisi poliitilisest võitlusest isoleerida, ergutasid matsiinilased, kes olid saavutanud tööliste toetuse Itaalia ühendamise küsimuses, tööliste osavõttu poliitilisest elust. Samal ajal algas matsiinilaste võitlus Internatsionaali vastu, kelle printsiipidele nad vastandasid klassirahu jutlustamise. Itaalia proletariaadi klassiteadvuse väljakujunemist raskendas sel perioodil asjaolu, et marksismi ideed ei olnud jõudnud veel Itaalias levida, kuid Internatsionaali sektsioonid olid Bakunini mõju all, kes kasutas neid lõhestavaks tegevuseks Rahvusvahelise Töölisühingu vastu.

Itaalia ühendamise lõpuleviimine

Vaadeldaval ajajärgul ei kuulunud Itaalia kuningriigi koosseisu veel Kirikuriik ja Austria poolt rõhutud Veneetsia. Nende territooriumide taasühendamine Itaalia kuningriigiga oli pakiliseks

ülesandeks, millel oli oluline tähtsus itaalia rahvusele. Itaalia ühendamise lõpuleviimine võis toimuda ainult paavsti ilmaliku võimu likvideerimise teel. Kuid valitsevad klassid kaldusid kompromissile Rooma paavstiga, kelle võim toetus Teise keisririigi tääkidele. Ainult rahvahulkade uus revolutsiooniline vahelesegamine võis Itaalia lõplikku taasühendamist kiirendada.

1862. aastal võttis Garibaldi ette uue sõjakäigu, mis oli seekord suunatud vahetult Rooma vabastamisele paavsti ja prantsuse okupantide võimu alt. Kuid Viktor Emanuel II väed tõkestasid garibaldilastele tee. Tulevahetuse ajal Aspromonte juures sai Garibaldi raskesti haavata. 1864. aastal tugevnes maal vabariiklik liikumine. Garibaldi algatusel loodi rahvusliku vabadusliikumise juhtimiseks keskkomitee. Loonud Veneetsias ülestõusukomiteed, hakkasid matsiinilased 1865. aastal ette valmistama ülestõusu, mille nad määrasid 1866. aasta kevadele. Selles olukorras katsus valitsus uuesti rahvusküsimust lahendada diplomaatiliste vahendite abil. Itaalia võttis osa Austria-Preisi sõjast. Itaalia maa- ja merevägi said korduvalt lüüa. Samal ajal ründasid Garibaldi poolt juhitavad vabatahtlike salgad edukalt Tirooli. Sõja tulemuse otsustas preislaste võit Sadova all, rahulepingu põhjal liideti Veneetsia Itaaliaga.

Rooma saatuse küsimus jäi lahendamata. 1867. aastal organiseeris Garibaldi Kirikuriiki sõjaretke. 3. novembril purustasid prantslaste ja paavsti palgasõdurite ühendatud jõud Mentano lahingus Garibaldi väed. Itaalia võimud arreteerisid rahvajuhi ja toimetasid ta konvoi saatel Caprera saarele. See oli Garibaldi viimne lahing Itaalia pinnal (aastail 1870—1871 võitles ta Prantsusmaal preislaste vastu).

Prantsuse-Preisi sõda 1870. aastal, mis viis Napoleoni keisririigi katastroofini, kergendas Itaalia taasühendamist. Napoleoni sõjaväe hävitava lüüasaamise tõttu Sedani all kaotas paavst Teise keisririigi toetuse lõplikult. 20. septembril tungisid Itaalia vabatahtlikud ja Viktor Emanuel II väed linna. Endise Kirikuriigi territoorium ühendati, samuti nagu enne seda Veneetsia, järjekordse rahvahääletuse tulemusena ametlikult Itaalia kuningriigiga. Paavsti ilmalik võim lakkas olemast. Pius IX kuulutas end «moraalseks vangiks», sulgus protesti märgiks Vatikani.

1871. aastal kuulutati Rooma Itaalia pealinnaks. Itaalia rahvusriigi loomine oli viidud lõpule.

Itaalia ühendamise tähtsus

Itaalia rahvuslik ja riiklik ühendamine, mis oli Itaalia kodanliku revolutsiooni peamiseks ülesandeks, teostati Itaalia eesrindlike jõudude kestva ja visa võitluse tulemusena feodaal-absolutistliku reaktsiooni ja võõramaise ikke vastu.

Vastupidiselt kodanliku historiograafia väidetele, ei ühendatud

Itaaliat erinevalt Saksamaast «ülaltpoolt», dünastiasõdade ja liberaalide manöövrite abil. Itaalia ühendamisest võtsid erineval määral osa rahvusliku vabadusliikumise mõlemad voolud. Kuid hiiglasuurt, otsustavat osa etendas rahvahulkade ennastsalgav võitlus, nende juhtide — kodanlike demokraatide —, kelle väljapaistvamateks esindajateks olid Garibaldi ja Mazzini, revolutsiooniline energia. Seda enam, rahva revolutsioonilistel jõududel tuli jagu saada liberaalide püüdest takistada maa ühendamist. Algul (s. o. kuni aastateni 1848—1849) tahtsid liberaalid moodustada üksikute isoleeritud riikide föderatsiooni, 1848.—1849. aastal aga Ülem-Itaalia riigi moodustamist. Kuid see oleks tähendanud Apenniini poolsaare ülejäänud osas väikeste eraldatud riikide ja välismaise (peamiselt prantsuse) ikke säilimist. Iseloomustades Itaalia ühtseks riigiks ühendamise teed, kirjutas Engels 1860. aastal: «Esimene tee seisis tegelikus ühendamises — kõikide eraldatud riikide hävitamises, s. o. avalikult revolutsioonilisel teel. Seda teed mööda saavutati äsja Itaalias eesmärk; Savoia dünastia ühines revolutsiooniga ja sai niiviisi endale Itaalia krooni.»[1]

---

[1] Ф. Энгельс, Роль насилия в истории, К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XVI, ч. I, lk. 462.

Kolmekümne seitsmes peatükk

AUSTRIA KEISRIRIIGI KRIIS XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL. AUSTRIA-UNGARI MOODUSTAMINE (1867)

Austria ja Ungari pärast revolutsiooni lüüasaamist. Absolutismi taastamine Austria keisririigis.

1848.—1849. aasta revolutsioon andis hävitava hoobi feodaalkorrale maal ja puhastas niiviisi teed kapitalismi arenemiseks. Kuid pärast seda, kui revolutsioon Austrias ja Ungaris oli maha surutud, hakkas isegi 1849. aasta konstitutsioon näima Austria maaaristokraatiale liiga radikaalsena. 31. detsembril 1851 anti välja seadus konstitutsiooni tühistamise kohta. Provintsi seisuslike esinduskogude õigusi kärbiti miinimumini. Ametlikuks keeleks kohtus, riigiasutustes ja kogu administratiivaparaadis kuulutati saksa keel. Koolides toimus õpetus samuti saksa keeles. Habsburgide absolutism taastati. Rõhutud rahvad — tšehhid ja slovakid, horvaadid, serblased ja sloveenid, ukrainlased ja poolakad, ungarlased, itaallased ja rumeenlased —, kes moodustasid enamiku Austria keisririigi elanikkonnast (umbes 78 protsenti), said tunda veelgi raskemat rahvuslikku rõhumist.

Austria väed okupeerisid Itaalia revolutsiooni timuka feldmarssal Haynau juhtimisel Ungari. Austria okupandid lootsid terrori abil Ungari revolutsiooni ideed hävitada. Kogu maal korraldati revolutsioonilisest võitlusest osavõtnute massilisi tapmisi. Välikohtud langetasid mitusada surmaotsust. Ungari oktoobriülestõusu aastapäeval hukati 13 Ungari honveedi kindralit (Aradis) ja esimene Ungari peaminister Batthyányi (Budapestis). Oktoobri lõpul poodi Ungari vabadussõjast osavõtnud saksa ja poola leegionide komandöre. Ungari vanglad olid viimse võimaluseni täis vabaduse eest võitlejaid.

1849. aasta oktoobris Olomoucis kehtestatud konstitutsiooni kohaselt jagati Ungari territoorium 5 asehalduskonnaks, mida valitsesid Austria ametnikud. Ungari parlament ja komitaatide koosolekud saadeti laiali, karmilt keelati rahvusembleemide kandmine. Varem Ungari krooni maade hulka kuulunud Horvaatia ja Sla-

voonia eraldati Ungarist ja allutati Austria administratsioonile. Kohalik omavalitsus neis slaavi maades likvideeriti, horvaadi ja serbia keelt kiusati taga. Slaavi maad (Temesi Banaat, Serbia Vojevoodina) ja Transilvaania lahutati Ungarist.

Kontrrevolutsiooni märatsemisega Austria keisririigis käis kaasas klerikalismi tugevnemine. Austria mõisnikud ning kodanlus ja samuti ungari maamagnaadid nägid katoliku kirikus reaktsiooni ja «korra» panti ning püüdsid tema mõju tugevdada. XIX sajandi 50-ndate aastate algul andis Austria valitsus korralduse lubada keisririiki sissepääs jesuiitidele ja tegi katoliku pühadest kinnipidamise kohustuslikuks.

1855. aastal sõlmiti Austria valitsuse ja Vatikani vahel kokkulepe (konkordaat). Austria keisririigi katoliiklikule vaimulikkonnale anti õigus vahetu sideme pidamiseks Vatikaniga. Kiriku omand läks piiskoppide kontrolli alla; seal, kus kirikukümnis ära kaotati, tasuti kirikule selle eest heldelt. Reaktsioonilise režiimiga rahulolematud alama vaimulikkonna esindajad said repressioonide osaliseks, mis mõnikord ulatusid kuni kehaliste karistusteni ja kloostrisse sulgemiseni. Katoliiklikud prelaadid said kõvendatud järelevalve õiguse õppetöö üle kõigis õppeasutustes ja samuti ajakirjanduse üle.

Absolutistlik režiim ja julmade repressioonide poliitika kutsus rahvahulkades, Austria, Ungari, Böömi ja teiste Austria keisririigi maade eesrindlike inimeste hulgas esile meelepaha. 50-ndate aastate algul tegutsesid Ungaris vastupanurühmad. Need salajased revolutsioonilised organisatsioonid, mille eesotsas seisis üks Ungari honveedi suurtükiväe organisaatoreid — Joseph Mack, seadsid oma ülesandeks võitluse Austria rõhumise vastu. Aktiivset tegevust arendasid vastupanurühmad Török Jánosi juhtimisel Ida-Transilvaanias. Kuid neil organisatsioonidel puudus side rahvahulkadega ning nad ei pööranud vajalikku tähelepanu talurahva ja teiste töötavate kihtide vajadustele. Aastail 1853—1854 arreteerisid võimud palju liikumisest osavõtjaid ja hukkasid tema juhte.

Austria sotsiaal-majanduslik areng XIX sajandi 50—60-ndail aastail

Kontrrevolutsiooni jõud ei suutnud feodaalkorda Austria keisririigis taastada. Austria keisririigi valitsevad ringkonnad olid sunnitud «leppima» feodaalsuhete likvideerimisega revolutsiooni poolt. 50-ndate aastate algul väljaantud valitsuse seaduste (niinimetatud patentide) alusel said mõisnikud riigilt lunaraha kompensatsioonina feodaalkohustuste kaotamise eest. Nende seaduste kehtivust laiendati ka Ungarile, Horvaatiale, Slavooniale ja Transilvaaniale, kusjuures vabastamise tingimused olid siin mõisnikele veelgi kasu-

likumad. Kõikjal Austria keisririigis jäi valdav osa maast suurmõisnike kätte. Paljude maamagnaatide valduses olid pärusmõisad, võõrandamatud ja jagamatud suurmaapidamised — fideikomissid.

Mõisnike suurmaavalduste allesjäämine ja feodaalkohustuste väljaostmise orjastavad tingimused sundisid kapitalismi põllumajanduses arenema «preisi teed mööda». Pärisorjuslik mõisamajandus kasvas aeglaselt ümber kapitalistlikuks, laiad talurahva hulgad said aastakümnete kestel piinava eksproprieerimise osaliseks, samal ajal eraldus külakodanlus — suurtalunikud, kes moodustasid tühise vähemuse maaelanikkonnast. Nagu ennegi, oli enamikul talupoegadel väga vähe maad, paljud aga olid üldse ilma maata ning muutusid sulasteks või läksid linna — vabrikutesse ja tehastesse.

Feodaalkorra likvideerimine külas lõi palju soodsamad tingimused tööstuse ja kaubanduse arenemiseks. 50-ndate aastate algul hävitati sisemised tollipiirid Austria keisririigis; kaotati ära paljud kitsendused väliskaubanduse alal. Kivisöe tootmine suurenes 1,5 miljonilt tonnilt 1847. aastal 5,5 miljoni tonnini 1859. aastal. Rauamaagi sissevedu kasvas neil aastail 3600 tonnilt 53 100 tonnini. Tunduvalt arenesid tekstiilitööstuse harud, põllumajandussaaduste töötlemise ettevõtted ja luksusesemete tootmine. Viinis, Prahas, Brnos ja Triestis tekkisid tehased, mis tootsid põllutööriistu, kudumis- ja ketrusmasinaid. Aurumasinate arv Austrias kasvas 671-lt 1852. aastal (üldvõimsusega 9100 hobujõudu) 2841-ni 1863. aastal (üldvõimsusega 44 410 hobujõudu).

Raudteevõrk kasvas Austria keisririigis 144 kilomeetrilt 1840. aastal 2900 kilomeetrini 1860. aastal ja 6100 kilomeetrini 1870. aastal. Kroonilise rahapuuduse olukorras andis Austria valitsus 1854. aastal välja raudteekontsessioonide seaduse, mille alusel praktiseeriti laialdaselt kontsessioonide andmist eraettevõtjatele ja mitmesugustele välismaistele kompaniidele raudteede ehitamiseks. Ühendusteede arenemine soodustas väliskaubanduse kasvu.

1848.—1849. aasta revolutsioon kindlustas kapitalismi palju intensiivsema kasvu võimaluse: siiski toimus Austria keisririigi erinevates osades kapitalismi arenemine ebaühtlaselt. Alam-Austrias ja Böömimaa linnades oli juba 50—60-ndatel aastatel tunduvalt arenenud vabrikutootmine. Samal ajal aga jäid Dalmaatsia, Galiitsia, Bukoviina ja rida teisi alasid majanduslikult mahajäänuteks; Habsburgide monarhia valitsevad ringkonnad püüdsid muuta neid alasid agraarprovintsideks, Austria poolkoloniateks.

Ungari sotsiaal-majanduslik areng XIX sajandi 50—60-ndail aastail

Ungaris takistasid kapitalismi arenemist rahvuslik rõhumine ja maal valitsevad feodaalsed igandid. Nagu Austriaski, kaotati feodaalkoormised ka siin kõrge lunaraha eest: ungari mõisnikud said iga väljaostetud «valduse» eest 300—700 forinti; XIX sajandi lõpuks said nad talupoegade riisumise arvel 310 miljonit forinti; umbes 60 protsenti feodaalsest sõltuvusest vabastatud talupoegadest ei omanud üldse maad. Mõisnikud kasutasid ulatuslikult vähese maaga talupoegade ekspluateerimiseks rendisüsteemi. Eriti raskes olukorras olid ungari sulased ja mõisateenijad. Suurema osa kogukonnamaade haaramine mõisnike poolt põhjustas samuti talurahva pauperiseerumist.

Hoolimata 1848.—1849. aasta revolutsiooni lüüasaamisest tekkisid ka Ungaris võrdlemisi soodsad tingimused tööstuse ja kaubanduse arenguks. Kõige laialdasemalt levisid siin toiduainetetööstuse ettevõtted — suhkru-, piirituse-, viina- ja õlletehased, jahutööstuse ja muud ettevõtted. Ent seoses raudtee-ehituse kasvuga (raudteeliinide pikkus suurenes 200 kilomeetrilt 1849. aastal 2000 kilomeetrini 1867. aastal) kiirenes ka mäetööstuse ja metallurgia areng. Budapestis rajati põllutöömasinate vabrik ja valutehased, mitmeid laevaehitusettevõtteid jne.

Tunduvalt aeglasemalt toimus Ungaris tollal tekstiilitööstuse areng, mis elas üle langust Austria ja Böömimaa tööstusettevõtete konkurentsi tagajärjel.

Sotsiaalse ja rahvusliku rõhumise läbipõimumine Austria keisririigis

Kõige suuremaks ja tähtsamaks tööstusliku pöörde tagajärjeks, mis toimus vaadeldaval aastakümnel Austria keisririigis, oli uue ühiskondliku klassi — proletariaadi formeerumine. Tööliste olukord Austrias, Ungaris ja eriti nende rõhumise all asuvates slaavi maades oli erakordselt raske. Ettevõtjate meelevalda antud töölisi ekspluateeriti julmalt. Tööpäeva pikkus ulatus paljudes ettevõtetes 14—16 tunnini.

1848. aastal tekkisid Austrias üksikud kutseühingud ning samuti vastastikuse abistamise ühingud Ungaris. Austria võimud sööstsid töölisklassi kallale julmade tagakiusamistega. Nad keelasid ära ühingud ja koosolekute pidamise ning võtsid töölistelt ära streigiõiguse. 1852. aastal andis valitsus välja eeskirja, mis keelas töölistel vanglakaristuse ähvardusel omavahelistesse läbirääkimistesse astumise töötingimuste parandamise ja palga tõstmise küsimustes. Selle seaduse alusel saadeti Austrias ja Ungaris paljud töölisorganisatsioonid laiali. Nii näiteks saadeti 1852. aastal laiali 1842. aastal asutatud ungari trükitööliste ametiühing. 50-ndate

aastate algul seadis politsei järelevalve eesmärgil tööliste üle sisse spetsiaalsed «töölisnimekirjad».

Austria valitsev klikk kulutas suuri summasid sõjaväele ja politseile. 1851. aastal ulatus sõjaline eelarve 126 miljoni kuldnani — kaks korda rohkem kui 1847. aastal. Kulutused politsei ülalpidamiseks kasvasid neil aastail neli korda. Rahvahulgad Austrias ja teistes Austria keisririigi osades olid koormatud kõrgete otseste ja kaudsete (suhkru, alkohoolsete jookide jne.) maksudega.

Kapitalismi arenemine Austrias, Ungaris ja teistes Austria keisririigi osades toimus ägeda klassivõitluse olukorras. Feodaaligandid maal ja kogukonna kõlvikute haaramine suurmaavaldajate poolt põhjustasid arvukaid kokkupõrkeid talupoegade ja mõisnike vahel ning ka talurahvaliikumist: niinimetatud «betjaaride» partisaniliikumise ja talurahva ülestõusu Ungaris, talurahvaliikumise Transilvaanias jne.

Üheskoos kapitalismi kasvuga Austrias ja Ungaris kiirenes austria ja ungari kodanlike rahvuste arenemise protsess. Kuid nii nagu teisteski paljurahvuselistes aadli- ja kodanlikes riikides, ei toimunud kodanlike rahvuste arenemine sealgi mitte rahvaste koostöö alusel, vaid ühe rahva julma rõhumise olukorras teise rahva poolt. Siit tulenevad tõsised vastuolud viisid rõhutud rahvaste rahvusliku liikumise tugevnemisele Austrias ja Ungaris.

Ungari ajaloolisel arengul oli ses suhtes teatav iseärasus: rahvuslikule rõhumisele, mille osaliseks ungari rahvas sai Austria keisririigi valitsevate ringkondade poolt, kaasnes rahvaste rõhumine ungari varakate klasside poolt, kes olid valitsevaks rahvaks mitme teise suhtes (slovakid, ukrainlased jt.). Ungarlased moodustasid kõigest poole Ungari elanikkonnast, austerlased umbes 9,5 protsenti, aga ligikaudu 36 protsenti elanikkonnast kuulus rõhutud slaavi ja romaani rahvaste hulka. Rahvuslik rõhumine põimus Ungaris nii nagu Austriaski sotsiaalse rõhumisega. Ungari külas oli suurem osa maast ungari mõisnike käes, ent koos ungarlastega töötasid mõisniku põldudel ukraina, horvaadi, serbia ja rumeenia rahvusest sulased ning kehvikud. Sotsiaalsete ja rahvuslike vastuolude süvenemine Austrias ja Ungaris soodustas poliitilise kriisi kasvamist Austria keisririigis.

Austria keisririigi välispoliitika 50-ndail aastail

50-ndate aastate algul läks võitlus Austria ja Preisimaa vahel juhtiva osa pärast Saksa Liidus uuesti ägedamaks. Püüdes tugevdada oma positsioone, esitas Preisimaa niinimetatud Preisi Uniooni — Saksimaa, Hannoveri ja mõnede Saksa väikeriikide ühendamise projekti. Ühendamine pidi toimuma Preisimaa juhtimisel. Kuid tsaari-Venemaa diplomaatia vahelesegamise tõttu oli Preisi valitsus oma projektist sunnitud loobuma.

Peatselt leidis Austria ja Preisi vahel aset uus konflikt; saanud teada, et Preisi valitsus on viinud oma väed «sisemise vandenõu» vastu võitlemise ettekäändel tillukesse Hesseni väikeriiki, osutas Austria sellele otsustavat vastupanu. Tsaarivalitsuse otsesel survel oli Preisi 1850. aasta novembris Olomoucis Määrimaal toimunud tsaari-Venemaa, Austria ja Preisi valitsuse esindajate nõupidamisel sunnitud kapituleeruma («Olmützi alandus»). Kokkuleppe tulemusena tuli Preisi ministril Manteuffelil leppida Austria vägede Hessenisse sisseviimisega ja tunnustada Austria juhtivat osa Saksa Liidu ja Liidupäeva taastamisel.

Austria valitsus püüdis lõhkuda Saksa Tolliliitu ja luua uut tolliühendust, milles ülemvõim ei oleks kuulunud mitte Preisile, vaid Austriale, kuid neil katsetel ei olnud edu.

Krimmi sõja ajal (1853—1856) toetas Austria keisririik ise sõjast otseselt osa võtmata Inglis- ja Prantsusmaad. Kartes, et ühtse Rumeenia riigi moodustamine tugevdab rahvuslikku vabadusliikumist rumeenlaste hulgas Transilvaanias, püüdsid Austria valitsevad ringkonnad igati takistada Moldova ja Valahhia ühendamist. Pärast Vene vägede äraviimist 1854. aasta juulis okupeeris Austria jalamaid vürstiriigid.

Krimmi sõja tulemused olid Austria keisririigile väga ebasoodsad. Tema positsioon sõja ajal halvendas ta vahekorda tsaari-Venemaaga. Teise keisririigi valitsus kasutas ära Austria isoleeritust sõja ettevalmistamiseks tema vastu Itaalias; 1859. aasta aprillis algas sõda ühelt poolt Prantsusmaa ja Piemonte ning teiselt poolt Austria vahel. See oli vallutuslik, reaktsiooniline sõda Austria keisririigi poolt ja rahvusliku vabadussõja iseloomuga itaalia rahva poolt, kes võitles maa rahvusliku taasühendamise eest. Napoleon III valitsus püüdis enesele luua rõhutud rahvuste «kaitsja» reputatsiooni, kuid juba üsna pea tuli ilmsiks tema reetlikkus itaalia rahva suhtes. Pärast seda, kui Austria sai suurte kaotuste osaliseks Magenta (4. juunil) ja Solferino (24. juunil) juures, sõlmis Prantsuse valitsus, keda kohutas itaalia rahvahulkade vabadusliikumise hoogustumine, Austriaga vaherahu (juulikuus 1859). «Loovutanud» Piemontele Austria ülemvõimu alt vabastatud Lombardia, ühendas Napoleon III «kompensatsioonina» Prantsusmaale Itaalia maa-alad Savoia ja Nizza.

Austria keisririigi poliitiline kriis 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate aastate algul

Austria kaotus 1859. aasta sõjas kõigutas veelgi Austria ülemvõimu keisririigi rõhutud rahvaste üle. 1857. aasta majanduskriisi ja ebaõnnestunud sõja mõjul halvenes rahvahulkade olukord järsult. Austria keisririigi finantssüsteem oli täielikus korratuses. Defitsiidi katteks kuulutas valitsus välja 200 miljoni kuldna suu-

ruse laenu, kuid tal õnnestus realiseerida obligatsioone ainult 75 miljoni eest. Isegi truualamliku austria kodanluse seas tugevnesid opositsioonilised vastuolud.

Tugevnesid ka kõik paljurahvuselise Habsburgide keisririigi sisemised vastuolud. Juba 1859. aasta sõja ajal leidsid Ungari töötajate hulgas aset protestiväljaastumised Austria sõjaväkke mobiliseerimise vastu.

Austria keisririigis küpses revolutsiooniline situatsioon. Budapestis ja teistes Ungari linnades levitati lendlehti, milles kutsuti võitlusse rõhujate vastu. Kõikjal toimusid demonstratsioonid, mis lõppesid sageli kokkupõrgetega keiserlike vägedega. 15. märtsil 1860 organiseeriti Pestis massiline demonstratsioon seoses Ungari revolutsiooni aastapäevaga. Selle demonstratsiooni ajal arreteeriti koos paljude teiste osavõtjatega tuntud ungari revolutsiooniline demokraat Mihaly Táncsics.

Ungari külas teravnes veelgi klassivõitlus. Paljudes komitaatides puhkesid talupoegade väljaastumised üle jõu käivate maksude vastu ja samuti mõisnike poolt kogukonnamaade ja karjamaade äravõtmise vastu. Enneolematus ulatuses arenes ka Austria keisririigi teiste rõhutud rahvaste vabadusliikumine.

Et olukorra pingelisust nõrgendada, võttis Habsburgide valitsus tarvitusele poliitilisi manöövreid. Ta lootis kokkuleppe teel Ungari maa-aristokraatiaga ja samuti teiste rõhutud rahvaste suurmaavaldajatega luua näilist muljet järeleandmistest ja nõrgestada revolutsioonilist liikumist maal. 1859. aasta augustis läks Bachi valitsus erru, siseministriks määrati endine Galiitsia asehaldur krahv Goluchowski. 20. oktoobril 1860 avaldati nn. «oktoobridiplom», valitsuse määrus föderalistliku konstitutsiooni kehtestamise kohta. Vastavalt sellele pidi seadusandlik võim kuuluma keisrile, eri maade landtagidele (maapäevadele) ja nende esindajatest koosnevale üleriigilisele nõukogule — Reichsradile. Seadusandlusse tuli teatud määral kaasa tõmmata erinevate maade maa-aristokraatia esindajaid, kuid isegi suurkodanlust ei lastud võimule.

«Oktoobridiplom» andis Ungarile slaavi maadega võrreldes mõningaid eesõigusi. Taastati komitaatide koosolekud ja lubati võtta ungari keel tarvitusele riigiasutustes.

«Oktoobridiplomi» väljaandmise tõelist poliitilist tähendust iseloomustades kirjutas Engels: «Oli tarvis hellitada Ungarit ja muuta ta abiliseks, kes aitaks absolutistlikul Austrial raskest olukorrast tervelt välja rabelda . . .» [1]

Föderalistliku konstitutsiooni kehtestamise katse kohtas vastupanu mitte ainult austria suurkodanluse, vaid ka Ungarile tehtud järeleandmiste kasinuse pärast rahulolematu ungari keskkodanluse poolt. Austria valitsevate ringkondade manööver sai ungari

[1] Ф. Энгельс, Австрия. — Развитие революции. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. 2, lk. 166—167.

rahva laiade kihtide pahameele vallapuhkemise ajendiks Austria ikke vastu. Kogu Ungaris tekkis massiline liikumine 1848.—1849. aasta revolutsiooni ajal väljaantud seaduste taastamise, Ungari parlamendi kokkukutsumise ning maalt Austria politsei ja sandarmeeria väljaviimise loosungi all.

Austria keiserlik valitsus katsus leida väljapääsu poliitilisest kriisist, jagades austria kodanlikele liberaalidele konstitutsioonilisi armuande. Valitsuse etteotsa seatud kodanlik liberaal von Schmerling tähistas oma võimuletulekut 1861. aasta veebruaris Austria konstitutsiooni väljaandmisega, mille eesmärgiks oli Austria tsentralismi tugevdamine rõhutud rahvaste õiguste veel suurema kitsendamise arvel. Valimised Austria Reichsrati pidid toimuma reaktsioonilise valimissüsteemi alusel, mis andis Reichsradis ülemvõimu maa-aristokraatiale ja suurkodanlusele.

1861. aasta konstitutsioon kutsus Ungaris välja protestitormi. 1861. aasta aprillis kokkukutsutud parlamendi saadikud, kellest enamuse moodustasid keskaadli esindajad, toetasid radikaalide parteid eesotsas Laszlo Teleki ja Eötvösiga. See partei kaitses 1848. aasta programmilisi loosungeid. Parteid nõrgestas ainult Laszlo Teleki varajane surm.

Ferenc Deák ja ta pooldajad, kes kartsid rahvahulkade ja rõhutud rahvuste vabadusvõitluse edasist laienemist, püüdsid saavutada kokkulepet Austria valitsusega.

Vabadusliikumist nõrgestas ungari liberaalse aadli oskamatus toetuda rahvahulkadele ja nende hirm rahvaliikumise ees. 21. augustil 1861. aastal saadeti Ungari parlament laiali; novembris kehtestati kogu Ungaris piiramisseisukord. Viinis ungarlaste osavõtuta kokkukutsutud Reichsrat pooldas hääletusel eelarvet, mis sai kohustuslikuks ka Ungarile.

1861. aasta tsentralistliku konstitutsiooni väljaandmine kutsus esile ka teiste Austria keisririigi maade rahulolematuse. Peatselt astusid Böömimaa ja seejärel Poola saadikud Austria Reichsradi koosseisust välja. Horvaatia, Transilvaania ja Veneetsia esinduskogud keeldusid üldse Reichsradi valimistest osa võtmast. Reichsradi kuulus seetõttu 343 saadiku asemel 120 saadikut.

Veendunud, et ta ei ole võimeline lahendama sügavaid rahvuslikke vastuolusid ja ületama keisririigi sisemist kriisi, püüdis Austria valitsev klikk kiirendada kokkuleppe sõlmimist Ungari mõisnikega. Selleks sundis teda ka peale Šlesvigi ja Holšteini pärast peetud sõda kujunenud välispoliitiline olukord. 1864. aastal Preisi poolt Taani vastu alustatud sõda (sellest osa võtma meelitas Bismarck ka Austria) lõppes Taani lüüasaamisega ja tema küljest Šlesvigi ja Holšteini eraldamisega. Bismarck kasutas sõja edukat lõppu uue sõja provotseerimiseks — ja seekord Austria vastu. Preisi sõlmis sel eesmärgil liidu Itaaliaga ning püüdis kindlustada Prantsusmaa neutraliteeti ettevalmistatava sõja korral.

1865. aasta detsembris avatud Ungari parlamendi istungjärgul

otsustati Austriaga kokkuleppele jõuda Ferenc Deáki ja ta pooldajate poolt väljatöötatud programmi alusel. See programm nägi ette Austria keisririigi muutmist kahe keskusega Austria-Ungari riigiks. Kuid 1866. aasta juunis puhkes Austria-Preisi sõda, mistõttu Austria ja Ungari vastastikuste suhete küsimus jäi lahendamata.

Austria lüüasaamine 1866. aasta sõjas

1866. aasta juulis said Austria väed Sadova juures rängalt lüüa. 26. juulil oli Austria sunnitud sõlmima vaherahu Preisimaaga. Austria kaotas sama aasta augustis Prahas allakirjutatud rahulepingu järgi oma viimased valdused Itaalias. Veneetsia ühendati lõppeks teiste Itaalia maadega.

Üheks peamiseks Austria lüüasaamise põhjuseks 1866. aasta sõjas oli tema majanduslik mahajäämus teiste riikidega, eelkõige Preisimaaga võrreldes, kus kapitalismi arenemine oli viimase kahe aastakümne jooksul teinud pika sammu edasi.

Austria sõjalist võimsust nõrgestasid rahvuslikud vastuolud ning Habsburgide ja Austria-vastase meeleolu kasv riigis. Ungaris esines sageli sõjaväeteenistusse astumisest keeldumist, paljud ungari sõdurid läksid metsa peitu.

Austria lüüasaamise tagajärjel 1866. aasta sõjas jäeti tema valitsevad ringkonnad lõplikult kõrvale ühendatud Saksamaa loomisest. Austriat ei võetud Põhja-Saksa Liidu koosseisu, mis moodustati 1866. aasta augustis eesotsas Preisimaaga. Seega läksid suursaksa tee pooldajate plaanid Saksamaa ühendamiseks eesotsas Austriaga nurja; Saksamaa ühendamisel haarasid hegemoonia enda kätte Preisi valitsevad ringkonnad.

Austria-Ungari kokkulepe 1867. aastal

Sõjaline lüüasaamine süvendas Austria keisririigi poliitilist kriisi. Tema ülemvõimu all olevad rõhutud rahvad võtsid Austria lüüasaamist kui signaali võitluse hoogustamiseks võõramaise ikke vastu. Neis tingimustes pidid Austria valitsevad ringkonnad oma ülemvõimu säilitamiseks tegema järeleandmisi ungari mõisnikele ja kiirendama kokkuleppe sõlmimist Ungariga.

1867. aasta maikuus kokkukutsutud Austria Reichsrat pidi läbi arutama Austria-Ungari kokkuleppe tingimused. Poola mõisnike enda poole võitmiseks Galiitsias lubas Austria valitsus neile kompensatsioonina lojaalsuse eest anda privilegeeritud seisundi teiste Habsburgide keisririigi slaavi rahvastega võrreldes. Ukrainlased Galiitsias anti seega poola šlahta meelevalla alla.

Austria maamagnaatide ja suurkodanluse esindajad, kes moodustasid Reichsradi saadikute enamuse, võtsid ilma vaidlusteta

vastu valitsuse poolt ettepandud tingimused Ungariga kokkuleppimiseks. 1867. aasta juunis kiideti kokkuleppe tekst ka Ungari parlamendi poolt heaks. Selle kokkuleppe alusel muudeti Austria keisririik dualistlikuks monarhiaks — Austria-Ungariks. Riik koosnes kahest osast, mida eraldas Leitha jõgi, — Tsisleitaaniast ja Transleitaaniast. Tsisleitaania moodustasid Austria, Böömimaa, Määrimaa, Sileesia, Dalmaatsia, Galiitsia, Bukoviina, Kraina, Görz, Istria ja Triest. Transleitaaniasse kuulusid Ungari, Slovakkia, Slavoonia ja Transilvaania (Temesi Banaat ja Serbia Vojevoodina läksid Ungari koosseisu varem, 1860. aastal).

Austria-Ungari kaksikriigi eesotsas seisis Austria keiser, kes kandis ühtlasi Ungari kuninga tiitlit. Ungari sai õiguse oma parlamendile ja eraldi valitsusele. Austrial ja Ungaril oli kolm ühist ministeeriumi — välis-, sõja ja mere ning rahandusministeerium. Austria ja Ungari vahel kehtestatud kaubanduslikud ja tollisuhted kuulusid iga kümne aasta järel uuendamisele.

Nn. Austria-Ungari kompromissi sõlmimisega kaasnesid liberaalsed reformid Austrias. 1867. aasta detsembris väljaantud Austria konstitutsioon laiendas Reichsradi võimupiire, kehtestas üldise sõjaväeteenistuse, kodanliku abielu juriidilise tunnustamise jne. Kuid hoolimata neist liberaalsetest ümberkorraldustest säilisid Austria poliitilises korras veel feodaalsed igandid. Tuleb näiteks märkida, et Austria konstitutsiooni eri paragrahviga (§ 14) oli keisrile antud õigus Reichsradi eri istungjärkude vaheajal välja anda erakorralisi seadusi. Austria Reichsradi ülemkoda (Härradekoda) koosnes pärandatava kohaga ja eluaegsetest liikmetest, kes olid enamikus maa-aristokraatia esindajad. Alamkoja (Saadikutekoja) koosseisu kuulusid eri maade esindajad, kusjuures nende maade landtage valiti reaktsioonilise kuuriate süsteemi ning kõrge vanuse ja varandusliku tsensuse alusel. Endiselt kuulus tunduv mõju poliitilises elus katoliku kiriku prelaatidele.

Austria-Ungari kokkulepe suutis kõrvaldada ainult üksikuid tõkkeid kapitalismi arengu teel Ungaris. Ungari valitsevad ringkonnad said senisest suuremad õigused siseküsimuste lahendamisel. Kuid Ungari majanduslik ja poliitiline sõltuvus Austriast ei olnud lõplikult kaotatud; Ungari sotsiaal-majanduslikus ja poliitilises elus säilis tunduvaid feodaaligandeid, mis pidurdasid tootlike jõudude arengut.

Töölisliikumise algus Austrias

60-ndail aastail Austrias organiseeritud tööliste haridusliidud ei olnud veel vabad klerikaalide mõjust. Paljud austria töölised olid tollal Schulze-Delitzschi tüüpi kodanlike reformaatorite mõju all, samuti lassallaste mõju all. Tööliste hulgas levisid Schulze-Delitzschi poolt propageeritud «eneseabistamise» (*Selbsthilfe*)

projektid kooperatiivide loomise alusel ja lassallikud riikliku abi (*Staatshilfe*) retseptid, s. o. tootmisassotsiatsioonide loomine kodanliku riigi abiga. Kõik need projektid sisendasid töölisklassile reaktsioonilisi illusioone ja takistasid proletariaadi revolutsioonilise partei loomist.

Pärast esimese Viini tööliste haridusliidu loomist 1867. aasta detsembris kaotasid Schulze-Delitzschi poolehoidjad oma endised positsioonid mitte ainult Viinis, vaid ka teistes Austria tööstuskeskustes.

Paljudes linnades loodud tööliskomiteed tegid ettevalmistustöid üldise tööliste kongressi kokkukutsumiseks. Tööliskongressil, millest võtsid osa Austria, Poola, Tšehhi ja Itaalia delegaadid, tõsteti üles üldise valimisõiguse, liitude loomise õiguse ja teised nõudmised. Kongressil vastuvõetud manifestis esitati üleskutse ühtse, erinevatest rahvustest koosneva töölisorganisatsiooni loomiseks. Kongressi delegaadid astusid otsustavalt välja reaktsiooni katsete vastu luua eraldi tšehhi ja sloveeni töölisorganisatsioonid. Manifest tõlgiti tšehhi, poola, ungari, rumeenia ja itaalia keelde ning seda levitati laialt kõigist rahvustest tööliste seas.

Selleks ajaks hakkasid Austria eesrindlikumad töölised juba vabanema kodanliku ideoloogia igasuguste väikekodanlike rühmituste mõju alt ja muutuma vastuvõtlikuks pinnaseks teaduslikule sotsialismile. Teadusliku sotsialismi ideed hakkasid levima mitte ainult austria töölisklassi, vaid ka teistest rahvustest tööliste — ungarlaste, tšehhide, poolakate jt. seas.

Tohutu tähtsus Austria ja Ungari ning nende ikke all asuvate slaavi maade töölisliikumisele oli K. Marxi ja F. Engelsi ning nende juhtimisel loodud Rahvusvahelise Tööliste Ühingu tegevusel. Teadusliku kommunismi rajajate võitlus oportunistlike ja sektantlike voolude vastu, proletariaadi revolutsiooniliste parteide loomise eest soodustas Austria-Ungari töölishulkade vabanemist kodanluse mõju alt.

Böömimaa XIX sajandi 50—60-ndail aastail

Kontrrevolutsiooni pealetung pärast 1848. aasta revolutsiooni lüüasaamist tõi enesega kaasa eriti raskeid katsumisi slaavi rahvastele, kes asusid Austria ülemvõimu all. Prahas ja paljudes teistes tšehhi linnades kehtestati juba 1849. aasta kevadel piiramisseisukord, mis kaotati alles 1853. aasta augustis. Üle kogu maa raevutsesid erakorralised kohtud; paljusid kultuurimeistreid ja tšehhi rahvusliku liikumise tegelasi kiusati taga, arreteeriti ja saadeti maalt välja. Tšehhi progressiivne publitsist ning andekas poeet Karel Havlíček-Borovský pagendati Austria võimude poolt. Austria bürokraadid püüdsid tšehhi keelt riigiasutustest ja koolidest välja tõrjuda. Tšehhi kultuuriorganisatsioone ja ajakirjandust

kiusati halastamatult taga. Valitsuse reaktsiooniline poliitika kutsus tšehhi rahvamassides esile meelepaha. See leidis oma väljenduse protestiväljaastumistes Habsburgide absolutistliku režiimi, Austria valitsevate ringkondade assimileerimispoliitika vastu.

Mitte mingisugused kontrrevolutsiooni riukad ei suutnud täielikult likvideerida 1848.—1849. aasta revolutsiooni saavutusi. Üheks tähtsamaks revolutsiooni tulemuseks oli feodaalkoormiste kaotamine, mis lõi soodsad tingimused kapitalismi arenemiseks linnas ja maal.

Õige suure sammu tegi edasi Böömimaa tööstuslik areng XIX sajandi 50—60-ndail aastail. Koos kapitalismi arenemisega põllumajanduses tekkis sadu põllumajandussaaduste töötlemise ettevõtteid. 60-ndate aastate lõpuks oli tšehhi aladel üle tuhande piiritusetehase ja 220 suhkruvabriku (260-st Austria keisririigi suhkruvabrikust).

Kõrge taseme saavutas selleks ajaks Böömi keemia-, tekstiili-, portselani- ja fajansi- ning klaasitööstus. Kuid ikka rohkem hakkas esiplaanile nihkuma metallurgia- ja masinaehitustööstus (Vitkovi metallurgiatehased, põllutööriistade tehased Prahas jne.). Kiiresti kasvas kivisöe tootmine; nii näiteks kasvas Böömimaa kõige suuremas kivisöebasseinis Ostrova-Karvinis söe tootmine 180 000 tonnilt 1852. aastal 2 miljoni tonnini 80-ndate aastate alguseks, mis tähendas rohkem kui 1-kordset suurenemist.

Intensiivistus tootmise mehhaniseerimine: 60-ndate aastate algul oli koondunud Böömimaale suur osa Austria aurumasinatest (1430 2841-st). Raudteevõrgu pikkus kasvas Böömimaal 98,6 miililt 1861. aastal 154,2 miilini 1868. aastal. Seega muutus Böömimaa juba selleks ajaks kapitalismi kiire arengu tulemusena tööstuslikus mõttes Austria keisririigi kõige arenenumaks osaks.

Sel ajal Böömimaal toimunud tööstusliku pöörde kõige tähtsamaks tulemuseks oli paljutuhandelise, vabrikutesse, tehastesse ja kaevandustesse kontsentreerunud proletariaadi tekkimine. Nii töötas Põhja-Böömi pruunsöebasseinis 1869. aastal juba üle 6300 töölise.

1857. aasta majanduskriis ja Austria lüüasaamine 1859. aastal sõjas Prantsusmaa ja Piemontega, mis süvendasid Austria keisririigi sisemist kriisi, aitasid kaasa tšehhi rahvusliku liikumise elavnemisele. Koos kapitalismi kasvuga tugevdas tšehhi kodanlus — peamiselt väike- ja keskkodanlus — võitlust saksa suurkodanlusega, kellele kuulus valitsev seisund Böömi tööstuses ja kaubanduses ning kes tugines Austria bürokraatia igakülgsele toetusele.

Kuid tšehhi kodanluse poliitilised esindajad ei mõelnudki kasutada Habsburgide monarhia kriisi tšehhide riikliku iseseisvuse saavutamiseks. Tšehhi Rahvuspartei parempoolsel tiival asuvad Fr. Palacky ja Fr. L. Rieger (vanatšehhid) astusid kokkuleppesse reaktsioonilise aadli ja Habsburgide monarhia valitsevate klassidega. Palacky ja Riegeri partei poliitikat kritiseerisid noortšehhid

(Karel Sladkovsky, vennad Gregrid jt.). Kuid noortšehhide juhid, kes polnud suutelised toetuma rahvahulkadele, tegid mitmes tähtsas küsimuses olulisi järeleandmisi vanatšehhidele.

Austria keisririigis küpsenud revolutsioonilise situatsiooni olukorras lubas Viini valitsus aastail 1860—1861 teha mõningaid järeleandmisi slaavi rahvastele. Kuid 1861. aasta konstitutsioon oli pettus. Umbes kolm neljandikku saadikukohtadest said sakslased, hoolimata sellest, et isegi Austria ametliku statistika võltsitud andmeil ei moodustanud sakslased sel ajal Böömis mitte rohkem kui kolmandikku elanikkonnast. Kui 1861. aasta konstitutsiooni sisu sai teatavaks, tõusis tšehhide hulgas protestilaine selle uue slaavi rahvaste õiguste kitsendamise vastu. Reichsrati saadetud tšehhi saadikud esinesid protestiga Viini valitsuse reaktsioonilise poliitika vastu ja lahkusid üsna varsti, 1863. aasta suvel, Reichsradi koosseisust.

Pärast Austria lüüasaamist 1866. aasta sõjas intensiivistus poliitiline võitlus Böömimaal. 1866. aasta novembris avatud maapäeva istungitel paljastati Austria-Ungari kokkuleppe slaavi rahvastele vaenulikku iseloomu. Böömimaa linnades toimusid protestimiitingud. Austria valitsus rakendas tšehhi rahva vastu mitmesuguseid surveabinõusid.

Samal ajal aga tundis tšehhi liberaalne kodanlus hirmu töötajate vabadusvõitluse arengu pärast. Tšehhi kodanluse liidrid piirdusid passiivse vastupanuga ja arglike rahulolematuse avaldustega ettevalmistatava dualistliku süsteemi vastu.

1867. aasta veebruaris Böömi Landtagi istungil tehti teatavaks valitsuse ametlik teadaanne Austria-Ungari kokkuleppe sõlmimise ja Reichsradi eelseisva kokkukutsumise kohta märtsis Austria konstitutsiooni läbivaatamiseks. Tšehhi delegaadid esinesid protestideklaratsiooniga Austria-Ungari kompromissi vastu ja teatasid, et nad loobuvad Reichsradi valimistest osa võtmast. Vastuseks sellele kuulutas valitsus Böömi Landtagi laialisaadetuks. Varsti Böömimaal korraldatud võltsitud valimised andsid valimisvõidu saksa mõisnike ja kodanluse esindajatele, Austria tsentralismi pooldajatele; tšehhi delegaadid teatasid demonstratiivselt, et nad lahkuvad maapäeva koosseisust.

1867. aasta detsembris vastuvõetud Austria konstitutsiooni alusel ei paigutatud tšehhi alasid Austria koosseisu mitte ühtse rahvusliku tervikuna, vaid üksikute üksteisest eraldiolevate administratiivsete piirkondadena — Böömimaa, Määrimaa ja Sileesiana. Slovaki alad läksid Ungari riiklikku süsteemi, Transleitaania koosseisu.

1867. aasta kompromissi tingimused ja Austria-Ungari kaksikriigi loomine näitasid Fr. Palacky ja Fr. Riegeri poolt propageeritava «austroslavismi» ning tšehhi kodanlike liberaalide truualamliku ja rahvavastase poliitika põhjendamatust ning kahjulikkust. Kartes revolutsiooniliste meeleolude kasvu rahvahulkades, piirdu-

sid tšehhi kodanluse esindajad Austria-Ungari kokkuleppe puhul suuliste protestidega.

Tšehhi rahvas vastas sellele kokkuleppele protestitormiga. 60-ndate aastate lõppu tähistasid üle kogu maa rahva Austria-vastased demonstratsioonid ja massilised lahtise taeva all korraldatud protestikoosolekud, mida nimetati «taboriteks».

Tšehhi kodanlikud poliitikud propageerisid «rahvusliku ühtsuse» lipu all «klassirahu» ja püüdsid takistada proletariaadi iseseisvate klassiorganisatsioonide loomist. Neil eesmärkidel kasutasid nad laialdaselt kooperatiive, mis tekkisid Böömimaal 60-ndate aastate lõpul vanatšehhi Fr. L. Chleboradi initsiatiivil ja juhtimisel. Ajalehes «Delnik» («Tööline»), mis asutati Chleboradi poolt 1867. aasta detsembris, ja tema algatusel loodud tarbijateühingus «Oul» («Taru») propageeriti töölisklassi loobumist iseseisvast klassivõitlusest. Paljudes Böömi linnades tekkisid kooperatiivsed «Omaabi ühingud», mis olid tšehhi kodanlike natsionalistide ideelise ja organisatsioonilise mõju all.

Kuid kapitalismi kiire kasv Böömimaal soodustas klassivastuolude süvenemist. Töölisklassi olukord oli väga raske: tööpäev kestis 14—16 tundi, palk tagas hädavaevalt elatusmiinimumi. Ettevõtetes kasutati laialdaselt naiste ja laste tööd. Hoolimata sellest, et 1859. aastal väljaantud «tööstusstatuudi» järgi lapsed alla kaheteistkümnendat eluaastat vabrikutes töötada ei võinud, töötasid tegelikult paljudes ettevõtetes isegi kümneaastased lapsed.

Klassivastuolude süvenemine Böömimaal aitas kaasa töölisklassi vabanemisele kodanluse ja mitmesuguste väikekodanlike ja sektantlike rühmituste mõju alt. Käsikäes saksa töölistega lõid tšehhi töölised oma klassi kutseorganisatsioonid. Nii asutati 1862. aastal trükitööliste ühing («Trükikoda»), 1863. aastal — Praha masinaehitajate keskkassa, kuhu kuulus 1750 liiget. Paljudes Böömi mäetööstuse keskustes loodi mäetööliste «vennaskassad». Hoolimata kohtuliku jälitamise ohust (1852. aasta seadus, mis keelas streigid ja ühingud, tühistati alles hiljem, 1870. aasta aprillis), astusid töölised üha sagedamini võitlusse kodanluse vastu (1869. aasta streigid Brnos jm.). Sellesse ajajärku kuulub ka tšehhi tööliste astumine aktiivsesse poliitilisse võitlusse. 4. oktoobril 1868 Pankrazis (koht Praha lähedal) korraldatud «taboril» ja mitmetel tööliste koosolekutel nõuti juba töölisklassile valimisõigust. Tšehhi töölised hakkasid üha selgemalt mõistma, et ainult klassivõitluse teel ja proletaarse internatsionalismi alusel võib vabaneda igasugusest rõhumisest ja ekspluateerimisest.

Horvaatia, Slavoonia, Dalmaatsia ja Vojevoodina 50—60-ndail aastail Austria ikke all

1848.—1849. aasta revolutsiooni lüüasaamist kasutasid Austria valitsevad ringkonnad rahvusliku rõhumise tugevdamiseks Horvaatias, Slavoonias, Serbia Vojevoodinas ja teistel lõunaslaavi aladel. Horvaatia Sabor (maapäev) saadeti laiali, kohalik omavalitsus kaotati täielikult; kõikjal märatses terror ja sõjaväelise kildkonna omavoli. Austria võimud teostasid vägivaldse saksastamise poliitikat: kooli, kohtusse ja kõikidesse administratiivasutustesse viidi sisse saksa keel.

1853. aastal viidi Horvaatias ja Slavoonias läbi agraarreform. Teotöö (róbota) ja teiste feodaalkohustuste ärakaotamise eest maksid talupojad kõrgeid väljaostumakse. Talurahvas oli üle koormatud feodaalsete igandite raske kandamiga; õige suured talurahvakihid laostusid täielikult. Mõisnikud kasutasid Austria valitsuse poolt väljaantud maakasutamise seadust kogukonnamaade anastamiseks.

50—60-ndail aastail teeb tööstuse areng lõunaslaavi aladel teatava sammu edasi. 1854. aastal ehitati Rijeka linna lähedale malmivalutehas, milles töötas ligikaudu 500 töölist. Zagrebis, Karlovacis, Rijekas, Osijevis ja teistes linnades tekkisid saeveskid, naha-, tubaka- ja kirjutuspaberivabrikud.

Suur tähtsus tööstuse ja kaubanduse arengule oli esimeste raudteeliinide ehitamisel. 1857. aasta juulis avati raudtee Viinist Triesti, 60-ndate aastate algul ehitati sellelt raudteelt haruliin Zagrebi, ja 1865. aastal — Zagrebist Karlovaci.

Kapitalismi arenemisega tugevnes kasvava horvaatia kodanluse aktiivsus. 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate algul algas rahvusliku liikumise hoogustumine, mille eesotsas sammus horvaadi kodanlus ja kodanlustunud aadel. 1861. aastal kokkutulnud Horvaatia Sabor oli ägeda poliitilise võitluse areeniks. Saboris väljendati rahulolematust sellega, et 1861. aasta konstitutsiooni kohaselt Dalmaatsia ja Sõjapiir ei olnud Horvaatiaga ühendatud, nagu see oli varem Austria valitsevate ringkondade poolt lubatud, seega jäid need maad eraldi teistest lõunaslaavi aladest.

Sabor keeldus osa võtmast Ungari parlamendi istungitest ja samuti Austria Reichsradi tööst.

60-ndate aastate lõpul tekkis Horvaadi Rahvapartei, kes väljendas linna- ja maakodanluse ning osa aadli huve. Selle partei juhid (piiskop Strossmayer jt.) esinesid plaaniga kõigi Austria keisririigi koosseisus olevate lõunaslaavi alade (Sloveenia, Dalmaatsia, Vojevoodina, Slavoonia, Sõjapiiri, Rijeka) ühendamisest Horvaatia juhtimisel.

Kuid Rahvapartei liidrid ei nõudnud mitte iseseisva lõunaslaavi riigi moodustamist, vaid ainult lõunaslaavi alade autonoomiat Austria koosseisus. Selle partei programmis puudusid sotsiaalmajandusliku iseloomuga nõudmised.

Vähehaaval kujunes Rahvaparteis pahempoolne suund, kes hiljem pani aluse Horvaadi Õiguse Parteile. Selle rühma juhid Ante Starčevič ja Eugen Kvaternik esitasid nõude Horvaatia ja tema ümber liitunud teiste lõunaslaavi alade üheõiguslikkusest Austria ja Ungariga. Õiguse partei nõudis reformide läbiviimist Horvaatias, eelkõige Horvaadi Sabori õiguste suurendamist. Kuid nagu Rahvapartei, nii ei toetunud ka Õiguse partei talurahvale, laiadele rahvahulkadele, mis oli põhjuseks tema poolt juhitava rahvusliku liikumise nõrkusele.

Austria valitsev klikk teostas kahepalgelist, silmakirjalikku poliitikat lõunaslaavlaste kasvava rahvusliku liikumise suhtes, ta mängis Horvaadi Rahvapartei juhtidega ja lubas variserlikult Horvaatiale igasuguseid järeleandmisi.

60-ndate aastate keskel tegi valitsus Horvaadi Saborile ettepaneku astuda läbirääkimistesse Ungariga. Kuid Ungari valitsevad ringkonnad ei kaldunud sugugi järeleandmistele.

Austria-Ungari 1867. aasta kokkuleppe põhjal jäid miljonid slaavlased — horvaadid, sloveenid ja serblased, slovakid ja ukrainlased —, samuti rumeenlased Austria ja Ungari võimu alla. Horvaatias moodustasid lõunaslaavlased — horvaadid, sloveenid ja serblased — 95 protsenti elanikkonnast, ungarlased aga mitte rohkem kui poolteist protsenti; kuid see slaavi maa kuulutati 1867. aasta aprillis spetsiaalse ukaasiga «Ungari koostisosaks», samal ajal kui Dalmaatsia jäi Austria võimu alla. See uus slaavlusele vaenulik akt kutsus esile tormilise protesti horvaadi, sloveeni ja serbia elanikkonna laiades kihtides. Valitsuse poolt määratud reaktsiooniline Horvaatia ban (asehaldur) — parun Rauch surus halastamatult maha opositsioonilise liikumise. Ta organiseeris võltsimisi Horvaatia Sabori valimistel ja kindlustas Horvaatia-Ungari kokkuleppe sõlmimise 1868. aasta septembris.

Selle kokkuleppe alusel kuulutati välja Horvaatia autonoomia, horvaadi suuraadlile anti mõningad õigused valitsemisel. Horvaadi keel tunnistati ametlikuks keeleks administratiiv- ja kohtuasutustes. Kuid vaatamata nendele mõisnikele tehtud järeleandmistele, mille eesmärgiks oli lõunaslaavi rahvaste vabaduspüüete mahasurumine, tugevdasid Ungari valitsevad klassid veelgi kontrolli kogu Horvaatia ja Slavoonia majanduselu üle ning püüdsid muuta need maad oma poolkoloониateks.

Sõlmides kokkuleppe horvaatidega, lootsid Ungari valitsevad ringkonnad samal ajal selle tehingu abil ühe rõhutud rahvuse aadliga veelgi tugevdada teiste, Ungari ülemvõimu all olevate rahvaste rõhumist.

Lääne-Ukraina maad Austria ikke all 50—60-ndail aastail

Pärast 1848. aasta revolutsiooni mahasurumist möllas Ukraina aladel, mis asusid Austria võimu all (Ida-Galiitsia, Taga-Karpaatia Ukraina, Bukoviina), samuti terror. Mehine revolutsionäär ja ukraina revolutsioonilis-demokraatliku liikumise silmapaistev tegelane Lukjan Kobõlitsa (1812—1851) arreteeriti 1850. aastal Austria võimude poolt, anti sõjakohtu alla ning saadeti maalt välja. Raskete piinade tagajärjel, mida tal tuli üle elada Austria vanglates, suri ta peagi.

Ukraina Pearaada saadeti 1851. aastal laiali. 1849. aastal määrati Galiitsia asehalduriks poola šlahtitš krahv Goluchowski, kes ajas Austria võimude toetusel maa poolkolooniaks muutmise poliitikat. Ukraina keel ja ukraina kultuur said halastamatute tagakiusamiste osaliseks. Goluchowski algatusel esitati 50-ndate aastate lõpul plaan slaavi tähestiku asendamisest ladina omaga kõigis ukrainakeelsetes väljaannetes, mis kutsus esile otsustava protesti ukraina elanikkonna hulgas («aabitsasõda»).

Rasked tagajärjed Lääne-Ukraina alade rahvahulkadele olid Austria valitsevate ringkondade sotsiaal-majanduslikul poliitikal. Mitte ainult Poolas — Lääne-Galiitsias, vaid ka Idas — Ukraina Galiitsias oli suur osa maast poola šlahta käes. Kasutades ära talupoegade maanälga, ekspluateerisid poola mõisnikud neid orjastava teorendiga. Talupojad lämbusid väljaostumaksude koorma all, mida nad olid sunnitud maksma kompensatsioonina pärisorjuse kaotamise eest.

Erakordselt raskes olukorras olid laiad Lääne-Ukraina ja Bukoviina talurahvakihid, neid rõhusid ungari ja rumeenia mõisnikud, kes haarasid enda kätte suure osa harimiseks kõlblikku maad.

Sel ajal tugevneva kapitalismi arenguga põllumajanduses kaasnes talurahva laostumise sügav protsess. Laostunud talupojad läksid hooajatöödele; paljud neist rändasid välja teistesse Euroopa maadesse või ookeani taha — Kanadasse, Brasiiliasse jne.

Halastamatu rahvuslik rõhumine, millega liitus sotsiaalne rõhumine, valitsuse terror ja ukraina keele tagakiusamine, põhjustasid sügavat rahulolematust ukraina rahvamassides. 1861. aasta veebruaris andis Austria valitsus Bukoviinale «autonoomia» ja õiguse seimi kokkukutsumiseks Tsebernavitzis (Tšernovtsõ), töötav rahvas aga jäeti ilma esindusest selles seimis. Seimi esimees määrati Austria keisri poolt.

60-ndatel aastatel tekkis Lääne-Ukraina aladel uuesti kultuurhariduslikke organisatsioone. Galiitsias ja Bukoviinas loodi ühing «Ruska besida».

Olles kasutanud ära oma huvides poliitilist situatsiooni, mis kujunes aastail 1866—1867 seoses läbirääkimistega Austria-Ungari kokkuleppe üle, haaras poola šlahta Austria valitseva kliki vahetul kaasabil enda kätte tähtsaid positsioone poliitilises valitsemises

mitte ainult Lääne-, vaid ka Ida-Galiitsias. 1867. aasta Austria konstitutsiooni alusel valiti Lvovi seim reaktsioonilise kuuriate süsteemi järgi, enamiku kohtadest temas said poola maamagnaadid. Faktiliselt valitses Galiitsiat asehaldur, kelle Viini valitsus määras poola aristokraatia hulgast. 1867. aastal anti välja kooliseadus, mille järgi reas Ida-Galiitsia rajoonides muutus poola keel kohustuslikuks õppekeeleks koolis. Ukraina rahvas pidas pikkade aastakümnete vältel visa võitlust Austria valitseva kliki ja poola maamagnaatide rõhumise vastu, võitlust oma sotsiaalse ja rahvusliku vabanemise eest.

Kolmekümne kaheksas peatükk

BALKANI POOLSAARE RAHVAD XIX SAJANDI 50—60-ndail AASTAIL

1. BULGAARIA

Vidini ülestõus ja 50—60-ndate aastate agraarreformid

Heaks näiteks Bulgaaria talupoegade võitlusest maa eest kujunes XIX sajandi 50-ndail aastail Vidini ringkonna talupoegade ülestõus (1850. aastal). Selles ülestõusus ilmnes juba teatud organiseeritus. Igas liikumisest osavõtnud rajoonis (Vidini, Lomi ja Belgradi) valisid talupojad varem oma esindajad. Ülestõus suruti maha, kuid talurahvaliikumise suur ulatus sundis Türgi valitsust andma loa talupoegade delegatsiooni saatmiseks Konstantinoopolisse, kus see pidi üle andma valitsusele oma kaebused. Talurahva saadikud nõudsid maksude alandamist, talupoegadele künnimaade üleandmist ja türgi mõisnike maavalduse kaotamist. Türgi võimud keeldusid talupoegade nõudmisi täitmast, kuid talurahvaliikumise ägeda tugevnemise tõttu Vidini ringkonnas pidi Türgi valitsus välja andma seaduse maavalduse reformi kohta.

Talupoegadele anti väljaostu teel üle türgi mõisnike maad. Riik maksis mõisnikele maade eest riigi väärtpaberitega, talupojad aga tasusid selle summa spetsiaalse maamaksuga. Reformi teostamine algas 1853. aastal, kuid selle läbiviimist aeglustas Krimmi sõda. Kuigi reform oli osaline ja kohalik, sest seda rakendati ainult Bulgaaria kirdeosas, oli tal oluline tähtsus. Osa talupoegi sai maad. Et aga reform teostati väljaostu teel, siis läks suur osa maast jõukamate isikute kätte. 1858. aasta seadus kindlustas maavaldusõiguse nii talupoegadele kui mõisnikele, nii türklastele kui kristlastele. 1867. aastal järgnes sellele uus seadus. See puudutas islami vaimulikkonnale kuuluvaid maid (vakuff) ja andis seal elavatele põlluharijatele õiguse pärandada neid maid oma sugulastele kuni seitsmenda põlveni. Nimetatud seadused andsid bulgaarlaste maavaldusõigusele seadusliku aluse, luues

tingimused eriti just jõukate ringkondade maavalduse edasisele laiendamisele.

Türgi mõisnikud, kel puudus kapital oma majapidamiste kapitalistlikuks ümberkorraldamiseks ja kes ei suutnud neid enam majandada endiste meetodite järgi, laostusid 50—60-ndate aastate jooksul ja müüsid ära oma maad. Maad ostnud talupojad ei muutunud vastavalt türgi feodaalse maavaldusõiguse iseärasustele maa täieõiguslikeks omanikeks, vaid olid ainult selle valdajateks. Kõrgem omandiõigus jäi riigi kätte.

Käsitöö ja manufaktuuride kriis

XIX sajandi keskel, eriti pärast Pariisi rahu sõlmimist (1856), suurenes välismaa kaupade sissevedu nii Bulgaariasse kui ka teistesse Türgi valdustesse. See oli raskeks löögiks Bulgaaria käsitööle ja manufaktuuridele. Välismaiste kaupade konkurentsi tõttu bulgaaria käsitöölised laostusid, algas Bulgaaria peamiste käsitööharude (nööripunumine, kalevivalmistamine jm.) allakäik.

Bulgaaria kodanlus püüdis kindlustada kohalikku tööstust ja kaubandust aktsiaühingute loomise teel tootmise, kaubanduse ja transpordi eri harudes. Kuid aktsiaühingutel ei olnud küllalt kapitali ja nad ei suutnud osutada vastupanu välismaa kaupade sissetoomisele. Bulgaaria kodanlusel tekkis idee alustada välismaa kaupade boikotti.

Lääne-Euroopa kaupade sissetungi kergendas asjaolu, et XIX sajandi 60-ndail aastail asus Türgi valitsus ulatuslikult ehitama maanteid ja raudteid. Paremad ühendusteed andsid hoobi laatade tähtsusele. Juba 1850. aastal võis märgata suure Sliveni laada allakäiku. 70-ndate aastate keskel kaotas oma tähtsuse ka Bulgaaria kõige suurem, Uzundži laat.

Kriis käsitöö ja kaubanduse alal kutsus esile kasvava rahulolematuse käsitööliste ja kaupmeeste hulgas, viis rahvusliku vabadusvõitluse hoogustumisele ja tugevdas bulgaaria rahva vastupanu türklastele.

Kodanlik rahvuslik liikumine XIX sajandi 50—60-ndail aastail

Üheks rahvusliku liikumise varaseks avalduseks Bulgaarias sai võitlus oma iseseisva kiriku eest. Selle liikumise eesotsas seisis bulgaaria kodanlus, keda toetasid käsitöölised ja talupojad. Konstantinoopoli Kreeka patriarh nõudis elanikkonnalt suuri makse, kõrgemad kiriklikud ametikohad Bulgaarias olid müüdavad, milleks oli vaja raha. Bulgaaria rahvusliku kiriku pooldajad nõudsid kirikuasjades omavalitsuse andmist ja õigust kõrgema

vaimulikkonna valimiseks bulgaarlastest. Konstantinoopoli patriarhi järeleandmatus viis lõhe tekkimisele bulgaaria kirikumeeste ja patriarhkonna vahel (1860. aasta aprill).

Türgi valitsus, kes püüdis lõkkele puhuda vastuolusid bulgaarlaste ja kreeklaste vahel, andis 1870. aastal välja firmaani, milles teatati Bulgaaria eksarhaadi — autonoomse kirikuringkonna loomisest, mis tunnistas Konstantinoopoli patriarhi võimu. Konstantinoopoli patriarh ei tunnustanud firmaani ja, kutsunud 1872. aastal kokku kirikukogu, kuulutas bulgaaria kiriku lahkusuliseks. Kirikulõhe bulgaarlaste ja kreeklaste vahel fikseeriti seega mitmeks aastakümneks.

Bulgaaria kodanlikud organisatsioonid

Bulgaaria kodanlikus rahvuslikus liikumises esines kaks voolu. Bulgaaria kodanluse Konstantinoopoli ringkonnad lootsid, et Türgi valitsus võtab ette reforme Bulgaarias. Bulgaaria kodanlik emigratsioon Bukarestis pani oma lootused Venemaa abile. 1853. aastal tekkinud Bukaresti komitee (1862. aastast alates «Heategev Družiina») suhtus eitavalt bulgaaria rahva iseseisvasse revolutsioonilisse võitlusse oma vabastamiseks. Tal olid sidemed bulgaaria kodanliku emigratsiooniga Odessas — Odessa bulgaarlaste eestseisusega.

60-ndate aastate teisel poolel tekkis Bukarestis bulgaaria kodanluse teine emigrantide organisatsioon — Salajane Keskkomitee. Komitee orienteerus lääneriikide toetusele ja taotles Bulgaaria autonoomiat Türgi riigi raames.

G. S. Rakovski

Esimesed sammud relvastatud võitluses Bulgaaria vabastamise eest Türgi ülemvõimust on seotud väljapaistva bulgaaria revolutsionääri ja kirjaniku Georgi Rakovski (1821—1867) nimega. Rakovski sündis Koteli linnas rätsepa perekonnas. Väljaastumiste eest Türgi ülemvõimu ja tšorbadžilaste (türgimeelsete) vastu hakati Rakovskit ja tema perekonda jälitama. Türgi sõja ajal püüdis Rakovski oma väikese salgaga Vene vägedega ühineda. 1862. aastal asutas ta Belgradis bulgaaria ajalehe «Doonau Luik», milles kutsuti võitlusele Türgi ülemvõimu vastu.

Rakovski teeneks bulgaaria rahva vabadusvõitluses türklaste vastu oli katse kasutada haidukke kui organiseerivat jõudu. Rakovski töötas välja «Rahva metsaüksuste ajutise seaduse», milles ta esitas haidukisalkadest ühtse ülestõusnute sõjaväe loomise projekti; ühtset sõjaväge luua siiski ei õnnestunud.

Rakovski tegi 60-ndate aastate jooksul kaks korda katset

tungida Serbias formeeritud väeosadega Bulgaariasse, et alustada seal üldist ülestõusu. Kuid mõlemal katsel ei olnud edu: ülestõusu taheti siduda Serbia väljaastumisega, kuid seda ei toimunud. Üksikud haidukkide salgad ei saavutanud edu. Salkade taktika ebaõnnestumine sundis Bulgaaria eesrindlikke tegelasi jõudma arusaamisele uue taktika vajalikkusest vabadusvõitluses.

Vassil Levski ja Ljuben Karavelov

Uue taktika rajajaks sai väljapaistev bulgaaria revolutsionäär, demokraat ja vabariiklane Vassil Levski (1837—1873). Ta oli pärit talupoja perekonnast ja võttis osa haidukkide võitlusest. Levski veendus, et ülestõusu edu eelduseks on rahva eelnev ettevalmistamine, relvastamine ja ülestõusu ettevalmistamiseks loodud laialdane organisatsioon. Levski tahtis luua Bulgaarias demokraatlikku vabariiki, kehtestada teistes Balkanimaades vabariiklikku korda ja ühendada nad Balkani vabariigiks. Alates 1869. aastast asuski ta kohalike revolutsioonikomiteede loomisele Bulgaarias.

Vabariiklane oli ka teine silmapaistev Bulgaaria vabadusliikumise tegelane Ljuben Karavelov (1837—1879). Karavelov põlvnes rikkast bulgaaria perekonnast ja sai hariduse Moskva ülikoolis. Venemaal tutvus ta vene revolutsioonilis-demokraatliku kirjandusega ja see avaldas talle mõju. Oma vaadetelt oli Karavelov kodanlik demokraat ja väljendas väikekodanluse huve. Ta taotles Bulgaaria vabastamist ja vabade rahvaste Doonau föderatsiooni loomist. Karavelov ei lootnud bulgaaria rahva iseseisva võitluse edule, kuid arvas, et Bulgaariat saab vabastada Serbia abiga. Karavelov pidas poliitilise korra ideaaliks vabariiki. 1867. aastal lahkus ta Venemaalt ja asus elama Belgradi, kus sel ajal tehti intensiivseid ettevalmistusi Türgi vastu väljaastumiseks, ning võttis aktiivselt osa Serbia poliitilisest ja kirjanduslikust elust, samuti bulgaarlaste väljaastumise ettevalmistamisest koos Serbiaga Türgi vastu. 1869. aastal asus Karavelov elama Bukaresti.

Bulgaaria Revolutsiooniline Keskkomitee

1870. aasta aprillis moodustasid Levski ja Karavelov Bulgaaria Revolutsioonilise Keskkomitee. Keskkomitee ülesandeks oli Türgi ikke kukutamine ja Vabade Rahvaste Doonau Föderatsiooni loomine. Komitee programm kujutas endast kompromissi Karavelovi radikaal-kodanlike vaadetega rühma ja Levski revolutsioonilis-demokraatliku rühma vahel.

1870. aasta mais pöördus Levski tagasi Bulgaariasse ja alustas aktiivset tegevust kohalike revolutsioonikomiteede ulatusliku

võrgu loomiseks. Komiteed koosnesid talupoegadest, käsitöölistest, kaupmeestest ja intelligentsist. Nende ülesandeks oli ülestõusu pooldajate ühendamine, relvastamine ja võitluseks ettevalmistamine. Ühenduse pidamiseks keskkomiteega loodi salajane post ning reetmise vältimiseks salapolitsei. Kuid Revolutsioonilises Keskkomitees ei valitsenud vaadete ühtsust, see aga pidurdas Levski tegevust.

Revolutsioonilisele organisatsioonile raha muretsemiseks valmistas üks selle liikmeid Obšti ette Türgi posti röövimise. Türgi võimudel läks korda kindlaks teha eksproprieerimisest osavõtjad. Ülekuulamisel andis Obšti Levski ja kogu revolutsioonilise organisatsiooni välja. Levski võeti kinni ja poodi 1873. aasta veebruaris.

2. SERBIA

Serbia sotsiaal-majanduslik areng XIX sajandi 50—60-ndail aastail

XIX sajandi 50—60-ndail aastail arenesid Serbias nii maal kui ka linnas kiiresti kapitalistlikud suhted. Kaubalis-rahaliste suhete arenemine serbia külas tõi kaasa zadrugade lagunemise üksikuteks eri perekondade majapidamisteks, millega seoses toimus ka talupoegkonna kiire kihinemine ja võlastumise kasv. Liigkasuvõtjate arvu kasv serbia külas viis talupoegade kiirele laostumisele. Ajavahemikul 1843. kuni 1863. aastani jäi 20 protsenti talupojaperekondadest oma maast ilma, hoolimata 1836. ja 1861. aasta seadustest, mis olid välja antud võlgnike vallas- ja kinnisvara kaitseks.

Talupoegkonna laostumise ja talupoegade maa üleminekuga liigkasuvõtjate ja kokkuostjate kätte jätkus velikopossednikute suurmaavalduse ja kulakluse kasv. 60-ndail aastail hakkasid tekkima kapitalistlikku tüüpi suurmajapidamised. Sel ajal oli veel laialt levinud pooleterarent. Suured maksud raskendasid talupoegade olukorda. Makse võeti iga hinge pealt ja need lasusid eriti raske koormana vähese maaga talupoegade õlgadel.

XIX sajandi keskpaigas kasvas käsitööliste arv ja suurenes käsitöö spetsialiseerumine. Kõige suuremaks tootmis- ja kaubanduskeskuseks oli Belgrad. Hoolimata käsitööd kaitsvatest seadustest tekkis kapitalistlik manufaktuur. 1863. aastal ehitati Serbias esimene auruveski, samal ajal hakkas Serbias tekkima vabrikutööstus.

Serbias arenes ka kaubandus. Serbiast veeti välja loomi (sigu) ja põllumajandussaadusi, sisse toodi kangaid, põllumajanduslikku inventari ja soola. Kaubandus toimus peamiselt Austriaga, kellest Serbia oli majanduslikult sõltuv. Sisemaal kasvas

laadakaubandus. 1847. kuni 1871. aastani suurenes laatade arv 17-lt 72-ni. Peamiseks laadakaubaks oli kari.

Kapitalide kuhjumine kaubanduslike spekulatsioonide ja liigkasuvõtmise tagajärjel ning krediidi saamise vajadus viisid 1869. aastal esimese Serbia panga avamisele, milles pool kapitalist oli välismaine.

Serbia ja Krimmi sõda

Krimmi sõja ajal küpses Balkani poolsaare rahvaste hulgas ülestõus, mille eesmärgiks oli üheaegselt Vene sõjaväe tegevusega vabastada Balkani rahvad Türgi ikkest. Tõusid üles kreeklased Epeiroses ja Tessaalias, Serbias olid meeled tugevasti ärevil. Kuid serbia rahva solidaarsusliikumisele teiste Balkani rahvastega ja Venemaaga pani piiri Austria okupatsiooni oht. Üksikud serbia vabatahtlikud võtsid sõjast osa Venemaa poolel.

Pärast Venemaa lüüasaamist Krimmi sõjas võttis Pariisi kongress 1856. aastal vastu otsuse Vene protektoraadi kaotamisest Serbia üle ja selle asendamisest kõigi Euroopa suurriikide — Pariisi rahulepingust osavõtjate ühise protektoraadiga. Tegelikult langes Serbia Vene mõjuvõimu nõrgenedes Balkani poolsaarel üha rohkem Austria mõju alla.

Püha Andrej Skuptšina

Krimmi sõja ajal pehmendas välishädaoht natuke sisemist võitlust Serbia aristokraatia ja vürsti vahel. 50-ndate aastate lõpust peale hakkas võitlus teravnema ja muutus avalikuks. Vürst püüdis nõukogu õigusi piirata. Nõukogu oli muutunud võimsaks vahendiks aristokraatliku oligarhia käes. Kasutades nõukogu liikmete vandenõu, ajas Aleksander Karageorgievitš nõukogu laiali ja määras sinna uued liikmed. «Ustaavobraniitelid» käsitasid seda sündmust kui riigipööret ja alustasid võitlust vürsti vastu. Haaranud enda kätte tähtsad kohad maa valitsemises, hakkasid nad tegema agitatsiooni vürsti kukutamiseks.

1858. aasta oktoobris anti välja seadus Rahvaskuptšina kokkukutsumise kohta. See kutsus esile erinevate poliitiliste ja dünastiliste rühmade tegevuse üldise aktiviseerumise. Valimised skuptšinasse tõid esile rahulolematuse kehtiva korraga. Seda asus kasutama kodanlik opositsioon, kes tegutses «ustaavobraniitelite» vastu: enamiku skuptšina delegaatidest moodustasid kaubandusliku ja külakodanluse esindajad. Skuptšina avati 1858. aasta novembris, apostel Andrej päeval ja seda hakati sellepärast nimetama Püha Andrej Skuptšinaks. Skuptšinas esmakordselt väljaastunud liberaalid olid linna- ja külakodanluse huvide esindajaks. Liberaalid ühinesid Obrenovičite dünastia pooldajatega, keda toetas kehtiva korraga rahulolematu talupoegkond. Saanud enamuse,

kukutasid liberaalid koos Obrenovičite pooldajatega Aleksander Karageorgievitši ja tema oligarhia. Pärast Aleksander Karageorgievitši kõrvaldamist tuli uuesti võimule Obrenovičite dünastia; teist korda kuulutati Serbia vürstiks Miloš Obrenovič, pärast tema surma 1860. aastal aga Mihhajlo. Seega kandis riigipööre puhtdünastilist iseloomu.

1858. aastal võeti skuptšinas vastu seadus, mis muutis ta kogu seadusandlikku võimu kasutavaks pidevalt tegutsevaks organiks; likvideeriti oligarhiline nõukogu, kuulutati välja trükivabadus. Kui «ustaavobraniitelid» tegid katse ajada skuptšina laiali, ajas rahvas (peamiselt ümbruskonna külade talupojad) selle plaani nurja. Rahvahulkade väljaastumine hirmutas liberaale ja sundis neid liitu sõlmima reaktsiooniliste ringkondadega. Liberaalid loobusid mitmetest oma nõudmistest. Muudeti seadust skuptšina kohta, mis kujunes seadusandlikust organist täidesaatvaks organiks, ja ta pidi tulema kokku üks kord kolme aasta jooksul. Skuptšina otsused ei toonud mingeid muutusi töötavate hulkade olukorda.

Mihhajlo Obrenoviči teine valitsemisperiood (1860—1868). Mihhajlo sisepoliitika

Maskeerides end demagoogiliste avaldustega parteide lepitamisest, püüdis Mihhajlo tegelikult kehtestada oma piiramatut võimu. Säilitati varem loodud riigi politseilis-bürokraatlik aparaat ja Mihhajlo kasutas seda oma eesmärkideks. Valitsuse etteotsa seadis Mihhajlo konservatiivse partei juhi Sarašanini.

Mihhajlo piiras nõukogu tähtsust, mis muudeti vürstist sõltuvaks organiks. Varem loodud ministeeriumid muudeti samuti vürstile alluvateks. Skuptšina seati vürsti juures asuva täidesaatva organi seisundisse. Mihhajlo peamiseks toeks riigis oli bürokraatia. Riigis valitses politseirežiim. Trükivabadus oli kaotatud. 1864. aastal aeti laiali Ülemkohus, selle esimees liberaal J. Grujič pandi vangi. Samal aastal sulges valitsus «Serbia Kirjandusseltsi»; ettekäändeks sai seltsi poolt vene kirjanike revolutsiooniliste demokraatide Tšernõševski ja Herzeni ning Lääne-Euroopa väljapaistvate demokraatlike tegelaste Garibaldi, Mazzini jt. ühingu auliikmeks valimine. Paljud tähtsamad liberaalsed tegelased pidid põgenema välismaale.

Mihhajlo valitsuse sisepoliitika põhjustas laiade talurahvahulkade rahulolematust. Raskeks koormaks oli talupoegadele uus 1861. aastal kehtestatud sõjaväeteenistuse kord. Mihhajlo kaotas endise rahvaväe ja lõi regulaararmee, mis oli organiseeritud üldise sõjaväekohustuse põhjal. Armee ülalpidamiseks ja relvastamiseks oli vaja suurt hulka raha. Selleks suurendati pearaha. See kõik aga kutsus esile elanikkonna hulgas rahulolematuse, mis kajastus haidukkide liikumise laias levikus.

Mihhajlo välispoliitika. Balkani Liit

Serbia valitsus ei piirdunud ainult Serbia sõjaväe loomisega, vaid tegi propagandat Türgi aladel, mis olid asustatud lõunaslaavlastega, püüdes luua seal agentuuri, mille abil oleks võinud organiseerida ülestõusu Türgis. Mihhajlo dünastiliseks eesmärgiks sai Balkani slaavi rahvaste vabastamine ja seejärel nende ühendamine Obrenovičite võimu alla. Mihhajlo aktiivseks abiliseks oli Garašanin. Mihhajlo püüdis kindlustada sidet Bulgaaria vojevoodidega; sel eesmärgil anti Belgradis Rakovskile võimalus väesalga moodustamiseks.

Serbia sõjalised ettevalmistused toimusid laiaulatuslikult ja avalikult. Türgi valitsus hakkas 1862. aastal koondama Serbia piirile oma vägesid. 1862. aasta juuni algul toimus Belgradi tänavail kokkupõrge serblaste ja türklaste vahel. Seda kasutades pommitasid türklased paar tundi hiljem kindlusekahuritest kaitsetut linna. Serbia valitsus pöördus toetuse saamiseks suurriikide poole ja nende initsiatiivil kutsuti Konstantinoopolis kokku saadikute konverents. Viidates Belgradis asetleidnud intsidendile nõudis Serbia valitsus Türgi garnisoni linnast väljaviimist ja Türgi kindluste likvideerimist. Venemaa ja Prantsusmaa toetasid neid nõudmisi, Inglismaa ja Austria olid nende rahuldamise vastu. Konverents võttis kokkuvõttes vastu kompromissettepaneku hävitada kuuest Serbia territooriumil olevast Türgi kindlusest kaks vähemtähtsat.

Austria-Türgi sõda aastal 1866. nõrgendas tunduvalt Austria mõju Balkani poolsaarel, samal aastal alanud kreeklaste ülestõus Kreeta saarel seadis aga Türgi raskesse olukorda. Seda kasutasid ära serblased ja saavutasid 1867. aasta algul Vene diplomaatia aktiivsel toetusel Türgi garnisonide väljaviimise ülejäänud kindlustest. See oli Serbiale oluliseks välispoliitiliseks edusammuks. Türgi kindluste likvideerimine andis võimaluse laiemalt organiseerida Balkani maade ühist võitlust Türgi vastu.

Serbia alustas ka sõja diplomaatilist ettevalmistamist, püüdes luua Balkanimaade tugevat liitu. Esimeseks Balkani Liidu loomise aktiks oli sõjalise lepingu allakirjutamine Tšernogooriaga ühiseks võitluseks türklaste vastu. 1867. aasta teisel poolel sõlmiti Kreekaga leping, mis pani aluse sõjalisele kaitse- ja pealetungiliidule. 1867. aastal algasid Bukarestis ka läbirääkimised Serbia ja «Heategeva družiina» vahel, kes esindas bulgaaria rahvast. Valmistati lepinguprojekt, milles nähti ette bulgaaria rahva ühine võitlus koos Serbia sõjaväega ja pärast sõja lõppu Bulgaaria ühendamine Serbiaga mõlema lepinguosalise võrdsuse ja autonoomia põhimõtte alusel. Lepingus oli ette nähtud keelte võrdõiguslikkus, pariteetse valitsuse loomine jne. Kuid Mihhajlo keeldus valminud projektile alla kirjutamast, sest ta püüdis seada Bulgaariat sõltuvasse seisundisse. Teistest hiljem sõlmiti

1867. aasta algul sõprus-, kaubandus- ja neutraliteedileping Rumeeniaga. Viimane ei võtnud endale mingeid sõjalisi kohustusi, nõustudes aga lubama läbi oma territooriumi relvade ja muu vajaliku varustuse vedu Venemaalt.

Balkani Liidu loomisest võttis aktiivselt osa Venemaa, kes nägi liidus oma poliitika teostamise vahendit. Kuid Vene diplomaatia sai aru ka hädaohust, mis võis tekkida Balkani Liidu sõjalise väljaastumise korral. Toetades Serbiat ja varustades teda relvadega, hoidis Vene valitsus tagasi Mihhajlo pealetungi. Balkani Liit tekitas suurt rahutust Austria-Ungaris, kes kartis suure ja tugeva slaavlaste riigi tekkimist Balkani poolsaarel ning püüdis purustada Balkani Liitu.

Austria lähenemine Prantsusmaale ja Balkani Liidu sõjaks mittevalmisolek ei lasknud liidul välja astuda Türgi vastu. Türgi, kes ei suutnud diplomaatiliselt takistada Balkani Liidu loomist, võttis tarvitusele teise abinõu: 1868. aasta mais lasti vandeseltslastel tappa Mihhajlo Obrenovič.

Ühiskondlik liikumine 60-ndate aastate lõpul. «Omladina»

60-ndail aastail olid Serbias peamisteks ühiskondlik-poliitilisteks rühmadeks konservatiivid ja liberaalid. Neist esimesed väljendasid suurnike huve, teised aga maa- ja linnakodanluse huve. Serbia liberaalide programmi kuulus ühiskondlik-poliitilise korra teatud demokratiseerimise nõudmine, mis oli areneva kapitalismi tingimustes progressiivne. Tähtis koht Serbia kodanluse programmis kuulus võitlusele rahvusliku vabaduse ja kogu serbia rahva ühendamise eest. See püüe ilmnes ka Serbia noorsoo ühenduse «Omladina» tegevuses.

«Omladina» tekkis 1866. aastal kui Serbia õppiva noorsoo kultuurhariduslik ühing Austria maades (Vojevoodinas). Ta ühendas üliõpilasringe, kirjandusringe ja poliitilisi rühmitusi. Ta ei esinenud mingi kindla poliitilise programmiga, vaid püüdis luua kõigi serblastega asustatud maade poliitilist ühtsust. «Omladina» ei puudutanud sotsiaalseid küsimusi: tema juhtideks olid liberaalid, kes seisid kaugel rahvahulkade huvidest. «Omladina» liberaalse tiiva juhiks oli Vladimir Jovanovič.

Mihhajlo poliitikale ja «Omladina» püüdlustele ühiseks jooneks oli, et mõlemate programmid olid natsionalistlikud ja suurserbialikud. Kuid liberaalid olid Mihhajlo valitsuse politseirežiimi vastasteks, mistõttu liit Mihhajlo valitsuse ja «Omladina» vahel oli lühiajaline. 1867. aastal ajas valitsus «Omladina» kongressi Belgradis laiali. See viis lõhe tekkimisele Mihhajlo valitsusega. Jälitamine Austria-Ungari valitsuse poolt ja sisemine võitlus «Omladinas» liberaalide ja Svetozar Markoviči juhitud revolut-

sioonilis-demokraatliku suuna vahel viisid 1872. aastal «Omladina» lõhenemisele.

«Omladina» tegevus soodustas Serbia rahva iseteadvuse kasvu ning maa kultuurilise ja poliitilise elu tõusu. Selles seisnes tema positiivne tähtsus.

Liberaalide valitsus. 1869. aasta konstitutsioon

Pärast Mihhajlo tapmist kuulutas sõjaminister Blaznavac, toetudes armeele, Serbia vürstiks Mihhajlo alaealise vennapoja Milan Obrenoviči (1868—1889). Enne tema täisealiseks saamist läks võim riigis regentide Blaznavaci, Rietiči ja Gavriloviči kätte. Rietič oli liberaalide partei parempoolse tiiva juht ning regendivalitsus moodustati liberaalide ja sõjaväeliste ning bürokraatlike ringkondade vahelise tehingu tulemusena, Rietiči mõõdukate reformide programm sai Serbia liberaalide ametlikuks programmiks.

Liberaalide poolt väljatöötatud ja 1869. aastal skuptšina poolt vastuvõetud uus Serbia konstitutsioon ei vastanud täielikult sotsiaal-majanduslikele muutustele, mis olid leidnud Serbias aset 30 aasta jooksul. See oli poolik ja kodanlike reformide läbiviimisel ebajärjekindel, 1869. aasta konstitutsiooni järgi kuulutati Serbia vürstiriik pärilikuks konstitutsiooniliseks monarhiks. Seadusandlik võim kuulus vürstile ja skuptšinale, kes tuli kokku iga aasta, vürsti seadusandlik võim aga oli ulatuslikum kui skuptšinal. Vürstile kuulus seaduste algatamise ja nende lõpliku kinnitamise õigus. Veerandi skuptšina liikmetest määras vürst. Konstitutsioonis kuulutati välja isiku- ja trükivabadus, kuid ei olnud ette nähtud ühingute ja koosolekute vabadust.

Politseile jäid alles samad õigused mis Mihhajlo valitsemise ajal. Ei vähendatud isegi ihunuhtluse andmist. Midagi ei tehtud talupoegade olukorra parandamiseks. Talupoegade rahulolematus avaldus haidukkide liikumise kasvus, millega valitsus pidas otsustavat võitlust. Liberaalide liit konservatiividega näitas liberaalide poolt võitluses võimu eest antud lubaduste valelikkust.

Revolutsioonilis-demokraatlik suund. Svetozar Markovič

Regentide võimutsemine kutsus esile eesrindlike ringkondade rahulolematuse, mis väljendus 1869. aasta konstitutsiooni kriitikas. Nende ringkondade esindajana astus välja Serbia ühiskonnategelane Svetozar Markovič (1846—1875). S. Markovič oli õppinud Peterburi Polütehnilises Instituudis, kus ta lähenes vene revolutsioonilisele noorsoole. Ta tutvus 60-ndate aastate poliitilise kirjandusega, eriti revolutsioonilise demokraatide Herzeni

ja Tšernõševski töödega, kelle ideede järgijaks ta sai. Olles sunnitud poliitiliste sündmuste tõttu Venemaalt lahkuma, asus Markovič hariduse lõpetamiseks elama Šveitsi.

S. Markovič kritiseeris 1869. aasta konstitutsiooni ja liberaalide tegevust, paljastades nende natsionalismi. Ta astus välja bürokraatliku režiimi vastu Serbias ja nõudis rahvaomavalitsuse kehtestamist. Suunates oma peamise kriitika liberaalide pihta, mõistis Markovič hukka nende monarhismi ja näitas, et dünastia ei ole suuteline andma rahvale vabadust.

Markovič tuli järeldusele, et on vajalik kogu Serbia riikliku ja ühiskondliku korra põhjalik ümberkorraldamine rahva huvides. See oli esimeseks Serbia kujuneva revolutsioonilis-demokraatliku suuna väljaastumiseks.

3. TŠERNOGOORIA

Vürst Danilo. Sisereformid

1852. aastal muutus Tšernogooria vürstiriigiks. Peeter II järglane Danilo Stankov ei tahtnud astuda vaimulikku seisusse ja Vene valitsus tunnistas ta vürstiks.

Vürst Danilo (1852—1860) pidas võitlust Tšernogooria riigi sisemise tugevdamise eest, hõimupealikute separatismi vastu. Püüdes luua sõjalist jõudu, millele võiks toetuda, kuulutas Danilo välja vabatahtlike võtmise sõjaväeüksusse. Sellest pidi saama Tšernogooria armee tuum. Peale selle lõi ta väikesearvulise kaardiväe.

Danilo toetus oma pooldajatele senatis ja muutis senati oma võimu kindlustamise vahendiks. Ta koostas koos senatiga Tšernogooria «Üldise seadustekogu» ja saavutas selle vastuvõtmise Rahvaskuptšina poolt (1855). Seadustekogu sisaldas kokkuvõtte tsiviil- ja kriminaalseadustest ning riigikorralduse põhialuseid. Selles oli ka kindlaks määratud riigimaksu võtmise kord. Et maksu õigesti jaotada, viidi läbi maade ja karja loendus, mille järgi määrati maks. Varandusest sõltuva maksu kehtestamine kutsus esile rahulolematuse tšernogoorlaste hulgas, kes ei olnud harjunud makse maksma. Mitmetes vürstiriigi osades esines rahulolematust valitsuse vastu, mille aga valitsus surus karmilt maha.

Reorganiseeriti senat, kes muudeti kõrgemaks kohtuinstantsiks. Iga kuu pidid neli senaatorit ilmuma oma kohuseid täitma.

Vürst Danilo hoolitses hariduse levitamise eest Tšernogoorias. Ta asutas mitu uut kooli eri piirkondades. Cetinje tähtsamas õppeasutuses rajas ta 30 stipendiumi parimate õpilaste jaoks. 1855. aastal saadeti noorsugu Serbiasse ja Venemaale hariduse omandamiseks.

Tšernogooria võitlus Türgiga

Vürst Danilo progressiivsed reformid tekitasid Tšernogooria reaktsiooniliste ringkondade hulgas rahulolematust. Sugukondade juhtide vandenõud ja üksikute suguharude ülestõusud said sobivaks ettekäändeks Türgile, kes ikka veel pidas Tšernogooriat oma võimualuseks territooriumiks. Kui Danilo 1852. aastal, surudes maha piperi suguharu ülestõusu, vallutas Žabljaki kindlustuse, alustasid türklased sõjategevust Tšernogooria vastu. Omer-paša tungis 30 000 mehe suuruse sõjaväega Tšernogooria kallale, kellel oli ainult 3000—4000 võitlejat. Algas tšernogoorlaste kauakestev kangelaslik võitlus Türgi vastu.

Pärast Danilo surma sai vürstiks vojevood Mirko poeg Nikola (1866—1918). Tšernogooria toetas Hertsegoviinat, kes alustas 1861. aastal ülestõusu Türgi vastu. Ülestõusnud nõudsid agraarküsimuse lahendamist maa üleandmise teel neile, kes seda harivad, ja omavalitsuse loomist. Vürst Nikola tõstis omalt poolt üles Tšernogooria sõltumatuse ja talle merele väljapääsu võimaldamise küsimuse. 1862. aastal tungisid Türgi väed Tšernogooriale kallale, kuid said lüüa. Vene ja Prantsuse diplomaatia survel nõustus Türgi rahu sõlmima (1862. aasta septembris). Hiljem astus Tšernogooria, valmistudes uueks heitluseks Türgiga, Balkani Liitu, mille oli loonud Serbia vürst Mihhajlo.

4. BOSNIA JA HERTSEGOVIINA

Sotsiaal-majanduslikud suhted 50—60-ndail aastail

Serblaste ja horvaatidega asustatud Bosnia ja Hertsegoviina kuulusid Türgi riigi koosseisu. Valitsev mõisnike klass koosnes türklastest ja kohalikest islami vastuvõtnud ja türgistunud feodaalidest. Talupoegadel (kmetid) oma maad ei olnud ning nad pidid seda rentima mõisnikelt, kellele nad selle tasuks tegid tegu ja kandsid naturaalkoormisi. Bosnia ja Hertsegoviina, kes olid puht agraarpiirkonnad, olid äärmiselt maha jäänud. Tööstust ei olnud, leidus ainult käsitöötsunfte. Bosnia ja Hertsegoviina vedasid sisse vajalikke tööstuskaupu, väljaveo moodustasid kariloomad ja muud põllumajandussaadused. Kaubanduskodanlus moodustas tähelepanuväärse jõu ja võttis aktiivselt osa rahvuslikust liikumisest.

Rahvuslik vabadusvõitlus.

Et lõpp teha kohalike feodaalide separatistlikule liikumisele, saatis Türgi valitsus 1856. aastal selleks kindral Omer-paša, kes surus maha separatistid ja ühendas mõlemad piirkonnad üheks provintsiks.

Püüdes täielikult allutada Bosniat ja Hertsegoviinat hakkas Omer-paša ristiusku elanikkonnalt relvi ära võtma. Sellele vastuseks algas ülestõus. Ülestõusnud Hertsegoviinast tegutsesid koostöös Tšernogooriaga. Pärast Krimmi sõda seisis ülestõusu eesotsas vojevood Lika Bukalovič. Pärast sõjategevuse lõppemist 1865. aastal kehtestas Türgi neis piirkondades uue administratiivkorralduse. Bosnia ja Hertsegoviina etteotsa pandi vali (kuberner), kelle juurde oli moodustatud nõukogu. Iga aasta pidi tulema kokku esindajate koosolek, mille valimised toimusid tsensuse järgi. Valitud kandidaatidest määras valitsus saadikud. See reform ei suutnud tagada nende alade rahunemist, kristlastest elanikkonna rahulolematus kasvas.

5. KREEKA

Kreeka Krimmi sõja ajal

Krimmi sõja ajal tuli selgesti ilmsiks Türgi võimu alla jäänud kreeklaste alade Türgi ikkest vabanemise püüe. Vastupidi valitsuse poliitikale, kes orienteerus Venemaale vaenulikele lääneriikidele, püüdis rahvas koos Venemaaga võtta osa võitlusest Türgi vastu. Moodustati ülestõusnute väesalku, nende juhid palusid Venemaalt raha ja relvi. Vene valitsus, kes sai aru, et kreeklasi võitluses aidata ei ole võimalik, veenis neid loobuma väljaastumisest, kuid ülestõus puhkes siiski. 1854. aasta algul vallutasid Kreeka kuningriigi väed Karatasose juhtimisel Epeirose ja tungisid Tessaaliasse. Türgi nõudis Kreeka vägede väljaviimist ning alustas pärast Kreeka valitsuse keeldumist sõjategevust. Oma liitlase Türgi abistamiseks okupeerisid Inglismaa ja Prantsusmaa osa Kreeka territooriumist ning aitasid ülestõusu maha suruda.

1862. aasta riigipööre

Välismaalaste ülemvõim riigis, demokraatlike vabaduste puudumine ja majanduse laostumine, mis viis välisriikide avalikule vahelesegamisele finantsasjadesse, põhjustasid maal rahulolematust. 1862. aasta algul puhkesid mitmes linnas (Nauplia, Argos jt.) rahutused. Oktoobris haaras ülestõusude laine mitmeid teisi punkte (Vonica, Patras, Missolunghi), seejärel ka Ateenat. Loodi rahvuskaardiväge, kutsuti kokku rahvuslik-kodanlikest tegelastest (Bulgaris, Kanaris, Rufos) koosnev ajutine valitsus ning kukutati kuningas Otton. Seejärel kokkukutsutud rahvakogu töötas välja konstitutsiooni, milles nähti ette ühekojaline esindus ja varandustsensusega valimisõigus. Inglismaa, kes lubas loovutada

Kreekale Joonia saared, saatis kreeklastele kuningaks Inglise kuningasoo sugulase Taani printsi Georgi. Kahe aasta pärast Joonia saarte võitlus ühinemise eest Kreekaga lõppes.

Kreeta ülestõus

Peamiselt kreeklastest koosnev Kreeta saare elanikkond ägas 1830. aastal taastatud Türgi võimu all. Mitu korda (1841., 1852. ja 1863. aastal) tõusis elanikkond üles välismaise ülemvõimu vastu, kuid sai lüüa. Võitlus teravnes Kreetal uuesti seoses rahvuslik-vabastusliku võitluse elavnemisega Türgi võimule allutatud Balkani poolsaare rahvaste hulgas. 1866. aasta mais saatsid kreetalased Konstantinoopolisse kaebuse Türgi võimude tegevuse kohta. Ülestõusu ajendiks sai kaebuse peale saadetud terav vastus. Loodi ajutine valitsus ja elanikkond kuulutas saare ühinenuks Kreekaga. Türgi alustas sõda ülestõusnutega. Kreetalaste võitlus kutsus välja vabatahtlike juurdevoolu Kreekast ja ka valitsuse salajase abi.

1868. aastal esitas Türgi Kreekale ultimaatumi, milles ta nõudis abi andmise lõpetamist kreetalastele ja ähvardas sõjaga. Pariisis Kreeta küsimuse arutamiseks kokkukutsutud konverents tegi kreeklaste suhtes vaenuliku otsuse. Vene valitsus, kes tegi ettepaneku rahuldada kreetalaste püüdlused, ei suutnud saavutada isegi Kreeka esindajate laskmist konverentsile. Konverents kohustas häälteenamusega, Vene ettepanekut vastu võtmata, Kreekat katkestama vabatahtlike ja relvade saatmise Kreetale ja aitas sel moel türklastel maha suruda ülestõusu.

6. MOLDOVA JA VALAHHIA

Moldova ja Valahhia sotsiaal-majanduslik arenemine XIX sajandi 50—60-ndail aastail

XIX sajandi 50—60-ndate aastate jooksul hakkas seoses nõudmise pideva kasvuga põllumajandussaadustele üha enam tugevnema talupoegade ekspluateerimine Moldovas ja Valahhias. 1851. aastal suurendati talupoegade teoorjust seaduslikul teel. Põllupinda laiendati bojaaride poolt sageli talupoegade maade ekspropriieerimise abil. Kuid hoolimata pärast 1848.—1849. aastat Moldovas ja Valahhias säilinud poolfeodaalse korra valitsemisele toimus vürstiriikides ühiskondliku tööjaotuse arenemine. Jätkus kapitalistlike manufaktuuride kasv ja tekkis vabrikutootmine. 60-ndate aastate keskpaigaks leidus juba 172 ettevõtet, kus kasutati aurujõudu. Vabrikute sisseseaded toodi välismaalt. 50-ndate aastate

lõpul algas nafta tootmine ja 60-ndail aastail raudteede ehitamine, arenes post ja telegraaf.

1860. aastal hakati tunnistama vürstiriikide tolliautonoomiat. Väliskaubanduse bilanss kujunes aktiivseks. Rumeenia varakate klasside kätte koondusid kaubanduse arenemise tulemusena suured rahasummad. Krediidiasutuste puudumine raskendas aga kapitalide liikumist ja võimaldas liigkasuvõtmise levimist.

Üheks oluliseks momendiks majanduslikus arengus oli kaubavahetuse kasv vürstiriikide vahel, rahvusliku turu tekkimine.

Moldova ja Valahhia ühendamine

Pariisi rahu 1856. aastal tõstis üles vürstiriikide juhtimise reorganiseerimise küsimuse. Prantsusmaa kavatses vürstiriikide ühendamise teel luua puhverriiki Venemaa ja Türgi vahele ning segada Venemaa tungimist Balkani poolsaarele. Austria püüdis allutada vürstiriike oma mõjule ja oli vastu nende ühendamisele. Teda toetas Inglismaa, kes kartis, et vürstiriikide ühendamine viib Türgi nõrgenemisele. Venemaa oli ühendamise poolt, et nõrgestada Türgit ja peatada Austria ekspansiooni.

Vürstiriikides endis käis võitlus ühendamise pooldajate ja vastaste vahel. Suurbojaarid ja mõned kodanluse esindajad, kes püüdsid säilitada oma positsiooni valitsuses, esinesid ühinemise vastastena. Ühinemine sai kodanlik-rahvusliku liikumise vormiks. Kodanlus ja väikeaadel olid ühinemise poolt, lootes saada uue riigi etteotsa. Talupoegi sidus ühinemisliikumisega agraarküsimuse lahendamise ja teoorjuse kaotamise lootus.

1858. aastal Pariisis kokkutulnud Pariisi rahulepingule allakirjutanud suurriikide esindajate konverents tunnistas vajalikuks vürstiriikide seadusandluse ühendamise, milleks loodi erikomitee. Vürstiriigid said «Ühendatud vürstiriikide» nimetuse, kuid neile pidid jääma oma valitsejad ja valitsused. Vastupidi Euroopa diplomaatia arvestustele valisid Valahhia ja Moldova esindajate koosolekud mõlema vürstiriigi valitsejaks moldova bojaari Aleksander Kuzu (1859). Hoolimata Türgi protestist ja Austria sõjalistest ettevalmistustest pidid needki riigid Venemaa survel tunnustama ühendamist. Seejärel, 1861.—1862. aasta jookul, teostati vürstiriikide seadusandlike kogude ühendamine ja loodi ühine valitsus.

Vürstiriikide ühendamine kergendas kapitalistlike suhete edasist arenemist ja andis võimaluse rumeenia kodanliku rahvuse formeerumiseks.

Agraarreform

Ühtse riigi loomine ei tähendanud aga agraarküsimuse lahendamist. Seetõttu kasvas talurahva rahulolematus. Talupojad nõudsid reforme. Nende nõudmisi toetasid kodanluse esindajad ja mõned liberaalsed bojaarid.

1863. aastal võeti vastu kloostrimaade sekulariseerimise seadus. Seejärel võttis valitsus eesotsas kodanliku demokraadi M. Kogalnicanuga vastu uue valimisseaduse, mis andis valimisõiguse alates 21. eluaastast kodanikele, kes maksid kindlaksmääratud riigimaksu. See seadus andis bojaaride eesõigustele raske hoobi ja võimaldas saadikutekojas saavutada ülekaalu kodanlusel.

1864. aastal anti välja agraarreformi seadus. See kaotas pärisorjuse ja kuulutas välja talupoegade maaga varustamise, jaosmaa suurus määrati kindlaks olenevalt talupojale kuuluvate tööloomade arvust. Pärisorjuslikele suhetele tehti lõpp väljaostu teel, talupojad pidid väljaostumaksu tasuma 15 aasta jooksul. Reformi tulemusena sai ainult 15 protsenti talupoegadest perekonna kohta keskmiselt 5,7 hektarit maad, ülejäänud pidid leppima vähemaga. Mõisnikele odava kehvikute tööjõu kindlustamiseks keelati viimastel 30 aasta jooksul oma maatüki müümine.

Agraarreform, mis jättis puutumata mõisnike suurmaavalduse, ei rahuldanud talupoegi. Uuesti hakkasid puhkema talupoegade ülestõusud. Reform kutsus samuti esile pärisorjuslaste-bojaaride rahulolematuse. Bojaarid organiseerisid vandenõu, millest võtsid peale konservatiivide osa ka liberaalide partei esindajad. Tuginedes ohvitserkonna toetusele, kukutasid vandenõulased ööl vastu 11. veebruari 1866 võimult A. Kuzu.

1866. aasta riigipööre

Rumeenia troonile valiti Carol I nime all Preisi kuninga sugulane Karl Hohenzollern-Siegmaringen. Võimule tulnud I. Giki reaktsiooniline valitsus viis kuu aega pärast Kuzu kukutamist ellu seaduse põllumajanduslike lepingute kohta, mis legaliseerisid mõisnike ja talupoegade vahel orjastavate lepingute sõlmimise ning kindlustasid mõisnike kasuks politseilise vahelesegamise lepingu rikkumise puhul. Seejärel kokkukutsutud Asutav Kogu võttis vastu uue konstitutsiooni, mis säilitas kahekojalise esinduse, kuid seadis valimistel sisse nelja kuuria süsteemi maaomanike ja kinnisvaraomanike suurendatud ning talupoegade piiratud esindusnormiga.

Carol I reaktsiooniline mõisnike valitsus orienteerus välispoliitikas Austriale ja Saksamaale, mis kutsus kodanlikes ringkondades esile rahulolematuse.

7. ALBAANIA RAHVA VÕITLUS SÕLTUMATUSE EEST

Albaania oli Osmanite impeeriumi mahajäänud feodaalne provints. Palju sajandeid kestnud Türgi ike avaldas rasket mõju albaania rahva sotsiaal-majanduslikule arengule. Ta viis Albaania majanduslike ja kultuuriliste sidemete katkemisele naabermaadega ning feodaalsete suhete, kohati isegi patriarhaalsete igandite säilimisele. Enamik kohalikke feodaale astus islami usku ja asus teenistusse Türgi anastajate juures. Albaania feodaalide liit Türgi anastajatega põhjustas sagedast albaanlaste sõjalise jõu kasutamist võitluseks Balkani poolsaare rahvaste vabadusvõitluse vastu. Enamik Albaania elanikkonnast — talupojad — kannatas nii oma kui ka võõramaalastest feodaalide raske ikke all. Türgi ikke vastu protesti tõstnud elanikkonda hävitati massiliselt.

Kapitalismi arenemine Euroopas, eriti Balkani poolsaarel, tõmbas järk-järgult ka Albaania maailmaturu sfääri. Albaania kaudu käis küllaltki suur transiitkaubandus. Arenesid ja tugevnesid ka sisemised majanduslikud sidemed maa eri rajoonide vahel.

XVIII sajandi lõpuks moodustus Albaania territooriumil kaks majanduslikku keskust: põhjas Skutari (Shkodër) ja lõunas Janina, mille ümber tekkisid feodaalsed ühendused, mis muutusid tegelikult Osmanite impeeriumist sõltumatuks (Mehmed-paša Bušati vürstkond keskusega Skutaris ja Ali-paša Tepeleni keskusega Janinas). Need ühendused tekkisid endiste türgi feodaalide kätte suurte maavalduste koondumise tulemusena. Nad leidsid Janina ja Skutari kaubandusliku kodanluse poolt toetust, kes olid feodaalse anarhia likvideerimisest huvitatud.

Feodaalvürstid ei võidelnud maa vabastamise eest, kuid küllaltki suurte riiklike ühenduste loomine ja võitlus Türgi võimutsemise vastu aitasid objektiivselt kaasa vabadusvõitluse arenemisele ning lõid teatud eeldusi Albaania riikliku ühenduse kujunemisele. Kindla sotsiaalse baasi puudumine põhjustas nende ühenduste hukkumise, mis purustati türklaste poolt pärast visa vastupanu.

XIX sajandi 30—40-ndail aastail viis sultanivalitsus läbi mitmeid reforme, mille eesmärgiks oli Türgi administratsiooni tsentraliseerimine ja kindlustamine Albaanias. Türgi ikke tugevnemisele vastas rahvas stiihiliste ülestõusudega (1835., 1844., 1847. ja 1854. aastal). Nende türklaste poolt julmalt mahasurutud ülestõusude peamise jõu moodustas Albaania talupoegkond. Talurahvaülestõusude kõrgpunkt langeb 1847. aastale, kui Albaania lõunaosas ülestõusu eesotsas seisid populaarsed rahvajuhid Zenel Gioleka ja Rapo Hekali.

XIX sajandi keskpaigas tugevnes liikumine Albaania vabaduse eest, mis oli tihedas seoses teiste Balkani rahvaste võitlusega. Sellesse aega kuulub esimeste vabadusliikumise ideoloo-

gide, «Albaania taassünni» tegelaste tegevus, kellest üks oli Naim Vetilhardži. Albaania vabadusliikumine arenes kapitalistlike suhete tekkimise varasel etapil, seepärast läks liikumise juhtimine feodaalse ladviku kätte, kes ei olnud rahul sultani katsetega piirata tema feodaalseid õigusi ja privileege. Kuid liikumine kasvas üle raamide, mis talle seadsid feodaalsed juhid, ja muutus otsustavaks talurahva ja tekkiva kodanluse võitluseks oma rahva vabastamise eest.

Kolmekümne üheksas peatükk

POOLA RAHVAS 50—60-NDAIL AASTAIL

Poola rahvas Preisi võimu all

Pärast 1848. aasta revolutsiooni lüüasaamist tugevnes reaktsiooni võimutsemise tingimustes rahvuslik ja sotsiaalne ike Poola läänepoolsetel aladel. 1850. aasta agraarreformi abil võtsid mõisnikud läänealade talupoegadelt ära ligi 4 miljonit morgi maad. Tuhanded «vabastatud» poola talupojad pidid maapuuduse tõttu ja maa väljaostumaksude tasumiseks minema juhutöödele. Nende äärmist sõltuvust mõisnikest suurendas veelgi see, et administratiivne võim kohapeal kuulus mõisnikele.

Saksa kolonisaatorid pidasid Poola maid oma agraarprovintsiks ja tarbekaupade turuks, seepärast takistasid nad tööstuse arenemist Poznańis ja Pommeris (Pomorzes). Seal arenes teatud määral ainult põllumajandussaadusi töötlev tööstus, mis oli tihedalt seotud junkurliku maavaldusega. Ainult Sileesias toimus XIX sajandi teise poole algul tööstuse arenemine hoogsamini.

Erakordselt raske oli tööliste elu Sileesias. Tööliste enamiku moodustasid Sileesias hiljuti laostunud poola talupojad. Tööpäev söetööstuses kestis 10 tundi, metallurgiatööstuses 13 ja tekstiilitööstuses 14—18 tundi. Sileesias olid kõige madalamad palgad Euroopas. Tavaliselt said kangrud 2—3 marka nädalas. Sileesia tööliste olukord halvenes 60-ndail aastail veelgi seoses määruse elluviimisega, mis andis ettevõtjatele õiguse oma äranägemise järgi reguleerida töötasu.

XIX sajandi 60-ndate aastate lõpul algas Sileesias ulatuslikum streigivõitlus. Tööliste üldstreik 1869. aastal Watbrzychis oli üks suuremaid Saksamaal.

Rahvusliku rõhumise tugevnemine Poola läänealadel tõi kaasa poola koolide arvu järsu vähenemise, saksa keele õpetamise kohustuslikkuse, poolakate kõrvaldamise administratiivorganitest ning poola keele ja ajakirjanduse tagakiusamise. Samal ajal omandas laia ulatuse Poola maade koloniseerimine, millega käis

kaasas sakslaste maavalduse laienemine ja poolakate oma vähenemine.

1867. aastal läksid kõik Poola maad, mis olid Preisi võimu all, Põhja-Saksa Liitu.

Poola mõisnike privileegide laiendamine Galiitsias

Pärast 1848. aasta revolutsiooni mahasurumist tühistas Austria valitsus 1849. aasta märtsikonstitutsiooni ja rahvuste õigustest kinnipidamise deklaratsiooni. Kuid keisririigi kriis sundis Austria valitsevaid klasse muutma oma taktikat: austria mõisnikud ja kodanlus hakkasid mõnedele rahvustele järeleandmisi tegema. 1867. aastal moodustati Austria-Ungari kaksikriik, 1869. aastal aga anti Galiitsiale autonoomia.

Et lähendada endale poola mõisnikke ja luua neile privilegeeritud seisundit Galiitsias, andis Austria monarhia neile võimaluse ukraina rahva rõhumiseks, tema kultuuri lämmatamiseks ja ukraina keele jälitamiseks. Ukraina koolid ja kultuuriasutused Galiitsias suleti. Koolides, kohtus ja administratiivasutustes pandi maksma poola keel. Õpetus Krakovi ülikoolis muudeti uuesti poolakeelseks, algas Lvovi ülikooli poolastamine. Galiitsias, mille elanikkonnast ligi poole moodustasid ukrainlased, olid seimis ülekaalukalt esindatud poola mõisnikud. Galiitsia asehalduriteks määrati poola aristokraatia esindajaid. Autonoomses Galiitsias ei olnud ainult ukraina, vaid ka poola rahvas rõhutud seisundis ning kannatas julma sotsiaalse ja poliitilise rõhumise all.

Poola mõisnikud kasutasid valitsevat seisundit oma maavalduse kindlustamiseks ja talupoegade ekspluateerimise poolpärisorjuslike vormide säilitamiseks. See aeglustas põllumajanduse kapitalistlikku evolutsiooni ja Galiitsia tööstuslikku arenemist, mille tagajärjel ta jäi majanduslikult Austria-Ungari üheks mahajäänumaks piirkonnaks. Talupojad kannatasid maapuudust (ligikaudu poolel neist ei olnud rohkem kui 5 morgi maad), neid rõhusid arvukad maksud, väljaostumaksud ja orjastavad juhutööd. Samal ajal kuulus poola mõisnikele enam kui pool kogu maast, ligi kaks kolmandikku karjamaadest ja heinamaadest ning peaaegu kõik metsad.

Poola kuningriik 1863. aasta ülestõusu eel

Lüüasaamine Krimmi sõjas ja sellele järgnenud isevalitsuslik-pärisorjusliku korra kriisi teravnemine sundisid tsarismi asuma reformide ja järeleandmiste teele. See tõi kaasa sõjalise diktatuuri mõninga nõrgenemise Poola kuningriigis. Kuulutati välja amnestia poliitilistele vangidele ja väljasaadetutele. Varssavis

avati mitmeid õppeasutusi. 1858. aastal lubati avada poola mõisnikke ühendav põllumajandusselts. Kuid need ebaolulised järeleandmised ei tähendanud veel reaktsioonilisest poliitikast lahtiütlemist. Tsaar Aleksander II ähvardas poolakaid, et ta oskab peatada igaüht, kes laseb end kaasa kiskuda «teostamatutest unistustest» sõltumatust Poolast.

XIX sajandi keskpaigas toimusid Poola kuningriigis majandussuhete alal tunduvad muudatused. Neid iseloomustas tööstusliku tootmise pidev kasv. Tekkisid suured vabrikud, eriti tekstiilitööstuses. Kiiresti arenesid uued tööstuskeskused. Näiteks Lodzi elanikkond kasvas XIX sajandi algul mõneltsajalt inimeselt 1860. aastaks 32 000-ni. Tööstuse kasvu Poola kuningriigis soodustas Venemaaga majanduslike sidemete tihenemine, mis eriti intensiivistus pärast tollipiiri kaotamist 1851. aastal Venemaa ja Poola kuningriigi vahel. Suur tähtsus tööstuse arengule oli transpordiolude paranemisel. 40-ndate aastate lõpul lõpetati raudtee ehitamine, mis ühendas Varssavit Krakovi ja Dombrowa kivisöebasseiniga. 60-ndate aastate algul ehitati valmis Varssavi—Peterburi, Varssavi—Bydgoszezi raudtee ja haruraudtee Lodzi.

Kapitalism tungis ka põllumajandusse. 40—50-ndail aastail kihutati talupoegi massiliselt nende maatükkidelt minema; 1863. aasta ülestõusu eel oli maatute talupoegade arv kasvanud kuni 40 protsenti. Tunduvalt suurenes ka väikemaapidajate arv. Suurmõisnikud hakkasid oma latifundiumides kasutama maatute ja kehvtalupoegade tööd, aga teotööd, mis muutus üha vähetasuvamaks, hakkasid nad asendama hinnusega (tšinsiga). Kuid enamikus mõisamajanditest jäi teotöö valitsevaks ning säilisid ka mitmesugused feodaalkoormised. Kõik see aeglustas siseturu kasvu ja pidurdas maa edasist majanduslikku arengut. Ulatuslikumaks üleminekuks uutele, kodanlikele tootmissuhetele oli tarvis likvideerida feodaalkord.

Talurahvaliikumise kasv 1861.—1862. aastal Poola kuningriigis

Talupoegade minemakihutamine nende maalt ja rohkearvulised feodaalkoormised põhjustasid talupoegade rahutusi, mis tugevnesid eriti 1861. aasta kevadel, kui paljud poola talupojad katkestasid kuulduste mõjul Venemaa talupoegade «vabastamisest» teotegemise ja teiste koormiste täitmise. 1861. aasta aprillis haarasid talurahvarahutused kuningriigi 39 maakonnast (powiat) 31. Talupojad nõudsid teoorjuse ja teiste koormiste kaotamist, maa talupoegadele omandiks andmist igasuguse väljaostumaksuta ja servituutide säilitamist. Kartes talurahvaliikumise kasvu Poola kuningriigis ja selle ühinemist talurahvaliikumisega Venemaal, olid tsarism ja poola mõisnikud sunnitud hakkama tegelema talurahvareformi projektidega Poolas. Põllumajandus-

selts esines ettepanekuga asendada teoorjus hinnusega. Tsaari ukaasiga 16. maist 1861 asendati teoorjus (1. oktoobrist 1861) rahalise maksuga. Kehtestades teoorjuse asemel kõrge rahalise maksu, ei vabastanud ukaas poola talupoegi ülejäänud koormistest. See ei rahuldanud talupoegade lootusi ning kutsus esile uue talurahvarahutuste tõusulaine 1861. aasta sügisel, mis haaras 26 Poola kuningriigi maakonda. Katkestanud teotegemise, ei tasunud talupojad ka rahalisi makse. Küla «rahunemist» ei suutnud tagada ka ukaas 5. juunist 1862. See ukaas kaitses kõiki mõisnike privileege ja nende erandlikku õigust maad omada, kuid muutis talupojad mõisamaa ajutisteks rentnikeks. Rahutused Poola külas ei lõppenud.

Rahvusliku vabadusliikumise kasv

Talurahvaliikumise kõrval kasvas tunduvalt ka rahvuslik vabadusliikumine. Kõikjal tekkisid ja arendasid aktiivset tegevust salajased ringid. 1860. aasta sügisel algasid rahva patriootilised manifestatsioonid, mis kestsid terve 1861. aasta ja haarasid kogu maad. Sellest liikumisest võtsid osa käsitöölised ja töölised, õppiv noorsugu, laostunud šlahta ning väikekodanlus. 1861. aasta sügisel kehtestati Poola kuningriigis sõjaseisukord ja algasid karmid repressioonid manifestatsioonist osavõtjate kallal, kuid poola rahvas jätkas võitlust oma rahvuslike õiguste ja vabaduse eest.

Rahvuslikus vabadusliikumises võis eristada kaht poliitilist suunda: «*valged*» ja «*punased*». «Valged» astusid välja poola mõisnike ja kodanluse huvides. Nad kartsid rahvaliikumist ja olid revolutsioonilise liikumise vastu, mis taotles Poolale sõltumatust. Nad püüdsid ainult kasutada tsarismi raskusi Poola kuningriigi autonoomia taastamiseks 1815. aasta konstitutsiooni alusel ja Poola territooriumi laiendamiseks ukraina, valgevene ja leedu maade arvel. Kui «valged» kaotasid lootuse saavutada tsarismilt järeleandmisi nendes küsimustes, seostasid nad, nagu «Hôtel de Lambert'gi» (vürstide Czartoryskite residents Pariisis), oma püüdlused šlahta-Poola taastamisele Lääne-Euroopa suurriikide Vene-vastase poliitikaga.

«Punased» pakkusid sotsiaalselt koosseisult äärmiselt kirjut pilti, ja see põhjustas nende hulgas kahe peamise voolu tekkimise: *vasakpoolne*, revolutsioonilis-demokraatlik, ja *parempoolne*, natsionalistlik suund, mis kaldus «valgete» poole. Vasakpoolne tiib astus välja «valgete» ja «Hôtel de Lambert'i» poliitika vastu ning suunas oma jõupingutused ülestõusu ettevalmistamisele sõltumatu demokraatliku Poola eest. Selle tiiva parimateks esindajateks olid Jaroslav Dombrowski (hiljem Pariisi Kommuuni kindral), Valeri Wroblewski (samuti kommuuni kindral ja I Internatsionaali Peanõukogu liige), Sigismund Sierakowski — Tšernõševski, Herzeni ja Ševtšenko sõber, Sigismund Padlewski jt.

Nad sidusid sõltumatu Poola taastamise talupoegade vabastamisega ning poola ja vene rahva ühise võitlusega tsarismi vastu. 1862. aasta esimesel poolel moodustasid killustatud ringid ja ühingud ühtse ülestõusnute organisatsiooni eesotsas Rahvusliku Keskkomiteega. Ülestõusnute organisatsiooni juhiks oli J. Dombrowski, kes saadeti 1862. aasta algul sõjaväeteenistusse Varssavis. Pärast tema arreteerimist 1862. aasta augustis hakkas juhtivat osa Rahvuslikus Keskkomitees etendama I. Padlewski. Ülestõusnute organisatsioon Poola kuningriigis seadis oma otseseks eesmärgiks relvastatud ülestõusu ettevalmistamise Poola rahvuslikuks vabastamiseks ja tema ühiskondliku korra demokratiseerimiseks.

Et ennetada küpsevat ülestõusu, külvas tsarism poola rahva üle uute repressioonidega, kuid püüdis samal ajal jätta Poola kuningriigi rahvusliku ja administratiivse autonoomia «taastamise» muljet. Kuulutati välja Riiginõukogu ning maakonna- ja linnaraadade taastamine. Poola kuningriigi valitsemisse tõmmati kaasa poola aristokraatia esindaja markii Wielepolski. 1862. aasta mais määrati ta tsiviilvalitsuse ülemaks, tsaari vend suurvürst Konstantin aga Poola kuningriigi asehalduriks. Kuid ei repressioonid ega väljakuulutatud «reformid» ei suutnud enam ülestõusu ära hoida.

Vene-poola revolutsionääride liit

Revolutsiooniline situatsioon Venemaal ja Poola kuningriigis, ühised isevalitsuse pärisorjusliku korra vastase võitluse tingimused ning ülesanded tegid poola ja vene demokraatia liidu mitte ainult võimalikuks, vaid ka hädavajalikuks. «Kolokoli» väljaandjad, Vene sõjaline organisatsioon Poola kuningriigis, ühing «Zemlja i Volja», kes töötasid välja plaane ülestõusuks Venemaal, püüdsid sõlmida liitu poola revolutsionääridega.

«Punaste» vasakpoolse tiiva esindajad, kes etendasid aktiivset osa ülestõusu ettevalmistamisel, said väga hästi aru, et edu saavutamine võitluses vabaduse ja Poola sõltumatuse eest on võimatu ilma liiduta vene revolutsioonilise liikumisega. 1862. aasta septembris saatis Rahvuslik Keskkomitee oma esindajad läbirääkimisi pidama «Kolokoli» väljaandjatega. Erinevalt vene revolutsionääridest pidasid keskkomitee esindajad talurahvaküsimust Poola jaoks teisejärguliseks. Nad seadsid esiplaanile rahvusküsimuse, mõned neist aga nõudsid Poola taastamist 1772. aasta piirides. Kuid A. I. Herzeni mõjul nõustusid komitee esindajad tunnustama üldise vabadusvõitluse peaülesandena «talupoegade varustamist maaga ja rahvaste võrdõiguslust». Nad tunnustasid ukraina, valgevene ja leedu rahva õigust ise otsustada oma saatuse üle. Nende printsiipide alusel pidasid «Kolokoli» väljaandjad võimalikuks sõlmida Vene-Poola revolutsiooniline liit. Need-

samad põhimõtted said läbirääkimiste aluseks poola ülestõusuorganisatsiooni ja ühingu «Zemlja i Volja» esindajate vahel 1862. aasta detsembris Peterburis. Sõlmides kokkuleppe poola revolutsionääridega, said vene revolutsioonilised demokraadid aru, et poola rahvusliku vabadusliikumise edu tingimuseks on selle muutmine Vene isevalitsuse vastase ülestõusu koostisosaks.

Poola ülestõus 1863. aastal

1863. aasta jaanuaris puhkenud Poola ülestõus oli otseseks tagajärjeks situatsioonile, mis kujunes 60-ndate aastate algul Poola kuningriigis ja Vene keisririigis.

Ülestõusu puhkemise ajendiks sai otsus nekrutite võtmise kohta juba ette koostatud nimekirjade järgi. Teade värbamisest kutsus kõikjal esile rahutuse, eriti Varssavis. Ööl vastu 23. jaanuari algas ülestõus. Seda juhtis «punaste» Rahvuslik Keskkomitee, kes kuulutas end ajutiseks rahvuslikuks valitsuseks. Koos käsitööliste, tööliste ja õppiva noorsooga võttis ülestõusust aktiivselt osa väikekodanlus ja šlahta. Mitmes kohas võtsid ülestõusust osa ka talupojad (Podlásie, Plocki vojevoodkond jm.).

Esimesel ülestõusu päeval avaldas ülestõusnute valitsus manifesti, mis kuulutas välja maa rahvusliku sõltumatuse, rahvusliku ja poliitilise üheõiguslikkuse, talupoegade vabastamise ja nende maaga varustamise ilma väljaostuta, kusjuures mõisnikele pidi maksma tasu riik. Need progressiivsed ja feodalismivastased põhimõtted moodustasid ülestõusuorganisatsiooni tegevuse peamise sisu seni, kuni tema eesotsas seisid «punaste» vasakpoolse revolutsioonilise tiiva esindajad. Parimad neist läksid veelgi kaugemale ja nõudsid mõisnike maavalduse täielikku likvideerimist. Kuid enamik «punastest» kuulus parempoolsesse tiiba ning kartis talupoegade laialdast osavõttu ülestõusust ja selle muutumist rahvarevolutsiooniks. Kogu «punaste» parempoolse tiiva praktilist tegevust juhtis Poola 1772. aasta idapiirides taastamise nõudmine. Hoolimata selle osa poola rahva saatusest, kes oli Saksa ja Austria ikke all, taotles «punaste» parempoolne tiib Ukraina, Valgevene ja Leedu maade haaramist. Need rahvavastased, natsionalistlikud taotlused tugevnesid iseäranis pärast «valgete» liitumist ülestõusuga 1863. aasta veebruaris.

«Valgetega» seotud šlahtitšite ja kodanluse ringkonnad olid ülestõusu vastu. Nad liitusid sellega Inglis- ja Prantsusmaa «poolasõbralike» väljaastumiste mõjul, aga ka seepärast, et nad püüdsid haarata enda kätte juba puhkenud ülestõusu juhtimist. Liitunud ülestõusuga, kasutasid «valged» ära «punaste» kõhklemist ja ebajärjekindlust ning saavutasid kogu ülestõusnute valitsuse välispoliitika üleandmise «Hôtel de Lambert'ile». Täites selle rühmituse nõudmisi, püüdsid «valged» võtta ülestõusult revolut-

sioonilise suunitluse ja anda talle vaid Vene-vastase, natsionalistliku iseloomu. Nad levitasid ülestõusnute hulgas illusiooni Lääne-Euroopa riikide «abist» Poola taastamisel ja püüdsid muuta ülestõusu relvastatud demonstratsiooniks, mis pidi olema ettekäändeks lääneriikide interventsioonile Venemaa vastu. «Valgete» ja «Hôtel de Lambert'i» rahvavastane, natsionalistlik poliitika andis end tunda ülestõusu käigus ja oli tema lüüasaamise üheks peamiseks põhjuseks. «Punaste» vasakpoolne osa astus korduvalt «valgete» vastu ja ajas neid välja valitsuse koosseisust. 1863. aasta jooksul toimus mitu riigipööret, mille tulemusena ülestõusnute valitsuse koosseis muutus. 17. oktoobril 1863 kukutati viimane «punaste» valitsus ja kehtestati Traugoti diktatuur. Esindades mõõdukate šlahtitšite huve, kuulus Traugott nende siiraste patriootide hulka, kelle vaated evolutsioneerusid vasakule. Ta sai aru, et ülestõusul on eeldusi õnnestumiseks ainult üldrahvaliku ülestõusuna. Olles asunud juhtimise juurde ülestõusu languseperioodil, püüdis Traugott liikumist elustada üldise maakaitseväe loomise teel. Ta veenis šlahtat täitma jaanuarimanifestis talurahvale antud lubadusi ning ähvardas valju karistusega, kuid ülestõusu elustada Traugotil siiski ei õnnestunud.

1863.—1864. aasta ülestõus piirdus tsaaririigile kuuluva Poola osaga. Mingeid väljaastumisi Poola läänealadel ja Galiitsias ei toimunud. Kahtlemata tundsid nende alade poolakad ülestõusule kaasa. Galiitsia territooriumil käis ülestõusnute salkade formeerimine, Galiitsia ja Poola läänealade kaudu hangiti ülestõusnutele relvi. Paljud poolakad Poznańi piirkonnast ja Galiitsiast läksid üle piiri ning astusid ülestõusnute väesalkadesse, võitlesid tsaariarmee vastu. Õige suurt vastukaja leidis 1863.—1864. aasta ülestõus poola elanikkonna, eriti šlahta ja linnakodanike hulgas Ukrainas, Valgevenes ja Leedus.

Lääne-Euroopa suurriigid ja Poola ülestõus

Ülestõus, mis algas Poola kuningriigis, kutsus esile Preisi valitsuse suure rahutuse. Soovist end kindlustada ülestõusu levimise vastu Poola läänealadele ja et ära hoida mistahes ohtu junkurliku Preisi režiimile Poola ülestõusu edu puhul, saatis Preisi valitsus Poznańisse uusi sõjaväeüksusi. Samal ajal aga otsustas ta kasutada ära kujunenud olukorda tsarismile lähenemiseks. 1863. aasta veebruari algul sõlmiti Peterburis Vene-Preisi konventsioon. See ei näinud ette Preisi otsest sõjalist abi Vene valitsusele võitluses ülestõusuga. Ometi blokeeris Preisi valitsus Poola kuningriigi piiri, interneeris poola ülestõusnute väesalku, kes tulid Preisi territooriumile, andis ülestõusnuid tsaarivõimudele välja, korraldas poolakate arreteerimisi Poola läänealadel.

Preisi valitsuse selline tegevus nõrgestas ülestõusnute jõude ja kiirendas ülestõusu lüüasaamist.

Inglismaa, Prantsusmaa ja Austria nägid Vene-Preisi lähenemises ohtu oma huvidele. See oligi üheks nende Poola-sõbralike diplomaatiliste väljaastumiste põhjuseks ülestõusu ajal. Olles sõnades Poola taastamise poolt, püüdsid nad tegelikult ainult Vene-Preisi lähenemist nurja ajada. Pidades silmas Venemaa nõrgestamist ja isoleerimist rahvusvahelisel areenil, lootis Inglise valitsus sellega teha lõppu ka Prantsuse-Vene liidu võimalusele. Vene-vastasesse kampaaniasse lülitus aktiivselt ka Vatikan, kes püüdis anda ülestõusule natsionalistlikku ja religioosset iseloomu. Teiseks asjaoluks, mis sundis Lääne-Euroopa suurriike 1863. aasta kevadel välja astuma Poola-sõbralike avaldustega, oli demokraatliku üldsuse surve, kes nõudis efektiivse abi osutamist poola rahva vabadusvõitlusele, aga ka püüd kõrvale juhtida oma maade ühiskondliku arvamuse tähelepanu siseolukorralt.

Poola rahva ja tema vabadusvõitluse tõelisteks kaitsjateks olid demokraatlikud jõud eesotsas Marxi ja Engelsiga. Nad paljastasid Lääne-Euroopa valitsuste salasepitsuste tõelisi eesmärke ja seadsid neile vastu Euroopa proletariaadi nõudmise sõltumatu, demokraatliku Poola taastamise kohta.

Vene avalikkus ja Poola ülestõus

Poola rahvuslik vabadusliikumine leidis laialdast vastukaja Venemaal. Liberaal-pärisorjuslik leer, kes eitas üldse Poola õigust sõltumatusele ja rahvuslikule autonoomiale, nõudis ülestõusu otsustavat mahasurumist Poola kuningriigis ja sõjalise diktatuuri kehtestamist seal. Revolutsioonilis-demokraatlik leer kaitses sõltumatu Poola loomise nõuet ja toetas poola rahva vabadusvõitlust. «Ei saa alata vabaduse ajastut oma kodumaal, kokku tõmmates nööri naabri kaelas,»[1] kirjutas Herzen. «Kolokoli» veergudel, revolutsioonilistes proklamatsioonides, revolutsioonilise demokraatia tsaari-Venemaal ilmuvates häälekandjates «Sovremennik» ja «Russkoje Slovo» propageeriti sõltumatu Poola ja vene ning poola rahva tsarismivastase ühise võitluse ideesid. 1863. aasta ülestõusu ajal andsid «Kolokoli» kirjastajad ja ühing «Zemlja i Volja» välja ning levitasid proklamatsioone, mis kutsusid solidaarsusele poola rahva vabadusvõitlusega, organiseerisid raha kogumist poola ülestõusnute abistamiseks. Vene revolutsionäärid, sõjalise organisatsiooni liikmed Poola kuningriigis, eesotsas Andrei Potebnjaga, võtsid vahetult osa 1863. aasta Poola ülestõusust. 1863. aasta kevadel, Poola ülestõusu kulminatsiooni ajal, tegid ühingu «Zemlja

[1] А. К. Герцен, Полное собрание сочинений под редакцией М. К. Лемке, т. XV, lk. 514.

i Volja» liikmed katset alustada ülestõusu Venemaal (niinimetatud Kaasani vandenõu). Vene revolutsiooniliste demokraatide lootused sellele, et talurahvarevolutsioon Venemaal leiab aset 1863. aasta kevadel, ei õigustanud end. Vastupidi, Venemaal algas sel ajal revolutsioonilaine alanemine. Ei kasvanud talurahvarevolutsiooniks üle ka Poola ülestõus. Ta lähenes silmanähtavalt mõõnale.

1863. aasta ülestõusu lüüasaamine ja selle ajalooline tähtsus

1863. aasta keskel intensiivistas tsarism pealetungi poola ülestõusnute vastu. Poola kuningriiki, Leedusse ja Valgevenesse, kus ülestõusnute salgad tegutsesid, saadeti suured sõjaväed. Halastamatute repressioonidega surusid nad maha ülestõusuliikumise. 1864. aasta kevadel arreteeriti Traugoti valitsus ning suvel ja sügisel purustati viimased partisanisalgad. Pärast ülestõusu mahasurumist Poola kuningriigis kehtestati seal sõjaline diktatuur, alustati sunniviisilist venestamist, hävitati möödunud rahvusliku autonoomia jäänused.

Ehkki 1863. aasta ülestõus lõppes ebaõnnestumisega, etendas ta tähtsat osa poola rahva ajaloos. See oli revolutsiooniline väljaastumine rahvusliku rõhumise ja feodaalse korra vastu. Ülestõus, nagu märkis F. Engels, oli otseselt määratud «talupoegade vabastamiseks ja maa nende omandusse andmiseks».[1] Rahva revolutsiooniline pealetung kiskus tsarismilt välja agraarreformi, mis tagas feodaalkorra purustamise poola külas. 1863. aasta ülestõusul oli suur tähtsus ka Euroopa demokraatia jõudude koondamisel. Ta oli üheks lähtemomendiks Esimese Internatsionaali moodustamise ajaloos.

1864. aasta agraarreform ja selle tähtsus

Kartus, et suured talurahvahulgad lähevad üle ülestõusnute poolele, püüe talupoegi isoleerida ja kergendada ülestõusu mahasurumist, kiirendas tsaarivalitsuse reformide läbiviimist Poola kuningriigis. Ukaas agraarreformi kohta avaldati 19. veebruaril 1864. aastal. Selle ukaasi järgi olid reformi läbiviimise tingimused talupoegadele palju soodsamad kui 1861. aasta reformi omad. Poola talupojad said nende kasutuses olnud maa täielikeks valdajaiks. Nad säilitasid servituudid, vabastati kõikidest kohustustest ja mõisnike kohtuhärrusest. Samal aastal väljaantud ukaas gmina (valla) omavalitsuse kohta likvideeris selle seisusliku

[1] Ф. Энгельс, Эмигрантская литература, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, lk. 222.

(šlahtitšliku) iseloomu ja andis kõigile talupoegadele, kes omasid rohkem kui 3 morgi maad, õiguse osa võtta omavalitsuse valimistest.

Kuid see kodanlik reform, mis viidi läbi pärisorjusliku valitsuse poolt, peaaegu ei puudutanud mõisnike maavaldust (konfiskeeriti vaid väike osa ülestõusust osavõtnud šlahta maadest). Mõisnike kätte jäi rohkem kui pool kogu maast. Ehkki ukaas reformi kohta väljaostu vormiliselt ette ei näinud, hakati seda faktiliselt siiski sisse nõudma maamaksu näol. See tingis võlaorjuse ja teiste pärisorjuse igandite püsimise pikemaks ajaks.

Neljakümnes peatükk

HISPAANIA XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL

Agraarsuhted Hispaanias

XIX sajandi keskel jäi Hispaania ikka veel peamiselt agraarmaaks: põllumajandus oli tema majanduselu aluseks. Kodanlike revolutsioonide perioodil XIX sajandi esimesel poolel teostatud agraarreformide tulemusena kaotati senjööride feodaalõigused, kuid talurahvas, kes võttis nendest revolutsioonidest aktiivselt osa, maad ei saanud. Endised vasallid muutusid sõltuvateks rentnikeks ja põllutöölisteks. Arvukad talurahva ülestõusud ei suutnud muuta seda olukorda. 1844. aastal loodi esmajoones talurahvaliikumise mahasurumiseks eriline politsei — tsiviilkaardivägi, kes sai suurmaaomanike toeks.

Agraarsed ümberkorraldused XIX sajandi esimesel poolel võimaldasid kodanlustunud hispaania mõisnikel suurendada oma valdusi peamiselt kiriku- ja kuningamaade kokkuostmise teel. Ühtlasi ostis ka kodanlus maad kokku. Kodanlustunud mõisnike huvid põimusid üha tihedamalt suurkodanluse huvidega. Need klassid püüdsid säilitada orjastavaid tingimusi ja teisi feodaalseid igandeid, mis aitasid kaasa talupogade ekspluateerimise kasvule. Niiviisi kujunes majanduslik alus nende klasside liiduks. Kodanlustunud maa-aadli huve väljendas «mõõdukate liberaalide» partei, kelle eesotsas seisis silmapaistev poliitikategelane kindral Narvaez. Suurkodanluse, peamiselt kaubandusliku ja rahandusliku kodanluse huve kaitses edumeelsete partei.

Kapitalismi arenemine Hispaanias. Tööstuskodanlus

Juba XIX sajandi 40-ndail aastail hakkas Hispaanias märgatavalt arenema mehhaniseeritud tekstiilitööstus, eelkõige puuvillatööstus. Tõsi küll, umbes 90 protsenti puuvillatööstusest oli kontsentreeritud ainuüksi Katalooniasse, Barcelonasse ja tema ümbrusse. Hispaania tekstiilitööstus töötas peamiselt siseturu ja

Lõuna-Ameerika turgude jaoks, kuhu kuni sajandi lõpuni eksporditi suurem osa toodangust.

50—60-ndail aastail esines Hispaanias mäetööstuse tugev tõus: 1861. aastal ulatus söe ja rauamaagi toodang rahalises arvestuses 120 miljoni peseetani (1844. aastal 33 miljonit).

1848. aastal avati esimene raudteeliin Barcelonast Matarosse. Raudteede ehitamine edenes võrdlemisi aeglaselt. Ajavahemikus 1855—1868 ehitati keskmiselt 280 kilomeetrit raudteid aastas, peamiselt Prantsuse ja Belgia väliskapitaliga. Tööstuse arenemine soodustas väliskaubanduse kasvu, mis 20 aasta jooksul — 1850—1870 — suurenes rohkem kui kolm korda.

Tööstuse arenemisel Hispaanias esines tõsiseid takistusi. Feodalismi igandite püsimine piiras siseturu kasvu. Välismaa kaupade sisseveo ergutamise poliitika madalate tollitariifide näol raskendas Hispaania tööstuse arenemist.

Tööstuskodanlus pidas visa võitlust kõrgete kaitsetollide eest. Selleks organiseerisid Kataloonia töösturid juba 40-ndail aastail nn. Kataloonia Industriaalse Instituudi.

Tööliste olukord Hispaanias

Töölised kannatasid Hispaanias nii kapitalistliku ekspluateerimise kui ka kapitalistlike suhete puuduliku arenemise all. Üsnagi ebatäpsed andmed 1861. aastast näitavad, et Hispaanias oli 230 000 tööstuses töötavat elanikku ja umbes 600 000 käsitöölist. Töölised olid laiali väikeettevõtetes, peamiselt puuvillatööstuse ettevõtetes (neis oli ainuüksi Kataloonias 1860. aastal tegevuses 125 000 inimest) ja töökodades.

Tööliste palk oli madal, tööpäev kestis 12—16 tundi. Halastamatult ja laialdaselt ekspluateeriti laste ja naiste tööd. Nagu teisteski maades esines Hispaania töölisliikumine paljude aastate jooksul primitiivsel kujul. Enne tõeliste, terveid tootmisharusid hõlmavate ametiühingute tekkimist loodi nn. vastastikuse abistamise ühingud, mis muutusid koos klassivastuolude kasvu ja süvenemisega kapitalile vastupanemise vahendiks. Alates 1839. kuni 1867. aastani tekkis umbes 30 tööliste assotsiatsiooni, nendest 11 Kataloonias. Pärast töölisorganisatsioonide keelamist reaktsiooniaastail jätkasid paljud neist võitlust illegaalselt. XIX sajandi 40—50-ndail aastail levisid tööliste hulgas kiiresti utopistliku sotsialismi ideed.

Hispaania poliitiline elu

Hispaanias kuulus valitsev seisund suurmaaomanikele ja kõrgematele sõjaväeametnikele, nende huvidele vastas konstitutsiooniline monarhia.

Vatikaniga 1851. aastal sõlmitud konkordaadi kohaselt lõpetati kirikumaade konfiskeerimine, kloostrite ja kirikute müümata jäänud maad anti neile tagasi.

Õukonnas valitses korruptsioon ja vargus. Maksud kasvasid. Finantskodanlus sai õukonna pillamisest kasu. Riigivõlg tõi talle protsentide näol hiiglasuuri sissetulekuid. Vaadeldaval perioodil läks suur osa riigi sissetulekutest (1853. aastal 213 miljonit reaali) protsentide tasumiseks riigivõlalt, mis iga aastaga kasvas.

1854. aastal muutus rahulolematus valitseva kamariljaga üldiseks. Suurkodanluse hulgas põhjustas rahutust finantsolukord. Võlgnevus kõige pakilisemate maksete osas ulatus peaaegu 253 miljoni reaalini. Üldise nördimuse kutsus esile seadus maksude maksmise kohta kuue kuu eest ette.

Hispaania poliitilises elus etendas XIX sajandi esimesel poolel tähtsat osa sõjaväki. Aastail 1830—1854 muutus Hispaania sõjaväki auahnete kindralite tööriistaks õukonna sõjaväe võimule allutamisel.

1854.—1856. aasta kodanlik revolutsioon

Suurkodanlus ja sõjaväeline opositsioon valmistasid ette riigipööret, mida nad lootsid teostada ilma rahva aktiivse osavõtuta. 28. juunil 1854 tõusid Madriidi lähedal üles sõjaväeosad kindral O'Donnelli juhtimisel. O'Donnellil tuli aga kaotuse kartusel võtta oma üleskutsesse, mis anti välja Manzanaresi (sellest tuleb ka tema nimetus — Manzanaresi Programm), rahvamasside nõudmised: kutsuda kokku uus kortes, saata maalt välja valitsev kamarilja, vähendada riigi kulutusi ja alandada makse, luua rahvuslik miilits, kehtestada trükivabadus jt. 17. juulil, kui O'Donnelli väed pidasid võitlust kuningavägedega, tõusid töölised, käsitöölised ja üliõpilased Madriidis üles. Nende loosungiteks olid: «Vabadus ja konstitutsioon!», «Surm Christinale!» (kuninganna ema). Ülestõusnud ründasid Christina lossi ja kõige vihatumate ministrite maju. Kuningaväed sunniti taganema. Ülestõusuga, mis haaras kiiresti kogu maa, kaasnes revolutsiooniliste huntade ja ühiskondliku julgeoleku komiteede loomine kohtadel. Kataloonias kestis ülestõus kuni 14. augustini. Töölisorganisatsioonid tulid siin põranda alt välja ja seadsid endale eesmärgiks võitluse töötingimuste parandamise eest. 30. juulil oli Isabella sunnitud võimu üle andma O'Donnellile ja progressiivse partei liidrile Esparterole, kes oli juhtinud ülestõusu Aragoonias. Moodustati valitsus kodanlustunud aadli ja suurkodanluse esindajatest.

Uus valitsus võttis vastu seadused kirikumaade konfiskeerimise, rahvamiilitsa organiseerimise ja kortese kokkukutsumise kohta. 1855. aastal võttis kortes vastu uue konstitutsiooni, mis kordas 1837. aasta konstitutsiooni põhisätteid: rahvuse suveräni-

teel, kortesele eelarve kinnitamise õigus, trükivabadus jne. Uus valitsus, kes kajastas suurkodanluse ja kodanlustunud aadli huve, jätkas raha muretsemiseks enamiku vanade maksude väljapressimist. Dekreetidega 1. maist 1855 ja 11. juulist 1856 alustati uuesti kiriku- ja kloostrimaade müümist. Kuid samaaegselt kuulutati välja ka kogukonnamaade ja kõlvikute müük, mis tähendas talupoegade riisumist, kellele kogukonnamaade ja teiste kõlvikute kasutamine oli põliseks tavaks, iidseks õiguseks, millel oli suur majanduslik tähtsus. Nimetatud dekreedid süvendasid veelgi rohkem klassilist diferentseerumist külas ning suurendasid rentnike ja põllutööliste arvu. 1864. aastal oli Hispaanias 2 390 000 põllutöölist.

Dekreedid kogukonnamaade müügi kohta jätsid revolutsiooni ilma talurahva toetusest. Talupoeg eemaldus lõplikult liberaalsest kodanlusest ja hakkas 1897. aastast peale võitlema kogukonnamaade tagastamise eest ning organiseeris mitu ülestõusu.

Seega vastasid 1854.—1856. aasta kodanliku revolutsiooni ajal vastuvõetud agraarseadused suurkodanluse ja kodanlustunud aadli huvidele.

1854.—1856. aasta revolutsiooni ajal omandas laialdase ulatuse streigiliikumine. 1854. aasta suvel olid töölisorganisatsioonid Barcelonas ühinenud föderatsiooniks «Klasside Liidu» nimetuse all. See oli ametiühingu tüüpi massiline töölisorganisatsioon oma vastastikuse abistamise kassa ja haridusseltsidega. «Klasside Liit» juhtis paljusid streike. 1855. aasta juulis oli ainuüksi Kataloonias 80 000 organiseeritud töölist. Tööliste võitlus kodanlusega omandas Kataloonias 1855. aasta aprillist kuni juunini sellise ulatuse, et rajooni tööstus oli peaaegu paralüseeritud. Espartero ja O'Donnelli valitsus püüdis töölisliikumist maha suruda; ta keelas töölisorganisatsioonid ja kuulutas kogu Kataloonias välja sõjaseisukorra. Vastuseks sellele kuulutati 2.—11. juulini 1855 Barcelonas välja esimene Hispaania üldstreik, mis leidis vastukaja kogu Kataloonias, Sevillas ja mitmetes Andalüüsia linnades.

Barcelonas võttis sellest streigist osa 40 000 töölist. Streikijad ehitasid barrikaade ning võitlesid punaste lippude all sõjaväe ja politseiga. Streikijad nõudsid 10-tunnilist tööpäeva, palga suurendamist, alaealiste (kuni 12-aastaste) töö keelamist, ühinemisvabadust ning tööliste ja peremeeste segakomisjonide loomist töökonfliktide reguleerimiseks. Viimane nõudmine iseloomustab Hispaania tolleaegse töölisklassi ebaküpsust.

Kuninga sõjaväed surusid revolutsioonilised väljaastumised maha. Kohalikud huntad ja töölisorganisatsioonid saadeti laiali. Kuid revolutsioonilise liikumise mahasurumine mõjus õõnestavalt revolutsiooni massilisusele ja jättis edumeelsed ilma rahva toetusest. Seda kasutas ära reaktsioon, et lõhestada revolutsiooni jõude. 1856. aasta juulis saavutasid mõisnikud ja klerikaalid progressistide võimult kõrvaldamise ja moodustasid maade-aristokraatiast ja

kodanlustunud mõisnikest konservatiivse valitsuse eesotsas kindral O'Donnelliga. Vastuseks sellele puhkes 14. juulil 1856 Madriidis uus ülestõus. Barrikaadilahingute esimesel päeval astus O'Donnelli sõjaväe ja õukonna vastu töölistega koos välja ka kodanlik miilits. Kuid järgmisel päeval jättis töölisliikumise kasvust kohkunud kodanlus barrikaadid maha, reetis töölised, kes jätkasid võitlust kuni 16. juulini.

O'Donnelli valitsus surus maha pärast seda Malagas, Sevillas, Granadas, Barcelonas ja Saragossas puhkenud ülestõusud, kus ülestõusnud nõudsid vabariigi kehtestamist, ning saatis laiali Asutava Kortese ja pani seisma kirikumaade müümise.

1854.—1856. aasta kodanlik revolutsioon tõi päevavalgele klassiantagonismi tööliste ja kapitalistide vahel, näitas Hispaania kodanluse nõrkust ja tema võimetust rahuldada talupoegade nõudmisi. Sõjavägi muutus aktiivseks kontrrevolutsiooniliseks jõuks.

1868.—1873. aasta revolutsioon

Rahvahulgad ei pannud relvi käest. 1857., 1861. ja 1863. aastal puhkesid suured talurahva ülestõusud, mille loosungiks oli võitlus maa eest. Need ülestõusud suruti karmilt maha. Meelepahatormi kutsus kogu maal esile üliõpilaste manifestatsiooni tulistamine 10. aprillil 1865. Trükitööliste streigi ajal 1866. aastal Madriidis leidsid aset verised kokkupõrked tööliste ja politsei vahel.

18. septembril 1868 puhkes Cadizis ülestõus laevastikus. See ülestõus oli nagu signaaliks revolutsioonile kogu maal. Pärast ebaõnnestunud katset liikumist maha suruda põgenes kuninganna välismaale.

Võimu haarasid enda kätte finants- ja kaubanduslik suurkodanlus ning kodanlustunud mõisnikud. Võimule saanud kindralite Primi ja Serrano valitsus hakkas halastamatult maha suruma vabariiklaste ülestõuse, mis puhkesid mitmes linnas. Töölised võtsid nendest ülestõusudest aktiivselt osa. 1869. aastal streikis Barcelonas vabariiklaste toetuseks 50 000 töölist. Andaluusia põllutööliste ülestõus 1868. aasta detsembris, millest võttis osa kuni 40 000 inimest, suruti maha.

11. veebruaril 1869 avatud Asutav Kortes, kus enamus kuulus edumeelsetele, vähemus aga vabariiklastele, avaldas rahvarevolutsiooni ohjeldamiseks 6. juunil 1869 uue liberaalse konstitutsiooni, mis aga säilitas monarhistliku korra. 16. novembril 1870 valis kortes Hispaania kuningaks Itaalia kuninga poja Amadeo. Amadeo vastu, kes toetus 1869. aasta konstitutsioonile, ühinesid erinevad rühmad: ühelt poolt astusid tema vastu välja äärmised parempoolsed elemendid karlistide ja alfonsistide (Isabella poja Alfonsi pooldajad) näol, teiselt poolt aga vabariiklased. Amedeol

ei õnnestunud oma võimu kindlustada. Kahe valitsemisaasta jooksul oli Amadeo sunnitud 6 korda vahetama ministreid ja 3 korda uue kortese kokku kutsuma.

Peamiseks jõuks, kes õõnestas liberaalse kodanluse ülemvõimu Hispaanias, olid töölised ja talupojad, kes tahtsid Hispaania põhjalikku sotsiaalset ümberkorraldamist.

Töölisorganisatsioonid tugevnesid sel ajal tunduvalt. 1868. aasta detsembris tekkisid Madriidis ja Barcelonas Rahvusvahelise Tööliste Ühingu esimesed rühmad. Esimese Internatsionaali ideed levisid väga kiiresti. Kui 1870. aasta juunis toimus Barcelonas kongress, kes moodustas Esimese Internatsionaali Hispaania Föderatsiooni, oli selles esindatud 150 organisatsiooni 35 linnast. Kongressil valiti Föderaalnõukogu keskusega Madriidis. Hispaania Föderaalnõukogu ja Internatsionaali Üldnõukogu vahel seati sisse pidev ühendus, mida pidas Engels, kes täitis Hispaania sekretär-korrespondendi kohuseid. Tohutu mõju Hispaania töölisliikumisele oli Pariisi Kommuunil. Ainuüksi 1871. aastal puhkes Hispaanias 50 streiki, millest enamik lõppes tööliste võiduga. Suurimaks marksismi propagandistiks Hispaanias oli Paul Lafargue, kes emigreeris sinna pärast Pariisi Kommuuni lüüasaamist. 19. juunil 1871 ilmus Hispaanias ajalehe «Emansipasion» esimene number, mida Engels nimetas Internatsionaali parimaks ajaleheks.

Internatsionaali Hispaania Föderatsiooni II kongressil, mis tuli 1872. aasta aprillis kokku Saragossas, olid esindatud 25 000 liiget. Föderatsioon andis välja juba kaheksat häälekandjat. Pärast II kongressi kasvas Esimese Internatsionaali organisatsioonide arv kogu Hispaanias.

Vaatamata hiiglasuurele mõjule, mida Esimese Internatsionaali Föderatsioon tööliste hulgas omas, ja tema suurepärasele organisatsioonile, oli hispaania proletariaadi jõud neutraliseeritud ning tema edasist klassivõitlust pidurdas bakuuninliku alliansi kahjulik mõju. Allianss leidis endale soodsa pinna suhteliselt mahajäänud Hispaania majanduslikes suhetes ja haaras enda kätte Hispaania Föderaalnõukogu juhtimise.

Proletariaadi ja talurahva võitlus ajas nurja liberaalsete mõisnike katse kindlustada oma võimu maal. 1871. aasta revolutsioonilised sündmused Prantsusmaal soodustasid vabariikliku liikumise tugevnemist Hispaanias. 1873. aastal (9. veebruaril) loobus kuningas Amadeo troonist. «...Kuningas Amadeol sai villand Hispaania kroonist; esimese streikiva kuningana loobus ta troonist.»[1] 12. veebruaril kuulutati Hispaanias välja vabariik. Võimule tuli tööstuskodanlus. Moodustati uus valitsus radikaalidest ja vabariiklastest, kelle eesotsas seisis advokaat Nicolas

[1] Ф. Энгельс, Бакунисты за работой, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч.. т. XV, lk. 107.

Figueras. 1873. aasta aprillis toimusid valimised Asutavasse Kortesesse. Asutava Kortese valimise ajal, 1873. aastal, keeldusid bakuuninlased alliansist iseseisvaid kandidatuure esitamast, lähtudes ekslikust vaatest, et Internatsionaalil ei tule tegelda poliitiliste küsimustega. Et oma kandidaate ei olnud, aitasid töölised sel moel kaasa kodanlike vabariiklaste võidule. Enamik kodanlikest vabariiklastest olid föderalistid. Juba 1869. aastal nõudis Hispaania eri piirkondade kodanlus Hispaania föderaalse demokraatliku vabariigi loomist laialdase autonoomiaga kõigi tema rajoonide jaoks. Tulevase föderaalse riigi organiseerimise küsimuses jagunesid kodanlikud vabariiklased-föderalistid kaheks vooluks. Ühed olid üksikute rajoonide föderatsiooni poolt, teised — «leppimatud» — tahtsid veelgi suuremat maa killustamist «sõltumatuteks kantoniteks». Need kodanluse nõudmised andsid tunnistust Hispaania tööstuslikust mahajäämusest ja sisemiste majanduslike sidemete nõrkusest.

Uus Asutav Kortes kuulutas Hispaania föderatiivseks vabariigiks, võttis vastu Ameerika Ühendriikide konstitutsiooniga sarnaneva konstitutsiooni ja valis 1873. aasta mais presidendiks silmapaistva publitsisti, Proudhoni teoste tõlkija Pi y Margalli. F. Engels kirjutas tema kohta, et «ametlike vabariiklaste hulgast oli Pi ainsaks sotsialistiks, ainsaks inimeseks, kes sai aru, et vabariigil on vaja tugineda töölistele»[1]. Programmi, mille esitas Pi y Margall, olid võetud punktid föderatiivse vabariigi tugevdamise, laste töö reguleerimise, kehvtalupoegadele järelmaksuga maa müümise, kiriku riigist lahutamise, orjapidamise keelamise kohta Kuubal jne. Selle programmi elluviimine oleks parandanud töötajate majanduslikku ja poliitilist olukorda ning soodustanud nende edasist võitlust. Engels kirjutas: «Hispaania on tööstuslikus mõttes seevõrra mahajäänud maa, et seal ei või olla juttugi töölisklassi *viivitamatust* täielikust vabanemisest.»[2] Kuid alliansi tegelased — Internatsionaali Hispaania sektsiooni juhid, — ei mõistnud demokraatliku vabariigi kehtestamise kui proletariaadi vabanemise eelastme vajalikkust ega toetanud Pi y Margalli programmi. Alliansi liikmetel õnnestus töölisklassi kaasa tõmmata «leppimatute» mõttetusse ülestõusu, mis võeti ette 1873. aasta juulis. See «leppimatute» ülestõus üksikute kantonite täieliku autonoomia eest oli juba ette oma eesmärkide ja taktika poolest määratud läbikukkumisele. Ülestõusud toimusid Sevillas, Cordobas, Granadas, Malagas, Cadizis, Alcóis, Murcias, Cartagenas, Valencias ja teistes linnades. Samaaegselt tõstis maa põhjaprovintsides pead reaktsioon karlistide näol. Toetuseta jäänud Pi y Margall oli 18. juulil sunnitud erru minema. Hispaania kodanlus oli töö-

[1] Ф. Энгельс, Бакунисты за работой, К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XV, lk. 112.

[2] Sealsamas, lk. 108.

liste osavõtust «leppimatute» ülestõusudest ära hirmutatud ja surus sõjaväe abil maha üksteisest lahus tegutsevate kantonite ülestõusud ning valmistus monarhiat taastama. Riigis kehtestati sõjaline diktatuur. Kindralid ajasid laiali kortese (3. jaanuaril 1874) ja kuulutasid 29. detsembril 1874, toetudes suurkodanlusele ja mõisnikele, Hispaania kuningaks Alfons XII Bourboni — Isabella poja. Hispaanias kehtestati mõisniklik-kodanlik monarhia.

*

Seega võitles hispaania kodanlus XIX sajandil viie kodanliku revolutsiooni käigus, millest igaüks kestis kolm kuni üheksa aastat, visalt maa kapitalistliku arenemise eest. Selle võitluse käigus, mida alguses peeti absolutismi vastu, seejärel aga ka rahvahulkade (talurahva ja proletariaadi) vastu, kujunes kaubandusliku ja rahandusliku suurkodanluse liit kodanlustunud mõisnike ja maa-aristokraatiaga, mis võimaldas feodaalidel säilitada hispaania rahva huvide vastaselt hulga feodalismi igandeid maal ja kindlustada kauaks ajaks oma domineerivat seisukohta riigi poliitilises elus.

Neljakümne esimene peatükk

BELGIA, HOLLAND, ŠVEITS JA SKANDINAAVIAMAAD XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL

1. BELGIA

XIX sajandi 50—60-ndail aastail elas Belgia nagu enamik Euroopa riike üle tööstusliku tõusu perioodi. Riigis jõudis lõpule tööstuslik revolutsioon, rajati tihe raudteevõrk, kasvasid suurettevõtted, üha laialdasemalt hakati juurutama tehnilisi täiustusi ja leiutisi. Kasvasid kodanluse ja mõisnike tulud ning kuhjusid suured varandused.

50—60-ndate aastate pikaajalise tööstusliku tõusu olukorras võeti belgia kodanluse majandusprogrammi riikidevaheliste tollimaksude kaotamise nõue. Poliitikas astus kodanlus välja mitmesuguste kodanlike reformide poolt, eriti ilmliku hariduse poolt.

Suure tööstus- ja finantskodanluse huve esindas liberaalne partei. Reaktsiooniline katoliku vaimulikkond ja osa suurmõisnikest toetasid klerikaalset parteid. 50-ndail aastail saavutasid poliitilises võitluses ülevõimu liberaalid. Liberaalsed kabinetid teostasid reforme: protektsionismi poliitika asendati vabakaubandusega, viidi läbi mitmeid linna- ja maakodanlusele kasulikke üritusi — asutati Belgia Rahvuspank, Hollandilt omandati kaupade vaba vedamise õigus Schelde suudme kaudu ning kaotati mõningad töösturitele kahjulikud maksud. Belgia muutus Marxi väljenduse järgi «väikeseks mugavaks mõisnike, kapitalistide ja pappide paradiisiks».[1] Selles «paradiisis» ekspluateeriti töölisi veel halastamatult kui paljudes Euroopa suurriikides. Tööliste töötasu oli palju madalam kui Inglismaal, Prantsusmaal ja isegi Preisimaal, nii et pooled töölised ei suutnud ära elada ühiskondliku heategevuseta ning võeti erilisse «vaeste nimekirja». Töökaitseseadusi ei olnud, tööpäev kestis isegi naistel ja alaealistel 12—14 tundi. Alles 1866. aastal võitsid töölised kätte streigi-

[1] К. Маркс, Бельгийские избиения, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. I, lk. 304.

õiguse ja 1867. aastal saavutasid ametiühingute legaliseerimise. Palju Belgia töölisi emigreeris kapitalistlikust «paradiisist» Ameerikasse ja Prantsusmaale.

Katoliku kirikul oli Belgias juba ammust ajast õige suur mõju rahvamassidele. Hoides enda käes kogu ühiskondliku heategevuse süsteemi, kasutas ta oma mõju selleks, et igati rahvast klassivõitlusest kõrvale juhtida. Pidevalt laostuv belgia talurahvas käis küla küree järel. Kuid noor Belgia proletariaat hakkas kobamisi oma teed otsima.

1865. aastal tekkisid esimesed Rahvusvahelise Töölisühingu sektsioonid, mis esialgu olid veel prudonismi mõju all. Järgneva kolme-nelja aasta jooksul sektsioonide arv mitmekordistus ning prudonismi mõju neis nõrgenes seoses prudonismi üldise lüüasaamisega I Internatsionaalis.

Aastail 1867—1869 puhkesid seoses tööstusliku konjunktuuri halvenemisega kõikjal Belgias streigid. Streikisid kaevurid, metallurgid, tekstiilitöölised ja trükitöölised. Belgia proletariaat, kelle hulgas oli veel palju eilseid käsitöölisi ja talupoegi, näitas end poliitiliselt ebaküpsena. See avaldus selles, et streikidega mõnikord kaasnes sisseseadete rikkumisi ja masinate purustamisi.

Belgia liberaalne valitsus kartis rahvast, ja kuigi töölised 1866. aastal saavutasid streigiõiguse, vastas valitsus isegi neile streikidele, mis ei ületanud legaalseid raame, halastamatute repressioonidega. Mitmel pool Belgias tulistasid politsei ja sõjavägi streikivaid töölisi.

Töölisliikumise tõusu tingimustes kasvasid I Internatsionaali sektsioonid. I Internatsionaali liikmed juhtisid streike, kogusid raha streikijate abistamise fondi, organiseerisid miitinguid ja demonstratsioone. I Internatsionaali populaarsus tööliste hulgas kasvas. Üldnõukogu ettekandes Rahvusvahelise Töölisühingu Brüsseli kongressil märgiti eriti ära Internatsionaali «hiiglasuured edusammud» Belgias. Belgia proletariaadi võitlus hoogustus, omandades vahel äärmiselt terava kuju. See ergutas valitsevaid klasse mitte üksnes taotlema rahvamasside moraalset demoraliseerimist ja «kahjutukstegemist» katoliku kiriku abil, vaid isegi kodanliku liberalismi õitseajal rakendama eriti halastamatuid ja terroristlikke rahvamasside mahasurumismeetodeid. Marx kirjutas 1869. aastal, et Belgia on riik, kus «mõõgad ja püssid *regulaarselt* aastast aastasse lõpetavad iga streigi».[1] Klassivastuolude erakordne teravnemine mitte ainult langusaastail, vaid ka kapitalismi tõusuaastail moodustas ühe Belgia sotsiaalse ajaloo kõige iseloomulikuma joone.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVI, lk. 13.

50—60-ndad aastad olid majandusliku tõusu aastaiks ka Hollandile.

Neil aastail kasvasid linnad, arenes transport, laienes transiitkaubandus ja tekkisid suured pangad. Hakkas kujunema enamvähem kaasaegset tüüpi suurtööstus (puuvilla-, toidu- ja maitseainete, juveliiritööstus jms.). Rasketööstust siin ei tekkinud ka tollal. Hollandil ei olnud oma sütt ega metalli, pealegi eelistas kodanlus paigutada oma kapitali koloniate ekspluateerimisse ja transiitkaubandusse. Holland jäi ka neil aastail kolmandajärguliseks kapitalistlikuks riigiks, kus kodanlus Engelsi iseloomustuse järgi «elab mineviku suuruse jäänustest, proletariaat aga kängub».[1]

1848. aasta sündmuste tulemusena õnnestus kaubandus- ja tööstuskodanlusel oma mõju tugevdada; tema huve kaitsev liberaalne partei, kes pääses võimule, viis 50-ndail aastail läbi kodanlikke reforme, kaotades muuhulgas ka töösturitele kahjulikud sisseveotollid.

Võitlust valitsevate klasside seas põhjustas koloniate ekspluateerimise küsimus.

50-ndate aastate algul saavutasid liberaalid parlamendile kontrollõiguse koloniate valitsemise üle, kuid õige suur osa tööstuskodanlusest läks kaugemale, nõudes asumaade kompaniide privileegide piiramist, s. o. reforme, mis oleksid avanud asumaades tee eraettevõtlusele ja -initsiatiivile.

Püüdes koloniates tööstuskaupadele turgu avada, nõudsid töösturid «sunduslike kultuuride süsteemi» ja orjuse kaotamist.

Liberaalide nõudmised ei põrganud mitte üksnes koloniates tegutsevate finants- ja kaubanduslike ringkondade vastupanule. Liberaalses parteis endas tulid ilmsiks lahkhelid ja algas võitlus koloniate ekspluateerimise meetodite küsimuses. Hollandi parlamendis kestis selle asja arutamine enam kui 20 aastat. Alles 1863. aastal kaotati Lääne-Indias ametlikult orjus.

Rahvamasside olukord oli Hollandis raske. Külas, kus põllumajandus muutus kapitalistlikuks ning-jõukad peremehed rikastusid üha enam või ja juustu ekspordist, oli suur hulk maata ja pidevalt tööpuudust kannatavat kehvistut. Tööstuses langes tööliste reaalpalk üha madalamale, tööpäev kestis 12—15 tundi, mõnikord ka 17—18 tundi ööpäevas. Paljud töötud olid sunnitud emigreerima.

Tööstusliku pöörde aeglane kulg pidurdas Hollandi proletariaadi küpsemist ja tema organiseeritud võitluse algust. Siiski

[1] Ф. Энгельс, Выборы президента в Америке, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 2, lk. 316.

tekkisid XIX sajandi 60-ndail aastail Hollandis esimesed tööliste ametiühingud, 1868. aastal aga loodi Amsterdamis I Internatsionaali sektsioon.

3. ŠVEITS

XIX sajandi 50—60-ndail aastail elas keskaja kammitsaist vabanenud Šveitsi majandus üle mõningat tõusu. Ehitati raudteid ja mägiteid. Ühendusteede paremaks muutumine tõi Šveitsile uue tuluallika: siia hakkas Euroopa maadest sõitma kümneid tuhandeid rikkaid turiste ja haigeid, kelle teenindamiseks tekkis palju mägikuurorte ja -sanatooriume. Šveitsist sai omamoodi «rahvusvaheline hotell». Maaomanikud said sissesõitnuile kasudega müüa oma saadusi. Põllumajanduse üldine tase hakkas mõnevõrra tõusma, kuigi külakehvistu kannatas endiselt maapuuduse all ning paljusid šveitslasi ajas viletsus ookeani taha, Põhja-Ameerikasse ja Brasiiliasse.

Šveitsi tööstuslik areng intensiivistus. Intensiivselt töötasid rohkearvulised kellatöökojad ja manufaktuurid, kasvas puuvilla- ja siiditöötlemisvabrikute arv ning võimsus, ehitati metallitöötlemise tehaseid; pärast 1847.—1848. aastat hakati laialdaselt kasutama aurumasinaid.

Šveitsis ei leidu sütt, naftat ega metalli. Tekkinud rasketööstus töötas importküttel ja -toorainel. Šveitsi tööstur, kes püüdsid kompenseerida kõrgeid tootmiskulusid, ekspluateerisid eriti halastamatult oma töölisi: tööpäev oli siin pikk, palgad aga madalamad kui Inglismaal või Prantsusmaal.

Näilise välise rahu püsides teravnesid klassivastuolud: tekkis proletariaat, tehti esimesi samme iseseisva töölisliikumise alal. 60-ndate aastate keskel organiseeriti I Internatsionaali Šveitsi sektsioon (mis, tõsi küll, oli veel õige suurel määral Bakunini mõju all) ja kasvas streikide arv. Mitte üksnes šveitsi kodanlus, vaid ka teiste Euroopa maade kodanlus tundis rahutust Šveitsi ehitajate streigi puhul, mis I Internatsionaali juhtimisel ning abil läbi viidi ja võiduga lõppes.

Võideldes areneva töölisliikumisega, võtsid šveitsi kodanlased kasutusele uue demagoogia ja masside petmise vahendi. 60-ndate aastate keskpaigast alates alustasid nad laialdast agitatsiooni nn. referendumite — rahvakoosolekutel läbiviidavate rahvaküsitluste süsteemi sisseseadmise eest Šveitsis. Šveitsi kodanluse poliitilised juhid lootsid, et tööliste hääled kaovad elanikkonna mitteproletaarsete kihtide üldisesse massi.

Sellised referendumid korraldati 1869. aastal mitmes tööstuskantonis (esmajärjekorras Zürichis). Üle kogu Šveitsi seati nad sisse 70-ndail aastail. Kogukondade kaupa kokkutulnud rahvakoosolekutel kujunes tooniandjaks linna- ja maakodanlus. Referendumite sisseseadmine aitas Šveitsi kodanlusel tugevdada oma

võimu ja oli seetõttu väga kaugel tõelisest rahvalikust demokraatiast, millena Šveitsi kodanlus referendumeid esitas.

Samal ajal tuleb märkida, et Šveitsi poliitilises elus leidus jooni, mis tõstsid teda teiste Euroopa riikide seast esile heast küljest. Šveitsi valitsuse neutraliteedipoliitika hoidis maa eemale tema piiri läheduses 1859. aastal möllanud Itaalia-Prantsuse-Austria ja 1866. aastal peetud Austria-Preisi hukatuslikust sõjast. See poliitika päästis Šveitsi ka relvastuse võidujooksust ning militaristlike ja šovinistlike meeleolude kasvust, mis olid juba XIX sajandi 50—60-ndail aastail enamusele tema naabritest iseloomulikud. Neutraliteedipoliitika mõjus soodsalt ka kodanliku demokraatia kindlustamisele riigis. Neutraalses Šveitsis kehtis varjupaigaõigus, kuigi mitte kõigi suhtes, ja siin leidsid mõnikord peavarju teistest riikidest väljaaetud poliitilised emigrandid. Nagu teada, toimusid just siin XIX sajandi 60-ndail aastail I Internatsionaali kongressid.

4. SKANDINAAVIAMAAD

Pärast 1848. aastat keeldusid Rootsi konservatiivsed ringkonnad kaua aega igasugustest poliitilise korra reformidest; seaduse projekt parlamendireformi kohta, mis esitati valitsuse poolt 1848. aastal, tühistati 1850. aastal riksdagi poolt. Alles 1865. aastal esitas liberaalne peaminister parun Louis de Geer parlamendireformi projekti, mis võeti aadli ja bürokraatia ägedale opositsioonile vaatamata 1866. aastal riksdagis vastu ja kinnitati kuninga poolt.

1866. aasta konstitutsiooniline reform kandis suurkodanluse ja aadli vahelise kompromissi iseloomu. Riksdag koosnes kahest kojast. Esimesse — ülemkotta — valiti peamiselt aadli esindajad, kõrge varandusliku (varandust mitte vähem kui 80 000 krooni väärtuses või iga-aastast tulu 4000 krooni) ja vanusetsensusega (mitte alla 35 eluaastat). Teise — alamkotta — valiti isikud, kes olid vähemalt 25 aastat vanad ning omasid mitte vähem kui 800 krooni suurust aastatulu. Proletariaat, laiad talurahvahulgad ja isegi väikekodanlus olid 1866. aasta reformiga kõrvale jäetud ja jäid poliitiliselt õigusteta. Ainult 5,6 protsenti kogu elanikkonnast ehk 22 protsenti kogu täiskasvanud elanikkonnast sai valimistel hääletada.

Oma välispoliitikas orienteerus Rootsi selle perioodi algul Vene- ja Inglismaale, püüdes nende kaasabil endale Norrat säilitada. Hiljem, soovides endale Soomet tagasi saada, tahtis Rootsi ära kasutada Venemaa raskusi, mis tal olid tekkinud seoses Krimmi sõjaga, ja sõlmis liidulepingu Inglismaa ja Prantsusmaaga osavõtu kohta sõjast Venemaa vastu. Kuid seoses sõja lõppemisega ja Pariisi rahu sõlmimisega 1856. aastal ei tulnud Rootsil sõjategevusest osa võtta.

1863. aastal sõlmis Rootsi kuningas Taaniga sõjalise liidu,

mis peaaegu pidi kiskuma Rootsi sõtta Preisimaaga Šlesvigi ja Holšteini pärast.

Pärast 1848.—1849. aasta revolutsioonide lüüasaamist Euroopas tugevnes Taanis nagu mitmetes teisteski riikides reaktsioon. Tänu Vene- ja Inglismaa toetusele sai Preisi lüüa Taani käest, kes 2. juulil 1850 sõlmitud rahulepingu alusel sundis Preisit oma vägesid Šlesvigi ja Holšteini hertsogiriikidest välja viima; nendes peamiselt sakslastega asustatud hertsogiriikides suruti revolutsiooniline liikumine Taani vägede poolt maha.

1852. aastal kärbiti Taanis tugevasti isegi piiratud kodanlikke vabadusi, mis olid 1848. aastal suure vaevaga kätte võidetud. Tähtsamate riigiasjade — rahanduslike, sõjaliste, rahvusvaheliste jt. lahendamiseks asutati salajane Riiginõukogu, kes tuli kokku kuninga eesistumisel.

Teine Taani-Preisi sõda (1863—1864) kujunes Taanile eba soodsaks. Taani sai mitmete kaotuste osaliseks ja oli, saamata suurriikidelt abi, sunnitud 1. augustil 1864 alla kirjutama eelrahulepingule, mille järgi Šlesvig ja Holštein läksid Preisile ja Austriale. Prahas sõlmitud rahuleping nägi ette rahvahääletuse korraldamise Põhja-Šlesvigis, mille elanikud olid suuremalt osalt taanlased, kuid seda lepingu punkti ei täidetud. Šlesvigi ja Holšteini kaotamine nõrgendas tunduvalt Taani rahvusvahelist olukorda.

Välispoliitilised ebaõnnestumised ja sõjaline lüüasaamine mõjusid soodustavalt opositsiooniliste meeleolude kasvule riigis. Kodanluse survel, keda toetasid rahvahulgad, oli valitsus 1866. aastal sunnitud nõustuma konstitutsiooniga, mis kehtestas kahekojalise parlamendi. Ülemkoja koosseisu kuulusid kõik kuningakoja printsid, 20 kuninga poolt nimetatud liiget ja 50 kõrge varandusliku tsensuse alusel valitud liiget.

Norras tähistasid 50—60-ndad aastad kapitalistliku arenguprotsessi intensiivistumist. Ehkki enamik elanikkonnast oli endiselt seotud põllutööga, mis jäi madalale agrotehnilisele tasemele, intensiivistus Norras maailmaturu nõuete, peamiselt Inglise turu mõjul loomakasvatuse arenemine ning suurenes piimasaaduste eksport. Väliskaubandusest moodustas üle 80 protsendi metsamaterjalide ja kalasaaduste eksport ja tulud laevandusest. Kalapüügi alal kuulus Norrale juba sel ajal üks esimesi kohti maailmas. Maailmaturul suurenes iga aastaga kaupade hulk, mida veeti Norra laevadel, mis teenindasid maailma kõigi riikide merekaubandust. 1870. aastal oli Norra kaubalaevastikus 7000 laeva, mille meeskondadesse kuulus 49 000 inimest. Mis puutub Norra tööstusse, siis oli see peamiselt maakohtadesse laiali pillatud ja üldiselt väiketööstuslik-manufaktuurse iseloomuga. Alles 60-ndatest aastatest peale hakati ehitama suuremaid ettevõtteid, mis kasutasid aurumasinaid. 1870. aastal oli tööstuses 33 000 töölist. Eriti kiires tempos hakkas arenema metsatööstus (sellesse kuulus 32 protsenti Norra tööstustöölistest).

Neljakümne teine peatükk

AMEERIKA ÜHENDRIIGID XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL. KODUSÕDA AASTAIL 1861—1865

Ühendriikide majanduslik arenemine XIX sajandi 50-ndail aastail

XIX sajandi 50-ndail aastail jätkus Ühendriikides kiire tööstusliku kapitalismi areng Põhjas ja kapitalistliku põllumajanduse areng Läänes. Vabade maade olemasolu Läänes ja suhteliselt kõrgem töötasu meelitasid Ühendriikidesse ümberasujaid Euroopast. Aastail 1850—1859 saabus Ühendriikidesse 2,5 miljonit immigranti rohkem kui eelneva 30 aasta jooksul. Kulla avastamine Kalifornias 1848. aastal ja raudteede ehitamine kiirendasid Lääne asustamist. Raudteevõrk suurenes aastail 1850—1860 kolmekordseks ja küündis 48 000 kilomeetrini. Malmi sulatamine kasvas 287 000 tonnilt 1840. aastal 821 000 tonnini 1860. aastal. Ühendriikide põhjaosas oli 1 200 000 tööstustöölist. Lõunaosariigid jäid mahajäänud, agraarseteks maadeks. Seal oli kõigest 110 000 töölist. Kirdeosariikides tuli 7 põllumajanduses töötava inimese kohta 1 tööstustööline, Lõunas aga üks tööstustööline 82 põllutöölise kohta.

Orjandusliku istandusmajanduse kriis

Lõuna orjapidajad minetasid 50-ndail aastail maailmaturul oma monopoli puuvillatootmises. Järjest suuremal hulgal hakati puuvilla tootma Indias. Ühendriikide lõunaosas asuvad maad kurnati ekstensiivse istandusmajapidamise aladel kiiresti välja. Uut, täiustatud põllumajandustehnikat, mida Põhjas juba kasutati, ei olnud orjatöö tingimustes võimalik rakendada. Orjade ekspluateerimine tugevnes, kuid see tõi kaasa nende töövõime vähenemise. Orje ei jätkunud ja nende hinnad tõusid; orja keskmine hind tõusis 150 dollarilt XIX sajandi algul 2 000-ni 1860. aastal.

Orjade vastupanu kasv ja nende põgenemine istandikest väl-

jendasid orjapidamise kriisi ja tugevdasid seda. Neegrid hakkasid üha sagedamini üles tõusma ja aktiivselt osa võtma abolitsionistlikust liikumisest.

Järjest suurema maavalduste ja orjade koondumisega suurorjapidajate kätte kaasnes umbes 4 miljoni Lõuna farmeri laostumine ja vaesumine, keda nimetati «valgeteks kehvikuteks». Kuid mitte üksnes farmerid, vaid ka paljud väikeorjapidajad, kes ei suutnud plantaatoritega konkureerida, laostusid. Vastuolud «valgete kehvikute» ja istanduseomanike vahel teravnesid. Osa «valgeid kehvikuid», kes olid langenud viletsusse, asus ümber Põhja, täis tulist viha orjapidajate vastu.

Orjapidajad, kes ei piirdunud ülemvõimuga ainult Lõunas, liikusid vahepeal samuti Läände, et laiendada oma istandikke, mis oli hädavajalik maa röövelliku kasutamise ja väljakurnamise tõttu.

Ühendriikide agressiivne välispoliitika ja orjuse igaveseks ajaks maksmapanemise programm

«Nii nagu Ameerika Ühendriikide sisepoliitikas, nii olid ka tema välispoliitikas,» kirjutas Marx, «orjapidajate huvid suunda näitavaks tähiseks... Orjuse laiendamine relva jõul väljapoole oli rahvusliku poliitika üldtunnustatud eesmärgiks. Unioon muutus tegelikult Lõunas valitseva 300 000 orjapidaja orjaks.»[1] Agressiivset sõda Mehhiko vastu aastail 1846—1848 vaatlesid nad kui kogu Kesk- ja Lõuna-Ameerika orjandusprovintsiks muutmise algust. 1850. aastal sõlmisid Ameerika Ühendriigid Inglismaaga kokkuleppe ühise kontrolli kohta Atlandi ja Vaikse ookeani vahele plaanitsetava kanali tsooni üle, mis tugevdas Ühendriikide positsioone Ladina-Ameerikas. Ühendriikide valitsevad ringkonnad tegid plaane Kuuba annekteerimiseks ja püüdsid palgaliste avantüristide kaasabil korraldatud relvastatud vahelesegamisega riikide siseasjadesse laiendada oma mõju Ladina-Ameerikas. Sõjalaevastik saatis maale dessante Argentiinas, Uruguais ja teistes riikides. Orjapidajad püüdsid haarata uusi maid Lõunas, pikendada ja kindlustada orjuse püsimist.

Ühendriikide ekspansionistid unistasid kontrolli kehtestamisest Hiina üle, Ühendriigid võtsid tegelikult osa teisest ja kolmandast oopiumisõjast Hiina vastu (1856—1860). Taipingite rahvaülestõusu mahasurumise ajal Hiinas (1850—1864) juhtisid ameerika avantüristid, kes tegutsesid Ameerika Ühendriikide saatkonna toetusel, kontrrevolutsioonilist armeed. Ameerika Vaikse ookeani eskaadri juhataja kommodoor Perry sundis 1854. aastal

[1] К. Маркс, Гражданская война в Северной Америке, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXII, ч. 2, lk. 238—239.

Jaapanile peale orjastava, ebavõrdse lepingu, mis sai alguseks teiste välisriikide ebavõrdsetele lepingutele Jaapaniga. Ameerika kapitalistid tungisid ägedalt sisse Vene Ameerikasse (Alaskasse), kaubeldes seal ja orjastades kohalikku elanikkonda võlgadega.

Vastuolud kapitalistide ja orjapidajate vahel

Vaatamata võrdlemisi kiirele tööstuse arengule Põhjas, pidurdas orjapidamine Ühendriikide üldist majanduslikku kasvu, aidates iseäranis kaasa maa majanduse agraarse, poolkoloniaalse iseloomu säilimisele. Plantaatorid olid huvitatud puuvilla väljaveost Inglismaale ja madalatest tollidest inglise kaupadele, milledega Ameerika tööstus ei suutnud veel konkureerida. Inglise tööstustooted moodustasid rohkem kui poole kogu sisseveost Ühendriikidesse. Kodanluse huvid nõudsid Ühendriikide majandusliku sõltuvuse likvideerimist Inglismaast ja neegrite muutmist palgatöölisteks. Suurkodanlus toetas kuni 50-ndate aastate lõpuni kompromissi orjapidajatega ning leppis plantaatorite mõju domineerimisega Ameerika Ühendriikide valitsuses. See oli tingitud sellest, et paljud põhjaosariikide pankurid, kaupmehed ja osa tööstureid olid majanduslikult istandusmajandusega seotud. Kodanlus läks orjapidajatega kompromissile ka kartusest, et lõunaosariigid võivad lahku lüüa, millega plantaatorid pidevalt ähvardasidki. Kuid samal ajal astus kodanlus välja orjuse piiramise poolt ja uute maade haaramise vastu istandike alla. Teistest aktiivsemalt astus orjapidajate vastu välja Lääne raudtee ehitusega seotud tööstuslik kodanlus.

Farmerite võitluse tugevnemine agraarküsimuse demokraatliku lahendamise eest

Orjuse vastaste leeri kuulusid ka farmerid. Ühendriikide põhjaosariikides tugevnes kihistumine farmerite hulgas. Maavaldused kontsentreerusid üha rohkem suuromanike kätte. Paljud farmerid muutusid võlgade tõttu pankadest sõltuvaks ja laostusid, suutmata kapitalistidega põllumajanduse alal konkureerida. Laostunud farmerid ja sulased otsisid olukorrast väljapääsu, asudes ümber Läände. Sinna suundus ka töötute vool. Nad nõudsid maatükkide (homesteadide) tasuta jaotamise seaduse vastuvõtmist. Lõunas unistasid orjanduslike latifundiumide likvideerimisest sajad tuhanded väikefarmerid, «valged kehvikud». Võitlus vabade maade eest põimus tihedalt läbi võitlusega orjuse vastu, sest Lõuna plantaatorid pretendeerisid samuti nendele maadele. Lääne maa-alade küsimus omandas sel perioodil esmajärgulise majandusliku ja poliitilise tähtsuse. Orjuse ja orjapidajate võimu

likvideerimiseta oli maaküsimuse lahendamine võimatu. Ka poleks olnud võimalik orjapidajate poliitilise võimu tugevdamist peatada, kui uued maa-alad (uued osariigid), mis tulid Ameerika Ühendriikide koosseisu, oleksid olnud plantaatorite käes: plantaatorite-orjapidajate (või nende esindajate) arv oleks kujunenud senatis suuremaks kui vabade, orjapidamiseta osariikide esindajate arv.

Orjapidamise hävitamine, orjapidajate poliitilise ülemvõimu likvideerimine ja agraarküsimuse demokraatlik lahendamine olid hädavajalikud kapitalismi vabaks arenemiseks Ühendriikides.

Proletariaat ja võitlus orjapidajatega

Suurema osa immigrantide elama asumine linnadesse (neil puudus raha farmide omandamiseks) suurendas tööjõu juurdevoolu tööstuskeskustesse. Immigrantidest töölised sattusid eriti halastamatu ekspluateerimise alla. Tööpäeva pikkus ulatus keskmiselt 12—14 tunnini. Üks kuuendik New Yorgi elanikkonnast elas viletsuses.

Aastail 1850—1854 tekkisid kõigis Ühendriikide tööstusharudes streigid, millega kaasnesid tehaste purustamine ja relvastatud kokkupõrked sõjavägede ja politseiga. Töölisliikumine omandas üha paremini organiseeritud kuju. 50-ndate aastate lõpul oli loodud juba 26 eri rahvusest tööliste ametiühingut.

Arenes sotsialistlik liikumine, milles juhtiv osa kuulus siiski mitmesuguste utopistliku sotsialismi sektide esindajatele — ouenistidele, furjeristidele, Cabet' ja Weitlingi pooldajatele.

Silmapaistvateks töölisliikumise tegelasteks olid saksa sotsialisti Marxi sõber Weydemeyer, abolitsionist Dughe ja teised, kes tegid ära suure töö «Kommunistliku partei manifesti» ja K. Marxi ja F. Engelsi teoste ideede levitamisel tööliste hulgas. Marx ise oli juhtiva abolitsionistliku ajalehe «New York Daily Tribune» korrespondendiks. Marksismi propaganda aitas kaasa tööliste kasvatamisele klassivaimus, selgitas proletariaadi iseseisvaid majanduslikke ja poliitilisi ülesandeid. Loodi organisatsioonid «Ameerika Töölisühing» (1853—1856), «Üldine Töölisühing» (1857—1860) jt.

Eesrindlike tööliste võitlus orjuse vastu seostus võitlusega agraarküsimuse demokraatliku lahendamise eest. Üldine Töölisühing võttis vastu resolutsiooni, milles nõuti kõigi inimeste võrdsust. Töölismiitingute ja organisatsioonide resolutsioonid olid väärikaks vastuseks orjapidajate katsetele mürgitada proletariaati rassismi mürgiga, hirmutada teda «värviliste» konkurentsiga ja ässitada teda neegrite kallale. Põhja kodanlikud poliitikategelased püüdsid töölisi iseseisvast poliitilisest võitlusest kõrvale juhtida. Suurel määral see neil õnnestuski, sest proleta-

riaadi põhimassi võitlus kodanluse vastu sulas sel ajal ühte väikekodanliku liikumisega maa eest. Püüdes saada tasuta maatüki Läänes, võitlesid töölised plantaatorite ülemvõimu vastu ja orjapidamise piiramise eest.

Sisepoliitilise võitluse teravnemine

Orjapidajate mõjutusel võttis kongress 1850. aastal vastu ärajooksnud orjade seaduse, mille järgi põhjaosariikide võimud olid kohustatud püüdma põgenenud orje ja nad peremeestele kätte toimetama. Selle seaduse alusel püüdsid nad muuta orjadeks juba ammu oma peremeeste juurest põgenenud neegreid.

See seadus kutsus riigis esile rahvamasside rahulolematuse tõusu ja abolitsionismi tugevnemise. 1850. aastal tegutses vähemalt 3000 abolitsionistlikku ühingut. Sellest liikumisest võtsid aktiivselt osa ka neegrid ise, kelle hulgast kerkisid esile sellised tegelased, nagu Frederick Douglass ja Harriet Tubman. Beecher-Stowe' jutustus «Onu Tomi onnike», mis anti välja 1852. aastal, levis kohe 300 000 eksemplaris. Plantaatorite poolt orjade kallal toimepandud alatute mõnitamiste kirjeldus tekitas tööliste, farmerite ja kodanluse progressiivses osas meelepaha orjapidamise vastu. See meelepaha tugevnes 50-ndail aastail käsikäes vastuolude teravnemisega Põhja ja Lõuna vahel ning kui protest plantaatorite valitsemispoliitika vastu.

Avalikud kokkupõrked Kansases (1854—1858)

1854. aastal võttis kongress orjapidajate survel vastu niinimetatud Kansas-Nebraska billi, mille alusel orjapidamise küsimus uutel territooriumidel anti asukate endi otsustada. Seega kaotati orjapidamise põhjapoolne piir mööda laiuskraadi 36° 30′, mis oli kindlaks määratud 1820. aasta «Missuuri kompromissiga». Orjapidajad lootsid orjapidamise maksma panna kaugemal põhja pool ja laiendada seda kõigile läänepoolsetele maadele.

1854. aastal seisid Kansases ees valimised kohalikku konventi (kogusse) osariigi konstitutsiooni vastuvõtmiseks. Kansase territoorium oli üle ujutatud relvastatud jõukudega, kes tulid siia spetsiaalselt selleks, et terrori abil saavutada hääletamine orjapidajate kasuks. Põhjast tulid orjapidajate jõukude vastu võitlema relvastatud farmerid. Abolitsionistid kindlustusid Lorenzis ja kutsusid seal kokku konvendi. Algas relvastatud võitlus. Plantaatorid kuulutasid Kansase orjanduslikuks osariigiks. Pärast pikka piiramist vallutati Lorenz orjapidajate palgasõdurite poolt. Kuid

partisanisõda osariigis ei katkenud ja 1858. aastal saavutasid farmerid võidu. Kansase sündmused olid läheneva kodusõja proloogiks.

Dred Scotti lugu (1857)

Orjapidajad kasutasid oma huvides ka Ühendriikide Ülemkohut, kes tegi 1857. aastal häbistava otsuse neeger Dred Scotti asjas. Vaatamata sellele, et Dred Scott oli elanud palju aastaid osariigis, kus orjapidamine oli keelatud, võttis Ülemkohus vastu otsuse, et tema kui neeger on peremehe omand ja jääb ilma kõikidest õigustest ükskõik millises osariigis. Ülemkohtu otsus väljendas püüdlust laiendada orjust üle kogu maa. 1860. aastal kuulutas senat orjapidamise seaduslikuks kogu Ameerika Ühendriikide territooriumil. See otsus kutsus esile kõigi orjuse laiendamise vastaste äärmise meelepaha.

Vabariikliku partei moodustamine (1854). Kaks voolu orjuse vastaste seas

Kansase sündmused tugevdasid vanade poliitiliste parteide kriisi, mis teravnes eriti seoses mitmesuguste rühmade võitlusega orjuse küsimuses. Viigide partei lagunes. Demokraatlikus parteis teravnesid lahkhelid Põhja ja Lõuna tiiva vahel. 1854. aastal loodi vabariiklik partei. Sellesse astus osa abolitsionistliku friisoilerite partei pooldajaid ja ka viige ning demokraatlikust parteist eraldunud rühm.

Uue partei parempoolne tiib (Jeward jt.), kes kaitses Põhja kodanluse ja suurfarmerite huve, seadis oma eesmärgiks orjapidamise piiramise, lubades seda ainult vanades orjanduslikes osariikides, ekspansionistliku välispoliitika teostamise kodanluse huvides, kõrgete kaitsetollide kehtestamise, raudtee-ehituse edendamise valitsuse poolt ja keskvõimu tugevdamise.

Vabariikliku partei kodanlik-demokraatlik pahempoolne abolitsionistlik tiib (Sammer jt.) toetus farmeritele, linna väikekodanlusele ja tööstusliku kodanluse radikaalsele osale ning leidis laialdast toetust ka töölistelt; tema nõudmisteks olid homestead (tasuta maatükk Läänes) ja resoluutsem võitlus orjuse vastu, samuti orjapidajate vallutuspoliitika hukkamõistmine.

1856. aasta presidendivalimistel ei suutnud vabariiklik partei veel saavutada võitu, kuid sai juba ühe kolmandiku häältest.

John Browni ülestõus ja revolutsioonilise kriisi valmimine

50-ndate aastate lõpul hakkas Ameerika Ühendriikides kasvama revolutsiooniline kriis. 1857. aastal tekkinud majanduskriisi tagajärjel vallandati üle miljoni töölise. Näljaste hulgad hulkusid teenistuse otsingul mööda maad ringi ja unistasid oma maatüki saamisest. Need olid töölised, laostunud farmerid ja käsitöölised. Töötava rahva hulgas hakkas üha enam kasvama püüe hävitada orjus revolutsiooniliste meetoditega. Selle püüde eredaks väljenduseks oli ülestõus Kansase relvastatud võitluse kangelase John Browni juhtimisel.

Ülestõusu alustamise kohaks valis farmer John Brown Lääne-Virginia mäed. 17. oktoobril 1859 vallutas John Brown väikese salgaga, mis koosnes valgetest ja neegritest, väikese Harpers-Ferry linna. Osariigi võimud mobiliseerisid ülestõusu mahasurumiseks suured jõud. Browni väike salk võitles viimse meheni. Haavatud John Brown, tööline-mehaanik Stevenson ja veel 16 ülestõusust osavõtjat võeti vangi. 2. detsembril 1859 poodi John Brown üles. Surmaeelses kirjas ütles ta: «Mina, John Brown, olen nüüd täielikult veendunud, et ainult veri peseb maha selle patuse maa suure kuriteo.»

Ülestõusu ebaõnnestumise põhjuseks oli ülestõusnute kitsapiiriline vandeseltslik taktika, neegrite ja valge elanikkonna laiade masside nõrk organiseerimine. Ühendriikide vabariikliku partei liidrid mõistsid ülestõusu hukka. Kuid progressiivsed kaasaegsed mõistsid tohutut tähtsust, mis oli sellel ülestõusul kui väljaastumisel, millest üheskoos võtsid osa valged ja neegrid. K. Marx kirjutas 1860. aastal: «... Käesoleval ajal kõige suurematekssündmusteks maailmas on ühelt poolt Ameerika orjade liikumine, mis algas Browni surmaga, teiselt poolt — orjade liikumine Venemaal.» [1] Palavat kaastunnet ülestõusule avaldasid suur vene revolutsiooniline demokraat N. G. Tšernõševski, prantsuse kirjanik V. Hugo jt.

John Browni ülestõus oli ainult üheks kasvava revolutsioonilise kriisi näitajaks. 1859. aasta novembris põletasid farmerid ja orjad istandikes ära palju ladusid ja muid ehitisi. Kansases tõusid üles farmerid ja valged orjad eesotsas Browni sõbra kapten Montgomeryga. Verised kokkupõrked neegrite ja orjapidajate vahel toimusid Tennessee, Alabama, Florida ja teistes osariikides.

Kuid ei surmanuhtluste ega ka sõjaseisukorraga, mis kehtestati reas lõunaosariikides, polnud enam võimalik kasvavat revolutsioonilist kriisi peatada.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXII, lk. 474.

A. Lincolni presidendiks valimine 1860. aastal

Kujunenud olukorras omandas erakordselt suure tähtsuse võitlus presidendivõimu pärast. Orjanduslikus «demokraatlikus» parteis ei olnud ühtsust valimisplatvormi osas. Sellest parteist, kelle peajõuks jäid Lõuna orjapidajad, kes taotlesid orjapidamise laiendamist üle kogu maa mistahes vahenditega, eraldus Põhja demokraatide partei. Viimane esindas reaktsioonilisi suurkodanluse rühmi, kes olid orjapidajatega seotud, kuid ei kiitnud heaks orjapidamise vägivaldset laiendamist Põhjas ja Läänes. Lahku lõi ka piiriäärsete ja osalt lõunaosariikide orjapidajate rühm, kes kaitses mõnevõrra mõõdukamat orjuse laiendamise programmi. Lõhe demokraatlikus parteis nõrgestas tema positsioone presidendivalimiste ajal.

Vabariiklikul parteil, vaatamata lahkhelidele tema mõõduka ja radikaal-demokraatliku tiiva vahel, oli võimalik saavutada võit, ühendades farmerite, tööliste, linna väikekodanluse ja Põhja progressiivse kodanluse hääled. Partei kongressil töötati välja läbinisti mõõdukas orjapidamise piiramise programm orjapidamise poolt juba hõivatud aladel. Kuid sellesse programmi olid võetud ka radikaal-demokraatlikud nõudmised homesteadi seaduse, Kansases orjapidamise keelamise ja agressiivsest välispoliitikast lahtiütlemise kohta. Farmeriperekonnast pärinev lääneosariikide esindaja Abraham Lincoln, kes oli väljapaistev progressiivne tegelane ning tuntud oma taotluste poolest piirata ja järk-järgult kaotada orjus, esitati kongressil presidendikandidaadiks. 6. novembril 1860 valiti ta presidendiks.

Lõuna Konföderatsiooni moodustamine ja orjapidajate eesmärgid

Lincolni presidendiks valimisele otsustasid orjapidajad vastata lahkulöömisega Põhjast. Lõunaosariikide «setsessiooni» (eraldumise) ehk Ühendriikidest lahkulöömise plaan oli välja töötatud juba enne Lincolni valimist, ja 7. novembril võttis orjapidajate kongress Charlestonis vastu otsuse lahkulöömise kohta. 20. detsembril teatas Lõuna-Carolina oma lahkumisest Ühendriikide koosseisust, temale järgnesid veel 10 orjanduslikku osariiki. Plantaatorid surusid julmalt maha «valgete kehvikute» väljaastumised lahkulöömise vastu. 1861. aasta veebruaris kuulutasid mässulised Montgomery konvendil välja orjandusliku riigi — Ameerika Osariikide Konföderatsiooni — ning valisid oma presidendiks suurplantaatori ja orjuse sõjaka pooldaja J. Davise. Orjapidamine kuulutati vastuvõetud konstitutsioonis uue riigi aluseks ja orjus —

neegrite «normaalseks» seisundiks. Kuid sellega ei piirdunud mässuliste eesmärgid. Nad püüdsid haarata uusi maid ja eelkõige Lääne alasid.

Kodusõja algus

Sõjategevus algas varsti pärast Lincolni võimuletulekut. 12. aprillil 1861 alustasid mässulised Lõuna-Carolinas Sumter' fordi pommitamise ja vallutamisega kodusõda. Nad lootsid oma sõjalisele üleolekule ja Põhja mittevalmisolekule sõjaks. Põhjariikidel ei olnud tegelikult sõja algul armeed, mässulised olid aga hästi relvastatud ning võisid kasutada orjapidajate hulgast pärinevat ettevalmistatud ohvitseride kaadrit. Lõunariiklased lootsid samuti Põhja kindralite ja ametnike reetlikkusele ning kokkuleppe võimalusele suurkodanlusega. Lincolni valitsuse kõhklemine sisendas neisse usku sellesse, et sõda tuleb lühiajaline ning et nad saavutavad kergesti võidu. Plantaatorid lootsid Inglismaa ja Prantsusmaa toetusele, kes olid huvitatud Ameerika Ühendriikide lagunemisest kaheks nõrgaks riigiks ja puuvilla väljaveo jätkamisest lõunaosariikidest.

Töölisklassi ja farmerite otsustav osa kodusõjas

Mässulised plantaatorid ei arvestanud töötavate hulkade jõudusid. Kui Lincoln kuulutas välja 75 000 vabatahtliku sõjaväeteenistusse kutsumise maa kaitseks, vastas sellele 300 000 inimest. Enne teisi saabusid rindele Pennsylvania töölispolgud. Esimesed New Yorgist teelesaadetud polgud koosnesid samuti erinevatest rahvustest töölistest. Ametiühingud ja sotsialistlikud organisatsioonid saatsid rindele oma salgad. Silmapaistvad töölisliikumise tegelased Sylvis, Weydemeyer, Willich jt. moodustasid töölistest ja farmeritest koosnevaid polke. Töötavad hulgad ja eelkõige töölisklass etendasid sõjas otsustavat osa. Iga tuhande Põhja sõduri hulgas oli 421 töölist ja 487 farmerit.

Põhja eelised Lõunaga võrreldes

Põhjal oli ülekaal Lõuna suhtes nii inimreservide kui ka materiaalsete ressursside näol. 1860. aastal elas põhjariikides 22 miljonit inimest, Lõunas aga 9 miljonit, kelle hulgas oli 4 miljonit neegrit. Põhi oli täielikult kindlustatud toiduainetega. Kogu Ühendriikide metallurgia, masinaehitus, sõja- ja laevaehitustööstus, välja arvatud mõned tehased ja dokid, asus Põhjas. 1862. aasta keskpaigaks jõudis lõpule pikaajaline majanduslik

depressioon pärast 1857. aasta kriisi ja algas elavnemise periood. Valitsuse tellimused kutsusid esile tööstuse kiire arengu ja spekulatsioonipalaviku; metallitoodang kasvas 300 000 tonnilt 1861. aastal 1 miljoni tonnini 1864. aastal. Tähtsaks Põhja eeliseks oli laialt arenenud raudteevõrk, kaubalaevastiku ja rahaliste ressursside olemasolu. Enamik sisserändajatest astus armeesse. Tööliste ja farmerite hulgast pärinevad sõdurid olid oma moraalsetelt omadustelt üle mässuliste sõduritest, kes olid pettuse või väevõimuga värvatud «valged kehvikud». Põhi võis arvestada sadade tuhandete neegrite toetusega Lõunas.

Seevastu pidi Konföderatsioon hoidma tagalas suurt armeed orjade ülestõusude mahasurumiseks. Tohutu kõrged sõjaga seotud maksud laostasid farmereid ja kutsusid esile rahutusi. Farmerid ja iseäranis Lõuna neegrid ootasid föderaalarmee lähenemist, selleks et temaga ühineda, andsid talle edasi vajalikke teateid ning pakkusid oma teeneid teejuhtide ja luurajatena. Tööstust Lõunas peaaegu ei olnud. Toiduainetega polnud Lõuna kindlustatud. Rahaasjad olid viletsas olukorras. Ajutiselt päästis lõunariiklasi Inglismaa ja Prantsusmaa abi, kes, rikkudes rahvusvahelist õigust, varustasid mässajaid relvade, laevade, laenude ja kaupadega.

Kodusõja esimene etapp. Põhja ebaõnnestumiste põhjused aastail 1861—1862

Sõda kestis neli aastat. Sellest võttis osa 2,8 miljonit inimest Põhja ja 1,3 miljonit Lõuna poolel. Esimesel kahel aastal saavutasid mässajad taktikalist edu. 1861. aasta juulis said nad Bull Runi ääres (Manassases) võidu; tõsist edu saavutasid mässajad ka 1862. aasta kevadel.

Sõja pikalevenimise ja Põhja ebaõnnestumiste peamiseks põhjuseks oli see, et kodanlus ei tahtnud pidada sõda revolutsioonilise meetoditega. Sõja ofitsiaalseks eesmärgiks ei olnud kuulutatud orjapidamise kaotamine, vaid ainult Uniooni ühtsuse taastamine. Armees ja valitsusasutustes esines sagedasi spionaaži ja reetmise juhtumeid. Vastupanu töötavatele hulkadele osutasid ka need Põhja «demokraatliku» partei liikmed, kes väljendasid suurkodanluse reaktsioonilise osa, peamiselt pankurite huve. Orjapidajate pooldajad tegutsesid tagalas nii avalikult kui ka salaja, pidasid mässajatega kontrabandistlikku kaubavahetust, andsid välja ajalehti ning tegid propagandat Lincolni valitsuse vastu. Kodanlus kasutas sõda kergeks rikastumiseks. Sõjaväes esines sageli mürgistusjuhtumeid ebakvaliteetsete toiduainete tarvitamise tagajärjel. Rahva survel määrati komisjonid hankijate kuritegevuse uurimiseks, kuid otsustavaid abinõusid nende vastu võitlemiseks ette ei võetud.

Kongress ja valitsus ruttasid 1861. aastal vastu võtma kõrget kaitsetariifi ja andma tohutuid maa-alasid Vaikse Ookeani Raudteekompaniile, selle asemel et kehtestada maks kapitalile, võtta vastu homesteadi seadus ja hävitada orjapidamine, nii nagu seda töötajad nõudsid. Washingtoni valitsus kartis ärritada piiriäärsete osariikide orjapidajaid ja keelas neegrite võtmise armeesse.

Armees polnud tugevat organisatsiooni ja distsipliini. Armeed juhtis kuni 1861. aasta novembrini elatanud kindral Scott, seejärel aga kindral McClellan, Põhja «demokraatide» esindaja. Viimased püüdsid teadlikult venitada sõda, selleks et välja kutsuda rahvahulkade rahulolematust Lincolni ja vabariikliku partei vastu, mille tulemusena McClellan lootis presidendivalimistel saavutada võidu ning seejärel Lõunaga kokku leppida.

Kaotus Bull Runi ääres ja teised ebaõnnestumised, mis kutsusid esile äärmise pahameeletormi riigis, sundisid valitsust tegelema armee organiseerimisega, tema väljaõpetamise ja relvastamisega, pealetungiplaanide väljatöötamisega ning mitte piirduma kaitseabinõudega. Läänes sõditi energiliselt abolitsionistide tugeva mõju tõttu armees. Kuid ühtset strateegilist plaani, mis oleks ette näinud koostöö Põhja eri armeede vahel, polnud. McClellani poolt 1862. aasta kevadel väljatöötatud vaenlase purustamise plaan otselöögiga Potomaci jõe piirkonnas üheaegselt lõunariikide rõngasse võtmisega («anakonda»-plaan) kukkus läbi, nii nagu Marx ja Engels seda ette kuulutasid. Mässajad kasutasid McClellani lüüasaamist vastupealetungiks. 1862. aasta kevadel elas föderaalarmee Manassasi lahingus üle «teise häbi» ja uuesti tekkis Washingtoni hõivamise oht mässajate poolt. Kaotused kutsusid esile uue revolutsioonilise laine riigis.

Lincolni valitsuse kahevahelolek, kes viivitas orjuse kaotamise ja homesteadi seaduse väljaandmisega, rahva riisumine ning varanduse kokkuajamine kodanluse poolt avaldasid hukatuslikku mõju sõja käigule ja töötavate hulkade olukorrale. Rahvamassid pahandasid sõjapidamise viisi üle. K. Marx kirjutas: «Me viibisime seni ainult kodusõja esimese vaatuse juures: sõja juures, mida peeti *konstitutsioonilistel* alustel. Teine vaatus — *revolutsiooniline* sõda — on veel ees.» [1]

Kodusõja teine etapp (1863—1865). Üleminek revolutsioonilistele sõjapidamise meetoditele

Rahvahulkade meelepaha väljendasid abolitsionismi kasv, massimiitingud ja valitsuse avalik kritiseerimine, mida vabariiklik partei ei saanud enne 1862. aasta kongressivalimisi arvestamata

[1] К. Маркс, К критике положения в Америке, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. 2, lk. 371.

jätta. Rahvahulkade revolutsioonilist meeleolu väljendas radikaal-demokraatlik abolitsionistlik tiib eesotsas Ch. Samneri, Stevensi, Phillipsi, neeger Douglase jt. Abolitsionistid paljastasid valitsuse kahevahelolekut, spekulatsiooni, müüdavust ja reetmist ning nõudsid üleminekut revolutsioonilistele sõjapidamise meetoditele, põhjalikele muudatustele sisepoliitikas, s. o. orjuse hävitamist, neegrite relvastamist, homesteadi seaduse vastuvõtmist, armee ja riigiaparaadi puhastamist, suurte sissetulekute maksustamist ja otsustavat sõjategevust.

Rahva survel otsustas Lincolni valitsus, ehkki reservatsioonidega, realiseerida rea revolutsioonilis-demokraatlikke nõudmisi. 1862. aasta mais kirjutas Lincoln alla homesteadi seadusele, s. o. seadusele iga kodaniku õigusest saada Läänes endale tasuta 160 aakrit maad. 1862. aasta septembris andis president välja proklamatsiooni neegrite vabastamise kohta alates 1. jaanuarist 1863; neegrid ei saanud ei poliitilisi õigusi ega maad, kuid siiski oli orjapidamisele antud hävitav hoop.

Lincolni valitsus võttis tarvitusele ka teisi abinõusid, mis tugevdasid sõjapidamise revolutsioonilist iseloomu. 1862. aasta septembris arreteeriti mõned kõige aktiivsemad Lõuna poolehoidjad ja suleti ajalehed, mis nõudsid orjapidajatega kokkuleppimist. 1862. aasta novembris kõrvaldati kohalt McClellan. Viidi läbi armee ja riigiaparaadi puhastamine reeturitest. Ohvitserkonna koosseisus suurenes abolitsionistide ja Euroopa revolutsionääride-sisserändajate arv. Üleminek revolutsioonilistele sõjapidamise meetoditele, eriti neegrite võtmine armeesse, viis põhjalikule murrangule sõjategevuse käigus, kindlustas mässajate purustamise ja tugevdas riigi rahvusvahelist olukorda.

Neegrite osavõtt kodusõjast

Juba alates sõja esimestest päevadest astusid neegrid otsustavalt võitlusse oma vabaduse eest. Sõja ajal põgenes Põhja kuni pool miljonit neegrit, mis kutsus esile tootmise järsu languse lõunariikides. Lõunariiklaste tagalas puhkes vahetpidamata rahutusi ja ülestõuse. Neegrite üldise ülestõusu oht orjanduslikes osariikides aheldas suuri mässajate jõude (vähemalt 100 000 sõdurit ja ohvitseri). Neegrid moodustasid partisanisalku («metsaneegrid») ja õiendasid arveid orjapidajate röövjõukudega. Eriti paistis silma neegritar Harriet Tubman, kes oli selle vabadusvõitluse kangelannaks. Neegrid osutasid teeneid Põhja armeele luurajate ja teejuhtidena, ilmutades seejuures kangelaslikkust ja leidlikkust.

1862. aasta augustis otsustati lubada neegritel teenida Põhja armees, ning nad näitasid üles erakordset vastupidavust ja vaprust. Sellele vaatamata said nad alandava diskrimineerimise osa-

listeks (said väiksemat tasu, määrati kõige raskematele töödele jne.). 1864. aastal teenis armees üle 186 000 neegri, peale selle oli 30 000 neegrit sõjalaevastikus ja 250 000 föderaalarmee tagalaüksustes. Umbes üks kolmandik neegritest, kes võitlesid rindel, andsid oma elu võitluses orjuse vastu ning Ühendriikide terviklikkuse säilitamise eest.

Lincoln tunnistas, et ilma neegrite abita oleks Põhi sõja kaotanud.

Ameerika Ühendriikide rahvusvaheline olukord. Inglise-Prantsuse interventsiooni oht. Venemaa positsioon

Mässu alustati ja jätkati Inglise ja Prantsuse valitsuse aktiivsel kaasabil, kes püüdsid kodusõda kasutada oma ülevõimu kehtestamiseks Ameerikas ja Ühendriikide konkurentsi nõrgestamiseks merel.[1] Inglismaa ja Prantsusmaa abi mässajatele tekitas tohutut kahju Ühendriikidele. Inglismaa ja Prantsusmaa katsusid mitu korda organiseerida relvastatud interventsiooni Lõuna abistamiseks või osutada föderaalvalitsusele survet, selleks et sundida teda riigi lõhenemisega leppima. Kuid interventide plaanid luhtusid. Nende plaanide üheks nurjumise põhjuseks oli Venemaa positsioon, mis oli Ühendriikidele soodne. Suur mõju Vene-Ameerika suhetele oli mõlema riigi vastuoludel Inglismaaga. Olles huvitatud Ühendriikide tervikluse säilitamisest vastukaaluks Inglismaale, astus Venemaa välja välismaise interventsiooni vastu ja lükkas tagasi kõik ettepanekud vahele segada orjapidajate kaitseks ja osa võtta ristisõjast Ühendriikide vastu. 1863. aasta sügisel saabus Ameerika vetesse kaks Vene eskaadrit, üks New Yorki, teine San Franciscosse. Vene laevastiku ilmumine Ühendriikide rannikule aitas kaasa Lincolni valitsuse rahvusvahelise seisundi kindlustumisele.

K. Marxi ja Euroopa proletariaadi võitlus interventsiooni vastu

Peapõhjuseks, mis ajas interventsiooniplaanid nurja, oli Euroopa proletariaadi liikumine. Aktiivset võitlust interventsiooniohu vastu pidasid K. Marx ja F. Engels, paljastades inglise ja prantsuse kodanluse silmakirjalikku käitumist ning vallutusplaane. 1861.—1862. aasta jooksul avaldas Marx ajalehes «The New York Daily Tribune» ja Viini demokraatlikus ajalehes

[1] 1861. aastal oli Suurbritannia (koos kolooniatega) kaubalaevastiku kogutonnaaž 5,8 miljonit tonni, Ameerika Ühendriikidel aga 5,5 miljonit tonni, mis moodustas kolmandiku maailma kogutonnaažist.

«Presse» rohkem kui 40 artiklit, milledes ta selgitas kodusõja iseloomu ja käiku ning mobiliseeris progressiivseid jõude võitluseks orjuse vastu, soovitades Ühendriikide valitsusel kasutada revolutsioonilisi sõjapidamise meetodeid. Marx võttis osa Inglismaal peetud massimiitingutest, mis olid kokku kutsutud võitluseks interventsioonikatsete vastu, ja juhtis seda võitlust.

Inglise töölisklassi vastuseis interventsiooniplaanidele tugevnes pärast neegrite vabastamist ja Põhja üleminekut revolutsioonilistele sõjapidamise meetoditele. Seoses nende sündmustega kokkukutsutud Inglise tööliste miitingud aitasid kaasa I Internatsionaali moodustamisele ja eri maade tööliste solidaarsuse kasvule. Lincolnile tema tagasivalimise puhul presidendiks 1864. aastal saadetud tervituses kriipsutas I Internatsionaali üldnõukogu alla töölisklassi tohutut osa võitluses orjuse vastu Ühendriikides. Kodusõjas võitlesid edukalt orjuse vastu Euroopa sotsialistid — 1848. aasta revolutsioonidest osavõtnud saksa, ungari, vene ja teised emigrandid.

Põhja võit

Põhja rahvahulkade ja neegrite entusiasm, üleminek sõjapidamise revolutsioonilistele meetoditele, Euroopa töölisklassi toetus ja Inglise-Prantsuse interventsiooniplaanide luhtumine said mässajate purustamise põhjuseks. Põhja sõjalaevastik organiseeris Lõuna blokaadi. Föderaalvägede võit Gettysburgi juures 3. juulil 1863 ning Vicksburg ja Port-Hudsoni vallutamine nende poolt 4. juulil otsustasid murrangu sõjategevuse käigus Põhja kasuks. Initsiatiiv läks kindlalt föderaalarmeele. Demokraatlikel alustel reorganiseeritud föderaalarmees oli, neegritest ja indiaanlastest sõdurid kaasa arvatud, 1863. aastal üle miljoni inimese.

1864. aasta algul määrati föderaalarmee ülemjuhatajaks kindral Grant. 1864. aasta kevadel asus ta pealetungile mässuliste osariikide vastu eesmärgil lahutada rinne kaheks osaks (mida Marx ja Engels soovitasid teha juba sõja algul). Põhjast liikusid väed kindral Granti juhatusel, loodest kindral Sheridani, ja kagust kindral Shermani väed. Mässuliste väed olid äärmiselt kurnatud, kuid ei kapituleerunud, lootes Lincolni kaotusele presidendivalimistel.

1864. aasta novembris valiti Lincoln tagasi presidendiks. Rahvusvaheline Töölisühing — Internatsionaal — ja kõik Euroopa demokraatlikud jõud, sealhulgas ka vene «Sovremennik», tervitasid Loncolni poliitilist võitu ja teda ennast kui ameerika rahva silmapaistvat progressiivset tegelast.

Konföderatsioon oli hukkumise äärel. Shermani armee sooritas eduka retke Chattanooga juurest kuni Atlantani, lõigates

pooleks lõunariigid ja vallutades Georgia osariigi kommunikatsioonid. 13. veebruaril 1865 alustasid Shermani väed lõunast pealetungi Richmondile. Samal ajal ründasid lõunariiklaste pealinna kindral Granti väed põhjast. 3. aprillil vallutasid nad linna ning 9. aprillil kapituleerus mässuliste armee eesotsas ülemjuhataja kindral Leega; 18. aprillil löödi puruks Lõuna vägede viimased riismed.

Pärast Richmondi vallutamist algasid Põhjas võidu puhul pidustused. Mässuliste armee sõduritel ja ohvitseridel lasti koju minna, enamik mässajate peamehi jäi vabadusse. Lõunariiklastele jäeti võimalus jätkata vaenulikku tegevust. 14. aprillil tappis mässuliste agent näitleja Booth võidupidustuste ajal Lincolni.

Lõuna kodanlik rekonstruktsioon

Kodusõja lõppemisega ei lõppenud võitlus endiste mässajatega. Rahvahulkade survel võttis Kongress 1865. aasta veebruaris vastu konstitutsiooni 13. paranduse orjuse keelamise kohta kogu maal. Neegrid ja osa radikaalseid vabariiklasi esitasid nõudmise anda igale endisele orjale 40 aakrit maad ja muul ning võtta tarvitusele otsustavad abinõud endiste mässajate vastu. Kuid suurkodanlus oli nende nõudmiste vastu. Neegrite poliitiline aktiivsus kasvas ning mitmes lõunaosariigis arendasid nende esindajad seadusandlikes ja täidesaatvates organites aktiivset progressiivset tegevust. Mõnes kohas haarasid neegrid enda kätte istandused ja jagasid need omavahel ära.

Neegrite poolorjusliku seisundi säilitamise eesmärgil rakendasid plantaatorid neegrite poliitilise tegevuse vastu president Johnsoni (1865—1869) valitsuse ergutusel terrorit, praktiseerides laialdaselt neegrite ja abolitsionistide lintšimist. Selleks loodi spetsiaalsed relvastatud jõugud, kelle hulgas juhtivat osa etendas terroristlik organisatsioon Ku-klux-clan. Ku-kluks-klanlaste jõugud korraldasid veriseid neegrite pogromme New Orleansis, Memphises ja teistes linnades. Plantaatorite poolt lõunaosariikides kehtestatud niinimetatud «mustad koodeksid» keelasid neegritel maad omada, vaimse tööga tegelda, koosolekuid korraldada ja valgetega abielluda; neegerteenijate puhul oli ihunuhtlus lubatud. Föderaalväed abistasid sageli plantaatoreid neegrite ülestõusude mahasurumisel.

Johnsoni valitsuse poliitika kutsus esile mitte ainult neegrite, vaid ka Põhja laiade rahvahulkade tõsise rahulolematuse. Toimusid sõjast osavõtnute, tööliste ja neegrite massimiitingud ning kongressid, millel nõuti plantaatorite karistamist ja president Johnsoni kohtu alla andmist. Rahvamasside survel võttis Kongress 1866. aastal vastu seaduse neegrite kodanikuõiguste kohta ja seejärel, 1868. aastal, astus jõusse ka konstitutsiooni 14. paran-

dus kõigi Ühendriikide elanike kodanikuvõrdsuse kohta, välja arvatud indiaanlased, ning seadus mässust osavõtnute õiguste piiramise kohta. 1870. aastal jõustus konstitutsiooni 15. parandus valimisõiguste andmisest kõigile meessoost isikutele, sõltumata nahavärvist.

Kongressis käis Lõuna küsimuses võitlus kahe poliitilise joone vahel. Enamus kuulus vabariikliku partei pahempoolsele tiivale, kes astus välja Johnsoni ja tema poolehoidjate poliitika vastu. 1868. aastal otsustas Saadikutekoda Johnsoni kohtu alla anda, kuid Senatis jäi presidendi süüdimõistmisel üks hääl puudu.

1867. aastal võeti Kongressi poolt, hoolimata Johnsoni vetost, vastu Lõuna «rekonstrueerimise» plaan, mille järgi endistes mässulistes osariikides kehtestati ajutiselt sõjaväeline administratsioon ning Lõuna jagati viieks sõjaliseks ringkonnaks; sõjalise diktatuuri võis kaotada alles pärast konstitutsiooni juurde käiva 15. paranduse vastuvõtmist. Lõuna sõjalise administratsiooni seas oli palju pahempoolsete vabariiklaste esindajaid, kes tegid ära suure töö neegrite abistamisel. Plantaatorite maid siiski ei konfiskeeritud. Kindlustanud oma poliitilise ülemvõimu riigis, reetis kodanlus peagi neegrid ja surus pahempoolsed vabariiklased kõrvale. President Granti ajal (1869—1877) pehmendati 1872. aastal sõjalist haldust Lõunas ja endistele mässajatele anti poliitilised õigused. 1877. aastal kutsuti sõjaväed lõunaosariikidest ära. Kõikjal Lõunas algas neegrite halastamatu terroriseerimine. Reaktsioon triumfeeris. Plantaatorid, kellelt oli võetud ära monopol poliitilisele võimule Liidus, säilitasid põhiliselt oma majandusliku positsiooni. Neile jäeti alles latifundiumid. Neegritelt võeti ära ka need maad, mis olid varem neile kuulunud. Et lõunaosariikides rajati tööstust, siis hakkas kodanlust üha enam huvitama neegrite ebavõrdse seisundi edasipüsimine, mis võimaldas lõunaosariikides säilitada madalamat palgataset, kui oli Põhjas. Suuristandused tükeldati väikesteks maatükkideks, mis anti rendile neegritest rentnikele, poolorjuslikus seisundis pooleterameestele. Niiviisi jäid neegrid pärast orjuse kaotamist majanduslikult orjuslikku sõltuvusse. See orjuslik sõltumus oli orjuse jäänuseks, mis majanduslikult ei erinenud, nagu selgitas Lenin, feodalismi igandidest: «... *orjuse* majanduslikud jäänused ei erine mitte millegi poolest feodalismi samasugustest jäänustest, Ühendriikide endises orjanduslikus Lõunas on need jäänused aga *tänapäevani väga tugevad*».[1]

Mitte ainult Lõunas, vaid ka Põhjas säilis neegrite rassiline diskrimineerimine, mille osaliseks said ka hiinlased. 60—70-ndail aastail jätkus eriti halastamatult viimaste indiaani hõimude hävitamine.

[1] V. I. Lenin, Uusi andmeid kapitalismi arenemisseadustest põllumajanduses, Teosed, 22. kd., lk. 12.

Töötajate vaesumine ja kodanluse rikastumine. Suurkodanluse ülemvõim

Sõja ajal, eriti seoses inflatsiooniga — riigi rahatähtede, niinimetatud greenbackide massilise väljalaskmisega — ning rahakursi languse, spekulatsiooni ja hindade tõusuga langes töötajate elatustase, samal ajal kui suurkodanlus ennekuulmatult rikastus, tänu hindade tõusule ja sõjalistele hangetele. Pärast kodusõda halvenes tööliste olukord veelgi tööpuuduse tõttu, mille kutsusid esile miljonilise armee kojulaskmine ja sõjaliste tellimuste lõppemine. Ühendriikides toimus kapitali kiire kontsentratsioon ja hakkasid tekkima esimesed kapitalistlikud monopolid raudteeasjanduses, naftatööstuses ja teistel aladel. Just sel ajal tekkisid finants-, tööstus- ja raudteemagnaatide «dünastiad» — Morganid, Carnegie'd, Rockefellerid, Gouldid jt. Määratu ulatuse võtsid äraostetavus, vargused ja kuritarvitus, millesse olid segatud paljud Kongressi ja valitsuse liikmed ning osariikide võimud.

Veelgi rohkem rikastusid kapitalistid maaga spekuleerimisest. Spekulandid-kapitalistid riisusid karistamatult homesteadi seaduse järgi jagamisele kuuluvat riiklikku maafondi, haarates enda kätte maid, mille põues peitus sütt, maaki ja naftat. Töölised ja käsitöölised, endised sõdurid ja Idas laostunud farmerid taotlesid maatükkide saamist homesteadi seaduse alusel. Kuid neil polnud raha inventari muretsemiseks või nad olid, saanud maa kätte, kohe sunnitud selle pantima panka, kes selle edasi müüs, kui võlg jäi tähtajaks tasumata. Täpselt samuti talitasid pangad ka vanade farmeritega, kes olid sõja ajal võlaorjusse sattunud.

Töötajate olukorda raskendas veelgi valitsuse finantspoliitika. Tööliste ja farmerite õlgadele pani kodanlus üle 2,5 miljardi dollari suuruse koletisliku riigivõla. Riigivõlga ja selle protsente maksti obligatsioonide omanikele kursi järgi, mis kaks ja pool korda ületas greenbackide väärtuse sõja ajal. Pangad nõudsid ka farmeritelt võlgade tasumist kulla pariteedi alusel, mis suurendas võlad 2,5-kordseks.

Töölisliikumine Ühendriikides 60-ndail aastail

Juba kodusõja ajal, alates 1863. aastast, tugevnes töölisliikumine. Tööliste liikumine väljendus majanduslikes streikides. Suuremaks neist oli Pennsylvania kaevandustööliste streik 1868. aastal. 1863. aastal oli 79 ametiühingut, 1866. aastal aga juba 300. Moodustati 10 rahvuslikku ametiühingukoondist. Tekkis ka rahvuslik neegertööliste organisatsioon. Ajavahemikul 1863—1873 ilmus vähemalt 120 töölisajalehte ja -ajakirja.

Kohe pärast kodusõja lõppemist algas Ühendriikide töölisliikumises uus aste. Üle kogu maa loodi «8-tunnilise tööpäeva eest võitlemise liigasid». Korraldati miitinguid, demonstratsioone ja streike. 1866. aastal organiseeris valaja Sylvis Rahvuslipu Töölisühingu, kes astus välja iseseisva töölisklassi organisatsioonina ning tunnistas klassivastandlikkust töö ja kapitali vahel. See organisatsioon lõi sidemed I Internatsionaaliga. Tema pahempoolsed, eesrindlikud elemendid pooldasid suhete katkestamist kodanlike parteidega ja organiseerisid 1870. aastal, pärast pikka võitlust oportunistidega, töölispartei — Rahvusliku Reformide Partei. Kuid peagi saavutasid selles võidu oportunistid, kes propageerisid töölisklassi lahtiütlemist iseseisvast poliitilisest võitlusest, ning partei lagunes.

Võitluses töölisliikumise vastu moodustas kodanlus ettevõtjate ühinguid, kelle mõjutusel Kongress võttis juba 1864. aastal vastu seaduse lepinguga töölepalgatud tööliste Ühendriikidesse sissevedamise ja immigratsiooni ergutamise kohta. Mitme osariigi seadusandlikus kogus esitati seaduseelnõusid streikide keelamise kohta. Ettevõtjate organisatsioonid kasutasid mitmesuguseid vahendeid töölisliikumise paralüseerimiseks: loodi laialdane spionaaživõrk tööliste seas, koostati mittemeelepäraste tööliste «musti nimekirju» ja osteti ära ametiühingujuhte, ässitati põliselanikest töölisi sisserändajate vastu, õhutati rahvuslikku vaenu tööliste (iirlaste, itaallaste, sakslaste jt.) vahel.

Ühendriikide kodusõja ajalooline tähtsus

Kodusõda Ühendriikides omas, nagu märkis V. I. Lenin, «suurimat, maailma-ajaloolist, progressiivset ja revolutsioonilist tähtsust».[1] See oli õiglane rahvalik sõda orjuse vastu, kodanlik-demokraatlik revolutsioon, milles otsustavat osa etendasid töölised, farmerid ja neegrid. Selle tulemusena likvideeriti orjus ja Ühendriikide lääneosa põllumajanduses saavutas võidu kapitalismi arengu «ameerika tee», mis tähendas agraarküsimuse demokraatlikku lahendamist. Loodi soodsad tingimused kapitalismi edasiseks arenguks. Ühendriigid hakkasid kiiresti muutuma agraarmaast industriaal-agraarmaaks. Kindlustus kodanluse poliitiline ülemvõim. Sõda andis tõuke iseseisva töölisliikumise arenemisele Ühendriikides.

Võit kodusõjas ja poliitilise korra mõningane demokratiseerimine saavutati töötavate masside jõupingutuste abil: töölised, farmerid ja neegrid moodustasid revolutsiooni liikumapaneva jõu, kusjuures hegemooniks oli progressiivne kodanlus. Selle võidu vilja asus aga kasutama peamiselt suurkodanlus. Suurkodanluse

[1] V. I. Lenin, Kiri Ameerika töölistele, Teosed, 28. kd., lk. 51.

diktatuur riigis tugevnes. Toimus keskvõimu tugevnemine. Kaks kodanlikku parteid, vabariiklik ja demokraatlik, muutusid F. Engelsi tabava iseloomustuse järgi «kaheks suureks poliitiliste spekulantide jõuguks», kes vaheldumisi haarasid riigivõimu enda kätte ja kasutasid seda oma kasuahneteks, alatuteks eesmärkideks. Kodanlus rikastus enneolematult tööliste ekspluateerimise arvel. Farmerite sõltuvus pankadest tugevnes. Lõunas säilisid plantaatorite mõisad ja neegrid jäeti poolorjuslikku seisundisse.

60-ndate aastate lõpul tugevnes uuesti Ameerika Ühendriikide välisekspansioon. Paljud silmapaistvad poliitikategelased nõudsid Kanada ja Mehhiko vallutamist. 1866. ja 1871. aastal tungisid Ühendriikide väed Korea territooriumile. 1867. aastal ostsid Ühendriigid Venemaalt Alaska, mida Washingtonis hinnati kui sammu Ameerika positsioonide kindlustamiseks Vaikse ookeani basseinis.

Ühendriikide reaktsioonilised kodanlikud ajaloolased püüavad moonutada kodusõja ajaloolist tähtsust. Nad peavad seda juhuslikuks episoodiks, eitavad, et orjus oli konflikti põhjuseks, moonutavad ja vähendavad tööliste ning eriti neegrite osa sõjas ja mõistavad hukka kodusõjaaegseid revolutsioonilis-demokraatlikke abinõusid. Mõned neist püüavad isegi ilustada orjust ja endisi mässajaid rehabiliteerida. Suur tähtsus Ühendriikide ajaloo, eriti just kodusõja tõelisel teaduslikul valgustamisel, on Ameerika progressiivsetel historiograafidel (W. Foster, Dubois, Apteker, Foner jt.), kes astusid välja ajaloo võltsimise vastu reaktsioonilise kodanliku historiograafia poolt.

Neljakümne kolmas peatükk

LADINA-AMEERIKA XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL

Ladina-Ameerika maade metropolidest lahkulöömise progressiivseks tulemuseks oli nende maade väljapääsemine endisest eraldatusest, nende lülitumine maailma majanduslike, poliitiliste ja kultuuriliste sidemete süsteemi, astumine vabamale kapitalismi arenguteele. Kuid ikka veel püsis mõisnike maavaldus koos poolfeodaalsete ja poolorjuslike ekspluateerimisviisidega, sest Ladina-Ameerika maade majandusliku mahajäämuse ja omavahelise vaenu säilimisest olid huvitatud välisriigid, eriti Inglismaa ja Ameerika Ühendriigid.

Pärast sõltumatuse eest peetud sõda hakkas väliskapital (peamiselt Inglise) tungima Ladina-Ameerika maade majandusse. Välisriikide kapitalistid andsid nende maade valitsustele orjastavaid laene. Suurt huvi Ladina-Ameerika vastu ilmutasid Ameerika Ühendriigid, kusjuures Ameerika Ühendriigid teostasid juba tollal, XIX sajandi keskel, agressiivset poliitikat oma lõunanaabrite suhtes.

1. MEHHIKO

Pärast metropolist lahkulöömist algas Mehhikos lõpmatute vandenõude ja mässude periood. Piisab, kui öelda, et alates 1824. kuni 1857. aastani vahetus riigis üle 40 presidendi. Alates 1833. kuni 1855. aastani valitses Mehhikos klerikaal-mõisniklik reaktsioon Santa Ana diktatuuri näol.

1845. aastal võttis Ameerika Kongress Texase Ühendriikide koosseisu. Texase okupeerimine Põhja-Ameerika vägede poolt oli põhjuseks Mehhiko ja Ühendriikide vahelisele sõjale (1846—1848), milles hoolimata mehisusest ja visadusest, said lüüa mehhiklased. Mehhiko armee purustamine Põhja-Ameerika anastajate poolt, samuti kui 1848. aasta rahuleping, mille järgi umbes pool Mehhiko territooriumi läks Ühendriikidele, kutsusid mehhiko rahva hulgas esile äärmise pahameele. Kogu riigis poldud rahul

Santa Ana diktatuuriga ja klerikaal-mõisnikliku ladviku poliitikaga. Need sündmused viisid kodanlikule revolutsioonile 1855. aastal. Kogu Mehhiko oli haaratud revolutsioonilisest liikumisest, mida juhtisid liberaalid. Ülestõusnud hõivasid pealinna ja ajasid laiali Santa Ana valitsuse.

Tulnud võimule, andsid liberaalid välja nn. Ledro seaduse, mis keelas kirikul kinnisvarade valdamise ja kohustas teda müüma oma maad eraisikutele.

1857. aastal võeti vastu uus Mehhiko konstitutsioon. Sellega kuulutati välja üldine valimisõigus ja sõna-, isiku- ja koosolekute vabadus ning keelati ära orjapidamine.

1859. aastal kinnitati reformid, mis nägid ette kirikumaade sekulariseerimise ja mungaordude laialisaatmise. Selle seaduse elluviimise tulemusena toimus maa ümberjaotamine suurmaaomanike, vaimulike ja ilmalike vahel, viimaste kasuks. Töötav elanikkond maad ei saanud. Vaimulikkond kuulutas halastamatu sõja uuele konstitutsioonile ja kiriku vara omastajaile. Lihavõttepühade ajal ei lastud isegi vabariigi presidenti ja valitsuse liikmeid peakirikusse. Rooma paavst pöördus mehhiko rahva poole läkitusega, milles ta needis ära uue konstitutsiooni ja keelas usklikel sellele truudust vanduda. Konservatiivid (klerikaal-mõisniklikud ringkonnad) kasutasid ära kõige mahajäänumate elanikkonna kihtide religioossed tunded ning tõstsid 1857. aastal liberaalide ja konstitutsiooni vastu mässu.

Mehhikos algas kolm aastat kestnud verine kodusõda, mis samal ajal kajastas Euroopa riikide ja Ühendriikide vahelist võitlust. Konservatiivid olid tihedalt seotud Euroopa riikidega, liberaalid said mõningat abi Ühendriikidelt. Kodusõja ajal oli liberaalide hulgas väga populaarne advokaat Benito Juarez. Ta pärines indiaanlasest talupoja perekonnast. Kodusõja algul valiti Benito Juarez presidendiks. Ta oli tuntud oma piiritu andumusega kodumaale ja aususega, mida polnud võimalik ära osta. Hoolimata kõigist raskustest õnnestus tal saavutada võit. Kuid kodusõda kurnas maa ära. Finantsolukord oli kriitiline. Sellistes tingimustes kuulutas Juarez 1861. aastal välisvõlgade kohta välja kaheaastase moratooriumi, mis sai ajendiks juba ammu Inglismaa, Prantsusmaa ja Hispaania poolt ettevalmistatud ühisele interventsioonile Mehhikosse ehk, nagu ütles K. Marx, ajendiks ühele «kõige koletislikumale üritusele, mis kunagi on rahvusvahelise ajaloo kroonikasse kirjutatud».[1] Euroopa interventide peamiseks eesmärgiks oli purustada revolutsiooniline liikumine Mehhikos, kukutada Juarezi valitsus ja orjastada maa. Peale selle tahtsid Inglismaa ja Prantsusmaa esile kutsuda konflikti Ühendriikidega,

[1] К. Маркс, Интервенция в Мексике, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. 2, lk. 202.

kus toimus kodusõda, ja toetada Lõuna orjapidajaid. Pärast seda kui Londoni interventsiooni-kokkuleppele oli alla kirjutatud, maabusid Hispaania, Inglise ja Prantsuse väed Mehhikos. Kuid lahkhelide tõttu interventide leeris kutsusid Inglismaa ja Hispaania oma sõjaväed ära. Napoleon III alustas sõda Mehhiko vabariigi vastu (1862—1867). See oli Napoleon III kurikuulus «Mehhiko avantüür».

Kolme kodusõja-aasta jooksul laastatud ja kurnatud Mehhiko pidas oma rahvusliku sõltumatuse eest Juarezi juhtimisel kangelaslikku võitlust Prantsuse interventide vastu.

Napoleon III avantüür kukkus täielikult läbi. Kogu Mehhikos taastati vabariiklik kord. Maximilian Habsburg, Napoleon III soosik, hukati, hoolimata Euroopa kuningate protestidest.

2. BRASIILIA

Pärast Portugali võimu alt vabanemist hakati Brasiiliat nimetama keisririigiks. Kodanlikud ajaloolased, kes ülistavad Brasiilia keisririigi ajastut (1822—1889), nimetavad seda liberalismi ja mõõdukuse perioodiks. Tegelikult aga ei katkenud riigis ei Pedro I (1822—1831) ega ka Pedro II (1831—1889) valitsemise ajal monarhiavastane liikumine ning neegerorjade ülestõusud. Silmapaistvaks vabariiklikuks tegelaseks ja kahest vabariiklaste ülestõusust osavõtjaks oli kirjanik ja poeet F. Caneca.

Keisririigi tugedeks olid suurmõisnikud-orjapidajad, kes igati takistasid kapitalismi arenemist Brasiilias. Rahvuslik tööstus arenes äärmiselt aeglaselt, peamiselt vaba tööjõu puudumise tõttu. Selle kõrval tungis maale väliskapital, peaasjalikult Inglise oma. Nõrk, kuid üha rohkem arenev kapitalism sattus orjandusliku korraga vastuollu.

XIX sajandi 30—40-ndail aastail pidasid Brasiilia demokraatlikud jõud visa võitlust vabariigi eest ja orjuse vastu, mis pidurdas maa edasist arenemist. See võitlus kasvas üle vabariiklaste ülestõusudeks, millest võtsid osa laiad rahvahulgad. Kümme aastat (1835—1845) kestis vabariiklaste, «farraposte» (*farrapos* — hulkur, nii nimetasid valitsuse väed ülestõusust osavõtjaid) ülestõus Brasiilia lõunaosas. Sellest võttis osa noor Garibaldi. Selle liikumisega langesid ajaliselt ühte kolm suurt rahva väljaastumist: neegerorjade ülestõus, mis leidis aset 1835. aastal maa põhjaosas Bahias, «sabinada» ülestõus (selle ülestõusu juhi arst Sabino nime järgi) sealsamas Bahias 1837. aastal ja «balajada» ülestõus (ülestõusu juhi Balaio nime järgi) Maranhãos 1838. aastal. Vaevalt oli «farraposte» ülestõus purustatud, kui maa põhjaosas, Pernambucos, puhkes 1848.—1849. aasta kuulus vabariiklaste «prajeira» (*prajeiro* partei nime järgi, kelle koosolekud toimusid Praia tänaval) ülestõus. Kahtlemata kõigutasid vabariiklaste ülestõusud

Brasiilia keisririiki, valmistasid ette teed orjuse kaotamisele ja vabariigi väljakuulutamisele.

1850. aastal keelati orjade sissevedamine Aafrikast, kuid salajane kauplemine neegritega jätkus.

Tekkiv kodanlus ja isegi osa mõisnikke, kes olid huvitatud põllumajanduse intensiivsemast arengust, astusid välja orjuse kaotamise poolt. Väljapaistvaks abolitsionismi ideede eest võitlejaks sai suur brasiilia poeet Castro Alves, kes oma luuletustes ja poeemides häbimärgistas orjust. Nõudes sõna- ning rahvakoosolekute vabadust tänavatel ja väljakutel, ütles Castro Alves: «Väljak peab kuuluma rahvale nagu taevas kondorile.»

Orjuse hävitamisele Brasiilias mõjusid kiirendavalt kaks rahvusvahelise iseloomuga sündmust: esiteks orjuse kaotamine Ameerika Ühendriikides (pärast seda säilis Ameerika kontinendil orjus ainult Brasiilias ja Kuubal); teiseks Paraguai sõda (1864—1870), mille käigus selgus, et Brasiilia, kus töötava elanikkonna põhimass koosnes orjadest, oli erakordselt nõrk maa. Brasiilial oli väga suuri raskusi sõjaväe täiendamisega — tuli mobiliseerida isegi orje.

Verises Brasiilia, Argentiina ja Uruguai sõjas väikese Paraguai vastu taotlesid kolme riigi reaktsioonilised valitsejad anastuslikke eesmärke ja progressiivse režiimi likvideerimist, mis tollal Paraguais eksisteeris. Paraguai vaenlased kasutasid Inglismaa ja Prantsusmaa abi, kes taotlesid väliskapitalile laialdase juurdepääsu võimaldamist Paraguaisse. Paraguai rahvas kaitses kangelaslikult oma maad, kuid ei suutnud vastu panna palju tugevamate ja arvukamate vaenlaste kallaletungile. Sõja tagajärjel vähenes järsult Paraguai elanikkond. 1865. aastal moodustas elanike arv riigis umbes 1 miljoni, 1872. aastal aga ainult 250 000. Maa oli laastatud ja tühjaks jäänud. Kasutades Paraguai äärmist nõrgestatust, hakkasid Euroopa suurriigid ja Ameerika Ühendriigid intensiivselt sellele maale sisse tungima.

Paraguai sõda näitas, et Brasiilia vajab põhjalikke reforme. Võimulolevad konservatiivid takistasid igati neegerorjade vabastamist. Kuid nad olid sunnitud asuma järeleandmistele. 1871. aastal anti välja seadus, mille järgi neegerorjade lapsed sündisid vabadena. Alles 1888. aastal kaotati orjus täielikult.

Neljakümne neljas peatükk

RAHVUSVAHELISED SUHTED XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL

Saksa Liidu taastamine. Šlesvig-Holšteini küsimus aastail 1850—1852

1848. aastal asus kodanlus koostööle aadellik-monarhistlike valitsustega võitluseks revolutsioonilis-demokraatliku liikumise ja eelkõige tööliskiassi vastu. See viis rahvusvaheliste suhete alal selleni, et tsarism, kes esines peamise «Euroopa sandarmina», ja Lääne-Euroopa reaktsioonilised valitsejad hakkasid võimalust mööda taotlema selle rahvusvaheliste suhete süsteemi säilitamist ja taastamist, mis eksisteeris Euroopas enne 1848. aastat.

Itaalia jäi killustatuks ja tagasipöördumiseks olukorra juurde, mis enne revolutsiooni eksisteeris, jäi üle taastada veel Saksa Liit Austria hegemoonia all. Kuid selle vastu oli Preisimaa, kes astus Austriaga võitlusse ülemvõimu eest Saksamaal. Kuningas Friedrich Wilhelm IV ja Preisimaa valitsevad ringkonnad unistasid Saksa Liidu asendamisest Preisi uniooniga — Põhja-Saksa riikide liiduga, mille eesotsas oli Preisimaa, uniooniga, mis oli 1849. aastal loodud võitluseks revolutsiooni vastu. Preisimaa alustas samuti uuesti sõda Taaniga, et liita endaga Šlesvig ja Holštein.

Austria ja Preisi vaheline konkurents tekitas 1850. aastal konflikti, mis ähvardas viia sõjani. Kokkupõrke ajendiks said sündmused väikeses Saksa riigis Hessenis. Hesseni elanikkond keeldus maksmast konstitutsioonivastaselt kehtestatud uusi makse, mispeale Preisi valitsus saatis ilma Austria sanktsioonita Hessenisse oma väed, rõhutades sellega, et ta ei tunnista enam Saksa Liitu eesotsas Austriaga. Kuid ka Austria, kes ei soovinud Preisi hegemoonia kehtestamist Saksamaal, viis oma väed Hessenisse. Preisile avaldas otsustavat survet tsaarivalitsus. Nikolai I ähvardas Preisit sõjaga, kui ta nõuab endale hegemooniat Saksamaal ja Saksa Liidu asendamist Preisi uniooniga. Kartes Preisimaa tugevnemist, saatis tsaar 1850. aastal oma laevastiku Taanile appi ja,

nõudes endise Saksa Liidu taastamist, ähvardas sisse tungida Ida-Preisimaale. Inglismaa ja Prantsusmaa protesteerisid samuti ägedalt katsete vastu kehtestada Saksamaal Preisi ülemvõim ja saavutasid Saksa Liidu taastamise tema endisel kujul, s. o. Austriaga eesotsas, ning Preisi loobumise Šlesvigile ja Holšteinile pretendeerimisest.

Välisriikide vahelesegamist Preisi-Austria konflikti oli võimalik ära hoida ainult sõja alustamisega Venemaa ja Austria vastu, millega tõenäoliselt oleksid ühinenud Inglismaa ja Prantsusmaa. Kuid sõda oleks paratamatult viinud uuele revolutsioonipuhangule Saksamaal. Seepärast kartis Preisi õukond sõda ja püüdis konsolideerida oma suhteid tsarismi ja teiste Euroopa reaktsiooniliste valitsejatega. Preisi valitsus asus läbirääkimistele. Neid peeti Olmützis tsaari Viini saadiku parun Meyerdorfi dikteerimisel. 28. novembril 1850 sõlmitud kokkuleppe järgi loobus Preisi Põhja-Saksa riikide liidu loomisest oma ülemvõimu all ja nõustus endise Saksa Liidu taastamisega ning oli valmis lõpetama sõda Taaniga. Saksa rahvuslikule enesearmastusele alandav Olmützi tehing tulenes kogu Preisi valitsuse poliitika reaktsioonilisest olemusest pärast revolutsioonilis-demokraatliku ühendamisliikumise mahasurumist. Preisi õukond kartis kõige enam suhete katkemist tsaari-Venemaaga ja andis järele kõigis punktides.

Kõigi Saksa valitsuste esindajate Dresdeni konverentsil 1851. aastal taastati Saksa Liit endisel kujul Austria ülemvõimu all ja varsti pärast seda kirjutati alla suurriikidevahelisele Londoni lepingule (1852) kõigi Taani valduste säilitamise kohta, Šlesvig ja Holštein kaasa arvatud; Preisi kohustus mitte rikkuma Taani kuningriigi terviklikkust. Balti merel säilitati endine olukord.

«Viini süsteemi» tugede nõrgenemine 1848.—1849. aasta revolutsioonide tagajärjel

Hoolimata enamikus maades varem eksisteerinud korra formaalsest taastamisest, kõigutasid 1848.—1849. a. revolutsioonid tõsiselt reaktsioonilist «Viini süsteemi». Peaaegu täielikult säilisid ainult tema välised kontuurid — poliitilised piirid; klassijõudude vahekord üksikutes riikides ja rahvusvaheliste suhete sisu muutusid. Pärast interventsiooni Ungarisse ja Olmützi kokkulepet saavutas tsarismi kui Euroopa reaktsiooni peamise kantsi mõju suurima ulatuse. Kuid isevalitsuslik-pärisorjusliku süsteemi mahajäämus tõi kaasa tsarismi finantsilise ja sõjalise nõrgenemise ning õõnestas tema rahvusvahelist mõju. Tsaari arvestused Austria solidaarsusele olid samuti illusoorsed. Pärast interventsiooni Ungarisse 1849. aastal nägid Austria valitsevad klassid, kes ei vajanud enam tsaari-Venemaa abi, temas eelkõige oma konkurenti Lähis-Idas. See õõnestas Peterburi ja Viini õukonna «monar-

histliku solidaarsuse» aluseid. Tsarismi välispoliitiline isolatsioon tugevnes veelgi pärast Venemaa suhete halvenemist Preisiga Olmützi läbirääkimiste ajal.

Briti valitsus oli rahul reaktsiooni tugevnemisega Euroopa mandril. Inglise kodanlus hoolitses oma valitseva seisundi kindlustamise eest kogu maailma kaubanduses ja tööstuses ning uute koloniaalvallutuste eest. Ta kavatses allutada Osmani impeeriumi oma ülemvõimule, haarata tema turud ja hävitada tsaari-Venemaa igasugune mõju Lähis-Idas. Vaatamata mõlemapoolsetele vastuoludele, võis uuesti märgata Inglismaa ja Prantsusmaa lähenemist. Briti ja prantsuse kodanluse valitsevate ringkondade koostöö aluseks sai nende ühine võitlus revolutsioonilise liikumisega ja ühised ekspansioonihuvid Idas, kus nende huvid põrkasid kokku tsarismi poliitikaga.

Balta-Lima konventsioon ja Euroopa riikide vastuolud Doonau vürstiriikide küsimuses

1848. aasta revolutsioon tõmbas ainult ajutiselt tähelepanu kõrvale Ida küsimuselt. 50-ndate aastate revolutsioonide perioodil oli see jälle Euroopa riikide tähelepanu keskpunktiks. Võitluses ülemvõimu pärast Lähis-Idas teravnesid suhted tsaari-Venemaa ning lääneriikide — Inglismaa ja Prantsusmaa vahel. Juba 1848. aastal kasutas tsaar revolutsioonivastast interventsiooni Doonau vürstiriikidesse, et kehtestada seal Vene-Türgi ühine kontroll. Balta-Lima konventsioonil, mis kirjutati alla 1849. aasta aprillis Venemaa ja Türgi vahel, oli teravalt reaktsiooniline iseloom: seega lõpetati vürstiriikide valitsejate valimine mõisnike (bojaaride) poolt ning pandi nende määramine sultanile, kellel tuli määramised kooskõlastada tsaarivalitsusega.

Konventsiooniga võeti lääneriikidelt võimalus vahele segada vürstiriikide asjadesse. See kutsus esile prantsuse ja inglise kodanluse rahulolematuse, kes tahtsid Moldova ja Valahhia allutada oma ülemvõimule. Mõlemad vürstiriigid olid muutunud Lääne-Euroopa tähtsateks viljaga varustajateks ja võisid saada kasulikuks turuks inglise ja prantsuse kaupadele. Briti valitsus püüdis vürstiriikides säilitada Türgi võimu ja ässitas teda Venemaale vastu töötama, Prantsusmaa aga soosis Moldovas ja Valahhias kujunevat kohalikku kodanlust. Vürstiriikide tähtis strateegiline asend oli samuti üheks põhjuseks, miks teravnes lääneriikidevaheline võitlus nende saamiseks oma mõju alla. Balta-Lima konventsioon lahendas selle küsimuse tsaari-Venemaa kasuks ja kutsus esile äärmise meelepaha ka Austrias, kes ei soovinud Venemaa ülemvõimu kehtestamist Doonau alamjooksul.

Poola ja ungari emigrantide küsimus Türgis (1849)

1848. aasta sügisel tekkis Venemaal ja Austrial terav konflikt Türgiga ungari ja poola revolutsionääride-emigrantide küsimuses, kes varjasid end Türgimaal. Austria kantsler Schwarzenberg ja tsaar Nikolai I nõudsid jultunult nende väljaandmist, üldse arvesse võtmata, et see on vastuolus rahvusvahelise õiguse normidega, ja asetasid sultanivalitsuse kõige häbiväärsemasse olukorda. Ungari ja poola revolutsionääride saatus iseendast ei huvitanud põrmugi Inglise ja Prantsuse valitsust, kuid Palmerston ja Louis Napoleon kasutasid sobivat juhust, selleks et õõnestada tsaari-Venemaa positsioone ning tugevdada oma mõju Türgis. Nad nõudsid sultanilt, et ta ei annaks Austriale ja Venemaale järele. Prantsuse eskaader ristles demonstratiivselt arhipelaagi läheduses; Inglise valitsus tõi oma eskaadri Dardanellidesse ja rikkus sellega 1841. aasta Londoni konventsiooni väinade sulgemise kohta sõjalaevadele rahu ajal. Bosporuse hõivamise oht Vene sõjalaevastiku poolt sundis Palmerstoni andma Inglise laevadele käsu väinadest lahkuda, tsaaril tuli teha järeleandmisi: ta rahuldus poola emigrantide väljasaatmisega Türgist, ilma et neid oleks tsaaripolitseile välja antud. Austria valitsusel, kes nõudis Türgilt ungari ja poola emigrantide väljaandmist, tuli samuti oma nõudmistest loobuda.

Idaküsimus 50-ndate aastate algul

Olukorra teravnemisele Lähis-Idas aitas kaasa võitlus mõju pärast Kreekas. Alates 30-ndatest aastatest oli see maa kolme riigi — Inglismaa, Prantsusmaa ja Venemaa mõju all. Inglise valitsus püüdis kõigest jõust õõnestada tsaari-Venemaa mõju nii Türgis kui ka Kreekas ning allutada viimast oma poliitikale. Kasutades ära juhtumi Inglise alama Pasifikoga, kelle maja Ateenas rüüstati, esitas Inglise valitsus Kreekale ultimaatumi nõudmisega tasuda viivitamata hiiglasuur summa, mis mitu korda ületas tegelikud kahjud. Briti sõjalaevad blokeerisid Pireuse ja annekteerisid Kreeka kaubalaevad. Parlamendis teatas Palmerston, et Inglise alamad peavad sisendama kogu maailmas samasugust hirmu, nagu vanaajal tekitasid sõnad: «Ma olen Rooma kodanik.» Nikolai I valitsus avaldas protesti Inglismaa tegevuse vastu Kreekas. Seekord astus ka Prantsusmaa Briti pretensioonide vastu välja. Püüdes takistada Kreeka muutmist ainuüksi Inglise marionetiks, ähvardas Louis Napoleon Kreeka valitsust suhete katkestamisega, kui ta Inglise nõudmised rahuldab. Palmerston andis Prantsuse valitsusele järele ja leppis temaga kokku oma nõudmiste pehmendamise suhtes. Joonia saartel surus Briti laevastik

maha rahvaülestõusu. Balkani poolsaarel toetas Inglismaa Türgi iket.

1850. aastal tekkis konflikt niinimetatud «pühade paikade» pärast. Iseendast polnud see küsimus kuigi tähtis, kuid see sai ettekäändeks Euroopa riikide võitluse edasisele teravnemisele ülemvõimu pärast Lähis-Idas.

Katoliiklik vaimulikkond kasutas XVI sajandist peale Türgimaal erilisi privileege. Kunagi esines ta niinimetatud «pühade paikade», s. o. Jeruusalemma kõige kuulsamate kirikute ja kabelite kaitsja osas. Neid käisid kummardamas kogu maailma kristlased. Peaaegu kogu Türgi impeeriumi ristiusku elanikkond kuulus õigeusu kiriku alla. Katoliiklasi oli Türgis vähe ning õigeusu vaimulikkond võttis XVIII sajandil järelevalve nende usukultusepaikade üle enda kätte, ilma et katoliku kirik oleks protesteerinud. Selline olukord kestis kuni 1850. aastani, mil Prantsusmaa hakkas nõudma kurikuulsate Jeruusalemma «pühakodade» üleandmist katoliku kirikule. Louis Napoleon püüdis sel teel õõnestada tsaari-Venemaa mõju Osmani impeeriumi õigeusklikule elanikkonnale ja tõsta oma prestiiži katoliikliku vaimulikkonna silmis, kes oli üheks peamiseks reaktsiooni toeks Prantsusmaal.

Prantsus- ja Inglismaa tugevdasid survet Türgile ja saavutasid 1853. aastal sultanilt ukaasi väljaandmise ristiusu pühakodade üleandmise kohta Jeruusalemmas ja selle ümbruses katoliku vaimulikkonnale.

Kodanlikud ajaloolased on sageli kujutanud «pühade paikade» küsimust Krimmi sõja ühe tähtsama või isegi peamise põhjusena. Tegelikult aga peitusid selle sõja põhjused hoopis sügavamal ning viisid võitlusele tsarismi ja Lääne-Euroopa suurriikide vahel ülemvõimu pärast Lähis-Idas, eriti Konstantinoopolis ja väinades.

Tsarismi agressiivsed ja reaktsioonilised eesmärgid. Sõja algus Venemaa ja Türgi vahel (1853)

Tsaar Nikolai I ja Vene mõisnike kõige reaktsioonilisemad ringkonnad valmistusid otsustavaks võitluseks Lähis-Idas Vene sõjalis-feodaalse ja kaupmeeste ladviku huvides. 1853. aastal üritas Nikolai I alustada läbirääkimisi Briti valitsuse saadiku Seymouriga Türgi jagamise asjus, kuid Briti valitsus ei kavatsenud loobuda kasudest, mida Inglismaale andis tema faktiliselt valitsev mõju Konstantinoopolis, ega vastanud tsaari ettepanekule. Seejärel muutis tsaarivalitsus oma taktikat. Jättes ajutiselt kõrvale Türgi jagamise küsimuse, otsustas tsaar läbi murda kõigist raskustest ja esitada sultanile nõudmine Venemaa erakordsele ja domineerivale mõjule allumise kohta. Otsides ettekäänet sõjaks, ei hakanud Nikolai I nõudma mitte üksnes «issanda haua võtmeid», vaid ka õigusi vahelesegamiseks asjadesse, mis puuduta-

vad Osmanite impeeriumi ristiusulisi rahvaid, kes moodustasid valdava enamuse selle elanikkonnast.

Tsarismi pretensioonide vastu astusid välja Inglis- ja Prantsusmaa. Inglise ja Prantsuse esindajate soovitusel keeldus sultan vastu võtmast tsaari nõudmisi, milledega 1853. aasta jaanuaris Konstantinoopolisse saabus tsaari saadik Menšikov. Juulis tungisid tsariväed Moldovasse ja Valahhiasse. Oktoobris kuulutas Türgi Venemaale sõja ja 30. novembril 1853 tuli Vene laevastik väljapaistva admirali Nahhimovi juhtimisel Sinope sadamasse ning hävitas täielikult Türgi eskaadri. See Vene meremeeste hiilgav võit likvideeris Türgi vägede dessandiohu Kaukaasia rannikul.

Krimmi koalitsiooni anastuslikud eesmärgid

Valgustades tsarismi poliitika reaktsioonilist ja agressiivset iseloomu Krimmi sõjas, kujutavad Lääne-Euroopa kodanlikud ajaloolased Inglismaad ja Prantsusmaad omakasupüüdmatute «rahuloojatena» ja «Türgi sõltumatuse ja terviklikkuse» kaitsjatena. Tegelikult aga ei olnud Inglis- ja Prantsusmaa poliitika sugugi «kaitse iseloomuga» ja pidas kõige vähem silmas «Türgi kaitsmist». Inglise ja prantsuse kodanluse valitsevad ringkonnad polnud sugugi huvitatud sõja ärahoidmisest, vastupidi, nad püüdsid seda valla päästa. Arvestades tsarismi mahajäämust ja sõjalist nõrkust ning oma jõudude ülekaalu, tahtsid nad anda Venemaale raske hoobi ja nõrgestada teda, selleks et teda Lähis-Idas takistada ja seal oma ülemvõimu kehtestada. Nii tsaari-Venemaa kui ka Prantsus- ja Inglismaa poolt oli sõda ebaõiglane ning vallutuslik.

Inglise valitsus hoidis kurssi sõja vallapäästmisele ja tegi plaane Venemaa purustamiseks, Krimmi ja Kaukaasia äralõikamiseks, «sõltumatu Tšerkessia» moodustamiseks Põhja-Kaukaasias Inglismaa ja Türgi kontrolli all jne. Palmerston unistas üksvahe isegi Preisi ja Rootsi sõtta tõmbamisest ning Venemaa äralõikamisest Mustast ja Balti merest.

Türgi valitsuse eesmärgid olid samuti reaktsioonilised ja agressiivsed: ta kavatses sõja abil tagasi saada oma osaliselt kaotatud positsioonid Balkanil ja Taga-Kaukaasias ning kindlustada Türgi feodaalset iket Osmanite impeeriumi rahvaste üle. Türgi valitsus lootis seda saavutada Inglis- ja Prantsusmaa toetusel.

1853. aastal sõlmis Napoleon III Inglismaaga kokkuleppe Venemaa-vastase ühise tegutsemise kohta. Pärast Sinope lahingut nõudis ta visalt Inglise-Prantsuse laevastiku viivitamatut saatmist Mustale merele. Sõjapropaganda eesmärgil tõi Lääne-

Euroopa ajakirjandus lagedale tuntud võltsingu — kujuteldava «Peeter Suure testamendi», mis omistas Venemaale kogu Euroopa vallutamise plaani.

Marksismi rajajate suhtumine Krimmi sõjasse

Oma artiklites Krimmi sõja kohta piitsutasid Marx ja Engels väsimatult tsarismi välispoliitikat, samuti kui Napoleon III ja Palmerstoni poliitikat. Nad nägid täie õigusega Euroopa reaktsiooni peatuge Vene tsarismis koos tema isevalitsuslik-pärisorjusliku süsteemiga. «... Rahvusvahelise sotsialistliku proletariaadi juhid, alates 40-ndaist aastaist, on korduvalt juhtinud Euroopa tööliste ja Euroopa demokraatia tähelepanu tsarismile kui reaktsiooni peamisele kantsile kogu tsiviliseeritud maailmas.»[1] Võttes arvesse seda tsarismi osa ja fakti, et Inglis- ja Prantsusmaal oli juba täielikult võidule pääsenud kodanlik kord ning töölisklass märksa tugevamini arenenud kui Venemaal, näitasid Marx ja Engels, et tsarismi võimalikult täielikumal lüüasaamisel sõjas oleks hiiglasuur progressiivne tähtsus ja et see ouhastaks teed revolutsioonilise liikumise laialdasele tõusule Euroopas. Tsarismi võidu võimalust pidasid Marx ja Engels suurimaks hädaohuks töölisliikumisele ja demokraatlikele ümberkorraldustele Euroopas. Tsarismi lüüasaamise poolt olid ka Venemaa tõelised patrioodid — suured vene revolutsionäärid ja demokraadid Tšernõševski ja Herzen.

Kuid samal ajal on marksismi rajajad korduvalt märkinud, et tsarismi on võimalik purustada ainult võitluses Lääne-Euroopa kapitali selle «börsitegelinskite» võimu vastu, kes ei tahtnud lepitamatut võitlust tsarismiga. «... Selleks et tsaari nõudlusi tagasi tõrjuda, on kõigepealt tarvilik kukutada nende madalate orjameelsete ja alatute *veau d'or* (kuldvasika) jumaldajate autu võimutsemine,»[2] rõhutasid Marx ja Engels. Nad püüdsid saavutada seda, et Krimmi sõda muutuks üldeuroopalikuks revolutsiooniliseks sõjaks ja et tsarismi purustamine viiks mitte üksnes isevalitsuslik-pärisorjusliku korra hävitamisele Venemaal, vaid ka Inglise ja Prantsuse kodanluse ülemvõimu hävitamisele koos selle eesotsas seisvate selliste ebajumalatega nagu Palmerston ja Napoleon III. K. Marx ja F. Engels mõistsid halastamatult hukka Lääne-Euroopa kodanlike valitsuste poliitika ning paljastasid nende agressiivsuse ja reaktsioonilisuse.

---

[1] V. I. Lenin, Tsaari reis Euroopasse ja mõnede mustasajalise duuma saadikute reis Inglismaale, Teosed, 15. kd., lk. 423.

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Западные державы и Турция, Соч., т. IX, lk. 474.

Austria nõudmine Vene vägede väljaviimise kohta Doonau vürstiriikidest (1854)

Tsaar lootis Austria toetusele ja sellele, et Inglismaa ja Prantsusmaa ei suuda omavahel kokkuleppele jõuda liidu loomiseks Venemaa vastu. Kuid need lootused osutusid petlikeks. Tsaari arvestused Franz Josephi «tänulikkusele» ning Viini ja Peterburi keisrikoja «monarhistlikule solidaarsusele» Ida küsimuses jooksid tühja. Austria valitsus oli äärmiselt häiritud Doonau vürstiriikide hõivamisest Vene vägede poolt. Doonau oli Austria keisririigi tähtsaks kaubanduslikuks tuiksooneks, tema suudmealad aga olid Doonau basseini võtmeks. Kontroll vürstiriikide ja Doonau suudme üle kuulus Austria valitsevate klasside plaanidesse.

80 000-meheline Austria armee saadeti vürstiriikide piirile, Vene korpuste tagalasse. 16. juulil 1854 esitas Franz Joseph tsaarile ultimaatumi, nõudes vägede väljaviimist Moldovast ja Valahhiast. Preisi ühines selle Austria väljaastumisega. Vene vägede olukord vürstiriikides muutus veelgi keerulisemaks mitmete reaktsiooniliste tsaarikindralite ning ametnike võhiklikkuse, totruse ja andetuse tõttu, kes ei suutnud ära kasutada edu, mis oli saavutatud tänu vene sõdurite ning ohvitseride väljapaistvale vahvusele ja ennastsalgavale kangelaslikkusele. Vene vägede olukord muutus eriti kriitiliseks, kui Varnas tuli maale 50 000 mehe suurune liitlaste dessant. Võidust sõjas ei saanud enam juttugi olla. Vene väed taandusid Doonau vürstiriikidest, mis kohe hõivati austerlaste poolt. Sõda kandus üle Vene territooriumile.

Liitlaste maabumine Krimmis

Tsaarivalitsusel ei olnud Lõuna-Venemaal suurt armeed. Alaline hirm võimaliku Poola ülestõusu ees ning Inglis- ja Prantsusmaa kallaletungi kartus Balti merelt, pealinna lähedalt, sundisid teda Vene armee peajõude hoidma Venemaa loodepiiril. Kujunenud tingimustes jäi siiski võimalus eraldada õigeaegselt Krimmi jaoks abiväge, kuid andetu ja laisa mereväe peastaabi ülema Menšikovi ja teiste kõrgema ülemjuhatuse esindajate kuritegelik hooletus ja sõjalised eksiarvestused viisid selleni, et üle 700 000-mehelisest armeest oli sõja alguseks Krimmis ainult 36 000. Musta mere rannik oli nõrgalt kaitstud. 1854. aasta septembris saatsid liitlased Krimmi poolsaarele 62 000 mehest koosneva dessandi.

Venemaa pärisorjusliku korra kisendav mahajäämus avaldus eelkõige tsaariarmee halvas relvastuses. Moodsamate püsside ja suurtükkide puudus, laskemoona vähesus, auru jõul liikuvate sõjalaevade puudumine ja vargused intendantuuris said Vene armee ja laevastiku tegevusele kammitsaks. Vähem hukatuslikku mõju

ei omanud ka paljude kõrgema väejuhatuse esindajate täielik ettevalmistamatus ja võhiklikkus.

Liitlastel oli tohutu ülekaal nii arvuliselt kui ka relvastuse poolest. Nende vägedel olid kaugelaskesuurtükid ja samuti vintpüssid, tagantlaetavad püssid, mis lasksid vene püssidest kaugemale ja täpsemini. Püssirohtu ja muud laskemoona oli neil külluses. Aurulaevastik võimaldas neil varustada oma vägesid mere kaudu mistahes hulgal varustuse ja toiduainetega, samal ajal kui Vene armee täiendamine ja varustamine oli erakordselt raskendatud teede puudumise tõttu Venemaa siseosades.

Vene armee tõmbus Sevastoopoli juurest Krimmi poolsaare sisemusse. Kindluse kaitsmine pandi selle garnisoni ja Sevastoopoli lahe sissekäigu juures uputatud sõjalaevade meeskondade peale. Liitlased said vahetpidamata abiväge, kuid isegi sellistes tingimustes kestis Sevastoopoli kaitsmise kangelaslik epopöa 11 kuud. Vene sõdurid ja ohvitserid saatsid korda vapruse imesid. Sevastoopoli kaitse innustajateks ja organiseerijateks olid Vene laevastiku parimate traditsioonide kandjad — admiral Pavel Stepanovitš Nahhimov ja viitseadmiral Vladimir Aleksejevitš Kornilov.

Austria liit lääneriikide ja Türgiga. Sardiinia sõttaastumine (1854—1855)

2. detsembril kirjutas Austria keisrikoda alla liidulepingule lääneriikide ja Türgiga. Leping ei näinud ette Austria kohest sõttaastumist, kuid määras kindlaks, et kui tsaarivalitsus pole 1. jaanuariks 1855 järele andnud, võtab Austria ühisest sõjategevusest koos koalitsiooniga osa, selleks et teda sundida rahu tegema. Kirjutades sellele lepingule alla, lootis Austria valitsus kindlustada endale kontrolli Doonau vürstiriikide üle, teiselt poolt tahtis ta teha meelehead Prantsusmaale, kes oleks Austria kõhklemise korral võinud hakata Austria huvidele vastukäivalt lähenema Sardiinia kuningriigile.

Napoleon III õnnestus kasutada Sardiinia kuningriiki kui liitlast. Kuningas Viktor Emanuel II ja minister Cavour otsustasid igati hoida sõbralikku vahekorda Napoleon III, lootes tulevikus tema abile austerlaste väljakihutamiseks Itaaliast. Sõlminud 1855. aasta jaanuaris kokkuleppe Prantsusmaaga, saatis Cavour Krimmi 15 000 mehest koosneva korpuse, kellest küll suurem osa hukkus haiguste tõttu. Sõjategevusest Itaalia väed osa ei võtnud, liitlased kasutasid neid peamiselt piiramis- ja majanduslikel töödel.

Liitlaste ultimaatum. Pariisi rahu 1856. aastal

Seni kui Sevastoopol vastu pidas, polnud võimalik sõda lõpetada, kuid 8. septembril 1855, kui edasine vastupanu osutus juba võimatuks ja otstarbetuks, jäeti Sevastoopol maha. Olukord paranes ainult Taga-Kaukaasia tugeva Türgi kindluse Karsi kapituleerumise tulemusena.

Lüüasaamine Krimmis ei olnud vene rahva, vaid tsarismi ja pärisorjusliku korra lüüasaamiseks. Sevastoopoli kaitsmine tegi vene soldatid ja ohvitserid kuulsaks ning andis suure panuse sõjakunsti ajalukku. Lääne-Euroopa ajakirjandus nimetas Sevastoopolit «Vene Troojaks». 1856. aasta jaanuaris esitasid liitlased ühes Austriaga tsaarile ultimaatumi koos oma rahutingimustega. Tsaarivalitsus oli kompromiteeritud. Isevalitsuslik-pärisorjuslik kord näitas oma mädasust. Finantsressursid olid lõpukorral. Riigis teravnes klassivõitlus. Valitsev ladvik eesotsas Aleksander III, kes astus troonile pärast Nikolai I surma (1855), sai aru, et sõja jätkamisel ei ole edu loota ja selle tagajärjeks võib olla revolutsioon. Aleksander II võttis oma vaenlaste ultimaatumi vastu.

1856. aastal Pariisis allakirjutatud rahuleping määras kindlaks, et Türgi sultaniriigi ja Doonau vürstiriikide ristiusku elanikkond on Euroopa riikide «ühise kaitse all». Need punktid tähendasid tegelikult Inglise-Prantsuse ülemvõimu kehtestamist Lähis-Idas ja tsarismi loobumist nõudlusist erilisele mõjule nendes piirkondades.

Kõige raskemaks ja alandavamaks Venemaale olid punktid sõjalaevastiku pidamise keelamise kohta Mustal merel ja Doonau suudmealade ning Lõuna-Bessaraabia üleandmise kohta Moldova vürstiriigile. Lääne-Euroopa riigid eemaldasid Venemaa Doonau basseinist, kuid segasid ise hoolimatult Doonau režiimi küsimusse. Türgit kohtlesid liitlased kui võidetud maad, ka temale keelati sõjalaevastiku pidamine Mustal merel. Sevastoopol jäi Venemaale, kuid Karsist viidi Vene väed välja.

Inglismaa, Prantsusmaa ja Venemaa poliitika pärast Pariisi rahu

Krimmi sõja ajalooline tähtsus ulatub kaugemale Pariisi rahulepingu tingimuste piiridest. Sõja käik ei näidanud üksnes tsarismi, vaid ka läänеriikide sõjaliste plaanide läbikukkumist, kelle edu osutus palju väiksemaks, kui nad ootasid. Liitlased saavutasid võidu kalli hinnaga. Lahkhelid Inglise ja Prantsuse valitsuse vahel aitasid kaasa sõja lõpetamisele. Kiirele kompromissile tsarismiga tõukas läänеriike ka hirm revolutsioonilise liikumise vältimatu kasvu ees Euroopas sõja jätkumise korral.

Lüüasaamine nõrgestas tsaari-Venemaad, tema rahvusvahe-

line osatähtsus ja mõju Euroopa välispoliitikale hakkas nõrgenema. Lüüasaamine näitas, et endisel kujul pärisorjuslikku süsteemi säilitada on võimatu, ja mõjus kaasa sellele, et Venemaal aastail 1859—1861 kujunes revolutsiooniline situatsioon, mis sundis tsaari ja mõisnikke asuma ette valmistama 60-ndate aastate reforme. Pärast Krimmi sõda tugevnes seoses tsarismi rahvusvahelise osatähtsuse nõrgenemisega üldeuroopalikes asjades tunduvalt Inglismaa, Prantsusmaa ja seejärel ka Preisi mõju.

Pariisi rahu muutis pikemaks ajaks teravaks vastuolud Venemaa ning Prantsus- ja Inglismaa vahel. Esialgselt võitis Krimmi sõja tulemusena Euroopa mandril teistest riikidest kõige enam napoleonlik Prantsusmaa. Napoleon III kasutas võitu oma reaktsioonilise diktatuuri kindlustamiseks ja «Euroopa sandarmi» osa läks tsarismi käest osaliselt üle Teisele impeeriumile. Lääne-Euroopas ei saanud Krimmi sõja tulemusi kasutada mitte revolutsioonilised jõud, vaid bonapartistlik impeerium, Inglise suurkodanlus ja junkurlik-kodanlik Preisi. «... Euroopa poliitiline ega ka ühiskondlik formatsioon pole sõja tulemusena vapustatud,» märkisid Marx ja Engels, «kõik need tohutud kulud ja valatud vere ojad ei andnud midagi rahvale.» [1]

50—60-ndail aastail saavutas Inglismaa domineerimine maailma majanduses oma kulminatsioonipunkti. Kauplemise vabadus ja ülemvõim meredel olid Inglise välispoliitika pealetungi deviisiks, mille propagandas ja teostamises inglise kodanlus nägi kõige kindlamat viisi kindlustada endale monopoolne seisund maailmaturul. Teiseks viisiks olid verised koloniaalsõjad ja rahvaülestõusude mahasurumine Idamaades.

Inglise kodanluse valitsevad ringkonnad olid XIX sajandil Ida rahvaste kõige õelamaks ja ohtlikumaks vaenlaseks. Inglise kodanlus ei püüdnud allutada oma mõjule mitte üksnes Osmanite impeeriumi, vaid ka Iraani, Afganistani ja Hiinat. Kuid Suurbritannia agressioon Aasias põrkas kokku tsarismi vallutuspoliitikaga ning Inglise-Vene vastuolud kujunesid mitmel korral äärmiselt pingeliseks.

Alates 1854. aastast läks tsaarivalitsus üle otsustavale tegevusele Kesk-Aasia vallutamiseks, mis takistas nende piirkondade üleminekut Inglise ülemvõimu sfääri. Venemaa edasiliikumine Aasias aitas kaasa Inglise-Vene antagonismi edasisele teravnemisele ja tõmbas samal ajal Venemaa jõude Euroopast eemale. Võit Krimmi sõjas andis Inglis- ja Prantsusmaale vabad käed uuteks sõdadeks Aasia idaosas. 1857.—1858. aasta rahvusliku ülestõusu mahasurumine Indias ning 1856.—1858. ja 1860. aasta sõjad Hiinaga kindlustasid veelgi Inglise koloniaalset ülekaalu.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Итоги войны, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. X, lk. 596.

Hiinas pidasid Inglise ja Prantsuse väed ühiselt sõda, teotades end metsikute julmuste ja keisri suvepalee barbaarse hävitamisega Pekingi ümbruses. Aastail 1862—1864 korraldasid kapitalistlikud riigid Ameerika ohvitseride osavõtul kontrrevolutsioonilise interventsiooni Hiinasse taipingite vastu.

Võidu tulemusena Krimmis saavutasid Inglise ja Prantsuse valitsevad klassid oma eesmärgi — oma valitseva mõju kehtestamise Lähis-Idas. Nad muutsid sultanivalitsuse laenude teel endist sõltuvaks ja toetasid Türgi iket teiste Osmanite impeeriumi rahvaste üle, eriti aladel, mis Venemaaga piirnesid. Kaukaasias püüdsid Inglise ja Türgi valitsus müridismi oma eesmärkidel ära kasutada. Venemaa nõrgenemine, Musta mere neutraliseerimine ning Türgi sõltuv seisund võimaldasid Inglismaal takistamatult kaubelda Lähis-Ida maades ja neid ekspluateerida.

Tsarism oli sunnitud nõrgendama oma vahelesegamist lääneriikide asjadesse ja jääma erapooletuks Euroopa 60-ndate aastate sõdades.

60-ndail aastail teostas tsarism aktiivselt territoriaalse ekspansiooni ja vallutuste poliitikat Kaukaasias ja Aasias, kus tsaari-Venemaa, püüdes saada revanši Krimmi lüüasaamise eest, omandas uusi turge ja maid. Aastail 1858—1860 ühendati Venemaaga Amuurimaa ja Ussuuri krai, 1864. aastal viidi lõpule Põhja-Kaukaasia alistamine.

Oma diplomaatia peaeesmärki nägid vene mõisnikud ja kodanlus pärast 1856. aastat selles, et saavutada nende Pariisi rahu artiklite tühistamist, mis keelasid Venemaal sõjalaevastiku pidamise Mustal merel ja võtsid temalt koos Lõuna-Bessaraabiaga ära väljapääsu Doonaule. Selle nimel püüdis Aleksander II valitsus nõrgestada Austriat ja läheneda Prantsusmaale.

Prantsusmaa ja Sardiinia kuningriigi sõda Austriaga (1859). Itaalia kuningriigi moodustamine (1860)

Krimmi sõda lõpetas 50-ndate aastate reaktsiooniperioodi Euroopas. Ühes 1857. aasta majanduskriisiga saabus uus kodanlik-natsionalistlike liikumiste ja sõdade ajajärk, mis viis Itaalia ja Saksamaa ühendamisele rahvusriikideks. Esimene nendest sõdadest oli Prantsusmaa ja Sardiinia kuningriigi sõda Austriaga.

Napoleon III valitsus võttis sellest sõjast osa, pidades silmas oma vallutuslikke eesmärke. 1815. aasta traktaatide annulleerimine, mis tegid takistusi Prantsuse vallutustele, Prantsuse hegemoonia kindlustamine, mitme naaberala ühendamine Reinil ja Itaalia piiri ääres — sellised olid Teise keisririigi välispoliitika peamised ülesanded Euroopas pärast Krimmi sõda.

Teise keisririigi välispoliitika seadis endale vallutuslikud eesmärgid, kuid Napoleon III valitsus maskeeris neid «rahvuslikkuse printsiibiga», esitades end silmakirjalikult rõhutud rahvaste rahvuslike püüdluste kaitsjana. Tegelikult pidas Napoleon III Itaalia täielikku ühendamist rahvusriigiks ebasoovitavaks.

Napoleon III astus salajastesse läbirääkimistesse Sardiinia peaministri Cavouriga. Oma peaeesmärgiks pidas Cavour Itaalia ühendamist Piemonte ümber ühes mõisnike ja suurkodanluse võimu säilitamisega Savoia dünastia ülemvõimu all. Olles äge revolutsioonilis-demokraatliku liikumise vaenlane, ei otsinud Cavour tuge Itaalia rahvamassidelt, vaid taotles toetust Napoleon III-lt. 1858. aastal, kohtumise ajal Itaalia piiri ääres, Plombière'is, leppis Napoleon III Cavouriga kokku Nizza ja Savoia loovutamise kohta Prantsusmaale, kui ta aitab austerlased välja kihutada Lombardiast ja Veneetsiast, mille järel Itaalia pidi saama vabaks «Alpidest Aadria mereni».

Et endale tsaari-Venemaa toetust kindlustada, saatis Napoleon tsaari juurde läbirääkimistele oma salajase agendi. Taotledes Austria nõrgestamist, oli tsaarivalitsus valmis andma Prantsusmaale teatud tegevusvabaduse austerlaste vastu Itaalias. 3. märtsil 1859 sõlmiti Vene-Prantsuse kokkulepe, mille järgi Venemaa pidi sel juhul hoidma «heasoovlikku neutraliteeti». Tsaar Aleksander II andis suulise lubaduse välja panna Austria piiril kuni 150 000 meest, selleks et tema jõude aheldada. Need kokkulepped Venemaaga aitasid kaasa Austria positsioonide nõrgenemisele Itaalias, ehkki tsaar ei soovinud hoopiski mitte Itaalia ühendamist Itaalia pisimonarhide troonide ärakaotamise teel.

Napoleon III poolt antud Itaalia rahvuslike huvide kaitseks väljaastumise lubaduste silmakirjalik iseloom tuli ilmsiks kohe pärast seda, kui Austria armee lahingus Solferino juures (1859) Prantsuse vägede poolt purustati ning väikestes Itaalia riikides tekkis laialdane rahvuslik vabadusliikumine Sardiinia kuningriigiga ühinemiseks. 1859. aastal rikkus Napoleon III Villafrancas Plombière'i kokkuleppe tingimusi ja kirjutas alla vaherahule Austriaga, nõustudes temale jätma Veneetsia. See oli Sardiinia ja Itaalia ühendamise ürituse suhtes reetmine. Vaherahuga rikkus Napoleon III Cavourile antud lubadust mitte panna relvi käest enne, kui Itaalia on vaba «Alpidest Aadria mereni», ja Cavour oli sunnitud ajutiselt erru minema. 1859. aasta Zürichi rahulepingu järgi ühendati Sardiiniaga ainult Lombardia. Veendunud, et rahvalik, rahvuslik vabadusliikumine Itaalias võib omandada laialdase ulatuse ja viia Itaalia suurriigi loomisele Prantsusmaa naabruses, püüdis Napoleon III takistada Garibaldi ekspeditsiooni edu. Ta nõustus Itaalia kuningriigi moodustamisega alles pärast seda, kui talle loovutati Savoia ja Nizza (1860. aasta Torino rahulepingu järgi).

Niiviisi ühendati 1860. aastal, hoolimata Napoleon III reaktsioonilisest poliitikast, itaalia rahva revolutsioonilise ja rahvusliku vabastusvõitluse tulemusena Itaalia, välja arvatud Rooma ja Veneetsia, ühtseks riigiks — Itaalia kuningriigiks.

Lääne-Euroopa riikide diplomaatiline vahelesegamine Poola küsimusse. Vene-Preisi lähenemine (1863)

Vaevalt oli raugenud rahvuslik ühendamisliikumine Itaalias, kui 1863. aasta jaanuaris tekkis Poolas ülestõus tsarismi ikke vastu. Selle ülestõusu üheks nõrgaks küljeks oli, et rõhuv enamik tema juhtidest ei tahtnud teostada agraarrevolutsiooni, ja teiseks — orientatsioon Lääne-Euroopa kodanlike riikide Inglis- ja Prantsusmaa abile, kes olid alati sõnamurdlikult reetnud poola rahva huve ja käsitanud Poola küsimust vahetusrahana oma diplomaatilises mängus tsaari-Venemaa vastu. Lääneriikide nõudmine anda Poolale konstitutsioon oli progressiivne, kuid tegelikult pidasid need riigid silmas oma ekspansionistlikke eesmärke.

Napoleon III ettepanekul pöördusid Prantsusmaa, Inglismaa ja Austria 1863. aasta kevadel Peterburi poole nootidega, nõudes verevalamise lõpetamist. Seni kui ülestõus polnud veel maha surutud, said riigid põiklevaid vastuseid. 1863. aasta suvel oli ülestõusnute purustamine tsaari sõjavägede poolt muutunud faktiks. Kui needsamad riigid nõudsid tsaarivalitsuselt juunis rahvusliku esinduse taastamist ja reformide teostamist Poolas, said nad eitava vastuse. Siis selgus, et Inglismaa ja Austria ei mõtelnudki Venemaaga sõtta astuda. Seepärast tuli ka Napoleon III sõjast loobuda, kuid Prantsuse-Vene suhted hakkasid 1863. aastast alates uuesti teravnema.

Preisi valitsus osutas tsarismile otsest toetust Poola ülestõusu mahasurumisel. See seletub esmajoones sellega, et Preisi valitsus kartis ülestõusu levimist Poola aladele, mis olid Preisi poolt hõivatud. Ülestõusnute jälitamiseks oli mõlema riigi sõjavägedel lubatud vastastikku üle piiri minna. Poola ülestõusu mahasurumise kõrval oli Bismarckil ka teine eesmärk. Bismarck lootis kindlustada endale tsarismi poolehoiu tema poolt kavatsetavas Saksamaa ühendamises Preisi ülemvõimu all. Soodsa õhkkonna nende plaanide teostamiseks lõi suhete teravnemine Venemaa, Inglismaa ja Prantsusmaa vahel. Napoleon III kartis Inglismaa liigset tugevnemist ega tahtnud Venemaad üleliia nõrgendada, ent Palmerston vaatas rahutusega Prantsusmaa kasvavale võimsusele ja tema vallutusplaanidele. Kuid ei 1857. ega ka 1858. aastal söandanud Briti valitsus Napoleon III-ga vastuollu minna. Indias puhkenud rahvuslik niinimetatud sipoide ülestõus ähvardas kukutada Inglise ülemvõimu Indias, ning Briti sõjaväed olid seotud selle mahasurumisega.

Prantsusmaa tähtsuse tõus Euroopas pärast 1856. aastat, tema mõju tugevnemine Doonau vürstiriikides ning Savoia ja Nizza ühendamine Prantsusmaaga sundisid Inglismaad kartma, et Euroopas hakkab uuesti kehtima Prantsuse hegemoonia.

Väiksemat hirmu ei põhjustanud Inglise valitsevates ringkondades ka Prantsusmaa aktiivsus koloniaalasjades. Prantsuse kodanlus esines kõikjal inglise kodanluse konkurendina. 1859. aastal alustas prantsuse aktsiakompanii Suessi kanali ehitamist. 1860. aastal saadeti Prantsuse sõjaväed Süüriasse kohaliku ristiusulise elanikkonna kaitsmise ettekäändel muhameedlaste kallaletungide vastu. Inglismaa nõudmisel oli Prantsuse valitsus sunnitud 1861. aasta juunis oma sõjaväed Süüriast ära kutsuma. 1862. aastal hõivasid Prantsuse sõjaväed Vietnami (Kotšinhiina) ja kehtestasid 1867. aastal protektoraadi Khmeri (Kambodža) vürstiriigi üle Indo-Hiinas.

Inglise-Prantsuse vastuolud ei teravnenud 1860. aastal mitte üksnes maailma jagamise pinnal Vanas, vaid ka Uues maailmas. Napoleon III valitsus püüdis oma ülemvõimule allutada Mehhikot ja teisi Ladina-Ameerika maid, kes olid pärast Hispaania ja Portugali koloniaalikkest vabanemist tugevas sõltuvuses Inglismaast.

Alustanud 1862. aastal koos Inglismaa ja Hispaaniaga Mehhiko ekspeditsiooni, hakkas Napoleon III edaspidi iseseisvalt tegutsema.

Briti valitsus ei söandanud avalikult Napoleon III poliitika vastu astuda, kartes teda tõugata lähenemisele Venemaaga. Peale selle lootis Palmerston saavutada Napoleon III kokkuleppe interventsiooni organiseerimisel orjandusliku Lõuna toetuseks Ühendriikide kodusõjas. See pani teda samuti hoidma teravatest konfliktidest Prantsusmaaga.

Euroopa riigid ja kodusõda Ameerika Ühendriikides (1861—1865)

Ameerika Ühendriikides 1861. aastal puhkenud kodusõjal oli suur mõju rahvusvahelistele suhetele. Lääne-Euroopa «liberaalne» kodanlus, eelkõige Inglise kodanlus, asus mässuliste orjapidajate poolele ja kutsus üles interventsioonile orjuse kaitseks Ühendriikide lõunaosas. Nagu juba eespool märgitud, varustas orjanduslik Lõuna puuvillaga Inglise tekstiilitööstust, samal ajal kui Ühendriikide põhjaosariigid ähvardasid muutuda briti kodanluse konkurentideks tööstuse ja merekaubanduse alal. Briti kodanlus oli huvitatud Ühendriikide langemisest ja nõrgenemisest. Inglismaa varustas mässajaid relvadega ja rikkus süstemaatiliselt Lincolni valitsuse poolt kehtestatud Lõuna blokaadi. Palmerston püüdis mitmesuguste provokatsioonide teel luua ette-

käänet relvastatud vahelesegamiseks Lõuna kasuks. 1861. aasta sügisel tegi ta katset samal eesmärgil ära kasutada intsidenti Inglise auriku «Treutiga», mille pardal peeti põhjariiklaste poolt kinni mässuliste emissaarid, kes olid saadetud Inglismaale interventsiooni asjus läbi rääkima.

Niisama vaenulikule seisukohale Lincolni valitsuse suhtes asus ka Napoleon III ja tema seljataga seisev prantsuse kodanlus. Napoleon III tegeles innukalt projektiga teha Ameerikas ulatuslikke vallutusi ja luua seal tema protektoraadi all olev «Ladina keisririik». Prantsuse interventsioon Mehhikos ja katse muuta see maa marionetlikuks riigiks eesotsas Prantsuse keisri soosiku Maximilian Habsburgiga pidid olema esimeseks sammuks Napoleon III valitsuse jampslike agressiivsete plaanide teostamisel.

Kuid Inglise-Prantsuse interventsiooniplaanid orjapidajate kaitseks luhtusid. Inglismaal endas tõusis Palmerstoni reaktsioonilise poliitika vastu töölisklassi meelepaha laine. Oma demonstratsioonide ja protestidega sundisid inglise töölised valitsevaid klasse loobuma interventsioonist orjuse säilitamise eesmärgil sealpool Atlandi ookeani[1].

Teiseks tähtsamaks takistuseks interventsiooni organiseerimisel oli Lincolni valitsusele soodne Venemaa positsioon. Vene valitsevad ringkonnad nägid Ühendriikide ühtsuse ja võimsuse säilitamises vastukaalu Inglis- ja Prantsusmaa mõjule, kes teostasid Venemaale vaenulikku poliitikat. Need mõlemad riigid olid peamisteks Venemaale alandava ja rusuva Pariisi rahu kaitsjateks ning püüdsid tema vastu üles kihutada Aasia riike. Palmerston oli sunnitud tunnistama, et Inglise valitsus ei alustanud interventsiooni osalt kartusest, et Ühendriigid oleksid võinud sel juhul «Venemaaga sõjalise liidu sõlmida».

Kui 1863. aastal seoses Poola küsimusega tekkis sõjaoht lääneriikide ja Venemaa vahel, oli tsaarivalitsus veel enam huvitatud seadusliku Lincolni valitsuse toetamisest. 1863. aastal saabus San Franciscosse ja New Yorki kaks Vene eskaadrit salajase ettekirjutusega sõja korral Inglismaaga minna ulgumerele ja võtta aktiivselt osa sõjategevusest Inglise kaubalaevastiku vastu. Vene eskaadri ilmumine Ühendriikidesse oli Vene-Ameerika sõbralike suhete võimsaks demonstratsiooniks ja aitas kaasa Ühendriikide rahvusvahelise olukorra kindlustamisele. Vene laevastik võeti siin vaimustusega vastu. Tuleb märkida, et tsaarivalitsus, kartes sõja pikalevenimist või isegi Põhja lüüasaamist, soovitas Lincolni valitsusel Lõunat mitte täielikult purustada, vaid temaga kokku leppida.

Printsipiaalselt teistelt, eesrindlikelt seisukohtadelt avaldasid

---

[1] К. Маркс, Рабочий митинг в Лондоне, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. 2, lk. 309.

oma palavat sümpaatiat Põhjale vene revolutsioonilised demokraadid. Kõigest nende arvukatest artiklitest Ühendriikide kohta õhkub vihkamist reaktsionääride-orjapidajate vastu ja palavat soovi hävitada orjapidamine täielikult. Tšernõševski leidis, et vaherahu Põhja ja Lõuna vahel oleks olnud «halvem kõigest maailmas», ja nägi orjapidamise täielikus likvideerimises sõja ainsat vastuvõetavat lahendust. Põhja armee ridades võitlesid ka venelased, ukrainlased ja poolakad, kes olid Venemaalt Ühendriikidesse emigreerinud. Endine Vene ohvitser Turtšaninov juhtis Illinoisi osariigi vabatahtlike rügemente. Inglise-Prantsuse interventsiooniplaanide läbikukkumine ja Venemaa sõbralik positsioon aitasid kaasa Põhja võidule Lõuna üle ning soodustasid Ühendriikide ühtsuse taastamist.

Austria ja Preisi sõda Taaniga (1864). Šlesvig-Holšteini küsimus

Keskse koha rahvusvahelistes suhetes Euroopa mandril omandasid aastail 1864—1871 Preisi esilekerkimine ja sõjad, mis peeti tema poolt Saksamaa ühendamiseks «raua ja verega».

60-ndail aastail kujunesid soodsad tingimused Preisi tõusuks, kelle peaministriks sai 1862. aastal Bismarck. Bismarcki valitsus teostas junkurluse selle osa poliitikat, kes Vana-Preisi partikularismi nimel loobus lepitamatust vastupanust kodanlik-natsionalistlikule liikumisele ja otsustas ühendada Saksamaa ülaltpoolt, Preisi ja Hohenzollernite võimu all, selleks et mitte lasta riigis puhkeda revolutsioonil. Preisi võimu ülistajad kujutasid Bismarcki «rahvusliku» kangelasena ja ka Bismarck ise püüdis esitada oma poliitikat «rahvuslikuna». Tegelikult aga oli selleks «rahvuseks», keda ta teenis, mitte saksa rahvas, vaid Preisi junkrud, saksa suurkodanlus ja Hohenzollernite dünastia.

Alguses astus Bismarck liitu Austriaga. Ta kuulutas koos Austriaga Taanile sõja, mille järel Šlesvigi okupeerisid preislased ja Holšteini Austria sõjaväed. Vastuolud Euroopa suurriikide vahel soodustasid nende piirkondade vallutamist.

Inglise valitsus kartis, et Prantsuse impeerium haarab Reini vasakpoolse kalda ja Belgia. Ta lootis, et Preisi tugevnemine Taani arvel loob vastukaalu Prantsus- ja Venemaale.

Prantsuse valitsuse tähelepanu oli pööratud Mehhiko avantüürile ja ka tema ei seganud Preisit. Napoleon III lootis Preisiga kokku leppida osa Reini vasakpoolse kalda territooriumi ühendamise suhtes Prantsusmaaga.

Tsaarivalitsus ei tahtnud sõda Euroopas. Ta eelistas Šlesvigi ja Holšteini jätmist Taanile, kartes, et Preisi, haaranud need hertsogiriigid, tugevdab liialt oma positsioone Balti merel. Kuid lõppude lõpuks võitsid teised kaalutlused: tsarism ei olnud ei sõjalises ega rahanduslikus mõttes ette valmistatud vahelesegamiseks

Taani sõtta Austria ja Preisiga. Olukord siseriigis jäi äärmiselt pingeliseks. Suured summad olid kulutatud vallutusteks Kesk-Aasias. Tsaaridiplomaatia püüdis nõrgestada Austriat kui oma vaenlast Lähis-Idas ja nägi Preisis riiki, kes võis tulevikus toetada Venemaad Krimmi koalitsioonist osavõtjate vastu Pariisi rahu tingimuste läbivaatamise küsimuses. Nende asjaolude tõttu jäi tsaarivalitsus neutraalseks, s. o. asus seisukohale, mis oli soodus Preisile.

Peale selle nägid Euroopa valitsused Preisimaas tuge revolutsiooni vastu Saksamaal ega tahtnud osutada otsustavat vastupanu Bismarcki valitsusele. 1864. aasta oktoobris Prahas allakirjutatud rahulepingu järgi kisti Šlesvig ja Holštein Taani küljest ära. 1865. aastal kirjutasid Austria ja Preisi alla Gasteini konventsioonile, mille järgi Šlesvig jäi Preisi, Holštein aga Austria haldada. Sel ajal plaanitses Bismarcki valitsus just uut sõda Austriaga kui Preisi hegemoonia peamise vaenlasega Saksamaal.

Austria-Preisi sõda 1866. aastal

Enne kui provotseerida Austriaga sõda, valmistas Bismarck selle hoolikalt ette diplomaatiliselt. 1865. aasta novembris sõitis Bismarck mereäärsesse kuurorti Biarritzi isiklikule kohtumisele Napoleon III ja andis suuliselt lubaduse, et ta vastutasuks neutraliteedi eest tulevases sõjas ei ole vastu Luksemburgi hertsogiriigi ja osa Belgia vallutamisele Prantsusmaa poolt. Napoleon III nõustus nende tingimustega. Ta ei usaldanud Bismarcki, kuid lootis pikalevenivale sõjale Preisi ja Austria vahel, mis tema arvates pidi nõrgestama mõlemaid riike ning andma Prantsusmaale võimaluse vahele segada ja vallutada Belgia ning Reini vasak kallas. Kuid Bismarcki valitsus tegi kõik, et kiire otsustava löögiga lõpetada sõda Austriaga. Püüdes luua Austriale ohtu tagalast, sõlmis ta liidu Itaaliaga, lubades talle Veneetsia tagasi anda. Itaalia astuski Austriaga sõtta.

Pärast Preisi vägede võitu austerlaste üle Sadova juures 3. juulil 1866 oli küsimus Austria väljatõrjumisest Saksamaalt lõplikult otsustatud, ja sellest hetkest peale muutus Bismarcki suhtumine Austriasse järsult. Ta püüdis viivitamatult rahu sõlmida, et Napoleon III ei jõuaks vahele segada ja teostada oma vallutusprojekti Reini vasakpoolsel kaldal. Peale selle ei tahtnud Bismarck Austriat üleliia nõrgestada ega muuta teda pikemaks ajaks Saksamaa vaenlaseks: Habsburgide monarhias nägi ta tuge Venemaa ja Austria impeeriumi slaavi rahvaste vastu.

Tsaarivalitsus avaldas alguses äärmist rahulolematust mitmete väikeste Saksa monarhide kukutamise pärast, kes võtsid sõjast osa Austria poolel, ja pani ette kokku kutsuda Euroopa kongress Saksamaa küsimuse reguleerimiseks. Et sellist lahendust

vältida, lubas Bismarck tsaarile tulevikus Preisi kaasabi, selleks et tühistada Pariisi rahu artiklid, mis keelasid sõjalaevastiku pidamise Mustal merel. Need Preisi lubadused ning Inglis- ja Prantsusmaa passiivsus Euroopa kongressist osavõtu küsimuses mõjutasid tsaarivalitsust loobuma vastupanust Preisi nõudmistele ja talle tihedamalt lähenema. Samal ajal aga püüdis Napoleon III valitsus Preisiga kokku leppida «kompensatsioonide» kohta Prantsusmaale Reini vasakul kaldal, kuid, saanud eitava vastuse, hakkas edaspidi otsima lähenemist Austriaga. Tsaari-Venemaa ja teiste Euroopa suurriikide positsioon, kes nägid Preisis tuge revolutsiooni vastu Saksamaal, võimaldas Preisil 1866. aasta sõja lõpetada Viini rahuga ja moodustada Põhja-Saksa Liit oma ülemvõimu all.

1866. aasta sõda ja Põhja-Saksa Liidu loomine muutsid põhjalikult poliitilist tasakaalu Euroopas. Napoleon III, kes lootis Lõuna-Saksa riigid oma mõjule allutada, ei jõudnud «vahendajana» välja astuda, niikaua kui Bismarck oli veel sõjaga seotud. Veneetsia anti üle Itaalia kuningriigile, ja Itaalia ühendamise lõpuleviimiseks jäi vaid lülitada tema koosseisu paavsti valdused ühes Rooma linnaga. Preisi ootamatu esilekerkimise tagajärjel langes Teise impeeriumi prestiiž veelgi. 1866. aastast peale astus esiplaanile Prantsuse-Preisi antagonism. Teise keisririigi deviisiks sai «revanš Sadova eest». Napoleon III valitsus ei kavatsenud lasta Lõuna-Saksa riikidel Põhja-Saksa Liiduga ühineda. Sel moel määras 1866. aasta sõja käik ette 1870. aasta Prantsuse-Preisi sõja tekkimise. Samal ajal aga nõrgestas Põhja-Saksa Liidu loomine järsult Inglis- ja Venemaa mõju Lääne-Euroopale.

Suurriikide suhtumine Rumeenia moodustamisse (1866) ja Serbia võitlusse sõltumatuse eest

Hoolimata Prantsuse-Preisi suhete järsust teravnemisest, jätkas Napoleon III Venemaale vaenulikku poliitikat Lähis-Idas ja oli kangekaelselt vastu 1856. aasta Pariisi rahu tingimuste muutmisele. Vahepeal moodustati aga sündmuste käigus Balkani poolsaarel Rumeenia vürstiriik, mis oli ilmseks Pariisi lepingust kõrvalekaldumiseks ja näitas selle tingimuste ebakindlust.

Inglismaa, Austria ja Türgi olid igati Doonau vürstiriikide ühinemise, neist ühtse Rumeenia riigi loomise vastu, kartes, et Rumeenia langeb kas Venemaa või Prantsusmaa mõju alla, ning püüdsid seetõttu säilitada Pariisi rahu tingimusi, mis nägid ette vürstiriikide suurriikide «üldise kaitse alla» andmist ja säilitasid nende vasallsõltuvuse Türgist.

Venemaa ja Prantsusmaa survel, kes heatahtlikult Rumeenia liikumisse suhtusid, olid Türgi, Inglismaa ja Austria sunnitud tegema järeleandmisi. 1858. aastal asutati mõlemas Doonau vürs-

tiriigis ühine Keskkomisjon ja Ülemkohus. Moldovat ja Valahhiat hakati nimetama Ühendatud Vürstiriikideks. 1859. aastal valisid mõlema vürstiriigi mõisnike esinduskogud oma hospodariks (valitsejaks) ühe ja sama isiku — polkovnik Kuzu. Sultan oli sunnitud Moldova ja Valahhia personaaluniooni tunnustama.

Alguses tegutsesid Venemaa ja Prantsusmaa ühiselt Moldova ja Valahhia ühinemise kasuks personaaluniooni raames. Kuid 60-ndail aastail tõrjus Prantsusmaa Doonau vürstiriikidest Venemaa lõplikult välja.

9. veebruaril 1866 kukutasid bojaarid Kuzu. Vürstiks valiti Napoleon III soosik prints Karl Hohenzollern. Prantsusmaa toetusel viidi 1866. aasta oktoobris vürstiriikide ühendamine lõpule uue konstitutsiooni vastuvõtmisega, mis jättis võimu riigis suurmaaomanike — bojaaride ja suurkodanluse kätte. Rumeenia kõrgemaks võimuks jäi sultan. Kuni Teise Prantsuse keisririigi langemiseni oli Rumeenia Prantsusmaa poliitika eelpostiks Balkanil, kuid juba 60-ndate aastate lõpul hakkasid Austria ja Saksamaa Prantsusmaad Rumeeniast välja tõrjuma.

Inglismaa aitas Türgil mittetürgi rahvaste rõhumise poliitikat jätkata. Rõhumispoliitika toetamine Inglismaa poolt oligi põhjuseks, miks sultani poolt 1865. aastal ristiusulisele elanikkonnale lubatud reformid jäid paberile. Napoleon III valitsus oli valmis üksikjuhtudel Balkani rahvaste rahvuslikku vabastusliikumist toetama, kuid ainult selleks, et nõrgestada seal Venemaa mõju ja asendada see Prantsuse omaga, millega seletubki üsna piiratud toetus, mida ta mõningatel juhtudel koos Venemaaga osutas Serbia, Montenegro ja Kreeka Türgi-vastasele vabastusliikumisele. Prantsuse kodanlus kavatses edaspidi oma kaubanduslikku ja finantsilist sissetungi Lähis-Ida maadesse laiendada.

1867. aastal viidi Vene- ja Prantsusmaa survel Türgi väed kõikidest Serbia kindlustest välja, kuid Serbia jäi endiselt sultani kõrgema võimu alla. Kui Kreeta saarel puhkes kreeklaste ülestõus Türgi ikke vastu, astus Napoleon III uuesti koos Inglismaaga «Türgi impeeriumi terviklikkuse» säilitamise eest välja ega toetanud Kreeka valitsuse ja Venemaa poolt esitatud projekti anda Kreeta saar üle Kreekale.

Preisi diplomaatia ja Prantsusmaa isolatsioon pärast 1866. aastat

Rahvusvahelise poliitika peamiseks teguriks muutus 1866. aastast peale Prantsuse-Preisi vastuolude tugevnemine ja ettevalmistus 1870.—1871. aasta Prantsuse-Preisi sõjaks. Napoleon III valitsus tegi korduvalt katset Bismarckilt välja kaubelda varem lubatud Reini vasakul kaldal asuvate maade, kaasa arvatud Luksemburgi ja osa Belgiast, ühendamine Prantsusmaaga. Kuid Preisi valitsus ei mõtelnudki neid nõudmisi täita.

Napoleon III ja teda ümbritseva õukonna kliki olukord läks üha kriitilisemaks. 1867. aastal sai teatavaks Napoleon III Mehhiko avantüüri häbiväärne krahh. Uued territoriaalsed vallutused muutusid tema silmis ainsaks vahendiks, millega alal hoida katastroofiliselt langevat Bonaparte'ide dünastia prestiiži. Keiser hakkas uuesti nõudma, et Prantsusmaaga ühendataks Luksemburg, mille territooriumil, olgugi et see polnud Põhja-Saksa Liiduga ühinenud, viibis edasi Preisi garnison.

1867. aastal kutsuti Londonisse Luksemburgi küsimuse arutamiseks kokku suurriikide konverents, millel Napoleon III ei suutnud saavutada edu. Bismarck püsis visalt oma keelduval seisukohal. Luksemburgile garanteeriti «igavene» neutraliteet. Napoleon III saavutas ainult Preisi garnisoni äraviimise Luksemburgist. Siis tegi ta lõpliku otsuse vahele astuda Lõuna-Saksa riikide ühinemisele Põhja-Saksa Liiduga.

Preisi valitsuse peaeesmärgiks sai ette valmistuda eelseisvaks sõjaks Prantsusmaaga, mille eesmärgiks oli Saksamaa ühendamine Preisi võimu all. Samal ajal valmistus Preisi valitsus haarama Prantsusmaalt Elsassi ja Lotringi. 1866. aastal sõlmis Preisi Lõuna-Saksa riikidega salajased sõjalised liidulepingud. Sellest ajast peale oli Teine keisririik ainsaks takistuseks Lõuna-Saksamaa ühendamisele Põhja-Saksa Liiduga.

Kõige suuremaks ohuks pidas Bismarck üheaegset sõda kahel rindel — Prantsusmaa ja Venemaaga. Seepärast säilitas ta tsaarivalitsusega sõbralikud suhted. Tundes hirmu Venemaa ees, kirjutas Bismarck hiljem: «... suurimaks poliitiliseks veaks oleks olnud ignoreerida 60-miljonilist Suur-Vene rahvast, mitte karta, et ta võib muutuda iga Preisi tulevase vaenlase ustavaks liitlaseks». Napoleon III valitsuse järeleandmatu suhtumine Pariisi rahu tingimuste revideerimisse mõjutas tsaari-Venemaad asuma edasisele lähenemisele Preisiga. Preisi kuningaga 1870. aastal Emsis toimunud kohtumisel lubas Aleksander II Prantsuse-Preisi sõja korral Austria piiri äärde välja panna 300 000-mehelise armee, et tema sõttaastumist Prantsuse poolel takistada.

Napoleon III katsus sõlmida Preisi-vastase liidu Itaalia ja Austriaga. Kuid Itaaliale lähenemist takistas tema enda reaktsiooniline Itaalia-poliitika. Prantsusmaa takistas Itaalia lõplikku ühendamist, toetades paavsti ilmalikku võimu Roomas. Austria oli 1866. aasta lüüasaamise tagajärjel nõrgestatud ega julgenud Prantsusmaaga liituda võimsa Preisi vastu. Lähenemine Venemaaga oleks takistanud Prantsusmaa vältimatut lüüasaamist sõjas Preisiga. Kuid Napoleon III ja prantsuse kodanlus jätkasid suhete teravaks ajamist Venemaaga, keeldudes alustama läbirääkimisi 1856. aasta Pariisi rahu tingimuste läbivaatamiseks.

Teise keisririigi lüüasaamine Prantsuse-Preisi sõjas aastail 1870—1871 oli bonapartistliku diktatuuri sügava kriisi tagajärjeks Prantsusmaal, oli kogu tema sise- ja välispoliitika krahhiks.

Neljakümne viies peatükk

MARXI JA ENGELSI TEGEVUS XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL. RAHVUSVAHELINE TÖÖLISTE ÜHING (I INTERNATSIONAAL)

Marxi ja Engelsi tegevus reaktsiooniaastail

Marxi ja Engelsi võitlus proletaarse partei eest jätkus ka reaktsiooniaastail, pärast Kommunistide Liidu laialisaatmist. Marx ja Engels teadsid, et revolutsioonilise ja töölisliikumise elavnemine algab varem või hiljem uuesti. 50-ndad aastad olid Marxile ja Engelsile pingelise ja viljaka teadusliku töö perioodiks, marksistliku teooria edasise arendamise ja süvendamise aastateks.

Erilist tähtsust omas sel ajal peamiselt just Marxi poolt väljatöötatud majandusteooria. Kodanlik poliitökonoomia püüdis tõestada, et kapitalistlik kord on igavene ja kõigutamatu. Kodanlike majandusteadlaste ideed tungisid tööliste hulka. Oli vaja paljastada kodanliku poliitökonoomia väärõpetus ja anda proletariaadile tõeline teaduslik teooria. Juba 1859. aastal võis Marx avaldada oma uurimuste esimese kokkuvõtte raamatus «Poliitilise ökonoomia kriitikast», mis oli kauba ja raha analüüsimisele pühendatud. Selle raamatu eessõnas on formuleeritud ajaloolise materialismi peamised seisukohad. Teoses on antud klassikaline formuleering seadusele tootmissuhete vastavusest tootlike jõudude kindlale arenguastmele, millele tugineb marksistlik õpetus proletaarsest revolutsioonist. 1861. aastast alates alustas Marx tööd oma peamise majandusteadusliku teose «Kapital» kallal, mille esimene köide ilmus 1867. aastal. Selles geniaalses teoses on antud kapitalistliku tootmisviisi analüüs, avatud tema sisemised vastuolud, valgustatud tema tekkimise ja arenemise protsessi ning ümberlükkamatult tõestatud kapitalismi hukkumise ja sotsialismi võidu paratamatus.

Reaktsiooniaastail ei katkenud ka Marxi ja Engelsi organisatsiooniline tegevus, nende visa töö rahvusvahelise proletaarse partei koondamisel. Pärast Kommunistide Liidu laialisaatmist

1852. aastal rakendasid nad kõik oma jõupingutused selleks, et proletaarsete revolutsionääride kaadrit säilitada, inimesi moraalselt ja materiaalselt toetada ning aidata neil pealesunnitud hingetõmbeaega teoreetiliste teadmiste omandamiseks ära kasutada. Tehes kaastööd tšartistlikule «Rahvalehele»» ja ka demokraatlikule kodanlikule ajakirjandusele («New York Tribune», «Uus Oderi Leht» («Neue Odersche Zeitung»), Viini «Presse» jt.), kasutasid Marx ja Engels ära iga võimalust, selleks et propageerida oma õpetust sotsialistliku revolutsiooni vajalikkusest ja paratamatusest.

Marxi pagulaselu tingimused Inglismaal olid väga rasked. Rahvusvaheline politsei jälgis igat tema sammu, Marxi poolt paljastatud väikekodanliku demokraatia esindajad ei katkestanud oma laimavaid kallaletunge proletariaadi juhile. Materiaalsed raskused olid samuti väga suured. «Puudus otse lämmatas Marxi ja tema perekonda; kui Engels ei oleks Marxi pidevalt ennastsalgavalt toetanud, poleks Marx mitte ainult suutnud «Kapitali» lõpetada, vaid oleks ka viletsuse koorma all paratamatult hukkunud.» [1] Et Marxile seda toetust kindlustada, tõi Engels suure ohvri — pöördus tagasi «neetud kommertsala» juurde, asudes tööle oma tekstiilivabrikandist isa firma Manchesteri osakonda.

50—60-ndail aastail pidas Marx Londonist kirjavahetust Engelsiga, kes elas Manchesteris. Selle kirjavahetuse teaduslik ja poliitiline väärtus on tohutu. Ta näitab Marxi ja Engelsit geniaalsete teoreetikutena, revolutsionääridena ja rahvusvahelise töölisliikumise organisaatoritena ning juhtidena; see kirjavahetus peegeldab marksismi enda arenemise, proletariaadi programmi ja taktika väljatöötamise protsessi.

Internatsionaali tekkimise ajaloolised tingimused

50—60-ndail aastail Euroopas toimunud kodanlikes ümberkorraldustes etendas kodanlus kahepalgelist osa: ta oli huvitatud sellest, et teha lõpp feodalismile ja puhastada pinda kapitalismi arenemisele; samal ajal aga läks suurem osa proletariaadi 1848. aasta väljaastumistest kohkunud kodanlusest üle reaktsioonilistele, antidemokraatlikele positsioonidele.

Uueks jooneks Lääne-Euroopa maade ajaloolises arengus oli XIX sajandi keskel proletariaadi eriline osa: juba siis hakkas välja kujunema proletariaadi kui kaasaegse inimkonna demokraatliku ja progressiivse liikumise hegemoonia osa. Selleks ajaks oli proletariaat arvuliselt kasvanud, kuid ta polnud veel küllaldaselt organiseeritud. Osa töölisklassi oli veel mitmesuguste väikekodanlike, utopistlike ja sektantlike vaadete mõju all. Kuid Euroopa

[1] V. I. Lenin, Karl Marx, Teosed, 21. kd., lk. 32.

töölisklass võttis õppust 1848.—1849. aasta revolutsioonist. Veendunud liberaalse suurkodanluse reetlikkuses ja väikekodanluse ebastabiilsuses, võimetuses juhtida revolutsiooni, hakkas proletariaat end üha rohkem tunnetama kui klassi ning püüdis end kodanlikust poliitikast lahti kiskuda. Töölisliikumise uus tõus Prantsusmaal, Saksamaal ja teistes maades kulges peaaegu kõikjal proletariaadi iseseisva organiseerimise loosungi all. Tuli ilmsiks pettumine utopistliku, mitteproletaarse sotsialismi mitmesugustes vormides, mis olid jõuetud proletariaati abistama.

XIX sajandi 50—60-ndail aastail oli tohutu tähtsus proletariaadi klassiteadlikkuse kujunemisele kapitalismi üheaegsel kiirel kasvul mitmetes Euroopa maades ja Ameerika Ühendriikides ning ühtse maailmaturu kujunemisel. Nendes ajaloolistes tingimustes näitas elu ise erinevate maade töölistele nende elutingimuste sarnasust kapitalismi ajal ning seadis esiplaanile nende huvide ühtsuse.

Internatsionaali asutamine. Marxi osa

Esimene Internatsionaal asutati 28. septembril 1864 Londonis St. Martin's Halli ruumes peetud suurel rahvusvahelisel koosolekul, mis oli kokku kutsutud Poola rahvale kaastunde avaldamiseks. Koosolekule eelnes laialdane protestikampaania, mis oli suunatud Euroopa suurriikide poolt Vene tsarismile 1863. aasta Poola ülestõusu mahasurumisel osutatud toetuse vastu. Kampaania organiseerijateks olid Prantsus- ja Inglismaal kodanlik-demokraatlike tegelaste kõrval treidjuunionide Londoni Nõukogu ja prantsuse tööliste rühmad, kes võtsid osa «60 manifesti» väljatöötamisest 1863. aastal.

Koosolekule St. Martin's Hallis olid kutsutud Londonis elavate revolutsiooniliste emigrantide esindajad ning Saksa, Itaalia ja teiste maade töölised. Koosolek otsustas organiseerida Rahvusvahelise Tööliste Ühingu. Silmapaistva saksa revolutsioonilise liikumise tegelasena presiidiumis viibiv Marx valiti uue organisatsiooni nõukogusse ja seejärel ka kitsamasse komiteesse, mis oli moodustatud programmiliste dokumentide koostamiseks.

«Asutav manifest» ja Internatsionaali põhikiri

Tänu Marxi osavõtule esines I Internatsionaal oma esimestest sammudest peale teadusliku kommunismi lipu all. Marxi poolt kirjutatud «Asutav manifest» ja Rahvusvahelise Tööliste Ühingu põhikiri kiideti Peanõukogu poolt 1. novembril 1864 üksmeelselt heaks. Neis kahes dokumendis andis Marx niisuguse programmi, mille sisuks oli «Euroopa ja Ameerika töölisklassi kõigi võitlusvõi-

meliste jõudude ühendamine üheks suureks sõjaväeks».[1] Asutavas Manifestis tõestas Marx Inglismaa näidete varal, et ei tootlike jõudude areng ega rahvusliku tulu kasv ei too töötajatele kergendust, niikaua kui poliitiline ja majanduslik ülemvõim kuulub kapitalistidele. «Sellepärast on poliitilise võimu kättevõitmine saanud töölisklassi suureks ülesandeks,» on öeldud manifestis. Oma arvulise hulga poolest võib proletariaat võidule loota, kuid ainult organiseeritud proletariaadi ühised jõupingutused võivad teda sellele võidule viia. Manifest lõppes üleskutsega erinevate maade töölistele võidelda välispoliitika vastu, «mis taotleb kuritegelikke eesmärke, mängib rahvuslikel eelarvamustel ja valab röövsõdades rahva verd ning raiskab tema vara».

Põhikirja sissejuhatavas osas, mis sisaldab mitmeid tähtsaid programmilisi teese, on väga reljeefselt formuleeritud proletariaadi klassiülesanded: «töölisklassi vabadus tuleb töölisklassil enesel kätte võidelda».[2] Selles dokumendis on eriti rõhutatud proletaarse internatsionalismi ideid, proletaarse liikumise rahvusvahelist iseloomu ja kõigi maade töölisklassi huvide ühtsust.

I Internatsionaali organisatsiooniline printsiip

Marxi poolt Internatsionaali ajutise põhikirja aluseks võetud organisatsiooniline printsiip on demokraatliku tsentralismi idee üheks esimeseks visandiks. Kõrgemaks organiks on üldine kongress, iga-aastaste kongresside vaheaegadel juhib Internatsionaali kongressi poolt valitud Peanõukogu, mis asub Londonis. Nõukogu koosseisu kuulusid erinevate maade töölised, kes elunesid Londonis. Kohtadel ei vastandanud Internatsionaal end seal juba eksisteerivatele töölisorganisatsioonidele, vaid toetus neile, püüdes neid ühendada rahvuslikus mastaabis föderatsiooniks või sektsiooniks eesotsas föderaalnõukogu või bürooga. Nendes maades, kus töölisorganisatsioonid olid keelatud, võisid töölised Internatsionaaliga individuaalses korras vahetult Peanõukogu kaudu ühineda. Oma olemasolu esimestel aastatel kujutas Internatsionaal endast omapärast mitmesuguste töölisorganisatsioonide — treidjuunionide, vastupanu- ja vastastikuse abistamise ühingute, tööliste tarbijate ja tootmiskooperatiivide, haridusseltside ja poliitiliste klubide ühendust, kes kõik säilitasid oma nimetused. Alles tunduvalt hiljem, Londoni konverentsil 1871. aastal, võis Marx läbi viia otsuse, mis kohustas Internatsionaali alamorganisatsioone end eranditult nimetama territoriaalse tunnuse järgi eksisteerivateks osakondadeks või sektsioonideks. Juhtides Internat-

[1] F. Engels, Eessõna Kommunistliku partei manifesti 1890. aasta saksakeelsele väljaandele. K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, I kd., lk. 16.

[2] K. Marx, Rahvusvahelise Tööliste Ühingu üldpõhikiri. K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, I kd., lk. 68.

sionaali, võitlesid Marx ja Engels väsimatult tema organisatsiooni tugevdamise eest, tema liikmetes proletaarse parteilisuse ja distsipliini vaimu kasvatamise eest.

Peanõukogu igapäevane töö koondus õige pea kogu aeg alalise komitee nimetuse all tegutsevasse organisse. Sinna kuulusid Peanõukogu esimees ja sekretär ning samuti sekretärid-korrespondendid, kelle kaudu peeti üksikute maadega sidet. Marx oli Saksamaa sekretär-korrespondendina algusest peale alalise komitee liikmeks, milles tal õnnestus koondada enda ümber kõige teadlikumaid, proletariaadi üritusele andunud töölisi: sakslasest rätsepat F. Lessneri, prantsuse töölist E. Duponti, šveitsi kellasseppa H. Jungi jt., kellele ta toetus, olles tegelikult Internatsionaali juhiks.

Marxi ja Engelsi taktika Internatsionaalis

Rõhutades põhikirjas uue organisatsiooni proletaarset iseloomu, püüdis Marx sellest otsustavalt kõrvaldada kodanlikke elemente, kes püüdsid töölisliikumise uut tõusu oma eesmärkidel ära kasutada. Programmilised dokumendid olid niiviisi formuleeritud, et kodanlike poliitikategelaste jaoks ei olnud Internatsionaalis kohta. Kuid töölisklassi erinevate voolude suhtes oli asi teisiti. Ülesanne, mis seisis Marxi ees, seisnes selles, et üksikute maade töölisliikumise erinevad voolud ühistele rööbastele suunata. Mõned töölisliikumise voolud ei olnud vabad utopistliku sotsialismi ja teiste mittemarksistlike õpetuste mõjust, mille tekkimine ning levimine oli ühe või teise maa majandusliku ja poliitilise arenemise iseärasustest tingitud. Manifestis ja põhikirjas olid marksismi programmilised teesid formuleeritud niiviisi, et mitte eemale tõugata ei inglise treidjuunione, prantsuse ja belgia prudoniste ega saksa lassallasi. Marx ja Engels said aru, et esialgu ei ole paratamatult võimalik organisatsiooni koosseisu ebaühtlust vältida. Kuid Marxi ja Engelsi sellist suhtumist erinevatesse vooludesse ei saa mõista kui soovi leida teed nende lepitamiseks. Vastupidi, Marxi taktika tähendas lakkamatut teoreetilist ja organisatsioonilist võitlust kõigi väikekodanliku, sektantliku sotsialismi vormide vastu.

Saavutanud Euroopa ja Ameerika töölishulkade koondamise Internatsionaali ridadesse, püüdis Marx esmajärjekorras seada sisse sidet igal maal juba olemasolevate töölisorganisatsioonidega.

Peanõukogu ja võitlus valimisreformi eest Inglismaal

Marxi algatusel saadeti treidjuunionide algorganisatsioonidesse Londonisse ja teistesse linnadesse delegatsioonid Internatsionaali ideede propageerimiseks. Tihedalt töölishulkadega seo-

tud treidjuunionide toetus tugevdas Marxi positsioone, võimaldas tal võidelda Odgeri, Cremeri ja teiste treidjuunionide liidrite vastu, kes kuulusid Peanõukogu koosseisu.

Et liberaalide partei mõju inglise töölistele nõrgendada, selgitas Marx neile väsimatult iseseisva poliitilise võitluse vajalikkust. Marxi juhtimisel asusid Peanõukogu inglise liikmed valimisreformi eest peetava massiliikumise etteotsa, mis arenes aastail 1865—1867. 1865. aastal loodi Reformiliiga, kes koondas laiu töölishulki võitlusele üldise valimisõiguse eest. 1865. aasta kevadel tegi Marx Peanõukogus ettekande «Palk, hind ja kasum». Selles klassikaliselt populaarses marksistliku poliitilise ökonoomia aluste esituses lükkab Marx ümber lassallaste ja prudonistide kahjuliku arvamuse, et ametiühingud ja streigid ei too töölistele kasu. Rõhutades streikide tohutut kasvatuslikku ja praktilist tähtsust, näitab Marx, et majanduslik võitlus on töölisklassile kodanlusevastase võitluse kooliks. Ühtlasi hoiatas Marx selle võitluse ülehindamise eest ja mõistis teravalt hukka Inglise treidjuunionide reformismi, kes «piirduvad partisanivõitlusega olemasoleva süsteemi tagajärgede vastu, selle asemel et samaaegselt püüda muuta seda . . .»[1]

Peanõukogu ja Internatsionaali Prantsuse sektsioon

Prantsusmaal oli valitsevaks vooluks töölisliikumises prudonism. Prudonistide reaktsioonilised vaated pidurdasid tugevasti prantsuse töölisliikumise arengut ja takistasid vähegi laialdasema töölisorganisatsiooni moodustamist Prantsusmaal.

1864.—1865. aasta talvel asutasid prudonistid Tolain ja Fribourg Pariisi Internatsionaali sektsiooni, kuid asusid juba algusest peale kitsalt sektantlikul positsioonil, keeldudes toetamast tol ajal Prantsusmaal toimuvaid arvukaid streike. Kodanlikud vabariiklased kasutasid ära prudonistidele iseloomulikku poliitilisest võitlusest loobumist, selleks et süüdistada neid Napoleon III bonapartistliku valitsuse abistamises, ning üritasid haarata enda kätte Internatsionaali juhtimist Prantsusmaal. Tekkis konflikt, mida Peanõukogu arutas. 1865. aasta märtsis nõudis Marx visalt kodanlike elementide otsustavat kõrvaldamist, kuid taotles samal ajal sihikindlalt Pariisi büroolt tihedama sideme loomist rahvahulkadega. 1865. aasta kevadel loodi Pariisi büroo juurde kaasabi komisjon, kes koosnes mitmesuguste töölisühingute esindajatest. Nende hulgas olid niisugused prantsuse proletariaadi tõelised esindajad kui Eugene Varlin, tulevane kommunaar, kes lasti versailaste poolt maha, ning kommunaar Camelinat, üks Prantsuse Kommunistliku Partei asutajatest 1920. aastal.

[1] K. Marx, Palk, hind ja kasum, K. Marx ja F. Engels, Valitud Teosed, I kd., lk. 352.

Marxi ja Engelsi võitlus lassalluse vastu. Üldine Saksa Töölisühing

Saksamaal leidis marksismieelsele sotsialismile omane sektantlus väljenduse lassallaste vaadetes. Internatsionaali asutamise ajaks ei olnud F. Lassalle enam elavate kirjas, kuid tema pooldajad jätkasid fanaatiliselt tema vaadete ja taktika toetamist. Lassallased nagu prudonistidki olid reformistid; nad propageerisid töölisklassi vabastamist kooperatiivide abil, ilma revolutsioonita. Kuid kui Proudhon rajas oma arvestused üksikute tootjate *vastastikusele abile*, siis Lassalle ja lassallased nõudsid abi riigilt, mätsides kinni tema klassiiseloomu. Lassallased asusid kokkuleppe teele Bismarcki junkurliku valitsusega, reetsid töölisklassi huvid, toetasid Saksamaa ühendamise «preisi teed». Lassallased eitasid samuti talurahva kui proletariaadi liitlase osa kodanlik-demokraatlikus ja proletaarses revolutsioonis.

Marx püüdis kaasa tõmmata Üldise Saksa Töölisühingu, mille eesotsas pärast Lassalle'i surma oli Frankfurdi advokaat J. B. Schweitzer. Schweitzeri ajalehes «Sotsiaaldemokraat» avaldati «Asutava manifesti» saksakeelne tõlge ja Marxi artikkel «P. J. Proudhonist». Kritiseerides selles artiklis Proudhoni väikekodanlikku reformismi, võttis Marx kaudselt kriitika alla ka Lassalle'i oportunistlikud vaated. Kui sai selgeks, et Schweitzer kavatseb lassallikku lipitsemispoliitikat Bismarcki ees jätkata, loobusid Marx ja Engels edasisest kaastööst Schweitzeri ajalehele ning avaldasid ajakirjanduses teadaande, milles nad häbimärgistasid lassallaste kuninglik-preisilikku valitsusesotsialismi.

Internatsionaali sektsioonid Saksamaal, Šveitsis, Belgias ja Ameerika Ühendriikides

Suurt abi võitluses lassallaste mõju vastu saksa töölisklassi hulgas osutasid Marxile W. Liebknecht ja A. Bebel, kes juhtisid sel ajal tööliste haridusseltside koondist Lõuna-Saksamaal. Kuid ka siin takistas politseilik režiim Internatsionaali sektsiooni loomist. Seepärast tuli rahulduda üksikute liikmete värbamisega, kes pidasid sidet ka vahetult Peanõukoguga või Genfis loodud Saksa sektsioonide Keskkomitee kaudu. Selle komitee eesotsas seisis 1848. aasta revolutsiooni veteran, Marxile ja Engelsile lähedane proletaarne revolutsionäär, kommunist I. F. Becker.

Belgias moodustati 1865. aasta suvel mitu töölisühingut eesotsas belgia sotsialisti laduja Caesar de Pape'iga samuti Internatsionaali sektsioon.

Marx kasutas ära oma sidemed vanade Ameerika Ühendriikidesse emigreerinud Kommunistide Liidu liikmetega, eriti oma

sõbra J. Weydemeyeriga, selleks et oma «Asutavat manifesti» ameerika ajakirjanduses avaldada ja Ameerika töölisi Rahvusvahelisse Tööliste Ühingusse kutsuda.

Londoni konverents 1865. aastal. Poola küsimus

1865. aasta suve lõpuks olid tähtsamates riikides Rahvusvahelise Tööliste Ühingu sektsioonid loodud. Kuid kohapealsed organisatsioonid polnud veel selleks ajaks niivõrd tugevnenud, et oleks juba 1865. aastal võimalik olnud üldkongress läbi viia, nagu seda põhikiri ette nägi. Seoses sellega nõudis Marx 1865. aasta septembris Londonis mitteavaliku konverentsi kokkukutsumist. Konverentsi tööst võtsid osa peale Peanõukogu liikmete üksikute sektsioonide ja föderatsioonide juhid mandrilt, nende hulgas Tolain, Fribourg ja Varlin Prantsusmaalt, Caesar de Pape Belgiast, I. F. Becker Šveitsist jt. Kuulati ära ettekanded kohtadelt, mis konstateerisid ühingu edukat arenemist, kinnitati Peanõukogu finantsaruanne ja töötati välja eelseisva kongressi kord.

Ägedad vaidlused tekkisid siis, kui kaaluti Poolale sõltumatuse andmise nõudmise võtmist kongressi päevakorda. Pariisi ja Belgia delegaadid teatasid, et see on «puhtpoliitiline küsimus» ja seda ei sobi seepärast tööliskongressi päevakorda võtta. Keeldudes Poola kaitseks välja astumast, näitasid prudonistid, et nad ei saa aru rahvusküsimuse tähtsusest, ning asusid tegelikult Poola ülestõusnuid reetnud Prantsuse ja Inglise valitsuse poliitikat toetama.

Marx nõudis Poola taastamise nõudmise kongressi päevakorda võtmist. Selle üldeuroopalikku tähtsust omava küsimuse ülestõstmine andis töölistele igal maal võimaluse oma valitsuse välispoliitika paljastamiseks välja astuda. Marx ja Engels omistasid Poola rahvuslikule vabadusliikumisele suurt tähtsust, sest nad nägid temas jõudu, mis on võimeline õõnestama Vene tsarismi võimsust ja kiirendama revolutsioonilis-demokraatliku liikumise arengut Venemaal. Nõudes Poola sõltumatuse taastamist, rõhutas Marx, et see taastamine peab sündima sotsiaalsete ja demokraatlike ümberkorralduste alusel.

Võitlus prudonismiga Genfi kongressil. Marxi juhend

3.—8. septembrini 1866 toimus Genfis Internatsionaali esimene kongress; sellest võttis osa 26 delegaati üksikutest sektsioonidest ja 14 delegaati mitmesugustest treidjuunionidest. Marx, kes oli seotud tööga «Kapitali» kallal, ei saanud Šveitsi sõita, kuid ta valmistas Peanõukogu delegaatidele ette juhendi, mis või-

maldas neil läbirääkimiste käigus saavutada võit kongressi põhiküsimustes.

Marxi poolt kongressi jaoks ettevalmistatud programmis olid tähtsal kohal tööpäeva lühendamine 8 tunnile, naiste ja laste töökaitse ja samuti tööliste kooperatiivse ja kutsealase liikumise ülesanded. Marxi poolt ettepandud resolutsioon kooperatsioonist rõhutas, et ühiskondliku tootmise muutmiseks «hiiglasuureks ja harmooniliseks vaba ja kooperatiivse töö süsteemiks» on hädavajalik «ühiskonna organiseeritud jõudude, s, o. riigivõimu üleminek kapitalistidelt ja maaomanikelt töötajate eneste kätte» [1].

Resolutsioon ametiühingute ülesannetest, kirjutas Lenin, «näitas täpselt ära majandusliku võitluse tähtsuse, hoiatades sotsialiste ja töölisi ühelt poolt selle võitluse tähtsuse ülehindamise eest (mida oli tookord märgata inglise tööliste hulgas), ja teiselt poolt selle tähtsuse alahindamise eest (mida oli märgata prantslastel ja sakslastel, eriti aga lassallastel) ... Resolutsioon tunnistas, et tööliste ametiühingud ... ei pea töölisklassi üldisest poliitilisest ja sotsiaalsest liikumisest kõrvale hoidma.» [2]

Kõigi päevakorra punktide ümber arenesid kongressil ägedad vaidlused. Prantsuse delegaadid tegid ebaõnnestunud katse sulgeda Internatsionaali uksed vaimse töö tegijatele, milles avaldus mittearusaamine teooria tähtsusest proletariaadi võitlusele ja ka soov kõrvaldada Marx Internatsionaali juhtimisest. Kongress kiitis heaks Peanõukogu tegevuse 1864. aastast möödunud kahe aasta jooksul, valis ta sellessamas koosseisus tagasi ja kinnitas põhikirja teksti.

Internatsionaal ja streigiliikumine

Majanduskriisi puhkemine 1866. aastal kutsus esile klassivõitluse süvenemise ja streigiliikumise tõusu. Selles liikumises hakkas Internatsionaali Peanõukogu järk-järgult etendama juhtivat osa.

1866. aasta kevadel, rätsepate streigi ajal Londonis ja Edinburgh'is, õnnestus Marxil organiseerida rahakogumine streikijate abistamiseks. Ta kandis samuti hoolt selle eest, et Saksa, Belgia ja Šveitsi tööliskirjanduses ilmus üksikasjaline ja õigeaegne informatsioon streigi kohta. Tänu sellele ei suutnud ettevõtjad teistest maadest streigimurdjaid värvata ning töölised saavutasid võidu. Selline Peanõukogu tegevus soodustas Esimese Internatsionaali autoriteedi tõusu töölishulkades. Peale Inglise tööliste hakkasid üha sagedamini Peanõukogu abi järele pöörduma ka

[1] К. Маркс, Инструкция делегатам Временного центрального совета, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. 1, lk. 200.

[2] V. I. Lenin, Venemaa sotsiaaldemokraatide protest, Teosed, 4. kd., lk. 148.

töölised mandrilt. Prantsusmaal innustasid provintsis edukalt läbiviidud streigid Internatsionaali sektsioone moodustama.

1867. aasta veebruaris keeldusid Pariisi streikivad pronksisepad oma vastastikuse abistamise kutseühingut laiali saatmast, kuigi ettevõtjad seda nõudsid. Streikijate esindajad pöördusid Internatsionaali Pariisi sektsiooni büroo kaudu Peanõukogu poole. Viimase kaasabil õnnestus neil Inglise treidjuunionidelt saada laenu ja ka pisut tagasimaksmisele mitte kuuluvat toetust. Pariisi töölised tasusid peagi oma võla ja võisid juba sama aasta juulis omakorda londonlastele uue rätsepate streigi ajal abi osutada. Seekord streikis üle 7000 töölise, kes nõudsid ühtsete tööhinnete kehtestamist kogu Inglismaal. Peanõukogu üleskutsele osutada neile materiaalset abi vastasid Internatsionaali sektsioonid Pariisis, Lyonis, Bordeaux's, Genfis ja mitmetes teistes Šveitsi ja Saksamaa linnades. «Mis puutub «Rahvusvahelisse Tööliste Ühingusse», siis muutus ta Inglismaal, Prantsusmaal ja Belgias suureks jõuks,» nii hindas Marx olukorda 1867. aastal.

I Internatsionaali Lausanne'i kongress

Internatsionaali teine kongress toimus 2.—8. septembrini 1867. aastal Lausanne'is (Šveitsis). Kongressist võttis osa 64 delegaati. Sektsioonide poolt esitatud aruanded andsid tunnistust organisatsioonide tööst ja tugevnemisest kohtadel. Peanõukogu poolt kavandatud päevakorras oli ainult kaks punkti: 1) praktilised abinõud Internatsionaali muutmiseks proletariaadi kapitali ikkest vabastamise eest peetava võitluse üldiseks keskuseks, 2) tööliskrediidi küsimus. Kuid Šveitsi ja Prantsuse prudonistlikel delegaatidel läks korda kongressile oma päevakord peale suruda; teistkordselt võeti arutusele kooperatsiooni, naiste töö ja lastekasvatuse küsimused. Peale selle võeti päevakorda ka mitmeid teisi küsimusi, mille arutamine ei olnud ette valmistatud ja mis ainult kiskusid kongressi tähelepanu eemale peamisest — organisatsioonilisest küsimusest. Prudonistidel õnnestus saavutada mitme laialivalguva resolutsiooni vastuvõtmist. Kuid hoolimata näilisest edust, ei suutnud prudonistid Internatsionaali juhtimist enda kätte haarata. Kongress oli Peanõukogu Londonisse jätmise poolt ja valis ta tagasi endises koosseisus.

Läbirääkimiste ajal kooperatsiooni küsimuses tõstis Internatsionaali Belgia sektsiooni juht Caesar de Pape üles maaomandi küsimuse ja oli maa ühiskonnastamise poolt. Seda küsimust, mis kutsus esile ägedaid vaidlusi, otsustati arutada eraldi järgmisel kongressil.

Marxi võitlus Inglise treidjuunionide oportunistlike liidrite vastu. Iiri küsimus

Üheks prudonistide edu põhjuseks Lausanne'i kongressil oli üksmeele puudumine Peanõukogu esindajate hulgas. Genfi kongressist peale astusid Peanõukogusse kuuluvad Inglise treidjuunionide liidrid üha sagedamini Marxi juhtimisega opositsiooni. Hoolimata Marxi hoiatustest sõlmisid Odger ja Cremer äraandlikult kokkuleppe kodanlike ringkondadega Reformiliigas ja loobusid üldise valimisõiguse loosungist. Ilma juhtimiseta jäänud massiliikumine Inglismaal sai lüüa, poliitilised õigused võitis endale ainult töölisklassi ladvakiht, töölisaristokraatia. Kuigi treidjuunionide arvukad organisatsioonid ühinesid üksikult juba Internatsionaaliga, võitles Odger otsustavalt treidjuunionide Londoni Nõukogu Esimese Internatsionaali Briti sektsiooniks kuulutamise vastu. Alles töölishulkade visade nõudmiste peale, mida avaldati mitmetel treidjuunionide liikmete koosolekutel, teatas Londoni Nõukogu 1876. aasta jaanuaris oma valmisolekust Internatsionaaliga «koos töötada», «jäädes siiski ka edaspidi iseseisvaks ja sõltumatuks organisatsiooniks». Pärast Lausanne'i kongressi kaotati Peanõukogu esimehe ametikoht, millel oli olnud kolm aastat Odger.

Suurt tähtsust omas Iiri rahvusliku vabadusliikumise küsimuse Internatsionaali päevakorda võtmine. Kritiseerides feenide vigu, milles nad nägid kodanliku natsionalismi avaldust, püüdsid Marx ja Engels sellest hoolimata feenide liikumisele inglise tööliste hulgas toetust leida. Marx ja Engels arvasid, et Iirimaa poolt Inglise valitsevatele klassidele antud hoop võiks etendada otsustavat osa inglise proletariaadi revolutsioniseerimisel. See oligi põhjuseks, miks Marx ja Engels pidasid Iiri revolutsioonilise rahvusliku vabadusliikumise arenemist nii tähtsaks. Et kasvatada inglise töölisi proletaarse internatsionalismi vaimus, nõudsid Marx ja Engels Iirimaale enesemääramist: «võrdne ja vaba liit, kui see on võimalik, või täielik eraldumine, kui see on hädavajalik».[1] Marx tõestas, et Iirimaa vabanemist polnud tungivalt tarvis mitte üksnes iiri rahva huvides, vaid ka inglise proletariaadi enda huvides. Iirimaa orjastamine, märkis Marx, toitis ja tugevdas reaktsiooni Inglismaal. Iirimaa paljaksriisumine võimaldas inglise kodanlusel lõhestada proletariaati, ära osta tema ladvakihti, istutada tema ridadesse šovinistlikke eelarvamusi ja rahvuslikku vaenu. «Rahvas, kes orjastab teist rahvast, taob ise endale ahelaid,»[2] kõneles Marx.

Peanõukogus paljastas Marx väsimatult Inglise treid-

[1] К. Маркс, Конфиденциональное сообщение, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. 1, lk. 364.

[2] Sealsamas, lk. 363.

juunionide liidrite šovinistlikku positsiooni, kes õigustasid Iirimaa orjastamist. 1867. aasta novembris saavutas Marx, et Peanõukogu hakkas juhtima protestikampaaniat nelja süüdimõistetud feeni hukkamise vastu. Hiljem, 1869. aasta detsembris, võttis Peanõukogu samuti Marxi tungival pealekäimisel vastu resolutsiooni, mis mõistis hukka Inglise peaministri Gladstone'i poliitika Iirimaa suhtes, ja arendas laialdast kampaaniat süüdimõistetud iiri revolutsionääride amnesteerimise eest.

Marxi ja Engelsi kogemusi võitluses Inglise treidjunionistide oportunismi vastu rahvusküsimuses hindas eriti kõrgelt Lenin. «Marxi ja Engelsi poliitika Iiri küsimuses oli ülisuureks ... eeskujuks sellest, kuidas rõhuvate rahvuste proletariaat peab suhtuma rahvuslikesse liikumistesse.»[1]

Marksismi võit prudonismi üle Internatsionaali Brüsseli kongressil

Peanõukogu hakkas ettevalmistusi tegema kolmanda korralise kongressi kokkukutsumiseks juba 1868. aastast peale. Tema ees seisvate tööde programm oli mitmel istungil arutusel, kusjuures Marx iše kirjutas Peanõukogu aastaaruande ja valmistas ette resolutsioonide projektid kongressile saabunud delegaatide jaoks.

6.—19. septembrini 1868. aastal Brüsselis toimunud kongress võttis vastu mitmeid tähtsaid otsuseid, mis andsid prudonismile purustava hoobi. Läbirääkimiste käigus selgusid nihked, mis olid toimunud töölishulkade teadvuses Prantsusmaal ja Belgias klassivõitluse teravnemise ning streigiliikumisest laialdase osavõtu tagajärjel. Belgia vasakpoolne prudonist de Pape, kes oli Marxiga kirjavahetuses ja tema poolt instrueeritud, tegi põhjaliku ettekande maaomanduse kohta, milles ta tõestas suurpõllumajanduse eeliseid väikemajanditega võrreldes. Ägeda diskussiooni tulemusena võeti vastu resolutsioon, mis näitas, et majandusliku arengu tendents nõuab ise suurtootmisele üleminekut ja et seepärast ei tule mitte üksnes maa, vaid ka kõik kaevandused, metsad, raudteed jm. ühiskondlikuks, s. o. kollektiivseks omandiks muuta. Mitmed resolutsioonid — streikide, 8-tunnilise tööpäeva ja ametiühingute kohta — kinnitasid Genfi kongressi otsuseid.

Kongress arutas küsimust töölisklassi positsioonist sõja tekkimise korral Euroopas. Marx kirjutas Londonist kongressi Peanõukogu delegaatidele, et resolutsioon, mis tuleks vastu võtta, «peab lihtsalt kuulutama, et töölisklass pole veel küllaldaselt organiseeritud, selleks et sündmuste käigule otsustavat mõju avaldada, kuid kongress avaldab töölisklassi nimel protesti ja paljastab

[1] V. I. Lenin, Rahvuste enesemääramise õigusest, Teosed, 20. kd., lk. 406.

sõja alustajaid...»[1] Kuid hoolimata Marxi näpunäidetest võeti vastu resolutsioon, mis lõi tööliste hulgas illusiooni, nagu oleks üldstreik kõikvõimsaks vahendiks, mis on võimeline sõjaohtu ära hoidma.

Samuti võttis kongress vastu resolutsiooni, mis pööras kõigi maade tööliste tähelepanu 1867. aasta augustis ilmunud Marxi «Kapitali» esimesele köitele.

Brüsseli kongressi tulemused olid üsna tähelepanuväärsed. Resolutsioon kollektiivse omandi kohta andis tunnistust proletaarse sotsialismi võidust Rahvusvahelises Töölisühingus väikekodanliku reformismi üle. See soodustas edasist killunemist prudonistlikus leeris ning kiirendas Prantsusmaal ja Belgias alanud pahempoolsete prudonistide kollektivistide voolu väljakujunemist, mille eesotsas seisid Varlin ja de Pape.

Marksismi võit lassallaste üle. Eisenachi partei asutamine

Ka Saksamaal toimus proletaarse sotsialismi eraldumine väikekodanlikust demokraatiast. Põhja-Saksa Liidu moodustamine 1867. aastal avardas töölisklassi poliitilisi võimalusi ja lõi tingimused proletaarse partei organiseerimiseks Saksamaal. Töölisliikumise elavnemine avaldas mõju A. Bebeli ja W. Liebknechti poolt juhitavate tööliste haridusliitude tegevusele. Liitudes endis tugevnes järjekindlalt võitlus liberaalkodanliku mõju vastu, mis jõudis lõpule kodanlike tegelaste lüüasaamisega töölisühingute Nürnbergi kongressil 1868. aasta septembris. See kongress võttis häälteenamusega vastu Internatsionaali peamised programmilised seisukohad ja teatas avalikult oma solidaarsusest tema printsiipidega.

Lassallaste Üldise Töölisühingu juht Schweitzer, kes nägi Internatsionaali mõju kasvu saksa tööliste hulgas, katsus oma positsioonide parandamiseks juba 1868. aasta algul uuesti Marxiga ühendusse astuda. Ta avaldas oma ajalehes mitu artiklit «Kapitali» kohta ja kutsus Marxi Üldise Töölisühingu kongressile Hamburgi.

Lassallaste juhtkonna poolt kongressil ametiühingute küsimuses vastuvõetud sektantlik seisukoht kiirendas juba varem märgatava lõhe tekkimist lassallaste ridades. Üksikud opositsiooniliselt meelestatud rühmad võtsid osa Töölisühingute Liidu kongressist, mis kutsuti A. Bebeli ja W. Liebknechti poolt kokku 1869. aasta augustis Eisenachis. Sellel kongressil asutati Saksa Sotsiaaldemokraatlik (Eisenachi) Töölispartei. See oli esimene massiline marksistlik partei rahvuslikus mastaabis. Tema moodustamine oli marksismi esimeseks suureks võiduks Euroopa töölisliikumises.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXV, lk. 529.

Bakunin ja bakuuninlased

Pärast Brüsseli kongressi ei saanud väikekodanlikud tegelased Internatsionaalis enam avalikult reformismi propageerida ja eraomandusę kaitseks välja astuda. Nende edaspidine võitlus marksismi vastu oli võimalik ainult revolutsioonilise ja sotsialistliku fraseoloogia katte all. Just selline oli Mihhail Bakunini ja tema pooldajate — bakuuninlaste tegevus.

Vene emigrant, revolutsionäär, endine suurtükiväeohvitser Mihhail Bakunin astus Lääne-Euroopa revolutsioonilisse liikumisse juba 40-ndail aastail. Pärast demokraatliku ülestõusu mahasurumist Dresdenis 1849. aasta mais, millest Bakunin osa võttis, arreteeriti ta ja anti tsaari sandarmitele välja. Kuni 1857. aastani viibis Bakunin kindlusvangistuses. Seal sai ta hakkama häbiväärse teoga — kirjutas Nikolai I-le adresseeritud «Pihtimuse», ja seejärel, pärast Nikolai I surma, esitas armuandmispalve Aleksander II nimele. Ta saadeti Ida-Siberisse, kus talle anti liikumisvabadus. Siberist õnnestus tal 1861. aastal Jaapani ja Põhja-Ameerika kaudu Euroopasse põgeneda. 1864. aasta sügisel ilmus Bakunin Londonisse ning sõitis peagi ära Itaaliasse.

Itaalias kujunesid aastail 1865—1867 lõplikult välja Bakunini kui Proudhonile lähedase väikekodanliku anarhisti poliitilised vaated. Bakunin ise nimetas oma vaateid «puhastatud prudonismiks». Erinevalt Proudhoni avalikust reformismist kasutas Bakunin laialdaselt revolutsioonilist fraseoloogiat, mis varjas tema vaadete reaktsioonilist olemust. Kui prudonism väljendas väikekodanluse meeleolusid, kes ei olnud veel lõplikult laostunud ja püüdis oma väiketootja seisundit säilitada, siis bakuuninlus väljendas väikekodanluse mässulisi meeleolusid, kes oli kaotanud igasuguse lootuse pääsemisele. Bakunini mõju oli kõige suurem majanduslikult mahajäänumates Lääne-Euroopa maades — Itaalias, Hispaanias, Šveitsis — ning Prantsusmaa mittetööstuslikes piirkondades.

Anarhism erineb põhjalikult marksismist ja on temaga kokkusobimatu. Marksism lähtub rahvahulkade huvidest, anarhism aga üksikisikute abstraktsetest «õigustest», kusjuures seda isikut vaadeldakse kui väljaspool ühiskonda seisvat ja teda vastandatakse ühiskonnale. Marksism näitab proletariaadi ajaloolist osa, õpetab, et inimkonna vabanemine ekspluateerimisest on võimalik üksnes proletaarse revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri kaudu. Anarhism eitab proletariaadi juhtivat osa, hülgab igasuguse riigi, sealhulgas ka proletaarse, astub välja klassiorganisatsioonide vastu, proletaarse partei vastu. Bakunin ootas töötajate vabanemist igasuguse riigi ja organisatsiooni «sotsiaalse likvideerimise», s. o. stiihilise hävitamise tulemusena; revolutsiooni liikumapanevat jõudu ei näinud ta proletariaadis, vaid deklasseerunud isikutes, lumpenproletariaadis, pättides ja röövi-

lites. Samal ajal kui marksism kuulutas töölisliikumise lõppeesmärgiks ekspluataatorlike klasside ja klassiülemvõimu kaotamise, tuli Bakunin Internatsionaali klasside «võrdsustamise» nõudega. Marxi ja Engelsi võitlusele proletaarse parteilisuse eest vastandas ta parteivastase desorganiseeriva praktika ja propageeris proletariaati relvadeta jätvat poliitilisest võitlusest loobumist.

M. Bakunin ja Sotsialistliku Demokraatia Allianss

Bakunin tundis Marxi juba 1844. aastast ja kohtus temaga uuesti Londonis 1864. aasta sügisel. Marx oli sel ajal tegevuses organisatsioonilise tööga äsja asutatud Internatsionaalis. Ta tegi Bakuninile, kes oli teel Itaaliasse, ülesandeks seal Internatsionaali sektsioon organiseerida. Kuid Bakunin, hoolimata antud lubadusest, ei hakanud seal töölisklassi organiseerimisega tegelema, vaid asutas vandenõulasliku ühingu «Salavendlus», kes seadis oma eesmärgiks «revolutsiooni printsiibi võidu maa peal». Tema poolt värvatud «vennad», kelle hulgas oli itaallasi, prantslasi, šveitslasi ja venelasi, muutusid hiljem Bakunini õõnestustegevuse tööriistadeks Internatsionaalis.

1867. aasta suvel kolis Bakunin üle Šveitsi, kuid ka seal ei liitunud ta mitte Internatsionaaliga seotud töölisorganisatsioonidega, vaid kodanliku Rahu ja Vabaduse Liiduga, esitades projekti liiga «ühendamise» kohta Internatsionaaliga. 1868. aasta septembris lükkas Brüsseli kongress selle projekti otsustavalt tagasi. Bakunin lahkus demonstratiivselt liidust ning asutas 1868. aasta sügisel rahvusvahelise ühingu, Sotsialistliku Demokraatia Alliansi, kelle kohalikud sektsioonid koondusid Genfis asuva Keskbüroo juhtimisele alluvate rahvuslike büroode ümber. Juhtivat osa alliansis etendasid bakuuninlikud «vennad», kes säilitasid omavahel salajase sideme. Bakunin nõudis Peanõukogult alliansi vastuvõtmist Internatsionaali tervikliku, oma struktuuri ja juhtivaid organeid säilitava organisatsioonina. 28. detsembril 1868. aastal keeldus Peanõukogu Marxi ettekande kohaselt allianssi vastu võtmast, osutades sellele, et «teise rahvusvahelise organisatsiooni olemasolu, mis funktsioneerib sees- ja väljaspool Rahvusvahelist Tööliste Ühingut, viiks kindlalt tema desorganiseerimisele».[1]

Bakunin jätkas alliansi sektsioonide loomist, esitades neid Rahvusvahelise Töölisühingu sektsioonidena. Seejärel pöördus ta teistkordselt Peanõukogu poole, pannes seekord ette alliansi

[1] К. Маркс, Международное товарищество рабочих и Альянс социалистической демократии, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. 1, lk. 291.

keskorganisatsioonid laiali saata, selleks et tema kohalikud organisatsioonid astuksid Internatsionaali sektsiooni õigustes. Üldnõukogu võttis selle ettepaneku vastu, seadis aga tingimuseks, et alliansi programmis asendataks «klasside võrdseks muutmise» nõue ekspluataatorlike klasside hävitamise nõudega. Bakunin kuulutas ametlikult alliansi laialisaadetuks, kuid tegelikult säilitas selle salaorganisatsioonina Internatsionaalis. Bakunin lootis Internatsionaali üle ujutada oma salajaste poolehoidjatega, saada eelseisval kongressil Baselis enamus ja haarata Peanõukogu enda kätte, saavutada tema üleviimine Šveitsi.

Baseli kongress. Võitlus bakuuninlaste vastu

Internatsionaali järjekordne kongress toimus Baselis 6.—11. septembrini 1869. aastal. Kongressist võttis osa 78 delegaati Inglismaalt, Prantsusmaalt, Saksamaalt, Belgiast, Itaaliast, Hispaaniast ja Šveitsist. Esmakordselt viibis Internatsionaali kongressil delegaat Ameerikast. Et suurendada oma pooldajate arvu kongressil, ei peatunud Bakunin isegi mandaatide võltsimise ees. Ise figureeris ta Itaalia tööliste esindajana.

Tähelepanu keskpunktis oli maaomanduse küsimus. See küsimus pandi teistkordselt arutusele rühma parempoolsete prudonistide pealekäimisel. Kongress kinnitas Brüsseli otsuse maaeraomanduse kaotamise vajalikkuse kohta. Samuti võttis kongress vastu otsuse, mis kutsus töölisi looma kõikjal ametiühinguid, ühendama neid rahvuslikus ulatuses ja suunama nende jõupingutused võitlusele palgatöösüsteemi vastu. Peanõukogule tehti ülesandeks luua erinevate maade ametiühingute vahel side.

Nendes kahes küsimuses vastuvõetud otsused andsid lõpliku hoobi väikesele Prantsuse ja Belgia prudonistide rühmale. Pärast Baseli kongressi lahkus see rühm eesotsas Fribourgiga Internatsionaalist; prantsuse ja belgia töölised liitusid pahempoolsete prudonistide-kollektivistidega.

Maaküsimuse arutamisel toetasid Bakunin ja tema pooldajad Peanõukogu delegatsiooni. Kokkupõrge Peanõukogu delegatsiooni ja Bakunini vahel toimus pärimisõiguse kaotamise küsimuses. Bakunin püüdis tõestada, et pärimisõiguse kaotamine seadusandlikul teel kapitalistliku ühiskonna raames on üheks abinõuks maa järkjärgulisel üleminekul kollektiivseks omandiks. Tehti teatavaks Marxi poolt koostatud «Ettekanne pärimisõiguse kohta», mis sisaldas hävitavat kriitikat selle utopistliku ja reformistliku teesi kohta. Kuid resolutsiooni hääletamisel jagunesid hääled võrdselt ning kongress ei suutnud mingit otsust vastu võtta.

Bakuninil ei õnnestunud Internatsionaali juhtimist enda kätte haarata. Peanõukogu valiti tagasi endises koosseisus ning tema asukohaks jäeti endiselt London.

«Konfidentsiaalne teadaanne»

Pärast Peanõukogu vallutamiskatsete läbikukkumist püüdis Bakunin Peanõukogust üksikuid sektsioone eraldada. Ta alustas ajakirjanduses, esmajärjekorras Genfi ajalehes «Epalite», Marxi ja Peanõukogu vastu avalikku kampaaniat. Selles võitluses toetasid Bakuninit kõik marksismile vaenulikud ringkonnad, kaasa arvatud lassallased Saksamaal ja treidjuunionide reformistlikud liidrid Inglismaal. Marx oli sunnitud vastama, kuid ta ei teinud seda mitte ajakirjanduses, vaid ringkirjataolises kirjas kõigile Internatsionaali sektsioonidele, mis on tuntud «Konfidentsiaalse teadaande» nimetuse all.[1] Selles väga tähtsas parteilises dokumendis andis Marx hävitava vastulöögi kõigile süüdistustele, mis olid esitatud Peanõukogu vastu, ning paljastas Bakunini ümber koondunud põhimõttelageda bloki olemuse.

Internatsionaali Vene sektsioon. Tema osa võitluses Bakuniniga

Suurt osa võitluses bakuuninlusega etendas Internatsionaali Vene sektsioon. See organisatsioon loodi 1869. aasta teisel poolel ning ta ühendas rühma vene poliitilisi emigrante-revolutsionääre, N. G. Tšernõševski järelkäijaid. See rühm andis Genfis välja venekeelset ajalehte «Narodnoje Delo». Sektsiooni kuulusid Nikolai Utin, Jelizaveta Dmitrijevna Tumanovskaja ja teised. Kuigi alles narodniklike vaadete tugeva mõju all, püüdsid nad siiski marksismi poole, astusid teravalt Bakunini vastu välja ning pöördusid Marxi poole kirjaga, milles nad palusid teda olla Vene sektsiooni esindajaks Peanõukogus. Oma vastuses 24. märtsist 1870 andis Marx selleks nõusoleku. Vene sektsiooni liikmed olid nõrgalt seotud revolutsioonilise liikumisega Venemaal, kuid etendasid teatud osa Šveitsi töölisliikumises ning võtsid aktiivselt osa Pariisi Kommuunist.

Vene sektsiooni suurimaks teeneks on kaasabi, mida ta osutas Marxile Bakunini silmakirjaliku, parteivastase tegevuse paljastamisel Internatsionaali sektsioonides. 4. aprillil 1870. aastal avati Romaani Föderatsiooni kongress, kes ühendas osa Internatsionaali Šveitsi sektsioone. Bakuninil õnnestus võita Šveitsi käsitööliste hulgast palju poolehoidjaid, ning ta lootis nende toetusele, et haarata Romaani Föderaalkomitee juhtimine enda kätte. Kongressi päevakorras oli tegelikult ainult üks küsimus: töölisklassi suhtumine poliitilisse võitlusse. Bakunin nõudis, et töölised hoiduksid igasugusest osavõtust kodanlike poliitiliste parteide võitlusest ja koondaksid oma tähelepanu ametiühingute moodustami-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. 1, lk. 355—367.

sele. Bakuninit paljastas Utin, kes süüdistas Bakuninit mandaatide võltsimises. Utin tõestas, et Bakunin esitas rahvahulkadest eraldatud käsitööliste ja haritlaste väikekodanlikke sektantlikke rühmitusi Internatsionaali sektsioonidena, s. o. töölisklassi tõeliste organisatsioonidena. Kongress lõppes lõhenemisega. Eraldunud föderatsioon võttis hiljem Juura Föderatsiooni nime ning muutus bakunismi tsitadelliks Internatsionaalis. Selleks ajaks õnnestus Bakuninil sõlmida küllaltki laialdased sidemed Belgias, Hispaanias ja Lõuna-Prantsusmaal, kus ta vaated leidsid prudonismi poolt ettevalmistatud pinna.

Bakuuninlik poliitilisest võitlusest eemalehoidmise loosung tõi tohutut kahju, võttis proletariaadilt relvad eelseisvate klassilahingute eelõhtul ja takistas proletaarse partei loomist. Arvestades seda, võttis Marx järjekorralise kongressi päevakorda, mis pidi toimuma 1870. aasta suvel Mainzis, eripunkti töölisklassi «poliitilise tegevuse ja sotsiaalse liikumise vastastikustest suhetest». Prantsuse-Preisi sõja puhkemise tõttu jäi kongress Mainzis ära.

*

Rahvusvahelise Tööliste Ühingu tegevuse viimased aastad kuuluvad juba uue ajaloo teise perioodi.

Haagi kongress 1872. aastal tähistas marksismi lõplikku ideelist ja organisatsioonilist võitu marksieelse sotsialismi väikekodanlike, sektantlike voolude üle. Internatsionaali tegevusel oli suur maailmaajalooline tähtsus. Internatsionaal rajas «vundamendi sotsialismi eest peetavale proletaarsele, rahvusvahelisele võitlusele»[1] ning etendas tohutut osa marksistliku õpetuse levitamisel, Marxi ja Engelsi võitluses proletaarse partei loomise eest.

---

[1] V. I. Lenin, Kolmas Internatsionaal ja tema koht ajaloos, Teosed, 29. kd., lk. 281.

Neljakümne kuues peatükk

TEHNIKA JA LOODUSTEADUSE ARENEMINE XVIII SAJANDI LÕPUST XIX SAJANDI 70-NDATE AASTATENI

1. TEHNIKA ARENEMINE MATERIAALSE TOOTMISE PEAMISTES HARUDES

Tehnilised uuendused tööstusliku pöörde ajajärgul Euroopa arenenumates maades ja Ameerika Ühendriikides

Ajajärk XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi 70-ndate aastateni oli teaduse ja tehnika kiire arengu ajastu.

Sel ajajärgul leidis aset üleminek kapitalismi manufaktuuristaadiumilt laialdasel masinate kasutamisel rajanevale suurtootmisele, vabrikutööstuse staadiumile.

Kõige enne algas tööstuslik revolutsioon Inglismaal. Esmakordselt ajaloos ilmusid ja said laialdase leviku töömasinad[1] inglise tekstiilitööstuses. Tekstiilitööstuses asetleidnud tööstuslik pööre (käsitsitöö asendamine masinalisega) haaras kiiresti ka teised tootmisharud Inglismaal. Inglismaa järel algas üleminek käsitööndusliк-manufaktuurselt tootmiselt masina-, s. o. vabrikutehnikale ka teistes majanduslikult enamarenenud riikides.

Nõudmise järsk suurenemine ameerika puuvillale ajendas ameeriklast Eli Whitneyd (1765—1825) konstrueerima aastail 1793—1794 puuvillapuhastusmasina («džin»), mis vabastas Ameerika puuvillatootmise senistest raskustest ja koos sellega suurendas kohutavalt neegrite orjust puuvillaistandustes.

Kui ketrusmasinate kasutuselevõtmine Inglismaal tingis masinate kasutamise ka kudumisel, siis nende mõlema tootmisharu areng põhjustas revolutsiooni samuti pleegitamis-, värvimis- ja sitsitrükkimistööstuses.

Väljapaistev prantsuse keemik C. L. Berthollet (1748—1821) tegi XVIII sajandi 80-ndail aastail ettepaneku kasutada kangaste pleegitamiseks kloorlupja. See võeti üle Inglismaal, kus S. Ten-

[1] Töömasinaks nimetatakse mehhanismi, mis vahetult mõjustab tööobjekti, sooritades need operatsioonid, mis varem tööline tegi käsitsi.

nant rakendas aastail 1795—1798 uut pleegitamismeetodit. 1785. aastal leiutas inglane T. Bell sitsitrükkimispingi. Puuvillatööstuses asetleidnud pööre levis ka tekstiilitööstuse teistesse harudesse, nagu villa-, lina- ja siiditööstuses.

Töömasinate mõõtmete suurenemine ja nende arvu kasv nõudis universaalsete aurumasinate kasutuselevõtmist.

«Aurumasin oli esimene tõeliselt internatsionaalne leiutis,»[1] kirjutas Engels. Et see nii oli, tõendab see, et aurumasin muutus suurtööstuse universaalseks jõumasinaks. Aurujõu kasutuselevõtmise ideed mitmesugustel eesmärkidel võime leida paljude autorite töödes alates Denis Papinist (XVII sajandi lõpul). Esimese aurumasina, mis oli praktiliselt kõlblik *tehasetootmises*, ehitas aastail 1765—1766 vene soojustehnik Ivan Ivanovitš Polzunov.[2]

Lõplikult lahendas *universaalse*, s. o. mistahes tööstusharus, aga samuti transpordis kasutatava aurujõumasina loomise ülesande andekas šoti mehhaanik James Watt.

Watti esimene masin 1769. aastast (esmane mudel) osutus sobivaks vaid veepumpamisel (šahtidest jm.), kuid aastail 1780—1781 ehitas ta vabrikant Boultoni rahalise toetusega universaalse aurumasina täiuslikuma tüübi. Peagi võttis Watt kasutusele mehhanismi, mis muundas masina kolvi edasi-tagasi liikumise pöörlemiseks.

1785.—1800. aastani võeti inglise tekstiilitööstuses kasutusele 93 Watti tüüpi jõumasinat, metallurgiatehastes 28, kaevandustes ja šahtides 52 ning teistes tööstusharudes 48 aurumasinat. Algas aurumasinate levimine ka Euroopa kontinendil Prantsusmaast ja Belgiast kuni Venemaani, aga samuti Ameerika Ühendriikidesse.

Neil aastakümneil võib täheldada samuti tähtsaid tehnilisi edusamme metallurgia ja metallitöötlemise valdkonnas. Kõrgahjuprotsess (malmi sulatamine rauamaagist) Inglismaal, aga seejärel ka mandril läks üha rohkem üle mineraalsele küttele. Levis pudeldamisprotsess (malmi ümbersulatamine rauaks reflektorahju leegis), mida esmakordselt kasutas H. Cort 1784. aastal.

Masinaehituse arenemine

Paljud vabrikute-tehaste suurtootmises rakendatud ühelaadsed masinad või masinasüsteemid pani liikuma üks peamine jõuallikas — aurumasin.

Töömasinate kogumi kõrgemaks vormiks vabrikus oli masinasüsteem, mille abil töö objekt läbis rea üksteisega seotud toot-

---

[1] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 77.

[2] See oli kahe auruatmosfäärilise silindriga jõumasin, mis oli ette nähtud õhupuhumisseadmete teenindamiseks. Eelmised, Savery, Newcomeni jt. aurumasinad olid kõlblikud ainult vee või vedelike tõstmiseks.

misprotsesse, mida täitsid erilaadsed ja üksteist täiendavad masinad.

Masinasüsteemide puhul ilmnesid juba tootmisprotsessi automatiseerimise ja pidevuse nähted (nende tendentside täielik areng saavutati siiski hiljem).

Mitmesugust liiki masinate ja mehhanismide laialdane kasutuselevõtmine, mida valmistati peamiselt metallist, tingis vastava *masinaehituse* kui erilise tootmisharu arenemise.

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimestel aastakümnetel toodeti masinaid veel peamiselt käsitsi, s. t. asi käis manufaktuursete meetoditega. Kuid aegamööda olukord muutus.

Hiigelsuur hulk metalli, mis tuli taguda, keevitada, lõigata, puurida, vormida jne., nõudis, nagu kirjutas K. Marx, «tsükloopilisi masinaid, mille loomiseks manufaktuurne masinaehitus ei olnud suuteline».[1]

Suurtööstus oli sunnitud omandama tema tootmisele iseloomulikke tootmisvahendeid ja hakkama süstemaatiliselt tootma *masinaid masinatega*. Alles siis oli tööstuslik pööre lõpetatud, kui vabrikutootmine sai temale vastava tehnilise (masinalise) baasi.

Esialgselt tugines vabrikutootmine manufaktuuriperioodi tehnilistele saavutustele: alles XVI—XVIII sajandil võeti kasutusele küllalt keeruka ehitusega puurimis-, höövel- ja treipingid. Alates tööstusliku pöörde algusest hakkasid metallitöötlemispingid uudselt arenema vastavalt vabrikutootmises rakendatud aurumasinatele. XVIII sajandi lõpul leiutas Henry Maudslay (1771—1831) täiustatud liikuva supordi (terahoidja). Supordi loomisel on keerukas ajalugu, mis algab XVI—XVII sajandi leiutustest. Suurt osa tööpingi selle tähtsa detaili arengus etendas vene konstruktor A. K. Nartov XVIII sajandi esimesel kolmandikul. Supordi mudel muutus kiiresti automaatseks mehhanismiks ja kandus teisendatud kujul treipingilt üle teistele metallitöötlemispinkidele. Arenesid uut tüüpi trei-, frees-, höövli- ja lihvimispingid, aurukaamrid, hüdraulilised pressid, valtsimis- ja traaditõmbamispingid, neetimis- ja valtsimismasinad jne.

Sel ajajärgul kerkisid esile sellised metallitöötlemismasinate ja -pinkide konstruktorid, nagu Joseph Clèment (1779—1844), Joseph Whitworth (1803—1887), Richard Roberts (1789—1875), James Nasmyth (1808—1890) Inglismaal, William Sellers (1824—1905) ja Colman Sellers (1827—1907) Ameerika Ühendriikides jt.

Venemaal olid masinaehituse ja tootmise mehhaniseerimise alal väljapaistvamad esindajad Uraali pärisorised mehhaanikudiseõppijad Jefim Tšerepanov (1774—1842) ja tema poeg Miron (1803—1849). Nemad rajasid (XIX sajandi teisel aastakümnel) erilise nn. Võiski masinaehitusasutuse. Nižni Tagili jt. tehastes võeti kasutusele üle 20 Tšerepanovite ehitatud aurumasina. Mit-

[1] K. Marx, Kapital, 1. kd., lk. 333.

mesuguste töö- ja jõumasinate ehituses tegid palju täiustusi samuti Aleksandrovo ja Kolpino tehaste, Peterburi Berda tehase, Petrozavodski Aleksandrovski tehase jt. konstruktorid.

Suur tähtsus laiaulatuslikus masinate tootmises masinatega oli masinadetailide standardiseerimisel ja üksteisega asendamisel. Juba manufaktuuriperioodil saavutati sõjatehastes musketite, püssside jt. käsirelvade väljatöötamisel detailide normaliseerimine (standardiseerimine). Tihe omavaheline side sõjalises ja üldmasinaehituses on näha ka näiteks inglise inseneri Whitworthi tegevuses, kes oli üks revolvertreipingi loojaid. Treipingi pöörleva trumli idee omandas Whitworth revolvri leiutajalt ameeriklaselt Coltilt.

1844. aastal rakendas Whitworth normaliseerimist masinadetailide keermestamisel.[1] Samaaegselt oli Withworth uut tüüpi vintpüssi leiutajaks.

Jõumasinate arenemine

Aurumasina täiendatud tüüp oli kasutusel peamise jõuallikana kogu vaadeldava perioodi kestel.

Auruseadmed — katel, õigupoolest aurumootor ja ülekandemehhanism — tegid läbi pideva täiustumise. Kõrvuti statsionaarsete aurujõuseadmetega laienes üha ka aurumasinate kasutamine transpordis. Alates XIX sajandi 30-ndaist aastaist hakatakse välja laskma *lokomobiile*, s. t. liikuvaid aurujõumasinaid. Need leiavad kasutamist põllumajanduses, mitmesugustel ehitustöödel jne.

Rööbiti aurumasinatega rakendati XIX sajandil manufaktuuriperioodile iseloomulikke lihaste-, tuule- ja veejõumasinaid. Need läbisid samuti mõnesuguse täiustamise, kuid vaadeldes neid ajaloolisest perspektiivist, esindasid nad juba tehnika eilset päeva.

Kõige perspektiivsemaks veejõumasinate liigiks olid tollal veeturbiinid, mis etendasid eriti väljapaistvat osa edaspidi, kui hakati tööstuslikult kasutama elektrienergiat. Ehitati mitmesugust tüüpi veeturbiine (näiteks Poncelet', Fourneyron', Henschel-Jonvali ja Francisi turbiinid). Tollal kasutati ainult mehhaanilist transmissiooni ja sellepärast oli turbiinide rakendussfäär piiratud, s. t. pidi asuma vee-energia allika vahetus läheduses.

Printsipiaalselt uueks momendiks energeetika arenemises olid esimesed katsed kasutada *elektrienergiat* motoorse jõuna, teiste sõnadega, katsed muundada *elektrigeneraatori* poolt antavat elektrienergiat mehhaaniliseks energiaks.

Kõige levinenumateks elektrigeneraatoriteks XIX sajandi esimesel poolel olid mitmesugust süsteemi galvaanilised elemendid

[1] Hiljem (1862. aastal) täiustas keermestamise normaliseerimist William Sellers.

(Danielli, Grove, Bunseni jt.) ja akumulaatorid. Galvaaniliste elementide patareides muutub keemiline energia elektriliseks. Ent edaspidi lakkasid sellist liiki vooluallikad rahuldamast rahvamajanduse vajadusi. Elektromagnetilise induktsiooni mõju avastamine M. Faraday poolt näitas leiutajatele uue viisi elektrivoolu saamiseks — elektromagnetilise generaatori vahendusel. Sellist liiki masinas tekib vool konstantsete magnetite magnetväljas liikuva ankru rullmähises.

Samaaegselt arenesid ka elektrimootorid, s. o. masinad, mis muundavad elektrienergiat mehhaaniliseks energiaks.

Juba 20—30-ndail aastail ilmusid sellised mootorid, mis sarnanesid laboratoorsete seadmetega (nagu P. Barlow', J. Henry, W. Righi jt. mootorid). Nende mootorite vooluallikatena kasutati galvaaniliste elementide patareisid.

1834. aastal ehitas praktiliselt kasutatava elektromagnetilise mootori väljapaistev õpetlane ja konstruktor B. S. Jakobi (1801—1874), kes asus Preisimaalt esialgu Tartusse, hiljem aga Peterburisse. Täiustanud oma mootori, võttis Jakobi selle esialgu kasutusele aastal 1838 veetranspordis. Jakobi kutsus (1839) meistreid ja teisi tootmisalal töötajaid «õppima kasutama ja lähemalt tundma seda salajast jõudu (elektrit), mis samaaegselt hakkab neid teenima kui mootor, varustab neid valgustusvahenditega ja mida saab veel paljuks muuks kasutada».

Ent Jakobi ja tema mõttekaaslaste tegevus antud küsimuses ennetas tolle epohhi tehnilise arengu taset. Kõik loetletud ja paljud järgmisedki elektromagnetilised mootorid olid majanduslikus suhtes liiga nõrgad, kogukad ja ebaökonoomsed, et neid oleks võinud süstemaatiliselt kasutada tootmises või transpordis. Lisaks kõigele sellele jäi veel lahendamata küllalt võimsa ja ökonoomse magneto-elektrilise generaatori loomise küsimus. Alles 60—70-ndail aastail, pärast dünamomasina loomist välismaal, mis põhines eneseinduktsiooni printsiibil (masina elektromagnetite toitmine masina enda vooluga), ja seejärel pärast juhtmete kaudu tugeva voolu ülekandmise viisi kasutuselevõtmist XIX sajandi 90-ndatel aastatel, leidsid laialdast praktilist rakendamist uut tüüpi elektrigeneraatorid ja elektrimootorid.

XIX sajandi 30—50-ndail aastail kujunesid eeldused *sisepõlemismootori* loomiseks. Iseloomulik on, et mõned konstruktoritest, kes töötasid selle mootoritüübi kallal, sidusid selle kasutamise utoopilise lootusega tugevdada väiketööstust, mille oli määranud hukkumisele kapitalistliku suurtootmise kiire kasv.

Tegelikult soodustas sisepõlemismootori täiustamine (esialgu gaasiküttega — J. J. É. Lenoir 1860. a. Prantsusmaal; N. A. Otto ja E. Langen 1867. a. Saksamaal, — aga hiljem vedelküttega) kapitalistliku masinalise suurtootmise arengut ja (XIX sajandi viimasel kolmandikul) uute transpordi ja transpordimasinaehituse

harude loomist. Kuni selle ajani levisid mitmesugustes tootmisharudes gaasiküttega sisepõlemismootorid. Mõned neist (näiteks Saksamaal Deitzi tehases valmistatud) olid kuni 100 hj. võimsusega.

Mäeasjanduse ja metallurgia arenemine.

Masinaehituse ja metallitöötlemise kiire areng XIX sajandil nõudis maagi ja kivisöe kaevandamise, malmisulatamise, terase ja rauasulatamise järsku suurendamist. Kasvas kõrgahjude tootlikkus, paranes nende konstruktsioon. Suurt tähtsust omas kuuma õhuvoolu kasutamine (s. t. kõrgahju antava õhu eelkuumendamine). Prantsuse uurija Pierre Berthier avaldas juba 1814. aastal töö kõrgahjudest eemaldatavate (aga samuti teiste metallurgiliste) gaaside soojuse ja küteväärtuse kasutamise viisidest õhu kuumendamiseks, mida suunatakse kõrgahju, ääsi, või kasutatakse muuks otstarbeks. XIX sajandi 30—40-ndail aastail omandati selliseid kogemusi Prantsusmaal, Inglismaal, Saksa riikides ja Venemaal (F. I. Ševtsov, isa ja poeg Tšerepanovid jt.). Leiutustegevus selles valdkonnas lõppes 1857. aastal õhusoojendusaparatuuri loomisega inglise inseneri Edward Alfred Cowperi poolt (1819—1893).

Pudeldamine, mis revolutsioneeris rauatootmist tööstusliku põörde algul, ei rahuldanud enam tööstusliku tootmise edasisi vajadusi. Pudeldusahju tootlikkus oli piiratud töölise-pudeldaja füüsiliste võimetega, kes täitis käsitsi peamist operatsiooni — segas läbi hõõguvat metalli ahjus.

Metalli tootmise kiirendamise ja parandamise ülesanne lahendati malmist raua ja terase saamisega inglise leiutaja Henry Bessemeri (1813—1898) poolt XIX sajandi 50-ndail aastail. Malmi ümbertöötamine Bessemeri meetodil toimub erilises pöörlevas anumas (konverteris). Sellesse anumasse valatakse vedel malm, millest seejärel juhitakse läbi õhk. Liigne süsinik ja mõned teised lisandid, mis sisalduvad malmis, põlevad seejuures, ja nii saadakse väga kiiresti raua- või terasevalu.

60-ndate aastate keskpaiku valmistasid prantsuse insener Emil Martin ja tema poeg Pierre Martin terasevalu regeneratiivseadmetega (õhusoojendusega) reflektorahjus, mille leiutasid saksa insenerid vennad Wilhelm ja Friedrich Siemensid. Ahi, mida nimetati martäänahjuks, hakkas pärast selle täiustamist (60-ndate aastate lõpust — 70-ndate aastate algusest) levima paljudes maades. Regeneratiivseade võimaldas tõsta temperatuuri ahjuruumis sellise kõrguseni, et martäänahjus oli võimalik rauaks ja teraseks ümber sulatada koos malmiga ükskõik millist vanarauda (murdu). Viie aasta jooksul (1865—1870) kasvas maailma terasetoodang Martini ja Bessemeri menetluste levimise tulemusena 60 protsenti.

Suure panuse terasetootmise arendamisse andsid vene insenerid. Eriti suure tähtsusega olid väljapaistva vene metallurgi Pavel Petrovitš Anossovi (1797—1851) tööd, mis kuulusid XIX sajandi 20—40-ndatesse aastatesse. Anossov, kes töötas Zlatousti tehases, sai üheks kõrgekvaliteediliste teraste tootmise rajajaks ja metalle uuriva teaduse pioneeriks. Võtnud kasutusele teraste mikroskoopilise analüüsi, lahendas Anossov nende suurepäraste omaduste saladuse ja töötas välja uued tehnoloogilised protsessid kõrgekvaliteediliste teraste tootmiseks. Anossovi järelkäija Pavel Matvejevitš Obuhhov (1820—1869) töötas välja meetodi kõrge vastupidavusega suurte terasevalatiste valmistamiseks. Kasutades Anossovi ja oma teiste eelkäijate kogemusi, sai Obuhhov üheks pioneeriks titaaniliste ja teiste *legeeritud*[1] teraste sulatamisel, millede tootmine hakkas laialdaselt arenema alles hilisemal ajal.

Värvilise metallurgia valdkonnas oli olulisemaks sündmuseks, mille tähtsus samuti ilmnes alles palju hiljem, alumiiniumi avastamine saksa keemiku Friedrich Wöhleri (1800—1882) poolt 1827. aastal. Esialgu oli alumiinium hinnalt võrdne väärismetallidega. Alles pärast alumiiniumi tootmise tehnoloogias tehtud täiustusi 1854. aastal prantsuse õpetlase A. Sainte-Claire Deville'i ja 1865. aastal vene keemiku N. N. Beketovi poolt alanesid järsult alumiiniumi tootmise kulud ja seda hakati üha rohkem kasutama.

Keemiatööstus

Uute tööstusharude hulgas, mis saavutasid tähelepanuväärset edu pärast tööstuslikku pööret, tuleb eelkõige nimetada keemiatööstust. Keemilise tehnoloogia tormilised edusammud olid vahetult seotud keemiateaduse saavutustega. Esmajärjekorras hakkab arenema niinimetatud keemiatööstuse alus, mis andis väävelhapet, soodat, kloori jt. aineid, mille järele üha kasvas nõudmine mitmesugustes tööstusharudes, aga samuti sõjaasjanduses.[2]

XVIII sajandi lõpul pani prantslane Nicola Leblanc (1742—1806) aluse sooda tööstuslikule tootmisele mere- (glaubri-) soolast. Leblanci meetod valitses soodatootmises kogu vaadeldaval ajajärgul, kuni selle asendas XIX sajandi 60-ndail aastail belgia leiutaja Ernest Solvay (1838—1922) võrratult tootlikum ammoniaagimeetod.

Väävelhappe tootmine hakkas arenema XIX sajandi algusest

[1] Legeeritud teraseks nimetatakse terast, mis sisaldab üht või mitut elementi (kroom, mangaan, titaan), mis märgatavalt parandavad selle koostist.

[2] Väävelhapet, soodat ja kloori kasutatakse eraldi või koos sool- ja lämmastikhappe, sööbiva naatriumi, klaasi, lõhkeainete, värvide, pleekainete, väetiste, farmatseutiliste preparaatide jne. tootmisel.

J. A. K. Captalier' ja mõnede teiste keemikute töö tulemusena. Hiljem hakati väävli asemel toorainena kasutama püriidiräbu.

1842. aastal sai väljapaistev vene keemik Nikolai Nikolajevitš Zinin (1812—1880) kaasani ülikooli laboratooriumis sünteetilisel teel nitrobensoolist värvainet aniliini. Viimaks sai ta seda kivisöetõrvast. Selle avastusel olid ülisuured praktilised tagajärjed, kuid mitte Venemaal (seal valitsevate tolleaegsete mahajäänud sotsiaal-majanduslike tingimuste tõttu), vaid tööstuslikult arenenumates Läänemaades. Eriti väljapaistvat osa etendasid selles saksa keemik August Wilhelm Hoffmann (1818—1892), kes töötas tollal Inglismaal, ja tema õpilane inglane William Henry Perkin (1838—1907). 50-ndate aastate teisel poolel avastas Perkin moveiini, J. Nathanson (Poola) ja Vergin (Prantsusmaa) — fuksiini, Hoffmann aga rosaniliini ja mõned teised sünteetilised aniliinvärvid.

Nende tööde tagajärjel osutus võimalikuks aniliinvärvide tootmise kui keemiatööstuse ühe eriharu loomine, mis edaspidi hakkas kiiresti arenema Saksamaal.

Suured vabrikuhooned, kus süstemaatiliselt töötasid õhtused ja öösised vahetused, kaubanduse arendamine, aga samuti üldse linnade kiire suurenemine tingisid nõudmise uute valgustusallikate järele. Pärast William Murdocki (1754—1839) poolt Inglismaal ja Philippe Leboni (1769—1804) poolt Prantsusmaal sooritatud edukaid katseid mindi valgustuses üle peamiselt gaasile. Veelgi suurema tähtsuse omandas gaasitootmine pärast gaasimootorite leiutamist.

Keemia oli lahutamatult seotud ka elektrotehnikaga. 30-ndate aastate lõpul rajas B. S. Jakobi galvanotehnika (galvanoplastika ja galvanosteegia) s. o. tehnoloogiliste protsesside alused, mis võimaldavad elektrivoolu abiga saada täpseid reljeefsete kujutiste koopiaid, aga samuti katta esemeid õhukese metallikihiga.

Põllumajandustehnika

Masinatehnika levimine põllumajanduses toimus kapitalismi perioodil tunduvalt aeglasemalt kui tööstuses. Põllumajanduslikud masinad ja riistad (adrad, külvi-, lõikus- jt. masinad) olid otsekui reeglipäraselt hobujõule arvestatud. Esimesed katsetused kasutada künnil jt. mullaharimistöödel aurujõudu kuuluvad XIX sajandi algusesse. Kuid mõnesuguse leviku said aurutraktorid (või, nagu neid tollal nimetati, «iseliikuvad lokomobiilid» ja «auruadrad») alles XIX sajandi 50-ndail aastail. Üheks kõige väljapaistvamaks leiutajaks sel alal oli inglane John Fowler (1826—1864), kes leiutas mitut tüüpi «auruatru». Süstemaatilist rakendamist leiab aurujõumasin põllumajanduses ainult hariliku lokomobiilina, mida kasutati viljapeksul ja mõne teise töö puhul.

Suured edusammud agrokeemias 30—40-ndail aastail[1] leidsid praktilist rakendamist põllumajanduses. Algas kunstväetiste kasutamine (esimene superfosfaaditehas rajati 1848. aastal Inglismaal). Hakkas laialdaselt levima väljavaheldussüsteem ja teised ratsionaalse maakasutuse meetodid.

Ent masinad ja täiustatud agrotehnika võisid olla efektiivselt rakendatavad ainult haritavate maade suurte pindalade puhul. Uue põllumajandusliku tehnika juurutamine kiirendas talurahva kihinemise ja põllumajanduslike palgatööliste-sulaste arvu suurenemise protsessi. «Masinate süstemaatiline kasutamine põllumajanduses tõrjub samasuguse halastamatusega välja patriarhaalse «keskmise» talupoja, nagu aurujõul töötavad kudumisteljed tõrjuvad välja käsitsi töötava kangru-kodutööndaja,» kirjutas V. I. Lenin.[2]

Transpordivahendite arenemine. Veetransport. Aurulaevad

Pööre tööstusliku ja põllumajandusliku tootmise sfääris tegi vältimatuks ka pöörde transpordi- ja sidevahendite osas.

Aurulaevanduse tekkimine leidis aset XVIII sajandi viimasel aastakümnel. Esimeseks alaliselt kasutusele võetud aurulaevaks oli jõelaev «Clermont», mille ehitas ameeriklane asjaarmastaja-leiutaja Robert Fulton (1807). Inglismaal võeti aurulaevad kasutusele 1812. ja Venemaal 1815. aastast.

Suurt osa etendas aurulaevanduse arengus uue seadme — laevakruvi kasutuselevõtmine, mille töötasid välja I. Russell, J. Erikson ja F. P. Smith XIX sajandi 30-ndate aastate algul. Aurulaevu hakati ehitama rauast (süstemaatiliselt alates 40-ndaist aastaist).

Nagu juba ülal märgitud, kuulusid esimesed elektrimootori kasutamise katsed veetranspordis B. S. Jakobile. 1838. aastal tegi ta katseid oma 1-hobujõulise võimsusega elektrimootoriga. Vooluallikaks oli galvaaniline patarei. Elektripaat vedas Neeval 14 reisijat. Ent tolleaegse tehnika taseme juures ei leidnud see huvitav algatus edasiarendamist. Olgu märgitud, et kogu uueaja esimese poole jooksul olid ülekaalus purjelaevad. 1851. aastal oli aurulaevade tonnaaž 0,3 milj./t, purjelaevadel aga 9,4 milj./t; 1871. aastal aga vastavalt 2,4 ja 15,3 milj./t.

---

[1] Väljapaistvat osa Euroopa agrokeemia arengus etendas tuntud saksa keemik Justus Liebig (1803—1873), raamatu «Keemia ja tema rakendusviisid põllumajanduses ja füsioloogias» (1840) autor.

[2] V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed, 3. kd., lk. 185.

Raudteetransport

XVIII sajandi lõpul olid loodud eeldused aurujõu rakendamiseks maismaatranspordis. Puitteed hobustele Lääne- ja Ida-Euroopa vabrikutes kuulusid manufaktuuriperioodi. Pärast tööstusliku pöörde algust hakati tehaseteedel kasutama malmrööpmeid (Venemaal XVIII sajandi 80-ndaist aastaist). Üldisele kasutamisele võeti hobuteed Inglismaal XVIII ja XIX sajandi piiril, kuid need olid määratud peaaegu eranditult kaupade veoks.

William Murdock, hiljem aga mäeinsener Richard Trevithick (1771—1833), võtnud Inglismaal kasutusele nende poolt konstrueeritud kõrgendatud survega ja ilma kondensaatorita aurujõumasina, ehitasid XVIII sajandi 80—90-ndail aastail esimesed õnnestunud auruveokid. Trevithick ehitas esimese auruveduri maailmas aastail 1803—1804 Martir-Tedwelli tehase hobu-rööbasteel Lõuna-Walesis. Ta jõudis ehitada veel mitu auruvedurit. Kuid kapitalistid ei toetanud teda ja ta laostus.

Otsustavaid edusamme tegi praktiliselt kasutatavate siledate (liikuvate) veoratastega auruvedurite loomisel inglise töölisklassi hulgast pärit väljapaistev leiutaja George Stephenson[1] (1781—1848). Oma esimese auruveduri ehitas ta 1814. aastal. 1825. aastal avati G. Stephensoni ehitatud Stockton-Darlingtoni 56 km pikune rööbastee — esimene tee üldiseks kasutamiseks reisijate ja kaupade veol. Esimeseks raudteeks, mis sai üldkasutatavaks auruvedurile, tuleb lugeda ligi 50 km pikkust Manchester—Liverpooli raudteed, mille ehitas samuti G. Stephenson. Võeti kasutusele sama leiutaja «Rakett»-tüüpi vedurid (1829).

Ameerika Ühendriikidesse ja Prantsusmaale imporditi esimesed vedurid Inglismaalt, Venemaal aga ehitasid Miron ja Jefim Tšerepanov ise kaks auruvedurit ja esimese (malm-) rööbastee aurujõumasinatele aastail 1833—1835 Nižni Tagili tehases.

1840. aastal moodustas raudteevõrk maailmas juba ligi 9 000 kilomeetrit, 1850. aastal — ligi 40 000 kilomeetrit, 1860. a. — ligi 110 000 kilomeetrit, 1870. aastal — ligi 210 000 kilomeetrit.

Raudteetranspordi arendamine nõudis terve tehniliste küsimuste kompleksi lahendamist. Euroopa ja Ameerika insenerid töötasid läbi mitmesuguseid tee-ehituse, veereva koosseisu, jaamade ja sõlmede, signalisatsiooni ja blokeeringu jt. probleeme.

Väljapaistva panuse ülemaailmsesse raudteede ja sildade ehitamisse andsid vene insenerid. Peterburi raudteeinstituudi ümber koondunud eesrindlike raudteeinseneride koolkond — P. P. Melnikov, M. S. Volkov, N. O. Kraft, N. I. Lipin, S. V. Kerbedz, D. I. Žuravski jt. lahendasid teoreetiliselt ja praktiliselt rea probleeme ühenduses raudteede rajamise jt. ehitiste (sildade, viaduktide jm.) püstitamisega. 1851. aastal avati Peterburi—Moskva (nüüd

[1] Õigem — Stevenson.

Oktoobri-) raudtee, mis oli 650 kilomeetrit pikk ja ületas tehnilise täiuslikkusega suurimad välismaised magistraalid. XIX sajandi keskel lõi D. I. Žuravski sildade kandekaarte uue arvutusteooria (esialgu olid sillakaared puust, ainult raudtugevdusega). Kerbedz hakkas Venemaal praktiliselt ehitama rauast kandekaartega sildu. Vene insenerid tegid ka palju täiustusi auruvedurite konstruktsioonis.

Lennuasjanduse tekkimine

Õhusõit võeti praktiliselt kasutusele kõigepealt Prantsusmaal XVIII sajandi lõpul veidi enne revolutsiooni. 1783. aastal leiutasid vennad Joseph (1740—1810) ja Etienne (1745—1799) Montgolfier'd õhuga täidetud palli, ja juba samal aastal ehitas Jacques Charles (1746—1823) vesinikuga täidetud õhupalli.

Nimelt vesinikuaerostaadid kujunesidki XIX sajandil peamiseks lennuaparaatide liigiks. Kokkuseotud aerostaate kasutas sõjalisel otstarbel, nimelt vaatlusel, esmakordselt jakobiinlik konvent 1794. aastal võitluses vaenuliku koalitsiooniga. Konvent lõi tollal isegi erilise õhuasjanduse kompanii.

Järgnevate aastakümnete vältel püüdsid paljud Euroopa (sealhulgas ka vene) leidurid muuta aerostaate juhitavateks, aga samuti luua õhust raskemaid aparaate (aeroplaane, helikoptereid). Kuid praktiliselt kasutatavateks jäid ikkagi *mittejuhitavad* õhupallid, mis liikusid vastavalt õhuvoolule. Selliste õhupallide kasutamine lendudeks oli võimalik üksnes erandjuhtudel (näiteks kasutasid õhupalli 1870.—1871. aastal prantsuse patrioodid, kui sakslased piirasid Pariisi).

Sidetehnika

Samaaegselt õhupallidega kasutas jakobiinlik konvent ka teist tehnilist uuendust — vendade Schappide poolt leiutatud optilist ehk semafortelegraafi. Optiline telegraaf levis XIX sajandi esimesel veerandil tähelepanuväärselt laialdaselt üle kogu Euroopa kontinendi kuni Venemaani (kus optilise telegraafi täiustamisega tegeles I. P. Kulibin).

XIX sajandi esimestest aastakümnetest algasid elektritelegraafi loomise katsed (S. T. Zemmeringi elektrokeemiline telegraaf 1809. aastal jt. katsed). Elektromagnetilise telegraafi —, mis andis signaale edasi vastuvõtujaama aparaadis noolekese viimise abil tinglikku asendisse —, loomise teene kuulub vene konstruktorile Pavel Lvovitš Sillingile (1786—1837), kes demonstreeris oma aparaati esmakordselt 1832. aastal. Sillingi süsteemi võtsid üle W. F. Cook ja C. Wheatstone, kes 1837. aastal rakendasid seda väikeste muudatustega Inglismaal. Kuid edasiantavaid märke mitte-

fikseerivate nõeltega telegraafi vastuvõtuaparaatide kasutamine oli seotud ebamugavustega. Leiutajad mitmesugustes maades (S. T. B. Morse Ameerika Ühendriikides, K. A. Steinheil Saksamaal, B. S. Jakobi Venemaal) püüdsid luua ise ülesmärkivaid vastuvõtuaparaate. Praktiliselt rakendati Morse tüüpi aparaat (1844) kui kõige täiuslikum ja ökonoomsema tähestikuga, mis töötati välja Austrias ja Saksamaal (nimetatakse tinglikult Morse tähestikuks).

Järgneva aastakümne saavutuseks oli tähti ülesmärkiva telegraafiaparaadi leiutamine B. S. Jakobi poolt 1850. aastal. Kuid laialdaselt levis 1855. aastal inglise-ameerika konstruktori D. E. Hughesi ehitatud tähtitrükkiv aparaat.

XIX sajandi 40-ndatest aastatest algab veealuste kaablite paigutamine sidepidamiseks arenenumate kapitalistlike maade, samuti emamaade ja asumaade vahel.

Vaadeldava perioodi lõpul alustati telefoni loomise katseid (praktiliselt lahendati telefoniside probleem alles XIX sajandi 70-ndail aastail).

Polügraafia- ja paberitööstus

Tootmise kiire kasv ja ühiskondlik-poliitilise elu aktiviseerumine esitasid uued nõudmised polügraafiale. Ilmusid mitmesugused ladumismasina tüübid, seda eelkõige Inglismaal. Täiustati ka käsipressi (F. Koehning ja teised leiutajad), mis muudeti kiirpressiks. Järgmiseks sammuks oli XIX sajandi 50—60-ndail aastail lõputule paberilindile trükkivate rotatsioonimasinate kasutuselevõtmine Ameerika Ühendriikides ja Euroopas.

Mis puutub kujutise reproduktsiooni, siis vanade kunstiliste gravüüride ja hoopis uuema litograafilise meetodi (tekkis XVIII ja XIX sajandi piiril) kõrval võeti trükiasjanduses kasutusele ka keemilisel ja fotomehhaanilisel teel valmistatud klišee.[1] Viimasel juhul kasutas polügraafia *galvanoplastika* ja *fotograafia* saavutusi.

Üks väljapaistvaid teaduslik-tehnilisi avastusi XIX sajandil — fotograafia, s. t. püsivate kujutiste saamine valgustundlikel materjalidel valguskiirte mõjul, oli arvukate Euroopa õpetlaste ja leiutajate tegevuse tulemuseks. Katsetuste viimases staadiumis saavutasid otsustavat edu prantsuse uurijad J. N. Niepce ja L. J. Daguerre XIX sajandi 30-ndail aastail. Ent *dagerrotüüpia*, andes igakordsel fotografeerimisel ühe kujutise valgustundliku kihiga kaetud hõbeplaadile, ei võinud muutuda tööstuslikult kasutatavaks. Alles 40-ndail aastail, pärast fotografeerimise meetodite täiustamist, oli võimalik saada negatiivi valgustundlikul klaasplaadikesel, aga hiljem ükskõik kui palju negatiivi jäljendeid, ning nüüd algas fotograafia laialdase levimise periood.

[1] Klišee — vorm kujutise reprodutseerimiseks.

Polügraafiatööstuse arenemine esitas uusi nõudmisi ka paberitööstusele. Paberivalmistamisel mindi käsitsitöölt üle masinatööle. Esimesele prantsuse töölise Louis Robert'i poolt 1799. aastal leiutatud paberimasinale järgnes rida teisi leiutusi selles valdkonnas, mis tagasid paberi kiirema tootmise. Selles tootmisharus ilmnesid eriti varakult pideva ja automatiseeritud tehnoloogilise protsessi rakendamise tendentsid. Kõrvuti paberi valmistamisega kaltsudest laienes üha ka paberi tegemine tselluloosist.

Sõjatehnika

Sõjatehnika arenemine toimus rööbiti teiste tehnikaharude arenguga, mis olid seotud sõjaasjandusega, ning kulges kapitalismi võidu ja kindlustumise ajajärgul eriti kiire tempoga.

Kuni XIX sajandini olid kasutusel üldreeglina siledaraualised eestlaetavad tulelukuga püssid. XIX sajandi 20-ndail aastail hakati üldiselt kasutama vasksütikuid. 1832. aastal võttis prantslane Leforcheux kasutusele püssi, mida laeti padrunitega tagant, vastavast magasinist. 1836. aastal konstrueeris sakslane Nicolaus Dreyse, tuginenud oma eelkäijate arvukatele katsetustele, niinimetatud löökнõelaga vintpüssi, millel oli liikuv lukk ja mida lasti samuti nagu tänapäeva vintpüssigi unitaarsete (tervik-) padrunitega.[1] Sütiku süütab nõelalöök, millest ka püssi nimetus. 1840. aastast võeti Dreyse püss kasutusele Preisi sõjaväes; see soodustas tugevasti preislaste sõjalist edu. 1866. aastal võeti Prantsuse sõjaväe relvastusse konstruktsioonilt sarnane Chassepot' vintpüss. Liikuva lukuga vintpüss võis tekkida vaid XIX sajandi masinaehituse saavutuste alusel, sest siis hakati tootma massiliselt standardseid üksteist asendavaid detaile.

Ülisuured olid edusammud suurtükiasjanduses. XIX sajandi esimestel aastakümnetel kasutati veel siledaraamilisi kahureid, mida laeti suudmest ümmarguste mürskudega. Materjaliks oli kindluse- ja meresuurtükkidel malm, välissuurtükkidel aga pronks, lõhkeaineks must püssirohi.

XIX sajandi 40-ndaist aastaist alates toimus suurtükiväes pööre: hakati kasutama vintraudu, erilist laadimisosa, mis oli varustatud kiilu- või koonusetaolise lukuga, tulistati aga silindrilis-kooniliste lõhkevate mürskudega. Pärast Bessemeri meetodi kasutuselevõtmist metallurgias hakati relvi valmistama terasest.

Ilmusid ka uued lõhkeained. Kiiresti arenev keemiatööstus esitas selleks üha uusi võimalusi. 1846. aastal tehti lõhkeainete tootmises kaks tähtsat avastust: šveitslane Cristian Friedrich Schoenbein leiutas püroksüliini, itaallane Ascanio Sobrero aga nitroglütseriini. 1862. aastal alustas rootslane Alfred Nobel laialdases mas-

[1] Unitaarne padrun koosneb sütikust, laengust ja kuulist.

taabis nitroglütseriini tootmist, hiljem aga läks dünamiidi valmistamisele (immutades infusoormulda nitroglütseriiniga).

Kiiresti arenes mehhaniseerimine laevastikus. XIX sajandi 40-ndail aastail, alates aurukruvi rakendamisest, leidsid aset otsustavad nihked mereasjanduses. 50-ndail aastail ilmusid esimesed (tõsi küll, veel väga kohmakad ja aeglase käiguga) soomuslaevad. Kolm Prantsuse soomuslaeva võeti kasutusele Krimmi sõja ajal.

Mitte ainult soomuslaevade, vaid ka laevakruvi puudumisel Vene sõjalaevadel Krimmi sõja aastail olid Venemaale väga rasked tagajärjed.

Soomuslaevade uus võidukäik algab Ameerikas, Põhja-osariikide kodusõjas Lõuna vastu. Algas meresuurtükiväe võistlus soomustatud liinilaevadega.

Jõudsalt arenes miiniasjandus. Elektrivoolu toimel lõhkevate veealuste miinide väljatöötamisel etendasid väljapaistvat osa P. L. Šilling ja B. S. Jakobi. Saavutusi miiniasjanduse alal kasutati edukalt Vene väejuhtide poolt Krimmi sõja ajal.

2. MATEMAATIKA JA LOODUSTEADUSE EDUSAMMUD

Laialdased praktilised kogemused materiaalse tootmise erinevates harudes mõjutasid omakorda täppis- ja loodusteaduste teoreetilist arengut. Arusaadavalt ei või kujutada endale asja nii, et õpetlane või leidur igal üksikjuhul kajastas oma tegevusega materiaalse tootmise konkreetseid nõudeid. Kuid lõppkokkuvõttes kujunes objektiivne side tootmise ja samuti kõige abstraktsema teaduse, näiteks matemaatika vahel katkematuks.

Selliste tootmisharude, nagu masina- ja aparaadiehitus, elektrotehnika ja keemia arenemine lõi samaaegselt vältimatult materiaalse tehnilise baasi teaduslikeks eksperimentideks ja kindlustas uurijatele uue aparatuuri, seadmed, reaktiivid, mis olid võrreldamatult täiuslikumad kui ükskõik millistel kultuuri varasematel arenguetappidel.

Materiaalse tootmise mitmesuguste harude poolt püstitatud ülesannete lahendamine nõudis uut lähenemist loodusnähtustele. Eelkõige oli vaja kindlaks teha seos ja sõltuvus liikumise erinevate vormide, mitmesuguste keemiliste ainete, igat liiki loomade ja taimede arenemise vahel. Need praktilised nõudmised olid vastavuses ka loodusteaduste arengu sisemise loogikaga.

Matemaatika

Kõik matemaatika alaliigid, mis loodi XVII ja XVIII sajandil, jätkasid kiiret arenemist. Loodusteaduse ja tehnika poolt püstitatud ülesannete alal laienes järsult matemaatika rakendamine. Pal-

jud nendest matemaatilistest konstruktsioonidest, mis näisid nende väljatöötamise ajal kaugetena tegelikkusest, «kujuteldavatena», osutusid pärastpoole täiesti reaalselt rakendatavaiks.

«Pöördepunktiks oli matemaatikas,» kirjutas F. Engels, «Descartes'i *muutuv suurus*. Seetõttu pääsesid matemaatikasse *liikumine* ja *dialektika* ning sai *otsekohe paratamatult vajalikuks diferentsiaal- ja integraalarvutus,* mis tekibki viibimata ja mille üldjoontes viisid lõpule — mitte aga ei leiutanud — Newton ja Leibniz.»[1]

XVIII sajandi viimasel aastakümnel saavutasid tähelepanuväärse täiuslikkuse lõpmatult vähenevate suuruste analüüsi meetodid. Maa ja taevakehade mehhaanika sfääris tekkinud matemaatilised meetodid esitas uuel arendatud, rikastatud kujul väljapaistev prantsuse õpetlane J. L. Lagrange (1736—1813) ja tema füüsika ning astronoomia koolkond. Eriti suurt tähtsust omasid Cauchy tööd lõpmatult vähenevate suuruste analüüsi rangel põhjendamisel.

Matemaatikateaduse tähtsamaks saavutuseks oli kompleksarvude geomeetrilise interpretatsiooni avastamine ja rakendamine (skandinaavia uurija C. Wessel 1799. aastal, prantsuse matemaatik J. Argand 1806. aastal jt.) ning kompleksmuutuja funktsiooni teooria aluste loomine Cauchy poolt.

Inglise matemaatik W. P. Hamilton (1805—1865), andnud ühe esimestest kompleksarvude teooria esitusi, oli koos sellega saksa matemaatiku H. Grossmanni (1809—1877) kõrval üheks *vektoriaalanalüüsi* loojaks (XIX sajandi 40-ndail aastail). Vektoorse, aga seejärel tensoorse arvutuste tekkimine oli ülisuure tähtsusega matemaatilise füüsika arengus ja matemaatika rakendamisel mehhaanika ülesannete lahendamiseks. Hiilgavalt hakkab arenema tõenäosuse teooria, mis leiab mitmeti tähtsat rakendamist loodusteaduses ja tehnikas.

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul kujunesid uued suunad ka geomeetrias. Tekib diferentsiaalgeomeetria, mis õpib tundma geomeetrilisi kujundeid lõpmatult vähenevate suuruste analüüsi meetodil ja esmajärjekorras diferentsiaalarvutuse meetoditega. Gaspar Monge (1746—1818) etendas suurt osa diferentsiaalgeomeetria arengus, ta sai samuti üheks kujutava geomeetria rajajaks, kes töötas välja ruumiliste figuuride tasapinnal kujutamise meetodid (1799). Kujutava geomeetria edusammud olid vahetult seotud rakenduslike ülesannetega jooniste koostamisel masinaseadmete, hoonete, tööstus-, transpordi- ja elu-olustikulise iseloomuga ehituste jaoks. Võimatu oleks jätta märkimata samuti tuntud matemaatiku Karl Friedrich Gaussi (1777—1855) töid sisepindade geomeetria alal.

Ent geomeetriliste kujutluste alused, mis pärinesid Vana-

[1] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 197.

Kreeka matemaatiku Eukleidese (III saj. e. m. a.) aegadest, püsisid vääramatutena kuni XIX sajandi 20-ndate aastate lõpuni, mil suur vene õpetlane Nikolai Ivanovitš Lobatševski (1793—1856) pani toime täieliku revolutsiooni matemaatikateaduses, esitades ja põhjendades esimese *mitteeukleidilise geomeetria* süsteemi. Mõnevõrra hiljem, 1832. aastal jõudis ungari geomeeter Janos Bolyai (1802—1860) Lobatševskist sõltumatult samadele järeldustele. Mõttele, et hariliku, Eukleidese geomeetria kõrval on võimalikud samuti ka mitteeukleidilised geomeetrilised süsteemid, jõudis ka K. F. Gauss.

Oma teostes püstitas Lobatševski samuti mõtte, et geomeetrilise teooria tõepärasust võib kontrollida ainult katseliselt. Lobatševski arvates võisid edasised katselised uurimused ilmsiks tuua ebatäpsused üldtunnustatud Eukleidese geomeetria ja ruumi reaalsete omaduste vastavuses mõnesuguste füüsiliste või astronoomiliste nähtuste tundmaõppimisel. Ta oletas, et näiteks astronoomiliste või molekulaarsete uurimuste puhul need seaduspärasused ei ole rakendatavad, vaid nõuavad uusi mitteeukleidilisi konstruktsioone. Täppis- ja loodusteaduste arenemine tõendas täielikult neid Lobatševski oletusi.

Mitteeukleidilise geomeetria avastamine N. I. Lobatševski poolt etendas ülitähtsat osa mitte ainult geomeetria, vaid kogu matemaatika arenemises.

XIX sajandi 40—70-ndail aastail tekkisid uued geomeetrilised süsteemid. B. Riemann esitas aastail 1854—1868 uue mitteeukleidilise geomeetrilise süsteemi, mis sai reaalse seletuse teaduse hilisema arengu käigus.

Astronoomia

Astronoomia oli esimeseks teadusharuks, milles kõigutati vaadet loodusele kui millelegi tardunule ja muutumatule. Seda tehti juba XVIII sajandi teisel poolel, kui saksa filosoof Immanuel Kant, aga hiljem prantsuse astronoom Pierre Simon Laplace püstitasid päikesesüsteemi tekkimise teooria hõõguvast udukogust. Laplace'i «Maailmasüsteemi tekkimine» ilmus 1796. aastal, tema paljude aastate töö — «Taevakehade mehhaanikast» — hakkas ilmuma 1799. aastast. Selle teooria revolutsioneeriv mõju vaadeldava ajajärgu teadusele oli ülisuur. Universumit vaadeldi esmakordselt tekkimises, muutumises, arenemises.

Astronoomia tähtsamatest saavutustest järgmistel aastakümnetel tuleb märkida «kinnistähtede» endi liikumise avastamist, aga samuti maailmamateeria, millest koosnevad ka kõige kaugemad tähed ja udukogud, keemilise identsuse kindlaksmääramist spektraalanalüüsi[1] teel.

[1] Spektraalanalüüsi alused lõid R. Kirchhoff ja R. Bunsen (Saksamaal) 50-ndate aastate lõpul — 60-ndate aastate algul.

Üheks põhiliseks astronoomia haruks muutus «taevamehhaanika», mille objektiks sai taevakehade liikumise tundmaõppimine kõige täiuslikumaid matemaatilisi meetodeid kasutades. Tehnika areng (eriti optiliste seadmete ehitamine) võimaldas luua väga tugevajõulisi teleskoope. Inglismaal töötanud astronoomid ja optikud William Herschel (1738—1822) ja tema poeg John Herschel (1792—1871), loonud XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse kohta ülivõimsad peegelteleskoobid, saavutasid astronoomilistel vaatlustel suurepäraseid tulemusi. Täiustatud astronoomiliste aparaatide abil avastas Herschel (1781) planeet Uraani (tõsi küll, esialgu pidades seda komeediks) ja paljude planeetide satelliidid. Ta uuris ka tähtede paigutust maailmaruumis, Linnutee ehitust ning avastas arvukalt udu- ja tähekogusid.

Hiilgavaks näiteks uute teaduslike uurimismeetodite viljakast rakendamisest astronoomia valdkonnas oli *teoreetiline motivatsioon,* mida kasutades avastasid peaaegu üheaegselt prantsuse astronoom U. J. J. Leverrier (1811—1877) ja inglise astronoom John Adams (1819—1892) veel ühe Päikesest hoopis kaugema planeedi kui Uraan olemasolu päikesesüsteemis. Selle planeedi, mis sai nimetuse Neptuun, avastas tegelikult Leverrier' ja Adamsi poolt näidatud asukohal 1846. aastal saksa astronoom J. Halle.

Suure panuse andsid maailma astronoomiateaduse arengusse vene astronoomid V. J. Struve (1793—1864) jt., eriti pärast Pulkovo observatooriumi ehitamist (30-ndate aastate lõpul), mis oli järgneval perioodil parimaid maailmas. Perioodiliselt korduvate tähtede koordinaatide täpne kindlaksmääramine observatooriumides oli materjaliks maailmaruumi ehituse selgitamisel, kuid see teenis ka praktilisi eesmärke — kindlaks määrata astronoomiliselt punktide asukohta maapinnal, s. t. oli hädavajalik kartograafias, mereasjanduses jm.

Mehhaanika

Tingituna tööstuse, transpordi jt. materiaalse tootmise harude nõudmistest, hakkas sel perioodil kiiresti arenema teoreetiline rakendusmehhaanika. Mehhaanika arenes tihedas seoses selliste füüsika harudega, nagu termodünaamika, optika jne.

Otsustavate murrangute tähtsaks koostisosaks mehhaanikas olid J. L. Lagrange XIX sajandi esimestel aastakümnetel ilmunud tööd, eriti tema «Analüütiline mehhaanika» (1788). Kõige iseloomulikumaks jooneks oli ühelt poolt mehhaanika lähenemine matemaatikale, teiselt poolt aga tema üha tihenev side praktikaga. Mitte juhuslikult ei olnud XIX sajand, tööstus- ja transporditehnika, samuti ka sõjaasjanduse kiire arengu sajand, *dünaamika,* s. o. õpetus kehade liikumisest nendele mõjuvate jõudude toimel, ülisuurte probleemide väljatöötamise ajajärguks.

Hoogsalt arenes masinate ja mehhanismide kinemaatika, maismaa- ja veetranspordivahendite mehhaanika küsimuste tundmaõppimine. Rohkearvulisi uurimusi pühendati samuti kehade mehhaanikale, nende omadusele muuta kuju. Siia kuulub elastsuse (kehade omadus säilitada kuju) teooria väljatöötamine, aga ka hüdromehhaanika ja hüdraulika probleemid.

Vaadeldaval perioodil tekkis ka aeromehhaanika (aerostaatika ja aerodünaamika).

Rakendusmehhaanika (või nagu tollal nimetati «praktilise» mehhaanika) kujunemine kuulub XVIII sajandi viimastesse aastakümnetesse ja XIX sajandi esimesse veerandisse. Veel XVIII sajandi lõpul sündis Prantsusmaal iseseisev mehhanismide teooria. Charles Augustin Coulomb'i (1736—1806) «Lihtmasinate teooria» ilmus 1781. aastal.

Kui Monge ja tema mõttekaaslased asutasid polütehnilise kooli, viidi Monge'i ettepanekul seal sisse mehhanismide teooria erikursus. XIX sajandi esimesel veerandil kujunes rakendusmehhaanika kui teadus lõplikult välja. 20-ndail aastail ilmusid J. V. Poncelet' (1788—1867) tähtsamad tööd — «Mehhaanika kursus masinate juures rakendamiseks», «Sissejuhatus tööstuslikule, füüsikalisele ja eksperimentaalsele mehhaanikale».

Vene matemaatikud, mehhaanikud ja insenerid võtsid laialdaselt osa rakendusmehhaanika ja sealhulgas mehhanismide teooria probleemide läbitöötamisest. S. J. Gurjevile (1764—1813) kuulub töö «Üldine tasakaalu reegel ja selle rakendamine masinatele» (1806). M. V. Ostrogradski (1801—1862) sooritas väärtuslikke uurimusi rakendusmehhaanika alal kõrvuti töödega matemaatilisest füüsikast, taevakehade mehhaanikast. Kõrvuti prantsuse uurijate H. Lamé', A. Saint-Venant'i jt. töötas ta eriti palju ja viljakalt elastsuse teooria arendamise kallal.

Mehhanismide teooriat arendas kõige täiuslikumalt oma töödes P. L. Tšebõšev (1821—1894). Olles väljapaistev novaator kõrgema matemaatika ja teoreetilise mehhaanika sfääris, avas Tšebõšev samuti ka uusi teid nende teaduste tootmisse rakendamiseks. Tema uurimused «Paralellogrammide nimetuse all tuntud mehhanismide teooriad» olid maailma teaduses epohhirajavateks.

Füüsika. Energia jäävuse seaduse avastamine

Prantsuse revolutsiooni eelsetel aastatel avastas ja tõestas plejaad suurepäraseid prantsuse õpetlasi eesotsas A. L. Lavoisier'ga *aine massi jäävuse seaduse*. Juba mitukümmend aastat enne seda püstitas M. V. Lomonossov, kaitstes mateeria mittehävitamise printsiipi, geniaalse teesi, et «see üldine loodusteaduse seadus kehtib ka liikumise reeglite puhul».

Ent tootmis- ja transporditehnika, loodusteaduse ja filosoofia grandioossed saavutused olid eelduseks, et osutus võimalikuks energia jäävuse seaduse teaduslik formuleerimine.

Otsustavad edusammud selles valdkonnas olid lahutamatult seotud uurimustega soojusõpetuse alal.

XVIII sajandil valitses füüsikas ja keemias kujutlus «kaalututest vedelikest» (fluidumitest), mis pidid põhjustama kõik peamised muutused ainete füüsikalises ja keemilises koostises. Põlemisprotsess pandi kehades sisalduva kaaluta flogistoni arvele, milles väljendus põlemise algpõhjus ehk substants, tuli. Kehade temperatuuri muutumist seletati flogistoni, s. t. kujuteldava soojuse substantsi, omandamise või kaotamisega (ehkki XVIII sajandil rida väljapaistvaid mõtlejaid tõlgendas õigesti neid nähtusi kui aine osakeste liikumise tulemust). Elektromagnetilisi nähtusi seletati kehades esinevate mitmesuguste «elektriliste ja magnetiliste kaalutute vedelikega».

Tõsise löögi õpetusele fluidumitest andis XVIII sajandi keskel M. V. Lomonossov.

Lavoisier' koolkond heitis teadusest välja flogistoni, kuid flogistoniteooria püsis XIX sajandi esimestel aastakümnetel visalt teaduses.

Alles rohkete praktiliste kogemuste kogunemine seoses aurujõu rakendamisele rajaneva uue tehnika kasutamisega, kõrvuti metallurgia ja metallitöötlemise alal korraldatud vaatlustega loodi eeldused uute ideede võidukäiguks füüsikas.

1798. aastal avaldas B. Thompson-Rumford (1753—1814) tema poolt läbiviidud vaatluste tulemused puurimise alal (puuritava detaili tugev kuumenemine). Inglise õpetlane Humphry Davy (1778—1829) jõudis järeldusele, et Thompson-Rumfordi (ja tema enda isiklikud) katsed on vastuolus flogistoniteooriaga. Ja kõik hilisem kinnitas seda.

Lõplikult formuleeris soojuse mehhaanilise teooria ja soojusenergia[1] muundumise küsimuse väljapaistev saksa loodusteadlane ja arst Julius Robert Mayer (1814—1878). Soojuse mehhaanilise ekvivalendi kindlaksmääramisel omab teeneid terve rida uurijaid, kes tegutsesid üheaegselt (ja osaliselt sõltumatult) erinevates maades: James Prescott Joule ja William Robert Grove (1811—1896) Inglismaal, Ludwig August Colding (1815—1888) Taanis, Hermann Helmholtz (1821—1894) Saksamaal.

Mayer ei piirdunud mehhaanilise liikumise soojuseks muundumise küsimuse uurimisega. 1842. aastal põhjendas ta esmakordselt ja tõendas ka eksperimentaalselt *energia (jõu) muunduvuse ja jäävuse* kõige üldisema seaduse. Samadele järeldustele jõudsid samuti paljud teised õpetlased. H. Helmholtz väljendas 1847. aas-

[1] Tollal ei esinenud veel terminit «energia». Mayer ja teised õpetlased kasutasid väljendit «jõud».

tal energia jäävuse ja muunduvuse seadust matemaatiliselt. Tehti kindlaks, et iga liiki energia — mehhaaniline, soojuslik, elektriline ja magnetiline võib ühest liigist muunduda teiseks.

Nende XIX sajandi 40-ndate aastate avastuste tagajärjed olid kolossaalsed. «Füüsika oli jõudnud samasugusele tulemusele,» kirjutas F. Engels, «nagu enne teda astronoomia, — tulemusele, mis viitas paratamatult liikuva mateeria kui kõige aluse igavesele ringkäigule.»[1]

Neil aastakümnetel tekkis õpetus soojusest kui liikumapanevast jõust — *termodünaamika*, teoreetilise füüsika haru, mis sai soojustehnika teaduslikuks aluseks. Termodünaamika arengus etendasid suurt osa inglise õpetlase William Thomsoni, kes oli tuntud lord Kelvini nime all (1824—1907), ja saksa füüsiku Rudolf Clausiuse (1822—1888) tööd, mis avaldati XIX sajandi 50-ndail aastail. S. Carnot' endised uurimused, nagu ka Thomsoni ja Clausiuse uued tööd, viisid termodünaamika esimese ja teise aluse (printsiibi) formuleerimisele. Laiendades kehade suletud süsteemi vaatlemisel (maal korraldatud katsete tingimustes) kindlaksmääratud seaduspärasusi kogu universumile, tegid Thomson ja Clausius termodünaamika teisest alusest järelduse, nagu oleks soojuse hävimine maailmaruumis paratamatu. Engels näitas «Looduse dialektikas», et selline kontseptsioon on alusetu. Hilisemad avastused füüsika ja astronoomia valdkonnas kinnitasid Engelsi arvamusi selles küsimuses.

Õpetus elektrist ja magnetismist

Meie poolt vaadeldaval ajajärgul võib täheldada tõsiseid edusamme samuti õpetuses elektrist ja magnetismist. XVIII ja XIX sajandi vahetusel, andnud õige seletuse Luigi Galvani (1737—1798) varasematele katsetele, lõi itaalia füüsik Alesandro Volta (1745—1827) galvaanilise patarei. Seda liiki patareid, mis kujutasid endast anumat elektrolüüdiga (lahjendatud soolhappega), millesse olid asetatud elektroodid (vask- või tsinkkangikesed), jäid kauaks ajaks ainukesteks elektrivoolu allikateks.

Jätkates Galvani ja Volta katseid, ehitas suurepärane vene õpetlane Vassili Vladimirovitš Petrov (1761—1834) tolle aja kohta tähelepanuväärsete mõõtmetega elektripatarei ja korraldas rea tähtsaid uurimusi elektrivoolu rakendamiseks mitmesugustes tootmisharudes, samuti elukondlikeks vajadusteks. Muide avastas ta 1802. aastal ka elektrikaare.

Kuus või seitse aastat hiljem avastas elektrikaare H. Davy, nimetades selle elektriliseks volta kaareks. Kuid elektrikaare praktiline kasutamine valgustuse otstarbel (kaarlambid) algas hoopis hiljem — XIX sajandi 40—50-ndail aastail.

[1] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 11.

1820. aastal korraldas taani füüsik Hans Christian Oersted (1777—1851) tähtsad vaatlused elektrivoolu mõju selgitamiseks magnetnõelale. Väljapaistev prantsuse õpetlane A. M. Ampére astus järgmise sammu, ta avastas ja arvutas välja kahe elektrivoolu mõju teineteisele ja tegi kindlaks, et vool omakorda loob magnetvälja.

Varem teineteisest eraldatud elektrilisi ja magnetilisi nähtusi hakati nimetama ühiselt elektromagnetilisteks ja hakati tundma õppima vastastikuses seoses.

1831. aastal avastas väljapaistev inglise õpetlane Michael Faraday (1791—1867) elektromagnetilise induktsiooni nähtuse. See oli kolossaalse tähtsusega avastus, mis tegi võimalikuks uute elektrimasinate, generaatorite ja elektrimootorite loomise.

Varsti pärast elektromagnetilise induktsiooni avastamist Faraday poolt 1833. aastal, üldistas E. H. Lenz elektromagnetilise induktsiooni ja elektromagnetilise pöörlemise seadused ning määras kindlaks indutseeritud voolu suuna (Lenzi seadus). 40-ndate aastate esimesel poolel määrasid Joule ja mõnevõrra hiljem Lenz kindlaks niinimetatud elektromotoorse jõu soojusliku ekvivalendi (Joule-Lenzi seadus).

Palju uurimusi elektromagnetismi alal korraldas E. H. Lenz koos B. S. Jakobiga. Viimane tegeles eriti viljakalt elektrienergia praktilise kasutamise küsimusega. See soodustas omakorda õpetuse arenemist elektromagnetilistest nähtustest.

Vaadeldava ajajärgu lõpul esitas väljapaistev inglise õpetlane J. C. Maxwell *valguse elektromagnetilise teooria*, mis etendas revolutsioonilist osa füüsikas.[1]

Keemia

Radikaalne pööre leidis aset ka keemiateaduses. Uued suunad keemias pääsesid lõplikult võidule A. L. Lavoisier', samuti H. Monge'i, C. L. Berthollet', A. F. Fourcroy', L. B. Guyton de Morveau, A. H. Wandermondi jt. Lavoisier' õpilaste ning kaastööliste töödes.

Eesrindlike prantsuse õpetlaste tegevust kandis patriootlik püüe arendada maa tootlikke jõude, mille kasvu takistas feodaalne-absolutistlik kord, hiljem, XVIII sajandi lõpul toimunud kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ajajärgul aga soov kaitsta revolutsiooni võitu õiglases sõjas interventidega.

Juba enne revolutsiooni töötasid prantsuse õpetlased välja uue keemilise nomenklatuuri. Tolle aja väljapaistva prantsuse mate-

[1] Maxwell vaatles valguslaineid kui elektromagnetilisi laineid ja töötas välja elektromagnetilise välja teooria. Uue õpetuse matemaatiliseks väljenduseks oli Maxwelli võrrandite süsteem, mis hõlmab nii elektromagnetilisi kui ka optilisi nähtusi.

maatiku Lagrange'i väljenduse järgi «muutub keemia niisama selgepiiriliseks nagu algebragi». Esmakordselt ilmusid terminid «hapnik», «vesinik» ja paljud teised. Lavoisier' koolkond pööras erilist tähelepanu gaaside osale mitmesugustes keemilistes reaktsioonides, mispärast nimetati ka nende õpetust *pneumaatiliseks*. Vaatamata mõnedele faktilistele vigadele oli see õpetus tähtsaks sammuks edasi.

Teaduslik keemia võis hakata täielikult arenema alles pärast õpetuse võitu aine molekulaar-atomistlikust ehitusest. «Uus ajastu algab keemias atomistikast (tänapäeva keemia isaks ei ole järelikult Lavoisier, vaid Dalton), füüsikas aga ... molekulaarteooriast,» näitas F. Engels.[1]

Descartes, Newton ja Boyle väljendasid atomistlikke vaateid juba XVII sajandil. Lomonossov arendas neid oma «Matemaatilise keemia elementides» (1741) ja teistes teostes. Aine ehituse atomistlik teooria sai laialdase arengu inglise õpetlase John Daltoni (1766—1844) töödes. Dalton rõhutas, et erinevate ainete aatomid peavad olema erineva kaaluga ja et keemilised ühendid tekivad kindlas arvulises vahekorras olevate aatomite kogumitena. Daltoni katsetel kindlaks määrata mõnede ainete aatomkaalu oli vähe tagajärgi, kuid tema ideed avaldasid võimsat mõju keemia arengule. Arenes õpetus keemilistest elementidest (millele rajas alused juba Robert Boyle XVII sajandil).

1810. aastal määras rootsi õpetlane J. Berzelius (1779—1848) täpselt kindlaks ligi 50 elemendi aatomkaalud.

Atomistliku teooria edasine areng viis valentsuse mõisteni, s. t. arvu, mis väljendab antud elemendi aatomite võimet ühineda vesiniku aatomiga (mis võetakse valentsuse ühikuks).

Kvantitatiivne ja kvalitatiivne ainete analüüs muutus keemikute käes vahedaks relvaks. J. Liebig, F. Wöhler jt. uurijad määrasid 20-ndail aastail kindlaks ainete olemuse, millel on ühesugune koostis ja molekulaarne kaal, kuid mis ühel või teisel määral erinevad keemiliste või füüsikaliste omaduste poolest. Seda nähtust nimetati Berzeliuse (1830) ettepanekul *isomeeriaks*.

Teadusliku seletuse isomeeridele andis Kaasani õpetlane Aleksander Mihhailovitš Butlerov (1828—1886) XIX sajandi 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate aastate algul. Ta lõi ainete ehituse uue teooria. «Liitosakeste keemilise olemuse määrab kindlaks elementaarsete koostisosakeste (aatomite — V. V.) loomus, nende arv ja keemiline ehitus,» kirjutas Butlerov. Keemilise ehituse alla summeeris Butlerov kõik mitmesugused molekulisisesed aatomite seosed. Butlerovi struktuurilised vormelid näitasid, mil viisil nimelt on seotud omavahel aatomid keemiliste ainete molekulides. Strukturaalne teooria võimaldas klassifitseerida sadu tuhandeid kõige keerulisemaid orgaanilisi ja anorgaanilisi ühen-

[1] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 225.

deid. Oma teooriat kinnitas Butlerov hiilgavalt praktikas, sünteesides strukturaalsete vormelite abil rea orgaanilisi aineid.

Neil aastail toimus keemia lähenemine füüsikale, füüsikalise keemia tekkimine ja arenemine. Esmakordselt luges füüsikalise keemia kursust Peterburis XVIII sajandi 50-ndail aastail M. V. Lomonossov. 30 aastat hiljem lähendas keemiat füüsikale oma töödes uuesti Lavoisier ja tema koolkond. XIX sajandil oli füüsikalise keemia arenemine paljuski seotud vene keemiku N. N. Beketovi ja tema õpilaste tegevusega.

Eriti suurt tähtsust omas sünteetilise orgaanilise keemia tekkimine. Keemias püsis kaua aega antiteaduslik, vitalistlik seisukoht, nagu oleksid orgaanilised ühendid ainuüksi organismide elutegevuse tulemuseks. 1828. aastal sünteesis F. Wöhler (Saksamaal) anorgaanilistest ainetest kusiainet, kummutades praktiliselt senised kujutlused. Sellest ajast alates toimub sünteetilise orgaanilise keemia areng teoorias ja praktikas kiirete tempodega (F. Wöhleri, J. Liebigi, N. N. Zinini, A. V. Hoffmanni, W. H. Perkini, P. Berthollet' jt. tööd).

Vaadeldaval ajajärgul oli kõrgeimaks saavutuseks keemiateaduses *elementide perioodilise süsteemi* (1869) loomine suure vene keemiku Dmitri Ivanovitš Mendelejevi poolt (1834—1907).

«Elementide füüsikalised ja keemilised omadused, mis ilmnevad neist moodustunud liht- ja liitainete omadustes,» kirjutas 1871. a. Mendelejev, «on perioodilises sõltuvuses... nende aatomkaaludest.» D. I. Mendelejev jätkas oma perioodilise süsteemi arendamist ja täiendamist ka hilisematel aastatel. Ta iseloomustas mitme neil aastail veel avastamata elemendi omadusi. Kolme elemendi — galliumi, skandiumi ja germaaniumi, mis avastati lääne teadlaste poolt XIX sajandi 70—80-ndail aastail, omadused vastasid täielikult Mendelejevi ennustusele.

Mendelejevi avastus mõjutas kogu keemia ja füüsika hilisemat arengut. Perioodiline süsteem etendas tähtsat osa hilisemal ajal radioaktiivsuse nähtuse seletamisel ja isotoopide avastamisel.

D. I. Mendelejevi loodud elementide perioodilise süsteemi valgusel sai kaasaegne õpetus aine ehitusest uue, sügava seletuse.

Bioloogia ja teised loodusteadused

Vaadeldav ajajärk oli loodusteaduse kõigil aladel alates geoloogiast kuni bioloogiani evolutsiooniteooria võidukäigu ajaks.

Kodanliku revolutsiooni ajal XVIII sajandi lõpul Prantsusmaal arendasid evolutsioonilisi vaateid J. B. Lamarck ja Geoffroy Saint-Hilaire (1772—1844). Nende õpetlaste vaated andsid löögi religioossetele-metafüüsilistele kujutlustele XVIII sajandil.

Vastupidi, esimesel silmapilgul üsna radikaalne «katastroofide teooria», mille esmakordselt esitas väljapaistev prantsuse loodus-

teadlane G. Cuvier (1769—1832) ja mida arendati A. D. d'Orbigny jt. «katastrofistide» töödes, oli oma olemuselt reaktsiooniline. Selle teooria järgi kordusid maailmas perioodiliselt grandioossed kataklüsmid, mille ajal hukkus kõik elav; seejärel toimus jumala uus «loominguline akt», mis lõi uue floora ja fauna. Loodusteadlased-praktikud hülgasid «katastroofide teooria».

Cuvier' teene oli võrdleva anatoomilise meetodi väljatöötamises elavate ja väljakaevatud organismide uurimiseks. Ta püstitas organismi osade korrelatsiooni printsiibi, mis võimaldas tal rekonstrueerida üksikute leitud jäänuste järgi terveid väljakaevatud organisme.

Geoloogias ja paleontoloogias lõi «katastroofide teooriat» lõplikult oma töödega väljapaistev inglise uurija Charles Lyell[1] (1797—1875). Ta rajas õpetuse aeglasest ja katkematust maapinna arenemisest kooskõlas muutumatute loodusseadustega. Lyelli õpetus (autor ise nimetas seda aktualismiks), tõsi küll, kannatas teatud piiratuse ja mehhaanilisuse all. Lyell pidas jõude, mis tegutsevad maakeral, konstantseteks nii kvalitatiivses kui ka kvantitatiivses suhtes. Ent objektiivselt olid tema vaated materialistliku iseloomuga ja need ei andnud maad jumalikule vahelesegamisele.

Üheks suurimaks saavutuseks oli vaadeldaval ajajärgul bioloogiateaduses rakuteooria tekkimine, mis näitas, et loomsete ja taimsete organismide ehituse ning arenemise aluseks on rakud. Rakuteooria ettevalmistamisel etendasid väljapaistvat osa Eestist pärineva Karl Maksimovitš Baeri, Pavel Fjodorovitš Gorjanikovi (1796—1865) ja tšehhi õpetlase Jan Evangelist Purkingi (1787—1869) uurimused. Lõplikult põhjendasid rakuteooriat — määrasid kindlaks loomsete ja taimsete rakkude ehituse ja tekkimise 30-ndate aastate lõpul saksa teadlased T. Schwann (1810—1882) ja M. Schleiden. Rakuteooria tähtsus seisnes selles, et see püstitas kõikide paljurakuliste organismide ehituse ja arenemise ühtse printsiibi ning kujunes üheks evolutsiooniteooria nurgakiviks.

Evolutsiooniliste vaadete kinnitamisel ja arenemisel omasid suurt tähtsust embrüoloogia (õpetus elusolendite lootelisest arenemisest) edusammud. Üheks selle rajajatest oli meile juba tuntud K. M. Baer. Tema eelkäijateks embrüoloogia arendamisel olid K. F. Wolff, saksa looduseuurija J. F. Meckel ja Peterburi õpetlane H. G. Pander. Baeri põhjapanev teos «Loomariigi ja arenemise ajaloost» ilmus aastail 1828—1837. Vaatamata seisukohtade ebajärjekindlusele ja idealistlikele mööndustele, valmistasid Baeri tööd paljuski pinda ette evolutsiooniteooria võiduks.

Suur inglise õpetlane Charles Darwin (1809—1882) andis otsustava hoobi religioossele-metafüüsilisele looduse vaatlemisele. Ta näitas, et kogu kaasaegne orgaaniline maailm — taimed, loo-

[1] Ch. Lyelli tähtsaim töö «Geoloogia alused» ilmus aastail 1830—1833.

mad ja inimene — on palju miljoneid aastaid kestnud arenguprotsessi tulemus. Õpetus, mille ta esitas töös «Liikide tekkimine» (1859), leidis palavat toetust K. Marxilt ja F. Engelsilt ning progressiivsetelt, eelkõige aga vene loodusteadlastelt. Sellele teooriale tungisid ägedalt kallale iga liiki reaktsionäärid eesotsas kirikutegelastega.

Marksismi-leninismi rajajad märkisid ka Darwini õpetuse nõrku külgi. Paljastades õigesti Cuvier' katastroofide (kataklüsmide) teooria, eitas Darwin vasturääkivate faktidega igasuguseid hüppelisi muutusi looduses ja ühiskonnas. Kriitiliselt ei suhtunud Darwin ka mõnedesse reaktsioonilistesse väärõpetustesse, näiteks Malthuse teooriasse.

Darvinismi arendati edasi eesrindlike loodusteadlaste töödes. Suured saksa õpetlased Ernst Haeckel (1834—1919) ja Fritz Müller (töötas Brasiilias) formuleerisid biogeneetilise seaduse, millega kooskõlas antud isendi arenemine lootestaadiumis (ontogenees) kordab selle liigi arengut (fülogenees), millesse see organism kuulub, alates selle isendi ammu kadunud eellastest. Uusimad uurimused näitasid, et seos fülogeneesi ja ontogeneesi vahel on hoopis keerulisem, kui seda endile ette kujutasid Haeckel ja Müller, kuid selle seose kindlaksmääramine jääb nimetatud teadlaste teeneks.

Ülisuure panuse andsid evolutsiooniteooria arendamisse vene darvinistid — vennad V. O. ja A. O. Kovalevskid, I. M. Setšenov, I. I. Metšnikov, K. A. Timirjazev, I. V. Mitšurin jt., kes tähelepanuväärselt laiendasid ja süvendasid evolutsiooniteooriat ja arendasid selle *materialistlikke elemente*. Venemaa sai darvinismi teiseks kodumaaks.

Kuid vene darvinistide tegevus väljub põhiliselt vaadeldava ajajärgu kronoloogilistest raamidest.

3. LÜHIKOKKUVÕTE

XVIII sajandi teisest poolest kuni XIX sajandi 70-ndate aastateni tegi tehnika arenemine kapitalistlikes maades läbi põhjaliku pöörde. Loodi materiaal-tehniline baas, mis vastas kapitalistlikule vabrikulisele suurtootmisele.

Uute materiaalsete ja vaimsete väärtuste loojaks oli rahvas. Kapitalistliku ühiskonna valitsevad klassid ei seadnud teaduslik-tehnilist progressi oma peamiseks eesmärgiks, vaid vaatasid tootmise täiustamisele ainult kui hõlpsama tulusaamise allikale. Alati, isegi ka kapitalismi kindlustumise ajajärgul, loobusid töösturid meelsasti tehnilistest uuendustest igal juhul, kui neil oli võimalik kasutada odavat käsitsitööd.

Kapitalistid kasutasid teaduslik-tehnilisi avastusi ja leiutusi kui vahendit suurema kasumi saamiseks. Tehnilisi uuendusi juu-

rutati ka selleks, et takistamatult vallandada töölisi ükskõik milliste töölistepoolsete rahulolematuse avalduste korral.

Tehnilised saavutused, mida rakendasid valitsevad klassid, tõid töölistele uusi kannatusi: tööpäeva pikendamine, laialdane naiste ja laste tööjõu kasutamine ja täiskasvanud meeste töö väljatõrjumine, töö intensiivsuse suurendamine, tööpuuduse kasv, töötasu alandamine.

Masinatehnika tähendas inimese võitu loodusjõudude üle, kuid selle kapitalistlik rakendamine muutis töötava inimese loodusjõudude orjaks, muutis tema lihtsalt masina kruvikeseks.

Tähtsat osa teaduslik-tehnilises arengus etendas sõjatööstus, mis muutus sel ajal üheks suurimaks tootmisharuks. Sõjatehnika arenes kiire tempoga, ennetades vastavate rahuotstarbeliste tootmisharude tehnika.

Tööstuslik pööre esitas uued nõudmised metallurgiale ja metallitöötlemisele. Täiuslikumate tehnoloogiliste protsesside rakendamise kõrval malmi, raua ja terase tootmises loodi sel perioodil mitmesugused metallitöötlemise pingid. Masinaehitus muutus üheks tähtsamaks tööstusharuks. Ühetüübiliste detailide valmistamine üha suuremal hulgal tingis mõõdapääsmatult nende normaliseerimise ja asendatavuse. Seda soodustas vabrikutootmise organisatsiooni üldine iseloom vaadeldaval ajajärgul, mis esineb mitte ainult paljude ühetüübiliste masinate kooperatsiooni, vaid ka *masinasüsteemide* kujul. Mitmetüübiliste ja üksteist täiendavate masinasüsteemide funktsioneerimisel vabrikutes tekkis katkematu tehnoloogilise protsessi ja automatiseerimise tendents.

Uue masinatehnika areng toimus ebaühtlaselt ning tootmise ja transpordi mehhaniseerimine ei hõlmanud 1870. aastaks kaugeltki mitte enamikku maailma maid. Isegi kõige arenenumates maades ei olnud mitte kõik harud täielikult mehhaniseeritud. Näiteks kõige primitiivsemate tööriistadega varustatud tööjõu sunniviisilisest rakendamisest Euroopa kapitalistlike kompaniide poolt sõltuvates ja koloniaalmaades oli Suessi kanali ehitamine (algas 1869. aastal). «Suessi kanali kompanii» ülisuured kasumid tagati kümnete tuhandete kanali ehitajate, peamiselt egiptlaste tervise ja elu hinnaga, tööga, mida kasutati niisama ebainimlikult ja pillavalt nagu vaaraode ajal. Kõrvuti tööstusliku pöörde poolt sünnitatud uue tehnikaga eksisteeris käsitöö ja manufaktuur ajajärgu tehnika. Samal ajal valmisid «auru ja raua ajastu» tootmise rüpes veel enam täiuslikumate tehniliste vahendite eod.

Samuti nagu manufaktuuritehnika oma puumehhanismidega, vesi- ja tuuleveskitega, käsitööpinkidega ja hobutranspordiga teatud arenguastmel läks vastuollu tema poolt loodud tootmise vajadustega, niisama sünnitas oma sisemised vastuolud XIX sajandi 60-ndate aastate tööstusliku kapitalismi epohhi tehnika tema poolt kasutatava rauasulatamise, kolbidega aurumasinatega, rööbastranspordi ja traadiga telegraafiga. Näiteks rauasulatamine rahul-

das üha vähem tootmise nõudmisi, see asendus üha enam bessemeri ja martäänvaluga. Esmakordselt hakati kasutama alumiiniumi. Rööbiti kolbidega aurumasinate täiustamisega loodi ka veeturbiinid ja esimesed sisepõlemismootorid. Kuid kõige tähtsamaks uueks tendentsiks tehnikas oli töö elektrigeneraatorite ja elektrimootorite loomiseks.

Vaadeldaval ajajärgul oli tehniline progress tihedalt seotud rakenduslike täppis- ja loodusteaduste edusammudega.

Ideed nähtuste üldisest seosest, kõikide nähtuste ja asjade evolutsioonist, mis ilmnevad oma lihtsaimas vormis (seni veel geniaalsete otsustena) XVII—XVIII sajandi eesrindlike õpetlaste ja mõtlejate juures, arenesid XIX sajandil edasi, andes uue, teadusliku pildi maailmast.

Vaadeldavat ajajärku tähistasid väljapaistvad edusammud matemaatika, astronoomia, mehhaanika valdkonnas ning füüsika, keemia, bioloogia jt. loodusteaduste aladel.

Kõige väljapaistvamad teaduslikud saavutused olid seotud eesrindlike ühiskondlike liikumistega, eesrindliku ühiskondliku ja filosoofilise mõtte saavutustega. Läänes oli eriti positiivne osa teaduse arengus, mis oli suunatud idealismi, skolastika ja religioossete igandite vastu, prantsuse valgustajate ideedel, XVIII sajandi suurel kodanlik-demokraatlikul revolutsioonil, aga seejärel sotsialistlikul õpetusel ja tööliklassi esimestel iseseisvatel revolutsioonilistel väljaastumistel. Venemaal osutas samasugust mõju teaduse arengule revolutsiooniliste demokraatide tegevus, ja hoolimata feodaal-absolutistliku korra valitsemisest, kuulub selleaegsele vene teadusele prioriteet mitme suure teadusliku avastuse ja leiutuse suhtes.

Dialektilise materialismi tekkimisega sai tervikliku teadusliku aluse uus, täiuslik maailmavaade.

See uus maailmavaade oli proletariaadi revolutsioonilise liikumise teoreetilise üldistamise ja vaadeldava ajajärgu teadusliku mõtte suurte progressiivsete saavutuste kriitilise läbitöötamise tulemuseks.

Neljakümne seitsmes peatükk

KOKKUVÕTTEID EUROOPA JA AMEERIKA MAADE ARENEMISEST AASTAIL 1789—1871

Kodanlike revolutsioonide osa kapitalismi võidus feodalismi üle (1789—1871)

Kodanlikud revolutsioonid olid feodalismilt kapitalismile ülemineku mõõdapääsmatud. XVII sajandil Inglismaal puhkenud revolutsioon oli esimene üleeuroopalise tähtsusega kodanlik revolutsioon ning sai selles mõttes uusaja ajaloo alguseks. Kuid kõige hävitavama hoobi feodalismile andis Prantsuse kodanlik revolutsioon XVIII sajandi lõpul. Prantsuse revolutsiooni võit ning kapitalismi kindlustumine Euroopas ja Ameerikas on kõige tähtsamad sündmused kodanlike maade uusaja ajaloos ajavahemikul 1789—1871.

Pidades võitlust feodalismi ja absolutismi vastu ning katsudes võimule pääseda, on kodanlus «... etendanud ajaloos äärmiselt revolutsioonilist osa»[1]. Määritledes maailma ajaloo sisu aastail 1789—1871 kirjutas V. I. Lenin: «See on kodanluse tõusujoon, üldse kodanlik-demokraatlike liikumiste ajastu, eriti aga kodanlik-rahvuslike liikumiste ajastu, oma aja äraelanud feodaal-absolutistlike institutsioonide kiire purustamise ajastu.»[2]

Kodanlikud revolutsioonid algasid tavaliselt siis, kui kapitalistliku elulaadi vormid, mis tekkisid ja arenesid feodaalse ühiskonna rüpes, olid juba enam-vähem välja kujunenud. Valitsevad feodaalsed tootmissuhted ja kogu feodaalse ühiskonna poliitiline, juriidiline ja ideoloogiline pealisehitus aheldas tootlike jõudude edasist arengut. Feodaalse ühiskonna rüpes arenevate tootlike jõudude ja vananenud tootmissuhete vahel tekkinud konflikti lahendas kodanlik revolutsioon, mille tulemusel feodalism asendus kapitalismiga.

---

[1] Karl Marx ja Friedrich Engels, Kommunistliku partei manifest, lk. 23.

[2] V. I. Lenin, Võõra lipu all, Teosed, 21. kd., lk. 126.

Kodanlike revolutsioonide peamiseks ülesandeks oli võimu haaramine kodanluse poolt ja ühe võimuloleva ekspluataatorite rühmituse asendamine teise ekspluataatorite rühmitusega, riigivõimu ja õiguse muutmine tööriistaks, mille abil kaitsta kodanlikku eraomandust ja kodanluse võimu töölisklassi üle.

Rahvahulkade otsustav osa kodanlikes revolutsioonides. Kodanlikud ja kodanlik-demokraatlikud revolutsioonid

Kuigi kodanlus juhtis XVII—XIX sajandil toimunud revolutsioone, olid nende revolutsioonide peamiseks liikumapanevaks jõuks rahvahulgad — talurahvas ja linnaelanike töötavad hulgad, kes sagedasti vajutasid sündmuste käigule oma poliitilise mõju, oma nõudmiste pitseri. Kuid tol ajal ei suutnud rahvahulgad feodalismi iseseisvalt kukutada. Neil puudus poliitiline teadlikkus ja organiseeritus, mis oleks tekkinud üksnes sel puhul, kui talurahvast oleks juhtinud kodanlus või proletariaat. Tol ajal kui proletariaat oli alles tekkimas ja polnud kujunenud veel iseseisvaks jõuks, kuulus rahvahulkade juhi (hegemooni) osa feodalismi ja absolutismi vastu peetavas võitluses kodanlusele, kes kasutas rahva liikumist oma huvides. XVIII sajandi lõpul toimunud Prantsuse revolutsioonis astus kodanlus julgelt feodalismivastase revolutsiooni etteotsa; proletariaat või õigemini eelproletariaat oli tol ajal nõrk ja väikesearvuline, ta ei olnud välja kujunenud eriliseks ühiskondlikuks klassiks ega olnud iseseisev poliitiline jõud, kes oleks suutnud kodanluse võimu ohustada.

Rahvahulkade poliitiline surve ja kodanluse liit rahvaga, s. t. ennekõike talurahvaga, tingis, et 1789.—1794. aasta revolutsioon Prantsusmaal kulges mööda tõusvat joont. «Tõusev joon,» kirjutas V. I. Lenin, «oli 1789. aasta revolutsiooni vormiks, milles rahvahulgad võitsid absolutismi.»[1]

Kuid suurkodanlus kaldus alati sobingule aadli ja monarhiaga rahva huvide arvel. Oli vaja võimsat revolutsiooniliste hulkade survet, et sundida kodanlust etendama hegemooni osa.

Õppides tundma rahvahulkade osa XVII, XVIII ja XIX sajandi kodanlikes revolutsioonides, näeme, et rahva kui ajaloo looja osatähtsus järjest kasvab. Mitte ainult revolutsioonid, vaid ka kodanlikud reformid, mis valitsevad klassid ette võtsid, viidi ellu rahvaliikumiste survel.

Uurides kodanliku revolutsiooni liikumapanevaid jõude, märkis V. I. Lenin, et nende hulgas tuleb teha vahet kodanliku ja kodanlik-demokraatliku ehk rahvarevolutsiooni vahel. Kaks tunnust iseloomustavad rahva- ehk kodanlik-demokraatlikku revolutsiooni: 1) rahvahulkade aktiivne osavõtt revolutsioonist, kui rah-

[1] V. I. Lenin, Revolutsiooni kahest joonest, Teosed, 21. kd., lk. 377.

vamass, selle enamik, ühiskonna kõige sügavamad «allkihid», rõhutud survest ja ekspluateerimisest, tõusid üles iseseisvalt; 2) rahvamasside niisugune mõju revolutsiooni sisule, mille puhul nad kogu revolutsiooni käigule andsid «oma nõudmiste, oma katsete pitseri ehitada vana purustatava ühiskonna asemele uus ühiskond omal viisil».[1] Kuid nii kodanlik kui ka kodanlik-demokraatliku revolutsiooni sisuks on feodaalse ekspluateerimise asendamine kapitalisliku ekspluateerimisega.

Kodanlik ja kodanlik-demokraatlik revolutsioon ei võinud kunagi parandada rahva olukorda põhjalikult. Just sellepärast ei suutnud kodanlus revolutsiooni ajal kuigi pikka aega rahvahulkade juhi osa enda käes hoida.

Vastupidi kodanlikele ja kodanlik-demokraatlikele revolutsioonidele, mille tagajärjel muutub ainult ekspluateerimise vorm, hävitab sotsialistlik revolutsioon igasuguse ekspluateerimise ja avab tee rahva materiaalse olukorra ja kultuuritaseme järsule tõusule. Ainult proletaarses revolutsioonis liituvad proletariaadi ja ühiskonna enamiku huvid.

Tööstuslik pööre. Kapitalistliku ühiskonna tootlike jõudude arenemine uusaja ajaloo esimesel perioodil

Inglismaal ja Prantsusmaal eelnes kodanlikule revolutsioonile tööstuslik pööre. XVII—XIX sajandi kodanlikud revolutsioonid Läänes toimusid siis, kui kapitalism seisis alles manufaktuuri astmel. 1848. aasta kodanlik revolutsioon Saksamaal ja Prantsusmaal toimus juba kõrgemal arenguastmel, kuid ka nendes maades ei olnud tööstuslik pööre 40-ndate aastate lõpuks kaugeltki lõpule jõudnud.

Kapitalistlik manufaktuur tekkis feodaalse ühiskonna rüpes, ent ainuüksi kodanlikud revolutsioonid lõid vajalikud tingimused selleks, et esmakordselt võis aset leida tööstuslik pööre, s. t. kapitalistliku suurtööstuse loomine. Esimest korda ajaloos toimus tööstuslik pööre Inglismaal just nimelt seetõttu, et kodanlik revolutsioon oli seal juba XVII sajandil lõppenud. Hoolimata sellest, et revolutsioon oli poolik ja jäi lõpule viimata, tõi ta rahvamajanduses samuti kui juriidilises, poliitilises ja ideoloogilises pealisehituses kaasa tõsiseid muudatusi, mis puhastasid teed kapitalismile. Hoolimata feodaalsete igandite säilitamisest võimaldas kodanlik-demokraatliku, konstitutsioonilise korra kehtestamine poliitilise pealisehituse abil kindlustada ja arendada kapitalistlikku baasi, kiirendada niinimetatud esialgse akumulatsiooni protsessi talupoegade ekspropriieerimise, kaubandussõdade, koloniate haaramise ja nende enneolematu ekspluateerimise abil.

[1] V. I. Lenin, Riik ja revolutsioon, Teosed, 25. kd., lk. 388.

Tööstuslik pööre tähendas ennekõike pööret ühiskondlike suhete valdkonnas, s. t. üleminekut manufaktuuri ajajärgu kapitalismilt kapitalistlikule suurtööstusele, kapitalismi ühiskondliku, majandusliku ja klassikorra lõplikku väljakujunemist.

Vastupidi sotsialistlikule industrialiseerimisele NSV Liidus, mis algas rasketööstuse arendamisest, algas kapitalistlik industrialiseerimine kergetööstusest. Kergetööstuse mehhaniseerimine nõudis vähem kulutusi, kapitalistlikud ettevõtjad aga said kergetööstuse arendamisest kiiremini kasumeid. Sotsialistlik industrialiseerimine algas rasketööstuse edasiarendamisest. Sotsialistliku revolutsiooniga kaasaskäiv tööstuse ja pankade natsionaliseerimine võimaldab summasid kiiresti kokku tõmmata, neid rasketööstusse paigutada ja sotsialistlikku industrialiseerimist enneolematu kiirusega teostada. Tööstuslik pööre Inglismaal, mis algas XVIII sajandi 60-ndail aastail, lõppes aga alles umbkaudu saja aasta pärast üleminekuga masinate eneste tootmisele masinatega. XIX sajandi 60-ndail aastail lõppes tööstuslik pööre põhijoontes Prantsusmaal ja Belgias, järgmisel aastakümnel Saksamaal, Itaalias ja Austrias.

Nagu paljudes teistes maades, nii toimus ka Inglismaal kapitalistlik industrialiseerimine põhiliselt asumaade riisumise arvel. Inglismaa pumpas oma asumaadest maailma kõikides osades «lisakapitali» emamaa tööstuse jaoks; selle tagajärjel muutus Inglismaa lõpuks «maailma vabrikuks». Erinevalt Inglismaast olid Prantsusmaal tööstusliku revolutsiooni ajal väikesed töökojad ja talupoegade killustatud majandid väga pikka aega arvuliselt ülekaalus. Ameerika Ühendriikides algas tööstuslik pööre XIX sajandi teisel aastakümnel. Kuid tööstuslikuks agraarmaaks said Ameerika Ühendriigid alles pärast aastail 1861—1865 peetud kodusõda.

XIX sajandi esimesel poolel kehtis tsaari-Venemaal feodaalpärisorjuslik kord, kuid kapitalismi alged olid kõnealuse korra rüpes tekkinud juba hoopis varem. XIX sajandi 40—50-ndail aastail süvenes Venemaal pärisorjusliku korra kriis ja algas tööstuslik pööre. Hoolimata sellest, et Venemaa oli Lääne-Euroopa arenenumatest riikidest nii majanduslikult kui ka poliitiliselt tunduvalt maha jäänud, tegid vene meistrid ja teadlased palju tehnika ja loodusteaduste arendamiseks. Nende tegevus tõi kaasa tähtsaid avastusi ja leiutusi. Kuigi isevalitsuslik, pärisorjusele tuginev kord takistas nende saavutuste ellurakendamist Venemaal, tõestasid kõnealused leiutused ja avastused, et vene rahva loomingulised võimed on väga suured, nagu seda, et vene rahvas etendab silmapaistvat osa teaduste ja tehnika ajaloos.

Kapitalismi võidud feodalismi üle kiirendasid tehnilist progressi. Ent tehnika ja loodusteaduste arenemise võimalusi piiras kapitalismi tingimustes kodanliku korra ekspluataatorlik loomus. Tootlike jõudude peamiseks arengumotiiviks kapitalismi ajal

on kapitalistide jaht suuremate kasumite järele, suurema lisaväärtuse hankimine ja kapitalistlik konkurents. Lisaväärtuse seadus on kapitalismi kõige tähtsam majandusseadus, mis määrab tootlike jõudude iseloomu kapitalismi ajastul.

Klassivastuolude teravnemine kapitalistlikus ühiskonnas. Majanduskriisid

Kapitalismi võit ja kindlustumine ning suurtööstuse areng Euroopas ja Ameerikas tõid kaasa kapitalistliku ühiskonna peamiste klasside — kodanluse ja proletariaadi lõpliku väljakujunemise.

Sedamööda kuidas kodanlus kui klass välja kujunes ja suurenes, muutus kodanluse mitmesuguste rühmituste erikaal ja osatähtsus. Kui kapitalism oli veel manufaktuuri staadiumis, kuulus tööstusliku pöörde esimestel etappidel kõige mõjurikkam koht kodanluse hulgas kaubandus- ja finantskodanlusele, suurtööstuse võiduga aga läks peaosa tööstuskodanluse kätte.

Sedamööda kuidas kasvas kodanluse antagonist töölisklass, kerkis esiplaanile tööstusproletariaat ja vähenes käsitööstusliku proletariaadi erikaal. Tööstusliku tootmise tohutu kasv ja palgatöö kasutamine põllumajanduses näitasid, et proletariaat on kapitalistlikus ühiskonnas peamiseks materiaalsete hüvede tootjaks. Ühes proletariaadi arvulise kasvuga hoogustus ka tema võitlus kapitalistliku ekspluateerimise vastu. Linnades aga elas endiselt rohkearvuline väikekodanlus, kelle koosseisu kuulusid põhiliselt käsitöölised ja väikekaupmehed. Suurem osa väikekodanlust proletariseerus järk-järgult, ta ei pidanud vastu suurtööstuse konkurentsile.

Masinate kasutamine kapitalistide huvides lõi alalise töötute reservarmee, laostas lugematul hulgal käsitöölisi ja talupoegi. Suure tööjõu pakkumise tagajärjel langesid tööliste palgad veelgi enam.

Kapitalismi areng tööstuses ja põllumajanduses ning uued ühiskondliku ning poliitilise elu tingimused kutsusid esile intelligentsi arvulise kasvu, kes teenis kodanlust. Intelligentsi koosseisu kuulusid arstid, advokaadid, ajakirjanikud, kunstnikud, näitlejad ja teenistujad. Kõige rohkem kindlustatud intelligentsi ladviku vaated langesid ühte suurkodanluse vaadetega, vaesem kodanlik intelligents kaitses tavaliselt väike- ja keskkodanluse huve.

Suurtööstuse kasvuga käis kaasas elanike koondumine linnadesse. Võrreldes feodaalajaga muutus järsult linnade osatähtsus: käsitöö, manufaktuuride ja kaubanduse keskustest muutusid linnad suurtööstuse keskusteks. Kapitalistlik industrialiseerimine süvendas linna ja maa vahelisi vastuolusid. Kapitalistlik linn ekspluateeris maad. Järsult kasvas vahe linna ja maa kultuurili-

ses arengus. Kultuurielu, teatrid, avalikud raamatukogud, teaduslik ja publitsistlik tegevus koondus linnadesse. Suurenes kontrast rikaste kvartalite luksuse ja eeslinna viletsuse vahel, kus töötavad hulgad elasid urgastes, väga ebasanitaarsetes tingimustes, mis soodustasid tuberkuloosi ja teiste haiguste levikut. Kapitalistlikes linnades levis laialdaselt prostitutsioon.

Vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja tööprodukti erakapitalistliku omastamise vahel on kapitalismi tingimustes peamine vastuolu, mis viib proletariaadi absoluutsele ning suhtelisele vaesumisele. Töölisklassi vaesumine on kapitalismi arenemise seadus ja kapitalistliku ekspluateerimise tulemus, mitte aga «loodusseadus», nagu püüavad tõestada Malthuse inimvihkajaliku õpetuse pooldajad. Malthuse ideesid kasutavad tänapäeval laialdaselt imperialismi ideoloogid. Kapitalistide ohjeldamatu jaht kasumite järele ja töölisklassi ekspluateerimise intensiivistamine piiras maksujõulise nõudmise kasvu kapitalistliku tööstuse saaduste järele. Tingimustes, kus valitsesid tootmise anarhia, kapitalistlik konkurents ja töölisklassi vaesumine (selles väljendub kapitalismi peamine vastuolu), said paratamatuks nähtuseks tööstuskriisid, millede perioodiline kordumine on kapitalismi arenemise seadus. Kapitalismi tingimustes purustavad perioodilised kriisid tootlikke jõudusid ja takistavad nende arengut. Kriisid on töötavatele hulkadele kohutavaks piitsaks, kriisid toovad neile järjest suuremat viletsust ja tööpuudust. Aastal 1825 puhkes esimene tsükliline kaubandus- ja tööstuskriis. Sellest ajast peale haaras kriis umbes üks kord kümne aasta kestel kõigi arenenumate riikide tööstust ja kaubandust ning muutus hirmuäratavaks purustavaks jõuks.

Kapitalismi areng põllumajanduses

Kapitalismi sissetungile põllumajandusse andsid tõuke tööstuse ja kaubanduse areng ning linnade kasv, kuigi viimane algas juba ammu enne tööstuslikku pööret ja ainult kiirendas kõnealust protsessi. Inglismaal oli väiketalupoeg laostunud ja XVIII sajandil juba põhiliselt kadunud, loovutades koha kapitalistlikule farmerile-rentnikule, kes kasutas palgatööd. Feodalismi igand — landlordide suurmaavaldus — jäi Inglismaal, eriti aga Iirimaal, püsima. See aeglustas Inglismaal kapitalismi arengut ja oli poliitilise reaktsiooni tugialaks.

Prantsuse kodanlik revolutsioon aastail 1789—1794 muutis sõltuvad talupojad-rentnikud väikemaaomanikeks, kuid ei hävitanud mõisniku maavaldust, vaid piiras ainult selle suurust.

Skandinaaviamaades oli ülekaalus suurtalunike maavaldus. Talurahvas kihistus ja põllumajanduses kasutati laialdaselt intensiivse maaharimise süsteemi.

Portugalis, Hispaanias, Itaalia ja Saksa riikides valitsesid kaua aega feodaalsuhted ja kapitalism rajas endale väga aeglaselt teed põllumajandusse. Tüüpilist pilti töörahvale kõige vaevarikkamast kapitalismi arengust põllumajanduses, kus säilib reaktsiooniline junkrute maavaldus ning feodaalne ja kapitalistlik ekspluateerimine on omavahel läbi põimunud, näeme Preisi ajaloos. Nagu märgitud, nimetas V. I. Lenin niisugust kapitalismi arengut põllumajanduses preisi teeks.

Kapitalistliku arengu käigus alistab kapital endale kõik maavalduse liigid, kuid erineval kujul ja eri viisil. Tervikuna aga jäid kapitalismi areng ja tehnika tase põllumajanduses tunduvalt maha suurtööstuse kasvust linnades, sest et peaaegu kõikides maades säilisid mõisniku maavaldus ja mitmesugused pärisorjuslikud suhted, samuti ka orjapidamine Ameerika Ühendriikides, mis oli veel julmem ja alatum kui pärisorjusliku feodaalõiguse kõige halvemad sätted. Aeglane areng süvendas veelgi linna ja maa vahelisi vastuolusid ning elutingimuste erinevust. Isegi seal, kus põllumajanduslik tootmine oli üsna komplitseeritud, nagu näiteks Inglismaal, püsis kapitalism kaua aega manufaktuuri staadiumis.

Hoolimata sellest, et suur osa talurahvast proletariseerus, säilis enamikus kapitalistlikes riikides ühiskonna peamiste klasside — kodanluse ja proletariaadi kõrval ka paljumiljoniline talurahvas, kes tihti kannatas nii feodaalse kui ka kapitalistliku ekspluateerimise ja rahvusliku rõhumise all. Isegi arenenumates kapitalistlikes riikides ei hävitatud aastail 1789—1870 feodalismi igandeid täielikult.

Pärast 1861. aasta reformi olid Venemaal feodaalne ja kapitalistlik ekspluateerimine ning Vene keisririigis elavate mitmesuguste rahvaste rahvuslik rõhumine omavahel läbi põimunud. Tükkideks kistud Poola territooriumil, kuid ka Böömimaal, Ungaris ja Habsburgide monarhia teistes paljurahvuselistes piirkondades ja Türgi ikke all ägavates Balkani poolsaare maades tungis kapitalism põllumajandusse aeglaselt ning seejuures säilis mõisniku maavaldus. Feodaalne ning rahvuslik rõhumine aga liitusid kapitalistliku rõhumisega. Mõisniku maavaldus ja pärisorjuslik ekspluateerimine jäid püsima ka Ladina-Ameerika maades.

Kodanliku riigi areng XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel veerandil. Kodanliku demokraatia klassipiiratus

Kodanliku progressi suhtelisus ja piiratus ilmnesid ka riigikorras, mille kodanlus pärast võimuhaaramist kehtestas. Kodanlik riik täitis kodanluse huvides neid funktsioone, mis on alati omased antagonistlikest klassidest koosneva ühiskonna poliitilisele pealisehitusele. Kodanliku riigi peamiseks ülesandeks oli ekspluateeritava elanikkonna enamust, s. t. töölisi ning talupoegi vaos

hoida ja rahuldada võimuloleva kodanluse klassihuve. Kodanliku riigi sisepoliitika soodustas kapitalismi kindlustumist tööstuses ja põllumajanduses. Kodanliku riigi välispoliitika ülesandeks oli laiendada oma maa territooriumi teiste riikide arvel ja kaitsta seda kallaletungide eest. Tegelikult täiustasid kodanlikud revolutsioonid ja poliitilised reformid ainult kõnealust rõhumisaparaati, kohandasid seda kodanluse vajadustele, tugevdasid tema organeid — kohtu- ja politseiaparaati, sõjaväge, vanglaid jne. Võrreldes aadli- või kodanlik-aristokraatliku monarhiaga, oli Ameerika Ühendriikide 1787. aasta kodanlik konstitutsioon suureks sammuks edasi, ent seda konstitutsiooni iseloomustas klassipiiratus ja see vastas ennekõike kodanluse ja orjapidajate huvidele. Kõnealune konstitutsioon oli samm tagasi võrreldes nõudmistega, mis Põhja-Ameerika rahvas esitas iseseisvussõja ajal, konstitutsiooni kohaselt loodud Ameerika Ühendriikide valitsuse ülesandeks oli aga maha suruda rahvaliikumisi, kaitsta istanduseomanike ja kapitalistide huvisid ning teenida agressiivse välispoliitika eesmärke. Parandused, mis hiljem rahvahulkade survel konstitutsioonis tehti, andsid talle demokraatlikuma iseloomu, tegelikult aga kaitses konstitutsioon ennekõike ja alati kodanluse huve. «Kapitalistlikus ühiskonnas, kui tal on väga soodsad arenemistingimused, näeme enam-vähem täielikku demokratismi demokraatlikus vabariigis. Kuid see demokratism on alati surutud kitsaisse kapitalistliku ekspluateerimise raamidesse ja jääb seepärast alati õigupoolest demokratismiks vähemikule ...»[1]

Kõrgeimat demokraatiat ehk demokraatiat rahva määratu suurele enamusele, millega käib kaasas ekspluateerijate mahasurumine, on võimalik saavutada alles pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu, proletariaadi diktatuuri tingimustes.

Kodanlik-rahvuslik liikumine XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel

Kodanluse arengu tõusujoon väljendus mitte ainult kodanlik-demokraatlikes, vaid ka kodanlik-rahvuslikes liikumistes. Rahvuslike liikumiste laienemisel ja mitme kodanliku rahvuse väljakujunemisel oli kodanlike revolutsioonidega ühine baas — kapitalistliku tootmise kasv. Kapitalismi arenemine kujundas välja turu rahvuslikus ja riiklikus mastaabis, kutsus esile mitmesuguste kodanlike rahvusrühmade võitluse nende turgude haaramise pärast. Sellest tulenes kodanluse soov ühendada poliitiliselt killustatud territooriumid ühtseks rahvusriigiks, et laiendada omaenda turgu, ja rõhutud kodanluse püüe vabaneda võõramaise poliitilise võimu alt ning kõrvaldada rahvuslikult turult konkurendid. Kodan-

[1] V. I. Lenin, Riik ja revolutsioon, Teosed, 25 kd., lk. 429.

lik-rahvuslikud liikumised olid kodanlike ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide koostisosaks. Nad toimusid rahvahulkade osavõtul ja olid teatud määral kooskõlas üldrahvalike huvidega. Suurt mõju kodanlik-rahvuslikele liikumistele avaldasid XVII sajandi lõpul toimunud Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideed, kuid igal rahvuslikul liikumisel oli oma iseseisev läte, mis peitus antud maa kapitalismi arengus. Kodanlus (või kodanlustunud aadel, nagu näiteks Ungaris) etendas või oli sunnitud uusaja ajaloo esimesel perioodil asetleidnud rahvuslikes vabadusliikumistes etendama juhi, hegemooni osa. Kuid kodanlik-rahvuslikud liikumised ei täitnud iga kord kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ülesandeid. Nii näiteks mõned aastail 1848—1849 asetleidnud rahvuslikud liikumised mitte ainult ei pidurdanud kodanlik-demokraatliku revolutsiooni arenemist, vaid isegi töötasid selle edasimineku ja võidu vastu ning omandasid reaktsioonilise iseloomu. Kuid see ei muuda üldist seisukohta, et suurem osa kodanlik-rahvuslikest liikumistest etendab progressiivset osa kapitalismi võitluses feodalismiga.

Õiglased ja ebaõiglased sõjad

Aastail 1792—1794 olid revolutsioonilise Prantsusmaa õiglased vabadussõjad rahvusvahelise poliitika keskpunktis. Prantsusmaa sõdis kontrrevolutsioonilise koalitsiooni vastu, mille eesotsas seisid Inglismaa ning Euroopa mandri feodaalsed monarhid.

Saavutanud võidu koalitsiooni üle ja kukutanud jakobiinide diktatuuri, hakkas prantsuse kodanlus pidama vallutussõdu. Napoleoni sõjad näitasid, et uute rahvusriikide kujunemist ja nende iseseisvat arenemist takistasid mitte üksnes feodaalne killustatus ja reaktsioon, vaid ka vallutuspoliitika, mida harrastasid tugevad ja agressiivsed, teisi rahvaid rõhuvad kodanlikud riigid. Prantsuse keisririik ohustas XIX sajandi algul oma kodanlik-sõjalise diktatuuri ja vallutuspoliitikaga tõsiselt Euroopa rahvaid ja ähvardas neid orjastamisega prantsuse kodanluse poolt ning nende maa muutmisega asumaaks. V. I. Lenin märkis, et Napoleoni sõdade peamiseks tunnuseks on vallutuslik olemus.

Algul, kuni Tilsiti rahuni, õõnestasid Napoleoni sõjad teatud määral feodaalkorda Lääne- ja Lõuna-Saksamaal, Põhja-Itaalias ja mõnes teises piirkonnas, soodustades objektiivselt kapitalismi võitu feodalismi üle. Pärast Tilsiti rahu ilmnes Napoleon I Prantsuse keisririigi poliitikas ikka vähem tahet toetuda progressiivsetele jõududele. Juba 1806. aastast peale hakkas Napoleon takistama reformide läbiviimist Austrias ja Preisimaal.

Võitlus Napoleoni Prantsusmaa agressiooni vastu andis võimsa tõuke rahvusliku iseteadvuse ärkamisele ja tugevnemisele mitte ainult Euroopa riikide kodanluse, vaid ka töörahvahulkade teadvuses Rahvad hakkasid Prantsusmaa, Napoleon I keisririigi vastu

pidama kaitsesõdu, õiglasi sõdu. Vaadeldaval ajajärgul põimus enamikus Euroopa riikides nii kodanluse kui ka laiade töörahvahulkade rahvuslik vabadusvõitlus tihedalt ühte protestiga feodaalühiskonna pehkinud aluste vastu. Napoleoni ülemvõimu vastu pidasid rahvuslikke vabadussõdu rahvad ise talurahva ja tekkiva tööliskiassi näol, hoolimata feodaalse aristokraatia ja kodanluse juhtivate ringkondade vastuseisust, kes reetsid oma maa sõltumatuse ja kapituleerusid vallutaja eest. Otsustavat osa Euroopa riikide võitluses Napoleon I keisririigi vastu etendas vene rahvas, Vene sõjavägi.

Kuigi rahvaste rahvuslik vabadusliikumine leidis aset mitmes riigis, tõi see ainult Hispaanias kaasa kodanliku revolutsiooni. Prantsuse ülemvõimu vastu peetavat võitlust ei juhtinud kodanlus, vaid feodaal-absolutistlikud valitsused ja kodanlik-aristokraatlik Inglise valitsus, kes pidas silmas omaenda agressiivseid ja reaktsioonilisi eesmärke. Seepärast ei toonud ka Euroopa rahvaste võit Napoleoni üle kaasa kodanlikku revolutsiooni, vaid feodaal-aristokraatliku reaktsiooni Euroopa mandril. Ülemvõim läks kodanlik-aristokraatliku Inglismaa kätte, kes võitluses Prantsusmaaga oli saavutanud ülekaalu merel, asumaades ja kaubanduse alal.

Suure tähtsusega on seisukoht, mida kinnitas kodanliku progressi võitlus feodaal-absolutistliku reaktsiooni vastu Euroopas, et uus, progressiivne kord, kui ta peab revolutsioonilist võitlust vana ühiskondliku korra vastu, on võitmatu. Nii oli näiteks siis, kui feodaal-monarhistlikud valitsused pärast Viini kongressi ühinesid Pühaks Liiduks, et jäädvustada feodaalkorda, mispeale 20-ndate aastate revolutsioonid Euroopas ja Ameerikas andsid feodalismile ja absolutismile uue hoobi. 1830. aastal aga puhkes Prantsusmaal juulirevolutsioon, mis kiirendas revolutsioonilise võitluse arenemist mitmes Euroopa riigis ja 1848.—1849. aasta revolutsiooni ettevalmistamist.

Tsarismi osa rahvusvahelises poliitikas Viini kongressist Krimmi sõjani

Ajavahemikul aastast 1815 kuni Krimmi sõjani oli tsaari-Venemaa Euroopa mandril võimsaimaks suurriigiks. Aastail 1815—1830 tuli kõige suurema jõuga esile tsarismi kui «Euroopa sandarmi», kui Euroopa reaktsiooni peamise kantsi mõju rahvusvahelisele elule. Aastal 1830 õiendas tsarism arveid ülestõusuga Poolas, 1849. aastal aga sooritas tsaari sõjavägi kontrrevolutsioonilise interventsiooni Ungarisse, et toetada Lääne-Euroopa kontrrevolutsiooni.

Euroopa reaktsiooni kantsiks olid ka poolfeodaalne Austria keisririik, junkurlik Preisimaa ja reaktsioonilised jõud teistes

maades. Euroopa reaktsiooni üheks toeks oli ka kodanlik-aristokraatlik Inglismaa. Juba Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajal näitas inglise kodanlus, et ta on töölisliikumise ja kodanlike revolutsioonilis-demokraatlike liikumiste õelaim vaenlane, kuigi ta mõnikord toetas teiste riikide liberaalset kodanlust. Inglise kodanlus tahtis kõnealused liikumised oma mõju alla saada, et ära hoida nendes maades revolutsiooni ja turustada seal oma kaupu.

Iseloomustades Venemaa osa rahvusvahelises poliitikas XIX sajandi esimesel poolel, tuleb märkida, et kuigi tsarismi juures domineeris reaktsiooniline külg, aitas tsarism ka mõningaid Balkani poolsaare rahvaid, kes võitlesid Türgi ikkest vabanemise eest. Serblased said endale Venemaa abiga autonoomia. 1829. aastal aga sai Kreeka sõltumatuse Venemaa võidu tagajärjel Türgi üle.

Veel 30—40-ndail aastail tehti katset taastada Püha Liitu ja ellu viia selle poliitikat. Viimased hoobid Püha Liidu elustamise katsetele andsid 1848. aasta revolutsioon ja Krimmi sõda, mille tagajärjel hakkas nõrgenema tsarismi mõju rahvusvahelisele elule.

Vene rahva, tema eesrindliku kultuuri ja revolutsioonilise liikumise ajalooline tähtsus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel

Silmapaistvaks nähtuseks maailma ajaloo ja vaatluse all oleval uusaja ajaloo perioodil oli vene eesrindliku kultuuri ja revolutsioonilise liikumise tõus, mis oli suunatud isevalitsuse ning pärisorjusliku korra vastu.

Reaktsioonilised kodanlikud ajaloolased ja Lääne publitsistid on sageli püüdnud vene rahvast maailma ajaloost «maha tõmmata» ja näidata, et Venemaa ajaloo mitmekülgne sisu peitub ainult tsarismi kui «Euroopa sandarmi» osas. Vene rahva osatähtsust katsusid vähendada ka Venemaa reaktsioonilised mõisnikud ja kapitalistid.

Hoopis teisiti valgustasid vene rahva osa suured vene teadlased ja kultuuritegelased Lomonossov, Radištšev, Puškin, Herzen, Dobroljubov ja Tšernõševski ning Venemaa mitmesuguste rahvaste paremad esindajad. Tõeliselt kirglike patriootidena kaitsesid nad meie paljurahvuselise kodumaa au ja väärikust ning rikastasid tema kultuuri.

Hoolimata takistustest, mis isevalitsuslik-pärisorjuslik kord ette seadis, hakkas vene rahvas ikka rohkem kasutama loodusrikkusi ja asustas meie kodumaa piirituid avarusi. Vene meistritele ja teadlastele kuulub prioriteet mitme ülitähtsa teadusliku avastuse tegemisel ja uue tehnika kasutuselevõtmisel. Vene maa-

deuurijad ja meresõitjad tegid XVII—XIX sajandil silmapaistvaid geograafilisi avastusi, nad uurisid läbi ja kandsid kaardile tundmatuid alasid maal ja merel. Aastail 1819—1821 toimunud Vene mereekspeditsioon, mida juhtisid F. F. Bellingshausen ja M. P. Lazarev, avastas kuuenda maailmajao Antarktise.

Hoolimata tsarismi mahajäämusest ja tema reaktsioonilistest eesmärkidest teenisid Vene sõjaväes ja laevastikus andekad väejuhid. XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandil kirjutasid Vene sõdurid, madrused ja ohvitserid Suvorovi, Ušakovi, Kutuzovi ja Nahhimovi juhtimisel kuulsusrikkaid lehekülgi sõjakunsti ajalukku.

Vene kodanluse vähene areng viis selleni, et esimesteks revolutsioonilis-demokraatlike ideede väljendajaiks osutusid aadlisoost revolutsionäärid. Vene rahvas andis maailmale suure patrioodi, revolutsionääri ja vabariiklase A. N. Radištševi. Aastail 1789—1790 kutsus Radištšev üles tegema lõppu isevalitsusele ja pärisorjuslikule korrale Venemaal ja mõistis hukka orjapidamist Ameerika Ühendriikides.

1812. aasta isamaasõda Napoleoni sissetungi vastu ja eesrindliku Lääne-Euroopa kodanliku ideoloogia mõju andsid uue tõuke revolutsioonilise liikumise tõusule, mille eesmärgiks oli kaotada isevalitsuse pärisorjuslik ja politseiline rõhumine. Üleskutse vabadusele sai vene kirjanduses kõige tähtsamaks motiiviks, mis saavutas õitsengu Puškini luules, Gribojedovi piitsutavas satiiris, Rõlejevi revolutsioonilistes luuletustes ja lauludes.

Eesrindlike aadlike võitlus Venemaa kodanliku ümberkorraldamise nimel, mida alustas Radištšev, muutus järjest ulatuslikumaks. «1825. aastal nägi Venemaa esmakordselt tsarismivastast revolutsioonilist liikumist . . .»[1] See oli dekabristide ülestõus. Dekabristide väljaastumine sai lüüa, sest et aadlikest revolutsionäärid ei tuginenud rahvaliikumisele. Nad olid kaugel rahvast. Kuid nende ohvrid ei olnud asjatud. «Dekabristid äratasid Herzeni. Herzen arendas revolutsioonilist agitatsiooni.»[2]

Nimetatud kahel aastakümnel kasvas tunduvalt revolutsionääride-raznotšiinetsite osa. Ideeliselt olid nad ees revolutsioonilisest aadliintelligentsist. Kõige silmapaistvam isiksus revolutsionääride-raznotšinetsite hulgas oli kriitik ja tulihingeline patrioot V. G. Belinski, keda V. I. Lenin pidas «raznotšinetsite poolt aadlike täieliku väljatõrjumise eelkäijaks meie vabadusliikumises . . .»[3]

40-ndate aastate lõpul astusid välja petraševskilased, kelle koosseisu kuulusid enamikus intelligendid-raznotšiinetsid, keda vaimustasid utopistliku sotsialismi ideed ja 1848. aasta revolutsioonilised sündmused. 30—40-ndate aastate eesrindlikud tegela-

[1] V. I. Lenin, Ettekanne 1905. aasta revolutsioonist, Teosed, 23. kd., lk. 232.

[2] V. I. Lenin, Herzeni mälestuseks, Teosed, 18. kd., lk. 14—15.

[3] V. I. Lenin, Venemaa töölisajakirjanduse minevikust, Teosed, 20. kd., lk. 219.

sed, eriti aga revolutsionäärid-raznotšiinetsid võitlesid resoluutselt aadliintelligentsi parempoolse tiiva — niinimetatud slavofiilide vastu, kes kutsusid üles tsaarivõimuga kokku leppima. Nad võitlesid samuti kodanlike ja aadlike-liberaalide vastu, kes eitasid vajadust kukutada isevalitsuslik-pärisorjuslik kord revolutsiooni teel ja lootsid, et kodanlikud reformid saavad alguse ülaltpoolt, trooni juurest.

Eesrindlik vene kirjandus ja kunst väljendasid vene rahva progressiivsete, demokraatlike ja revolutsiooniliste jõudude mõtteid. Sellest kõnelevad Puškini ja Gogoli looming, Lermontovi luule ja proosa, Turgenevi esimesed jutustused, Herzeni ilukirjanduslikud teosed ja Nekrassovi luuletused. Samasugused tunded innustasid vene rahvusliku muusika loojat Glinkat. Suured vene kirjanikud, heliloojad ja kunstnikud tõid maailma vaimuellu palju progressiivset, neile kuulub tähtis koht maailma kultuurielus. XIX sajandi 30—40-ndail aastail pääses kriitiline realism vene kirjanduses ja helikunstis kiiremini ja täielikumalt võidule kui Lääne kirjanduses.

Töölisliikumise kasv Läänes. Teadusliku kommunismi ajalooline tähtsus

Juba Prantsuse XVIII sajandi kodanliku revolutsiooni ajal olid töölised kõige resoluutsemad ja julgemad feodaal-absolutistliku korra vaenlased. Sedamööda kuidas tööstusproletariaat kui klass välja kujunes, kasvas ka tema võitlus kodanluse vastu. Esiplaanile kerkis proletariaadi ja kodanluse vaheline uus klassiantagonism.

Esialgu oli proletariaadi protest kodanluse vastu stiihiline, see väljendus organiseerimatutes mässudes ja anarhistlikes väljaastumistes, eeskätt masinate vastu suunatud liikumises ja stiihilistes streikides. Hiljem hakkasid töölised organiseeritult võitlema õiguse eest asutada omaenda ametiühingud. Hoopis kõrgemale tasemele tõusis töölisliikumine siis, kui algasid suured ülestõusud kodanluse vastu, kelle käes oli poliitiline võim. Esimesed iseseisvad proletaarlaste väljaastumised leidsid aset XIX sajandi 30—40-ndail aastail (Lyoni ülestõusud Prantsusmaal, tšartistide liikumine Inglismaal, Sileesia kangrute ülestõus).

Kriitilise utopistliku sotsialismi pooldajad mõistsid teravalt hukka kapitalistlikku korda. Utopistliku sotsialismi ideed soodustasid tööliste klassiteadlikkuse ärkamist, ent utopistliku sotsialismi esindajad hülgasid revolutsioonilised võitlusmeetodid, nad ei mõistnud töölisklassi ajaloolist osa ja ei suutnud välja töötada teaduslikult põhjendatud sotsialismi programmi. Ka utopistliku kommunismi revolutsiooniliste suundade esindajad ei mõistnud proletariaadi ajaloolist osa.

Selleks et proletariaadi võitlus kodanluse vastu oleks edukas, oli vaja jagu saada stiihilisusest töölisliikumises, viia sellesse teadlikkust ja organiseeritust, anda töölisklassile rangelt teaduslik kommunismi teooria ning asutada tõeline proletariaadi partei, kes seda teooriat kaitseks. Selle suure ülesande lahendamiseks oli vaja teostada grandioosne revolutsioon ühiskondliku mõtte, poliitilise ökonoomia ja filosoofia valdkonnas. Kõnealuse revolutsiooni, mille oli ette valmistanud kogu teaduse areng, teostasid Karl Marx ja Friedrich Engels.

XVIII sajandil oli looduse uurimise valdkonnas üksainus arenenud teadus — mehhaanika, seepärast oli XVIII sajandi materialism mehhanistlik. XVIII sajandil seisis teadus hoopis kaugel looduse ja ühiskonna arenemise mõistmisest, seepärast oli XVIII sajandi materialism metafüüsiline. Teadus ei tegelnud üldse looduse ja ühiskonna tunnetamise küsimustega. Füüsika ja loodusteaduse arenemine lõid XIX sajandil pinna mitmesuguste looduses toimuvate liikumiste tundmaõppimiseks. Kanti ja Laplace'i hüpotees Päikesesüsteemi tekkimisest ja geoloogia arenemine andsid hoobi seisukohale, et universum on muutumatu. XIX sajandi esimesel poolel tegeldi juba looma- ja taimeliikide päritolu küsimustega. Kogu teaduse areng andis materjali dialektilise tunnetusmeetodi väljatöötamiseks.

XVIII sajandi algul väljendus mõisnike ja kodanluse filosoofia Hegeli reaktsioonilises ja idealistlikus filosoofias, mille ületamine ning dialektilise ja ajaloolise materialismi loomine oli Marxi ja Engelsi suureks saavutuseks.

Poliitilise ökonoomia valdkonnas töötas kodanlike majandusteadlaste klassikaline koolkond eesotsas Adam Smithi ja David Ricardoga välja hulga tähtsaid seisukohti tööväärtuse teooria valdkonnas, kuid nad ei suutnud neid seisukohti edasi arendada ja teaduslikult põhjendada. Kodanliku poliitilise ökonoomia ületamine ja kapitalismi majandusliku arengu seaduspärasuste avastamine oli samuti marksismi suureks saavutuseks.

K. Marx ja F. Engels tõstsid õpetuse klassivõitlusest kõrgemale astmele. Kodanlike ajaloolaste liberaalne koolkond (Thierry ja Guizot) käsitles kodanluse võitlust aadli vastu kui klassivõitlust, kuid nad ei tunnistanud proletariaadi klassivõitlust ega pidanud vajalikuks tundma õppida talupoegade võitlust feodaalse ekspluateerimise vastu. Marx ja Engels näitasid esimestena proletariaadi ja tema klassivõitluse ülisuurt ajaloolist tähtsust ja esitasid proletariaadi diktatuuri idee. Töötades kriitiliselt läbi kõik parima, mis teoreetiline mõtlemine ja revolutsiooni praktika olid andnud, teostasid Marx ja Engels põhjaliku pöörde ühiskonnateaduste ja töölisliikumise valdkonnas.

Ühiskonna arenguseaduste avastamine Marxi ja Engelsi poolt oli teaduse suureks saavutuseks. Marx ja Engels põhjendasid teaduslikult, et kommunismi võit on paratamatu ning et tee kommu-

nismi juurde kulgeb proletariaadi klassivõitluse edasise arengu, sotsialistliku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri kaudu. Marx ja Engels olid rahvusvahelise proletariaadi partei — Kommunistide Liidu asutajateks ja selle innustajateks. Teadusliku kommunismi ja Kommunistide Liidu loomisega rajati ideelised ja organisatsioonilised eeldused töölisklassi muutmisele teadlikuks revolutsiooniliseks jõuks ja valmistati ette proletariaadi poliitilise organisatsiooni eraldumist kodanlikest demokraatidest. Marksismi ideed said ühiskonna progressi võimsaks jõuks, proletariaadi teoreetiliseks relvaks ja töölisklassi poliitiliste huvide teaduslikuks väljenduseks.

Marksismi rajajad proletariaadi taktikast 1848.—1849. aasta revolutsioonides

Marksismi abiga oli võimalik välja töötada proletariaadi teaduslikult põhjendatud taktika kodanlikes revolutsioonides. Hoolimata kapitalistliku korra ekspluataatorlikust olemusest, peab proletariaat väga tähtsaks seda, missugust teed mööda toimub üleminek feodalismilt kapitalismile ja milline on kodanliku revolutsiooni tulemus.

Kui kodanliku revolutsiooni ei viida lõpule, siis kannatavad töölisklass ja talurahvas üheaegselt nii feodaalse rõhumise kui ka kapitalistliku ekspluateerimise all. Just seepärast võitlesid marksismi rajajad kodanlik-demokraatliku revolutsiooni lõpuleviimise eest ja õpetasid proletariaadile, et ta peab talurahvast ning teisi demokraatlikke jõude juhtima. «Kommunistliku partei manifestis» ütlevad Marx ja Engels, et proletariaat peab toetama kõiki pahempoolseid revolutsioonilisi ja demokraatlikke jõudusid, kes saavad kodanlik-demokraatlikku revolutsiooni edasi viia. Ühtlasi aga kritiseerisid K. Marx ja F. Engels revolutsiooniliste ja demokraatlike kodanlike ringkondade kõikuvust, paljastasid liberaalse kodanluse reetlikkust ja argust, kes võitles liidu loomise eest feodaal-monarhistliku kontrrevolutsiooniga. Marx ja Engels võitlesid 1848. aastal rahva diktatuuri eest, mõistes rahva all demokraatlikku kodanlust, talupoegi ja töölisi. Marx ja Engels tõstsid esiplaanile kogu rahva, kelle vasakul tiival seisis proletariaat kui revolutsiooni kõige eesrindlikum jõud, löögijõud.

1848.—1849. aasta revolutsioonide tulemused

Juba 1848.—1849. aasta revolutsioonide eelõhtul muutus töölisklass kodanlusele kardetavaks jõuks. Kodanlus, kes kaitses töölisklassi eest oma vara, ei suutnud 1848. aastal enam täita töölisklassi hegemooni osa kodanlikus revolutsioonis ja hakkas juba pärast töölisklassi esimesi väljaastumisi otsima reaktsiooniga

sobingut. Proletariaat ei olnud veel küps, sest et tööstuslik pööre Euroopa mandril ei olnud kaugeltki lõpule jõudnud. Seepärast käis 1848. aasta revolutsioon peaaegu kõikides maades alla. Kuid Pariisis tähistas 1848. aasta revolutsiooni tööliste juuniülestõus, mis oli esimene suur kodusõda kodanluse ja proletariaadi vahel. Juuniülestõusul oli maailmaajalooline tähtsus.

Liberaalse kodanluse reetlikkuse ja proletariaadi ebaküpsuse tõttu jäid 1848. aasta revolutsioonid lõpule viimata ja nad said lüüa. See oli aeg, kui «kodanliku demokraatia revolutsioonilisus oli juba suremas (Euroopas), sotsialistliku proletariaadi revolutsioonilisus aga ei olnud veel küps».[1] Saksamaal ja paljurahvuselises Austria keisririigis langes 1848. aastal liberaalse kodanluse argus ja sobing feodaalse monarhia kontrrevolutsiooniga kokku kodanluse sooviga agressioone teostada ja rahvaid orjastada. See nõrgestas veelgi enam revolutsioonilisi jõude ja aitas kaasa revolutsiooni lüüasaamisele. Väikekodanlike demokraatide kõikumine ja järjekindlusetus, nende reetlikkus proletariaadi suhtes aitasid revolutsiooni lüüasaamisele samuti kaasa.

Üheks tähtsamaks põhjuseks, mispärast 1848. aasta revolutsioone ei viidud lõpule ja nad said lüüa, oli liberaalse kodanluse reetmine talurahva suhtes ja proletariaadi ning talupoegade liidu puudumine. Nagu 1848. aasta kodanlik-demokraatlikes revolutsioonides, nii seisis ka 1871. aasta proletaarse revolutsiooni ajal Prantsusmaal talurahvas kodanluse poolel. Selle põhjuseks oli asjaolu, et Läänes sai talurahvas maa kodanluse käest, kelle juhtimisel ta vabanes ka feodaalikkest, XIX sajandi keskpaigas aga kerkis talurahva hulgas esile külakodanluse mõjurikas ladvik, kes oli omamoodi lüliks talurahva ja linna suurkapitali vahel ning kinnistas sellega pikaks ajaks kodanluse hegemoonia talurahva üle.

Sellest faktist, et talurahvas oli aastal 1848 ja 1871 kodanluse poolel, püüdsid oportunistid teha järelduse, et talurahvas on reaktsiooniline, et töölisklassi ja talurahva liit ei ole võimalik. V. I. Lenin tõestas, et see järeldus on vale ja et proletariaat peab taotlema liitu talurahvaga.

1848. aasta revolutsioonide kogemuste põhjal tegid Marx ja Engels järelduse, et kodanlus, kes tunneb hirmu proletariaadi ees, ei ole suuteline kodanlik-demokraatlikku revolutsiooni juhtima. Aastal 1850 püstitas Marx veelgi järsemalt küsimuse proletariaadi kui revolutsiooni löögijõu ja liikumapaneva jõu osatähtsusest ja esitas seisukoha permanentsest revolutsioonist, s. t. üleminekust kodanlik-demokraatlikelt ümberkorraldustelt proletariaadi nõudmiste täitmisele.

1848. aasta revolutsiooni kogemustest ja sellele järgnenud Louis Napoleoni bonapartistliku diktatuuri kehtestamisest Prant-

[1] V. I. Lenin, Herzeni mälestuseks, Teosed, 18. kd., lk. 10.

susmaal tegi K. Marx järelduse, et proletariaadi ülesandeks revolutsioonis ei ole kodanluse riigi parandamine, vaid selle lõhkumine, «purustamine» ja selle asendamine uue, töölisklassi riigiga — proletariaadi diktatuuriga. Selle küsimuse edasine väljatöötamine kuulub V. I. Leninile.

1848.—1849. aasta revolutsioonide ajaloolised kogemused kinnitasid teadusliku kommunismi teooria õigsust ja soodustasid selle edasist arengut. Ühtlasi andsid 1848.—1849. aastate sündmused hävitava löögi utopistlikule sotsialismile ja Lääne väikekodanlikele demokraatide illusioonidele. Kodanluse ja proletariaadi vahelise klassivõitluse arenemise tagajärjel süvenes veelgi enam lõhe proletariaadi liikumise ja kodanlik-demokraatliku liikumise vahel. Viimane taotles ainult tööstusliku pöörde lõpuleviimist ning kapitalismi arengu kiirendamist mitmes Euroopa riigis ja Ameerika Ühendriikides.

Tööstuskapitalismi areng XIX sajandi 50—60-ndail aastail

50—60-ndail aastail tegi tööstuskapitalism — vaba konkurentsi kapitalism — võrdlemisi suure sammu edasi, kuid ühtlasi tulid kapitalistliku ühiskonna vastuolud hoopis jõulisemalt esile. Kapitalistlik ekspluateerimine, kapitalistide rikastumine ja järjest kasvav proletariaadi suhteline ja absoluutne vaesumine väljendasid kõige selgemini kapitalistliku progressi piiratust. Töölisklassi vaesumine, töötute reservarmee kasv, järjest suurenev talurahva ekspluateerimine suurkapitali poolt oli esile kutsutud kapitalismi seaduspärasuste, eeskätt aga Marxi poolt avastatud lisaväärtuse seaduse toimel.

Suurtööstuse tormilise kasvuga käis kaasas eesrindlikes maades kapitali ja tootmise kiire kontsentratsioon, käsitööliste järkjärguline laostumine ja väiketootjate väljatõrjumine. Arenenumad kapitalistlikud maad rikastusid mahajäänud maade ja asumaade ekspluateerimise arvel.

XIX sajandi 50—60-ndail aastail hakkas eesrindlikes maades kapitalismi areng tõusvas joones, kapitalismi võidu ja kindlustumise ajajärk lõpule jõudma.

Sõjad ning kodanlik-rahvuslikud liikumised 50—60-ndail aastail

Lühiajaline reaktsiooni periood pärast 1848.—1849. aasta revolutsioonide lüüasaamist asendus juba 1857. aastal kodanlik-rahvusliku liikumise ja töölisliikumise uue hoogustumisega. V. I. Lenin märkis, et Lääne-Euroopas olid kodanlik-rahvuslikud liikumised «ajaloolise protsessi objektiivseks sisuks».[1] Nende

[1] V. I. Lenin, Võõra lipu all, Teosed, 21. kd., lk. 127.

sõdade ja rahvusliku ühinemise protsessiga Itaalias ja Saksamaal hävitati lõplikult Euroopa riikides suhete süsteem, mis oli loodud Viini kongressil. Pärast lüüasaamist Krimmi sõjas hakkas tsarismi mõju rahvusvahelisele elule nõrgenema, selle asemel aga tugevnesid mitmekordselt Suurbritannia ja Napoleon III keisririigi positsioonid.

Andes hinnangu tolle aja sõdadele, kirjutas V. I. Lenin, et «peamiseks klassiks, kes siis, nende sõdade ajal ja neist sõdadest osa võttes, sammus mööda tõusujoont ja kes ainuüksi võis ülekaaluka jõuga välja astuda feodaal-absolutistlike institutsioonide vastu, oli kodanlus»[1]. Kuigi kapitalistlik progress oli suhteline ja piiratud, sammus kodanlus tol ajal tõusuteed ja ajastu üldiseks jooneks «oli just kodanluse progressiivsus»[2], aga «peamiseks tõukejõuks oli kodanluse liikumine feodaal-absolutistlike jõudude vastu»[3].

Kodanlike rahvuste ja rahvusriikide kujunemise protsess Lääne-Euroopas jõudis 1871. aastal lõpule. Inglise kodanlus ja landlordid aga rõhusid endiselt iirlasi. Ida-Euroopas, kus asusid endised paljurahvuselised riigid, säilis ka rahvuslik ning rassiline rõhumine. Nagu tsaari-Venemaa, oli ka Austria-Ungari «rahvaste vangla». Saksamaal preisistati vägivaldselt poolakaid. Poola mõisnikud rõhusid ukraina talupoegi, ungari mõisnikud aga serbia, rumeenia, slovaki ja teistest rahvustest talupoegi.

Marksismi-leninismi klassikud märkisid, et tööliskIass peab määrama oma suhtumise kodanlik-rahvuslikku liikumisse, lähtudes proletariaadi klassivõitluse arenguperspektiividest ja konkreetsest ajaloolisest olukorrast. Lähtudes töölisklassi ja töölisliikumise huvidest, võitlesid K. Marx ja F. Engels selle nimel, et Itaalia ja Saksamaa ühendataks revolutsioonilis-demokraatlikul teel ja et nendest riikidest saaksid ühtsed demokraatlikud vabariigid.

Kodanlikud revolutsioonid ja kodanlik-rahvuslikud liikumised ei suutnud rahvuslikku rõhumist täielikult hävitada. Rahvusliku rõhumise hävitab täielikult ainult sotsialistlik revolutsioon.

Riigikorras tehtud muudatuste tagajärjed. Kodanliku parlamentarismi piiratus

Kapitalismi võidu ja kindlustumise ajajärgul tegid kodanlikud parlamendid arenenumates maades suure sammu edasi. Paljudes riikides asendus absolutistlik monarhia vabariikliku korraga või konstitutsioonilise monarhiaga. Kodanlike poliitiliste vabaduste

[1] V. I. Lenin, Millisest pärandist me loobume, Teosed, 2. kd., lk. 452.
[2] V. I. Lenin, Sealsamas, lk. 123.
[3] V. I. Lenin, Sealsamas.

ja parlamentliku korra ajal oli väikekodanlusel, proletariaadil ja talurahval kergem oma huvide kaitseks välja astuda ajakirjanduse veergudel ja koosolekuid korraldada. See kaitses mõningal määral politsei, kohtu ja ametnike omavoli eest. Sel juhul, kui parlamenti õnnestus valida tööliste esindaja, paljastati parlamendi kõnetoolist valitsevate klasside poliitikat, nagu tegid A. Bebel ja W. Liebknecht Põhja-Saksamaa Riigipäeva istungitel.

Võrreldes feodaalse ja absolutistliku monarhiaga oli kodanlik parlamentarism suureks sammuks edasi. See andis töölisklassile suuremaid võimalusi organiseerida ja tugevdada oma jõudusid, kuid mitte niisugusel määral, et see oleks kodanluse võimule ohtlikuks muutunud. Seejuures sõltus kodanliku demokratismi aste sellest, kui palju rahvahulgad olid suutnud liberaalselt kodanluselt järeleandmisi välja nõutada. Äraostmise, hirmutamise, rahva poliitilise teadlikkuse tumestamise, müüdava kodanliku trükisõna, religiooni ja koolide abiga püüdis kodanlus igal viisil oma võimu kindlustada. Kui kõnealustest abinõudest ei piisanud, siis lasti käiku repressioonid, kaotati niinimetatud kodanlikud vabadused, anti välja erakorralised seadused, seati sisse sõjaseisukord jne.

Kodanlike revolutsioonide ja poliitiliste reformide käigus aastail 1789—1870 tugevdati järjest kodanluse riigivõimuorganeid, kes kindlustasid kodanluse võimu töölisklassi üle ja teenisid kodanluse vallutuspoliitika, eriti aga koloniaalpoliitika eesmärke.

Inglismaal kujunes välja kahe partei süsteem, s. t. maad valitsesid kordamööda konservatiivide ja liberaalide partei. Kahe partei süsteem oli kodanluse käes rahvahulkade petmise abinõuks. Ameerika Ühendriikides likvideeris kodusõda orjapidajate poliitilise võimu ja lõi eeldused selleks, et Ameerika Ühendriikidest kujuneb unitaarne kodanlik vabariik kahe partei süsteemiga.

Prantsuse kodanlus kasutas oma võimu kindlustamiseks proletariaadi ja talurahva üle teist korda bonapartistlikku diktatuuri, Napoleon III ajal oli riigivõim kodanluse ülemkihi poliitiliste huvide teenistuses. Selle tulemusel hakkasid talurahva ja mahajäänud tööliste illusioonid monarhia taastamisele 60-ndate aastate lõpul tõsiselt kõikuma. Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja Prantsusmaal väljendus kodanluse poliitiline võim kõige puhtamal kujul ja otseselt, Preisimaal aga oli võim endiselt mõisnike ja junkrute käes, seal säilis ka reaktsiooniline kolmeastmeline (kolmeklassiline) valimissüsteem.

Itaalias ja Rootsis oli suurkodanlusel riigiasjadele suur mõju, kuigi võimul olid mõisnikud, muide, juba suurel määral kodanlustunud mõisnikud. Venemaal 60-ndail aastal teostatud reformid olid sammuks edasi pärisorjusliku monarhia muutumisel kodanlikuks monarhiaks (isevalitsus ja mõisnike maavaldus jäid püsima). Šveits oli kodanluse ja suurtalunike vabariik. Teistes Euroopa riikides jäi püsima mõisnike ja kodanluse valitsus või kodanlik monarhia.

Kapitalistlike riikide vallutus- ja koloniaalpoliitika ning selle tulemused

Kapitalismi võit feodalismi üle tõi kaasa kapitalistlikult enamarenenud maade enneolematu koloniaalagressiooni ja orjastatud rahvaste intensiivse rõhumise.

Tol ajal tegid Suurbritannia ja Prantsusmaa kõige suuremaid koloniaalvallutusi. XIX sajandi keskpaigas viisid Inglise kolonisaatorid India vallutamise põhiliselt lõpule. India langemine Suurbritannia võimu alla tõi Indiale lugematuid kannatusi. Maksude ja mitteekvivalentse kaubanduse abil pumpasid inglastest vallutajad Indiast tohutuid sissetulekuid ja pidurdasid tootlike jõudude arengut Indias. Kohalikule kodutööndusele andsid löögi inglise vabrikukaubad. India iseseisvat kapitalistlikku arengut aga pidurdas inglastest orjastajate rõhumine. Oopiumisõjaga pandi alus Hiina orjastamisele.

Pärast Krimmi sõda asus Lääne-Euroopa kodanlus, eriti aga Inglismaa kodanlus, teostama uuesti laiahaardelist vallutus- ja koloniaalpoliitikat. Inglismaa surus maha suure vabadusliikumise Indias, ühes Prantsusmaa ja Ameerika Ühendriikidega surus Inglismaa maha suure talurahvasõja — taipingide ülestõusu Hiinas. Inglismaa, kes püüdis vallutada Türgi territooriumi, ässitas Türgit Venemaa kallale ja aitas igati kaasa julma Türgi ikke püsimisele Balkani poolsaare rahvaste üle.

Inglise ja prantsuse kodanlus haaras enda kätte Lähis- ja Kesk-Ida turu. Prantsuse koloniaalagressioon oli kõige suurem Põhja-Aafrikas ja Indo-Hiinas, kus inglastest ja prantslastest kolonisaatorite vahel puhkes äge võitlus.

Ameerika Ühendriigid olid kaua aega Euroopa kodanlusest majanduslikus sõltuvuses, kuid Läänepoolkeral teostasid Ameerika Ühendriigid ise ulatuslikult agressioonipoliitikat ja olid 60-ndail aastail enda kätte haaranud tohutu suure territooriumi kuni Vaikse ookeani rannikuni. Ameerika Ühendriigid püüdsid nõrgestada Inglise mõju Ameerikas, nad püüdsid Inglismaad Kesk-Ameerikast välja tõrjuda ja Inglise positsioone Kanadas nõrgestada. Ameerika Ühendriikide agressiivset ekspansioonipoliitikat Ameerika mandril õigustas kurikuulus Monroe doktriin. Ameeriklastest kolonisaatorid võtsid mitte ainult aktiivselt osa Hiina orjastamisest, vaid nad surusid ka Jaapanile ähvardustega peale ebavõrdsed lepingud. Ameeriklastest salakaubavedajad ja salakütid laastasid Vaikse ookeani rannikul Venemaale kuuluvat ala ja alistasid oma mõjule Havai saared. Ostnud aastal 1867 tsaarivalitsuselt Alaska ja Aleuudi saared, muutsid Ameerika Ühendriigid need saared oma ekspansiooni laiendamise baasiks. Nende piirkondade elanikud olid määratud väljasuremisele.

Hollandi kodanlus jätkas Indoneesia rahvaste allaheitmist ja nende julma rõhumist. Suured koloniaalvaldused kuulusid endi-

selt Hispaaniale. Itaalia ja Saksamaa, kus rahvuslik ühinemine toimus alles ajavahemikul 1789—1870, ei suutnud veel mingisuguseid koloniaalvallutusi ette võtta.

Koloniaalike pidurdas orjastatud rahvaste tootlike jõudude arengut ja soodustas feodaalsete ekspluateerimismeetodite säilimist asumaades. Idamaade ilmumine maailmaturule ja nende feodaalse suletuse likvideerimine oli üldiselt progressiivne nähtus, ent kapitalismi tingimustes kulges see mööda koloniaalse röövimise ja orjastamise piinarikast teed.

Mõnel asumaal hävitati täielikult kohalikud elanikud või tõrjuti halvematele maadele. Niisugust tüüpi asumaale on iseloomulik, et asumaa territoorium asustatakse kolonisaatoritega ja see muudetakse emamaa osaks. Niiviisi asustati Ameerika Ühendriikide, Austraalia ja Kanada põhjapoolsed maad. Teistsugust tüüpi asumaad olid Briti Ida-India, Prantsuse valdused Indo-Hiinas jne., nendes kolooniates elasid põhiliselt kohalikud elanikud, keda uustulnukad-vallutajad halastamatult ekspluateerisid. Mõned asumaad, näiteks Lõuna-Aafrika, olid segatüüpi asumaad.

Aasias oli Inglismaa peamiseks võistlejaks tsaari-Venemaa. Venemaa koloniaalvallutused Kaukaasias, Taga-Kaukaasia, Kesk-Aasia, Kaug-Ida piirkondade liidendamine Venemaaga tõi kaasa kohalike rahvaste rõhumise. Tuleb toonitada, et nendel vallutustel oli progressiivne tagajärg: vene revolutsioonilise liikumise mõju tungis ka uutesse piirkondadesse.

Vene revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia tegevuse ajalooline tähtsus

50—60-ndail aastail toimus vene revolutsioonilis-demokraatliku mõtte ja demokraatlike jõudude enneolematu areng Venemaal. 50-ndail aastail paljastas A. I. Herzen nii tsarismi kui ka Lääne-Euroopa kodanlust, kes reetis 1848. aasta revolutsiooni.

Vene revolutsioonilised demokraadid võitlesid isevalitsusliku pärisorjusliku korra vastu, nad kaitsesid «rahvamasside, peamiselt talurahva»[1] huve.

Lomonossov ja Radištšev panid juba XVIII sajandil aluse filosoofilise materialismi arenemisele Venemaal; Herzen ja Tšernõševski jätkasid seda XIX sajandi keskel. Töötades kriitiliselt läbi Lääne-Euroopa marksismimeelse filosoofia saavutused, jõudis Tšernõševski kaugemale Feuerbachi kaemuslikust materialismist. Ta mõistis dialektilise materialismi tähtsust ja pidas materialistlikku filosoofiat efektiivseks vahendiks võitluses isevalitsuse ja pärisorjuse vastu, võitluses, mida peeti revolutsioonilis-demokraatlike ideaalide nimel.

[1] V. I. Lenin, Millisest pärandist me loobume, Teosed, 2. kd., lk. 452.

Vene suurte revolutsiooniliste demokraatide võitlus mõisnike ja liberaalse kodanluse vastu, nende materialistlik, revolutsiooniline maailmavaade, revolutsiooniline patriotism, rahvusliku ning rassilise rõhumise hukkamõistmine nende poolt näitab, et nad olid järjekindlamad kui Lääne-Euroopa kodanlikud demokraadid 40—60-ndail aastail, kõnelemata juba Lääne ametlikust teadusest. F. Engels kirjutas, et ajalooline ja kriitiline koolkond vene kirjanduses «seisab lõpmata kõrgemal sellest, mis ametlik ajalooteadus on loonud Saksamaal ja Prantsusmaal»[1].

Vene revolutsiooniliste demokraatide maailmavaate aluseks olid vene rahva, eeskätt talurahva revolutsioonilised püüdlused. Läänes aga avaldas kodanlikele demokraatidele mõju see asjaolu, et Lääne-Euroopa kodanlus ei olnud enam revolutsiooniline klass ja et talurahvas oli Läänes 1848. aastal olnud kodanluse reserviks.

Vene revolutsiooniliste demokraatide tegevus ja vene revolutsioonilise liikumise käik näitab, et peale reaktsioonilise Venemaa eksisteeris ka revolutsiooniline Venemaa.

50—60-ndail aastail oli Venemaal endiselt revolutsiooniliste jõudude peamiseks allikaks talurahvas, kes aga oma killustatuse ja harimatuse tõttu ei suutnud revolutsiooni juhtida. Revolutsiooni juhiks ei saanud olla ka vene kodanlus, kes kasutas nii feodaalseid kui ka kapitalistlikke ekspluateerimismeetodeid ja kartis talupoegade ülestõusu.

Marksismi levik ja töölisliikumiste kasv Läänes XIX sajandi 50—60-ndail aastail

Marxi ja Engelsi poolt teadusliku kommunismi loomine ja 1848. aasta revolutsiooni kogemused andsid marksieelse sotsialismi kõigile vooludele otsustava hoobi. Proletaarne liikumine lõi end lühikese ajaga kodanlik-demokraatlikust liikumisest lahti. Kõige suurem edu oli töölisliikumisel ja marksismi levikul nendes Lääne-Euroopa maades, kus tööstuslik pööre oli juba lõpule jõudnud või lõpule jõudmas ja kus kapitalistliku ühiskonna vastuolud olid tol ajal väga suured.

1864. aastal asutati Esimene Internatsionaal. 1869. aastal asutati Saksa Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei. Võitluses kodanliku poliitilise ökonoomia, prudonismi, bakuuninlaste ja blankismi vastu marksism arenes ja saavutas võite.

Kõige rohkearvulisem ja organiseeritum oli Inglismaa proletariaat, kuid juba 50—60-ndail aastail tekkis inglise töölisklassi hulgas «töölisaristokraatia» ja kasvas oportunism. Kasutades asu-

[1] Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями, lk. 277.

maade ja kogu maailma kaubanduslikust ekspluateerimisest saadud ülikasumeid, lõhestas inglise kodanlus töölisklassi, ta ostis ära töölisklassi kõrge kvalifikatsiooniga ladviku, kes aitas kodanlusel pidurdada revolutsioonilise liikumise arengut. See asjaolu ja inglise kodanluse poolt juba ammu selgeksõpitud poliitilised kompromissid viisid selleni, et Inglismaa töölisklass ei suutnud asuda maailma revolutsioonilise liikumise etteotsa. Hoolimata kodanluse riigivõimuorganite suhtelisest nõrkusest, bürokratismi ja sõjalise kliki puudumisest ja sellest tulenevast võimalusest töölisklassile haarata XIX sajandi 70-ndail aastail (enne imperialismi ajajärku) võim enda kätte, ei olnud inglise proletariaat selle ülesande täitmiseks ette valmistatud.

Hoolimata sellest, et ka Ameerika Ühendriikide töölisklassil oli 70-ndail aastail võimalik võim rahulikul teel enda kätte võtta, oli töölisklass ebaküps ja organiseerimata. Vabade maade tõttu Läänes oli ka kõige kehvemal töölisel võimalik saada farmeriks. Selle tagajärjel kujunes Ameerika Ühendriikides välja võrdlemisi kõrge palgamäär. Ameerika Ühendriikide kodanlus kasutas oma huvides töötajatevahelist rahvuslikku ja rassilist vihavaenu, et neid kapitalistliku ekspluateerimise vastu peetavast klassivõitlusest kõrvale juhtida ja rassivaenu mürgiga mürgitada. Ka Ameerika Ühendriikide proletariaat ei suutnud oma ebaküpsuse ja ideoloogilise mahajäämuse tõttu asuda maailma töölisliikumise etteotsa.

Hoopis jõulisemalt arenes töölisliikumine Saksamaal, kus marksism 60-ndail aastail oli kõige rohkem levinud. Kuid Saksamaa ühendamine viidi lõpule alles 1871. aastal, töölisliikumine oli Saksamaal enne seda killustatud ja eeldused saksa proletariaadi jõudude ühendamiseks üldrahvalikus ulatuses ei olnud veel välja kujunenud.

Töölisklassi võitlus oli kõige pinevam 60-ndail aastail Prantsusmaal, kus tol ajal asus maailma revolutsioonilise liikumise keskus. Vastuolud töö ja kapitali vahel väljendusid sel ajal Prantsusmaal hoopis selgemini kui teistes riikides. Prantsusmaal olid siis juba olemas eeldused esimese proletaarse revolutsiooni läbiviimiseks. Pariisi Kommuun aastal 1871 on läinud ajalukku kui esimene katse kehtestada proletariaadi diktatuuri.

Prantsuse-Preisi sõja ja Pariisi Kommuuniga algas kapitalismi languse ajajärk.

ISIKUNIMEDE REGISTER

Adams, John — 176, 336
Adams, Samuel — 176
Albert (Martin) Alexander — 386, 387, 394, 395
Aleksander I — 73, 79, 81, 85, 87, 94, 181, 185, 309, 312
Aleksander Gika — 167
Aleksander Karageorgjevitš — 306, 307, 565, 566
Aleksander II — 580, 634, 636, 637, 644, 659
Alfieri — 131
Alfons, Hispaania prints, hiljem kuningas Alfons XII Bourbon — 592, 595
Allan — 489
Alpuente, Romero — 237
Alves, Castro — 624
Amadeo, Itaalia prints, hiljem Hispaania kuningas — 592, 593
Ampère, A. M. — 684
Angelkovitš, Kotši — 161
Anossov, P. P. (1797—1851) — 670
Applegarth — 489, 490, 492, 497
Aprilov, V. — 302
Apteker — 620
Argand, J. — 678
Argueles, Augustin — 144
Argueles, Canga — 144
Armellini — 457
Arndt, Ernst-Moriz — 115
Arnold, Emanuel — 285
Asaki, G. — 168
Atanassov, Veltšo — 300
Avrial — 510

Babeuf, François Noël — 19, 62—64, 66, 67, 226, 275
Bach — 548
Bacsány — 125
Baer, K. M. — 687
Bagration, P. I. — 87, 88, 164
Bailly — 22
Bakunin, Mihhail — 434, 539, 599, 659—663
Balaio — 623
Bălcescu, Nicolae — 313, 314, 447, 448, 478
Bandierad (vennad) — 259
Barbès — 394, 395
Barclay de Tolly — 87
Barère — 54
Barlow, P. — 668
Barnave — 10, 22
Barras — 54, 61
Barrot, Odilon — 232, 400
Barthélemy — 396
Bazaine, Prantsuse marssal — 508
Batthyány, Lajos — 438, 440, 442, 542
Bauer, Bruno — 272, 370, 373, 416
Bauer, Edgar — 371
Bearro, A. — 178
Bebel, August — 526, 527, 652, 658, 709
Becker, Julius — 271, 430, 652, 653
Beecher-Stowe, H. — 606
Beethoven, Ludwig van — 109
Beketov, N. N. — 670, 686
Belinski, V. G. — 273, 284, 375, 702
Bell, T. — 665
Bellingshausen, F. F. — 702
Bem, Joseph — 429, 430, 446, 447, 466
Benedetti — 523
Bentham — 192
Béranger — 212, 348
Bernadotte — 68
Bernoni, Peter — 302
Berzelius, J. (1779—1848) — 685
Berthier, Pierre — 669
Berthollet, C. L. (1748—1821) — 46, 664, 684, 686
Berton — 208
Bessemer, Henry (1813—1898) — 669, 676
Bibescu, Georgi — 478
Billaud-Varenne — 44, 60
Bismarck, Otto — 509, 510, 519, 520, 522—526, 549, 638, 641—645, 652
Blanc, Louis — 228, 386, 387, 392, 419, 476, 508
Blanqui, Augustin — 224, 227, 388, 394, 395

Blaznavac — 569
Blum, Robert — 429, 430
Bodin — 512
Bolivar, Simon — 248, 249
Bolyai, Janos (1802—1860) — 679
Bonaparte, Jerôme — 80, 92, 112
Bonaparte, Joseph — 79, 81, 135, 141—143
Bonaparte, Lucien — 68
Bonaparte, Pierre — 513
Bonneville, Nicolas — 19
Booth — 616
Born, Stephan — 409, 419
Bošak — 447
Botev, Hristo — 302
Bouchotte — 49
Bougeart — 513
Boulton — 665
Bourbonid — 20, 60, 61, 65, 67, 73, 127, 134—136, 181, 184, 205, 206, 208, 212, 215, 225, 234, 240, 249, 252, 254, 341, 347, 352, 394, 400, 449, 450, 455, 460, 531, 535—537
Boyle, Robert — 685
Brandenburg — 411
Branicki — 151
Brenton — 209
Brion — 511
Brisbane, A. — 338
Brissot — 22, 24, 33
Brown, John — 340, 608
Brunetti, Angelio (Ciceruacchio) — 261
Bryant, William — 173
Bukalovič, Lika — 572
Bunsen, R. — 668, 679
Buonarroti, Philippe — 64, 132, 137
Burke, Edmund — 99
Burns, Robert — 97
Burzinski, Wanczinek — 153
Butlerov, A. M. — 685, 686
Börne, Ludwig (1786—1837) — 267, 272, 371
Büchner, Georg — 270
Byron — 348, 350

Cabet, E. — 226—228, 231, 338, 395, 605
Cabrera — 243
Calhoun, John — 338
Camelina — 651
Camphausen — 276, 408, 520
Caneca, F. — 623
Canning, George — 193, 348, 349
Capo D'Istrias — 309
Captalier, J. A. K. — 671
Carnegie'd — 618
Carnot, Lazare — 42, 46, 47, 77
Carnot, Hippolityte — 402
Carnot, S. — 683
Carol I — 575
Castaniosa — 142
Castelreagh — 181, 182, 189, 190, 193
Cazalès — 10
Cattaneo, Carlo — 451, 454, 537
Cauchy — 678
Cavaignac — 394, 396—399
Cavour, Camillo Benso — 528—531, 533, 535, 537, 538, 633, 637
Chabot — 24
Chalier — 42
Charles, Jacques (1746—1823) — 674
Charles X — 210, 214—216, 352, 400
Chassepot — 676
Chateaubriand — 211
Chaumette, Pierre Caspar — 21, 30, 32, 37, 41, 43, 44, 48—50, 52, 53, 71
Chleborad, Fr. L. — 555
Chloska — 123
Chopin, Frédéric — 295
Chrisan — 123
Cintana — 144
Claire — 43
Clausius, Rudolf (1822—1888) — 683
Clay, Henry — 339
Clèment, Joseph (1779—1844) — 666
Clermont-Tonnerre — 10
Cobbet, William — 190
Cobden, Richard — 198
Colding, Ludwig August (1815—1888) — 682
Colt — 667
Condé — 20
Condorcet — 18
Considèrant, Victor — 227
Constant, Benjamin — 211
Cook, W. F. — 674
Cooper, Fenimore — 173
Cordav, Charlotte — 42
Cort, H. — 665
Coulomb, Charles Augustin (1736—1806) — 681
Coulson, Edwin — 489
Courier, Paul Louis — 212
Couthon — 42, 45, 55, 56
Cowper, Edward Alfred (1819—1893) — 669
Cremer — 491, 497, 651, 656
Crispi — 536, 537
Czartoryski, Adam — 295
Czyński, J. 292
Cuvier, G. (1769—1832) — 687, 688

Daguerre, L. J. — 675
Dalhousie, India kindralkuberner — 485
Dalton, John (1766—1844) — 685
Danielli — 668

Danilo Stankov, Tšernogooria vürst — 570, 571
Danton — 18, 31, 36, 41, 49, 52, 53, 105
Darthé — 63
Darwin, Charles (1802—1882) — 687, 688
D'Azeglio, Massimo — 460
D'Atrois (vt. Charles X)
Davis, D. — 609
Davout — 79
Davy, Humphry (1778—1829) — 682, 683
Deák, Ferenc — 549, 550
Deasy — 496
De Beauharnais, Eugène — 135
De Bonald — 210
De Breteuil — 6
Decaen — 72
Decazes — 207
Defer — 396
De Geer, Louis — 600
De Girándin — 232
D'Eglantine, Fabre — 18, 49
De la Roza, Martinez — 144, 237, 238
Delescluze — 512, 513
De Lisle, Rouget — 28
Del Riego, Rafael — 235, 236, 239, 240
De Maistre, Josephe — 210
Dembowski, Edward (1822—1846) — 296, 297
Deminski, G. — 466
De Miranda, Francesco — 246, 248
Demokritos — 366
Depretis — 536, 537
Derby — 493
Dernberg — 115
Descartes — 678, 685
Desmoulins, Camille — 18, 49, 52
Desteract — 396
Dézamy, Theodore — 226, 227, 231
D'Hebrois, Collot — 44, 54, 60
Disraeli, Benjamin (1804—1881) — 493
Dobroljubov — 701
Doheni — 495
Dolivier, Pierre — 26
Dombrovski, Jan Hendrik — 155
Dombrowski, Jaroslav — 581, 582
Don Carlos — 240, 355
D'Orbigny, A. D. — 687
Dorr — 337
Douglass, Frederick — 340, 606, 613
Dreyse, Nicolaus — 676
Dubois — 620
Ducos, Roger — 68
Dufourny — 19
Dughet — 605
Dumouriez — 31, 34, 35
Dupont — 22, 142, 386, 510, 650
Eichhorn — 277
Elchler — 521
El Empasinando — 144
Emmet, Robert — 106
Engels, Friedrich — 19, 29, 37, 68, 77, 90, 110, 136, 141, 164, 165, 170, 172, 185, 191, 192, 195—199, 202, 218, 219, 221, 226, 230—232, 242, 268, 273, 275, 276, 278, 297, 298, 301, 325—327, 329, 333, 337, 342, 354, 365, 366, 368—384, 390, 393, 396, 397, 399, 403, 409, 413—424, 430, 436, 444, 452, 458, 466, 469, 470, 482, 484, 486, 487, 490, 491, 493, 494, 496—498, 503, 512, 516, 519, 522, 526, 527, 531, 534, 536, 538, 541, 548, 552, 585, 586, 593, 594, 596—598, 603, 605, 608, 612, 614, 615, 622, 631, 635, 640, 646, 649—654, 656, 660, 662, 663, 665, 678, 683, 685, 688, 691, 704—706, 708, 712
Epikuros — 366
Erikson, J. — 672
Espartero — 242, 590, 591
Esztergomi kardinal — 443
Eukleides — 679
Eötvös, J. (1813—1871) — 288, 549
Faraday, Michael (1791—1867) — 668, 684
Favre, Jules — 505
Ferdinand, Austria hertsog — 184
Ferdinand I — 252, 426, 429, 433, 438, 441, 442
Ferdinand II, Austria keiser — 46, 259
Ferdinand II, Naapoli kuningas — 449, 450, 455
Ferdinand IV — 127, 254
Ferdinand VII — 146, 235, 239
Ferrari — 454
Ferrier — 508
Feuerbach, Ludwig — 272, 273, 368, 369, 372, 375, 376, 405, 711
Fichte, Johann Gottlieb — 115, 268
Figueras, Nicolas — 593—594
Filangieri — 130
Flocon — 386
Flotte, Paul de — 402
Flourens — 511
Follen, Karl — 267
Foner — 620
Fonk — 316
Forster, Georg — 110
Foster, W. — 620
Fourcroy, A. F. — 684
Fourier, Charles — 191, 213, 214, 227, 274, 275, 338, 365, 383
Fourneyron — 667
Fowler, John (1826—1864) — 671
Francia — 248

Francis — 667
Frankel — 510
Franz, Austria ertshertsog — 184
Franz I — 121, 279, 280, 282
Franz II — 26, 86, 119, 120
Franz Joseph I — 431, 442, 443, 510, 523, 632
Frederik VII, Taani kuningas — 476
Fréron — 53, 54
Fribourg — 508, 651, 653, 661
Frič, Joseph Vaclaw — 434, 436
Friedrich August — 155
Friedrich Wilhelm II, Preisi kuningas — 23, 110, 115
Friedrich Wilhelm III, Preisi kuningas — 86, 91, 116, 261, 267, 276, 345
Friedrich Wilhelm IV, Preisi kuningas — 276, 363, 407, 413, 475, 518 625
Fries, John — 175
Frost — 200
Fröbel, Julius — 429
Fuad-efendi — 479
Fulton, Robert — 672

Gabriel — 176
Galvani, Luigi (1737—1798) — 683
Gambetta — 512, 513
Gandara — 474
Garašanin — 306
Garibaldi, Giuseppe (1807—1882) — 259, 452, 455, 457, 458, 460, 461, 509, 533, 535—538, 540, 541, 623, 637
Garnier-Pages — 390
Garrison — 340, 341
Gauss, Karl Friedrich (1777—1855) — 678, 679
Gavliček, F. — 434
Gavrilovič — 569
Genet — 174
Genovesi — 130
Gensonné — 24
Gent, Henry — 190
Genton — 508
Georg, Taani prints — 573
Georgi Petrovitš (vt. Karageorg)
Ghica, Ion — 478
Gigot — 219
Gioleka, Zenel — 576
Giusti — 260
Gladstone — 483, 484, 493, 497—499, 657
Glinka — 703
Gneisenau — 114
Godoy — 139, 141
Godwin, William — 99
Gogol — 703
Goluchowski — 548, 558
Gorjanikov, P. F. (1796—1865) — 687
Gottschalk, Andreas — 407, 419
Gouldid — 618
Gouthon — 24
Goya — 141
Gracchus, Gaius — 62
Gramsci, A. — 137
Grant, Am. Ühendriikide kindral — 615—617
Gregoire — 32
Gregorius XVI — 255
Gregrid, vennad — 554
Grey — 194
Gribojedov — 702
Grossmann, H. (1809—1877) — 678
Grove, William Robert (1811—1896) — 668, 682
Grujič, J. — 566
Grün, Karl — 377, 378
Guadet — 24
Guerrazzi — 260, 456, 458—460
Guidal, Prantsuse kindral — 90
Guizot — 211, 229—231, 236, 375, 385, 704
Guriev, S. J. (1764—1813) — 681
Gustav III Adolf, Rootsi kuningas — 327
Gustav IV Adolf, Rootsi kuningas — 327
Gutzkow, Karl — 272
Guyton de Morveau, L. B. — 46, 684
Görgey — 442, 443

Habsburgid — 64, 117—120, 122—124, 126, 127, 182, 184, 253, 280—282, 284—289, 315, 344, 417, 431, 432, 436, 438, 440—443, 445, 447, 451, 535, 542, 544, 548, 550, 553, 697
Haeckel, Ernst (1834—1919) — 688
Hainoci — 125
Halle, J. — 680
Haller, L. — 268
Hamilton, Alexander — 174, 175
Hamilton, W. P. (1805—1865) — 678
Hanka, V. (1791—1861) — 283
Hanriot — 4, 49, 56
Hansemann — 271, 276, 408
Hardenberg — 113—115, 264
Hardy, Thomas — 98
Harney, Julian — 198, 199, 201, 202, 415
Havlíček-Borovský, Karel (1821—1856) — 284, 552
Hébert, J. R. — 19, 37, 41, 43, 44, 48—50, 52
Hegel (1770—1831) — 268, 269, 272, 273, 366—369, 371, 373—375, 704
Heine, Heinrich (1798—1856) — 216, 267, 269, 272, 371
Heinzen, Karl — 380

Hekali, Rapo — 576
Helmholtz, Hermann (1821—1894) — 682
Henry, J. — 668
Herakleitos — 268
Herder, Johann Gottfried — 109
Herschel, John (1792—1871) — 680
Herschel, William (1738—1822) — 680
Herwegh, Georg — 277
Herzen — 216, 230, 284, 391, 397, 443, 566, 569, 581, 582, 585, 631, 701—703, 711
Heskisson — 193
Hidalgo — 248, 249
Hofer, Andreas — 115, 120, 121
Hoffmann, Andreas — 110
Hoffmann, August Wilhelm (1818—1892) — 671, 686
Hoche — 46, 47, 77, 105
Hohenzollern, Karl — 644
Horia — 123
Howell — 489, 490, 492
Hughes, D. E. — 675
Hugo, Victor — 223, 404, 608
Humboldtid, vennad — 115

Irwing, Washington — 173
Isabella, Hispaania kuninganna — 240, 362, 473, 592, 595
Issajev, kindral — 163
Itsko, Peeter — 163

Jackson, Am. Ühendriikide kindral — 336, 338, 339
Jacoby — 276
Jacquard — 209, 256
Jahn, Friedrich Ludwig — 115
Jakobi, B. S. (1801—1874) — 668, 671, 672, 675, 677, 684
Janko, A. — 448
Jasieński — 153
Jay, John — 175
Jefferson, Thomas — 174, 176—178
Jellačič — 429, 441, 445
Jellinek, Hermann — 430
Jezerski, Franciszek — 149
Jeward — 607
Joaõ VI (Don Joaõ) — 250
Johann, Austria ertshertsog — 410
Johnson, Am. Ühendriikide president — 616, 617
Jones, Ernest — 199, 201, 202, 469, 486
Joseph II — 118, 124
Jottrand — 472
Joubert — 68
Joule, James Prescott — 682, 684
Jourdan — 46, 47, 53
Jovanovič, Vladimir — 568
Juarez, Benito, Mehhiko president — 509, 622, 623
Jung, G. — 650
Jungmann (1773—1847) — 283

Kant, Immanuel — 109, 268, 269, 679, 704
Kantakuzinos, Konstantin — 479
Kapuštšak, Ivan — 427
Karadžič, Vuk (1787—1864) — 307
Karageorgi — 162, 164, 165, 303, 305
Karavelov, Ljuben (1837—1879) — 563
Karl Albert, Sardiinia (Piemonte) kuningas — 255, 261, 450, 452, 455, 456, 459, 460
Karl IV — 139—141, 146
Karl XIII, Rootsi kuningas — 327
Karl XIV Johan (Bernadotte), Rootsi kuningas — 86, 327
Kazinczi — 125
Katariina II — 151
Kelly — 496
Kelvin, lord (vt. W. Thomson)
Keogh, William — 495
Kerbedz, S. V. — 673, 674
Kersausie — 396
Kichham — 496
Kilinski, Jan — 152
Kirchhoff, R. — 679
Kléber — 46, 47
Klopstock — 109
Kobõlitsa, Lukjan — 427, 558
Koehning, F. — 675
Kogalnicanu, M. — 575
Kolettis — 310
Kollár, Jan (1793—1852) — 283
Kollontai, Hugo — 149, 150, 153
Kolokotronis — 309, 311
Komissarevski, F. P. — 536
Korais, Adamantios — 308
Kornilov, V. A. — 633
Kościuszko, Tadeusz — 152, 153
Kossuth, Lajos (1802—1894) — 287, 288, 437, 438, 441—443, 445, 448
Kotzebue, dramaturg — 267
Kovalevski, A. O. — 688
Kovalevski, V. O. — 688
Kraft, N. O. — 673
Kral, Janos — 446
Krepowiecki, T. — 292
Krupp — 517
Kudlich, Hans — 427, 429
Kulibin, I. P. — 674
Kuzu, Aleksander — 574, 575, 644
Kutuzov, M. J. — 86, 88, 89, 90, 164, 702
Kvaternik, Eugen — 557
Kölcsey, Ferenc (1790—1838) — 288
Körner, Theodor — 92

Lacalonges, (Delacalonges) — 396
Lacombe, Claire — 34, 43
Lada, K. 167
Lafargue, Paul — 510, 593
Lafayette — 8, 10, 12, 18, 22, 30, 174, 208, 215
Laffitte — 215, 218
Lagrange, J. L. (1736—1813) — 46, 223, 678, 680, 685
Lahorie, Prantsuse kindral — 90
Lalor — 471
Lamarck, J. B. — 686
Lamartine — 386, 471
Lamberg, Austria kindral — 441
Lamét, H. — 681
Lameth, Alexander — 22
Lange — 26
Langen, E. — 668
Lannes — 77, 144
Laplace, Pierre Simon — 679, 704
Lasker — 525
Lasource — 32
Lassalle, Ferdinand — 521, 522, 652
Lassi — 144, 235
Lazar, Georgi — 168
Lazarev, M. P. — 702
La Tour — 429
Lavoisier, A. L. — 46, 681, 682, 684—686
Le Bas — 53, 55, 56
Leblanc, Nicola (1742—1806) — 670
Lebon, Philippe (1769—1804) — 671
Le Chapelier — 16, 44, 55, 74, 507
Leclerc, Theophile — 34, 41, 43
Ledru-Rollin — 233, 386, 392, 399, 401, 402
Lee, Am. Ühendriikide kindral — 616
Lefèbre — 77
Leforcheux — 676
Legendre — 49, 53
Leibniz — 678
Lelewel, Joachim — 291, 292, 295
Le Lubez — 508
Lenin, V. I. — 7, 27, 32, 45—47, 52, 57, 58, 70, 76, 113, 196, 205, 212, 228, 243, 365, 369, 371—374, 377, 383, 387, 397, 398, 421, 422, 499—501, 512, 515, 525, 617, 619, 631, 647, 654, 657, 663, 672, 691—693, 697—699, 702, 706—708, 711
Lenoir, J. J. E. — 668
Lenz, E. H. — 684
Leopold, Belgia kuningas — 472
Leopold II, Austria keiser — 23, 26, 110, 118
Leopold II, Toskaana kuningas — 458, 459, 460, 533
Lermontov — 216, 703
Leroux, Pierre — 231
Lesseps, Suessi kanali projekti autor — 509
Lessner, F. — 650
Levérrier, U. J. J. (1811—1877) — 680
Levski, Vassil (1837—1873) — 563, 564
Libelt, Karl — 434
Liebig, Justus (1803—1873) — 672, 685, 686
Liebknecht, Wilhelm — 526, 652, 658, 709
Lincoln, Abraham, Am. Ühendriikide president — 609—616, 639, 640
Lipin, N. I. — 673
Lobatševski, N. I. (1793—1856) — 679
Lomonossov, M. V. — 681, 682, 685, 686, 701, 711
Louches — 55
Louis Bonaparte (Napoleon III) (1804—1873) — 83, 225, 399, 400, 403—405, 424, 469, 500, 503—514, 523, 525, 531, 533—535, 538, 547, 623, 628—631, 633, 635—645, 651, 706, 708, 709
Louis XVI — 4—6, 11, 12, 21, 23, 26—29, 33, 94
Louis XVIII — 94, 205—207, 214, 347, 348
Louis Philippe — 215, 217, 218, 224, 225, 232, 252—355, 362, 385, 386, 400, 425
Louvel — 207
Lovejoy, Elias — 341
Lowett, W. — 197, 198
Luisa, infant — 362
Luther — 269
Lützow — 92, 116
Lyell, Charles (1797—1875) — 687

MacCúmhoile, Finn — 495
Macdonald, Prantsuse marssal — 90
Mackintosh — 99
Mack, Joseph — 543
Maddison, James — 178, 179
Mahmud II, Türgi sultan — 356
Malachowski, St. — 149, 150
Malet, Prantsuse kindral — 90
Malthus — 299, 696
Mamartšev, Georgi — 299
Manin — 261, 451, 458, 531
Manteuffel — 518, 547
Marat, Jean Paul (1743—1793) — 11, 12, 18, 30, 38, 41, 42, 67, 71
Marceau — 46
Marechal, Silvaine — 34
Margall, Pi y — 594
Maria Carolina — 127

Maria Christina — 240—242, 355, 590
Maria Theresia — 127
Marie Antoinette — 11, 27, 42
Marie Louise — 121, 184
Markovič, Svetozar — 568—570
Marmont — 143
Marrast, Armand — 232, 398
Martin, Emil — 669
Martin, Pierre — 669
Martinovics, Ignacz — 119, 124, 125
Marx, Heinrich — 366
Marx, Jenny (K. Marxi naine) — 415
Marx, Jenny (K. Marxi tütar) — 498
Marx, Karl — 19, 29, 37, 68, 77, 90, 102, 104, 110, 136, 141, 164, 165, 169, 170—172, 185, 191, 192, 195, 196, 199, 202, 218, 219, 221, 226, 228, 230—232, 242, 268, 273, 275, 276, 278, 297, 298, 301, 326, 327, 330, 333, 337, 342, 354, 364—384, 390, 391, 393, 396—399, 403, 409, 413—424, 428, 430, 436, 444, 452, 458, 466, 469, 470, 472, 482, 484, 486, 487, 490—494, 496—498, 503, 512, 516, 519, 522, 526, 527, 534, 536, 538, 541, 548, 552, 585, 586, 593, 594, 596—598, 603, 605, 608, 612, 614, 615, 622, 631, 635, 640, 646—658, 660—663, 688, 691, 704—708, 712
Massena — 77
Mazzini, Giuseppe (1805—1872) — 257—259, 455, 457, 461, 531, 534, 537, 541
Mathierz — 34
Maudslay, Henry (1771—1831) — 666
Maurokordato — 310, 311
Maximilian Habsburg, Austria ertshertsog (Mehhiko keiser) — 509, 623, 640
Maxwell, J. C. — 684
Mayer, Julius Robert (1814—1878) — 682
McClellan, Am. Ühendriikide kindral — 612, 613
McKellarty — 496
Meckel, J. F. — 687
Mehmed Ali (Muhhammad Ali), Egiptuse paša — 310, 357, 360
Meier, Josef — 152, 153
Meling — 439
Melnikov, P. P. — 673
Mendelejev, D. I. (1834—1907) — 686
Menšikov — 630, 632
Mephissen — 276
Merlin — 24
Metšnikov, L. I. (1838—1888) — 536, 688
Metternich — 121, 181, 182, 252, 254, 267, 280, 286, 287, 326, 344—347, 352, 358, 362, 363, 425
Meyerdorff — 626
Mickiewicz, Adam — 291, 295, 466
Mieroslawski, L. — 464
Mignet — 211
Mihhajlo, Obrenovič — 306, 566—569, 571
Milan Obrenovič — 569
Miloje Ivanovič — 301
Miloš Obrenovič — 303—306, 566
Mina — 144, 235
Mingetti — 538
Mirabeau, Honoré — 8, 11, 18
Mirko — 571
Mitchell — 471
Mitšurin, I. V. — 688
Moll, Josef (Jossif) — 379, 414, 416, 419
Momoro — 18
Monge, Gaspar (1746—1818) — 46, 678, 681, 684
Monlosier — 10
Monroe, James — 176, 335, 341, 350
Montanelli — 456
Montgolphier, Etienne (1745—1799) — 674
Montgolphier, Joseph (1740—1810) — 674
Mora, Ungari kindral — 441
Moreau — 68
Morelos — 249
Morganid — 618
Morse, S. T. B. — 675
Munier — 10
Murat — 77, 112, 135, 141
Murdock, William (1754—1839) — 671, 673
Müller, Adam — 268
Müller, Fritz — 688

Nahhimov, P. S. — 630, 633, 702
Napoleon I Bonaparte — 61, 64, 65, 67—91, 93—95, 100, 112, 113, 115, 120—122, 125, 126, 134, 135, 137, 141—143, 146, 155, 162, 165, 177, 180, 181, 183, 184, 205, 208, 225, 243, 247, 250, 266, 320, 323, 347, 399, 502, 699, 700, 702
Napoleon III (vt. Louis Bonaparte)
Nartov, A. K. — 666
Narvaez — 242, 473, 474, 588
Nasmyth, James (1808—1890) — 666
Nathanson, J. — 671
Necker — 3, 6
Nekrassov — 703
Nelson — 78, 135
Nenadovitš, Matvei — 163, 164
Newcomen — 665

Newton — 678, 685
Ney — 77, 207
Niccolini — 260
Niepce, J. N. — 675
Nikola, Tšernogooria vürst — 571
Nikolai I — 291, 292, 351, 353—355, 358, 360, 361, 363, 397, 404, 443, 518, 625, 628, 629, 634, 659
Nobel, Alfred — 676
Noet, van der — 316
Noir, Victor — 514

O'Brien, Bronterre — 199
Obšti — 564
Obuhhov, P. M. (1820—1869) — 670
O'Connell — 284
O'Connor, Feargus — 198, 201
Odger — 489, 491, 492, 497, 651, 656
O'Donnell — 590—592
O'Donovan Rossa — 495, 496
Oersted, Hans Christian (1777—1851) — 684
O'Leary, Luby 496
Olivier — 157
Ollivier, Emil — 513
O'Mahony — 495
Oranje, Wilhelm — 321
Orsini, Felice — 505, 531
Ostrogradski, M. V. (1801—1862) — 681
Otto, N. A. — 668
Otton I (Baieri prints Otto, Kreeka kuningas) — 311, 480, 572
Oudinot, Prantsuse kindral — 460
Owen, Robert — 191, 199, 226, 337, 338, 365, 372, 374, 383

Pache — 30, 49
Padlewski, Sigismund — 581, 582
Pagano — 130
Paine, Thomas — 99, 105, 176
Palacky, František (1798—1876) — 283, 284, 432, 434, 553, 554
Palmer — 99
Palmerston — 354, 355, 358—361, 469, 484, 485, 491, 628, 630, 631, 640
Pander, H. G. — 687
Pape, Caesar de — 652, 653, 655, 657, 658
Papin, Denis — 665
Parini — 131
Parker, R. — 104
Pasifiko — 628
Pazvand Oglu, paša — 162
Paul I — 72, 73
Pedro I (Don Pedro) — 250
Pedro I, Brasiilia keiser — 623
Pedro II, Brasiilia keiser — 623
Peel, Robert — 193, 202
Peeter Suur — 631
Peeter I Petrovitš Negoša, metropoliit — 165, 166
Peeter II Negoša, metropoliit — 308, 570
Pellier — 396
Pepe — 254, 347
Périer, Casimir — 217, 354
Perkin, William Henry (1838—1907) — 671, 686
Perrier — 46
Perry — 603
Petitjean — 34
Petkov, Botju — 302
Petrov, V. V. (1761—1834) — 683
Petöfi, Sándor (1823—1849) — 289, 437, 438, 444
Pfitzner — 277
Pfull — 411
Phillips — 613
Pichegru — 66
Pillot, Jean Jacques — 227, 231
Pindemonte — 133
Piotrovski, Josef — 153
Pisacane, Carlo — 531
Pitt Noorem — 97, 100, 102
Pius VI — 133, 134
Pius VII — 71, 82, 252
Pius IX — 261, 455—457, 459, 460, 509, 529, 540
Plečoanu — 478
Polignac — 352
Polk, James — 342
Polzunov, I. I. — 665
Poncelet, J. V. (1788—1867) — 667, 681
Popovitš, A. — 126
Porlier — 144
Potebnja, Andrei — 585
Potocki, I. — 149, 150
Potter — 497
Priestly, Joseph — 176
Pritchard — 362
Prodan, Hadži — 303
Protot — 508
Proudhon, Pierre Joseph — 228, 378, 379, 383, 419, 476, 503, 504, 594, 652, 659
Pugatšov, Jemeljan — 167
Pujol — 395
Purking, Jan Evangelist (1787—1869) — 687
Puškin, A. S. — 216, 293, 350, 513, 701—703

Quiro — 235

Racary — 395, 396
Radetzky — 410, 428, 440, 451, 452
Radištšev — 701, 702, 711
Rădulescu, Heliade — 314

Rajačič, metropoliit — 445
Rakovski, Georgi (1821—1867) — 302, 562
Raspail — 386, 394, 395, 399
Rauch — 557
Rauvier — 511
Reilly — 471
Reveillon — 3—4
Ricardo, David — 192, 369, 704
Richelieu — 207
Rieger, Fr. L. — 553, 554
Riemann, B. — 679
Rietič — 569
Rigault — 508
Righ, W. — 668
Riply, D. — 338
Robert, Louis — 676
Roberts, Richard (1789—1875) — 666
Robespierre, Maximilien — 10, 22, 24, 27, 30, 38, 39, 41, 42, 45, 47, 48, 52, 54—56, 67, 131
Rochefort — 512, 513
Rockefellerid — 618
Ronsin — 52
Roon — 519
Rosier — 226
Ross, P. — 456
Rossini — 260
Rotariedes — 446
Roth, Austria kindral — 441
Rotteck — 269
Rousseau, Jean Jacques — 19, 51
Roux, Jaques — 26, 34, 41, 43
Rzewuski — 151
Ruffo — 135
Ruge, Arnold — 272, 368, 375
Russell, I. 672
Russell, Inglise lord — 469, 493
Rõlejev — 702

Sabina, Karel — 285, 434, 336, 623
Sadlier, John — 495
Safařik, P. (1795—1861) — 283
Saffi — 457, 537
Sainte-Claire Deville, A. E. — 670
Saint-Hilaire, G. (1772—1844) — 686
Saint-Just — 42, 45, 46, 51, 53, 55, 56, 67, 77
Saint Martin, José — 249
Saint-Simon — 191, 212, 213, 214, 258, 365, 383
Saint-Venan, A. — 681
Salicceti — 457
Salvadore, Carlo — 132
Sand, Karl — 267
San Miguel — 236, 238, 239
Santa Ana — 621, 622
Santă Rosa — 255
Sarašanin — 566, 567
Savery — 665
Savigny — 268
Schapper, Karl — 271, 416, 423
Schappid, vennad — 674
Scharnhorst — 114
Schelling — 268, 372
Schill — 115
Schilling — 434
Schleiden, M. — 687
Schleiermacher, Friedrich Daniel — 115
Schmerling — 549
Schoenbein, Cristian Friedrich — 676
Schulze-Delitzsch — 520, 551, 552
Schuster — 274
Schwann, T. (1810—1882) — 687
Schwarzenberg — 518, 628
Schweitzer, J. B. — 652, 658
Scott, Dred — 607, 612
Sebastiani, Prantsuse kindral — 354
Selim III — 157, 159, 162
Sella — 538
Sellers, Colman (1827—1907) — 666
Sellers, William (1824—1905) — 666, 667
Senjavin, admiral — 166
Setšenov, I. M. — 688
Sheridan, Am. Ühendriikide kindral — 615
Sherman — 615, 616
Sidmauth, lord — 189
Siemens, Friedrich — 669
Siemens, Wilhelm — 669
Sierakowski, Sigismund — 581
Sieyès — 4, 18, 68, 276
Skidmore, Thomas — 337
Sladkovsky, Karel — 434, 554
Slater, Samuel — 172, 173
Smith, Adam — 192, 369, 704
Smith, F. P. — 672
Smith, Jerret — 340
Sobrero, Ascanio — 676
Sofroni — 160
Solvay, Ernest (1838—1922) — 670
Szafanek, Jozsef — 465
Széchenyí, Istvan — 286
Szémere — 442
Szentmarjan — 125
Stanislaw August — 151
Starčevič, Ante — 557
Staszyc, Stanislaw — 149
Stein — 113—115, 264
Steinheil, K. A. — 675
Stephens — 495
Stephenson (Stevenson), George (1781—1848) — 608, 673
Stierner, Max — 272
Strauss, David — 272, 371
Strossmayer — 556
Struve, V. J. (1793—1864) — 680
Sturdza, Mihhail — 477

Suleiman-paša — 479
Sumner, Ch. — 607, 613
Suvorov, A. V. — 65, 66, 88, 135, 702
Sylvis — 619

Šeli, Jakub — 298
Ševtsov, F. I. — 669
Ševtšenko — 581
Šilling, P. L. (1786—1837) — 674, 677
Štúr, L. — 446

Zemmering, S. T. — 674
Zinin, N. N. (1812—1880) — 671, 686
Zwanziger — 275

Željazkov — 301
Žuravski, D. I — 673, 674

Taine — 34
Talleyrand — 84, 94, 182
Tallien — 53—55
Táncsics, Mihály (1799—1884) — 289, 437, 438, 440, 548
Tekumse — 170
Tel — 478
Telek, Laszlo — 549
Teno — 512
Thierry, Augustin — 211, 707
Thiers — 211, 212
Thompson-Rumford, B. (1753—1814) — 682
Thomson, William (lord Kelvin) (1824—1907) — 683
Thrane, Markus — 476
Thugut — 118
Timirjazev, K. A. — 688
Tolain — 508, 651, 653
Toldy, Ferenc (1805—1848) — 288
Tommaseo — 261, 451
Tone, Wolfe — 106
Toreno — 144, 237
Toscolo — 131
Toussaint-Louverture — 247
Traugott — 584, 586
Trevithick, Richard (1771—1833) — 673
Tridon — 508, 513
Tšebõšev, P. L. (1821—1894) — 681
Tšerepanov, Jefim (1774—1842) — 666, 669, 673
Tšerepanov, Miron (1803—1849) — 666, 669, 673
Tšernõševski, N. G. — 391, 443, 533, 566, 570, 581, 608, 631, 641, 662, 701, 711
Tubman, Harriet — 606, 613
Tumanovskaja, J. D. — 662
Turgenev — 703
Turner, Nat — 340
Turtšaninov — 641
Török János — 543

Tyssawoki — 297

Unruh — 525
Ušakov, F. F. — 65, 66, 135, 702
Utin, Nikolai — 662, 663

Vajda, Péter (1808—1846) — 288
Varlin, Eugene — 510, 511, 651, 663, 658
Vasire — 24
Vavra, Vaclav — 285
Verdi, Giuseppe — 260
Varlet — 34, 35, 43
Venedey, J. — 274
Venelin, Juri (1802—1839) — 302
Vergin — 671
Vergniaud — 24
Vermorel — 513
Verri — 128, 130, 131
Vetilhardži, Naim — 577
Victor Amadeus III — 132
Vidal — 402
Viktor Emanuel II — 252, 460, 509, 528, 533, 537, 538, 540, 633
Villacampa — 144
Villèle — 207, 214
Villy — 226
Vincent — 52, 200
Vizey, Denmark — 340
Vitaliani, Andrea — 132
Vladimirescu, Tudor — 311, 312
Vladislavov, Stoiko (vt. Sofroni)
Volkov, M. S. — 673
Volney, Konstantin — 176
Volta, Aleksandro (1745—1827) — 683
Voltaire — 167
Vörösmarty, Mihály (1800—1855) — 288

Waldteich — 521
Wandermond, A. H. — 684
Washington, George — 174, 175
Watt, James — 96, 665
Weydemeyer — 605, 610, 653
Weitling, Wilhelm (1808—1871) — 274, 275, 377, 378, 476, 605
Welcker — 269
Wellington — 146
Wessel, C. — 678
Wesselényi, Miklós — 287
Weyditsch — 270
Wheatstone, C. — 674
Whitman, Walt — 340
Whitney, Eli (1765—1825) — 171, 664
Whitworth, Joseph (1803—1887) — 666, 667
Wieland — 109
Wilhelm, hertsog — 269
Wilhelm, Preisi prints (vt. Wilhelm I)
Wilhelm I, Madalmaade kuningas — 318
Wilhelm I — 413, 519

Willich, August — 414, 416, 421, 423, 610
Wilmot, David — 342
Windischgrätz — 410, 411, 429, 430, 435, 442, 445
Wolff, K. F. — 687
Wolff, Wilhelm — 273, 379, 416
Worcell, Stanislaw — 295
Wrangel, Preisi kindral — 408, 411
Wright, Francesca — 337
Wroblewski, Valeri — 581
Wurm — 278
Wöhler, Friedrich (1800—1882) — 670, 685, 686

Ybruit — 396
Ypsilanti, Aleksander — 309, 310, 312
York, Preisi kindral — 90

SISUKORD

ESIMENE OSA

Esimene peatükk. SUUR PRANTSUSE KODANLIK REVOLUTSIOON XVIII SAJANDI LÕPUL . . . . . .

1. Revolutsiooni esimene periood. Konstitutsioonilis-monarhistlik suurkodanlus võimul (14. juuli 1789 — 10. august 1792) 3

Prantsusmaa olukord enne Generalstaatide kokkukutsumist. — Generalstaadid. Nende muutmine Rahvuskoguks. — Rahvuskogu ja sõjavägi. — Revolutsiooni algus. Bastille' vallutamine 14. juulil 1789. — Talupoegade ülestõusud ja varakate klasside «suure hirmu» päevad. — «Munitsipaalne» revolutsioon. — Suurkodanluse võimuletulek. — 4.—11. augusti 1789. aasta agraarseadused. — «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon». — Rahutused 1789. aasta sügisel ja nende mõju Asutava Kogu poliitilistele rühmitustele. — Robespierre. — Marat ja tema ajaleht «Rahva Sõber». — Rahva väljaastumine 5.—6. oktoobril 1789. — Tsensuslik valimissüsteem. — Administratiivsed ümberkorraldused aastail 1789—1791 ja nende poliitiline tähtsus. — Asutav Kogu ja kirik. — Talupoegade ülestõusud 1790. aastal. Asutava Kogu agraarpoliitika aastail 1790—1791. — Assignaadid. — Asutava Kogu tööstus-, kaubandus- ja maksudealane seadusandlus. — Töölisliikumine revolutsiooni esimestel aastatel ja Asutava Kogu töölistevastane seadusandlus. Le Chaplier' seadus. — 1791. aasta konstitutsioon. — Asutav Kogu ja orjapidamise küsimus. — Poliitilised klubid. Jakobiinide Klubi tekkimine. — «1789. aasta ühing». — Rahvaühingud. Kordeljeede Klubi. — Sotsiaalne Ring. — Föderatsioonipüha 14. juulil 1790. — Rahutused sõjaväes aastail 1789—1791. Nancy ülestõus. — Kontrrevolutsiooniliste aadlike emigreerimine. — Kuninga põgenemine ja tema vangistamine Varennes'is. — Jakobiinide Klubi lõhenemine. Fõjaanide Klubi tekkimine. — Tulistamine Marsi väljakul 17. juulil 1791. — Uus emigratsioonilaine 1791. aastal. Kontrrevolutsioonilise interventsiooni ettevalmistamine. — Rahvusliku Seadusandliku Kogu avamine. Poliitilised rühmitused Seadusandlikus Kogus. — Seadusandliku Kogu suhtumine agraarküsimusse. — Rahvahulkade rahutused seoses hindade tõusu ja viljaga spekuleerimise tõttu. — Mitmesuguste poliitiliste rühmituste suhtumine sõjaküsimusse. — Žirondiinide valitsuse moodustamine ja sõja algus. — «Isamaa on hädaohus». Rahvahulkade revolutsiooniline tõus.

2. Revolutsiooni teine periood. Kodanlikud vabariiklased, žirondiinid võimul (august 1792 — mai 1793) 29

1792. aasta 10. augusti riigipööre. Monarhia kukutamine. — Poliitiline olukord pärast 10. augusti riigipööret. Seadusandlik Kogu

ja Pariisi Kommuun. — 1792. aasta Pariisi Kommuun ja tema osa võitluses kontrrevolutsiooniga. — Võit Valmy all. — Rahvuskonvendi avamine. Vabariigi väljakuulutamine. Uus etapp «Mäe» ja «Žirondi» vahelises võitluses. — Louis XVI hukkamine. — Klassivõitluse teravnemine. Toitlus- ja agraarküsimus. — Kehvistu sotsiaalsed nõudmised. — Rahva agitaatorid Roux, Varlet ja Leclerc («pöörased»). — Kontrrevolutsioonilise koalitsiooni laienemine. Revolutsioonilise sõja uus etapp. — Kontrrevolutsiooniline mäss Vendées. Dumouriez' reetmine. — Esimene maksimum (4. mail 1793). Jakobiinide lähenemine «pöörastele». — Žirondiinide kontrrevolutsiooniline tegevus. — Ülestõus 31. maist — 2. juunini 1793.

3. **Revolutsiooni kolmas periood. Jakobiinide revolutsioonilis-demokraatlik diktatuur (juuni 1793 — juuli 1794)** 38

Vabariigi kriitiline olukord 1793. aasta suvel. — Jakobiinide agraarpoliitika. — Jakobiinide «Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon» ning 1793. aasta konstitutsioon. — «Pööraste» väljaastumine 1793. aasta juunis-augustis. — Ühiskondliku Päästekomitee koosseisu uuendamine. Robespierre. — Kontrrevolutsiooniline terror ja jakobiinide valitsuse vastulöögid. — Massiline sõjaväkke värbamine. — Arveteõiendamine «pöörastega». — 1793. aasta 4.—5. septembri liikumine ja selle tagajärjed. — Jakobiinide revolutsioonilis-demokraatliku diktatuuri süsteem. — Massiorganisatsioonid ja nende osa. — Vabariigi kaitse organiseerimine. — Murrang rindel. Aastail 1793—1794 saavutatud võidud. — Revolutsioonilise valitsuse välispoliitika. — Jakobiinide sotsiaal- ja kultuuripoliitika. «Dekristianiseerimine». — Uuskodanlus. Danton ja dantonistid. — Pahempoolsed jakobiinid ja Pariisi Kommuun. — Jakobiinide diktatuuri sisemiste vastuolude teravnemine. — Vantoosi dekreedid. — Hebertistide väljaastumine ja nende hukkamine. — Dantonistide kohtuprotsess ja hukkamine. — Sõjalised võidud. Fleurus. — Sotsiaal-majanduslikud ja poliitilised üritused 1794. aastal. — Kodanluse kontrrevolutsiooni ettevalmistamine. — 9. termidoori kontrrevolutsiooniline pööre. — Aastail 1789—1794 toimunud Prantsuse kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ajalooline tähtsus.

Teine peatükk. **PRANTSUSMAA TERMIDOORLIKU REAKTSIOONI JA DIREKTOORIUMI AJAL (1794. AASTA JUULI LÕPUST — 1799. AASTA NOVEMBRI ALGUSENI)** 59

Töötavate hulkade olukord pärast 9. termidoori. — Žerminaali ja preriaali ülestõusud. — Baseli rahulepingud 1795. aastal. — Direktoorium. — Babeufi vandenõu. — Babeufi vaadete ja vandenõu ajalooline tähtsus. — Itaalia sõjakäik aastail 1796—1797. Egiptuse sõjakäik aastail 1798—1799. — Euroopa riikide Teine koalitsioon. A. V. Suvorovi ja F. F. Ušakovi võidud. — Prantsusmaa siseolukord aastail 1797—1799. «Kiigepoliitika». — 18. brümäärі (1799. aasta 9. novembri) riigipööre.

Kolmas peatükk. **PRANTSUSMAA KONSULAADI JA KEISRIRIIGI AJAJÄRGUL (NOVEMBER 1799 — APRILL 1814)** . . . 70

Napoleon Bonaparte'i diktatuuri klassiolemus. — Prantsusmaa riiklik kord konsulaadi ajal. — Sõda Teise koalitsiooniga. Amiens'i rahu (1802). — Eluaegse konsulaadi väljakuulutamine. Uus sõda Inglismaaga. — Keisririigi väljakuulutamine. Selle sisepoliitika. — Prantsusmaa majanduslik areng konsulaadi ja keisririigi ajal. — Napoleoni sõdade vallutuslik iseloom. — Sõda Kolmanda koalitsiooniga (1805). Austria purustamine. — Sõda Neljanda koalitsiooniga (1806—1807). Preisimaa purustamine. — Kontinentaalblokaad. — Prantsuse vägede sissetung Portugali ja Hispaaniasse (1807–

1808). — Erfurdi kohtumine (1808). — Viies koalitsioon (1809). Austria purustamine. — Napoleoni Prantsusmaa territoriaalsed vallutused aastail 1809—1811. — Majanduskriis aastail 1810—1811. — Rahvahulkade rahulolematuse kasv Prantsusmaal. Rõhutud Euroopa rahvaste rahvusliku vabastusliikumise tõus. — Napoleoni keisririigi olukord 1812. aasta algul. — Prantsuse-Vene suhete teravnemine. 1812. aasta sõja põhjused. — Prantsuse-Vene sõja diplomaatiline ja sõjaline ettevalmistamine. — Napoleoni vägede Venemaale sissetungimine. — Vene rahva patriotismi tõus. — Borodino lahing. — Moskva mahajätmine. — Vene vägede vastupealetung. Napoleoni armee purustamine ja hukk. — Kindral Malet' vandenõu. — Vene vägede sissemarssimine Preisimaale. Rahvusliku liikumise tõus Saksamaal. — Kuues koalitsioon (1813). Sõjategevus Saksamaal. — Leipzigi lahing. Napoleoni võimu langus Saksamaal. — 1813. aasta sõja iseloom ja Saksamaa vabastamine. — Napoleoni keisririigi olukord 1814. aasta algul. — 1814. aasta sõjakäik. — Liitlasvägede sissetung Pariisi. Bourbonide dünastia restaureerimine Prantsusmaal. — Napoleoni sõdade tagajärjed ja tähtsus.

Neljas peatükk. **INGLISMAA XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJANDI ALGUL** 96

Inglismaa tööstusliku arenemise tulemused XVIII sajandi lõpul. — Prantsuse revolutsiooni vastukaja Inglismaal. — «Konstitutsiooniklubid». — Korrespondentsühingud. — Reaktsioon ja valitsuse repressioonid. — Sõda Prantsusmaaga. — Inglise koloniaalvallutused ja koloniaalpoliitika. — Inglise valitsevate klasside rikastumine sõja ajal. — Töörahva olukord ja töölisliikumine. — Näljamässud ja ülestõusud Inglismaal sõja-aastail. — Iirimaa XVIII sajandi lõpul ja 1798. aasta ülestõus.

Viies peatükk. **ÜHISKONDLIK LIIKUMINE SAKSAMAAL XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJANDI ALGUL** 107

Saksamaa XVIII sajandi lõpul. — Prantsuse kodanlik revolutsioon ja Saksamaa. — Ettevalmistused sõjaks Prantsusmaaga. — Saksa riigid ja tagurlaste interventsioon Prantsusmaale. — Saksamaa Prantsuse võimu all. — Preisimaa lüüasaamine. Tilsiti rahu. — Steini ja Hardenbergi reformid. — Saksa rahva Napoleoni-vastane võitlus.

Kuues peatükk. **AUSTRIA RIIK XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJANDI ALGUL** 117

Austria majanduslik olukord XVIII sajandi lõpul. — Habsburgide monarhia ja Prantsuse revolutsioon. — Austria osavõtt Prantsusmaavastastest koalitsioonisõdadest. — Austria siseolukord sõdade ajal. — Böömimaa ja Slovakkia Habsburgide keisririigi koosseisus. — Olukord Ungaris XVIII sajandi lõpul. — Vabariiklik liikumine Ungaris.

Seitsmes peatükk. **ITAALIA XVIII SAJANDI LÕPUL JA XIX SAJANDI ALGUL. ITAALIA RAHVA VÕITLUS FEODAAL-ABSOLUTISTLIKU RÕHUMISE VASTU, ITAALIA RAHVUSLIKU SÕLTUMATUSE EEST** 127

Feodaal-absolutistliku süsteemi kriis Itaalia riikides. Risorgimento algus. — Itaalia riikide agraarkord. — Tööstus. — Itaalia ühiskondlik ja poliitiline kord ning rahvaliikumised XVIII sajandi 70—80-ndail aastail. — Poliitiline võitlus Itaalia riikides Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajal. — Prantsuse armee Itaalia sõjakäik. Itaalia vabariikide loomine aastail 1796—1799. — Prantsuse võim Itaalias.

Kaheksas peatükk. **HISPAANIA AASTAIL 1789—1815** . . . 138

Hispaania XVIII ja XIX sajandi vahetusel. — Poliitiline kord ja sisepoliitika. Prantsuse revolutsiooni vastukajad. — Sise- ja koloniaalpoliitika. — Napoleon Bonaparte'i invasioon. — Rahvuslik vabadussõda ja esimene kodanlik revolutsioon. — Keskhunta. — Prantsuse armee invasioon Hispaaniasse 1808. aasta lõpul. — Saragossa kangelaslik kaitsmine. — Erakorraline Kortes ja 1812. aasta konstitutsioon.

Üheksas peatükk. **FEODAAL-PÄRISORJUSLIK POOLA AASTAIL 1788—1815** 147

Feodaal-pärisorjusliku korra lagunemine ja kapitalistliku elulaadi tekkimine. — Töörahvahulkade hoogustuv võitlus feodaalse rõhumisega. — Slahtitšite liikumine reformide kasuks. — Nelja-aastane seim. — 1791. aasta 3. mai konstitutsioon. — Targovice konföderatsioon ja teine Poola jagamine. — Rahvuslikku vabadust taotlev ülestõus 1794. aastal. — Rahvuslikku vabadust taotleva ülestõusu lüüasaamine ja Poola kolmas jagamine. — Poola alad Austria ja Preisi võimu all XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. — Poola küsimus Prantsusmaa poliitikas.

Kümnes peatükk. **BALKANI POOLSAARE RAHVAD AASTAIL 1789—1815** 157

1. Bulgaaria 157
Agraarsuhted. Talurahva olukord. — Linnad ja käsitöö. — Kaubandus. — Kirdžalid. — Vene-Türgi sõdade mõju bulgaaria rahva vabadusvõitlusele. — Kultuuri renessanssi taotlev liikumine. Sofroni.

2. Serbia 161

Sotsiaal-majanduslik areng. — Serbia poliitiline olukord XVIII sajandi lõpul. — Rahvuslik vabadusvõitlus Serbias. — Serbia riigi taassünd. — Bukaresti rahuleping 1812. aastal. — Serbia uus alistamine türklaste poolt.

3. Tšernogooria (Montenegro) 165
Maa majanduslik ja poliitiline olukord.

4. Bosnia ja Hertsegoviina 166

5. Valahhia ja Moldova 166

Majanduslik areng. — Talurahvaliikumine. — Hospodaride sisepoliitika. — Rahvusliku kooli areng.

Üheteistkümnes peatükk. **AMEERIKA ÜHENDRIIGID ESIMESTEL AASTAKÜMNETEL PÄRAST ISESEISVUSSÕDA (1789—1815)** 169

Ameerika Ühendriikide territooriumi laienemine. — Indiaanlaste hävitamine. — Põllumajanduse areng. — Tööstuse areng. — Põhja-Ameerika rahvuse väljakujunemine. — Poliitilised parteid Ameerika Ühendriikides. — Rahvaliikumise hoogustumine Ameerika Ühendriikides Prantsuse revolutsiooni ajal. — Ameerika Ühendriigid ja sõda Euroopas. — Teine Inglise-Ameerika sõda (1812—1815).

Kaheteistkümnes peatükk. **VIINI KONGRESS. PÜHA LIIDU LOOMINE** 180

Viini kongressi koosseis ja eesmärgid. — Vastuolud suurriikide vahel. — Viini kongressi traktaadid 1815. aastal. — Püha Liit ja Nelikliit 1895. aastal. Teine Pariisi rahu 1815. aastal.

Kolmeteistkümnes peatükk. **INGLISMAA JA TEMA KOLONIAALPOLIITIKA AASTAIL 1815—1848, TŠARTISTLIK LIIKUMINE** 187

Inglismaa tööstuslik areng. — Põllumajanduse areng. — Rahvastiku kasv ja uute tööstuskeskuste tekkimine. — Majanduskriisid. — Poliitiline reaktsioon ja rahvaliikumised pärast 1815. aastat. — Võitlus parlamendireformi eest. H. Gent ja W. Cobbet. — R. Owen ja inglise utoopiline sotsialism. — Kodanlik ideoloogia. Ricardo ja Bentham. — Tööstuskodanlus ja 20-ndate aastate reformid. — Treidjuunionide legaliseerimine (1824) ja streigiseadus (1825). — Poliitilise võitluse teravnemine aastail 1829—1831. Rahutused maal. — 1832. aasta parlamendireform. — Inglise töölisklassi olukord aastail 1830—1840. — Uus vaesteseadus (1834). — Tšartistliku liikumise eeldused ja algus. — Kodanlike radikaalide agitatsioon «viljaseaduste» vastu. — Tšartistide rahvuslik konvent 1839. aastal ja kaks voolu tšartistide liikumises. — Tšartistide teoreetilised tõekspidamised. — Tšartistide esimene petitsioon. — Reaktsiooni pealetung. Ülestõus Lõuna-Walesis 1839. aastal. — Tšartistide liikumise uus tõus. Teine tšartistide petitsioon. — Poliitiline streik 1842. aasta augustis. — Massiliikumise allakäik. «Maaühing» ja selle krahh. — Demokraatide Vendlusliit (1845). — Bill 10-tunnilise tööpäeva kohta. — «Vabakaubanduse» võit (1846). — Inglismaa koloniaalne agressioon aastail 1815—1847.

Neljateistkümnes peatükk. **PRANTSUSMAA BOURBONIDE RESTAURATSIOONI AJAL (1814—1830)** 205

Restauratsioonivalitsuse klassiolemus. 1814. aasta harta. — Napoleoni teine valitsemisaeg («Sada päeva»). — Bourbonide teine restauratsioon. Prantsusmaa okupeerimine koalitsioonivägede poolt. Valge terror. — Reaktsiooni tugevnemine Prantsusmaal 20-ndate aastate algul. — Karbonaaride vandenõud ja nende nurjumine. — Kapitalismi arenemine Prantsusmaal. — Töölisklassi olukord. Töölisliikumise tõus. — Talurahva olukord. Talupoegade rahutused. — Reaktsiooniliste aadlike ja klerikaalide ideoloogid. — Liberaalse kodanluse ja kodanlike demokraatide ideoloogid. — Utoopiline sotsialism. Saint-Simon. — Fourier ja furjerism. — Charles X (1824—1830). Aadli ja klerikaalse reaktsiooni tugevnemine. — 1830. aasta juulirevolutsioon ja Bourbonide monarhia langemine. — Juulirevolutsiooni rahvusvaheline tähtsus.

Viieteistkümnes peatükk. **KODANLIK MONARHIA PRANTSUSMAAL AASTAIL 1830—1848** 217

Juulimonarhia (1830—1848) klassiolemus ja selle poliitiline omapära. — Põllumajandus ja talurahva olukord Prantsusmaal juulimonarhia ajal. — Tööstuse kasv. — Kaubanduslik ja tööstuslik krediit, selle monopoliseerimine finantsaristokraatia poolt. — Raudteede ehitamine. — Tööliste olukord juulimonarhia ajal. — Vabariiklik liikumine ja revolutsiooniline võitlus XIX sajandi 30-ndatel aastatel. — Tööliste ülestõus Lyonis 1831. ja 1834. aastal. — Salaühingud. 1839. aasta ülestõus. Augustin Blanqui. — Legitimistide ja bonapartistide väljaastumine. — Võitlus valimisreformi eest ja massiline liikumine 1840. aastal. Tööliste-võrdsustajate Ühing. Belleville'i kommunistlik bankett. — Theodore Dézamy. — Jean Jacques Pillot. — Sotsialismi ja kommunismi reformistlikud õpetused XIX sajandi 30—40-ndatel aastatel. — Streigivõitlus ja massiline liikumine juulimonarhia viimastel aastatel. — Guizot' valitsus. — Revolutsioonilise situatsiooni

tekkimine Prantsusmaal aastail 1847—1848. — «Ülemkihtide kriis». Kodanlikud poliitilised parteid ja revolutsiooniline situatsioon aastail 1847—1848.

Kuueteistkümnes peatükk. **KODANLIK REVOLUTSIOON HISPAANIAS JA PORTUGALIS AASTAIL 1820—1823. 1834. — 1843. AASTA REVOLUTSIOON HISPAANIAS** 234

Hispaania revolutsiooni põhjused ja revolutsioonilise situatsiooni väljakujunemine 1820. aastaks. — Teise Hispaania kodanliku revolutsiooni algus. — Klassid ja parteid 1820.—1823. aasta kodanlikus revolutsioonis. — Liberaalse aadli võimulolek. — Kortesite tegevus 1821. aastal. — Valimised ja uute Kortesite avamine (1822). Liberaalne kodanlus võimul. — Kontrrevolutsiooniline interventsioon ja revolutsiooni mahasurumine 1823. aastal. — 1820.—1823. aasta revolutsiooni lüüasaamise põhjused. — 1834.—1843. aasta kodanliku revolutsiooni algus. — Esimene karlistide sõda. — Espartero diktatuur. — 1820. aasta kodanlik revolutsioon Portugalis.

Seitsmeteistkümnes peatükk. **RAHVUSLIK VABADUSLIIKUMINE LADINA-AMEERIKA MAADES JA LADINA-AMEERIKA RIIKIDE MOODUSTAMINE** 245

Ladina-Ameerika Hispaania ja Portugali koloniaalikke all. — Rahvusliku vabadusliikumise algus Ladina-Ameerikas. — Neegrite ja mulattide ülestõus San Domingo saarel ning Haiiti iseseisvaks kuulutamine. — Hispaania kolooniate iseseisvussõja esimene etapp (1810—1815). — Iseseisvussõja teine etapp (1816—1826). — Brasiilia vabanemine Portugali ikkest. — Iseseisvussõja tulemused.

Kaheksateistkümnes peatükk. **KODANLIKUD REVOLUTSIOONID JA RAHVUSLIK VABADUSLIIKUMINE ITAALIAS AASTAIL 1815—1847** 252

Itaalia pärast Viini kongressi. — Restauratsiooni majanduslikud tagajärjed. Majanduse seisukord aastail 1815—1830. — Revolutsiooniline liikumine aastail 1815—1830. Karbonaarid. 1820.—1821. aasta kodanlik revolutsioon. — Revolutsioonilise liikumise uus tõus. — Itaalia majanduslik arenemine aastail 1830—1847. — Kapitalistlike suhete arenemine põllumajanduses. — Rahvusliku vabadusliikumise uus arenguaste. «Noor-Itaalia». Mazzini. — Revolutsiooniline liikumine XIX sajandi 30-ndail aastail. — Rahvusliku vabadusliikumise mõõdukalt-liberaalne tiib. — Ühiskondliku liikumise tõus 1846.—1847. aastal. Revolutsioonilise situatsiooni väljakujunemine.

Üheksateistkümnes peatükk. **SAKSAMAA AASTAIL 1815—1847** 262

Saksa Liit. — Preisimaa pärast 1815. aastat. — Teised Saksa riigid pärast 1815. aastat. — Saksamaa majanduslik arenemine aastail 1815—1847. Põllumajandus ja tööstus. — Raudteetranspordi areng. — Tolliliidu tekkimine. — Poliitiline reaktsioon Saksamaal aastail 1815—1830. — Reaktsiooniline ideoloogia. — Hegel kui saksa kodanluse ideoloog XIX sajandi algul. — Saksamaa ja 1830. aasta juulirevolutsioon Prantsusmaal. — Liberaalne opositsioon XIX sajandi 30-ndail aastail. — Opositsioonilise liikumise kodanlik-demokraatlik tiib. Kirjanduslik vool «Noor-Saksamaa». — Noorhegellased. L. Feuerbachi materialistlik filosoofia. — Saksa töölisliikumise algus. — Tagakiusatute Ühing ja Õiglaste Liit. — W. Weitlingi kommunistlik utoopia. — Sileesia kangrute ülestõus aastal 1844. — Saksa liberaalse kodanluse poliitilised nõudmised XIX sajandi 40-ndate aastate algul. — Radikaal-demokraatlik propaganda ja

politseirepressioonid. — Revolutsioonilise situatsiooni väljakujunemine Saksamaal 1847. aasta lõpul ja 1848. aasta algul.

Kahekümnes peatükk. **PALJURAHVUSLIKU AUSTRIA KEISRIRIIGI RAHVAD AASTAIL 1815—1847** 279

Habsburgide paljurahvuslik monarhia pärast 1815. aastat. — Austria ertshertsogiriigi ja Habsburgide teiste «pärusmaade» majanduslik arenemine. — Tšehhimaa poliitiline olukord ja majanduslik areng XIX sajandi algul. — Tšehhide rahvuslik uuestisünd. — Liberaalse ja revolutsioonilis-demokraatliku opositsiooni kasv Tšehhimaal. — Talurahva- ja töölisliikumine Tšehhimaal. — Olukord Ungaris. — Liberaalsete aadlike ja kodanluse opositsioon. — Ungari töörahva olukord.

Kahekümne esimene peatükk. **POOLA RAHVAS AASTAIL 1815—1847** 290

Viini kongressi otsuse mõju Poolale. Poola kuningriik 1830.—1831. aasta ülestõusu eel. — 1830.—1831. aasta ülestõus Poola kuningriigis. — Preisimaa võimu all olevad Poola maa-alad. — Austria võimu all olevad Poola maad. — Krakovi vabariik. — Poola emigratsioon 30—40-ndail aastail. — Revolutsioonilise liikumise tõus Poola maadel 40-ndate aastate algul. — Edward Dembowski kui Poola revolutsioonilise demokraatia ideoloog. — 1846. aasta ülestõus Krakovis. — Galiitsia talupoegade ülestõus.

Kahekümne teine peatükk. **BALKANI RAHVASTE VÕITLUS RAHVUSLIKU SÕLTUMATUSE EEST AASTAIL 1815—1847** . . 299

1. Bulgaaria 299

Haidukid. — Rahvusliku vabadusliikumise tugevnemine Bulgaarias Vene-Türgi 1828.—1829. aasta sõja mõjul. — Agraarsuhete arenemine Bulgaarias 30—40-ndail aastail. — Manufaktuuride arenemine. Esimesed vabrikud. — Talurahvaliikumine XIX sajandi 30—40-ndail aastail. — Võitlus emakeelse kooli ja rahvusliku kultuuri eest.

2. Serbia 303

1815. aasta ülestõus Serbias. — Serblaste võitlus autonoomia eest ja Venemaa abi. — Serbia põllumajanduse arenemine. — Linnad ja käsitöö. — Vürstivõimu kindlustamine Serbias. — Võitlus konstitutsiooni pärast. — Konstitutsioonikaitsjate režiim. — Serbia kultuuri arenemine XIX sajandi esimesel poolel.

3. Tšernogooria (Montenegro) 307

Tšernogooria võitlus iseseisvuse ja Tšernogooria riigi kindlustamise eest.

4. Kreeka 308

Kreekamaa sotsiaalne ja majanduslik arenemine. — «Hetairia» ja 1821. aasta ülestõus.

5. Moldova ja Valahhia 311

«Hetairia» ja 1821. aasta ülestõus. — Doonau vürstiriikide (Moldova ja Valahhia) sotsiaalne ning majanduslik arenemine XIX sajandi 20—40-ndail aastail. — Vene-Türgi 1828.—1829. aasta sõja mõju Doonau vürstiriikide olukorrale. — Orgaaniline reglement. — Revolutsioonilise demokraatia ideoloogia tekkimine.

Kahekümne kolmas peatükk. **BELGIA, HOLLAND, ŠVEITS JA SKANDINAAVIAMAAD AASTAIL 1815—1848** 315

1. Belgia 315
2. Holland 320

3. Šveits 322
Šveits XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. — Šveits pärast Viini kongressi. — Revolutsioonid Loode-Šveitsi kantonites. — Võitlus Šveitsi poliitilise ühendamise eest. Mägikantonid. — Kodusõda.
4. Skandinaaviamaad 326
Rootsi. — Taani. — Norra.

Kaheksümne neljas peatükk. **KAPITALISMI ARENEMINE AMEERIKA ÜHENDRIIKIDES XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL (1815—1850)** 330
Majanduse arengutingimuste erinevus Ühendriikide põhja-, lääne- ja lõunaosas. — Ühendriikide territooriumi kasv XIX sajandi esimesel poolel. — Indiaanlaste, maa põlisasukate hävitamine. — Tööstuslik revolutsioon. — Tööliste olukord Ühendriikides aastail 1815—1850. — Farmerite majapidamiste arenemine XIX sajandi esimesel poolel. — Orjapidamise levimine uutele territooriumidele. — Missuuri kompromiss 1820. aastal. — Demokraatliku partei moodustamine 1828. aastal. — Valimisõiguse laienemine ja töölisliikumise algus. — Võitlus tollitariifi ümber ja Lõuna-Carolina istanduseomanike separatistlikud püüded. — Lääne farmerite ja Lõuna istanduseomanike võitlus Ameerika Ühendriikide riigipanga monopoli vastu. — Orjapidamise küsimuse teravnemine ja abolitsionistliku liikumise tekkimine. — «Monroe doktriin» ja agressiivne sõda Mehhikoga. — Friisoilerite partei moodustamine ja poliitiliste parteide uus ümberrühmitumine.

Kaheksümne viies peatükk. **RAHVUSVAHELISED SUHTED AASTAIL 1815—1847** 344
Feodaal-absolutistliku reaktsiooni üleeuroopaline iseloom aastail 1815—1819. — Aacheni kongress 1818. aastal. — Teplice konventsioon ja Karlsbadi otsused 1819. aastal. — Kuidas mõjus kapitalismi arenemine ja kodanluse võitlus feodaalse reaktsiooniga rahvusvahelistele suhetele aastail 1815—1847. — Püha Liidu kongress Troppaus ja Laibachis. Itaalia revolutsiooni mahasurumine (1820—1821). — Püha Liidu kongress Veronas (oktoober-detsember 1822). Prantsuse kontrrevolutsiooniline interventsioon Hispaanias. — Vastuolude süvenemine Püha Liidu liikmete vahel. — Inglismaa ja Ladina-Ameerika riigid aastail 1823—1825. — Ameerika Ühendriikide välispoliitika põhijooned XIX sajandi esimesel poolel. — Euroopa riikide poliitika seoses Kreeka ülestõusuga. — Lääne-Euroopa riikide suhtumine Vene-Türgi sõtta aastail 1828—1829. Püha Liidu nõrgenemine. — Euroopa riigid ja 1830. aasta revolutsioon Prantsusmaal. — Euroopa riigid ja Belgia revolutsioon 1830. aastal. — Euroopa riikide suhtumine Poola 1830. aasta revolutsiooni. — 1831. aasta Londoni protokoll Belgia kohta. — Juulimonarhia välispoliitika ja Inglise-Prantsuse antant. — Austria, Vene ja Preisi monarhia reaktsioonile liit. Münchengrätzi ja Berliini konverents 1833. aastal. — Idaküsimus pärast 1829. aastat. — Egiptuse paša ülestõus ja Lähis-Ida kriis 1833. aastal. — Hunikar-Isnelessi kokkulepe ja Münchengrätzi konventsioon idaküsimuses (1833). — Inglismaa seisukoht idaküsimuses aastail 1833—1840. — Lähis-Ida kriis ja Londoni konventsioon 1840. aastal. Tsaari-Venemaa mõju Türgis väheneb. — Londoni konventsioon Musta mere väinade kohta 1841. aastal. — Tsarismi uued plaanid seoses Türgi sultaniriigi jagamise kavadega XIX sajandi 40-ndail aastail. — Inglise-Prantsuse antandi lagunemine. Guizot' reaktsiooniline välispoliitika. — Vene-Preisi ja Austria-Preisi vastuolud. Kolme monarhi liidu nõrgenemine 1848. aastaks.

Kahekümne kuues peatükk. **MARX JA ENGELS. TEADUSLIKU KOMMUNISMI TEKKIMINE. KOMMUNISTIDE LIIT** . . 364

Marksism — XIX sajandi suurim avastus. — Karl Marx (1818—1883). — «Rheinische Zeitung» (1842—1843). — Marx ja Feuerbachi filosoofia. — «Hegeli õigusfilosoofia kriitikast». — «Saksa-Prantsuse Aastaraamat» (1844). — Friedrich Engels (1820—1895). — «Visandid poliitilise ökonoomia kriitikast». — Marxi ja Engelsi koostöö algus. — Teadusliku sotsialismi aluste väljatöötamine. «Püha perekond» (1845). — «Töölisklassi olukord Inglismaal» (1845). — Uue revolutsioonilise teooria propaganda. — «Saksa ideoloogia» (1845—1846). — Võitlus proletaarse partei loomise eest. — «Filosoofia viletsus» (1847). — Kommunistide Liidu asutamine. — Võitlus reaktsioonilise preisluse vastu, kodanlik-demokraatliku revolutsiooni eest Saksamaal. — Kommunistide Liidu teine kongress. — «Kommunistliku partei manifest» (1848).

Kahekümne seitsmes peatükk. **1848. AASTA REVOLUTSIOON JA TEINE VABARIIK PRANTSUSMAAL** 385

Revolutsioonilahingud 1848. aasta 22.—24. veebruaril ja juulimonarhia kukutamine. — Ajutise Valitsuse moodustamine. — Rahvahulkade nõudmised ja Ajutise Valitsuse tegevus. Vabariigi väljakuulutamine. — Revolutsioonilised klubid. — Rahvarahutused provintsis. — Ajutise Valitsuse finantspoliitika. — Prantsuse revolutsiooni vastukaja teistes maades. Ajutise Valitsuse välispoliitika. — Klassivõitlus Asutava Kogu valimiste eel ja valimistel. — Asutava Kogu reaktsiooniline poliitika. — Rahva väljaastumine Pariisis 15. mail 1848. — Pariisi tööliste juuniülestõus. — Juuniülestõusu poliitilised õppetunnid ja ajalooline tähtsus. — Kodanlike vabariiklaste parempoolse tiiva diktatuur. — Teise Vabariigi konstitutsioon. — Monarhistid vabariigi eesotsas. Odilon Barrot' valitsus. — Demokraatliku liikumise hoogustumine 1849. aasta kevadel. — Seadusandliku Kogu valimised. Väljaastumine 13. juunil 1849. — Kodanliku kontrrevolutsiooni leeri tugevnemine. — Riigipöörde ettevalmistamine. — 1851. aasta 2. detsembri riigipööre ja bonapartistliku monarhia kehtestamine Prantsusmaal. — Prantsuse 1848. aasta revolutsiooni iseloom ja tähtsus.

Kahekümne kaheksas peatükk. **1848. AASTA REVOLUTSIOON SAKSAMAAL. MARXI JA ENGELSI TEGEVUS AASTAIL 1848—1850** 406

Revolutsioon Edela-Saksamaal. — Revolutsioon Preisimaal. — Camphauseni-Hansemanni valitsuse poliitika. — Preisimaa Asutav Kogu. — Töölisliikumise hoogustumine. — Talurahvaliikumine ja liberaalse kodanluse suhtumine sellesse. — Frankfurdi parlamendi tegevus. — Kontrrevolutsiooniline riigipööre Preisimaal. — Preisi konstitutsioon. — Keisririigi konstitutsioon. — Võitlus keisririigi konstitutsiooni eest. — Frankfurdi parlamendi laialisaatmine. — Katse ühendada Põhja-Saksamaa. — Marxi ja Engelsi tegevus revolutsiooni esimestel kuudel. — «Kommunistliku partei nõudmised Saksamaal». — «Neue Rheinische Zeitung». — Marxi ja Engelsi suhtumine väikekodanlikku demokraatiasse. — Marxi ja Engelsi võitlus Gottschalki ja Borni vastu. — Marx ja juuniülestõus Pariisis. — Marxi ja Engelsi võitlus rahvusliku rõhumise vastu. — Revolutsiooni lüüasaamine. Marxi ja Engelsi lahkumine Saksamaalt. — Marx ja Engels pärast revolutsiooni lüüasaamist. — Marxi ja Engelsi võitlus Willichi ja Schapperi rühmituse vastu. — 1848. aasta Saksa revolutsiooni iseloom ja lüüasaamise põhjused. — Marksismi-leninismi klassikud revolutsiooni tulemustest.

Kaheksas peatükk. **1848. AASTA REVOLUTSIOON JA RAHVUSLIK LIIKUMINE AUSTRIA KEISRIRIIGIS** . . . 425

1. 1848. aasta revolutsioon Austrias 425

Revolutsiooni algus Austrias. — Revolutsioonilised väljaastumised Viinis 15.—16. mail. — Rahvaülestõus Viinis 26.—27. mail. — Austria Reichstagi avamine. Feodaalkoormiste kaotamise küsimuse arutamine. — Tööliste väljaastumised 21.—23. augustil. Karl Marxi saabumine Viini. — Oktoobriülestõus Viinis. — Viini ülestõusu tähtsus. Selle lüüasaamise põhjused. — Kontrrevolutsiooni pealetung Austrias. — Austria 1848. aasta revolutsiooni iseloom ja tähtsus.

2. Revolutsiooniline liikumine ja rahvuslik vabadusvõitlus Böömimaal aastail 1848—1849 . . 432

1848. aasta märtsipäevad ja demokraatliku liikumise hoogustumine Böömimaal. — Rahvusliku vabadusvõitluse hoogustumine Böömimaal. — Relvastatud ülestõus Prahas 1848. aasta juunis. — Poliitiline võitlus Böömimaal pärast Praha ülestõusu mahasurumist.

3. Ungari rahva revolutsioon ja vabadusvõitlus aastail 1848—1849 437

Revolutsiooni algus. — Pesti revolutsiooni esimesed resultaadid. — Rahvaliikumine 1848. aasta kevadel ja suvel. — 1848.—1849. aasta vabadussõda. — Tsaari interventsioon ja Ungari revolutsiooni lüüasaamine.

4. 1848. aasta revolutsioon ja Ungari rõhutud rahvad 444

Horvaatia. — Vojevoodina. — Slovakkia. — Transilvaania.

Kolmekümnes peatükk. **1848.—1849: AASTA REVOLUTSIOON ITAALIAS** 449

Revolutsiooni algus. Ülestõus Palermos. — Revolutsioonilise liikumise tõus Naapoli kuningriigis. — Konstitutsioonid Piemontes, Toskaanas ja Kirikuriigis. — Milaano «viis päeva». — Ülestõus Veneetsias. — Rahvuslik vabadussõda. — Klassivõitluse teravnemine ja rahvusliku liikumise tõus 1848. aasta aprillis ja mais. — Suurkodanluse ja kodanlustunud aadli tugevnemine. — Kontrrevolutsiooni üleminek vastupealetungile. — Revolutsioonilise võitluse uus tõus Itaalias. — Revolutsiooniline tõus Veneetsias ja Toskaanas. — Rahvaülestõus Roomas. Vabariigi väljakuulutamine. — Rooma vabariigi sotsiaal-majanduslikud reformid. — Kodanlike demokraatide poliitika Toskaanas ja Veneetsias. — Sõja jätkamine Austriaga. Karl Alberti reetlikkus. — Revolutsiooni lüüasaamine Toskaanas ja Sitsiilias. — Vabariikliku korra langemine Roomas ja Veneetsias. — Revolutsiooni kaotuse põhjused.

Kolmekümne esimene peatükk. **POOLA RAHVAS AASTAIL 1848—1849** 463

1848. aasta revolutsiooni algus Euroopas ja Poola vabadusliikumise tõus. — Vabadusvõitlus Poznańis. — Poola rahvuslik liikumine Sileesias ja Pommeris. — Revolutsioonilised sündmused Galiitsias. — Poolakate osavõtt Euroopa revolutsioonilisest liikumisest. — 1848. aasta revolutsiooniliste sündmuste tähtsus Poola ajaloos.

Kolmekümne teine peatükk. **PRANTSUSMAA, SAKSAMAA JA ITAALIA 1848—1849. AASTA REVOLUTSIOONI MÕJU TEISTELE EUROOPA MAADELE** 468

Revolutsiooniline liikumine Inglismaal 1848. aastal. Uus tõus võitluses Rahva Harta eest. — Demonstratsioon 10. aprillil 1848. — Tšartistliku liikumise vaibumine. — Tšartismi lüüasaamise põhjused ja selle liikumise ajalooline tähtsus. — Iirlaste rahvuslik vabadusvõitlus 1848. aastal. — Poliitiline võitlus Belgias 1848. aastal. —

1848. aasta Madalmaades. — Revolutsioonilised sündmused Hispaanias 1848. aastal. — Revolutsiooniline liikumine Šveitsis 1848. aastal. — Ühiskondlik liikumine Skandinaaviamaades (Rootsis, Norras, Taanis) 1848. aastal. — Moldova ja Valahhia 1848. aasta künnisel. — Revolutsiooniline liikumine Moldovas. — Revolutsioon Valahhias. — Valahhia revolutsiooni lüüasaamine. — Rahvuslik vabadusliikumine Kreekas 1848. aastal.

NELJAS OSA

Kolmekümne kolmas peatükk. **INGLISMAA XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL** 482

Inglismaa majanduslik areng 50—60-ndail aastail. — Inglismaa põllumajandus 50—60-ndail aastail. — Vabakaubanduse poliitika tagajärjed. — Tööstuskodanluse ülemvõim. — Inglismaa agressiivne poliitika Idas. — India orjastamine. — Asumaade arenemine. — Tšartism XIX sajandi 50-ndail aastail. — Töölisliikumine Inglismaal 50—60-ndail aastail. — Streigivõitlus 50-ndail aastail. — Londoni hunta. — Marx ja Inglismaa 50-ndate aastate töölisliikumine. — Töölisklassi poliitilise ärkamise algus. — Algab liikumine uue parlamendireformi eest. — Internatsionaal ja võitlus parlamendireformi eest. — 1867. aasta reformi bill. — Iirimaa pärast vabakaubanduse võitu. — Rahvuslik vabadusliikumine Iirimaal 50-ndail aastail. — Feenid. — Ülestõusukatse 1867. aastal. — Marxi seisukoht Iirimaa küsimuses. — 1868. aasta parlamendivalimised. — Gladstone'i poliitika Iirimaal. — Gladstone'i valitsuse töölispoliitika.

Kolmekümne neljas peatükk. **PRANTSUSMAA TEISE KEISRIRIIGI AJAL (1852—1870)** 500

Teise keisririigi klassiolemus ja poliitiline kord. — Prantsusmaa majanduslik areng 50-ndail ja 60-ndail aastail. Sotsiaalsete kontrastide suurenemine. — Töölisklassi, talurahva ja linna väikekodanluse olukord. — Töölisliikumine 50-ndate aastate alguses ja keskel. Proudhon. — Teise keisririigi välispoliitika XIX sajandi 50-ndail aastail. — Ühiskondliku rahulolematuse kasv ja töölisliikumise hoogustumine 60-ndate aastate alguses. — I Internatsionaali Prantsuse sektsiooni moodustamine. Prudonistid ja blankistid. — Prantsusmaa välispoliitika ebaedu 60-ndail aastail. Mehhiko ekspeditsiooni krahh. — Töölisliikumine Teise keisririigi viimastel aastatel (1866—1870). — Liberaal-opositsioonilise liikumise hoogustumine ja vabariikliku agitatsiooni kasv ajakirjanduses. — 1869. aasta valimised ja töölisliikumise tõus 1870. aasta alguses.

Kolmekümne viies peatükk. **SAKSAMAA ÜHENDAMINE** . 515

Põllumajanduse kapitalistliku arenemise preisi tee. — Kapitalistliku tööstuse arenemine Saksamaal ja töölisklassi olukord 50—60-ndail aastail. — Austria ja Preisi võitlus hegemoonia eest Saksamaa ühendamisel. — Konstitutsioonikonflikt ja Bismarcki võimuletulek. — Töölisliikumise taassünd Saksamaal XIX sajandi 60-ndail aastail. — Sõda Taaniga 1864. aastal ja Austria-Preisi sõda 1866. aastal. — Põhja-Saksa Liidu moodustamine. — Sotsiaaldemokraatliku partei loomine.

Kolmekümne kuues peatükk. **ITAALIA ÜHENDAMINE** . . 528

Itaalia pärast 1848.—1849. aasta revolutsiooni lüüasaamist. Sardiinia kuningriik XIX sajandi 50-ndatel aastatel. — Teiste Itaalia riikide

majanduslik areng XIX sajandi 50-ndail aastail. — Rahvuslik vabadusliikumine 50-ndail aastail. Mõõdukalt liberaalne suund. — Kodanlik-demokraatlik suund. — Revolutsioonilise situatsiooni väljakujunemine. — Itaalia-Prantsuse sõda Austria vastu. Rahvusliku vabadusliikumise hoogustumine. — Revolutsiooni algus. Sõjategevuse arenemine. — Villafranca vaherahu. — Revolutsiooniline elevus Kesk-Itaalias. Ühinemine Piemontega. — Ülestõus Sitsiilias. «Tuhande» sõjaretk. — Valitsevate klasside poliitika pärast Itaalia kuningriigi moodustamist. — Itaalia ühendamise lõpuleviimine. — Itaalia ühendamise tähtsus.

Kolmekümne seitsmes peatükk. **AUSTRIA KEISRIRIIGI KRIIS XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL. AUSTRIA-UNGARI MOODUSTAMINE (1867)** 542

Austria ja Ungari pärast revolutsiooni lüüasaamist. Absolutismi taastamine Austria keisririigis. — Austria sotsiaal-majanduslik areng XIX sajandi 50—60-ndail aastail. — Ungari sotsiaal-majanduslik areng XIX sajandi 50—60-ndail aastail. — Sotsiaalse ja rahvusliku rõhumise läbipõimumine Austria keisririigis. — Austria keisririigi välispoliitika 50-ndail aastail. — Austria keisririigi poliitiline kriis 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate aastate algul. — Austria lüüasaamine 1866. aasta sõjas. — Austria-Ungari kokkulepe 1867. aastal. — Töölisliikumise algus Austrias. — Böömimaa XIX sajandi 50—60-ndail aastail. — Horvaatia, Slavoonia, Dalmaatsia ja Vojevoodina 50—60-ndail aastail Austria ikke all. — Lääne-Ukraina maad Austria ikke all 50—60-ndail aastail.

Kolmekümne kaheksas peatükk. **BALKANI POOLSAARE RAHVAD XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL** 560

1. Bulgaaria 560

Vidini ülestõus ja 50—60-ndate aastate agraarreformid. — Käsitöö ja manufaktuuride kriis. — Kodanlik-rahvuslik liikumine XIX sajandi 50—60-ndail aastail. — Bulgaaria kodanlikud organisatsioonid. — G. S. Rakovski. — Vassil Levski ja Ljuben Karavelov. — Bulgaaria Revolutsiooniline Keskkomitee.

2. Serbia 564

Serbia sotsiaal-majanduslik areng XIX sajandi 50—60-ndail aastail. — Serbia ja Krimmi sõda. — Püha Andrej Skuptšina. — Mihhajlo Obrenoviči teine valitsemisperiood (1860—1868). Mihhajlo sisepoliitika. — Mihhajlo välispoliitika. Balkani Liit. — Ühiskondlik liikumine 60-ndate aastate lõpul. «Omladina». — Liberaalide valitsus. 1869. aasta konstitutsioon. — Revolutsioonilis-demokraatlik suund. Svetozar Markovič.

3. Tšernogooria 570

Vürst Danilo. Sisereformid. — Tšernogooria võitlus Türgiga.

4. Bosnia ja Hertsegoviina 571

Sotsiaal-majanduslikud suhted 50—60-ndail aastail. — Rahvuslik vabadusvõitlus.

5. Kreeka 572

Kreeka Krimmi sõja ajal. — 1862. aasta riigipööre. — Kreeta ülestõus.

6. Moldova ja Valahhia 573

Moldova ja Valahhia sotsiaal-majanduslik arenemine XIX sajandi 50—60-ndail aastail. — Moldova ja Valahhia ühendamine. — Agraarreform. — 1866. aasta riigipööre.

7. Albaania rahva võitlus sõltumatuse eest . . 576

Kolmekümne üheksas peatükk. **POOLA RAHVAS 50—60-NDAIL AASTAIL** 578

Poola rahvas Preisi võimu all. — Poola mõisnike privileegide laiendamine Galiitsias. — Poola kuningriik 1863. aasta ülestõusu eel. — Talurahvaliikumise kasv 1861.—1862. aastal Poola kuningriigis. — Rahvusliku vabadusliikumise kasv. — Vene-poola revolutsionääride liit. — Poola ülestõus 1863. aastal. — Lääne-Euroopa suurriigid ja Poola ülestõus. — Vene avalikkus ja Poola ülestõus. — 1863. aasta ülestõusu lüüasaamine ja ajalooline tähtsus. — 1864. aasta agraarreform ja selle tähtsus.

Neljakümnes peatükk. **HISPAANIA XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL** 588

Agraarsuhted Hispaanias. — Kapitalismi arenemine Hispaanias. Tööstuskodanlus. — Tööliste olukord Hispaanias. — Hispaania poliitiline elu. — 1854.—1856. aasta kodanlik revolutsioon. — 1868.—1873. aasta revolutsioon.

Neljakümne esimene peatükk. **BELGIA, HOLLAND, ŠVEITS JA SKANDINAAVIAMAAD XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL** 596

1. Belgia 596
2. Holland 598
3. Šveits 599
4. Skandinaaviamaad 600

Neljakümne teine peatükk. **AMEERIKA ÜHENDRIIGID XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL. KODUSÕDA AASTAIL 1861—1865** 602

Ühendriikide majanduslik arenemine XIX sajandi 50-ndail aastail. — Orjandusliku istandusmajanduse kriis. — Ühendriikide agressiivne välispoliitika ja orjuse igaveseks ajaks maksmapanemise programm. — Vastuolud kapitalistide ja orjapidajate vahel. — Farmerite võitluse tugevnemine agraarküsimuse demokraatliku lahendamise eest. — Proletariaat ja võitlus orjapidajatega. — Sisepoliitilise võitluse teravnemine. — Avalikud kokkupõrked Kansases (1854—1858). — Dred Scotti lugu (1857). — Vabariikliku partei moodustamine (1854). Kaks voolu orjuse vastaste seas. — John Browni ülestõus ja revolutsioonilise kriisi valmimine. — A. Lincolni presidendiks valimine 1860. aastal. — Lõuna Konföderatsiooni moodustamine ja orjapidajate eesmärgid. — Kodusõja algus. — Töölisklassi ja farmerite otsustav osa kodusõjas. — Põhja eelised Lõunaga võrreldes. — Kodusõja esimene etapp. Põhja ebaõnnestumiste põhjused aastail 1861—1862. — Kodusõja teine etapp (1863—1865). Üleminek revolutsioonilistele sõjapidamise meetoditele. — Neegrite osavõtt kodusõjast. — Ameerika Ühendriikide rahvusvaheline olukord. Inglise—Prantsuse interventsiooni oht. Venemaa positsioon. — K. Marx ja Euroopa proletariaadi võitlus interventsiooni vastu. — Põhja võit. — Lõuna kodanlik rekonstruktsioon. — Töötajate vaesumine ja kodanluse rikastumine. Suurkodanluse ülemvõim. — Töölisliikumine Ühendriikides 60-ndail aastail. — Ühendriikide kodusõja ajalooline tähtsus.

Neljakümne kolmas peatükk. **LADINA-AMEERIKA XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL** 621

1. Mehhiko 621
2. Brasiilia 623

Neljakümne neljas peatükk. **RAHVUSVAHELISED SUHTED XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL** 625

Saksa Liidu taastamine. Šlesvig-Holšteini küsimus aastail 1850—1852. — «Viini süsteemi» tugede nõrgenemine 1848.—1849. aasta revolutsioonide tagajärjel. — Balta-Lima konventsioon ja Euroopa riikide vastuolud Doonau vürstiriikide küsimuses. — Poola ja Ungari emigrantide küsimus Türgis (1849). — Idaküsimus 50-ndate aastate algul. — Tsarismi agressiivsed ja reaktsioonilised eesmärgid. Sõja algus Venemaa ja Türgi vahel (1853). — Krimmi koalitsiooni anastuslikud eesmärgid. — Marksismi rajajate suhtumine Krimmi sõjasse. — Austria nõudmine Vene vägede väljaviimise kohta Doonau vürstiriikidest (1854). — Liitlaste maabumine Krimmis. — Austria liit lääneriikide ja Türgiga. Sardiinia sõttaastumine (1854—1855). — Liitlaste ultimaatum. Pariisi rahu 1856. aastal. — Inglismaa, Prantsusmaa ja Venemaa poliitika pärast Pariisi rahu. — Prantsusmaa ja Sardiinia kuningriigi sõda Austriaga (1859). Itaalia kuningriigi moodustamine (1860). — Lääne-Euroopa riikide diplomaatiline vahelesegamine Poola küsimusse. Vene-Preisi lähenemine (1863). — Euroopa riigid ja kodusõda Ameerika Ühendriikides (1851—1865). — Austria ja Preisi sõda Taaniga (1864). Šlesvig-Holšteini küsimus. — Austria-Preisi sõda 1866. aastal. — Suurriikide suhtumine Rumeenia moodustamisse (1866) ja Serbia võitlusse sõltumatuse eest. — Preisi diplomaatia ja Prantsusmaa isolatsioon pärast 1866. aastat.

Neljakümne viies peatükk. **MARXI JA ENGELSI TEGEVUS XIX SAJANDI 50—60-NDAIL AASTAIL. RAHVUSVAHELINE TÖÖLISTE ÜHING (I INTERNATSIONAAL)** 646

Marxi ja Engelsi tegevus reaktsiooniaastail. — Internatsionaali tekkimise ajaloolised tingimused. — Internatsionaali asutamine. Marxi osa. — «Asutav manifest» ja Internatsionaali põhikiri. — I Internatsionaali organisatsiooniline printsiip. — Marxi ja Engelsi taktika Internatsionaalis. — Peanõukogu ja võitlus valimisreformi eest Inglismaal. — Peanõukogu ja Internatsionaali Prantsuse sektsioon. — Marxi ja Engelsi võitlus lassalluse vastu. Üldine Saksa Töölisühing. — Internatsionaali sektsioonid Saksamaal, Šveitsis, Belgias ja Ameerika Ühendriikides. — Londoni konverents 1865. aastal. Poola küsimus. — Võitlus prudonismiga Genfi kongressil. Marxi juhend. — Internatsionaal ja streigiliikumine. — I Internatsionaali Lausanne'i kongress. — Marxi võitlus Inglise treidjuunionide oportunistlike liidrite vastu. Iiri küsimus. — Marksismi võit prudonismi üle Internatsionaali Brüsseli kongressil. — Marksismi võit lassallaste üle. Eisenachi partei asutamine. — Bakunin ja bakuuninlased. — M. Bakunin ja Sotsialistliku Demokraatia Allianss. — Baseli kongress. Võitlus bakuuninlaste vastu. — «Konfidentsiaalne teadaanne». — Internatsionaali Vene sektsioon. Tema osa võitluses Bakuniniga.

Neljakümne kuues peatükk. **TEHNIKA JA LOODUSTEADUSE ARENDAMINE XVIII SAJANDI LÕPUST XIX SAJANDI 70-NDATE AASTATENI** 664

1. Tehnika arenemine materiaalse tootmise peamistes harudes 664

Tehnilised uuendused tööstusliku pöörde ajajärgul Euroopa arenenumates maades ja Ameerika Ühendriikides. — Masinaehituse arenemine. — Jõumasinate arenemine. — Mäeasjanduse ja metallurgia arenemine. — Keemiatööstus. — Põllumajandustehnika. — Transpordivahendite arenemine. Veetransport. Aurulaevad. — Raudteetransport. — Lennuasjanduse tekkimine. — Sidetehnika. — Polügraafia ja paberitööstus. — Sõjatehnika.

2. Matemaatika ja loodusteaduse edusammud . . 677
Matemaatika. — Astronoomia. — Mehhaanika. — Füüsika. Energia jäävuse seaduse avastamine. — Õpetus elektrist ja magnetismist. — Keemia. — Bioloogia ja teised loodusteadused.
3. Lühikokkuvõte 688

Neljakümne seitsmes peatükk. **KOKKUVÕTTEID EUROOPA JA AMEERIKA MAADE ARENEMISEST AASTAIL 1789—1871** . 691

Kodanlike revolutsioonide osa kapitalismi võidus feodalismi üle (1789—1871). — Rahvahulkade otsustav osa kodanlikes revolutsioonides. Kodanlikud ja kodanlik-demokraatlikud revolutsioonid. — Tööstuslik pööre. Kapitalistliku ühiskonna tootlike jõudude arenemine uusaja ajaloo esimesel perioodil. — Klassivastuolude teravnemine kapitalistlikus ühiskonnas. Majanduskriisid. — Kapitalismi areng põllumajanduses. — Kodanliku riigi areng XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel veerandil. Kodanliku demokraatia klassipiiratus. — Kodanlik-rahvuslik liikumine XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. — Õiglased ja ebaõiglased sõjad. — Tsarismi osa rahvusvahelises poliitikas Viini kongressist Krimmi sõjani. — Vene rahva, tema eesrindliku kultuuri ja revolutsioonilise liikumise ajalooline tähtsus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. — Töölisliikumise kasv Läänes. Teadusliku kommunismi ajalooline tähtsus. — Marksismi rajajad proletariaadi taktikast 1848.—1849. aasta revolutsioonides. — 1848.—1849. aasta revolutsioonide tulemused. — Tööstuskapitalismi areng XIX sajandi 50—60-ndail aastail. — Sõjad ning kodanlik-rahvuslikud liikumised 50—60-ndail aastail. — Riigikorras tehtud muudatuste tagajärjed. Kodanliku parlamentarismi piiratus. Kapitalistlike riikide vallutus- ja koloniaalpoliitika ning selle tulemused. — Vene revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia tegevuse ajalooline tähtsus. — Marksismi levik ja töölisliikumise kasv Läänes XIX sajandi 50—60-ndail aastail.

Isikunimede register 714

НОВАЯ ИСТОРИЯ II

На эстонском языке

Оформление Г. Паньт

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetajad T. Tender ja R. Tuusov
Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa
Tehniline toimetaja I. Vahtre
Korrektorid E. Kasesalu ja H. Nigols

Ladumisele antud 5. IV 1963. Trükkimisele antud 4. VI 1963. Paber 60×90, 1/16. Trükipoognaid 46,25+ 22 kaarti. Arvestuspoognaid 53,83. Trükiarv 4000. Tellimise nr. 2989. Hans Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19. I

Hind rbl. 1.63

1—9

42-
F 3615
22.11.01.

Rbl. 1.63